

529
—
98

५३६५८

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

विषय संख्या. ६२१ आगत नं०. ४३६२४

लेखक..... १६

शीर्षक.....

[illegible]

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
के ऊपर कोई निशान आदि
न लगायें।

पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय,
हरिद्वार

वर्ग संख्या ६२३ आगत संख्या ४३६२८

पुस्तक-वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित २० वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा १० पैसे के हिसाब से विलम्ब-दण्ड लगेगा।

19 JAN 2008

2405/3

Amesh

RENEWED

Amesh

10/3/08

621,16

43659

63, 442

28

7E

100-200

१८५५२

६२९
१८५

१८५

१८५०२

REPRINT FROM THE PANDIT.

शास्त्रदीपिका ।

मीमांसाधुरन्धरश्रीमत्यर्थसारथिमिश्रप्रणीता ।

भट्टकुमारिलमतानुगा ।

पूर्वमीमांसासूत्राणां सन्निप्रव्याख्यानस्वरूपा ।

पण्डितस्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिणा संस्कृता ।

तदीयविरलटिप्पण्या संकलिता च ।

ŚĀSTRADĪPIKĀ,

A COMMENTARY OF JAIMINI SŪTRA
OF ŚRIPARTHA SARATHI MIŚRA

EDITED, WITH NOTES

BY P. S. RĀMA MIŚRA ŚĀSTRĪ.

CHECKED 1973
[Signature]

काश्याम् ।

मेडिकल-हॉल-नामकुमुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

१९४८ वैक्रमाब्दे । १८९९ ई० ।

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY E. J. LAZARUS & CO.,
AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

SOLD ALSO BY

JYESTHARAM MUKUNDJI, BOMBAY, GANESH DAS AND CO., BENARES.
OTTO HARRASSOWITZ & M. SPIRGATIS LEIPZIG: LUZAC & CO., LONDON.

All rights reserved.

[मूल्यम् । ८।]

621.16

43659

दि
रै
सै
षत
पये
दि
स्व
पा
मां
प्रति
दो
दा
स्व
प्रति
पण

गुरुकुल-परिचय
॥ श्रीः काङ्गड़ी-हरिवार

श्रियै नमः ।

श्रीपतये नमः ।

श्रीदमते रामानुजाय नमः ।

शास्त्रदीपिकाया भूमिका ।

वेदा हि ऋग्यजुःसामाथर्वभेदैर्मन्त्रब्राह्मणारण्यकोपनिषदा-
दिभेदैरवान्तरैर्मण्डलप्रपाठकसूक्तानुवाकवर्गकाण्डाध्यायादिलक्षणैरप-
रैश्च विशेषैः सन्ति बहुधा प्रविभक्ताः । तेऽमी बुभुत्सूनामर्थनिरूपण-
सौकर्याय कर्मकाण्डोपासनाकाण्ड-ज्ञानकाण्डरूपेण पूर्वाचार्यैर्व्यभाजि-
षत । तत्र मन्त्रभागस्य संक्षेपतः सर्वविद्यास्थानभूतस्यापि प्रायो^१ यागो-
पयोगिद्वयदेवतादिस्मारकतया कर्मकाण्डतां, ब्राह्मणानां च मन्त्रो-
दितार्थैतिकर्तव्यताप्रतिपादनबहुलानां तच्छेषतां, प्रायो ब्राह्मणैकदेश-
स्वरूपाणामुपनिषदां नीरक्षीरन्यायेन उपासना-ज्ञाननिरूपणपराणामु-
पासना-ज्ञानमूलतां चाचक्षते । तत्रापि च षोडशाध्यायीरूपेण कर्ममी-
मांसाशास्त्रेण अनादिनिधनाविच्छिन्नवैदिकसंप्रदायस्येन्ना याथातथ्येन
प्रतिनियतक्रमाणामनुन्मिषितस्वरवर्णविपर्ययाणामेहिकामुष्मिकार्थसं-
दोहदोग्धीणां तत्रभवतीनां श्रुतीनामर्थनिर्णयाय भगवान् जैमिनिर्वा-
दरिबादरायणादिपूर्वाचार्यपरम्परापरिप्राप्ता एव वेदार्थनिर्णयोपयिक्ती-
स्सद्युक्तीः सूत्रयाञ्चकार । तत्रादिमा द्वादशाध्यायी कर्मकाण्ड-पदेन
प्रसिध्यति । शेषा चतुरध्यायी तु द्वादशाध्याय्युक्तार्थावशिष्टार्थनिरू-
पणपरा संकर्ष-काण्डपदेन व्यवह्रियते । अस्ति चैषा विप्रकीर्णवेद-

१ ईशावास्योपनिषदः संहितान्तर्गतत्वात्प्रायः पदम् ।

वाक्यार्थनिरूपणपरा । अत एवैनानां संकर्षकाण्ड-पदेन व्यवहरन्ति, सम्यक्-निःशेषतया स्फुटतया च कृष्ण-आकृष्य विप्रकीर्णवेदवाक्येभ्यः संगृह्य निर्णीयन्ते अर्था यचेति संकर्ष इति व्युत्पत्त्या “अकर्तरि च कारके संज्ञाया”मित्यधिकारस्थेन “हलश्चे”ति घञा तथार्थावगतेः । यश्चामुष्याः संकर्षण-काण्डपदेन व्यवहारः सोऽपि अधिकरणल्युटा तथा ऽर्थाभिधानायैव । विप्रकीर्णार्थनिरूपणपरतयैव तु द्वादशाध्याय्यामिव शेषचतुरध्याय्यां प्रत्यधिकरणं न संगतिः ॥ द्वादशाध्याय्या सह तु शेषचतुरध्याय्या अस्त्येव संगतिमदर्थप्रतिपादकतयैकग्रन्थत्वं, वेदान्तचतुरध्याय्या तु न संगता षोडशाध्यायी तस्या ज्ञानकाण्डरूपायाः पृथगर्थनिरूपणपरतयाऽत्यन्तभिन्नत्वात् । अत एव तु अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्याथ-शब्दस्य महत्याऽऽरभत्या वृत्तिकाराभिमतकर्माधिगमानन्तर्यार्थकतां व्युदस्य साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यार्थकतामास्थिषत श्रीदशङ्कराचार्याः ॥

श्रीभाष्याचार्यास्तु अथातो ब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रस्याथ-शब्दस्य कर्माधिगमानन्तर्यार्थत्वमास्थाय विंशत्यध्यायीस्वरूपयोः पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशास्त्रतामाहुः “संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति” इति, “वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषेति” इति च, पूर्वा^१ चार्यवचनं प्रमाणतयोपदर्शयन्तः ।

युक्तं चैतत् वेदाविरोधितर्कोपन्यासपुरःसरं वेदार्थविचाररूपत्वादुभयोर्मीमांसयोः । अतएव तु ज्योतिष्टोमदर्शणैर्माणसबृहस्पतिसंवादिज्ञानमात्रेणापवर्गतत्साधनयोरविदितत्वात्पुरुषार्थतदुपायज्ञानं क्रात्स्न्येन नपर्यवस्यतीति कर्मकाण्डे तत्तदर्थबोधकश्रुतिषु तत्तत्प्र-

करणावसाने नाभ्यासो ऽर्थपरिसमाप्तिबोधको दृश्यते, वेदान्तेषु तु न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते । नावर्तन्ते नावर्तन्ते । वेदानुशासनं वेदानुशासनम् । तस्माद् ब्राह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद् ब्राह्मणो महिमानमाप्नोति । अमृतः समभवदमृतः समभवदित्यभ्यासो भवति ।

वेदान्तेषु प्रतिविद्यमवसाने ऽभ्यासप्रयोजनं तु इतरविद्यानैरपेक्ष्येण एकैकस्याः परमपुरुषार्थब्रह्मावाप्तिक्षणफलप्राप्तिहेतुत्वबोधनम्, एकैकयैव विद्यया तत्र पुरुषार्थपर्यवसानेन विद्यान्तरस्य ज्ञातव्यत्वनियमाभावेनानपेक्षणीयत्वात् ।

अत एव तु श्रुतिदृष्टरीतिमनुकुर्वता वेदविदग्नेसरेण कृष्णद्वैपायनशिष्येण जैमिनिना पूर्वकाण्डस्योत्तरकाण्डसापेक्षपरमपुरुषार्थावाप्तिहेतुतासूचनाय अथातो धर्मजिज्ञासेत्यारभ्य अन्वाहार्यं च दर्शनादित्यन्ते द्वादशाध्यायीग्रन्थे, चतुरध्यायीस्वरूपे संकर्षण-काण्डे वा अध्यायान्ते “एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाऽवधृतेस्तदवस्थावधृते” रित्यादिव्याससूत्रेष्विव पदावृत्तिरर्थपरिसमाप्तिबोधिका नादृता । संकर्षणकाण्डे तु सर्वशेषे काण्डसमाप्तिसूचयिषया वाक्यावृत्तिरादृता न तु समस्तसूचावृत्तिः शास्त्रपरिसमाप्तिद्योतिका, यथोत्तरकाण्डे अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति परमर्षिः सूत्रमभ्यस्यन् पूर्वोत्तरमीमांसयोः समाप्तिं स्पष्टमवबोधयतीति श्रुत्यर्थनित्यनिरीक्षणनीतनिजजनुषां मादृशामनपरपरिशीलितो भगवद्बोधायनमतोपपादनप्रकारः ।

अतएव तु “द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणो ऽतः” अ. ४. पा. ४. सू. १२ । इत्युत्तरकाण्डे पूर्वकाण्डोदितार्थमुपजीव्यत्वेनावल-

लम्बे भगवान् कृष्णद्वैपायनः, तद्यथा “द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः” ।
 “द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्युपैतियजतिचोदनाभ्यां सङ्कल्प-
 भेदेन सत्त्रमहीनं च भवति तथा सङ्कल्पभेदादुभयविधं शरीरम्-
 शरीरञ्च मुक्तमाचार्ये मन्यते इति,

एवमेव तु “दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने” अ. ४ पा. ४.
 सू. २. । इति सूत्रे श्रुतिं परानपेक्षतया प्रत्यक्षपदेन, स्मृतिं च
 स्वप्रामाण्ये श्रुतिमुखनिरीक्षणसापेक्षतयाऽनुमानपदेन सिद्धवद् व्यव-
 जहार, यतोऽयमर्थः पूर्वकाण्डे प्रमाणलक्षणे सुनिरूपितः, ततश्च
 तादृशार्थानां समानतन्त्रसिद्ध्यर्थतया तथाऽभिधानमिति तद्विदां न
 संशयः ॥

न च कर्तृस्मर्तृभेदः शास्त्रानैक्यसाधनायालं, मुनिव्यप्रणीत-
 त्वेऽपि व्याकरणस्यैकत्वात्, स्मर्तृणां मधुच्छन्दःप्रभृतीनां बहुत्वे-
 ऽपि तत्स्मृतिविषयग्यजुःसामसंहितादिभागानामेकत्वाच्च आधुनिकै-
 रपि च संभूय ग्रन्थाः प्राणायामतः, यथा धूर्तस्वामिकपर्दिभ्यामा-
 पस्तम्बसूत्रव्याख्यानं, यथा वा पाणिनीयसूत्रव्याख्यानं वामनजयादि-
 त्याभ्यामेवमादि ॥

न च कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्रत्वे कर्मणामेव ब्रह्मवि-
 द्याधिकारे च पूर्वकाण्डोदितापशूद्राधिकरणेनैव निर्विद्यानां ब्रह्म-
 विद्याऽनधिकारबोधसिद्धौ वेदान्तचतुरध्याय्यां पुनस्तद्वारणायपशू-
 द्राधिकरणारम्भे कृतकरत्वप्रसङ्ग इति न तयोरैकशास्त्रमित्यनुमि-
 मीमहे इति सांप्रतं, ग्रहणधारणादिलक्षणलौकिकसामर्थ्यमात्रस्याधि-
 कारकारणतां भ्रान्त्या प्रतिपद्यमानान् प्रति, दुरुपदेशवशात् साधन-
 चतुष्टयमात्रस्य पूर्ववृत्तितां प्रतिपद्य ब्रह्मविद्यासु प्रवर्तमानान् प्रति

वा, मध्वादिविद्योस्विवानुपनीतानामपि ब्रह्मविद्यास्वधिकारं जानानान् प्रति वा, भ्रान्तोपदेशवशाद्वैदिकाचारस्य तत्त्वज्ञानेऽनपेक्षाभ्रमवतः प्रति वा, पूर्वकाण्डविचारे इवोत्तरकाण्डविचारेऽपि वर्णाश्रमधर्मानुपालनावश्यम्भावदृष्टिर्न वा तस्य सार्थक्येन कृतकरत्वप्रसङ्गरूपचोद्यानवतारात् । यथा च परस्यैवापशूद्राधिकरणं न सङ्गतं तथा वयमिहैवाग्रे पराक्रम्य समर्थयिष्यामहे इत्यकिञ्चिदिदम् ।

न च अथातो धर्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञायाऽऽरब्धे शास्त्रे ब्रह्मनिरूपणमसाम्प्रतमिति शङ्क्यम् । सिद्धसाध्यरूपेण धर्मद्वैत्यस्य शास्त्रसिद्धतया द्विविधधर्मनिरूपणप्रतिज्ञानेन षोडशाध्याय्या साध्यरूपं धर्मनिरूप्य सिद्धरूपस्य तस्याभिधानेन क्रमेणार्थप्रतिपादनपरयोः कर्मब्रह्ममीमांसयोः संगतत्वात् । धर्मद्वैत्ये प्रमाणं तु, “इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमोधर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्” इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः, इयं हि आत्मदर्शनस्य परमधर्मतां ब्रुवाणा सिद्धसाध्योभयधर्मबोधिकेति स्पष्टमेव । एषा हि परमर्षीणां शैली यत्स्थलविशेषे असिद्धार्थप्रसिद्धिबहुलेन धर्म-शब्देनात्मानं, क्वचित्तु तादृशेन यज्ञ-शब्देन, सिद्धधर्मस्वरूपमात्मानमुपादित्सन्ते, यथा गीतासु “श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज् ज्ञानयज्ञः परन्तप” इत्यादिषु, तदुभयसाधारणधर्मत्वं चालौकिकश्रेयस्साधनत्वश्रेयस्स्वरूपत्वान्यतरत्वमित्यन्यत्र कृतविस्तरा वयमिहोपेक्षामहे । नाप्यवान्तरो विशेषः शास्त्रानैक्यसाधकस्तस्य पादाध्यायाधिकरणपूर्वातरषट्कादिभेदेन भिन्नस्य शास्त्रानैक्यसाधकतायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् । न चैवं कल्पसूत्रगृह्यसूत्रादीनामपि वेदार्थविचाररूपतया सर्वस्याप्यास्तिकशास्त्रस्यैक्यमेवं ब्रुवाणस्य स्यादिति फल्गु शङ्क्यम् ॥

तेषां वेदार्थविचारत्वाविशेषेऽपि युक्तिमात्ररूपताविरहेण भेद-

साधकविशेषस्यात्यन्तसुवचत्वात् । न चैवं पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशा-
स्त्रत्वे तर्कादिपदेन षण्णामवगमः शास्त्रषट्कादिव्यवहारश्च विलु-
प्येतेति वाच्यम् अवान्तरविशेषमादाय तादृशव्यवहारस्याज्जस्येनैव
समर्थनात् । मा चैवमवान्तरं षट्काध्यायपादादिलक्षणं भेदमा-
दाय शास्त्रसप्रकादिव्यवहारोऽप्यतिप्रसजेदिति शङ्किष्ठाः नैमित्तिके
सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायेन
यादृशो व्यवहार आजानिकस्तन्निर्वाहाय निमित्तगवेषणेऽपि निमि-
त्तमस्तीत्येतावन्मात्रेणासतो व्यवहारस्यापादयितुमशक्यत्वात् ।

यच्च फल-जिज्ञास्यभेदेन पूर्वोत्तरकाण्डयोर्भेदाभिधानं त-
दपि बालसंमोहनमात्रम् “अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेत्या-
दिजैमिनीये जिज्ञास्यभेदेऽपि शास्त्रैक्यस्य सर्व्वसंप्रतिपन्नत्वात्,
फलभेदोऽपि न शास्त्रभेदे तन्तं तस्यासिद्धत्वात् । तथा हि “अग्नि-
होत्रादि तु तत्कार्य्यायैव तद्वर्शनात्” “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेर-
श्ववत्” इत्यादिव्याससूत्रपरम्परया “यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं
कार्य्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे
पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमा-
प्यते इत्यादिभगवद्गीतावाक्यैः, “यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाशकेन
इत्यादिश्रुतिभिश्च निष्कामकर्मणो ज्ञानेन सहैककार्य्यकारणतायाः
शतधा प्रसाधितत्वात् । अस्तु वा निष्कामकर्मणामपि ज्ञानदा-
र्ढ्यप्रयोजकत्वं न साक्षादपवर्गहेतुत्वं तावताऽपि सिद्धसाध्योभ-
यभेदभिन्नं धर्ममथातो धर्मजिज्ञासेति निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञाय षोड-
शाध्याय्या साध्यरूपं तमभिधाय वेदान्तचतुरध्याय्या सिद्धरूप-
स्योपजीवकस्य परमधर्मस्यात्मनिरूपणस्य समुचितत्वात् उपजी-

व्यनिरूपणानन्तरमुपजीवकनिरूपणस्य यौक्तिकत्वेन ज्ञानकर्मस-
मुच्चयोपेक्षापक्षेऽपि मीमांसयोरेकशास्त्रतायाः सुदृढत्वात् ।

यदपि जिज्ञास्ये भूतत्वभव्यत्वलक्षणवैलक्षण्यं पुरस्कृत्य क्रमो-
पक्रान्तयोः पूर्वोत्तरमीमांसयोः क्रमविवक्षाऽसंभवाभिधानं तदप्यापा-
तरमणीयं यतो भव्याया अप्युपासनाया अस्तीह भूतब्रह्मनिरूपणपरे
शास्त्रे क्रियासमभिहारेणाभिधानं यथोपकोसलोपासनप्रतीकोपासना-
न्नापासनप्राणोपासनदहरविद्याशाण्डिल्यविद्यादीनां, न च तत्प्रासङ्गि-
कमिति शक्यं शङ्कितुमपि उपासकस्यार्चिरादिमार्गेण मूर्द्धानमभिभिद्य
निष्क्रामतो ब्रह्मलोकावाग्निलक्षणफलपर्यन्तस्यार्थजातस्य इहैव शास्त्रे
निरूपणप्रक्रमात्, न हि त्रयीचि^१काण्डीसमान्नातस्योपासनस्य वेदा-
न्तशास्त्रमपहायापरच मीमांसनम् ॥

अत एव स्वयमपि तु आनन्दमयाधिकरणोपक्रमे “एवमेक-
मपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबन्धं निरस्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेय-
त्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते”
इति स्पष्टमुपासनापरत्वं वेदान्तानामभिहितम्, एवमेव तु क्रममु-
त्तर्योपासनानामिव तत्र तत्र कर्मसमृद्ध्यर्थोपासनानामभ्युदयफला-
र्थानां चोपासनानामिहैव निरूपणमिति न बहु निरूपणीयं निरूपकेषु ।
एवं च कर्मसमृद्ध्यर्थोपासनानामपीहैव निरूपणीयत्वे कर्मावबोधान-
न्तर्यपक्षाक्षेपोऽनवधानेन स्वपक्षाक्षेप इति सिद्धमस्वलितं कर्मावबो-
धानन्तर्यम् ॥

अत एव तूपसंहारेऽपि “अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दा-
दि”ति भगवान् कृष्णद्वैपायनोऽनावृत्तिलक्षणं शास्त्रफलमुपासकस्यैव

१ कर्मज्ञानोपासनालक्षणार्थप्रतिपादनपरोवैदिकसन्दर्भः ।

प्राप्प्रव्यमूचे । ततश्च भूतब्रह्मनिरूपणपरेऽपि शास्त्रे भव्याया अप्यु-
पासनायाः अधिकारीतिकर्तव्यताफलपर्यन्तं विवेचनात् फलनिष्ठो
भूतत्वभव्यत्वलक्षणविशेषोऽकिञ्चित्कर इति साधु प्रसाधितम्, अत
एव तु भव्यस्य धर्मस्य ज्ञानकालेऽसत्त्वात् भूतस्य च ब्रह्मणोनित्य-
निर्वृतत्वादिति प्रतिपाद्यवैलक्षण्यसमर्थनश्रमोऽप्यकिञ्चित्करः, न
ह्युदासीनस्य प्रतिपाद्यनिष्ठतादृशावान्तरविशेषस्य प्रतिपाद्यनिरूपण-
क्रमभङ्गप्रयोजकतासंभवः इतरथा तु “अथातः शेषलक्षण”मिति
तृतीयाध्याये जैमिनीयद्वितीयलक्षणेन कर्मभेदमभिधाय शेषशेषित्व-
चिन्तनपरतया प्रवृत्ते शेषशेषित्वविचारोऽप्यसंगतः स्यात् कर्मभेद-
तच्छेषशेषित्वादेरर्थस्य क्रमनिरूपणीयस्यापि विलक्षणत्वात्, न हि
कर्मब्रह्मनिष्ठो विशेष एव पौर्वापर्यभङ्गप्रयोजको नापर इति शक्यते
वक्तुम् ॥

एतेन “एवं च सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति तद्विषयः पृथक्
शास्त्रारम्भ उपपद्यते प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि अथातो धर्मजिज्ञा-
सेत्येवारब्धत्वात् पृथक्शास्त्रमारभ्येत, आरभ्यमाणं चैवमारभ्ये-
त-अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति, अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जि-
ज्ञासेतिवत्” इत्यपि प्रत्युक्तमथातो धर्मजिज्ञासेति सामान्यतो धर्म-
निरूपणं प्रतिज्ञाय कर्मरूपं तमभिधाय सिद्धारूपस्य तस्याभिधाने शि-
ष्यावधानाय अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्येव सूत्रयितुमुचितत्वात्, शिष्या-
वधानफलं हि प्रतिज्ञाशास्त्रं, न च शिष्यावधानोपधानं यथा ब्रह्म-
जिज्ञासेत्युक्त्या तथा परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति सूत्रेणऽपि । किं च पूर्वं
कर्मब्रह्मसाधारणधर्मनिरूपणं प्रतिज्ञायापि चोदनालक्षणेऽर्थो धर्म
इति सूत्रेण लिलक्षयिषितः क्रियारूपो धर्म एव निरूपयितुमुपक्रान्त-

स्तथा च परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्युक्तौ चेदनालक्षण एव कश्चित् परिशिष्टोधर्म इह जिज्ञास्यते ? आहोस्विज्जगज्जन्मादिलक्षणोऽपर इति शिष्याः संशयीरन् जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणवाक्यार्थावगमात् प्राक्, यथास्थितसूचकरणे तु कर्मब्रह्मणोर्वेदार्थत्वलक्षणसामान्येऽपि इदमप्रथमः कश्चिदयमपूर्वो धर्मो निरूप्यते यो लक्षयिष्यते जन्माद्यस्य यत इति शान्तशङ्काः शिष्याः स्पष्टमवबुध्यन्ते इति युज्यते तथा सूत्रसंदर्भमहर्षेर्व्यासस्य, किं च अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरजिज्ञासेति दृष्टान्तावष्टम्भोऽपि परस्य न शोभनः, यतः सूत्रकृन्महर्षिरिह विशिष्याभिधेयमुपादत्ते क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरिति न तु परार्थयोरिति एवं चेह न परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति वक्तव्यं किन्तु ब्रह्मजिज्ञासेत्ये, वेति न किंचिदेतत् । किं च क्रमनिरूपणीययोरत्यन्तसाजात्यनिर्वन्धे गन्धवत्याः पृथिव्या निरूपणानन्तरं निर्गन्धानामपां निरूपणं, विशेषगुणशून्ययोः कालदिशोर्निरूपणसमनन्तरं च ज्ञानेच्छाद्यनेकविशेषगुणयोगिन आत्मनो निरूपणमसंगतमित्यप्यापद्येतेति बहु व्याकुलीस्यात् ॥

यदपि केचन ब्रह्मजिज्ञासायां कर्मावगमानन्तर्यमसहमानाः “सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यं, स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं, नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः, न, धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः,” इति साटोपमूचस्तत्प्रतिब्रूमहे—अत्र स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानमित्युक्त्या ब्रह्मजिज्ञासायां स्वाध्यायानन्तर्यस्योदासीन्येन विवक्षितुमशक्यत्वेऽपि धर्मजिज्ञासायां स्वाध्यायानन्तर्यमङ्गीकृतमिति

स्पष्टं सिध्यति, तत्रैवं वादी प्रष्टव्यः, किं यत्किंचित्स्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यं सर्वस्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यं वा विवक्षसि, तत्र सर्वस्वाध्यायाध्ययनासम्भवेन प्रथम एवावलम्बनीयः पक्षस्तथा च यथा यत्किंचित्स्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यं धर्मजिज्ञासायामेवं नित्यनैमित्तिकादियत्किंचित्कर्मावगमानन्तर्यं ब्रह्मजिज्ञासायामपि सुवचं, यतो भवत्यक्षेऽपि संन्यासिनामेव ज्ञानाधिकारिताया व्यवस्थापनेन संन्यासप्रतिनियतकर्मावगमानन्तर्यस्य भवतोऽप्यापतितत्वात् ब्रह्मचर्यस्य च सर्वाश्रमप्रकृतित्वेन तदनन्तरमेव संन्यासाधिकारिताया वक्तव्यत्वेन तदवगमानन्तर्यस्यावश्याभ्युपेयत्वाच्च । न च ब्रह्मचर्यसंन्यासयोरुपलक्षणत्वमेव ब्रह्मजिज्ञासायां न विशेषणत्वमिति वक्तुं पारयसि, तथा सति संसारस्यानादित्वेन यदा कदाचिद्विद्यमानयोस्तयोरव्यावर्तकत्वेन तत्कारणताया एव दुर्निर्वहत्वप्रसङ्गादित्यादि मदीयब्रह्मसूत्रवृत्तावनुसन्धेयम् ।

अत्रेदमवदधीमहि कर्मावगमानन्तर्यं प्रद्विषतामपि स्वाध्यायानन्तर्यं कर्मब्रह्मसाधारणं सोढव्यमत एव इहैव “स्वाध्यायानन्तर्यं तु समान”मित्युक्तं, ततश्च स्वाध्यायानन्तर्यस्याथ-शब्दार्थत्वासंभवेऽपि स्वाध्यायाध्ययनाव्यभिचारित्वं ब्रह्मजिज्ञासायां प्रयत्नशतेनापि व्यवस्थापनीयं, न च तत्संभवति वेदाध्ययनानधिकारिणामपि ब्रह्मावगमसम्पत्तिसिद्धेरसकृत्पुराणेतिहासेषु प्रसिद्धेः । एवं च यथा स्वाध्यायानन्तर्यं ब्रह्मजिज्ञासायां भवता समर्थनीयं तथैव कर्मावगमानन्तर्यं ममापि सुसमर्थमिति न कश्चिद्विशेषोऽभिनिवेशं विना ।

एतेन धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासापपत्तेरिति विभीषिकाप्रदर्शनमपि मन्देष्वेव स्वभावभीरुषु न तु

युक्तितनुषु कुशलेषु पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मजिज्ञासायां कर्मावगमानन्तर्यस्य कर्मब्रह्मजिज्ञासयोः स्वाध्यायानन्तर्यस्येव सुनिर्वहत्वात् ।

यदपि परे कर्मब्रह्मजिज्ञासयोरधिकृताधिकारं शेषशेषिभावं चामृष्यमाणा भगवद्बोधायनपक्षं प्रतिक्षेपमुद्यच्छन्ते कुशकाशमवलम्बमानाः तदेतदपि प्रमाणपरतन्त्राणामरुन्तुदम्, यतः, “अधीत्यविधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यच्चैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्” इति स्मृतिः कर्मस्वधिकृतस्यैव स्पष्टं मोक्षाधिकारमाह, अतथाऽऽचरतश्चाह सपातं पुनरनधिकारमपरा स्मृतिः “अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् । अनिष्ट्वा चैव यच्चैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥ इति, एवं च यथा ऽऽहिताग्नेरेवाग्निसाध्येषु कर्मस्वधिकारो यथा वा चातुर्मास्येनेष्टवत एव सोमेऽधिकारो यथा वा विधिवदधीतवेदस्यैव कर्मस्वधिकारस्तथाऽवगतकर्मण एवोत्तरमीमांसास्वधिकार इति सिध्यत्यधिकृताधिकारः कर्मब्रह्ममीमांसयोः, अननुष्ठितकर्मणामपि ब्रह्मजिज्ञासादयेन कर्मणामयथाभावस्तु अनधीतस्वाध्यायानामपि ब्रह्मजिज्ञासादयेन समानयोगक्षेम इति न ममैव बहु प्रयतनीयमित्यब्रूमहि ।

अस्ति च शेषशेषिभावोऽपि कर्मब्रह्ममीमांसयोः, कर्मणां ब्रह्मजिज्ञासादृशेनानुष्ठितानां ब्रह्मजिज्ञासाफलकत्वेन परोद्वेशप्रवृत्तिरूपपारार्थस्याज्जस्येनैव समर्थनात् । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति श्रुतिस्तु भगवदनर्पितानां कर्मणां मोक्षहेतुत्वाभावमाह न तु कर्मणामेवायथाभावं, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति इहैव त्यागस्य मोक्षहेतुत्वाभिधानात् त्यागश्चेह “यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” इति स्मार्ता ग्राह्यो न पराभिमतः कर्मस्वरूपत्यागस्तथा च सकामकर्मणां

ज्ञानोत्पादविरोधित्वेऽपि भगवदर्पितानां निष्कामकर्मणां ज्ञानहेतु
तया शेषशेषिभावः साधु समर्थितो भवति ।

अत एव तु संचिप्याखिलवेदान्तार्थनिरूपणव्याजेन अष्टाद-
शाध्यायीस्वरूपगीतार्थापसंजिहीर्षया च प्रवृत्तेऽष्टादशाध्याये सन्न्यासस्य
त्यागस्य च तत्त्वं पृष्ठवतेऽर्जुनाय “काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं
कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः” इति
भगवता पूर्वमज्ञानावस्थायामनुष्ठितानां काम्यकर्मणां संसारस्याना-
दितया भोग्यकर्मप्रचयस्य चानन्ततया भोगेन क्षणसंभवाद् भग-
वति भरन्यासः सन्न्यासः, सर्वकर्मफलत्यागश्च त्याग इत्युपदिष्टो न
तु कर्मणां स्वरूपत्यागः । एवमेव तु त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म
प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ इति
परमतमुपन्यस्य अतिस्लिग्धाय शिष्यायार्जुनाय शास्त्रतत्त्वमुप-
दिदिक्षुः श्रीभगवान् ।

“निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः परिकीर्तितः ॥

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणा नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

इत्यभिदधौ,

ततश्च सात्त्विकराजसतामसभेदभिन्नं त्यागमुपदिशता पावनानि मनीषिणामिति कर्मणां ज्ञानवतामप्युपादेयतामभिब्रुवाणेन भगवता कर्मफलत्याग एव त्यागो न तु कर्मणां स्वरूपत्याग इति स्पष्टमाख्यायते इति न किञ्चिद्वोदमवशिष्यते ॥

तत्रैवं सति यो वेदान्तवाक्यानां सहकारितयाऽपि कर्मानपेक्षाप्रतिपादनपरः “ न च वाक्यं सहकारितया कर्माण्यपेक्षत इति युक्तम् । अकृतकर्मणामपि विदितपदतदर्थसङ्गतीनां समधिगतशब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानुसन्धानवतामप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः । तद्वोधतस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्पराश्रयः । तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं, ततश्च तद्वोध इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति साम्प्रतम् । विशेषहेतोरभावात् ” इति भामतीनिबन्धः सोऽपि अल्पज्ञधिषणाधर्षणायित एव, ज्ञानिनोऽपि कर्मणामनुष्ठेयत्वप्रतिपादकनिरुक्तभगवद्गीतावाक्यविरोधाद् वक्ष्यमाणयुक्तिविरोधाच्च ।

अत्रैवं पराक्रम्यते—इह वाक्याद्वाक्यार्थावगमः निष्कम्पप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणफलपरिपाकपर्यन्तं विवक्षितोऽथवा जरद्गवादिवाक्यसाधारण्येन पदार्थापस्थितितदसंसर्गाग्रहपर्यवसन्नोऽथवा खपुष्पनरशृङ्गादिप्रतिपादकवाक्यसाधारण्येन वैकल्पिकप्रत्ययरूपोऽत्यन्तासदर्थसाधारण इति विवेचनीयं, तत्र द्वितीयतृतीयपक्षयोरुत्पन्नोऽपि

बोधो न निष्कम्पप्रवृत्तिलक्षणफलपार्यवसायीति प्रथम एव पक्षः
 क्रोडीकरणीयस्तत्सामग्री च नाक्राङ्गासन्निधियोग्यत्वानुसन्धानमात्रं
 पौष्कल्येन तद्वतामपि अननुष्ठितकर्मणामदृष्टविशेषशून्यानां दशकृत्वः
 शाब्दबोधयतामपि लौकिकवैदिकवाक्येभ्यः प्रवृत्तिनिवृत्त्योरदर्शनात्,
 अधीष्ट वत्सेति प्रत्ययिततरपित्रादिवाक्यं शृण्वतां तदर्थं सम्यगाक-
 लयतामपि अदृष्टविशेषप्रतिबन्धेऽधिजिगांसानुदयदर्शनाददृष्टविशेषे
 चाशु तथाप्रवृत्तिदर्शनात्तत्कारणीभूतकर्मणां कारणत्वसिद्धेरवर्जनीय-
 त्वात्, अदृष्टस्य साधारणकारणत्वेन तद्धेतुतासिद्धेरनुल्लङ्घनीयत्वाच्च ।
 यदि तु साधारणकारणत्वाभ्युपगमेऽपि असाधारण्येनादृष्टतत्कार-
 णकर्मादेः कारणत्वं निषिद्धेयिषितमिति मन्यसे तर्हि अदृष्टादेः
 सामान्यतः साधारणकारणत्वेऽपि तत्तत्कार्यविशेषे तत्तदसाधारण-
 रूपेणैव कारणताया वक्तव्यत्वादसाधारणकारणत्वमप्यावश्यकमिति
 रूपविशेषेण साधारणासाधारणकारणतायाः सुवचतया न तदपि
 चोद्यमवतरति, अस्तु वा साधारणकारणमेवादृष्टतज्जनककर्मादिकं
 तत्रापि न नो द्वेषस्ततोऽप्यस्मदभिप्रेतादृष्टादिकारणत्वसिद्धेरप्रत्यू-
 हत्वात् ।

यच्च अकृतकर्मणां वाक्याद्वाक्यार्थावगमानुत्पत्तौ विधिनि-
 षेधशस्त्रैर्वाक्यार्थावगमासंभवेन तदनुष्ठानवर्जनाभावोद्भावनं तत्तु
 शिष्यधीव्यामिश्रणमात्रं भवन्मते पूर्वपूर्वाध्यासव्यक्तीनामुत्तरोत्तरा-
 ध्यासहेतुताया इव पूर्वपूर्वादृष्टव्यक्तीनामुत्तरोत्तरभावि कार्यहेतुतायाः
 सिद्धान्तसिद्धतया प्राचीनकर्मजन्यादृष्टविशेषेण विधिनिषेधशस्त्रेभ्यो
 निष्कम्पप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपफलपर्यवसायिबोधसम्भवेन तादृशशङ्कायाः
 सुदूरपराहतत्वात्, ।

एतेन “तद्वोधतस्तु तदर्थानुष्ठानवर्जने परस्पराश्रयः तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानवर्जनं ततश्च तद्वोध” इति भामतीनिबन्धोऽप्यपास्तः, विधिनिषेधशास्त्रैर्वाक्यार्थं जननीये पूर्वापार्जितकर्मजन्यादृष्टव्यक्तेरपेक्षणीयतया तादृशादृष्टव्यक्त्या च पूर्वात्पन्नया स्वोत्पत्तौ स्थितौ क्षप्रौ वा जनिष्यमाणायास्तादृशविधिनिषेधशास्त्रबुद्धेरनपेक्षणीयतयाऽपेक्षितुमशक्यत्वाच्च परस्पराश्रयदोषशङ्काया अवतरितुमप्यशक्यत्वात्, ।

न हि ययाऽदृष्टव्यक्त्या विधिनिषेधशास्त्रार्थावगमः सैव व्यक्तिस्तथैव विधिनिषेधशास्त्रार्थावगत्या तदानीन्तन्या जन्येत्यातिष्ठामहे यतो दोषसम्भावना स्यात् ।

यदपि “तत्त्वमसीति वाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृस्वरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धेदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं द्रागित्येव प्रतिपत्तुम् आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात् । यच्चतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्धाणां योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् । तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितोऽसि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः” ॥

इति भामत्यामुक्तं तदपि यथाश्रुतप्रतिपत्तृशिष्यप्रज्ञाप्रतारणमात्रम्, अत्र तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यत्वावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितोऽसि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणमिति वदता प्रमाणस्य स्वरूपसतोऽनन्यापेक्षस्य प्रमाकारणत्वमभिमन्यते? उत प्रमाणस्यैव प्रमाणसहकारित्वं नाप्रमाणस्येत्यभिप्रेयते? अथवा

प्रमाणसहकारितामात्रेण प्रमाणत्वमापाद्यते ? नाद्यः स्वरूपसतश्च-
 चुरादेः प्रमाकारणत्वाङ्गीकारे साततिककार्योत्पादप्रसङ्गात्, तदेक-
 मात्रकार्योत्पादे च कार्यान्तरानुत्पादप्रसङ्गात्, न ह्येकं किञ्चित्पर्याप्तं
 स्वकार्यं किंतु संभूयेति सिद्धान्तव्याघाताच्च, तथा सति चक्षुःपिधा-
 नभित्तिव्यवधानादिसत्त्वेऽपि स्वरूपसता चक्षुषा ज्ञानोत्पादावश्यं
 भावप्रसङ्गाच्च । द्वितीये तु प्रमाणस्य चक्षुरादेर्व्यापिज्ञानादिस्वरूपा-
 नुमानप्रमाणसहकारित्वेऽपि नैष नियमो यत्प्रमाणमेव प्रमाणसह-
 कारीति अप्रमाणस्यापि कामलादिदोषाभावस्य चक्षुरादिसहकारि-
 त्वादप्रमाणस्यापि वा बाधाद्यभावस्यानुमानादिसहकारित्वात्,
 अत्रादृशस्यैव शक्तिज्ञानस्य शक्ये सादृश्यज्ञानादेश्च शब्दोपमान-
 सहकारितायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वाच्च, तृतीयस्तु पक्षोऽप्रमाणस्यापि
 शक्तिज्ञानादेः प्रमाणं सहकुर्वतोऽप्यप्रमाणत्वस्य सर्वसंप्रतिपत्त्यैव
 परास्तः ।

यदि तु योग्यत्वावधारणं क्लृप्तसामग्र्यैव भवति न तु
 कर्मादृष्टादिद्वारेत्यभिप्रेषि तर्हि कर्मादृष्टादिकं न क्लृप्तसामग्र्यामन्त-
 र्भवतीति कुतोऽवधारितमायुष्मता, यदि वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्या-
 यबलेन योग्यत्वावधारणे तद्भिन्नस्य कर्मादेरन्यथासिद्धिं समर्थयसे
 तर्हि सहस्रशो वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायाभियोगभाजामपि तत्त्व-
 मस्यादिवाक्येभ्योनाखण्डार्थधीसमुत्पत्तिरिति तस्यैवान्यथासिद्ध्या
 कुतो न संतुष्यसि, यदि तु कर्मादृष्टादेरन्तःकरणशुद्धावेवोपयोगो
 न तु वाक्यार्थज्ञानेऽपीत्यभिसंधत्से, तत्किमदृष्टं न कार्यमात्रे हेतुः,
 वेदान्तवाक्योत्था धार्या न^१ कार्यमात्रान्तर्गता, केनचिदूपेण साधारण-

१ वेदान्तवाक्योत्थधियमवष्टभ्य पराक्रान्तमस्माभिर्वृत्तिषु ।

कारणस्यैव वा सतो रूपान्तरेण नासाधारणकारणत्वमेकस्य वा कारणस्य नानाकार्यजनकत्वं न निरीक्षितवानसि न जातु दैवं चैवात्र पञ्चममिति पारमेश्वरवचसि वा क्षणमपि श्रद्धां व्यधाः, यदेवं कर्मजन्यादृष्टस्यान्तःकरणशुद्धावेवोपयोगमतिप्रयासेन समर्थं वाक्यार्थबुद्धौ तस्यान्यथासिद्धिसमर्थने कृतपरिकरो गृहीतदीक्ष इवाभासि ।

यदि त्वदृष्टस्य कारणत्वेऽपि कर्माणि तेनान्यथासिद्धानीति ब्रूषे, एवं तर्हि पाणिव्यापारव्यवहितत्वात्कुलालस्य घटहेतुत्वं स्वव्यापारव्यवहितत्वादृण्डस्यैव वा तद्धेतुत्वं दुःसमर्थं स्यात्, न स्याच्च रवेरर्थप्रकाशकत्वं किरणव्यवहितत्वात्, वृष्टेर्वा सुभिन्नहेतुत्वं कृषिनीदीपूरभेदादिव्यवहितत्वात्, वेदेऽप्यारुण्यादीनां द्रव्यद्वारकक्रयसाधनत्वममुख्यं स्यादिति त्वयापि “न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धि” रित्यङ्गीकरणीयं, तत एव च ममापि कर्मणां कारणत्वनिर्वाह इति किन्ते चोद्यमवशिष्यते । अत एव तु नापूर्वेण यागोऽन्यथासिद्ध इति वेदविदामुद्घोषोऽन्यथा तु अपूर्वेण यागोऽन्यथासिद्ध इति सर्वैवोन्मूलिता मीमांसेत्यतिकष्टम्, एवमेव तु भगवान् कृष्णद्वैपायनोऽपि कर्मजन्यस्य भगवत्प्रसादलक्षणापूर्वस्य सर्वफलहेतुतामाह “फलमत उपपत्ते”रिति, एवं च तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थबुद्धौ तद्धेतुषु योग्यतादिज्ञानेषु च प्रत्येकमेव कार्येषु कर्मणां कारणत्वसिद्धेरवर्जनीयतया ज्ञानेऽपि कर्मणां कारणत्वमित्यविचाल्योऽयं बृहस्पतेरपि बोधायनीयो वैदिकः पक्ष इति कृतधियां सुधियां परामर्शः ॥

यदपि प्रवर्तकमानमेयत्वोदासीनमानमेयत्वलक्षणवैलक्षण्यवता प्रमाणेन बोधितत्वात्कर्मब्रह्मणोर्न तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य क्रमनियमः, धर्मा हि यागादिलक्षणः प्रवर्तकमानेन यजेतेत्यादिना मी-

यते, ब्रह्म तूदासीनेन तत्त्वमस्यादिवाक्येनेति, तदिदमप्यविचारसारं यतो मानभेदो न मेयवैजात्यं प्रयोजयति एकस्मिन्नेव घटादौ प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणसंप्रवस्य, धर्माधर्मयोर्वा अनुमानागमादिलक्षणप्रमाणस्य संप्रवेऽपि प्रमेयस्यैकजातीयत्वात्, यदि तु न्योगविषयत्वतदविषयत्वलक्षणवैलक्ष्यं कर्मब्रह्मनिष्ठं विवक्ष्यते तदा तादृशावान्तरविशेषस्य सर्वत्राप्यावश्यकत्वेन कुत्रापि क्रमो विवक्षितुं न शक्यः स्यात्ततश्च द्वादशाध्याय्या अपि प्रतिपाद्यार्थभेदेन क्रमाविवक्षणेऽसंगतत्वापत्तिरिति वृद्धिमिच्छतोऽमूलहानिरित्यतिकष्टम् ॥

किंचाथ—शब्दस्य कर्माधिगमनैरपेक्ष्येण साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यार्थकत्वे शूद्राणामपि ब्रह्मविद्याऽधिकारप्रसङ्गो दुर्वारः कर्मिणां तु ब्रह्मविद्याऽधिकारे विधिवदधीतवेदानामेव कर्मस्वधिकृतत्वेन शूद्रादेश्च तदसंभवान्नापत्तिः । किंच वर्णाश्रमधर्मनिरपेक्षस्य ज्ञानमात्रस्य मोक्षमुख्योपायत्वे अपशूद्राधिकरणमपि कदर्थितं स्यात् ।

केचित्तु अनुपनीतानां वरुणवृहस्पतीन्द्रादीनां ब्रह्मविद्यावत्त्वाधिगमादनुपनीताः शूद्रा अपि विषयसौष्टवाकृष्टा लौकिकसामर्थ्यभाजश्च प्रवर्तैरन् विद्यास्त्विति ते मात्र प्रवर्तिषत भ्रान्त्येति बोधनमपशूद्राधिकरणफलं, देवास्तु देवविग्रहग्राहकपुण्यपुञ्जेन स्वतःप्रतिभातवेदा इति तेषामुपनयनं नावश्यकमित्यातस्थिरे, तदिदमसमीक्ष्याभिधानमिति न मृष्यामहे देवेष्वपि ब्रह्मक्षत्रत्वादिलक्षणचैवार्णिकविभागसद्भावेन तत एव तेषामुपनयनकल्पनेनानुपनीतत्वविरहात्, तथा हि श्रुतिः “ब्रह्मा वृहस्पतिः क्षत्रमिन्द्रो मरुतो वै देवानां विश” इति,

न च आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुत्या श्रुतिश्रवणजन्यातिशयस्यैव साक्षात्कारहेतुतया प्रतिप-

ज्ञत्वादकृततथाश्रवणस्य नाधिकारो ब्रह्मविद्यास्विति न दोष इति, वाच्यम्, तथा सति मुमुक्षुत्वादीनामिव श्रवणजन्यातिशयस्यापि ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षणीयत्वे साधनपञ्चकस्य पूर्ववृत्तत्वं प्राप्तिमिति साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तित्वोक्तिर्भृशं क्षुभ्येत, तच्चेष्टापत्तौ च कर्मावबोध-पूर्वभावे एव भगवद्बोधायनाभिमतं किमित्यकारणः प्रद्वेषः, न चानवगतकर्मणामप्यधीतवेदान्तानां ब्रह्मजिज्ञासादयादवगतकर्म-णामपि च साधनचतुष्टयशून्यानां जिज्ञासाऽनुदयान्न तथेति युक्तं, “कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते” “ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः” इत्यादिप्रमाणशतेन कर्मणां ज्ञानहेतुतासिद्धौ कर्माधिगमपूर्ववृत्तित्वोक्तेरावश्यकतया कर्मावगमे* वैजात्यमभ्यु-पेत्य जन्मान्तरसाधारणकर्मावगमस्य ब्रह्मज्ञानहेतुतां वाङ्गीकृत्य व्यभिचारयोः सुपरिहरत्वेन कर्मब्रह्मावगतयोः शास्त्रावगतकार्यकार-णभावस्याबाध्यमानत्वात् । एवमेव तु अत्यन्तान्तरङ्गं शिष्यमुपलभ्य भगवानपि गीतासु “यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमित्यादिना कर्मणामुपादेय-त्वमसकृदुपदिदेशेत्यब्रूमहि इह चापरत्र चेति ॥

अत्रेदमालोचयामः—साधनचतुष्टयसंपन्नाः शूद्रादयोऽपिशूद्रा-धिकरणेन ब्रह्मविद्यायामनधिकारं बोध्यन्ते ? उतासंपन्नानां ? आहो-स्वित्तदुभयसाधारणाः, न तावदाद्यः साधनसंपन्नानां शूद्राणामपि पुराणेतिहासप्रमाणिकाया विशिष्टज्ञानवन्ताया दुरपह्वत्वेन उपायो हि वार्यते न फलमिति न्यायेन फलपरिपाकवतां तादृशां धर्मव्या-धप्रभृतीनां ब्रह्मविद्याऽनधिकारितायाः बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोध-

* यावता ज्ञानोत्पादप्रतिबन्धककल्मषापनयसम्भवस्तावत्तलक्षणवैजात्यमि-हाभिमतम् ॥

यतीति न्यायेन श्रुतिसहस्रेणापि बोधयितुमशक्यत्वात् । व्याधस्य हि विद्यासु विनयेन स्वानधिकारं ख्यापयतोऽतिनिर्वन्धेन गुरुकरणं स्मर्यते, ततश्च यं महर्षयोऽपि ब्रह्मविद्यासु उपदेष्टारं वव्रिरे तस्य स्वयं विद्यायां कः संशयोऽवशिष्यते, न द्वितीयः साधनशून्यानामनधिकारितायाः स्वतः परिप्राप्तत्वात्, न ह्यनधिकारादनधिकार इत्यपि चेमाय, तथा सत्यनधिकारिणां साधनचतुष्टयशून्यानामैहिकामुष्मिकार्थानुरागवतां श्रोत्रियाणामप्यनधिकारबोधनाय पृथगधिकरणारम्भस्यावश्यकत्वापातात् । न हि साधनशून्यैः शूद्रैरेवाधिकमपराद्धं, यदि तु अध्ययनगृहीतस्वाध्यायजन्यतदर्थज्ञानवत एव वैदिकेष्वधिकार इत्यपशूद्राधिकरणे अध्ययनवेदवाक्यश्रवणादिविधुरस्य शूद्रस्य विद्याऽधिकारनिषेधात्, न शूद्राय मतिं दद्यादिति स्मृतेरापाततोऽपि तस्य विद्यामहिम्नाऽवगत्युपायासंभवेन तदर्थित्वानुपपत्तेश्च शूद्रस्य विद्यायामनधिकार इति ब्रूषे हन्त तर्हि अर्थित्वसामर्थ्यशून्यशूद्रस्य विद्याऽनधिकारबोधने अपशूद्राधिकरणवैयर्थ्यशङ्कां नातीर्णोऽसीति घटकुट्यां प्रभातं, न च विषयसौष्टवेनार्थिताया लौकिकसामर्थ्यसत्त्वेन च प्रवर्तमानाः शूद्राः प्रत्याचिख्यासिता विद्यायामिति तदधिकरणसङ्गतिरिति वाच्यम्, एवं सति हि साधनचतुष्टयसंपन्नानधिकारिणो निर्विशेषमात्मतत्त्वं चाधिकृत्य प्रवृत्तासु ब्रह्मविद्यासु मुधैव चेच्छूद्रा निराक्रियन्ते तर्हि नटान् विटान् गणिका गायकाश्चापि प्रत्याख्यातुमधिकरणान्तरमारम्भणीयं स्यान्न हि एतेऽप्यधिकुर्वते, कश्च तथा सति कामहतं श्रोत्रियमपेक्ष्य शूद्रादेर्विशेष उक्तः स्यादनधिकारादेवानधिकारसमर्थने इति पूर्वमेव समगरिष्महि ।

यदि तु वेदाख्यान्तरराशेरर्थतः स्वरूपतश्च ग्रहणानधि-

कारो बोध्यत इत्युच्यते तर्हि अविद्यैकप्रत्युपस्थापितस्वरूपस्य ग्रहीतृग्राह्यग्रहणस्वरूपप्रपञ्चस्य वस्तुयाथात्म्यज्ञानैकनिवर्त्यस्य तेनैव निवर्हणे किं वेदग्रहणेन । न हि भवन्मते कर्मकाण्डस्येव ज्ञानकाण्डस्य प्रवृत्तिरविद्यावत्पुरुषमवष्टभ्य यतो वर्णाभिमानिनस्तस्य निषेधः सफल इति वक्तव्यं स्यात् । यदि तु व्यवहारप्रवृत्तं पुरुषमभिप्रेत्य निषेधसाफल्यं समर्थयसे तदाऽप्यपेतब्रह्मज्ञादिभेदमात्मानमवगच्छन्तमुपक्रम्य प्रवृत्तेषु वेदान्तेषु तादृशार्थाभिधाने कामचिकित्सातन्त्रयोरपीहैव मीमांसनप्रसङ्गः, अपशूद्राधिकरणविचारस्येव तयोरप्युपयोगानुपयोगयोः साक्षात्पारम्पर्येण च समानत्वात् । किं च कथमपि शिष्यस्य वर्णाश्रमकर्मवयोऽभिमानसंबन्धोभवेदपि परं गुरोर्ज्ञानस्य परां काष्ठामुपेयुषस्तदसंभवेन “संस्कारपरामर्शान्तदभावाभिलाषाच्चे”त्यादिसूत्रेण शरीरमात्राधेयातिशयानां तदभिमानवत्पुरुषाधेयातिशयानां वा संस्काराणामतिदूरोपकारकाणामिहापेक्षितत्वाभिधानमसंगतमित्यतिस्फुटमेव, क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गादित्यनेनापि च पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वसमर्थनं व्यर्थं विद्यायाः सर्वाभिमानविप्रतीपस्वभावायाः क्षत्रियत्वाद्यनपेक्षत्वात् द्विरोधिस्वरूपत्वाच्चेत्यसकृदवोचाम । यदि तु अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति उपनयनपूर्वकत्वाद्देवाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वादिति ब्रूषे तर्हि स्वस्ति भवते आयातोऽसि मार्गेण इदमभिधापयितुमेवायमस्मदीयो भगीरथरथपथाश्रयः, तद्यथा अध्ययनेन विदितवेदार्थस्य वेदार्थेषु कर्मोपासनाज्ञानेष्वधिकारः, तच्चाध्ययनमुपनयनपूर्वकमिति व्यापकोपनयननिवृत्त्या अध्ययननिवृत्तौ तद्व्याप्यानां कर्मोपासनाज्ञानानां निवृत्तिरिति फलति । ततश्चोपनयननिवृत्तिद्वार-

काध्ययनाख्यकर्मनिवृत्त्या शूद्रस्य ब्रह्मविद्यानिवृत्तिसाधने कण्ठोक्तं विद्यायाः कर्मावगमानन्तर्यं, यदि तु साधनचतुष्टयस्यैव कर्मावगमस्य नाधिकारिविशेषणत्वमिति तत्पक्षाक्षेप इत्यभिसंधत्से तर्हि तदपि नातिशङ्कनीयमिति ब्रूमः, यतः स्वविषयानुष्ठानजन्यापूर्वसंबन्धेन कर्मावगमस्य यागस्येवापूर्वसंबन्धेन कारणतायाः सुघटत्वादधिकं तु अस्मदीय^१वृत्तावनुसंधेयमित्युदास्महे ॥

साधनचतुष्टयसदसद्भावनिरपेक्षाः शूद्राः प्रत्याचिख्यासिता विद्यास्विति तृतीयस्त्ववशिष्टपक्षः पूर्वपराकृतपक्षद्वयसमानयोगक्षेम इति तदपाकरणाय न पृथग् यतनीयमवशिष्यते ॥

न चार्थितायाः सामर्थ्यापवृंहिताया एवाधिकारकारणत्वात्, केवललौकिकसामर्थ्यस्य चादृष्टे कर्मणि अपर्याप्ततया शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयं सामर्थ्यमप्यपेक्षितमिति तस्य शूद्रेष्वध्ययनविरहेण निराकृतत्वान्नावकल्पन्ते शूद्रा उपनिषद्भ्योऽधिगन्तुं ब्रह्मविद्यामिति वाच्यम् ॥

यतोऽपशूद्राधिकरणेन साधनचतुष्टयसंपन्ना वार्यन्ते ? उता-संपन्ना इति जिज्ञासायामुक्तमेवावर्तते, इति समशङ्कोत्तरमिदं नाम्ने-ङ्गनीयं, यदि तु साधनचतुष्टयसंपन्तावपि शूद्रा नाधिकृता विद्यायामिति बोधनमपशूद्राधिकरणकृत्यमित्युच्यते तर्हि किमुद्रया ततस्य कृत्यमित्युच्यताम्, तत्र यदि वेदप्रयुक्त्यभावाच्छूद्राणामनधिकारबोधकं तदिति ब्रूषे तर्हि अस्तु शूद्रत्वाभिमानिनो द्विजत्वप्रयोज्येष्वध्यानादिष्वनधिकारो यथा राजजातीयाभिमानकर्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोस्तथाऽभिमन्यमानयोः, परं तु अशनायाद्यतीतमपेतब्रह्म-

१ ब्रह्मसूत्राणामन्तराख्यसंरक्षणेन अर्थकथनरूपा व्याससूत्राणां वृत्तिर्मत्स्योक्ता यामचिरान्मुद्रयितुमिच्छामः ।

क्षेत्रशूद्रत्वादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकृत्य प्रवृत्तासु ब्रह्मविद्यासु साधनचतुष्टयसंपन्नस्य जात्या शूद्रस्य शूद्रत्वाभिमानरहितस्यानधिकारे कारणं किमिति तावतापि नेक्तं भवति, न हि ब्राह्मणत्वाभिमाननिबन्धना द्विजत्वाभिमाननिबन्धना ब्रह्मविद्या इत्युत्प्रेक्षितमपिशक्यं, तस्याः सर्वाभिमानविप्रतीपभूमित्वात्, यदि तु साधनचतुष्टयवतामपि चिरसंभृताऽविद्यासंस्कारानुवृत्त्या मनागपि शूद्रत्वाभिमानोऽनुवर्तते इति तादृशा एव प्रत्याचिख्यासिता ब्रह्मविद्यासु अत एव तु “शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे” इति वदतां ज्ञानकाष्ठामुपागतानामपि महात्मनां विदुरप्रभृतीनां वेदप्रयुक्त्यनधिकारनिबन्धनं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इत्यभिधानमित्युच्यते तर्हि साधनचतुष्टयमुत्कीर्त्य “तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये” इति साधनचतुष्टयस्यानन्यापेक्षकारणत्वाभिधानमुपरुध्येत, विरुध्येत च “तस्मात्स्याचानन्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिन् सति तु भवन्ती भवत्येवे” इति भामतीनिबन्धोऽपि ॥

किंच विद्यासु विदुरप्रभृतीनामनधिकारबोधनमपशूद्राधिकरणफलमित्यत्यन्तं दुर्भणितं भवान्तराधिगतज्ञानानां कृतकार्याणां तेषां प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, अतएव तु “विदुरप्रभृतयस्तु शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते” इति स्वयमप्युक्तम्, एवमेव तु इहैव भारतवचने नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इति वेदानभिधातृत्वमेव बोध्यते न तु वैदिकार्थानभिज्ञत्वमितरथा तु नातोऽन्यज्ज्ञातुमीश्वहे इत्युक्तं स्यादिति ॥ तस्मादुपासनानात्मकस्य वाक्याद्वाक्यार्थावगमरूपस्य कर्मादृष्टाद्य^१ किंचित्करपदार्थमुख-

१ कर्मादृष्टादीनामकिंचित्करत्वाभिधानं परमतेन ।

निरीक्षणनिरपेक्षस्य ज्ञानस्य वैदिककर्मसु व्याप्तानां चैवर्णिकानां दुरासदत्वेऽपि तदनधिकारिणां परेषामेव श्रौतस्मार्तानपेक्षसमीची-
नन्यायाभियोगभाजां तज्ज्ञानं सुसम्पादमिति साधु मीमांसाद्वयार्थ-
निरूपणमिति कृतं वाचां विसर्गैः ॥

भवतु किमप्येतत् संहितमसंहितं वा मीमांसाद्वयमिति सर्वथाऽपि तु
जैमिनीयषोडशाध्यायी कर्ममीमांसाशास्त्रं, चतुरध्यायीस्वरूपं च
व्यासमुनिप्रणीतं वेदान्तशास्त्रमित्यविवादपदं व्याससूत्राणां व्याख्यानं,
शिष्टसमादृतत्वेनार्षत्वेन युक्तिसिद्धार्थाभिधायित्वेन विश्वासभूमिर्वा-
धायनवृत्तिरिवास्य चादिमं व्याख्यानमुपवर्षमहर्षिप्रणीता वृत्तिः, यां
शबरस्वामिभृतयोऽत्यन्तप्राचीनमीमांसकाः क्वचित्प्रमाणतया क्वचिच्च
निराकरणीयतयोद्धृतवन्तः । आधुनिका अपि मीमांसकाः वृत्तिग्रन्थं
स्थलविशेषे संवादितया क्वचिच्च विसंवादितयोपन्यास्यन् ॥

योऽपि ब्रह्मसूत्राणां जैमिनिप्रणीतत्वव्यामोहहेतुरिव नैष्क-
र्म्यसिद्धिग्रन्थः, तद्यथा “यदपि जैमिनीयं वचनमुद्घाटयसि तदपि
तद्विचक्षाऽपरिज्ञानादेवोद्भाव्यते किं कारणम् । यतो न जैमिनेरय-
मभिप्राय आम्नायः सर्व एव क्रियार्थ इति, यदि ह्ययमभिप्रायोऽभ-
विष्य “दथातो ब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्य यत” इत्येवमादिब्रह्मव-
स्तुस्वरूपमात्रयाथात्म्यप्रकाशनपरं गम्भीरन्यायसन्दृब्धं सर्ववेदान्ता-
र्थमीमांसनं श्रीमच्छारीरकं नासूत्रयिष्यत् । असूत्रयज्ञः ! तस्माज्जै-
मिनेरेवायमभिप्रायो यथैव विधिवाक्यानां स्वार्थमात्र प्रामाण्यमेवमै-
कात्म्यवाक्यानामप्यनधिगतवस्तुपरिच्छेदसाम्यादिति” । इति, सो
ऽपि न तदर्थवगमकः, यतो न जैमिनेरयमभिप्राय आम्नायः सर्व
एव क्रियार्थ इति, यदि ह्ययमभिप्रायोऽभविष्यत् “अथातो ब्रह्मजि-

ज्ञासा जन्माद्यस्य यत इत्येवमादिब्रह्मवस्तुस्वरूपमात्रयाथात्म्यप्र-
 काशनपरं गम्भीरन्यायसंदृब्धं सर्ववेदान्तार्थमीमांसनं श्रीमच्छारी-
 रकं नासूचयिष्यत् । असूचयच्च । भगवान् वादरायणो ब्रह्मस्वरूप-
 निर्दिदिक्षया तथा, ततश्च जैमिनेरेवान्नायस्य क्रियार्थतामाचक्षाणस्य
 अक्रियार्थवेदभागस्य च वैयर्थ्यमभिदधानस्य न तात्पर्यं यदुपनिषद्वा-
 क्यानामानर्थक्यमिति किन्तु विधिवाक्यसहपठितानामर्थवादादिवा-
 क्यानां विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नानामेवार्थानुष्ठापकत्वलक्षणं प्रामाण्यं,
 न हि अर्थवादवाक्यानि कञ्चिदर्थं स्तुत्वा निन्दित्वा वा तावता
 कृतार्थानि, तेषां स्तुतिनिन्दापरत्वे पदस्थानीयतया शाब्दबोधानु-
 पधायकत्वात्, अत एव “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां
 स्यु”रिति स्पष्टं जैमिनिस्तेषामेवैकवाक्यतां ग्राह-अत्रायं भावो नैष्क-
 र्म्यसिद्धिकारस्य जैमिनिव्यासो गुरुशिष्यौ सन्तौ वेदार्थमीमांसने
 प्रवृत्तौ परस्परं विप्रसंवदेयातामितरजनानामिवेति न कथञ्चित्सम्भवि
 उभयोरेवोभयमतानुगन्तृतायाः स्वसूत्रेष्वेव स्फुटमुपलम्भात्, तद्यथा
 औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेक-
 श्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ अ. १ पा. १०५
 इति, एवं भगवान् वादरायणोऽपि परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्, ब्राह्मेण
 जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः इत्यसकृदेव जैमिनिमतमुपन्यास्यत् अत
 एव पराशरोपपुराणादिषु जैमिनिव्यासयोः समं श्रुतिपारदृश्वत्वमु-
 त्कीर्त्यते-अक्षपादप्रणीति च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः
 श्रुतिविरुद्धोऽयः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥ जैमिनीये च वैयासे विरु-
 द्धांशान् कश्चन । श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥
 इति, एवं च गुरोर्व्यासस्य मतानुरोधेन जैमिनेरर्थनिरूपणस्यावश्य-
 म्भावे अक्रियार्थान्नायवैयर्थ्यान्नायं नोपनिषद्वैयर्थ्यसमर्थनाय किन्त्व-

र्थवादादिवाक्यानां विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नानां सार्थकत्वाख्याना-
येति न तयोर्विसंवादिता । एवं च नैष्कर्म्यसिद्धिग्रन्थे ब्रह्मसूत्राणि
जैमिनिमुनिप्रणीतानीत्युक्तमिति भ्रमो निराकृतः ।

बोधायनवृत्तेरनादरमूलं विषयस्य विषयमौषधमित्यवधार्य दत्ता-
भयं शून्यवादिमतनिराचिकीर्षया लम्बितपदं निर्विशेषाद्वैतमतमिवै-
तस्या आर्षवृत्तेरनादरमूलन्तु प्राभाकरादिमतप्रचारः, ऋषयोहि कर्म-
काण्डस्योपासनाकाण्डस्येव भगवदाराधनरूपताममंसत व्यवास्थि-
पत च ॥

प्राभाकरप्रभृतयस्तु कर्मस्वेव भोगापवर्गप्रदशक्तिमुपयन्तः का-
र्यपरवाक्येभ्य एव शाब्दबोधोपधानमाद्वियमाणा उपनिषदोऽप्यपा-
र्थक्यन्ति, सोऽयं तेषां वरविधाताय वधूद्वाहः, यस्माद्धि वेदपुरुषा-
दाराधनप्रीतात् “फलमत उपपत्ते” रित्यादिप्रमाणैः फलमुदीक्षन्ते वि-
चक्षणाः स एव चेदवधारितः पुराणपुरुषः कृतं तर्हि विनश्वरै-
र्यागैः । “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छा-
मीत्यादिप्रमाणशतैर्यासु चोपनिषत्सु निभृतभराः श्रुतमतनिदिध्या-
सतात्मतत्त्वा आत्मानमन्विच्छन्तस्तितीर्षन्ति संसारसागरं ता एव
ब्रह्मचारिण्योऽसंभावितपुंसंपर्का भ्रमप्रमादादिदोषसंसर्गासहिष्णाव उप-
निषद्वेद्यो नोपदधते धियं कृतं तर्हि परापेक्षैर्व्यभिचारादिदोषश-
ङ्काकलङ्कितैरलब्धपदैरनुमादिप्रमाणैः । न हि कामधेनोरनादरे
करमः कार्यकारक इति कल्पते संकल्पयितुमपि ॥

तत्रैवं सति जगद्व्यवहारोपप्लव एव कृतः स्यादिति न
परोक्षं प्रेक्षावताम् ॥

तस्मादसदावेशैरेतैरेव मीमांसाया आर्षवृत्तिरुत्सादितेति
सुनिश्चितं परीक्षकाणाम् ॥ बोधायनवृत्तिर्वा उपवर्षवृत्तिर्वा अपरे

वा आर्षा ग्रन्थाः परैरुत्सादिता उपसादिताश्च तत्स्थाने निजनिर्मिता ग्रन्था इति इदानीं शोकनाटनमस्थाने क्रियमाणम् “अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे” इति भगवदुक्तरीत्या हासास्यदतां गोचरयति, पुरुषार्थमत्वं चावेदयतीति उपयुक्तेषु वैशद्यमित्याभाणकोक्तन्यायेन प्रसभमस्माभिरिदानीं निजमतिवैभवेन प्रचलितैरेव ब्रह्मसूत्रजैमिनिसूत्रगीतोपनिषद्वाक्यैरर्था निरूपणीयाः पूरणीयाश्चार्था यथामति, रक्षणीयश्चायमनन्यशरणो ऽनुदिनं हासमुपेयवान् पितृपितामहक्रमागतो महानिधिरिव, चिन्तामणिरिव, कल्पपादप इव, निजाभिजन इव, वेदशास्त्रसार्यः ।

तच्चाधीतिबोधाचरणप्रचारणरूपेषु रक्षापादेष्वेकः पुस्तकमुद्रणेनापि कथञ्चित् प्रचारणपादः सबलो भवति स्थैर्यविधये इत्यनुध्याय सर्वथा निरभिसन्धिः कथमपि यज्ञपुरुषमाराधयितुकामः शास्त्रदीपिकासुद्रणमुद्रया शब्दमूर्तिधरस्य श्रीविष्णोः प्रचारणपादसंवाहने प्रवृत्तः ।

शास्त्रदीपिकाकारश्चायं सुगृहीतनामा पार्थसारथिमिश्रो यं कर्णोक्तार्णिकया संचिप्राक्षरार्थबहुललेखप्रणाल्या च मैथिलं प्रतिपद्यामहे, अस्ति चापरस्तन्तरत्नग्रन्थोऽपि व्यासेन मीमांसार्थप्रतिपादनपरः पार्थसारथिमिश्रप्रणीतः, न्यायरत्नाकराभिधा श्लोकवार्तिकटीकाऽपि तेनैव निर्मिता, एषा च दीपिका परिपक्ववयसा पार्थसारथिमिश्रेण निरमायीत्युपपादनकौशलेन “अन्यानि तु दूषणानि तन्तरत्न एव दर्शितानीति नेह प्रपञ्च्यन्ते” एवंविधेन दीपिकायां तत्र तत्रोपन्यासेन चावधारयामः । यद्यपि सन्ति ^{स्नो कतातक टीका} न्यायसूत्रा-भाट्टदीपिका-पञ्चिका-कणिका-विधिनिर्णय-विधिरसायन-भाट्टरहस्य-मी-

मीमांसारत्नाकरा
(१९५३ ई)

प्रमोदक
प्रमोदक

भाग २५१४

अमरटीका

१ पण्डितविन्येश्वरीप्रसादेन सा टीका मया दृष्टेति मां प्रत्युक्तम् ।

मांसाकुतूहल-मीमांसाकौस्तुभ-मीमांसाऽधिकरणमालाप्रभृतीनि मी-
मांसाग्रन्थरत्नानि तथाऽपि यादृशः परितोषः समादरश्च विदुषां दीपि-
कायां न तथा ग्रन्थान्तर इत्यवधार्यादौ तस्या एव प्रकाशने प्रावर्तिष्म-
हि, यद्यपीह कथोपकथया शावरमतं, भाट्टमतं, प्राभाकरमतमित्य-
नेकमीमांसकमतसंदर्शनं तथाऽपि कुमारिलमतेन शास्त्रदीपिकानि-
र्माणमिति सुप्रसिद्धमेव । अत्र च ग्रन्थे दशमाध्याये ५६६ पृष्ठे-
प्रसङ्गतो हरिमतमप्युत्थापितं, यमतिप्राचीनं वैदान्तिकमपि प्रति-
पद्यामहे यदीयोपनिषद्भाष्यतात्पर्येण बृहदारण्यकभाष्यादौ शङ्करा-
चार्याः स्वप्रणीतव्याख्यानस्य संचिप्रतां मेनिरेऽभिदधिरे च । यं च
बृहदारण्यकशङ्करभाष्यटीकाकारा भर्तृ-शब्देन कथयन्ति सोऽयम-
तिप्राचीनो मीमांसाद्वयाचार्यः प्रसिद्धभर्तृहरिर्वा (यमभिप्रेत्य महा-
भाष्यव्याख्यानावसरे आदावेव कैयटः “तथाऽपि हरिबद्धेन सारेण
ग्रन्थसेतुने”त्यभिदधौ) अन्य एव वा कश्चित्ततोऽपि प्राचीनतम-
स्ततोऽप्यभ्यर्हिततमश्च पुरुषश्रेष्ठ इति नेश्महे विशिष्यावधारयितुं
गमकानुपलम्भात् ।

एतस्य च ग्रन्थस्य मुद्रणावसरे अशुद्धिबहुलानि खण्डि-
तानि जीर्णान्यतिजीर्णानिच पुस्तकान्यापमवापं च कथं चिद्विश्वा-
सभूमितां प्राप्नोमः बालसरस्वतीभवनस्थपुस्तकमपरं च ब्रह्मामृतव-
र्षिणीसभापुस्तकालयस्थं पुस्तकं, मुद्रणानन्तरं च शोधनपत्रावसरे
काशीस्थराजकीयप्रधानविद्यामन्दिरस्थमतिप्राचीनं तथाऽप्यनति-
शुद्धं, नवीनमपरं तथाऽपि शुद्धं पुस्तकं संवाद्य तत्र तत्र पाठोप-
पाठापपाठादिकं शुद्धिपत्रे न्यवीविशं, मुद्रणावसरे च प्रायेनव्येष्वेव

१ एतेन चिकीर्षिताया वृत्तेर्भर्तृप्रणञ्चभाष्येणागतार्थत्वमुक्तमिति ॥ (भर्तृप्र-
णञ्चभाष्याद्विशेषान्तरमाह) (अल्पग्रन्थेति)

शिष्येषु निभृतशोधनभरेण मया बहुपराद्धमिह दीपिकाग्रन्थ इति साह-
जिकगुणचक्षुषोगुणिनः क्षमन्तामिति साज्जलिवन्धमभ्यर्थये, प्रार्थ-
ये च शास्त्रदीपिकामधीयाना अध्यापयन्तश्च सन्तस्तत्र तत्र शुद्धि-
पत्रतोऽप्यधिका अशुद्धीरूपलभमानास्ताः संकलय्य यदि मामनुगृही-
युस्तद्वानेन तर्हि निष्कारणदयाभाजनमात्मानं मंस्ये इति,

ज्येष्ठकृष्णचतुर्थी सोमदिने, } काशीस्य ब्रह्मामृतवर्षिणीसभायाम्,
सं० १९४६ । } राममिश्रशास्त्री ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्मार्पणं ब्रह्मार्पणम्, इतः परं ब्रह्मसूत्राण्य-
नुक्रम्य बोधायनीयव्याख्यानमुज्जीवयिष्यामः ।

स्मृतिसंशोधनाय दत्तकविजयवैजयन्तीं
च प्रस्तोष्यामः । श्रीः ।

शास्त्रदीपिकाया विषयसूचनिकापत्रम् ।

अथ प्रथमाऽध्याये प्रथमः पादः ।

		पृष्ठ ।
धर्मो धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ।	२ ।
धर्मस्वरूपलक्षणधिकरणम् ।	८ ।
विधिपरीक्षणाधिकरणम् ।	२० ।
प्रत्यक्षादीनां धर्मे प्रमाणत्वासंभवनिरूपणम् ।	२१ ।
प्रासङ्गिकं शून्यवादि विज्ञानवाद्यादिमतनिराकरणं च ।	
प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वनिरूपणाधिकरणम् ।	२७ ।
अनुमानप्रामाण्यनिरूपणम् ।	४१ ।
शब्दप्रामाण्यनिरूपणम् ।	५१ ।
प्रासङ्गिकमुपमाननिरूपणम् ।	५२ । पं. १३ ।
अर्थार्पितनिरूपणम् । शक्तिनिरूपणसहितम् ।	५३ । पं. ५ ।
अभावस्यानुपलब्धेः प्रामाण्यनिरूपणम् ।	६० ।
अलौकिकार्थप्रतिपादकवाक्याप्रामाण्यमुद्भाव्य तत्प्रामाण्यसमर्थनं तदुपयोगि- स्फोटादिनिरूपणं च ।	७३ ।
बौद्धादिसिद्धान्तसिद्धजात्यनभ्युपगमपक्षमुपपाद्य जातिसत्त्वसमर्थ- नम् ।	८१ । पं. ६ ।
अवयवविस्थापनं, प्रसङ्गतश्चित्ररूपसंयोगजसंयोगयोरतिरिक्तत्वनिराकरणं च ।	८२ ।
शब्दार्थयोः प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वलक्षणसंबन्धस्य स्वाभाविकत्वव्यवस्थाप- नम् ।	८२ । पं. ५ ।
विवर्तवादोत्थापनतन्त्रिराकरणे ।	८६ ।
अविकृतब्रह्मपरिणामवादतन्त्रिराकरणे ।	८८ ।
वैशेषिकमतोपपादनं, तदङ्गीकृतपदार्थेषु निजसंमत्तिसंदर्शनं, पाञ्चभौतिकशरी- रेन्द्रियाद्यतिरिक्तात्मस्वरूपनिरूपणम् ।	९६ ।
बौद्धमतसिद्धात्मस्वरूपनिरूपणतन्त्रिराकरणे ।	९८ ।
आत्मनोऽहं प्रत्ययविषयस्वरूपत्वव्यवस्थापनम् ।	१०० ।
अहंप्रत्ययकर्तृत्वैवात्मस्वरूपनिरूपणपक्षनिराकरणम् ।	१०० ।
आत्मनः स्वप्रकाशस्वरूपत्वनिराकरणम् ।	१०१ ।

आत्मनोविभुपरिमाणत्वनिरूपणम् ।	पृष्ठ । १०१ ।
आत्मनोविभुरूपत्वेऽपि प्रतिशरीरं भिन्नत्वव्यवस्थापनम् ।	१०२ ।
मोक्षस्य ज्ञानोपरमरूपता-संविन्मात्रस्वरूपतानिरूपणपक्षोत्थापनतत्त्रिराकरणे मोक्षस्य प्रपञ्चविलयस्वरूपतापक्षप्रवचनतत्त्रिराकरणे ।	१०३ ।
प्रपञ्चसंबन्धविलयस्य मोक्षस्वरूपत्वव्यवस्थापनम् ।	१०३ ।
मोक्षे आत्मनः स्वाभाविकानन्दरूपत्वव्यवस्थापनम् ।	१०४ ।
मोक्षेऽपि मनस्सबन्धस्य ज्ञानसद्भावस्य आत्मनः परमानन्दानुभवितृत्वस्य च समर्थनम् ।	१०५ ।
मोक्षस्य निरानन्दनिसंबन्धसर्वेन्द्रियविनिर्मुक्तावस्थास्वरूपत्वनिरूपणम् ।	१०७ ।
आत्मनोज्ञानानन्दस्वरूपत्वपक्षं निराकृत्य निरानन्दनिर्मनस्कत्वनिर्दुःखत्वादि- स्वरूपत्वव्यवस्थापनम् ।	१०६ ।
मोक्षस्य सुखदुःखादियावद्वैशेषिकात्मगुणोच्छेदरूपत्वनिरूपणं, दुःखोच्छेदक्रम- निरूपणं च ।	११० ।
आत्मज्ञानस्य कृत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वव्यवस्थापनं, स्वर्गादिफलभोक्तुरात्मनः स्वरू- पनिरूपणं च ।	११२ ।
शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे पुरुषसंबन्धावश्यंभावेनाप्रामाण्यमाशङ्क्य चोदनायाः प्रा- माण्यसमर्थनम् ।	१३० ।
वेदवाक्यानां पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वविचारः ।	१३१ ।
प्रथमपादोक्तार्थसंदेपः ।	१३२ ।

पादेप्रधानविषयसंख्या ॥ ३४ ॥

अथ प्रथमाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

अकार्यबोधकवाक्याप्रामाण्यनिरूपणाधिकरणम् ।	१३३ ।
विधिवन्निगदाधिकरणम् ।	१३६ ।
हेतुवन्निगदाधिकरणम् ।	१३८ ।
मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् ।	१३९ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ४ ॥

अथ प्रथमाऽध्याये तृतीयः पादः ।

स्मृतिप्रामाण्यधिकरणम् ।	१४० ।
श्रुतिप्राबल्याधिकरणम् ।	१४३ ।
दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्यधिकरणम् ।	१४६ ।
पदार्थप्राबल्याधिकरणम् ।	१४९ ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

३

शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्यधिकरणम् ।	पृष्ठ ।
आर्यप्रसिद्धविरोधे स्लेच्छप्रसिद्धिसिद्धार्थपरिग्रहाधिकरणम् ।	१५२ ।
कल्पसूत्रास्वतः प्रामाण्यधिकरणम् ।	१५५ ।
सामान्यश्रुतिकल्पनाधिकरणम् ।	१५६ ।
साधुपदप्रयुक्त्यधिकरणम् ।	१५८ ।
आकृतिशक्त्यधिकरणम् ।	१६० ।
	१६४ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १० ॥

अथ प्रथमाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

उद्भिदादिशब्दानां यागनामताऽधिकरणम् ।	१६८ ।
चित्रादिशब्दानां यागनामधेयताऽधिकरणम् ।	१७३ ।
तत्प्रख्याधिकरणम् ।	१७५ ।
तद्व्यपदेशाधिकरणम् ।	१७८ ।
वाजपेयादिशब्दानां नामधेयताऽधिकरणम् ।	१७९ ।
आग्नेयादीनामनामताऽधिकरणम् ।	१८१ ।
वर्हिषादिशब्दानां जातिवाचिताऽधिकरणम् ।	१८२ ।
प्रोक्षण्यादिपदानां यौगिकताऽधिकरणम् ।	१८३ ।
निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकत्वाधिकरणम् ।	१८३ ।
वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयत्वाधिकरणम् ।	१८४ ।
वैश्वानरोऽष्टत्वाद्वर्थवादताधिकरणम् ।	१८५ ।
यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	१८७ ।
आग्नेयादीनां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	१८८ ।
यूपादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	१८९ ।
अपश्वादिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थकताधिकरणम् ।	१८९ ।
भूमाधिकरणम् ।	१९० ।
प्राणभृदादिशब्दादीनां स्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	१९० ।
वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणाधिकरणम् ।	१९१ ।
सामर्थ्यानुसारेण अव्यवस्थितानां व्यवस्थाधिकरणम् ।	१९२ ।

अध्यायाऽधिकरणसंख्या ॥ ६८ ॥

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमः पादः ।

अपूर्वस्य आख्यातपदप्रतिपाद्यत्वाधिकरणम् ।	१९३ ।
अपूर्वस्यास्तित्ताधिकरणम् ।	२०० ।
कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ।	२०२ ।

	पृष्ठ ।
संमार्जनादीनामप्रधानताधिकरणम् । ...	२०३ ।
स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणम् । ...	२०५ ।
मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् । ...	२०६ ।
मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् । ...	२०७ ।
ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम् । ...	२०७ ।
ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम् । ...	२०७ ।
ऋग्लक्षणाधिकरणम् । ...	२०७ ।
सामलक्षणाधिकरणम् । ...	२०८ ।
यजुर्लक्षणाधिकरणम् । ...	२०८ ।
निगदानां यजुष्ट्याधिकरणम् । ...	२०८ ।
एकवाक्यत्वाधिकरणम् । ...	२०९ ।
वाक्यभेदाधिकरणम् । ...	२१० ।
अनुषङ्गाधिकरणम् । ...	२११ ।
व्यवेताननुषङ्गाधिकरणम् । ...	२१२ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १७ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

अङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् । ...	२१३ ।
समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् । ...	२१४ ।
आधाराद्याग्नेयादीनामङ्गाङ्गिभावाधिकरणम् । ...	२१६ ।
उपांशुयाजापूर्वताधिकरणम् । ...	२२१ ।
आधाराद्यपूर्वताधिकरणम् । ...	२२२ ।
पशुसोमापूर्वताऽधिकरणम् । ...	२२४ ।
संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् । ...	२२८ ।
संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् । ...	२३० ।
देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् । ...	२३१ ।
द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्मैक्याधिकरणम् । ...	२३२ ।
दध्यादिद्रव्यसफलत्वाधिकरणम् । ...	२३३ ।
वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् । ...	२३६ ।
सोभरनिधनयोः कामैक्याधिकरणम् । ...	२३९ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १३ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये तृतीयः पादः ।

ग्रहापताया ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् । ...	२४१ ।
---	-------

विषयसूचनिकापत्रम् ।

५

अवेष्टेः क्रत्वन्तरताधिकारताधिकरणम् ।	पृष्ठ ।
आधानस्य विधेयत्वाधिकरणम् ।	२४२ ।
दाक्षाण्यादीनां गुणताधिकरणम् ।	२४३ ।
द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ।	२४४ ।
वत्सालम्भनादीनां संस्कारताधिकरणम् ।	२४५ ।
नेवारचरोराधानार्थताधिकरणम् ।	२४६ ।
त्वाष्ट्रपात्रीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम् ।	२४७ ।
अदाभ्यादीनां ग्रहनामताधिकरणम् ।	२४८ ।
अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ।	२४९ ।
मासाग्निहोत्रादीनां क्रत्वन्तरताधिकरणम् ।	२५० ।
आग्नेयादिकाभ्येष्ट्यधिकरणम् ।	२५१ ।
अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणम् ।	२५२ ।
आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	२५३ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् ।	२५४ ।
सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मताधिकरणम् ।	२५५ ।

अध्यायाऽधिकरणसंख्या ॥ ४६ ॥

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः ।

प्रतिज्ञाऽधिकरणम् ।	२५७ ।
शेषलक्षणाधिकरणम् ।	२५८ ।
शेषलक्ष्याधिकरणम् ।	२५९ ।
निर्वपणादीनामर्थानुसारेण व्यवस्थितविषयताधिकरणम् ।	२६० ।
स्फ्यादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिकरणम् ।	२६१ ।
आरुण्यपादिगुणानामसंकीर्णत्वाधिकरणम् ।	२६२ ।
सर्वेषां ग्रहादीनां संमार्गाद्यधिकरणम् ।	२६४ ।
चमसादौ संमार्गाद्यप्रयोगाधिकरणम् ।	२६६ ।
सप्तदशारब्जितायाः पशुधर्मताऽधिकरणम् ।	२६६ ।
अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताऽधिकरणम् ।	२६७ ।
उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताऽधिकरणम् ।	२६८ ।
वारणवैकङ्गतादिपात्राणां क्रत्वयागगुणताऽधिकरणम् ।	२७२ ।
वात्रघ्नोन्वायाधिकरणम् ।	२७४ ।

६

शास्त्रदीपिकायाः

मुष्टीकरणादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ।	००	२७५ ।
चतुर्धाकरणस्याग्नेयमात्राङ्गताधिकरणम् ।	००	२७५ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

लवनप्रकाशकमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम् ।	००	२७७ ।
इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्ये विनियोगाधिकरणम् ।	००	२७८ ।
आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वाने विनियोगाधिकरणम् ।	००	२७९ ।
अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ।	००	२८० ।
प्रस्तरप्रहरणन्यायाधिकरणम् ।	००	२८० ।
सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगाधिकरणम् ।	००	२८१ ।
काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्राङ्गताधिकरणम् ।	००	२८२ ।
अग्नीधोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां विनियोगाधिकरणम् ।	००	२८३ ।
भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ।	००	२८५ ।
मन्द्राभिभूतिरित्यादेर्भक्षयामोत्यन्तस्य एकशस्त्रताधिकरणम् ।	००	२८६ ।
इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषु कहेन विनियोगाधिकरणम् ।	००	२८७ ।
अभ्युचीतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ।	००	२८८ ।
पात्नीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ।	००	२८८ ।
पात्नीवतशेषभक्षणे त्वष्टुरनुपलक्षणीयताधिकरणम् ।	००	२८९ ।
पात्नीवतशेषभक्षणे त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणम् ।	००	२८९ ।
भक्षणेऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ।	००	२९० ।
अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् ।	००	२९० ।
ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् ।	००	२९१ ।
मन्त्रविशेषाणामनेकच्छदस्कैर्विनियोगाधिकरणम् ।	००	२९१ ।
एकादशाधिकरणोक्तस्य उपसंहाराधिकरणम् ।	००	२९१ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २० ॥

अथ तृतीयेऽध्याये तृतीयः पादः ।

उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ।	००	२९२ ।
आधाने गानस्योपांशुताधिकरणम् ।	००	२९४ ।
ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकताधिकरणम् ।	००	२९४ ।
प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ।	००	२९५ ।
क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ।	००	२९८ ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

७

	पृष्ठ ।
समाख्याया विनियोजकताऽधिकरणम् ।	२६८ ।
श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वाधिकरणम् ।	२६९ ।
द्वादशोपसत्ताया अहीनताङ्गताऽधिकरणम् ।	३०५ ।
कुलायादौ प्रतिपदोक्तर्पाधिकरणम् ।	३०६ ।
जाघन्याश्रुत्कर्पाधिकरणम् ।	३०७ ।
संतर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ।	३०८ ।
प्रवर्गनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयताधिकरणम् ।	३०९ ।
पौष्णपेयस्य विकृतौ विनियोगाधिकरणम् ।	३१० ।
पौष्णपेयस्य चरावेव निवेशाधिकरणम् ।	३१० ।
पौष्णपेयस्यैकदेवत्ये निवेशाधिकरणम् ।	३११ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

निवीतस्यार्थवादताऽधिकरणम् ।	३१२ ।
परुषि द्वितादीनामनुवादताऽधिकरणम् ।	३१५ ।
अनृतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मताऽधिकरणम् ।	३१५ ।
लज्जभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशाधिकरणम् ।	३१७ ।
अवगोरणादीनां पुमर्थताधिकरणम् ।	३१८ ।
मलवद्वातः संवादनिषेधस्य पुरुषधर्मताऽधिकरणम् ।	३१९ ।
सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मताऽधिकरणम् ।	३१९ ।
जयादीनां वैदिककर्माङ्गताऽधिकरणम् ।	३२० ।
वैदिकाश्वप्रतिग्रहे दृष्टिकर्तव्यताऽधिकरणम् ।	३२१ ।
दातुर्वारुणीष्ट्यधिकरणम् ।	३२२ ।
वैदिकपानव्यापदि सौमेन्द्रचरुविधानाधिकरणम् ।	३२३ ।
सौमेन्द्रचरोर्यजमानपानव्यापद्विषयताऽधिकरणम् ।	३२४ ।
आग्नेयाष्टाकपालचरोर्द्व्यवदानमात्रस्य होतव्यताऽधिकरणम् ।	३२४ ।
सर्वशेषैःस्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।	३२६ ।
प्राथमिकशेषात् स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।	३२७ ।
पुरोडाशविभागस्य भत्तार्थताऽधिकरणम् ।	३२७ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये पञ्चमः पादः ।

धवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषाननुष्ठानाधिकरणम् ।	३२८ ।
साकंप्रस्थाप्ये शेषकर्माननुष्ठानाधिकरणम् ।	३२८ ।

		पृष्ठ ।
सौत्रामण्यां शेषकर्मननुष्ठानाधिकरणम् ।	००	३२६ ।
सर्वपृष्ठेष्टौ स्विष्टिकृदिडादीनां सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।		३२६ ।
येन्द्रवायव्यहे द्विःशेषभक्षणाधिकरणम् ।	००	३३० ।
सोमे शेषभक्षणाधिकरणम् ।	००	३३० ।
उद्गातृणां सहसुब्रह्मण्येन भक्षाधिकरणम् ।	००	३३१ ।
पावस्तुतोऽपि सोमभक्षणाधिकरणम् ।	००	३३२ ।
वषट्करणस्य भक्षनिमित्तताधिकरणम् ।	००	३३३ ।
होमाभिषवयोरपि भक्षनिमित्तताधिकरणम् ।	००	३३३ ।
वषट्कर्त्रादीनां चमसे सोमभक्षाधिकरणम् ।	००	३३३ ।
होतुः प्रथमभक्षाधिकरणम् ।	००	३३४ ।
भक्षस्यानुज्ञापूर्वकत्वाधिकरणम् ।	००	३३५ ।
वैदिकवाक्येन प्रतिवचनाधिकरणम् ।	००	३३५ ।
एकपात्राणामनुज्ञापनाधिकरणम् ।	००	३३५ ।
स्वयं यष्टुर्भक्षास्तिताऽधिकरणम् ।	००	३३६ ।
फलचमसस्य इज्याविकारताधिकरणम् ।	००	३३६ ।
ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुप्रसर्पणाधिकरणम् ।	००	३३७ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये षष्ठः पादः ।

सुवादिषु खादिरतादिविधेः प्रकृतिगामिताधिकरणम् ।	००	३३८ ।
सामिधेनीनां सप्तदशसंख्याया विकृतिगामिताधिकरणम् ।		३३८ ।
गोदोहनादीनां प्रकृतिगामिताऽधिकरणम् ।	००	३३९ ।
आधानस्य पवमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणम् ।	००	३४१ ।
आधानस्य सर्वार्थताधिकरणम् ।	००	३४१ ।
पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽग्नेः कर्तव्यताऽधिकरणम् ।	००	३४२ ।
उपाकरणादीनामग्नीषोमीयधर्मताधिकरणम् ।	००	३४३ ।
शाखाहरणादीनामुभयदोहधर्मताऽधिकरणम् ।	००	३४५ ।
सादनादीनां सवनत्रयधर्माधिकरणम् ।	००	३४६ ।
रशनात्रिवृत्तादीनां सर्वपशुधर्मताऽधिकरणम् ।	००	३४६ ।
श्रंश्वदाभ्ययोरपि सादनादिधर्मवत्त्वाधिकरणम् ।	००	३४६ ।
चित्रिण्यादीष्टकानामग्न्यङ्गताधिकरणम् ।	००	३४७ ।
मानोपावहरणादीनां सोममात्रधर्मताधिकरणम् ।	००	३४७ ।
प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	०० ००	३४८ ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

९

श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	..	पृष्ठ । ३४६ ।
दीक्षाणीयादिधर्माणामग्निष्टोमाङ्गताधिकरणम् ।	..	३४६ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये सप्तमः पादः ।

वर्हिषादीनां दर्शपौर्णमासतदङ्गोभयाङ्गताधिकरणम् ।	..	३५२ ।
स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकरणम् ।	..	३५२ ।
सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणम् ।	..	३५३ ।
अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणम् ।	..	३५३ ।
दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणम् ।	..	३५४ ।
अन्तर्वेदेष्टृपानङ्गताधिकरणम् ।	..	३५४ ।
हविर्धानस्य सामिधेयनङ्गताधिकरणम् ।	..	३५५ ।
अङ्गानामन्यद्वाराऽनुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३५५ ।
परिकीतानामुत्विजां संख्याविशेषनियमाधिकरणम् ।	..	३५६ ।
चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वाधिकरणम् ।	..	३५८ ।
चमसाध्वर्यूणां बहुत्वनियमाधिकरणम् ।	..	३५८ ।
चमसाध्वर्यूणां दशसंख्यानियमाधिकरणम् ।	..	३५८ ।
शमितुरपृथक्त्वाधिकरणम् ।	..	३५९ ।
उपगस्याऽपृथक्त्वाधिकरणम् ।	..	३५९ ।
सोमविक्रेतुःपृथक्त्वाधिकरणम् ।	..	३५९ ।
ऋत्विगिति नाम्नोऽसर्वगामिताधिकरणम् ।	..	३५९ ।
दीक्षादक्षिणावाक्योक्तानामेव ब्रह्मादीनां संप्रदर्शित्वं त्वाधिकरणम् ।	..	३६० ।
ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणम् ।	..	३६० ।
अध्वर्यादिषु आध्वर्यादीनां कर्तृतानियमाधिकरणम् ।	..	३६१ ।
समुच्चितयोरनुप्रवचनप्रैषयोर्मेत्रावरुणकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	..	३६२ ।
चमसहोमेऽध्वर्याः कर्तृताधिकरणम् ।	..	३६२ ।
श्वेनवाजपेययोरनेककर्तृकताधिकरणम् ।	..	३६३ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये ऽष्टमः पादः ।

क्रयस्य स्वामिकर्मताधिकरणम् ।	..	३६४ ।
वपनादिसंस्काराणां याजमानताधिकरणम् ।	..	३६४ ।
तपसोयाजमानताधिकरणम् ।	..	३६५ ।
आकाङ्क्षानिरासाधिकरणम् ।	..	३६५ ।

वृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणम् ।	..	पृष्ठ ।
आयुर्दादिमन्त्राणां याजमानताधिकरणम् ।	..	३६५ ।
द्वाम्नातस्योभयप्रयोज्यताधिकरणम् ।	..	३६६ ।
अभिज्ञस्यैव वाचयितव्यत्वाधिकरणम् ।	..	३६६ ।
द्वादशदृष्टानामाध्वर्यवत्वाधिकरणम् ।	..	३६७ ।
होतुराध्वर्यवकरणानुष्ठातृत्वाधिकरणम् ।	..	३६७ ।
प्रैषप्रैषार्थयोः पृथक्कर्तव्यताधिकरणम् ।	..	३६८ ।
प्रैषप्रैषार्थयोः यथाक्रममाध्वर्यवाग्नीध्रताधिकरणम् ।	..	३६८ ।
करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्याशसितव्यताधिकरणम् ।	..	३६९ ।
करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मताधिकरणम् ।	..	३७० ।
द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ।	..	३७० ।
अपूर्वप्राक्तधर्माणां विकृतावसम्बन्धाधिकरणम् ।	..	३७० ।
विधितिपवित्रयोः परिभोजनीयवर्हिषा कर्तव्यताधिकरणम् ।	..	३७० ।
प्राक्तपुरोडाशादीनां निधानाधिकरणम् ।	..	३७१ ।
काम्येष्टिपूर्वांशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थताधिकरणम् ।	..	३७१ ।
श्रेणाङ्गानां नवनीताज्याधिकरणम् ।	..	३७२ ।
सर्वेषामेव श्रेणाङ्गानां नवनीताज्याधिकरणम् ।	..	३७२ ।
सवनीयानां मांसमयताधिकरणम् ।	..	३७२ ।

अध्यायेऽधिकरणसंख्या ॥ १४४ ॥

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २२ ॥

अथ चतुर्थोऽध्याये प्रथमः पादः ।

अथ प्रतिज्ञाधिकरणम् ।	..	३७३ ।
क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणाधिकरणम्	..	३७४ ।
प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिकरणम् ।	..	३७६ ।
यज्ञायुधानामनुवादताधिकरणम् ।	..	३७६ ।
पञ्चैकत्वादेर्विवक्षाधिकरणम् ।	..	३७७ ।
लिङ्गस्य विवक्षितत्वाधिकरणम् ।	..	३७८ ।
आश्रयिणामदृष्टार्थताधिकरणम् ।	..	३७८ ।
प्रतिज्ञाधिकरणम् ।	..	३७८ ।
तप्ते पयसि दध्यानयनस्याऽमिताप्रयुक्तताधिकरणम् ।	..	३७८ ।
गवानयनस्य पदकर्मप्रयुक्तताधिकरणम् ।	..	३७९ ।
कपालानां तुषोपवाया प्रयुक्तताधिकरणम् ।	..	३७९ ।
शकल्लोहितयोः पाशावप्रयोजकृत्वाधिकरणम् ।	..	३८० ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

११

पुरोडाशस्य स्विष्टकृदप्रयुक्तताधिकरणम् ।	..	पृष्ठ । ३८० ।
अभिधारणे शेषधारणतत्प्राप्तेरननुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३८१ ।
समानयनस्याज्यधर्मप्रयोजकताधिकरणम् ।	..	३८२ ।
श्रीपभूत जौहवयोः क्रमेण उभयानुभयार्थताधिकरणम् ।	..	३८२ ।
उपभूतिद्विचतुर्गृहीताचरणाधिकरणम् ।	..	३८३ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

स्वरोऽद्वेदनाद्यप्रयोजकताधिकरणम् ।	..	३८४ ।
शाखाया आहार्यताधिकरणम् ।	..	३८४ ।
छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताधिकरणम् ।	..	३८५ ।
शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।	..	३८६ ।
निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।	..	३८६ ।
दण्डदानस्यार्थकर्मताधिकरणम् ।	..	३८७ ।
पूर्वाधिकरणे आशङ्कानिरासः । तथाप्रधानस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।	..	३८७ ।
अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।	..	३८८ ।
कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थताधिकरणम् ।	..	३८८ ।
द्रव्यगुणविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ।	..	३८९ ।
अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ।	..	३८९ ।
यागस्वरूपनिरूपणाधिकरणम् ।	..	३९० ।
होमस्वरूपनिरूपणाधिकरणम् ।	..	३९० ।
वार्हिष आतिथ्यादिसाधारणयाधिकरणम् ।	..	३९० ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये तृतीयः पादः ।

द्रव्यसंस्कारकर्मणां कर्तव्यताधिकरणम् ।	..	३९१ ।
नैमित्तिकानां वार्हद्विरादीनामनित्यार्थत्वाधिकरणम् ।	..	३९१ ।
दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोभयार्थताधिकरणम् ।	..	३९२ ।
पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मताधिकरणम् ।	..	३९३ ।
विश्वजिदादीनां सफलत्वाधिकरणम् ।	..	३९३ ।
विश्वजिदादीनां मेकफलताधिकरणम् ।	..	३९४ ।
विश्वजिदादीनां स्वर्गफलताधिकरणम् ।	..	३९५ ।
रात्रिसन्न्यायः रात्रिसन्न्यायार्थवादिकफलकत्वाधिकरणम् ।	..	३९५ ।
काम्यानां यथोक्तकाम्यफलकत्वाधिकरणम् ।	..	३९६ ।

	पृष्ठ ।
दर्शपूर्णमासादीनां सर्वकामार्थताधिकरणम् ।	३६६ ।
दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं पृथगनुष्ठानाधिकरणम् ।	३६७ ।
समानमधिकरणम् ।	३६८ ।
सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यङ्गताधिकरणम् ।	३६८ ।
वैमधादेः पौर्णमास्याद्यङ्गताधिकरणम् ।	३६९ ।
अनुयाजादीनां माग्नीमासतोर्द्धकालताधिकरणम् ।	४०० ।
सोमादीनां दर्शपूर्णमासोत्तरकालताधिकरणम् ।	४०० ।
वैश्वानरेष्टेः पुत्रगतफलकत्वाधिकरणम् ।	४०० ।
सौत्रामण्याद्यङ्गानां स्वकालकर्तव्यताधिकरणम् ।	४०१ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

राजसूयेज्यानां विदेवनाद्यङ्गत्वाधिकरणम् ।	४०२ ।
विदेवनस्य कृत्स्नराजसूयाङ्गताधिकरणम् ।	४०३ ।
सौम्यादीनामुपसत्कालकत्वाधिकरणम् ।	४०३ ।
आमनहोमानां सांययङ्गताधिकरणम् ।	४०४ ।
दधिग्रहस्य नित्यताधिकरणम् ।	४०४ ।
वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वाधिकरणम्	४०५ ।
षष्ठ्याश्चित्तेनैमित्तिकत्वाधिकरणम् ।	४०५ ।
पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गताधिकरणम् ।	४०६ ।
रशनायायूपाङ्गताधिकरणम् ।	४०६ ।
स्वरोःपश्वङ्गताधिकरणम् ।	४०७ ।
आवारादीनामङ्गताधिकरणम् ।	४०७ ।
ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीनामङ्गताधिकरणम् ।	४०८ ।

चतुर्थाध्यायाधिकरणसंख्या ॥ ६९ ॥ पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १२ ॥

अथ पञ्चमाऽध्याये प्रथमः पादः ।

श्रुतिबलीयस्त्वन्यायः ।	४१० ।
क्रमस्य क्वचिदार्थिकत्वाधिकरणम् ।	४११ ।
क्रमस्य क्वचिदनियमाधिकरणम् ।	४११ ।
क्रमस्य क्वचित्पाठानुसारिताधिकरणम् ।	४१२ ।
क्रमस्य क्वचित्प्रथमप्रवृत्त्यनुसारिताधिकरणम् ।	४१३ ।
क्रमस्य क्वचित्स्थानानुसारिताधिकरणम् ।	४१३ ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

१३

अङ्गकमस्य मुख्यक्रमानुसारिताधिकरणम् ।	..	पृष्ठ ।
अङ्गेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य बलवत्त्वाधिकरणम् ।	..	४१३ ।
ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वाधिकरणम् ।	..	४१४ ।
प्रयोगवचनाच्चोदकस्य बलवत्त्वाधिकरणम् ।	..	४१५ ।
विकृतौ क्वचित्प्रकृतिधर्मानतिदेशाधिकरणम् ।	..	४१६ ।
अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षाधिकरणम् ।	..	४१६ ।
प्रवृत्त्याप्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभाविताधिकरणम् ।	..	४१७ ।
वैकृतियूपकर्ममात्रापकर्षाधिकरणम् ।	..	४१७ ।
दक्षिणाग्निकहोमानपकर्षाधिकरणम् ।	..	४१७ ।
पुरोडाशाभिवासनान्तस्य दर्शेनपकर्षाधिकरणम् ।	..	४१८ ।
सान्तपनीयाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकताधिकरणम् ।	..	४१८ ।
उक्थ्यानुरोधेन षोडश्युत्कर्षाधिकरणम् ।	..	४१९ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥

अथ पञ्चमाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

पदार्थानुसमयन्यायः वाजपेयपशूनां सर्वेषामेकटोपाकरणादिधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	..	४२० ।
मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयाधिकरणम् ।	..	४२१ ।
अवदानस्य प्रदानान्तानुसमयाधिकरणम् ।	..	४२१ ।
अञ्जनादेः । परिव्याणान्तानुसमयाधिकरणम् ।	..	४२२ ।
देवताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयाधिकरणम् ।	..	४२२ ।
नानाबीजेष्टौलूखलादीनां तन्त्रताधिकरणम् ।	..	४२३ ।
अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदाधिकरणम् ।	..	४२३ ।
नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वताधिकरणम् ।	..	४२४ ।
विदेवनादीनामभिषेकपूर्वताधिकरणम् ।	..	४२४ ।
सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयपूर्वप्रयोगाधिकरणम् ।	..	४२५ ।
याजमानसंस्काराणां रुक्नप्रतिमोक्तात्पूर्वभाविताधिकरणम् ।	..	४२५ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १९ ॥

अथ पञ्चमाऽध्याये तृतीयः पादः ।

प्रयाजादीनामेकादशादिसंख्यायाः सर्वसम्पाद्यताधिकरणम् ।	..	४२६ ।
प्रथमादीनां तिस्रणामुपसदां स्वस्थानावृत्यधिकरणम् ।	..	४२७ ।
सामिधेनीषु आगन्तुकानामन्ते निवेशाधिकरणम् ।	..	४२७ ।

बहिष्यवमाने आगन्तूनां पर्याप्तोत्तरकालताधिकरणम् ।	• •	४२८ ।
तत्रैवागन्तूनां सामां मध्ये निवेशाधिकरणम् ।	• •	४२८ ।
गृहेष्टकादीनां क्रत्वग्निशेषताधिकरणम् ।	• •	४२९ ।
चित्रिण्यादीनां मध्यमचितावुपधानाधिकरणम् ।	• •	४२९ ।
लोकंप्रणतः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानाधिकरणम् ।	• •	४२९ ।
इष्टिसंस्कृताग्नावग्निहोत्राद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।	• •	४३० ।
अग्निचिद्वर्णादिव्रतानां क्रत्वन्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ।	• •	४३० ।
दीक्षाया इष्टिसिद्धताधिकरणम् ।	• •	४३१ ।
काम्येष्टीनामनियमेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	• •	४३२ ।
यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ।	• •	४३२ ।
ज्योतिष्टोमविकाराणामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ।	• •	४३२ ।
सर्वेषामेकानेकस्तोमकानामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ।	• •	४३३ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ पञ्चमाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

पाठ क्रमापेक्षया श्रुत्यर्थयोर्बलवत्त्वाधिकरणम् ।	• •	४३३ ।
मुख्यक्रमेणान्यस्य पूर्वमवदानाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।	• •	४३३ ।
इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानियमाधिकरणम् ।	• •	४३४ ।
ब्राह्मणस्यापोष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानियमाधिकरणम् ।	• •	४३४ ।
आज्यस्य सोमादनुत्कर्षाधिकरणम् ।	• •	४३५ ।
विकृतानामैन्द्राग्नादीनां सद्यस्कालताधिकरणम् ।	• •	४३६ ।
सोमात्सान्नाप्यविकारादीनामुत्कर्षाधिकरणम् ।	• •	४३६ ।
सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात्पूर्वं कर्तव्यताधिकरणम् ।	• •	४३६ ।

पञ्चमाध्यायाधिकरणसंख्या ॥ ३० ॥ पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ८ ॥

अथ षष्ठाध्याये प्रथमः पादः ।

यागादिक्रियाणां स्वर्गफलसाधनत्वाधिकरणम् ।	• •	४३७ ।
यागादिषु मनुष्यस्यैवाधिकाराधिकरणम् ।	• •	४४० ।
यागादिषु स्त्रीपुंसयोर्द्वयोरधिकाराधिकरणम् ।	• •	४४१ ।
यागे दम्पत्योः सहाधिकाराधिकरणम् ।	• •	४४२ ।
एकस्यैव पुंस आधानाधिकादाधिकरणम् ।	• •	४४२ ।
पत्न्या यावदुक्ताशीर्ब्रह्मचर्यादावेवाधिकाराधिकरणम् ।	• •	४४३ ।
यागे शूद्रस्यानधिकाराधिकरणम् ।	• •	४४४ ।
यागे निर्धनस्याप्यधिकाराधिकरणम् ।	• •	४४५ ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

१५

पृष्ठ ।

यागेऽङ्गहीनस्याप्यधिकाराधिकरणम् ।	..	४४५ ।
अचिकित्स्याङ्गवैकल्यस्य यागानधिकाराधिकरणम् ।	..	४४५ ।
दर्शपूर्णमासयोऽस्यार्पणस्यैवाधिकाराधिकरणम् ।	..	४४५ ।
रथकारस्याधानाधिकरणम् ।	..	४४६ ।
निषादस्यपतिन्यायाधिकरणम् ।	..	४४७ ।

पादे ऽधिकरणसंख्या ९३ ।

अथ षष्ठाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसंबन्धाधिकरणम् ।	..	४४७ ।
दर्शदौ कर्त्रेक्यनियमाधिकरणम् ।	..	४४८ ।
आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमाधिकरणम् ।	..	४५० ।
आरब्धलौकिककर्मणः समाप्तेरनियमाधिकरणम् ।	..	४५१ ।
कलञ्जन्यायाधिकरणम् ।	..	४५२ ।
गुर्वनुगमनादीनामुपनयनोत्तरकालकर्तव्यत्वाधिकरणम् ।	..	४५३ ।
अग्निहोत्रन्यायाधिकरणम् ।	..	४५३ ।
अग्निहोत्रादिकर्मणां स्वकालावृत्या आवृत्यधिकरणम् ।	..	४५४ ।
दर्शदौ भेदाद्यावृत्या होमावृत्यधिकरणम् ।	..	४५४ ।
गुर्वनुगमनादीनां प्रतिनिमित्तमावृत्यधिकरणम् ।	..	४५४ ।
ब्रह्मद्वत्रिंशामुणत्रयापाकरणस्य नित्यताऽधिकरणम् ।	..	४५५ ।

पादे ऽधिकरणसंख्या ९९ ।

अथ षष्ठाऽध्याये तृतीयः पादः ।

नित्ये यथा शतयज्ञानुष्ठानाधिकरणम् ।	..	४५६ ।
अङ्गवैकल्ये काम्यस्य निष्फलत्वाधिकरणम् ।	..	४५६ ।
द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदाधिकरणम् ।	..	४५७ ।
नित्यकर्मणोऽनित्यप्रारब्धकर्मणश्च द्रव्यापचारे प्रतिनिधिना समापनाधिकरणम् ।	..	४५७ ।
देवतामन्त्रक्रियाणामपचारे प्रतिनिध्यभावाधिकरणम् ।	..	४५८ ।
प्रतिषिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणम् ।	..	४५८ ।
स्वामिनः प्रतिनिध्यभावाधिकरणम् ।	..	४५९ ।
सत्रे कस्यचित्स्वामिनोऽपचारे प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ।	..	४५९ ।
सत्रे प्रतिनिहितस्यास्वामित्वाधिकरणम् ।	..	४६० ।
सत्रे प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मप्राप्तित्वाधिकरणम् ।	..	४६० ।
शुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।	..	४६० ।

द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानाधिकरणम् ।	• •	४६१ ।
पूतीकस्य सोमप्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।	• •	४६१ ।
प्रतिनिध्यपचारे उपात्तद्रव्यसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।		४६२ ।
श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरपचारे उपात्तसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।		४६२ ।
मुख्यापचारे तत्प्राप्ती तस्यैवोपादानाधिकरणम् ।	• •	४६२ ।
प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि श्रुतद्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिधिर्नैव समापनाधिकरणम् ।	• • • •	४६३ ।
सत्यपि संस्कारयोग्येऽमुख्ये मुख्यस्यैवोपादानाधिकरणम् ।	• •	४६३ ।
प्रयोजनाऽयोग्यस्य मुख्यस्य सत्त्वेऽपि प्रतिनिध्याऽदानाधिकरणम् ।		४६४ ।
प्रधाननिर्वाहकत्वेऽङ्गनिर्वाहापर्याप्तस्यापि मुख्यस्योपादानाधिकरणम् ।		४६४ ।
पादे ऽधिकरणसंख्या २० ।		

अथ षष्ठाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ।	• •	४६५ ।
स्विष्टकृदर्थस्यावत्तस्य नाशे पुनरशेषावदानाधिकरणम् ।	• •	४६५ ।
ऋत्विजामेव शेषभक्षणाधिकरणम् ।	• •	४६६ ।
कत्स्नैकदेशभेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ।	• •	४६६ ।
क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ।	• •	४६७ ।
एकहविरात्तावपि पञ्चशरावनिर्वापाधिकरणम् ।	• •	४६७ ।
होमाभिषेवोभयकर्तुरेव भक्षणाधिकरणम् ।	• •	४६८ ।
पुनराधानं प्रति वन्धनगमद्वयस्य निमित्तताधिकरणम् ।	• •	४६८ ।
पञ्चशरावनिर्वापस्य कर्मान्तरताधिकरणम् ।	• •	४७० ।
पञ्चशरावयागस्य नैमित्तिकदर्शयागाङ्गताधिकरणम् ।	• •	४७० ।
सत्रायागूर्याप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यकताधिकरणम् ।	• •	४७१ ।
वर्हिषेत्यादिश्रुतेर्वतकालविधानार्थताधिकरणम् ।	• • • •	४७१ ।
वर्हिषेत्याद्युक्तकालस्य सत्रयदसत्रयदुभयसाधारणताधिकरणम् ।		४७२ ।
सह शाखयेत्यस्य कालविधानार्थताधिकरणम् ।	• • • •	४७२ ।
पादे ऽधिकरणसंख्या १४ ।		

अथ षष्ठाऽध्याये पञ्चमः ।

दर्शाभ्युदयेऽष्टौ नैमित्तिकदेवतापनयाधिकरणम् ।	• •	४७३ ।
उपांशुयामेऽपि देवताऽपनयाधिकरणम् ।	• •	४७५ ।
अनिरुक्तेऽप्यभ्युदये षट्यधिकरणम् ।	• •	४७५ ।
अनिरुक्तेऽभ्युदये वैकृतीभ्योनिर्वापाधिकरणम् ।	• •	४७६ ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

१७

किञ्चिन्निरुक्तेऽभ्युदये ऽवशिष्टस्य तूष्णीं निर्वापाधिकरणम् ।	पृष्ठ ।
सत्रयदसत्रयदुभयस्यैवाभ्युदये प्रायश्चित्ताधिकरणम् । . .	४७६ ।
सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य विश्वजित्ताधिकरणम् । . .	४७७ ।
दीक्षापरिमाणस्य द्वादशाहत्वनियमाधिकरणम् । . .	४७७ ।
गवामयने माघपौर्णमास्याः पुगस्ताद्रीक्षाधिकरणम् । . .	४७८ ।
दीक्षोत्कर्षे तत्रियमानामप्युत्कर्षाधिकरणम् । . .	४७९ ।
ज्योतिष्टोमोत्कर्षे प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् । . .	४७९ ।
उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् । . .	४८० ।
दीक्षोत्कर्षे तत्रियमानामप्युत्कर्षाधिकरणम् । . .	४८० ।
उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् । . .	४८१ ।
प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृत्यारम्भाधिकरणम् । . .	४८१ ।
षोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानाधिकरणम् । . .	४८१ ।
भेदनादिमिमित्तकहोमस्य दर्शपौर्णमासाङ्गताधिकरणम् । . .	४८१ ।
व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम् । . .	४८१ ।
अपच्छेदयोगपद्ये प्रायश्चित्ताधिकरणम् । . .	४८२ ।
योगपद्येऽदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्यविकल्पाधिकरणम् । . .	४८२ ।
आनुपूर्व्येणापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तप्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ।	४८२ ।
उदगातुस्तत्रापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाधिकरणम् । . .	४८३ ।
अहर्गणेऽपच्छेदेन सर्वेषामावर्तनाधिकरणम् । . .	४८४ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २३ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये षष्ठः पादः ।

सत्रे समानकल्पानां सहाधिकरणाधिकरणम् । . .	४८४ ।
भिन्नकल्पयोरपि राज्ञः पुरोहितस्य च कुलाययज्ञेऽधिकाराधिकरणम् ।	४८५ ।
सत्रे ब्राह्मणमात्रस्याधिकाराधिकरणम् । . .	४८६ ।
सत्रे विश्वामित्रतत्समानकल्पानामेवाधिकाराधिकरणम् ।	४८६ ।
सत्रे आहिताग्नेरेवाधिकाराधिकरणम् । . .	४८७ ।
जुह्वादीनां साधारण्यधिकरणम् । . .	४८७ ।
विकृतसप्तदशसामिधेनीषु वर्णत्रयाधिकाराधिकरणम् । . .	४८८ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ७ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये सप्तमः पादः ।

विश्वजिति पित्रादीनामदेयत्वाधिकरणम् । . .	४८८ ।
विश्वजिति पृथिव्या अदेयत्वाधिकरणम् । . .	४८९ ।

विश्वजिति अश्वादीनामदेयत्वाधिकरणम् ।	४८६ ।
विश्वजिति विद्यमानानामेव सर्वस्वानां दानाधिकरणम् ।	४८६ ।
विश्वजिति धर्मार्थसेवकशूद्रस्यादेयताधिकरणम् ।	४८६ ।
विश्वजिति दक्षिणाकालविद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयताधिकरणम् ।	४८० ।
विश्वजिति दक्षिणादानोत्तराङ्गानामनुष्ठानाधिकरणम् ।	४८० ।
अहर्गणस्थेषु विश्वजिति सर्वस्वदानाधिकरणम् ।	४८० ।
विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्यानधिकाराधिकरणम् ।	४८९ ।
आधानेपरिमितं देयमित्यनेन संख्यान्तरविधानाधिकरणम् ।	४८९ ।
अपरिमित-शब्देन सहस्राधिकस्य ग्रहणाधिकरणम् ।	४८२ ।
इति हस्मत्यादिपरकृतिपुराकल्पानामर्थवादताधिकरणम् ।	४८२ ।
सहस्रसंवत्सर-शब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणम् ।	४८२ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १३ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये ऽष्टमः पादः ।

अथानाहिताग्नेरेव चतुर्होताहोमाधिकाराधिकरणम् ।	४८३ ।
अनाहिताग्निपूजनयनहोमाधिकरणम् ।	४८४ ।
अनाहितेऽग्नी स्यपतीपत्यधिकरणम् ।	४८५ ।
अनाहितेऽग्नाववकीर्णपश्वनुष्ठानाधिकरणम् ।	४८५ ।
देवकर्मणामुदगयनादिकालताधिकरणम् ।	४८५ ।
पितृकर्मणोऽपरपक्षादिकालताधिकरणम् ।	४८६ ।
ज्योतिष्टोमाङ्गवाच्चाक्रयणयोर्नित्यताधिकरणम् ।	४८६ ।
ज्योतिष्टोमादिषु पयोव्रतादीनामपि नित्यताधिकरणम् ।	४८६ ।
अपररात्रे व्रतस्यानियमाधिकरणम् ।	४८६ ।
ह्यगस्यैवाग्नीषोमीयपशुताधिकरणम् ।	४८७ ।

षष्ठाध्यायाधिकरणसंख्या १९९ । पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १० ॥

अथोत्तरषट्कम् । तत्र सप्तमाऽध्याये प्रथमः पादः ।

प्रयाजादिधर्माणामपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ।	४८७ ।
समानमितरच्छेनेनेति श्रुत्यादौ श्येनीयविशेषधर्मतातिदेशाधिकरणम् ।	५०० ।
एतद्ब्राह्मणानीत्यादिना पञ्चहविष्यसार्थवादविध्यतिदेशाधिकरणम् ।	५०१ ।
एतद्ब्राह्मणइत्यनेन एकपालेन्द्राग्नयोः सार्थवादविध्यतिदेशाधिकरणम् ।	५०२ ।
साकमेधे वारुणप्रवासिकैककपालातिदेशाधिकरणम् ।	५०२ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ५ ॥

विषयसूचनिकापत्रम् ।

१६

पृष्ठ ।

अथ सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः ।

रथन्तरादिशब्दस्य गानविशेषार्थताऽधिकरणम् ।	..	५०२ ।
पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १ ॥		

अथ सप्तमाध्याये तृतीयः पादः ।

अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५०३ ।
प्रायणीयेतिनाम्ना धर्मानतिदेशाधिकरणम् ।	..	५०४ ।
सर्वपृष्ठ-शब्देन षट्पृष्ठानामतिदेशाधिकरणम् ।	..	५०४ ।
अवभथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५०५ ।
वारुणप्राघासिकावभथस्य तुषनिष्कासद्रव्यकत्वाधिकरणम् ।	..	५०५ ।
वैष्णवशब्दादातिथ्ये धर्मानतिदेशाधिकरणम् ।	..	५०६ ।
निर्मन्त्र्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशाधिकरणम् ।	..	५०६ ।
द्वयोः प्रणयन्ति इत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ।	..	५०६ ।
द्वयोः प्रणयन्ति इत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणयनाधिकरणम् ।	..	५०७ ।
स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५०६ ।
वासो दटातीत्यादौ वासआदिशब्दानामाकृतिनिमित्तताधिकरणम् ।	..	५०६ ।
गर्गन्निरात्रे लौकिकेनौ उपनिधानाधिकरणम् ।	..	५१० ।
उपशयो यूषो भवति इत्यादौ यूषशब्दस्य संस्काराप्रयोजकताधिकरणम् ।	..	५१० ।
पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य ऋग्द्रव्यवाचिताधिकरणम् ।	..	५१० ।
पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १४ ॥		

अथ सप्तमाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ सौर्व्यं चरौ इति कर्तव्यतावत्त्वाधिकरणम् ।	..	५११ ।
गवामयने ऐकाहिकेति कर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् ।	..	५१३ ।
सप्तमाध्यायाधिकरणसंख्या २२ । पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २ ॥		

अथ अष्टमाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ प्रतिज्ञाधिकरणम् ।	..	५१४ ।
विशेष कर्मणोर्धर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५१५ ।
सोमे ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ।	..	५१५ ।
ऐन्द्राग्नादौ ऐष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५१६ ।
आग्नीषोमीयपशौ दार्शपार्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५१६ ।
सवनीयादिपशौ आग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५१६ ।
ऐकादशिनपशौ सवनधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५१७ ।

	पृष्ठ ।
पशुगणेषु ऐकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५१७ ।
अव्यक्तयज्जैः सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५१७ ।
अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५१७ ।
संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५१७ ।
निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५१८ ।
फलादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।	५१८ ।
गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।	५१९ ।
सौख्यं चरावभिर्गर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणम् ।	५२० ।
सौख्यं चरावाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२० ।
हविर्देवतयोः सन्निपाते हविःसामान्यस्य बलीयस्त्वाधिकरणम् ।	५२० ।
शतकृष्णालाख्यहिरण्ये श्रोत्रधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२१ ।
मधूदके च उपांशुयाजीमाज्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२१ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ अष्टमाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

ऐहिकसौत्रामण्योरैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२१ ।
पशौ सान्नाय्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२२ ।
पशौ पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२२ ।
आर्मिन्नायां पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२२ ।
द्वादशाहे सत्राहीनयोर्व्यवस्थया धर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२३ ।
पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२३ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ६ ॥

अथ अष्टमाऽध्याये तृतीयः पादः ।

शुचिदेवते आग्नेयस्यागनावैष्णवे च आग्नीषोमीयस्य धर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२३ ।
जनकसप्तरात्रे त्रिवृत्स्वहसु द्वादशाहधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२४ ।
षट्त्रिंशद्रात्रे षडहधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२४ ।
संस्यागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५२५ ।
शतोक्त्यादौ ज्योतिष्टोमात् स्तोत्रोपचयाधिकरणम् ।	५२५ ।
गायत्रमेतदहर्भवति इत्यादावुत्पत्तिगायत्रीणां मागमाधिकरणम् ।	५२६ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ६ ॥

अथ अष्टमाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

द्विर्विहोम-शब्दस्य कर्मनामधेयताधिकरणम् ।	५२६ ।
---	-------

विषयसूचनिकापत्रम् ।

२१

दर्विहोम-शब्दस्यापूर्वताधिकरणम् ।	००	००	५२७ ।
अष्टमाध्यायेऽधिकरणसंख्या ३३ ।		पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २ ॥	

अथ नवमेऽध्याये प्रथमः पादः ।

अग्निहोत्रादिपूक्तानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	००	००	५२७ ।
प्रेक्षणास्यापूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	००	००	५२८ ।
अनदैवतासंबद्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	००	००	५३२ ।
धर्माणामदैवताप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	००	००	५३२ ।
प्रेक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	००	००	५३४ ।
अग्निष्टोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	००	००	५३७ ।
इष्टकादिषु सकृद्विकर्षणानुष्ठानाधिकरणम् ।	००	००	५३८ ।
उत्तमान्येषामह्नां पत्नीसंवाजसंस्थ्याधिकरणम् ।	००	००	५३८ ।
त्रिःप्रथमामन्वाह इत्यादिषु स्थानधर्मताधिऽधिकरणम् ।	००	००	५३९ ।
यावज्जीवं दर्शयोर्यमासयोरारम्भणीयेष्टेः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।			५४० ।
निर्वापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानामनूहाधिकरणम् ।	००	००	५४२ ।
अनये जुष्टमिति मन्त्रे अग्नि-शब्दस्य विकृतावूहाधिकरणम् ।			५४२ ।
इडोपह्वानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्यानूहाधिकरणम् ।	००	००	५४३ ।
सुब्रह्मण्यपह्वाननिगङ्गे हरिवच्छब्दस्यानूहाधिकरणम् ।	००	००	५४४ ।
सारस्वत्यान्नेष्यामधिगुवचनाभावाधिकरणम् ।	००	००	५४५ ।
यज्ञायज्ञीये गिराशब्दस्य स्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यताऽधिकरणम् ।			५४५ ।
इरापदस्य प्रगीतताऽधिकरणम् ।	००	००	५४६ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १७ ॥

अथ नवमेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

गीतीनां सामनामताऽधिकरणम् ।	००	००	५४७ ।
सामः ऋक्संस्कारकर्मताधिकरणम् ।	००	००	५४८ ।
तृचे प्रत्युच्चं कृत्स्नसामः समापनाधिकरणम् ।	००	००	५४९ ।
समाखेव तिसृषु ऋतु गानाधिकरणम् ।	००	००	५५० ।
उत्तरयोगायतीत्यत्र उत्तरायनस्य स च तयोरेव ऋचेऽर्घ्यहणाधिकरणम् ।			५५० ।
वृहतीषड्भक्तयोरेव प्रग्रथनेन रथन्तस्य गानाधिकरणम् ।	००	००	५५१ ।
गीतिसंपादकानामक्षरविकारादीनां विकल्पाधिकरणम् ।	००	००	५५२ ।
ऋचा स्तुवते सामा स्तुवते इति विधिनासामैव लवविधानाधिकरणम् ।			५५२ ।
रथन्तरमुत्तरयोगायतीत्यादौ उत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणम् ।			५५३ ।
उत्तरयोः स्तोभातिदेशाधिकरणम् ।	००	००	५५४ ।

स्तोभलक्षणाधिकरणम् ।	००	००	५५४ ।
नीवारादिषु प्रोक्षणावघातानुष्ठानाधिकरणम् ।	००	००	५५४ ।
परिधा यूपधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	००	००	५५६ ।
श्रुतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिकरणम् । ००	००	००	५५६ ।
बृहद्रथन्तरयोर्धर्मव्यवस्थाधिकरणम् । ००	००	००	५५७ ।
कणवरथन्तरे बृहद्रथन्तरधर्मसमुच्चयाधिकरणम् ।	००	००	५५८ ।
द्विसामके बृहद्रथन्तरधर्मयोर्व्यवस्थाधिकरणम् ।	००	००	५५९ ।
सौर्यादिषु पार्वणहोमाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।	००	००	५५९ ।
दर्शपूर्णमासयोर्होमवृत्तस्य व्यवस्थाधिकरणम् ।	००	००	५६० ।
समिदादीनां यागनामधेयताधिकरणम् । ००	००	००	५६० ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २० ॥

अथ नवमेऽध्याये तृतीयः पादः ।

विक्रतो मन्त्रगतव्रीह्यादिशब्दानामूहाधिकरणम् ।	००	००	५६१ ।
पौण्डरीकेषु हविःषु स्तरणमन्त्रस्योहाधिकरणम् ।	००	००	५६२ ।
अग्नीषोमीयपणौ लौकिकयूपस्पर्शप्रायश्चित्ताधिकरणम् । ००	००	००	५६२ ।
द्विपशुयागे पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तबहुवचनान्तपदयोर्द्विवचनान्तोनोहाधिकरणम् । ००	००	००	५६३ ।
अग्नीषोमीयपणौ पाशैकत्वपाशबहुत्वाभिधायिमन्त्रयोर्विकल्पाधिकरणम् ।	००	००	५६४ ।
दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्नीके प्रयोगे पत्नीं संनह्येति मन्त्रस्यानूहाधिकरणम् ।	००	००	५६४ ।
द्विपत्नीके विक्रतियागेऽपि पत्नीं संनह्येति मन्त्रस्यानूहाधिकरणम् ।	००	००	५६५ ।
सवनीयपशूनामग्नीषोमीयसमानविधानत्वे प्राप्ते अग्नि इति मन्त्रेऽनूहाधिकरणम् । ००	००	००	५६५ ।
नीवाराणां व्रीहिप्रतिनिधित्वे मन्त्रे व्रीहिशब्दस्यानूहाधिकरणम् ।	००	००	५६६ ।
द्विपशुयागे सूर्यं चतुर्गमयतादिति मन्त्राणामनूहाधिकरणम् ।	००	००	५६६ ।
द्विपशुयागे अधिगुर्वैषे एकधेत्यस्य शब्दस्याभ्यासाधिकरणम् ।	००	००	५६६ ।
द्विपश्वादिपशुविक्रतो मेधपतिशब्दस्य देवतानुसारे णोहाधिकरणम् ।	००	००	५६७ ।
बहुदेवत्वपशावपि एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्य विकल्पाधिकरणम् ।	००	००	५६८ ।
एकादशिन्यामेकवचनान्तमेधपतिशब्दस्योहाधिकरणम् । ००	००	००	५६८ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १४ ॥

अथ नवमेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

षड्विंशतिरस्य वक्ष्य इत्यादौ समस्योहाधिकरणम् ।	००	००	५६९ ।
--	----	----	-------

विषयसूचनिकापत्रम् ।

२३

चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्यनेनाश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वह्नि रूपविशेषव- चनाधिकरणम् ।	पृष्ठ । ५७० ।
आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयादित्यनेन समस्ताया एव ऋचोनिषेधाधिकरणम् ।	५७१ ।
आग्नेयोमीयपशुबुरुकशब्देन वपाभिधानाधिकरणम् ।	५७२ ।
अधिगोप्रशसाबाहु इत्यत्र प्रशसा-शब्दस्य प्रशसापरत्वाधिकरणम् ।	५७३ ।
अधिगो श्वेनमस्य वक्षइत्यादौ श्वेनादिशब्दानां कात्स्न्यवचनाधिकरणम् ।	५७३ ।
दर्शार्थाद्धताग्निलोपे प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्या अननुष्ठानाधिकरणम् ।	५७३ ।
धाव्योद्वाते प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्यननुष्ठानाधिकरणम् ।	५७४ ।
दर्शार्थस्योद्धरणस्यामन्त्रकत्वाधिकरणम् ।	५७५ ।
प्रायणीयचरो प्रदानधर्माणामननुष्ठानाधिकरणम् ।	५७५ ।
अभ्युदयेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	५७६ ।
पशुकामेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	५७६ ।
ज्योतिष्टोमे अषणानां प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	५७६ ।
आश्वमेधे ईशानाय परस्वत इत्यनेन यागान्तरविधानाधिकरणम् ।	५७७ ।
आज्येन शेषं संस्थापयतीत्यनेन कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ।	५७८ ।
नवसाध्यायेऽधिकरणसंख्या ६६ । पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥	

अथ दशमेऽध्याये प्रथमः पादः ।

विकृता लुप्तार्थानां प्राक्तानां बाधाधिकरणम् ।	५७९ ।
दीक्षणीयादिषु आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ।	५८३ ।
अनुयज्ञादिषु आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ।	५८३ ।
आरम्भणीयायाम् आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ।	५८३ ।
खलेवाल्यां यूपहुतिबाधाधिकरणम् ।	५८४ ।
साद्यस्त्रे स्यागवाहुति बाधाधिकरणम् ।	५८४ ।
उत्तम प्रयाजस्य संस्कारकर्मताधिकरणम् ।	५८५ ।
अग्नियागस्यारादुपकारकताधिकरणम् ।	५८६ ।
पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकताधिकरणम् ।	५८६ ।
सौर्यञ्चरुचिर्वपेदित्यत्र चरुशब्दस्यौदनवाचिताधिकरणम् ।	५८७ ।
सौर्यचरोः स्याल्यामेव पाकाधिकरणम् ।	५८८ ।
सौर्यचरोः पेषणाभावाधिकरणम् ।	५८९ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १२ ॥

अथ दशमेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

पृष्ठ ।

कृष्णले चरी पाकानुष्ठानाधिकरणम् ।	५८६ ।
कृष्णले उपस्तरणाभिचारणयोरभावाधिकरणम् ।	५८७ ।
कृष्णले चरी भक्षसम्भावाधिकरणम् ।	५८७ ।
कृष्णलचरी एकधाब्रह्मणेचरतीत्यनेन सह परिहारविधानाधिकरणम् ।	५८९ ।
कृष्णलचरी ब्रह्मणे सर्वभक्षभागार्पणाधिकरणम् ।	५८९ ।
भक्षभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणाभक्षणाधिकरणम् ।	५८९ ।
ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीना मभावाधिकरणम् ।	५८९ ।
ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दानस्यानत्यर्थताधिकरणम् ।	५८९ ।
ज्योतिष्टोमे भक्षस्य प्रतिपत्यर्थताधिकरणम् ।	५८९ ।
सत्रे ऋत्विग्वर्णाभावाधिकरणम् ।	५८९ ।
सत्रे परिक्रयाभावाधिकरणम् ।	५८९ ।
उदवसानीयस्य सत्रानङ्गतया तत्र दानस्य परिक्रयार्थत्वाधिकरणम् ।	५८९ ।
उदवसानीयस्य ऋत्विजामेकैकेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	५८९ ।
उदवसानीये सत्रिभ्योऽन्येषामृत्विग्व्याधिकरणम् ।	५८९ ।
कल्मेष्टौ दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ।	५८९ ।
दर्शपूर्णमासयोर्द्वेष्यायदानस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ।	५८९ ।
जीवतामस्थियज्ञाधिकरणम् ।	५८९ ।
अस्थियज्ञे ऽश्यां जयाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।	५८९ ।
अस्थियज्ञे ऽश्यां काम्यकर्माद्यननुष्ठानाधिकरणम् ।	५८९ ।
अस्थियज्ञे ऽश्यां सूक्तवाकगताशासनानुष्ठानाधिकरणम् ।	५८९ ।
अस्थियज्ञे होतृकामाभवाधिकरणम् ।	५८९ ।
यजमानस्य दिष्टगतावपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम् ।	५८९ ।
यजमानस्य दिष्टगतौ सर्वस्वारस्य शुक्तस्वरादियोग्याङ्गाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।	५८९ ।
सर्वस्वारे यजमानस्यदिष्टगतावपि आयुराशंसनाधिकरणम् ।	५८९ ।
द्वादशाहे ऋतुयाज्याद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।	६०० ।
पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानाधिकरणम् ।	६०० ।
वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणम् ।	६०० ।
धेनुमालभेत्यादौ श्रुतौ धेन्वादिशब्दानां गवान्विताधिकरणम् ।	६०१ ।
वायव्यं श्वेतमालभेत्यनेनाजस्रैवालम्भनाधिकरणम् ।	६०१ ।
साद्यस्के चित्रायाञ्चखलेवाल्यास्तण्डुलस्य च यथा क्रमखादिरत्वब्रैहृत्वानिय- माधिकरणम् ।	६०१ ।
खलेवाल्यां तत्त्वणाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ।	६०२ ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

२५

खलेवाल्यां पर्यूपणादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् । . .	६०३ ।
महापितृयज्ञे धानासु अवघातानुष्ठानाधिकरणम् । . .	६०३ ।
पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ३३ ॥	

अथ दशमेऽध्याये तृतीयः पादः ।

पश्वदौ सामिधेन्यादिप्राकृतेतिकर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् ।	६०४ ।
वायव्यपक्षे हिरण्यगर्भे इत्यादि मन्त्रस्योत्तरस्मिन्नाचारे गुणत्वाधिकरणम् ।	६०६ ।
चातुर्मास्येषु सोमेष्वामनादननियोजनयोः प्राकृतगुणविधित्वाधिकरणम् ।	५०६ ।
अग्निचयने प्राकृतवैकृतेभयदीक्षाहुतीनामनुष्ठानाधिकरणम् ।	६०७ ।
पुनराधानेऽन्याधानदक्षिणानां निवृत्यधिकरणम् । . .	६०८ ।
आग्रयणे वासोवत्साम्यामन्वाहार्यस्य निवृत्यधिकरणम् । . .	६०८ ।
आग्रयणे वासोवत्स्योरन्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् । . .	६०८ ।
आग्रयणे वत्से पाकाभावाधिकरणम् ।	६०८ ।
आग्रयणे वाससि पाकाभावाधिकरणम् ।	६०९ ।
आग्रयणे वासोवत्स्योरभिचारणाभावाधिकरणम् । . .	६०९ ।
ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वाधिकरणम् ।	६०९ ।
विभज्य गोदक्षिणाया दानाधिकरणम् ।	६१० ।
ज्योतिष्टोमे समाख्यानसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणम् ।	६११ ।
भूर्नामैकाहे तस्य धेनुः इत्यनेन कृत्स्नकृतुदक्षिणाबाधाधिकरणम् ।	६११ ।
यस्य सोममपहरेयुः इत्यादौ एकाङ्गमित्यादिना गोगतसंख्याबाधाधिकरणम् ।	६१२ ।
साद्यस्के त्रिवत्सेन सर्वेषां क्रयार्थानां बाधाधिकरणम् ।	६१३ ।
अश्वमेधे प्राकाशावित्येनाध्वर्युभागबाधाधिकरणम् । . .	६१३ ।
उपहव्ये अश्वेन कृत्स्नकृतुदाक्षिण्यस्य बाधाधिकरणम् । . .	६१४ ।
ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नकृतुबाधाधिकरणम् । . .	६१४ ।
सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्बाधाधिकरणम् । . .	६१५ ।
वाजपेये रथस्य भागनियामकताधिकरणम् । . .	६१६ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २९ ॥

अथ दशमेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

अग्न्यादौ नारिष्टहोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादीनां समुच्चयाधिकरणम् ।	६१६ ।
वृहस्पतिसवादौ वाहस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृतेन्द्रवाख्यादिग्रहाणां समुच्चयाधिकरणम् ।	६१८ ।
वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः कृतुपशूनां समुच्चयाधिकरणम् । . .	६१९ ।

	पृष्ठ ।
साङ्गग्रहणीष्टौ आमनहोमैरनुयाजानां समुच्चयाधिकरणम् ।	६१६ ।
महाव्रते ऋत्विगुपगानस्य पत्न्युपगानेन समुच्चयाधिकरणम् ।	६२० ।
अञ्जनाभ्यञ्जनेन न वनीताभ्यञ्जनस्य गौगुलवाभ्यञ्जनादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।	६२० ।
महाव्रते अहृतवाससः तार्यादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।	६२१ ।
महाव्रते रथन्तरादिसाम्नां श्लोकादिसामभिः समुच्चयाधिकरणम् ।	६२१ ।
कौत्सादिभिर्व्यवस्थया एकादिभिर्वाधाधिकरणम् ।	६२२ ।
विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतुषु यथाक्रमं प्राकृतसामवाधावाधाधिकरणम् ।	६२२ ।
पवमान एव विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतूनां सामावापोद्वापाधिकरणम् ।	६२३ ।
यागादौ विधिगच्छेनैव देवताभिधानाधिकरणम् ।	६२४ ।
अतिदेशस्थलेऽपि विधिगच्छेनैव देवताभिधानाधिकरणम् ।	६२५ ।
आधाने आनेः सगुणेनाभिधानाधिकरणम् ।	६२६ ।
आधानाज्ययोरग्नेर्निर्गुणेनाभिधानाधिकरणम् ।	६२६ ।
गवानुबन्धनपृषदाज्यहोमयोर्विधिगच्छाभ्यामेव उक्तावनस्यतिगच्छाभ्यामभिधानाधिकरणम् ।	६२७ ।
अवभथे अग्नीवरुणयोः सखिष्टकच्छब्देनाभिधानाधिकरणम् ।	६२८ ।
अग्नीषोमीयपशौ सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेनाग्निगच्छेनान्तरभिधानाधिकरणम् ।	६२८ ।
अनुयाजेषु खिष्टकद्यागस्य संस्कारकर्मताधिकरणम् ।	६२८ ।
दर्शपूर्णमासयोर्द्याग्यापुरोऽनुवाक्ययोः संस्कारकर्मताधिकरणम् ।	६२९ ।
मनेतायामूहाभावाधिकरणम् ।	६२९ ।
कयत्रयन्तरस्य स्वयेनौ गानाधिकरणम् ।	६३० ।
कयत्रयन्तरस्य स्वयेन्युत्तरयोगानाधिकरणम् ।	६३१ ।
अग्निष्टुति स्तुतिगच्छयोरविकाराधिकरणम् ।	६३१ ।
चातुर्मास्येषु आज्यगच्छस्याविकारेणावाहनाधिकरणम् ।	६३१ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २५ ॥

अथ दशमाऽध्याये पञ्चमः पादः ।

एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणाधिकरणम् ।	६३२ ।
एकत्रिके आद्ये वृत्ते गानाधिकरणम् ।	६३३ ।
एकस्यामचि धूर्गानाधिकरणम् ।	६३४ ।
द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानाधिकरणम् ।	६३४ ।
सप्तभिराधुनोतीत्यनेनानौ धूननाद्यर्थानां मन्त्राणामनियमेनोपादानाधिकरणम् ।	६३५ ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

२७

	पृष्ठ ।
विवृद्धस्तोमकेऽप्राप्तानां साम्नामागमाधिकरणम् ।	६३५ ।
बृहस्पवमाने ऋगागमाधिकरणम् ।	६३६ ।
सामिधेनीष्ववशिष्टानामागमेन संख्यापूरणाधिकरणम् ।	६३६ ।
षोडशिनं प्राकृतत्वाधिकरणम् ।	६३७ ।
आययणादेव षोडशग्रहणाधिकरणम् ।	६३७ ।
तृतीयसवन एव षोडशग्रहणाधिकरणम् ।	६३७ ।
षोडशग्रहणस्य सस्तोत्रग्रन्थाधिकरणम् ।	६३८ ।
अद्विसं द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्याधिकरणम् ।	६३९ ।
नानाऽहीने षोडशग्रहणधिकरणम् ।	६४० ।
विक्रतौ ग्रहाणामाययणाग्रताया अधिकरणम् ।	६४० ।
संसवे उपव्रत्यप्रियवत्येवभावधिकरणम् ।	६४१ ।
ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ।	६४२ ।
कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्यादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ।	६४२ ।
आश्विनायादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	६४३ ।
आश्विनादीनां ग्रहाणामैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	६४३ ।
सादनस्य प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	६४४ ।
प्रदानस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	६४४ ।
अनीकायामैन्द्रवायवोक्तः समानविध्यर्थताधिकरणम् ।	६४४ ।
व्यूढद्विदशाहस्य समूढविकारत्वाधिकरणम् ।	६४५ ।
संवत्सरसंज्ञेऽनीकानां विवृद्धाधिकरणम् ।	६४५ ।
व्यूढे मन्त्राणां कुन्दोव्यतिक्रमाधिकरणम् ।	६४६ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २६ ॥

अथ दशमाऽध्याये षष्ठः पादः ।

रथन्तरादीनां साम्नां तृचे गानाधिकरणम् ।	६५० ।
स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थताऽधिकरणम् ।	६५० ।
गवामयनिनिके पृष्ठपङ्क्ते बृहद्रथन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ।	६५१ ।
प्रापणीयोऽयनीयोरैकादशिनानां विभागाधिकरणम् ।	६५२ ।
विश्वजित् सर्वपृष्ठः इत्यत्रैकस्यैव पृष्ठदेशे निवेशाधिकरणम् ।	६५२ ।
वैरूपसामवैराजसाम्नोः पृष्ठकार्ये निवेशाधिकरणम् ।	६५३ ।
त्रिवृदग्निष्टोमः इत्यत्र स्तोमगतसंख्याविकाराधिकरणम् ।	६५३ ।
उभयसाम्नि बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयाधिकरणम् ।	६५४ ।
मध्वशनघृताशनयोः षडहान्ते ऽनुष्ठानाधिकरणम् ।	६५४ ।

षडहावृत्तावपि मध्वशनघृताशनयोः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।	पृष्ठ ।
गवामयने मध्वशनघृताशनयोः प्रतिमासमावृत्त्यधिकरणम् ।	६५५ ।
वृंशदशहे सत्रिभिरपि मध्वशनाधिकरणम् ।	६५५ ।
मानसस्य दशमाहाङ्गताऽधिकरणम् ।	६५५ ।
सत्रस्य बहुकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	६५६ ।
सत्रं यजमानानामेव ऋत्विक्त्वाधिकरणम् ।	६५६ ।
सत्राहीनयोर्विवेकाधिकरणम् ।	६५७ ।
पौण्डरीके सकृदेव दक्षिणादानाधिकरणम् ।	६५७ ।
पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनाधिकरणम् ।	६५८ ।
मनोऋच इत्यनेन यावदर्थमवामुपादानाधिकरणम् ।	६५८ ।
वाससि मनोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणम् ।	६५९ ।
अहर्गणेश्चाद् वासेऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् ।	६५९ ।
उपावहरणार्थमेव वासेऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् ।	६५९ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २२ ॥

अथ दशमाऽध्याये सप्तमः पादः ।

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणम् ।	६६० ।
पशोर्हृदयाभिरेवाङ्गविशेषैर्यागानुष्ठानाधिकरणम् ।	६६१ ।
ज्योतिष्टोमेऽनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गैः स्विष्टकृद्धोमाधिकरणम् ।	६६२ ।
अध्यूध्या इडाभक्षविकारताऽधिकरणम् ।	६६२ ।
वनिष्ठोर्भक्षविकारताऽधिकरणम् ।	६६३ ।
मैत्रावरुणस्यापि शेषभक्षास्तित्वाधिकरणम् ।	६६३ ।
मैत्रावरुणस्यैकभागताऽधिकरणम् ।	६६४ ।
प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभावाधिकरणम् ।	६६४ ।
आज्यभागो यजतीत्यनेनापूर्वगृहमेधीयविधानाधिकरणम् ।	६५५ ।
गृहमेधीये स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।	६६६ ।
गृहमेधीये प्राशित्रादिभक्षणाभावाधिकरणम् ।	६६६ ।
प्रायणीयातिथ्ययोः शंखिडान्ततानियमाधिकरणम् ।	६६७ ।
प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव शंखिडाभ्यां संस्थाधिकरणम् ।	६६७ ।
प्रदुपसद उपसाद्यन्ते इत्यादिना अपूर्वोपसत्कर्मविधानाधिकरणम् ।	६६८ ।
वारुणेनैककपालेनेत्यादिना अपूर्वस्यावभयस्य विधानाधिकरणम् ।	६६९ ।
वाजपेयादौ यूपदीनां खादिरत्वादिनियमाधिकरणम् ।	६६९ ।
कास्येष्टिषु पाकतद्रूपदेवतस्य नियमाधिकरणम् ।	६७० ।
सोमापौष्णपशौ खादिरूपस्य नियमाधिकरणम् ।	६७१ ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

२६

ब्रह्मवर्चसकामेर्ब्रह्मीभिरवयागाधिकरणम् ।	५४ ।
पञ्चावसैव वपाकार्येत्यनेनाङ्गेष्वपि पञ्चावसविधानाधिकरणम् ।	६७१ ।
पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २० ॥	६६२ ।

अथ दशमाध्याये ऽष्टमः पादः ।

प्रदेशानारभ्य विधानयोर्निषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् ।	६७३ ।
न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकरणम् ।	६७५ ।
नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमित्यादि निषेधस्य विकल्परूपताधिकरणम् ।	६७६ ।
अनहुतिर्वैजर्तिलाश्रयेत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकरणम् ।	६७६ ।
त्रेयम्बकादावभिचारणानभिचारणादीनामर्थवादताधिकरणम् ।	६७७ ।
आधाने उपवादस्य विकल्परूपताधिकरणम् ।	६७८ ।
टीक्ष्णितो न ददातीत्यादिनिषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् ।	६७८ ।
घर्त्सहोमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिकरणम् ।	६७९ ।
वैमृधादिषु साम्प्रदश्यविधेर्वाक्यशेषताधिकरणम् ।	६८० ।
पृथिव्यै स्वाहा इत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु स्वाहाकारविधा- नाधिकरणम् ।	६८१ ।
अग्न्यतिप्राप्तस्य विकृतावुपदेशाधिकरणम् ।	६८१ ।
उपस्तरणाभिचारणाभ्यां सहैव चतुरवदानाधिकरणम् ।	६८३ ।
उपांशुयागेऽपि चतुरवसत्यवश्यकताधिकरणम् ।	६८४ ।
दर्शपूर्णमासयोरान्येन्द्राग्नयोरनुवादताधिकरणम् ।	६८४ ।
उपांशुयाजस्य धौवाज्यद्रव्यताधिकरणम् ।	६८५ ।
उपांशुयागस्य प्रकृतिदेवतानियमाधिकरणम् ।	६८६ ।
उपांशुयागस्य विष्णवादिदेवताकत्वपौर्णमसीकर्तव्यत्वयोरधिकरणम् ।	६८६ ।
एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजाधिकरणम् ।	६८८ ।
दशमाध्यायेऽधिकरणसंख्या ॥ १७७ ॥ पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥	

अथ एकादशाध्याये प्रथमः पादः ।

आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वाधिकरणम् ।	६८९ ।
अङ्गानामैककार्याधिकरणम् ।	६९० ।
कास्यकर्मणां भूयोऽभ्यासाधिकरणम् ।	६९२ ।
अवघातादीनामातगुलानिर्दत्तेरभ्यासाधिकरणम् ।	६९२ ।
प्रयाजादीनामङ्गानां सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।	६९३ ।
कापिञ्जलानिति बहुवचनस्य त्रित्वपरत्वाधिकरणम् ।	६९३ ।
उत्तरा देहयतीत्यत्र सर्वासां गवां देहनविधानाधिकरणम् ।	६९४ ।

शास्त्रदीपिकायाः

आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदेऽप्याधारादीनामङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ।	४६४ ।
कृष्णादीवयोः प्रथमतृतीययोर्भेदेन प्रदानाधिकरणम् ।	४६५ ।
पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ६ ॥	

अथ एकादशाध्याये द्वितीयः पादः ।

आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्राधिकरणम् ।	४६६ ।
दर्शपूर्णमासेष्टिप्रभृतिषु संघभेदेनाङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	४६८ ।
अध्वरकल्याणां त्रिषु संघेष्वङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	४६९ ।
वसाहोमानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७०० ।
पूर्वेण समानाधिकरणम् ।	७०० ।
यूपैकादशिन्यां तन्त्रेण यूपानुष्ठानाधिकरणम् ।	७०० ।
साङ्गस्यावभृथः अपस्वनुष्ठानाधिकरणम् ।	७०० ।
उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७०१ ।
उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्तृभेदाधिकरणम् ।	७०२ ।
उत्तरदक्षिणविहारयोः आपराग्निकहोमानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७०२ ।
अहीने उत्तणमुत्सर्गकर्मशेषप्रतिषेधार्थताधिकरणम् ।	७०३ ।
वाजपेये ब्रह्मसामन्यालम्भस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थताधिकरणम् ।	७०३ ।
अभिषेचनीयदशपेयअहीने उत्तणमुत्सर्गकर्मशेषप्रतिषेधार्थताधिकरणम् । योर्भेदेन प्रयो-	
गाधिकरणम् ।	७०४ ।
वारुण्य निष्कासेन तुषेश्चावभृथमभ्ययन्तीत्यस्य कर्मास्तरोपदेशिताधिकरणम् ।	७०५ ।
प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयनिर्वापस्यार्थकर्मताधिकरणम् ।	७०६ ।
पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥	

अथ एकादशाध्याये तृतीयः पादः ।

वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यताधिकरणम् ।	७०६ ।
आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ।	७०७ ।
अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ।	७०७ ।
यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ।	७०८ ।
स्वरोसाधारण्यधिकरणम् ।	७०८ ।
द्वादशाहे कृष्णविषाणाप्रासनस्याह एव कर्तव्यताधिकरणम् ।	७०९ ।
राजसूयेऽन्य एव हविष्कृत्काले वाग्विसर्गाधिकरणम् ।	७१० ।
अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाल एव वाग्विसर्गाधिकरणम् ।	७१० ।
अग्निचयनेऽग्निविमोक्तस्य प्रधानापवर्गकालताधिकरणम् ।	७११ ।
उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्यङ्गानस्य भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७१२ ।
पूर्वेण समानमधिकरणम् ।	७१२ ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

३१

देशपान्त्रित्वजामन्यप्रयोगे पूर्वदेशाध्यादानस्यैच्छिकत्वाधिकरणम् ।	पृष्ठ ।
पात्राणाम् आकर्मसमाप्तिधारणाधिकरणम् ।	७१२ ।
सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्राजापत्यप्रचाराधिकरणम् ।	७१३ ।
सववनीये पुरोडाशे देवतोत्कर्षाधिकरणम् ।	७१४ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ एकादशाध्याये चतुर्थः पादः ।

राजसूये आग्नाविष्णवादिभ्यो अङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७१५ ।
राजसूये कर्तुस्तन्त्रताधिकरणम् ।	७१५ ।
अवेष्टावङ्गानां भेदाधिकरणम् ।	७१७ ।
पवमानेष्टिहविषां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७१८ ।
द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां प्रत्येकस्य द्वादशदिनताधिकरणम् ।	७१८ ।
प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७१९ ।
उपसत्काले सुब्रह्मण्यप्राप्त्यानां विचारेण कर्तव्यताधिकरणम् ।	७१९ ।
वाजपेये प्राजापत्येषु शूलादीनां तन्त्रताधिकरणम् ।	७२० ।
भिन्नदेवताकेष्वपि शूलादीनां तन्त्राधिकरणम् ।	७२० ।
भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७२१ ।
अश्वप्रतिग्रहेष्ट्या प्रतिपुरोडाशं कपालव्रतुष्ट्वभेदाधिकरणम् ।	७२१ ।
आख्यहवहननादौ प्रतिग्रहार् मन्त्रस्यानावृत्तमधिकरणम् ।	७२१ ।
नानाबीजेष्वपि प्रतिग्रहार् मन्त्रावृत्त्यधिकरणम् ।	७२२ ।
दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादिमन्त्रावृत्त्यधिकरणम् ।	७२२ ।
वेदिप्राज्ञे प्रत्यावृत्तिमन्त्रानावृत्त्यधिकरणम् ।	७२३ ।
कण्डूयनमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकरणम् ।	७२३ ।
ज्योतिष्टोमे स्वप्नादिषु मन्त्रानावृत्त्यधिकरणम् ।	७२४ ।
दीक्षितस्य प्रयागे मन्त्रानावृत्त्यधिकरणम् ।	७२४ ।
उपरवमन्त्रस्यावृत्त्यधिकरणम् ।	७२४ ।
हविष्कृतादिमन्त्राणामावृत्त्यधिकरणम् ।	७२५ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २० ॥

अथ द्वादशाध्याये प्रथमः पादः ।

अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकाराधिकरणम् ।	७२६ ।
पुरोडाशे आख्यभागयोः कर्तव्यताधिकरणम् ।	७२८ ।
सोमे दार्शिकवेदेकरणाधिकरणम् ।	७३० ।
सोमे दार्शिकैः सुवादिभिः पात्रैः सावनत्रेपश्वादिहोमाधिकरणम् ।	७३० ।
शामित्रेषु पुरोडाशपण्यभावाधिकरणम् ।	७३० ।

कौण्डपायिनामानयनेऽग्निहोत्रद्रव्यस्यप्राजहिते अग्रणाधिकरणम् ।	पृष्ठ ।
हविर्धानयोः शकटयोरन्येनशकटेन श्रीपथद्रव्यकाणां पुरोडाशानां निर्वापा- धिकरणम् ।	७३१ ।
प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावाधिकरणम् ।	७३१ ।
विहारभेदे मन्त्रभेदाधिकरणम् ।	७३२ ।
दीक्षणीयादिषु अन्यन्वाधानस्याभावाधिकरणम् ।	७३२ ।
दीक्षणीयादिषु व्रतोपायनाभावाधिकरणम् ।	७३३ ।
ऐष्टिकेषु अन्यन्वाधानानुष्ठानाधिकरणम् ।	७३३ ।
ऐष्टिकेषु पत्नीसंनहनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७३४ ।
ऐष्टिकेषु आरण्यभोजनाभावाधिकरणम् ।	७३४ ।
ऐष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधिकरणम् ।	७३४ ।
ऐष्टिकेषु अन्वाहार्यदानाभावाधिकरणम् ।	७३४ ।
ऐष्टिकेषु शेषभक्षस्य संस्कारार्थतया कर्तव्यत्वाधिकरणम् ।	७३५ ।
ऐष्टिकेषु होतुर्वरणसद्भावाधिकरणम् ।	७३५ ।
आतिथ्यायां बर्हिषः प्रतिकर्मप्राप्त्याद्यभावाधिकरणम् ।	७३६ ।
आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रस्यावृत्त्याधिकरणम् ।	७३७ ।
बर्हिषोदेशान्तरनयने संनहनहरणमन्त्रयोरप्रयोगाधिकरणम् ।	७३७ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २० ॥

अथ द्वादशाध्याये द्वितीयः पादः ।

विहारान्नेर्वैदिककर्ममात्रार्थताधिकरणम् ।	७३७ ।
सवनीयपशोः पशुपुरोडाशस्य कर्तव्यताधिकरणम् ।	७३८ ।
सवनीयपुरोडाशे हविष्कदाह्वानस्याभावाधिकरणम् ।	७३९ ।
तृतीयसवने हविष्कदाह्वानस्य पुनरावृत्त्याधिकरणम् ।	७३९ ।
निशियज्ञेऽमावास्यातन्त्रप्रयोगाधिकरणम् ।	७३९ ।
विकृतिष्वप्यारम्भणीयानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४० ।
प्रधानानां धर्मविरोधे बहूनां धर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४१ ।
तुल्यसङ्ख्याकानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४२ ।
अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्राबल्याधिकरणम् ।	७४३ ।
परिधौ परिधिषूपोभयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४३ ।
परिधौ विरोधिषूपधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४३ ।
सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशोरेवतन्त्रित्वेन पाशुकतन्त्रिस्यैवादानाधिकरणम् ।	७४४ ।
समानतन्त्रयोः प्रकृतिविकृत्योर्विकृतितन्त्रानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४५ ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

३३

आययणे प्रसूनब्रह्मिणामेव ग्रहणाधिकरणम् ।	...	१४५ ।
द्यावापृथिव्यादीनां सर्वेषामेव तन्त्रत्वाधिकरणम् ।	...	१४५ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ द्वादशाध्याये तृतीयः पादः ।

अष्टरात्रे वत्सत्यदहतवाससोः समुच्चयाधिकरणम् ।	...	१४६ ।
अनुनिर्वाण्यापुरोडाशानां पुरोडाशस्यैव तन्त्रित्वाधिकरणम् ।	...	१४६ ।
दृष्टद्वारभेदाद्भिचोपकारकाणां गुणानां समुच्चयाधिकरणम् ।	...	१४७ ।
प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पाधिकरणम् ।	...	१४७ ।
वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पाधिकरणम् ।	...	१४८ ।
नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिकरणम् ।	...	१४८ ।
कर्मकाले ऽनध्यायेऽग्निमन्त्राणां प्रयोगाधिकरणम् ।	...	१४९ ।
कर्मणि प्रवचनस्वरेणैव मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् ।	...	१४९ ।
भाषिकोपदिष्टानां भाषिकस्वरेणैवोच्चारणाधिकरणम् ।	...	१४९ ।
पदार्थकरणमन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानाधिकरणम् ।	...	१५० ।
वसोर्धारायां पूर्ववन्मन्त्रान्तेकर्मसन्निपाताधिकरणम् ।	...	१५० ।
आघारेऽपि पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपाताधिकरणम् ।	...	१५० ।
पूषा वाम् इत्याद्येककार्यार्थमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ।	...	१५१ ।
(चतुर्भिर्भ्रमादत्ते) इत्यादौ मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ।	...	१५१ ।
(ब्राह्मणविहितानां) उक्तप्रत्यक्ष इत्यादिमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ।	...	१५१ ।
होत्राणां मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ।	...	१५२ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ द्वादशाध्याये चतुर्थः पादः ।

जपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयाधिकरणम् ।	...	१५२ ।
सेन्द्राबार्हस्पत्ये द्विविधयाज्यानुवाक्ययोर्विकल्पाधिकरणम् । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयाधिकरणम् ।	...	१५२ ।
सोमकयसाधनामामजादीनां समुच्चयाधिकरणम् ।	...	१५३ ।
उपयजनार्ति प्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयाधिकरणम् ।	...	१५३ ।
आधाने विविधसंख्यानां दक्षिणानां विकल्पाधिकरणम् ।	...	१५३ ।
पशुगणेषु जाघनीनां विकल्पाधिकरणम् ।	...	१५४ ।
उखायां काम्येन नित्याग्नेर्विकाराधिकरणम् ।	...	१५४ ।
वैकारिकानेराहवनीयत्वाभावाधिकरणम् ।	...	१५५ ।

वैकारिकानैराधानिकसंस्काराभावाधिकरणम् ।	...	पृष्ठ ।
नित्यस्योद्यमस्यानेरधारणाधिकरणम् ।	...	७५५ ।
सत्राहीनयोः शुक्रस्पर्शादीनामेकयजमानकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	...	७५५ ।
अहीने शुक्रस्पर्शादौ यस्य कस्यचिद्यजमानस्य कर्तृत्वाधिकरणम् ।	...	७५६ ।
सत्रे शुक्रस्पर्शादौ गृहपतेरेव कर्तृत्वाधिकरणम् ।	...	७५६ ।
सत्रे ऽजनादिसंस्काराणां सर्वगामित्वाधिकरणम् ।	...	७५६ ।
ब्राह्मणस्यैवात्विज्येऽधिकाराधिकरणम् ।	...	७५७ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ७५८ ॥

शास्त्रदीपिकायन्यविषयसूचनिका समाप्तेति शम् ॥

पूर्वाचार्येभ्यो नमः ॥

नमोजैमिनये ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

नम उपवर्षमहर्षये ।

नमोनमो वेदान्तविशदीकरणदीप्ताय गुरवे श्रीद्वेजोपाधयनमहर्षये ॥

शास्त्रदीपिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठः पंक्तिः	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठः पंक्तिः
लौकिकस्यापि	लौकिकस्यापि	११ २	घाशयेना	घाराशयेना	१६६ ६
मधगम्यमाने	अवगम्यते	१४ १२	“सन्निधिवशाच्चे”तिपाठान्तरम्		१७१ २
गयेव	गयेव	१६ १०	पञ्चशान्याज्यानी	पञ्चदशज्यानी	१७४ ५
पटार्थस्तेषां	पटार्थास्तेषां	१६ ७	तदाज्यानामान्यत्वामिति पाठो-		
संप्रयोगत्वं	संप्रयोगजत्वं	३० ४	पेक्षितः		१७५ १
नुमानत्वस्य	नुमानस्य	४१ १३	विशिष्टकर्मविधित्वाद्धेयतावि-		
अनेकसंबन्ध	अनेकदेशसंबन्ध	५६ १०	धा”विति पाठोऽपेक्षितः		१७५ ६
तद्वजविशेषे	तद्वजविशेषे	५६ ८	नाचैककारकविधानादवाक्यभेदः । विभ-		
प्रतियोगिनि	प्रतियोगिनि	६४ ५	क्तिपृथक्त्वेनकारकनानात्वात्		१७५ ८
लुद्धिद्वय	लुद्धिद्वय	७७ १	नामधेयं	नामधेयत्वं	१७७ ४
समर्थ्यत्	समर्थ्यत्	८१ १	नैकेवा	नैकेना	१७८ ५
“धर्मप्रमित्युपयोगि”इतिपाठा-			द्व्यश	द्व्यदश	१८५ १
न्तरम्		१३३ ५	कपालःसमस्ति	कपालत्वमस्ति	१८६ ६
करेण	करणे	१३४ ३	पशुशब्दायं	पशुशब्दायं	१८६ २
धर्मो धर्मप्रतिमित्यनुदया”दिति			नजा	नजा	१८७ १
पाठान्तरम्		१३५ ४	स्तुवा	सुवा	१८८ १२
प्रयोऽजना	प्रयोजना	१३५ १०	समर्थ्य	सामर्थ्य	१८८ १०
पशुना	पशूना	१३८ ४	भेदनानु	वेदानु	१८४ १३
खादिरव	खादिरत्वव	१३८ ८	द्वृत्तं	द्वृत्तं	१८५ ४
सिद्धहेतोः	सिद्धहेतोः	१३८ ११	क्रियारक	क्रियाकारक	१८६ ७
“वद्वृत्तमि”ति तु युक्तः पाठः		१४१ १२	द्यूत	द्रूप	१८६ २
क्रमादेर्हानिर्भवतिनवेति-			निष्पत्ता	निष्पत्ती	२०२ ७
पाठान्तरम्		१४६ १०	शिखण्डकात्	शिखण्डकान्	२०४ ५
“स्मृत्याचारविरोधे वे”सूत्रसूत्रा-			तृतीयस्य	तृतीयस्य	२११ ६
वर्नेनमुद्रितं नापितत्रसूत्रसंख्या-			कथ्यत	कथ्यत	२१२ ७
सन्निवेशोजातोभान्त्या ।		१५३ १०	कालस्याविहित	कालस्य विहित	२१७ १०
वृता	कृता	१५६ १३	श्रुते	श्रुते	२२० ११
धातुमिः	नधातुभिः	१८१ ५	व्यारा	व्याहारा	२३६ ७
विस्पष्टं च	विस्पष्टं	१५७ १	व्याप्तिन्या	व्यापितया	२४१ १०
तगाश्चोदाहृत्य	गतांश्चोदाहृत्य	१६० ६	प्रास्थान	प्रस्थान	२४५ १०
ब्राह्मणाया	ब्राह्मणार्थो	१६२ १	स्याद्यसौ	स्याद्यसौ	२४७ ३
स्वरूपादि	स्वरूपादि	१६४ ११			

शास्त्रदीपिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठः	पंक्तिः	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठः	पंक्तिः
पेक्षिते	पेक्षिते	२४७	७	यात्रादगृह्यते	मात्रादगृह्यते	२८८	४
एष	एष	२४८	६	यजमानसं	यजमानसं	२९०	८
प्राणराति	प्राणयति	२४८	८	प्रदानां	प्रदानानां	२९०	७
सिद्धत्वं	सिद्धं	२४०	३	न पाने	तेन पाने	२९१	६
सोऽत्र	सोऽत्र	२४३	७	क्षौष्ट्यादय	क्षौस्त्वादयः	२९२	१०
कर्मभेदस्येत्यु-	न शास्त्रभेदस्ये-			दत्वार्थ	दत्वार्थ	२९३	२
क्तम्	त्युक्तम्	२४७	९	बाधते	न बाधते	२९३	१०
लक्षणो	लक्षणये	२६१	१	यन्तं	यन्तं	२९४	४
तत्सु	सत्सु	२६१	११	ह्नाप्तः	ह्नाप्त	२९५	८
कारणत्वं	कारणत्वं	२६१	१०	कथमती	कथमिती	२९५	६
यिन्यां	यन्यां	२६२	८	गृही	गृही	२९६	२
वैकृत्यं	चैकृत्यं	२६५	३	तत्र	तत्र	२९६	१०
क्रियावशी	क्रियया	२६५	२	साधनेनैव	साधनतयैव	२९७	३
प्रधान्य	प्रधानान्य	२७२	११	विधायकत्वेप्र	विधायकत्वेना	२९८	७
तदभावोऽत्र	तदभावाच्च	२७७	१	शेषत्वं	शेषित्वं	२९६	८
तत्राहुयत्य	त्रिराहुयतीत्य	२७६	१२	शुचि	शुति	२९६	२
खत्वे	खत्वे	२८०	६	सूमनस्य	सुमन्यस्य	३०१	६
ते	गम्यते	२८१	२	बलत	बलतां	३०२	१
वाक्यस्य	वाक्यस्य	२८१	३	पम्याप्र	पम्यप्र	३०५	३
येपयं	येमं	२८१	४	त्यर्हार्गणे	त्यर्हर्गणव	३०५	२
यस्त्वं	यस्त्वं	२८१	४	शक्त्युव	शक्त्युपबन्धः	३०७	२
मच्छा	मन्त्रा	२८१	१०	सयव	पुंसयव	३०७	७
कुर्वं	तेनोपपन्नमिष्टदेयताप्रका-			व्यवच्छिन्नाः	व्यवस्थिताः	३०७	५
	शनं कुर्वन्त	२८१	१२	ईदृशां	ईदृश्यां च	३११	४
शब्दान	शब्दानां	२८१	२	तन्मध्याव	तन्मध्यव	३१६	१३
प्राकृत्यो	प्राकृत्यावैकृत्यो	२८२	३	दवगम	दवगतम	३१६	५
क्रमसमाख्यावशात्	काम्येष्टिष्वेव यथाक्रमं			शेषः	विशेषः	३१७	१
यथासमाख्यं च	याज्यानुवाकत्वेन विनि-			अभिधायकाः	अभिधायकाः	३१७	४
योगः इतिपाठः ।		२८३	८	तिपादेन	तिपादने	३१६	३
कृता	प्रकृता	२८३	१२	मेवगाना	मेवाङ्गाना	३२१	७
दानेयाः । सच	दानेय्याः सच	२८३	५	वैकि	वैदिक	३२२	१४
पस्यानात्	पस्यानता	२८४	१४	विध्युद्धेश्य	विध्युद्धेश	३२२	४
तद्य	तद्यदा	२८४	७	शक्तः	शक्तेः	३२३	७
प्रकरण	प्रकरणं	२८५	२	नसि	नति	३२७	४
समाख्यामे	समाख्याभ्यामे	२८६	८	कीयतामपि	कियतीमपि	३२७	३
यन्त्रोऽर्थे	मन्त्रोऽर्थे	२८७	११	शीत	शीते	३२७	२
सशेषेव	सशेषेव	२८८	८	शेषभावा	शेषाभावा	३२६	४
देवत्यानांमे	देवत्यादीनामे	२८८	५	यागगत्वे	यागगतत्वे	३३३	४

शास्त्रदीपिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

३

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-
उच्छिद्यः	उच्छिद्यः	३३३ ११	प्रकृतिश्चा	प्रकृतितश्चा	३५५ ११
हेमा	होमा	३३३ ११	मोऽन्यत्रा	मोऽन्यत्रा	३५५ ६
प्राचावी	प्राग्भावी	३३३ ८	उपगायेयुः	उपगा भवेयुः	३५६ १०
प्रत्यकगमन	प्रत्यगगमन	३३३ ७	निमित्ता	निमित्तता	३६० १०
लक्षणेन	भक्षणेन	३३४ १	जुहुयुः	जुहुयुः	३६२ २
तमेव	तथैव	३३४ ३	वर्हि	वर्हि	३६३ ५
पात	पातव्य	३३५ १०	याजमानं	याजमानि	३६७ १२
पात्यः	प्रयोज्य इति पां-	३३५ २	आध्वर्यवे	आध्वर्यवे	३६६ १०
तस्यापनी	तस्यामपनी	३३६ ६	करणः	करण स	३६८ ५
लक्षवपनीयेते	भक्षवपनीयेते	३३६ ७	वाक्य	वाक्यं	३६८ १३
नौ	तौ	३३६ ७	वोचारा	वोपचारा	३७० ४
तिष्ठते	तिष्ठेते	३३६ ७	शकलावधान	शकलावदान	३७१ १३
न्यूनं	न्यूनं तच्च	३३६ १२	स्योच्चैष्यस्या	स्योच्चैस्त्वस्या	३७१ ५
ब्रुव	ब्रुव	३३६ ११	प्रवरन्ति	प्रचरन्ति	३७१ ४
भुक्ष	भक्ष	३३६ ६	तद्वृत्तौ	तद्वृत्तौ	३७२ ८
संविष्यदधि	संविष्य दध	३३६ ६	वाक्ये न	वाक्येन	३७२ ८
धार्यते	धीयते	३३६ २	मांसं	मांसं	३७२ ४
निभिष्यते	निक्षिष्यते	३३६ १	नय	नयन	३७४ ३
लक्षान्तरं	भक्षान्तरं	३३७ १	संस्कृतिं	संस्कृतिः	३७८ ७
फलमसौ	फलचमसौ	३३७ २	य	यद्	३७८ १०
यज्ञोलक्षणां	राज्ञोभक्षणां	३३७ ६	शेषविचारः	शेषशेषविचारः	३७८ ११
मर्थत्वात् ब्रूते	मर्थवत्त्वाच्छ्रुते	३३७ ६	चारः		३७८ ११
च्छता	च्छ्रुता	३३७ ३	सप्रम्यद	सप्रमम्यद	३७६ १२
नुहुः	जुहुः	३३८ १३	यद्यती	यैवद्यती	३८० १०
भव	भवे	३३८ १०	तादर्थ्योऽभि	तादर्थ्योऽभि	३८१ ७
तुर्बलं	तद्वुर्बलं	३३६ २	मितिरस्य	मितरस्य	३८३ १२
सामीधे	सामिधे	३३६ ८	चतुः संख्या	चतुः संख्याक	३८३ ११
विरोधवि	विरोधाविरो-		शुसा	श्रुत्या	३८४ ११
	धवि	३४३ ११	समर्थत	शेषत्वेन सम-	
स्त्वभशान्ते	स्त्ववभशान्ते	३४३ ७	य्यते		३८४ १०
ध्यते	ध्यन्ते	३४४ ६	थानुष्यचेन	थमनुनिष्यचेन	३८६ १
व्यस्थिति	व्यवस्थितिः	३४८ १	कार्य	कार्यं	३८५ १३
यदप्यनुण	यदप्यनुष्ठान	३४८ १	शेषत्वान्न	शेषत्वान्न	३८७ १
समाप्यङ्ग	समाप्यङ्ग	३५० ११	विद्यते	विपद्यते	३८८ ८
विध्यप्रस	विधानप्रस	३५२ २	तेन	ते न	३६२ १५
प्रकृतैक	प्रकृत्यैक	६५२ ८	मन्त्र	मन्त्र	३६३ ६
संयुक्त	संयुक्तं	३५२ ५	मय्य	मय्य	३६४ ५
फल	फलं	३५३ ११	विरुद्धा	वरुद्धा	३६४ ११

शास्त्रदीपिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ- । पंक्ति-
स्वर्गार्थ	स्वर्गार्थ	३६६ ७	स्व	स्वर्ग	४३६ ५
कर्मव	कर्मव	३६७ ८	तिरित्येवं	तिरित्येवं	४३६ ९
दानी	दीनी	३६८ ११	शक्नुवत्	शक्नुवन्	४४० ५
प्रात्य	प्राप्त	३६८ ६	एकं स्यात्	पदमधिकं	४४३ १
वसुधः	वैसुधः	३६६ ७	वसन	वसान	४४३ ३
वश्वानरं	वैश्वानरं	४०० ३	अधिकारः	अधिकार-	४४३ ९
व्यावृत्ति	व्यावृत्ति	४०४ ५	कत्वङ्गं	कत्वङ्गं	४४४ ८
प्राधान्यविशे	प्राधान्यमविशे	४०७ ४	कुर्वणा	कुर्वणा	४४४ १०
मेक	मेव	४०७ ९	द्रव्योऽपि	द्रव्योऽपि	४४५ ७
स्तोत्र	स्तोम	४०६ ५	ताक्षि	तामाक्षि	४४५ १२
यातं	पातं	४१२ ८	द्वौ	द्वौ	४४६ ७
वार्हस्पत्योः	वार्हस्पत्योः	४१५ ८	अथणा	अवणा	४४६ १२
पदार्थनां	पदार्थानां	४१५ ३	कृत्स्नफलका-	कृत्स्नं फलं का-	
तत्कालः	तत्काला	४१६ ३	मना	मयमानाना	४४७ ४
दाक्षिणाग्निकौ-	दाक्षिणाग्निकौ तु		मुद्दिश्य	नुद्दिश्य	४४८ १
तुषिष्टलेप	पिष्टलेप	४१८ ४	एकेन कृतेन	एकेन कृते	४४८ ५
माञ्जना	मञ्जना	४२१ १३	युक्त्या	युक्ता	४४६ ८
तदेकतेषु	तदेकदेवतेषु	४२२ ११	भान्तिः निमित्तं भान्तिनिमित्तं	भान्तिनिमित्तं	४५१ १०
धिवर्तमान	धिवर्तन	४२३ ५	नो क्षीणं	नापक्षीणं	४५२ ३
नारिष्ठान्	नारिष्ठान्	४२४ ५	सम्भाव	सम्भव	४५४ ३
वैकता	वैकता	४२५ ८	प्रावाशयक	प्रावाशयक	४५६ ६
प्रकृत्याम्	प्राकृतानाम्	४२५ ६	दशसु	दशसु	४५६ ५
पठितया	पठिततया	४२६ ८	किमयमयम-	किमयमभावे	
गमति	गमयति	४२६ ८	भावे		४६१ ७
त्यष	त्यृष	४२६ १२	वस्यायः	वस्यायां	४६२ ३
प्रथमां	प्रथमायां	४२७ ८	प्रयोगङ्गत्वा	प्रयोगेङ्गत्वा	४६२ ६
धाव्या	अधाव्या	४२८ ९	नान्तरीयाक	नान्तरीयक	४६२ ११
साध्यतेः	साध्यते	४२८ ८	पचारोऽपि	पचारोऽपि	४६२ २
अदाभ्यां	अदाभ्यं	४२६ ७	सोमसदृशदृश	सोमसदृश	४६२ ६
मुत्तमा मा	मुत्तमाया	४२६ १२	पुन	पुनः	४६४ १
दक्षितस्या	दीक्षितस्या	४३१ २	एकदश	एकदेश	४६७ ६
भावाना	भावना	४३२ ६	निमित्तत्वयो-	निमित्तत्वायो-	
सोमपूर्वस्यत्व	सोमपूर्वत्वस्य	४३४ १०	गात्	गात्	४६७ ६
प्रेमभि	प्रेमाभि	४३५ २	न प्रविष्टं	प्रविष्टं	४६८ १०
उर्द्ध	ऊर्द्ध	४३६ १२	कारणभावा	कारणाभावा	४६८ ९
मस्मि	मस्ति	४३७ ७	स्यानानापत्या	स्यानापत्या	४७० ७
पस्तस्तस्या	पस्तस्या	४३८ ४	राङ्ग	राङ्गं	४७३ ४
पश्चा	पश्वा	४३६ ८	व्रताकालो	व्रतकालो	४७३ ११

शास्त्रदीपिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

५

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-
तण्डु	तण्डुल	४७४ ८	पुनर्वृत्यमानं	वृत्यमानं	४६६ ३
महारात्रे	महारात्रे	४७४ ८	“अनर्थकं त्वनित्यं स्या” इत्यस्मिन्		
निर्वाद	निर्वापाद	४७६ २	सूत्रे “नेत्याहे”ति पाठ एक-		
देवाविधेयो	देवाविधेयो	४७७ ८	स्मिन्नेव पुस्तकेनापरेषु		
चख्यो	चख्यो	४७८ १६	ये	ये	४६६ ७
तत्तुक्तं	तत्तु उक्तं	४७८ ६	धर्मविशेषसद्-	धर्मविशेषसद्-	
किमेषां	किमेषा	४७८ ५	भावः,	भावः,	४६८ ७
श्रुती	श्रुता	४७८ ४	या पूर्वं	याऽपूर्वं	४६८ ६
एषां	एषा	४७९ ५	पूर्णं	पूर्णं	४६९ २
पराकाष्टकायां	य एकाष्टकायां	४७९ १२	फलत्वापरित्यागादिति पाठा-		
वृत्	वृत्	४७९ १२	न्तरम्		४६९ ५
तत्रा	तत्र	४७९ ८	अनिष्फलस्य	अनिष्फलस्य	५०० ७
संतित	संमित	४८० १०	तत्पूर्वोक्तं	न तत्पूर्वोक्तं	५०१ ६
संमितयेष्ट्ये	इति तु पाठा-		दतिदेशः कः	दतिदेशकः	५०४ ३
ष्ट्या	न्तरम्	४८० १०	धर्माधर्मा- धर्माभात्		
५८० ४८१ पृष्ठयोः सूत्रद्वयं			भात्		५०६ १३
संभ्राष्टिर्लिखितम्			प्रकृतस्यैवायमनुवादः ।		
स्यात्	स्यात्	४८३ १२	इति पाठान्तरम् ।		५०७ १
ष्वनिर्दिष्टः	एतस्याने		तत्र	तत्र	५०७ ४
पुस्तकान्तरे “ष्वतिदिष्ट”			वयती	वयन्ती	५०८ ६
इति पाठः		४८४ ४	वानंतक्षणं	वानंतक्षणं	५०९ ३
नोद्वेषः	नोद्वेषः	४८६ १३	न यथा	तेन यथा	५११ १२
उपग्राह	उपग्राह	४८७ १५	अन्यतरादिह	अन्यतरादिह	५१२ ७
दुपग्राह	दुपग्राह	४८७ ७	बद्धान्यत्रा	बद्धान्यत्रा	५१३ २
च्चादेयः	च्चादेयः	४८९ २	“रूपित” इति पाठान्तरम्		५१३ ५
प्रतीयेत तदा	प्रतीयेत तदा		पदाधिजिगांसयेति पाठान्तरम्		५१३ ६
न संयोगात्	संयोगात्	४९० १	गौरायु	गौरायु	५१३ १
त्रयं	तत्र	४९० ११	काचेति	कालाचेति	५१४ ४
लभ्येत	लुप्येत	४९० १०	वगरूपाणि	वगतरूपाणि	५१४ १२
द्वादशं	द्वादशं च	४९० २	“सङ्ख्यं” इति पाठान्तरम्		५१६ ६
अलब्ध्या-	अलब्ध्या-		स्त्याज्य	स्त्यज्य	५२० १
त्सिका	त्सिका	४९१ २	उज्ज्वलसा-	उज्ज्वलत्वसा-	
सामञ्जस्या	सामञ्जस्या	४९३ ३	मान्या	मान्या	५२१ ६
प्याधानस्य	प्याधानस्य	४९३ २	सोमो	सोमो	५२२ २
स्तोर्जप	स्तोर्जप	४९४ १	“व्यवेत”मिति पाठान्तरम्		५२२ ६
ताग्नि	ताग्ने	४९४ ५	नोपाय	नोपायि	५२३ २
प्रचनादाह	वचनाभावादाह	४९४ ८	“सारस्वतं च वार्हस्पत्यं”मिति		
विधानाव	विधानानव	४९५ ११	पाठान्तरम्		५२४ १

शास्त्रदीपिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-
न्यायापेक्षत्वा	अन्यपेक्षत्वा	५२४ ६	प्रगथने	प्रगथने	५५१ ३
“प्रकृत्यविकारा”दितिपाठा-			त्रस्वव्यंण	त्रैस्वव्यंण	५५३ ३
न्तरम् ।		५२६ १	तन्मात्रापर्यव-	तन्मात्रपर्यव-	
लैकिका	लौकिका	५२६ ३	साधिनः	साधिनः	५५४ २
वास्तु	वास्तु	५२७ २	परस्पराजपेक्षाः	परस्पराजपेक्षाः	५५६ ५
यागना	यागा	५२७ १२	ध्वन्ते	ध्वन्ते	५५७ ११
नैकं	नैवं	५२७ ५	सामवायिक-	सामवायिक-	
होमानामपूर्वं	होमानामपूर्वं	५२७ ४	त्वलाभा	त्वलाभा	५५६ १०
संक्षेप	संक्षेप	५२७ २	त्रिवर्त्तितं	त्रिवर्त्तितं	५६१ ७
अधीताश्च	अधीताश्च	५२७ १	निमित्तन	निमित्तन	५६२ ६
प्रतिकरणम्	प्रतिप्रकरणम्	५२८ ६	इति	ति	५६३ ८
“द्वार”मिति	पाठान्तरम्	५२८ १३	स्याहेन	स्योहेन	५६३ १४
“नवे”ति	पाठान्तरम्	५२६ १२	समानावधा	सामानविधा	५६४ ३
निर्भिन्न	निर्भिन्ने	५३० ७	पापयति	पापयति	५६७ ७
“मन्त्रेणाशसितमात्रा”दिति			किमेव	किमेकव	५६८ ३
पाठान्तरम्		५३२ ६	प्राकशयितुं	प्रकाशयितुं	५६६ ८
मुक्ति	मुक्ति	५३२ ६	वचनेनाङ्ग-	वचनेनङ्ग	
शब्दवगम्यत्वा	शब्दकगम्यत्वा	५३३ ११	रापदस्थाने	रापदस्थाने	५७१
कृष्णाश्वेता	कृष्णाश्वेता	५३४ ८	प्रशंसावचने-	प्रशंसावचने-	
पौर्णमासी	पौर्णमासी	५३५ १	मिति	यमिति	५७३ ६
अभिमर्शन	अभिमर्शनं	५३५ १०	कवप्रसेक	कवपौरु-सेक	५७३ ११
स्कारा	संस्कारा	५३६ १२	मिष्टिग्न	मिष्टिरग्नि	५७४ १०
सिद्ध्यर्थ	सिद्ध्यर्थः	५३६ ६	स्वायते	स्वायते	५७४ ६
निर्देशात्	निर्देशात्	५३७ २	दर्शार्थं	दर्शार्थं	५७५ ६
मनीषामीया	मनीषामीया	५३७ ४	तस्मात्	तस्मात्तु	५७५ १२
घृत	घृतइति	५३६ ७	देवता	देवत	५७६ १
मुपरिष्ठा	मुपरिष्ठा	५३६ ७	कल्पफलत्व	कल्पत्व	५७६ ५
“दृग्नेने”ति	पाठान्तरम्	५४० ७	कमादयः	क्रयादयः	५७७ ३
आरभ	आरम्भ	५४० ४	समप्राङ्	समास्ताङ्	५७७ ३
व्याख्यानन्तरं	व्याख्यानान्तरं	५४१ १	चानुपत्तिः	चानुपत्तिः	५७७ ५
वारम्भ	वारम्भ	५४१ ११	विधातव्य	विधातव्यः	५७८ ४
प्यवृत्ति	प्यावृत्ति	५४१ १२	मासे	मात्रे	५७८ ५
निर्वाणामी	निर्वणामी	५४२ ६	संस्कृते	संस्कृते	५७८ २
वचनत्वानुल	वचनत्वानुल	५४३ ४	धर्मेवैशद्येन	धर्मेवैशद्येन	५८२ १३
निगत	निगत	५४४ १०	मीतीयं	मीतियं	५८२ १२
नैकान्तिक	नैकान्तिकं	५४५ ३	यदन्धे	यदधे	५८२ १३
वापीरीयं	वापीरीयं	५४७ १	कर्त्तव्य	कर्त्तव्यं	५८२ ६
रापीरीयं	रापीरीयं	५४७ ४	मन्त्रकरणत्वेन	मन्त्रःकरणत्वेन	५८५

शास्त्रदीपिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

७

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-
किंचोदने	किंचोदने	५८८ ४	भयस्मानैव	भयसामानैव	६४१ १०
आविंत	आवितांत	५८८ ६	साव	स एव	६४१ ८
स्याल्याः	स्याल्यां	५८६ ८	“उपवती”ति	पाठान्तरम्	६४१ ३
करेभ्यस्तदी	करेभ्यस्तुदी	५६३ ५	निमित्तम्?	निमित्तमेवाथवो-	
साधारणं	साधारणं	५६५ ११	अवाथवोभयं	भयं	६४१ १
योगेऽपि	योगेऽपि	५६६ १	स्यात्	स्यात्	६४२ ७
तत्रैवे”त्यत्र	“तत्रै”वेति		अधारायहौ	आधारायहौ	६४२ ६
	पाठान्तरम्	५६६ ११	विचरन्त्यादि	विचरन्त्यादि	६४३ १०
जहुया	जुहुया	५६६ ७	जगन्तीं	जगतीं	६४६ १
रगिनहोत्र	रगिनहोत्र	६०० ६	यत्वादारभ्य	यादारभ्य	६४६ ३
घवघात्यरं	ववघातात्यरं	६०४ ५	प्रापणीयो	प्रायणीयो	६४६ १६
गोद्वादश	गोद्वादश	६१० ७	पूर्वपक्षेत्वहर्म-	पूर्वपक्षेहर्धर्म-	
सोमश्चमसो	सोमचमसो	६१४ ३	त्वात्	क्त्वात्	६४७ ६
मादेयः	मादयः	६१६ १	श्रूयते	श्रूयन्ते	६५१ ६
प्राप्त	प्राप्ते	६१८ ६	समासस्त्व	समासस्त्वै	६५२ ६
भवत्येवं	भवत्येवं	६१८ ७	वैरूपादि	वैरूपादिः	६५३ ११
“यहेपुन”रिति	पाठान्तरम्	६१८ १०	स्त्रवस्त्रिं	स्त्रवस्त्रिं	६५४ ११
तदनुवानदे	तदनुवादेन	६१८ १	तिशयोक्त	तिशयायोक्त	६५५ ७
तमा	तस्मा	६१६ १०	भ्यासात्तत्रा	भ्यासस्तत्रा	६५५ ११
सांयहणयां	सांयहायणयां	६१६ ७	चोः कानुग्रहान-	यजमानाः इति पा-	
क्तायं	प्रायं	६२१ ३	न्ययं		६५६ २
नावाद्वापौ	नावापोद्वापौ	६२३ ११	यजमानोपदेशेन	यजमानोद्धेशेन	६५६ २
श्रुत्वाऽन्या	श्रुतान्या	६२४ ७	वाससी	वाससि	६६० ३
इत्येत्यावा	इत्येतावा	६२४ ६	सौकुर्या	सौकर्या	६६० ४
मग्नेदेवतात्वं	मग्नेदेवतात्वं	६२४ ६	मतोविशेष	मतोविशेष	६६१ १२
देवतात्वं	देवतात्वे	६२५ १०	स्मरणं	श्रवणं	६६१ ४
मनूज्जेषमिति	मनूज्जेषमिति	६२६ १२	निवर्तक	निवर्तक	६६२ १०
वधन्वत्तया	वुधन्वत्तया	६२६ ६	अध्यधी	अध्यधी	६६२ ३
वरुणावावहेति	वरुणावावहेति	६२८ ४	कार्यं	कार्यं	६६४ ३
कच्छलकमग्न-	कच्छलकम-		दानप-	दानपक्षे	६६४ ८
वरुणौ	ग्नोवरुणौ	६२८ ४	“साक्रमेधीये”	इतिपाटान्तम्	६६४ ३
करणा	प्रकरणा	६३० १३	तयोर्	तयोरे	६६५ ६
सिद्धकर्परित्याग	सिद्धाकर्परित्याग	६३१ ४	प्रापणीया	प्रायणीया	६६७ ६
प्रकृतानां	प्राकृतानां	६३५ १४	सत्युपसदः	सन्त्युपसदः	६६८ १२
चर्त्तवापा	चर्त्तवापा	६३५ ३	दपूर्वता	दपूर्वार्थता	६६६ २
समागमः	सामागमः	६३६ १	मन्ता	मता	६६६ ११
हुत्र	कुत्र	६४१ १	प्रत्य	प्रत्यक्षं	६६६ ५
एव वा	एवं वा	६४१ ३	ह्यनुष्ठानं	ह्यनुष्ठानं	६७० ६

शास्त्रदीपिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ. पंक्ति.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ. पंक्ति.
मन्यतमद्वैकल्पिकं	मन्यतमं वैक-		कथंभावभेदे	कथंभावभेदे	६६५ ५
	ल्पिकं	६७१ ८	त्सजजीतिव	त्सजजीतिव	७०३ १०
अवण	अवण	६७२ ६	रुद्रनीय	रुद्रनीय	७०६ ७
कुशाहवनीययोर्न	कुशाहवनीय-		द्विरात्रादिषु	द्विरात्रादिषु	७०६ ७
	योर्वाधेन	६७४ २	परित्यक्तेषु	परित्यक्तेषु	७१३ १२
पशाविति	नपशाविति	६७५ ६	त्यन्ताद्धरण	त्यान्ताद्धरणम्	७१३ १४
संभाद	संभवाद	६७६ ११	“भज्जिचिन्नाये”	तिपाठान्तरम्	७१४ ३
जुहुयाद्वे	जुहुयाद्वे	६७६ ७	हरिवेदादि	हरिवेदादि	७१५ १
ब्रह्मण	ब्राह्मण	६७८ ८	तन्त्रपद	तन्त्रपदं	७१५ ३
सामान्य	सामान	६८२ ५	“समर्थ” इति	पाठान्तरम्	७१७ ४
विकृषु	विकृतिषु	६८२ ६	शङ्किंशता	पदत्रिंशता	७१६ १
कृतिष्वपि	विकृतिष्वपि		वक्तव्यतन्त्रम्	वक्तव्यमितित-	
प्रवृत्त्यर्थपि	प्रवृत्त्यर्थमपि	६८२ १३		न्त्रम्	७२० ११
कल्पितुं	कल्पयितु	६८२ १३	संस्कारोऽना	संस्कारोना	७२२ १२
लोकवदुत्पन्नेषु	भूतत्वादिति तु		प्रतिसवन	प्रतिसवनं	७२५ ८
पाठान्तरम्		६८३ ३	येनावृत्तिः	येनानावृत्तिः	७२५ ४
हविषस्मा	हविषस्तस्मा	६८३ ८	चोपकारे	चोपकारे	७२७ ११
द्व्यवदानं चतुरव-	द्व्यवदानचतुर-		प्रयोचनैकदेशे	प्रयोगवचनैक-	
दानयो	वदानयो	६८३ १२		देशे	७३० ५
न्ययत्वा	न्यायत्वा	६८४ ११	पशुपुरोडाशो	पशुपुरोडाशौ	७३० २
प्रायाप्ता	प्राप्ता	६८६ ८	“अविमुष्टे”	ति पाठान्तरम्	७३२ ८
दनियम	दनियमः	६८६ १०	मङ्गदेवतामपि	मङ्गदेवतानामपि	७३४ २
पक्षोयय	पक्षोय	६८६ ११	“हानमपौ”	ति पाठान्तरम्	७३४ १०
“व्यवस्थितविषया”	इति तु पाठा-		समे	सोमे	७३५ ६
न्तरम्		६८६ ४	वर्हिःस्तदुष	वर्हिस्तदुष	७३६ १०
याज्यानुयुगल	याज्यानुवाक्या-		तदर्थो	तदर्थो	७३६ ८
	नुयुगल	६८७ ४	उपेतस्य च	उपेतस्य च	७४० १३
पुरोडाशानुपांशु	पुरोडाशावु		“अपराहे”	इति पाठान्तरम्	७४२ ७
	पांशु	६८७ १२	ग्रहीतव्यौ	ग्रहीतव्यौ	७४२ ४
प्यपांशु	प्यपांशु	६८७ १२	“पञ्चात्समाप्ति”	रिति पाठान्-	
ब्रूतामेगि	ब्रूतामगि	६८७ ११		रम्	७४४ १०
नानुवादसम्भ	नानुवादासम्भ.		“दीर्घकालत्वा”	दिति पाठान्तरम्	७४४ २
वात्	वात्	६८८ ३	विधय	विधय	७४६ ६
विधीयते	अभिधीयते	६८८ ८	सवषा	सर्वेषा	७५१ ११
सत्यपशु	सत्यपिपशु	६९१ १०	क्रियाः	क्रयाः	७५३ ५
भूमार्थिता	भूमार्थिना	६९३ ६			

समाप्तं चेदं शुद्धिपत्रम् पूर्वाचार्येभ्यो नमः ॥

॥ ओं नमो भगवते मीमांसाद्वयगुरवे श्रीरामानुजाचार्याय ॥

॥ शास्त्रदीपिका ॥

भट्टकुमारिलमतानुगा पूर्वमीमांसासूत्रव्याख्या

विषमपदटिप्पणीसमेता ।

ओं श्रीगणेशाय नमः ।

लक्ष्मीकौस्तुभवक्षसं मुररिपुं शङ्खासि^१कौमोदकी-

हस्तं पद्मपलाशताम्रनयनं पीताम्बरं शार्ङ्गिणम् ।

मेघश्याममुदारपीवरचतुर्बाहुं प्रधानात्परम्

श्रीवत्साङ्गमनाथनाथममृतं वन्दे मुकुन्दं^२ मुदा^३ ॥ १ ॥

न्यायाभासतमश्नुतशास्त्रतत्त्वार्थदर्शिनीम् ।

कुमारिल^४मतेनाहं करिष्ये शास्त्रदीपिकाम् ॥ २ ॥

१ शङ्खाञ्जोति (ख) पुस्तकपाठः । २ मनादिमीशमिति (ख) पु. पाठः ।

३ विभुं चक्रिणमिति (ख) पु. पाठः ।

४ इन्द्रवरुणोषौर्यमादित्यप्रजापतिप्रमुखदेवगणानां यागभागधेयभागिताया ऋग्-
यजुस्सामस्वामानेपि यज्ञपुरुषपदाभिधेयो देवतासार्वभौमो भगवान् विष्णुः परम-
सत्त्वैकसिन्धुरपाणिपादसच्चिदानन्दविग्रहेपि भक्तिभाजां ध्यानसौकर्यसम्पिपादयिषया
परिग्रहीतानेकदिव्यमङ्गलविग्रहः “श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे” इति पुरुषसूक्तोक्त-
लक्ष्मीसमाश्रितो भक्ताभयप्रद इति तं स्मरति । “लक्ष्मीकौस्तुभवक्षसम्” इति । एतेन
प्रार्थितार्थसार्थसिद्ध्योपयिकसमृद्धिरभिहिता । समृद्धिशाल्यप्युपेक्षमाणो न भक्ताभयप्रद
इत्याह । “मुररिपुम्” इति । एतेनासक्तप्रशमितस्वाश्रितजनविपक्ष-इत्ययमाश्रयणीयत्वे
हेतुरभिहितः । नन्वस्त्रविधुरः कथं पालयतीत्यत आह । “शङ्खासीति” । “पद्मपलाशता-
म्रनयन”मित्यनेन ध्यानसौकर्यमवाबूधत् । न केवलं शरीरमेव सौष्ठवं, परं वेपेपीत्याह ।
“पीताम्बरमिति” । भक्ताभयदानत्रयोसो न केवलं शङ्खासिकौमोदकीकरः किन्तु तुर्येपि
शार्ङ्गधर इति । “शार्ङ्गिणमिति” । जगन्मङ्गलहेतुत्वसुसूचयिषया “मेघश्याममिति” । नन्वसौ
कथमनेकशस्त्रधर इत्यत आह । “उदारैरिति” । एतेन चतुर्भुजोसावीदार्यगुणयोगेन पुरुषार्थच-
तुष्टये योगपद्येन देवादित्याशंसापि । “प्रधानात्पर”मित्यनेन दिव्यविग्रहत्वं दर्शितम् । भगु-
पादप्रहारसमुत्पन्नश्रीवत्सलक्ष्मशालित्वसंकीर्तनेन सेवनौपयिकक्षमावत्त्वमावेदितम् । दोष-
दूषितगुणहीनचेतनानामयं सुलभोपासन इत्याह । “अनाथनाथम्” इति । पुरुषार्थेष्व-
भ्यर्हिततमं मोक्षमसावमतो देवादयमर्थः ‘श्रमत्’ ‘मुकुन्द’मित्याभ्यां बोध्यते । ‘मुकुमिति
मोक्षार्थं मान्तमव्ययं तदेवंविधदेवताचक्रवर्तिनं दृढेनैवात्मसात्करवाणीति मुदेति ।

५ कुमारो गृहदेवः स्वात्मतया विद्यतेऽस्येति कुमारिलः, कुमारावतार इति तु
विवक्षितम् । अत्र पिच्छादेराकृतिगणत्वादिलक्ष्यं अयं चार्थो माधवीयशङ्करविजये स्पष्ट-

जै० सू० ॥ अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अनेन^१ सूत्रेण प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये धर्मज्ञानं प्रयोजनं कथ्यते । यदा हि धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्त्वा शास्त्रमारभ्यमाणं दृश्यते तदा नूनमिदं शास्त्रं धर्मज्ञानप्रयोजनमित्यवगम्यते । विदितं तावत्प्रयोजनं, संबन्धोऽपि शास्त्रस्य प्रस्तावहेतुर्वक्तव्यः । यथा शास्त्रान्तरेषु शिष्यप्रश्नानन्तर्यादिसंबन्धः प्रस्तावको वर्ण्यते, तथेहापि शास्त्रारम्भे प्रयोजकानां संबन्धानामन्यतमो वक्तव्यः—अनेन संबन्धेनेदं शास्त्रमायातमिति । अन्यथा ह्यसंबद्धप्रलपितं स्यात् । सत्यम् इह तु य एवायं प्रयोजनेन सह शास्त्रस्य साध्यसाधनत्वसंबन्धः स एव शास्त्रस्य प्रस्तावको नान्यः । भवति^२ हि साधनत्वमेव साध्यार्थिनः साधने प्रवृत्तिहेतुः, स चायं संबन्धः प्रयोजनोक्त्यैवार्थाज्जायत इति न सूत्रकारेण पृथगुक्त इत्यदोषः । अत्रेदं चिन्त्यते । किम् अध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासया गुरुगृहे ऽवस्थातव्यम् ? उत गुरुगृहात्समावर्त्तितव्यम् ? इति । यदि हि स्वाध्यायाध्ययनविधिना धर्ममात्रार्थमध्ययनं स्वर्गादर्थेन विधीयते, ततस्तन्मात्रेणैव शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वा “दधीत्य स्नायादि”ति स्मृतिवचनबलेन च समावर्त्तितव्यमिति । अथान्नरयहणादिपरम्परोपजायमानवाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते, ततस्तस्य विचारमन्तरेणासंभवादध्ययनविधिनैवार्थाद्विचारे विहित इति गुरुगृहे एवावस्थाय विचारयितव्यो धर्मः । तत्र “विनापि विधिना दृष्टलाभात्तद्विदित इति तदर्थता । कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गाविश्वजिदादिवत्” स्वाध्यायसंस्कारद्वारेणाध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वं विनैव विधिना प्रमाणान्तरेण सिद्धमेवेति तादर्थ्ये

मुक्तः, “इत्युचिवांसमयभट्टकुमारिलं तम्, ईषद्विकस्वामुखाम्बुजमाह मौनी । श्रुत्यर्थकर्मविमुखास्तुगतात्रिहन्तुं जातं गुहं भुवि भवन्तमहं नु जाने” इति ॥

१ श्रोतृप्रवृत्तिप्रयोजकाभूतज्ञानविषयत्वरूपानुबन्धत्वाकान्तेषु विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिषु धर्माख्यविषयप्रतिपत्तेः सूत्राक्षरैः साहजिकतया प्रयोजनसंबन्धोभयप्रतिपादकतां सूत्रस्य व्याकुरुते ‘अनेने’ति ॥

२ उपायेच्छायां फलेच्छायाः प्रयोजकत्वमित्याह भवति हीति, समावर्तनं नाम ब्रह्मचर्यादौ गृहस्थाश्रमे प्रविविक्षोः प्रसिद्धः संस्कारः ॥

३ ज्ञानलाभादिति (ख) पु० पाठः ।

विधानार्थक्यम् । न चावघातादिविधिवन्नियमार्थत्वम् । अवघातो हि दर्शपूर्णमासापूर्वं नियम्यते,—अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरपूर्वं सिध्यतीति । न तण्डुलस्वरूपे, प्रमाणान्तरविरोधात् । तद्वदिहापि ज्ञानस्याध्ययनमन्तरेणापि दर्शनात् तत्स्वरूपे नियमासंभवात् क्रत्वपूर्वत्वेव अध्ययननियमो-विधातव्यः,—अधीतैरेव वेदैरवगतानि कर्माणि फलदानीति । न चैवं युक्तम् । अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्याऽनारब्धाधीतत्वात् । श्रुत्याद्यभावाच्चाक्रत्वर्थम्^१ । तस्माददृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनमित्यध्ययनमात्रादेव समाप्ते शास्त्रार्थं गुरुगृहात्समावर्तितव्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते “लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्ट-परिकल्पना । विधेश्च नियमार्थत्वाच्चानर्थक्यं भविष्यति” । यदुक्तं “ज्ञानस्वरूपे क्रत्वपूर्वं वा न नियमः संभवती”ति । तत्राभिधीयते । नेभयथापि ब्रूमः । कथं तर्हि, योयमग्निहोत्रादिष्वधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो-नानधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिकारनियमः स प्रयोजनमध्ययनविधेः । तथा हि । असत्यध्ययनविधावग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानानि अविद्वांसमेवाधिकृत्य विद्यामन्तरेणानुष्ठानासंभवाद्विद्यामाप्ति^२पन्त्यविशेषाच्चतुरोवर्णानधिकुर्युः । सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषाम-धिकारो भवति न तुरीयादेः^३ । तथा हि ‘वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत’ ‘शीष्मे राजन्यं’ ‘शरदि वैश्यं’मिति द्वितीयानिर्देशादुपनयनसंस्कृतास्त्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्तव्यमिति^४पेतन्ते । तत्सन्निधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकं विधीयमानं कर्तारमपेतते । तत्रापेतासन्निधियोग्यत्वैरेवं विज्ञायते,—त्रैव-र्णिकैरेवोपनीतैरक्षरग्रहणेनाध्ययनादिपरम्परयार्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवं च फलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाङ्गम्^५ । अध्यय-नमपि दृष्टार्थज्ञानार्थम्, अर्थज्ञानन्तु अनुष्ठानौपयिकत्वात्प्रसिद्धफलक-मेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम् । एवं च त्रैवर्णिकेषु विदुस्तु लब्धेषु नाग्नि-

१ अक्रत्वर्थत्वमिति (ख) पु. पाठः ।

२ शत्रन्तमिदम् ।

३ न तुरीयस्येति (ख) पु. पाठः ।

४ कार्यजनने सहकारित्वमङ्गत्वं, अन्योद्देशेन प्रवृत्तकतिविषयत्वं वा तत्, यथा वेदेनार्थं बोधनीये व्याकरणं तदङ्गम् ।

होत्रादिविधयश्चतुर्थवर्णस्य विद्यामाक्षिपन्ति, किन्तु त्रैवर्णिकानेव विदु-
षोऽधिकुर्वन्ति । सोयमधिकारनियमोऽपशूद्राधिकरणे वक्ष्यमाणोऽध्ययनवि-
धिप्रसादलभ्य इति फलवानेव विधिः । तेनार्थज्ञानावसानमध्ययनम-
ध्ययनविधिना विधीयत इति विचारमन्तरेण तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव-
विचारमाक्षिपेत्तद्विरुद्धं स्मार्तं खानं बाधत इति—सिद्धमध्ययनानन्तरं
धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति । केचित्पुनराचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्या-
ङ्गीकृत्य किमाचार्य^१कसिद्धिरेवाध्ययनस्य प्रयोजनमुतार्थज्ञानमिति विचा-
र्यान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमित्याहुः । किं पुनः कारणमाचार्यकरणविधि-
प्रयुक्तत्वेऽध्ययनस्य ? अध्ययनविधेरधिकारशून्यत्वादाचार्यकरणविधिप्रयु-
क्त्या चात्मलाभे विश्वजिज्ञासादिवत्फलकल्पनानुपपत्तिः । कः पुनराचार्य-
करणविधिः ? कथं वा तेनाध्ययनस्य प्रयुक्तिः ? उच्यते, “उपनीय तु यः
शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवक्षते” इति-
स्मृत्यनुमितः उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं कुर्यादित्याचार्यकरणविधिः । अत्र
चाध्यापनमाचार्यत्वसाधनम्, उपनयनं तु तत्त्वा—प्रत्ययान्तस्यैवाङ्गम् । तच्च
केन प्रकारेणाध्यापनस्योपकरोतीत्यपेक्षायामुपनेयासत्तिरेवास्य द्वारमङ्गीक्रि-
यते लिङ्गात् । तदुपनेयोपि नाकिंचित्करोऽङ्गमिति तद्व्यापारापेक्षायामु-
पनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनमध्यापनोपकारित्वादुपनीतस्य व्यापारत्वे-
नाध्यवसीयते । तदेवं स्वाङ्गभूतमुपनयनं प्रयुज्जानोऽध्यापनविधिस्तद्द्वारे-
णाध्ययनं प्रयुक्ते । तद्विदमनुपपन्नम् । तथा हि । नियोगार्थस्याध्ययनस्या-
चार्यकप्रयोजनता, ऽर्थज्ञानप्रयोजनता वा, न शक्यते शास्त्रेण बोधयितुम्
साध्यद्वयस्यैकत्रासंभवात् । नियोगार्थतैव शास्त्रेण बोध्यते ऽर्थज्ञानार्थ-
तायां त्वनुज्ञामात्रमिति चेत्, तथाप्यर्थद्वयं स्यादेव । किंचैवं सकृदु-
च्चरितस्य लिङ्—प्रत्ययस्य विध्यर्थत्वमनुज्ञानार्थत्वं चेति वैरूप्यमपि
स्यात् । तेन संशय एवानुपपन्नः । तथा सिद्धान्तोप्यनुपपन्न एव । प्रमाणा-

१ योपधादगुरुपोत्तमाद् वुञ् । ५ । १ । १३२ । इति पाणिनीयेन भावार्थे वुञ् ।

२ मनुः । अ० २ प्रले० १४० ।

३ आचार्यत्वं भावयेद् पा० ।

न्तरसिद्धत्वादर्थज्ञानार्थत्वं न शास्त्रगोचरतामनुभवतीति, तत्र यदेवास्मद-
भिप्रेतं विधेर्नियमार्थत्वं महता प्रयत्नेन भवद्विदूषितं तदेव भवद्विरपि
मुक्तलज्जैरनन्यगतिक्त्वादाश्रयणीयमापन्नम् । नियमानङ्गीकारे च पूर्वपक्ष
एव श्रेयानापद्यते । आचार्यत्वस्यादृष्टत्वेन प्रयोजनतोपपत्तेः । अर्थ-
ज्ञानार्थत्वे चाऽध्ययनं स्वाध्यायसंस्कारो नियोगार्थत्वे तु प्रधानकर्मिति
वैरूप्यमपि स्यात् । अर्थोज्जातमर्थज्ञानं प्रयोजनं न शास्त्रत इति
चेत्, आचार्यत्वमपि प्रयोजनं न स्यात् । तस्याप्यर्थोज्जातत्वात् ।
स्मृतिबाधेन च खानोत्कर्षा न स्यात् अशास्त्रस्वीकृतत्वाद्विचारस्य ।

किंच । “नियोज्यः कल्पनीयोत्र विध्यर्थानुपपत्तितः । न चोपनयनस्या-
ङ्गभावोऽस्यध्यापनं प्रति ॥ द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्यात्सा माणवकसंस्क्रिया
तथा सत्यन्तरङ्गत्वादङ्गमध्ययनस्य तत्” ॥ यत्तान्नियोज्याभावादप्रयोजक-
त्वमध्ययनविधेरिति तदयुक्तम् । अभावासिद्धेः । अश्रुतस्यापि विश्वजि-
दादिवत्कल्पनात् । कार्यं हि विध्यर्थः । संबन्धिशब्दश्चायं—‘कार्य’मिति ।
कस्यचिद्वि किंचित्कार्यं भवति न, सर्वं सर्वस्य, अतः कस्येदं कार्यमित्यस्ति
संबन्धपेक्षा । साऽवश्यमध्याहृतेन केनचिन्निवर्तनीयाऽस्येदं कार्यमिति ।
यस्येदं कार्यं स एव नियोज्य इत्युच्यते । यद्यपि कथंचित्परप्रयुक्तानुष्ठाना-
देवात्मलाभः स्यात्, तथापि न तावता कार्यत्वं सिध्यति । न हि कृतिसा-
ध्यतामात्रं कार्यत्वं, किं तर्हि ? यत्कृतिसाध्यं कृतिं प्रति प्रधानभूतं तत्कार्य-
मित्युच्यते । प्राधान्यं च कृतेस्तदुद्देशेन प्रवृत्तिः, ततश्चाध्ययननियोगेन
कार्येण भवता ऽवश्यं पुरुषव्यापारोद्देश्येन भवितव्यम् । न चासति नि-
योज्ये तदुद्देशेन कश्चित्प्रवर्तते । अध्यापनविधिना हि प्रवर्त्यमानो माण-
वकः कथंचिदध्ययनमात्रमनुतिष्ठेत्, न त्वपूर्वमुद्दिशेत् । न हि तस्य
तदुद्देश्यं प्रमाणाभावात् । प्रयाजाद्यपूर्वाणि दर्शपूर्णमासाऽपूर्वापकारि-
त्वात्तदधिकृतेन पुरुषेण तत्सिद्ध्यर्थमुद्दिश्य क्रियमाणानीति युक्तं, यद-
सत्यपि सात्तान्नियोज्यापादाने कार्यत्वं लभन्ते । अध्ययननियोगस्य
तु नान्योपयिक्तत्वं, यतस्तद्रूपेणोद्देश्यता स्यात् । अर्थज्ञानस्य च नियम-

फलत्वेन नियोगानपेक्षत्वात् । तस्मादस्य कार्यत्वसिद्धये ऽवश्यं नियोज्यः कल्पनीयः । यच्चाध्यापनविधेरुपनयनद्वारमध्ययनप्रयोजकत्वमुक्तम्, तदप्ययुक्तम् । उपनयनप्रयुक्तेरेवाभावात् । तद्द्वारेणाध्यापनप्रयुक्तिर्दूरापास्ता । त्वा-प्रत्ययेन हि समानकर्तृकत्वमेवोच्यते, तेन चैकप्रयोगता कल्प्यते । अङ्गाङ्गिभावस्तु तद्वशात्कल्पनीयः । द्वितीयया तु साक्षादङ्गित्वमेवोच्यते । अतो यथा त्रिवृता यूपपरिव्याणं यूपार्थं नोपाकरणार्थमेवमुपनयनमपि माणवकसंस्कारार्थं नाध्यापनार्थम् । स्मृतिगतश्च त्वा-प्रत्ययः प्रत्यक्षवेदगता तु “वसन्ते ब्राह्मण मिति” द्वितीया । अतोपि माणवकार्थत्वम् । भवतु माणवकसंस्कारस्तद्द्वारेण त्वध्यापनाङ्गं नाध्ययनाङ्गमिति चेत् । मैवम् । अन्तरङ्गत्वादध्ययनस्य तादर्थ्यमेव संस्कारस्य युक्तम् । अध्ययनमपि फलवदध्यापनमपि, तयोः कस्यायं माणवकसंस्कारोऽङ्गं भवत्विति? त्यपेक्षायामध्यापनस्य पुरुषान्तरगामित्वेन बहिरङ्गत्वान्माणवकगताध्ययनार्थत्वमेव युक्तम् । यथैव ह्यध्ययनस्याचार्यकसिद्धिप्रयोजनतामनादृत्य “वेदमधीत्य स्वायादि”ति स्मृतिं बाधित्वान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानार्थतैवाश्रीयते तथोपनयनस्याप्यध्ययनार्थता वेदितव्या । स्मरणादपि पाणिनीयादध्ययनाङ्गतैवोपनयनस्यावगम्यते । अध्ययनाङ्गतां हि स्मरचाचार्यकरणे नयतेरात्मनेपदं विधत्ते । अध्यापनाङ्गत्वे हि कर्त्रभिप्रायत्वात् क्रियाफलस्य जित्वादेवात्मनेपदं सिद्धेत् “उपनीय तु यः शिष्यमिति”ति त्वा-प्रत्ययो हि कथंचिद् “दृशपूर्णमासाभ्यामिष्टु”तिवदसत्यप्यङ्गाङ्गिभावेऽवकल्पते । पुनर्विधानं चात्मनेपदस्यात्यन्तानर्थकम् । तस्मादध्ययनाङ्गमुपनयनं स्यात् । न तु स्यात्^१ । तज्जन्यः संस्कारो हि माणवकसमवायी । सत्यम् । माणवकसमवेतोपि न तदर्थः कर्त्रर्थत्वं च फलस्य कर्त्रभिप्रायत्वं नतु तत्समवायः । अन्यथा हि “अग्नीनादधीते”त्यात्मनेपदं न स्यात् । आधानफलस्याहवनीयत्वादेरग्निसमवेतत्वेन कर्तृसमवायाभा-

१ समाननोत्संज्ञनाचार्यकरणज्ञानभूतिविगणनव्ययेषु नियः । १ । ३ । ३५ ।

२ आत्मनेपदविधानमनर्थकं न स्यादित्यर्थः ।

वात् । इयं च स्मृतिः “उपनीय तु यः शिष्यमि”ति । अतो वलीयसी द्विती-
याश्रुतिः । तस्मा^१च्चाध्यापनाङ्गमुपनयनमिति न तद्वारेणाध्ययनस्य प्रयुक्तिः ।
यच्चापनीतस्य व्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनं तद्व्यापार-
त्वेनाध्यवसीयत इति । तदप्यनुद्विपूर्वकम् । एवं हि वदताऽध्यापनाङ्गमध्य-
यनमित्युपपादितं भवति । यदा ह्यध्यापनार्थत्वेनोपनीतस्य माणवकस्य
तदुपयोगिव्यापारापेक्षायामध्ययनविधिरध्ययनं तदुपयोगिव्यापारतया वि-
धत्ते-त्रैवर्णिकैरुपनीनैरध्यापनौपयिकव्यापारापेक्षैरध्ययनव्यापारः कर्तव्य
इति तदापि स्पष्टमेवाध्यापनशेषोध्ययनमिति दूरनिरस्तमर्थज्ञानार्थत्वमिति
सुनिरूपितो^२ वाक्यार्थः । अथाध्ययनविधिरध्ययनमर्थज्ञानार्थतया विधत्ते
नाध्यापनौपयिकतया तदात्या^३ध्ययनस्य तदौपयिकत्वं केन प्रमाणेन गम्यते ।
न ह्यत्र प्रत्यक्षादीनि क्रमन्ते । संनिधाना^४दिति चेत् । न संनिधानं नाम
स्वयं प्रमाणम् । शब्दस्य त्वर्थं प्रतिपादयतः संनिध्यपेक्षायोग्यत्वानीति-
कर्तव्यता नेत्रस्येवोन्मीलनम् । शब्दश्चैदध्यापनौपयिकतयाध्ययनं विदध्यात् ।
नार्थज्ञानार्थता सिद्धेत् । अर्थज्ञानार्थतया विधानेऽध्यापनौपयिकता न
सिद्धेत् । अतो नोपनयनसन्निधौ “स्वाध्यायोध्येतव्य” इति विहितस्याध्य-
यनस्यापनयनद्वाराध्यापनविधिना प्रयुक्तिसंभवः यदि परमध्यापनस्याध्य-
यनमन्तरेणासंभवात्पदार्थस्वभावेनाध्ययनमाक्षिप्यते, तथा सत्यविहितेन
लौकिकेनाध्ययनेन तत्संभवाच्च विहितस्याध्ययनस्य नियोगतस्तत्प्रयुक्तिः ।
नच प्रयुक्तिलाघवादपि विहितोपजीवनम् । तदुपजीवनेपि प्रयुक्त्यनवल्लो-
पात् । विहितमप्यध्ययनमध्यापनविधिर्नैव त्वन्मते प्रयुज्यते न स्ववि-
धिना । तस्माल्लौकिकमेवाध्ययनमुपनीतानामध्यापनविधिरान्विपेत् ।
विधिविहितमध्ययनं परप्रयुक्त्यभावादधिकारं^५ प्रकल्पयेत् ।

१ द्वितीयाश्रुतिविरोधात् पाणिनिस्मृतिविरोधाच्चेत्यर्थः ।

२ काक्वापरमते वाक्यार्थासंगतिर्दर्शिता ।

३ वादाहवे प्राभाकरं संमुखीनतया बोधयितुम् ‘आत्ये’ति कथयेत्यर्थकम् ।

४ अध्यापनाङ्गेऽपनयनविधिसंनिधानादित्यर्थः ।

५ नियोज्यविशेषणीभूतार्थज्ञानकामनाम् ।

किंच । यद्युपनयनमध्यापनाङ्गं ततो अध्ययनविधिरर्थज्ञानार्थः सन्ना-
 ध्यापनार्थतयोपनीतैस्त्रैर्वर्णिकैः संबध्यते येऽध्यापनार्थतयोपनीतास्त्रैर्वर्णि-
 कास्तदुपयोगिव्यापारमपेक्षन्ते तेर्थज्ञानार्थमधीयीरन्नित्यसंबद्धमेव स्यात् ।
 ततश्चोपनीतैरसंबध्यमानोध्ययनविधिश्चतुर्गामपि वर्णानां स्यादिति शूद्रा-
 धिकारप्रसङ्गः । तस्मादुपनीतानां प्रयोजनापेक्षिणामध्ययनकरुणिकाऽर्थज्ञान-
 भावना विधीयत इत्यध्ययनाङ्गमेवोपनयनं त्व^१विधिप्रयुक्तं चाध्ययनं प्रपञ्चे-
 नायं पक्षो न्यायरत्नमालायामेव निरस्त इत्युपरम्यते । तस्मात्पूर्वोक्त एव वि-
 चारः । किमदृष्टार्थमध्ययनमुतात्तरग्रहणादिपरम्परयार्थज्ञानार्थमिति । अ-
 थवा नात्र किंचिद्विचार्यते नावमिकन्यायेनैवाध्ययनस्यात्तरसंस्कारादिपरम्प-
 रयार्थज्ञानार्थत्वसिद्धेः । नवमे हि साम्नामृगक्षराभिव्यक्तिद्वारेण स्तुत्युपयोगि-
 त्वदर्शनात्तादर्थ्यमेव नादृष्टार्थत्वमिति वक्ष्यते तेनैव न्यायेनाध्ययनस्यार्थज्ञा-
 नार्थत्वसिद्धेरध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धमेवैतत्प्रयोजनवि-
 वक्षया सूत्रकारेणोच्यते । यदाहुः । “धर्माख्यं विषयं वक्तुं प्रीमांसायाः प्र-
 योजनं”मिति । न त्वत्र कस्यचिद्वेदवाक्यस्यार्था विचार्यते । तदप्याहुः
 “न चात्र चोदनाद्याख्या गौरवं तत्र चोदितमि”ति । तत्सिद्धमध्ययनानन्तरं
 धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति । सा चतुर्विधा । धर्मस्वरूप-प्रमाण-साधन-
 फलैः । नन्वध्ययनविधिना वेदवाक्यार्थविचारमात्रात्तेषां धर्मस्वरूप-प्रमाण-
 जिज्ञासयोः कः प्रसङ्गः ? उच्यते । उपोद्घातत्वात्प्रसङ्गः । यदि हि वेदवा-
 क्यार्था धर्मः स्याद्वेदश्च प्रमाणं, ततो ऽसौ विचारः कर्तव्यो भवति ।
 इतरथा काकदन्तपरीक्षावत्स्यात् । तदध्ययनविधिरेव प्रमाणादिवि-
 चारमप्यातिपति धर्मग्रहणं चोपलक्षणार्थम् । अधर्मस्यापि हानाय जिज्ञा-
 सत्वात् । अकारप्रश्लेषेण वा सूत्रमधर्मजिज्ञासायामपि व्याख्येयमिति
 निरवद्यम् ।

चोदनालक्षणार्थो धर्मः ॥ २ ॥

प्रथमं तावत्को धर्मः? कथंलक्षणकः? इत्येतद् द्वयमनेन सूत्रेण श्रुत्यर्था-

१ तु शब्दः पुनरर्थः । स्वविधिप्रयुक्तमिति पुस्तकान्तरपाठस्तु शोभनः ।

भ्यां निरूप्यते । यो धर्मः स चोदनालक्षणः चोदनैव तस्य लक्षणं प्रमाणम् ।
 चोदना च तस्य लक्षणमेवेति श्रुत्या प्रमाणविधायार्थाच्चोदनागम्य एवा-
 भिनहोत्रादिधर्मानातल्लक्षणश्चैत्यवन्दनादिरिति स्वरूपमपि सिद्धति ।
 तथा यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति स्वरूपविधायार्थात्प्रमाणसिद्धिर्वेदि-
 तव्या । कश्चित्त्वाह । कार्यरूपो वेदार्थो न सिद्दुरूप इत्येतदनेन सूत्रेणो-
 च्यते । चोदनालक्षणशब्देन कार्यमुच्यते, धर्मशब्देन वेदार्थ इति । तद-
 युक्तम् । यानि तावद्विधिवाक्यानि तेषां विधावेव प्रामाण्यं वस्तुस्वरूपे
 चाप्रामाण्यं विस्पष्टमेवेति न तत्र किञ्चिदुक्तव्यम् । तेषिष्ठादिवाक्या-
 नामपि विध्येकवाक्यतया तत्रैव प्रामाण्यम् । मन्त्राणामपि प्रकरणेन प्र-
 धानविधिशेषत्वं द्वितीयपादे वक्ष्यत इति न तत्रापि वक्तव्यमस्ति । तेन
 कस्यात्र सिद्धार्यतां निरस्य कार्यार्थतोच्यते । “अविनाशी वा अरे अयमात्मे”-
 त्यादीनामुपनिषद्वाक्यानामिति चेन्न । तेषामपि यदि विध्येकवाक्यत्वम-
 स्ति ततोऽर्थवादाधिकरणेन गतम् । अयं नास्ति, कथं तेषां कार्यार्थता स्यात् ।
 अथ तेषां विध्यश्रवणाद्विध्यन्तरेणैकवाक्यत्वाभावाच्च कार्यार्थत्वानुपपत्ते-
 र्युत्पत्तिविरहाच्च सिद्धार्यं प्रामाण्यायोगादप्रामाण्यमेवाभिमतम् । किमिदा-
 नीमात्मादिवाक्यानामप्रामाण्यप्रतिपादनपरमिदं सूत्रं? सुव्याहृतं तर्हि शा-
 स्त्रारम्भे प्रथमं तावत्सूत्रकारोऽप्रामाण्यमेव वेदवाक्यानां प्रतिपादयतीति ।
 कथं च कार्य एव प्रामाण्यम् । तत्रैव व्युत्पत्तेः । प्रवृत्त्यधीना हि व्युत्पत्तिः सा
 च कार्यवगमाधीनेति व्युत्पत्तिरपि तत्रैव भवतीति चेन्न । अवश्यं प्रवृत्त्यधी-
 नैव व्युत्पत्तिः । काष्ठैः स्याल्यामेदनं पचतीत्यादिवर्तमानापदेशेष्वपि प्रसि-
 द्धतृतीयार्थानामप्रसिद्धकाष्ठप्रातिपदिकार्थानां च पुरुषाणां काष्ठार्थं व्युत्पत्ति-
 दर्शनात् । अथ प्रथमव्युत्पत्तिः कार्यविषयैव । न हि तदा शब्दान्तरवशेन श-
 ब्दान्तरस्यार्थं व्युत्पत्तिः संभवति । सर्वस्य धर्मस्याप्रसिद्धत्वादिति चेत् । अस्त्ये-
 वम् । तथापि पश्चाद्बहुशः सिद्धार्यं शब्दप्रयोगदर्शनात् “कोऽयं राजा?”, “पा-
 ज्वाल” इत्यादिषु प्रश्नप्रतिवचनादिषु कार्यस्य व्यभिचारादव्यभिचार्यर्थमात्रं
 वाच्यमिति सुज्ञानम् । यथैव हि कस्यांचिद्व्यक्तौ प्रथमं गोशब्दस्य प्रयोगद-
 र्शनात्सैव वाच्येत्यवगमे सत्यपि पश्चाद्व्यक्त्यन्तरे प्रयोगं दृष्ट्वा पूर्वव्यक्त्यव-

भिचारादव्यभिचारिसामान्यमेवार्थ इत्यध्यवसीयते तथा कार्यपरतामवगतामपि पश्चात्सिद्ध्यर्थप्रयोगदर्शनेन बाधित्वाऽर्थमात्रमेवाऽव्यभिचाराद्वाच्यमिति युक्तम् ।

किंच । प्रथमव्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यार्थत्वमवगतं न सर्वशब्दानामतः पश्चाद् व्युत्पाद्यमानस्य काष्ठादेः सिद्ध्यर्थे व्युत्पत्तिः केन वार्यते । नच व्युत्पत्तौ शब्दानां पौर्वापर्यनियमोऽस्ति । अतः सर्वे शब्दाः पश्चाद्व्युत्पाद्यमानाः कैश्चित्सिद्ध्यर्थो भवन्ति । सर्वेषां तु कार्यार्थत्वे सिद्ध्यर्थपरेषु लौकिकवाक्येषु सर्वशब्दानां लाक्षणिकत्वाच्च कश्चिदन्विताभिधायी स्यात् । तत्रान्वितप्रतीतिः कथं सिद्ध्येत् । वक्तृज्ञानानुमानादिति चेत् न । यद्विषयं हि वाक्यं तद्विषयमेव वक्तृज्ञानमनुमातव्यम् । नचान्वितप्रतिपादकं वाक्यमुच्चारितमिति कथमन्वितज्ञानानुमानम् । अथार्थस्वरूपस्मारकैः पदैरन्वितत्वज्ञानमनुमीयते, ततः कार्यवाचकेष्यसिद्धेरन्विताभिधानं न स्यात् ।

किंच प्रथममेव कार्यव्यभिचारः शक्योऽवगन्तुम् । यदा हि पुत्रस्ते जातइत्युक्तस्य कस्यचिन्मुखविकासं पार्श्वस्थः पश्यति तदा हर्षहेतुरनेन शब्देन प्रतिपादित इति हर्षहेतुभूतसिद्ध्यर्थप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं कल्पयति । यद्यपि च तदानीमर्थविशेषो न ज्ञायते हर्षहेतूनां बहूनां संभवात् । तथापि सिद्ध्यर्थता तावदवगता । तावतापि कार्यं व्यभिचारः सिद्धः ।

किंच । बहुशः पुत्रजनने सत्येवं शब्दप्रयोगादन्येषु हर्षहेतुष्वप्रयोगात्पुत्रजननरूपार्थविशेषोऽपि सुज्ञान एव ।

किंच । प्रवृत्त्यधोनापि व्युत्पत्तिर्नावश्यं कार्यविषयैव भवति । तथा हि यदा कश्चित्प्रवृत्तावत्यन्तासमर्थं वृद्धमातुरं वा प्रति विनोदार्थं वाक्यं प्रयुङ्क्ते नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीति । तत्रान्यो दैवसङ्गतः कश्चिदर्थो तद्वाक्यमर्थोक्तुत्वा नदीतीरं गत्वा फलान्याहरति । एतत्सर्वं पश्यन्नन्यो व्युत्पत्तिसुः फलसद्भावप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं व्युत्पद्यते । तस्माच्चैकान्ततः कार्यार्थता शब्दानाम् । का चास्य सूत्रस्य वचनव्यक्तिः । यदि

तावद्यत्कार्यं तद्वेदार्थं एवेति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता विधीयते । तथा सत्युद्देश्यस्योपादेयेन स्वरसनियमा^१ त्सर्वस्य लौकिकस्यापि गवानयनादि-कार्यस्य वेदार्थता स्यात् ।

किं उपदेयस्य वेदार्थस्योद्देश्येन कार्यरूपेणाग्नेरिव धूमेनाग्रा-
प्तेरकार्येपि वेदस्य ग्रामाण्यमनिरस्तं स्यात् । अथ यो वेदार्थः स कार्य-
रूप एवेति ततो यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वचनव्यक्तिः स्यात्,
तत्रार्थ-शब्देभ्युदयवाची कस्य विशेषणं, यद्युपादेयस्य चोदनालक्षणपदा-
र्थस्य, ततः सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्वं च विधीयते इति श्येनादिनि-
योगानामप्यर्थत्वं स्यात् । अथेद्देश्यवेदार्थविशेषणम्, ततोयमर्थो भव-
ति, योर्थात्मकोभ्युदयात्मको वेदार्थः, स कार्यरूपः ततश्च श्येनादिनियो-
गानां निषिद्धफलत्वेनानभ्युदयरूपाणां कार्यता न स्यात् । माभूदिति
चेत् । न । तेषामपि लिङा कार्यतावगमात् श्येनयागस्य कार्यता निवा-
रयितुं शक्यते, न नियोगस्य । तस्य कार्यैकस्वभावत्वात् । असति च कार्यत्वे
श्येनवाक्यस्य कार्यार्थत्वाभावात्सिद्ध्यर्थेव वक्तव्या स्यात् । न च तथा
संभवति विधिप्रत्यययोगात् । सिद्धे चार्थे व्युत्पत्तिविरहादग्रामाण्यमेव
श्येनादिवाक्यानां स्यात् । अथ पूर्वसूत्राद् वेदार्थपरं धर्मपदमनुषज्य चोद-
नालक्षणे वेदार्थं इत्येकं वाक्यमर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यम् । तदिदं
स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । अनुषङ्गवाक्यभेदयोर्विना फलमाश्रयणात् । अप्रति-
ज्ञातस्य च धर्मस्य लक्षणमसङ्गतम् । अथ प्रतिज्ञातस्यैव वेदार्थस्य कार्य-
त्वसिद्धये धर्मत्वमुच्यते, किं कार्यैव धर्मरूपो वेदार्थः, स एव जिज्ञास्यो-
न सर्वः । तथाच य एव जिज्ञास्यो धर्मस्तस्यैव सूत्राक्षराविनाशेन जिज्ञासा
प्रतिज्ञातव्येति वेदार्थप्रतिज्ञावचनमनर्थकम् । अथ त्वर्थशब्द^२ मनादृत्य-
यो वेदार्थः स कार्यरूप इत्युच्यते, ततोऽर्थपदमनर्थकं वस्तुमात्रपर्यायमनुवा-
दकं स्यात् । अनर्थव्युदासार्थता चास्य भाष्य^३ कारेणाक्ता । तस्माद्विशेषण-

१ उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयनियमादित्यर्थः ।

२ यद्वार्थशब्दमिति (ख) पुस्तकपाठः ।

३ शबरस्वामिना ।

मेवैतत् । विशेषणत्वे चाभ्युदयरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वाभिधानादनभ्युद-
यरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वं न स्यादिति सर्वस्य वेदस्य कार्य एव प्रामाण्य-
मिति नियमो न स्यात् । ततश्चा “विनाशी वा अरे अयमात्मे”त्यादीना-
मात्मस्वरूपपरत्वं न निराकर्तव्यमित्यास्तां तावत् । तस्माद्गुर्मस्वरूपप्रमाण-
प्रतिपादनार्थमेवेदं सूत्रम् । तदिह धर्मं विप्रयीकृत्य चिन्त्यते—किमस्य न किं-
चित्प्रमाणमस्ति ? किं वा प्रत्यक्षादिकमेव प्रमाणम् ? उत चोदनैव ? अथवा
विकल्पः ? अथवा समुच्चयः ? इति । तत्र शब्दस्य प्रमाणान्तरप्राप्तप्रापकत्वेन
स्वयमप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादीनां चासामर्थ्यादप्रमाणको धर्म इत्येकः पक्षः ।
प्रत्यक्षादिगम्य एवेत्येकः पक्षः । योगिनां प्रत्यक्षगम्यः, अर्वाचीनानां तु
चोदनागम्य इत्यपरः । जगद्वैचित्र्यार्थापत्त्या किमप्यदृष्टमस्तीति सामान्येन
प्रसिद्धो धर्मश्चोदनयाग्निहोत्रादिविशेषरूपेण गम्यते, तस्मात्समुच्चय इति
पक्षान्तरम् । चोदनैव, सा च प्रमाणमेवेति सिद्धान्तः । तदिह चोदनैव प्रमाणं
सा च प्रमाणमेवेत्यवधारणद्वयं प्रतिज्ञायते । निमित्तसूत्रे तु प्रथमद्वि-
तीयसूत्रमात्रालोचनया वेदो धर्ममूलमित्यादिवदुपदेशशास्त्रताशङ्का मा
भूदिति परीक्षाशास्त्रमिदमिति^१ ज्ञापयितुं परीक्षाप्रतिज्ञानम् । यद्यपि
चोपरितनव्यापारादेव^२ परीक्षाशास्त्रत्वं गम्यते, तथापि वक्ष्यमाणमेव
श्रोतृबुद्धिसमाधानाय कीर्तितम् । प्रत्यक्षसूत्रे तु प्रत्यक्षस्य विद्यमानोप-
लम्भनत्वाद्बुद्धिर्विष्यति धर्मं प्रामाण्यासंभवात्तत्पूर्वकत्वेनेतरेषामप्यप्रामा-
ण्यात्प्रमाणान्तरनियम-विकल्प-समुच्चयनिराकरणाच्चोदनैवेत्ययमर्थः सि-
द्ध्यति । औत्पत्तिकसूत्रे तु स्वतःप्रामाण्यमर्थान्यथात्व-कारणदोषज्ञानाभ्या-
मप्रामाण्यमित्याश्रित्याग्निहोत्रादिचोदनाभ्याऽसंदिग्धज्ञानेत्पत्तेः स्वतःप्रा-
माण्यम्^३ न चापवादकमर्थान्यथात्वज्ञानं साक्षादस्ति । नापि कारणदोष-
ज्ञानं । पुरुषाश्रयत्वाच्छब्ददोषाणाम् । पदपदार्थसंबन्धस्याकृत्रिमत्वात्तद्वृ-
त्तेः पुरुषानुप्रवेशाभावाच्चोदनानामिति स्थिते “शब्दस्यैवानित्यत्वात्कुतः

१ मेवेदमिति (ख) पुस्तक पाठः ।

२ व्यवहारादेवेति (ख) पुस्तक पाठः ।

३ प्रामाण्यमप्राप्तमिति (ख) पु. पाठः ।

संबन्धनित्यते"त्याक्षिप्य शब्दस्य नित्यतया शब्दाधिकरणे संबन्धनित्यत्वे समाहिते माभूत्पदपदार्थसंबन्धद्वारेण पुरुषानुप्रवेशः, वाक्यवाक्यार्थयोस्तु लोके संबन्धादर्शनान्निर्मूलोऽग्निहेत्रादिवाक्यार्थप्रत्यय इत्यतो व्यामोहः सामयिको वा । अतो न वाक्यार्थं वेदस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्य पदार्थानां सम्बन्धग्रहणं समयं चानपेक्षमाणानामेव वाक्यार्थं प्रामाण्यं संभवतीति तद्वृत्ताधिकरणेन प्रतिपादिते पुनर्वदानां वाक्यात्मकत्वात्काठकादिसमाख्यानाच्च पौरुषेयत्वात्तद्वारेण दोषसंस्पर्शमाशङ्क्य स्मर्त्तव्यत्वे सत्यस्मरणाद्योग्यानुपलब्धिनिरस्तस्य कर्तुरनुमानासम्भवात्समाख्यायाश्च प्रवचननिमित्तत्वादपौरुषेया वेदाः, इति तदेकदेशानां चोदनानां सिद्धं प्रामाण्यमित्येवं समस्तः ^१ प्रथमः पादश्चोदनसूत्रप्रतिज्ञातार्थापपादनेन तस्यैव परिकरः । सोऽयं भाष्यकारानुसारेण पादा ^२ र्थानुक्रान्तः । वृत्ति ^३ कारमतं तु पश्चादनुक्रमिष्यामः । प्रकृतमनुसरामः । प्रतिज्ञातं तावच्चोदनैव प्रमाणं सा च प्रमाणमेवेति ।

ननु प्रत्यक्षादेरन्यानपेक्षं प्रामाण्यं संभवतीति तस्यैव धर्मं प्रामाण्यं, शब्दस्य तु सर्वदैव प्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वाच्च तदनपेक्षं प्रामाण्यं संभवतीति । उच्यते । प्रत्यक्षं तावत्संयुक्तविषयत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वाद्भविष्यति धर्मं न समर्थम् । यद्यपि गोदोहनादिद्रव्यं, यागादिक्रिया, नीचैषट्वादिगुणश्च, फलसाधनत्वाद्गुणशब्देनोच्यते, नापूर्वादय इति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यते । तथापि तेषां फलसाधनरूपेण धर्मत्वात्फलस्य च जन्मान्तरादिभावित्वात् धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वं न संभवति तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानादिकमपि न प्रमाणम् । भावनाबलजन्तु योगिप्रत्यक्षं भविष्यत्यपि धर्मं समर्थमिति मनोरथमात्रम् । भावनाह्यनुभूतगोचरनियतानुभूतेष्वेव निश्चयरूपां स्मृतिं जनयेत् ।

१ प्रामाण्यमिति प्रतिपादितमेवं समस्त इति (ख) पुस्तकपाठः ॥

२ पदार्थानुक्रान्त इति पाठान्तरं मह्यं न रोचते ।

३ उपवर्षर्षिर्दृष्टिं तेने जैमिनीयतन्त्रे सा चाधुनादुर्लभा ।

न च सात्र प्रमाणं, स्मृतित्वादेव । नतरां प्रत्यक्षमनिन्द्रियजत्वात् ।
नेन्द्रियजत्वं प्रत्यक्षलक्षणमपि तु कल्पनापोढत्वमिति चेत् । सुतरां धर्म-
स्याप्रत्यक्षत्वं फलसाधनरूपस्याविकल्पग्रहणासंभवात् । तस्मादनिमित्तं
प्रत्यक्षम् । तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानादपि । काश्यपीयाः पुनः प्रातिभज्ञानमृ-
षीणां धर्मं प्रवर्त्तत इत्याहुः । तत्तु लिङ्गाद्याभासजत्वात्प्रमाणमेव न भव-
ति किं पुनर्धर्मः । शब्दस्य तु बुद्धिजनकत्वादसत्यपवादे युक्तं प्रामाण्यम् ।

ननु न बुद्धिजननमात्रात् प्रामाण्यं युक्तम्, अथयार्थेष्वपि वाक्येषु बुद्धि-
जननाविशेषात् । सत्यम् । तत्र तु कारणदोषबाधकप्रत्ययाभ्यां युक्तमप्रामाण्यं
वेदेतु तदभावात्स्वतःप्राप्तं प्रामाण्यमनपनोदितं भवति । कथं पुनः
प्रामाण्यस्य स्वतः प्राप्तिः ? । तदर्थमिदं सर्वज्ञानान्यधिकृत्य चिन्त्यते । किं
प्रामाण्यमप्रामाण्यं बोधयं स्वतएवावगम्यते ? अथ वान्यतरदपि स्वभावे-
नानिरूपितं कारणगुणदोषप्रत्ययाभ्यामवगम्यमाने ? आहोस्विदप्रामाण्यं
स्वतोऽवगम्यते प्रामाण्यं तु कारणगुणज्ञानात्संवादज्ञानार्थक्रियाज्ञानाद्वाव-
धार्यते ? उत प्रामाण्यं स्वतः प्राप्तं सदर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामव-
गम्यमानेनाप्रामाण्येनापोद्यते इति^(१) ? । तत्र सर्वकारणानां स्वकार्यशक्तेः
स्वाभाविकत्वादुभयमपि ज्ञानस्य स्वरसादेवावगम्यत इति केचित् ।
तदयुक्तम् । न हि ज्ञानं स्वविषयस्य तथात्वमतथात्वं च युगपच्छक्नोति
वेदयितुं विरोधात् । अथ कापि ज्ञानव्यक्तिः स्वप्रामाण्यं स्वतो बोधयति
काव्यप्रामाण्यमित्युच्यते, तथापि न युक्तं । कारणान्तरनिरपेक्षस्य ज्ञानस्यै-
वोपलम्भहेतुत्वे किं क्व ज्ञाने भवतीति न शक्यं विवेक्तुम्, अतो द्वयमपि
स्वस्वभावेनानिरूपितं कारणगुणदोषज्ञानाभ्यामवगम्यतइत्यपरे^(२) । तद-
प्यपेशलम् । एवं हि गुणदोषावधारणात्प्रागन्यतरेणाप्याकारेणार्थमनवग-
मयद्विज्ञानं निःस्वभावं स्यात् । तस्मादप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यन्तु
संवादज्ञानादिभिरित्येतदेव युक्तम् । तथा हि । न ज्ञानमुत्पन्नमित्येता-

(१) अयमेव चाश्रयाभिहितो यथा “प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः साङ्ख्याः स-
माश्रिताः । नैयायिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्वतः ॥ प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं
वेदवादिनः । प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम्” इति ॥

(२) कारणगुणज्ञानाद्वेदज्ञानाद्वाइति (ख) पु० पाठः ।

वतार्थतयात्वावधारणं युक्तं व्यभिचारादनिश्चयाच्च । अप्रामाण्यमेव तस्यां वेलायां प्राप्तम्, पश्चात्कारणगुणज्ञानात्संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वा प्रामाण्यावगमादपोद्घते । शब्दे चाप्तप्रणीतत्वं गुणः, न च वेदे तदस्ति अपौरुषेयत्वाभ्युपगमात् । “वनस्पतयः सन्नमासत” । “शृणोत यावा-
ण” इत्येवमादीनामुन्मत्तप्रलपितकल्पत्वात्^(१) अप्रत्ययिततरप्रणीतत्वात् । अप्रामाण्यमेव वेदानामिति प्राप्ते ऽभिधीयते । “परापेतं प्रमाणत्वं नात्मानं लभते क्वचित् । मूलोच्छेदकरं पक्षं को हि नामाध्यवस्यति” । यदि हि सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयतयात्वावधारणे स्वयमसमर्थं विज्ञानान्तरमपेक्षेत ततः कारणगुणसंवादार्थक्रियाज्ञानान्यपि स्वविषयभूतगुणाद्य-
वधारणे परमपेक्षेत्, अपरमपि तथेति न कश्चिदर्थो जन्मसहस्रेणाप्यध्य-
वसीयेतेति प्रामाण्यमेवोत्सीदेत्^(२) । अथार्थक्रियाज्ञानं स्वतः प्रमाणमिति चेत् । को विशेषः ? । अव्यभिचारइति चेत् । न । स्वप्नावस्थायामसत्यप्यु-
दकाहरणेऽर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात् । अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रिया, तच्चाव्यभि-
चार्येव । न हि क्वचिदप्यसति सुखे सुखज्ञानमस्ति । सत्यमेतत् । न तु तेन पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्याध्यवसानं संभवति । अप्रमाणेनापि प्रियासङ्ग-
मविज्ञानेन स्वप्नावस्थायां सुखदर्शनात् । तस्मात्स्वतः प्रामाण्यं प्राप्तम-
र्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामपोद्घतइत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । एवं च शब्देऽनाप्तपुरुषसंस्पर्शकृतत्वाद्दोषाणामपौरुषेये वेदे तदभावात्साक्षाच्चा-
र्थान्यथात्वज्ञानाभावादनपनोदितं प्रामाण्यं भवति । पौरुषेयववनानि तु पुरुषबुद्धिप्रभवत्वाद्धान्त्या विरलिप्सया वा प्रयुक्तानि मूलदोषेण दुष्टत्वा-
दयथार्थानि भवन्तीति वैषम्यम् । केचित्त्वाहुः—न लोकेपि शाब्दस्यायथा-
र्थत्वमस्ति तदभावात् । न हि लोके शाब्दं प्रमाणमस्ति वक्त्रभिप्राया-
नुमापकत्वात्पुरुषवचसाम् । तेनानुमानस्यैवायं व्यभिचारो न शाब्दस्य,
न वा तस्यापि । विवेकाग्रहादलिङ्गव्यवहारप्रवृत्तिः^(३) । यदि तु शाब्द-

(१) प्रलपितत्वात् इति (ख) पु० पाठः ।

(२) प्रामाण्यमेव सर्वत्रोत्सीदेत् इति (ख) पु० पाठः ।

(३) विवेकाग्रहादलिङ्गव्यवहारप्रवृत्तिरिति (ख) पु० पाठः ।

स्यैवायं व्यभिचारोऽभ्युपेयेत स्वाभाविकमेवाप्रामाण्यं स्यात् । न हि पुरुषदोषेण शब्दस्य दोषो भवति । यथाऽवस्थितशब्दाभिव्यक्तिमात्रे पुरुषस्य व्यापारात् । तदिदमसारम् । यदि लोके शब्दं नास्ति तदा वेदेऽपि कथं तत्स्यात् । “नह्यभिप्रायानुमानक्षीणस्य शब्दस्यार्थे प्रति-वाचकत्वे प्रमाणमस्ती”त्युक्तं न्यायरत्नमालायाम् । यच्च व्यभिचाराभ्युपगमे स्वाभाविकमप्रामाण्यं भवति । पुरुषदोषस्य शब्देऽनवतारादिति । स्यादे-तदेवं यदि यदीयं यद्वाक्यं तत् स पुरुषोऽभिव्यञ्ज्यात् । तत्तु तेनैव क्रियते । वर्णा नित्याः पदानि च । वाक्यानि तु पुरुषैरेव क्रियन्ते पौरुषेयत्वादेव । यथाऽवस्थितानि व्यज्यमानानि वेदवाक्यवदपौरुषेया-ग्येव स्युः ततश्च वक्तृभिप्रायानुमापकत्वमपि न स्यात् । तद्वथा अध्येतृ-भिरभिव्यज्यमानानि वेदवाक्यानि नाध्येतृणामभिप्रायं सूचयन्ति तथा पुरुषवाक्यान्यपि न सूचयेयुः । यदि हि व्यभिचाराशङ्कया लोके शब्दस्य प्रामाण्यं न संभवतीत्युच्यते तर्हि तद्वक्तृभिप्रायानुमानेऽपि तुल्यम् । अन्यथा संविदानस्याप्यन्यथा वाक्यरचनादर्शनात् ।

किं च शब्दस्य चक्षुरादेरिव सामर्थ्येन बो^(१)धकत्वात् व्यभि-चारेऽपि न बोधकत्वहानिः । लिङ्गस्याऽव्यभिचारिणएव गमकत्वमिति व्यभिचारिणो लिङ्गत्वमनुपपन्नम् । अथ वक्तुराप्तत्वाद्युभिवचारशङ्कां निवर्त्यानुमानं, तथा सति शब्दमेवार्थे प्रमाणमस्तु प्रतिबन्धिकायाः शङ्काया निरस्तत्वात् । अवश्यं हि बुद्धिविशेषमनुमित्सता प्रथमं पदार्थस्तेषां चान्वययोग्यता आलोचयितव्या ते चालोच्यमाना द्रागेव वाक्यार्थं बोधय-न्तीति नानुमानं प्रतीक्षन्त । किं चानुमिते बुद्धिविशेषे पश्चादनुवादभूतं वाक्यं वाक्यार्थमवबोधयतीति वः सिद्धान्तः । ततश्च योनामानाप्तए-वाप्तबुद्ध्या गृहीतस्तद्वाक्यादयथार्थमेव ज्ञानमुत्पन्नमित्यभ्युपगन्तव्यम् । त-तश्च दोषाधीनत्वादप्रामाण्यस्य वक्तृदोषाणां च शब्दे संक्रान्त्यनभ्युपगमा-त्स्वारसिकमेव शब्दे दुष्टत्वमापन्नमिति वलादप्रामाण्यं वेदस्य प्रसज्यत-

इत्यास्तां तावत् । तस्मादनास्तत्रचसां सत्येवाप्रामाण्ये वक्तृदोषाधी-
नत्वाद्वेदे च तदभावात्प्रामाण्यमित्येव वक्तव्यम् । तस्माच्चोदनालक्षण एव
धर्मः श्रेयस्कर इत्यर्थः । यदेव श्रेयस्साधनरूपं यागहोमादि तदेव धर्म
इत्युच्यते लोके, नापूर्व-मन्तःकरणवृत्त्यादि वा । लोकप्रसिद्धिविरहात् ।
नन्वपूर्वमेव श्रेयसाधनं । न । अवान्तरव्यापारमात्रत्वात् । तस्माद्यागा-
दिव श्रेयसाधनरूपेण धर्मस्तद्रूपाभावाच्च न शूद्रकृतस्य धर्मतापत्तिः ।
चोदनालक्षणमात्रस्य धर्मत्वं माभूदिति अर्थ-शब्देन विशेष्यते । चोदनाश-
ब्देन च प्रवर्त्तकं निवर्त्तकं च वाक्यमुच्यते । ततश्च नि^(१)प्रेधवाक्यैः ‘न
हिंस्यात्’ इत्यादिभिरनर्थत्वेन लक्ष्यमाणानां हिंसादीनामपि धर्मत्वं स्यात् ।
तद्व्यावृत्त्यर्थं य एवार्थरूपेण प्रवर्त्तकवाक्यैर्लक्ष्यते तस्यैव धर्मत्वं वक्तुमर्थ-
हणम्^(२) । भाष्ये च श्येनादिग्रहणं तत्साध्याहिंसादिलक्षणार्थम् । उपरिष्ठात्
‘हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धा’ इति विवरणात्^(३) । केचित्तु लक्षणां परि-
हरन्तः श्येनादिस्वरूपमेवार्थपदस्य व्यावर्त्यं मन्यन्ते, तेषामेव नैव श्येना
दयः कर्तव्या विज्ञायन्तइति विधेयत्वनिराकरणेन प्रतिषेधविषयत्वसमर्थ-
नात् कथं पुनस्तेषां विधेयत्वं निराक्रियते ? । तत्राहुः । यस्य हि विधिः
स्वसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्यानुष्ठानमाक्षिपति तद्विधेयमित्युच्यते, काम्येषु च कर्मसु
कामनावशादेव प्रवृत्तिसिद्धेस्तत एव विधिः सिद्ध्यन्न्यथानुपपत्त्यभावाच्च
स्वयमनुष्ठानमाक्षिपति ।

ननु कर्तव्यताबोधनमेव प्रवर्त्तनम् । कर्तव्यता च वेदे यागस्य लि-
ङ्गेव बोधितेति कथमविधेयत्वं । सत्यम् । न तु यागस्य कर्तव्यता लिङ्गा-
ऽभिधीयते । स्वार्थस्य कर्तव्यतां लिङ्गभिधत्ते^(४) । यागश्च तस्य विषयः कर-
णं च सोऽयं कर्तव्यतात्मा नियोगाऽर्थोऽन्यथानुपपत्त्या स्वविषयस्य कर्तव्यतां
बोधयन्ननुष्ठापक इत्युच्यते । श्येनादीनां तु रागादेवानुष्ठानसिद्धेर्न नियो-
गस्तेषामनुष्ठानमाक्षिपतीति न तेषां विधेयत्वम् । असति च विधेयत्वे

(१) तेनेति (ख) पु. पाठः ।

(२) वक्तुमर्थविशेषणमिति (ख) पु. पाठः ।

(३) प्रतिषिद्धेति विरोधादिति (ख) पु. पाठः ।

(४) लिङ्गनियोगस्याऽभिधत्ते इति (ख) पु. पाठः ।

तेषां निषेधविषयत्वादनर्थत्वमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमर्थपदमिति । तत्रेदं वक्तव्यम् । कस्मिन्वंशे तेषां व्यावृत्तिरिति । धर्मत्व इति चेत् । न । तत्स्वरूपानभिधानात् । इदं हि सूत्रं वेदार्थस्य कार्यत्वप्रतिपादनार्थं न धर्मस्वरूपलक्षणार्थम् । यतः श्येनादीनां धर्मत्वं मा प्रसाङ्गोदित्यर्थपदेन व्यावृत्तिः क्रियेत, यदि परं कार्यत्वव्यावृत्तिः स्यात्सा चायुक्तेत्युक्तं प्राक् । भवतु वा वाक्यभेदाङ्गीकरणेन धर्मलक्षणार्थमपि सूत्रम् । तथापि चोदनालक्षणपदेन कार्यात्मकमपूर्वमुद्दिश्य तस्य धर्मत्वमुच्यतइति वा मतम् । तत्र श्येनादियागस्य कः प्रसङ्गोद्व्यावृत्त्यर्थमर्थपदं स्यात् । नहि ज्योतिष्टोमादियागस्यापि धर्मत्वमस्ति । अपूर्वस्य धर्मत्वाभ्युपगमात् ।

अथ श्येनाद्यपूर्वस्यैव धर्मत्वमर्थपदेन व्यावर्त्यते । ततो भाष्ये श्येनादिशब्देन कर्मनामधेयेन तत्साध्यमपूर्वं लक्ष्यत इत्यविशिष्टा लक्षणा स्यात् । यदि चापूर्वमेव प्रत्युदाहरणं ‘ततो हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धेति’ भाष्यमसङ्गतं स्यात् । श्येनयागो वा तत्फलं वा हिंसा न त्वपूर्वं कथंचिदपि हिंसापदास्पदम् । अस्मिंश्च कल्पे ‘कथं पुनरसावनर्थः कर्तव्यतायोपदिश्यत’ इति चोदयम् । ‘नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्तइति चोत्तरमपूर्वविषयं स्यात् । न च तस्य कर्तव्यत्वं शक्यते वारयितुं कार्यस्वभावत्वात् । एवं च यागकर्तव्यतानिषेधार्थमिदं भाष्यमङ्गीकृत्य यत् तत्समाधानाय प्रयत्यते कर्तव्यताविषयो हि नियोगो न पुनस्तस्य कर्तव्यतामाहेति तदपार्थक्यम् । काम्येष्वपि विधिरेव प्रवर्तको न फलं, तस्य विध्यधीनोत्पत्तिकत्वेन यागापेक्षाभावात् । विधिस्तु यागाधीननिष्पत्तित्वाद्यागमनुष्ठापयतीति युक्तम् । यदि च विधिरप्रवर्तकः काम्येषु स्यादितिकर्तव्यताप्यविधेया स्यात् । तस्यामपि फलत एव प्रवृत्तिसिद्धेः साङ्गप्रधानसाध्यत्वात्फलस्य । वक्ष्यति हि “तदुक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षे”ति । ततश्चाग्नीषोमीर्याहिंसायामपि विध्यभावेन निषेधविषयत्वात्तदुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्याप्यनर्थत्वापत्तेः “कोऽर्थो यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिरिति” भाष्यानुपपत्तेः ।

ननु “न हिंस्यादि”ति निषेधोऽनारभ्याधीतत्वात्पुरुषार्थः, तेना-

नेन पुरुषार्था एव हिंसाः प्रतिषेद्व्याः । क्रत्वर्थनिषेधे हि सोऽपि क्रत्वर्थः स्यात् । अविशेषे त्वेकस्य प्रतिषेधविधेः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वापत्त्या वैरूप्यं स्यात् । तस्मात्पुरुषार्थानामेव हिंसानामिह प्रतिषेधो न क्रत्वर्थानामिति । तदिदं बालसंमोहनम् । नह्यविशेषेणापि प्रतिषेधे वैरूप्यम् । यदि हि क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपविशेषेणाद्विश्य प्रतिषेधः क्रियेत ततः स्यादपि वैरूप्यं प्रतिषेधोपस्थापितक्रतुपुरुषगोचरत्वात् प्रतिषेधस्य । यदा तु हिंसामात्रमुद्दिश्य प्रतिषेधः क्रियते तदास्य किं वैरूप्यम् । तद्वथा । या भोजनार्थं मांसोत्पादने हिंसा या च वैरिनिर्घातनार्थतया साक्षात्पुरुषार्था तस्यामुभयामविशेषेण प्रतिषिध्यमानायामपि नास्ति वैरूप्यमेव मिहापि । इतरथा तत्रापि भोजनार्हता पुरुषार्थता च प्रतिषेधस्य स्यादिति वैरूप्यं स्यात् । तस्माद्वैव काचिद्व्येन केनापि प्रकारेण प्रसक्ता हिंसा सा सर्वा सामान्येन प्रतिषिध्यते । पुरुषार्थश्च प्रतिषेधो ऽनारभ्याधीतत्वात् । तस्मादग्नीषोमीयहिंसाप्यसति विधेयत्वे प्रतिषेधगोचरः स्यात् । विधेयत्वे तु विधेर्विशेषविषयत्वात्सामान्यविषयो निषेधस्तद्विरोधाद्विंसान्तराण्यवलम्बते ॥

ननु सत्यपि विधेयत्वे विधेः क्रत्वर्थत्वात्प्रतिषेधस्य च पुरुषार्थत्वाद्विषयभेदेनाविरोधान्न बाधः । न हीदं विरुद्धम्, क्रतोर्हिंसया भवितव्यं पुरुषस्य तु तद्वर्जनेनेति । सत्यम् । अङ्गविधिमात्रालोचनायां नास्ति विरोधः । ज्योतिष्टोमविधिस्तु साङ्गं प्रधानं पुरुषस्य विदधत्युपार्थहिंसानिषेधभगनीषोमीयहिंसायामवतरन्तं निरुणद्धि । न ह्यग्नीषोमीयहिंसां वर्जयता ज्योतिष्टोमः शक्यतेऽनुष्ठानम् । तस्मादस्ति विरोध इति सामान्यस्य बाधः । विधौ त्वप्रवर्तके सत्यग्नीषोमीयहिंसापि प्रतिषिध्येत । क्रिमर्थं च श्येनस्य विधेयत्वं निराक्रियते ? (१) । प्रतिषेधसिद्ध्यर्थमिति चेत् । कः प्रतिषेधः ? । “न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति” नायं निषेधः श्येने प्रवर्तते । हिंसाविषयत्वात् । श्येनफलं च हिंसा न श्येनः । तथा चोक्तम् ।

(१) विच्छेदार्थमिति (ख) पु. पा. ।

“यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेश” इति ।
 कश्चित्त्वाह- श्येनस्य कर्तव्यत्वे सति बलात्तत्फलमपि हिंसा कर्तव्या भव-
 तीति न निषेधं शक्यते । अतः फलकर्तव्यतानिरासार्थं श्येनकर्तव्यतां
 बलाच्चिरस्यत इति । तद्विदमसंबद्धं यद्यैव हि श्येनापूर्वस्य कर्तव्यतायां
 सत्यामपि तत्साध्यफलस्य कर्तव्यता न प्रसज्यते । तथा यागस्य कर्तव्यत्वे
 सत्यपि रागप्राप्तस्य फलस्य नास्ति कर्तव्यतापत्तिः । तस्मादनर्थकं श्येन-
 कर्तव्यतानिराकरणम् । तस्माद्विस्मैवात्र प्रत्युदाहरणम् । इदं चापरमेकदे-
 शिनः प्रष्टव्याः-अर्थशब्देन किमुच्यते ? इति । यदि श्रेयः साधनं नित्या-
 नां धर्मत्वं न स्यात् । अथ यच्चिपिदृफलं न भवति तदर्थ-शब्देनोच्यते ।
 तथा सति नञ्प्रविष(१)यस्यापूर्वस्य धर्मत्वप्रसङ्गः । चोदनालक्षणत्वाच्चिपि-
 दृफल(२)त्वाभावाच्च । भवत्विति चेत् । न । लोकविरोधात् । यो हि हिंसा-
 यामुद्युक्तः प्रतिषेधवशान्निवर्त्तते न तं धार्मिक इत्याचक्षते । किं त्वधर्माचि-
 वृत्त इत्येतावत् । तदाऽऽहुः । “लोकसिद्धस्य लक्षणं परीक्षैर्वैकृत्यं न वृद्ध्या-
 दिवत्यभिभाषणमि”त्यास्तां तावत् इति चोदनासूत्रम् ॥ २ ॥

तस्य(३), निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

अनेन सूत्रेण चोदनाख्यस्य निमित्तस्य परीक्षणमस्मिन्यादे वक्ष्य-
 माण“मथातः शेषलक्षणम्” “अथ विशेषलक्षण”मिति वत् सुखयहणार्थमनु-
 कीर्त्यते ॥ ३ ॥

चोदनैवेत्यस्यार्थस्य साधनाय प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वमुच्यते ।

(१) “न सुरां पिबेदि”-त्यादि नञ्प्रदघटितवाक्यजन्यबोधजन्य-निवृत्तिनि-
 र्वाह्यपण्डापूर्वस्येति गूढम् ।

(२) यद्यपि सुरापाननिवृत्तेर्नादृष्टविशेषाधायकत्वं घागादेरिवेति तस्य नेष्क-
 ल्येन निषिद्धफलत्वाभावादिति न युक्तं तथाप्यार्थवादिकफलस्य नित्ये सन्त्यादौ
 ब्रह्मलोकावाप्त्यादेरिष्टात्राप्याप्तायायुक्तिः ।

(३) परीक्षणं-परीष्टिः अत्र ईक्षतेभावे-क्तिन्“ति तु त्रतयसिसुरकसेषु च” । ३ ।
 २ । ६ । इत्यनेनेष्टः प्रतिषेधे “स्काः संयोगाद्योरन्ते च इति शास्त्रेण धात्ववयवकारस्य
 लोपस्ततः प्लुत्वेन ‘परीष्टिः’ इतिज्ञेयम् स्यधिकारस्यत्वेऽपि परीक्षा’ परीष्टिः’ इति द्वयं तु
 “अर्थानुपलब्धेः” इति महाभाष्यप्रयोगानुसारेण ‘ज्ञप्तिः’ ‘ज्ञपना’ ‘उपासना’ ‘उपास्तिः’
 इत्यादिवत्समाधेयं व्याकरणे कल्पनानां प्रयोगोपलम्भनिबन्धनत्वात् ।

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनि-
मित्तं विद्यमानोपलभ्यतत्वात् ॥ ४ ॥

४३६२८

प्रत्यक्षं तावदिन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यत्वेन विद्यमानोपलभ्यतत्वाद्वि-
ष्यति धर्मं न निमित्तम् । सत्संप्रयोगजन्यत्वमाभावेऽपि तुल्यत्वादलक्षणमिति
नैयायिका दूषयन्ति, तत्तु लक्षणानभिधानाददूषणम् । न हीदं लक्षणं
प्रत्यक्षस्य किं त्वनिमित्तत्वकथनमात्रम् । तत्र हेतुर्विद्यमानोपलभ्यतत्वं
तत्साधनं च सत्संप्रयोगजन्यत्वम् । न हि सत्संप्रयोगजन्यविद्यमानोपलभ्यतत्वं
संभवति । इन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यत्वं सुखादिज्ञानेष्वव्याप्तेरहेतुरिति चेत् । न
तेषामपि मनःसंज्ञकेन्द्रियसंप्रयोगजन्यत्वात् । मनःसद्भावे च सुखादिज्ञानमेव
प्रमाणमपरोक्षभावसंज्ञानस्येन्द्रियाधीनतया रूपादिज्ञानेषु व्याप्तिदर्श-
नात् । सुखादिविषयमपरोक्षज्ञानमिन्द्रियमनुमापयति । तत्र चक्षुरादीना-
मसंभवात्तैभ्योऽन्यदवतिष्ठते । अत्र कश्चित् । नित्यद्रव्यगतविशेषगुणत्वा-
त्सुखादीनां द्रव्यान्तरसंप्रयोगजन्यत्वम्, पार्यवपरमाणुगतरूपादीनामग्निसं-
प्रयोगजन्यत्वदर्शनात् । यच्च द्रव्यान्तरं तन्मन इत्याह । तत्र युक्तम् । शरीरं
हि भोगायतनम् । किं च तस्य भोगायतनत्वमन्यत्-तत्संप्रयोगापेक्षसुखा-
द्युत्पत्तेः । अशितपीताद्याधारत्वाच्च न बहिः शरीरात्सुखाद्युत्पत्तिः । अतः
शरीरसंप्रयोगादेव सिद्धेर्न द्रव्यान्तरानुमानम् ।

किं च पार्यवगुणानामेव द्रव्यान्तरसंप्रयोगापेक्षा दृष्टा न द्रव्यमा-
त्रगुणानाम् ।

तेजःसंप्रयोग एव च कारणतया दृष्टो न द्रव्यमात्रसंप्रयोगस्तस्मान्नैवं
मनःसिद्धिरिति सुखाद्यपरोक्षज्ञानमेव मनसो लिङ्गम् । किं पुनरिन्द्रियल-
क्षणं चक्षुरादिषु मनसि चानुस्यूतम् ? । उच्यते । यत्संप्रयुक्तेर्ये विशदावभासं
विज्ञानं जनयति तदिन्द्रियमित्युच्यते । तच्च द्विविधम् । बाह्यमाभ्यन्तरं
च । बाह्यं पञ्चविधम् । घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रात्मकम् । आन्तरं त्वेकं
मनः । तत्राद्यानि चत्वारि च पृथिव्यग्नेजोवायुप्रकृतीनीत्यक्षपाददर्शनवद-
भ्युपगम्यन्ते । श्रोत्रं त्वाकाशात्मकं तैरभ्युपगतम् । वयं तु “दिशः श्रोत्रं”-

मिति दर्शनाद्विभागमेव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं श्रोत्रमाचक्षहे । मनस्तु
 पृथिव्यादीनामेवान्यतमात्मकं तेभ्योऽन्यद्वा सर्वथा तावदस्ति मनः ।
 तच्चात्मतद्गुणेष्वेव स्वतन्त्रं प्रवर्तते न बाह्येषु रूपादिष्वित्यान्तरमित्युच्यते
 रूपादिज्ञानेष्वपि तच्चतुरादिसहायं प्रवर्तते एवमनुमानादिष्वपि लिङ्गा-
 दिसहायमन्यमनस्कस्य संप्रयुक्तेष्वपि रूपादिषु ज्ञानानुत्पत्तेः । स्मृतावपि
 संस्कारपरतन्त्रं प्रवर्तते न स्वतन्त्रम् । नन्वनुमानादीनां मनोजन्यत्वात्तेषां
 च भूतभविष्यतोरपि प्रवृत्तेरिन्द्रियजन्यत्वं विद्यमानोपलम्भनत्वेनानैका-
 न्तिकं स्यात् । न स्यात् । न हीन्द्रियजत्वं हेतुः किं त्विन्द्रियसंप्रयोगजत्वम् ।
 न चानुमाने अतीताया भविष्यन्त्या वा वृष्टेरनुमीयमानाया मनसा संप्र-
 योगोऽस्तीत्यव्यभिचारः । तदेवं प्रत्यक्षं तावदनिमित्तं, तत्पूर्वकत्वाच्चानु-
 मानाद्यपि । न ह्यगृहीते धर्मे तेन सह कस्य चित्संबन्धग्रहणं संभवति ।
 सादृश्यविषयकत्वाच्चोपमानं दूरभ्रष्टम् । अर्थापत्तिरपि धर्मेण विनाऽनुप-
 पद्यमानस्य कस्य चिददर्शनादसमर्था । ननु जगद्वैचित्र्यमनुपपन्नम् । न ।
 स्वाभाविकत्वेनोपपत्तेः । यद्यपि तदनुपपत्त्या किञ्चिददृष्टं कल्प्येत ।
 तथापि को धर्मः को वाऽधर्म इति विवेकाभावादवश्यं चेदनैवार्थनीया ।
 सा चेदङ्गीकृता कृतमर्थापत्त्या, सामान्यतोदृष्टेन वा ॥

ननु विकल्पनिमित्तं संबन्धग्रहणम्, तत्कथं प्रत्यक्षपूर्वकत्वं, सविक-
 ल्पकमप्यनुपरतेन्द्रियव्यापारस्य जायमानमपरोक्षावभासत्वात्प्रत्यक्षमेवेत्य-
 दोषः । विकल्पश्चापरोक्षावभासश्चेति चित्रम्, अपरोक्षमिति हि स्व-
 लक्षणमुच्यते । तद्विषयोऽवभासोऽपरोक्षावभासः । विकल्पस्त्वभिलापसं-
 सर्गयोग्यप्रतिभासत्वाच्च स्वलक्षणं स्पृशति, न ह्यभिलापः स्वलक्षणं स्पृ-
 शति । यदि स्पृशेदभिलापमात्रेणापि विनाऽन्तर्व्यापारमपरोक्षावभासः
 स्यात् । न चासावस्ति । तदुक्तम् । “अन्यथैवाग्निसंयोगाद्वाहं दग्धो हि
 मन्यते । अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रकाशते” इति । तस्मादभिला-
 पास्तावच्च विशदाकारमवभासयन्ति । तत्समानविषया विकल्पा अपि ।
 यस्त्वयं विस्फारिताक्षस्य ‘गौरयमिति’ विकल्पो विशदावभासः, स समा-
 नकालविशदावभासनिर्विकल्पकसंसर्गकृतः । तदभावे अभिलापमात्रे, अनु-

माने च विकल्पाकारप्रतिभासे वैशद्याभावात् । तस्मान्निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षम् । तत्रैव हि विशदस्य स्वलक्षणस्यावभासः । मैवम् । उन्मीलितनेत्रस्य विकल्पोऽपि गौरयमित्यपरोक्षभावभासएव प्रतीयते । न चासावन्यसंसर्गकृतः, प्रमाणाभावात् । अभिलापसंसर्गयोग्यस्यापि सामान्याकारस्याभिलापलिङ्गादिभिरवैशद्यमिन्द्रियैश्च वैशद्यमुपपद्यतएव । न ह्ययं परोक्षापरोक्षविभागो विषयकृतः, यदि हि तथा स्यात्सर्वदेव सामान्यं परोक्षं स्यात् । स्वलक्षणं चापरोक्षं स्यात् । न चैवमस्ति, सामान्याकारस्यापि परोक्षापरोक्षविभागदर्शनात् । तथा हि दूराच्छ्रेतं स्वलक्षणं पश्यन्ननिर्द्वारितगवाश्वजातिविशेषो ह्येषाशब्दश्रवणादश्वत्वं, तस्मिन्नेव स्वलक्षणेऽनुमिमानीपि परोक्षं बुध्यते । वदन्ति हि अश्वोऽप्ययं न चतुषा तथावभासतइति । प्रत्यासन्नस्तु वदति—संप्रत्यश्वत्वमप्यस्य चतुषा पश्यामीति, न पूर्वमिति । स्वलक्षणं तु प्रागपि विशदमेवेति सामान्यांशगत एवायं दूरसमीपवर्तिनः परोक्षापरोक्षविभागः । तस्मात्कारणकृतोऽयं विभागः । एकस्मिन्नपि हि विषये अक्षैर्जायमानं विज्ञानमापरोक्ष्यं जनयति । लिङ्गादिजन्तु नेति किं नोपपद्यते ज्ञानजन्यो विषयगतः फलविशेषोऽयमापरोक्ष्यं नाम सर्वस्य संवेद्यः । यद्वावाभावाभ्यां लिङ्गाभ्यामक्षैः पश्यामि न पश्यामीति विस्फारिताक्षाणामेव व्यवहारः प्रवर्तते । अतोऽस्ति विकल्पस्यापि विशदावभासित्वमिति प्रत्यक्षत्वोपपत्तिः । केचित्तु सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानं न निर्विकल्पकं नाम किंचिदस्तीति मन्यन्ते । तत्तु प्रतीतिविरुद्धं प्रतीमो हि वयमक्षसंनिपातानन्तरमविविक्तसामान्यविशेषविभागं संमुग्धवस्तुमात्रगोचरमालोचनज्ञानम् । तदभावे तु विकल्पएव न जायेत, विकल्पयता हि पूर्वानुभूतं जातिविशेषं संज्ञाविशेषं चानुस्मृत्य तेन पुरःस्थितं वस्तु विकल्पयितव्यम्, न चार्थमदृष्टवस्तुस्मरणमाकस्मिकमेवोपपद्यते । तस्मादस्ति निर्विकल्पकमपि ज्ञानम् । तच्च सन्मात्रविषयमिति केचित् । भेदस्य विकल्पवेद्यत्वादगृहीते च भेदे विशेषाणामग्रहणात् । किं चेतरेतराभावो-

(१) संप्रतीयत इति (ख) पु. पा. ।

(२) मेवोत्पद्यते इति (ख) पु. पा. ।

भेदः । न चासौ प्रत्यक्षेण गृहीतुं शक्यते । नतरां निर्विकल्पेन । अतश्च “नेह नानास्ति किञ्चने”त्यादिनिषेधानां प्रत्यक्षादिविशेषाभावाद् “देकमेवाद्वितीय”मित्यादिश्रुतिभिरद्वितीयं ब्रह्म सिद्धम् । तदिदमतिसाहसम् । किं भवतो नीलपीतयोस्तिक्तमधुरयोः शीतोष्णयोः सुखदुःखयोश्चाविलक्षणा बुद्धिः ? यद्येवं, नात्रोत्तरं वक्तव्यम् ।

न च सत्स्वरूपे सविकल्पकेन विशेषग्रहणमिति वाच्यम् । अविकल्पकेन विकल्पस्यापि विलक्षणस्यात्यत्यसंभवात् । यच्चावश्यमिदमस्माद्विचित्रमित्येवं विकल्पेनैव भेदो गृहीतव्यो नाविकल्पेन तस्य ग्रहणं संभवतीति । न ब्रूमो भेदस्य ग्रहणं किन्तु भिन्नानाम् । तेषामपि न भिन्नतया किन्तु स्वरूपेण, यदन्यस्माद्विचित्रं नीलं पीतं वा तद्गृह्यत इति ब्रूमः, न हि नीलं पीतं वा भेदः । तयोर्हि धर्माभेदः, तदग्रहेऽपि धर्मिणां ग्रहणं नानुपपन्नम् । यदि च सन्मात्रं प्रत्यक्षेण गृह्येत न नीलं पीतं वा ततो विकल्पेनापीदमस्माद्विचित्रमिति कथं भेदो गृह्येत । न हि सदेव सतो भिन्नमिति संभवति । तस्मान्नीलादिगुणानां पृथिव्यादिद्रव्याणां च प्रत्यक्षेण ग्रहणात्प्रपञ्चापलापः प्रत्यक्षविरुद्ध एव । यदि तु पृथिव्यादिप्रपञ्चं नापह्नुमहे तद्वर्मं तु भेदमेवेति ब्रूयात्, तदप्यशक्यं नीलपीतयोरितरेतराभावस्य प्रत्यक्षानुपलब्धिसिद्धस्यापह्नुवासंभवात्, प्रत्यक्षाभावोऽपि हि प्रत्यक्षवदेव प्रमाणात्तरन्त्यो बलीयान् इतरथा शशे चतुष्पात्त्वाद्विषाणित्वमनुमीयेत, अतो भेदापलापो न संभवति । यदि त्वितरेतराश्रयतया इतरेतराभावग्रहणस्यानवकृप्तेरविद्यामात्रनिमित्तं तदित्युच्यते । तदपि यदि भिन्नतया प्रतियोगिनमाश्रयं च गृहीत्वा तत इतरेतराभावो गृह्येत ततः स्यात्, नीलपीतयोस्त्वितरेतराभावानादरेण स्वरूपेण गृहीतयोः पश्चादितरेतराभावग्रहणे किमितरेतराश्रयम्^१ ? । यदि तु द्वित्वमपह्नुयते न पृथिव्यादयस्तेषां च मिथोभेदस्तदपि प्रत्यक्षविरुद्धम् । संख्यायाः प्रत्यक्षत्वात् । सत्यपि प्रत्यक्षविरोधे तदुपमर्देन प्रवर्त्तमानस्तद्वाधेनैवागमोऽद्वैतमवगमयतीति चेत् । न । प्रवृत्त्यसंभवात् । प्रत्यक्षं हि निरपेक्षं शीघ्रं जायमानं स्वविरुद्धस्यागमिक-

१ कथमितरेतराश्रय इति युक्तः पाठः ।

ज्ञानस्य पदपदार्थसंनिध्यपेक्षायोग्यत्वन्यायालोचनसापेक्षतया विलम्बित-
 प्रवृत्तेः प्रवृत्तिमेव निरुणाद्वि । किंचाशक्यमेव श्रुत्या प्रपञ्चस्यासत्यत्वं
 बोद्धुम् । बुद्ध्यामाने हि श्रुतिरपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वादसती बोद्धव्या स्यात् ।
 कथं च श्रुत्यैव श्रुतेरसत्त्वं बुध्येत, असत्त्वे हि प्रतीयमाना न प्रमाणं
 स्यात् । प्रमाणत्वे व्यवस्थिते सत्तया प्रतीयमानायाः श्रुतेर्न मिथ्यात्वं
 शक्यं वक्तुं, नह्येकस्यैव वस्तुनो युगपदेव सत्त्वमसत्त्वं च समुच्चित्य बोद्धुं
 शक्यम् । अन्यतरोपमर्देन ह्यन्यतरद् बुद्ध्वावरोहति, ततश्च श्रुतिरेवास्तीति
 चेत् । न । प्रपञ्चस्याभावः संभवति । श्रुतेरपि प्रपञ्चत्वात् । नास्ति
 चेच्छ्रुतिः, प्रमाणाभावादेव न प्रपञ्चापलापः संभवति । ननु स्वयंप्रकाशं
 ब्रह्म किमस्थान्येन प्रमाणेन भवतु ब्रह्म स्वयंप्रकाशं प्रपञ्चाभावस्य
 किमायातं, स हि प्रमाणमपेक्षतएव । कथं चाविद्यमानस्य प्रपञ्चस्य प्रति-
 भासः ? अविद्ययेति चेत् । कस्य पुनरियमविद्या ? जीवानामिति चेत् ।
 न । तेषामभावात् । भावे वा द्वैतप्रसङ्गः, ब्रह्मणि तु विशुद्धविद्यात्मके
 निरवकाशैवाविद्या विद्यात्मकमपि अविद्याशबलमिव भ्रान्त्यावगम्यत-
 इति चेत् । कस्येयं भ्रान्तिः ? यदि न कस्यचित्सूक्तम् । यदि जीवानाम् ।
 न, तदभावात् । यदि ब्रह्मणे, नास्य भ्रान्तिः संभवति इत्युक्तम् । यदि च
 विद्यारूपेण विद्या स्यात् केनासावुच्छिद्येत, ध्यानादिभिरिति चेन्न । तेषा-
 मप्यभावात्, भावे तु द्वैतापत्तिः, ब्रह्मणि तु सहावस्थानादविरुद्धा अविद्या
 न तेनोच्छेत्तुं सा शक्या । ततश्चानिर्मातृप्रसङ्गः । तस्माद्ब्रह्मणः प्रशंसार्थ-
 स्यायित्वेन प्रपञ्चस्यासत्त्वमुपचरद्विरौपनिषदैर्वादैस्तदनुसारं भिश्चेतिहा-
 सपुराणैर्भ्रान्तानां वाक्यतात्पर्यमजानानां न्यायाभियोगशून्यानां प्रलापोय-
 मद्वैतवाद इत्युपेक्षणीयः । तत्सिद्धमविकल्पस्य प्रत्यक्षस्य विशेषविषयत्वम् ।
 अपरे तु स्वलक्षणमात्रगोचरं निर्विकल्पकमिच्छन्ति । तदपि प्रतीतिविरुद्धम्
 प्रतीयते हि संमुग्धाकारं वस्तु सहसैव पश्चाज्जातिद्वयगुणक्रियानामभिः
 पञ्चधा सविकल्पकेन विकल्प्यते । गौरयम् । दण्डयम् । शुक्लयम् । गच्छ-
 त्ययम् । डित्योयमिति । तत्र निर्विकल्पकमनेकाकारं वस्तु संमुग्धं गृह्णाति ।
 सविकल्पकं त्वेकैकाकारं जात्यादिकं विविच्य विषयीकरोति ।

ननु पष्ठोपि विकल्पोऽस्ति तदेवेदमिति । तत्कथं पञ्चधा विकल्प इत्युच्यते । न^(१)त्वयं जातिविकल्पः व्यक्तिप्रत्यभिज्ञा हीयम्, न संज्ञा-विकल्पः । अनवगतसंज्ञानामपि भावात्, तिर्यञ्चोपि ह्यद्य जाताः स्वमातरं प्रथममुपलभ्य क्षणान्तरे पुनरुपलभमानाः सैवेयमिति शब्दानु-वेधशून्यमेव प्रत्यभिजानन्ति तस्मादियं पष्ठी कल्पनेति पञ्चविधत्वानु-पपत्तिः । उच्यते । इयमेवास्माभिर्नाम कल्पनेत्युच्यते । तथाहि इत्थो यमिति तावद्वैरयमिति गवात्मना इत्थ्यात्मना वस्तु विकल्प्यते । न दण्डीतिवत्तत्तत्संबन्धितया मत्वर्थानुपादानात् । तत्र न इत्थ्यशब्दो जातिवदर्थस्यात्मा । अत्यन्तभिन्नत्वात् । यतस्तेनैवार्थानुरज्यते । तदे-तदेवं विज्ञेयम्, इत्थ्यशब्देन तद्वाच्यं पूर्वावगतं इत्थ्यमुपस्थाप्य तदात्मना पुरःस्थितोर्था विकल्पते । इत्थोयमिति । किमुक्तं भवति ? । योसावस्माकं इत्थः सोऽयं पुरःस्थितो नान्यदिति सेयं व्यक्तिप्रत्यभिज्ञैव पञ्चमी कल्पना । सा च शब्दविदां नामरूपतैव भवतीति नामविकल्पनेति व्यवह्रियते । एतेन यदाहुः, इत्थोयमित्यशब्दाकारस्यार्थस्य शब्दाकारेण विकल्पनादप्रमाणं सविकल्पकमिति तदपि निरस्तम् । नह्यत्र शब्दाकारेणार्थः प्रतीयते । किं तु पूर्वावगतार्थस्मरणमात्रे शब्दस्य व्यापारात् । तेन च स्मृतेनार्थेन तादात्म्येन पुरःस्थितार्थविकल्पनात् । आह च “यदा तु यादृशः पिण्डः पूर्वं शब्दात्प्रतीयते । तादृशस्मरणे हेतुः शब्दस्तत्र यथार्थे”ति । तस्मान्नामविकल्पोपि जात्यादिवन्नास्त्यत-द्रूपारोपः । किं पुनर्जात्यादिभिर्विकल्प्यते द्रव्यं, किं पुनरिदं द्रव्यं नाम ? । पृथिव्युदकतेजोवायुप्रभृति ।

ननु रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम न किंचिदुपलभामहे न च तस्योपलम्भकमस्ति । चतुरादीनां पञ्चानां रूपादिष्वेवोपतीणत्वात् । गन्धरूपरसस्पर्शसंघातः पृथिवी । रसरूपस्पर्शसंघात आपः, रूपस्पर्शस-ङ्घातस्तेजः । शब्दस्पर्शसंघातो वायुः । एवं रूपादिसंघातभेदादेव पृथि-व्यादिविभागो न द्रव्यं नाम किंचिदिति सौगताः । तदयुक्तम् आगमापा-

(१) न ह्ययम् इति (ख) पु. पा० ।

यिषु रूपादिषु यदनुयायिप्रत्यभिज्ञा जायते तद्द्रव्यम् । दर्शनस्यर्शनाभ्यां चास्य ग्रहणं, प्रत्यभिज्ञा च यथा वदरफलं श्यामावस्यायां रक्तावस्यायां च तथा घटपिण्डकपालावस्यासु मृद्द्रव्यम् । अस्ति हि तत्र पिण्डाद्यवस्याभेदे श्यामरक्तरूपभेदेऽपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञा । मृदियं पिण्डावस्यामपहाय घटावस्या संजाता श्यामिममानं च त्यक्त्वा पक्का सत्यरणिमानं गृहीतवती अनन्तरं घटावस्यामप्यहाय कपालिका जातेति । एवं तन्तुपटाद्यवस्यास्वपि द्रष्टव्यम् ।

ननु तन्तुपटादिषु द्रव्यान्तरोत्पत्तिरेवाभिमता, अन्यथा ह्यवयव्यपलापः स्यात् । नाप्यवयविनमपन्हुमहे द्रव्यान्तरोत्पत्तिं तु नेच्छामः, प्रतिपत्त्यभावात् । तन्तव एव हि संयोगविशेषादेकद्रव्यतामापद्यन्ते अवयवी च भवन्ति तादृशाश्च पटजातिं सौल्यं च विभ्रत एकपटद्रव्यस्यूलबुद्धिभिर्गृह्यन्त इति लौकिकी प्रतिपत्तिः । अतो न द्रव्यस्य कदाचिदागमोपायो वा घटपटगवाश्वशुक्लरक्ताद्यवस्यानामेवागमापायौ । आह च । “आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत् । तद्वर्ति यत्र च ज्ञानं प्राग्धर्मग्रहणाद्वेदि”ति । तथा यादृशमस्माभिरभिहितं द्रव्यं तादृशस्यैव हि सर्वस्य गुण एव भिद्यते न स्वरूपमिति । तत्सिद्धं द्रव्यम् । तच्च जात्यादिभिः पञ्चधा सविकल्पकेन विभज्यते । अतः सविकल्पकमपि प्रत्यक्षं तत्पूर्वकं चानुमानादीति सिद्धं तेषामप्यनिमित्तत्वमिति प्रत्यक्षसूत्रम् ।

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशो ऽव्यतिरेकश्चार्थानुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

उक्तं प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वम्, तत एव तन्मूलपुरुषवचनस्याप्यनिमित्तत्वम् ॥ एवं तर्हि शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैव प्रामाण्यदर्शनात्तदभावे तस्याप्यप्रामाण्यादभावगम्यत्वमेवायातं धर्मस्येत्याशङ्कानिराकरणाय चेदनायाः प्रामाण्यमुच्यते । सत्यम् । लोके प्रमाणान्तरमूलानां प्रामाण्यमतन्मूलानां चाप्रामाण्यं दृश्यते । न त्वेवमपि सापेक्षं प्रामाण्यं किं तु स्वत एव । अनाप्तवाक्यस्य त्वप्रामाण्यं न मूलविरहात्, किं तु दुष्टमूलतया, शब्दस्य दुष्टत्वात्स्वाभाविकस्य

प्रामाण्यस्यापवादात् । अपौरुषेये तु वेदे यद्यप्याप्तप्रणीतत्वं नास्ति
तथापि प्रामाण्यस्य तदपेक्षाभावादनाप्तस्पर्शनिमित्तदोषाभावाच्चापवादितं
प्रामाण्यं भवति । त्रेधा ह्यत्र पुरुषानुप्रवेशः । पदपदार्थसंबन्धद्वारेण
वाक्यवाक्यार्थसंबन्धद्वारेण ग्रन्थस्यैव वा भारतादिवत्पौरुषेयत्वात् ।
न त्वेतन्नयमप्यस्ति । पदपदार्थसंबन्धस्य नित्यत्वमत्रैतत्पत्तिकशब्देनोक्तं
वाक्यार्थस्य च पदार्थमूलत्वं वेदस्य चापौरुषेयत्वमुपरिष्ठादुच्यते ।
न च साक्षाद्वाधकमस्तीत्यव्यतिरेक-शब्देनोच्यते । अनुपलब्धार्थत्वाच्च
नानुवादलक्षणप्रामाण्यमस्तीत्यर्थेनुपलब्धइत्यनेनोक्तम् । एतच्च विशेष-
णत्रयमुपाददानेन सूत्रकारेण कारणदोषबाधकज्ञानरहितमश्वहीतयाहिज्ञानं
प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं सूचितं भवति । नन्वेवं धारावाहिकेषूत्तरेषां
पूर्वश्वहीतार्थविषयकत्वादप्रामाण्यं स्यात् । तस्मादनुभूतिः प्रमाणमिति
प्रमाणलक्षणम् । स्मृत्यव्यतिरिक्ता च प्रतीतिरनुभूतिः । स्मृतिश्च
संस्कारमात्रज्ञानमभिधीयते । मात्रग्रहणं च संस्कारसधीचीनेन्द्रियजस्य
प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतित्वप्रसङ्गेनाप्रामाण्यं मा प्रसाङ्गीदित्येवमर्थम् । तदेवं
संस्कारातिरिक्तकारणजन्यं ज्ञानं प्रमाणमित्युक्तं भवति । तदिदं स्वप्नदर्श-
ने तावदव्यापकम् । संस्कारमात्रजस्यापि ज्ञानस्य स्वरूपे कर्तरि च प्रामाण्य-
मिष्टं भवताम् । अथ स्मर्तव्यापेक्षयैव स्मृतेः स्मृतित्वं तद्विषयसंस्कारज-
त्वात् । स्वरूपकर्त्रपेक्षया त्वनुभूतिरेव । अतः सिद्ध्यति प्रामाण्यमित्यु-
च्यते । एवं तर्हि मात्रग्रहणमनर्थकम् । प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वानुभूतांशा-
पेक्षयैव स्मृतित्वात् तत्र चाप्रामाण्यमिष्टमेव । यत्र त्वंशे प्रामाण्यं तत्रा-
नुभूतिरेव सा । किञ्चानुवादानां “य एवं विद्वान्यौर्णमासीमि”त्यादीनामपि
संस्कारमात्रजत्वाभावात्प्रामाण्यं स्यात् । भवत्विति चेत् । न । लोकविरो-
धात् । तथा लौकिकमपि वाक्यं वक्तृज्ञानानुमितेयं ऽनुवादकतया
प्रवर्तमानं प्रमाणं स्यात् । न चैतदिष्टं भवताम् । असंनिवृष्टग्रहणमनु-
वादानामशास्त्रत्वार्थमित्यङ्गीकरणात् । अथानपेक्षं प्रमाणम् यत्स्वविषये
प्रमाणान्तरं नापेक्षते तत्प्रमाणम् । अनुवादानान्तु पुरोवादसापेक्षत्वा-
दप्रामाण्यमिति । एवं तर्हि लौकिकं वाक्यमप्यनुमितेयं प्रवर्तमानमनुमा-

नस्य शङ्कानिराकरणमात्रौपयिकत्वादर्थप्रतिपादने तदपेक्षाभावात् प्रमाणं स्यात् । तथानुमानस्य प्रामाण्यम् न स्यात् । तद्वि नियतग्रहणमपेक्षते । न च गृहीतमर्थं मात्रयाप्यधिकं गृह्णातीति भवतां दर्शनम् । पीतशङ्खज्ञानमप्यनुभूतित्वात्प्रमाणं स्यात् । इष्टमेवेति वदतो लोकविरोधः । तस्माद्वयार्थमगृहीतग्राहिज्ञानं प्रमाणमिति वक्तव्यम् । धारावाहिकेष्वप्युत्तरोत्तरेषां कालान्तरसंबन्धस्यागृहीतस्य ग्रहणाद्युक्तं प्रामाण्यं । सन्नपि कालभेदेऽतिसूक्ष्मत्वाच्च परामृष्यत इति चेत्, अहेः सूक्ष्मदर्शी देवानाम्निधयः, यो हि समानविषयया विज्ञानधारया विरमवस्यायोऽपरतः सोऽनन्तरक्षणसंबन्धितयार्थं स्मरति किमत्र घटोवस्थितः? इति पृष्ठः कथयति अस्मिन् क्षणे मयोपलब्ध इति । तथा प्रातरारभ्य एतावत्कालं मयोपलब्ध इति । कालभेदे त्वगृहीते कथमेवं वदेत् । तस्मादस्ति कालभेदपरामर्शः, तदाधिक्याच्च सिद्धमुत्तरेषां प्रामाण्यम् ।

ननु यथार्थतापि चेत्प्रमाणलक्षणम् । उष्णजलज्ञानमप्रमाणं स्यात् इष्टमेवैतत् ।

ननु लोकविरोधः स्यात् । यद्वयथार्थतां जानन्त एव लौकिकाः प्रामाण्यं मन्वीरन् । ते तु यथार्थतामेव मन्वानाः प्रामाण्यमभ्रान्तत्वं च मन्यन्ते । ये त्वयथार्थतां जानन्ति ते नैव प्रामाण्यं मन्यन्ते, नाप्यभ्रान्ततां तस्माच्चास्ति विरोधः, पीतशङ्खज्ञानस्यापि स्मृतित्वाभिमानादनुभूतित्वापरिज्ञानादप्रामाण्यं मन्यन्ते । अतोऽस्माकमपि नास्ति विरोध इति चेत् । तदयुक्तम् न हि लौकिकाः शुक्तिरजतज्ञानेपि स्मृतित्वं मन्यन्ते न तारां पीतशङ्खज्ञाने । तस्मात्सूक्ष्ममर्थंऽनुपलब्ध इति । वृत्तिकारस्त्वन्यथेदं वर्णयाञ्चकारेत्येवमादिनोपवर्षमतेन 'तस्य निमित्तपरीष्ट' रित्येवमादिसूत्रत्रयमन्यथा^१ कृत्वा व्याचष्टे भाष्यकारः । तत्र निमित्तसूत्रेण तावत्प्रतिज्ञातस्य चोदनाप्रामाण्यस्य परीक्षापदेशेन स्वतः प्रामाण्यं हेतुरित्युच्यते । प्रसिद्धानि हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । तदन्तर्गतं च शास्त्रमतस्तदपि प्रसिद्धमेव ।

१ सूत्रत्रयमष्टधा कृत्वेति पाठान्तरम् । २ नियमग्रहणमिति पु. पा. ।

न च प्रसिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रामाण्यमन्येन परीक्षितव्यम्, स्वत एव तस्य स्वविषयोपस्थापनसामर्थ्यात् । यदि च परीक्ष्येत, ततो येन परीक्ष्येत तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था स्यात् । तस्मात्प्रसिद्धत्वात्प्रामाण्यस्य चोदनापि प्रामाण्यमिति ।

ननु न ज्ञानमुत्पन्नमित्येवार्थतयात्वमध्यवसातुं शक्यम्, प्रसिद्ध-तरस्यापि प्रत्यक्षस्यायथार्थस्योत्पत्तिदर्शनात् । यथा शुक्तिकायां रजतमिति प्रत्यक्षमेवायथार्थं । न । शुक्तिकायां रजतज्ञानस्य प्रत्यक्षाभासत्वात् । किं पुन-राभासासंकीर्णं प्रत्यक्षलक्षणं स्यात् ? तद्वर्शयति । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम् । यदाभासं विज्ञानं तेनेन्द्रियाणां संप्रयोगे यद्विज्ञानं तत्सत्प्रत्यक्षम् । तत्सतोर्व्यत्ययादाभासासंकरप्रसिद्धिः । तदिति चाव्ययं तृतीयान्तं तेनेत्यर्थं । नन्वसत्यपि व्यत्यये नास्ति संकरः । इन्द्रियसंप्रयोगजं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येतावदेव वक्तव्यं, न हि शुक्तिकायां रजतज्ञानमिन्द्रियसंप्रयोगजं, किं तर्हि ? इन्द्रियसंप्रयोगाच्छुक्तिशकलं रजतसाधारणेन भास्वरत्वादिरूपेण गृहीतमसाधारणं तु शुक्तिकात्वमिन्द्रियदौर्बल्यादगृहीतमनन्तरं च संस्कारोद्बोधाद्रजतं स्मृतं, ततः स्मृतरजतात्मना शुक्तिर्दोषाद्गृह्यते अतो नेन्द्रियसंप्रयोगजं रजतविज्ञानमिति नातिप्रसङ्गः । प्रणाद्यास्तीन्द्रियसंप्रयोगजत्वमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तत्संप्रयोगजमिति तद्विशेषणं वक्तव्यमिति चेत् । तत्र न हीह यथाकथंचित्संप्रयोगजत्वं लक्षणं, किन्तु साक्षात्तज्जन्यत्वम् । यदि च यथाकथंचिदित्याश्रीयते ततो विशेषणं सत्यप्यतिव्याप्तिमल्लक्षणं स्यात् । आरादग्निमध्यक्षयतो यदौष्ण्यविषयमनुमानं तदपि प्रत्यक्षं स्यात् । प्रणाद्येन्द्रियसंप्रयोगजत्वात्संप्रयुक्तविषयत्वाच्च । अस्ति ह्यौष्ण्यस्येन्द्रियसंप्रयोगः, संयुक्तसमवायलक्षणः । तस्मादवश्यं साक्षात्संप्रयोगजत्वं लक्षणमित्यङ्गीकर्तव्यम् । अतः शुक्तिरजतवेदनेपि व्यभिचाराभावादनर्थकस्तत्सतोर्व्यत्ययः । सत्यम् । साक्षात्संप्रयोगत्वं लक्षणम् । सत्यं च शुक्तिरजतज्ञानेपि नातिप्रसङ्गः । पीतशङ्खद्विचन्द्रादिज्ञानेष्वतिव्याप्तिः स्यात् साक्षात्संप्रयोगजत्वात् । अपि च स्मृतेन रजताकारेण यत्संनिहितस्य शुक्तिशकलस्य तादात्म्यग्रहणं तदनुपरतेन्द्रियव्यापारस्य भवत्साक्षा-

त्संप्रयोगजमेवापरोक्षत्वात्, तस्मादाभासनिवृत्त्यर्थस्तत्सतोर्व्यत्यय इति सूक्तम् । भाष्ये त्वाभासप्रदर्शनार्थं शुक्तिकारजतज्ञानोदाहरणमित्यनवद्यम् । तत्संप्रयोगजत्वाऽतत्संप्रयोगजत्वे कथं विविच्येते । उच्यते । ज्ञानस्वरसादेव विषयस्य तथात्वमध्यवसीयते । तदन्यथात्वन्तु कारणदोषज्ञानादर्थान्यथा-त्वज्ञानाद्वावगन्तव्यम् । अतो यत्र प्रयत्नेनान्विष्यमाणेऽपि कारणदोषो बाध-कज्ञानं वा नोपलभ्यते तत्प्रमाणमितरच्चाप्रमाणं चोदनार्थज्ञानस्य तूभया-भावात्सिद्धं प्रामाण्यम् ।

ननु सर्व एव निरावलम्बन इत्यादिना पूर्वाक्तहेतुद्वयनिमित्तमिथ्या-त्वाक्षेपेण शून्यवादी प्रत्यवतिष्ठते । तथा हि यत्र कारणदोषज्ञानं बाधक-ज्ञानं वा तत्र मिथ्यात्वमन्यत्र सत्यत्वमिति व्यवस्था नोपपद्यते, सर्वज्ञानानां मिथ्यात्वात्सर्वमेव हि ज्ञानमात्मांशपर्यवसितमनादिवासनावशादात्मान-मेव बाह्यतयाध्यवस्यन्मिथ्यैव, कथं पुनरात्मांशपर्यवसायित्वं गम्यते ? । अनुमानात्, बाह्ये च प्रवृत्तिसामर्थ्यात् । यथा चासामर्थ्यं तथा वक्ष्यामः । संप्रत्यनुमानमुच्यते-स्तम्भादिप्रत्ययाः स्वांशमेव बाह्यतयाध्यवस्यन्तो मिथ्याभूताः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् शुक्तिरजतप्रत्ययवदिति च ॥ स्वप्ना-दिप्रत्यया हि यथावगम्यमानबाह्यार्थाभावाद्वेशान्तरकालान्तरवर्तिनां च संनिहितदेशकालतया प्रतिभासासंभवात् क्वचित्कदाचिदप्यसंभवतां स्वशि-रश्छेदादीनां स्वप्ने प्रतिभासादवश्यं स्वात्मांशमेव बहिर्वद्गृह्णन्तीत्यभ्युपग-न्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्ज्ञायज्ञानानामपि स्वांशपर्यवसायित्वान्मि-थ्यात्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । न तावत्स्वप्नादिप्रत्ययाः स्वांशावलम्बनाः । तेषां बाह्यार्थमेवान्यथा सन्तमेवान्यथा गृह्णन्तीति वक्ष्यामः भवतु वा । तत्रात्मख्यानं न तावता नीलादिप्रत्ययास्तथा भवितुमर्हन्ति । तत्र हि नीलमिदं पीतमीदं स्तम्भोऽयं घटोऽयमित्येवमिदमाकारास्पदीभूतं बाह्यं नीलादिप्रत्ययेणावगम्यमानं न शक्यमनुमानेनापह्नुतुम् । आत्मग्राहित्वे ह्यहं नीलमिति स्यात् । तदेवं प्रत्यक्षमेव बाह्यार्थमुपस्थाप्य तदपह्नवप्र-वृत्तस्यानुमानस्योदयं निरुणद्धि । स्वप्नादिषु तु बाधकेन ज्ञानान्तरेण बाह्य-सद्भावनिराकरणाद्युज्येतात्मख्यातिः । न त्विह तथा बाधकमस्त्यन्यत् भव-

दुक्तादनुमानात् । न चानुमानमनं बाधितुमित्युक्तम् । दूषणसहस्रं चास्या-
नुमानस्य वार्तिके प्रपञ्चितमित्युपरम्यते ।

इति निरावलम्बनवादः ।

एवमनुमाने प्रत्यक्षविरोधेन निराकृते प्रत्यक्षस्य बहिः प्रवृत्तौ सा-
मर्थ्यं नास्तीत्येवं पूर्वाक्तान्तेपेण शून्यत्विक्त्यादिना स एव शून्यवादी
पुनः प्रत्यवतिष्ठते । तद्विहैवं चिन्त्यते । यदिदं नीलमिदं पीतमिदमिति
नीलाद्याकारं वस्तु प्रथते तत्किं विज्ञानमेव तथा प्रथते ? किं वा बाह्यं
वद्विष्यति । तदर्थमिदं विचार्यते । किं विज्ञानं प्रत्यक्षमुतानुमेयमिति ।
प्रत्यक्षत्वे सति निराकारस्य प्रत्यक्षग्रहणायोगात् । आकारस्य चैकस्यैव गृह्य-
माण आकारो ज्ञान एवावतिष्ठतइत्यर्थस्यागृह्यमाणत्वात् । असत्त्वमेव
भवति । तत्र । “ज्ञानमेवैवमाकारमात्मना प्रथतेकुतः ? नाप्रत्यक्षस्य
तस्यास्ति प्रमाणान्तरतोर्गतिः । संवेद्यत्वाच्च नीलादेर्ज्ञानाकारत्वनिश्चयः ।
अर्थान्तरस्य च ग्राह्यलक्षणं न हि युज्यते” । यो हि विज्ञानमप्रत्यक्षमिच्छति
तस्य ज्ञानमेव न सिद्धेत् । प्रमाणान्तरासंभवात् । अनुमानमिति चेन्न ।
लिङ्गाभावात् । न तावदर्थो लिङ्गम् । विनापि तेन सुषुप्त्याद्यवस्थायाम-
र्थसद्भावाभ्युपगमात् । अर्थव्यवहारो लिङ्गं, स हि कादाचित्कङ्कारणं कल्प-
यतीति चेदेवं तु प्राग्व्यवहाराज्ज्ञानप्रतिभासो न स्यात् । अव्यवहरन्नपि
घटं पश्यज्ज्ञानेहं घटमिति ज्ञानमनुसंधत्ते इति प्रतीतिसाक्षिकम् । अर्थधर्मा-
ज्ञानजन्मा लिङ्गमिति चेत् न तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् । अतीतानागत-
योश्चार्ययोर्धर्मा संभवादतीताद्यनुमाने ज्ञानसिद्धिर्न स्यात् । तस्मादवश्यं
विज्ञानं प्रत्यक्षमेव तत्त्वम् । एवं च तस्यैवायमाकार इति निष्प्रमाणकार्यः ।

किञ्च । वेद्यत्वादपि नीलादेर्ज्ञानाकारत्वं, न ह्यनात्मनो नीलस्य
पीतवद्वेद्यता संभवति । यदि चार्थान्तरं नीलं ततोऽस्य किंलक्षणं वेद्यत्वम् ? ।
यद्व्यर्थत्वलक्षणं स्यात्, सर्वं सर्वस्य वेद्यं स्यात् । व्यवस्थाहेत्वभावात् ।
अथ हेतुत्वं व्यवस्थापकम् । यएवार्थानुज्ञानस्य हेतुः स एव वेद्योऽनान्य इति
चेत् न । नेत्रादेरपि वेद्यत्वप्रसङ्गः । सादृश्यं हेतुत्वं च विषयत्वम् । नीला-
र्थश्च नीलज्ञानेन सदृशो न नेत्रमिति चेत् । एवमपि समनन्तरप्रत्ययस्य हेतु-

त्वात्, विज्ञानत्वेन च सादृश्याद्विषयत्वं स्यात् । अथासाधारणेन विषयाकारेण सादृश्यं विषयलक्षणम् । ज्ञानत्वं हि सर्वज्ञानसाधारणं, नीलाद्याकारस्तु केषांचिदेवासाधारणं, तेन तदाकारेण सादृश्यं विषयत्वम् । एवमपि धारावाहिकेषु पूर्वमुत्तरस्य विषयः स्यात् । उभयोर्नीलरूपत्वाद्वेतुत्वाच्च । स्यान्मतम् । न सादृश्यं विषयत्वम् । किन्तु यो ज्ञाने नीलाद्याकारविशेष-समर्पको हेतुः स विषयः । समनन्तरप्रत्ययस्तु न नीलाद्याकाराणां समर्पकः, तथा सति नीलज्ञानानन्तरं सर्वदैव नीलविज्ञानं स्यात् । तत्रैकस्मिन्संताने नीलपीतप्रदिविचित्राकारोदयो न स्यात् । कारणवैलक्षण्ये कार्यवैलक्षण्या-योगात् । नीलपीतादिविचित्रार्थसंनिधिविशेषकृतश्चायं विचित्राकारोदय-इत्यर्थस्यैव ग्राह्यत्वम् ।

ननु कार्यभूतज्ञानसमये कारणभूतस्यार्थस्य क्षणिकत्वेनातीतत्वा-त्कथं प्रत्यक्षग्राह्यत्वम् ? एतदेवार्थस्य ग्राह्यत्वं यज्ज्ञानाकारार्पणक्षमं हेतुत्वम् । यथाहुः । “भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः । हेतुत्व-मेव तदुक्तं ज्ञानाकारार्पणक्षमं” मिति । यद्वेवं कस्यायमाकारो यो वर्तमानः प्रथते ? यदि ज्ञानस्यैव, एवं तर्हि अर्थस्याप्रथमानस्य सद्भावे, ज्ञानं प्रति हे-तुत्वे च किं प्रमाणम् ? ज्ञानवैचित्र्यमेव, न हि तत्समनन्तरप्रत्ययमात्रात्सं-भवतीत्युक्तम् । एवं तर्ह्यनुमेयोऽर्थः कथं प्रत्यक्षग्राह्य ? इत्युच्यते । एतदेव हि प्रत्यक्षग्राह्यत्वमर्थस्य, यत्साक्षादाकारसमर्पणेन हेतुत्वम् । यस्तु परम्परया ज्ञानाकारसमर्पको हेतुश्च, सोनुमेयः । तद्वथा । वह्निस्वलक्षण-धूमस्वलक्षणा-तद्वर्णनतद्विकल्पप्रणाद्या वह्निज्ञानं जनयदनुमेयम् । अत एव प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे, ज्ञानार्थयोर्भिन्नत्वात् । असति तादात्म्ये तदुत्पत्तिनिबन्धन-एव ज्ञानादर्थनिश्चयः । तत्र साक्षादुत्पत्तौ प्रत्यक्षं, प्रणाद्या त्वनुमेयमिति द्वे एव विधे । अत एव विषयसादृश्यमेव प्रामाण्यं, तदधीनत्वादर्थविशेषव्यव-स्थापनस्य । न हि ज्ञानमित्येव नीलवेदनं भवति । पीतादावपि तुल्यत्वात् । नीलिम्बा तु नीलवेदनसिद्धिः । यथाहुः । “न हि संवित्तिमत्तयैव तद्वेदना युक्ता । तस्याः सर्वत्रा विशेषादविशेषप्रसङ्गात् । तान्तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटयेदिति । तस्मात्साकारे विज्ञाने सिद्धमर्थस्य सत्त्वं, ग्राह्यत्वलक्षणं चेति

सौत्रान्तिकाः । अत्र वदामः स्याद्विदं ग्राह्यलक्षणं, यद्व्यर्थस्याकारसमर्पकत्वे हेतुत्वे वा प्रमाणं स्यात् । न तु तदस्ति, समनन्तरप्रत्ययविशेषादेव विचित्रा-
कारोदयसंभवात् । त्वयापि हि स्वप्नावस्थायामसत्यप्यर्थसन्निधौ ज्ञानवैचि-
त्र्यदर्शनादवश्यं समनन्तरप्रत्ययकृतत्वमङ्गीकर्तव्यम् । एवं चेज्जाग्रत्प्रत्यया-
नामपि तथैवास्तु किमर्थग्रहणेन ? । अतो न हेतुत्वं ग्राह्यलक्षणम् । अथ
ज्ञाननिबन्धनो यत्रोपादानादिव्यवहारः स विषय इत्युच्यते । तथा सति
नीलज्ञानस्य नीलान्तर्गताः परमाणवो रसादयश्च विषयभावमनुवीरन् ।
उपादीयमानत्वात् । अथ द्रव्यस्यैवोपादानं न गुणानां रसादीनाम् । एवं
तर्हि रूपस्यापि विषयत्वं न स्यात् ।

किञ्च सुखार्थः सर्वा व्यवहारोऽतोनुभूते सुखे न कश्चित्सुखविष-
यो व्यवहारोस्ति ।

न च संभवति । यतः सुखप्रतिबद्धव्यवहारानुगुणं तद्वित्तेः स्यात् ।
तथा घ्राण^१गृहीतेन गन्धेन न कश्चिदुपादानादिव्यवहारोस्तीति कथं तस्य
विषयत्वम् ?

ननु नोपादानमेव व्यवहारः, शब्दप्रयोगस्यापि व्यवहारत्वात् ।
अतो नीलज्ञाननिबन्धनशब्दप्रयोगोचरत्वान्नीलिम्बो विषयत्वमेव सुखादे-
रपि । एवमप्युपादानस्यापि व्यवहारत्वात्तद्विषयभूतानां परमाणूनां विषय-
त्वापत्तिस्तदवस्थैव ।

किं च न शब्दप्रयोगवशेन ज्ञानस्य विषयनिरूपणं शक्यं, विपरी-
तत्वात् । अर्थसंबद्धशब्दप्रयोगो हि लक्षणं न शब्दमात्रप्रयोगः, प्रत्याय्यप्रत्या-
यकत्वमेव हि शब्दार्थयोः संबन्धोऽतो यदर्थविषयं ज्ञानं यः शब्दो जनयति
स तस्य वाच्यः । अतो ज्ञानविषयनिरूपणपूर्वकं शब्दविषयनिरूपणं,
तदधीने तु तस्मिन्दुरुत्तरमितरेतराश्रय^२मापद्यते । ज्ञानजन्यातिशयभाक्त्व-
मेव ग्राह्यत्वमिति चेत् । नासावुपलभ्यते ।

१ प्रमाणगृहीतेनेति पाठस्तु पुस्तकान्तरस्थो न युक्तो भाति ।

२ दुरुत्तर इतरेतराश्रय आपद्यते इति युक्तः पाठः ।

न च संभवति भूतभविष्यतोरित्युक्तम् । अथ यत्संप्रयुक्तेन्द्रियजं ज्ञानं यद्व्याप्तलिङ्गं वा स विषय इति मतं, ततो नेत्रजन्यस्य नीलज्ञानस्य स्पर्शा विषयः स्यात् । अस्ति च स्पर्शस्यापि रूपस्यैव संयुक्तसमवायलक्षणस्य संबन्धो नेत्रेण । तथा गन्धलिङ्गस्य रसानुमानस्य रूपमपि विषयः स्यात्, रूपेणापि रसेनेव तस्य व्याप्तत्वात् । तस्माज्ज्ञानात्मकमेव नीलादेर्विषयलक्षणमिति सिद्धं तादात्म्यम् । सहोपलम्भनियमोपि ज्ञानार्थयोरनियमव्याप्तं भेदं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधत्रभेदमुपस्थापयति । भिन्नानां घटपटादीनामनियतसहोपलम्भत्वात् । न चासिद्धो वेद्योपलम्भसमये वित्ते-रूपलम्भ इति वाच्यम् । उत्तरकालं सहैव ज्ञानेन विषयस्मरणदर्शनात्-ज्ञातो-घट इति । न चाननुभूतस्य स्मरणं संभवति । तस्मादवश्यमुत्पत्तिवेलायामेव ज्ञानस्य प्रकाशनमङ्गीकर्तव्यम् ।

न च निराकारस्योपलब्धिरस्तीति, सिद्धं ज्ञानात्मकत्वं नीलादेः । अवश्यं च स्वप्नादिबोधे, वन्द्यासुतो याति, अङ्गुल्यग्रे हस्तिकयूथशतमित्यादौ चात्यन्तासंभवाद्वाह्यस्य ज्ञानात्मकत्वमेवाकाराणामभ्युपगन्तव्यम् । तथान्यत्राप्यस्तु, तस्माच्च बाह्यमस्तीति प्राप्तेऽभिधीयते “नीलादिवित्तेरात्मांश-याहित्वं केन गृह्यते ? । नात्मना नान्यसंवित्त्वा सापि ह्यात्मावसायिनी अज्ञानास्थिरचित्रत्वबाह्यत्वादेरनात्मनः । असतो वा सतो वापि कथं विज्ञानवेद्यता” । विज्ञानवादी हि सर्वमेव विज्ञानमात्मानमेव गृह्णाति नान्यत् । आत्मनैव च गृह्यते नान्येन । तस्याप्यन्यस्य स्वात्मपर्यवसायित्वादिति वदति । यथोक्तं “नान्योऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । याह्ययाहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशत” इति । तमेवं वादिनं प्रत्युच्यते । नीलज्ञानस्यात्मावसायित्वं नीलस्य वा विज्ञानाकारत्वं केन ज्ञानेन गृह्यते ? न तावदात्मनैव । न हि नीलमिदमित्यत्र स्वात्मपर्यवसायित्वं नीलाकारस्य च ज्ञानात्मकत्वं प्रकाशते । नीलमात्रप्रकाशनात् । संवेद्यत्वयाह्यलक्षणा-योगसहोपलम्भनियमादिलिङ्गनिमित्तकेन त्वनुमानेनैव तदवगन्तव्यम् ।

तदपि त्वनुमानमात्मांशयाहि चेत् । न ज्ञानान्तरस्य स्वात्मपर्यवसायितां
 गृहीतुमलम् । अथानुमानं न स्वांशयाहि । ततो नीलादिज्ञानैः किमपरादुं ?
 यत्तानीदङ्गारास्यदीभूतबाह्यनीलादिप्रकाशकत्वेनावभासमानान्यपि स्वा-
 त्मन्येवावरुह्यन्ते । न हि तदैतद्वक्तुं शक्यम् । नानात्मनः संवेदने ग्राह्य-
 लक्षणं, सहोपलम्भनियमो वा संभवतीति । सर्वेषामेवैतस्मिन्नेव भवदीये-
 ऽनुमाने व्यभिचारात् तत्त्वत्वात्मानप्रतिक्रम्य नीलादिवित्तेर्नीलाद्यात्मभू-
 तस्वांशवसायितां गृह्णातीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तस्यापि स्वात्मपर्यवसायित्वे
 नीलबुद्धेस्तद्वशेन नीलस्वांशयाहिता न सिध्येत् । आह च । “चैत्रादि-
 प्रत्ययानां च निरालम्बनता यदि । धर्मभूता न गृह्येत साधनोत्थितया
 धिया । ततो विषयनानात्वात्प्रतियोग्यनिराकृतात् रूपात्सालम्बनप्राप्तिः
 सती केन निवार्यत” इति । किं चाज्ञानमित्यस्य ज्ञानस्य-ज्ञानाभावो
 ग्राह्यः । न च ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मता संभवति । अत्यन्तविपरीतत्वात् ।
 तथा तदेवेदमिति ज्ञाने पूर्वापरकालावस्थायित्वं प्रकाशते ।

न च क्षणिकस्य स्थायित्वमात्मा संभवति, तथा चित्रबुद्धौ नाना-
 काराणामवभासो, न चैकस्य नानाकारता संभवति । नन्वर्थस्यापि स्थायि-
 त्वमेकस्य च नानाकारत्वं न संभवत्येव, संभवतु वा, मा वा, ज्ञानात्मता
 तावन्न संभवति, तदसंभवे चार्थाकारो वा स्थायित्वचित्रत्वे स्याताम् । अत्य-
 न्तसद्रूपे वा द्विधापि ज्ञानानात्मकयो ज्ञानेनाग्रहणात्सिद्धं नः समीहितं
 तथा बाह्यं नास्तीति निषेधतावश्यं बाह्यं बुद्धावारोपयितव्यं, ज्ञानातिरिक्तं
 च बाह्यम् ।

न च ज्ञानाकारता तस्य संभवति, तस्मादेवमादिसिद्ध्यर्थमवश्यं
 विज्ञानस्यानात्मयाहित्वं बलादभ्युपगन्तव्यं भवदीयानुमानार्थं च । तदेवं
 संविदुलसिद्धस्य बाह्यस्य संभवे वेद्यत्वादिभिर्नाप^१ह्वः संभवति । बाह्य-
 स्यैव हि तदा संवेद्यत्वं बलादभ्युपगम्यते । प्रत्युतात्मन एव संवेद्यत्वं
 न संभवति नीलादिवित्तीनामिदं नीलमिदं पीतमित्यनात्मावभासित्वात् ।

१ ज्ञानत्वं न संभवतीति पाठान्तरम् ।

आत्मावभासाभावात् । अहंप्रत्ययस्तर्हि ज्ञानावलम्बनो भवतु सोऽपि कर्त्रं
वलम्बनो न ज्ञानालम्बन इत्यात्मवादे वक्ष्यामः । तथा ग्राह्यलक्षणमपि
बाह्यस्यैव किञ्चिदन्वेष्टव्यम् । अन्यथा साधनोत्पत्तयस्तद्विधानुमानस्य
नीलादिवित्तितं स्वांशविषयत्वं ग्राह्यं न स्यात् । स्यायित्वादयश्च तदु-
द्धीनाम् । तल्लक्षणमितरेषामुक्तदोषत्वात् । ज्ञानजन्यफलभागित्वमेवाश्र-
यितव्यम् । ज्ञानक्रिया हि सर्वात्मिका कर्मभूतेऽर्थे फलं जनयति । पाकादि-
वत् । तच्च फलमैन्द्रियकज्ञानजन्यमापरोक्ष्यम् । लिङ्गादिज्ञानजन्यन्तु पारो-
क्ष्यमित्युच्यते । अस्ति हि विषयाविषयविभागः । विषयेष्वपि पारोक्ष्या-
पारोक्ष्यविभागः सार्वजनीनः ।

न च फलमन्तरेणायं विभागः संभवतीति तदाश्रीयते । तदेव च फलं
कार्यभूतं कारणभूतं विज्ञानमुपकल्पयतीति सिध्यत्यप्रत्यक्षमपि ज्ञानम् ।
अथवा ज्ञानक्रियाद्वारको यः कर्तृभूतस्यात्मनः कर्मभूतस्य चार्थस्य परस्पर-
संबन्धो व्याप्तव्याप्यत्वलक्षणः समानः स प्रत्यक्षावगतो विज्ञानं कल्पयति ।
न ह्यागन्तुककारणमन्तरेणात्मनोऽर्थे प्रति व्याप्तत्वमुत्पत्तुमर्हति । तच्च का-
रणं लोके ज्ञानशब्देनाभिधीयते । येऽपि स्वप्रकाशां संविदमातिष्ठन्ते तैर-
प्ययं संबन्धो मानसप्रत्यक्षगम्योऽवश्यमभ्युपगमनीयः । अन्यथा ज्ञातो मया
घट इति ज्ञानज्ञेयसंबन्धो ज्ञातृज्ञेयसंबन्धो वा न व्यवहर्तुं शक्यते, यन्मात्रं
हि प्रकाशितं तन्मात्रमेव व्यवहर्तुं शक्यते, नान्यत् । इह च संप्रिन्मात्रं
स्वयं प्रकाशितम् । अर्थोऽपि तद्वशात् । ज्ञानसम्बन्धस्तु केन प्रकाशितः ? ।
सोऽपि तथैव संविदा प्रकाशत इति चेत् न । तदुत्पत्त्यवस्थायां संबन्धस्या-
निष्पन्नत्वात् । प्रकाशकत्वमेव हि संविदो विषयेण संबन्धो नान्यः । तेन
ज्ञातायां संविदि विषये च प्रकाशिते निष्पद्यमानसंबन्धो न तथा संविदा
शक्यते विषयीकर्तुम् । विरम्य व्यापारासंभवात् । न हि प्रथममर्थं
प्रकाश्य पुनः संबन्धं प्रकाशयितुमर्हति क्षणिकत्वात् । अथ संबन्धोऽपि
स्वयं प्रकाशत इति मन्येथाः, नात्र प्रमाणमस्ति । तस्मान्मानसप्रत्यक्षगम्यो-

ऽर्थेन सहात्मनः संबन्धो ज्ञानं कल्पयतीति रमणीयम् । अस्ति हि कोऽपि संबन्धोर्थेन सहात्मनो मानसप्रत्यक्षगम्यः सर्वजनीनः स ज्ञानस्य कल्पकोथवा ज्ञानजन्योतिशयः कल्पयति ज्ञानम् । अवस्थाङ्गीकरणीयश्चायमतिशयः, त्रितयप्रतिभासवादिभिरपि, त्रितयं प्रतिभासत इति वदता ज्ञानज्ञेयज्ञातृष्वनुगतं प्रकाशनपदवाच्यमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । तत्र ज्ञानत्वं तावन्नानुगतम् । तद्विज्ञान एव, न ज्ञातृज्ञेययोः, ज्ञेयत्वमपि ज्ञेय एव, न ज्ञातृज्ञानयोः, ज्ञातृत्वं ज्ञातर्येव, न ज्ञानज्ञेययोः । व्यवहारविषयत्वं प्रकाशमानत्वमिति चेत् । न संविदि व्यवहाराभावाद् विनष्टत्वात् । शब्दप्रयोगो व्यवहार इति चेत् न । उक्तदोषत्वात् । तदवश्यं प्रकाशनभासनादिपर्यायो धर्मविशेषस्त्रिष्वनुवृत्तो गोत्वमिव गोव्यक्तिष्वस्ति । स च धर्मो ज्ञातरि ज्ञेये च ज्ञानवशाज्जायते, ज्ञानस्य तु स्वाभाविकोऽनेरिवौषण्यमिति स्वप्रकाशं ज्ञानम् । इतरौ परप्रकाश्यावित्याश्रयणीयम् । तन्निमित्तं च विषयस्य विषयत्वं, व्यवहारादीनां हि विषयलक्षणत्वं प्रागेव दूषितम् । एकदेशिनान्तु व्यवहारनिबन्धनविषयतः ङ्गीकरणे रजतवित्तेरपि शुक्तिका विषयः स्यात् । न चैवमिच्छन्ति । तदेवमविवादसिद्धेऽर्थगतेऽतिशये तेनैव ज्ञानस्यानुमानं, पूर्वोक्तेन वा मानसप्रत्यक्षगम्येन संबन्धेन संभवत्यतिक्रान्तिदिवसगतसंख्यावच्चासतोभूतभविष्यतोरविद्यमानत्वेपि धर्मिणः प्रकाशनधर्मो जायत इति प्रमाणबलादभ्युपगम्यते, अतो न प्रत्यक्षत्वं संविदोऽभ्युपगन्तव्यम् ।

न च प्रतीतिबलादपि प्रत्यक्षत्वम् । अर्थावभाससमये संविदः प्रतिभास एव नास्ति नतरामापरोक्ष्यम् । एवं च सहोपलम्भस्यैवाभावात्तत्रियमो य उक्तः स दूरापास्त इति प्रत्युक्तमेतत् “सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विद्यो”रिति । यत्तु पश्चात्स्मरणदर्शनात् ज्ञानमपि प्रागनुभूतमिति तदप्यसिद्धम् । अर्थ एव हि तदा स्मर्यते । स्मरणाच्च तदैवार्थव्याप्तिरात्मनो मनसावगम्यते । तद्वशाच्च तदा त्वेतावज्ज्ञानं कल्पयति । तस्य च ज्ञानस्येन्द्रियादिकारणाभावात्स्मृतित्वं निश्चित्य स्मृतिकारणभूतं पूर्वज्ञानं तदैव कल्पयतीति नास्य स्मरणम् । इतश्च न नीलादेर्ज्ञानात्म-

कत्वम् अनुमानादिषु विषयाकाराणां परोक्षत्वात् । ज्ञानस्य च सर्वत्र प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् । न हि परोक्षाऽपरोक्षयोरेकत्वं युक्तम् । एवमत्यन्ता-सद्रूपत्वेनाभिमतस्य स्थापित्वादेः सद्रूपज्ञानात्मकत्वमत्यन्तासंभाव्यम् । तथा भूतानुमाने भूतत्वमवभासते ।

न च वर्तमानस्य ज्ञानस्य भूतमात्मा भवति । भिन्नत्वेऽपि ग्राहका-द्ग्राह्यस्य ज्ञानमेवातीतमुत्तरस्य ग्राह्यं नार्थं इति चेत् न । प्रमाणाभावात् । अत्र चातीतं त्रेधा विकल्प्या “तीतं यच्च विज्ञान”मित्यादिना दूषणमुक्तम् । उत्तरमपि त्रेधैव विकल्प्य “द्व्याकारकल्पनायां चे”त्यादिना दूषणमुक्तमिति विवेचनीयम् । तस्मादिदमपि वैभाषिकमतमयुक्तमेव, तस्माद्ग्राह्यार्थाकार एव नीलादिर्न ज्ञानाकारः । कथं तर्हि स्वप्ने । तत्रापि बाह्यमेव देशकालान्त-रगतमद्रष्टाद्वेधाधितसंस्कारवशात्स्मर्यमाणं निद्रादूषितमनस्कतया भ्रान्त्या संनिहितदेशकालमिव मन्यते । विस्पष्टं चैतदनन्तरदिवसानुभूतस्य स्वप्ने वर्तमानावभासदर्शनादन्यत्रापि स्वप्ने तथाङ्गीकर्तुं युक्तम् । शिरच्छेदोप्यन्यत्रा-वगतः स्वसंबन्धितया दोषवशादवगम्यते सर्वत्र संसर्गमात्रमसदेवादभा-सते । संसर्गिणस्तु सन्त एव । सेयं विपरीतव्यातिरुच्यते मीमांसकैः । असत्-व्यातिवादिनस्तु संसर्गिणोऽप्यपलपन्तीति विशेषः । शुक्तिरजतवेदनेऽपि विद्य-मानैव रजतत्वजातिर्विद्यमानस्यैव शुक्तिकाशकलस्यानात्मभूतैवात्मतया-ऽवगम्यते, तथा वन्यासुतादिष्वपि विद्यमान एव सुतशब्दायां वन्यान्वि-ततया तत्पदसंनिधिदोषादवगम्यते । यत्तु कैश्चिदेवमादिषु तदाकारावभा-समपहृत्य विवेकाग्रहणमेव भ्रान्तिरित्युक्तम् । तत्संविद्धिरोधादेवोपेतणी-यम् । कोहि नामाहुलिनिपीडितदृष्टिश्चन्द्रद्वित्वं न प्रकाशत इति ब्रूयात् । किं चैक एवायं चन्द्रो न द्वाविति द्वित्वविवेकं चन्द्रस्य स्पष्टमनुसंधानस्य चतुषां द्वित्वभ्रमो जायमानः कथं विवेकाग्रहणनिमित्तः संभवति ? एवमव-गतदिकस्य दिग्भ्रमो नाग्रहणनिमित्तः संभवति । कथं पुनर्द्वित्वस्यावगमः । न संस्मरणम्, तद्वैतत्वाभावात् । न ग्रहणम् । अप्राप्तस्य चतुषां ग्रहणासंभ-

घात । उच्यते । देशद्वयं नेत्रेण प्राप्तं चन्द्रश्च तयोश्च संसर्गो दोषव-
शादवगम्यते देशद्वये चन्द्रं प्रतीत्य देशगतं द्वित्वं दोषवशाच्चन्द्रेऽध्यव-
स्यति । तथापि पित्तवर्तिपीतत्वं शङ्खस्वरूपं च चक्षुषा गृह्णन्दोषवशात्सं-
बन्धं बुद्ध्या इत्यवगन्तव्यम् ।

किंच यदि सम्यग्जतबोधे तादात्म्यमवभासते न शुक्तिरजतवेदने
ततोवभास्यभेदादवभासस्य वैलक्षण्यं प्रागेव बाधकादनुसंधातुं शक्यात् ।
वैलक्षण्यावगमाच्च न प्रवर्तते ।

किंच यदि रजतार्थी शुक्तिरूपादानं कार्यतयावगच्छेत् ततोऽकार्यस्य
कार्यतया भानाद्विपरीतख्यात्यापत्तिः । अथ नावगच्छेन्न प्रवर्तते तत्कार्या-
वगमाधीनत्वात्प्रवृत्तेः । अथाकार्यत्वानवगमेपि कार्यावगतिसादृश्या-
त्प्रवृत्तिः । ततस्तत्कार्यत्वानवगमे नाकार्यावगतिसादृश्यमप्यस्तीति निवृ-
त्तिरपि स्यात् सादृश्यधारिविशेषात् । न चासति कारणे कारणसदृशं तत्कार्यं
साधयितुमर्हति । मासीषधत् शुक्तिका रजतकार्यमाभरणम् ।

ननु ग्रीहिकार्यमपूर्वं नीवाराः साधयन्ति नैवं । ग्रीह्यंशाएव तत्र
कार्यं कुर्वन्ति । ते च विकलाः सन्तोष्यशक्त्यवस्थायां तत्साधनत्वेन यथा
शक्तिप्रयोगाभिधानादवगताइति नाकारणात्तत्सदृशात्कार्यात्यप्तिः । अथ
त्वकार्यानवगतिरेव प्रवृत्तेः कारणं, ततो बाह्या अपि वेदार्थे प्रवर्तन् अका-
र्यत्वानवगमात् । अथ त्वकार्यमेव तेऽवगच्छेयुः, ततः कार्यस्याकार्यतया-
वगमात् विपरीतख्यातिरित्यास्तां तावत् । तस्मात्स्वप्नादिष्वपि बाह्यस्यै-
वाऽन्यथावभासात्सिद्धं सर्वत्र बाह्यावलम्बनत्वम् । अथ स्वप्नप्रत्ययत्वात्
स्तम्भादिज्ञानमप्यन्यथा ज्ञानमित्यनुमीयते । तदसत् । तथा सति प्रत्य-
यत्वाविशेषात्त्वदीयमप्यनुमानं मिथ्या स्यात् । मिथ्यात्वशाह्णोनुमान-
स्याऽमिथ्यात्वे वा तत्रैव हेतोर्व्यभिचारः । तस्मात्सूक्तं यस्य च दुष्टं
कारणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति ।
तस्मादव्यभिचारात्प्रत्ययं न परीक्षितव्यम् ॥ ॥ इति शून्यवादः ॥

१ अत्र तथैवेति युक्तः पाठ इति प्रतीमः ।

२ तथा च परमतप्रवेश इति भावः ।

प्रत्यक्षस्य सत्संप्रयोगजन्यत्वलक्षणेन लोकसिद्धेनाव्यभिचारमुक्त्वा
इदानीमनुमानादेरप्यव्यभिचारार्थं लोकसिद्धमेव लक्षणमाह ।

अनुमानं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसं-
निवृष्टेऽर्थे बुद्धिः ॥ ६ ॥

यस्य यादृशस्य येन यादृशेन सह साक्षाद्वा प्रणाद्या वा यादृशः
संबन्धः संयोगः समवायः एकार्थसमवायः कार्यकारणत्वमन्यो वा दृष्टा-
न्तधर्मिषु नियतो ज्ञातस्तं तादृशं साध्यधर्मिषु दृष्टवतस्तस्मिंस्तादृशे
तादृशसंबन्धसंबन्धिनिं प्रबलेन प्रमाणेन तादृश्यतद्विपर्ययाभ्यामपरिच्छिन्ने
या बुद्धिः साऽनुमानम् । यथा धूमस्यानुपरतोर्द्विगमनस्याग्निसाहित्यं महान-
सादिषु नियतमुपलब्धवतः पर्वते तद्वर्शनादग्निज्ञानम् ।

ननु नियमावधारणाधीनत्वे कथं तादृष्येणापरिच्छिन्ने प्रवृत्तिः ईदृ-
शोहि नियमः—यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः । यद्यद्रसवत्तत्तद्रूपवदिति, एवं
चेद्यावद्रूपमग्निसद्भावोऽवगत एवेति नापरिच्छिन्नविषयत्वमनुमानत्वस्य
संभवतीति । अत एव चोद्याद् विभ्यतः केचिदसंनिवृष्टग्रहणं स्मरणाभिमा-
ननिरासार्थं व्याचक्षते गृहीतयाहित्वमेवानुमानस्य स्वीकुर्वाणाः । तथापि
नाप्रामाण्यम् । न ह्यगृहीतग्रहणं प्रमाणलक्षणम् । अनुभूतिर्हि तल्लक्षणम् ।
अनुमानस्य च गृहीतयाहित्वेऽपि प्रत्युत्पन्नलिङ्गकारणजत्वेन संस्कारमात्रज-
त्वाभावात्स्मृतित्वाभावादनुभूतित्वमेवेति युक्तमस्य प्रामाण्यम् । अयं स्मृति-
प्रमोषः कस्मान्नः श्रीयते । प्रत्युत्पन्नकारणसद्भावात् । संस्कारातिरिक्तका-
रणासद्भावेन हीदं रजतमित्यत्रानुभवरूपस्यापि रजतज्ञानस्य बलात्स्मृति-
त्वमाश्रित्य प्रमोषोऽङ्गीकृतः । अत्र तु लिङ्गस्यानुभवकारणस्य सद्भावादयुक्तं
प्रतीतिसिद्धस्यानुभवरूपस्यापह्वेन स्मृतिप्रमोषाङ्गीकरणमिति । सोऽय-
मेषामकारणकस्त्रासः । तथा हि यदि हि यावद्वाप्ययापकसद्भावोऽवगतः
स्यात्ततो गृहीतयाहित्वमाशङ्क्येतापि, न त्वेवमस्ति । महानसादिष्वेव हि
दृष्टान्तधर्मिषु प्रागनुमानादुपस्थाग्निसाहित्यमवगतम् । न सर्वत्र प्रमाणा-

(९) कारणासंभवेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

संभवात्, यथा चासंभवस्तथा न्यायरवमालायामेव प्रपञ्चितं, दृष्टान्तधर्मि-
ष्वेव बहुशोऽग्निसाहित्यमुपलब्धवतोऽनग्नौ च क्वचिदपि प्रयत्नेनान्विष्यमाणे
धूममदृष्टवतः साध्यधर्मिष्वग्निमत्ताज्ञानमुत्पद्यते, आह च “साहित्ये मित-
देशत्वात्प्रसिद्धे वह्निधूमयोः । व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गमकत्वं प्रकल्पित” मिति ।
धूमस्तु दृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिण इति च । ततश्चानुमित्सता न
सर्वेषां धूमवतामग्निमत्ताऽवगन्तव्या । नापि सर्वत्रानग्नौ धूमस्याभावः,
भूयोऽग्निसाहित्यं व्यभिचारादर्शनमित्येतावदेवानुमानार्थिभिरभ्यर्थनीयं ना-
धिकं किञ्चित् । यत्त्विदं यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति ज्ञानं, तदनुमानमेवेति
तत्रैवोक्तम् । नन्वेवमप्यनेनैव सामान्यानुमानेन सर्वधूमवतामग्निमत्ताऽवग-
तेति यत्पुनः पर्वतादिदेशविशेषेषु धूमदर्शनादग्न्यनुमानं तस्य गृहीतयाहित्वं
तदवस्थमेव स्यात् । मैवम् । सामान्यविशेषभेदात् । सामान्येन हि धूमव-
तामग्निमत्ताऽवगता पर्वतादेस्तु देशविशेषस्य स्वरूपमपि प्रागवगतं, न
तरामग्निमत्त्वम् । यस्त्ववगतमेवेति मन्यते तेन पर्वतस्वरूपमेव तावदप्राप्तं
पर्वतसमीपस्थैः केन प्रमाणेनावगतमिति वक्तव्यम् ? । न प्रत्यक्षेण नान्येन
प्रमाणेन । न चानवगतपर्वतस्तस्याग्निमत्तामवधारयितुमलं, यदि वेदानो-
तनं पर्वतस्याग्निमत्त्वं प्रागेवावगतं स्यात् ततोऽग्न्यर्थी विनैव धूमदर्शने-
नाग्नये पर्वतमारोहेत् । न ह्यग्न्यर्थिनावगतेऽग्नौ धूमदर्शनेनार्थः कश्चित् ।

किं च । धूमेऽपलक्षितस्य पर्वतादिदेशविशेषस्याग्निसंबन्धोऽवगत
इति वदता धूमसंबन्धोऽप्यवगत इति वक्तव्यम् । न ह्यज्ञातसंबन्धमुपलक्षण-
मुपलक्ष्यमुपलक्षयितुं क्षमम् । अथ देशमात्रस्य धूमेनोपलक्षणं, न देशविशे-
षस्य, ततोऽग्निमत्त्वमपि तन्मात्रस्यावगतं न देशविशेषस्य । अतो लिङ्गलि-
ङ्गिनोरविशेषाल्लिङ्गस्यैव देशकालातिरेको न लिङ्गिन इति प्रलापमात्रम् ।
अपि च यत्राग्नीन्धनसंयोगस्तत्र धूम इत्यनेन धूमेऽप्यवगत एवेति न किञ्चिद-
प्यवगन्तव्यमवशिष्यते धूमज्ञानेनेत्यलं बालजल्पितेन । यदि चावगतमेवानु-
मानेनावगम्यते, ततः स्मरणमेव प्रमुषिततद्भावमनुमानज्ञानं स्यात् ।

न च प्रत्युत्पन्नकारणजत्वादस्मृतित्वम्, तदसिद्धेः । संबन्धिदर्शनं हि
सदृशदर्शनवत्संस्कारमुद्बोधयेत् । कृप्तं हि तत्र तस्य कारणत्वम् । संस्का-

रश्चोद्बोधितः स्मृतिं जनयतीत्यविवादं, स्मृतिश्च, प्रमोषः शुक्तिकारजता-
दिवेदनेषु कृप्र एव । तदेवं कृप्तेनैव मार्गेण धूमादग्निज्ञानोत्पत्तौ को नामा-
कृप्तं लिङ्गस्य लिङ्गज्ञाने हेतुत्वं कल्पयेत् । कल्पनायां वा शुक्तावपि रज-
तवेदनस्यानुभवरूपत्वात्तदुपपत्तये दोषस्यैवानुभवहेतुत्वं कल्पनीयम् ।
अकल्पने त्वत्रापि स्मृतिप्रमोषादप्रामाण्यमेव स्यात् । तस्मादवश्यमगृही-
तयाहित्वमङ्गीकर्तव्यम् । नन्वाग्निविशेषस्यागृहीतसंबन्धस्याननुमेयत्वात्सा-
मान्यमनुमेयं, तच्च प्रागवगतमेवेति कथमगृहीतयाहित्वं? यथाहुः “विशे-
षेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता । अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन्निमग्ना वादिद-
न्तिन” इति । नैष दोषः, अवगतस्यापि सामान्यस्य देशान्तरकालान्तरसं-
बन्धस्यागृहीतस्य ग्रहणादुपपन्नं प्रमेयत्वम्, इदं चापरमेकदेशिना वक्तव्यं
केन प्रमाणेन धूमदर्शनस्याग्निज्ञानहेतुत्वमवगम्यत? इति, तदानन्त्या-
दिति चेत् । न । तस्य संस्कारद्वारेणाप्युपपत्तेः । अनुभवरूपत्वमनुपपन्नमिति
चेन्न । स्मरणस्यापि तत्परामर्शप्रमोषेणानुभवाभिमानोपपत्तेः, वस्तुतोऽनुभ-
वत्वं त्वसिद्धमेव । प्रमाणाभावात् । न ह्यग्निज्ञानेऽनुभवत्वे प्रत्यक्षमन्यद्वा
प्रमाणमस्ति । अस्ति तु स्मृतिप्रमोषत्वे । अथ स्मृतिप्रमोषत्वे वा बाधकं
स्यात् । न चाग्निज्ञानस्य तदस्तीत्यतो न स्मृतिप्रमोष इति चेत्, न ।
स्मृतिप्रमोषस्याप्यबाधदर्शनात् । मणिप्रभादर्शिनो मणिबुद्धिस्तावत्स्मृति-
प्रमोष एव । अन्यथा विपरीतव्यातिप्रसङ्गात् । अथ च प्रवृत्तस्य मणिला-
भाच्च बाधकमस्ति, तस्मात्स्मृतिरेवानुमानमित्यप्रामाण्यापत्तिः । कथं
च गृहीतयाहित्वमनुमानस्य? । अत्यन्तापरिदृष्टे देशे काले चाग्निरनुमीयते
स केन प्रमाणेन प्रागवगतः? न प्रत्यक्षेण, तस्य विद्यमानोपलम्भनत्वात् ।
न चान्येन केनचित् ।

किं च । अग्निधूमयोर्मध्यः संबन्धा देशकालानवच्छिन्नः प्रत्यक्षेणाव-
गत इत्येतावदेव भवान्ब्रवीति, न चैतावता देशान्तरकालान्तरसंबन्धोऽग्निर-
वगतो भवति, तस्मादगृहीतयाज्ञेवानुमानम् । किमत्रागृहीतम्? अग्निसामा-
न्यं तावद्गृहीतमेव पर्वतोपि प्रत्यक्षेणावगतः । अग्निविशिष्टस्तु पर्वतो न
केनाप्यवगत इति सोऽनुमेयो भविष्यति । तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन संबन्ध-

मात्रं प्रमेयमवशिष्यते । यथा “दधा जुहोती”ति विशिष्टविषयोऽपि विधि-
विशेषणपरो भवति, तथेहापि विशिष्टविषयमेवानुमानम् । विशेषणविशेष्य-
योः प्राप्तत्वात् इति युक्तम् । यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीतिवत्संबन्धविषयं
भवतीति । यस्तु प्रतिपन्नमर्थं परमनुमानेन प्रतिपिपादयिषति । तेन साधनं
प्रयोक्तव्यम् । येन वाक्येन परस्यानुमानबुद्धिरुत्पद्यते तत्साधनमित्युच्यते ।
तच्च पञ्चतयं केचित्तृयमन्ये, वयं त्रयम् । उदाहरणपर्यन्तं, बुद्धोदाहरणादि-
कम् । अतपादीयान्तावत्प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चावयवं साधनं
मन्यन्ते । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा, कृतकत्वादिति हेतुः, यत्कृतकं तद-
नित्यं दृष्टं यथा घटादीत्युदाहरणम् । कृतकश्च शब्द इत्युपनयः, तस्मा-
दनित्य इति निगमनम्, अयं त्वतिविस्तरो गतार्थ इति मन्यानाः सौगता
द्वयवयवमुदाहरणोपनयात्मकं मन्यन्ते । स्मर्यमाणनियमं हि लिङ्गं साध्यध-
र्मिण्यनुसंदधानस्य स्वयमेव लिङ्गबुद्धिरुत्पद्यते, तेन यत्कृतकं तदनित्य-
मिति, कृतकत्वस्यानित्यत्वेन नियमं स्मारयित्वा कृतकश्च शब्द इत्युप-
नयमात्रे कृते शब्दस्यानित्यत्वमवगम्यत एवेति कृतमवयवान्तरैः । एवं
त्वत्यन्तसाक्षाद्भवेव वाक्यं क्लेशगम्यार्थं भवतीति अवयवमेव युक्तम् ।
अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् यत्कृतकन्तदनित्यं यथा घटादीत्येवमुदाहर-
णान्तं साधनं सर्वत्र वार्तिकारः प्रयुङ्गे । अथवा यत्कृतकं तदनित्यं यथा
घटादि कृतकश्च शब्दः, तस्मादनित्य इत्युदाहरणप्रभृति प्रयोक्तव्यम् ।
एवमप्यन्यनाधिकमेव साधनम् । तथा च यत्कर्म तत्फलवत् होमोपि कर्म
तेनापि फलवता भवितव्यमित्येव सर्वत्र भाष्यकारः प्रयुङ्गे । प्रतिज्ञादोषाः
प्रत्यक्षविरोधादयोऽप्रसिद्धविशेषणत्वादयश्च वार्तिके प्रपञ्चिताः । असि-
द्धिरनैकान्तिकत्वं बाधकत्वं चेति त्रयो हेतुदोषाः । तत्रासिद्धिः पञ्चन्या
बुद्धो धर्माधर्मवेदी सर्वज्ञत्वादिति स्वरूपासिद्धिः, न हि सर्वज्ञत्वस्वरूपं
क्वचिदस्ति । वह्निर्दाहकः शीतत्वादिति संबन्धासिद्धिः, शैत्यस्य वह्नि-
संबन्धाभावात् । नन्वेवं समुद्रवृद्धौ चन्द्रोदयस्य हेतुत्वं न स्यात्, उदयस्य
समुद्रसंबन्धाभावात्—एककालसंबन्धादुभयोरदोषः । यदा तर्हि चन्द्रस्य
नभोमध्ये स्थितिं दृष्ट्वा पञ्चदशनाडिकातिक्रान्ता समुद्रवृद्धिरनुमीयते तदा

कथं तत्रापि परम्परा संबन्धादुभयोरदोषः । न हि साक्षात्संबन्ध एव सर्व-
त्राश्रीयते । यद्वि येन साक्षात्प्रणाद्या वा केनापि संबन्धेन नियतं तत्तस्य
तथैवानुमापकं भवतीति दर्शितमेवैतत् । तेन यादृशः संबन्धो हेतोर्वादिना
दर्शितः, तदसिद्धौ दोषो भवति नान्यथा । गोशब्दः साक्षादिमद्वचनो-
गोशब्दत्वादिति व्यतिरेकासिद्धिः । न हि धर्मिव्यतिरेकेण गोशब्दत्वं नाम
किंचिदस्ति । नित्यमाकाशमनवयवद्रव्यत्वादिति सौत्रान्तिकमाकाशाभा-
ववादिनं प्रत्याश्रयासिद्धिः । वायुराकाशश्चानित्यः, मूर्तत्वादिति व्याप्त्य-
सिद्धिः, मूर्तत्वस्याकाशे व्याप्त्यभावादिति । अनैकान्तिकत्वं द्विविधम् ।
सव्यभिचारं संप्रतिसाधनं च, नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वादिति कर्मादिष्वनित्ये-
ष्वमूर्तत्वसंभवाद्वाभिचार्यमूर्तत्वम् । अप्रत्यक्षो वायुः, द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वात्,
प्रत्यक्षो वायुः महत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वादिति । संप्रतिसाधनत्वादुभयमप्य-
निर्णायकं संशयहेतुः अगृह्यमाणबलाबलत्वादुभयोः । कश्चित्त्वाह । न
विरुद्धार्थं हेतुद्वयं तुल्यबलमेकत्र संभवति । तद्भावे वस्तुनि नित्यसंशया-
पत्तेः । द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वस्यापरोक्षावभासविरोधादप्रत्यक्षत्वमनुमापयितु-
मसामर्थ्यादौर्बल्यम् । स्पर्शनानुमानं त्वविरुद्धं बलवदिति न द्वयोस्तुल्य-
बलत्वम् । अतो नास्ति संप्रतिसाधनो हेतुरिति स वक्तव्यः । सव्यभिचा-
रोऽपि तर्हि न संशयहेतुः स्यान्नित्यसंशयापत्तिप्रसङ्गादेव । सत्यपि तस्य संश-
यहेतुत्वे प्रमाणान्तरेण निर्णयसंभवाच्च नित्यसंशयापत्तिरिति चेत् । तर्ही-
हापि प्रमाणान्तरेण निर्णयसंभवाददोषः । तथा सति यत्प्रमाणान्तरविरुद्धं
तस्य दुर्बलत्वादितरस्य बलीयस्त्वादतुल्यबलत्वमिति चेत् । केन चोक्तमु-
भयं तुल्यबलं ? मिति । किं त्वगृह्यमाणबलाबलत्वमात्रम् । तथा हि यः
स्याणुत्वं पुरुषत्वं वा नावधारयति तस्योर्द्ध्वत्वं संशयहेतुर्भवति । निर्णीते
त्वन्यतरस्मिन् रूपे संशयो निवर्तते । तथा यो वायोरपरोक्षावभासं नाव-
धारितवान् तस्य पृथिव्यादिषु स्पर्शनैर्व्यपन्नं स्पर्शवत्त्वं, व्योमादिषु वा
प्रत्यक्षत्वव्याप्तमरूपत्वं वायुपलभमानस्य भवत्येव संशयः, स तु प्रमा-

णान्तरेण निर्णये सति निवर्तत इत्यास्तां तावत् । तस्मात्सप्रतिसा-
मपि सव्यभिचारवत्संशयहेतुः । तथा च भाष्यकारः—यत्कर्म तत्फल-
होमोपि कर्म तेनापि फलवत्तया भवितव्यमित्यस्योपरते कर्मणि द्रव्या
तत्संयोगानां च द्रव्यान्तरं फलं दृष्टमिति द्रव्यमपि फलवत्स्यादिति प्रो-
साधनं ब्रुवन् 'सप्रतिसाधनत्वमपि दूषणमिति दर्शयति । तस्मात्सोपि सं-
शयहेतुः । असाधारणं तु गन्धवत्त्वं पृथिव्यां दृष्टं न क्वचिदपि बुद्धिमाद-
तीति न संशयहेतुः । साधारणं हि द्रव्योः साध्यतदभावयोर्दृष्टत्व-
भयत्राप्यनवस्यया बुद्धिमादधत्संशयहेतुरित्युक्तम् । तथा विरुद्धार्थव्या-
मपि हेतुद्रव्यमेकत्र दृश्यमानं स्वव्यापकमेकस्मिन् धर्मण्युपसंहरदेक-
विरुद्धोभयरूपधर्मत्वासंभवात्संशयं जनयति । न चैवंभावोऽसाधारण-
संभवतीति नायं संशयहेतुः । तथा बाधको नाम हेत्वाभासो यो विर-
इति तार्किकैरभिधीयते स च षड्विध इति केचित् । धर्मधर्म्युभयेषां स्व-
पस्य विशेषणस्य च बाधात् स चतुर्थेति केचित् । उभयबाधस्य च धर्म-
मिबाधान्तर्गतत्वात् एकधेयपरे, सर्वथा समीहितधर्मविपर्ययसाधनत्वात्
इदमेव च युक्तम् । अवान्तरभेदस्यानुपयोगात् । यद्यवश्यमवान्तरभेदे
वक्तव्यः, तर्हि द्वैतमेव वक्तव्यम् । धर्मस्वरूपबाधनं, तद्विशेषबाधनं
चेति । न हि धर्मतद्विशेषबाधकत्वं नाम हेनोर्दूषणं संभवतीति स्वय-
मेव वार्तिककारेण "धर्मस्वरूपबाधेन विरुद्धो योऽभिधीयते" इत्यादिना
दर्शितम् । तथा हि द्रव्यातिरिक्तः समवायः, इह—प्रत्ययहेतुत्वात् संयोगव-
दिति, अत्रेहप्रत्ययहेतुत्वमसमवायत्वेन भेदेन च व्याप्तं, संयोगे दृष्टम् । सम-
वायस्यासमवायत्वं भेदं चापादयत्समवायधर्मस्वरूपं तद्विशेषं चैकत्वं बा-
तइत्युदाहृतम् । तदयुक्तम् । इह—प्रत्ययहेतुत्वं हि समवाये धर्मिणि न
न वा ? । यद्यदृष्टं ततोऽसिद्धत्वाच्च कस्य चिदपि साधकं बाधकं
भवति । यदि दृष्टं तत्कथं तत्रैव दृश्यमानं तस्यैव बाधनं कुर्यात्, किं
हि सति बाधेत ।

(९) स्वविशेषस्य चेति पुस्तकान्तरपाठः ।

कथं न च तदुर्मतया दृश्यमानस्य कथंचिदपि तेन विरोधः संभवति ।
 ननु समवायत्वं बाधत इत्युक्तम् । यदि समवायत्वं नाम सम-
 त्रार्थधर्मिणोऽतिरिक्तं तद्बाधेपि न धर्मिस्वरूपं बाधितं स्यात् । अथ धर्म्येव
 तस्य बाधकं संभवतीत्युक्तम् । तस्मान्न धर्मिस्वरूपबाधनं नाम हेतु-
 दाशः क्वचित् संभवति, सर्वत्रादृश्यमानस्यासत्त्वात्, दृश्यमानस्य चाविरोधात्
 गोशर्मविशेषणस्यैकत्वस्य कामं संभवति बाधः, न त्वेतदूषणम् । यदि खल्विह-
 किं प्रयहेतुत्वं समवायस्यैकत्वं विहन्त्यात् ततो द्रव्यातिरेकं साधयतः किं
 वव यते? न हि द्रव्यातिरेकसाधनकृतमेकत्वसाधनं, यतस्तस्य दूषणत्वेन
 सिद्ध्यते । तस्मादुर्मस्वरूपस्य तद्विशेषस्य च बाधनाद् द्विविधमेव बाधकम् ।
 सः नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति अत्र कृतकत्वमनित्यत्वेन व्याप्तत्वान्नि-
 प्वस्वरूपमेव बाधते । यस्तु स्वरूपमेव शब्दानामभिधेयं नार्थान्तरमित्ये-
 प्रतर्ग्य प्रतिपिपादयिषुस्तत्सिद्ध्यर्थमेवं प्रयुङ्गे । अगृहीतसंबन्धावस्योपि
 निदः स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयति विभक्तिमत्त्वात् गृहीतसंबन्धवदिति
 विरुधर्मविशेषविपर्ययसाधनो हेतुः । पश्चाद्वि संबन्धग्रहणादस्वरूपप्रति-
 पत्तिरनं दृष्टमिति तदुदेव प्रागस्वरूपार्थत्वं तेनैव हेतुना प्रसज्येत । स्वरू-
 मः प्रतिपादने च बाधितेऽर्थप्रतिपादनमपि तदुर्मस्वरूपं बाधितमेव ।
 त्रिपि प्राक्संबन्धग्रहादर्थान्तरप्रतिपत्तिः शक्यते कर्तुम्^१ । ॥ १ ॥ इति विरोधादेव ।
 सर्वत्र यो हेतुर्योऽगृहविशेषविशिष्टेन साध्येन दृष्टान्तधर्मिषु नियतः स
 तादृग्विशेषविशिष्टस्य साध्यस्य^२ धर्मिणि प्रमाणान्तरविरोधात्साधनासंभ-
 वेन साधनविपरीतं विशेषं नियमबलात्स्वयमेव बाधमानो निर्विशेषस्य च
 साध्यस्यासंभवात् साध्यमेव न साधयति । यथा शरीरचित्तनकर्तृकत्वेन
 तादिषु व्याप्तमुत्पत्तिमत्त्वं देहाङ्गुलीनां चेतनकर्तृकत्वसाधनायोच्य-
 स्यात् ।

त्वन् १ विरोधो हि एककालावच्छेदेनैकदेशावृत्तित्वलक्षण एव वक्तव्यः स च तद-
 धा

दृश्यमाने न संभवतीति भावः ।

२ धर्मस्वरूपमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

प्रत्य ३ न हीति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ वक्तुमिति पाठान्तरम् ।

५ साध्यधर्मिणीति पुस्तकान्तरपाठः ।

६ साधनतयोच्यमानमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

मानं शरीरिणश्चेतनस्यानुपलब्धिविरोधेन साध्यितुमशक्यत्वादशरीरस्य तेनैव हेतुना घटादिविवारणाद्विधादुपशून्यस्य चेतनस्यासंभवाच्चेतनकर्तृकत्वमेवाङ्कुरादीनां न साध्यति । तेन धर्मविशेषविरोधो हेतोः साध्यसिद्धिमेव निरुणद्धीति भवति दूषणम् । धर्मविशेषविरोधस्तु साध्याविरोधित्वाच्च दूषणं, प्रत्युत सिद्धान्तान्तरदूषणत्वात्प्रतिवादिन एव नियहस्यानत्वाद् दूषणं तद्वति, न वादिनः । यस्तु दृष्टान्तपरिदृष्टसाध्यविशेषविरोधसंभवेऽपि तद्रहितं साध्यमात्रं हेतुः साध्यत्येव । तच्च विशेषान्तरमात्रेण सिध्यतीति वदति, तस्याप्यग्निनियतस्तृणादिविकारो हिमे दृश्यमानः शैत्यप्रत्यक्षविरोधादौष्ण्यासंभवेऽप्यनुष्णमेवाग्निं साधयेत् । तस्मादुर्मविशेषविपर्ययसाधनत्वं हेतोरदूषणमेव । उदाहरणं द्विविधं साध्यार्थादाहरणम् । वैधर्म्यादाहरणं च । साध्यार्थं लिङ्गमुद्दिश्य लिङ्गिन उपादानम् । यो यो धूमवान्महानसादिः स सर्वोऽग्निमान्दृष्ट इति सम्यगुक्ते च साध्यार्थं न वैधर्म्यं वक्तव्यं गतार्थत्वात्, यदा वक्तव्यमापतति तदा लिङ्गभावमुद्दिश्य लिङ्गाभावोपादानं, यत्राग्निर्नास्ति तत्र सर्वत्र धूमोऽपि नास्ति यथा तोयादिष्विति । यत्र भावेन भावः साध्यते तत्रैव विधिरूपं साध्यार्थं तत्प्रतिषेधरूपं च वैधर्म्यम् । यत्र तु मेघाभावादिना वृष्ट्याद्यभावः साध्यते तत्र साध्यार्थमेव प्रतिषेधरूपम् । यथा यदा यत्र मेघोत्पत्तिर्नास्ति तदा तत्र वृष्टिर्नास्तीति वैधर्म्यं तु विधिरूपम् । यत्र वृष्टिरस्ति तत्र मेघोत्पत्तिरस्तीति । तेन यद्विदुःशक्तं—प्रसज्यप्रतिषेधात्मकमेव वैधर्म्यमिति तदनादरणीयम् । साध्यार्थाभासाश्च साध्यविकलत्वादयो वैधर्म्याभासाश्च साध्याभाववैकल्यादयो वार्तिक एव द्रष्टव्या इति । तत्तु द्विविधमिति दृष्टस्वलक्षणविषयमेवानुमानमिति मन्वानान्निराकर्तुमदृष्टस्वलक्षणविषयमप्यनुमानं क्रियादिविषयमस्तीति दर्शयितुं द्वैविध्याभिधानम् । न हि क्रियास्वलक्षणं प्रत्यक्षेण कदाचिद्गृह्यते पूर्वोत्तरदेशसंयोगविभागमात्रस्य

१ ययोर्व्याप्यव्यापकभावस्तदभावयोर्व्याप्यव्यापकभावश्च वैपरीत्येन सिद्धिरिति भावः ।

२ यत्र मेघोत्पत्तिर्नास्ति इति पाठान्तरं तु साधु मन्ये ।

प्रत्यक्षेण ग्रहणम् । याभ्यामेवागन्तुकाभ्यामागन्तुकं कारणमनुमीयते तच्च क्रियेत्युच्यते ।

ननु द्रव्यमेव कारणं स्यात् । न । तस्य प्रा^१गपि सद्भावात् ।

ननु क्षणान्तरे ऽन्यद्रव्यं सर्वसंस्काराणां क्षणिकत्वात् । सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानम् । यदा समानदेशे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा तिष्ठतीति लक्ष्यते । यदा त्वनन्तरदेशे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा गच्छतीति लक्ष्यते । दीपगमनवच्छायागमनवच्च सदृशापरापरक्षणानामुत्तरोत्तरदेशप्रारब्धानां गमनावभासनिमित्तत्वात् कृतं क्रियया । किं चानुत्पन्नस्य लक्षणस्य क्रियाश्रयत्वायोगादुत्पन्नस्य च विनाशयस्तत्वात् कथं क्रियारम्भकत्वं, यथाहुः । “क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिये”ति । तदिदं शब्दाधिकरणे निराकरिष्यामः । ततः स्थिरत्वे सति तन्मात्रेणानुपपत्तेः क्रियानुमानं युक्तमिति न युक्तम् । कार्यं हि कारणमात्रमपेक्षते । तच्चेह दृष्टमेवास्ति, प्रयत्नविशेषानन्तरं हि शरीरे देशसंयोगविभागाख्यं फलमुत्पद्यमानमुपलभ्यते ततः^२ । स एव निमित्तम् । तद्वदात्मशरीरसंयोगश्चासम^३वायि शरीरं च समवायीति किमत्रादृष्टकारणानुमानेन ? । नन्वसमवायिकारणभूतस्य संयोगस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यं नान्यत्र तन्तुसंयोगानामिव स्वाश्रयेषु तन्तुषु पटः, तन्तुतुरीसंयोगस्य वा पटतुरीसंयोगः । प्रयत्नवदात्मसंयोगस्त्वनैवंविधे व्याप्ति कथं संयोगमारभते ? अतः कारणान्तरं कल्पनीयमिति चेत् । न । तन्तुसंयोगः स्वाश्रय एव पटमारभते पटस्य बहुतन्तुव्यापित्वात् । संयोगानां च द्वयोर्द्वयोरेव वृत्तेः ।

किं च शरज्यासंयोगान्नोदनाख्याद्युपदेव शरे शरावयवेषु च सर्वेष्वतर्बहिर्वर्तिषु बहूनि कर्माण्युत्पद्यन्ते । तत्र येषामवयवानां ज्यासंयोगो-

१ समवायसंबन्धेन क्रियां प्रति तादात्म्येन द्रव्यं कारणमिति न शक्यते वक्तुं द्रव्यस्य स्वरूपसतो यावद्द्रव्यभावित्वेन क्रियाया यावद्द्रव्यभाविताप्रसङ्गादिति भावः ।

२ लक्षणस्येति पाठो नोपलभ्यते पुस्तकद्वये एकत्र पाठसत्वे पदार्थार्थकं लक्षणपदमिति ध्येयम् ।

३ अतः स एव निमित्तमिति पा०

४ असमवायी-इति पाठं तु सर्वपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानमपि साधु प्रतिपद्ये ।

नास्ति तेष्वस्वाश्रयेषु स्वाश्रयासमवेतेषु च ज्यासंयोगः कर्माभत-
व्यभिचारः । न हि ते संयोगाश्रयीभूते शरे समवेताः, शरस्यैव तेषु ति प्रा-
वायात्

किं च प्रयत्नवदात्मसंयोगानन्तरं युगपदेव हस्ते प्रयत्नवदात्म-
क्ततत्संयुक्तेऽङ्गदे चाङ्गुलीयके च तल्लग्नौ मणौ च कर्मात्पद्यते । अथैवमादिभि-
नोदनात् प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्वा कर्मात्पत्तिः । किं तु संयुक्तसंयोगादित्यु-
ज्यासंयुक्तावयवसंयोगात्तदनन्तरावयवे तत्संयोगाच्च तदनन्तरे । तदवयव-
संयोगाद्वस्ते तत्संयोगादङ्गदे तत्संयोगान्मणावपीति । एवं तर्ह्यत्रापि शरहा-
वक्तुं प्रयत्नवदात्मसंयुक्तशरीराकाशसंयोगाच्छरीराकाशदेशविभागस्तथाव-
गाच्च तदनन्तरदेशसंयोग इति दृष्टेनैव संयोगेन संयोगविभागसिद्धेर्न व्यभि-
कल्पनाऽवकल्पते ।

किं च न संयोगस्यैवायं धर्मः । सर्वाण्येवासमवायिकार-
स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यमारभन्ते नान्यत्र । ततश्च कर्माप्यस-
कारणत्वेनानुमीयमानं वियति विहङ्गमे चोभयत्रानुमीयेत । न हि विय-
मणा वियति कार्यं संभवति । ततश्च वियत्यपि चलतीति बुद्धिः स-
अतो नानुमेयं कर्म, किमिदानीं नास्त्येव क्रियातत्त्वम् ? अस्ति, प्रत्य-
गमात्

ननु संयोगविभागातिरिक्तं न किञ्चिदत्र दृश्यते, सर्पति सर्प-
सर्पस्य च द्वयोर्मिथः संयोगविभागाविशेषेऽपि सर्पमेव—चलतीति बुद्धि-
म्बते न भूमिम्, अतोऽस्याबुद्धेरालम्बनमस्ति सर्पे चलनं नाम तत्त्वम् ।
वाभावाभ्यां सर्पभूम्योश्चलतिबुद्धेर्भावाभावावित्यङ्गीकार्यम् । न चेयमा-
निकी संभवतीत्युक्तं, तस्मान्नैवमभिप्रायमिदं भाष्यम्, किं तु विशेष-
सामान्यविषयं चानुमानमित्यनुमानस्य विषयप्रपञ्चार्थम् । येऽपि म-
“विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाद्गते”ति तेऽनेन निराक्रियन्ते, उ-
रपि विशेषत्वोपपत्तेः । यत्र विशेषस्यैवानुगमस्तत्र विशेषविषय-
सामान्यानुगमे तु सामान्यविषयत्वम् ।

न च सिद्धसाध्यत्वं, देशान्तरकालान्तरसंबन्धस्यागृहीतस्याग्रहा-
ति प्रागेव वर्णितम् ।

इत्यनुमानपरिच्छेदः ।

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसंनिष्कृष्टेऽर्थे विज्ञानम् । विज्ञाताच्छब्दात्प्र-
तिभिधानद्वारेण यद्वाक्यार्थविज्ञानं तच्छब्दं नाम प्रमाणम्, तल्लोक-
द्वयत्वाच्च परीक्षितव्यम् । तच्च द्विविधम् । पौरुषेयमपौरुषेयं चेति, तत्र
पौरुषेयमाप्तवाक्यम्, अपौरुषेयं च वेदवाक्यम्, उभयमप्यनाप्तप्रणीतत्वदो-
षात्तत्त्वतश्च शब्दस्यादुष्टत्वात्प्रमाणम् । तच्च पुनर्द्विविधम् । सिद्धार्थं
निरूपयकं चेति । विधायकमपि द्विविधम् । उपदेशकमतिदेशकं च । इत्यमिदं
निरूपयमित्युपदेशः । यथा लोके-दधिघृतसूपशाल्यादिभिर्देवदत्तो भोजयि-
त इति । वेदेपि प्रयाजावघातादिप्रकारेण दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात् ।
अमिदं कर्तव्यमित्यतिदेशः, यथा लोके-देवदत्तवद्वज्रदत्तो भोजयितव्य-
म् । वेदेपि 'सौर्येण कुर्याद्वया आग्नेयेने'ति । शब्दान्तरादिभिः श्रुतिलि-
ङ्गैर्द्विभिः श्रुत्यर्थैर्द्विभिश्च विवित्रेणमुपदेशो भेदविनियोगक्रमानवबोधय-
वचन-नामधेय-चोदना-लिङ्गैश्चातिदेशोऽन्यत्र विहितस्य नानापदा-
वशिष्टस्य प्रकारस्य तत्प्रतिपादकस्य वा शास्त्रस्य विध्यन्तापरनामधेय-
न्येन संबन्धं विकारं बाधं वा बोधयतीत्युहनीयम् । असंनिष्कृष्टग्रहणं च
वत्ताद्रूपतद्विपर्ययपरिच्छेदनिरासार्थम् । एकदेशिनां तु तदनर्थकमेव
त् । विपरीतपरिच्छिन्ने तावन्नास्त्येव शब्दाज्ज्ञानम् । यदि स्यात्पुरुष-
प्राणां शब्दे संक्रान्त्यनभ्युपगमात्स्वाभाविकमेव शब्दस्याप्रामाण्यं स्यादि-
वेदाप्रामाण्यं स्यात् । यदि परं तद्रूपपरिच्छिन्नविषयस्यानुवादस्य निरासः
स्यात् । तच्चायुक्तम्, तस्यापि शास्त्रत्वात् । न हि तस्याप्यप्रामाण्यम्, अनुभ-
वत्वात् । प्रत्यक्षाद्यनन्तर्भावाभावाच्च शास्त्रत्वमेवेत्यास्तां तावत् । इदं च
शब्दमस्येदं कारणं कार्यं संबन्धे कार्यसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकमित्य-
नुमानलक्षणमभिधायैतेनैव शब्दं व्याख्यातमिति वदन्तः काश्यपीयाः

१ शब्दस्य ज्ञानमिति पाठान्तरम् ।

२ न हि कस्याप्यप्रामाण्यमिति पाठान्तरम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे इति ब्रुवाणाः । सौगताश्चानुमानादभि-
न्नमिति मन्यन्ते । तत्र यत्तावत्पदार्थज्ञानं तदवगतार्थविषयत्वात् प्रमाण-
मेव न भवतीति किं तस्य भेदाभेदपरीक्षया, यत्तु वाक्यार्थज्ञानं तदगृ-
हीतसंबन्धैरेव पदार्थैरूपजायमानं नानुमानशङ्कामर्हति, न हि सर्वैर्वाक्या-
र्थविशेषैः संबन्धग्रहणमस्ति ।

न च संभवत्यनन्तैः संबन्धग्रहणम् । अत्यन्तापूर्वाऽपि वाक्यार्थवि-
शेषः पदार्थैरेवगम्यते दूरदेशवार्तास्त्विति सर्वजनीनमेतत् । यत्त्वाप्तवाक्य-
त्वादविसंवादानुमानं, तद्वाक्यार्थावगमोत्तरकालत्वान्न तस्यानुमानत्वमा-
पादयति । वाक्यश्रवणानन्तरमेव हि आप्तानाप्तज्ञानानपेक्षैरेव पदार्थै-
र्वाक्यार्थाऽवगम्यते । अत्यन्तादृष्टपुरुषप्रणीतेऽपि वाक्येऽवगते तु वाक्यार्थे
सत्यासत्यत्वसंशये प्रणेतुराप्तत्वावगमे सति सत्यत्वमनुमीयमानं न वाक्या-
र्थावगतेराप्तत्वावधारणानपेक्षजन्मनोऽनुमानत्वमापादयति । तस्मात्प्रमा-
णान्तरमेव लोके शाब्दमित्यपौरुषेयस्यापि वेदस्य सिद्धं प्रामाण्यम् । एक-
देशिनां तु लोकवचसामनुमानत्वमङ्गीकुर्वतां यथा वेदप्रामाण्यं न सिद्धति
तथोक्तम् । उपमानमपि सादृश्यमसंनिहृष्टेयं बुद्धिमुत्पादयति । यथा
गवयदर्शनं गोस्मरणस्य । पूर्वदृष्टे स्मर्यमाणेऽर्थे दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानमु-
पमानम् । याऽसावस्माभिर्नगरे दृष्टा गौः साऽनेन गवयेन सदृशीति । किं
पुनः सादृश्यम् ? अर्थान्तरयोगिभिः संबन्धिसामान्यैरर्थान्तरस्य तादृश-
योगः सादृश्यं, यथा गोजातियोगिभिः कर्णाद्वयवयवसामान्यैर्गवयजातेर्योगो-
गवयस्य गोसादृश्यं, गवयसंयोगिभिश्च गोर्योगस्तत्सादृश्यम्, अत एव च
सामान्यभूयस्त्वाल्यत्ववशेन सादृश्यप्रकर्षाप्रकर्षौ, सुसदृशमीपत्सदृशमिति ।
ये तु सामान्ययोगातिरिक्तमन्यदेव तत्त्वं सादृश्यं मन्यन्ते तेषां प्रकर्षाप्रकर्-
षभेदः किंनिमित्त इति चिन्तनीयम् ? ।

न च तत्त्वान्तरत्वे प्रमाणमपि किंचिदस्तीत्यास्तां तावत् । न
चेदमुपमानं प्रत्यक्षान्तर्गतम् । अनिन्द्रियसंनिहृष्टत्वान्नगरस्यस्य गोः,
न चानुमानमगृहीतसंबन्धस्याप्युपजायमानत्वात् । एवं क्लिप्तानुमीयते-
गौर्गवयसदृशः, गवयसादृश्यस्य प्रतियोगित्वात् । यद्यत्सादृश्यप्रतियोगि

तत्तत्सदृशं दृष्टम्, यथा ऽयमनयोरन्यतरस्यान्यतरेणापि । न चेदं युक्तं,
 यो हि द्वावर्थौ मिथः सदृशौ युगपच्च दृष्टवान् एकामेव तु गामुपलभ्य-
 नगरे वने गवयं पश्यति । सोऽपि गाङ्गवयसादृश्यविशिष्टामुपमिनोत्येव-
 तस्मान्नानुमानम् । शाब्दत्वं तु न शङ्क्यमेव । अतः प्रमाणान्तरं प्रसिद्ध-
 त्वान्न परीक्षितव्यम् । अर्थोपत्तिरपि, दृष्टः श्रुतो वा अर्थोऽन्यथा नोपप-
 द्यत-इति अर्थकल्पना । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहि-
 र्भावस्यादृष्टस्य परिकल्पना । प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरेण विनानुपपत्तिमालो-
 च्य तदुपपत्तयेयाऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थोपत्तिः । यद्वनपपन्नादुपपादकार्था-
 न्तरकल्पनार्थोपत्तिरनुमानमेव तर्हि तत्रापि बहिर्मन्तरेणानुपपन्नात् धूमा-
 द्बुद्धिः कल्प्यते । स्यादेवम् । यद्वनपपन्नं गमकं स्यात् इह तु यत्रोपपद्यते
 तदेव गम्यम् । गृहाभावेन हि विना बहिर्भावो नोपपद्यते । किमिदानीमु-
 पपादकादनुपपन्ने बुद्धिरर्थोपत्तिः, को दोषः ? न खलु कश्चिद्दोषः, किन्त्वसौ
 नैवास्ति, न ह्युपपादकदर्शनादनुपपन्नार्थं बुद्धिर्भवति, यदि स्यात् वृत्त-
 त्वदर्शनाच्छिषिपात्वं कल्प्येत । वृत्तत्वेन विना शिंशिपात्वस्यानुपपत्तेः ।
 तस्मादनुपपन्नमेव गमकं नोपपादकम् । अथोच्यते, नाऽविनाभावेनानुपप-
 त्तिरित्युच्यते, किं तु संशयोपत्तिः, यस्य हि जीवनं गृहसंबन्धेव प्रायशोऽव-
 गतम्, तस्य गृहाभावे दृष्टे जीवनं सांशयिकं भवद्बहिर्भावकल्पनया
 समाधीयते । ततश्च प्राग्बहिर्भावकल्पनाया जीवनस्य संदिग्धत्वाच्च
 लिङ्गत्वं, न हि सन्दिग्धं लिङ्गं भवति । जीवनरहितं च गृहाभावमात्रं
 मृतेऽपि सद्भावादनैकान्तिकं न बहिर्भावमनुमापयितुमलम् । अतोऽनुमाना-
 संभवात्प्रमाणान्तरमेवेदम् । यथा चानुमाने निश्चितं गमकमेवमर्थोपत्तौ
 सन्दिग्धं गमकमिति दर्शनबलादभ्युपगम्यते । संशयश्चात्र पूर्वदृष्टरूपवि-
 संवादात्, तदिदमसंबद्धम् । न हि संदिग्धे जीवने बहिर्भावः शक्यते
 कल्पयितुम् । कथं हि जीवति वा मृतो वा देवदत्त-इति सन्दिहान-
 स्तस्य बहिर्भावं कल्पयेत् । न हि भावाभावसंशयस्य बहिर्भावकल्पनयाऽ
 पनोदः संभवति । सर्वत्र हि संशयस्य निदानोच्छेदादुच्छेदो भवति
 अन्यतरपक्षावधारणाद्वा ।

न च बहिर्भावकल्पनया तावन्निदानोच्छेदः, जीवनस्य प्रायेण गृहसंबन्धित्वात्तद्विपर्ययोऽत्र संशयहेतुत्वेनोपन्यस्तः, न चासौ बहिर्भावे कल्पिते समुच्छिद्यते, प्रत्युत विपर्यय एव दृढमवस्थाप्यते, न चान्यतरपक्षावधारणमपि विद्यते, जीवनभावाभावौ ह्यत्र संदिह्येते । न चानयोरन्यतरस्यापि बहिर्भावकल्पनया निर्णयो भवति, अन्यद्वि जीवनं अन्यश्च बहिर्देशसंबन्धः ।

न च गृहाभावनिसंबन्धनाऽर्यापत्तिर्जीवननिर्णयायालम्भवति । न ह्येवं संभवति, यस्माद्वेदतो गृहे नास्ति तस्माद्यज्जीवतीति । प्रत्युत पूर्वनिश्चितमेव जीवनं गृहाभावादेव सन्दिग्धं कथं तत एव निर्णीयते ? न हि संशयहेतुरेव निर्णयहेतुर्भवति । तस्माद्यज्जीवनं सन्दिग्धं तत्तावदन्यतोऽपि निश्चित्य पश्चाद्बुद्धिः संबन्धः कल्पयितव्यः । यस्माद्वेदतो जीवति गृहे च नास्ति तस्माच्चूनं बहिरवस्थित इति ।

ननु सन्दिह्यमाने जीवने तत्कल्पनं संभवति, यस्मादविद्यमानो गृहे जीवति वा न वा तस्माद्बुद्धिः स्थित इत्यसंबद्धमेव स्यात् । तस्माद्बुद्धिर्भावनियतं गृहाभावसहितं जीवनं निश्चित्य बहिर्भावः कल्प्यत इत्यनुमानमेवेदं न प्रमाणान्तरमिति । अत्राभिधीयते न तावद्गृहाभावमात्रं लिङ्गं मृतेऽपि संभवात् । न जीवनमात्रं, गृहेऽपि सद्भावसंभवात् । अतो जीवनसंसृष्टो गृहाभावो लिङ्गमिति वक्तव्यम् । प्रथमं च लिङ्गमवगम्य पश्चाल्लिङ्गानुमानेन भवितव्यम् । न तु लिङ्गावगमसमय एव लिङ्गवगमः । अत्र च न बहिर्भावावगममन्तरेण गृहाभावो जीवनं च संसृष्टं प्रत्येतुं शक्यते विरोधात् । जीवता ह्यवश्यं गृहे वा बहिर्वा स्यादव्यमित्यसन्दिग्धम् । अतश्च बहिर्भावमनन्तर्भाव्य जीवनगृहाभावौ समुच्चित्य प्रतिपद्यमानस्येदृशी प्रतिपत्तिरापद्यते । देवदत्तो गृहे नावस्थितो, गृहे वा बहिर्वाऽवस्थित इति । न चैवं संभवति, भावाभावयोरैकत्र देशे समुच्चेतुमशक्यत्वात् । अतो ऽवश्यं देशभेदेनैव देवदत्तस्य भावाभावौ समुच्चेतव्यौ । तेन भावाभावसंसर्गबुद्धौ बहिर्भावस्य बुद्धत्वाच्च पश्चात्किंचि

त्प्रमेयमस्ति । आह च “विद्यमानत्वसंसृष्टगेहाभावधियाऽनया । गेहादु-
त्कालिता सत्ता बहिरेवावतिष्ठत” इति ।

ननु प्रमाणान्तरत्वेऽपि जीवनमात्रस्य गृहाभावमात्रस्य वाऽवगमक-
त्वाभावात्संसृष्टमुभयं गमकमित्यङ्गीकर्तव्यम् । संसृष्टियैव च बहिर्भावस्य
बुद्ध्युत्पन्न पश्चात्कञ्चित्प्रमेयमवशिष्यत इति तुल्योऽयं दोषः । उच्यते । इयमेव
संसृष्टधीरर्थोपत्तिरित्यवगम्य शम्यतु भवान् । किं पुनस्तस्याः कारणम् ? ।
द्वयोर्गेहाभावजीवनयोः परस्परप्रतिघात इति ब्रूमः । यथा खल्वेकेन
नद्यास्तीरे फलानि सन्तीत्युक्ते परेण च न सन्तीत्युक्ते बलाबलविशेष-
मजानानः श्रोता मिथः प्रतिहतमुभयं बुद्ध्यते, न चान्यतरदपि त्यक्तुं
यहीतुं वा शक्नोति । तथाऽपि तु न सत्त्वासत्त्वे समुच्चिनोति विरोधात् ।
एवमिहापि गृहे वा बहिर्वाऽवस्थिता देवदत्त इति केनचित्प्रमाणेन प्रती-
तम्, अन्येन च गृहे नास्तीति, तदुभयं समुच्चितं परस्परप्रतिघाति प्रतीयते,
सोऽयं प्रतिघातो न फलसद्भावासद्भाववदसमाधेयः । किं तु बहिर्भावकल्प-
नया समाधातुं शक्यत इत्येतावान् विशेषः, तेन प्रमाणसिद्धयोर्द्वयोरर्थयोः
परस्परं प्रतिघातोऽर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनालोच्यमानोऽर्थोपत्तेः कार-
णम् । तत्समाधानाय चार्थान्तरकल्पनाऽर्थोपत्तिः प्रमाणान्तरमनुमानात् ।
यश्चायं प्रतीतस्य प्रमाणान्तरेण प्रतिघातः, स एवार्थानुपपत्तिरित्युच्यते ।
भवत्वर्थोपत्तिः प्रमाणम् । अनुमानं त्वर्थोपत्तावेवान्तर्भवति । तथा हि
यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरित्यवगतम् । पर्वतस्य च धूमवत्ताऽवगता, यदि
पर्वते ऽग्निर्न स्यात्तदा धूमवत्ता वा मिथ्या स्यात्, सर्वधूमवतां वा
ऽग्निमत्त्वं मिथ्या स्यात् । कथं तदुभयमप्यमिथ्या स्यादित्यग्निमत्त्वं

१ गृहबहिर्देशेऽवस्थापिता ।

२ अर्थस्यापादनमिति व्युत्पत्त्येहार्थोपत्तिशब्दः प्रमाणपरः ।

३ आप्तिश्चरितत्वानाप्तोच्चरितत्वग्रहनिबन्धनगृहीतप्रामाण्यकत्वागृहीतप्रामा-
ण्यकत्वलक्षणे बलाबले इह वक्तव्ये ।

४ कारणमिति तु युक्तः पाठः ।

५ मिथ्याशब्दोऽत्र न शाङ्कराणामिदानीन्वयार्थः किं तु अनुपपन्नार्थ इति ध्ये-
यम् ।

कल्प्यत इत्यर्थापत्तिरेषा । स्यादेवं यदि सर्वधूमवतामग्निमत्त्वमनुमानाद-
न्येनावगतं स्यात् । न त्वे^१वमस्ति दृष्टान्तधर्मिष्वेव हि धूमस्याग्निनियमो-
दृष्टो न सर्वत्र । अनुमानात् सर्वधूमवतामग्निमत्ताऽवगतिरित्युक्तम् ।

न च दृष्टान्तधर्मिष्वेवावगतस्याग्निमत्त्वस्य सर्वधूमवदग्निमत्तां विना
कश्चिद्विरोधः, येनार्थापत्तिः स्यात् । तस्माद^२संकीर्णविषयत्वादनुमानमपि
प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरपि, सिद्धे च द्वयोः प्रामाण्ये, येन नाम सर्वधूमवता-
मग्निमत्त्वमनुमानेनावगतं तस्य पर्वतादिषु धूमदर्शनाद्वदग्निविज्ञानं
तद् द्वेधापि संभवति । दृष्टान्तपरिदृष्टनिय^३मस्मरणाद्वानुमानम् । प्रतिष्ठा-
ता^४लोचनया वाऽर्थापत्तिः । तस्माद^५र्थापत्तिः प्रमाणान्तरम् । याऽपि क्वचिदव-
स्थितस्य देवदत्तस्यान्यत्र सर्वत्राभावप्रतिपत्तिः साप्यर्थापत्तिः, तथा हि ।
मूर्तस्यार्थस्य युगपत्कात्स्न्येनानेकदेशसंबन्धो न घटत इति स्वशरीरेऽवगतम् ।
स्वशरीरस्य हि ततोऽन्यत्र सर्वत्राभावो दृश्या^५दर्शनेनावगतः । अतोऽन्य-
स्यापि देवदत्तादेर्युगपदनेकसंबन्धो नास्तीत्यनुमीयते । ततो देवदत्तं क्वचि-
त्प्रत्यक्षेणावगच्छन् युगपदनेकदेशसंबन्धं चानुमानेनावधारयन् उभयोपप-
त्तये देशान्तरेषु सर्वेष्वभावं कल्पयति । नन्वनुमानमेवेदं संभवति । देव-
दत्तोऽधुना सर्वत्र नास्ति गृहेऽवस्थितत्वात् मद्वादिति । सत्यं, देवदत्तेन
सहैकदेशावस्थितस्य संभवति । यस्तु क्वचिद्गृहेऽवस्थितस्तदनन्तरं गृहमप्य-
तीत्य तृतीये गृहे देवदत्तं केनचित्प्रमाणेनावगतवान् स तद्गृहातिरिक्ते
मध्यगृहे देशान्तरेषु च सर्वेष्वभावं देवदत्तस्य केन लिङ्गेन प्रतीयात् ? ।
अथ क्वचिद्देवदत्तं पश्यन्, तद्देशव्यतिरिक्ते च प्रत्यासन्ने देशे तदभावमव-
गच्छन्नन्येषामपि सर्वदेशानां प्रत्यासन्नदेशवत्तद्देशव्यतिरिक्तत्वात्तच्छून्यता-
मनुमिमीते, तत्रापि विरुद्धाव्यभिचारित्वं तद्गृहेव हि गम्यते । समीपदेश-

१ न तु तदस्तीति पाठान्तरम् ।

२ विविक्तविषयत्वादित्यर्थः ।

३ नियमो व्याप्तिः ।

४ सहानवस्थानलक्षणो विरोधः ।

५ प्रत्यक्षयोग्यस्य शरीरस्यानुपलम्भेनावधृत इत्यर्थः ।

भिन्नत्वाच्चैत्राधिष्ठितदेशवत्, इति वार्तिक एव दूषणमुक्तम् । तस्मादर्थ-
पत्तिरेवेयम् । एतेन बीजादिष्वङ्कुरजननशक्तिकल्पना व्याख्याता । किं पुनः
शक्तिकल्पनां विना नोपपद्यते? बीजादिषु सत्स्वङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात्,
असत्सु चादर्शनात् बीजादीनामङ्कुरादिकारणत्वमवगम्यते । सत्स्वपि
बीजेषु मूषिकाघ्रातेष्वङ्कुरानुत्पत्तिरकारणत्वं प्रतिभासते । सोऽयं कारणत्वा-
कारणत्वयोर्विरोधः शक्तिकल्पनया समाधीयते । नूनमस्त्यतीन्द्रियमपि रूपं
यद्वावात्कदाचिदङ्कुरोत्पत्तिः, यस्य च मूषिकाऽऽघ्राणेन नाशात्कदाचिदनु-
त्पत्तिरिति कल्प्यते घ्राणाभावोऽप्यङ्कुरस्य कारणम् । घ्राणे च सति तदभा-
वादेवानुत्पत्त्युपपत्तिरलं शक्तिकल्पनयेति चेत् । न । घ्राणक्रियायाः क्षणिक-
त्वात्तदुत्तरकालं तदभावे सत्यप्यङ्कुरानुत्पत्तेः । प्रागभावः कारणं न प्रध्वं-
साभाव इति चेत् । न । अभावत्वाविशेषात् । न हि प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः
प्रागूर्ध्वकालभेदं मुक्त्वा किञ्चिदपि रूपवैलक्षण्यमस्ति । न चाविलक्षणे कारणे
कार्यवैलक्षण्यं संभवति । प्रागभावस्य प्रध्वंसाभावाद्विलक्षणमस्ति रूपमिति
चेत् । कल्प्यमेवं सति किञ्चित्, तच्चाभावे कल्प्यतां बीजस्वरूपे वेति
बीजस्य साक्षादङ्कुरकारणत्वात्तत्रैव कल्पयितुं युक्तम् । एवं यागादेरपूर्व-
स्वर्गादिसाधनशक्तिकल्पनमूहनीयम् । कथं पुनः शक्तिमति यागे विनष्टे
निराधारा शक्तिरवतिष्ठते? । न निराधारा भविष्यति, आत्माधारत्वात् ।
कथमन्यशक्तिरन्यत्र स्यात्? तस्याऽवगमात् । नावश्यं स्वाश्रयैव शक्तिरिति
नियमोऽस्ति । सा हि कार्यतः कल्प्यमाना यत्रैव कार्याय कल्पते तद्वैव
कल्प्या, सा चेयमपूर्वाख्या शक्तिर्यागाश्रया सती यागविनाशात्स्वर्गनिष्पत्तये
न पर्याप्त्यादिति आत्माश्रया कल्प्यते । यथाह । “शक्तिः कार्याऽनुमेयत्वा-
द्यद्वैतैवोपयुज्यते । तत्रैव साऽभ्युपेतव्या स्वाश्रयाऽन्याश्रयापि वै”ति । कथ-
मात्माश्रया सती यागशक्तिरिति व्यपदिश्यते? । तस्य हि फलसाधनत्वमु-
पपादयितुं सा कल्प्यते । तावता तच्छक्तित्वम् । लोकेऽपि प्रसिद्धमेतत्

१ स्वशक्तिः स्वस्मिन्नेवावतिष्ठत इति नियमादित्यर्थः ।

२ चैत्राध्युषितदेशवदिति पाठान्तरम् ।

तैलपानसामर्थ्याच्चिरवृत्तेऽपि तस्मिन्बलपुष्ट्यादिकमद्य मे जातमिति लौकि-
का व्यवहरन्ति । तस्मादनवद्यम् । दृष्टग्रहणेनैव प्रतीतिमात्रग्रहाच्चात-
स्यापि ग्रहणे सिद्धे श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणग्राहिणीत्वेन दृष्टार्थापत्तितो वैल-
क्षण्यमुपपादयितुं श्रुतग्रहणम् । तथा हि लोके तावद् द्वारं द्वारमित्या-
दिषु संपूर्णार्थप्रतिपादनाय संव्रियतामित्यादिशब्दान्तरं श्रुतशब्दैकवाक्य-
त्वेन कल्प्यते । तथा वेदेऽपि “विश्वजिता यजेते”त्यत्र स्वर्गकाम इति
वा स्वर्गार्थमिति वा येनैव शब्देन श्रुतशब्दैकवाक्यभूतेन परिपूर्णार्थाभि-
धानं संपद्यते वाक्यं, तदेव हृदयमानीय श्रुतेन सह मेलयित्वा परिपूर्णाद्या-
क्याद्याकार्यः प्रतीयते । तथा “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम” इत्यादिषु
विधिष्वितिकर्तव्यताप्रतिपादकशब्दाश्रवणादपूर्णे तत्प्रतिपादकशब्दापे-
क्षया चोदनालिङ्गोपस्थापितस्याग्नेयविधेस्त्यंशस्य साध्यसाधनांशप्रतिपाद-
कभागावनपेक्षितत्वादानादृत्य यस्तृतीयोऽंश इत्यंभावोऽन्यन्वाधानादिर्वि-
ध्यन्तत्वेन परिकल्पितस्तस्य वाचको यः शब्द आग्नेयादिवदिति स
वाक्यशेषत्वेन कल्प्यते । अथवा किमकृप्तेनाग्नेयादिवच्छब्देन कल्पितेन ?
किन्तु य एवापमाग्नेयविध्यन्तस्तस्यैव व्यवहितस्यापि चोदनालिङ्गबलो-
पस्थितविकृतिविधिना सहैकवाक्यतामात्रमर्थपत्त्या कल्प्यते । न ह्ययम-
नुपङ्गो येन व्यवहितस्य तस्य न स्यादिति । अतिदेशस्त्वयं व्यवहित-
स्यापि कथंचिदुपस्थानादुपपन्न एव, तथा च वदति “विध्यन्तश्च प्रकृतिव-
च्चोदनायां प्रवर्तते”ति । “विध्यन्त इति प्रधानविधिर्वर्जितं समस्तमेव
पैरोडाशिकं काण्डमभिधीयत” इति भाष्यकारः । नन्वेवं शास्त्रातिदेशा-
ङ्गीकरणे दशमाद्यविरोधः स्यात् ऊहबाधयोश्चासिद्धिः, भवेदेवम् । यदि
यथाश्रुतरूपमेव “व्रीहीनवहन्ती”ति वाक्यं विकृतिं नीत्वा तस्य यथा-
संभवं विकृतिविधिना सहैकवाक्यता परिकल्प्यते । यदि तथा क्रियते
तत्र कृष्णलवरौ व्रीहिशब्दस्य ह वैर्लक्षणार्थत्वायोगादवघातस्य च दृष्ट-

१ मिलित्वेति पाठान्तरन्तु नोचितम् ।

२ बलोपस्थापितस्येति पाठान्तरम् ।

३ चरुलक्षणार्थत्वादिति पाठान्तरम् ।

प्रयोजनाभावात् । ब्रीहिसाधनकोऽवघातोदृष्टार्थो विधीयते । तत्र नाव-
घातस्य बाधः स्यात्, एवं नीवारादिष्वपि ब्रीहय एवावहन्तया इति न
नीवारादिष्ववहन्तिरुह्येत । न त्वेवमस्माभिरुच्यते । किं तु प्रकृतौ प्रधा-
नेन सहैकवाक्यतयाऽवगतस्यास्य यावान्यरिकरो यादृशूपं तादृगतिदिश्यते ।
प्रकृतौ ब्रीहीणां हविष्षुत्तल्लक्षणार्थो ब्रीहिशब्दः । अवघातस्य च तेषु
दृष्टं प्रयोजनं तुषविमोचनं संभवतीति तद्द्वारेणास्य प्रधानैकवाक्यता
ततश्चावघातवितुषीकृतैर्ब्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेतीदृशः
प्रकृतिविधिस्तस्य प्रधानप्रतिपादको योऽशो “यजेते”ति तदुर्जविशेषणांशो-
विकृतिवाक्येन संबध्यते । तस्य च न साक्षादवघातो विशेषणम् । अव-
घातविशेषितवितुषीकरणविशिष्टं हि हविर्यागस्य विशेषणं प्रकृतौ, अत-
स्तदेव विकृतावाक्यते । कृष्णलयागे च कृष्णलशब्दप्य हविर्वाचिनः
प्रत्यक्षश्रवणात्तद्विरोधात्पुरोडाशशब्दो निवर्तते । तन्निवृत्त्या च ब्रीहीणा-
मपि विवृत्तिः, न हि ते कृष्णलानां प्रकृतित्वेन संभवन्ति । वितुषीकरण-
शब्दोपि यो द्वारप्रतिपादकः, सोऽपि कृष्णलेषु तदसंभवाच्चिद्वृत्तः, तद्विशे-
षणं चावघात इति, सोऽपि निवर्तते इति बाधसिद्धिः, नीवारादिषु वितु-
षीकरणसंभवादनवृत्तेऽवघात इत्यूहस्यापि सिद्धिः, दशमाद्ये च यावच्छ्रु-
तानामङ्गशास्त्राणामतिदेशमाशङ्क्य प्रकृत्यान्वितानां तेन रूपेणातिदेशः
सिद्धान्तित इत्यलमतिप्रसङ्गेन । नन्वर्थमेवाध्याहृत्य वाक्यं पूर्यतां किं शब्द-
कल्पनया? नार्थमात्रेण पूरणं संभवति, एकवाक्यभूतपदप्रतिपादिता हि
पदार्था वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति, नान्यथा । न ह्यानयत्येतावत्युक्ते गामि-
त्यनुक्ते प्रत्यक्षप्रतिपक्षेऽपि गवि, गवा सहानयनमन्वीयते । एवं च विकृतिषु
सौर्यादिष्वसंनिहितार्थान्यादिपदनिवृत्तिन्यूनसाक्षाद्भूमत्र वाक्यवृत्त्यापू-
रणाय सूर्यादिपदप्रतिपादूहसिद्धिः । अर्थोऽध्याहारवादिनां तु सूर्यार्थनाध्या-
हृतेन विशिष्टं निर्वपामि—पदमेव प्रकाशयतीति नोहः सिद्धेत् । तथा यत्रा-
धिकारैक्येऽर्थवादमात्रं श्रुतं “प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपय-

न्ती"ति तत्र हि भवन्मते विध्यर्थ एवाध्याहार्यो न विधिशब्दः, ततश्च प्राकृतस्योपकारस्य पदार्थानां च नापूर्वैर्ममर्थे सिध्येत् । सत्स्वपि ह्यर्थानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वे पुनाभिधानमन्तरेणान्वयसिद्धिः । न चेहापूर्वाभिधायी शब्दोऽस्ति योऽपूर्वं प्राकृतैरन्वितमभिदध्यात् । नापि प्राकृतशब्दा विकृतौ सन्ति ये स्वार्थानपूर्वान्वितानभिदधुः । न चार्थवादपदार्थैस्तेषामन्वयः, नाप्युत्पत्त्यपूर्वणेत्यनन्वय एव स्यात् । एवं प्रकृतावपि "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासा"वित्यत्र विधिशब्दस्यानाम्नानादनध्याहाराच्च विध्यर्थस्यैव स्वर्गकामाधिकारापूर्वादानेपाश्रुत्यपूर्वभ्यश्च पृथग्भूतस्याध्याहाराच्च समिदादीनामैर्ममर्थे सिध्येत्, न हि समिदादिवाक्यगतयजतयोऽववातादिवदधिकारापूर्वान्वितं स्वार्थमभिधातुमलं, स्वापूर्वविषयत्वव्याघातात् । तस्मादीदृशेष्वधिकारविधिषु विधिशब्द एवाध्याहार्यो नार्थः । कथं च विध्यर्थस्यात्यन्तलौकिकतया प्रमाणेन तदाभासेन वा बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वेनाभिमतस्य बुद्धिसन्निधानात्मकोऽध्याहारोऽश्रुतविधिशब्दकेष्वधिकारवाक्येषु यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायामित्यादिषु वा शक्यतः इति अकामेनापि शब्दाध्याहारोऽङ्गीकर्तव्य इत्यास्तां तावत् ।

इत्यर्थापत्तिवादः ।

अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्येति । कथं पुनः प्रमाणाभावः प्रमाणलक्षणं? विपरीतत्वात् । पूर्वाक्तसदुपलम्भकप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाभिप्रायोऽयं प्रमाणशब्दः, तदभावश्च षष्ठस्य लक्षणमिति नानुपपत्तिः । किमस्य प्रमेयम्? । उक्तम्—नास्तीत्यस्यार्थस्येति । सर्वे हि वस्तु सदसदात्मना द्विविधं, तद्वदा यत्र सदूपेण वर्तते घटादि, तत्तदा तत्र प्रत्यक्षादिभिरस्तीति प्रतीयते, यत्र त्वसदूपेण वर्तते तत्र सदूपेण बोधकानां प्रत्यक्षादीनां सदूपबोधनायोत्पत्तुं योग्यत्वे सत्यपि योऽनुत्पादो दृश्यादर्शनयोग्यानुपलम्भादिपर्यायो भाष्ये प्रमाणाभावशब्देनोक्तस्तेनेन्द्रियशब्दादिस्थानीयेन नास्तीति प्रतीयते—भूतलेऽत्र घटो नास्तीति, यस्तु नास्तित्वमपहुत्य प्रमेयाभावात्पण्डं प्रमाणं नास्तीत्याह तस्य दृश्यादर्शनानन्तरं नास्तीह भूतले घट इति समुपजायमानस्य

किमालम्बनं? न भूतलम् । सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । तथा गवि योऽश्वो न भवतीति प्रत्ययो, रूपे च रसो न भवतीति, तस्य किमालम्बनम्? । न गोरूपं, तस्य प्रतियोग्यनपेक्षप्रतीतित्वात् । अश्वो न भवतीति ज्ञानस्य प्रतियोग्यपेक्षप्रतीतित्वात् । गोरूपालम्बनत्वे च सिंहादावश्वोऽयं न भवतीति प्रत्ययो न स्यात् । गोरूपस्य तत्राभावात् । अथ योऽश्वान्नेदो गवादिष्वनुस्यूतः सोऽस्यालम्बनमित्युच्यते, कोऽयं भेदो नाम? । यदीतरेतराभावः समाश्रितस्तर्ह्यभावः । अथ पृथक्त्वं नाम गुणविशेषाभेद इत्युच्यते, ततस्तस्य द्रव्यगतत्वाद्गुणेषु रूपादिषु रसो न भवति रूपं, रूपं न भवति रस इतीतरेतराभावप्रत्ययो न स्यात् । यस्तु वैयात्याद्भूतलप्रतीतिव्यतिरेकेण घटो नास्तीत्येवंविधा प्रतीतिरेव नास्तीति वदति, स भूतलादिप्रतीतिमप्यपह्नुवीत । अविशेषाद् घटोऽत्र भूतले नास्तीति व्यवहारस्य च किङ्कारणं?, दृश्यघटे यद्भूतलमात्रविषयं ज्ञानम् एकाकिभूतलविषयमित्यर्थः, तदस्य कारणमिति चेत्, तथा सति पटवद्भूतलोपलम्भे घटो नास्तीति व्यवहारो न स्यात् । भूतलमात्रोपलम्भाभावात् । घटविविक्तभूतलोपलम्भ इति चेत् । कोऽयं घटविवेकः? यदि भूतलरूपमेव, घटवत्यपि प्रसङ्गः । घटसंयोगाभाव इति चेत् । अङ्गीकृतस्तर्ह्यभावः । स्यात्कृतं, यदभाववादिनोऽभावज्ञानस्य कारणं, तदेवास्माकं व्यवहारकारणं भवत्विति, नैवं वक्तुं शक्यम् । मम हि दृश्यादर्शनमभावज्ञानकारणम्, अदर्शनं च दर्शनाभावः । न चाऽसौ भवताऽङ्गीकृतः । अभावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । प्रमाणाभावाङ्गीकारे वा किमपराधं प्रमेयाभावेन ।

ननु प्रथमं प्रत्यक्षेण भूतलं गृहीत्वा पश्चादभावो बोद्धव्यः, तत्राभावज्ञानात्माग्न्यादृशं भूतलज्ञानं तादृशादेव व्यवहारो भवतु^१ । तदिदमुक्तोत्तरम् । तथा हि यस्यामवस्थायां भूतलस्वरूपज्ञानं, घटतदभावयोश्चाज्ञानं ज्ञानाभावस्तेन घटतदभावज्ञानशून्यं भूतलज्ञानं तस्यामवस्थायामस्माभिरुपेयते तदैव च भूतलमात्रवेदनमित्युच्यते स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा चेत्यादिषु मात्रश-

१ प्रतियोग्यपेक्षत्वादिति पाठान्तरम् ।

२ वैयात्यात्=धाव्यात् । ३ भवतीति पाठान्तरम् ।

ब्देन हि घटतदभाववेदनयोरेकभाव उच्यते । भूतलमात्रस्वरूपं ज्ञाऽपि
 घटस्तदभावो वेत्यर्थः, तेन यदि भवानपि घटादिज्ञानाभावयुक्तं भूतलमात्रम
 ङ्गीकुर्यात् ततो ज्ञानाभावाङ्गीकाराद्घटाभावोऽप्यङ्गीकर्तव्य इत्युक्तमेव । अन
 नैवं भ्रमितव्यमभाववादिनापि स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च पश्चात्किंचिद्वा
 रन्धीतीति वदताऽभावज्ञानातिरेकेण तन्मात्रवेदनमङ्गीकृतम् । तदेव घटा
 प्रतियोगिनि नास्तीति व्यवहारकारणत्वात् नास्तीति शब्दस्यार्थेऽप्यत्रादयः
 तस्य हि ज्ञानाभावाभिप्रायो मात्रशब्दः । न चाऽसौ भवतोऽस्ति, अतोप्राक्काली
 शब्दस्यार्थाभावात् भूतलवेदनमेव कारणमिति वक्तव्यम् । ततश्च ज्ञेय
 त्यपि प्रसङ्ग इति स्थितं दूषणम् । अथ भावे देशान्तरस्य देशान्तरग्रहणं प्रा
 णमिति मतं, ततः शावलेयस्थितं गोत्वं बाहुलेये नास्तीति व्यवहृत्तं योऽप्य
 स्थूणान्तरस्थितश्च वंशः स्थूणान्तरेऽनुस्यूतोऽपि तत्र नास्तीति व्यवहृत्तः, स
 स्यात् । अतोऽत्राभाव एव नास्तीति व्यवहारकारणम्, नान्यत्र सूत्रे दृष्ट
 स्मर्यमाणे घटे भूतलवेदनं नास्तीति व्यवहारकारणमिति चेत् न । प्र
 माणास्यापि पार्श्वदेशेष्वभावव्यवहारात् संप्रत्यानीतस्य च घटस्य गृह्यमाणस्य
 स्यैव प्रागयमिह नासीदिति प्राक्कालीनाभावव्यवहारात् । विषयः

ननु भवन्मते प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभाववद्भवः स
 भावप्रमाणभावो ह्यभावज्ञानकारणम् ।

न च प्रमीयमाणे प्रमाणाभावः संभवति । संप्रति प्रमीयमाणे
 घटः प्राक्कालसंबन्धितया न प्रमीयते, अतः प्राक्कालसंबन्धगोचरप्रमाणं न
 यात्तत्कालीनाभावज्ञानं युक्तमेवेति चेत् । न । अयोग्यत्वात् । न हि प्रोक्तं क
 लसंबन्धोऽधुना प्रमातुं योग्यः । योग्यप्रमाणाभावश्चाभावज्ञानकारणं न तुलीय
 प्रमाणाभावमात्रम् । प्राक्काले तु योग्यस्यैव प्रमाणस्यानुदय आसीत् । ताव
 तदानीं घटाभावः सन्नपि प्रमितः, प्रतियोगिनो घटस्यापरामर्शात्, तदपेक्षया परा
 च्चाभावज्ञानस्य । अत एव घटाभावोऽधुना स्मर्यत इति न युक्तम् । अप्रामाण्यपल
 स्मरणायोगात् । यश्चायं प्राक्कालीनोऽनुदयः सोऽधुना प्रमाणोदयेन न चित्त
 नाभावज्ञानमुत्पादयितुमर्हति । उद्धृतमिव नेत्रं रूपबुद्धिम् । अथ न चित्त
 प्रमाणानुदयः संप्रति परामृश्यमानोऽभावज्ञानं जनयेत्, ह्यस्तन इव तावयै

ताऽपि संप्रति स्मर्यमाणो ह्यस्तनाग्निज्ञानम् । स्यादेवं यदि प्रमाणा-
 त्तायमानतया मेयाभावं बोधयेत्, लिङ्गमिव लिङ्गिनम् । न च तथा संभ-
 वः अनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रमेयाभावं हि ज्ञातुं प्रमाणाभावो ज्ञातव्यः
 किं चाभावत्वादन्येनाभावज्ञानेन ज्ञातव्यः सोऽप्यन्येनेति न जन्मसहस्रे-
 ष्वघटाभावोऽवधार्येत । तस्मात्सत्तामात्रेणैव प्रमाणाभावोऽभावज्ञा-
 यीदयति नेत्रादिवदित्यङ्गीकृतं च । अतः प्रमीयमाणस्य घटस्य
 तेषां प्राक्कालीनाभावप्रमितिरीति वक्तव्यम् ? उच्यते । सत्तामात्रेण ज्ञाना-
 ज्ञेयाभावं बोधयतीति सम्यगुक्तम् । अस्त्येवाधुना दृश्यमानस्यापि
 प्राक्कालसंबन्धगोचरयोग्यज्ञानानुदयः, स हि प्राक्कालसंबन्धितया
 योग्यः सन्नपि न स्मर्यते । न चाऽवश्यं प्रमाणाभाव एवाभावस्य
 स्मरणज्ञानस्यापि योग्यत्वे सत्यनुदयोऽभावं बोधयत्येव, तेन
 दृश्यमानोऽपि घटो यदि प्रागप्यासीत्ततोऽवश्यं तत्र स्थितेन प्रमितः
 प्रमितश्चाधुना स्मर्तव्यः स्यात् । एवं सत्यपि न स्मर्यते सोऽयं
 स्मर्यविषयस्मरणानुदयः संप्रति विद्यमानः संप्रतितनं प्राक्कालीना-
 विषयं विज्ञानं जनयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । भाष्ये च प्रमाणाभा-
 वः स्मरणाभावस्याप्युपलक्षणार्थः । तथा वार्तिकेऽपि । यद्वा प्रमाणस्य
 फलत्वात्तदभावोऽपि फलतः प्रमाणाभाव एवेति शक्यते वक्तुम् ।

ननु न सत्तामात्रेण योग्यानुपलब्धेरभावबोधकत्वं युक्तं, सत्यामपि
 कदाचिदभावबुद्ध्यनुदयादसत्यामपि कदाचिदुदयात् । तथा हि ।
 नाङ्गुलीयकबुद्ध्यनुदयादसत्यामपि कदाचिदुदयात् । तथा हि ।
 तावत्सर्वदेशपरामर्शाद् वस्तुतोयोग्यानुपलब्धिर्जातैव, अथ किं सर्वो-
 परामृष्टः किं वा न कश्चिद्देशः परामृष्टोऽपि स्यादिति संदिहानोयो-
 निपलब्धेरनिश्चयात् सत्यामपि तस्यां नाङ्गुलीयकस्याभावमवधारयति,
 न चित्तु सर्वतोऽपरामृष्ट्यापि सर्वतः परामृष्टमिति भ्रान्त्या योग्यानुपलब्धिं
 सत्यमेव तस्यां भ्रान्त्याङ्गुलीयकस्याभावमवधारयति । तस्मात्
 तथैव योग्यानुपलब्धिरभावज्ञानकारणमित्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा चानव-

स्याप्रसङ्गः । तस्मात्स्वसंवेद्या तन्मात्रसंविदेव दृश्यस्य प्रतियोगिनोऽभावो न तत्त्वान्तरम् ।

ननु चाभावानङ्गीकारे तन्मात्रधीरपि न कदाचिच्चिरूपयितुं शक्यते ।

न च भूतलधीरेव तन्मात्रधीः । संसृष्टधियोऽपि तन्मात्रतापातात् । तत्रापि भूतलावभासात् । अतो घटादिवेदनाभावे सति या भूतलधीः सा तन्मात्रधीः, एवं च ज्ञानाभावाङ्गीकारादभावापह्नवोऽनर्थकः । कथं तर्ह्येतच्चिरूपयितव्यं ? तदभिधीयते-घटाद्यभावोऽस्ति प्रमेयं योग्यप्रमाणानुदयश्च तस्य सत्तामात्रेणैव नेत्रादिवद्बोधको न ज्ञाततया यतोऽनवस्था स्यात् । यत्तु सत्यामपि योग्यानुपलब्धभावानवधारणम् असत्यां चावधारणमिति, तत्तु योग्यत्वाज्ञानकृतं, योग्यानुपलम्भा हि ज्ञानकारणम्, तत्र योग्यत्वं ज्ञाततयैव कारणं, न सत्तामात्रेण, ततः सदेव योग्यत्वं कदाचिदज्ञातं नाभावमवधारयति, कदाचिदविद्यमानमेव योग्यत्वं भ्रान्त्या निश्चित्याऽभावमवधारयति, उपलब्ध्यभावस्तु सन्मात्रतया कारणं न ज्ञाततया, तेन नानवस्थापत्तिरिति सर्वमवदातम् । अतोऽस्त्यभावाख्यं प्रमेयम् ।

न च तदैन्द्रियकम् । इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि तज्ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । योऽहनि गृहे प्रातः कालेऽवस्थितो मध्यन्दिनसमये पृच्छते-किमस्मिन् गृहे प्रातःकाले माथुरः कश्चित्पुरुषः शुक्लवासा दीर्घतमो लोहितवर्णः समागतः ? इति, स तदानीमेव योग्यस्मरणानुदयात्तस्याभावं प्रातःकालीनमवधारयति विनैवेन्द्रियव्यापारेण ।

न च प्रातरवगतोऽभावस्तदा स्मर्यत इति वक्तव्यम् । प्रतियोगिनो माथुरस्य तदानीं कथंचिदपि बुद्ध्यनारोहात्, अबुद्धिस्थे च प्रतियोगिनि भावे तदभावज्ञानासंभवात् । एवं च यत्रापीदानीमेवानुपरतेन्द्रियस्यैव संनिहितदेशकालवर्त्यभावः प्रतीयते तत्रापि योग्यज्ञानानुदयस्यैव क्लृप्तसामर्थ्यस्य कारणत्वसंभवात् नेन्द्रियस्य कारणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । तस्माच्च प्रत्यक्षाऽभावः । नानुमेयः । अज्ञातेन तेन कस्यचिल्लिङ्गस्य संबन्धग्रहणासंभ-

* सन्मात्रेणेवेति पाठान्तरम् ।

वात् । यदत्र कैश्चिदुच्यते । दृश्यस्य सत्ता दर्शनव्याप्ता तेन व्यापकभूत-
दर्शननिवृत्त्या व्याप्यस्य दृश्यस्य निवृत्तिरवसीयत इति तन्निरस्तम् ।

व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमनुमिमानेनावश्यं दृष्टान्तधर्मिषु
निवृत्तिद्वयमवगम्य तयोश्च नियमप्रवधार्य साध्यधर्मिणि पक्षे साधनभूतां
दर्शननिवृत्तिं केनचित्प्रमाणेनावगम्य ततो दृश्यनिवृत्तिरनुमातव्या । निवृ-
त्तिश्चाभावात्मिकाया न प्रत्यक्षेण ग्रहणं संभवति । निवृत्त्यन्तरेण तदनुमाने
तदपि निवृत्तिरूपत्वाच्चिद्वृत्त्यन्तरानुमातव्यम्, तदपि तथेत्यनवस्थापतिः ।
अतोऽवश्यं क्वचित्प्रमाणान्तरभूतयाऽनुपलब्ध्याऽभावः प्रत्येतव्यः, प्रमिते च
तस्मिन्पश्चाद्व्यवत्यनुमानम् । सिद्धं तावदभावस्य प्रमाणान्तरत्वं, शब्दोप-
मानार्थापत्तयस्तु नाशङ्कनीया एव । अतः सिद्धं पष्ठं प्रमाणम् । एताव-
न्त्येव च प्रमाणानि । यत्त्वधिकं संभवाख्यं प्रमाणं सहस्रादिसंख्ययाऽवयव-
भूतशतादिसंख्याऽवगतिराठकप्रमाणेनावयवकुडवपरिमाणवगतिः कैश्चि-
दिष्यते । तदविनाभावनिमित्तत्वादनुमानमेव । वटे वटे वैश्रवणा इत्या-
दिकं चैतिह्यं प्रमाणमेव न भवति, निर्णयाभावात् । ग्रामाण्येऽपि वाऽऽगमान्त-
र्गतत्वात् तत्र प्रमाणान्तरम् । प्रतिभाष्यमपि प्रमाणं कैश्चिदिष्टम्-श्वस्ते
धाताऽऽगन्तेत्यादिकं तत्तु लिङ्गाद्याभासजमनिस्वायकत्वादेवाप्रमाणम् ।
अतो यत्काश्यपीयैः प्रतिभागस्यमृषीणां धर्मधर्मत्वमाश्रितं, तदसारम् । लोक-
प्रसिद्धिरपि प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतैवेति न प्रमाणान्तरम् । अतः पठेव प्रमाणानि ।
तथा च भगवद्रामायणे । “रामः पञ्चकृतयो लोके याभिः सर्वोऽनुदृश्यते” इति ॥

इत्यभाववादः ।

लोकप्रसिद्धस्वतः प्रामाण्यप्रदर्शनेन प्रत्यक्षादीनां तदन्तर्गतस्यापि
शास्त्रस्य स्वतः प्रामाण्याच्चादनालक्षणोऽर्थो धर्म इति प्रतिज्ञातेऽर्थे सा^१ धिते
संप्रत्यनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादित्यनेन चित्रादिचोदनानामैहिकफ-
लानां प्रत्यक्षादिभिरसंवा^२देन विसं^३वादेन च प्रामाण्यमाक्षिप्यते । पूर्वोक्तस्तु

१ सिद्धे इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ असंवादः फलानुपलम्भः ।

३ विसंवादे विपरीतफलोपलम्भः ।

“न च तथाभूत”मित्याक्षेपः परलोकफलस्वर्गकामादिचोदनाविषय इति विषयभेदादपौनरुक्त्यम् ।

ननु च नन्व^१ तथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदनेति चोदनामात्रपरिग्रहाद-
विशेषणैवासावाक्षेपः, तथेहापि यदा तावदसौ विद्यमानाऽसीत् तदा फलं
न दत्तवती यदा फलमुत्पद्यते तदाऽसौ नास्ति कथमसती फलं दास्य-
तीत्याऽक्षेपस्य स्वर्गकामचोदनास्वपि तुल्यत्वादविशेषत्वमिति नास्ति विष-
यभेदः । उच्यते, पूर्वोक्तेपस्तावत्परलोकफलविषय एव तत्र हि प्रमाणान्त-
रापेक्षः शब्दो न स्वातन्त्र्येण प्रमाणम् ।

न च चोदनाऽर्थे प्रमाणान्तरमस्ति, अतोऽप्रमाणं चोदनेत्ययमाक्षेपः
स चायं परलोकफलविषय एव भवति । पशुकामचोदनासु हि यदि तावत्क-
र्मान्तरमेव हि पश्वादीन्युपलभ्यन्ते, ततोऽपेक्षितमूलप्रमाणलाभात् सिद्ध्यति
चोदनायाः प्रामाण्यम् । अथ नोपलभ्यन्ते ततः प्रमाणान्तरबाधेनैव सुखमप्रा-
माण्यमभिधातुं शक्यत इति किमाक्षेपसारूप्यप्रतिपादनव्यसनेन । तस्मात्स
तावत्परलोकफलविषय एव, अयं त्वैहिकफलविषयः । न हि पारलौकि-
कफलस्यानन्तरफलानुपलब्ध्या निरासः संभवति । न हि तेनानन्तरं भवित-
व्यं, जन्मान्तरभावितात् । नन्वसती कथं फलं दास्यतीतीदं तुल्यम् । नेति
ब्रूमः, अपूर्वद्वारेण संभवात् । स्वर्गा हि स्वभावाद्देहान्तरानुभवनीयत्वाद-
नन्तरासंभवित्वेन शास्त्रार्थावधारणवेलायामेव निश्चीयते इति अपूर्वम-
न्तर्भाव्यैव तत्र शास्त्रार्थाऽवधार्यन्ते । तच्च विरस्यायीति कारणस्याविनाशा-
त्संभवति कालान्तरे स्वर्गस्योत्पत्तिः पश्वादयस्त्वनन्तरमपि संभवन्तीति
तत्साधनत्वेन चोद्यमानानां चित्रादीनां शास्त्रार्थावधारणसमयेऽपूर्वप्रणा-
डीसमाश्रयणे कारणं न किञ्चिदस्तीति स्वरूपेणैव फलसाधनत्वं शास्त्रार्था-
ऽवधार्यते । तथा चानन्तरमेव फलेन भवितव्यम्, कालान्तरे कर्मस्वरूपस्य
विनष्टत्वात् कारणत्वाभावादनन्तरं च फलमनुपलब्ध्यैव निरस्तमित्यप्रा-
माण्यं चित्रादिचोदनानाम् । न चानुष्ठानानन्तरं फलानुपलब्ध्यैव शास्त्रार्थ-
ऽपूर्वमन्तर्भावयितुं शक्यते, शास्त्रार्थावधारणपूर्वकं ह्यनुष्ठानं नानुष्ठानपूर्वकं

१ न च तथा भूतमित्यपि पाठः ।

शास्त्रम् । तस्मादेहिकानामत्राऽऽक्षेप इति युक्तो विषयभेदः, विषयभेदाच्च
न्यायोऽपि भिद्यते । परलोकफलासु प्रमाणापेक्षितत्वमाक्षेपन्यायः । अत्र तु
प्रमाणान्तरविरोध इति न्यायभेदादपौनरुक्त्यम् । अथवा पूर्वोक्तस्यमते सूत्रा-
णि व्याचक्षणाऽसूत्रितमेवाक्षेपं दर्शितवान् । इदानीं तु वृत्तिकारमतेन सूत्रे-
णैवाक्षेपः क्रियते । तदिह चित्रादिवाक्यानि प्रमाणान्यप्रमाणानि वेति
विचार्यते । तदर्थं च किं तेषां प्रमाणान्तरविरोधोऽस्ति न वेति । तत्र फला-
नामनन्तरमुपलब्ध्यानामनुपलम्भादतत्साधनत्वं चित्रादीनामवगम्यते ।
तदिदं प्रत्यक्षाविसंवादे अवश्यंभाविनि सति तदभावादप्रामाण्यं, क्वचित्तु
प्रत्यक्षविरोधादप्रामाण्यम् । “स एष यज्ञायुधी यजमानेऽज्जसा स्वर्गं लोकं
याती”ति । यज्ञायुधीति हि यज्ञायुधशरीरं संयोगादुच्यते । यजमानशब्दोऽपि
हि कर्तृवचनस्तस्यैव वाचको नात्मनः, तस्य सर्वगतत्वेनाभिमतस्य क्रिया-
विरहिणः कर्तृत्वायोगात्, यज्ञायुधसंयोगाभावाच्च । संयोगाभिप्रायश्चायं
यज्ञायुधीति शब्दः पात्रचयनस्तुत्यर्थत्वात् । न स्वस्वामिसंबन्धाभिप्रायः प्राग-
पि पात्रचयनात्तत्संभवात् । शरीरस्य च प्रत्यक्षविरुद्धं स्मर्गगमनम् ।

न च कालान्तरेऽपि संभवति, यातीति वर्तमानापदेशात् । भस्मी-
भूतस्य च कालान्तरेऽपि तदसंभवात् ।

न च शरीरव्यतिरिक्तः, कश्चिदात्माऽस्ति, तस्मादप्रमाणम् । एव-
मपौरुषेयस्याप्यप्रामाण्ये स्वर्गकामचोदनायामपि नाश्वसितुं युक्तमित्य-
प्रामाण्यमेवायातम् । एवं प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधेन प्रत्यक्षविरोधेन चाक्षिप्ते
प्रामाण्ये विरोधपरिहारमुपेत्यैव कारणदोषनिराकरणेन पूर्वोक्तमेव स्वतः-
प्रामाण्यं स्वपक्षसाधनत्वेन सिद्धान्तवादी दर्शयति । “त्रौत्यत्तिकस्तु शब्द-
स्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशः” इति । पूर्वं हि प्रत्यक्षादीनां स्वतःप्रामा-
ण्यस्य लोकसिद्धत्वात्तदन्तर्गतत्वाच्च शास्त्रमपि प्रमाणमित्येतावदुक्तं, न तु
कारणदोषनिराकरणं कृतम् । इह तु शब्दार्थसंबन्धस्यौत्यत्तिकत्वात्तदद्वारा
पुरुषानुप्रवेशाभावात्पुरुषाश्रयत्वाच्च शब्ददोषस्यादुष्टमेव शास्त्रं स्वतः-
प्रामाण्यमित्युक्तम् । एवं संबन्धनित्यतया ऽप्रामाण्यं निराकृत्य स्वतः प्रामाण्ये

१ यज्ञायुधसंयोगाच्छरीरमुच्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

स्थापिते परः पुनराह-स्यादेतत् नैव शब्दस्यार्थनास्ति संबन्धः कुतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता वेति । तथा हि न तावत्संयोगोऽस्ति, तद्भावे हि तुरादिशब्दोच्चारणे मुखस्य पाठनादि स्यात् ।

न च कार्यकारणभावः, द्वयोरपि नित्यत्वात् ।

ननु वर्णस्फोटजात्यादिविकल्पेन व्यक्त्याकृतिसंबन्धादिविकल्पेन च बाह्ययोः शब्दार्थयोर्दुर्निरूपत्वाद्गकाराद्याकारं विज्ञानमेव शब्दः, तज्जनितं च गवाद्याकारविज्ञानमेवार्थ इति कार्यकारणत्वमेव शब्दार्थयोः संबन्धः, नैवम् । निरालम्बनज्ञानानुत्पत्तेः संबन्धान्तरं तु नाशङ्कनीयमेव । प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं संबन्ध इति चेत् । न । असति संबन्धे प्रत्यायकत्वस्यासंभवात् । केन संबन्धेन शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीत्येतदेव हि निरूप्यते । तत्र प्रत्यायकत्वादेव प्रत्यायकत्वमित्यात्माश्रयदोषापत्तिः, तस्मान्नास्ति संबन्धः, असति च संबन्धे वस्त्वन्तरस्य वस्त्वन्तरबोधकत्वासंभवादतिरूपितहेतुविशेषं स्वप्रज्ञानवद्व्यावृच्छिकं शब्दार्थज्ञानं न प्रमाणं भवितुमर्हति । लौकिकस्तु व्यवहारोऽसत्यपि शब्दप्रामाण्ये प्रमाणान्तरवशात्कथंचित्संगच्छेतापि वैदिकस्तु व्यवहारः शब्दैकशरणात्वादनादर्तव्यः स्यात् निर्मूलत्वात् । स्यादेवं यद्यसंबन्धः शब्दार्थयोः, अस्ति तु संबन्धः प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वलक्षणोऽसत्येव संबन्धान्तरे स्वभावत एव शब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकोऽर्थश्च प्रत्याय्य इत्ययमेव संबन्धो भविष्यति । यच्चैदमिन्द्रियलिङ्गादिवत्संनिकर्षव्याप्यादिसंबन्धानपेक्षमर्थप्रतिपादनम् इदमेवाभिधानमित्युच्यते । तदेव च संज्ञासंज्ञित्वं तेनाच्यते संज्ञासंज्ञितलक्षणः संबन्ध इति । किं पुनः शब्दस्यार्थप्रतिपादने प्रमाणम् । शब्दानन्तरमर्थप्रतिपत्तिरेव । नन्वियमभिप्रायानुमानद्वारेणैवोपपन्ना । नेति-ब्रूमः । अर्थोभिप्रायशून्येनापि स्वापाद्यवस्थायां परवशप्रयुक्तैरपि शब्दैरर्थप्रतिपत्तिदर्शनात् । तथा पुरुषान्तरकृतमपौरुषेयं वा वेदवाक्यमनर्थज्ञैरपि प्रयुज्यमानं व्युत्पन्नानामर्थबुद्धिं जनयत्येव । तस्मात्प्रत्यायकः शब्दः । किमिति तर्हि प्रथमश्रवणे न प्रत्याययति ? सहकारिविरहात् । संज्ञात्वग्रहणमपि शब्द-

१ ज्ञानानुपपत्तेः ।

स्यार्थे प्रतिपादयतोऽङ्गं, नेत्रस्यैवालोकः । तेन यः पुरुषान्तरेभ्योऽयं शब्दोऽस्य संज्ञेति ज्ञातवान् तस्यैव प्रत्याययति नान्यस्येति न दोषः । नन्वेवमस्तु नाम संबन्धः स तु पौरुषेय इति त्वदुक्त्यैवापन्नम् । तथा हि न हि शब्दस्यार्थेन संयोगतादात्म्यादिः संबन्धः, किंतु प्रत्यायकत्वं, तच्च पुरुषाधीनमित्युक्तम् । अतोदेवदत्तादिशब्दस्यैवार्थस्येयं संज्ञेति एवं संबन्धे कृते परचाच्छब्दस्यार्थप्रतिपादनमिति सिद्धं पौरुषेयत्वम् । पूर्वोक्तं संबन्धनित्यत्वमसमाधायेदानीमथ गौरित्यत्र कः शब्दः ? इति कया सङ्गत्या केन वा प्रयोजनेन शब्दस्वरूपं निरूप्यते ? सङ्गतिस्तावत्प्रासङ्गिकी । संबन्धप्रस्तावात्संबन्धिनोरपि शब्दार्थयोः प्रस्तुतत्वात्तत्स्वरूपं निरूप्यते । प्रयोजनमपि तदवयवाश्रितानामूहादीनां सत्यत्वम् । निरवयवे हि वाक्ये पदे वा वाचकेऽवयवानां मृषात्वात् तदाश्रितान्यपि कार्याणि मृषा भवेयुः । किंच संबन्धसिद्ध्यर्थमवश्यं वर्णानां वाचकत्वं समर्थनीयम्, अन्यथा हि तेषां प्रत्येकं सङ्गत्यभावाद्वाचकत्वानुपपत्तिमाकलयतां स्फोटस्य च शशविषाणायमानस्य दूरनिरस्तं वाचकत्वमिति संबन्ध एव वाच्यवाचकभावो निराधारत्वाच्च स्यात्तत्तत्प्रत्ययत्वमिति तत्सिद्ध्यर्थं वर्णानां वाचकत्वं समर्थयितुं शब्दस्वरूपं निरूप्यते । किं गौरित्यत्र वर्णा एव शब्दः ? उत तेभ्योऽर्थान्तरं मित्येव प्राधान्येन निरूप्यते वर्णावयवगत्वगोशब्दावयविजातिनिराकरणं तु प्रासङ्गिकं, वर्णा एव शब्द इत्यवधारणसमर्थनार्थं, तत्र वर्णानामपि पुद्गलाख्यानवयवानार्हताः सङ्गिरन्ते, तत्त्ववयवानुपलम्भादयुक्तम् । प्रत्यक्षेण तावदवयवा नोपलभ्यन्ते वर्णेषु साकल्यवैकल्यग्रहणाभावात् । नानुमानेन तैः सह कस्यचिद्विज्ञेयस्य संबन्धग्रहणात् ।

न च सामान्यतोदृष्टम्, न हि यद्यद्वस्तु तस्य तस्यावश्यमवयवैर्भूतवित्यम्, परमाणूनां निरवयवत्वात् । तेऽपि सावयवा इति चेत् । तदवयवा अपि तथा स्युस्ततः परमपि तथेति एकस्यैव माषावयविनोऽनन्तावयवित्वं स्यात् ततश्चैकेनैव माषेण, तिलेन वा सर्वं जगद्व्याप्येत । अनन्तर-

१ शास्त्रदीपिकायाः पुस्तकद्वयेऽयं पाठो नोपलभ्यते केवलमेकस्मिन्नेवोपलभ्यते तथाप्यर्थस्वारस्येन पूर्वोत्तरप्रकरणानुगच्छेण चायमावश्यकः पाठ इति प्रत्येयम् ।

वयवैर्मूर्तैरन्यान्यस्यावकाशमप्रयच्छद्विरनन्तदेशव्याप्तेः, तस्मान्निरवयवाः परमाणवो वर्णाश्च । तथा गत्वजातिरित्वजातिश्च निष्प्रमाणिकैव ।

ननु द्रुतविलम्बितमध्यमेष्टदात्तानुदात्तस्वरितेषु सानुनासिकनिरनुनासिकयोर्ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु च प्रत्यभिज्ञायमाना जातिः कथञ्चास्तीति शक्यतेऽभिधातुम् ? । सत्यमस्ति प्रत्यभिज्ञा, सा तु व्यक्त्यकत्वादेवोपपन्ना । द्रुतादिभेदावभासस्तु द्रुताद्यवस्थाभेदालम्बनो न व्यक्तिभेदमापादयितुमलम्भवति । भेदाभेदावभासोऽपि द्वेधा भवति । क्वचिद्भेदो धर्मविषयोऽभेदस्तु धर्मविषयः, यथा शावलेयादिषु अयं गौरयं गौरयमपीति जातेरात्मलाभः क्वचित्तु भेदावभासो धर्मो भेदावभासश्च धर्मिणमालम्बते एकस्मिन्नेव देवदत्ते युवाऽयं वृद्धोऽयं कृशोऽयमिति, न तत्र जातिरङ्गीक्रियते । तदिह द्रुतादिषु धर्मविषयोऽभेदो धर्मविषयस्तु भेदः । तथा हि । ईदृशोऽत्रावभासः अनेनायमकारो द्रुतमुच्चरितोऽनेन विलम्बितमिति । न त्वयमकारो द्रुतोऽयं तु विलम्बित इति येन धर्मिभेदो जातिश्चाङ्गीक्रियेयाताम् ।

ननु कार्यादीनां क्रमवर्तित्वादेकस्मिन्नेवदत्ते युक्तः समावेशः । अनुनासिकादीनां तु धर्माणां युगपदनेकवक्तुच्चारिते वर्णे समवेतानां कथमेकवर्णविषयत्वं, न हि विरुद्धधर्मानेको धर्मो युगपद्विभर्ति, सत्यम् । न त्वेते परमार्थतो वर्णधर्मा ध्वनिधर्मास्त्वेते वर्णं केवलमाभासन्ते । यथाऽल्पे महति वा दर्पणे युगपदृश्यमाने मुखेऽल्पत्वं महत्त्वं चेति । तस्माद्वर्णस्य व्यक्त्यकत्वेऽपि न विरोध इत्यप्रामाणिकी गत्वादिजातिः । एवं गोशब्दावयव्यपि, गकारादीनामयौगपद्यात्सर्वगतत्वाच्चावयवव्याख्यामासा मर्थ्यात् । सर्वत्र हि कारणपरिमाणादधिकं कार्यपरिमाणम् तन्नुपटयोरिव । न तु विभुभ्यो वर्णभ्यः परिमाणाधिक्यं कस्यचिद्ववतीति, अतो नास्त्यवयवी । तदभावे च तदाधारङ्गो शब्दत्वं दूरापास्तम् । तस्माद्वर्णा एव शब्दः । आह गृह्णीम एतदवयवावयविगत्वादिकं नास्तीति, न तु वर्णा एव शब्द इति । अर्थप्रत्ययानुपपत्तेः । तथा हि “न ह्येकाक्षरविज्ञानादर्थधीरुपजायते ।

२ गोत्वं जातिश्च निष्प्रमाणिकैवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

वाचश्च क्रमवर्तित्वात्साहित्यं नावकल्प्यते” । उच्यते । “यथाग्रेयादिकर्माणि क्रमवर्तीनि सन्त्यपि संहृत्य कुर्वते कार्यमेवं वर्णास्तथैव नः” ।

ननु क्रमवर्तिनामप्युत्पत्त्यपूर्ववशेन युक्तं साहित्यम् । वर्णानां तु कथं ? तेषामपि संस्कारेण भविष्यति । तत्सद्भावे किं प्रमाणम् ? । यदेवाग्रेयादिषु । तथाहि तेषां शास्त्रेण संहृत्यकारितावगमात्स्वरूपतश्च तदसंभवादपूर्वं द्वारं कल्प्यते । तथा वर्णानामप्येकैकशोऽभिधानादर्शनात्सकलौच्चारणे चावगमात्संहृत्यकारित्वे निश्चिते स्वरूपेणासंभवात्संस्कारकल्पनं युक्तमेव । तद्वदेव चैककर्तृकत्वं क्रमविशेषश्चाद्रियते । विपर्ययेणार्याभिधानादर्शनात् । नन्वेवं प्रतिवर्णं संस्कारकल्पनादनेककल्पना स्यात्, तद्वदनेकमेव शब्दतत्त्वं कल्पितं, नैवम् । दृश्यादर्शनेन निरस्तत्वान् । शब्दो हि प्रत्यक्षग्राह्योऽभ्युपगम्यते ।

न च प्रत्यक्षेण वर्णातिरिक्तं किञ्चित्प्रकाशते, तेन नास्तीत्यवगच्छामः । त्वयाऽपि हि शब्द^१त्वं कल्पयित्वा पुनः संस्कारकल्पनावश्यं कर्तव्या, ध्वनयोहि न प्रत्येकं स्फोटमभिव्यज्जन्ति । साहित्यं च क्रमवर्तिनां संस्कारद्वारमेवेति तुल्यं तत्कल्पनम् । स्यान्मतम् । प्रत्येकमेव नादाः शब्दमभिव्यज्जन्ति, न चैवमुत्तरनादवैपर्ययं, पूर्वं हि नादाः शब्दमस्फुटमभिव्यज्जन्ति उत्तरोत्तरे स्फुटं स्फुटतरं च व्यज्जन्तीति नोत्तरेषामानर्थक्यम् । यद्वेवम्, ततो ये एवोत्तरे नादाः स्फुटाभिव्यक्तिसमर्थास्तैरेव भवितव्यमलं पूर्वं ।

ननु न कश्चिदपि नादः स्वतोऽस्य स्फुटाभिव्यक्तिं करोति, किन्तु सर्वे ते प्रत्येकं व्यज्जकाः, स तु न द्रागेव स्फुटमवभासते । प्रथममस्फुटावभासितः सन्तुनः पुनः श्रूयमाणः स्फुटोभवति । तद्वथा दूरादवस्थितः सहकारः प्रथमं हस्तिपलालकूटादिसाधारणरूपेण प्रतिभातः पुनरालोच्यमानो वृक्षात्मना प्रकाशते । पुनः सहकारात्मना स्फुटोभवति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । यद्वेवं य एव ते पूर्वं नादास्तैरेवाभ्यस्यमानै रीदृशी स्फुटाभिव्यक्तिः स्यात् । उत्तरैर्वा केवलैरभ्यस्यमानैः, तत्र विजातीयनादाश्रयणमनर्थकम् ।

१ शब्दे तत्त्वं कल्पयित्वेत्यपि पाठः ।

तथा प्रत्येकं व्यञ्जकत्वे सत्युत्तरैस्फुटाभिव्यक्तिः, पूर्वैश्च स्फुटाभिव्यक्तिः स्यात्, इति व्युत्क्रमेणाप्युच्चारणं स्यात् । अतोऽपेक्षितक्रमविशेषानेकविजातीयनादसमुच्चयाश्रयणादवश्यं पूर्वनादाहितसंस्कारसहितान्तिमनादाभिव्यङ्ग्यः स्फोट इत्यवश्याङ्गीकर्तव्यमिति तुल्या संस्कारकल्पना । यद्वा, तवैवेयं संस्कारान्तरकल्पना, मत्पक्षे तु स्मृतिहेतुभिरेव संस्कारैः सिध्यत्यर्थावगतिरिति न संस्कारान्तरं कल्पयितव्यम् ।

ननु ममापि त एव भविष्यन्ति । न । तेषां स्मृतेरन्यत्राव्यापारात्, मत्पक्षे तु स्मृतिर्जन्यते, तस्यां च युगपदवभासमाना वर्णा विनैव संस्कारान्तरेण संहृत्य स्मृतिमेव जनयन्तोऽर्थप्रतिपत्तिं संस्कारा जनयन्ति । तथा हि । प्रत्येकवर्णानुभवभावितैः संस्कारैः संहृत्य सर्ववर्णगोचरैका स्मृतिर्जन्यते, तस्यां च युगपदवभासमाना वर्णा विनैव संस्कारान्तरेण संहृत्यार्थं प्रत्याययन्ति । त्वत्पक्षे तु नैवं संभवति । तथा हि नादा हि न ज्ञायमानतया स्फोटं व्यञ्जयन्ति । अत्रावणत्वादृहीतत्वादेव च न स्मर्यमाणानां व्यञ्जकत्वम्, येन वर्णवत्स्मर्यमाणाः कार्यं कुर्वन्तीत्युच्येत । सत्तया हि ते श्रात्रसंस्कारं कुर्वन्तः शब्दं व्यञ्जयन्ति ।

न च युगपत्सत्ताऽस्ति, क्रमवर्तित्वात् । अतः संस्कारद्वारमेव साहित्यमित्यवर्जनीयं संस्कारान्तरकल्पनम् । अथ मतं, सत्यं, न स्मृतिहेतुभिः स्फोटाभिव्यक्तिः, ये तु वर्णापलब्धिहेतवोनादजन्याः श्रात्रगताः संस्कारास्तैरेव वर्णानामिव स्फोटाभिव्यक्तिर्भविष्यति, किं संस्कारान्तरकल्पनयेति ? तदयुक्तं, तेषां क्षणिकत्वात् । न ह्याद्यवर्णापलब्धिहेतुः संस्कारोऽन्त्यवर्णश्रवणवेलायामवतिष्ठते, यद्यवतिष्ठते ततो विसर्जनीयश्रवणवेलायामपि गकारश्रवणमनुवर्तते । तस्मात्क्षणभङ्गिनस्ते, अतो न तेषां संहृत्य स्फोटाभिव्यञ्जकत्वं भवति, प्रत्येकाभिव्यक्तौ चोत्तरोत्तरेषामनर्थकत्वमित्युक्तम् । अथवा ध्वनिसंयोग एव श्रात्रसंस्कारो, नान्यः । तस्य च विस्पष्टमेव भङ्गुरत्वम् गत्वर्त्वाद्गुनीनां, तस्मादन्ये स्थायिनः संस्काराः कल्याः, तथा वर्णातिरिक्तः शब्दः कल्प्यः, इति बहुप्रमाणकमापन्नं, मत्पक्षे तु दृढस्मृतिविपरिवर्तिनां वर्णानां बोधकत्वाच्च किञ्चिदूषणम् ।

ननु युगपत्स्मर्यमाणानां वाचकत्वे व्युत्क्रमेणाप्युच्चारिता वर्णा वाचकाः स्युः ? । न, तत्क्रमस्याप्यङ्गत्वात् । कः क्रमोऽङ्गम् ? । न हि वर्णानां विभूनां च नित्यानां च स्वरूपतः क्रमवत्त्वम् । न तत्र प्रतीतिक्रमः, तस्याः स्मृतिरूपाया-
एकत्वात् । एवं तर्हि ध्वनिक्रमो यो वर्णेष्वारोपितस्स प्रतिभासते सोऽङ्ग-
मित्यदोषः । तस्माद्वृज्जकानां ध्वनीनां क्रमेण व्यङ्ग्येषु वर्णेषु समारोपितेन
तद्वृत्तः स्मर्यमाणा वर्णा वाचका नान्यः शब्दोऽस्तीति सिद्धम् ।

इति स्फोटवादः ।

अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति वाच्यनिरूपणोपक्रमव्याजिना-
कृतिसद्भावं प्रतिपादयन्ति संबन्धनित्यत्वसिद्धये, न ह्यसत्यामाकृतौ
व्यक्तिभिः शब्दस्यापौरुषेयः संबन्धः सिद्ध्यति, तासामनित्यत्वादुप-
लक्षणस्यापि नित्यस्याभावादाकृत्यभावे, तस्मादाकृतिरस्ति नास्तीति
विचार्यते । साधिते तु तत्सद्भावे, सैव शब्दाभिधेयेत्याकृत्यधिकरणे
वक्ष्यते । तत्र सौगताः स्वलक्षणमेव परमार्थं मन्यमाना नाकृतिसद्भावं
मन्यन्ते । तथा हि । “पृथक्त्वे व्यक्तितो जातिर्दृश्येत पृथगेव सा । अभेदे
व्यक्तिमात्रं स्याद् द्वेधा चेन्न विरोधतः” । न हि सैव ततोऽन्या चाऽनन्या
च संभवति, विरुद्धत्वाद्भेदाभेदयोः । यदि च भिन्ना जातिः, सा सर्वगता,
व्यक्तिष्वेव वा ? । न तावत्सर्वगतत्वम्, अन्तरालेऽनुपलब्धेः, व्यक्तिस्था चेद्व्य-
क्तावुत्पन्नायां तस्मिन्देहे प्रागसती कथं तस्यामुपलभ्यते ? । न तावत्तत्रो-
त्पद्यते नित्याया उत्पत्त्ययोगात् ।

न च व्यक्त्यन्तरादागच्छति, अमूर्तत्वात् । तस्मिँश्च व्यक्त्यन्तरेऽनु-
पलब्धिप्रसङ्गात् । न चांशेनागता अंशेनैव च तत्रैवावस्थितेति शक्यते वक्तुं,
निरंशत्वात् । एवं व्यक्तिनाशे न च तत्रैव पश्चादवस्थिता, अनुपलब्धेः । न वि-
नष्टा नित्यत्वात् । न चान्यत्र याति, अमूर्तत्वात् । व्यक्त्यन्तरे च पूर्वमेवावस्थि-
ता जातिरिति पुनः प्रवेशे द्विगुणोपलभ्येत । यथाहुः “नायाति न च तत्रासीदस्ति
पश्चाच्च चांशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः” इति । व्यक्तौ च
वर्तमाना यद्वेकस्यां व्यक्तौ कात्स्न्येन वर्तत, व्यक्त्यन्तरेण न स्यात् । न चैका-

सती युगपदनेकत्र कात्स्न्येन वर्तितुं शक्नोति । न चांशतो वर्तते, निरवयव-
त्वात् । कथं च नानाविधास्वतीतानागतवर्तमानासु व्यक्तिषु अवयवशो-
वृत्तिः संभाव्येत, ? व्यक्तेः च वर्तमानेहप्रत्ययमनुभवेत् । न चेह गोत्वमिति
कस्य चित्प्रतीतिरस्तीति । अथ व्यक्तेरात्मैव जातिर्न तदाधारं वस्तुन्तर-
मिति चेत्, नैवं युक्तम् । कथं हि नानाभूतानामनित्यानां व्यावृत्तस्वभावाना-
मेकरूपा नित्यानुवृत्तिस्वभावा च जातिरात्मा स्यात्, त्रैलोक्यसङ्करप्रसङ्गात् ।

न च प्रमाणमपि किञ्चिदाकृतिमद्भावे संभवति । न तावत्प्रत्यक्षं, न
हि जातिः स्वविषयज्ञानं जनयति, नित्यत्वाऽभ्युपगमात् । नित्यानां च
सर्वार्थक्रियास्वसामर्थ्यात् । न चाजनकस्य विषयत्वं संभवति, तल्लक्षणत्वा-
द्विषयत्वस्य । तस्माद्विकल्पाकारमात्रं, सामान्यमलीकं वा ।

ननु यथा ज्ञानवैचित्र्यसिद्ध्यर्थं बाह्यानि स्वलक्षणान्यभ्युपगम्यन्ते
तथा गवाश्वादिविकल्पवैचित्र्यसिद्ध्ये विचित्राणि सामान्यानि किं नाम-
नाभ्युपगम्यन्ते ? । न । विचित्रस्वभावस्वलक्षणदर्शनवशादेव विकल्पवैचित्र्यो-
पपत्तेः । अर्थशून्या अपि विकल्पा विचित्रार्थक्रियासमर्थस्वलक्षणाभिमा-
निनो जायमानास्तत्र व्यवहारार्थिनं प्रवर्तयन्तः परम्परया तत्प्रभवतया
तत्प्रापयन्तो मणिमिव मणिप्रभाविषयमणिबुद्धिव्यवहाराविसंवादिनोभव-
न्तीति न लोकयान्नास्यतेः कश्चिद्विरोधः । तस्मान्नास्ति जातिः । एतेनावय-
विद्रव्यं प्रत्यूढम्, तस्याप्यवयवभेदादिविकल्पाक्षमत्वात् । सूलावभासस्तु
सञ्चितानेकरूपादिपरमाणुवशादेव केशोण्डकाभासवदुपपन्नो नावयविक-
ल्पनायालं, तदभावे च निराधारत्वादूरापास्तं गोत्वादिसामान्यम् । कथमस-
त्येकरूपे सामान्येऽत्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणानि अविलक्षणरूपं विकल्पं
जनयन्ति ? जनयन्ति चेत्किमिति कानिचेदेव गोविकल्पं जनयन्ति, कानि-
देचिदेवाश्वादिविकल्पं, न सर्वाणि सर्वे ? सामान्यवादिनो वा कथं विलक्ष-
णरूपा व्यक्तयोऽविलक्षणसामान्यात्मकत्वं तदाश्रयत्वं तदभिव्यञ्जकत्वं
वा भजन्ते ? भजन्ति चेत् किमिति काश्चिदेव व्यक्तयः केनचिदेव सामा-

१ न द्वावयवशो वर्तते इति पाठान्तरम् ।

न्येन संबध्यन्ते न सर्वाः सर्वैः ? स्वभावादिति चेत्, अस्माकमपि तुल्य-
मिदमुत्तरम् । अथ व्यक्तीनामप्यविलक्षणरूपसामान्यसंबन्धसिद्धयर्थं परमविल-
क्षणं रूपमभ्युपगम्यते, ततस्तेनापि संबन्धसिद्धयर्थं परसामान्यापेक्षायामन-
वस्था स्यात् । तस्माद्विकल्पमात्रमेवेदम्, न परमार्थतः सामान्यं नाम
किञ्चित् । अत्राभिधीयते । “प्रत्यक्षबलसिद्धस्य सामान्यस्य कुतर्कतः । न शक्यो-
ऽपह्नवः कर्तुं, सर्वं विजयते हि तत्” । सर्वेष्वपि वस्तुष्वियमपि गौरियमपि
गौरियमपि वृक्षोऽयमपीति व्यावृत्तानुवृत्ताकारं प्रत्यक्षं देशकालावस्थान्तरेष्व-
विपर्यस्तमुदीयमानं सर्वमेव तर्काभासं विजित्य द्वाकारं वस्तु व्यवस्थापय-
त्केनान्येन शक्यते बाधितुम् । न हि ततोऽन्यद्वलवत्तरमस्ति प्रमाणं, तन्मूल-
त्वात्प्रमाणान्तराणां तद्बाधसामर्थ्याभावात् । किं चानुमानान्यपि सामान्या-
पेक्षत्वात्सुतरां सामान्यं समर्थयन्ते, न तु बाधितुं शक्नुवन्ति । न हि यद्यद-
पेक्षं तत्तस्य बाधं शक्नोति कर्तुम्, तद्बाधे हि स्वात्माऽपि न सिद्धेत्,
तदपेक्षत्वात् । तथा हि भेदाभेदविकल्पेन सामान्यं निराकुर्वताऽवश्यमेवं
वक्तव्यम्, यद्वस्तु तद्विचित्रमभिचित्रं वा भवति, सामान्यमपि यदि वस्तु
स्यात्ततोऽनेनापि भिन्नेनाभिन्नेन वा भवितव्यम् ।

न च द्वेधाऽपि संभवति तस्मादवस्तिवति । एवं च वदता वस्तुत्वं
सामान्यमङ्गीकार्यम् । अन्यथा कथं वस्तुत्वस्य भेदाभेदाभ्यां व्याप्तत्वाद् व्या-
पकानुपलब्ध्या सामान्यस्य वस्तुत्वं न संभवतीति भणितुं शक्यम् । न चोपा-
धिको वस्तुशब्दो न जातिनिमित्तकस्तत्कथमनेन जात्यापत्तिः ? । उच्यते
जातिर्वा भवतूपाधिर्वा सर्वथा तावत्सामान्यरूपमपेक्षितव्यम् औपाधिका-
नामपि मूलोपलक्षणमेकमन्तरेणात्मलाभाभावात् । न च व्यावृत्तैकरसं
सर्वं वस्तुजातमप्युपगच्छतः सौगतस्य क्वचिदपि किञ्चिदप्यनुवृत्तं रूपं
संभवतीत्यौपाधिको व्यवहारो दुर्घट एव, तस्मात्सर्वप्रमाणसिद्धं सामान्यं
न शक्यमपह्नोतुम् । कः पुनर्विकल्पनां परिहारः ? न तावदपरिहृता अपि

१ अपोहवादिनो हि बौद्धाः सर्वं वस्तु स्वैतरसमस्तव्यावृत्तात्मकमुपयन्ति । जैनास्तु
जगदनैकान्तिकमाचक्षाणाः सर्वं वस्तु विरुद्धनानात्मकमित्यातिष्ठन्ते, यथैकेव कान्ता
पुरुषविशेषमपेक्ष्य सुषा पत्नी स्वसा मातृष्वसेत्यादि तदेवं सौगतजैननयावन्न परस्परं विरु-
द्धाविति वेदनीयम् ।

शक्नुवन्ति सामान्यमपह्नोतुं, तेषामपि तदपेक्षत्वादित्युक्तं तथाऽपि परिहाराऽभिधीयते भेदाभेदविकल्पे तावत्केचिदाहुः । भिन्नमेव सामान्यं व्यक्तिभ्यः ।

न च पृथगुपलब्धिप्रसङ्गाव्यक्तिसंबन्धित्वात् । कः पुनः संबन्धः?, समवायः । कः पुनरसौ? अयुतसिद्धानामिहप्रत्ययहेतुः संबन्ध इति केचित् तत्त्वयुक्तम् । इहप्रत्ययासिद्धेः । इयं गौरिति हि सर्वदा सर्वेषां प्रतीतिर्नैह गोत्वमिति । का चेत्यमयुतसिद्धिः? युतसिद्धभावः, का पुनर्युतसिद्धिः? पृथगतिमत्त्वं पृथगाश्रयाश्रितत्वं वा तदभावोऽयुतसिद्धिः, यद्येवमवयवाऽवयविनोः संबन्धः समवायो न स्यात् । विनाय्यवयवविचलनेनावयवानां चलनात् । अवयविनोऽवयवानां च स्वावयवाश्रयत्वात् । तथा सामान्यस्य व्यक्त्याश्रयत्वाद्युक्तेश्च स्वावयवाश्रितत्वादास्ति पृथगाश्रयत्वमिति समवायानुपपत्तेः, तस्मादेवं वक्तव्यं—येन संबन्धेनाधेयमाधारे स्वानुरूपां बुद्धिं जनयति—स्वाकारेण बोधयतीत्यर्थः स संबन्धः समवाय इत्युच्यते । यदि हि जात्यात्मना व्यक्तिः प्रतीयते ततो जातिव्यक्त्यारभेद एव प्रतीतिबलादापद्यते कथं भेदाभ्युपगमः? उच्यते । गौरयं शावलेयो गौरयं बाहुलेय इत्युभयत्र गवाकारोऽनुवर्तमानो दृश्यते शावलेयबाहुलेयाकारौ तु व्यावर्तते । तद्यदि तयोः शावलेयगवाकारयोरभेदः स्यादेकानुवृत्तावितरोऽप्यनुवर्तते । तद्व्यावृत्तौ वा गवाकारोऽपि व्यावर्तते । किं च तस्यामेव व्यक्तावियं गौरिति गवात्मना प्रतीयमानायामपीयंबुद्धिगो बुद्ध्योगैर्गौरितिवत्पर्यायत्वं प्रसज्येत । तस्माच्चाभेदः । कथं तर्हि ताद्रूप्यं व्यक्तेः प्रतीयते । इदमेव हि ताद्रूप्यं व्यक्तेः, यत्समवायः संबन्धः । तस्यैष महिमा येनाधारमाधेयं स्वबुद्ध्याऽनुरज्जयति । तस्माददोषः । अथवा तादात्म्यप्रतीतिरभेदोऽप्युक्तस्वपूर्वाक्तन्यायेन भेदोऽपि । तस्मात्प्रमाणबलेन भिन्नाभिन्नत्वमेव युक्तम् ।

ननु विरुद्धौ भेदाभेदौ कथमेकत्र स्यातां? न विरोधः । सहदर्शनात् । यदि हीदं रजतं, नेदं रजतमिति वत्परस्परपमर्देन भेदाभेदौ प्रती-

१ पृथगाश्रयाश्रयत्वमिति पु. पा. ।

२ प्रतीयमानायामपि नेयं बुद्धिगोबुद्ध्योरित्यपि पा. ।

येयातां ततो विरुद्धेयातां न तु तयोः परस्परपक्षे च प्रतीतिः । इयं, गौ, रिति बुद्धिद्वयमपर्यायेण प्रतिभासमानमेकं वस्तु द्वात्मकं व्यवस्थापयति सामानाधिकरण्यं ह्यभेदमापादयति, अपर्यायत्वं च भेदम् । अतः प्रतीतिबलादविरोधः । अपेक्षाभेदाच्च । तथा हि गोरूपेण निरूप्यमाणया जात्या व्यक्तिभेदेन प्रतीयते गौरयं शावलेय इति, यदा तु जातिव्यक्त्यन्तरात्मना निरूप्यते तदेयं व्यक्तिस्ततो भिन्नरूपाऽवसीयते । योऽसौ बाहुलेयो गौः सोऽयं शावलेयो न भवतीति । एवं धर्मिणो द्रव्यस्य रसादिधर्मान्तररूपेण रूपादिभ्यो भेदः । द्रव्यरूपेण चा भेदः, तथाऽवयविनः स्वरूपेणावयवैरभेदोऽवयवान्तररूपेण त्ववयवान्तरैर्भेद इत्युहनीयम् । तत्र यथा दीर्घद्वस्वादीनां विरुद्धस्वभावानामपेक्षाभेदादेकत्राप्यविरुद्धत्वं प्रतीतिबलादङ्गीक्रियते तथा भेदाऽभेदयोरपि द्रष्टव्यं, प्रतीत्यविशेषात् । कश्चित्पुनराह । प्रतीतिरेव भेदाभेदावभासिनी न संभवतीति । विलक्षणरूपा प्रतीतिर्हि भेदावभासोऽविलक्षणस्वरूपा प्रतीतिश्चाभेदावभासः, तद्येन भेदप्रतिभासनसमये जातिरूपं व्यक्तिरूपं च प्रतीतम्, तेनाभेदप्रतीतिबलायां तयोरन्यतरत्यन्तव्यम्, तत्रैकस्य द्विरवभासोऽयं भवेत् । न पुनरितरेणाभेदः प्रतीतो भवति । तस्माच्चास्ति भेदाभेदयोरैकत्र प्रतीतिः । तदिदमसारम् । न हि वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः, तद्वा'वेऽप्यभावात् । प्रथमं व्यक्तिदर्शनेऽपि ह्यस्ति जातिव्यक्त्योर्द्वयोः प्रतीतिः, न च तदा तयोर्भेदः प्रतीयते । व्यक्त्यन्तरदर्शनेन तु जातेरन्वयात्पूर्वव्यक्तेश्च व्यतिरेकादन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिव्यक्त्योर्भेदोऽवधार्यत इति भवतोऽपि सिद्धान्तः । तथा देवदत्तमुपलभ्य कालान्तरे तत्सदृशं यज्ञदत्तं दूरात्पश्यन् पूर्वापलब्धं च देवदत्तं स्मरन्वस्तुतस्तद्विलक्षणमेव पुरुषद्वयं प्रत्येति तथापि न भेदमवधारयति । संशेते हि किं स एवायं देवदत्तः ? किं वाऽन्य इति ? तस्माद्वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरित्युक्तम् । तथा तमेव देवदत्तं कालान्तरे दूरात् पश्यन्पि किं स एवायमुतान्य इति संदिहानो वस्तुगत्यैकमेव प्रतीय'चपि नाभेदमवधारयितुमलम्भवति । तस्माच्च वस्तुद्वयप्रतीतिरेव

१ वस्तुद्वयप्रतीतिरपि भेदाप्रतीतिरित्यर्थः ।

२ ज्ञानत्रयोत्यर्थः ।

भेदप्रतीतिः, नाप्येकवस्तुप्रतीतिरेवाभेदप्रतीतिः, किं त्वन्योऽयमिति बुद्धि-
 र्भेदावभासोऽनन्योऽयमिति चाभेदावभासः । अस्ति च शावलेयबाहुले-
 यावुपलभमानस्यायं गौरयमपि गौरित्यभेदावभासः, अन्यः शावलेयाद्बा-
 हुलेय इति च भेदावभासः, तस्मादुपपन्नं भिन्नाभिन्नत्वम् । नन्वनुवृत्ता-
 नित्याऽनत्युत्तिविनाशधर्मा च जातिः, विपरीतस्वभावा च व्यक्तिः
 कथं तयोरैक्यम् ? । न ह्येकमेव वस्तुननुवृत्तं व्यावृत्तं नित्यमनित्यमुत्पत्ति-
 विनाशधर्मकमतदुर्मकं च संभवति, त्रैलोक्यसंकरप्रसङ्गात् । जातिरप्येवम-
 नित्यत्वादिधर्मा स्याद्व्यक्तिरपि नित्यत्वादिधर्मा, नैष दोषः, नानाकारं
 हि तद्वस्तु केनचिदाकारेण नित्यत्वादिकं केनचिच्चानित्यत्वादिकं विभक्त-
 विरोत्स्यते, जातिरपि व्यक्तिरूपेणानित्या व्यक्तिरपि जात्यात्मना नित्येति
 नात्र काचिदनिष्टापत्तिः । यत्तु सर्वगता व्यक्तिगता वा जातिरिति विक-
 ल्पितं, तदपि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादेव परिहृतम्, व्यक्तेर्ह्यसावात्मा कथ-
 मन्यत्र स्यात् । नन्वेवं व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्तेः प्रागविद्यमाना जातिः कथं
 तत्र पश्चाद्व्यतिष्ठति ? स्वकारणाभिषिद्यमाना व्यक्तिर्जातिविशेषात्मना संबद्धे-
 वोत्पद्यते इति न दोषः । तत्राविद्यमाना जातिः कथं व्यक्त्या
 संबध्येत, न ह्यसौ तदानीमेव तत्रोत्पद्यते, नित्यत्वात् । न चान्यत आग-
 च्छति, अमूर्तत्वात् । उच्यते । योऽपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन संयु-
 ज्यते सोऽपि प्रागस्मिन्देशेऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन संयोगमनुभवति ?
 कारणवशादिति वक्तव्यम् । एवं जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिः संबन्धम-
 नुभवति । इयांस्तु विशेषः संयुज्यमानः पूर्वावस्थितानन्तरदेशेन प्रथमं संयु-
 ज्यते ततस्तदनन्तरदेशेनेति क्रमेण देशान्तरे संयोगं गच्छति । तादा-
 त्म्यसमवाययोस्त्वनन्तरदेशमनपेक्ष्यैव स्वकारणतो निष्पत्तिः, न हि यः
 संयोगस्य स्वभावः स तादात्म्यस्य समवायस्य वाऽङ्गीकर्तव्यः प्रमाणाभा-
 वात् विलक्षणस्वभावत्वाद्भावानां, तस्माददोषः । यद्वाऽस्तु सर्वगतं
 सामान्यम् ।

न च सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गः, व्यक्तीनामभिव्यञ्जकत्वात् । सर्वगत-
 मपि सामान्यं व्यक्तेरेवात्मा तत्समवेतं वा, संयुक्तसमवायसंनिकर्षणं च ।

सामान्यस्योपलम्भः, तेन च संनिकर्षा व्यक्तिदेश एव संभवति नान्य-
त्रेति न सर्वत्रोपलब्धिः । अभेदेऽपि जातिव्यक्त्योर्भेदस्यापि विद्यमानत्वा-
च्चित्यत्वानित्यत्वादिवत्सर्वगतत्वासर्वगतत्वमपि नानुपपन्नम् । यत्तु का-
त्स्न्येन वा अवयवशो वा वृत्तिरिति विकल्पितम्, तदप्युक्तम्, भेदापेक्षं हि
कात्स्न्यं, न च सामान्यस्य स्वरूपतोऽवयवतो वा भेदोऽस्ति, एकत्वादन-
वयवत्वाच्च ।

निरवयवत्वादेवावयवशोऽपि वृत्तिसम्भावितैव । तस्माद्व्यक्तिषु जाति-
वर्तत इत्येतावदेवाऽत्र वक्तुं शक्यते प्रमाणतोऽवगमाच्च का^१त्स्न्यभागविभागः
प्रमाणाभावादसम्भवाच्च । तथाऽवयविनोऽप्यवयवेषु न कात्स्न्यं सम्भवति ।
बहुत्वाभावात्तदपेक्षत्वाच्च कृत्स्नत्वव्यवहारस्य । अवयवशो वृत्तिरप्यवयवा-
न्तराभावादयुक्तैव । किमिदानीमेकरूपैव सामान्यस्य व्यक्तिष्ववयवेषु चावय-
विनो वृत्तिः, ? नेत्युच्यते सामान्यं प्रत्येकं वर्तते, अवयवी तु व्यासज्येत्येवं
विशेषः । व्यक्त्यन्तरमनपेक्ष्यैव व्यक्त्यन्तरे वर्तमाना स्वानुरूपां बुद्धिं जन-
यन्ती जातिः प्रत्येकं वर्तते इत्युच्यते न तु कात्स्न्येन वृत्तिः । अवयवी
त्ववयवान्तरमपेक्ष्यावयवान्तरे वर्तमानः स्वाकारां बुद्धिं जनयन्त्यासज्य
वर्तत इति व्यपदिश्यते । न^२ ह्येकस्यामेव व्यक्तौ पटबुद्धिवदेकस्मिन्नेव तन्तौ
पटबुद्धिरुत्पद्यते । संयोगस्येदानीं कथं संयोगिषु वृत्तिः किं जातिवत् किं
वाऽवयविवत् ? उभयविलक्षणोति ब्रूमः, स हि संयोग्यन्तरमपेक्ष्य संयोग्यन्तरे
वर्तते नानपेक्ष्येति न जातितुल्यत्वम् । एकत्रैव च स्वानुरूपां जनयति बुद्धि-
मिदमनेन संयुक्तमिदमनेनेति, तेनावयविनाऽपि नातीव तुल्यत्वमित्युभयवैल-
क्षण्यम् । अथ संयोगः किमेक एव द्वयोः संयोगिनो ? रत प्रतिसंयोगि भिन्ना-
वेव संयोगौ ? काश्यपीयास्तावत्संयोगमुभयोर्व्यासक्तमेकं मन्यन्ते च तुल्यम् ।
वयं तु यथेदमनेन सदृशमिदमनेनेति प्रतियोगिनमपेक्ष्येतरत्रेतरस्यावगम्य-
मानं सादृश्यं प्रतिधर्मि भिन्नं भवति, तथा संयोगस्य तादृशबुद्धिविषयत्वाद्भेद-

१ सावयववस्तुष्वेव साकल्येन भागतो वा वर्तत इति विकल्पस्य युक्त्याच्चेह
शङ्काप्रसर इति भावः ।

२ न ह्येकस्यामेव व्यक्तौ गोबुद्धिवत् एकस्मिन्नेव तन्तौ पटबुद्धिरुत्पद्यते इति
पुस्तकान्तरपाठः ।

मेव रोचयामहे । प्रकृतमनुसरामः । तस्मान्न वृत्तिविकल्पादपि जात्यपह-
वः । यत्तु नित्यत्वाज्जातेः स्वविषयज्ञानजननासामर्थ्याच्च ग्राह्यत्वमिति
तदसत् । नित्यानामप्यर्थक्रियासामर्थ्यं क्षणभङ्गनिराकरणे वक्ष्यामः ।

न च हेतुलक्षणं ग्राह्यत्वं, ज्ञानजन्यफलभागित्वलक्षणं हि तदिति
शून्यवादे वर्णितम् । तस्मादयमप्यदोषः । यत्तु स्वलक्षणैरेव स्वानुभवद्वारेण
जातिविकल्पोदयसम्भवादप्रामाणिकी जातिविकल्पनेति । तदप्यसारम् ।
न हि जातिर्न दृश्यते येनैवमुपालम्भः स्यात् । उपजायमानं तु ज्ञानं
स्वविषयभूतां जातिमुपस्थापयतीति नेदृशानां प्रलापानामवसरः, कथं
चात्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणान्येकरूपं विज्ञानं जनयन्ति? “तदतद्रूपिणो-
भावास्तदतद्रूपहेतुजाः” इति स्थिते, भवतोवा कथं विलक्षणानां विशेषाणा-
मेकरूपसामान्यसंबन्धकारणत्व? मिति चेत् । स्वहेतुवशादिति ब्रूमः । कानि-
चित्स्वलक्षणानि स्वकारणादुत्पद्यमानान्येकेन केनचित्स्वसामान्येन
तादात्म्यं समवायं वा भजन्ते ।

ननु हेतवो विलक्षणाः कथमेकविधसामर्थ्ययुक्तानि स्वलक्षणानि
जनयन्ति? न जनयेयुर्यदि विलक्षणाः स्युस्तेऽपि त्वेकजातीया एव । नन्वेवं
तत्संबन्धसिद्ध्यर्थमपरापरजात्यपेक्षायामनवस्था, नैष दोषो यथा तालबीजमे-
कजातीयं परिणामपरम्परया तालजातिसम्बद्धां व्यक्तिमुपजनयति साऽपि
तथैव स्वकारणभूतबीजसमानजातीयं बीजान्तरं, तथैकजातीयात् शुक्रा-
द्वैजातीयव्यक्तिनिष्पत्तिः, तस्यां च तज्जातीयशुक्रनिष्पत्तिरिति नात्यन्तता-
दात्म्यापत्तिः । तस्मादस्त्येकमाकृतिजातिसामान्यशब्दाभिलपनीयं शाव-
लेयादिष्वनुगतम् ।

न च सादृश्यमेव सामान्यं तद्बुद्ध्यभावात् स एवायमिति प्रतीतिर्न
तत्सदृश इति । न च सर्वसामान्यापहववादिनः सादृश्यमपि सम्भवति, भूयो-
ऽवयवसामान्यात्मकत्वात्तस्य । न चातद्र्यावृत्तिरूपमपि सामान्यमनङ्गीकृत-
विधिरूपसामान्येन शक्यते प्रत्येतुम्, अगोव्यावृत्तिं हि प्रतियताऽवश्यं

१ नहि ज्ञानं दृष्ट्वा तत्कारणत्वेन जातिर्न दृश्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

प्रथममेव गौः प्रत्येतव्यः, न ह्यप्रतीते गवि तद्व्यतिरेकात्मनाऽगवां निरूप्यमाणत्वं सम्भवतीति प्रथममवश्यं विधिरूपेण गौः प्रत्येतव्यः, न हि तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपह्नायाश्वादिव्यक्तीनां प्रातिस्विकेन रूपेण ग्रहः सम्भवति । तेषामनन्तानां बुद्धावनारोहात् । अनाकूटेषु च तेषु तद्व्यावृत्तिरूपस्य गौः प्रत्येतुमशक्यत्वात् । गौर्गौरिति च विधिरूपं सामान्यमवगम्यमानं कथं निवृत्तिरूपं शक्यमङ्गीकर्तुम् ? । तस्मादिदमतिपेक्षितं दर्शनं । तस्मादस्ति जातिः । एतेनावयवी व्याख्यातः । तस्याप्यवयवेभ्यो भेदोऽभेदोवेति विकल्पे भेदं समवायसम्बन्धमवयवगुणोभ्यश्च तत्र विशेषगुणानामुत्पत्तिमाचक्षते वैशेषिकाः, ये च स्वसमवेतविशेषणविशिष्टाः स्वाश्रयस्यैकजातीयस्य परिच्छेदकास्ते विशेषगुणा इत्याहुः । वयं तु भिन्नाभिन्नत्वम् । न हि तन्तुभ्यः, शिरः पाण्यादिभ्यो वाऽवयवेभ्यो निष्कृष्टः पटो देवदत्तोवा प्रतीयते, तन्तुपाण्यादयोऽवयवा एव पटाद्यात्मना प्रतीयन्ते । विद्यते च देवदत्तोऽस्य हस्तः शिर इत्यादिः क्रियानपि भेदावभास इत्युपपन्नमुभयात्मत्वम् । तस्मादवयवानामेवावस्थान्तरमवयवी न द्रव्यान्तरम् । तएव हि योगविशेषवशादेकद्रव्यतामापद्यन्ते । तदात्मना च महत्त्वं पटजातिं च विभ्रतः पटबुद्ध्या गृह्यन्ते । तेन पटात्मना तेषामेकत्वमवयवात्मना तु नानात्वमुपपन्नम् । यदपि कारणगुणा रूपादयः कार्ये गुणमारभन्ते इत्युक्तं तदपि गुणद्वयप्रतीत्यभावाच्चातीवासम्भवं रोचते । यदि हि द्वौ गुणौ प्रतीयेयातां तन्तुष्वेकः, पटे चापरः, ततः कार्यकारणभावं प्रतिपद्येयाताम् । न तु गुणद्वयं प्रतीयते, तन्तुरूपमेव शुक्लं तन्तुषु पटभावमापन्नेषु पटरूपतया प्रतीयते न तु रूपान्तरं, यत्रापि नानारूपैः शुक्लकृष्णरक्तपीतैस्तन्तुभिरारभ्यते पटस्तत्रापि त एव वर्णाः पटगताः प्रतीयन्ते न रूपान्तरम् ।

ननु चित्रः पट इति प्रतीयते न तु शुक्लः पीत इति वा, तस्माच्चित्राख्यं रूपान्तरमत्रोत्पन्नम् । नैवम् । चित्रं नानारूपमित्यर्थः, चित्रशब्दो हि नानापर्यायो लौकिकानां प्रसिद्धः, न ततश्चित्राख्यमेकमेव रूपं लोकविरोधादेव युक्तमङ्गीकर्तुम् । नानारूपाणामपि चावयवभेदद्वारेणैकस्मिन्नपि पटे समवायो नानुपपन्नः । एतेन संयोगजसंयोगो निरस्तो वेदितव्यः । यथा

देवदत्तसंयोग एव तस्मिन्कुण्डलिनि संजाते कुण्डलिसंयोगो भवति, तथा तन्तुतुरीसंयोग एव तन्तो पटभावमापन्ने पटतुरीसंयोगो भवति न संयोगान्तरं, प्रतीत्यभावादित्यलमतिविस्तरेण । तस्मादस्त्येवावयवी, वृत्तिः स्वावयवेष्वस्य व्यासज्येति प्रदर्शितम् “तेनास्त्यवयवि द्रव्यं सामान्यं वाऽस्ति सर्वगम् । वर्णानामभिधातृत्वमाकृतेश्चाभिधेयतां कथयित्वाऽथ सम्बन्धकथैव प्रकृतोच्यते । ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च सम्बन्धः प्रागुदीरितः । तन्नित्यत्वं यदान्तिप्रं तत्समाधीयतेऽधुना” एवं हि पूर्वमुक्तम् । यस्मात् प्रथमश्रवणे शब्देऽर्थे न प्रत्याययति तस्मात्तास्य स्वाभाविकमिन्द्रियवत्प्रत्यायकत्वम् । अस्यायमर्थ इति पुरुषेण कथिते प्रत्याययति ततो नूनमस्य पुरुषकृतं प्रत्यायकत्वमिति पौरुषेय एव सम्बन्ध इति । तत्राभिधीयते । न ह्यस्यायमर्थ इति सम्बन्धकरणमिदं, प्रसिद्धसम्बन्धकथनं ह्येतत् । कथमवगम्यते ? अर्थान्तरकथने बहुभिर्निवारणात् । यो हि कश्चित्कस्मैचिद् गोशब्दस्याश्वं गवयं वार्थमाह तमन्ये बहवो निवारयन्ति नायमस्यार्थः साक्षादिमानस्यार्थ इति । सम्बन्धक्रियापत्ते च देवदत्तादिवद्व्येनैव सम्बन्धः क्रियते स एवार्थ इति निवारणं नोपपद्यते । तस्माच्च तावदवचीनाः पुरुषाः शब्दस्यायमर्थ इति वदन्तोऽपि तत्संबन्धकर्तृत्वेनाशङ्कनीयाः । यदि परमेवं स्यात्सर्गादिकाले भगवता प्रजापतिना सर्वमेव स्यावरजङ्गमं धर्माधर्मौ च सृष्ट्वा संव्यवहाराय च सर्वशब्दानामर्थः सम्बन्धं कृत्वा धर्माधर्मप्रतिपादनाय च कृतसम्बन्धैः पदैर्वेदान्कृत्वाऽत्मजेभ्यो मरीच्यादिभ्यः शब्दार्थसम्बन्धो वेदाश्च प्रतिपादितास्तैरप्यन्येभ्यस्तैरप्यन्येभ्य इत्येवं पूर्वपूर्वेभ्यः प्रतिपद्योत्तरोत्तरेषां शब्दार्थप्रतिपत्तिर्व्यवहारश्चेति । तदप्ययुक्तम्, इत्यभावे प्रमाणाभावात् । प्रथमश्रुतावप्रतीतिरेव प्रमाणं, सामयिकत्वे ह्यप्रतिपन्नसमयानामप्रतीतिः, प्रतिपन्नसमयानां च प्रतीतिर्देवतादिशब्दवदुपपन्ना भवति । स्वाभाविके तु प्रत्यायकत्वे प्रथमश्रवणेऽपि प्रतीतिः स्यादिति चेत् न, स्वाभाविकमपि प्रत्यायकत्वमव-

१ यथाहुः प्राचीनाः “वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्यापनपूर्वकम् । वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा” ॥ इति ।

गतं सदर्थप्रतिपत्तौ निमित्तं, नाप्रतिपत्तिमिति युक्तैव प्रथमश्रवणेऽर्थ-
स्याप्रतीतिः ।

न च सर्गादिनाम कश्चित्कालोऽस्ति । सर्वदा^१ हीदृशं जगदिति
दृष्टानुसारादवगन्तुमुचितम् ।

ननु स कालोऽभूत् यदा सर्वमिदं नासीदिति । न । प्रमाणाभावात्
मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादि प्रमाणमिति चेत् न, वेदानां पौरुषेयसम्बन्धा-
पेक्षाणां स्वयं च पौरुषेयाणां शाक्यादियन्यवदतीन्द्रियार्थं प्रामाण्यासम्भ-
वात् । तदप्रामाण्ये च तन्मूलानां धर्मशास्त्रादीनां दूरनिरस्तमेव प्रामा-
ण्यं, सर्वाभावे चसृष्टिरेव न सम्भवति । मृतत्वाद्युपादानेन हि घटादीन्यु-
पादीयन्ते । सर्वाभावे हि केनोपादानेन सर्वमिदमुपादेयम् ? । स्यान्मतम्-
आत्मैवैकोजगदादावासीत् स एव स्वेच्छया व्योमादिप्रपञ्चरूपेण परि-
णमति बीजमिव वृक्षरूपेण । चिदेकरसं ब्रह्म कथं जडरूपेण परिणम-
तीति चेत्, न परमार्थतः परिणामं ब्रूमः, किं त्वपरिणतमेव परिणतवदेक-
मेव सदनैकधा मुखमिवादशादिष्वविद्यावशाद्विवर्तमानमात्मैवात्मानं
चिद्रूपं जडरूपमिवाद्वितीयं सद्वितीयमिव पश्यति । सेधमविव्योपादाना-
स्वप्नप्रपञ्चवन्महदादिप्रपञ्चसृष्टिः । तथा च “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” “आत्मै-
वेदं सर्वं” “नेह नानाऽस्ति किं चने”त्यादयोब्रह्मोऽद्वैतवादाः, “तथे” “न्द्रो-
मायाभिः पुरुरूप ईयत” इति भेदावगतेऽर्जुनमेव मायानिवन्धनत्वं दर्शि-
तम् । तथा “लोकान्स्तरादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेदे”त्यादि नानाऽऽत्मद-
र्शने निन्दा, “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती”ति च नानात्वद-
र्शननिन्दा सर्वमिदमद्वितीयमेव ब्रह्म पारमार्थिकं, भेददृष्टिश्चाविव्योपा-
दानेत्येतमर्थं प्रकटयतीति । किमिदानीमसत्त्वेवायं प्रपञ्चः । आमिति चेत्
न । प्रत्यक्षविरोधात्, यथा च प्रत्यक्षं प्रपञ्चसद्भावग्राहकं तथोक्तं प्रत्यक्ष-
सूत्रे, न चागमेन प्रत्यक्षबाधः सम्भवति, प्रत्यक्षस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वेन सर्व-
भ्योवत्तीयस्त्वात् ।

१ धर्माधर्मशास्त्रादीनामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ असमवेतभावकार्योत्पादासंभवादिति भावः ।

न च पौर्वापर्यन्यायेन प्रवृत्तमेव प्रत्यक्षमागमेन पश्चाद्बाध्यत इति वाच्यम् । आगमस्य प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिविरोधात् आगमप्रवृत्तिसमयेऽपि हि भेदप्रपञ्चमुपदर्शयत्यप्रत्यक्षमागमप्रवृत्तिमेव निरुणद्धि, यथा खलूत्पत्तमुपक्रममाण एव घटो दण्डेनाहन्यमानो नात्पत्तुं प्रभवति, तथाऽऽगमोऽपि किंवा प्रपञ्चाभावं प्रतीयताऽवश्यमागमोऽपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वादसद्रूपतया प्रत्येतव्यः, कथं चागमेनैवागमस्याभावः प्रतीयते । असद्रूपतया हि प्रतीयमानो न कस्यचिदप्यर्थस्य प्रमाणं स्यात्, प्रामाण्ये वा नासत्त्वम् । कश्चित्पुनराह नासत्त्वं प्रपञ्चस्य ब्रूमः प्रत्यक्षादिप्रमाणतः सिद्धत्वात्, नापि परमार्थतः सत्त्वम् । आत्मज्ञानेन बाध्यमानत्वात् तस्मात्सदसद्भ्यामनिर्वाच्योऽयं प्रपञ्च इति । तदिदमसारं सतोऽन्यत्वमेवासत्त्वं, तदादि प्रपञ्चः सन्न भवति व्यक्तमसन्नेवायम् । असत्त्वाभावे वा सत्त्वापत्तिः, सदसत्त्वयोरेकनिषेधस्येतरविधिनान्तरीयकत्वात् ।

न च विधाद्वयरहिते विधान्तरं सम्भवति । अथाऽपि यत्र कदाचित्प्रतीयते तदसद्वया शशविषाणम् । यत्प्रतीतं न कदाचिद्बाध्यते तत्सत् यथाऽऽत्मतत्त्वम् । प्रपञ्चस्तु प्रतीयमानत्वाद्बाध्यमानत्वाच्च भावाभावाभ्यामनिर्वाच्य इति मतम् । तदनुपपन्नं लोकविरोधात्, यद्वि प्रतीतं बाध्यते मृगतोयरज्जुसर्पादि तदसदेवेति हि लौकिकी प्रसिद्धिः । न हि शशविषाणादीनां मृगतायादीनां च कश्चिद्विशेषो लोके । सोऽयं प्रपञ्चोऽपि बाध्यते चेदसदेवेति नानिर्वाच्यत्वम् । अथापि लोकप्रसिद्धिमनादृत्य वृद्ध्यादिवत्परिभाषारूपेणानिर्वाच्य इत्युच्यते, तथाप्युक्तम् । प्रपञ्चस्य बाध्यत्वाभावात् । न तावत्संसारावस्थायामागमेन बाधः सम्भवतीत्युक्तम् । मुक्तस्य तु बाधकज्ञानं नाशङ्कनीयमेव, प्रलीनसर्वकरणत्वात् करणाभावे च ज्ञानासम्भवात्, न चास्मर्यमाणस्य प्रपञ्चस्याभावः शक्यते प्रत्येतुम् ।

न च तस्यामवस्थायां सम्भवति स्मरणम्, सर्वसंस्काराणामुच्छिन्नत्वात् । तस्माच्च बाधसम्भवः । यच्चाविद्याकृतोऽयं प्रपञ्च इति, का

१ अत्र "विधाद्वयरहितं विधान्तरं सम्भवति" इति पुस्तकान्तरपाठः ।

पुनरियमविद्या? किं भ्रान्तिज्ञानं? किं भ्रान्तिज्ञानकारणभूतं वस्तुन्तरम्? यदि भ्रान्तिः सा कस्य? न ब्रह्मणः तस्य स्वच्छविद्यारूपत्वात्, न हि भास्करे तिमिरस्यावकाशः सम्भवति, न जीवानां, तेषां ब्रह्मातिरेकिणामभावात् । भ्रान्त्यभावादेव च तत्कारणं वस्तुन्तरमप्यनुपपन्नमेव, ब्रह्मातिरेकेण भ्रान्तिज्ञानं तत्कारणं चाध्यपगच्छतामद्वैतहानिः, तत्किं? कृता च ब्रह्मणोऽविद्या, न हि कारणान्तरमस्ति, स्वाभाविकीति चेत् कथं विद्यास्वभावमविद्यास्वभावं स्यात्? स्वाभाविकत्वे वाऽस्याः केन विनाशः स्यात्? आगमिकं ध्यानादि, तज्जन्यं वा स्वरूपज्ञानं ब्रह्माविद्यां नाशयतीति चेत्, न ह्यागमो वा ध्यानादयो वा तज्जन्यं वा ज्ञानं नित्यज्ञानात्मकब्रह्मातिरिक्तमस्ति यदविद्यां नाशयेत् । तद्विरमस्मान्मायावादान्माहायानिकवादः, यत्र नीलपीतादिवैचित्र्यं कार्यकारणभावो बहुमुक्तादिव्यवस्था च सन्तानभेदेन समर्थते । नित्यमेकरसं निष्प्रपञ्चमात्मानमुपेयुषां तु समस्तलोकवेदव्यवहारोच्छित्तिरेव स्यात् यदप्याहुः—

अज्ञानेज्यः प्रपञ्चो ज्ञानेन विनाश्यते मृगतोयवत् स्वप्नप्रपञ्चवच्चिति तदप्युक्तम् ।

यदि कुलालादिव्यापारस्थानीयाज्ञानेन घटवदुत्पन्नः प्रपञ्चो-
मुसलस्थानीयज्ञानेन नाशयते, तथाऽपि नासत्त्वं प्रपञ्चस्य स्यात्, उत्पत्तिवि-
नाशयोगादनित्यतामात्रं स्यात् नात्यन्ताभावः । केन च ज्ञानेन नाशः?
नात्मज्ञानेन, विरोध्यभावात्, निष्प्रपञ्चात्मज्ञानेनेति चेत् । न । तत्रात्मज्ञा-
नांशस्याविरोधान्निष्प्रपञ्चत्वज्ञानं विनाशकमिति पारिशेष्यादापन्नम् । प्रप-
ञ्चाभावरश्च निष्प्रपञ्चत्वम् ।

न च विद्यमाने प्रपञ्चे तदभावज्ञानमुत्पत्तुमर्हति । ज्ञानेन ह्युत्प-
न्नेन प्रपञ्चो नाशयितव्यः । प्राक् च ज्ञानात्सद्रूप एव प्रपञ्चस्तस्मिन् सद्रूपेऽव-

१ निष्प्रपञ्चमात्मानमुपयतामिति पुस्तकान्तरपाठस्तु युक्त इति प्रतीमः ।

२ विरोधाभावादिति पुस्तकान्तरपाठः ।

स्थिते कथं तदभावविषयस्य ज्ञानस्योत्पत्तिः? तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां प्रपञ्चस्य नाशः, तद्विनाशे च सति तदभावविषयज्ञानोत्पत्तिरितीतरैतराश्रयम् । एतेन मृगतृष्णिकाजलस्य ज्ञानविनाश्यत्वं प्रत्युक्तम् । न हि तज्जलं सत्यश्चात्राश्रयते प्रागपि हि तत्र नैव जलम् अजलमेव तु रश्मिप्रतप्तमूषरं भ्रान्त्या जलात्मनाऽवगतं पश्चाद्वाधकेन यथाऽवस्थितरूपमवगम्यत इत्यलमनेन बालजल्पितेन ।

केनित्त्वौपनिषदाः परमार्थत एवात्मा प्रपञ्चरूपेण स्वेच्छया परिणमतीति मन्यन्ते । तथा च “सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम्” “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये”ति एकस्यैव सन्मात्ररूपतया प्रागवस्थितात्मनोऽनेकव्योमादिभेदभिन्नप्रपञ्चरूपेण बीजस्यैव वृक्षरूपेण परिणामो दर्शितः, “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत” इत्यौपनिषदा वादाः पुराणवादाश्चास्मिन्नर्थे शतशो दृश्यन्ते । “पुरुष एवेदं सर्वं नेह नानास्ति किञ्चन”त्यादि तु धर्मिभेदाभावाभिप्रायम् । तदर्थैको वृक्षः प्रादेशमात्रादूर्ध्वं नानाशाखोऽवस्थितो दूरस्थैर्नानावृक्षा इति गम्यते, तद्वेदिनश्चान्ये तेभ्यः कथयन्ति नेमे नानावृक्षाः किं त्वेक एवायं वृक्षो नानाशाखोऽवस्थित इति गम्यते तथा नामरूपप्रपञ्चं नानारूपं पश्यतां मूलकारणस्यैकस्यात्मनोऽयं नानारूपः परिणाम इत्येवमज्ञानतां तत्त्वकथनार्था एवंविधा वादाः सर्वमेकस्यैव विस्तारो न किञ्चिदत्र नानाऽस्तीति । ये च पुनर-

१ विष्णुस्वाम्युपज्ञं प्रवर्तमाना वाल्लभा विकृताविकृतभेदेन द्विविधं परिणाममाचक्षते तत्राद्यो यथा विकुर्वाणस्य पयसोर्दाधभावः, द्वितीयस्त्वविकुर्वाणस्यैव हाटकस्य कटकभावः, एवं चैव विविधरचनः प्रपञ्चोऽपि इच्छाविहारस्य भगवतः, सुवर्णस्य कटकादिरवाविकृतस्यैव परिणामः, न च तावता श्रविकारित्वबोधकश्रुतिव्याकोपसंभावना तासां विकारिताप्रयोजकीभूतपरिणामशून्यत्वबोधकतया निरुक्तपरिणामस्य घायथाभूतत्वेन श्रुतिव्याकोपसंभावनायाः सुदूरपराहतत्वात् । एतन्मतेऽपि जीवाः प्रतिशरीरं भिद्यन्ते नैर्वायिकानामिव, स च भेदः पुनरौपाधिक एव शुद्धाद्वैतवादिना वक्तव्य इति तन्मतमेव ‘केचित्तु’ इत्यादिना दीपिकायामभिहितं, तत्रौपनिषदपदं तु यथाश्रुतोपनिषदक्षरार्थावलम्बिताबोधकं तत्त्वतस्तूपनिषदर्थं नाज्ञासिधुरिति कटानक्षेपः ।

२ एतावता जगन्मिथ्यात्ववादाद्विषम्यसंरक्षणमनुष्ठितम् ।

३ एकस्मिन्नेव पुस्तके गम्यत इति पाठः, पुस्तकद्वये तु नास्ति ।

सत्त्ववादाः प्रपञ्चविषया, अविद्यावादाः, भ्रान्तिवादाः, मायावादाश्च, ते सर्वे प्रपञ्चस्यानित्यत्वादौपचारिकाः । यथा मृगतोयरज्जुसर्पस्वप्नप्रपञ्चादयः किञ्चित् कालमाविर्भूय पश्चाद्विलीयन्ते तथा भेदप्रपञ्चरूपो ब्रह्मपरिणामोऽप्याविर्भावतिरोभावधर्मकत्वसाम्यादसत्त्वित्युपचर्यते । तस्य चासत्कल्पत्वे तद्विषयस्य ज्ञानस्यापि सिद्धत्यौपचारिकं भ्रान्तित्वम्, मायानिवन्धनत्वं च “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इत्यादिषु युक्तमुपचारेण वक्तुम् । “आत्मैवैकः सत्य” इति च तस्यैव नित्यत्वादुच्यते । यथा “गो अश्वा” एव पशवोऽन्ये त्वपशव इति, तथेदं द्रष्टव्यम् । यस्त्वेवंविधान्वादान् यथाश्रुतार्थान् गृह्णाति स पश्वन्तरेष्वपशुत्ववादमादित्यो यूप इत्यादि च यथाश्रुतं गृह्णीयात् । अथ तत्र प्रमाणान्तरविरोधः, सोऽत्रापि समानः । अथार्थवादत्वात्तत्र न यथाश्रुतार्थग्रहणं, तदपि समानम्, प्रपञ्चस्यापि ह्यसत्यत्वं वैराग्यज्ञानजननार्थम्, आत्मनश्च परमार्थत्वं मुमुक्षूणामुत्साहजननार्थम् । विस्पष्टं चैतन्मृत्पिण्डविकारदृष्टान्तदर्शनात् । सर्वत्र हि दृष्टान्तेषां दानं साध्यप्रतिपादकस्य तात्पर्याभिव्यक्त्यर्थम् । ततश्च यथा कारणभूतमृत्पिण्डज्ञानेन मृन्मयो विकारः सर्वा विज्ञातो भवति, शरावादिविकारो हि वाचारम्भणं नामधेयमात्रं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । एवं प्रपञ्चोऽपि तद्विज्ञानेन विज्ञातो भवति । विकारो हि वाचारम्भणं नामधेयमात्रम् । सदित्येव सत्यमित्युक्ते ज्ञायते एतत् यथाऽविर्भावतिरोभावधर्मा नानाविधो विकारः शरावादिः प्रपञ्चो मृत्तिका च सर्वत्राऽनपायिनी तेषां कारणम् ।

- १ उपनिषत्सूपलभ्यमाना आपाततो जगदसत्त्ववादा इति तु विवक्षितम् ।
- २ जगदिदं सर्वमविद्याजन्यमित्यर्थकाः श्रुतिवादा इत्यर्थः ।
- ३ न तु शाङ्कराणामिव यथाश्रुतार्थकत्वं तेषामङ्गीक्रियत इति भावः ।
- ४ कियन्तंचन कालमाविर्भूयेति पुस्तकान्तरपाठस्तु अनतिशायकः ।
- ५ गवाश्वानां पशुषूतमतया तथा वादो न त्वितरेषामपशुत्वतात्पर्यतः । असं-
धिस्त्वह प्रकृतिभावेन ।

६ प्रपञ्चं स्यात्सुमवगच्छज्जनोऽयमनुरज्येतेति तस्य विषयेषु पराङ्मुखीनता-
संपत्तये जनोऽयमवबोध्यते जगदनित्यत्वमित्येव तादृशां श्रुतिवाक्यानां तात्पर्यमिति
भावः ।

७ सद्विज्ञानेनेति पु. पा. ।

कार्यकारणयोश्चावस्थामात्रभेदात् स्वरूपभेदाभावात् कारणज्ञानेन तत्सर्वं कार्यमवस्थाभेदेनाज्ञातमपि स्वरूपेण ज्ञातं भवति । तथा प्रपञ्चोऽप्याविर्भावतिरोभावधर्माऽनवस्थायी, तत्कारणं चात्मा सद्रूपः सर्वानुयायी नाऽपायधर्मा, तस्मिन्विज्ञाते सर्वं तदात्मकमविज्ञातमपि व्यासरूपेण, समासेन ज्ञातं भवतीत्येतदत्र विवक्षितमिति । तस्मादेकस्यैवात्मनः परिणामोऽयं भेदप्रपञ्चो न त्वसन्नेव, असत्त्वे हि कथं सद्विज्ञानेन विज्ञातः स्याच्छविषाणवत् । न हि मृत्पिण्डे सति विज्ञाते शशविषाणं विज्ञातं भवति, तथा प्रपञ्चोऽपि स्यात्, ततस्तु प्रस्तुतहानिरेव स्यात् । एकोऽप्यात्माऽन्तःकरणोपाधिभेदाद्विज्ञो जीव इत्युच्यते, जीवभेदाच्च बन्धमुक्त्यवस्थाऽप्युपपन्नेति ।

तदिदमयुक्तं, चिद्रूपस्यात्मनो जडरूपपरिणामासंभवात् । एकत्वे चात्मनः सर्वशरीरेषु प्रतिसंधानं स्यात् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमेवेति । तथा देवदत्तशरीरे मे सुखं यज्ञदत्तशरीरे मे दुःखमिति, पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेति तत्सर्वसुखदुःखोपलब्धिश्च स्यात् । अन्तःकरणभेदाद्व्यवस्येति चेन्न अचेतनत्वात्, न हि अन्तःकरणं सुखदुःखे अनुभवति अचेतनत्वात्, आत्मा त्वनुभविता, स च सर्वत्रैक इति कः प्रतिसंधानं वारयेत् । तस्मादिदमपि नातीव सुन्दरमिति आत्मभेदं प्रकृतिपरिणामं च जगत्सांख्या मन्यन्ते । द्विविधञ्च साङ्ख्यं निरीश्वरं, सेश्वरं च । निरीश्वरवादिनस्तावदाहुः—प्रकृतिरचेतना त्रिगुणात्मिका प्रधानशब्दाभिधेया महदादिविशेषपर्यन्तेन प्रपञ्चरूपेण चेतनानामुपभोगाय परिणमतीति । सेश्वरवादिनोऽप्येवमाहुः, इयांस्तु विशेषः पुरुषशब्दाभिधेयमीश्वरं क्लेशकर्मविपाकाशयैरपराभृष्टमाश्रित्य प्रकृतिर्जगत्सृजतीति, यथा हि संस्कृतं क्षेत्रमधिष्ठाय तत्संपर्कवशाद्धीजमङ्गूरादिक्रमेण महान्तं वृत्तमारभते, तथा सर्वव्यापिनमीश्वरमधिष्ठाय सर्वव्यापिनी प्रकृतिस्तत्सम्पर्कवशान्महदहङ्कारतन्मात्रादिक्रमेण परिणमन्ती विशेषान्तं प्रपञ्चमारभत इतीतिहासपुराणेष्वपि प्रायेणैतदेव मतम् । सेयं प्रकृत्युपादाना सृष्टिरीश्वरस्तु निमित्तमात्रं, क्षेत्रज्ञास्तु भोक्ताः, प्रकृतिरेव तु कार्याणां कर्त्रीति भोग्या ।

सा च सर्वत्रैका भोक्तृणां च भेदाद्बुद्धमुक्तव्यवस्थापपत्तिः । तथा च “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः जनयन्तीं सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य” इति व्यक्तमेव भोग्यायाः प्रकृतेरजःसत्त्वतमोरूपाया एकत्वं, भोक्तृणां च भेदाद्बुद्धमुक्तव्यवस्थानं दर्शितम् । ऐकात्म्यवादास्तर्ह्यौपनिषदाः कथम् ? अवैलक्षण्येनेति ब्रूमः । भेदशब्दे हि वैलक्षण्यवचनो लोके प्रसिद्धः । तथा हि सुसदृशेषु वक्तारो भवन्ति नास्यास्य च कश्चिद् भेदोऽस्तीति । तथाऽऽत्मनामपि नरपशुतिर्यग्भेदभिन्नशरीरवर्तिनां शरीरसंबन्धमपोह्य केवलं नैजरूपेण निरूप्यमाणानां पद्मरजःपरमाणुद्वयवच किञ्चिदपि वैलक्षण्यमस्तीत्यनेनाभिप्रायेणैकत्ववादा नानात्वनिषेधवादाश्च । एतदभिप्रायमेव चैतदपि भगवद्वासुदेववचनम्—“विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः” इति । तथैवेन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत” इति स्वयमविलक्षणोऽप्यात्मा नरपश्वादिविविचित्रशरीरसंपर्कवशाद्भ्रान्त्या स्वयमपि विलक्षणः प्रतीयत इत्यर्थः । ये च मुक्तानां क्षेत्रज्ञानामीश्वरेण सहैकत्ववादास्तेऽप्यत्यन्तसाम्याद्वैलक्षण्याभावाच्च । तथा च श्रुत्यन्तरम् “यदा मर्त्यः पश्यति रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्” “तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” इति, ईश्वरसादृश्यापत्तिमेव मुक्तस्य दर्शयति । तथा भगवता वासुदेवेनाऽप्युक्तम् “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गोऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चे”ति । यत्तु “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन” इति भगवद्ब्रूचनं तत्त्वामिभृत्यभावपरम् । यथा खल्वमात्या राज्ञोऽशा इत्युपदिश्यन्ते, तथा जीवोऽपीश्वरांश इत्युच्यते । अन्यथा जीवत्वनाशात्सनातनत्वानुपपत्तिः । यान्यपि “विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यतीत्यादीनि” पुराणवचनानि तेषामयमेवार्थो वैलक्षण्यमात्मनो ब्रह्मणश्चान्यत्वमत्यन्तमविद्यमानमेवाज्ञाननिमित्तमज्ञाने विनष्टे स्वयमेव विलीयत इति । विस्पष्टं हि

१ यदा पश्यः पश्यत इति पुस्तकान्तरपाठः ।

परापरपुरुषयोर्भेदो गीतादिप्रपदार्शितः “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्यु-
दाहृतः” । “उपद्रष्टाऽनुमन्ता च कर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति
चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्युरूपः परः” इत्यलमतिदूरङ्गत्वा, तस्मात्प्रकृत्युपादा-
नेयं प्रपञ्चसृष्टिरिति नानुपादानोपालम्भः । अत्राभिधीयते कथं खल्वेकरूपा
प्रकृतिर्नरपशुरित्येभेदभिन्नं प्रपञ्चमारभते ? । न ह्यविलक्षणं कारणं विलक्षणं
कार्यं निर्मातुमर्हम्, क्षेत्रज्ञगतधर्माधर्मसहायवैचित्र्याद्वैचित्र्यमिति चेत् ।
न । अन्तःकरणवृत्तित्वात् धर्माधर्मयोरन्तःकरणस्य च कायवर्गान्तःपाति-
त्वात् । सर्वस्य महदादेः कार्यस्य प्राकृतप्रतिसंचरे प्रकृतौ विलीनत्वात्
धर्माधर्मावपि तस्यामवस्थायामविद्यमानावेवेति न तद्वलेन वैचित्र्यं, मह-
दादिविकारारम्भे चाऽस्याः किं कारणम् ? स्वरूपमेवेति चेत् सर्वदाऽऽरम्भप्र-
सङ्गस्ततः प्रलयानुपपत्तिः । ईश्वरेच्छया विक्रियत इति चेत् । न ।
ईश्वरस्य समस्तक्लेशरहितस्यापास्तसमस्तकामस्येच्छाऽसंभवात् । इच्छा-
याश्चाप्यन्तःकरणधर्मत्वात् तस्मिन्काले तदसंभवात् । किं च प्राकृते
प्रलये प्रकृतिमात्रमात्मानश्च केवलमवतिष्ठन्ते सर्वे चात्मानो निर्विशेषाः,
सर्वेषां चैतन्यमात्ररूपत्वात् ।

न च धर्माधर्मकृतमपि विलक्षण्यमात्मनां संभवति, तयोरात्मधर्म-
त्वाभावात् अन्तःकरणवृत्तित्वात् । तस्य च तदानीमभावादित्युक्तम् । एवं
च धर्माधर्मरहितेषु निर्विशेषेषु पुरुषेष्ववस्थितेषु सर्गकाले प्रकृतिः शरीरार-
म्भेणात्मानो बध्नातीति चेत्, ये पूर्वसृष्टौ मुक्ता ये चामुक्तास्तानपि बध्नी-
यात् अविशेषात्, तथा येऽश्वमेधमनुष्ठाय फलमभुक्त्वा पूर्वसृष्टौ स्थिता
ये च ब्रह्महत्याकारिणस्तेषां सर्वेषामैकैध्यमेव स्यात् । पूर्वकृतयोर्धर्माधर्म-
योर्नष्टत्वात् ।

ननु नाशो नाम नात्यन्ताभावः किं तु कारणे कार्याणां तिरोभा-
वमात्रं विनाशः, उत्पत्तिरपि विद्यमानानामेव कारणे कार्याणामविर्भाव-
मात्रं, न ह्यत्यन्तासतामुत्पत्तिः संभवति । शशविषाणस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

१ प्राकृतनप्रतिसंचरे इति पुस्तकान्तरपाठोऽपि युज्यते ।

२ साम्यम् ।

असदुत्पत्तौ च सर्वत्र सर्वं स्यान्नियमो न स्यात्तन्तुभ्यः पटो, मृत्तो घट इति । यथाऽऽहुः “असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वमंभवाभावात् । शक्तस्य शक्य-
करणात्कारणभावाच्च सत्कार्य”मिति । तथा “नाऽसतो विद्यते भावो ना-
भावो विद्यते सत” इति भगवद्वासुदेववचनम्, तस्मात्प्रलये धर्मादेः शक्त्या-
त्मनाऽऽवस्थितत्वात्तद्वशेन पुनः^१ सृष्टिवैचित्र्यम् । नैतदेवम् । न हि मृत्पि-
ण्डावस्यायां वा कपालावस्यायां वा घटरूपमस्ति दृश्यादर्शनविरोधात् । यत्तु
“नासतो विद्यते भावः” इति वचनं, तदात्माभिप्रायम् । पूर्वत्र हि “न त्वेवाहं
जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वं वयमतः
परमि”ति आत्मनित्यत्वं प्रतिपादयितुमुपक्रान्तमेवानेनोच्यते, नाविद्यमान-
स्यात्मन उत्पत्तिर्न विद्यमानस्य विनाशः, सर्वं एवात्मानोऽनुत्पत्तिविनाशध-
र्माणो नित्या इति, न पुनः कार्यजातस्य सर्वस्य नित्यत्वाभिप्रायम्
असर्वगतत्वादनुपलब्धिविरोधाच्चेत्युक्तम् । यदि परमुपादानोपादेय-
योरभेदमाश्रित्य मृदात्मनाऽऽदौ घटो व्यवस्थित इत्युच्यते न च तावता
कार्यसिद्धिः । न हि मृदवस्येन घटेनोदकाहरणं क्रियते । तथा धर्माधर्मा-
वपि स्वरूपेणाविद्यमानौ प्रकृत्यात्मनाऽवस्थितावपि न स्वकार्यपर्याप्ताविति
न तद्वशेन वैचित्र्यसंभवः । प्रमाणमपि महदादिक्रमेण प्रकृतिपरिणामे
किञ्चिच्चास्ति । पुरुषवचसां प्रमाणान्तरागोचरार्थं प्रमाणत्वासंभवात् । वेदा-
नामपि पौरुषेयत्वादितरपुरुषवचनवदप्रामाण्यात् । यदि तु सृष्टिप्रलयप-
रम्परामनादिमङ्गीकृत्य प्रतिसृष्टि चतुर्लिङ्गन्यायेन । “सर्वेषां च स नामानि
कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्मम” इत्यादि-
वचनैश्च तुल्यनामप्रभावव्यवहारवस्तूत्पत्त्या शब्दानामनाद्यर्थसंबद्धानां
वेदानां च नित्यत्वमाश्रित्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियते । तथाप्येकस्य प्रजापतेः
संप्रदायप्रवर्तकत्वे कृतकाशङ्का स्यादेव । अथ पुनर“शाशीतिसहस्राणि संप्र-
दायप्रवर्तकाः” इत्यादिवचनानुरोधेन बहूनां महर्षीणां सृष्ट्युत्तराधीतं वेदं
स्मरतां सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन संप्रदायप्रवर्तकत्वमाश्रित्य कृतकाशङ्कां निरस्य
नित्यता समर्थेत्, तथाऽप्यनुपादानं जगत्त्रिमाणमशक्यमभ्युपगन्तुम् । प्रकृ-

१ युक्तं सृष्टिवैचित्र्यमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

त्यादीनां ह्युपादानत्वं निरस्तम् । आपनिषदास्तु सृष्टिप्रलयवादाः पौरा-
णिकाश्चार्थवादतया नेतव्याः । भवतु चैवं, तथाऽपि नास्माकं काचित् क्षतिः ।
संबन्धनित्यत्ववेदप्रामाण्ययोरविघातात् ।

वैशेषिकास्तु पौरुषेयत्वमेव शब्दार्थसंबन्धानां वेदानां चाङ्गीकुर्वन्तो-
ऽनुमानेन सृष्टिप्रलयावीश्वरं च सिद्धाधियन्तः प्रयोगमारचयन्ति । त्रिविधं
हि वस्तुजातं संप्रतिपन्नचेतनकर्तृकं घटादि । संप्रतिपन्नातत्कर्तृकं व्यामादि ।
विप्रतिपन्नतत्कर्तृकं महीमहीधरदूर्वाङ्कुरादि । तत्रान्तिममधिकृत्याच्यते ।
क्षित्यादिकं बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वात् घटादिवत् । कार्यत्वञ्च क्षित्यादेः साव-
यवत्वाद् घटादिवत् । किं पुनः पृथिव्यादेः समवायिकारणम् ? पार्थिववाप्यतै-
जसवायवीयपरमाणुजातं यथास्वं पृथिव्यप्तेजोवायूनां समवायिकारणम् । न
हि प्रलये परमाणूनां प्रलयोऽस्माकमस्ति सांख्यादिवत् । कार्यद्रव्याणि दृगु-
कादीनि सर्वाण्येवेश्वरेच्छया विश्लिष्टावयवानि प्रलीयन्ते । परमाणवस्तु मि-
थोऽसंयुक्तास्तिष्ठन्ति व्यामादयश्च, क्षेत्रज्ञाश्च, आत्मीयधर्माधर्मयुक्ता एवा-
वतिष्ठन्ते । सर्गकाले पुनरीश्वरेच्छां क्षेत्रज्ञादृष्टं च निमित्तमासाद्य परमा-
णुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते, तद्वशाच्च मिथः संयुक्ताश्चतुष्टयेऽपि परमाणवो-
दृगुकादिक्रमेण यथास्वं पृथिव्यादिकं भूतचतुष्टयमारभन्ते । निमित्तभूत-
क्षेत्रज्ञादृष्टवैचित्र्याच्च जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजभिन्नं शरीरभेदमीश्वरे-
च्छाकारितसंयोगविशेषवशात् परमाणव आरभन्ते । न त्वेतदपि युक्तम्, न
हीच्छामात्रेण प्रयत्नमन्तरेण परमाणुस्पन्दोत्पत्तिः संभवति, इच्छाकारितप्र-
यत्नवशेन शरीरस्पन्दोत्पत्तिरद्वैत्वेऽपि दृश्यते । ईश्वरोऽपि प्रयतत इति
चेत् । न अशरीरस्य प्रयत्नासंभवात् । सर्वगता अपि ह्यात्मानः शरीर-
प्रदेश एव प्रयत्नमारभन्ते न बहिः । अतः शरीरापेक्षः प्रयत्नः, प्रलयकाले
च सर्वकार्याणां प्रलयादीश्वरशरीरमपि प्रलीनमिति कथमशरीरः प्रय-
तते ? । न चाशरीरस्येच्छाऽपि संभवति मुक्तात्मनामिव । नापि ज्ञानं
संभवति, इन्द्रियादेरभावात् । नित्यमस्य ज्ञानं नित्या चेच्छा नित्यश्च प्रयत्न
इति चेत् । न । सर्वज्ञानेच्छाप्रयत्नानामनित्यत्वव्याप्तेः । शक्यतेऽभिप्रयो^१

१ अथवेऽपि दृश्यते इति पा०

२ अभिप्रयोगो नाम विरुद्धः प्रयोगः सत्प्रतिपन्न इति यावत्

लुम् । क्षित्यादिकं हि नाशरीरचेतनकर्तृकं, न नित्यप्रयत्नानित्येच्छानित्यज्ञानकर्तृकं कार्यत्वात् । घटवदिति ।

ननु घटस्यापीश्वरकर्तृकत्वमस्त्येवेति साध्यहीनो दृष्टान्तः । तथाऽपि कुलालस्यापि कर्तृत्वाच्च केवलेश्वरे कर्तृत्वं घटस्य, ततश्चैवं प्रयोक्तव्यं क्षित्यादिकं न केवलाशरीर्यात्मकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति । वस्तुव्याख्यामादिब्रुवदिति । हेतुदृष्टान्तौ सर्वथापि निर्दोषौ । तथा क्षित्यादिकं न बुद्धिमत्कर्तृकम् शरीरिर्कर्तृकत्वविरहात् व्यामवदिति साक्षादेव प्रातिसाधनं कर्तव्यम् । अथेश्वरशरीरं नित्यमङ्गीकृत्य प्रलयेऽपि सशरीरमेवेश्वरमभ्युपगच्छेत् ततः सावयवत्वमीश्वरशरीरेऽनैकान्तिकं, न क्षित्यादेः कार्यत्वं साधयेत् । सशरीरकर्तृकत्वं च दूर्वाङ्कुरादीनामनुपपन्नम्, अनुपलब्धिबिरोधात् । किंच प्रतिकाये प्रयत्नभेदेन भवितव्यम् । अन्यो हि पादसंचरणे प्रयत्नः, अन्यश्च बाहूद्वारेण । तथा यद्वपीश्वरे प्रयत्नो नित्यः स्यात् तथाऽपि तस्यैकत्वाच्च विचित्रकार्योदयहेतुत्वं संभवतीति व्यर्थ एवासौ । यदि त्वनन्तकार्यानुरूपा अनन्ता एव प्रयत्नाः सर्वदैवेश्वरेऽवतिष्ठेरन्, तथा सति प्रलयकारणभूतस्य परमाणुविश्लेषकस्य प्रयत्नस्य सर्गकालेऽप्यवस्थानात् संयोजकस्य च सर्गहेतोः प्रलयकालेऽप्यवस्थानात् उभयोः परस्परविधाताच्च सृष्टिः स्यात् न प्रलयः । यच्च क्षेत्रज्ञादृष्टवैचित्र्यात्कार्यवैच्योपपत्तिरिति । तदप्युक्तम् । न हि दृष्टकारणवैलक्षण्यमन्तरेणादृष्टवैलक्षण्यमात्रात्कार्यवैलक्षण्यं सिध्यति । न ह्यदृष्टशक्तेनापि तालबीजमन्तरेण तालवृत्ता निष्पद्यते । विनाऽपि बीजमीश्वरमहिम्ना सर्वं सिध्यतीति चेन्न । तत्रैव प्रमाणाभावात् । नित्यत्वे हि वेदानामवस्थिते तत्प्रामाण्यबलेनेश्वरस्यापरिच्छेद्या महिमा सृष्टिप्रलयौ च ऋतुलिङ्गन्यायमाश्रित्य सिध्येयुर्न वा वेदांस्त्वनादृत्य दृष्टानुसारेण पर्वत इवानुमानमत्यन्तालौकिकेऽर्थे प्रवर्त्तयतामुपेतैवोत्तरमित्युपरम्यते । तस्माच्च सर्गादिकालेऽपि संबन्धकरणम् । अशक्यं च कर्तुं सर्वशब्दानां संबन्धकरणं, यदा न कश्चिदपि शब्दः केनाप्यर्थेन संबद्ध आसीत् तदा कथं संबन्धः क्रियेत । संबन्धं हि कुर्वताऽवश्यं केनचिद्वाक्येन स कर्त्तव्यो गौः साक्षादिमानित्या-

दिना । न चाप्रसिद्धमर्थप्रतिपादकत्वेन साक्षादिशब्दमर्थप्रतिपादनाय शक्नोति कर्त्ताच्चारयितुं, तथा हस्तसंज्ञादयोऽपि, प्रतिपादकत्वासिद्धेः । न-
न्वेवमप्रसिद्धसंबन्धस्य कथनमप्यनुपपन्नम् । यद्यपि हि तदा वक्तुः प्रसिद्धसंब-
न्धत्वात् संबन्धकथनाय वाक्योच्चारणं संभवति । तथापि आतारोऽप्रसि-
द्धसमस्तपदार्था बालाः कथं वाक्येन संबन्धं प्रतिपद्येरन् । तस्मात्कारणव-
त्कथनमप्यनुपपन्नम् । नैष दोषः, कथयितुं स्तावन्न कर्त्तुरिवाशक्तिः, उपा-
यसंभवात् । उपायप्रतिपत्तारस्तूपायाभावाच्च प्रतिपद्यन्त इति दृष्टबिह-
दम् । दृश्यन्ते हि अप्रसिद्धसमस्तशब्दार्था बाला वृद्धेभ्यः संबन्धं प्रतिप-
द्यमानाः, किंचास्तूपायो बालानां नावश्यं संबन्धकथनवाक्येनैव वृद्धेभ्यो-
बालाः संबन्धं प्रतिपद्यन्ते, किं तु यदा वृद्धाः प्रसिद्धसंबन्धाः स्वकार्यार्थेन
व्यवहरन्ति तदा तेषामुपशृण्वन्तो बालाः संबन्धं प्रतिपद्यन्ते, यदा हि केन
चिद्गमानयेत्युक्तं कश्चित्साक्षादिमन्तमानयति तदा समीपस्थो बालोऽवग-
च्छति । यस्मादयमेतद्वाक्यश्रवणानन्तरं तस्मिन्नर्थे प्रवर्त्तते तस्माद्वाक्या-
दयमर्थः प्रत्यायित इत्येवं समुग्नरूपेणावगतं प्रत्यायकत्वम् पश्चाद्बहुषु
प्रयोगेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यभागानां पदानां पदभागानां च प्रकृति-
प्रत्ययानां वाक्यार्थभागेषु पदार्थेषु विविच्यते । तस्माच्च पौरुषेयः संबन्ध
इति । न तद्वशेन पुरुषापेक्षाऽस्तीति सिद्धमनपेक्षं वेदानां प्रामाण्यम् ।
यच्चानन्तरफलानुपलब्ध्या चित्रादीनां न पश्चादिफलत्वमिति, स्यादेवं
यदि प्रत्यक्षादिपञ्चकमेव प्रमाणं स्यात्तदा ह्यनन्तरफलोपलम्भादेव तत्सा-
धनत्वं स्यात् नान्यथा । शब्दस्यापि तु प्रमितिजनकतया प्रत्यक्षादिवत्प्र-
माणत्वात्, तेन च चित्रादीनां पशुसाधनत्वावगमात् असत्यप्यनन्तरो-
पलम्भे सिध्यति तत्साधनत्वम् ।

ननु प्रमाणान्तरविरोधादप्रामाण्यमित्युक्तं, न, तदभावात् । न
हि शब्देनऽन्तरमेव चित्रा फलसाधनमिति ब्रूते येन विरोधः स्यात् ।
साधनत्वमेव प्रतिपन्नं, तस्माच्चवचनात् । तस्य चापूर्वद्वारेण कालान्तरेऽपि
तैलपानादिवत्फलसाधनत्वोपपत्तेः । यत्तु प्रागनुष्ठानाच्छास्त्रार्थवधारणवे-
लायां नापूर्वमन्तर्भावितमित्युक्तं, यद्यप्येवं, तथापि पश्चादेवमवगच्छति

साधनत्वमात्रेऽपि शब्देनोक्ते भ्रान्त्या मया साक्षात्साधनत्वमेव प्रतिपन्नं तच्चेदानीमन्यथा ज्ञातमतो नूनमस्य केनापि द्वारेण कालान्तरे फलमिति प्रागपि च शक्यमेवापूर्वमवगन्तुम् । अनेकेषामङ्गप्रधानकर्मणां तृणिकानामपूर्वमन्तरेण यौगपद्यासंभवात् पश्वादीनां च दृष्टकारणापेक्षत्वात् न तृणमात्रेणोत्पत्तिः संभवतीत्यवश्यं भाव्यपूर्वम् ।

न च पश्चादुत्पत्तिमात्रं फलम् । उपभोगस्य तु चिरकालत्वात् यावदुपभोगमवस्थास्यमानेन केनचिद्विवृतव्यम् । न च क्रियायास्तावत्कालमवस्थानं संभवतीत्यपूर्वमङ्गीकर्तव्यमिति तद्द्वारेण युक्तं मपूर्वं कालान्तरे फलदमिति नानन्तरानुपलब्ध्या शास्त्रस्य बाधः । यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं “स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती”त्येतच्छब्देन प्रत्यक्षशरीरं यज्ञायुधसंयुक्तमुपदिशतीति, तदभिधीयते, अर्थवादत्वादस्यान्यपरत्वात् न स्वार्थे प्रमाणान्तरविरोधो दोषः ।

न च विरोधोऽपि विद्यते । न ह्यनेन शरीरस्य स्वर्गगमनमुच्यते । किं तर्ह्यात्मनो यस्यैतच्छरीरं, सोऽपि हि शरीरशरीरिणोरभेदापचारेण शरीरस्येन यज्ञायुधित्वेन प्रत्यक्षत्वेन च व्यपदिश्यते । आत्मनो वा स्वर्गगमनं शरीरे उपचर्येत इति नास्ति विरोधः, यजमानशब्दोऽपि तस्यैव यागस्वामित्वात्कर्तृत्वाच्च वाचकः, न ह्यस्माकन्तस्य कापिलवदकर्तृत्वं वक्तुं युक्तं, श्रुतिविरोधात् । सर्वत्र हि कर्तृभोक्तृशब्दयोः सामानाधिकरण्यं दृश्यते, यथाऽत्रैव यजमानः स्वर्गं लोकं यातीति, तथा “य एवं विद्वानग्निं चिनुते ऋध्नोत्येव य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते स्वर्गमेव लोकमेति,” तथोपनिषत्स्वपि “संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती”ति कर्तृत्वाभिधायिन्या षष्ठ्याऽऽत्मनः संकल्पं प्रति कर्तृत्वमुक्तम् । संभवति च सर्वगतस्याप्यात्मनो यागज्ञानप्रयत्नसंकल्पादिषु साक्षादेव कर्तृत्वम् । न हि वयं क्रियामेव स्पन्दमुपगच्छामो वैशेषिकवत्, येनात्मनः कर्तृत्वं न स्यात् । धात्वर्थमात्रस्य क्रियात्वात्, स्पन्देष्वपि प्रयोजकत्वेनास्यैव कर्तृत्वं संभवति, प्रयत्नेन ह्यसौ शरीरं स्पन्दे प्रयोजयति, साक्षात्तु न संभवति, सर्वगते स्पन्द-

स्यासंभवात्, इत्यनेनाभिप्रायेण पुराणेषूपनिषत्सु चाकर्तृत्ववादाः । किं पुनः शरीरव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणम्? प्राणनादि लिङ्गं सुखादयश्च प्राणनादिशब्देन कोष्ठस्य वायोरुद्धोद्योगमनवृत्तिविशेषस्य प्राणापानादि-शब्दवाच्यस्य हेतुभूतः प्रयत्न उच्यते, स च सुखादयश्च न शरीरधर्माः संभवन्ति । अथावच्छरीरभावित्वात् । ये हि कार्यद्रव्यवर्त्तिनो विशेषगुणा रूपादयस्ते विरोधिगुणान्तराद्वा द्रव्यविनाशाद्वा विनश्यन्ति । प्राणनाद-यस्तु तदभावेऽपि नश्यन्ति मृतावस्थायामिति न शरीरगुणाः । तथा ज्ञानमप्यथावच्छरीरभावित्वादेव न शरीरधर्मः । तथा ये प्रत्यक्षविषयाः शरीरगुणाः, ते स्वयमिव परैरपि प्रत्यक्षेण गृह्यन्ते, यथा रूपादयः । सुखाद-यस्तु प्रत्यक्षा अपि सन्तो न परप्रत्यक्षयाह्याः, तस्मान्न शरीरगुणाः । तदिदमपि द्वयं सुखादीनां शरीरगुणत्वं निवारयदन्यगुणतां सूचयति । योऽसावन्यः स आत्मा । किं च सर्व एव विशेषगुणाः कारणेऽपि वर्त्तमाना एव कार्यद्रव्यगुणतां भजन्ते ।

न च शरीरकारणभूतेषु पार्थिवपरमाणुषु चैतन्यमस्तीति कथं शरीरगुणता चैतन्यस्य स्यात्? तस्मादन्यश्चेतनः । कश्चित्पुनराह सर्वथा वित्तिषु तावद्वेत्ताऽवभासते अन्यथा स्वपरवेद्ययोरनतिशयप्रसङ्गात् ।

न च शरीरस्य करचरणाद्यवयवसन्निवेशविशिष्टस्यास्ति तथाऽव-भासः, अतोऽन्यः शरीरादात्मेति । तत्त्वयुक्तं, सन्निवेशाप्रतिभासेऽपि शरीरप्रतिभाससंभवात् । न हि सन्निवेश एव शरीरं, शरीरधर्मोहि सन्नि-वेशः, संभवति च धर्माप्रतिभासेऽपि धर्मिणः प्रतिभासः । अन्यथा आत्म-नोऽपि प्रतिभासो न स्यात्तद्गुणाणां सर्वगतत्वादीनाम् अर्थवित्तिषु अप्रति-भानात् । न चैकान्तिकमर्थवित्तिषु वेत्तृभानम्, अर्थ एव हि तदा भासते, न वेत्ता ।

न च स्वपरवेद्ययोरनतिशयः । न हि वेदितृभासनकृतोऽयमति-शयः । किं तु कस्यचिदेव किंचिदाभासते, नान्यस्य, इत्येतावानतिशयो-नान्यः । तस्मान्न ज्ञातृप्रतिभासेन शरीरविवेकसिद्धिः । किन्तु पूर्वाक्तादेव कारणात् ज्ञानसुखादीनां शरीरगुणत्वासंभवात् । ततोऽन्य एतेषामाश्रयः, स एवात्मा ।

सौगतास्त्वाहुः “सिद्धे ज्ञानसुखादीनां गुणत्वे गुणिकल्पना । न तु तत्सिद्धमस्माकं तावन्मात्रोपपत्तितः ॥” न ह्याश्रयमन्तरेण ज्ञानमात्रमनुपपन्नं, स्वतन्त्रमेव ज्ञानं किं नेष्यते ? । सुखादयोऽपि ज्ञानविषयाः स्वतन्त्रा एवान्यस्याश्रयस्यानुपलब्धेः । ज्ञानमेव च नीलमहं जानामीति ज्ञातृत्वेन विपर्ययसितदर्शनैरध्यवसीयते नान्यः प्रमाणाभावात् ।

ननु ज्ञानस्य क्षणिकत्वात्कथं पूर्वद्व्युपलब्धेऽपरेद्युः स्मरणमिच्छा प्रत्यभिज्ञा च, न हि स्वयमनुपलब्धे तानि संभवन्ति । न हि देवदत्तेनोपलब्धेऽर्थे यज्ञदत्तस्य स्मरणादीनि संभवन्ति । सत्यं, न संभवन्ति संतानभेदे, समानायान्तु संततावेकेनोपलब्धेऽन्यस्य स्मरणाद्युपपन्नं, दृष्टत्वात्, न ह्युपलब्धुः स्मर्तुश्चैकत्वं क्वचिदपि दृष्टम्, एकस्य स्यात्स्रोः पुरुषस्य क्वचिदप्यनुपलब्धत्वात्, तस्मात् ज्ञानमेव ज्ञातृ, नान्यो ज्ञाताऽस्तीति । अत्रोच्यते “प्रत्यभिज्ञायते कर्त्ता यः पूर्वापरकालयोः । तस्य स्यात्स्रोः स्फुटो भेदो विज्ञानात् क्षणभङ्गुरात्” विषयप्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तेर्ज्ञातुरेकत्वकल्पनायां स्यादप्येतदुत्तरम्—संतानैकत्वादेवोपपद्यत इति । यदा तु ज्ञातैवैकः पूर्वापरकालयोः प्रत्यभिज्ञायते योऽहं पूर्वमद्राक्षं स एवाहमनुपश्यामीति । तदा प्रत्यभिज्ञयैव ज्ञातुरेकत्वावगमात्, विज्ञानस्य च क्षणिकत्वात् ततोऽन्यो ज्ञाता सिद्धोभवतीति । किमहंप्रत्ययगोचरो ज्ञाता स्यात् ? तथा सति शरीरमेव जानामि क्लेशोऽहं स्थूलोऽहं गच्छाम्यहमिति कार्श्यादिबुद्धिसामानाधिकरण्यादहंबुद्धेर्गोचरः । आत्मनश्च सर्वगतस्य कार्श्याद्यनुपपत्तिः । उच्यते । ज्ञातृविषयस्तावदहंप्रत्यय इत्यविवादम् । यो हि परामृशति स स्वात्मानमहमिति परामृशति, परानिदमिति, तेन निःसंशयमस्य ज्ञातृगोचरत्वम् । शरीरस्य च ज्ञातृत्वं निराकृतम् । अतोऽत्यन्तसंसृष्टयोरेकत्वभ्रान्त्या सामानाधिकरण्यप्रतीतिरुण्णतोयप्रतीतिवत् भास्वरायः पिण्डप्रतीतिवच्च, तथा व्यतिरेकबुद्धिरपि दृश्यते । ममेदं शरीरमिति पृथ्याऽस्मदर्थस्य शरीरव्यतिरेकात् । शरीरस्य च परविषयेदंकारास्पदत्वात् । ततोऽस्माद्विवेकावभासात् पूर्वाक्तन्यायेन च शरीरस्याज्ञातृत्वादभेदावगमस्य च संसर्गदोषवशेन भ्रान्त्याऽप्युपपत्तेः पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धेन

च बलिना जातव्यं हर्षभयशोकसंप्रतिप्रत्यनुपपत्तेः । जातिस्मराश्च
 केचित् अद्यत्वेऽपि देहान्तररहोवृत्तं वृत्तान्तं संबोधयन्त उपलभ्यन्त
 इत्युपलब्धिसिद्धः शरीरात्मनोर्भेदः । यद्यपि चानेन प्रकारेण शरी-
 रात्मनोर्विस्पष्टो भेदो न सिध्येत्, तथाऽपि तावदभेदोऽपि न विस्पष्टः ।
 मम शरीरमिति विवेकस्यापि प्रतिभासात् । तत्र संमुखे तत्त्वे श्रुतार्था-
 पत्त्या साक्षात् श्रुत्या वा निर्णयः, स्वर्गकामादिश्रुतयो हि शरीरातिरिक्तं
 परलोकफलोपभोगयोग्यं कर्त्तारमन्तरेणानुपपद्यमानास्तमाप्तिपन्ति, ताभि-
 श्चात्तिप्तं साक्षादेवोपनिषदः समर्थयन्ति । “अविनाशी वा अरे ऽयमा-
 त्मा” इत्येवमादय इति सिद्धः शरीरातिरिक्तो मानसप्रत्यक्षरूपोऽहंप्रत्यय-
 गम्यो ज्ञाता । कथं पुनर्ज्ञातुर्ज्ञेयत्वम्? न ह्येकस्य कर्त्तृत्वं कर्मत्वं च
 स्वात्मनि क्रियाविरोधात्संभवति । तस्मान्नाहं वृत्तिर्नाम घटादिवित्तिव्य-
 तिरेकेण काचिदस्ति । घटादिवित्तावेव तु विषयवदात्मा भासत इत्युक्तम् ।
 कः पुनरयं स्वात्मनि क्रियाविरोधो नाम? यस्यां क्रियायां यः कर्त्ता न स
 तस्मिन्नेव स्वफल जनयतीत्यर्थः । किं पुनः संवित्क्रियायाः फलम्?
 भासनं, किमिदं कर्त्तरि न भवे? इति, अमिति चेत् । कथं तर्ह्यसौ भासते ।
 न ह्यसति भासने भासत इति शक्यते वक्तुम् । तस्मादप्यर्थवित्तिष्वप्या-
 त्मनोभासनाभ्युपगमेऽपि स्वात्मनि क्रियाविरोधस्तुल्य एव । व्यवहारयो-
 ग्यतामात्रं संवित्तेः फलं नान्यदिति चेत् । भवत्वैवमस्ति तावत्फलम्,
 तच्च विषयोऽप्येवात्मन्यपि संवित्तितो जायत इत्यङ्गीकृतं भवद्भिः । अत-
 स्तुल्यो विरोधः । यदि परमार्थविरोधमुद्भाव्य सत्यप्यात्मनः क्रियाजन्यफल-
 भागित्वे कर्मसंज्ञा, कर्मविभक्तिश्च न भवतीत्युच्यते परसमवायिक्रियाफल-
 भागित्वं कर्मत्वमित्यभिधानात् तच्चायुक्तं, शब्दसाधुत्वं च प्रयोगतोऽवग-
 न्तव्यम् । अस्ति चात्मनः स्वकर्तृकायामेव क्रियायां कर्मव्यवहारो लोके
 वेदे च यथा तावत् भाष्य एव “स्वसंवेद्यः संभवती”ति कर्मवाची कृत्य-
 प्रत्ययप्रयोगः । वेदेऽप्या “त्मानमुपासीत” “आत्मानं वेदा” “त्मा ज्ञातव्य” इत्य-
 नेकशः प्रयोगः ।

न च गन्तुर्गमने कर्मत्वं, प्रयोगाभावात् । शब्दसाधुत्वे हि प्रयोगपरवशा वयं न स्वयमीशमहे । यथा हि चलनार्थत्वे समाने गच्छतिः सकर्मकः, चलतिश्चाकर्मकः प्रयोगस्य तथा दर्शनात् । एवं ज्ञातुः कर्मत्वं गन्तुश्चाकर्मत्वं भविष्यति, तस्मान्मानसाहंप्रत्ययगम्य आत्मा, तथा च श्रुतिः । “स मानसीन आत्मा जनाना”मिति । तेन यद्यपि विषयवित्तिवेलायामेवात्माऽवभासः, तथाऽपि न विषयवित्तिकर्तृतयाऽवभासः किं तु मानसाहंप्रत्ययकर्मतयाऽवभासः, न वित्तिकर्मतयाऽव्याप्तेः ।

ननु शरीरवदात्मन्यप्यहमभिमानो भ्रान्तिरेव । न, बाधाभावात् । योगिनामस्ति बाध इति चेत् । न, प्रमाणाभावात् । तथा च येऽपि योगस्य परां काष्ठामुपागताः योगेश्वरेश्वरास्तेऽपि कुर्वन्त्यात्मन्यहंमतिम् । “अहं कृत्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्य परन्तप ? । यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । विष्टभ्याहमिदं कृत्वमेकांशेन स्थितो जगत् । मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्” । एवमादावहंशब्दः परस्मिन्पुंसि हि ध्रुवम् । न हि महद्विकारोऽहङ्कारः कृत्वस्य प्रभवः । नापि क्षराक्षराभ्यामुत्तमः । नापि ब्रह्मशब्दवाच्ये प्रधानं गर्भं दधाति । पुरुषसंपर्ककृतत्वात्प्रकृतिक्षोभस्य, तथापनिषत्स्वपि “ब्रह्म वा इदमय आसीत्” “आत्मानमेव वेदाहं ब्रह्माऽस्मी”ति । मन्त्रवर्णोऽपि । “अहं मनुरभवं सूर्यश्च”ति । तस्मादहंप्रत्ययगम्यत्वमात्मनोऽनिच्छन्तः श्रुतिविरोधादेवोपेक्षणीयाः । यत्तु निर्मुक्ताहंकारममकारत्ववचनं, तदपि पौर्वापर्येण परामृष्यमाणं नाहंकारस्वरूपनिषेधार्थं भवति । एवं हि तद्वचनं, नास्य कश्चित्, नायं कस्यचित्, निर्मुक्ताहङ्कारममकार एवायमिति, तदयमर्थः । यस्मान्नास्य कश्चित् तस्मान्निर्मुक्तममकारः, यस्मान्नायङ्कस्यचित् तस्मान्निर्मुक्ताहङ्कार इति, यदाहङ्कारस्वरूपनिषेधः स्यात् न पूर्वेण संबध्येत यस्मान्नायं कस्यचित्तस्मादस्मिन्नहंमानो भ्रान्तिरिति किं केन संगतं ? तस्मान्नायमहंमानस्वरूपनिषेधः । किं तर्हि ? जन्मसंबन्धितया आत्मन्यहंमतिः—अहमस्य पिताऽहमस्य पुत्र इत्यादिः स भ्रम इत्येवं संगतं

भवति । अयमात्मा न कस्यचिदपि पुत्रादिरूपेण संबन्धी । जन्यजनक-
भावस्य शरीरविषयत्वात् । शरीरं हि शरीराज्जायते न त्वात्माऽऽत्मान्त-
रात् । तस्मादन्यसंबन्धितया आत्मन्यहंमतिः कृशादिमतिवच्छरीराद्वि-
वेकमबुध्यमानानां भ्रान्तिरिति । तदिदमस्यान्यसंबन्धित्वनिषेधेन पुत्रादि-
विषयस्नेहनिवर्त्तनेन वैराग्यजननार्थमुच्यते । नाहंकारस्वरूपस्यायं निषे-
धोऽनुपयोगादसंगतत्वात् प्रमाणान्तरविरोधात् अहं ब्रह्माऽस्मीति वच-
नविरोधाच्च । तस्मादहंप्रत्ययगम्यो ज्ञाता शरीरातिरिक्त इन्द्रियव्यति-
रिक्तश्च । कथमिन्द्रियभेदः ? इन्द्रियभेदे इन्द्रियाभावेऽपि ज्ञातुरेकस्य
प्रत्यभिज्ञानाद्वोऽहं रूपमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति । योऽहमग्रहीषं सोऽहं
स्मरामीति । मनस्तु प्रत्यक्षसिद्धस्य ज्ञातुः रूपादिज्ञानेषु व्यतिरिक्तकरणा-
धीनत्वात् सुखादिज्ञानेषु भवितव्यं करणेनेत्येवं कल्प्यत इति नास्य
ज्ञातृत्वमाशङ्कनीयम् । ये तु कर्तृतयैवात्मसिद्धिर्न कर्मतयेत्याहुः, तेषामा-
त्मनि स्मरणप्रत्यभिज्ञाने नोपपद्येयाताम् । तत्रापि हि पूर्वकालसंबन्धि-
त्वेनात्मनः प्रतिभासोऽङ्गीकरणीयः ।

न च सांप्रते स्मरणे पूर्वकालसंबन्धिनः कर्तृत्वं संभवतीति कथं
कर्तृतया सिध्येत् ? तस्मादहंप्रत्ययकर्मतयैवात्मनः सिद्धिरिति रमणीयम् ।
अथ स्वप्रकाशत्वमात्मनः सुखादीनां च किन्नेष्यते ? स्वप्रकाशस्य कस्य-
चिदप्यदर्शनात् । सर्वस्यैव हि वस्तुनः परप्रकाशत्वानियमात् । स्वप्रका-
शत्वे चात्मा सुषुप्तावपि प्रकाशेत ।

न च प्रकाशते । यथोक्तम् “अचेतयन्नेव सुषुप्त इत्युच्यत इति ।

ननु सुषुप्तावपि प्रकाशत एवात्मा स्वाभाविकपरमानन्दयुक्तः
अन्यथा कथं सुखमहमस्वाप्सम् इति प्रबोधे प्रतिसंधानं स्यात् । अर्था-
न्तरं तु न किञ्चिच्छरीरमिन्द्रियमन्यद्वा वस्तु प्रकाशत इत्येतावान् स्वप्र-
जागराभ्यां सुषुप्तेर्भेदः । नैतदेवम्, संविद्विरोधात् । न हि सुषुप्ताना-
मात्मा सुखं वा प्रकाशते । न ह्यनाभासमानं व्यवहारमात्रेण प्रकाशते
इति शक्यमङ्गीकर्तुम् । किं च सुषुप्तादुत्थिताश्चैवं निर्विद्यन्ते हि कामुकाः ।
वृथेयमन्तरेणैव कामिनीं यामिनीं गता । आश्लिष्टामप्यबुद्धेनां मृतवच्छ-

यितं मया । भुक्त्वा च परमानन्दं तस्य च स्मरणादयम् । स्वल्पाऽल्पसुख-
स्वाम्येव निर्वेदो नावकल्पते ॥ तत्सुखं विस्मृतं चेत् स्यात्सुखमस्वाप्समित्ययं
व्यवहारो न युज्येत दुःखाऽननुभवे त्वियम् । सुखव्यवहृतिस्तस्मादुणवृत्त्येति
निश्चयः । प्रबुद्धा हि सुषुप्ताववगतं किञ्चिदपि दुःखमस्मरन्तः स्मरणानु-
पपत्त्यैव सुषुप्त्यवस्थायां मे न किञ्चिदपि दुःखमासीदित्यवगम्य तत्रैव सुख-
व्यवहारं गुणवृत्त्या कुर्वन्ति । तथा च व्यवहरन्ति—एतावन्तं कालमहमा-
त्मानमप्यबुद्धा शयितोऽस्मीति । तस्मात्सुषुप्तावप्रकाशाच्चात्मनः स्वप्रकाश-
त्वम् । अतो मानसप्रत्यक्षगम्य एवायमिति स्थितम् । स पुनरयमात्मा-
ऽणुः शरीरपरिमाणो विभुर्वेति चिन्तनीयम् । तत्राणुपरिमाणत्वे युगपच्छिरः-
पादयोर्वेदनानुपपत्तिः । अयौगपद्वेऽप्यतिशैघ्र्यादौगपद्व्यावगतिरिति चेत् ।
स्यादेवं यद्व्यणुत्वं कुतश्चित्सिद्धं स्यात्, तदसिद्धौ दृष्टानुसारादनणुत्वमेव
युक्तम् । तत्र शरीरपरिमाणत्वे सावयवः स्यात् । द्विविधमेव हि निरवयवद्व-
यमणु विभु वा । तदसौ शरीरसंमितः सन् सावयवः स्यात् । तत्र बहु-
वयवकल्पना तावतां चान्यूनाधिकानामवयवानां पुत्तिकाहस्तिदेहयोर-
तिसंकोचविस्तारकल्पनं नातीव हृदयमनुरज्जयति । तस्माद्विभुत्वमेव
युक्तं, तथा च श्रुतिर“नन्तमपार”मिति भगवद्गीतासु वचनम्—“नित्यः
सर्वगतः स्याणुरचलोऽयं सनातन” इति, ये चोपनिषत्स्वणुवादाः पुराणेषु
“अद्भुष्टमात्रं पुरुष”मित्यादयः, ते सूक्ष्मग्रहणगोचरत्वाभिप्रायाः ।

ननु विभुत्वे सर्वशरीरेष्वेक एवात्मास्तु किं नानाऽऽत्मभिरभ्युपगतैः ?
नैवम्, एकत्वे सति यथा करणभेदेऽपि कर्तुरेकत्वाच्चक्षुषा दृष्टमर्थं मनसा
स्मरति त्वचा प्रत्यभिजानाति यमहमदर्शं तमहं स्पृशामीति ।
तथा देवदत्तशरीरस्येनात्मना दृष्टमर्थं यज्जदत्तः प्रत्यभिजानीयात्, शरीर-
भेदेऽप्यात्मनः प्रत्यभिज्ञातुरेकत्वात् । कर्तुरेकत्वेऽपि मनोभेदाद्व्यवस्थेति
चेत् । न । करणत्वान्मनसः, करणभेदस्य चक्षुरादेर्भेदव्यवस्थापकत्वायोगा-
दित्युक्तम् । चक्षुरादिकरणानामव्यवस्थापकत्वेऽपि मनः करणं व्यवस्थापक-
मिति चेत् न करणत्वाविशेषात् । स्यादप्येषा कल्पना यद्वेकात्मत्वे दृढं

प्रमाणं स्यात्, न तु तदस्ति । ये त्वात्मैकत्ववादाः श्रुतिषु स्मृतिषु पुराणेषु वा ते “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” । “मम साधर्म्यमागताः” । “उत्तमः पुरुषस्त्वन्य” इत्यादिभिरात्मभेदवचनैः सर्वप्रत्यक्षादिभिश्च विरोधात् नैकान्ततः शक्नुवन्त्यात्मैकत्वं निश्चाययितुम् । वचनानां हि मिथो-विरोधे सिद्धवस्तुविषयत्वेन च विकल्पासंभवे प्रमाणान्तराच्चिरेण स्यात् । तच्च प्रमाणान्तरं भेद एव समर्थमित्यैकात्म्यवादानामवैलक्षण्यपरत्वं पूर्वाक्तन्यायेनावगन्तव्यं, विस्पष्टं चैतत् वायुदृष्टान्तोपादानात्—“वेणुरन्ध्रादिभेदेन भेदः षड्भादिसंज्ञितः । अभेदव्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मनः” इति, न हि वायुद्रव्यं सर्वत्रैकं व्यक्तिभेदस्य स्पष्टत्वात् । अविलक्षण-स्वभावस्य तु वायोर्वेणुरन्ध्रकृतं षड्भादिवैलक्षण्यम्, एवमात्मनोऽपि पशु-मनुष्यादिवैलक्षण्यं देहसंबन्धकृतं न स्वाभाविकमित्ययमेवार्थः । वायोरिति च, तस्येति चैकवचनं सामान्याभिप्रायम् । तस्मात्प्रतिशरीरं भिन्ना एवात्मानः सर्वगता नित्याः । एवं च बद्धमुक्तादिव्यवस्थाऽपि युक्ततरा-संभवति ।

कः पुनरयं मोक्षो नाम ?

विचित्रवासनावशेन विचित्रनीलपीतादिरूपेण प्रवहतो ज्ञानसंतानस्य निःशेषवासनोच्छेदानीलपीतादिवैचित्र्यं हित्वा केवलं संविन्मात्रेणाव-स्यानमिति केचित् । अपरे तु दीपसंतानस्यैव ज्ञानसंतानस्यापरमम् । उभय-मप्येतत् बाह्यार्थाभावमूलमिति तत्सद्भावप्रतिपादनेनैव निराकृतम् । अपरे तु प्रपञ्चविलयमपवर्गमाहुः, अविद्यानिर्मितो हि प्रपञ्चः स्वप्नप्रपञ्चवत् प्रबोधेन ब्रह्मविद्यया अविद्यायां विलीनायां स्वयमेव विलीयते । तथा हि श्रुतिः “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्यति” तदिदमपि प्रपञ्चस्याविद्यानिर्मित-त्वनिराकरणेन परमार्थत्वप्रतिपादनाच्चिरस्तमेवेति । “आत्मैवेदं सर्वं” मिति सर्वस्यात्मा भोक्तृत्यर्थः । यथा “यः कामयेत राष्ट्रं स्या” मिति राष्ट्रस्य भोक्ते-त्यर्थः । “यः कामयेत सर्वमिदं भवेयमि” ति सर्वस्य भोक्ता भवेयमित्यर्थः तथा “ऽऽत्मा सर्वं” मिति सर्वस्य आत्मा भोक्तृत्यर्थः । यत्तु “यत्र हि द्वैतमिव

भवती'ति द्वैतभावस्य भ्रान्तित्ववचनं, तदौपचारिकम् । यथा खलु स्वप्नप्रपञ्चे-
न्द्रजालमृगतोयादयः कियन्तंचित्कालं दृष्टिपथमापन्नाः पश्चाद्विलीना भो-
ग्यतामतिवर्त्तन्ते तथाऽयं शरीरेन्द्रियविषयरूपप्रपञ्चेऽप्यस्यात्मनः कियन्तं-
चित्कालमुपभोग्यः सन् पश्चाद्विनाशादनुपभोग्यो भवतीत्यनेन सादृश्येन
भ्रान्तिरित्युपचारेणोच्यते पुरुषाणां विषयभोगेष्वास्यानिवर्त्तनेन मुक्ता-
वभिरुचं जनयितुम् । यदपि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति मुक्ता-
वात्मनोऽद्वितीयत्ववचनं, तदपि न प्रपञ्चस्वरूपनिषेधार्थं, किं तु सत-
एव प्रपञ्चस्यात्मसंबन्धनिषेधार्थम्, अस्येति वचनात्, न ह्यत्रैतावदुच्यते
यत्र सर्वमात्मैवाभूदिति किं तर्हि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवेति । तेना-
यमस्यार्थः, यत्र-यस्यामवस्थायां मुक्तावित्यर्थः, अस्यात्मनो दृश्यत्वेन
दर्शनसाधनत्वेन दर्शनायतनत्वेन वा न किंचिदन्यत् संबन्धि विद्यते ।
किं तु आत्मवास्य सर्वं नान्यत् किंचित् तदा केन कम्पश्येदिति । यथा
लोके यस्य न किंचिदपि बान्धवो वित्तं चास्ति स एवं वदति न मे किं-
चिदस्ति अहमेव सर्वं, तत्र संबन्धन्तरं न किंचिदस्तीत्येतावद्विवक्षित-
म् । एवं मुक्तावात्मैवात्मनः सर्वमिति संबन्धन्तराभावमात्रं विवक्षितं
न प्रपञ्चस्वरूपाभावः । तस्माच्च प्रपञ्चविलयो मोक्षः । किं तु प्रपञ्चसंबन्ध-
विलयः । त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति भोगायतनशरीरं भोगसाधनानी-
न्द्रियाणि । भोग्याः शब्दादयोविषयाः । भोग इति च सुखदुःखविषयो-
ऽपरोक्षानुभव उच्यते । तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्यात्यन्तिकोविलयो-
मोक्षः । किमिदमात्यन्तिकत्वम्? पूर्वात्पन्नानां शरीरेन्द्रियविषयाणां
विनाशोऽनुत्पन्नानां चात्यन्तिकोऽनुत्पादः । कथमत्यन्तानुत्पत्तिः? उत्पा-
दक्रयोर्धर्माधर्मयोर्नःशेषयोः परित्यात् । सोऽयं प्रपञ्चसंबन्धोबन्धस्तद्वि-
मोक्षश्च मोक्षः । नन्वेवमशेषधर्मक्षयान्मुक्तस्य न किंचित्सुखं स्यात् ।
ततश्चापुरुषार्थो मोक्षः स्यात् । नैष दोषः । न हि धर्मजन्योमुक्तस्या-
नन्दः, तथा सत्युत्पत्तिमत्त्वात् विनाशी स्यात् । तत्रापुनरावृत्तिश्रुतेर्वि-
रोधः स्यात् स्वाभाविकत्वात्मानन्दः संसारेणाभिभूतः सन् निर्मुक्तसंसार-

स्याभिव्यक्तौ भोग्यो भवति । स्वाभाविकत्वे चानन्दस्य “आनन्दं ब्रह्मे”-
त्यादि श्रुतिसहस्रं प्रमाणम् ।

ननु सुखाभावेऽपि श्रुतिरस्ति “अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये
सृशत” इति । सत्यम्, विषयसुखाभिप्रायं त्वेवंजातीयकम् । अन्यथाऽऽनन्द-
श्रुतिविरोधात् । अथ सुखाभाववचनबलेनानन्दवचनमेव दुःखाभावाभिप्रायं
किमिति न व्याख्यायते ? । सुखाभाववचनानामेवाल्पत्वात्तेषामेवान्यथा-
करणं युक्तं, न भूयसामानन्दवचनानाम् । किंचानन्दशब्दस्य दुःखाभावपरत्वे-
ऽत्यन्तस्वार्थहानिः स्यात् । सुखशब्दस्य तु सामान्यवचनस्य विशेषेऽपि
व्याख्याते नाऽतीव स्वार्थहानिरिति तदेव युक्तम् ।

ननु विद्यमानानन्दोऽननुभूयमानोऽकिंचित्कर एव ।

न च मुक्तस्य सर्वकरणहीनस्यानन्दानुभवः संभवति । स्वप्रकाशो-
ऽयमानन्द इति चेत् न । संसारास्थायामप्रकाशात् ।

ननु तत्राप्यानन्दस्वभावः पुरुषः प्रकाशत एवात्मनि प्रेमोत्पत्तेः, न
ह्यसुखे प्रेमोत्पत्तिः संभवति नाप्यविज्ञाते सुखे । किमिदानीमस्माभि-
रात्मा सुखरूपोऽनुभूयते ? । सत्यमिति ब्रुवाणस्यातिसाहसिकस्य नेत्तरं
वाच्यम् । यदि संसारिणोऽपि परमानन्दमनुभवेयुः, ततो मुक्तस्य न कश्चि-
दतिशय इति तदेवापुरुषार्थत्वं मोक्षस्यापद्येत । अतो बलादसुखरूप-
स्यात्मनः प्रेमविषयत्वं दृष्टत्वादङ्गीकर्तव्यम् । अथ स्वप्रकाशोऽप्यानन्दः
संसारावस्थायामभिभूतो न प्रकाशते । कोऽयं प्रकाशमानस्याभिभवो नाम ?
प्रकाशनिवारणं ह्यभिभवः ।

न च प्रकाशमानस्याप्रकाशनं संभवति । यदि तु न प्रकाशते संसाराव-
स्थायां तस्यामवस्थायामसतः प्रकाशस्य मुक्तावस्थायामुत्पद्यमानस्य कारणं
वक्तव्यम् । विज्ञानमेव च प्रकाशाख्यस्य फलस्य कारणं तच्चेन्द्रियाधीनम् ।

न च मुक्त्येन्द्रियाणि संभवन्तीति कथमानन्दानुभवः स्यात् ? ।
उच्यते बाह्येन्द्रियाण्येव मुक्तस्य निवर्तन्ते । मनस्तु तस्यामवस्थायामनुव-
र्तत इत्यानन्दश्रुतिबलादेवाध्यवसीयते, एवं ज्ञानं च । “न हि विज्ञातुर्विज्ञा-
तेर्विपरिलोपो वर्तत” इति श्रुतेः, विज्ञानघनश्रुतेश्च । तस्मान्मुक्त्यवस्थायां

मानसप्रत्यक्षेण परमानन्दमनुभवत्वात्माऽवतिष्ठते, तदुक्तं “निजं यत्त्वात्मचै-
तन्यमानन्दश्चेष्टते च यः । यच्च नित्यविभुत्वादि तैरात्मा नैव मुच्यते” इति,
यत्तु “तस्मात्कर्मक्षयादेव हेत्वभावेन मुच्यते । न ह्यभावात्मकं मुक्त्वा मोक्ष-
नित्यत्वकारण”मिति वार्त्तिकं, तत्परमतमित्येवमानन्दमोक्षवादिनो मतम् ।
अपरे त्वाहुः । अभावात्मकत्ववचनमेव स्वमतमुपपत्त्यभिधानादानन्दव-
चनं तूपन्यासमात्रत्वात्परमतम् । न हि मुक्तस्यानन्दानुभवः संभवति करणा-
भावात्, मनः स्यादिति चेन्न । अमनस्कत्वश्रुतेः । “अमनः, अवागि”ति । यत्तु
“न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते” इति तज्ज्ञानशक्त्यभिप्रायम् ।
अन्यथा हि सुपुप्तावपि ज्ञानानुवृत्तिरुक्ता स्यात् । सा च संविद्विरुद्धे न्युक्तम् ।
विस्पष्टं चास्य शक्त्यभिप्रायत्वम् । एवं हि श्रूयते “यद्वैतत्र पश्यति पश्यं-
श्चैतत्र पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” । अविनाशित्वात् । न
तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् एवमन्यान्यपि वाक्यानि ।
“जिघ्रन्तै तत्र जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यते” । “न श्रोतुः
श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते” । “न स्मृष्टुः स्मृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” । “न
ज्ञातुर्ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते” इति । तत्र दृष्टिघ्रातिश्रुतिस्मृष्टिशब्दाश्च-
त्तुर्घ्राणश्रोत्रत्वगिन्द्रियजन्यानां रूपगन्धस्पर्शशब्दविषयाणां विज्ञानविशे-
षाणां वाचकाः, नार्यान्तरविषयाणां न विज्ञानसामान्यस्य, न चैषां ज्ञान-
विशेषाणां सुषुप्तौ मुक्तौ वा कथं चिदप्यपरिलोपः संभवति । न हि तदा-
नीमिन्द्रियाणि सन्ति । नापि गन्धादयो ज्ञायन्ते तदुभयाभावे च न
श्रुत्यादिशब्दवाच्यज्ञानविशेषाः संभवन्ति ।

ननु यथा प्रकाश्यासन्निधावपि सवितुः प्रकाशकत्वं नित्यमेवमि-
न्द्रियाभावेऽपि नित्यैव दृष्टिरिति चेत् । स्यादेवं यदि ज्ञानमात्रं दृष्ट्या-
दिशब्दानां वाच्यं स्यात्, न तु तथाऽस्ति लोकप्रसिद्धाभावात् । यथालोकं
च शब्दार्थावधारणं, न यथेच्छम् । न हि लोके गन्धादन्यत् घ्राणं जिघ्रती-
त्युच्यते । गन्धमपि यदा घ्राणादन्येनानुमानादिना जानाति तदा न
जिघ्रतीत्युच्यते । तस्मात् घ्राणादीन्द्रियजन्यगन्धादिविषयज्ञानविशेषवा-
चिनो घ्रात्यादिशब्दाः ।

न च तेषां सुषुप्तौ मुक्तौ वा संभवत्यपरिलोपः । तस्माद् घ्राणा-
दिशक्तावेव प्ररोचनार्थं घ्राणाद्युपचाराः । यथा तेन ह्यन्नं क्रियत इति
शक्तिर्वर्तमानत्वेन प्ररोचनार्थं क्रियत इति वर्तमानत्वोपचारः । तत्प्रवाह-
पतितत्वात् “न ज्ञातुर्ज्ञातोर्विपरिलोपो विद्यत” इत्येतदपि शक्त्याभिप्राय-
मेव । यत्त्वादित्यप्रकाशकत्ववदिति, किं तस्य प्रकाशकत्वमभिप्रेतं ?
यदि तिमिरोत्सारणं, तच्चित्यमस्त्येव, सर्वदा ह्यसावश्ववहितेषु देशेषु तिमि-
रमुत्सादयत्येव, न त्वेवमात्मा सर्वदा शृणोति, सुषुप्तावश्रवणात् ।
अथ ज्ञानजनकत्वमादित्यस्य प्रकाशकत्वं, न तच्चित्यम् । तस्मात्सामर्थ्यमेव
तत्रापि नित्यं, तस्माज् ज्ञानशक्त्याभिप्रायमिदं नित्यत्वाभिधानम् । एषा
ह्यत्र वचनव्यक्तिः । यदेतत् सुषुप्तौ मुक्तौ वाऽऽत्मानं पश्यति पश्यन्नेव द्रष्टुं
स शक्नुवन्नेव न पश्यति न हि द्रष्टुरात्मनो या दर्शनशक्तिस्तस्याः कदाचिदपि
लोपो विद्यते साऽविनाशिनी न द्रष्टुर्द्वितीयमन्यद्दर्शनसाधनं न चतुर्थापा-
ररूपं दृश्यं वा तस्यामवस्थायामस्ति यतो दर्शनं स्यात् । यद्यपि दृश्यं रूपा-
दिकं स्वरूपतस्तस्यामवस्थायामस्ति तथाऽपि दृश्यता दर्शनयोग्यता तस्या-
मवस्थायां नास्तीति तेन रूपेणाभावाद् दृश्यं नास्तीत्युच्यते तस्मात्साधना-
न्तरवैकल्यात्तस्यामवस्थायां न पश्यति, न शक्तिवैकल्यात् । शक्तिस्तु न
कदाचिदपि लुप्यत इति, एवमन्येषामपि वाक्यानां योजना । तथा ज्ञान-
शक्त्यपरिलोप एव ज्ञानापरिलोप उच्यते । ज्ञाति-शब्दश्चात्रानुमानादिज्ञा-
नपरः, चतुरादिज्ञानानां स्वशब्दैरुक्तत्वात् । एवं “विज्ञानं ब्रह्म” “विज्ञान
घन” इत्यादीनामपि शक्तिपरत्वं वेदितव्यम् । स्वयमेव श्रुत्या शक्तिपरत्वं
व्याख्यातम् । “विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय मुक्त इत्यर्थः । तान्य-
वानुविनश्यतीति-भूतेन्द्रियनाशादात्मापि प्रमाणगोचरत्वमापन्ना विनष्ट
इव भवतीति न तस्येतः^४ प्रेतस्य मुक्तस्य संज्ञाऽस्तीत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ते

१ तत्सामर्थ्यमेव तत्रापि नित्यमिति पाठान्तरम् ।

२ यदेतत्सुषुप्तौ मुक्तौ वा आत्मा न पश्यति पश्यन्नेव द्रष्टुं शक्नुवन्नेव पश्यति
न हि द्रष्टुरात्मनो या दर्शनशक्तिरिति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ अभिव्यक्त इति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तस्य तेभ्य इति तु पुस्तकान्तरम् ।

मैत्रेयी चोदयति स्म । अत्रैव, भगवान्मा मोहितवान् विज्ञानघन इति न चाऽस्ति संज्ञेति विरुद्धाभिधानादिति । षष्ठाध्याये तु विनाशाविनाश-विरोधश्चोदयिष्यत इति विवेकः । एवं चोदितो याज्ञवल्क्यः परिहारमाह “न वा अरे अहं मोहम्” परस्पर^१विरुद्धं ब्रवीमि । अलं वा अरे इदं विज्ञानाय । अत्रात्मतत्त्वं सर्वोच्चवस्यासु विज्ञानाय समर्थमित्यर्थः । तेन विज्ञानघनत्वाभिधानं सामर्थ्याभिप्रायमिति व्याख्यातं भवति । सम्भवति च शक्त्यापि ज्ञानाभाव इति नास्ति विरोध इत्ययमभिप्रायः । अनया च श्रुत्या सर्वविज्ञानश्रुतयः शक्त्यभिप्राया व्याख्याताः । यदि शक्तिरस्ति ततस्तस्यामवस्थायां केन ज्ञानानुत्पत्तिः ? । ज्ञानसाधनानामिन्द्रियाणां ज्ञेयानां च विषयाणामभावात्, तदाह “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाऽभूत् तत्केन किं^२ पश्येदिति”^३ त्यादि, तदेतत्प्रागेव व्याख्यातम् । एवमर्थान्तरज्ञाने साधनाभावान्निराकृते सत्यात्मानमेव मुक्तावस्थायां जाना^३तीत्याशङ्क्याह । “विज्ञातास्मरे केन विज्ञानीयादि”^४ति न ह्यात्माऽपि विना साधनेन ज्ञातुं शक्यते मनसा ह्यसौ संसारावस्थायां जायते ।

न च मुक्तस्य मनःसंबन्धोऽस्ति । अतः केनात्मानं जानात्विति व्यक्त एव मुक्तस्यात्मज्ञानस्याभावो ज्ञानशक्तिमात्रस्यावस्थानं श्रुत्या दर्शितं, तस्मान्निसंबन्धो^५निरानन्दश्च मोक्षः ।

ननु नात्मनोऽन्यद्विज्ञानमान^६न्दं वा, किं त्वात्मैव ज्ञानमानन्दश्च “विज्ञानं ब्रह्म,” “आनन्दो ब्रह्मे”^६ति श्रुतेः । आत्मा च सुषुप्तितुरीययोरपि भातीति कथं विज्ञानस्य वाऽऽनन्दस्य वाऽभावः । नैतदेवम् । यद्वि वस्त्वन्तरप्रकाशजननस्वभावं वस्तु यस्मिन्सति किमप्यर्थान्तरं प्रकाशत एव

१ परस्परविरोधं ब्रवीमिति पाठान्तरम् ।

२ किं पश्येदिति सांप्रदायिकपाठः ।

३ जानात्वित्याशङ्क्याहेति पाठान्तरम् ।

४ निःसंबन्धो निरानन्दश्चेति पुस्तकान्तरम् ।

५ विज्ञानमानन्दोवेति पुस्तकान्तरम् ।

६ आनन्दं ब्रह्मेत्यपि पाठान्तरम् ।

तल्लोके विज्ञानशब्देनोच्यते । न चात्मनि सति किञ्चिदन्यत्प्रकाशत एव विद्यमानेऽपि तस्मिन्सुषुप्तवस्थायामर्थान्तरस्य क'स्यचिदप्यदर्शनात् अतो न ज्ञानमात्मा ।

ननु प्रकाशजननस्वभावोऽपि सहकारिवैकल्यान्न जनयेत् । सत्यं, न जनयति यस्मिंस्तु सहकारिसन्निधाने तत्कृते वा अन्यस्मिन्नागन्तुके सति नियमेन प्रकाशत एवार्थान्तरम्, तज्ज्ञानशब्दवाच्यं तथा गीतिश्रवणप्रियालिङ्गनचन्द्रदर्शनमधुरास्वादसुरभिघ्राणादिजन्यमाह्लादमानन्दसुखशब्दावभिदधाते । न चैवंरूपत्वमात्मनोऽस्ति, यथा ह्यन्यसुखेषु सुखरूपं प्रत्यभिज्ञायते नैवमात्मनि प्रत्यभिजानीमः, येनाऽऽनन्दशब्दस्याभिधेयः स्यात् । यदि पुनर्यदेवात्मरूपं प्रतीयते तस्यैव ज्ञानमिति चानन्दमिति च संज्ञेत्युच्यते, न सा लौकिकी नापि वैदिकी । यदि परं वृद्धादिवत्परिभाष्येत तदस्तु यथाकामम् । यत्तु “विज्ञानं ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मे”ति च सामानाधिकरण्यं तदुर्ममात्रवचनत्वेन धर्मधर्मणोरभेदावीलोत्पलादिवदुपपन्नम् । नन्वानन्दादिशब्दा गुणमात्रनिष्ठा न नीलादिवदुणिनि वर्तन्ते । सत्यं, न बाहुल्येन वर्तन्ते । कदाचित्तु गुणमात्रवचनानामपि गुणिनि प्रयोगो भवति । यथा शीतो मधुरो रसः स्निग्धो गुरुश्चेति रसशब्दो द्रव्ये प्रयुज्यते । अन्यथा शीतादिशब्दसामानाधिकरण्यायोगात् । किं च “रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती”ति मत्वर्थोयनिर्देशादात्माऽऽनन्दयोर्भेदोऽवगम्यते । तथा “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” । “स एको ब्रह्मण आनन्द” इति प्रष्ट्वाऽऽनन्दात् ब्रह्म व्यतिरिच्यते । किं च न मे सांप्रतं किञ्चिदपि सुखं दुःखमेव तु सर्वात्मना ममेति सुखाभावे दुःखानुभवे चानुसंधीयमानस्यात्मनः कथमानन्दरूपता स्यात् ? किं च स्वप्रकाशाऽऽनन्दरूपमात्मानमप्युपगच्छतामस्माकं चैतावदविवादं सुषुप्तितुल्या मुक्तिरिति संसारानुवृत्त्यननुवृत्तिमात्रं भिद्यते । अन्यत्सर्वे तुल्यम् । तथा च श्रुतिरपि,—“ता एताः प्रजा अहरहर्ब्रह्मलोकं यन्ति अहरहरागच्छन्ती”ति

१ कचिदप्यदर्शनादिति पुस्तकान्तरम् ।

सुषुप्तिं ब्रह्मनोक्तशब्देन वदन्ती तुल्यत्वमेतयोर्दर्शयति । सुषुप्तिश्चास्मा-
कमपि गोचरः ।

न च तत्राऽऽनन्दानुभवोऽस्तीति व्यक्तमेतत् । तस्मान्निरानन्दो-
मोक्षः, दुःखपरिलोपाच्च पुरुषार्थत्वम् । सुखलोपादपुरुषार्थत्वमपीति
चेत् । नैवमल्पं हि संसारे सुखं तदपि सूरयो बहुप्रयाससाध्यत्वाद् दुःख-
मेवानुजानते ।

“जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखान्यनुदिनं नृणाम् । स्वयमेव विना यत्रा-
न्निपतन्ति सहस्रधा विहिताकरणाच्चित्तं प्रतिषिद्धनिषेवणात् । महदामु-
ष्मिकं दुःखं यन्नरैर्नैव गम्यते बहुदुःखपरिष्वक्तं यत्राम् स्वल्पकं सुखम् । सुरा-
पानादिसुखवद्वर्जनीयं विवेकिनाम् । एवं भूतेऽपि संसारे ये रक्ताः सुखवृण्णया
न तेषामधिकारोऽस्ति मुक्तिशास्त्रे कथंचन ॥ संसारादुद्विजन्ते ये दृष्टलोक-
परावराः । त एव खलु मुच्यन्ते न तु यः प्राकृतो जनः ॥ तेषामेवापवर्गाख्यः
पुरुषार्थो महात्मनाम् । तेषामेवाधिकारश्च मुक्तिशास्त्रे मनीषिणाम् । तेना-
ऽभावात्मकत्वेऽपि मुक्तेर्नापुरुषार्थता । सुखदुःखोपभोगो हि संसार इति
शब्दयते । तयोरनुपभोगं तु मोक्षं मोक्षविदोऽविदुः । श्रुतिरप्येतमेवाह भेदं
संसारमोक्षयोः । “न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रियविहीनता । अशरीरं वाच
सन्तं स्पृशतो न प्रियाप्रिये” आनन्दात्मकमात्मानं ये वदन्ति स्वयं प्रभुम् ।
तन्मतेऽपि च संसारान्मुक्तेरेतावती भिदा । आत्मा ह्यानन्दरूपोऽसौ
संसारेऽपि प्रकाशते । तावानेव स मोक्षेऽपि नाधिक्यं तस्य किंचन । अथ
संसारखलोपमानन्दो न प्रकाशते । न ह्यप्रकाशनं युक्तं स्वप्रकाशस्य
वस्तुनः । यद्यसौ न प्रकाशेन किं तर्ह्यन्यत् प्रकाशते ? । आत्मस्वरूपमिति
चेन्न चानन्द एव तत् । तच्चेत्प्रकाशते नूनमानन्दोऽपि प्रकाशते । तेन
शब्दादिविषयजन्ययोः सुखदुःखयोर्निवृत्तिरेव संसारादपवर्ग इतीर्यते ।
ततश्च सुखलोपेन मुक्तेर्न पुरुषार्थता । यद्यस्माकं भवेत्तर्हि तुल्येषा भव-
तामपि । सुखहानिमतस्तस्य भूयो दुःखविवर्जनात् । मोक्षस्य पुरुषार्थत्व-
मावयोरुभयोः समम् । सुखदुःखविहीनस्तु मुक्तः स्वस्योऽवतिष्ठते” ।

किमिदं स्वस्य इति ? ये ह्यागमापायिनो धर्मा बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेष-
प्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारास्तानपहाय यदस्य स्वं नैजं रूपं ज्ञानशक्तिमत्ता 'द्रव्य-
त्वादि यस्मिन् वतिष्ठत इत्यर्थः । यद्वि तु संसारावस्थायामविद्यमानोऽप्यान-
न्दो मुक्तावस्थायां जन्यत इत्युच्यते । ततो जनिमत्त्वादन्त्यो मोक्षः स्यात् ।
केन चासावनुभावाः ? । न हि स्वप्रकाशत्वं कस्यचि संभवतीत्युक्तम् ।

न च मनसाऽनुभवः सम्भवतीति, मुक्तस्य मनसोऽभावात्, अम-
नस्कत्वश्रुतेरित्युक्तम् । अत एव नित्योऽऽप्यानन्दः संसारदशायामभिभूत-
त्वादननुभूतो मुक्तावभिभवे निवृत्ते मनसाऽनुभूयत इत्येतदपि निरस्तम् ।
किं च सुखविशिष्टात्मानुभवः पुरुषार्थो न सुखमात्रानुभवः ।

न च मुक्तावात्मानुभवः संभवति । "विज्ञातारमरे केन विजानी-
या"दिति कण्ठेनैव श्रुत्या निषिद्धत्वात् । "अलं वा अरे इदं विज्ञा-
नाये"ति च श्रुत्या विज्ञानशब्दस्य शक्तिपरत्वं व्याचक्षाणया मुक्तौ शक्ति-
मात्रमवतिष्ठते न ज्ञानमिति व्यक्तमेवाक्तमिति श्रुतिविरुद्धं मुक्तस्य
विज्ञानमशक्यमभ्युपगन्तुम् । न ह्यस्याः श्रुतेः प्रियाप्रियास्पर्शश्रुतेश्च
तत्त्वकथनं मुक्त्वापि कथंचिदन्यपरत्वं संभवति । विज्ञानश्रुतयस्तु शक्ता-
वेव विज्ञानोपचारं कुर्वन्ति प्ररोचनार्थतयेत्युपपन्नम् । एवमेवानन्दश्रुतयो-
ऽपि पुरुषार्थत्वसामान्यात् सुखत्वोपचारेण प्ररोचनार्थतया प्रवृत्ताः । युक्तं
चैतत् । वचनयोर्विरोधेऽन्यतो निर्णय इति । विरोधश्चाज्ञानानन्दप्रियाभा-
ववचनयोः, न चाभाववचनं वैषयिकाभिप्रायम्, इतरत्तु स्वाभाविकाभिप्रा-
यमिति शक्यं वक्तुम् । उभयत्रापि सामान्योपादानादत्यन्तसमानविषय
त्वात् । अतः प्रमाणान्तरवशादानन्दवचनं दुःखाभावपरम् । इतरत्तु यथा
श्रुतमिति न्याय्यम् । तस्मात्सुखदुःखादिसमस्तवैशेषिकात्मगुणोच्छेदो मोक्षः ।
सुखदुःखोच्छेदश्च धर्माधर्मयोरुच्छेदात् । धर्माधर्मयोरुच्छेदश्चोत्पन्नानां
धर्माधर्माणामुपभोगेन नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनात्मज्ञानेन च विरोधादु-
त्पाद्यानां च काम्यानुष्ठाननिमित्तानां धर्माणां तदननुष्ठानेनानुत्पादाद्वि-

१ ज्ञानशक्तिसत्ताद्रव्यत्वादि इत्यर्थं युक्तो भाति पाठः ।

२ तस्मिन्वतिष्ठत इति पाठान्तरम् ।

हिताकरणप्रतिषिद्धानुष्ठाननिमित्तानां चाधर्माणां विहितानुष्ठानेन प्रति-
 षिद्धाकरणेन च परिहारादसति शरीरारम्भे पूर्वशरीरनिपाते चाशरीरोऽव-
 स्थितो मुक्तो भवति । नन्वात्मज्ञानं क्रत्वर्थम् । सत्यं, पुरुषार्थमपि च
 तत् संयोगभेदात् । यत्तावदविनाशी वा अरेऽयमात्मा इत्यादिना शरीरा-
 द्यतिरिक्तनित्यात्मस्वरूपसद्भावज्ञानं तत्पारलौकिकफलकर्मनुष्ठानौपयिक-
 त्वात् कर्म ज्ञानवदेव सामर्थ्यतः क्रतुसंयोगात्क्रत्वर्थम् । यथा हि ज्योति-
 ष्टामादिवाक्याध्ययनं दृष्टेनैवानुष्ठानौपयिकज्ञानं जनयतीति तदर्थतयै-
 ध्ययनविधिना विधीयते । तथाऽविनाशी वा अरेऽयमात्मेत्यादिवाक्या-
 नामध्ययनविधिरेव कर्मनुष्ठानौपयोग्यात्मज्ञानार्थतां विधत्ते । तद्यदि
 प्रमाणान्तरेणात्मनः शरीरादिविवेको नैकान्ततः सिध्यति ततो दृढविवेक-
 प्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां विस्पष्टमेव फलं, यथोक्तम् । “इत्याह
 नास्तिक्यनिराकरिष्णुात्माऽस्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेतद्विषयः
 प्रबोधः प्रयाति वेदान्तानिषेवणेने”ति । अथ त्वन्यतोऽपि सिध्यति
 ततो यथैवान्यथाऽपि क्रतुज्ञानसंभवेऽध्ययनोपात्तवेदवाक्यावगतकर्मरूपा-
 णामेव पुंसां कर्मस्वधिकारः, तथैवाध्ययनोपात्तौपनिषद्वाक्यावगतात्म-
 तत्त्वानामेवाधिकार इत्यध्ययनविधिबलादेव कल्प्यते । यत्त्वात्मसद्भा-
 वप्रतिपादनोपक्रमे विधिरूपं वाक्यम् “आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि तद्-
 द्यमाणस्यार्थस्यातिगहनत्वान्महोपयोगत्वाच्च, कथं हि नामालस्यं हित्वा
 श्रद्धाविशेषेण वक्ष्यमाणमर्थं प्रतिपद्येतेत्येतावन्मात्रार्थम् । तस्मादेतत् ज्ञानं
 दृष्टोपयोगित्वात् क्रत्वर्थम्, यानि पुनरितिकर्तव्यताविशेषयुक्तान्युपासना-
 त्मकानि विधीयन्ते तेषां क्रतौ दृष्टोपयोगाभावाददृष्टफलत्वम् । अदृष्टं
 च फलं वाक्यशेषात् द्विविधम् । अभ्युदयरूपं निश्रेयसरूपञ्च । “सर्वांश्च
 कामानाप्नोति” “सोऽश्नुते सर्वान्कामानि”त्याद्यभ्युदयफलम् । “न स
 पुनरावर्त्तत” इत्यादि निःश्रेयसफलमिति विवेकः । यत्तु “विज्ञानघन एवैते-
 भ्योभूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती”त्यनेन

१ अन्यतोऽपि क्रतुज्ञानसंभवे इति पाठान्तरम् ।

२ तदर्थतैवाध्ययनविधिना विधीयते इति तु शोभनः पाठः ।

ब्राह्मणेन भूतचैतन्यमुक्तमित्याशङ्क्यते । तत्स्वयमेव ब्राह्मणेनात्रैव मा
 भगवान्मोहान्तं प्रापितवान् । पूर्वत्राजरामृतत्वमभिधायाऽधुना विनाशीत्य-
 भिधानादिति पूर्वं पक्षं चोद्धाव्यमुक्त्वा सिद्धान्तपरिहार उक्तः, अविनाशी
 वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेत्युक्त्वा कथं तर्हि विनाशवचनमित्याशङ्क्य
 मात्रासंसर्गस्तस्य भवतीत्युक्तम् । मात्राशब्देन भूतेन्द्रियाणि धर्माधर्मौ
 च विकारशब्दवाच्या उच्यन्ते । एतदुक्तं भवति विज्ञानघनशब्देन ज्ञान-
 शक्तिस्वभावस्यात्मनोऽभिधानम् । स ह्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय मुक्तो भूत्वा
 तान्येवानुविनश्यति । भूतविनाशात्सोऽपि विनष्ट इव भवतीति भूतस्थो-
 ह्यसौ स्वयं प्रत्यक्षेण गृह्यते परैश्च शरीरचेष्टालिङ्गकेनानुमानेन, मुक्तस्तु प्रमा-
 णपथातिवर्तनाद्विनष्ट इव भवतीति विनश्यतीत्युच्यते । तदनेन प्रकारेण
 मात्राणामेव विनाश इत्युच्यते नात्मन इत्यविरोधः । तदुक्तम् “अविनाशी
 स्वरूपेण पुरुषो या तु नाशिता । मात्राणां सा विकाराणां भूतादी-
 नामसंज्ञिते”ति, किमिदं भूतादीनामसंज्ञितेति? यदि तावन्न प्रेत्य संज्ञाऽ-
 स्तीत्यस्य व्याख्यानं, तदयुक्तं, न हि न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यनेन भूतादीना-
 मसंज्ञित्वमुच्यते । किं तर्ह्यात्मन एव मुक्तस्य संज्ञाऽभावोऽनेनोच्यते ।
 तस्यैवोपायाभावेन तत्केन किं पश्येदित्यादिना विज्ञातारमरे केन विजानी-
 यादित्यन्तेन विज्ञानाभावोपपादनात् । सत्यं, नेदमस्य व्याख्यानं प्रकरणा-
 र्थोपसंहारस्त्वयम् । यत एव पूर्वाक्तेन न्यायेन भूतचैतन्यं न संभवति ।
 ब्राह्मणेनापि तथैवोक्तम् । तस्माद्भूतेन्द्रियाणामसंज्ञित्वमचैतन्यमन्यस्तु
 तेभ्यो नित्यश्चेतनस्तस्य स्वर्गगमनसंभवात् न स्वर्गं लोकं यातीत्यस्य प्रत्यक्ष-
 विरोधः ॥

॥ कर्मैके तच्च दर्शनात् ६ ॥

शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं स्वाभाविकमिति यदुक्तं तदानीप्यते शब्द-
 स्यानित्यत्वात् । न ह्यभिनवस्य शब्दस्य वृद्धव्यवहारपरम्परया स्वाभा-
 विकं प्रत्यायकत्वं शक्यते ग्रहीतुम् । अग्रहीतमपि चेत्स्वभावतश्चतुरादि-

१ सविकारारणमिति तु पाठान्तरम् ।

वत्प्रत्याययेत् प्रथमश्रवणेऽपि प्रत्याययेत् । तस्मादनित्यत्वे शब्दस्य देव-
दत्तादिशब्दवत् पुरुषकृतमेव प्रत्यायकत्वमापद्यते । कथं पुनरनित्यत्वं
शब्दस्य ? प्रयत्नादिनाऽभिव्यङ्ग्यत्वे सति तदनन्तरमुपलब्धेर्घटादिवत्तज्जन्य-
त्वमध्यवसीयते । अन्यथा किमिति तदनन्तरमेवोपलभ्यते, न पूर्वम् ।
उपलब्धस्य च द्रागेव तिरोभावाद्दिनाशोऽध्यवसीयते । न चासिद्धमभिव्य-
ङ्ग्यत्वम् । अभिव्यक्त्ययोगात् । सा हि प्रतिबन्धकनिरासेन वा संस्कार-
विशेषाधानेन वा, न तावत्प्रतिबन्धनिरासः, प्रतिबन्धकानुपलब्धेः ।
स्तिमितावयवः श्रोत्रमाच्छाद्यावस्थितः शब्दोपलब्धिं प्रतिबध्नाति तेन
प्रयत्नोत्थापितैः कौष्ठैर्वायुभिस्तसारितेषु तेषूपलभ्यते इति चेत्, एवं तर्हि
सर्वे शब्दाः सर्वगतत्वात् श्रोत्रं प्राप्यावस्थिताः प्रतिबन्धकेषूत्सारितेषु
युगपच्छूयेरन् । अथ संस्काराधानं, तत्रापि त्रैविध्यम् । शब्दस्य वा संस्कार-
मादध्युः कौष्ठा वायवः, श्रोत्रस्य वा, उभयोर्वा, शब्दस्य चेत् तस्यैकत्वा-
त्सर्वगतत्वादनवयवत्वत्वेनावयवसंस्कारायोगात् सुग्नस्यैर्वायुभिः संस्कृतः
शब्दः पाटलिपुत्रेषूपलभ्येत । तदिदमुक्तम्—तत्र सर्वैः प्रतीयतेत्यादिना ।
श्रोत्रसंस्कारपक्षेऽप्ययमेव दोषः । यदि काणादकापिलवैदिकमतेनाकाश-
महद्भूतारोदिग्वा श्रोत्रं, तस्यैकत्वात् सर्वगतत्वादनवयवत्वाच्च सर्वपुंसामेक-
मेव श्रोत्रं स्यात्, तच्चैकदेशस्यैरपि ध्वनिभिः संस्कृतमिति कः सर्वेषां शब्दो-
पलब्धिं वारयेत् ? । तदिदमाकाशश्रोत्रपक्षे चेत्यादिना श्रोत्रादेरियमेव
दिगित्यन्तेन दर्शितम् । अस्मिंश्च पक्षे श्रोत्रस्य सर्वशब्दसाधारणत्वादे-
कशब्दोपलब्ध्यर्थमपि संस्कृतं श्रोत्रं प्रसङ्गात् सर्वांश्च शब्दान् घटार्थोन्मी-
लितमिव नेत्रं समानदेशस्यान्यटात्प्रबोधयेत् । तदिदं सकृच्च संस्कृतं
श्रोत्रमित्यादिना दर्शितम् । अयञ्च दोषः पूर्वोपलक्षितेऽपि शब्दसंस्कारपक्षे
दर्शयितव्यः । सर्वे हि शब्दाः श्रोत्रदेशे त्ववस्थिताः, तत्रैकस्मिन् संस्क्रि-
यमाणे बलादन्येषामपि संस्कारः स्यादेव । न हि समानदेशानां समाने-
न्द्रियग्राह्याणां कस्यचित्संस्कारः कस्यचिच्चासंस्कार इति व्यवस्था संभ-
वति, घटादावदर्शनात् । तदिदमुक्तम्—एतदेव प्रष्टव्यमित्यादिना

उभयसंस्कारपक्षे तूभयेऽपि दोषाः समुच्चित्य दर्शयितव्याः । तस्माच्च प्रयत्नाभिव्यङ्गः शब्दः । तज्जन्यस्त्वसौ प्रादेशिकश्च । आत्रं च कर्णशष्कुल्येव तथा सतीह कैश्चिदेव कश्चित् शब्दः श्रूयत इत्युपपद्यते । अन्यथा आत्र-व्यवस्था शब्दव्यवस्था चोभयमपि न स्यात् । किंच नानादेशस्यैव वक्तृभिरुच्चारितः शब्दो युगपन्नानादेशेषूपलभ्यते तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्नमिति भाष्यम् । तत्र नित्यस्यानुपपन्नमिति प्रतिज्ञा, एकस्येति हेतुः । नित्यो ह्यसावेकः स्यात्, एकस्यानुपपन्नं नानादेशेषूपलम्भनमिति ।

ननु नावश्यं नित्यत्वे सत्येकत्वं भवति । अनेकान्येव गकारादीनि नित्यानि भवन्त्वित्यत आह । “असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्व”मिति । एतदुक्तं भवति, प्रत्यभिज्ञाख्यविशेषप्रत्ययबलेन ह्यस्तनाद्यतनगकारयोरेकत्वावगमाच्चित्यत्वमाश्रीयते । अस्ति चासावविशेषप्रत्ययो युगपन्नानावक्तृभिरुच्चारिते गकारे, न हि तत्रापि प्रत्ययविशेषोऽस्ति । असति च विशेषे नित्यस्य नानेकत्वं संभवति । अनेकत्वे हि प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यमस्माकमिव भवतोऽपि स्यात्, तदप्रामाण्ये च नित्यत्वानुपपत्तिः । तस्माच्चित्यत्वे सत्येकत्वमङ्गीकर्तव्यम् । एकस्य चानुपपन्नं नानादेशोपलम्भनमिति, वार्तिकेऽपि “यौगपद्योपलम्भाद्वा भेदो भेदाच्च कार्यते”ति द्वयमुपक्षिप्य यथा यौगपद्योपलम्भाद्भेदो भवति तथा दर्शितम् । अविभुत्वे हि युगपदित्यादिना स्फुटेऽन्यत्वेऽवकल्पत इत्यन्तेन । यथा च भेदात्कार्यता भवति नाकार्यस्य नित्यस्य भेदोऽवकल्पते तथा दर्शितम् । नित्यत्वे त्वेकबुद्धिः स्यादिति । न हि नित्यत्ववादिना प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वमिष्यते । तथा च वक्ष्यते । अपि चैकरूप्ये सति देशभेदे च कामं देशा एव भिन्नाः स्युः, न तु शब्द इति । न हि तदप्रामाण्ये नित्यत्वं सिध्यति प्रमाणान्तराभावात् । अतो नित्यत्वे सत्येकत्वं स्यात् । तच्च नानादेशोपलम्भेन विरुध्यत इति, ततश्च यौगपद्योपलम्भाद्भेदो भेदे च प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यं, तदप्रामाण्ये च नित्यत्वाभावात्कार्यत्वम् । तदेतदानुपूर्व्यं स्वतन्त्रसिद्धं, दृष्टे चानित्यत्वे दीपवत् सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञा भवति तस्मादनित्यः शब्द इति प्राप्तेऽभिधीयते । “प्रयत्नानन्तरं दृष्टे नै-

कान्त्यात्कार्यता ध्वनेः । तदभिव्यङ्ग्यपक्षेऽपि युज्यते तत्र दर्शनम्” यत्तु कथमभिव्यङ्ग्यत्वः ? मिति, । श्रोत्रसंस्कारेणेति ब्रूमः । यत्वाकाशस्याहङ्कारस्य वा श्रोत्रत्वे तत्संस्कारत्वे च सर्वत्र पुंसामुपलब्धिः स्यादित्युक्तं तत्र ब्रूमः । यदि तयोः श्रोत्रत्वं भवेदयं दोषः, तत्र साक्षात्संस्क्रियते तत्कर्णशष्कुली भवतु श्रोत्रं, सा च प्रतिपुरुषं भिन्नेति नातिप्रसङ्गः । यद्यपि चाकाशमेव श्रोत्रं तत्तु न साक्षात्संस्क्रियते, किं त्वधिष्ठानद्वारेण, ततश्च यद्यपि श्रोत्रं सर्वेषामेकं तथाऽप्यधिष्ठानानां भिन्नत्वात्संस्कारव्यवस्थया श्रवणस्य व्यवस्था भविष्यति । नन्वेकत्वे सतीन्द्रियस्याप्यधिष्ठानानि भिन्नानि तथाऽप्येकेनाप्यधिष्ठानेन संस्कृतेनेन्द्रियस्य संस्कृतत्वात्सर्वपुंसामिन्द्रियं संस्कृतमिति सर्वेषामुपलब्धिः स्यादेव । तदुक्तम् “नन्वेकस्मिन्निष्ठाने लब्धसंस्कारमिन्द्रियम् । बोधकं सर्वदेहेषु स्यादेकेन्द्रियवादिनः” इति । सर्वदेहवर्तिनां पुंसामित्यर्थः, अत्रोत्तरम्—“पुंसां देहप्रदेशेषु विज्ञानोत्पत्तिरिष्यते । तेन प्रधानवैदेश्याद्विगुणा सा तु संस्कृति” इति । अयमर्थः स्वशरीर एव भोगायतने सर्वपुंसामपि ज्ञानमुत्पादयते नान्यत्र, शब्दज्ञानाङ्गं चायमधिष्ठानसंस्कारः, प्रधानसमानदेशत्वं चाङ्गानां गुणः, तेन देहान्तरवर्तिनः पुरुषस्य यत्स्वदेहे निष्पादयितव्यं विज्ञानं तस्य तद्देहगत एव संस्कारो निष्पादको भवति न देहान्तरगतः, स हि तत्प्रधानभूतेन ज्ञानेन न विदेशत्वाद्विगुणः ।

ननु संस्कार्यस्यैकत्वात्तद्विद्वारत्वाच्च संस्काराङ्गभावस्य देहभेदोऽकिञ्चित्कर एव । यथा बहुरेकत्वात्तत्संस्काराणामातिथ्याकालानामप्युपसदानीषामीयाङ्गत्वं न विहन्यते तद्वदत्रापि स्यात् । न । अदर्शनात् । न ह्येकस्मिन्निष्ठाने सर्वेषां ज्ञानमुपलभ्यते, अतः साधारणमपीन्द्रियं विज्ञानसमानदेशसंस्कारसचिवमेव ज्ञानमुत्पादयति, नान्यथेति दर्शनबलादवसीयते । ततो नातिप्रसङ्गः । न चावश्यमेकमेवेन्द्रियं यद्यप्याकाशमेकमनवयवं च तथाऽपि तस्य प्रादेशिकैर्घटादिभिर्यं संयोगास्तेऽपि प्रादेशिकाः, ततश्च कर्णशष्कुलीसंयोगानां प्रतिपुरुषं भिन्नत्वात्तदवच्छिन्नस्य चाकाशस्य श्रोत्रत्वात् सत्यपि स्वरूपैकत्वेऽवच्छिन्नरूपाणां श्रोत्राणां भेदाद् व्यवस्थासिद्धिः । एवमहङ्कारभागे दिग्भागे वा श्रोत्रे द्रष्टव्यम् । यत्तु

“सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान्प्रकाशये”दित्युक्तम् । तत्रोच्यते ध्वनयो हि तात्वादिस्थानविशेषसंपर्काद् विजातीयविलक्षणसामर्थ्या निष्पद्यन्ते, ततश्च कश्चिदेव ध्वनिः कस्यचिच्छब्दस्यानुगुणं संस्कारमाधत्ते न सर्वसाधारणमित्युपलब्धिव्यवस्था कल्प्यते । शब्दसंस्कारपक्षेऽपि कश्चिदेव ध्वनिः कंचिच्छब्दं संस्करोति न सर्वः सर्वमिति युक्ततरैव व्यवस्था । दृष्टा च समानेन्द्रियग्राह्याणामप्यभिव्यञ्जिकैव^१ व्यवस्था । सावित्रं हि तेजो घटादीनामेवाभिव्यञ्जकं, न नत्त्राणां, निम्बत्वक् चन्दनगन्धस्यैवाभिव्यञ्जिका न गन्धान्तराणाम् । तस्माददोषः ।

न च शब्दसंस्कारे सर्वपुंसामुपलब्धिप्रसङ्गः । ध्वनीनां प्रादेशिकत्वात्तद्विशेषे शब्दः संस्क्रियते न सर्वत्र, अतः संस्कृतेन शब्देन यस्येन्द्रियं सचिक्रष्टं स एव शृणोति नान्य इत्युपपन्नम् ।

“युगपद्वेशभेदश्च स्यादेकस्यापि सूर्यवत् । ये विन्ध्यनिलया ये च कामरूपे व्यवस्थिताः । प्राग्भागे ह्यात्मनः सर्वैरुद्भूतं भास्वानिरीक्ष्यते प्रत्यग्भागे यथाऽस्तं यन् मध्याह्ने चोपरि स्थितः । भिन्नाश्च तेषां प्राग्भागास्तथा प्रत्यक् तथोपरि । तेष्वस्य दृश्यमानस्य विस्पष्टा भिन्नदेशता” ।

तथा यस्मिन्यावदूरे देशे कैश्चित्सूर्यादयो दृश्यते तद्वेशवर्त्तिनोऽन्ये ततः परस्तात्तावति पश्यन्ति, ततोऽप्यस्ति देशभेदः ।

न च सूर्यनानात्वमाशङ्कनीयम् । न हि केचित् भिन्नं सूर्यं पश्यन्ति किं पुनरेकदेशस्यैव सवितुर्नानादेशोपलम्भे कारणम् ? । उच्यते, अतिदूरवर्त्तिनोऽस्य यथावद्वेशमजानन्तः स्वसन्निधिमध्यस्थतो देशभेदं मन्यन्ते विस्पष्टं चैतत्—तथा हि योऽपराह्णे यस्मिन् यावदूरे देशे सूर्यं पश्यति अस्मिन् तत्रेऽस्मिन्पर्वते सूर्य इति स सवितारमीक्षमाण एव तद्वेशगतस्ततः परस्तात् तथैव तं पश्यति, तेनावगम्यते सर्वेषां देशानामग्रतोऽवस्थितोऽसौ सन्निहितवदवभासत इति । ये चादित्यापेक्षया स्तोक्रदेशाः पर्वतास्तेऽपि द्वियोजनस्थितानां त्रियोजनस्थितानां च पुरुषाणां तुल्यव-

१ अभिव्यञ्जकव्यवस्थेति पाठान्तरं युक्तम् ।

२ स्वसन्निधिमध्यवस्थन्त इति पाठान्तरम् ।

दवभासन्ते तस्मादेकत्वेऽपि संभवति नानादेशोपलम्भः । तथैकमेव मुखं भिन्नेष्वादर्शेषु युगपद् दृश्यते ।

ननु प्रतिबिम्बं नामार्थान्तरं तत्र दृश्यते, न, तस्याभावादनुपलम्भाच्च, न हि मूर्त्तमध्ये मूर्त्तान्तरं संभवति । किंच शरावस्यमुदकं भूमेरुपरि नाभिदग्ने धारयित्वा तस्योपरिष्ठादरविदग्ने स्वमुखं कुर्वन्नुदकस्याश्वास्तादरनिमात्रे मुखप्रतिबिम्बं पश्यति तस्मिँश्च देशे पार्श्वस्याः पुरुषाः न कंचिदपि पश्यन्ति । तेन दृश्यादर्शननिरस्तः प्रतिबिम्बाख्योऽर्थो न शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्मादादर्शतेजसा जलेन च प्रतिहतं नायनं तेजः परावृत्य गृह्णातीति युक्तं, तस्मादनैकान्तिको नानादेशोपलम्भो न नानात्वं शब्दस्य साधयति ।

ननु सवितुः सान्निध्याध्यासाद्युक्ता नानादेशाऽवगतिः, शब्दे तु कथम्? सर्वगतत्वात् । सर्वगतो हि शब्दो भिन्नदेशैर्ध्वनिभिः स्वे स्वेऽभिव्यज्यमानो भिन्नशो^१ भासते, ध्वनयो हि श्रोत्रदेशमागत्याऽपि शब्दं व्यञ्जयन्तः स्वात्पत्तिदेशमिव शब्दं भासयन्तीति दर्शनबलादभ्युपगम्यते ।

ननु प्राप्यकारि श्रोत्रं, न च ध्वन्युत्पत्तिदेशः श्रोत्रेण प्राप्यत इति कथं तस्य श्रोत्रेण ग्रहणं? तदग्रहे च कथं तद्विशिष्टशब्दग्रहः? । उच्यते नायं श्रोतुं स्तद्विशिष्टशब्दप्रत्ययः, किं तु श्रोत्रं हि स्वदेशस्थितं शब्दं बोधयदपि न देशविशिष्टं शब्दं बोधयति, किं तु स्वरूपमात्रेण, यतस्तु दिश आगता ध्वनयस्तया विशिष्टं शब्दं बोधयन्ति, सा हि दिक् श्रोत्रप्राप्ता शक्यते श्रोत्रेण ग्रहीतुम् । यद्यपि न स्वातन्त्र्येण दिशः श्रोत्रयाहृतं, तथाऽपि शब्दे गृह्यमाणे तद्विशेषणतया दिगपि श्रोत्रेण गृह्यत इति दृष्टत्वादङ्गीक्रियते कालवत्, यथा हि कालो न स्वातन्त्र्येणैन्द्रियैर्गृह्यते, अथ च विषयेषु स्वेषु गृह्यमाणेषु तद्विशेषणतया सर्वैरपीन्द्रियैर्गृह्यते तद्वत् । ततश्चास्यां दिशि शब्द इति विशिष्टग्रहणं तावत् सिद्धम् । ध्वनयश्च क्रमेण मन्दीभवन्तः प्रत्यासन्नाद् दूराद् दूरतराच्च देशादागतास्तीव्रं मन्दं

१ भिन्नदेशोऽवभासत इति पाठान्तरम् ।

२ श्रोत्रस्तद्विशिष्टशब्दप्रत्यय इति पाठान्तरम् ।

मन्दतरं च शब्दं बोधयन्ति । बोधविशेषाश्च ध्वन्युत्पत्तिदेशे प्रत्यासन्न-
 दूरादिरूपेणानुमानाद्दृढयदेशमागच्छन्ति । तत्र यः शब्दस्य परमार्थदेशः
 श्राव्यदेशस्तस्याग्रहणाद्विग्विशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य च
 ग्रहणात्तयोः संसर्गभ्रमादेवंविधः प्रत्ययो भवति । प्राच्यां दिश्येतावदन्तराले
 शब्द इति । तस्मादभिव्यञ्जकदेशभेदादुपपन्नं नित्यस्यापि नानादेशोपल-
 भनमित्यदोषः । नन्वयं दोषो, यदसति बाध^१के भ्रान्तित्वम् । प्रत्यभिज्ञा-
 यां वा कः पक्षपातः, ? येन सा भ्रान्तिर्न स्यात् । अयमस्ति पक्षपातः,
 न हि संभवत्यभ्रान्तित्वे भ्रान्तित्वमङ्गीकर्तुं युक्तम् । नानादेशोपलब्धेस्तु अप-
 रिहार्यं भ्रान्तित्वम् । अनित्यत्वपक्षेऽपि श्राव्यगत एव परमार्थतो गृह्यते ।
 श्राव्यस्य प्राप्यकारित्वात्, न च वक्तृमुखगतः, येन तद्देशग्रहणस्याभ्रान्तित्वं
 स्यात् । यदपि सौगतोऽप्यप्राप्यकारित्वमेवाङ्गीकुर्वन्नभ्रान्तित्वं समर्थयते तद-
 युक्तम् । अप्राप्यकारित्वे हि सच्चिद्रूपविप्रकृष्टस्यैव युगपच्छब्दमुपलभेया-
 ताम् । तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कथंचिदप्यप्राप्यकारित्वपक्षे समर्थयितुं
 शक्या । किंच क्षणिकोवा शब्दः स्यात् ? स्यायी वा ? यदि क्षणिकस्ततः प्रत्या-
 सन्नैरुहीतमात्रो नष्टः कथं विप्रकृष्टैः पश्चाद्गृहीतुं क्षमः । स्यायित्वन्तु
 सौगतानामनभिमतमेव, स्यायित्वे च प्रत्यासन्नानां शब्दश्रवणं चिरकालम-
 नुवर्तते । तस्मादप्राप्यकारित्वासंभवादवर्जनीयं नानादेशोपलब्धेर्भ्रान्ति-
 त्वम् अस्म^२त्यक्ते तु ध्वनीनां क्रमेणासन्नदूरगमनाद् गत्वस्मिन् चैकस्मिन्
 श्राव्ये चिरमनवस्थानादुपपन्ना क्रमेणोपलब्धिश्चिरकालानुवृत्तिश्च । तस्मा-
 न्नैकान्ततत्तावदनित्यत्वम् । अर्थप्रतिप^३त्त्यनुपपत्त्या तु नित्यत्वमेव युक्तम् ।
 न हि प्रत्युच्चारमन्यस्यान्यस्य क्रियमाणस्यार्थप्रत्यायकत्वं संभवति । संब-
 न्धग्रहणासंभवादगृहीतसंबन्धस्य चाप्रत्यायकत्वात्, न चान्यस्मिन् गृहीत-
 संबन्धेऽन्यस्य प्रत्यायकत्वं संभवति । न हि गोशब्दे गृहीतसंबन्धेऽश्वश-
 ब्दः प्रत्याययति । सत्यमसदृशो हि न प्रत्याययति । यस्त्वन्योऽपि गृहीतसंब-

१ असति दोषे भ्रान्तित्वमिति पाठान्तरम् ।

२ अस्यानित्यत्वपक्षे तु इति पाठान्तरम् ।

३ अर्थानुपपत्त्या तु इति पुस्तकान्तरपाठः ।

न्येनार्थवता शब्देन सदृशः शब्दः स प्रत्याययतीति चेत् न तदसंभवात्, न हि कश्चिदपि मुख्योऽर्थवान् संभवति । सर्वेषां तुल्यत्वेन संबन्धग्रहणात् । न हि द्विस्त्रिर्वाऽनुपलब्धस्य संबन्धग्रहणं संभवति अन्वयव्यतिरेकाभावात् । अथ व्युत्पत्तिसमये सदृशेषु शब्देषु द्वित्रेषु चोपलब्धेषु पश्चाच्छ्रूयमाणः संबन्धग्रहणं लब्ध्वाऽर्थवान् संभवति । तदुत्तरकालस्तत्सादृश्यात्प्रत्याययतीत्युच्यते । तदयुक्तं, य एव ह्युपलब्धशब्दान्तरेण पश्चाच्छ्रूयमाणोऽर्थवान्विरूप्यते । स एवाश्रुतशब्दान्तराणां पुरुषाणां प्रथमश्रुतोऽनर्थक इति विरोधापत्तेः । तदुक्तम् “अप्रतीतान्यशब्दानां तत्कालेऽसावनर्थकः । स एवान्यश्रुतीनां स्यादर्थवानिति विस्मयः” इति अथार्थवानेवायमप्रतीतान्यशब्दास्त्वस्यान्यव्यतिरेकवैकल्यादर्थवत्त्वं न जानन्तीत्युच्यते । तथा सति तदुत्तरकालानामपि शब्दानामेवमर्थवत्त्वसंभवात् किमिति सादृश्येन प्रत्यायकत्वम् ? तदुक्तम् । अथास्य विद्यमानोऽपीत्यादिना । अथोत्तरकालस्य शब्दस्य कांश्चिददृशीतसंबन्धान् प्रत्यप्रत्यायकत्वादानर्थक्यमेवाश्रीयते । ततो योऽसावर्थवत्त्वेनाभिमतः शब्दो यत्सादृश्यादुत्तरेषां प्रत्यायकत्वं सोऽपि केषांचिदप्रत्यायक इत्यनर्थक एवेति सर्वेषामानर्थक्यं स्यात् । तदुक्तम् अनर्थकत्वमस्य स्यादित्यादिना । किंच व्युत्पत्तिकालवर्ती शब्दोऽर्थवान् उत्तरे तु व्यवहारकालवर्तिनः तत्सादृश्यात्प्रत्याययन्तीति ब्रूवाणस्य विरुद्धमापद्यते । य एव हि केषांचिद् ध्वन्युत्पत्तिकालवर्ती स एवान्येषां व्यवहारानुपातीत्येकस्यैवार्थवत्त्वं मुख्यं तत्सादृश्यादौणमिति विरोधः । तदुक्तम् । अर्थवत्सदृशत्वेनेति । तस्मान्न सादृश्येन प्रत्यायकत्वमित्येकत्वमेव शब्दस्याश्रयितव्यम् । अथ गत्वादिसामान्यमेकमाश्रित्य वाचकत्वं समर्थ्यत तत्र, तदभावात् । व्यक्तिभेदे हि सामान्यमात्मानं लभते नान्यथा । कश्चित्पुनराह असत्यपि व्यक्तिभेदे निष्प्रमाणक्रमेव सामान्यं, यत्र हि भेदावगतिस्तत्र सामान्यम् । इह तु सत्रपि व्यक्तिभेदो नावगम्यते । अतोऽत्र विवेकाग्रहणादेव प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिरूपा नालं सामान्यं साधयितुमिति, तत् त्वयुक्तम् । सति हि व्यक्तिभेदे कथमन्तरेण सामान्यं प्रत्य-

भिज्ञा स्यात्? । विवेकाग्रहणादिति चेत् । कोऽयं विवेकाग्रहो नाम? ह्यस्तनाद्वकारादव्यतनस्य गकारस्य यद्व्यावृत्तं रूपं तत्र गृह्यत इत्यर्थः । किं तर्हि गृह्यते? अघोच्चरितेऽपि गकारे अवश्यं किञ्चिद्रूपं गृह्यते व्यावृत्तं चेन्न गृह्यते व्यक्तमनुवृत्तग्रहणम् । अनुवृत्तं च सामान्यमित्युच्यते । तस्मात्सिध्यति सामान्यम् ।

न च सादृश्यादेव प्रत्यभिज्ञासिद्धेरलं सामान्येनेति वक्तव्यम् । अवयवसामान्ययोगात् सादृश्यस्य, वर्णानाञ्चानवयवत्वात् ।

ननु संबन्धिसामान्यमात्रं सादृश्यम्, अतोऽनवयववानामपि तात्त्वादिस्यानसामान्यं सादृश्यं भविष्यति, न, अश्रावणत्वात् । श्रावणजन्या हीयं प्रत्यभिज्ञा, तदस्याः श्रावणग्राह्यमेवालम्बनं वक्तव्यम् ।

न च तात्त्वादिसामान्यं श्रावणम् । अतो गत्वादिसामान्यनिबन्धनेयं प्रत्यभिज्ञा सिध्यति । एवं सति व्यक्तिभेदे सति सामान्यं, तदभावात् तु नास्ति सामान्यमित्येवमेव वक्तव्यम् । अतः सिद्धं प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य नित्यत्वम् । किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञाख्यं प्रमाणम्? । प्रत्यक्षमिति ब्रूमः । पूर्वानुभवजनितसंस्कारसधीचीनेन्द्रियजन्यत्वात् । ग्रहणस्मरणरूपमिदमेकं ज्ञानं, तत्र पूर्वानुभूतीऽशः स्मर्यते । स्मर्यमाणेन तु तेन सहैकत्वविशिष्टं वर्तमानरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यत इति वेदितव्यम् । तस्माच्चित्त्यः शब्दः । प्रदीपे तु प्रभामण्डलस्यावयवविश्लेषमन्तरेणात्यन्तानुपपत्तेर्विशिष्टावयवस्य चावयविनोऽवश्यं भावी विनाशः । विनष्टे च पूर्वस्मिन्प्रदीपे पश्चात्तनमवश्यं प्रदीपान्तरमेव भवति, दृष्टे च भेदे प्रत्यभिज्ञा सादृश्यनिमित्तेति कल्प्यते । शब्दे तु न किञ्चिद्भेदे प्रमाणमस्तीति विशेषः ।

ननु सर्वभावानां क्षणिकत्वात्कथं शब्दस्य नित्यता? किं पुनः सर्वक्षणिकत्वे प्रमाणं? प्रत्यक्षं तावत्तत्कालसत्तां बोधयति न कालान्तरनिषेधं करोति, नीलप्रत्यक्षमिव न पीतिमानं निषेधति, दृश्यादर्शनेन तु तस्य निषेधः ।

न च संप्रतिकालान्तरं दृश्यं, येन दृश्यादर्शनात्तन्निषेधः स्यात् । न चान्यदपि प्रमाणं पश्यामः स्वभावहेतुकं प्रमाणं सत्तामात्रानुबन्धिसा-

ध्यविषयत्वादिति, कथं पुनः सत्तामात्रानुबन्धसिद्धिः? क्षणिकतायाः विपक्षे
 बाधकप्रमाणप्रवृत्तेः क्षणिकत्वविपक्षे ह्यक्षणिकत्वे व्यापकानुपलब्ध्या बा-
 ध्यमाना सत्ता क्षणिकत्वेन व्याप्यमाना तदनुमापयति । किं पुनः सत्ताया
 व्यापकं? क्रमाक्रमाविति ब्रूमः । तथा हि अर्थक्रियाकारितैव सत्ता नान्या
 न हि स्वभावः सत्तां लभते यो न काञ्चिदर्थक्रियामारभते । यतः स्वज्ञा-
 नस्यापि सर्वे भावाः कारणम् । यदपि किञ्चिदज्ञायमानमपि सत्त्वेन
 सम्भाव्यते तदपि सर्वं विज्ञानं प्रत्यालम्बनदत्तादर्थक्रियाकारि तदर्थक्रि-
 याकारितैव सत्ता । यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसदिति । सा च क्रमयौ-
 गपद्याभ्यां व्याप्ता । न चाक्षणिकत्वे ते संभवतः । स्यापी हि पदार्थो-
 न तावदर्थक्रियाः सर्वा युगपत्कर्तुं प्रवर्तते । तथा सति द्वितीये क्षणे कृत्या-
 भावादर्थक्रियाकारित्वविरहादतल्लक्षणापत्तेः क्षणिकत्वमेव स्यात् । नापि
 क्रमः संभवति । स हि भावः सर्वार्थक्रियासमर्थः क्रिमिति काञ्चिदेवार-
 भते नान्यां, समर्थस्य क्षेपयोगात् । सहकार्यपक्षेया विलम्बत इति चेत्
 न सहकारिणो ह्यकिञ्चित्करापेक्षाः । किञ्चित्कराश्चेत्यतैः क्रियते तदेव
 कार्यसाधनं स्यात् । तदनन्तरं कार्यनिष्पत्तेर्भावस्तत्कारणमेव स्यात् । न
 ह्यागन्तुके ऽतिशये कार्यमारभमाणे भावस्य कारणता संभवति, भिन्नत्वा-
 दभेदे वा भावो ऽपि तत्कालजन्मा क्षणिक एव स्यात् । भेदाभेदौ तु
 विरुद्धावेव, तस्माच्च क्षणिकस्य सत्ता संभवतीति सिद्धं सत्तामात्रानुब-
 न्धित्वं क्षणिकतायाः । किञ्च कृतकानां भावानामवश्यं भावी विनाशः
 तेनापि क्षणिकत्वं घटादीनां, तथा हि यद्येषां ध्रुवभावि न तत्र तेषां
 हेत्वन्तरापेक्षा । ध्रुवभावी च कृतकानां नाश इति विरुद्धव्याप्नोपलब्धिः ।
 ध्रुवमाविता हि निषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षित्वव्याप्ता अभ्युपगमत्वादिषूप-
 लब्ध्या स्वव्यापकमनपेक्षित्वमुपस्थापयन्ती तद्विरुद्धं सापेक्षत्वं प्रतितिपति ।
 अथवा हेत्वन्तरापेक्षाणां वाससि रागादीनामध्रुवभावित्वव्याप्तेस्तद्विरुद्धध्रु-
 वभावित्वं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षां निवारयति, निर-
 पेक्षश्च विनाशः स्वाभाविको जन्मानन्तरमेव भवतीति सिद्धः क्षणभङ्गवादः ।
 मुसलप्रहारादयस्तु विसदृशपरम्परोत्पत्त्या क्षणानां भेदमलक्षयन्तस्तत्तद्-

भ्रान्त्या विनाशमबुद्ध्या मुसलप्रहारानन्तरविसदृशसंतानदर्शिनस्तदैव विनाशं मन्यमाना मुसलादेर्विनाशहेतुतां मन्यन्ते । परमार्थतस्तु न केऽपि विनाशहेतवः । हेत्वन्तरजन्मा च विनाशो न तावद्वावादभिन्नो भवितुमर्हति, हेतुभेदाद्विचित्र्ये तु तस्मिन् जातेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् पटजन्मनि घटवत् । तस्मात्स्वहेतुत एव भावा विनाशस्वभावा जायन्त इति क्षणभङ्गसिद्धिः । किंच प्रयत्नरक्षितानामपि घटादीनां कियताऽपि कालेनावयवक्षयविश्लेषवशेन विनाशो दृश्यते विनैव मुसलप्रहारादिभिः, सोऽयमुत्पत्तिप्रभृति किंचित्किंचिदन्यथात्वमन्तरेण नोपपद्यते । प्रत्यक्षेणैव चान्यथात्वमभिनवपुराणवस्ययोरज्ञातघटोत्पत्तिकालैरपि पुरुषैरुपलभ्यते । न चैकस्यैव घटस्य नानारूपत्वं संभवति नानात्वैकत्वयोर्विरोधात् । तस्मात्प्रतिक्षणमन्यत्वं घटादेः । प्रयोगश्च भवति विवादाध्यासिता भावाः सत्त्वात् क्षणविनाशिनः, दीपवत्प्रत्यभिज्ञाऽपि स्यात्प्रदीपवदेव नः, अत्राभिधीयते नानियमः । अतत्कारिणोऽपि तत्संभवात् न तावदर्थक्रियाकारितैव सत्ता सतोऽर्थक्रियाकारिता । न तु सैव सत्ता, न च सर्वस्य भावस्य अर्थक्रियाकारितानियमः, अतत्कारिणोऽपि तत्संभवात् ।

न च ज्ञानकारणत्वमपि सर्वस्य नियतम् । अज्ञायमानस्यापि स्वरूपसद्भावसंभवात् ।

न च सर्वेषां विज्ञानं प्रत्यालम्बनहेतुता अतीतानागतानां भावानां संभवति संप्रति अविद्यमानानां हेतुत्वानुपपत्तेः । हेतुत्वे वा सर्वज्ञाननिष्पत्तौ सर्वेषां व्यावृत्तत्वात् क्रमानभ्युपगमेन च पुनर्यापारानुपपत्तेस्तल्लक्षणत्वाच्च सत्तायाः, सर्वज्ञज्ञानानन्तरमेव समस्तस्य जगतः शून्यताप्रसङ्ग इति यत्किंचिदेतत्, संभवति च भावानां क्रमेणार्थक्रियाकरणम् । सहकारिव्यपेक्षया विलम्बोपपत्तेः । सहकारिणश्चातिशयमागन्तुकं भावाद्विन्नाभिचं भिन्नं वा कुर्वन्त्येव । यथा बीजस्य तितिसलिलसंयोगोऽतिशयः । तदलाभे स्यापिनोऽपि बीजस्य प्रागङ्गुरानारम्भः, लाभे त्वारम्भ इति न कदाचिदनुपपत्तिः ।

ननु एवं संयोगस्यैव कारणत्वं स्यात् न तु बीजस्य । नैवं, संयोगमात्रात्तदुत्पत्त्यदर्शनात् । न हि क्षितिसलिलसंयोगोऽङ्कुरज्जनयति बीज-
विशिष्टस्य तु संयोगस्यापि कारणत्वे विशेषणभूतस्य बीजस्य कारणत्वम-
ङ्गीकार्यं, यस्तु सहकार्यपेक्षां न मनुते तस्य क्षितिसलिलसंयोगानपेक्षात्कु-
शूल^१स्यादेव बीजादङ्कुरो जायेत । नन्वन्त्यक्षणप्राप्तः समर्थ एव भावोऽन-
पेक्षो जनयितुं निरपेक्षोऽप्यसौ सहकारिभिर्विना नास्तीति तैर्विना न
करोति, कुशूलस्य हि बीजमन्यदेव, । अन्यत्रेदं क्षितिसंयुक्तं यतोऽङ्कुरो-
जायते । सत्यम् । इदं त्वत्र वक्तव्यम् । यदिदमन्त्यक्षणप्राप्तं क्षितिसलि-
लसंयुक्तमङ्कुरजनकं तद्यदि कृषीबलप्रयत्नविरहात् कुशूलस्यमेव स्यात् तदा-
ऽपि किमङ्कुरं जनयति । ओमिति चेत् । किमर्थं तर्हि कृषीबलस्य
प्रेक्षानुपूर्वकारिणः प्रयासः, विदुषां स्वर्गापवर्गार्थं चैत्यवन्दनादिप्रयासस्त-
दुपदेशश्च दैशिकानामनर्थकः स्यात् । अन्त्यक्षणप्राप्ताद्विज्ञानादेव धर्मा-
धर्मानपेक्षात् स्वर्गापवर्गसिद्धेः । तस्मात्सहकार्यपेक्षाऽङ्गीकर्तव्या । ततश्च
सहकारिसन्निधिक्रमेण संभवति स्यायिनेभावस्य क्रमेणार्थक्रियाकरण-
मिति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् अनियताक्षणिकत्वेन सत्ता नालं
तदनुमापयितुम् ।

न च ध्रुवभावितया विनाशस्य हेत्वन्तरानपेक्षत्वं घटसंताने कपा-
लसंताने कपालसंतानस्य ध्रुवभाविनो मुशलप्रहारादिहेत्वन्तरापेक्षित्वदर्श-
नादनैकान्तिकत्वात् ।

ननु हेत्वन्तरेण भावाद्विन्ने विनाशे जाते विनाशिनेऽपि भावस्य
पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् । तस्मात्स्वाभाविको विनाशः, किमिदं स्वाभाविको-
विनाशः इति । भावस्वभावादेव विनाशोऽपि जायते न हेत्वन्तरादित्यर्थः ।

ननु भावादपि जातो विनाशो भावाद्विन्नश्चेत्तुल्यदोषः । पूर्ववदुप-
लब्धिः स्यात् इति । अथाभिन्न एव विनाशो भावात्ततो विनाशस्याप्रत्य-
क्षत्वाद्भावोऽप्यप्रत्यक्षः स्यात् । अत्यन्तविपरीतस्वभावयोश्च भावाभावयो-
रेकत्वाभिधानं साहसमात्रम् । अथापि विनाशो नाम न किंचिद्विन्नमभिन्नं

१ पाश्चात्येषु तु कुशूलपदेन व्यवहारः ।

वा तत्त्वं तुच्छत्वादिति । ततो जातस्य भावस्य असति विनाशे नित्यत्वमेव स्यादिति सुसमर्थितः चणभङ्गः, तस्माद्विज्ञेनाऽपि विनाशेन भावस्योपलब्ध्यादि निरस्यत इत्यकामेनाभ्युपगन्तव्यम् । यत्तु प्रतिक्षणमवस्थाभेद इति, भवतु नैतावताऽवस्थावतोऽभावस्य प्रतिक्षणे विनाशेन भवितव्यं, प्रमाणाभावात् । नानाऽवस्थानामपि युगपत् एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धानां क्रमेण, अविरुद्धानां च संभवात् । ततश्च नूतनाद्यवस्थाक्रमेणानुभूयमानं पुराणावस्थां प्राप्तस्य प्रयत्नरक्षितस्यापि युक्तोऽवयवविश्लेषणाद्विनाशः ।

न च सत्ताया दीपदृष्टान्तमात्रेण घटादेरपि क्षणिकत्वम् । सत्तायाः संदिग्धविपक्षव्यतिरेकादहेतुत्वात् । प्रतिज्ञायाश्च प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधात् ।

न च सादृश्यात्तदुपपत्तिः, अवयवसामान्यासंभवात् । अनुवृत्तं हि सामान्यं संभवति

न च सर्वक्षणिकवादिनामनुवृत्तं किञ्चित्संभवति । संभवे वा न सर्वं क्षणिकं, तस्मान्न सर्वभावानां क्षणिकत्वं नतरां शब्दस्य, तस्य ह्यन्तेऽपि विनाशो नास्ति, यतः सूक्ष्मविनाशकल्पना स्यात् । तस्मान्नित्यः शब्दः । प्रयोगश्च भवति, नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् ।

न च शब्दत्वं नास्तीति भ्रमितव्यं, प्रत्यभिज्ञानात् । अरण्ये हि गच्छन्तोऽश्रुतपूर्वं शब्दविशेषं श्रुत्वा कस्यायं प्राणिनः शब्दः ? इति संदिहते ।

न च सामान्यनिश्चयमन्तरेण विशेषसंशय उपपद्यते । तथाऽवान्तरजातिरपि वर्गवृत्तीयगकारादिष्वनुवृत्ता ककारादिभ्यो व्यावृत्ता काचिदस्ति । तथा वर्गप्रथमेषु द्वितीयेषु चतुर्थेषु पञ्चमेषु च यथास्वमनुवृत्ताः सन्ति जातयः । कथमवगम्यन्ते ? प्रत्यभिज्ञानादेव । तथा हि कियत्यपि दूरदेशे दकारमुच्चरितं श्रुतवताङ्गकारादिषु संशयो भवति, न चायं संशयो दत्वनिबन्धनः, गकारादिष्वभावात् । अतस्तृतीयादिष्वनुवृत्तमन्येभ्यो व्यावृत्तं रूपं तदुपलम्भादेशं संशयः । तथा धकारोच्चारणे भकारादिसंशयो नान्येषु । तेन चतुर्थेष्वप्यस्ति सामान्यम् । एवं प्रथमेषु द्वितीयेषु पञ्चमेषु यथास्वं सामान्यानि तैरेव दृष्टान्तैः शब्दस्य श्रावणत्वहेतुना नित्यत्वानुमानम् ।

ननु शब्दादिनादानामनित्यत्वे ऽपि श्रावणत्वादनेकान्तिको हेतुः, न, तेषामपि प्रत्यभिज्ञाया नित्यत्वाद् यदि तेषु प्रत्यभिज्ञा नाऽस्ति ततो ध्वन्यन्यत्वे सतीति विशेषणादव्यभिचारः । यदा चानित्यत्वं ध्वनीनां तदा कार्यस्यानाश्रितस्यानुपपत्तेराश्रितभूतेन केनचित् द्रव्येण भवितव्यम् । तस्य त्वनेकत्वे प्रमाणाभावादनेकत्वे द्रव्यस्यैकद्रव्याश्रितस्याभावादन्यत्वे शब्दस्य संयोगविभागयोरनपेक्ष्य कारणत्वाभावादकर्मत्वे सति पारिशेष्याद्गुणत्वमेव ध्वनीतां भवति । तत्र पार्थिवभेर्यादिगुणत्वे तरङ्गाद्याष्वद्रव्यगुणत्वे वा श्रवणप्राप्त्यसम्भवाच्च तद्वाच्यत्वं सिध्येत् । तस्माच्च पृथिव्यादिगुणत्वम् । वायुगुणत्वं तु युक्तम् । मुखशब्दादिसंयोगाद्वेरीदण्डसंयोगादन्यतो वा निष्पद्यमाना वायवस्तच्छब्दविशेषगुणका निष्पन्नाः सर्वासु दिक्षु प्रविशमानाः श्रोत्रेण संयुज्यन्ते । ततश्च संयुक्तसमवायात्तद्गतः शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते । यस्मादेव वायुगुणः शब्दः, तस्माद्व्यक्तैश्चिदुच्यते शब्दलिङ्गमकाशमिति तन्निरस्तम् । वर्णानान्तु नित्यानान्द्रव्यत्वमेवाङ्गीक्रियते । नन्वेवमपि शब्दत्वात् ध्वनिवद्गुणत्वानुमानमिति चेत् न वर्णा न गुणाः, ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वात् शब्दत्ववद्विभक्तानवच्छेति प्रतिसाधनसद्भावात् । यथा च दिक्कालयोः श्रावणत्वं तथा प्रागेवोक्तम् । यत्तु स्पर्शविरहित्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वाद् रूपादिवच्छब्दस्य गुणत्वमिष्यते । तस्यापि यथोक्तमेव प्रतिसाधनमित्यास्तां तावत्, तस्माद् ह्यस्तनाद्यतनयोः प्रत्यभिज्ञानादुर्णानां न तावत्प्रत्युच्चारणमन्यत्वम् । एवं चोच्चारणं शब्दस्य न कारणं किं त्वभिव्यञ्जकमिति सिद्धम् । न चोच्चारणादन्यत्कारणं संभवतीत्यकार्यत्वम् । अत एवाविनाशाच्चित्यत्वसिद्धिः । इदमेव हि नित्यत्वं यत्स्वरूपसद्भावे सत्युत्पत्तिविनाशरहितत्वम् ।

उत्पत्तौ वा ऽवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥

यद्यपि पदपदार्थसंबन्धस्यापौरुषेयत्वादृष्टव्यवहारादेवार्थावगतिः सिध्यति तथाऽपि वाक्यार्थरूपधर्मे, पुरुषसंकेतानपेक्षत्वाच्च किञ्चिन्मूलं सम्भवतीति प्रामाण्यं धर्मे चोदनायाः, तथा हि प्रत्येकं वा पदानि वाक्या-

र्थमवगमयेयुस्तत्संघातो वाक्यं वा पदार्थो वा, न तावत्प्रत्येकं पदेभ्यो-
वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते ।

न च पदानां वाक्यार्थविशेषैः संबन्धग्रहणमस्ति ।

न च संभवति, अनन्तत्वाद्वाक्यार्थानां, वेदार्थस्य प्रमाणान्तरागो-
चरत्वात् । तेन संबन्धग्रहणमत्यन्तासंभाव्यम् । अनन्तवाक्यार्थसाधारण-
त्वाच्च पदानां, प्रत्येकं वाक्यार्थविशेषप्रतिपादनमनुपपन्नम् । अग्रहीतसंब-
न्धत्वादेव च पदसंघातवाक्यपदार्थानामपि संभवति प्रत्यायकत्वम् । न
चाग्रहीतसंबन्धः शब्दोऽर्थं प्रत्याययति । बालानामप्रतीतिर्युत्यत्तिवैय-
र्थ्याच्च । यद्यपि पदमज्ञातसंबन्धं न प्रत्यायकम् । तथाऽपि पदसंघातो-
वा पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो वा वाक्यान्त्यवर्णो वा निरवयवो वाक्य-
स्फोटो वा संबन्धग्रहणानपेक्ष एव वाक्यार्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत् न अयु-
त्यत्तानामपि प्रसङ्गात् । व्युत्पत्तिवैयर्थ्याच्चेत्युक्तम् । अथ पदार्थवेदन-
मपि वाक्यार्थप्रतीतावङ्गम्, अतस्तद्रहितानामपि प्रतीतिर्न दोषः ।
व्युत्पत्तिश्च पदार्थानां नानर्थिकेत्युच्यते । तदयुक्तम् । यदि हि पदेभ्योऽ-
र्थान्तरभूतं वाक्यं पदार्थव्यतिरिक्तं वाक्यार्थं साक्षादेव वाचकतया प्रति-
पादयति । कस्तदा पदार्थवेदनस्योपयोगः ? तदनुपयोगे च पदार्थव्युत्पत्ति-
रनर्थिका ।

न च पदार्थोद्वाक्यार्थावगतिरसंबन्धात् ।

ननु सामान्यं पदार्थः, विशेषो वाक्यार्थः, संबन्धश्च सामान्यविशेष-
लक्षणः । सत्यम्, नियतविशेषावगतिस्तु न सिध्यति सर्वविशेषसाधार-
णत्वात्सामान्यस्य, ततश्च गामानयेति पदावगतमानयनसामान्यं विशेषा-
न्तेपोन्मुखमपि न गोरेवानयनमाक्षिपेत् । ततश्च गोरेवानयनं न प्रतीयेत-
न चाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वैर्नियमः सत्स्वपि तेष्वदर्शनात् । न हि प्रत्य,
त्तेण गामुपलभ्य कस्यायमिति जिज्ञासमानाः सन्निहितमपि देवदत्तं स्वा-
मिनमध्यवस्यन्ति । तस्मान्निर्मूलो वाक्यार्थः साङ्केतिको वा ।

न च वेदे सङ्केतयिताऽस्तीत्यप्रामाण्यम् । अथवा वेदवाक्याना-
मपि पौरुषेयत्वमाश्रित्य पुरुषप्रामाण्यादेव प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् । युक्तं

च सर्ववाक्यानां पौरुषेयत्वदर्शनादेव वेदवाक्यानामपि पौरुषेयत्वम् ।
अथ पुरुषाणामीदृशेऽर्थे प्रामाण्यं न संभवति । ततोऽप्रामाण्यमेवास्तु न
त्वनपेतं प्रामाण्यं सिध्यतीति पूर्वः पक्षः । अत्र केचिदाहुः ।

वाक्यादेव हि वाक्यार्थः साक्षादेवाभिधीयते ।

उपलक्षणतश्चास्य संबन्धग्रहसंभवः ॥

वाक्यं गोपदयुक्तं यत्तत्साक्षादिमदन्वितम् ।

वाक्यार्थं वदतीत्येवं व्युत्पत्तिः सुकरैव हि ॥

सत्यं, व्युत्पत्तिरेवं स्यात्तथाऽपि तु न वाक्यतः ।

वाक्यार्थावगतिर्धुक्ता तिरोभावेऽपि दर्शनात् ॥

पूर्वभागेषु^१ वाक्यस्य विस्मृतेष्वपि दृश्यते ।

वाक्यार्थावगतिः पुंसां पदार्थस्मृतिशालिनाम् ॥

यथैव विस्मृतपूर्ववर्णानामन्तिमवर्णमात्राच्च पदार्थावगतिर्भवति
तथैव वाक्यावयवेषु पूर्वपदेषु विस्मृतेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यात् । दृश्यते
हि विस्मृतपूर्वपदानामपि दीर्घतमेषु वाक्येषु वाक्यार्थावगतिः ।

न च स्वरूपेण विस्मृतेऽपि स्मर्यमाणपदार्थवशादेव तद्वाचिपद-
योगितां वाक्यस्यानुमाय ततो वाक्यार्थावगतिरिति युक्तं वक्तुम्, अस्यां
प्रणाड्यां प्रामाणाभावात् । अनुसंधीयमानैरेव हि पदार्थैः साक्षादेव
वाक्यार्थप्रतीतिसंभवे को नामेदृशीमेव कल्पनामवलम्बते, संभवति च पदा-
र्थेभ्यो वाक्यार्थावगतिरिति वक्ष्यामः, येऽप्याकाङ्क्षितसन्निहितयोग्यार्थान्त-
रान्वितस्वार्थाभिधायीनि, पदान्येव वाक्यार्थप्रतीतिनिमित्तानीति ब्रुवते
तेषामपि विस्मृतेषु केषुचित्पदेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यादिति तुल्यमेव
दूषणम् । किंचैवं वादिनां प्रतिपदं वाक्यभेदः स्यात् न क्वचिदेकवाक्यता
सिध्येत् । गामानयेति गोपदमानयनकर्मभूतां गां प्रदिपादयति तथाऽऽन-
यतिरपि गोकर्मकमानयनं, तयोश्च भेदात् भिन्ने एव वाक्ये स्याताम् ।
अथान्वितभेदे सत्यप्येकस्यैवान्वितस्य प्रधानभूतत्वात् प्रयोजनैकत्ववशेन

१ सर्वभागेषु इति पाठान्तरम् ।

वाक्यैकत्वमुच्यते । तदयुक्तम्, न ह्यनेकं विशिष्टं प्रतिपादयतां प्रयोजनै-
 कत्वमात्रेणैकवाक्यता भवति । यदि स्याद्व्यजेत, स्वर्गः, फलं, पशुर्हविर-
 गिनर्देवतेत्यत्रापि एकवाक्यता स्यात् । सर्वेषां द्रव्यदेवताफलविशि-
 ष्टयागानुष्ठानप्रयोजनत्वात् । “तथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते”त्यस्य
 समिधोयजतीत्यादिभिरेकवाक्यकृत्वं स्यात् । नन्विष्टमेवैकवाक्यत्वम्
 यथा च वक्ष्यति “तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादिति”ति । भाष्यकारोऽपि “वाक्यं
 ह्येकं दर्शपूर्णमासाभ्यां सहधर्माणामिति”ति । सत्यं, प्रकरणानुमेयं तु तत्रै-
 कवाक्यत्वम् । न प्रत्यक्षम् । अन्यथा वाक्यवित्तिनियोज्यत्वापत्तेः ॥ एवं
 गामनयेत्यत्रापि प्रत्यक्षैकवाक्यता साक्षात् स्यात् अत्रेष्ट्यते चासौ । तस्माद्
 यत्रैकवाक्यत्वं तत्रापथवसितव्यापाराणामेव पदानामेकस्मिन्नर्थे पर्यव-
 सानं वक्तव्यम् । त्वन्मते चानयतिगवान्वितानयनं प्रतिपाद्य पर्यवस्यति ।
 गोपदमपि गव्येवानयनान्विते पर्यवसितमिति स्यादेव वाक्यभेदः । न
 हि गोपदस्यानयने गवान्विते पर्यवसानम् येनैकवाक्यता स्यात् । अत्र
 गोपदमप्यानयनमेव गवान्वितमभिदध्यात् अनेकार्थत्वं स्यात् । गो-
 श्वानयनस्य चाभिधानात् । न हि गोरन्यतः सिद्धिः, यतस्तामनमभिधाय
 तद्विशिष्टमानयनमेवाभिदध्यात् । किंचातिशोभनो राजपुरुष इत्यत्राति-
 शयान्वितस्य शोभनगुणस्य राजान्वितस्य च पुरुषस्य पुनः परस्परान्वयो-
 ग्यते । समासे हि परस्परान्वयपूर्वकः पदार्थान्तरान्वयः, तेनान्वितयोर-
 वान्वयः, न चाप्रावभिधानतः सिध्यति । पुरुषशब्दे हि पुरुषस्यैवा-
 र्थान्तरान्वयमभिधत्ते तस्यैव स्वार्थत्वात् । अतो नान्वितान्वयमलमभिधा-
 तुम् । एवं शोभनशब्दोऽपि स्वार्थस्यैव शोभनत्वस्यैवान्वयमाह । नान्या-
 न्वितयोरान्वयोऽवश्यं पदार्थनिबन्धन इत्यभ्युपगन्तव्यम् । किंच रूढिर्वा-
 गादुलीयसी शीघ्रप्रवृत्तित्वादित्यविवादम्, अन्विताभिधाने च विपरीतं
 बलाबलं स्यात् । अश्वकर्णे इति समुदायो यावद्वृत्तजातिं स्मारयति
 तावदेवाऽश्वशब्दोऽपि वाजिनं, कर्णशब्दोऽप्यवयवं स्मारयत्येवातो न
 स्मृतिकाले तावत्कश्चिद्विशेषः । अभिधानं तु योगवृत्तौ पदान्तरमनपेक्ष्य
 स्वावयवाभ्यामेव शीघ्रं मिथो निवर्तते । रूढिस्तु प्रतियोगिसंनिधानलि-

पस्या पदान्तरमपेक्षमाणाऽभिधाने विलम्बत इति वैपरीत्यं, स्वरूपमात्राऽभिधानपक्षे पदान्तरापेक्षाभावादक्षरश्रवणमात्रादेवार्थाभिधानमिद्वेख्यवार्थलक्षिताद्यौगिकाद्व्यर्थस्यानीयाद्वलीयान् भवति । एवमतिमधुरङ्गाक्षीरमीषन्मधुरमजाक्षीरमिति, केतकीगन्धसमानः सर्पगन्ध इत्यादि दर्शयितव्यम् । तस्मात्पदाभिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते । तत्र गामानयेत्यानयतिरायनसामान्यमभिधाय तद्व्यक्तिं लक्षयति । गोपदमपि स्वार्थद्वारेणानयनमेव गोकर्मकत्वाकारेण तत्संबन्धिस्वरूपेण लक्षणया प्रतिपादयति । एवं यत्र यत्र वाक्ये योऽर्थो विशेष्यत्वेन विवक्षितस्तमेव स्वपदेन सामान्यवाचिना लक्षितं सन्तमितराणि पदानि स्वार्थाभिधानद्वारेण तत्संबन्धिरूपेण लक्षयन्ति । यत्राप्यन्वितस्यैव पुनरन्वयान्तरं तत्रापि लक्षितलक्षणया परम्परया तस्य संबन्धस्य सिद्धिरित्येषा दिक्

ननु कर्मत्वेनाभिहिता गौस्तत्कर्मिकां क्रियां लक्षयन्त्यपि कथमानयनमेव लक्षयति ? तदेकवाक्यतयेति ब्रूमः । लक्षणा हि साधारण्येनैव प्रवृत्ताऽप्येकवाक्यतया नियम्यत इति दर्शनबलादङ्गीक्रियते । योऽपि ह्यन्विताभिधानमिच्छति तेनापि सामान्यतः प्रवृत्ता लक्षणा पदान्तरैकवाक्यतया नियम्यत इत्येतदङ्गीकृतमेव । तथा हि युगपदधिकरणवाच्यतायां द्वन्द्वमिच्छन्ति तत्र धवखदिरावित्यत्र खदिरप्रातिपदिकं द्विवचनोपपत्त्येऽर्थान्तरं लक्षणयदपि धवमेव लक्षयति नार्थान्तरं तत्पदसमभिव्याहारादेव तथा सर्वत्रास्तु । यत् एवायमन्वयविशेषो विनाभावादसिध्यन्नेकवाक्यतावशादेव सिध्यति अत एव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमनुमानात् ।

ननु प्रत्यक्षेण गवि देवदत्ते चावगते सत्स्वप्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेषु न परस्परान्वयप्रतीतिर्भवति । तस्मान्न पदार्था वाक्यार्थमवगमयन्तीति पदानामेवाभिधानं युक्तम् । अन्विताभिधानेऽपि तुल्योऽयं दोषः । यौ तावदर्थौ प्रत्यक्षप्रतिपन्नौ तयोर्वाचकावपि शब्दौ तस्मिन्समये स्मृतिस्यौ भवतः ।

न च तौ स्वार्थयोरकाङ्क्षादिसद्भावेऽपि अन्वयं प्रतिपादयतः । अथ यादृगवस्थितैः पदैरन्वयो वृद्धव्यवहारे दृश्यते तादृशान्येवान्वयं प्रतिपादयन्ति नान्यादृशानीत्युच्यते, तत्पदार्थेष्वपि तुल्यम् । तेऽपि हि

पदार्थो एकैकविशिष्टार्थप्रतिपादनाय समाहृता वाक्यार्थे प्रतिपादयन्तीति न दोषः । तेषां च समाहारे यत्र पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं तत्र तद्वबुद्धधीनं प्रामाण्यम् अस्वातन्त्र्यं त्वनपेक्षम् । अतो न पदानामन्विते शक्तिः प्रमाणवती, निरस्तश्चायमन्विताभिधानवादे न्यायरत्नमालायामित्यास्तां तावत्, वाक्यस्फोटोऽपि पदस्फोटन्यायैरेव निरस्तः । वाक्यार्थस्य च निर्भागत्वम् । भागावगमात्प्रसङ्गाद्यनुपपत्तेश्च निरसनीयम् । तथा हि “प्रसङ्गतन्त्रबाधोहानिदेशाधिक्रियाक्रमाः । प्रयुक्तिशेषभेदाश्च कथं निर्भागवादिनाम्” । यदा ह्यग्नीषोऽग्नीयं पशुमालभेतेति निर्भागस्य साङ्गप्रधानविधेरर्थो निर्भागो न साध्यं, न साधनं, नाप्यङ्गानि, तदा न पशुर्नानुयाजान पुरोडाशा न तदीयाः प्रयाजाः सन्तीति किं कुत्र प्रसज्यते । एवं तन्त्रादिष्वपि दर्शयितव्यम् । तस्मादनेकवाक्यानुक्तो वाक्यार्थः । स च पदार्थमूलः, न निर्मूलो, न च संकेतमूलः । तस्माच्चाप्रामाण्यं चोदनायाः । यत्तु वाक्यत्वात्पौरुषेयत्वमित्युक्तं, तदुपरितनेऽधिकरणे निराकरिष्यामः । वेदाश्चैके संनिकर्षे पुरुषाख्याः संकेतानपेक्षैरेव पदैः पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते । तैरप्यनपेक्षितसंकेतैर्वाक्यार्थ इत्युक्तम् । इदानीं किं पौरुषेयाणि वेदवाक्यानि? उतापौरुषेयाणि? इति चिन्त्यते । पौरुषेयत्वेऽपि संज्ञातस्यापि वाक्यार्थप्रत्ययस्य स्वतःप्राप्तमपि प्रामाण्यं पौरुषेयस्येदृशेऽर्थे मूलप्रमाणासंभवात् सिप्रलम्भभ्रान्त्यादिमूलतयाऽपोद्यते । तत्र “वेदानां पौरुषेयत्वं वाक्यत्वाद्वातादिवत् । काठकादिसमाख्याऽपि कृतकत्वे समर्थते” । नन्वपूर्वात्मा वेदार्थोऽलौकिकः कथंचिदपि न बुद्धावारोपयितुं शक्यः कथं तत्र पुरुषा वाक्यं रचयेयुः, भवानपि वा कथमीदृशे तस्मिन् लिङ्गादौ शक्तिं ग्रहणीयात् । अधिकारिणियोज्यान्वयस्वर्गसाधनक्षमकार्यरूपमित्यादिरूपेण कथंचिदुदयमानीय शक्तिग्रहणं, तथा वाक्यरचनाविधिः संभविष्यति । तस्माद्वाक्यत्वात्पौरुषेया वेदाः, तथा काठकादिसमाख्या युज्यते । न हि प्रवचननिमित्ता समाख्या संभवति प्रवचनस्यानेकपुरुषसाधारणत्वात्काठकविशेषणासंभवात् । कर्तृत्वं चैकस्यैवेति युक्तं विशेषणम् । किं पुनर्वाक्ये पुंसः कर्तृम्? यः स्वातन्त्र्येण पदानि वाक्यत्वेन रचयति स कर्ता ।

स्वातन्त्र्यं चैक्यैवेति युक्तं विशेषणम् । यत्तु यथैव पुरुषान्तरेणोच्चरितं तथैवोच्चारयामीत्येवमुच्चारयति नासौ कर्त्ता । तादृशमुच्चारणं च बहूनामप्येकस्मिन्वाक्ये संभवतीति विशेषणानुपपत्तिः । तस्मात्कर्तृनिमित्तेयमिति प्राप्तेऽभिधीयते । उक्तं तु “शब्दपूर्वत्वमाख्याप्रवचना”दिति । “वाक्यत्वात्पौरुषेयत्वं दृश्यादर्शनबाधितम् । प्रतिहेतुविरुद्धश्च हेतुस्तस्मादकृत्रिमः” । यदि वेदानां कर्त्ता कश्चिदभविष्यत् ततोऽवश्यमध्येतृपरम्परया बुद्धादिवदस्मरिष्यत् । न त्वस्य विस्मरणं संभवति । तत्प्रत्ययेन हि तदा सर्वपुंसां वेदार्थानुष्ठानम् । प्रमाणान्तरागोचरत्वात्फलसाधनत्वस्य । अतोऽर्वाचीनैः कथमसौ विस्मर्येत । अतः स कर्त्ताऽवश्यं स्मर्त्तव्यः ।

न च स्मर्यते, तेन स्मृतिदर्शनयोग्यत्वे सत्यदृश्यमानः कर्त्ता शशविषाणवदभावात्मनाऽध्यवसीयते । येऽपि हि पौरुषेयतां मन्यन्ते तेऽपि नैव परम्परया कर्तृविशेषस्मरणं शक्नुवन्ति वदितुम् । सामान्यतोदृष्टेन कर्त्तारमनुमाय स्वाभिमतं कर्त्तारं तत्र निक्षिपन्ति केचिदीश्वरम्, अन्ये हिरण्यगर्भम् । अपरे प्रजापतिम्, न चायं नानाविधो विवादः परम्परया कर्त्तरि मन्वादिवत्स्मर्यमाणे कथंचिदप्यवकल्पते, न हि मानवे, भारते, शाक्यग्रन्थे च कर्तृविशेषं प्रति कश्चिद्विद्यते । तस्मात्स्मर्त्तव्यत्वे सत्यस्मर्यमाणत्वं दृश्यादर्शनबाधितं सामान्यतोदृष्टं न शक्नोति कर्त्तारमवसाययितुम् । सप्रतिसाधनश्च हेतुर्वाक्यत्वादिति विवादाध्यासितं वेदाध्ययनं गुर्वध्यापनपूर्वकं वेदाध्ययनपूर्वकवेदाध्ययनत्वात् अद्यतनाध्ययनवदिति । तदिदमाह सूत्रकारः । “उक्तं तु शब्दपूर्वत्व”मिति अत्र शब्द-शब्दजन्यः शब्दोऽध्ययनम् । तदयमर्थः सर्वपुरुषाणामध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकं सर्वं हि यथैव गुरुणाऽधीतं तथैवाधिजिगांसन्ते न पुनः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि प्रथमोऽधेता वेदानामस्ति यः कर्त्ता स्यात् । तस्मादपौरुषेया वेदाः समाख्याऽपि योग्यानुपलब्धिनिराकृते कर्तृत्वे तन्निमित्ता न संभवतीति प्रवचननिमित्ताऽवसीयते । प्रवर्त्तन एवातिशययोगेनासाधारण्यं कठस्य संभवतीति न विशेषणत्वानुपपत्तिः । यद्वाऽयं न पुरुषविशेषणप्रवचनः कठशब्दः । किं तु नित्यस्य चरणविशेषस्यैवेयं संज्ञा तच्चरणैः पुरुषैः परम्परयाऽधीयमानः

शाखा काठकशब्देनाभिधीयते । “तस्मादपौरुषेयत्वाच्चादनानां प्रमाणता ।
 चोदनेति प्रतिज्ञार्थः पादेनानेन साधितः” । द्वयं हि चोदनासूत्रे प्रतिज्ञातं
 भेदशेषप्रयुक्तिक्रमनियमाधिकारातिदेशबाधोहतन्त्रप्रसङ्गसर्वविशेषणविशि-
 ष्टे धर्मस्वरूपे चोदनैव प्रमाणं, प्रमाणमेव चोदनेति, तत्र चोदनैवेत्य-
 वधारणेन यच्चादनानिरपेक्षाणां तथा सह तुल्यकक्षतया स्पष्टमानानां
 प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं प्रतिज्ञातं तत्प्रत्यक्षसूत्रेण साधितम् । औत्पत्ति-
 कस्त्वित्यादिना पादशेषेण प्रमाणमेवेत्ययमंशः साधितः । तदेवमस्मिन्नेव
 सूत्रे चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थविशेषे साधिते उपरितनपादत्रयं न चोदना-
 सूत्रशेषतया सङ्गच्छते । किंतु प्रथमे सूत्रे किंलक्षणाधर्मः इति धर्मस्य
 प्रमाणं वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातम् । तत्रानेन पादेन चोदनायाः प्रामाण्यमुक्त्वा
 अर्थवादस्मृतिनामधेयानामुपरितनेन पादत्रयेण प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते । तेन
 चोदनासूत्रवदेव पादत्रयं जिज्ञासासूत्रोक्तया को धर्मः इत्यनयैव प्रतिज्ञया
 संगच्छते । न चार्थवादादीनां प्रामाण्ये चोदनैवेति प्रतिज्ञाव्याघातः
 स्यादिति मन्तव्यं, तुल्यजातीयापेक्षत्वादवधारणस्य । यथा शुक्लः पट इत्युक्ते
 कृष्णादीनामेव निवृत्तिर्न द्रव्यत्वादीनाम् । एवं चोदनैवेत्यवधारणेन प्रत्य-
 क्षादीनामेव चोदनावत्त्वातन्त्र्येण प्रमाणीभवतां व्यावृत्तिर्न त्वर्थवादा-
 दीनाम् । चोदनैकवाक्यतया चोदनामूलतया च प्रमाणीभवतां चोदना-
 विषयेणावधारणेन प्रामाण्यं न निरस्तम्, नापि साधितम्, उपरितनेन पाद-
 त्रयेण तत्साधयिष्यते यथाऽह

इति प्रमाणत्वमिदं प्रसिद्धमुक्त्येह धर्मं प्रति चोदनायाः ।

अतः परं तु प्रविभज्य वेदं त्रेधा ततो वक्ष्यति तस्य योऽर्थः ॥

इति महोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायां

प्रथमास्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ओं नमो भगवते श्रीमांसाद्वयगुरवे श्रीद्वयगुरवे रामानुजाचार्याय ।

सू० आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनां
तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥

अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र प्रमाणस्वरूपसाधनफलैः साभासैर्धर्मा-
जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातः तत्रास्मिन्नध्याये प्रमाणं निरूप्यते किं प्रमाणं धर्म-
इति, तेन यदेव किञ्चिदुर्मप्रमाणनिरूपणम् अर्थवादमन्तस्मृतिनामधेयादि-
गोचरं तत्सर्वमत्रैव संगतं, न ह्यत्र चोदनाप्रामाण्यसाधनं लक्षणार्थं, येन
स्मृत्यादेर्न संगतिः स्यात्, किं तर्हि धर्मप्रमाणनिरूपणं, तदुक्तं भाष्यकृता
“को धर्मः? कथंलक्षणक?” इति, सर्वस्मिन्चाध्याये तदेव क्रियत इति सम-
स्तमध्यायं प्रमाणलक्षणमाचक्षत” इति, तेन लक्षणसंगतिस्तावत्सिद्धा प्रक-
तसंगतिरपि चोदनानां प्रामाण्ये पदपदार्थसंबन्धोत्पत्तिकत्वेन वाक्यार्थप्र-
तीतिर्लक्ष्यतया चोपपादितेऽनन्तराधिकरणे वेदद्वारेण तासां पौरुषेयत्वमा-
शङ्कितं यथोक्तं भाष्यकारेण “सनिष्कृष्णकाला वेदा इदानींतनास्ते च चोद-
नासंघातास्तत्र पौरुषेयास्त्वेवेदा असंशयं पौरुषेयश्चोदना इत्येवमाशङ्क्य
वेदापौरुषेयतया तदवयवानां चोदनानामप्यपौरुषेयतया प्रामाण्यं प्रति-
पादितम् । एवं चोदनानां वेदावयवानां प्रामाण्ये साधिते तदवयवत्वेनो-
पस्थितानामर्थवादादिभागानामप्यपौरुषेयत्वसामान्याच्चोदनावत् प्रसक्तं
प्रामाण्यमस्ति न वेति चिन्त्यत इति, तदिदमुक्तं “सिद्धप्रमाणभावस्य
धर्मे वेदस्य सर्वशः । विध्यर्थवादमन्त्राणामुपयोगोऽधुनोच्यत” इति, अ-
स्यार्थः सिद्धप्रमाणभावं चोदनांऽपि वेदं त्रिधा विभज्य किं तावन्मात्रस्यैव
प्रामाण्यम्? उत सकलस्य? इति विचार्यते न विधिरेव किन्तु विध्यर्थवादमन्त्रा-
णां सर्वेषामेव सर्वशः सर्वप्रकारं विधिस्तुतिस्मृतिभिर्धर्मप्रतीतौ उपयोगः
प्रतिपाद्यत इति । यद्वा चोदनार्थमप्युक्तनापौरुषेयत्वेन समस्तस्य प्रामाण्यं
सिद्धप्रायमपि बोधकशक्त्यभावमाशङ्क्य स्थिरीक्रियते विध्यर्थवादमन्त्राणा-
मिति, नायमर्थो विधेरप्युपयोगः प्रतिपाद्यत इति किन्तर्हि विध्यादीनां
सर्वेषामुपयोगोऽस्ति न विधेरेवेति प्रतिपाद्यत इति, नामधेयाभिप्रायं वा

विधिग्रहणम् । यद्वा अर्थवादमन्त्रयोः स्तुतिस्मृतिभ्यामुपयोगे कथितेऽर्था-
द्विधेरपि सामान्यसिद्धमुपयोगित्वं साक्षाद्विधानेन विशेषरूपेण साधितं
भवतीत्यभिप्रायः । औदुम्बराधिकरेण वा विध्युपयोगः प्रतिपाद्यत इत्य-
भिप्रायः । अत्रास्मिन्नेव सूत्रे विध्यतिरिक्तानां सर्वेषाम् अस्यैव पादस्य
द्वितीयाधिकरणे भवितव्यमित्येतावत्साधारण्येनैवाभिधास्यते पश्चात्तु
क्रमेण स्तुत्याद्युपयोग इति वेदितव्यं, तत्र प्रथममर्थवादेष्वेव सिद्धान्तकथना-
त्तानेवोदाहृत्य चिन्त्यते वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादीनि यानि विधिभाव-
नातदंशत्रयातिरिक्तार्थानि तानि किं धर्मं प्रमाणमुत नेति ? संशयः, तदर्थ-
मिदं विचारयितव्यं, किं विध्युद्देशेनैषामेकवाक्यत्वमुत ? भिन्नवाक्यतेति त-
तस्मिन्मध्यमप्येतच्चिन्तनीयं, किं विध्युद्देशार्थवादयोः परस्पराकाङ्क्षाऽस्ति ?
न वेति, तत्रैवं पूर्वः पक्षः ।

अर्थवादा निराकाङ्क्षा भूतार्थप्रतिपादनात् ।

विध्युद्देशः समाप्यन्ते विशिष्टार्थविधानतः ॥

यथाश्रुतिगृहीतानि तावत्सन्तमसन्तं वा भूतमर्थमन्वाचवतेन धर्मा-
धर्मौ, न चाध्याहारादिभिस्तत्प्रतिपादनम् अपरिपूर्णेण खल्वध्याहारादयः,
परिपूर्णानि चैतानि “स एवेन भूतिं गमयती”ति विशिष्टार्थप्रतिपादनाद-
र्थान्तराकाङ्क्षाभावात्, अनाकाङ्क्षत्वादेव च न संनिहितेनापि ‘वायव्यं श्वेत-
मालभेते’त्यनेनैकवाक्यता, विशिष्टार्थप्रतिपादनमेव हि पदानां लोके का-
र्यमवधारितं, न प्रयोजनवदर्थप्रतिपादनं, येन तल्लिप्सया विध्येकवाक्यता
कल्प्येत आख्यायिकारूपाणां बहुलमुपलब्धेर्लोके स्वाध्यायविधिवशाद्वेदस्य
कृत्स्नस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसानमिति चेत् न दृष्टोऽर्थस्तेनानुसर्त्तव्यो न
तदुद्देशेनार्थकल्पना, तदुद्देशदृष्टार्थताऽध्ययनस्य, तत्र तावदर्थवादानामाका-
ङ्क्षाः, नापि विध्युद्देशस्य, तस्यापि विशिष्टभावनाविधानेन निराकाङ्क्ष-
त्वात् ।

न च प्रवर्त्तनाय प्राशस्त्यापेक्षा, विधित एवानपेक्षात्समीहितसाध-
नभावावगमेन प्रवृत्तिसिद्धेः, न वार्यवादैः प्राशस्त्यं प्रतिपाद्यते, भूतार्थ-
मात्रप्रतिपादनात् लक्षणया हि तेभ्यः प्राशस्त्यङ्गम्यते ।

न च श्रौतस्यार्थस्य संभवे सा युक्ता एकवाक्यतया च लक्षणा
स्यात् ।

न च तस्यां प्रमाणमस्ति तस्मादानर्थक्यम् । एवं मन्त्रनामधेयोरपि
दर्शयितव्यं ताभ्यामपि धर्मप्रमित्यनुदयात् तस्मादेवामप्रामाण्यं तेन
समस्तो वेदः प्रमाणमित्यवधारणा न सिद्ध्यति, सिद्धान्तस्तु ।

सू० विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ ७ ॥

स्वाध्यायविधिना वेदः पुरुषार्थाय नीयते ।

सर्वस्तेनार्थवादानां प्राशस्त्ये न प्रमाणाता ॥

स्वाध्यायाध्ययनविधिना दृष्टार्थत्वात्सकलस्य वेदस्य प्रयोजनवदर्थ-
पर्यवसानं बोधितम् । अर्थवादानां च भूतार्थप्रतिपादनेन प्रयोजनानवाप्तेर्य-
स्ततो लक्ष्यमाणः क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति प्राशस्त्य-
रूपोऽर्थः सोऽनन्तरप्रवृत्तविध्युद्देशाकाङ्क्षितत्वादाकाङ्क्षां, शक्नोति पूरयितु-
मिति गृह्यते स्वाध्यायविधिरेव प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं बोधयन् प्राशस्त्यप-
रतया विना तदनुपपत्तेस्तात्पर्यमेषाङ्गमयति तात्पर्याच्च लक्षणासिद्धिः, तत-
श्चैकवाक्यत्वम् । यत्तु दृष्टोऽर्थः स्वाध्यायविधिनाऽनुसर्त्तव्यो न तद्वशेनार्थ-
कल्पनेत्युक्तं, सत्यं लाक्षणिकोऽप्यर्थो दृष्ट एव, दृश्यत एव हि श्रौतार्थद्वारेण
तत्संबन्धर्थान्तरे प्रत्ययः, संभवति तु श्रौतपरत्वे तात्पर्याभावान्न लक्षणा ना-
ङ्गीक्रियते अत्र च स्वाध्यायविधिनाऽर्थवादस्यापि पुरुषार्थपर्यवसानबोधना-
त्परम्परया दृष्टलाभे स्वर्गादिकल्पनाऽनुपपत्तेर्भूतार्थमात्रस्याप्रयोजनत्वात्
प्राशस्त्यपरत्वं लक्षणयाऽङ्गीक्रियते तद्वि पुरुषप्रवर्त्तनाय विधिरपेक्षते

यत्तु स्वयमेव विधिः समीहितसाधनतां बोधयन् अलमेवानपेक्षः
प्रवर्त्तयितुमित्युक्तं, तत्रोच्यते सत्यं, विधिरेव प्रधानं प्रवृत्तिकारणं तस्यैव
त्वनुयाहिका प्राशस्त्यावगतिः

फले हि निमग्नसुन्दरे स्वयमेव लिप्सा भवति तत्साधने तु दुःखा-
करे स्वतस्तावद् द्वेष एव, अवश्यं च साधने प्रवर्त्तमानस्य तत्रैव रुच्या
भवितव्यं, हितसाधनताऽवगतिरपि तत्रैव रुचिं जनयन्ती प्रवृत्तिहेतुः

स्यात् नान्यथा, सा च पुरुषेभ्यः प्रमादालस्यादियुक्तेभ्यः कर्म दुःखात्मकं रोचयन्ती गुणकथन^१मवेक्षते, अवगतसमीहितसाधनभावमपि कर्माहविगोचरं सत् सतामसतां वा गुणानां कीर्तनादेव रोचतेतरामिति सार्वजनीनमेतत् । तदेवं विधीनामध्ययनविधिवशेनैव दृष्टे पुरुषप्रवर्तने प्रवर्तमानानां रुचिकरप्राशस्त्यापेक्षत्वादर्थवादानां च तद्वशेनैव प्रयोजनमपेक्षमाणानां मिथोनियम इति विधिना सहैककार्यकरत्वात्तद्वदेवार्थवादानामपि सिद्धं प्रामाण्यम् । एवं मन्त्राणामपि स्वाध्यायविधिवशादेव प्रयोजनवत्त्वावगमाद्विधिस्तुत्याश्च द्वितीयेऽध्याये निराकरणात् प्रकरणादिवशेन प्रधानाङ्गभूतानां दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं कल्प्यत इति नाप्रामाण्यम् । नन्वेवमङ्गत्वेऽपि प्रयोजनं लभ्यते न तु प्रामाण्यं, नैष दोषः पदार्थानां वाक्यार्थे प्रामाण्याभ्युपगमात्, उक्तं हि “पदार्थास्तस्मृतिर्वा स्या”दिति, तेन मन्त्रविशिष्टमर्थं बोधयतः प्रधानवाक्यस्यार्थं मन्त्राणामपि प्रामाण्यं संभवति तेन मन्त्राणामपि प्रयोजनवत्त्वात्प्रामाण्यमस्तीत्येतावत्सिद्धं, प्रयोजनविशेषस्तु प्रस्तुतमर्थवादाधिकरणं समाप्य पश्चाद्वक्ष्यते, तथा नामधेयस्यापीति सिद्धं सकलस्य वेदस्य प्रामाण्यम् ।

सू० विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वाद्मात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १२ ॥

पूर्वाक्तात्तेपेण त्विदमारभ्यते यदुक्तमानर्थक्यमर्थवादानामिति तद्गृहीतः स्तुत्यर्थत्वं तु केषुचिन्न मृष्यामहे यथा “औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्कपशव ऊर्जे वा स्मा ऊर्कं पशूनाप्नोत्यूर्जावरुधौ इत्येवमादिषु विधिसंभवादित्येवमाक्षिप्यते अत्रैवं विचार्यते किमौदुम्बरो यूपो भवतीत्यादुम्बरतायाः “ऊर्जावरुध्या” इति फलम् ? उत सर्वाऽयमर्थवादः ? तदर्थं च किमेवंजातीयकेन विधिविभक्तिहीनेन साधनत्वमौदुम्बरतादीनां शक्यते प्रतिपादयितुं न वेति, तत्र पूर्वं पक्षः ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जावरुध्या इत्यनेन पशूनां साध्यत्वं गम्यते श्रुत्या, लक्षणया तु प्राशस्त्यं, फलविधौ चार्थवत्त्वम्, आनर्थक्यमर्थवादत्वे, साध्यस्य च साधनापेक्षत्वात्तत्संनिधावुच्चरितमौदुम्बरत्वमसत्यपि विधौ साधनत्वेनावगम्यते साधनत्वावगमादेव च प्रव-

तिसिद्धेर्नार्था विधिनेति, सिद्धान्तस्तु विधावसति भावनाया औदुम्बर-
ताभवनातिप्तायाः सैव भाव्या स्यान्न फलं, संनिहिता च सा, विप्रकृष्टं
तु फलम्, अतो ऽपि न फलसंबन्धः, तेन यद्यपि तावदूजं पशूनामोत्पूजो-
ऽवरुध्या इत्यनेन फलमभिधातुं शक्यते तथाप्यविहितस्योदुम्बरत्वस्य फल-
वचनमनर्थकमित्यर्थवादत एवात्र विधिरुचेतव्यः, न च स्तुतित्वेन विधि-
शक्तिमुपजनय्य पुनस्तेनैव फलकल्पना संभवति वाक्यभेदप्रसङ्गात्, तस्मा-
दर्थवादः, न चैवंविधेन कामशब्दरहितेन शक्यते फलं प्रतिपादयितुमिति
परममप्यधिकरणे वक्ष्यामः । अत्र तु साधनांशविचारमुखेनार्थवादत्वमुक्तं,
तत्र तु साध्यांशविचार इत्यपौनरुक्त्यम् । अथवा साध्यांशोऽप्यत्रैव विचारिते
रात्रिसन्न्यायेन फलपरत्वमेवापापश्लोकाश्रयणादीनामाशङ्क्य निराकरिष्यते
चतुर्थं, न चौदुम्बरायाः फले विधीयमानायाः विधिराश्रयो लभ्यते
तत्रास्मादेव वाक्यादाश्रयकल्पनायां वाक्यभेदः, पशुपागो हि प्रकृतः स
तावदयोग्यः, यत्र हि गुणः कारकतामापद्यते स आश्रयः, यथा होमोदधः,
न चौदुम्बरा शक्नोति यागे कारकीभवितुं तदाश्रयत्वे च यूपग्रहणान-
र्थक्यम् अनुवादासंभवात्, यत्तु पशुनियोजनं यूपद्वारेण योग्यं तदपि सह
यूपेनैवाप्रकृतम् ।

न च प्रकृतिवच्छब्देन तस्य संनिधिसंभवः, स हि प्राकृतमित्यं-
भावं सामान्येन संनिधापयति तत्र न यूपस्य स्वरूपेण विपरिवृत्तिरस्ति
अविपरिवर्त्तमानं च न शक्नोत्याश्रयाकाङ्क्षां पूरयितुं, तादृशी च विपरिवृत्ति-
र्जुह्वादीनामप्यस्तीति तेषामप्याश्रयत्वं स्यात् तत्र तथैव यूपग्रहणानर्थक्यं
तत्र वाक्येनैवाश्रयसंबन्धे फलसंबन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः, एकदे-
शिनां तु वाक्येनैवाश्रयसंबन्धं फलसंबन्धं च गुणाधिकारेऽभ्युपगच्छतामि-
हापि तथैव संभवाद्यदेकेन वाक्येन संबन्धद्वयासंभवात् अप्रामाण्यमा-
शङ्क्य तन्निरासाय स्तुत्यर्थत्वमापादितं तदनर्थकम् । कश्चित्त्वाह यूपस्या-
दृष्टत्वात्तत्संबन्धो दधिहोमसंबन्धवन्न लोकोतो लभ्यते ततस्तस्य फलसंब-
न्धस्य नैकस्माद्वाक्यात्सिद्धिरिति, तदसत्, यद्यपि यूपत्वमदृष्टत्वेन तु
निमित्तेन यस्मिन् काष्ठे यूपशब्दो वर्त्तते तस्य चौदुम्बरजातेश्च लौकिक

एव संबन्धः । यदि चैवं न लभ्यते “खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्या” दि-
त्यत्रापि एकवाक्यता न स्यात्, अस्तु तत्र वाक्यभेद इति चेत् वार्तमेतत्
एकवाक्यत्वावगमात्, यदि चात्रैकस्मिन्वाक्यात् वाक्यभेदस्तथा सत्यौदुम्ब-
रो यूपो भवत्यूर्जं पशुनाप्राप्तीत्याख्यातद्वये सुतरां वाक्यभेदः प्रामाण्यं च
संभवतीति दूरापेतमप्रामाण्यम् । अथ खादिरो यूपो भवतीत्येतद्वाक्यविहि-
तयूपसंबन्धाश्रयणेन फलसंबन्धविधिर्यः खादिरो यूपः स वीर्यकामस्येति
तथा सति खादिरत्वं न कृत्वर्थं स्यात् उक्त्यादिवद्वृथवच्च फलार्थमेव
स्यात् उभयार्थं चैतदिष्टं खादिरवदुभयार्थतां दधियहणस्य वदतो निबन्ध-
कारस्यापि, तस्माद्व्याप्यतस्य खादिरत्वस्यैवौदुम्बरत्वस्य फलार्थविधिसं-
भवाच्चाप्रामाण्यशङ्केत्यास्तां तावत्, तस्मादौदुम्बरता यूपोद्देशेन विधीयते
ततः स्तुतिरियमूर्जा वरुधौ इति सिद्धम् ।

सू० हेतुर्वा स्यादर्थवत्तोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥

एवमानर्थक्यप्रतियोगिनो विधिप्रतियोगिनश्चार्थवादाः

विचारिताः, इदानीं प्रतिहेतुप्रतियोगिनो विचार्यन्ते, एवं श्रूयते
“शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते” तत्र संदेहः किं शूर्पेण होमे कर्तव्येऽव-
करणताहेतुः ? उतार्थवादः ? इति तत्र हि शब्दश्रुत्या हेतुत्वं गम्यते लक्षणया
प्राशस्त्यम् अनर्थकप्रायश्चार्थवादः, हेतुस्त्वर्थवान् कः पुनरर्था हेतोः ? येन
येनान्नं क्रियते शूर्पादन्येनापि दर्विपिठरादिना तेनापि होमसिद्धिहेतोः
प्रयोजनं कथमप्रसिद्धायां व्याप्तौ हेतुव्यपदेशः, अत एव हेतुनिर्द्वैशाद्या-
प्तिमन्तरेणानुपपद्यमानात् व्याप्तिवचनं कल्प्यते, येन येनान्नं क्रियते तेन
होतव्यमिति तेन वचनेन सर्वाचकरणविधायिना शूर्पस्यापि होमसाधनत्व-
सिद्धेः शूर्पेण जुहोतीत्यवयुत्यानुवादः, तेनेदृशमिदं वाक्यं श्रुतानुमितैक-
देशनिष्पन्नं शूर्पस्य होमसाधनत्वमचरणत्वाद्वेतोः, अतः शूर्पमन्यद्वा यदच-
करणं तेन होतव्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु शूर्पस्य तृतीयाश्रुत्या
करणत्वं गम्यते न तदानुमानिकैर्दर्विपिठरादिभिर्विकल्पितमर्हति ।

न च वेदेनोच्यमानं शूर्पस्य होमसाधनत्वं हेतुमपेक्षते वेदस्यैव
तत्र प्रमाणत्वात्, अर्थवादस्त्वपेक्षितः प्रोचनार्थत्वेन, तस्मादर्थवादत्वम् ।
एवं चाप्रसिद्धव्याप्तिवचनकल्पनाक्लेशो न भविष्यति, क्रियत इति चावर्त-

माने वर्त्तमाननिर्देशः प्रचरोचनार्थत्वे युक्तो भवति, न हि भूते भाविनि वा तादृशी प्रीतिर्योदृशी प्रवर्त्तमाने तेन रुच्यर्थत्वेन लक्षणाया अवर्त्तमाने वर्त्तमाननिर्देशो युक्तः, विध्यर्थत्वे तु निष्प्रमाणकं लक्षणाश्रयणं न परिकल्प्यते ।

न च श्रौतेन वर्त्तमानाचक्रियेण मुख्याचकरणेन शक्यते होमः कर्तुं, तस्मादर्थवादत्वम् ।

सू० तदर्थशास्त्रात् ॥ ३१ ॥

गतोऽर्थवादप्रसङ्गः, मन्त्रेष्विदानीं चिन्ता तेषामप्याद्याधिकरणे अनार्थक्यमाशङ्क्य स्वाध्यायविधिवशेनार्थवत्तया भवितव्यमित्येतावदपर्यवसितं कथितं, तत्पर्यवसानायेदानीमर्थविशेषश्चिन्त्यते, तेषां च क्रमप्रकरणाभ्यां कृत्यङ्गत्वं भवत्किं दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन भवति? किञ्चोच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वता? मिति, तत्र यदि दृष्टार्थतैव स्यान्मन्त्रान्मानमनर्थकं, प्रत्यायनाददृष्टं चेत्तदुच्चारणतो वरं, शक्यते ह्युपायान्तरेणापि प्रयोगवेलायामर्थप्रकाशनं, तद्यदि तावन्मात्रमेव कार्यं मन्त्राणां स्यात् नित्यवदान्मानमनर्थकं स्यात् । अथ तु मन्त्रप्रत्यायनाददृष्टं कल्प्येत ततो यद् दूरमपि गत्वा कल्प्यमदृष्टं तदुच्चारणदेव कल्पयितुं युक्तं, तद्वि पुरुषव्यापारगोचरः, प्रत्यायनं तु तस्मिन्नुष्ठिते स्वयमेव भवति, स्वव्यापारे च पुरुषोऽनियुज्यते यत्र च नियुज्यते तत्र फलाकाङ्क्षा, तेन याऽवश्यं भाविनी अदृष्टकल्पना सा तत्रैव युक्ता न तु तस्य प्रत्यायनार्थत्वं, प्रत्यायनं वा दृष्टार्थमिति युक्तं, तस्माददृष्टार्था मन्त्राः, तथा च तदर्थशास्त्राद्युपपत्तिः । इतरथा परिसंख्याद्याश्रयणे क्लेशः स्यादिति । अत्राभिधीयते “यस्य दृष्टं न लभ्येत स्यात्तस्यादृष्टकल्पना । अनुष्ठेयस्मृतिश्चेह मन्त्रोच्चारणमर्थवत् ॥ स्मरणं च प्रयोगार्थं प्रयोगाच्च फलोदयः । एवं दृष्टार्थतालाभाच्चादृष्टपरिकल्पना” यस्तु मन्त्रेणैव स्मर्त्तव्यमिति नियमः, तस्य न किञ्चिद् दृष्टमस्तीत्यदृष्टं कल्प्यते. मन्त्रोच्चारणस्य तु दृष्टेनैवार्थवत्त्वात्तत्रानुपपत्त्येकशरणमदृष्टकल्पनमनवकाशं तदर्थशास्त्रादयोऽपि गुणार्थार्थवादपरिसंख्यादिभिः परिहृताः, “तस्मात्प्रकाशनेनैवं मन्त्राणामुपकारिता ।

उपायनियमादेव त्वदृष्टपरिकल्पनम्” ।

इति शास्त्रदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

॥ ओं नमो भगवते मीमांसाद्वयगुरवे श्रीहरामानुजाचार्याय ॥

स्मृतिप्रामाण्या- सू० धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं
धिकरणम् । स्यात् ॥ १ ॥

कथंलक्षणो धर्म इत्येतदिह लक्षणार्थ इत्युक्तं, तत्र प्रथमे पादे
चोदनाप्रामाण्यं सिद्धं, द्वितीये त्वर्थवादादेः, एवं कृत्वस्य वेदस्य प्रामा-
ण्यमुक्तम्, इदानीं पौरुषेयीषु स्मृतिष्वाचारेषु च वैदिकपरिग्रहीतेषु चिन्ता,
यद्यपि चोदनाप्रामाण्यमप्रामाण्येऽपि स्मृतीनां न विहन्यते, तथाऽपि
किंलक्षणो धर्म इति जिज्ञासाऽधिकारात् स्मृतिप्रामाण्यं लक्षणे संगतम् ।
नन्वप्रामाण्ये स्मृतीनां वेदस्यापि तत्सापेक्षत्वादप्रामाण्यं स्यात् “याज्ञनाः
प्रतिनन्दन्ती”त्ययं मन्त्रो रात्रिदेवत्यकर्माङ्गत्वेन प्रतीयते, स्मार्त्तं च कर्मणि
रात्रिर्देवतेति तदपेक्षस्य मन्त्रस्य तदप्रामाण्यादप्रामाण्येन तत्सामान्यादि-
तरेषु तथात्वमिति सकलस्य वेदस्याप्रामाण्यं, तेन वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं
स्मृतिप्रामाण्यमिति संगतिः । नैतदेवं, यदा हि स्मृतेरप्रामाण्यं तदा-
मन्त्रस्य स्मार्त्तकर्माङ्गत्वे किं प्रमाणं ? न तावल्लिङ्गं, तस्य सामान्यसंबन्ध-
प्रमाणसापेक्षत्वात्, नापि स्मृतिवाक्यं, तस्याप्रामाण्यात्, यद्यपि लिङ्गमात्रं
विनियोजकं स्यात्, तथाऽपि फलवदङ्गत्वेनाफलस्य विनियोगात् स्मृत्य-
प्रामाण्ये च स्मार्त्तस्य कर्मणः फलवत्त्वाभावात् तादर्थ्यं मन्त्रस्य येन सा-
पेक्षता स्यात्, सत्यपि च मन्त्राप्रामाण्ये सकलस्याप्रामाण्यं कुतश्च, न हि
मन्त्रस्य स्वारसिकमप्रामाण्यं येन शब्दमात्रे स्यात्, अपि तु सापेक्षैकवाक्य-
ताकृतम् ।

न च कृत्वस्य तदस्तीति कथमप्रामाण्यं, तस्माच्चैवं संगतिः
संभवतीति पूर्वोक्तैव संगतिर्ज्यायसी, धर्मप्रमाणचिन्ताऽधिकारात् स्मृतीना-
मपि तत्र प्रामाण्यं प्रतिपाद्यत इति, न चैवं चोदनैवेति प्रतिज्ञाव्याकोपः,
तन्मूलत्वेन तदन्तर्भावेन चेत्तैरेषां प्रामाण्यात्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्याभावात्,

१ तस्य सामान्यसंबन्धसापेक्षत्वादिति तु पुस्तकान्तरपाठः ।

२ तदन्तर्भावेन वेति पाठान्तरम् ।

तदिह किं स्मृत्याचाराणां धर्मं प्रामाण्यम् ? उत ने ? ति विचार्यते, तदर्थं च श्रुतिमूलत्वमेषां भ्रान्त्यादिमूलत्वं वेति विचारयितव्यं, तत्र “प्रायेणानृत-
वादित्वात्पुंसां भ्रान्त्यादिसंभवात् । चोदनाऽनुपलब्धेऽपि अद्वयमात्रात्प्रमा-
णता” संभवद्वयविप्रलम्भेषु पुरुषेषु न तावन्निर्विचिकित्समेव प्रामाण्यं स्वध्य-
वसानम्, अतश्चाऽननुष्ठानात्फलतो ऽप्रामाण्यमेव । किंच नैषां प्रत्यक्षा-
दिमूलत्वेन प्रामाण्यं तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः, न च स्वातन्त्र्येण वेदवत्
पौरुषेयत्वात्, न चोदनामूलत्वेन तदनुपलम्भात्, न ह्यनुपलभ्यमानाश्चोद-
नामूलत्वेन स्वप्रमेयं प्रतिपादयन्ति, न चासां प्रत्यक्षेणोपलम्भसंभवः,
अनुच्चार्यमाणत्वात्, उच्चार्यमाणत्वे च स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यं, प्राक् पठिता
अपि संप्रति पुरुषत्रयादुत्सन्ना इति चेत् न, विकल्पासहत्वात्, यो ह्यु-
त्साहं चोदनानां वदति स वक्तव्यः, किमेका काञ्चिच्छाखा स्मार्त्तश्रुतिसं-
घातात्मिका पूर्वमासीत्सा चोदनीमध्येतृत्तयादुसन्नेति कल्प्यते ? किं वा बह्वी-
षु शाखास्वितस्ततः श्रुतयः स्मृतिमूलभूताः पठिताः संप्रत्युत्सन्नाः ? इति, तत्र
“सहस्रं सामशाखाः, एकशतमध्ययुशाखाः, एकविंशतिशाखं वाहृच्यम्” इत्या-
दिशाखापरिमाणस्य परम्परया सर्वलोकस्मरणाच्चातोऽधिका शाखा संभा-
वयितुं शक्यते, नापि पठ्यमानानामत्यन्ताऽवहिताध्येतृकाणां मध्ये
कासांचिच्चोदनानामुत्सादसंभवः ।

न च संप्रत्यपि पठ्यन्त एव विप्रकीर्णाः स्मृतिमूलभूताः श्रुतय इति
युक्तं, स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यादित्युक्तं, तत्र तावद्विदानीमतीतकाले वा प-
ठिताः श्रुतयः स्मृतीनां मूलं, नापि नित्यानुमेयाः, अन्यपरम्परान्या-
यात्, या हि चोदना न कदाचिदुच्चार्यते तस्याः सर्वपुरुषप्रत्यक्षादिप्रस-
राभावात् दुर्लभतरमस्तित्वम् ।

ननु स्मृतिलिङ्गवशेनानुमानं प्रसरत्येव सर्वेषां लिङ्गादिकल्यास्विव
श्रुतिषु, विषम उपन्यासः, लिङ्गादयो हि सर्वपुरुषप्रत्यक्षाविषयाः श्रुतिमन्त-
रेणानुपपद्यमाना युक्तं यत्तस्यां निश्चयमादधति, स्मृतिवाक्यरचना तु पौरु-

येषां यदर्थविषयोपलभ्यते तद्विषयं रचयितुं ज्ञानं कल्पयति, अष्टकाकर्तव्य-
ताविषयं च स्मृतिवाक्यमिति नूनमयमष्टकाकर्तव्यतां वेदेत्येतावत्प्रथमं
कल्प्यते न श्रुतिस्वरूपं, नापि श्रुतिज्ञानम्, एवमर्थज्ञाने स्मृतिकारस्य
कल्पिते पश्चाज् ज्ञानलिङ्गात् ज्ञेयभूतार्थानुमानं, न श्रुतिकल्पनम् । एवं
स्मृतिकारान्तरस्यापि स्मृत्यन्तरलिङ्गादर्थे एवानुमानमिति निष्प्रामाणिकी
श्रुतिकल्पना स्यात् । अथोच्येत न खलु परकीयेण ज्ञानेन कटित्वेवा-
र्थनिर्णयः, मूलानुसंधानसापेक्षत्वात्, तत्र यदि स्मृतिकारस्यार्थविषय-
ज्ञानमूलमनुसंधानः स्मृत्यन्तरमेव संभावयेत् तदपि च ज्ञानस्यैव
लिङ्गं, नार्थस्य, एवं ततः पूर्वतरमपि स्मरणं ज्ञानस्यैव लिङ्गं नार्थस्येति न
क्वचिदर्थनिश्चयो लैङ्गिको लभ्यत इति श्रुतिरेव कल्पयितव्या । यद्येवं, श्रु-
तावपि तुल्यमेतत्, स्मृतिकारस्य मूलतया श्रुतिज्ञानमेव प्रथमं कल्प्यते न
श्रुतिसद्भावः, श्रुतिविषयेण तु ज्ञानेन ज्ञेयभूतश्रुतिविनिर्णयः, परज्ञानेन न
तद्विषयश्रुतिनिश्चयो मूलानुसंधानसापेक्षः, मूलं च स्मृतिकारस्य स्मृत्य-
न्तरमेव, तदपि चार्थज्ञानद्वारेण श्रुतिज्ञानस्यैव लिङ्गं, न श्रुतिसद्भाव-
स्येति न क्वचित्कस्यचिदप्येवं श्रुतिसद्भावनिश्चयो लैङ्गिको लभ्यते, लिङ्गा-
दीनि तु श्रुतिसद्भावं कल्पयन्तीत्युक्तो विशेषः, तेन यदि परकीयेण
ज्ञानेन प्रागेवार्थनिश्चयः, ततोऽर्थस्मरणपरम्परयाऽर्थस्यैवानुमानाच्च श्रुति-
सिद्धिः, अतः स्मृत्यन्तरमेव मूलं स्यात् अन्धपरम्परया च रूपनिश्च-
यस्तदा स्यात्, चैत्यवन्दनादीनामपि पुंवाक्यपरम्परया धर्मत्वा^१नु-
मानं स्यात् । अथ मूलानुसंधानापेक्षं ततो यथैव वयं मानवीयात्म-
रणान्मनोरथविषयं श्रुतिविषयं च ज्ञानमात्रं कल्पयित्वा श्रुतिसद्भावमनि-

१ तद्विषयमेवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ स्मृतिकारस्यापि इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ निष्प्रामाणिकेति तु युक्तः पाठः ।

४ तुल्यमेवेतदिति पाठान्तरम् ।

५ धर्मानुमानमिति पाठान्तरम् ।

६ श्रुतिविषयं वेति पु० ।

श्चित्य तन्निश्चयाय मनोः श्रुतिसद्भावमूलं प्रमाणं मृगयामहे, तथा मनुर-
प्यन्यस्य सोऽप्यन्यस्येति न श्रुतिसद्भावसिद्धिः । एवमुभयथाऽपि श्रुतिर्नि-
त्यानुमेया न सिध्यतीति, न तन्मूलत्वेन प्रामाण्यं स्मृतीनाम् । अतः श्रुता-
मार्त्तविजृम्भितं स्मृतिप्रामाण्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्तत्परिग्रहदाढ्यतः ।

संभाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां वेदमूलता ॥

य एव हि वेदस्यैव धर्ममूलता नान्यस्येत्यास्थिता मन्वाद्यस्ते-
षामष्टकादिषु धर्मत्वस्मरणं न कथंचिदुपपद्यते न यदि वेदमूलता,
तथा वैदिकानामेवाविगीतपरम्परया परिग्रहे, वैदिकत्वस्मरणं चैषु शि-
ष्टानां नासति वेदमूलत्वे ऽवकल्पते, संभवति च त्रैवर्णिकानां वेदसंयोग-
इति तन्मूलत्वमेवाध्यवसीयते, कथमनुच्चारितानां मूलत्वोपपत्तिः ? इति
चेत् समुच्चार्यन्त एव स्मृतिमूलभूताः श्रुतयः संप्रत्यपि विप्रकीर्णाः काश्चित्
क्वचित्कस्यांचिच्छाखायां, विप्रकीर्णत्वात् शाखान्तराध्यायिभिः शाखान्त-
रगतानामनुपलम्भात्तादर्थ्यनार्यवन्निबन्धनम्, उपलम्भे ऽपि वा मन्दधीभिर-
नुपसंहरणीयानामुपसंहारफलं स्मृतिप्रणयनमिति न वैयर्थ्यमतः स्मृतयः
प्रमाणमिति सिद्धम् ।

श्रुतिप्राप्त्याधिक-
रणम् ।

सू० विशेषे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमा-
नम् ॥ ३ ॥

उत्सृष्टस्य स्मृतिप्रामाण्यस्यापवादः क्रियते, अत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाः
स्मृतीरुदाहृत्य^१ चिन्त्यते किं प्रमाणमप्रमाणं वा ? इति, तदर्थं च पूर्ववदेव
श्रुतिमूलत्वं भ्रान्त्यादिमूलत्वं वेति चिन्तनीयम्, तत्र पूर्वाधिकरणं समस्त-
मिह पूर्वपक्षः ।

न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् स्मार्त्तश्रुतिकल्पनाऽनवकृतिः, द्वयसंभ-
वात् ब्रीह्यादिश्रुतिवत्, यत्र हि द्वयोरसंभवस्तत्रैकविषयेण प्रत्यक्षेणैतरवि-

१ स्मृतय उदाहृत्य चिन्त्यन्ते इति युक्तः पाठः ।

षयमनुमानं प्रमेयापहारादनायासेन निराक्रियते ब्रह्माविव शैत्यानुमानं,
यत्र तु द्वयसंभवस्तत्र शीघ्रप्रवृत्तमपीतरन्नेतरस्य विषयमपहरतीति
तद्विषयमनुमानं न शक्नोति प्रतिषेदुं, संभवति च युगपदनुपसंहरणीयार्थ-
मपि श्रुतिद्वयं ब्रीहियववृहद्वयन्तरग्रहणाग्रहणादिविषयश्रुतिवदिति प्रत्य-
क्षेणापि स्पर्शविधिना सर्ववेष्टनश्रुतिविषयमनुमानं न शक्यं निराकर्तुं,
कथं तर्हि श्रुतिलिङ्गादिषु पूर्वपूर्वणोत्तरोत्तरस्य बाधः, ? तत्रापि श्रुतिद्वयसं-
भवान्न कृपया कल्प्या निराकर्तुं शक्यते । उच्यते नैव तत्र प्रमेयापहारनि-
बन्धनो बाधः, किंतु कल्पनामूलोच्छेदात्, यावद्वि मन्त्राश्चानमनवगतप्रयो-
जनं, प्रकरणी^१ वा क्रतुः, कृतार्थस्तावदेव तत्सिद्ध्यर्थं श्रुतिकल्पनं प्रमाणवत्,
यदा तु कृप्तया श्रुत्या द्वयोरपि नैराकाङ्क्षं, तदा मूलोच्छेदादाकाङ्क्षाऽधीना
श्रुतिकल्पना नैवान्मज्जति, अत्र तु प्रत्यक्षया श्रुत्या न स्मृतेर्मूलाकाङ्क्षा
निवर्तते,^२ यतो मूलोच्छेदादनुमानविरोधः स्यात्, यदि परं प्रमेयापहाराद-
न्नाविव शैत्यानुमानं प्रत्यक्षेण विरुध्येत, न चैवं संभवति, श्रुतिद्वयसंभवात्
अनेर्हि शैत्यौण्ये न संभवतः परस्परपमर्दकत्वात्तयोः, अतः प्रत्यक्षे-
णौण्येन शैत्यस्यापहृतत्वाच्च तद्विषयमनुमानमुदेतुमुत्सहते, अत्र तु संभ-
वति श्रुतिद्वयं ब्रीहियवादिवदित्युक्तम् । अथवा श्रुतिस्मृतिप्रमेये न मिथो-
विरुद्येते, न हि ब्रीहिशक्त्या यवशक्तिर्विरुध्यते, सा वा तथा, स्पर्शशक्त्या वा
वेष्टनशक्तिः, सा वा तथा, शक्तिमात्रं च विधेः प्रमेयम्, अतोऽत्रानुमानस्य
प्रत्यक्षेणाविरोधात् विरुद्धानामपि प्रामाण्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । “अप्रा-
माण्यं विरुद्धानामशक्त्यर्थविधानतः । औदुम्बरो न शक्नोति सर्वां वेष्टयितुं
सृशन् । वेष्टितां वापि संस्पृष्टमतोऽन्योन्यविरोधतः । प्रमेयापहृतेरेव बाधः
स्याद्वृद्धिशैत्यवत्” अशक्यार्थविषयता हि मूर्द्धाभिषिक्तमप्राण्यनिदानं
विधीनां, सागरं तरेदित्यादिवत्, अशक्यं च संस्पृशता वेष्टयितुं, वेष्टयता
स्पृष्टं वा, अतो वेष्टयेत्स्पृशेदिति अशक्यार्थविधानाच्च तावदुभयोरपि
प्रामाण्यं संभवतीत्यवश्यमन्यतरद्व्याधितव्यम् ।

१ प्रकरणी चाकृतार्थः इति पाठान्तरम् ।

२ निवर्त्यते इति पु. ।

ननु शक्तिमात्रं विधेः प्रमेयं, संभवति चाननुष्ठीयमानयोरपि शक्तिरिति सत्यप्यनुष्ठानविरोधे प्रमेयभूतशक्त्यविरोधादुभयोः प्रामाण्यमुपपन्नमिति नैकस्यापि बाधो युज्यते, किमिदानीं सागरं तरेदग्निना सिञ्चेदित्यादीनामपि प्रामाण्यम्? अननुष्ठीयमानस्यापि शक्तिसंभवात्, तथा सामान्यविशेषशास्त्रयोरपि न विरोधः स्यात्, आहवनीयपदयोरुभयोरपि शक्तिसंभवात्, आहवनीयस्य न पदेन बाधः स्यात्, अविर्बुद्धस्य दुर्बलस्यापि बाधायोगात्, न चात्र श्रुत्यादिभिरिव लिङ्गादीनां मूलोच्छेदेन श्रुतिकल्पनाविरोधाद्बाधसंभवः, सामान्यशास्त्रस्यापि प्रत्यक्षत्वात्तन्मात्रेण होमान्तरेष्विव पदहोमे ऽप्याहवनीयसिद्धेः, अतोऽत्र सामग्रीविरोधासंभवात्प्रमेयविरोधादेव बाधो ऽङ्गीकर्तव्यः शक्तिमात्रे च प्रमेये तद्विरोधाभावात्त बाधः सिद्धेत्, एवमुत्पत्युत्पन्नशिष्टनित्यनैमित्तिकादिषु प्रसङ्गे दर्शयितव्यः, तस्मादवश्यमनुष्ठानविरोधे शास्त्रविरोधोऽङ्गीकर्तव्यः, किं च न शक्तिमात्रं भूतार्थकथनवद् विधिना बोध्यते, प्रवर्तनारूपो हि विधिरर्थात्समीहितसाधनशक्तिं बोधयति, प्रवर्तना चाशक्यविषया न संभवतीति स्यादेवाप्रामाण्यं, यदा तु समीहितसाधनतैव विध्यर्थ इत्याश्रीयते तदपि न तन्मात्रं विधिः, किंतु कर्तुः समीहितसाधनता, न चाशक्यार्थं कर्तृत्वं संभवतीत्यप्रामाण्यं, यथोक्तम् “आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी”ति तेनाशक्यानुष्ठानमर्थद्वयं बोधयतोः प्रमाणयोः प्रमेयविरोधादवश्यमन्यतरत् बाधितव्यं, तत्र प्रत्यक्षेणानुमानस्य बाधोऽगनाविव शैत्यानुमानस्येति सिद्धमप्रामाण्यं स्मृतीनां श्रुतिविरुद्धानां, व्रीह्यादिषु तु द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वेनाह्यमाणविशेषत्वाच्चैकेतरस्य बाधः संभवति, विरुद्धान्यत्वाच्च न द्वयोराञ्जस्येन प्रामाण्यं, न चाप्रामाण्यमविद्यमानदोषयोः संभवतीति गत्यन्तराभावादुभयोरपि पाक्षिको बाधः कल्प्यते, न चैवं शास्त्रस्याप्रामाण्यं, यथा सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रबाधितस्यापि नाप्रामाण्यं, तद्वदिहापि ।

ननु बाधितं भवत्यप्रमाणं च न भवतीति व्याहतमेतत्, सत्यमेतच्च

१ कल्पनाविरोधनाद्बाधसंभवः इति पु. ।

२ तथाऽपि इति पाठान्तरम् ।

त्वत्र पारमार्थिकः शास्त्रार्थो बाध्यते येनाप्रामाण्यं शास्त्रस्य स्यात्, किंतु प्रतिपत्तमनालोचयतो यः शास्त्रस्य स्वरसतः सार्वत्रिकः प्रत्ययः सोऽत्र बाध्यते तद्वाधाच्च पात्तिकानुष्ठानपरत्वं शास्त्रस्याध्यवसीयते सामान्य-शास्त्रस्यैव विशेषशास्त्रानाक्रान्तविषयपरत्वमिति नाप्रामाण्यं, न चैवं स्मृतिवशेन श्रुतिस्वरूपभङ्गेन स्पर्शनस्य पात्तिकत्वं कल्पयितुं शक्यते, स्मृतेः स्वतोऽप्रमाणत्वेन श्रुतिबाधासामर्थ्यात्, श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्ष-श्रुतिविहितस्पर्शविरोधेन विरुद्धत्वात् ।

ननु पात्तिकत्वेनापि प्रत्यक्षश्रुतेरुपपत्तेर्यस्मिन् पक्षे सा नास्ति तत्र स्पर्शाभावेन वेष्टनस्यापि शक्यानुष्ठानत्वात्तद्विषये श्रुतिकल्पनमुपपन्नमिति चेत् न इतरेतराश्रयात्, स्वरसतो हि श्रुतिवाक्यादपात्तिकं स्पर्शनं गम्यते तस्मिंश्चापात्तिके न स्मार्तश्रुतिकल्पनम् अशक्यत्वात्, न हि स्पृशता वेष्ट-यितुं शक्यते, तत्र स्पर्शनस्य पात्तिकत्वे सति शक्यार्थतामासाद्य काल्पनिकी श्रुतिरात्मानं लभते, तस्यां च लब्धात्मिकायां तद्विरोधात्स्पर्शनस्य पात्तिक-त्वमितीतरेतराश्रयत्वं स्यात्, अतोऽत्र श्रुत्यसंभवाद्वाच्यादिमूलकत्वादप्रमा-णमेवंजातीयकं स्मरणं, न ह्यसंभवद्वाच्यादिकं स्मरणं कस्यचिदपि शङ्क्यम-ध्यवसातुं, संभाव्यमाने तु धान्त्यादौ दृष्टानुगुणाऽदृष्टकल्पना, असति तु विरोधे कर्तृसामान्यात् वैदिकपरिग्रहदार्ढ्याच्च श्रुत्यनुमानमिति न सर्वत्रैक-रूप्यमिति,

दृष्टमूलकस्मृत्य-
प्रामाण्याधिकरणम् ।

सू. हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

अधिकरणान्तरं वा अत्र गृह्यमाणकारणं श्रुत्यविरुद्धस्मरणमुदाहरणं “वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्यर्युर्गृह्णातीत्यादिकं तत्प्रमाणमप्रमाणं वेति वि-चारः, कर्तृसामान्यात्प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावात्प्रामाण्यमिति प्राप्ते उच्यते, न दृष्टे हेतौ हेत्वन्तरानुमानं प्रक्रमते, दृष्टश्चात्र लोभ एव हेतुरिति, तत एव स्मृत्युपपत्तेर्नात्यन्तापरिदृष्टवैदिकवचनकल्पनोपपत्तिः, अतः

१ शक्यमध्यवसातुमिति पा. ।

२ श्रुतिविरोधाभावाच्चेति पाठान्तरम् ।

श्रुतिविरुद्धं दृष्टकारणं च स्मरणप्रमाणम्, अतोऽन्यत्प्रमाणमिति, यस्त्वा-
चार्यैरधिकरणभङ्गे दर्शितः, तत्रायमभिप्रायः, भवेदेवं स्मृतेर्बाधो यदि
स्मृतिमूलं न कदाचिदपि कैश्चित्कस्यांचिदपि शाखायां पठ्यत इत्यध्यवसातुं
शक्यते, तदा हि तत्र सर्वपुरुषाणामेव प्रत्यक्षप्रसराभावात् केवलं स्मृत्यनु-
मानसमधिगम्यं श्रुतिवाक्यमनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधादनुदयात्सकलजनस-
मस्तप्रमाणपथाऽननुवर्तिगगनकुसुमायमानं स्यात्, न चैवमध्यवसातुं शक्यम्
अनन्तचरणाधाराणामनेकसहस्राणां वेदशाखानां कात्स्न्येनोपलम्भासंभ-
वात्, एवं चानध्यवसीयमाने सत्यपि विरोधे दुर्लभतरमप्रामाण्यं, नित्यानुमे-
यश्रुतिमूलतानिराकरणात्, यदा हि शाखान्तरगतानि पुरुषान्तरैः प्रत्यक्षा-
ग्येव वेदवाक्यानि स्मृतीनां मूलं तदा वेष्टनवाक्यमपि पुरुषान्तरे प्रत्यक्ष-
तया संभाव्यमानं कथमिव शक्यं नास्तीति वक्तुं, द्वेधा हि तस्याऽभावा-
वधारणं बाधकप्रमाणसद्भावात्, साधकप्रमाणाभावाद्वा भवेत्, बाधकस-
द्भावोऽपि द्वेधा, दृश्यादर्शनाद्वा, तदभावनियतार्थान्तरदर्शनाद्वा, न ताव-
द्दृश्यादर्शनं समस्तशाखोपलम्भाभावादित्युक्तम् ।

न च विरुद्धश्रुतिदर्शनं तदभावनियतं, येन तददर्शनात्तदभावोऽव-
धार्येत, विरुद्धानामपि ग्रहणग्रहणादिश्रुतीनां सहस्रं दर्शनात्, तेन न
तावद्बाधकसद्भावो, नापि साधकाभावः, स खल्व्वात्मीयः सर्वेषां वा
भवेत्, न तावत्स्वप्रमाणनिवृत्त्या वस्त्वभावनिश्चयोऽतिप्रसङ्गात् ।

न च समस्तपुरुषाणां तत्र प्रमाणं नास्तीति शक्यते निश्चितुं, संभ-
वति हि तस्य शाखान्तरे समाम्नातं, पुरुषान्तरेण प्रत्यक्षीकरणं च, नित्यानु-
मेयत्वे हि सर्वेषामिहानुमानमेव प्रमाणं स्यात्, तच्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे
नोदेतीति सर्वपुरुषाणां साधकप्रमाणाभावादीषत्कारमभावावधारणं स्यात्

न च तदस्तीत्युक्तम् अन्यपरम्परादोषात्, अतः पुरुषान्तराणामिह
प्रत्यक्षसंभवात् तस्य चात्मप्रत्यक्षतुल्यत्वाच्च स्मार्तश्रुतिनिराकरणं, तदुक्तम्

१ अत्राचार्यपदेन श्वरस्वामिन उच्यन्ते ।

२ पुरुषान्तरप्रत्यक्षतयेति पु. ।

३ पुरुषान्तरप्रत्यक्षतयेति पाठान्तरम् ।

४ सहस्रदर्शनादिति तु युक्तं स्यात् ।

“आत्मीयात्परकीयस्य दौर्बल्यं न हि किञ्चन । प्रत्यक्षत्वाविशेषेण स्वप्रत्यक्ष-
समं हि तत्” । यदा चैवं स्वशाखापठितश्रु^१तितुल्यप्रमाणकतया स्मार्त्तमपि
वेदवाक्यं संभाव्यते तदा स्मृतिलिङ्गकमनुमानं न केनचित्प्रतिबध्यत इति
न निर्मूलत्वं स्मृतेः शक्यते वक्तुं, ततश्च वेष्टनस्पर्शनयोरात्मीयपरकीयप्र-
त्यक्षश्रुतिविहितयोस्तुल्यकप्रमाणतया विकल्पो न्यायः, यदि परमात्मी-
यस्य प्रत्ययस्य विश्रम्भणीयतया तेनैव परप्रत्ययमनादृत्य व्यवहारः क्रियते
ततः क्रियताम्, अनादरणं च सहस्रतमेऽप्यंशे परप्रत्ययस्यादृष्टमूलस्य न्याया-
भासनिमित्तत्वसंभवाद्वा न्यायादिमूलसंभवाद्वा “अङ्गं वा समभिव्याहाराद-
विशेषादुभौ वे”तिवत् न त्वप्रामाण्याध्यवसानं, व्यवहारविशेषौचित्यप्रतिपा-
दनार्थं चेदं सूत्रं, “विरोधे त्वनपेक्षं स्या”दिति, श्रुतिस्मृतिविरोधे यत्प्रमा-
णान्तरानपेक्षश्रुतिवाक्यं तदेव ग्राह्यम्, असति ह्यात्मप्रत्यये परप्रत्य-
यानुमानं क्लेशाश्रयणमिति, यथाहुः “यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ चान्यत्र-
तीयते । तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यत”इति, तेन फलतो ऽप्रा-
माण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनामिति स्थितं, भाष्यमप्यननुष्ठानरूपाप्रामा-
ण्यपरं व्याख्येयम् । यद्वा यान्येतानि त्रयीविद्विर्न परिगृहीतानि शाक्यादि-
भिर्निर्मितानि धर्मशास्त्राभासानि तेषामनेनाप्रामाण्यं पूर्वसूत्रोक्तकर्तृसा-
मान्यप्रत्युदाहरणत्वेनोच्यते, तेषां हि प्रत्यक्षादिमूलत्वेन प्रामाण्यं, प्रत्य-
क्षसूत्रे निराकृतं, मन्वादिबद्धमूलत्वेन प्रामाण्यमिह निराक्रियते, तेषां
ह्यसत्यपि प्रसिद्धवैदिकैरग्निहोत्रादिभिः कर्तृसामान्ये भिन्नप्रस्थाना वा वेदा
मूलं भविष्यन्ति, यथैवावर्षणस्य त्रयीभिरूपता, तथा चतुर्थ्योऽपि वेदेभ्यो-
भिन्नरूपा वेदाः संभवेयुः, ते चेदानीं प्रलीनाः, मन्वादीनामपि हि केचि-
त्प्रलीनशाखामूलतामनुमन्यन्ते, तद्वदत्रापि भविष्यति, इत्थं च संभवति
प्रामाण्ये नाप्रामाण्यं युक्तमिति भवति केषांचिदाशङ्का, साऽपि मन्दविष-
न्यायेन निराकर्तव्येत्येवमर्थमिदमधिकरणं, कृतः पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु अवि-

१ स्वशाखापठितश्रुतितुल्यप्रमाणकमिति पाठान्तरम् ।

२ विश्रम्भणीयतयेति तु युक्तम् ।

३ सा च मन्दविषन्यायेनेति पु० ।

क्वचिद्वैदिकपरिग्रहानुपपत्त्या मन्वादिष्वनुपलभ्यमानोऽपि वेदः कल्पितः, शाक्यादिषु त्वत्यन्तं वैदिकविपरीतमवैदिकमप्रमाणं च तदित्येव शिष्टानां स्मरणं, वेदद्वेषिण एव तेषां प्रामाण्यमनुमन्यन्ते, दृष्टानुसारिणी च कल्पना न तद्वैपरीत्येन, अतोऽत्र वेदकल्पना दवीयसीत्यप्रामाण्यमेव तेषामसम्बलत्वादिति ।

पदार्थप्राबल्याधि-
करणम् ।

सू० शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥
न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ६ ॥

“आचान्तेन कर्त्तव्यम्” “यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यम्” “दक्षिणाचारेण कर्त्तव्यम्” इत्येवमादीनि कृत्वङ्गस्मरणान्युदाहरणं किं प्रमाणमप्रमाणं? वेति विचारः, तदर्थं च प्रत्यक्षश्रुत्या विरुध्यन्ते न वेति, तदर्थमप्येभिः किं क्रतुमध्येऽनुष्ठीयमानैः कस्यचिच्छ्रुत्यर्थस्य क्रमादेर्भवति बाधो न वेति, अथवाऽभ्युपेत्यैव विरोधं प्रमाणमप्रमाणं वेति विचारः, तदर्थं च प्रमाणप्रमेयबलाबलविसंवादे किं च ज्याय इति चिन्त्यते, तथा हि श्रुतिस्मृत्याः प्रमाणयोः श्रुतिर्बलीयसीति स्थितम्, अतः श्रौतत्वात् क्रमादयः स्मार्त्तैर्भ्य आचमनादिभ्यो बलीयांसो विज्ञायन्ते, प्रमेयस्वरूपालोचने पदार्थगुणत्वात्क्रमादेराचमनादयः पदार्था बलीयांसोऽवगम्यन्त इति बलाबलद्वयविसंवादात्कतरेण निर्णय इति संदेहः, तत्र पूर्वः पक्षः “श्रुत्युक्तानां क्रमादीनां स्मार्त्तैराचमनादिभिः । व्याकोपः स्यादतस्तावत् विस्मृष्टैव विरोधिता ॥ ततः श्रुतिर्बलीयस्त्वात्स्मृतेः स्यादप्रमाणा । पूर्वभाविप्रमाणस्य प्रमेयस्याद् बलाबलात् । ज्यायस्तेनैव निर्णीते न पश्चादितरादरः । नैराकाङ्क्षात्प्रमातृणामतः स्मृत्यर्थबाधनम्” ॥

“वेदं कृत्वा वेदिं कुर्यादिति क्रमः कालश्च यः प्रधानेनाङ्गानामविप्रकर्षः प्रयोगप्राशुभावश्च प्रयोगवचनावगतो यश्च पूर्वाह्णादिः परिमाणं चाविस्मृतसमस्तपदार्थानुष्ठानसिद्ध्यर्थं प्रयोगविधिनैवाकाङ्क्षितं पदार्थविधिप्रचयावगतं, तदेतत्त्रयमपि क्रमकालपरिमाणात्मकमाचमनादिभिर-

न्यथात्वं प्रतिपद्यते तेन विरोधस्तावदस्येव, विरोधे च श्रुतेर्बलीयस्त्वात्
स्मृत्यर्थस्याचमनादेर्बाधः ।

न च श्रुत्यर्थत्वेऽपि पदार्थगुणत्वात्क्रमादेर्दौर्बल्यमाचमनादेः स्मृ-
त्यर्थस्यापि पदार्थत्वादुलीयस्त्वमिति वाच्यं प्रमाणपूर्वको हि प्रमेयावगमः
तेन पूर्वभाविप्रमाणस्य बलाबलं पूर्वमवगम्यते तेन चाचमनादिभ्यः क्रमा-
दीनां बलीयस्त्वे निर्णीते निराकाङ्क्षत्वाच्च पश्चादवगतं प्रमेयबलाबलमाद-
र्त्तय्यं, तस्मादाचमनादिस्मृतीनामप्रामाण्यम् । सिद्धान्तस्तु “पदार्थप्राप्त्यपेक्ष-
त्वात्क्रमादेरविरोधिता । विरोधेऽपि च दौर्बल्यं पदार्थेभ्यो गुणत्वतः” ॥ सर्वेषु
हि पदार्थेषु प्राप्तेषु प्रयोगवेलायां तद्विशेषणतया क्रम आश्रीयत इति
तेन पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात्क्रमस्य अत्यन्तजघन्यप्रमाणकोऽपि पदार्थः पूर्वं
प्राप्नोति पश्चात्क्रमः सर्वपदार्थप्रयोगाङ्गतयाऽवतरन्नपि न पदार्थैर्विरुद्धते
कालोऽप्येवमेव प्रयोगाङ्गत्वात्, यावन्तः पदार्था अवधारितास्तेषां सर्वेषा-
मेव पूर्वाह्णादिकालत्वं प्रधानसंनिकर्षः प्रयोगप्राशुभावश्च, परिमाणं तु न
कस्यचिच्छास्त्रस्यार्थः, प्रयोगविधिरपि न तदातिपति अन्यथाप्यविस्मरण-
सिद्धेः, अथापि शास्त्रार्थस्तथाऽपि प्रयोगौपयिकत्वात्प्रयोगस्य च प्रयोज्यप-
दार्थप्राप्त्यपेक्षत्वादविरोधित्वं, यद्यपि क्रमादीनामाचमनादिभिर्विरोधः
स्यात्तथापि सर्वपदार्थगुणत्वादौर्बल्यम्, आचमनादयस्तु पदार्थत्वाद्
बलवन्तः ।

न च प्रमाणबलाबलस्य पूर्वभावित्वं, न हि प्रमाणयोः स्वरूपतो-
विरोधः, अपि तु प्रमेयविरोधनिमित्तः प्रमेयगतं हि विरोधमालोच्य प्रमा-
णविरोधबुद्धिर्भवति तद् यदैव प्रमेययोर्विरोधो गम्यते तदैव तयोर्बलाबल-
मपीति तत एव निर्णये कृते नैराकाङ्क्षात्प्रमाणबलाबलमनादर्त्तय्यमिति न
स्मृतेर्बाधः । यद्वि स्वभावात् एवाप्रमाणं शाक्यवाक्यं तत्सर्वदैवानादर्त्तय्यं
यत्तु बलद्विरोधापेक्षमप्रमाणं तत्तदभावापेक्षया प्रमाणमेवेत्यवगन्तव्यं, न
चात्र बाधक्रमस्ति प्रमाणबलाबलस्याबाधकत्वात्, तस्मादाचमनादेर्बलीय-
स्त्वात् तदनुरोधेनैव श्रुत्युक्तक्रमादयो बाध्यन्त इत्याचमनादिस्मृतीना-
मबाधात्प्रामाण्यमिति । न त्विदमेवमधिकरणं पूर्वपक्षस्यातिमन्दत्वाद्वजो-

पधीतादेश्च प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वेनानुदाहरणत्वात् तस्माद्यत् पूर्वं शाक्या-
दिशास्त्राभासानामप्रामाण्यमुक्तं तत्रैव चोद्योत्तरत्वेनाद्यं सूत्रद्वयं व्याख्ये-
यम् । यद्वि तेष्वाहिंसादिवचनं श्रुतिस्मृतिशिष्टं न कोपयति तत्प्रमाणं भव-
त्विति चेत्तत्रोत्तरं “न शास्त्रपरिमाणत्वात्” इति न खलु येन केनचित्प्र-
मितो धर्मः फलं साधयति तत्प्रमाणं भवति “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” “वेदो-
ऽखिलो धर्ममूलं तद्विद्वां च स्मृतिशीले धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च” “पुरा-
णन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च
चतुर्दशे”त्येवमादिभिरेव धर्मप्रमितेर्नियमादन्यतः प्रमितस्य फलसाधन-
त्वाभावेन धर्मात्वाभावात्तेषामप्रामाण्यमिति ।

यत्तु तृतीयं सूत्रम् “अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्
तेष्वदर्शनाद्विरोधस्ये”ति

तत्सदाचारप्रामाण्यप्रतिपादनार्थमधिकरणान्तरं व्याख्येयम् अत्रा-
निबन्धनाः सदाचाराः वसन्तोत्सवादिविषया उदाहरणं प्रमाणमप्रमाणं
वेति संदेहः, तदर्थं च श्रुत्यादिमूलत्वं भ्रान्त्यादिमूलत्वं वेति चिन्तनीयं तत्र
स्मृत्यधिकरणे कर्तृसामान्यादाचाराणामपि स्मृतिवत्प्रतिपादितमपि प्रा-
माण्यं निर्निबन्धनतया व्यतिक्रमसाहससङ्कराच्चाक्षिप्य समाधीयते । यदि
वसन्तोत्सवादयो ऽष्टकादिवद्वेदमूला भवेयुस्ततस्तद्वदेव मन्वादिभिरपि
निबध्येरन् । अनिबन्धनात्तु नैषां मूलं केनचिद्वृष्टम् । आचारपरम्परामात्रमेव
दृष्ट्वा मन्वादिभिरपि सदाचारः प्रमाणमित्येवं परोक्षरूपेणानभिधानात्प्रा-
माण्यमनुमीयते इति मन्यामहे । तत्र सैवान्धपरम्परा स्यात् । धर्मव्यति-
क्रमसाहसदर्शनाच्च नाचारमात्राच्छक्यं धर्माध्यवसानमिति पूर्वपक्षः । सि-
द्धान्तस्तु धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुष्ठानमसति वैदिकत्वे ऽनुपपन्नं, व्यतिक्रमसा-
हसदर्शनं तु रागद्वेषादिनिबन्धनत्वाच्च धर्मबुद्धिनिबन्धनं, धर्मबुद्धिनिबन्ध-
नस्य चावरितस्यागृह्यमाणकारणत्वाच्छ्रुतिस्मृतिविरोधादर्शनाच्च धर्मलि-
ङ्गत्वाव्यभिचारः । मन्वादिभिस्तु लाघविकैर्यदि नाम स्वरूपेणानिवध्य

१ परोक्षरूपेणानभिधानात्प्रामाण्यमनुमीयते इत्यपि पाठान्तरम् ।

सामान्यात्मना शिष्टाचारः प्रमाणमित्येवमुक्तं नैतावता कश्चिद्वेषः, तस्मात्स्मृतिवदाचाराणामपि धर्मं प्रामाण्यं सिद्धम् ।

शास्त्रप्रसिद्धपदार्थ-
प्रामाण्यधिकरणम् ।

सू० तेष्वदर्शनादिरोधस्य

समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ८ ॥

आचारप्रसङ्गाच्छब्दार्थप्रयोगरूपाचारविप्रतिपत्तौ बलाबलं चिन्त्यते अत्र भाष्ये आर्यस्नेच्छविशेषानुपादानाद्वाक्यशेषेण सिद्धान्तकथनात् शिष्टाचारस्य च पूर्वप्रकृतत्वात् यत्र शिष्टानामेव मिथोऽभिधानविप्रतिपत्तिः केषांचिद्वाक्यशेषानुगुणा केषांचिदनुगुणा तत्र तुल्यबलतामाशङ्क्य वाक्यशेषानुगुणाया बलीयस्त्वं प्रतिपाद्यते इति लभ्यते, तत्तूदाहरणाभावाद् यवादिशब्दानां दीर्घशूकादिष्वेव सर्वशिष्टप्रयोगादन्यस्यापि शिष्टप्रयोगस्य विप्रतिपत्तिविषयस्योदाहरणस्यादर्शनात् “त्संदिग्धेषु वाक्यशेषा” दित्यनेन गतप्रायत्वाद्वाक्यशेषाच्चेन्निरणयः, ततोऽसति वाक्यशेषेऽभियुक्तानभियुक्तप्रसिद्धौश्च तुल्यबलत्वप्रसङ्गादयुक्तमिति मत्वा आचार्यैरन्यथाऽधिकरणं व्याख्यातं, यत्रार्यस्नेच्छयोरभिधानविप्रतिपत्तिः, यथा पीलुशब्दमार्था वृत्तविशेषे प्रयुज्यते, स्नेच्छास्तु हस्तिनि, तत्र चिन्त्यते, किं तुल्यबलत्व? मुत्तार्यप्रसिद्धिर्बलीयसीति? तत्र लोकप्रसिद्धिगम्यत्वाच्छब्दार्थस्योभयोरपि समा विप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रार्थे हि बलाबलं, यः शास्त्रप्रमाणकोधर्मस्तत्र शास्त्राभियोगशून्येभ्यो स्नेच्छेभ्यस्तदभियोगशालिनामार्थाणामस्ति बलीयस्त्वं व्यवहारगम्यस्तु शब्दार्थः, स च स्नेच्छानामप्यविशिष्ट इति प्रमाणाविशेषादविशिष्टो द्वयोरपि शब्दार्थः, यच्चार्येष्वनादित्वकारणमवध्यस्मरणं, तदपि समानं स्नेच्छेष्वपि, तस्मात्समेयमभिधानविप्रतिपत्तिः स्यात्, इति प्राप्ते ब्रूमः, “प्रतिपादकतामात्रं स्नेच्छेष्वप्यवगम्यते । अविपुतस्तु शब्दार्थः शिष्टेष्वेवावधार्यते,” न तावदेवं न्याय्यम् उभावपि शब्दायाविति, अनेकादृष्टशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात्, शब्दप्रयोगेऽपि चान्यतरस्याप्यनवधारणात् व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् कदाचित्कस्यचिदुपादानेऽष्टदोषविकल्पापत्तेरेकत्र मुख्यत्वेनान्यत्र गौणत्वेनापि प्रयोगोपपत्तेर्गौणेऽपि प्रयोगे पार्श्वस्थानां मुख्याभिमानसंभवात्तैरेव चान्येभ्यो मुख्यत्वस्य कथ-

नान्मुख्याभिधानपरम्परया अनुवृत्तिसंभवात् । तत्र यदि कथंचिदपि विशेषोऽवधार्येत तदा गत्यभावाद् द्वयोरपि अभिधेयता स्यात्, अस्ति त्वभियुक्तानभियुक्तयोर्विशेषः, शास्त्रस्या हि शब्दैकसमभिगम्यधर्माधर्माऽविप्रुतिलिप्सया शब्दार्थतत्त्वं विविच्य परिपालयन्ति, स्नेच्छास्तु दृष्टार्थव्यवहारस्य यथाकथंचित्सिद्धौ प्रयोजनाभावाच्चाविप्रुतिसिद्धौ यतन्ते, अतो यद्यपि प्रतिपादकतामात्रं स्नेच्छेष्वपि सिद्ध्यति तथाऽपि विप्रुतिसंभवाच्च तेषु शब्दार्थतत्त्वसिद्धिरित्याद्यं प्रसिद्ध्यैव निर्दोषया बलीयस्याऽर्थसिद्धिरिति पीत्वादिशब्दा वृत्ताद्व्याभिधायिन इति स्यितम् । भाष्यमप्यर्थस्नेच्छविगानाभिप्रायं व्याख्येयं वाक्यशेषश्चाभ्युच्चयत्वेनोक्तः, न मूलहेतुतयेति ।

स्मृत्याचारविरोधे वा यत्र मन्वादिनिबन्धनानामनिबन्धनानां चाचाराणां विरोधो मातुलदुहितृपरिणयनादिषु तत्र किं तुल्यकत्वत्वम् ? उत स्मृतीनां बलीयस्त्व ? मिति चिन्त्यते, तत्र “बलाबलविशेषस्तु क्तान्तरितकारितः । श्रुतिस्मृत्योरिह त्वेवं न द्वयोः श्रुतिमूलतः” श्रुत्या हि साक्षादर्थः प्रतीयते स्मृत्या तु श्रुतिकल्पनयेत्येकान्तरितप्रामाण्यत्वादव्यवहितप्रामाण्या श्रुतिर्बलीयसीति तेन तत्र युक्तं यत्स्मृतेरननुष्ठानलक्षणप्रामाण्यम्, इह त्वेवं विशेषो नास्ति, द्वयोरपि श्रुतिमूलत्वेनैकान्तरितयोरविशेषात्तस्मात्समा विप्रतिपत्तिरिति । अत्रोच्यते “सप्रत्ययप्रणीता हि स्मृतिः सोपनिबन्धना । तस्यास्तेन बलीयस्त्वमाचाराविनिबन्धनात्” प्रत्ययिततरा हि मन्वादयः स्मर्त्तारः तत्स्मरणं गुणवत्तरकर्तृकत्वादितरजनचारिच्याद्विश्रम्भणीयतरमिति व्यक्तमेतत्, अपि चाक्षरितृणां जनानां स्वयमितस्ततो विप्रकीर्णपरप्रकरणादिगतश्रुत्युद्गरणेनार्थं प्रतिपत्तुमसामर्थ्यादवश्यमेते महर्षिभिरेव ज्ञात्वा स्मृत्या समर्पितमर्थमनुतिष्ठन्तीत्यङ्गीकार्यम्, अत आचारस्य स्मृतिकल्पनेन श्रुतिकल्पकत्वमिति दृन्तरितप्रमाणत्वादुर्बलत्वम् । अपि चाचारेषु कर्मस्वरूपमात्रमेव प्रत्यक्षं, कर्तव्यता तु विमर्शपूर्वमर्थसुखहेत्वन्तरासंभवनिरूपणेन पारिशेष्यात्कल्पयितव्या, तां च कल्पयित्वा पश्चान्मूलक-

ल्पनमिति विप्रकर्षः, सन्निबन्धनासु तु स्मृतिषु द्रागेव यन्यतः कर्तव्यताऽ-
वगम्यते, मूलमात्रं तु कल्पमिति सन्निर्कर्षः, सर्वेषां च स्मृतिविरुद्धाचा-
राणां मातुलदुहितृपरिणयनादिविषयाणां कामादि हेत्वन्तरं विस्पष्टमेव
दृश्यत इति न कथंचिदपि श्रुतिमूलत्वं संभावनीयं, न चात्र विकल्पाभ्यु-
पगमेनोभयोरपि प्रामाण्यं संभवति वस्तुनि विकल्पासंभवात्, न हि
मातुलदुहितृपरिणयनात्प्रत्यवायोत्पत्तिरनुत्पत्तिश्च संभवतीत्यवश्यमन्यत-
रस्याप्रामाण्यमाश्रयणीयं तत्र गृह्यमाणनिमित्तस्याचारस्याप्रामाण्यमिति
सिद्धमेवंजातीयकानां दुराचारत्वम् ।

अथवा त्रिवृच्चर्वश्वबालादौ यत्र लोकावाक्यशेषयोरर्थविप्रति-
पत्तिः यथा “त्रिवृदुहितृव्यवमान”मिति अत्र त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोका-
दर्थाऽवगम्यते वाक्यशेषात् स्तोत्रीयानवक्रम आदित्यः प्रायणीयः पयसि
चरति चरुशब्दस्य स्यालोवाक्यशेषादोदनः आश्वबालः प्रस्तर इति अ-
श्वस्य बालः वाक्यशेषात्तु काशः, “ऐतज्यो विधृती” इति इत्त्ववयवात्मिकेति
लोकात् वाक्यशेषात्काशमूलके, किं तत्र लोकावाक्यशेषयोस्तुल्यबलवत्त्वम् ?
उत वाक्यशेषस्या प्रतीतिर्बलीयसी? तिसंशयः तत्र “पदार्थपदसंबन्धे तुल्यत्वं
लोकवेदयोः । अदृष्टसाधनत्वे हि लोकाद्देवोऽतिरिच्यते” विध्युद्देशात्ताव-
देतावदवगम्यते यदिह त्रिवृदादिशब्दाभिधेयं तद्वाक्यार्थान्वयीति, किं तु
तस्याभिधेयमित्यन्यतोऽवगन्तव्यं, तत्र लोकास्याप्यभिधेयनिर्णये वेदवाक्य-
शेषतुल्यत्वं, ततोऽधिकं वा सामर्थ्यमस्तीत्यर्थद्वयमपि तुल्यप्रमाणकत्वाद्वि-
कल्पेन गृहीतव्यमिति पूर्वः पक्षः, सिद्धान्तस्तु “वाक्यैकत्वं विधिस्तुत्याविष-
यैक्यादृते न हि । तेनात्र वाक्यशेषस्या प्रतिपत्तिर्बलीयसी” यदि लौकिको-
द्देशो विध्युद्देशेनाश्रीयते अन्यार्था वाक्यशेषोऽन्यार्थश्च विध्युद्देश इति न
कथंचन संबन्धः स्यात् तस्मादत्र वाक्यशेषः त्रिवृदुहितृव्यवमानमित्यादिषु
तत्र तावत्तदनुगुण एवार्थः समाश्रयणीय इत्येतावदिहाधिकरणे स्थितं,
यदा चैवं वाक्यशेषवशात् स्तोत्रीयानवक्रमपि वाच्यमित्यवधारितं तदा

१ लौकिकवाक्यशेषयोरिति पुस्तकान्तरपाठः ।

यत्र वाक्यशेषो नास्ति त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टाम इत्यादिषु तत्राप्यनेनै-
 वार्येन भवितव्यं, रूढिवशादिति दशमे वक्ष्यते चरुशब्दोऽप्योदनस्याल्योः
 परस्परसंबन्धित्वाद्वाक्यशेषावधारितौदनवचनत्वेन स्यात्यामन्याय्यश्चा-
 नेकार्यत्वमिति प्रतिबद्धशक्तित्वात्लाक्षणिकः, तेनासत्यपि वाक्यशेषे “सौयं
 चरुं निर्वपे” इत्यादावप्योदनवचनत्वमेवेति दशमे वक्ष्यते, आश्वबालैतवी-
 शब्दावपि काशतन्मूलयो रूढत्वादप्यत्रापि तदर्थमेव भवतः, न चात्र
 ‘संदिग्धेषु वाक्यशेषादि’त्यनेन गतत्वम् असंदिहात्, इह हि वाक्यशेषा-
 त्मागर्थान्तरमेव निर्णीतं वाक्यशेषेण बाध्यते न तु प्रथमं संदिग्धत्वेन
 निर्णीयत इति ॥

सू० चेदितं तु प्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेन ॥ १० ॥

आर्यप्रसिद्धिविरोधे स्नेच्छप्रसिद्धेरप्रामाण्यमुक्तम्, इदानीं किं स्नेच्छ-
 प्रसिद्धिरित्येवाप्रमाणम्? उत बलवद्विरोधादेवाप्रमाणम्? अविरोधे तु तस्या
 अपि भवत्येवाभिधेयनिर्णये प्रामाण्यमिति चिन्त्यते पिकनेमसततामरसा-
 दिशब्दान क्वचिदार्थाणां प्रसिद्धाः, स्नेच्छानां तु कोकिलादिषु प्रसिद्धाः, तत्र
 यद्यप्रमाणमेव स्नेच्छप्रसिद्धिः, ततस्तेषां निरुक्तादिवशेनार्यकल्पनम् । अथ तु
 सा प्रमाणं, ततः सैवाश्रयिष्यते, तदत्र स्नेच्छप्रसिद्धिः प्रामाण्ययोग्या न
 वेत्येतावदधिकरणशरीरं, सत्यपि तु प्रामाण्ये किं स्नेच्छगतत्वादुर्बला
 निरुक्तादिद्वारा शास्त्रस्यत्वादुलीयसी? उतेयमेव दुर्बला? कल्प्यत्वात्, स्ने-
 च्छप्रसिद्धिस्तु कृतत्वादुलीयसीत्येतत्प्रासङ्गिकं, शिष्टाकोपे ह्येतदवस्थितं,
 स्वरूपगतमेव बलाबलं प्रमाणद्वारकाज्याय इति तेनैव न्यायेनात्रापि
 प्रयोक्तृद्वारा बलाबलात् कृतकल्प्यत्वेन स्वरूपगतमेव ज्यायो भवति तेन
 गतप्रायमिह प्रसङ्गत उक्तं भाष्यकारेण, प्रामाण्यसंभवासंभवमात्रं तु स्नेच्छ-
 प्रसिद्धेश्चिन्त्यते, तत्र पूर्वं पक्षः, “स्नेच्छेषु हि पदार्थानां विप्लुतिर्भूयसी यतः ।
 ततस्तेषु प्रसिद्धेऽर्थे न विश्रम्भः कथंचन” पदानि पदार्थाश्चापभ्रंशप्राया एव
 स्नेच्छेषु बाहुल्येन, तेषु कथमिवाविप्लुतपदार्थावधारणम् । अतोऽप्रमाणं
 स्नेच्छप्रसिद्धिः, न हि ते दृष्टार्थव्यवहारित्वाच्छब्दार्थाविप्लवे यत्नं कुर्वते
 तस्माद्विप्लुतिर्भवान्तेषु प्रसिद्धेऽर्थो न विश्रम्भणीयः, निरुक्तादिद्वारेण

त्वर्थकल्पनं पिकादीनामिति ॥ * ॥ सिद्धान्तस्तु “पदानि तावदेतानि वेदादिष्वेव दर्शनात् । अविप्रुतानि तेषां च भाव्यमर्थेन केनचित् ॥ नित्ये नार्येष्वसौ नास्ति यतो स्नेच्छेषु विप्रुतिः । स्नेच्छप्रसिद्ध एवार्थस्तेषामिति हि निर्णयः ॥” पिकादिपदानि तावदेवेदवेदाङ्गादिषु दृष्टत्वादविप्रुतानि नित्यानि तदेषां नित्येनैव केनचिदर्थेन भवितव्यं, न चामीषामार्येष्वर्थः कश्चिदस्ति यत्र मुख्यानि भूत्वा स्नेच्छप्रसिद्धेऽर्थे गौणभ्रान्त्यादिनिमित्तप्रयोगभाजि विप्रुतिं गच्छेयुः, न ह्यसति मुख्ये गौणादिसंभवः, तस्मात् स्नेच्छप्रसिद्ध एवार्थाऽमीषामित्यध्यवसीयते, अतः सिद्धमविरुद्धेषु प्रसिद्धवाचकत्वेषु स्नेच्छानामभिधेयनिर्णये प्रामाण्यम् ॥

सू० प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥

अत्र कल्पसूत्राण्युदाहृत्य किं प्रमाणमप्रामाण्यमिति भाष्ये विचारितम् ननु स्मृत्यधिकरण एव सर्वेषां वेदातिरिक्तानां प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता वृत्ता, तत्र केविदाहुः तत्रा^१शब्दतया पूर्वपक्षमुक्त्वा शब्दानुमानेन सिद्धान्तितम् । एतानि वैदिकार्यनिबन्धनत्वात्प्रत्यक्षशब्दानीति न तत्रोदाहरणं, स्मृतयो हि प्रायेणेतस्ततो विप्रकीर्णपरप्रकरणपठितवाक्यशेषगतप्रसिद्धवन्निर्देशानुपपत्तिकल्पितविरोहितप्रायविधिमूलाः, तत्रा^२या “नयनं दक्षिणं दीक्षितः पूर्वमङ्गे सव्यं हि मनुष्याः पूर्वमञ्जत” इति प्रसिद्धवत्सव्यस्य पूर्वमञ्जनं निर्दिष्टं, तच्च दृष्टप्रयोजनाभावात्प्रमाणान्तरेणाप्राप्तमित्यनुपपत्त्या विधिः कल्प्यते, तथा “तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति तस्माद्गर्भेणाविजातेन ब्रह्महे”त्येवंविधं स्मृतीनां मूलम्, अत एव चैषु स्मार्तत्वप्रसिद्धिः प्रत्यक्षश्रुतावविहितत्वात्, दर्शपूर्णमासादिषु तु प्रत्यक्षविधिसद्भावाच्चातत्वम्, इममेव च विशेषमभिप्रेत्य गौतमेनाक्तं “प्रत्यक्षश्रुतिविधानात् गार्हस्थ्ये”ति न तु स्मृतिपरम्परयैवानुमेयत्वम् अन्यपरम्परादोषात्, अत एव प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतेरननुष्ठानं, स्मृतयो हि सिद्धवन्निर्देशानुपपत्तिकल्पितविधिमूलतयाऽपि संभाव्यन्ते, कल्पना च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽनुपपन्ना, तेनाविरुद्धविषयवद्विरोधविषयेऽपि न्यायाभासेन विधिं कल्पयित्वा किमियं स्मृतिः

१ तत्रावेदतयेति तु पा० ।

प्रवृत्ताः किं वा “ऽग्निहोत्रं जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोःसदे” त्यादिवत्प्रत्यक्षमेव
 विधिं दृष्ट्वेति विचिक्त्वोपजननाद्यावत्तद्विषयप्रत्यक्षविधिर्नापलभ्यते ताव-
 त्तदनादरेण प्रत्यक्षोपलब्ध एवानुष्ठेय इति तेन स्मृतय एव तत्रोदाहरणं न
 कल्पसूत्राणि । किंच नैषामिह प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता किंतु स्वातन्त्र्याणामेव
 वेदवत् प्रामाण्यं ? मुत स्मृतिवत्परतन्त्राणां ? मिति । यद्वा भवतु नामैषामपि
 तत्र विचारस्तेषामपि तु मन्वादीनामिह स्वातन्त्र्यनिराकरणम्, अथवाऽ-
 ङ्गान्यत्रोदाहरणं, तेषां हि “पडङ्गमेक” इति वेदत्वस्मरणात्स्वातन्त्र्याशङ्का
 जायते । अथवा शाक्यादियन्यानां श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्ये निरस्ते संप्रति
 श्रुतिवदेव तत्प्रामाण्यमाशङ्क्य निराक्रियते, तदेतानि चत्वार्यपि विचारस्या-
 नानि समानन्यायानि सह विचार्यन्ते, किमेषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं न
 वे ? ति, तदर्थं च किमेषां पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वं वे ? ति चिन्तनीयम्, तत्राव-
 गतिस्तावदेतेषां धर्माधर्मविषया समुपजायते, सा च स्वतःप्रमाणं, तदादि
 पौरुषेयत्वं शाक्यादियन्यानां ततः पुरुषदोषादप्रामाण्यापत्तेर्दृष्टप्रामा-
 ण्यहानिः स्यात्, अतो दृष्टानुगुण्यादपौरुषेयत्वं, मन्वादीनां त्वविगी-
 तमेव प्रामाण्यं, तत् किमेषामेवापौरुषेयत्वं कल्प्यताम् ? उत प्रमाणान्तरं
 कल्पयित्वा तस्य नित्यत्व ? मिति दृष्टानुसारित्वाच्चित्यत्वकल्पनं न्यायः,
 अङ्गानां तु “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं पडङ्गमेक” इति स्मरणाद् दृढमेवा-
 पौरुषेयत्वं, कल्पसूत्राणां तु पठितपाठप्रत्यक्षवेदार्थोपनिबन्धनाच्छाखान्तरतु-
 ल्यत्वादपौरुषेयत्वं, न हि सकलजनप्रत्यक्षवेदवाक्यविषयमर्थं वदतामेषां
 पुरुषैः प्रणयनं संभवति, बुद्धबोधायनमशकादिभिस्तु समाख्या काठका-
 दिवत्प्रवचननिमित्तत्वेनोपपन्ना, तच्चिमित्ता च एषु लौकिकानां कर्तृस्मृतिः,
 भवति चात्र प्रयोगः, “बौद्धाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । बौद्धाध्ययनसा-
 मान्यादधुनाऽध्ययनं यथा ॥ कल्पानां तु नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वादपि
 नित्यता, श्रूयते हि “यद्वाह्मणानीतिहासानुराणानि कल्पा” निति, कथम-
 नित्यानां नित्यविधिविषयत्वं, तस्मादेषां नित्यविधिविषयत्वात्स्वातन्त्र्य-
 मिति प्राप्ते ब्रूमः, “नैतेषां पौरुषेयाणां स्वातन्त्र्यमुपपद्यते । विस्पष्टं च पौरु-

१ बुद्धबोधायनमनुमशकादिभिरिति तु पुस्तकान्तरपाठः ।

प्रेयत्वं दृढकर्तृस्मृतेर्वशात्” पुरुषपरम्परयैव ह्येषु कर्तारः स्मर्यन्ते न काठका-
दिवत्प्रवचनेन परिहर्तुं शक्यन्ते, तत्र हि समाख्यानमात्रम् । अत्र तु पारम्प-
र्येण सर्वेषामविगीतस्मरणाच्च नित्यत्वसंभवः, षडङ्गमेक इति परमतोप-
न्यासात्पूर्वपक्षोक्तिमात्रं, नानाशाखागतलिङ्गादिकल्पितश्रुत्यर्थोपसंहारस्य
कल्पसूत्रानपेक्षैः कर्तुमशक्यत्वात्तादर्थ्येनार्थवन्निबन्धनं नानर्थकम्, एवं-
विधाश्च ग्रन्थाः प्रतिमन्वन्तरं क्रियमाणाः केचित्सर्वकालमविच्छिन्न-
पारम्पर्येण प्रवर्तन्ते, ते च वेदार्थकल्पनात्कल्पा इति नित्ययैव समा-
ख्यया ब्रह्मयज्ञाङ्गतया विधीयन्त इत्यनित्यत्वेऽपि ग्रन्थव्यक्तीनां
नित्यविधिविषयत्वोपपत्तिः, तस्मान्नेषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति शाक्या-
दिनिबन्धनानां सिद्धं धर्मं प्रमाणाभासत्वं, कल्पादिषु तु यानि प्रत्यक्ष-
श्रुतिन्यायविरुद्धानि वचनानि तेषाम् अप्रामाण्यं, यथा “अविशेषादुभौ” वे-
ति सर्वपुरोडाशचतुर्द्वीकरणवचनं, सन्निहितं च शास्त्रमा “भनेयं चतुर्द्वी-
करोती” ति, तथा स कृताकृत इति सवनीयपुरोडाशस्य विकल्पवचनं पूर्वप-
क्षमूलं न वचनमूलम् “अन्यत्र तदर्थवादवचना” दित्याश्वलायनवचनात्
तथा “यावद्भूपं वेदिमुद्वरन्ती” ति वेदेयूपाङ्गत्ववचनं “जाघनीभिश्च पत्नीः
संयाजयन्तीति जाघनीनां समुच्चयवचनं द्वादशाधिकरणपूर्वपक्षमूलं न
वचनमूलं, तत्रापि सन्निहितं शास्त्रं “जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती” ति, विव-
क्षितं चैकत्वमुपादेयगतत्वादिति द्वादशे वक्ष्यते, तथा “पुरोडाशं पर्यग्निक-
रोती” ति सन्निहिते शास्त्रे “सर्वाणि हवीर्षी” ति वचनं च दशमाधिकरणपू-
र्वपक्षमूलं न वचनमूलं, पशुः पुरोडाशविकारः स्यात् पर्यग्निकरणदर्शनादि-
त्यष्टमेऽभिधानात्, तदिदमुक्तं “सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्सन्निधानशास्त्राच्चे” ति

सू० अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ १५ ॥

स्मृतीनामाचाराणां चाविरोधविरोधयोः प्रामाण्याप्रामाण्ये प्रति-
पादिते, स्वातन्त्र्यं च स्मृतीनां निरस्तम्, इदानीं केषांचिदाचाराणां
स्मृतीनां च व्यवस्था अव्यवस्था वेति चिन्त्यते होलाकादयो हि कैश्चि-

१ वेदिमुद्वरन्तीति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ होलाका होलका होलिका इति त्रयोऽपि साधवः शब्दाः ।

देव प्राच्याद्यभिमानिभिरनुष्ठीयन्ते न सर्वैः, गृह्यादिमानवातिरिक्तस्मृत-
यश्च कैश्चिदेव काश्चित्पठ्यन्ते न सर्वैः, तदेतान् स्मृत्याचारानुदाहृत्य
चिन्त्यते किमेते तेषामेव धर्माः ? किं वा सर्वेषामिति, तदर्थं च किमेतेषां मूल-
भूता श्रुतिर्व्यवस्थितविषया शक्यते कल्पयितुम् ? उत सर्वसाधारण्येनैव ? ति,
तत्र “लिङ्गव्यवस्थया लिङ्गी व्यवस्थां प्रतिपद्यते । धूमो हि यत्र तत्रैव वह्निर्ना-
न्यत्र मीयते” स्मृत्याचारलिङ्गगम्या श्रुतिर्न प्रत्यक्षा तच्च लिङ्गं केषुचिदेवो-
पलभ्यते अतस्तद्विषयतयैव श्रुतिरनुमातुं शक्यते न हि तस्याः सर्वविषयत्वे प्र-
माणमस्ति, व्यवस्थितविषयत्वेऽपि स्मृत्याचारयोरुपपत्तेः । यदि च साधारणी
श्रुतिः स्यात्ततस्तन्मूलौ स्मृत्याचारावपि सर्वपुरुषगामिनौ स्यातां, यदि ह्याल-
स्यादिनिमित्तमितरेषामनाचरणं तदा स्यादपि साधारणानुमानम् । यत्तु निय-
मेन प्राच्याद्यभिमानिनामाचरणमितरेषां चानाचरणं न तस्माधारणानुमाने-
ऽवकल्पते तदा तस्माद्व्यवस्थितमेषां धर्मत्वमिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ * ॥

“विशेषाभावमात्रेण प्रसिद्धेत् सर्वधर्मता । विशेषणाद्व्यवस्था स्यात्तच्च नेहो-
पपद्यते” यदुक्तं सर्वधर्मत्वे प्रमाणं नास्तीति तदयुक्तं न हि सर्वधर्मत्ववादिना
प्रमाणमुपन्यसितव्यम् उभयवादिसिद्धेन विधिनैवासति विशेषोपादाने सर्व-
धर्मत्वसिद्धेः, व्यवस्थावादिना तु वक्तव्यं प्रमाणं तच्च नास्ति, तथाहि स्मृत-
यस्तावत्साधारण्येनैव विदधतीति न तेषु चरणविशेषोपादानमस्तीति स्मृ-
त्यनुसार्यैव श्रुतिकल्पनमिति सापि साधारणी न्याय्या, पठनव्यवस्था तु कर्तु-
स्तच्चरणत्वात् । कर्ता हि कृन्दोगः स्वशिष्यान् कृन्दोगान् स्वयन्यमध्याप-
यामास तेऽप्यन्याश्कृन्दोगानित्येवं गौतमीयस्य कृन्दोगैः पाठः, तथाऽऽप-
स्तम्बादियन्यस्य तैत्तिरीयैरेवं गृह्ययन्यानामपीति व्यवस्थितधर्मविषयत्वम-
प्रमाणकम्, आचाराणां तु सर्वाचरितृष्वनुगतमनाचरितृभ्यश्च व्यावृत्तमाह-
तिव्यक्तिगुणसंस्थानादिकं न किञ्चिद्विशेषणं संभवति यदुपादाय होलाद्याधि-
कारं विशिष्यात् प्राच्यादिसमाख्याऽपि व्यभिचारिणी तद्वेशगतानामपि
केषांचिदनाचरणात् चिरविनिर्गतपुत्रपौत्राणामपि चाऽसत्यां समाख्यायां
समाचारात् तस्मादसति विशेषणे सर्वधर्मत्वमाचाराणां स्मृतीनां चेति ।

सू० प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ २४ ॥

स्मृत्याचारविरोधे स्मृतेर्बलीयस्त्वमाचारेष्वप्यभियुक्ताचारस्य बली-
स्त्वं स्यात् । इदानीं शब्दापशब्दविभागेऽपि किं व्याकरणस्मृते-
स्तदभियुक्तानामाचारस्य चेतरेलोकव्यवहारादुलीयस्त्वं संभवति नेति वि-
चार्यते तदिहैकस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानान्गोगाव्यादिशब्दान् व्याकरणानुगता-
ननुगताश्चोदाहृत्य चिन्त्यते किमेते सर्वे तस्मिन्नर्थे प्रयोक्तव्याः साधवः ?
किं वा व्याकरणानुगता एव साधवः ? अन्ये त्वसाधवो न प्रयोक्तव्या
इति, तदर्थं च किं सर्वे अविच्छिन्नपारम्पर्यप्रयोगजाः ? उत केचिद-
शक्तिजाः ? अपभ्रंशा इत्यर्थः, तदर्थं च किं व्याकरणं प्रमाणमप्रमाण ? मिति
चिन्त्यते, तस्मिद्गुणे किं तस्य मूलं संभवति ने ? ति, मूलसंभवे प्रमाणभू-
तव्याकरणबलीयस्त्वेन तदभियुक्तपुरुषाचारबलेन च पृथग्जनाचारबा-
धात् गाव्यादीनामसाधुत्वं निर्मूलत्वे, तु तदप्रामाण्याल्लौकिकप्रयोगावि-
शेषात् सर्वेषां साधुत्वेन प्रयोज्यतेति, तेन व्याकरणे प्रामाण्याप्रामाण्यमे-
वात्र चिन्तयितव्यं, तत्र “निर्मूलत्वाद्विगीतत्वान्नैष्कल्याद्वेदबाधनात् ।
पूर्वापरविरोधाच्च नास्ति प्रामाण्यसंभवः । “तस्मादेतेन शब्दानां प्रयोगो-
न नियम्यते । तेनार्थप्रत्ययात्सर्वे प्रयोज्या न व्यवस्थया” नियमद्वयार्थं हि
व्याकरणं साधूनेव प्रयुज्जीत नासाधून् इत्येकः प्रयोगनियमः, गवादय एव
साधवो न गाव्यादय इति साधुत्वस्वरूपनियमोऽपरः, न चैतद् द्वयमप्य-
नेन नियन्तुं शक्यते तथा हि न तावत्साधूनेव प्रयुज्जीतेति नियमसंभवः,
अर्थावगमाय हि शब्दोच्चारणं न धर्माय, अर्थश्च यदसाधुभ्यो ऽपि
गम्यते तर्हि साधुनियमोऽनर्थकः । अथ न गम्यते ततः सुतरां नियमशा-
स्त्रानर्थक्यमर्थव्यवशादेव नियमद्वयसिद्धेः । अथ गम्यमानेऽप्यसाधुभ्योऽर्थं
दृष्टार्थमपि शब्दप्रयोगमाश्रित्य धर्माय साधुनियमः शास्त्रेण क्रियत इत्यु-
च्यते, तत्र मूलसंभवात् न तावदत्र प्रत्यक्षादीनां मूलत्वं तेषां धर्माध-
र्मयोरप्रवृत्तेः ।

१ प्रयोगप्रत्ययानुपपत्त्या इति पाठान्तरम् ।

न च वेदवाक्यानि गवादिषु प्रतिपदं कल्पयितुं शक्यन्ते अनन्त-
वाक्यपाठासंभवात् अपठितानां च मूलत्वानुपपत्तेः

न च सुशब्दमेव प्रयुञ्जीत नापशब्दमित्येकोपलक्षणेन सर्वेषामुप-
संग्रहः, गाव्यादीनामपि श्रात्रग्रहणत्वेन सुशब्दत्वाद्भवस्यानुपपत्तेः, न चा-
वान्तरसामान्यं गवादिष्वनुगतं गाव्यादिभ्यश्च व्यावृत्तं किंविदस्ति येन
व्यवस्था स्यात्, साधुत्वमिति चेत् किं पुनरिदं साधुत्वं यद्गवादिष्वेव
व्यवस्थितमित्युच्यते न हि इदं प्रत्यक्षादिभिर्गम्यते, वाचकत्वमिति चेत्
तद्गाव्यादिष्वप्यविशिष्टं तेषामपि हि प्रयोगप्रत्ययानुपपत्त्या वाचकत्वं
लोके गम्यते, न ह्यवाचकानां प्रयोगः प्रत्यायकत्वं वा घटते ।

न च यवादीनामिव प्रियङ्ग्वादिषु गुणात्प्रयोगसंभवः, मुख्याभावात्
मुख्यपूर्वा गौणः, नासावत्यन्तावाचकस्य गाव्यादेरवकल्पते एतेन लक्षणा
प्रत्यूठा तेन गाव्यादीनामवाचकत्वं लोकविरुद्धमिति न साधुरूपं शास्त्रेण
नियन्तुं शक्यते, अनादित्वं साधुत्वमिति चेत् एतदपि गाव्यादिष्वविशिष्टं
तत्रापि संबद्ध्युरस्मरणाददृष्टसाधनत्वमिति चेत् न तस्य प्रत्यक्षाद्विषय-
त्वात् वेदवाक्यानां च प्रतिपदमसंभवादुपलक्षणानुपपत्तिश्च तत्र साधुत्वमे-
वोपलक्षणं तदेव च प्रमेयमित्यात्माश्रयदोषापत्तिः, तस्मान्मूलाभावादप्रमाणं
व्याकरणं, परस्परविगानाच्च सूत्रकारो ह्यवश्यवक्तव्यं प्रयोजनमनभिदधानो
निष्प्रयोजनतामेव शास्त्रस्य मन्यते, भाष्यवार्तिककारौ तु धर्मप्रयोजनता-
मिति विगीतत्वं, तयोरपि मिथोज्ञानतत्पर्यवर्षयोगधर्मत्ववचनाद्विगीतत्वं,
निष्फलं चेदं शास्त्रं न ह्यनेन धर्मार्थकाममोक्षाणां कश्चिदवाप्यते धर्म-
इति चेत् न तत्रापि पूर्वोक्तनिर्मलत्वेनाप्रमाणत्वात्

न च रतोहादीनामपि प्रयोजनत्वं, तेषामन्यत एव शिष्याचार्यसं-
बन्धलोकमीमांसादिभ्यः सिद्धिरिति वार्तिक एव प्रपञ्चितं, वेदविरुद्धं चेदं
व्याकरणं “दृष्टं सामे”त्यधिकृत्य “क्लेर्लक्” “वामदेवाद् अङ्ग्या” वित्युक्तं,
वेदे च “यदकालयत्तकालेयस्य कालेयत्वं ततो वामं वसु समभवदित्युपन्यस्य
“वामं वा इदं देवेभ्यो ऽजनि तस्माद्वाग्देव्यमिति वेदबाधादप्रामाण्यं, पूर्वा-
परविरोधाच्च अर्थप्रयुक्तानां हि शब्दानां व्याकरणं प्रतिज्ञातं वाक्यमेव च

तथेष्टं न पदानि अनर्थकत्वात्, यथोक्तं “ब्राह्मणाद्या यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले। देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थका” इति, ततश्च यथा-प्रतिज्ञं वाक्यमेव व्याकरणेन संस्कर्तव्यं तद्व्याकरणात्पदव्याकरणाच्च पूर्वापरविरोधः, पदद्वारेण वाक्यमेव व्याकरणेन संस्क्रियते इति चेत् अत्यन्ताविद्यमानत्वाद्वाक्ये पदानां तद्द्वारेण वाक्यस्य विषाणद्वारेणैव शशस्य संस्काराभावात्तस्मादप्रमाणं व्याकरणं सर्वं भाषितव्या इति प्राप्तेऽभिधीयते “प्रयोगप्रत्ययौ तावद्वाचकत्वादृतेऽपि हि। युक्तावेकस्य चार्थस्य न्याय्या नानेकशब्दता। अभियुक्तस्मृतेश्चात्र स्याद्विशेषावधारणं स्मृतेः स्मृत्यन्तरं मूलं साधुरूपनिरूपणे। प्रत्यक्षव्यवधानाच्च नान्यवाक्यसमानता। प्रयोगनियमे मूलं वेदस्तस्मात्प्रमाणता” गवादय एव साधवो न गाकादय इति साधुस्वरूपनियमः। साधव एव प्रयोज्या नासाधव इति धर्माय प्रयोगनियम इति द्वौ नियमौ व्याकरणे प्रतिपाद्येते द्वयोरपि च मूलसंभवादुपपन्नं प्रामाण्यं तथा हि प्रयोगनियमे मन्वादिवत्सप्रत्ययप्रणीतत्वाद्वेदमूलत्वं, न हि पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्याऽन्यः कश्चित्प्रत्ययिततरोऽस्ति तेन तत्प्रत्ययात्स्वनुमानं वेदवाक्यं, प्रत्यक्षमेव च वाजसनेयादिषु वचनं “तस्माद्ब्राह्मणेन न स्नेच्छितवै स्नेच्छो ह वा एष यदपशब्दः” इति, “आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य सारस्वतीमिष्टि”मित्यादिषु च प्रायश्चित्तविधानम्। “उत त्वः पश्यच्चित्यादयश्च बहवो मन्त्रवर्णाः शब्दापशब्दविभागाभिज्ञतदनभिज्ञस्तुतिनिन्दारूपा”, दृष्टार्थेऽपि च शब्दप्रयोगे तदाश्रितः साधुनियमो भोजनादश्रित इव दिङ्निियमः शास्त्रेण विधीयत इति न प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वादव्यवस्था सत्यानृतवदनवर्जनयोश्चावगीतमेव शास्त्रार्थत्वम्। तच्च शब्दार्थभेदेन द्विविधम् तत्र यथैवार्थसत्यं यथावस्थितार्थक्यनं धर्माय, तथा शब्दसत्यत्वमपि यथावस्थिताविप्लुतशब्दाच्चारणमित्यर्थः। यथा चार्थानृतमन्यथावस्थितस्यान्यथा वचनं प्रत्यवायाय, तथा शब्दानृतमन्यथरूपे वाचके सत्यन्यरूपोच्चारणमिति न प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वम्। द्वाभ्यामेव च वाक्याभ्यां साधून्नेव प्रयज्जीत सुशब्दपर्यायाच्चासाधून्-

१ प्रत्यक्षवचनाच्चैवात पुस्तकान्तरपाठोयुक्तः।

पशब्दपर्यायानिति समस्तशब्दापशब्दविधिप्रतिषेधसिद्धेर्नानन्तावाक्यकल्प-
नापत्तिः । साधुत्वासाधुत्वे यद्यपि च शब्दापशब्दसत्यानृतपर्याये उपलक्षणे
अनादिवाचकत्वमेव साधुत्वं तद्विपर्ययस्वासाधुत्वम् । यत्तु प्रयोगप्रत्ययानु-
पपत्त्या गाव्यादीनामपि वाचकस्याद्यवस्यानुपपत्तिरित्युक्तं, तत्रोच्यते यद्य-
प्यमीषामववाचकत्वं, यद्यपि च मुख्यभावे गौणलक्षणयोरसंभवस्तथाऽपि वा-
चकाशक्तिजतया मूलशब्दोपस्थानेन प्रत्यायकत्वं भविष्यति अर्थाशक्तिजत्वा-
परिज्ञानाच्चापश्यन्तो बालास्तत्रैव संज्ञासंज्ञिसंबन्धं शिक्षित्वा तथैव
स्वयं व्यवहरन्ति । तेभ्यश्च शिक्षित्वाऽन्येऽपीत्येवं प्रयोगप्रत्यययोरुपपत्तौ
नैकान्ततः सर्वेषामविच्छिन्नवाचकत्वम् अध्यवसातुं शक्यते । संभवति चैवं
नानेकशब्दत्वमेकस्यार्थस्याभ्युपगन्तुं न्याय्यम् अनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् ।
प्रयोगवेलायां चाष्टविधदोषनिदानविकल्पापत्तेः । वाच्यवाचकयोश्चैकैक-
धाऽवधारितस्य नियमस्यानेकत्वे बाधप्रसङ्गात् । साक्षादिमान् हि यस्या-
मभिधानक्रियायां कर्म तस्यां गोशब्दः करणमित्यनयोः संबन्धः ।
तद्यदि गाव्यादिभिरपि साक्षादिमानभिधीयते ततस्तस्यां वेलायां साक्षा-
दिमत्कर्मिकायामप्यभिधानक्रियायां गोशब्दस्य करणत्वाभावात्प्रतीत-
बाधः । तस्मादेकैकस्यैव वाचकत्वमितरे तदशक्तिजा इति न्याय्यं, करह-
स्तादिषु च विशेषानवधारणादन्याय्याऽप्यनेकशब्दता गत्यन्तराभावादङ्गी-
क्रियते गवादिगाव्यादिषु त्वभियुक्तस्मरणास्मरणाद्विशेषोऽस्तीति न ताव-
त्सर्वेषां वाचकत्वं वाचकरूपनियमेऽपि स्मृतेः स्मृत्यन्तरं मूलं तस्याऽप्यन्यदि-
त्यवमनादिरेव स्मृतिपरम्परा, न चान्यपरम्परान्यायः शब्दस्वरूपस्य शब्दा-
न्तराद्विविक्तस्य प्रत्यक्षत्वात् । सर्वे हि स्वे स्वे काले गवादिशब्दान्प्रत्य-
क्षत एवोपलभन्ते अतीतकाले च सत्तां पूर्वभ्यो वृद्धेभ्यः श्रुत्वाऽवधार-
यन्ति सर्वकालमपि च केचन वृद्धाः सन्तीति तत्प्रत्यक्षसंभवात् न कदाचि-
दपि प्रत्यक्षविच्छेदः, सर्वकालवर्तित्वमेवानादित्वं साधुत्वं, तच्चाविच्छि-
न्नपरम्पर्याभियुक्तस्मरणेन सुलभमिति न निर्मूलत्वम् ।

न च विगानादप्रामाण्यं श्रुतीनामपि ग्रहणग्रहणादिविगानदर्श-
नात् । फलं चास्य शब्दापशब्दविभागज्ञानमुपादानपरित्यागोपयोगिधर्माध-

मैप्राप्तिपरिहारार्थं रत्नोहादि च वेदविरुद्धं कामं भवतु अप्रमाणं सर्ववेष्ट-
नादिस्वरणवत् न तावता सर्वप्रामाण्यम्, एवं पदानर्थक्यवाक्यस्फोटा-
द्यभ्युपगमोऽपि न न्यायमूल इति न्यायाभावादप्रमाणं धर्माधर्मसिद्धये
शब्दापशब्दविभागकथनमभियुक्तप्रणीतत्वात्प्रमाणमेवेति प्रमाणं व्याक-
रणं तदनुगता एव गवादयो वाक्य इति स्थितम् ।

सू० प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥

इदानीं वाचकप्रसङ्गाद्वाच्यविशेषश्चिन्त्यते किमाहुति ? इत व्यक्ति-
रिति । तत्र यदि लोकवेदयोः शब्दार्थानामन्यत्वं भवेत्तत इदमनारम्भणी-
यम् । तथा हि लौकिकशब्दविषयं तावदिदमधिकरणमनर्थकं वैदिकविषयं
तु भवत्यर्थवत् न तु तत्र व्यवहाराननुपातिनां शब्दानामर्थनिर्णयः शक्यते
कर्तुम् उपायाभावात्तेनोभयास्मिन्नपि विषयेऽनारम्भ एवाधिकरणस्यान्य-
त्वपत्तेः स्यात् । एकत्वपत्तेः तु लोके वृद्धव्यवहारानुसारेण शब्दार्थनि-
र्णयः कृतः, तत्रानुपयुक्तोऽपि वेदे फलिष्यति तेनाकृत्यधिकरणोपोद्घात-
तया लोकवेदयोः पदपदार्थानामन्यान्यत्वे विचार्यते तत्र सत्यपि वर्णा-
भेदे केनचित्स्वरच्छान्दसवर्णागमलोपविकारविपर्ययाध्यायानध्यायादिध-
र्मभेदेन जराराजपदयोरिव क्रमभेदेन व्यपदेशभेदात्पटभेदस्वरूपादिश-
ब्दसाहचर्याच्च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वम् । अर्थोऽपि च पदान्यत्वा-
देव “उत्ताना वै देवगवा वहन्ती”ति दर्शनाच्च अश्वबालादिशब्दानां च
स्पष्टार्थान्तरदर्शनादन्य इति प्राप्तेऽभिधीयते । “प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानादर्थै-
कत्वं प्रतिष्ठितं वर्णात्मकं पदं तच्च तदभेदाच्च भिद्यते” ।

ननु वर्णाभेदेऽपि स्वरादिभेदात्पदभेदा वाक्याधिकरणे दर्शितः ।
“पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः । क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्य-
श्रुतिस्पृती”रिति, सत्यं, योऽर्थप्रतीत्योपयिको धर्मस्तद्वेदे भिद्यते एव पदं
यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीह्यर्थत्वम् । अन्तोदात्तत्वे स्वार्थवृत्तित-
स्मरणादवगम्यते ब्रह्मब्राह्मणादिषु तु न्यूनातिरिक्तवशादर्थभेदा लोकत-
एवावगतः, जराराजादिषु क्रमान्यत्वादर्थान्यत्वाध्यवसायः । नैवं लोक-

वेदयोरर्थोपयिकधर्मभेदोऽस्ति । यदि ह्यनियतस्वराणामन्यो ऽर्थो नियत-
स्वराणामन्योऽर्थ इति स्मृतितोलोक्तो वा ऽवगतं स्यात्ततो नियतानिय-
तस्वरतया लोकवेदयोः पदभेदोभवेत् न चैवमतो नास्ति पदभेदः ।
पद्यते गम्यते ऽनेनेति हि पदम्, अतो गमकस्वरूपस्य क्रियताऽपि रूपेण
सति भेदे भिन्नं पदं, तदभावे तु धर्ममात्रभेदाच्च तद् भिद्यते । एवं
देवासः, ^१ त्मनेत्यादिषु लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे सत्यपि तद्रू-
पस्यार्थान्तरानवगमात्किञ्चिद्रूपभेदेऽपि लौकिकपदप्रत्यभिज्ञानात् सत्यपि
च केषांचिद्वेदे सर्वेषां भेदस्याप्रामाणिकत्वात्, पदैक्ये च तदर्थानवगमादु-
त्तानादिवचनस्यान्यपरत्त्वादश्वबालाद्व्यर्थभेदेऽपि सर्वेषां तदभावात्सिद्धमे-
कत्वं लोकवेदयोः पदपदार्थानाम् ॥

एवं सिद्धे विचार्यते किमाकृतिः शब्दार्थः? उत व्यक्तिः? रथाकृतिवि-
शिष्टव्यक्तिः? रिति त्रयः पक्षाः प्राधान्येन चिन्त्यन्ते ॥

अन्ये तु विकल्पसमुच्चयसंबन्धसमुदायादयः सर्वे पक्षा आकृति-
विशिष्टव्यक्तिपक्षनिराकरणेन निराकृता एव भवन्तीति न पृथग् विचा-
र्यन्ते तत्र “प्रयोगचोदनाभावाद्युक्तेरेवाभिधेयता । न ह्याकृतिरमूर्तत्वा-
द्यवहारोपयोगिनी ॥ लिङ्गकारकसंख्याभिः संबन्धोऽस्या न कल्पते । सामा-
नाधिकरण्यं च न जातिगुणशब्दयोः ॥ व्यक्तिवाचित्वपक्षे तु सर्वमेतत्सम-
ञ्जसम् । तेन शुद्धा विशिष्टा वा व्यक्तिः शब्दस्य गोचरः” ॥ “व्रीहीनवहन्ति”
“पशुमालभेत” “गामानय” “ब्राह्मणो न हन्तव्य” इति यावन्त एवमा-
दयोविनाशिर्मूर्तिमद्रूपगोचराः प्रयोगविधयः प्रतिषेधा वा ते सर्वे व्यक्तावेव
संभवन्ति नाकृतौ । न ह्याकृतिरवहन्तुमालब्धुमानेतुं वा शक्यते नित्य-
त्वादमूर्तत्वाच्च तेनानर्थकं तद्विधानं, प्रतिषेधश्च, प्राप्यभावाद्युक्तिपक्षे
तूपपद्यते । तस्माद्युक्तिः शब्दार्थः, एवं च वृत्तौ वृत्ताभ्यामिति व्यक्तौ
प्रातिपदिकार्थं प्रत्ययाभिहितानि लिङ्गसंख्याकारकाणि तथा संबद्धान्ते ।
जातेरलिङ्गत्वादङ्गसंख्यत्वादमूर्तत्वेन चाकारकत्वादसंबन्धः स्यात् । सा-

मानाधिकरणं च गौः शुक्ल इति शुद्धव्यक्तिवचनयोरेकार्थत्वादुपपद्यते
जातिगुणविशिष्टद्रव्यवचनत्वे ऽपि विशेषणभेदे सत्यपि विशेष्याभेदादुप-
पन्नम् । त्वत्पक्षे तु जातिगुणमात्रवृत्तित्वादयंभेदे दुर्लभं सामानाधिकर-
ण्यम् । एवं पुरुषो देवदत्त इति जातिद्रव्यवचनयोर्दर्शयितव्यम् । तस्मा-
द्भक्तिरेवार्थः, कथं तर्हि व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो यत्र न दृष्टः शब्दः ? सामान्य-
स्योपलक्षणत्वाददोषः । यैवमाकृतिका सा गौरिति सामान्यमुपलक्षणी-
कृत्य शब्दार्थशिता योऽयं शुक्लवासाः स देवदत्त इतिवत् । यथा च तत्रोप-
लक्षणभूतं वासोऽनभिधाय देवदत्त एवाभिधीयते तथेहाप्युपलक्षणमात्र-
त्वात् सामान्यस्यानभिधाने व्यक्त्य एव शुद्धा अभिधीयन्ते । एकोपलक्ष-
णलाभादेव नानेकशक्तिकल्पनापत्तिः । आकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधाने तु न
कश्चिद्विषयः । तस्माद्भक्तिरेव शुद्धा विशिष्टा वा शब्दार्थ इति, नैतद्वक्तं,
कुतः ? “आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां शक्त्यनेकत्वदोषतः । संदेहाच्चरमज्ञानाच्च-
त्रबुद्धेरभावतः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकरूपप्रतीतितः । आकृतेः प्रथमज्ञा-
नात्तस्या एवाभिधेयता ॥ व्यक्त्याकृत्योरभेदाच्च व्यवहारोपयोगिता । लि-
ङ्गसंख्यादिसंबन्धः सामानाधिकरण्यधीः । सर्वं समञ्जसं ह्येतद्वस्त्वनेका-
न्तवादिनः । लक्षणा वाऽभ्युपेतव्या जातेस्तेनाभिधेयता । न ह्यनन्तासु
व्यक्तिषु संज्ञित्वं शक्यते ऽवगन्तुम्, व्यभिचाराच्च व्यक्तीनामशब्दार्थत्वं
नियमलक्षणत्वात्संबन्धस्यानियमे तदयोगात्, अनन्ताश्च शब्दव्यक्तयो ऽन-
न्तासु व्यक्तिषु कल्याः, जात्युपलक्षणत्वेऽप्यभिधेयानामनन्तत्वाच्चक्ष्यान-
न्त्यमस्त्येव । व्युत्पत्तिकाले हि जातिरुपलक्षणं न त्वभिधानसमये, अभि-
धानं हि प्रातिस्विकेनैव रूपेण व्यक्तीनां, तद्वथाऽतत्रयमेकापवरकस्य-
मेकापरकस्थित्यैवोपलक्ष्य कश्चित्कंचिदाह य एतस्मिन्नपरकेऽधुना आस-
ते ते त्रयोऽतश्च शब्दाभिधेया इति । तत्र यद्यपि व्युत्पत्तिसमयेऽपवरकस्थिति
नामैकमुपलक्षणं लभ्यते तथाऽपि शब्दस्तदनादरेण व्यक्तित्रयमेव स्वरूपे-
णाभिधत्त इति भवति शक्तित्रयम् एवमिहापि, यद्यपि व्युत्पत्तिसमये
जातिरेकोपलक्षणमासीत्तथा ऽपि शब्दस्तामस्यश्चेव नानारूपा व्यक्तीः स्वेन
रूपेणाभिधत्त इति स्यादेव शक्त्यानन्त्यम्, अपि च यद्व्यपदेश्यं धर्मिरूपम-

भिधेयं ततो गोशब्दोच्चारणाद्गोव्यक्तिः प्रतीयमानाऽपि नाश्वादिव्यक्तिभ्यो
 व्यवच्छिन्ना प्रतीता स्यात् न ह्यसाधारणमाकारमन्तरेण द्रव्यं द्रव्यान्तर-
 व्यवच्छिन्नं प्रतीयते तत्र गौरित्युक्ते सर्वत्राविशिष्टा प्रतीतिः स्यात् यथा-
 ऽऽह “अव्यपदेश्यत्वेन सर्वत्राविशेषणप्रसङ्गा”दिति अथाभिधानसमय एव
 जातिरुपलक्षणमित्यभिदधदेव हि व्यक्तिं शब्दो जातिमुपलक्षणमादाय
 तज्जातीयरूपेणाभिधत्ते गोजातीयमिति । ततः प्रथमं जातिरभिधातव्या
 न ह्यनभिधाय जातिं तज्जातीयत्वेन रूपेण व्यक्तिरभिधातुं शक्यते ।
 ततश्च विशिष्टाभिधानमेव वाच्येत्यन्तरेणापन्नं न शुद्धाभिधानम् ।
 तदाह “सामान्याकारेण निरूपणे विकल्पाद”ति विशेषणादित्यर्थः ।
 विशिष्टाभिधाने च पूर्वतरं विशेषणमभिधातव्यम् । तदभिधाने च तत एवा-
 त्यन्ताविनाभूतव्यक्तिप्रतिपत्तिसिद्धेर्न तत्राभिधानशक्तिकल्पनावसरः । किंच
 गोशब्द उच्चरिते व्यक्तिषु संशयो भवति न कस्याचिन्निरणयः । यत्र च संश-
 यो न तस्यामभिधेयता शब्दस्य निश्चायकत्वात्सामान्यं तु निर्णयित इति
 भव यभिधेयम् । ननु असत्यपि व्यक्तिविशेषनिरणये व्यक्तिमात्रं निर्णयित-
 एव, किमिदं व्यक्तिमात्रं ? सामान्यं विशेषो वा द्वाकारैव हि वस्तुषु बुद्धि-
 व्यावृत्त्यनुगतरूपा तत्र विलक्षणबुद्ध्यालम्बनं व्यक्तिः समानबुद्ध्यालम्बनं च
 सामान्यम् न तदुभयातिरिक्तं व्यक्तिमात्रं नाम किंचिदस्ति वस्तुनो रूप-
 म् । सामान्यमेव त्वनेन मात्रशब्देनाभिधीयत इति तदेवाभिधेयम् ।
 प्रथमं च सामान्यमेव शब्दाद्गम्यते पश्चाच्च व्यक्तिष्वङ्गाद्वा मात्रं जायते
 ततस्तदेवाभिधेयं न व्यक्तिविशेषः । विचित्राश्च अखण्डमुण्डादिरूपा व्यक्तय
 इति विचित्रा गोशब्दोच्चारणे बुद्धिः स्यात् एकाकारा तूत्पद्यते । अतो-
 ऽभिधेया जातिः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चैवमेव युक्तम् । व्यवहाराङ्गता च
 जातेर्यत्न्यनतिरेकादुपपद्यते अतोऽभिधेया जातिः, न हि जातिर्नाम
 व्यक्तेरर्थान्तरभूतं किमपि तत्त्वम्, अपि तु वस्तुवैव ह्येकमुभयात्मकं
 व्यावृत्त्यनुगतरूपतया बुध्यते । तत्र सामान्यं शब्दार्थ इति, अयमर्थः
 सामान्यात्मना वस्तुशब्दाद्गम्यते न विशेषात्मनेति । यच्च सामान्यात्म-
 ना शब्देन बोधितं तस्य क्रियासंबन्धश्चाद्यते । शक्नोति च तत्क्रियां सा-

धयितुम्, अतस्तदेव क्रियाश्रयविशेषरूपमपि लिङ्गसंख्याकारकसंबन्धः सामानाधिकार्यं च सर्वमनेकान्ताश्रयेणैव सुपरिहारम् । यदा तु भेद एव जातिव्यक्त्यास्तदा सर्वमिदं लाक्षणिकव्यक्त्याश्रयेणोपपद्यते । यत्र तु “पशुना यजेत” “अणया क्रीणाती” त्येवमादौ कारणत्वश्रवणं तत्र जातिगुणयोरेवामूर्त्तयोरपि द्रव्यपरिच्छेदेन मुख्यमेव कारणत्वमुपपन्नम् । अधिकरणसंप्रदानादिरूपत्वं मूर्त्तस्यासंभवादभेदं लक्षणां वाऽऽश्रित्य समर्थनीयम् । आह च “तेन तल्लक्षितव्यक्तेः क्रियासंबन्धचोदना । जातिव्यक्त्यारभेदो वा वाक्यार्थेषु विवक्षित” इति तस्मात्सामान्यमेवाभिधेयं न व्यक्तिरिति सिद्धम् ॥ इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां

प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उद्भिदादिशब्दानां
यागनामताधिकर-
णम् ।

सू० उक्तं सामान्नायैदमर्थं स्यात्तस्मात्सर्वं
तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥

उद्भिदादिशब्दानुदाहृत्य गुणविधिनामधेयमिति भाष्ये विचार्य “उक्तं सामान्नायैदमर्थं”मित्यनेन सूत्रेण पूर्वपक्षमभिधाय “अपि वा नामधेयं स्या”दित्यनेन सिद्धान्तितं, तत्तु प्रमाणलक्षणासङ्गतमिति वार्त्तिककारेणाधिकरणभेदमाश्रित्य प्रथममुद्भिदादिशब्दानां धर्मं प्रामाण्यमस्ति न चेति विचार्य पश्चाद्गुणविधिनामधेयविचारो दर्शितः । तदनेन ये शास्त्रारम्भप्रयोजनसमर्थनावसरे “पूर्वे प्रमाणरूपाभ्यां पादेनाद्वयस्य निर्णय” इति वार्त्तिकं दृष्ट्वा प्रथमपाद एव प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता समाप्ता त्रिपाद्यां तु कथंलक्षणां धर्म इति अमुना प्रतिज्ञातप्रामाण्यप्रकारो निरूप्यते विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयस्वरूपैर्धर्मं प्रामाण्यं वेदस्येति प्रकारतद्बुत्तरनतिभेदात्समस्तोऽध्यायः प्रमाणलक्षणमाख्यायत इति मन्यन्ते ते निराकृताः । तथा सति हि नामधेयस्वरूपप्रकारचिन्तनाद् यथाभाष्यमेवाधिकरणं सङ्गतं स्यात्तस्मात् तावदयं पक्षो वार्त्तिककारस्य संमतः

न च युक्तः, स्मृतिपादस्य त्रिपाद्यामसङ्गतिप्रसङ्गात् । न हि तत्र वेदप्रामाण्यप्रकारनिरूपणम्, तस्मात्सर्वस्मिन्नध्याये धर्मं प्रमाणतदाभास-

निरूपणमेव क्रियत इति वक्तव्यम् । तत्र च चोदनैव साक्षात्प्रमाणम्, अर्थ-
वादमन्त्रस्मृतिनामधेयानि तच्छेषत्वेन तन्मूलत्वेन च प्रमाणं भवन्तीति
धर्मप्रमितेरितिकर्तव्यतास्याने नियतं निपतन्ति, चोदना तु प्रधानं प्रमाणं
तस्याश्च प्रथमपाद एव समाप्तं प्रामाण्यमित्यभिप्रायेणोक्तं पादेनाद्यस्य
निर्णय इति, चोदनैव हि साक्षात्प्रमाणं तच्च प्रथमपादेनैव निर्णीतमित्य-
भिप्रायः, त्रिपाद्यां त्वप्रधानप्रमाणनिरूपणमित्येतावान् भेदः । प्रमाण-
चिन्तात्मकत्वं तु सकलस्याविशिष्टमिति स एवैकोऽध्यायार्थः । तदिह
संभवदाख्यातसामानाधिकरण्यानुद्भिदभिजिच्चित्राज्यपृष्ठवहिष्यवमाना-
ग्निहोत्राऽऽद्याश्वेनादिशब्दानुदाहृत्य चिन्त्यते किमेते धर्मं प्रमाणं न वेति ।
“तत्र विध्यर्थवादमन्त्रांशैर्वेदाद् धर्मः प्रतीयते । न चोद्भिदादिशब्दानां
तेष्वन्तर्भावसंभवः ॥ न तावदर्थवादत्वं स्तुतिबुद्धेरभावतः । उत्तमामन्त्र-
णास्वन्तत्वान्तरूपाद्यभावतः ॥ मन्त्रप्रसिद्धभावाच्च मन्त्रतैषां न युज्यते ।
न च विध्यन्तपातित्वं साध्याद्यनभिधानतः” ॥ न तावदेते साध्यम-
भिदधत्यफलवचनत्वात् न साधनम् । समानपदोपात्तधात्वर्थसाधनाऽ-
वरोधान् भावनायाः

न च गुणविधानेनेतिकर्तव्यतान्तर्भावः, उद्भिदादिरूपस्य लोके
गुणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् मत्वर्थलक्षणादोपाच्च चित्रादिषु वाक्यभेदप्रसङ्गात्
अग्निहोत्रादिषु तत्प्रत्यक्षास्त्वान्तरसद्भावात् श्वेनादिषु उपमानानुपपत्तेः

न च नाम्न इतिकर्तव्यतान्तर्भावः, नाम्नोऽनितिकर्तव्यतारूपत्वात्
अप्रवृत्तिविशेषकरत्वेन च नाम्नोऽनर्थकत्वादप्रसिद्धत्वाच्च । तस्मादप्रमाण-
मेवजातीयकं धर्म इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु “सकलस्यैव वेदस्य
स्वाध्यायविधिवाक्यतः । विज्ञातं पुरुषार्थत्वमुद्भिदादेरपि ध्रुवम्” ॥ तत्र
त्वदुक्तेनैव मार्गेण मन्त्रार्थवादत्वासंभवाद्भिद्युद्देशान्तर्भावस्य च प्रत्यक्ष-
त्वात् तत्रैव गुणत्वेन नामधेयत्वेन वा प्रामाण्यं स्वाध्यायविध्यध्यापित-
स्यानर्थक्यासंभवात्सर्वानुपपत्तिपरिहारेणाऽध्यवसातव्यम् । एतावदिहा-
धिकरणे स्थितं भाष्यं तावत्प्रामाण्येनेति, तदेतदर्थवादप्रस्तावेऽभिहित-
मप्यनेकविचारान्तर्हितमिति कृत्वा विशेषविचारायानेन सूत्रेणोपस्थाप्यते
सू० अपि वा नामधेयं स्याद्यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् ॥ २ ॥

विधित्वेन प्रामाण्यमित्येतावदवस्थितम् । तच्च द्वेधा संभवति गुणविधानेन नामधेयत्वेन वा यावदन्यतरत्रोपपाद्यते तावत्पूर्वावगतमपि प्रामाण्यं न प्रतितिष्ठतीति तत्प्रतितिष्ठताप्यिषया गुणविधिनामधेयचिन्ता प्रसूयते । तत्र प्रथमं तावदुद्दिदादिषु यौगिकेषु चिन्त्यते किं गुणविधिः ? कर्मनामधेयमिति तदर्थं किमेषां वैयधिकरण्येनाख्यातसंबन्धः ? उत सामानाधिकरण्येनेति, “तत्रावयवयोगेन खनित्रादौ प्रसिद्धितः । प्रवृत्त्यौपयिकत्वाच्च गुणो यागे विधीयते” ॥ यद्यपि ब्रीह्यादिवदेते न क्वचित्समुदायरूपेण निरूडास्तथाऽप्यवयवद्वारेण उद्बेदनसाधनेषु प्रसिद्धिसंभवात्कर्मणि कथंचिदप्यप्रसिद्धिर्नामधेयत्वेऽपि च यजितः प्रवृत्त्यन्तरानुपदेशादानार्थख्यापत्तेर्गुणविधिपत्तेर तु गुणे प्रवृत्त्यौपयिकत्वेन प्रयोजनवत्त्वाद्गुणविधानमेव युक्तम् ।

न च मत्वर्थलक्षणा यागानुवादान् । यदि ह्यत्र यागो विधीयेत ततस्तस्य कारणत्वादुद्दिदाद्यपि कारणमिति कारणस्य कारणान्तरेण संबन्धायोगाद्विचार्योश्च श्रुत्या सामानाधिकरण्याभावादुद्दिच्छब्देन तद्वृत्तं यागं लक्षयित्वादुद्दिदता यागेनेति सामानाधिकरण्येन गुणो विधातव्य इति भवेन्मत्वर्थलक्षणा, यदा तु प्रकृतज्योतिष्टोमयागानुवादेन गुणमात्रमनेन विधीयते तदा विधिवाक्ये कारणत्वेनोपदिष्टस्यापि यागस्यासाधितस्य कारणत्वानुपपत्तेर्यदर्थोक्तिस्तं साध्यत्वं तदनुवादेन तदर्थतया तदाश्रित्य वा वाक्यान्तरेण फलाय गुणे विधीयमानेनाऽस्ति मत्वर्थलक्षणा उद्दिदा यागः कर्त्तव्य इति यागसाधनेनाद्दिदा पशून् भावयेदिति वा । नन्वेवं ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि ज्योतिष्टोमगुणविधानाच्च यागविधिरस्ति । तथाऽन्यत्रापि सर्वत्रोपपदश्रवणात्तद्विधिरवेति क्वचिदपि कर्मविध्यभावान्नाहिककर्मश्रयणेन गुणविधीनां सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः, नैष दोषः प्रकृतकर्मभावेन गत्यभावाज्ज्योतिष्टोमवाक्ये कर्मविधानं, तस्मिंश्च विधीयमानेऽनेकविधदोषान्मत्वर्थलक्षणादोषाच्च ज्योतिष्टोमपदमेकं कर्मनामधेयं भविष्यति । यद्वा तदेकं मत्वर्थलक्षणमाश्रित्य गुणविशिष्टकर्मविधानम् । उद्दिदादयस्तु तत्प्रकृते कर्मणिगुणविधयः, वरं हि लक्षणाश्रयणमप्रामाण्यात् ।

न च लक्षणायाः प्रमाणान्तरापेक्षेनाप्रामाण्यम्, पदसमभिव्याहारादेव लक्षणासिद्धेः, इतिकर्तव्यतासविधिविशेषाच्च “भूयस्त्वेनाभयश्रुती”त्यनेन न्यायेन ज्योतिष्टोमवाक्य एव कर्मविधानं नेतरेषु । भवतु वा ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि गुणविधानमेवमपि नाप्रामाण्यं यदाऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाश्रुतो भवति विश्वजित्सर्वपृष्टोऽति रात्रो भवतीत्येवमादिषु अनेकगुणोपादानेन कर्मणोऽवश्यविधातव्यत्वात्तत्रैव ज्योतिष्टोमोद्विदादिगुणविधिसंभवाच्च लौकिककर्माश्रयणादप्रामाण्यम् । कथमप्रकृतेषु गुणविधिरिति चेत् लौकिकं वा किं प्रकृतं येन तत्र गुणो विधीयते तेन यदि तावदप्रकृतेऽपि विधिः स्यात्ततो विश्वजिदादिष्वेव विधानाच्चाप्रामाण्यम् । अथ तु न ततो लौकिकेऽयं विधानाद्विशिष्टविधिरित्युभययोऽपि नाप्रामाण्यम्, न चैतत्प्रकृतज्योतिष्टोमादिगुणावरोधादुद्विदादिगुणानामविधानम् काम्यत्वेन तेषां नित्यगुणबाधकत्वात् । “उद्विदा यजेत पशुकाम” इति हि प्रकृतं ज्योतिष्टोममश्रित्य उद्विद्गुणः पश्वर्थेन विधीयते । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्तेऽभिधीयते “धातोरेत्यन्तपारार्थ्याद्विप्रकृष्टविधेस्तथा । फले कर्मणि वा नेह गुणो वाक्ये विधीयते” । फले तावद् विधीयमाने गुणे परपदसंबन्धविधानाद्वातोरेत्यन्तपारार्थ्यं विप्रकृष्टार्थविधिश्चापद्यते । अथ तु कर्मण्येव गुणो विधीयते तथाऽपि विप्रकृष्टार्थविधानं, धातोश्च किञ्चित्पारार्थ्यमस्यैव फलपदं चानर्थकं स्यात् । “दध्यादौ गत्यभावेन सर्वमेतत्समञ्जसम् । उद्विदादिषु तत्रैवं नामधेयत्वसंभवात्” । “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” “व्रीहिभिर्यजेते”त्येवमादिषु दधिब्रीह्यादिपदानामर्थान्तरेऽत्यन्तनिरूढत्वाच्च सामानाधिकरण्येन यजिनामत्वं शक्यते कल्पयितुमप्रसिद्धार्थे हि प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन निर्णीयते । दध्यादयस्तु निरूढत्वाच्च कथंचिदपि धातुसामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यन्त इति गत्यभावात्तत्र धातुपारार्थ्यं विप्रकृष्टार्थविधानं श्रितम् । उद्विदादयस्तु यथैवावयवद्वारेण खनित्रादौ वर्तन्ते तथैव स्वफलोद्भेदनकारित्वाद्यागेऽपीति नात्र धात्वर्थविधानं बाधितव्यम् ॥ “विशिष्टविधिपते तु भवेन्मत्वर्थलक्षणा । सोमादौ

गत्यभावात्सा न त्वत्र गतिसंभवात्” । उद्भिदादयो हि करणत्वेन श्रूयन्ते
करणं च कारकत्वात्क्रिययैव संबध्यते, नान्येन । क्रिया चात्र प्रत्ययवाच्या
फलभावनैव

न च तस्यामुद्भिदादीनां करणत्वं संभवति समानपदोपात्तधात्व-
र्थोवरोधादिति भावाधिकरणे वक्ष्यामः । न च धात्वर्थेनोद्भिदादीनां संबन्धः
संभवति तस्य धातुना प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वेनोपादानात् क्रियारूपत-
याऽनवगमत्क्रियारूपत्वे वा धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वानुपपत्तेः

न च सत्यपि प्रत्ययवाच्यायाः फलभावनाया धात्वर्थोवरोधेऽर्था-
तिफ्तया धात्वर्थभावनयोद्भिदादीनां संबन्ध इति वक्तव्यम् । तस्या इहा-
श्रुतत्वात्, अश्रुतया च तया शब्दान्तरस्यान्वयायोगात् । फलभावना
ह्यत्र श्रुता, न च धात्वर्थभावना, न चाध्याहृत्य धात्वर्थभावनां तया स-
म्बन्धः । उद्भिदा भाव्यमानेन यागेन पशून् भावयेदिति विनाऽप्यध्या-
हारेण वाक्यसमन्वयोपपत्तेः, तदवश्यं यदत्र प्रत्ययार्थं करणं यागस्तत्रैव
तृतीयान्तैरुद्भिदादिपदैर्वर्तितव्यं नान्या गतिरस्ति । तत्र गुणविधिपरत्वे-
ऽर्थान्तरवाचिनामुद्भिदादिपदानामर्थान्तरे यागे वृत्तिर्मन्त्रर्थलक्षणया स्यात्
उद्भिदुता यागेनेति । नामधेयत्वे तु श्रुत्या, सोमेन यजेतेत्येवमादिषु तु
सोमादिशब्दानामर्थान्तरेऽत्यन्तनिरूढत्वाद्यागे च कथंचिदप्यप्रसिद्धेप्र-
सिद्धकल्पनातो वरं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमेवेति मन्त्रर्थलक्षणया
गुणविशिष्टयागविधानमङ्गीकृतं सोमवता यागेन समीहितं कुर्यादिति ।
उद्भिदादीनां त्वयवद्वारेण कर्मण्यपि प्रसिद्धिरस्तीति श्रुत्या नामधेयत्वं
युक्तम् । प्रयोजनं च नाम्नां सर्वत्र व्यवहार एव । न ह्यन्तरेण नामधेयमृ-
त्विग्वरणादिष्वनेनाहं यत्ये इति लघुराख्यानोपायः स्यात् । क्वचिच्च गुण-
फलोपबन्धेनार्थवत्ता दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानो ऽन्वारम्भणीयामिष्टिं नि-
र्वपेदिति गुणोपबन्धः । “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”ति फलोपब-
न्धः । क्वचिच्च भेदकतयाऽर्थवत्त्वं यथा “अथैष ज्यातिरित्यादिषु वक्ष्यते ।
यथा चात्रैवोद्भिदा यजेत पशुकाम” इति नामधेयत्वाभावे हि प्रकृतस्यै-

व ज्योतिष्टोमस्य फलविधिरयं स्यात् नामधेयत्वे तु यागान्तरविधाना-
त्सिद्धमर्थवत्त्वम् ॥

चित्रादिशब्दानां या-
गनामधेयताऽधिकर-
णम् ।

सू० यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः

॥ ३ ॥

इह लोके जातिगुणवचनतया निरूढा गुणफलोपबद्धेषु वाक्येषु श्रुताः
कर्मण्यपि योगवशेन संभवद्वृत्तय उत्पत्तिवाक्ये फलवाक्ये गुणवाक्ये वा तृती-
यानिर्देशेन कर्मसमभिव्याहृताः शब्दास्ते सर्वे उदाहरणं यथा “चित्रया यजेत
पशुकामः पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशानि पृष्ठानि त्रिवृद्धिष्ववमानमिति
चित्राज्यपृष्ठवहिष्ववमानशब्दास्ते गुणविधयः कर्मनामधेयानि वेति संश-
यः । तदर्थं च किं गुणविधौ वाक्यभेदो न वेति चिन्तयितव्यम् । कस्मा-
त्पुनरुत्पत्तिवाक्यमेवाज्यैः स्तुवत इत्यादिकं नोदाह्रियते । पक्षद्वयेऽपि
निर्णयकारणाभावात् गुणवाक्याधीन एव निर्णय इति तदेवोदाहृतम् ।
तथा हि न तावदाज्यैः स्तुवत इति गुणविधिरध्यवसातुं शक्यते । घृतस्य
स्तुतौ करणत्वा^१ संभवात् तत्र लक्षणया घृतसंबन्धिभिर्मन्त्रैरिति वक्तव्यम् ।

न च घृतसंबन्धिनः केचिन्मन्त्राः प्रसिद्धा ये लक्ष्येरन् । तत्रानेनैव
वाक्येन लक्षणया घृतसंबन्धं मन्त्राणां विधाय तैश्च स्तोत्रे विधीयमाने
अन्यन्तगौरवं, विधौ च लक्षणाऽत्यन्तक्लिष्टा समाश्रिता स्यात् । तदु-
क्तं “यदा जिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्” इत्यादिवाक्यशेषावगतयोगाश्रयणेन
नामधेयत्वमङ्गीकृतमिति न गुणविधित्वाध्यवसानं, रूढत्वाच्च नामधेय-
त्वमपि न स्वध्यवसानम् । यदा तु पञ्चदशान्याज्यानीति संख्याविशि-
ष्टान्याज्यान्यवान्तरप्रकरणेन स्तोत्रगुणतया विधीयन्ते तदा तेनैव प्राप्तमा-
ज्यसंबन्धं लक्षणया मन्त्राणामनूद्य स्तुतिमात्रमुत्पत्तिवाक्ये विधीयते ।
अनुवादत्वाच्च लक्षणा न दोषः स्तुतिमात्रविधानाच्च लाघवं विधेर्विनैव
नामत्वेन लभ्यत इति प्रसिद्धादिभिर्गुणवचनैर्वाऽध्यवसीयते । यदा
तु नात्र संख्याविशिष्टाज्योऽविधानं संभवति किंतु आज्यानुवादेन संख्यामा-
नविधानं तदा स्तोत्रे घृतस्याप्राप्तत्वात्तदनुवादासंभवात्स्तोत्रानुवादेनैव

१ कारकत्वासंभवादिति पाठान्तरम् ।

संख्या विधातव्या तच्चाऽऽज्यशब्दस्य स्तोत्रवाचित्वेऽवकल्पते नान्यथेति गुणवाक्यालोचनेनैवाज्यादिपदभुत्पत्तिवाक्यगतं नामधेयत्वेनाध्यवसीयत- इति पक्षद्वयेऽपि गुणवाक्याधीनत्वाभिर्णयस्य तत्रैव कथा प्रवर्तते । पञ्चद- श्यान्याज्यानीति किं संख्यायुक्तं घृतं स्तोत्राङ्गतया विधीयते ? किं वा- ऽऽज्यशब्देन स्तोत्रमुद्दिश्य संख्यामात्रं विधीयते ? इति । एवं सप्रदशानि पृष्ठानीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं चित्रयेत्यग्नीषोमीययागानुवादेन चित्रा- शब्देन चित्रत्वस्त्रीत्वे विधीयते ? उत दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तत्समुष्टं प्राजापत्यमिति प्रकृतो यागः फले विधीयते ? चित्राश- ब्दस्य चित्रद्रव्यवाचकत्वात्तत्रैव नामधेयत्वमिति । तत्र प्रसिद्धादिभिर्गुण- विधिः कृत्वाच्च नोद्दिष्टादिन्यायः उत्पत्तिवाक्यावगतरणनेनार्थाहित्यं यद् यागस्य यत्साधत्वं तदनुवादेन वैयधिकरण्येन गुणविधानान्न सत्व- र्थलक्षणेत्युक्तम्

न च वाक्यभेदः, एकपदोपात्तत्वाच्चित्रत्वस्त्रीत्वयोरुभयविशिष्टैक- कारकविधानात्पशुकामपदमपि पशुसाधनकत्वादग्नीषोमीयस्य यागस्यार्ज- नाङ्गतया प्राप्तसाधनकामनाऽनुवादः । अस्ति हि पशुयागं कुर्वतः पशौ काम- ना, पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्रापि संख्याविशिष्टाज्यविधानाद् न वाक्यभेदः, तस्माद्गुणविधिः । एवं चाज्यैः स्तुवत इत्याद्युत्पत्तिवाक्येऽप्याज्यादिपदं गु- णवाक्यप्राप्तगुणानुवादकं न नामधेयमिति प्राप्तेऽभिधीयते । “वाक्यभेदप्र- सङ्गेन सामानाधिकरण्यतः । अन्वाख्यानार्थवादाच्च नामतैवोपपद्यते । चि- त्रत्वं स्त्रीत्वं च नैकेन विधातुं शक्यं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उभयविशिष्टकारक- विधानेऽपि गौरवम् । कामपदं च फले मुख्यं साधने गौरवम् । प्रकृतफला- काङ्क्षदध्यादियागादिक्रमश्च न न्यायः, तस्मात्तस्यैव फलमात्रविधानम् । चित्रापदं च सामानाधिकरण्येन नामधेयम् । पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्रापि समासाभावाच्च संख्याविशिष्टद्रव्यप्रतिपत्तिरस्ति तत्राभयोर्द्रव्यसंख्ययोर्वि- धानाद्वाक्यभेदः । तस्मादाज्यानुवादेन संख्यामात्रं विधेयं, तच्च यद्युत्प- त्तावान्यपदं नामधेयं ततो घटते नान्यथेति गुणवाक्यवशादेवात्पत्तौ ना- मत्वं विज्ञायते । सामानाधिकरण्याच्चाज्यैः स्तुवत इति वाक्यशेषाच्च

यदाजिमीयुस्त्यादेर्नामत्वमेव युक्तम् । यत्तु वार्तिके पृष्ठैः स्तुवत इत्यु-
त्पत्तिवाक्यमुदाहृतं तत्र चोदयन्ति यद्येतदुत्पत्तिवाक्यं तथा सति उत्प-
त्तौ बहुत्वयोगाद्बहूनि मुख्यानि पृष्ठानि भवेयुः । तत्र यत्सप्तमे वक्ष्यते
ज्योतिष्टामे पृष्ठबहुत्वाभावाद्वैकाल्ये द्वे पृष्ठे न बहूनीति मैत्रावरुण-
सामादिषु पृष्ठशब्दे गौणः, तेन विश्वजिति सर्वपृष्ठशब्दे बहुत्वापेक्ष-
त्वाच्च चोदकप्राप्तानुवाद इति तद्विरुद्धते । तेन रथन्तरं पृष्ठं भवति
बृहत्पृष्ठं भवतीत्युत्पत्तिवाक्यं वक्तव्यम् । तथा च स्वयमेव वार्तिककारो-
नवमे वक्ष्यतीति सत्यमेवम् । अनादरादिदमुक्तम् एतदुक्तं भवति सर्वथा
सप्तदशानि पृष्ठानीत्येतदत्रोदाहरणम्, यदेव तूत्पत्तिवाक्यं पृष्ठैः स्तुवत
इति वा रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वा न तदेवोदाहर्तव्यमित्यभिप्रायः ।

अग्निहोत्रादिजब्दानां यागनामधेयता-
धिकरणम् । अयमेव च तत्प्रत्ययः ।

सू० तत्प्रत्ययं चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

“आधारमाधारयति” अग्निहोत्रं जुहोती”त्याधारशब्देऽग्निहोत्र-
शब्दश्च गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति विचारः प्रसिद्धादिभिर्गुणविधिः ।

न च मत्वर्थलक्षणा अग्निहोत्रे बहुव्रीहौवाग्नये होत्रमस्मिन्वि-
ति मत्वर्थस्याक्तत्वात् उपसर्जनार्थाऽग्निर्देवता विधीयते नामधेयत्वे चारु-
पत्वं स्यात् । यद्यपि च दध्यादिवाक्यैर्द्रव्यं लभ्यते तथाऽपि देवताभा-
वादरूपत्वं “यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति” “यत्सूर्याय च प्रजा-
पतये च प्रातः” रित्यनयोरनेकगुणोपपादनेन विशिष्टकर्मविशिष्टत्वदेवता-
विधौ वाक्यभेदादसामर्थ्यं न चैककारकविधावादविभक्तिपृथक्तेन कारक-
नानात्वात् । यदि त्वग्नीषोमीयवदग्निप्रजापतिभ्यां समस्ताभ्यामेका
विभक्तिश्चाप्यत तत उभयविशिष्टैकदेवताकारकविधानं वाक्यं भेत्यते,
अथापि क्रीणातिवत्पृथक्पदं विभक्तिः स्यात् तथापि तथा वाक्येनारुणैक-
हायनीवदग्निप्रजापत्योर्युगपत्संबन्धात्स्यादुभयविशिष्टमेकं कारकम् । यदा
तु यजतिददातिजुहोतिभ्य इव भावनाविभक्तिः प्रत्येकमग्निप्रजापतिभ्या-
मुच्चरन्ती देवताविभक्तिः प्रकृत्यर्थभेदभिन्नामेव देवतां भावनामिव प्रति-
पादयति तदा कुतो देवतैक्यम् ? । देवतासामान्येन त्वेकत्वं भावनासा-

मान्येन तुल्यमिति समस्तो वेद एकं वाक्यं स्यात् । अतो नामत्वे देवताविधानासंभवादरूपत्वमिति गुणविधित्वमेव युक्तम् । अविहित-देवताकेषु वा दर्विहोमेषु गुणविधानाच्च तत्प्रख्यत्वम् । आधारशब्दे-नापि क्षरणसमर्थद्रव्यमाज्यपयः प्रभृत्यभिधीयते । तच्च द्वितीयानिर्देशादाधारणसंस्कार्यत्वेन गम्यते निष्प्रयोजनस्य संस्कारासंभवात्प्रयोजना-पेक्षायां प्रकृतद्रव्यापेक्षाउपांशुज्ञार्थतो विज्ञायते प्रकरणेन च गुणे विधी-यमाने नास्ति मत्वर्थलक्षणा मत्तुप्रत्यययुक्तस्यैव वाक्यस्य प्रकरणेन कल्पनात्, न चात्र यागो विधीयते संस्कारमात्रश्रवणात् ।

न च संस्कारकर्माणि क्वचिन्नामवन्ति तस्माद्गुणविधिः, एवं च द्वितीयानिर्देशो युक्तो भवति आधारस्य संस्कार्यत्वात् अग्निहोत्रे चार्थासाध्यत्वानुवादेनोपसर्जनार्थविधानात् । नामधेयत्वे तु तस्याविधे-यत्वात्कर्मैव विधेयं, तच्च करणमिति नामधेयं तृतीयान्तं स्यादनुपपन्ना द्वितीया स्यात् ।

न च फलवाक्य एव कर्मणः करणत्वम् । उत्पत्तिवाक्ये तु फल-वाक्यापेक्षितकर्मस्वरूपकर्तव्यतैव प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । विधेः कर-णत्वावगमात् कर्मत्वासंभवात्साध्यत्वे च तस्य साध्यान्तरानपेक्षत्वाच्च फलवाक्येनापि फले विधातुं शक्यत इति कर्मान्तरमेव फलवाक्ये स्यात् । तथा चाधारानिहोत्राधिकरणे वक्ष्यते न ह्यकरणभूतोऽसौ साध्यान्तरानपेक्ष-त्वाद्वाक्यान्तरेणापि फले विधातुं शक्यत इति तस्मादुत्पत्तावपि कर्मणः करणत्वात् द्वितीयानुपपत्तिरतो गुणविधिः, अत्रोच्यते “वाक्यार्थो न विधा-तव्यो धात्वर्थविधिसंभवे । पदान्तरं न चानन्यगतिनामत्वसंभवात्” । श्रुत्या हि धात्वर्थविधानं वाक्येनोपपदार्थस्य तत्र यदुपपदमनन्यगति स्यात् स्याद्वाक्यार्थविधानम् । तत्तु शास्त्रान्तरप्रख्यापितं गुणं निमित्ती-कृत्य नामधेयत्वेन संभवतीति न धात्वर्थविधानं बाधितव्यम् । किं पुनः शास्त्रान्तरं यदस्य गुणस्य प्रख्यापकम् ? । अग्नेस्तावदग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहे”ति प्रातरिति वाच-निकमन्त्रवर्णात्प्राप्तिः “यदानये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्येतत्तु मन्त्र-

वर्णाप्राप्ताग्निसूर्यानुवादेन प्रजापतिसमुच्चयविधानमतो न वाक्यभेदः,
 आधारवाक्येऽप्याधारसंज्ञके कर्ममात्रे विहिते चतुर्गृहीतं वा एतदभूतस्याधा-
 रमाधार्येत्यनेनैवाज्यप्राप्तेः तरणात्मकत्वं प्राप्तिमिति तन्निमित्तनामधेयत्व-
 संभवात्कर्मविधानमेव युक्तम् । दृष्टं च संस्काराणामपि नामधेयम् । “उपाशुं
 गृह्णातीत्यन्तर्यामं गृह्णातीति न चास्य संस्कारत्वम् “इन्द्र ऊर्ध्वा ऽध्वर-
 इत्याधारमाधारयती”ति मान्त्रवर्णकेन्द्रदेवतावत्त्वाद्यागत्वसिद्धेः अतो-
 नामत्वम् । अर्थोत्तिप्तसाध्यांशाभिप्रायकश्च द्वितीयांनिर्देशः । कथं पुन-
 रशाब्देनानध्याहृतेन च शाब्दस्यान्वयः । न हि श्रुत्या लक्षणया वा
 विधिवाक्ये साध्यत्वं शाब्दं, नाप्यध्याहृतं वाक्यभेदप्रसङ्गादग्निहोत्रहोत्रं
 कुर्याद्वेदेन च फलमिति अर्थोत्तिप्तेनापि यद्वान्वयः स्यात्तथा सति
 गुणोऽप्युद्भिदादिर्योत्तिप्तसाध्यांशाभिप्रायेण करणभूतेऽपि कर्मणि वि-
 धीयमानः श्रुत्यैव शक्यो विधातुमिति मत्वर्थलक्षणा दत्तजलाञ्जलिः
 स्यात् । एतेन ये धात्वर्थस्य विषयतया करणत्वेन चान्वयं मन्यन्ते ते
 निरस्ता वेदितव्याः । विषयभूतेन हि कथं करणवाचिनां नामधेयानां
 सामानाधिकरण्यम् ? । आर्थिकेन करणत्वेन सामानाधिकरण्यमिति चेत्
 साध्यत्वमपि तर्ह्यार्थिकमस्तीति गुणविधिरपि विनैव मत्वर्थलक्षणाया
 विना च वैरूप्येण स्यादिति समस्तमेव नामधेयप्रतिपादनमनुपपन्नं स्यात् ।
 अथ विषयत्वद्वारेण करणत्वपर एव शब्दस्ततोऽन्यपरेण शास्त्रेणोपाय-
 मात्रत्वेनोपात्तं विषयत्वं न शास्त्रार्थः स्यादतत्परत्वात् । अथ शब्द एव
 प्रथमं विषयतयाऽभिधाय पुनःकरणतयाऽप्यभिधत्ते कथं सकृदुच्चरितोद्भि-
 रभिदध्यादभिदधानो वा साध्यत्वमपि पुनरभिदधीत न हि नियामकमस्ति
 द्विरेवाभिधत्ते न त्रिरिति । “सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन”ति न्यायात् ।
 अतश्च गुणविधिरपि स्यादित्युक्तम् । अतः करणत्वेनैवान्वयो वाच्यो न विष-
 यत्वेनेत्यास्तां तावत् । अतः कथं द्वितीयाश्रुतिनिर्देश इति वक्तव्यम् । तदु-
 च्यते अस्ति तावदार्थिकं धात्वर्थस्य साध्यत्वमसाधितस्य करणत्वानुप-
 पत्तेरतः साध्यसाधनयोर्द्वयोरेकार्थसमवायात् साध्याभिधायिनी द्वितीया
 साधनत्वमेव लक्षयन्ती धातुसामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यत इत्यविरोधः ।

श्येनादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ।

अयमेव तद्व्यपदेशन्यायः ।

सू० तद्व्यपदेशं च ॥ ५ ॥

इह रुढिशब्दा एव वाक्यभेदरहितास्तद्व्यपदेशवन्त उदाहरणम् । यथा “श्येनेनाभिचरन् यजेते” त्यादिषु श्येनादिशब्दाः तेषु गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति संशयः । अत्यन्तनिरुद्धत्वादुणविधिर्यातिष्ठोमादिषु काम्यत्वाच्च नित्यमुत्पत्तिशिष्टमपि सोमं बाधते । यद्वा गुणविशिष्टकर्मविधानम् अप्रसिद्धार्थकल्पनातो वरं मत्वर्थलक्षणा सोमादिवत् ।

न च यथा वै श्येन इत्यादिवाक्यशेषदर्शितक्रियासामान्येन कर्मणि गौणत्वेन कर्मवचनत्वं युक्तम् । अत्यन्तविप्रकृष्टत्वात् गौणत्वस्य लक्ष्यमाणगुणैर्योगादृत्तिर्गौणीति वक्ष्यते । तद्वरं लक्षणैवाश्रिता गौणत्वे चार्थान्तरपरत्वाच्छ्रुतिबाधः । लक्षणायां तु तद्व्यपि वर्त्तमानः श्येनशब्दो लोहितोष्णीषादिवदुपसर्जनार्थश्येनविधिपर एव करणीभूतेन तु यागेन करणीभूतस्यैकवाक्यता नान्तरेण मत्वर्थलक्षणां लभ्यत इत्येकवाक्यत्वार्थं लक्षणाश्रयणं, तात्पर्यं तु श्रुत्यर्थ एवेति न श्रुतिबाधः, उच्यते गुणविधौ तावत्स एव स्तोतव्यः । तस्य चात्मनैवोपमानमनुपपन्नमिति तद्व्यपदेशात्मकवाक्यशेषानुपपत्तिर्विशिष्टविधिस्तु गौरवादेवायुक्तः ।

न च सोमादिवत्पदान्तरस्यानन्यगतित्वं यथा वै श्येन इति वाक्यशेषानुसाराद्गौणत्वेन नामत्वसंभवात् । अवश्यं हि वाक्यशेषस्यैतदेव प्रयोजनं, कथं नाम श्येनशब्दस्य यागनामधेयता विज्ञायेतेति तस्माच्चा-मधेयम् । एवं यौगिकवाक्यभेदतत्प्राप्यतद्व्यपदेशैश्चतुर्भिर्नामत्वं साधितम्

एतैरेव च सर्वत्र नामधेयत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

वाजपेयादिशब्दानां
नामधेयताधिकर-
णम् ।

सू० नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति
चेत् ॥ ६ ॥

“वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेते”ति वाजपेयशब्दः किं गुणविधिः? इतः कर्मनामधेयः? मिति चिन्त्यते । तदर्थमिदं विचार्यते किं यजेतेत्याख्यातं गुणफलाभ्यां तन्त्रेण संबद्धं जमते न वेति सर्वाणि चोद्भिदादीनि अत्रोदाहर्तव्यानि ।

सर्वेष्वप्यातशब्देषु तन्त्रसंबन्धसंभवात् ।

मत्वर्यलक्षणा दोषो नास्तीत्याक्षिप्यतेऽधुना ॥

कर्मत्वं करणत्वं वा नाख्यातेनाभिधीयते ।

यागादेः किं तु संबन्धमात्रं साधारणं च तत् ॥

यदि हि यजेतेति यागस्य कर्मत्वमुच्येत ततः साध्यद्वयासमवायाच्च फलं संबध्येत गुण एव तु साधनतया संबध्येत । अथ तु करणत्वमेव यागस्य ततोऽपि करणद्वयासमवायाच्च गुणः संबध्येत फलमेव संबध्येतेति न स्यात्तन्त्रत्वम्, न त्वेतदन्यतरदाख्यातेनोच्यते तद्वाचकशब्दाभावात् । प्रकृत्या हि यागमात्रमुक्तं प्रत्ययेन तु भावना तयोस्तु समभिव्याहारात्संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । अतस्त्वाभयरूपसाधारणत्वाद्यागस्य तद्विषयाऽपि भावना यागकर्मिका यागकरणिका चेति द्विरूपा भवति । तत्र यागकर्मिकांशेन गुणसंबन्धं तत्करणिकांशेन फलसंबन्धं भावना लभते तन्त्रेणेति विनैव मत्वर्यलक्षणाया यागे गुणविधानमुपपन्नं वाजपेयेन यागं कुर्याद्यागेन च स्वाराज्यमिति, अत्रोच्यते,

“संबन्धमात्रतात्पर्यं नैकस्याप्यन्वयोभवेत् । तद्विशेषपरत्वे तु स्यादन्यतरसङ्गतिः ।

रूपद्वयपरत्वं तु विना वृत्त्या न लभ्यते ।

तस्मान्नाख्यातशब्दस्य तन्त्रसंबन्धसंभवः” ॥

श्रुत्या लक्षणया वा यत्परः शब्दः स एव शब्दान्तरार्थेन संबध्यते । तद्व्याख्यातात्संबन्धमात्रं धात्वर्थभावनयोरवगतं ततो नैकस्यापि फलगुणयोस्तदन्वयः स्यात् । फलस्य साधनापेक्षत्वाद्यागकरणिकैव भावना फलसंबन्धमर्हति, तथा गुणस्य साध्यापेक्षत्वाद्यागकर्मिकयैव भावनया संबन्धः । अनिर्द्धारितोभयरूपा तु नैकवाप्यन्वीयते अयोग्यत्वात्तत्रावश्यं विशेषपरताऽभ्युपगन्तव्या । कथमसत्योः कर्मकरणविभक्त्योस्तत्परता शब्दस्येति चेत् । सामान्यवार्चिनी वा पृष्ठी किमत्रास्ति येन संबन्धमात्रमवगम्येत, समभिव्याहारादेव लक्षणया संबन्धावगतिरिति चेत् । तत एव समभिव्याहारात्पदान्तरान्वयपर्यालोचनया संबन्धविशेषस्यैव लक्षणया सिद्धेः ।

न ह्यसति विशेषपरत्वे पदान्तरान्वयो घटत इत्युक्तम्, तस्माद्विशेषपरता । तत्र कर्मपरत्वे गुणस्यैव संबन्धो न फलस्य, करणपरत्वे तु फलस्यैव न गुणस्येत्यन्यतरविशेषपरत्वेऽन्यतरस्यैव संबन्धात् न तन्त्रेणोभयसंबन्धः, उभयपरत्वं तु नावृत्तिमन्तरेण लभ्यते । न खलु यस्मिन्नेव क्षणे यागं करणाऽऽत्मनाऽवबुद्ध्यामहे तस्मिन्नेव कर्मात्मनाऽवबोद्धुमीश्वर इति स्वानुभसिद्धमेतत् । एवं गुणप्रधानतोद्देशोपादानविध्यनुवादत्वकृतमपि वैरूप्यम् अतो न तन्त्रत्वं भावनावदिति चेत् । यथा खलु भावना कर्मकरणत्वाद्देश्योपादेयत्वादिरूपभेदमन्तरेणैवाख्याताभिधेयेनैवात्मना साध्यादिभिः संबध्यते इदमनेनेत्यं कुर्यादिति तथा यागोऽपि कर्मकरणत्वरूपमनादृत्य धात्वभिहितेनैव यागरूपेण गुणफलाभ्यां संबद्ध्यत इति न वैरूप्यमिति नाक्रियात्वात् । भावना हि क्रियारूपा सर्वकारकसाधारणरूपैवेति युक्तं पदवैरूप्येणानेकसंबन्धं लभते, यागस्त्वक्रियारूपः कथमिव कारकरूपैर्गुणादिभिः संबध्यते । तदसौ भावनाद्वारेणैवारुणैकहायनीवत् गुणफलाभ्यां संबध्यत इति युक्तम्, भावनासंबन्धोऽपि चास्य न स्वरूपेण संभवति । कारकं हि क्रियया संबध्यते न वस्तुरूपमतोऽवश्यं कर्मात्मना करणात्मना वा धातुना यागः प्रतिपादनीयः । तत्रान्यतररूपप्रतिपादने अन्यतरैरेव गुणेन फलेन वा संबन्धाच्चोभयसंबन्धसिद्धिः । उभयरूपप्रतिपादने वा द्विरुच्चारणे वाक्यभेदः, तस्मान्न तन्त्रसंबन्धः, तेन गुणविधिपक्षे सैव मत्त्वर्थलक्षणा सोमेन यजेत अरुणया क्रीणातीत्यादि तदाश्रयितव्या वरं वाजपेयं सुराद्वयमस्मिन्निति सुराग्रहविधानात् तत्प्रत्ययतया नामधेयत्वम् । ये तु कार्याभिधायिनामेव भावनाऽभिधेया न सर्वाख्यातानामित्याहुस्तेषां काष्ठैः पचतीत्यादिषु भावनाभावाद्वान्वयार्थेनैव कारकाणां संबन्धात् क्रियारूपत्वं धात्वर्थस्याभ्युपगन्तव्यम् । अतश्च स्वरूपेणैव धात्वर्थः कारकसंबन्धमर्हतीति विनैवावृत्त्या यज्यभिहितेनैव रूपेण साध्यसाधनाभ्यां संबध्यत इत्यधिकरणमिदमनुपपन्नं स्यात् । न चोद्देश्योपादानादिकृतमपि वैरूप्यम् गुणविशिष्टयागविधानात् ।

न च मत्वर्थलक्षणा, कारकविभक्त्यैव श्रुत्या क्रियारूपधात्वर्थसंबन्धसिद्धेः । अतोऽक्रियारूप एव धात्वर्थ इत्याशयणीयं, युक्तं चैतत् अन्यथा हि काष्ठैः पचतीतिवत्काष्ठैः पाक इत्यपि संबन्धः स्यात् । तेन यद्यपि धात्वर्थानामेवान्योत्पादानुकूलतया क्रियारूपत्वमस्ति तथाऽपि धातुभिः स्वरूपमभिधीयते प्रतीत्यभावादिति न तत्संबन्धः कारकाणाम् । यथा हि वस्त्वादिशब्दाभिहिताऽपि क्रिया न कारकैः संबध्यते तथा न धात्वभिहिताऽपि । भावनादिशब्दा अपि न तद्रूपस्याभिधायकाः अदूरविप्रकर्षमात्रेण तेषामाख्यातपर्यायत्वम् । आख्यातमेव तद्रूपाभिधायीति तेनैव कारकाणामन्वयः । तेन लडादिष्वपि कारकसंबन्धसिद्ध्यर्थमाख्यातस्य भावनावाचित्वमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा धात्वर्थस्य क्रियात्वापत्तेरधिकरणमिदमनुपपन्नं स्यात् । भवन्मते चासत्यपि प्रत्ययार्थस्य क्रियात्वे धात्वर्थसंबन्धित्वाभ्युपगमात् कारकाणां सुतरां गुणविधित्वमेव स्यात् । अपि न लडादिभिरपि कर्मनामधेयानां करणार्थतया समभिव्याहारोऽनुवादवाक्ये दृश्यते “वाजं वा एषोचरुत्सते यो वाजपेयेन यजेत यदृभमयं परिधापयति वाजस्यावरुध्या” इति तद्यदि लडादिषु धात्वर्थ एव क्रिया स्यात् कथं तृतीयान्तनामधेयसंबन्धः, न ह्यात्मैवात्मनः करणं भवति तथा यो राजसूयेन यजते योऽश्वमेधेन यजत इति तथा तमालभत तेनायजत इति लङन्तप्रयोगेऽपि दर्शयितव्यम्, अतो यथा वैदिकवाक्यालोचनेनापूर्वं शब्दार्थं भवन्तोऽनुमन्यन्ते तथा सर्वाख्यातानां करोत्यर्थवचनत्वं विमुक्तलज्जैरनुमन्तव्यम् । तथा हि तत्रैव तृतीयान्तानां नामधेयानां करणसमर्पकतयाऽन्वयो घटते अन्यथा दुर्घटं स्यादित्यास्तां तावत्, तस्मात्सिद्धं नामधेयत्वम् ।

आग्नेयादीमनामता-
धिकरणम् ।

सू० तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थं
न चेदन्येन शिष्टाः ॥ ६ ॥

“यद्वाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवती”-
त्यत्राग्नेयशब्दे गुणविधिः कर्मनामधेयमिति विचारः, तदर्थं च किम-

त्र तत्प्राप्त्यन्यायोऽस्ति न वेति । तत्रानेकगुणविधाने वाक्यभेदादष्टाक-
पालद्रव्यकं कर्ममात्रं विधीयते । तस्य तु स्यानक्रमादग्निदेवत्यं याज्या-
नुवाक्यायुगलमङ्गं संभवति अतो मान्त्रवर्णिकोऽग्निरग्निहोत्रवत्प्राप्त इति
तद्वदेव नामधेयत्वम् । उच्यते

“मन्त्राकाङ्क्षा न चात्रास्ति सत्यामपि न योग्यता ।

मन्त्रस्य नास्ति वचनमग्निहोत्रेऽस्ति तत् त्रयम् ॥

न ह्यष्टाकपालो भवतीत्येतावता पुरुषव्यापारः कश्चिदुक्तो योऽ-
नुष्ठानाय स्मारकं मन्त्रमपेक्षेत सत्यामपि तु मन्त्राकाङ्क्षायां पुरोडाशमा-
त्रविषयस्य व्यापारस्य देवतावाचिमन्त्रसंबन्धायोग्यत्वाच्च संबन्धः । यदि
यागत्वं मन्त्रसंबन्धात्प्रागेवावगतं स्यात् ततो भवेद्देवतावाचिमन्त्राऽभिधा-
यिना मन्त्रेण संबन्धः, न तु तदस्ति देवतासंबन्धात्प्राक् प्रत्यक्षयागा-
श्रवणात् ।

न च वाचनिकोमन्त्रो नाधारवद्गुलान्मान्त्रवर्णिकी देवता स्यात्
अग्निहोत्रे तु होमस्य पुरुषव्यापारस्य श्रवणादस्ति मन्त्राकाङ्क्षा, योग्यश्च
होमो देवताऽभिधायिना मन्त्रेण संबन्धुं वाचनिकश्च तत्र मन्त्रः तेन युक्तं
मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनम् । इह तु मन्त्रसंबन्धस्याकाङ्क्षायोग्यत्ववशेन
कल्प्यत्वात् न प्राग्यागात्सिद्धिरस्तीति देवतासंबन्धेनैव यागोलब्धव्य इत्या-
नेयशब्देन देवता विधातव्या विशिष्टकर्मविधानाच्चाध्यादनेकेषामपि
गुणानां विधिः सिद्धतीति न वाक्यभेदः ॥

बर्हिर्वादिशब्दानां
जातिवाचिताऽधिक-
रणम् ।

सू० बर्हिराज्यथोरसंस्कारे शब्दलाभादत-
च्छब्दः ॥ ७ ॥

कर्मनामप्रसङ्गात् द्रव्यनाम्नां बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दानां संस्कृतेषु
शास्त्रस्यैः सर्वैः प्रयुज्यमानानामसंस्कृतेऽपि जातिमात्रे कैश्चिदशास्त्रस्यैः
प्रयुक्तानां किं संस्कारनिमित्तता यूपादिवत् ? उत जातिवाचिते ? ति चिन्त्यते
तत्र पीत्वादिवदश्वबालादिवच्च शास्त्रस्ययाज्ञिकप्रसिद्धिः सार्वत्रिकी

अशास्त्रस्यत्वेच्छकतिपयप्रसिद्धेर्बलीयसीति संस्कारनिमित्ततेति प्राप्ते ब्रूमः ।
 “अन्यव्यतिरेकाध्यामेतेषां जातिवाचिता । व्यभिचाराच्च संस्कारनिमि-
 त्तत्वं प्रकल्प्यते” । न हि शास्त्रस्याः सर्वलोकस्याश्च जातिमपहाय प्रयु-
 ज्यते । संस्कारत्वमपहाय जातिमात्रे केचित्प्रयुज्यते तेन जातिमेते न
 व्यभिचरन्ति, व्यभिचरन्ति तु संस्कारम् अतो जातिवाचिता ।

न च शास्त्रस्यसर्वलोकविरोधः, तत्रापि जातिरनपगमादित्युक्तम् ।

न च जातिमात्रे शास्त्रस्यानामप्रयोगादतद्वनत्वं, न हि यो यत्र
 शक्तः स तत्र सर्वैः प्रयोक्तव्यः, तस्माज् जातिवचनाः ॥

प्राप्तव्यादिपदानां यौगि-
 कत्वाधिकरणम् ।

सू० प्रोक्षणीपृथसंयोगात् ॥ ८ ॥

प्रोक्षणी-शब्दस्यापि पूर्ववत्सर्वलोकशास्त्रस्यप्रयोगात्संस्कारनिमि-
 त्तत्वं प्राप्तमपवादोऽसंस्कृतेऽपि क्वचित्प्रयोगादव्यभिचाराज् जातिनिमित्तता
 प्राप्ता, न चावयवार्थता युक्ता समुदायप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वात् । अवयवद्वारेण
 हि विशिष्टार्थप्रतीतिर्वाक्यादिव वाक्यार्थप्रतीतिः पदार्थनिमित्ता लाव-
 ण्यिकी, समुदायप्रसिद्धौ तु श्रुत्या प्रतीतिरिति सैव बलीयसी । उच्यते ।

“रूढिर्लब्धात्मिका योगं बाधते न त्वलम्बिका ।

तत्रैव चात्मलाभोऽस्या यत्र नावयवार्थता” ॥

यथा वृत्तेऽश्वकर्णस्य सत्सु त्ववयवार्थेषु तत एवोपपन्नत्वादर्थोपपत्तिः
 परिचीणा नादृष्टां समुदायस्य शक्तिं कल्पयितुं क्षमा, सन्ति त्ववयवार्थाः ।
 प्रकृष्टोत्पणहेतुत्वात् स्त्रीलिङ्गत्वाच्च तेनात्र नात्मानं लभते रूढिर्वाक्यार्थं
 वाक्यवत् तस्माद्यौगिकः प्रोक्षणीशब्दः ॥

निर्मन्थशब्दस्य यौगिकत्वाधिकरणम् । तथा निर्मन्थ्ये ॥ ९ ॥

टी० निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति विषयवाक्यात्निर्मन्थ्यशब्दस्यापि
 शास्त्रस्य सार्वलौकिकप्रयोगात्संस्कारवाचित्वमव्यभिचाराद्वा जातिनिमित्त-
 त्वमुद्वाह्य प्रसिद्धावयवार्थत्वात्पूर्ववद्यौगिकत्वं साधनीयं विशेषस्त्वेतावान्

प्रोक्तणीशब्दो हि सेचनसाधनत्वनिमित्तः । अस्ति चापां सेचनसाधनत्वं सर्वदेति युक्तं यौगिकत्वं निर्मग्न्यशब्दस्तु मन्यनकर्मत्वनिमित्तः ।

न च निष्पन्नस्याग्नेर्मन्यनकर्मत्वयोग्यताऽस्ति निष्पन्ने चाग्नावयं शब्दो लोके प्रयुज्यते निर्मग्न्यमानय यत्यामह इति ।

न च भूतपूर्वण योगेन प्रवृत्तिः प्रतिलक्षणमग्निभेदात् अन्यो ह्यग्नि-
र्मन्यननिष्पन्नः स तदैव नष्टः, अन्यश्चायं पाकाय नीयते सोऽयमसत्यव-
यवार्थे प्रयुज्यमानं संस्कारमिव योगमपि व्यभिचरतीति न तन्निमित्तः,
जातिं तु न व्यभिचरतीति तद्व्याचिन्त्यमेव युक्तमिति इमां^१ विशेषां शङ्कां
निवर्तयितुमतिदेशः क्रियते । भूतपूर्वमपि योगं निमित्तीकृत्य संतानाभिप्रा-
येण प्रयोगोपपत्तेर्न रूढिरत्यन्तापरिदृष्टा कल्पयितुं शक्यते तस्मादौगिकः ॥

अथ वैश्वदेवादिशब्दानां
नामधेयत्वाधिकरणम् ।

सू० वैश्वदेवविकल्प इति चेत् ॥ १० ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागाः समान्माताः आग्नेयमष्टाक-
पालं निर्वपति^२ सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं
चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिन्तां द्वावापृथिव्यमेककपालमिति ।
तत्संनिधाविदमाम्नायते “वैश्वदेवेन यजेते”ति । तत्र संशयः किं यजे-
तेत्यनूदितानां यागानां वैश्वदेशब्देन गुणविधिः, विश्वेदेवा देवता वि-
धीयन्ते किं वा तेषामेव नामधेयमिति “तत्र नामत्वपक्षे स्याद्वाक्यमेतदन-
र्थकं देवताऽतो विधेया स्याद् गत्यभावाद्विकल्पते” । नामत्वपक्षे हि तस्या-
विधेयत्वाद्यागस्य चारूपत्वेनाविधेयत्वात्समस्तवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गः, त-
स्मादुणविधिः, अन्याद्यवरुद्धेषु यागेषु देवतान्तरमनवकाशमिति चेत् न
विकल्पसंभवात् न ह्यद्यापि सूत्रभाष्यकाराभ्यामुत्पत्तिशिष्टप्राबल्यं कथित-
मिति तुल्यबलतां मन्यते ।

१ विशेषशङ्का निवर्तयितुमतिदेश इति युक्तः पाठः ।

२ निर्वपेदिति पुस्तकान्तरपाठः ।

चतुर्थः पादः ।

१८५

ननु च गुणाधिकरणे बलाबलं वक्ष्यते तेन गतार्थमिति चेत् न ।
 आनर्थक्याधिक्यात् वक्ष्यति हि श्रुतिलिङ्गाधिकरणे दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य
 बाधे यदि किञ्चिदनर्थकं भवति ततो विपरीतोबाधो भवतीति तदिहा-
 प्यविधीयमाने गुणे समस्तस्यैव वाक्यस्यानर्थक्यप्रसङ्गादेव तैव विधातव्यं
 सा च गत्यभावादुत्पत्तिशिष्टाऽप्युत्पत्तिशिष्टैरन्यादिभिर्विकल्पयिष्यते, स्या-
 देतदेवं यदि वाक्यानर्थक्यं स्यात् तत्त्वनुवादत्वेऽपि समुदायीकरणेनार्थ-
 वत् । न हि नानावाक्यचोदितानाम् आग्नेयादीनामेकशब्दोपादानादृते
 समुदायभावापत्तिरेकसंज्ञासंबन्धो वा लभ्यते । सति त्वनुवादे तेनैव
 निमित्तेनैकप्रतीत्याहूतानामेकसमुदायत्वमेकनामधेयत्वं च लभ्यते । ततश्च
 प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतित्येवमादिषु वैश्वदेवनामकस्याग्नेयादिसमु-
 दायस्य ग्रहणं सिद्धं भवति । इतरथा ह्यामिन्नायागस्यैव वैश्वदेवत्वप्रत्य-
 क्षप्रत्यभिज्ञानात्प्राचीनप्रवणादिसंबन्धः स्यात् । नन्वनुवादोऽपि श्रुत्यर्थबला-
 दामिन्नायागस्यैव स्यात् । इतरथा हि वैश्वदेवावैश्वदेवेषु वैश्वदेवशब्दः
 छत्रिन्यायेन कल्प्यः स्यात्, न आनर्थक्यात् । आमिन्नायागस्यैव देशा-
 दिसंबन्धोऽसत्यप्यनुवादे लभ्यते ततश्च तदवस्थमानर्थक्यं स्यात् । वरं चा-
 नर्थक्याल्लक्षणाश्रयणं, न चावश्यं लक्षणा । वाक्यशेषदर्शितयोगवशेन
 श्रुत्येवाष्टानामपि यागानां नामत्वसंभवात् । एवं हि श्रूयते “यद्विश्वेदेवाः
 समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” । तदनेन योगेनाष्टानां नामत्वव्यु-
 त्पादनार्थायमनुवादः, सति चानुवादत्वेनाप्यर्थवत्त्वेन देवताविशिष्टयागा-
 न्तरमपि शङ्कनीयम् । गौरवात् प्रकृतप्रत्ययबाधाच्च । अष्टौ हवींषीति-
 चात्यन्तानन्यगतिलिङ्गविरोधात् तस्मात्समुदायानुवादः । तत्र च यष्टृत्व-
 योगेन वैकदेशदेवतात्वेन वा विश्वेषां देवानां समवायात्तत्प्रत्यन्यायेन
 नामधेयं वैश्वदेवशब्दः ॥

वैश्वानरोऽष्टत्वाद्यर्थवा-
 वादताधिकरणम् ।

सू० पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समा-
 म्नाये ॥ ११ ॥

“वैश्वानरं द्वाशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जात” इत्युक्त्या “यदष्टाकर्पा-

लोभवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नक्षकपालस्त्रिवृत्तैवास्मि" वि-
त्येवमादि श्रयते तत्र विचारः । किमष्टाकपालादिशब्दाः प्रकृतवैश्वानरया-
गस्य नामधेयः ? मुत तत्रैव गुणविधिः ? अथ फले गुणविधिः ? किं वाऽर्थवादः ?
इति, तदर्थं च गुणविधिपते सर्वेषामष्टाकपालादीनामुत्पत्तिशिष्टता संभ-
वति ? किं वा सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टता ? । अथ वा द्वादशकपाल उत्पत्तिशिष्टः ?
अन्ये तूत्पत्तिशिष्टाः ? इति । तत्र वैश्वानरसामानाधिकरण्यादष्टत्वादीनां
द्वादशेषु प्राप्तेस्तत्प्राप्त्यायेन नामधेयत्वमाशङ्क्य द्रव्यवचनत्वाद्यागसा-
मानाधिकरण्याभावात्तत्प्राप्त्याभावाच्च गुणविधिः । तथा हि यद्यपि
द्वादशस्त्रष्टौ विद्यन्ते तथापि न द्वादशकपालेऽष्टाकपालः समस्ति । यो-
ह्यष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः सोऽष्टाकपालः ।

न च पुरोडाशेषु पुरोडाशान्तरमस्ति ।

न च द्वादशकपाल एवाष्टसु संस्कृत इति शक्यते वक्तुम् । अष्टानां
तत्र सापेक्षत्वात् अष्टभिश्चतुर्भिश्चासौ संस्कृतो न केवलैराष्टभिः, तत-
श्चासामर्थ्यात्तद्वितानुपपत्तिः तस्मात्प्राप्त्याभावाच्च तत्प्राप्त्यत्वम् । अत
एव नार्थवादत्वं, न ह्यविहितस्याष्टाकपालस्य स्तुतिः संभवति तस्मा-
दुणविधिः । अष्टाकपालद्रव्यमष्टत्वसंख्या वा विधीयते वैश्वानरयागे न
चात्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरोधादविधानम् सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वात् ।
एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरं द्वादशकपालमित्यादि यस्मिञ्जात इत्येवमन्तम् ।
एकोपक्रमावसानत्वात्तन्मध्ये चाष्टत्वादयः श्रुताः सर्व एवात्पत्तिशिष्टाः
संभवन्ति । यद्वा सर्व एवात्पत्तिशिष्टा वैश्वानरं द्वादशकपालमिति देवता-
विशिष्टयागविधानात् । तत्र यदष्टाकपाल इत्यादिभिर्जाक्यान्तरैर्वैक-
ल्पिकद्रव्यविधानम् । उपक्रमे तु द्वादशकपालशब्दो गुणवाक्यप्राप्त-
द्रव्योपलक्षणार्थो न विवक्षितः । विवक्षितत्वेऽष्टाकपालादीनामानर्थक्यं
स्यात् तस्मादुणविधिः । उच्यते "उत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वं न तावदुपपद्यते ।
सर्वेषामर्थभेदेन वाक्यं तत्र हि भिद्यते" । अर्थवादत्वे ह्येकवाक्यत्वं
सिद्ध्यति । त्वत्पत्ते तु नानागुणविधानेनार्थभेदाद्वाक्यभेदः स्यात् । किंच

निर्वपतिनाऽत्र कर्मविधानम् स च द्वितीयान्तेन द्वादशकपालेनैव संव-
 द्यते न च प्रथमान्तेऽष्टाकपालादिभिः, ततश्च द्वादशत्वमुत्पत्तिवाक्यगत-
 त्वादितरेभ्यो वाक्यान्तरविहितेभ्यो बलवत्स्यात्, न चाप्युत्पत्तिशिष्टं
 सर्वेषामुपपत्तिमत् । न द्वादशकपालस्य ह्यविवक्षितोपपद्यते वैश्वानरसमाना-
 धिकरणं द्वितीयान्तं द्वादशकपालपदं निर्वपतिसंयुक्तं नाविवक्षितं विना
 कारणं कल्पयितव्यम् । अष्टत्वादीनामन्यथाऽप्युपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तिशिष्टं
 द्वादशत्वमितीतरेषां कर्मणि विधानासंभवान् घृह्यवर्चसादिफलार्थेन
 वैश्वानरयागमाश्रित्याष्टत्वादिविधानम् । काव्यो हि गुण उत्पत्तिशिष्ट-
 बाधेनापि शक्यते विधातुमिति प्राप्तेऽभिधीयते । “फलार्थेषु गुणेषु
 स्याद्वाक्यभेदोऽर्थभेदतः । उपक्रमोपसंहारसाम्याच्चात्रैकवाक्यता” । “वैश्वा-
 नरं द्वादशकपाल” मिति यैवेष्टिरूपक्रान्ता तामेव यस्मिन् जात एतामिष्टिं
 निर्वपतीत्युपसंयङ्क्षिप्यमाणामन्ते पश्यन्तो न तन्मध्ये वाक्यान्तरमवगन्तुमी-
 श्यहे । फलेभ्यश्च गुणेषु विधीयमानेषु स्फुट एव वाक्यभेदोऽर्थभेदात् त-
 स्मादर्थवादत्वम् । अवयवद्वारेणावयवस्तुतिः द्वादशकपालावयवो हि
 योऽष्टसु कपालेषु श्रुतः सोऽष्टाकपालपुरोडाशसदृश्याद् गौण्या वृत्त्या-
 ऽष्टाकपाल इत्युच्यते स्तोतुं तस्मादर्थवादः ॥

अथ यजमानशब्दस्य प्रस्तरादि-
 स्तुत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० तत्सिद्धिः ॥ १२ ॥

“यजमानः प्रस्तरः” यजमान एकपाल इत्यत्र गुणविधिनामधेया-
 र्थवादसंदेहे सामानाधिकरण्यादेकमितरस्य नामधेयं प्रस्तरशब्दो वा यज-
 मानस्य यजमानशब्दो वा प्रस्तरस्येति शङ्का, भिन्नार्थत्वेन तु प्रसिद्धत्वा-
 च्चैकमपीतरस्य नामधेयम् । न चार्थान्तरवचनेनार्थान्तरस्य स्तुतिर्भवति
 अष्टाकपालादिभिस्त्ववयवद्वारेण स्तुतिरुक्ता द्वादशकपालस्य

न च प्रस्तरावयववचनो यजमानशब्दः, येन स्तुतिः स्यात् ।
 तस्मादन्यतरकार्येऽन्यतरविधानाद् गुणविधिः, तत्रापि यजमानस्य मुख्य-
 त्वाच्छ्रुतिवृत्तो यजमानः प्रस्तरशब्दलक्षिते सुधारणादौ कार्यं विधीयते-

तस्माद् गुणविधिः । नैतदेवं यजमानस्य सुगुणारण्यदौ विनियुक्तस्य स्वप-
 दार्थकरणविरोधात्प्रस्तरवच्च सूक्तवाक्येन प्रहरणादेककपालवच्च सर्वहुत-
 कारणात्सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यात् तस्मादर्थवादः । कथं परशब्देन परस्य
 स्तवनं सामानाधिकरण्यं वा गुणादिति ब्रूमः । कथमगुणवचनो गुणमभि-
 दध्यात् । नाभिदधाति किं तु स्वार्थसंबन्धेन बोधयति । यजमानशब्दा-
 हि स्वार्थमभिधत्ते स चाभिहितः स्वसमवेतं स्वकार्यकरत्वं संबन्धाद्वो-
 धयति । तच्च प्रस्तरेऽप्यस्तीति प्रस्तरबोधः । एवं स्वार्थसदृशे तद्गुणश-
 लीनि तात्पर्यम्भजमानोयजमान शब्दो गौणः संपद्यते यथा लोके सिंहो
 देवदत्त इति । न चाध्यारोपितार्थत्वं लोके गौणत्वं तत्संबन्धिनि अर्थान्तरे
 तदभावात् न सिंहो देवदत्त इति प्रयुज्जानस्य सिंहत्वाद्यारोपोऽस्ति ।
 शौर्यादिगुणविवक्षयैव प्रयुक्ते । प्रतिपत्तारोऽपि सादृश्यमेव प्रतिपद्यन्ते
 नाध्यारोपम् । तस्मादभिधेयसदृशे वृत्तिगौणत्वं नाध्यारोपितवचनत्वम् ।
 कथं तर्हि खपुष्यशशविषाणादिशब्दानां गौणत्वं खपुष्यं भवत्सिद्धान्त इत्या-
 दिषु । न हि तेषां मुख्यमभिधेयमस्ति येन सादृश्यात् गौणत्वं स्यात् । उच्य-
 ते । यद्येषांमभिधेयं नास्ति कथं तस्यान्यत्र तद्रूपारोपः । न हि स्वरूपेणावि-
 द्यमानमन्यत्रारोपयितुं शक्यते तेन तद्रूपमेवारोपितमङ्गीकर्तव्यम् । तत-
 श्वारोपितस्यापि तस्य मुख्यत्वाद्युक्तमन्यत्र गौणत्वम् । त्वत्पक्षे तु खपुष्य
 एव खपुष्यशब्दो गौणः स्यात् आरोपितवचनत्वात्, भवत्विति चेत् न
 सर्वलौकिकविरोधात् । तच्चाध्यारोपो गौणलक्षणम्, स्वार्थसादृश्यं तु
 भवति खपुष्यादीनामपि मुख्यसादृश्यविवक्षयैव लौकिका गौणं प्रयोगं प्रयु-
 ज्जते । यथा ऽकांशस्य पुष्यात्मना शशमूर्ध्ववर्तिनां चावयवानां च विषा-
 णात्मना विकारोऽत्यन्ताप्रसिद्धो निष्प्रमाणकः तथा भवत्सिद्धान्त इति ।
 तस्माद्यजमानवत्कार्यसिद्धावर्थाहितत्वात्प्रस्तरस्य प्रशंसियमित्यर्थवादत्वम्

अथानेयादीनां ब्राह्मण-
 सुत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० जातिः ॥ १३ ॥

“अग्निर्वै ब्राह्मण” इत्यादिष्वपि पूर्ववद् गुणविधित्वं नामधे-
 यत्वं चोद्गाव्यार्थवादत्वं साधनीयम् । निमित्तान्तरकथनार्थं तु सूत्रान्त-

चतुर्थः पादः ।

१८६

रम् । एवमुत्तरसूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि । पूर्वत्र हि परशब्दस्य परत्र वृत्तौ तत्सिद्धिकरत्वं निमित्तमिह तु जातिर्जननमित्यर्थः । द्वावपि ह्यग्निब्राह्मणौ सृष्टिकाले ब्रह्मणो मुखान्जातावित्यर्थेवादे संकीर्तितौ । अनेन निमित्तेनाग्निशब्दो ब्राह्मणे प्रवर्तते स्तोतुम् ।

अथ यूपादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० सारूप्यात् ॥ १४ ॥

आदित्या यूपो यजमानो यूप इत्यत्रापि त एव पक्षाः । सारूप्यं त्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

ननु सर्वत्र सारूप्यं गौणत्वनिमित्तं कोऽत्र विशेषः, सत्यम्, इह तु चतुर्थोक्तत्वं सारूप्यं विवक्षितं चानुषं हि यूपस्य यजमानसारूप्यमूर्तत्वम् । आदित्यसारूप्यमज्जननिमित्तं तेजस्वित्वम् । अतस्तद्द्वारेण यजमानादित्यशब्दाभ्यां यूपः स्तूयते ।

अथापशवादिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थगताधिकरणम् ।

सू० प्रशंसा ॥ १५ ॥

“अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गो अश्वा” इत्यत्र नामधेयत्वमनाशङ्क्यमिति गुणविधित्वेन पूर्वः पक्षः पशुकार्यं गवाश्वव्यतिरिक्तानां प्रतिषेधः प्रतीयते तस्मादर्थवादः प्रशंसानिमित्तस्तु परशब्दस्य पशुव्यतिरिक्तघटादिवचनस्य अपशुशब्दस्य परत्राजादिषु पशुषु प्रयोगः ।

ननु सर्व एव प्रशंसानिमित्तोऽर्थवादः किमत्र विशेषणोपन्यस्यते सत्यम्, । फलमन्यत्र गुणवादस्य प्रशंसा तत्सिद्धादिना गुणेन शब्दः प्रवृत्तः प्रशंसाफलो भवति इह तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि गुणः प्रशंसैव तथा हि अयमत्रावयवार्थः “अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः” इत्यत्रापशव इति नञ्समासगतेन पशुशब्देन प्रथमं गवाश्वगतं प्राशस्त्यमुपादाय पश्चात्तदभावो नञा पश्वन्तरेषु कथ्यते न हि पशुत्वं शक्यं प्रतिषेदुम् । अवश्यं च पशुशब्दोपात्तोऽर्थो नञा पश्वन्तरेषु पर्युदसितव्यः । शक्नोति च पशुशब्दादुपं गवाश्वशब्दाभ्यामेकवाक्यतया संबद्धस्तद्गतं प्राशस्त्यं लक्षयितुम् । तच्च

नञा पर्युदासिष्यते, एतदुक्तं भवति गवाश्वेषु यन्प्राशस्त्यं न तदन्येष्वस्ति ।
तस्मादप्रशस्तास्ते गवाश्वमेव प्रशस्तमिति । सोऽयं गवाश्वगतप्राशस्त्या-
भावः पशवन्तराणाम् अपशूनां च तुल्य इत्यनेनाभिप्रायेण पशवन्तराण्य-
पशव इत्युच्यन्ते ।

अथ बाहुल्येन सृष्टिव्यदेशाधिकरणम् ।
इदमेव च भूमाधिकरणमुच्यते ।

सू० भूमा ॥ १६ ॥

“सृष्टीरूपदधाती”ति सृष्टिशब्दो गुणविधिरर्थवाद इति सेशयः ।
तत्राख्यातसंबन्धाद्विध्यन्तरशेषत्वाभावादर्थवत्त्वाच्च विधिः । सृष्टिलिङ्गा-
मन्त्रा उपधानार्थेन विधीयन्ते नैवं लिङ्गप्रकरणाभ्यामेव मन्त्राणां प्राप्त-
त्वाच्च विधिः संभवति तथा सति परिसंख्या स्यात् बहुषु मन्त्रेषु प्रकरण-
प्राप्तेषु सृष्टिविधानादन्ये परिसंख्यायेन् । सा च त्रिदोषा परिसंख्या-
तानां च मन्त्रान्तराणाम् आनर्थक्यं स्यात् । तस्मादुपधानमेव विधेयम् ।
सृष्टीरिति तु लिङ्गप्राप्तमन्त्रानुवादमात्रं यथा सृष्टमेवावबुद्धे इत्यस्यार्थवा-
दस्योपपत्त्यर्थमिति भाष्याभिप्रायः । केचित्त्वयं मन्त्रविधिरेवेति समर्थय-
न्ते न ह्येकया स्तुवते इत्यादीनामुपधानैकान्तिकं लिङ्गमस्ति येन
प्राप्तिः स्यात् । साधारणलिङ्गत्वाद्वि ग्रहणासादनादिव्यपि दृष्टकानां
प्राप्नुयुः, तत्रास्ति विधेरवकाशः सत्यामप्युपधानप्राप्तौ मध्यमचितिसंब-
न्धार्थमपि प्रत्यक्षविधानमर्थवद्बुद्धिव्यति । ब्रह्मति हि मध्यमायां तु वच-
नाद्वास्त्वणवत्य इति, न चास्मिन्सूत्रेऽवश्यं सृष्टीनामविधानमादत्तव्यम् ।
गुणवृत्तिनिमित्तकथनमात्रपरत्वात्कः पुनरत्र गुणः? सृष्टिसमुदाये हि
भूमाऽस्ति सृष्टिसृष्टिसमुदाये हि सृष्टिभूमाऽस्ति सृष्टिसृष्टिसमुदाये कया
स्तुवतेत्यनुवाके सृष्टिभूमाऽस्तीत्यनेन सादृश्येन सृष्टिशब्दः ।

अथ प्राणभेदादिशब्दानां
स्तुत्यर्थताऽधिकरणम् ।

सू० लिङ्गसमवायात् ॥ १७ ॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि पूर्ववदेव मन्त्रोपादानमर्थवादायै
विध्यर्थे वेति वक्तव्यम् । निमित्तान्तरकथनायै तु सूत्रान्तरम्, तत्र हि भूम्वा
शब्दप्रवृत्तिः, इह तल्लिङ्गवतामल्पत्वात्तत्समवायमात्रादेव शब्दप्रवृत्तिः ।
प्राणभृद्गुह्ये हि प्राणभृत्समवायोऽस्ति । प्राणभृदप्राणभृद्गुणेऽपीत्यनेन
सादृश्येन प्राणभृच्छब्दः । “तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः । वृद्धिः
सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता” ॥

अथ वाक्यशेषेण संदिग्धा-
र्थनिरूपणाधिकरणम् ।

सू० संधिगेषु वाक्यशेषात् ॥ १८ ॥

“अक्ताः शर्करा उपदधाति” “तेजो वै घृत”मित्यत्र संशयः ।
घृततैलवसानामन्यतममेवाञ्जनं कर्तव्यम्? उत घृतेनैव? इति तदर्थं किं
विध्युद्देशार्थवादयोर्विरोधोऽस्ति न वे? इति । स्तावकत्वेन प्रामाण्यम-
र्थवादस्योक्तमिह संदिग्धनिर्णयेऽपि क्वचित्प्रामाण्यं प्रतिपाद्यत इति
सङ्गतिः । तत्राक्ता इति शब्देन येन केनचिदञ्जनम् प्रतीयते विधिश्चायं
बलवानर्थवादतः । “प्राधान्यात्प्रक्रमस्यत्वादप्राप्तविषयत्वतः । तद्वाधाद्
घृतशब्दोऽयं लक्षणाया भविष्यति” । प्रधानं विधिरङ्गं स्तुतिः । न चाङ्गेन
प्रधानं बाधितुं शक्यम् उपक्रमस्यत्वाच्चासंज्ञातविरोधो विधिर्निर्विघ्न-
मेव स्वार्थं बोधयन्नुपसंहारस्य स्वविरुद्धमर्थवादं लक्षणां नयति । विधि-
श्चाप्राप्तविषयत्वाद्यथाश्रुत एव नेतव्यः । अर्थवादस्त्वनुवादत्वान्न लक्ष-
णायाऽपि नीयमानो नातीव दुष्यति । विधेश्च यत्किंचिदञ्जनसाधनं
गम्यत इति तेन बाधितो घृतशब्दोऽर्थवादस्योऽञ्जनसमर्थद्रव्यमात्र-
लक्षणाया भविष्यति । तस्मात् येन केनचिदञ्जनमिति प्रसिद्धे ब्रूमः ।
“विधेर्यदि विरोधः स्याद्वेदेन न चास्त्यसौ । न हि सामान्यशब्दो-
ऽयं विशेषेण विरुध्यते” । सामान्यं हि विधिना बोधितम् । तच्च सर्ववि-

शेषेषु कृत्वमस्तीति न विशेषोपादाने तस्य बाधः । अवश्यं च यः कश्चित्-
द्विशेष उपादातव्यो निर्विशेषसामान्येन व्यवहाराभावत् । तत्रासति विशे-
षप्रमाणे यः कश्चित् स्यात् । अस्ति त्वत्र घृतस्य प्रमाणमर्थवादः । स
हि घृतं स्तुवविधेयस्य स्तुत्ययोगाद्विधेयत्वं गमयति, तस्मात् घृतेनै-
वाञ्जनम् ।

अथ सामर्थ्यानुसारेण
अव्यवस्थितानां व्यव-
स्थाधिकरणम् ।

सू० अर्थाद्वा कल्पनैकदेश-
त्वात् ॥ १८ ॥

विधेरिदानीं प्रतिपादितप्रामाण्यस्य संदिग्धार्थनिर्णयेऽपि सामर्थ्य-
सनायस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयते । “सुवेणावद्यति स्वधितिनाऽवद्यति
हस्तेनावद्यतीत्यवदानसाधनत्वेन सुवादीनि विहितानि । अवदानं च
द्रवाणामान्यादीनांसंहतानां च पुरोडाशादीनां मांसादीनां चास्ति । तत्र
किमविशेषेण स्तुवादीनि भवेयुः, यथासामर्थ्यं वेति तथाऽञ्जलिना सक्तून्
प्रदाव्य जुहुयादिति किं देवताप्रसादादिप्रार्थनायामिव हस्तसंयोगमा-
त्रमञ्जलिहोमे यथासामर्थ्यं व्याकोश एव वा । तत्र विशेषाश्रवणाद-
नियम इति प्रतिभायामुत्तरमुच्यते अशक्यार्थविध्यसंभवादवश्यं विधा-
यकस्य शक्तिः सहकारिणीत्यङ्गीकर्तव्यं तस्माच्छक्तिसहायो विधिरिव
यथासामर्थ्यं विधेयं व्यवस्थापयति द्रवादिषु सुवादीनां व्याकोशस्य च
सक्तुषु अर्थापत्तिवशात्तस्माद् व्यवस्थेति व्यवस्थितम् । “नामार्थवादवि-
धिमन्त्युतश्च वेदस्तद्वृत्तेश्च चरितं च निरस्तदोषम् । धर्मप्रमाणमिह
सिद्धमतः परं तद्वेदप्रकारविनियोगफलादिचिन्ता ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां प्रथमस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयेऽध्याये प्रथमः पादः ।

१८३

शास्त्रदीपिका ।

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यथापूर्वस्य आख्यात-
पटप्रातिपाद्यत्वाधिक-
रणम् । सू० भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रती-
येतैष ह्यर्थोऽभिधीयते ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये धर्मस्य प्रमाणं निरूपितं, प्रथमे पादे चोदनाया, अन-
न्तरं त्वर्थवादमन्तनामधेयस्मृत्याचाराणां, वाक्यशेषसामर्थ्योश्च संदिग्धा-
र्थनिर्णये प्रामाण्यमुक्तम् । एवं समस्तेनाध्यायेन धर्मप्रमाणनिरूपणात्कथं-
लक्षणको धर्म इत्ययमंशो निरूपितः^१, तद्विचारादेव तत्प्रमेयस्य ज्योतिष्टो-
माष्टकादेर्धर्मत्वावधारणात्कोऽयं धर्म इत्ययमंशो विचारितो भवति । वे-
दादिप्रमेयो धर्म इत्येतावत्यवबोधितेऽपि न कात्स्न्येन धर्मस्वरूपमवगतं
भवति । भेदलक्षणेन त्विर्यन्ति धर्मस्वरूपाणीत्यवधारणान्निवशेषस्वरूपा-
वगतिसिद्धिः । अतो भेदलक्षणमपि को धर्म इत्यस्मिन्नंशेऽन्तर्गतं भवति ।
कान्यस्य साधनानीति तु शेषलक्षणे विचारयिष्यते । सर्वं च भेदाभेदशेष-
शेष्यादिप्रमाणबलेन निरूपणीयमिति प्रमाणलक्षणात्प्रश्चात्प्रारम्भः ॥

ननु वेदार्थस्यैव हे भेदाभेदादि शास्त्रे चिन्त्यते तत्र तु वेदप्रामाण्य-
मेवोपयुज्यते, स्मृत्यादिप्रामाण्यस्य तु न तत्रोपयोगं पश्यामः, नैवम् ।
धर्मस्यैव हे भेदाभेदादिविचारः शास्त्रे चिन्त्यते श्रौतस्य स्मार्त्तस्य वा, न
श्रौतस्यैव अष्टकादिष्वपि शब्दान्तरादिलक्षणस्य भेदस्य श्रुत्यादिलक्षणस्य
च शेषिशेषभावस्य प्रयुक्त्यादेर्य तुल्यत्वात् । अपि चाहत्यैव शास्त्रे स्मृत्या-
चारगम्यधर्मविचारः प्रदेशेषु करिष्यते द्रव्यार्जननियमः क्रत्वर्थः पुरुषार्थ
इति, तथा प्रजापतिव्रतानि, तथा तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्त्त-
न् । अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्त्तन् । आचाराद्गृह्यमाणेषु तथा स्या-

१ विचारित इति तु पुस्तकान्तरपाठो नातिशायकः ।

२ भेदाभेदशेषशेषिभावादिप्रमाणबलेनेति पाठान्तरम् ।

३ करिष्यते इति पुस्तकान्तरपाठस्तु युक्तोभाति ।

दित्यादिभिः । तस्माद्भ्रम इत्येव शास्त्रविषयो न वेदार्थ इति, तथा च “दर्शितम् । “धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजन”मिति तथा चात्रातो-धर्मजिज्ञासा, चोदनालक्षणो धर्म, इति सूत्रं को धर्मः कथंलक्षण इत्यादि भाष्यं च न कुर्विकृतिरिव वेदार्थपरं व्याख्येयम् । अतो धर्मप्रमाणत्वेन स्मृत्यादिनिरूपणं नानुपयोगीति सिद्धम् । तत्र भेदपूर्वकत्वाच्चेष्टलक्षणादेः प्रथमं तावद्वेदलक्षणमारभ्यते शब्दान्तरादिभिः । तत्र शब्दान्तराभ्यासनामधेयगुणप्रकरणान्युत्पत्तिपरतां विधेर्बोधयन्ति^१ । उत्पन्नस्य चोत्पत्त्यन्तराभावाद्वाक्यान्तरविहितात्कर्मणः स्ववाक्यविषयस्य भेदं बोधयन्ति । संख्या त्वेषामेवान्यतमेनोत्पत्तिपरत्वे विधेरवगते सत्यनेकोत्पत्तिपरतां विधेर्बोधयन्ती स्ववाक्यविधेयानामेव कर्मणां मियोभेदमावहतीति वेदितव्यम् । तदिह धात्वर्थभावनापूर्वाणां त्रयाणामपि भेदः प्रतिपादयिष्यते । तत्रापूर्वस्याशब्दार्थत्वात् स्वरूपेण भेदनिरूपणाशक्तेर्भावनाभेदानानुनिष्पादी भेदस्तद्वेदश्च करणीभूतधात्वर्थभेदद्वारेण वक्ष्यते । तच्च धात्वर्थस्य करणत्वे सति वक्तुं शक्यते नान्यथेति प्रस्तुतधात्वर्थभेदानुनिष्पादपूर्वभेदानुसारसिद्ध्यर्थमाद्यमधिकरणमुपोद्घातत्वेनाध्यायस्याभ्यते । किमिहोदाहरणं “श्येनेनाभिचरन्यजेत” “चित्रया यजेत पशुकामः ‘सोमेन’ यजेत” “हिरण्यमात्रेयाय ददाति” “हिरण्यं भार्य” समिधो यजति दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि यद्येनमात्विज्यादृतं सन्तं निर्हरेन्नानीध्रे जुहुयाद्दशहोतारं चतुर्होतीतेनाज्येन । यः कामयेत वीरो म आजायेतेति म चतुर्होतारं जुहुयादित्यादि यावत्किंचिददृष्टार्थं विधानं क्रत्वर्थं पुरुषार्थं काम्य नैमित्तिकं वा द्रव्योपपदं वा नामोपपदं वा गुणोपपदं वा तत्सर्वमुदाहरणम् । केचित्त्वधिकारचोदना एवोदाहरन्ति । तासु च सर्वासु विरुद्धत्रिकद्वयापत्त्या नामैवोपपदम् । अतो नामोपपदाद्येवोदाहरणमित्याहुः, तदयुक्तम् । तथाहि यद्यपि तावदधिकारचोदना एवोदाहरणं तथाऽपि न तासु सर्वासु नामै-

४ बोधयन्ति सन्ति इति पुस्तकान्तरपाठो नातिशायकः ।

१ उत्पन्नस्योत्पत्त्ययोगादिति पाठान्तरम् ।

वोपपदम् । यदेव हि यौगिकवाक्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशयुक्तं तदेव नाम-
धेयम्, इतरत्त्वधिकारावगतमपि गुणार्थमेव । यथा “यः कामयते वीरोम-
आजायेतेति स चतुर्होतारं जुहुयादिति चतुर्होतृशब्दोऽमन्त्रवचना न-
नामधेयं तथा यद्येनमात्विज्याद्वृन्तं सन्तं निर्हरेत्त्राग्नीध्रे जुहुयाच्चतुर्थे-
हीतिनाज्येनेति नैमित्तिकाधिकारावगतमाज्यपदं न नामधेयम् ॥

न च विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । मत्त्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानसंभ-
वात् । वरं च लक्षणाऽप्रसिद्धार्थकल्पनात्, इतरथा हि सोमेन यजेतेत्यपि
सोमपदं नामधेयं स्यात्, उत्पत्तिवाक्येऽपि गुणपक्षे लक्षणाऽस्तीत्यभ्यासाधि-
करणे स्वयमेव निबन्धनकारेणोक्तं “यागविधानेनेत्यादिना । युक्तं चैतत्
तथाहि तत्राऽपि हि यद्यपि प्रथमपूर्वान्तरमप्रतिपन्नं तथाऽपि प्रत्ययेन
तावत्तदेवाभिधीयते । तत्करणं च याग इति दोषसाम्यान्नामत्वं स्यात् ।
न चैवं युक्तं । किंच “सौर्यं चरुं निर्वपेद्द्रव्यवर्चसकामः” “वायव्यं श्वेतमाल-
भेतेति अधिकारचोदनेयम् । अत्र चरुं श्वेतमिति द्रव्यगुणशब्दौ सौर्यादि-
पदं भावार्थं नियोगविषय इति निबन्धनकारः शब्दानुबन्धवादी
मन्यते तेन तदप्यत्रोदाहरणम् । भावार्थयुक्तार्थचोदनात्वाच्च । तथा
हिरण्यं भार्यमित्युक्तवर्त्यत्वाद्विश्वजिदादिवदुदाहरणम् अत्र चरुश्चेतिहि-
रण्यसौर्यशब्दा द्रव्यगुणवचना न नामधेयम् । अतो नामोपपादान्येवो-
दाहरणमित्युक्तमेतत् । भाष्यविरुद्धं च भाष्यकारो हि भावार्थाधिक-
रणस्य प्रयोजनमभिदधानः सिद्धान्ते श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधुपादानं प्रयो-
जनमाह, नामधेयत्वे हि कस्य प्रतिनिधिः स्यात् । न चावश्यमधिकारचो-
दना एवोदाहरणम् “सोमेन यजेत” “हिरण्यं ददाती” त्यादिष्वपि कुतोऽ
पूर्वमिति विचारसंभवात् । यद्यपि तेषु प्रधानापूर्वानुवादशङ्कायां न प्रथ-
मपूर्वान्तरं प्रतीयते तथाऽपि पश्चादपि तावत्प्रतीयमानं किं विषयं
प्रत्येतुं न्याय्यमिति संभवति चिन्ता ।

१ न चैवमिष्टम् इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ भावार्थयुक्ताधिकारचोदनात्वादिति पाठान्तरम् ।

ननु पश्चात्कारकविशिष्टस्य कर्मणो ग्राहकगृहीतस्यावान्तरव्या-
पारत्वेन कल्प्यमानं भावार्थविषयत्वेनैव निर्णेतमिति न विचारावसरः ।
स्यादेवं यदि कर्मैव ग्राहकेण गृह्यत इति प्रागस्मादधिकारोऽस्तिद्वं स्यात्
न तु तत्सिद्धम्, अत्रैव ह्येतद्विचार्यते । किं सर्वाणि पदानि क्रियाकारकसं-
बन्धानादरेण अपूर्वस्य विषयीभवन्ति ? उत क्रियाकारकसंबन्धापरित्यागे-
नेतरपदविशेषितमेकमेव पदम् ? ॥ यदाप्येकं तदाऽपि द्रव्यादिपदं भावा-
र्थविशेषितं विपरीतं वे ? ति । तत्र क्रियाकारकसंबन्धावगमात्प्रागपि द्रव्यगुण-
योर्भावार्थकारकत्वेन श्रवणादन्योत्पादकस्वभावाच्च भावार्थादेवापूर्व-
मिति स्थिते चास्मिन् क्रियाकारकसंबन्धापरित्यागन्याये ग्राहकगृहणमपि
भावार्थस्यैव भवति । तस्यान्योत्पादकस्वभावत्वात्कारकत्वाच्च द्रव्यगुणयोः
अतश्चापूर्वमपि तत एव स्यात् । असति तु तस्मिन् न्याये हिरण्यं ददा-
तिश्च मिथःसंबन्धानादरेण ग्राहकेण गृह्येयाताम् । दानोपसर्जनं वा
हिरण्यम् । ततश्चापूर्वमपि पश्चात्कल्प्यमानमुभयविषयं हिरण्यविषयं
वा स्यात् तस्मात्तत्रापि भावार्थविषयत्वमपूर्वस्यैतदधिकरणाधीनमिति
युक्तमुदाहरणत्वम् । तस्माददृष्टार्थं सर्वमत्रोदाहरणम् । तत्र संशयः । किं
सर्वाणि पदानि प्रत्येकमपूर्वं प्रतिपादयन्ति ? उतैकः मिति । तदर्थमिदं
विचार्यते किं सर्वेषामर्थाः फलभावनायां कारणः मुक्तैकस्यैव कारणत्वम्
इतरे च तदर्थाः ? इति । यच्च फलसाधनं ततोऽपूर्वं कल्प्यते अतो यस्तस्य
वाचकत्वेनापूर्वं प्रतिपादितं भवतीति । ततश्च सर्वेषां फलसाधनत्वे
सर्वेभ्योऽपूर्वमेकस्य तु साधनत्वे तत एवापूर्वमिति । तत्र प्रधानसंबन्ध-
लाभादवैरूप्याच्च सर्वेषां फलेन संबन्धः । अन्यथा हि यत्फलसाधनं तस्य
फलं प्रत्युत्पादानविधानगुणभावात् इतरत्तु प्रत्युद्देशानुवादप्रधानत्वाद्वैरूप्यं,
मत्वर्थलक्षणा वा स्यात् । तस्मात्सर्वेषां फलसंबन्ध इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

१ तत्पश्चादिति पुस्तकान्तरम् ।

२ प्रागस्मादधिकरणादिति तु युक्तः पाठः ।

३ स्वभावत्वाच्चेति पाठान्तरम् ।

४ यस्तस्य वाचकस्तेनापूर्वमिति युक्तः पाठः ।

अपूर्वस्य तावददृष्टत्वादेककल्पनयैवोपपत्ते वाक्ये नानेककल्पनमुपपत्ति-
मत् तस्मादेकमेव फलसाधनमितरत्तु तदर्थमिति ।

न च वैरूप्यं, श्येनादीनां नामत्वसंभवात् सोमादिषु मत्वर्थलक्ष-
णाश्रयणात् । वरं चादृष्टकल्पनातो लक्षणा तस्मादेकमपूर्वं यदैकं तदा
संदेहः । किं भावशब्देभ्यः ? उत द्रव्यगुणशब्देभ्यः ? इति तदर्थे च किं भावार्थाः
फलेन संबध्यन्ते ? किं वा द्रव्यगुणशब्दार्थाः ? इति । नन्वनियमेन यत्किञ्चिद्ब्र-
वतु न त्ववश्यं नियन्तव्यम् । उच्यते नानियमो वाक्येन बोधयितुं शक्यते
तस्यैकरूप एवार्थः । न हि तत्कदाचिद्यागस्य फलवत्त्वमितरस्य च ताद-
र्यं प्रतिपादयति कदाचिच्च विपर्ययम्, वचनव्यक्तिभेदात् । तस्मादेकरूप
एव वाक्यार्थः स किं रूप इति चिन्तयितव्यम् । तत्रानध्यवसायमेव
केचित्पूर्वपक्षमाहुः । तदयुक्तम्, तथा ह्यप्रामाण्यमेव स्यात् तच्चायुक्तम् ।
तथा सति हि प्रमाणलक्षण एवायं विचारः स्यात् न त्विह सिद्धत्वा-
त्प्रामाण्यस्य ।

ननु पक्षद्वयेऽप्यनुष्ठानस्यैकरूपत्वेनाध्यव्यवसितत्वाच्चाप्रामाण्यं, मू-
खप्रलपितमेतत् । यदि पक्षद्वयेऽपि न कश्चिदनुष्ठाने विशेषः किमर्थमधिक-
रणम् । अपि च पूर्वपक्षे श्येनादीनां गुणविधित्वात् श्येनद्रव्येण यष्टव्यम् ।
सिद्धान्ते तु नामधेयत्वात्सोमेन यष्टव्यमित्यस्ति विशेषः । यथाऽऽह भाष्य-
कारः “स्यित एतस्मिन्नधिकरणे गुणविधिर्नामधेयमिति विचारः” इति । यत्तु
न सिद्धान्तेऽपि नामधेयं “सोमेन यजेते”ति तत्र प्रतिनिधिसद्भावः प्रयोज-
नम् । तदप्याह भाष्यकारः । यदि द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वं बोधयन्ति द्रव्यगु-
णापचारे न प्रतिनिधिरूपादातव्यो यथा पूर्वपक्षः, यथा तर्हि सिद्धान्तः ।
द्रव्यं गुणं वा प्रतिनिधाय प्रयोगोऽनुष्ठातव्य इति तस्मात्प्रसज्यत एवाप्रा-
माण्यमिति नैवं पूर्वः पक्षः । किंतु द्रव्यादिभ्यो ऽपूर्वं त एव फलसाधन-
मिति । कुतः, फलं हि साध्यमानत्वात्सिद्धं साधनमिच्छति, द्रव्यादि च
तथा यागः स्वयं साध्यो न साधनम् । श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ फलं
समिधो यजतीत्यादौ च फलवदुपकारः साध्यरूपत्वात्सिद्धारूपं साधनम्-

पेतते न साध्यान्तरम् । द्रव्यगुणौ च सिद्ध्युपपत्त्यात्तदाकाङ्क्षां पूरयितुं समर्थौ
यागादयस्तु स्वयमेव साध्यत्वाच्च साधनत्वयोग्याः । तस्मात् द्रव्यादिभ्यः
फलम् । यत्तु भाष्यकारेणाविशेषणेत्युक्तं तच्छब्दतो विशेषानवगमाद्दृष्टु-
स्वभावेन द्रव्यादिभ्य एव फलं युक्तमित्येतदभिप्रायम् । तस्माद्द्रव्याद्येव-
फलभावनायाः कारणमिति प्राप्ते ऽभिधीयते । “भावनैव हि भाव्येन फले-
नान्वेतुमर्हति । धात्वर्थः कारणं तस्यां लाघवात्सन्निकर्षतः” फलमपि
कारकं कारणमपि, न हि कारकाणि मिथःसंबध्यन्ते । किंतु क्रियया, सा
चेह प्रत्ययवाच्या फलभावना, तेन तथैव फलं संबध्यते तद्द्वारेणैव कारणस्य
फलसंबन्धः । तस्यां च धात्वर्थस्यैव कारणत्वं युक्तम् । कल्पनालाघवात्तस्मिन्
हि फलवति अपूर्वसाधने कल्पिते द्रव्यादेस्तन्निवृत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनं
द्रव्यादिभ्यस्त्वपूर्वं कल्प्यमाने धात्वर्थोऽसिद्ध्युपपत्त्यः सिद्ध्युपपत्त्यस्य द्रव्यादेर्न
दृष्टमुपकारं शक्नोति कर्तुमिति ततोऽप्यपरमदृष्टं कल्पनीयम् । सचिच्छब्दश्च
प्रकृत्युपात्तो धात्वर्थः प्रत्ययवाच्या भावनया पदश्रुत्या संबध्यते, द्रव्यादि-
तु पदान्तरेणोपात्तं वाक्येन श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी । साध्यरूपोऽपि
धात्वर्थः स्वसाधननिष्पादितः सन् शक्नोति फलं साधयितुम्, तस्मात्स
एव भावनयाः कारणम् । का पुनरियं धात्वर्थातिरेकिणी भावना नाम
यस्यां धात्वर्थः कारणम् ? कर्तृव्यापार इति चेत् । नन्वसौ पचावधिश्रयणा-
दिर्यजौ च मानसस्त्यागस्तद्वेतुर्वा प्रयत्नः सङ्कल्पो वा गतौ चलनं ते
चाधिश्रयणत्यागप्रयत्नसंकल्पचलनादयो धात्वर्था एवेति न धात्वर्थातिरे-
किणी भावनामुपलभामहे । प्रयत्नो भावनेति चेत् । रथो गच्छतीत्यादौ
व्यभिचारः । स्पन्द इति चेत् यजेतेत्येवमादिषु आत्मकर्तृकेषु व्यभिचारः ।
उभयसाधारणमुदासीन^१ त्वविच्छेदसामान्यं भावनेति चेत् शब्दादिष्वभाव-
प्रसङ्गः । न हि शब्दस्य विभोरचेतनस्य प्रयत्नः परिस्पन्दो वाऽस्ति । तत्राभिधा-
भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यत
इत्यादिविरोधः । तस्माद्भुक्त्यं भावनारूपम् । किमत्रोच्यते । उक्तं ह्येतदा-

चार्यैः । ‘‘धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्व्येषा न लक्ष्यते । तथाऽपि सर्वसामान्य-
रूपेणान्यावगम्यत’’ इति । विवृतं चैतन्मण्डनेन कथ्यमानाद्रूपभेदाद्विधा-
धात्वर्थसङ्गतिः । अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना किं प्रदुष्यतीति ।
एतदुक्तं भवति । सत्यं न धात्वर्थातिरेकिणी भावना धात्वर्थानामेव तु
द्वे रूपे पाको यागः प्रयत्नः संकल्पश्चलनं क्लेदनमभिधानं क्लेदनमिति ।
प्रातिस्विकं धात्वभिधेयम् एकमक्रियात्मकं सिद्धस्वभावम् । अपरं तु सर्वधा-
त्वर्थानुयायिकरोतिप्रत्ययवेद्यं क्रियात्मकं साध्यस्वभावमन्योत्पादानुकू-
लात्मकमाख्याताभिधेयं । तथाहि यः स्पन्दते यो यजते प्रयतते चलति
अभिदधाति ते सर्वे करोतिप्रत्ययभनुभवन्ति भिन्नष्वपि धात्वर्थेषु । तच्च
रूपमुत्पाद्यवस्त्वन्तरकर्मकमेव सर्वदा प्रतीयते । तदेव च भवितुः प्रयो-
जकव्यापारो भावनेत्युच्यते । तच्चाख्यातेष्ववगम्यमानत्वात्तदभावे पाका-
दावनगमादाख्याताभिधेयमाश्रीयते । येऽपि प्रयत्नं भावनामाहुः ये च स्पन्दं
ये चोभयं तेऽपि स्वरूपेण तेषां भावनात्वमाहुः किं त्वन्योत्पादानुकूलत्वं
रूपं तच्च सर्वधात्वर्थानामस्तीति सर्वव्याप्येव भावनारूपमङ्गीकर्तव्यं ।
तस्मिंश्च क्रियारूपे प्रकृत्युपात्तोयागादिः कदाचित्कर्मत्वेन संबध्यते पाकं
करोति यागं करोतीति कदाचित्करणत्वेन यागेन स्वर्गं करोति पाकेनौद-
नमिति यथा विवक्षितम् । तद्यदा यागादेः कर्मत्वेन सङ्गतिस्तदा तद्वृत्तुभूतः
प्रयत्नः संकल्पादिर्वा धात्वन्तरार्थोऽपि यजेतेत्यत्र पदे यागकृतिरित्येवंरूपे-
णाख्याताभिधेयतां भजते । संकल्पादिकं तु विशेषरूपं धात्वन्तराभिधेयं
प्रमाणान्तरवेद्यं नाख्यातेन स्पृश्यते यदा तु विधिवशात् करणत्वेन यागस्य
सङ्गतिः, कर्मत्वं तु स्वर्गादेर्दर्शपूर्णमासयागेन स्वर्गं कुर्यादिति तदा न
यागस्य हेतुभूतैव कृतिराख्यातेनोच्यते यागस्य कर्मत्वाभावात् फलस्यैव
कर्मत्वात्तत्कर्मिका कृतिराख्यातेनोच्यते यागस्तु कारणम् । अतो यदवस्यो-
यागः स्वर्गं संपादयति तदवस्यो यागो येन व्यापारेण संपद्यते स व्यापारः
स्वर्गकृतिरित्येवंरूपेणाख्याताभिधेयो भवति तस्यापि व्यापारस्य विशेषरूपं
प्रमाणान्तरवेद्यं नाख्यातेन स्पृश्यते यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यनेन ह्येताव-

दगम्यते यथा यागात्स्वर्गो भवति तथा व्याप्रियेतेति तत्र कथं व्यापरित्यं कोऽसौ व्यापार इति व्यापारविशेषात्मककथंभावापेक्षायामन्यन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारसंपादनं शास्त्रान्तरैरवगम्यते यागस्वरूपस्य च संपादनमर्थोपत्त्या । न ह्यनिष्ठादितस्य करणत्वमुपपद्यते तेन स्वरूपसंपादनं प्रयाजादिभिश्चोपकारसंपादनमिति सकलोऽयं व्यापारः स्वर्गकृतिरित्यनेनाकारेणाख्यातेनाभिधीयते, विशेषरूपं च प्रयाजादिशास्त्रान्तरावगम्यन्तेन सकलोऽयं प्रयाजादिव्यापारः फलभावनाया एव प्रपञ्चः । तेन च व्यापारेण फलसाधनात्मना संपद्यमानो यागः करणम्, एतदेव हि करणानां करणत्वं यदुत फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृव्यापारेण फलसाधनात्मना संपत्तिः परशोरिवोद्यमननिपतनाभ्यां द्वैधीभावसाधनतया तत्सिद्धा धात्वर्थोतिरिक्ता भावना । नन्वेवं धात्वर्थसामान्यमेव भावना स्यात् नेति ब्रूमः । विलक्षणत्वात्प्रतिधात्वर्थम् अन्यद्वि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यम् अन्यच्च चलनादेः संयोगादि प्रति फलभेदात् । एकात्मकत्वे हि तद्वृत्त्यै फलभेदो न स्यात् भिन्नेषु रूपेषु भावनात्वसामान्यमनुवर्तते यागादिष्विव करणत्वसामान्यम् । अयं चापरो विशेषः, यतो धातोर्ध्यादिकात्प्रत्यय उत्पन्नस्ततो धात्वर्थान्तरं संकल्पादिकं तत्कृतिरूपेण प्रत्ययेनोच्यते न यजिरेव । तत्तु कामं धात्वन्तरेणोच्यताम् । इह तावदेकान्ततः प्रत्ययार्थः, यजिस्तु तत्र कर्म करणं वा तथा संकल्पयतीत्यत्रापि संकल्पादर्थान्तरमेव भावना सङ्कल्पस्तु कर्म करणं वा तेन यतो धातोः प्रत्यय उत्पन्नस्तदर्थव्यतिरिक्तैव भावना तत्कर्मिका तत्करणिका वा तद्वृत्तेन प्रत्ययेनोच्यते न तु तस्यैव रूपान्तरमिति न धात्वर्थसामान्यं भावनेत्युच्यते धात्वन्तरेण तस्याभिधानं नानिष्टं यथा स्पन्दनस्य प्रयत्नस्य वा द्रव्योर्वा भावनात्वे स्पन्दादिधातुवाच्यत्वं, तस्मात्सिद्धं धात्वर्थोक्तिं भावनारूपं, तत्र च धात्वर्थः करणं ततोऽपूर्वं कल्प्यत इति भावशब्देभ्योऽपूर्वम् ॥

अपूर्वस्यास्तताऽधिक-
रणम् ।

सू० चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” “श्यन्नेनाभिचरन् यजेत” इत्येव.

मादिषु अपूर्वे सिद्धं कृत्वा तत्प्रतिपादकशब्दविशेषो विचारितस्तस्य
 त्वस्त्वमेवासिद्धमिति तत्प्रतिपादनार्थमारभ्यते किमेतेष्वपूर्वं नाम
 यागस्वर्गातिरिक्तमस्ति ? ने ? ति विचारः । तदर्थं च किं वाक्यावगतः स्वर्गया-
 गादिसाध्यसाधनभावोऽपूर्वमन्तरेणापि घटते ? ने ? ति तत्र “साध्यसाधन-
 भावो हि श्रूयते स्वर्गयागयोः । वस्त्वन्तरस्य सद्भावे श्रुतिरेव विरुध्यते” । व-
 स्त्वन्तरं हि कल्प्यमानं यागसाध्यं स्वर्गसाधनं च कल्प्येत, तच्चाभ्यस्यमपि
 श्रुतिविरुद्धं स्वर्गयागयोरेव साध्यसाधनभावश्रवणात् । कथं पुनः क्षणिक-
 यागस्य विनाऽपूर्वेण कालान्तरभावि फलसाधनत्व ? मिति यदि ब्रूयात् प्रति-
 ब्रूयादेनमपूर्वोऽपि कल्प्यते कथं यागस्य फलसाधनत्वं, तदा सपूर्वमेव साधनं
 स्यान्न यागः । यागस्यैव शक्तिरवान्तरव्यापारो वाऽपूर्वमिति चेन्न शक्तिमिति
 व्यापारवति चातीति शक्त्यव्यापारयोरेवस्यानायोगात्, तस्माद्व्याग एव वि-
 नष्टोऽपि फलं साधयति, स एव वा फलं यावदवतिष्ठत इति शास्त्रप्रा-
 माण्यादवगन्तव्यं, नापूर्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । “विनष्टस्यासतस्तावन्न कार्या-
 रम्भसंभवः । क्षणिकत्वेन सिद्धस्य नावस्थानं च युक्तिमत्” । तदेव हि श्रुता-
 र्थानुपपत्त्या कल्पयितव्यं न यत्प्रमाणान्तरेण विरुध्यते, विरुद्धं च सर्वप्रमा-
 णैर्विनष्टस्यासतोऽनारब्धवस्त्वन्तरस्य कार्यारम्भकत्वमवस्थानं च क्षण-
 मात्रवर्तिनः प्रमाणविरुद्धमेवातोऽपूर्वमेव कल्पनीयम् ।

न च श्रुतिविरोधः, तस्य यागस्य शक्तित्वात् । अवान्तरव्यापार-
 त्वाद्वा । न हि शक्त्याऽवान्तरव्यापारेण वा व्यवधिर^१करणतामापादयति
 काष्ठादीनामिव ज्वालाया । न चावश्यं शक्तिमत्येवा^२वतिष्ठते कार्यानुमेया
 हि शक्तिः, यत्रैव कार्यायालं तत्रैव कल्प्यते । अतो यागशक्ति^३रात्मनि ति-
 ष्ठति इत्यविरोधः । एतदेवावान्तरव्यापाराणां तत्त्वं यत्समीहितोद्देशप्र-
 वृत्तेन साधनेन तत्सिद्ध्यर्थमन्तरा साध्यमानत्वं, काष्ठैरिव ज्वालायाः, तस्मा-
 दस्त्यपूर्वं फलसाधनस्य कर्मणोऽवान्तरव्यापाररूपम् । अङ्गानां च फलवदुप-

१ अकारणतामापादयतीति पा० ।

२ न चावश्यं शक्तिमत्येवावस्थातव्यं शक्त्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ यागशक्तिरप्यात्मन्येवावतिष्ठते इति पाठान्तरम् ।

कारसाधनानामेषाऽत्र प्रक्रिया । प्रथमं तावत्फलवाक्येन कर्मणः फल-
साधनत्वं बोध्यते, यागेन स्वर्गं कुर्यादिति, कथं त्रिनश्वरेण फलं कर्त्तव्य-
मित्यपेक्षायामपूर्वं कृत्वेत्युच्यते, कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायामङ्गानुष्ठान-
प्रकारेणेति, ततः पूर्वापरकालवर्त्तिभिरङ्गव्यापारैर्विषयीकृतस्य यागस्यापूर्वसा-
धत्वं न स्वरूपेण संभवतीति अपूर्वान्तरमपि कल्प्यते । दर्शपूर्णमासयोस्तु
पक्षद्वयवर्त्तिभ्यां समुदायाभ्यां युगपत्फलापूर्वारम्भायोगादेकैकं प्रतिसमुदा-
यमपूर्वं कल्प्यते, तत्कथंभावापेक्षायामभ्यन्वाधानाद्यङ्गेपदेशः । ततः
पूर्ववदेव पूर्वोत्तराङ्गसहितेभ्यस्तदुत्पत्तिर्न स्वरूपेण संभवतीति प्रति-
त्रिकं त्रीणि त्रीण्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते । यदि पुनः षड्यागेभ्यः प्रथममेव
षडपूर्वाणि कल्प्येरन् ततोऽपूर्वार्थत्वादङ्गानामङ्गोपक्रमेभ्योऽपूर्वसिद्धौ
पुनरपि षडपूर्वाणि कल्प्यानि स्युरिति गौरवं स्यात् । तस्मादेकमेव फला-
पूर्वमुत्पत्त्यपूर्वाणि तु प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते, तथाऽङ्गान्यपि क्रतूपकारकत्वेन
स्वीकृतानि तणिकत्वात् स्वरूपेण संहृत्योपकर्तुं शक्नुवन्तीत्यवान्तरव्यापा-
ररूपाण्यपूर्वाणि तावदारभन्ते, ततः सर्वाणि संहृत्य प्रधानस्य सामर्थ्या-
द्वेधनं फलारम्भोन्मुखत्वरूपमनुग्रहं परमोपकारं जनयन्ति । तत्र त्वयं
विभागः, सन्निपत्योपकारकाणि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैव
शक्त्यतिशयमादधानानि तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते तद्द्वारेण फला-
पूर्वं, आरादुपकारकाणि तु साक्षादेवोत्पत्त्यपूर्वभ्यः फलापूर्वनिष्पत्ता । एवं
प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्यङ्गानि यागापूर्वनिष्पत्तावनुग्राहकाणि भवन्ती-
त्येवमेकरूपेणेत्यभावेन स्वीक्रियन्ते तस्मादस्त्यपूर्वम् ॥

कर्मणां गुणप्रधानभाव-
विभागाधिकरणम् ।

सू० तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥

एवं तावदस्त्यपूर्वं तच्चाख्यातेभ्यस्तदर्थं च द्रव्यादिपदमाख्यातं
तु द्रव्याद्यपेक्षया प्रधानस्य कर्मणो वाचकमित्याख्यातभेदानुसार्यपूर्वभे-
दानुसरणं कर्त्तव्यमिति स्थितं, तस्यापवादः क्रियते सत्यपि धात्वर्थभाव-

१ पूर्ववदेवाङ्गसहितेभ्यस्तदुत्पत्तिरिति तु पुस्तकान्तरम् ।

२ यदि पुनः प्रथममेव षड्यागेभ्यः ।

३ एतावदस्त्यपूर्वमिति पाठान्तरम् ।

नयोर्भेदे केषुचिदाख्यातेषु नापूर्वं भिद्यते इति दर्शपूर्णमासयोः “व्रीहीन-
वहन्ति” “तण्डुलान् पिनष्टी”ति श्रूयते तत्र संशयः किमवघातादिव्योऽपूर्व-
मस्ति ? न वे ? ति तदर्थं च किमवघातार्था व्रीहयः ? उत व्रीहयोऽवघात ?
इति, तत्र वाक्यसाफल्ययावश्यं कल्प्यमदृष्टं, तच्च धात्वर्थोदेव साध्यभूता-
व्याप्यम् । तथा हि भूतस्य द्रव्यस्य तन्निवृत्त्या दृष्टार्थता स्यात् । अन्यथा
त्वदृष्टद्वयं कल्प्यमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे, तस्माद्व्रीह्यपेक्षयाऽवघातः प्रधानमेव
ततश्चापूर्वमिति । स्यादेवं यद्यदृष्टं कल्प्येत अत्र पुनः क्लृप्तमेव यागनि-
वृत्तिः प्रयोजनं, तादर्थ्यं चावघातस्य कर्मोपयिकं तुषविमोकादि दृष्टमेव
प्रयोजनं लभ्यते इति न कस्यचिद् अदृष्टं कल्प्यं, नियमादृष्टं तु कल्पनीयं
तच्चावघातस्यादृष्टार्थत्वेऽपि द्रव्यनियमादवश्यं कल्प्यमित्यदृष्टद्वयं, तदुर-
मेकमेव दृष्टार्थावघातनियमाददृष्टं कल्पितम् ॥

संमार्जनादीनामप्रधा-
नताऽधिकरणम् ।

सू० धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिवृत्तेः प्रया-
जवत् ॥ ८ ॥

यत्र न किञ्चिद् दृष्टमस्ति कर्मोपयिकं तु द्रव्यं द्वितीयया संयुज्य
निर्दिश्यते “सुचः संमार्ज्नीत्या”दिषु तत्र विचार्यते किं प्रधानकर्मैत
गुणकर्म ? ति । तदर्थं च साध्यवाचिनी द्वितीया ? ऽथवा साधनवाचिनी ? ति ।
यद्यपि चात्र सिद्धान्तेऽपि द्रव्यगतादृष्टरूपं संस्काररूपापूर्वसद्भाववाचापूर्व-
भेदाभेदयोहपयोगस्तथाऽपि पूर्वोक्तगुणकर्मलक्षणस्याव्यापकत्वं प्रधानकर्म-
लक्षणस्यातिव्याप्तिं चाशङ्क्य समाधीयत इति सङ्गतिः । तथा हि यैस्तु द्रव्यं
चिकीर्ष्यते इति दृष्टोपकारित्वं गुणकर्मलक्षणमुक्तं तच्चाव्यापकं संमार्ज्जना-
दिष्वभावात्, तथा यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यत इति दृष्टोपकाराभावः प्रधानलक्ष-
णमुक्तं, तच्च संमार्ज्जनादिष्वतिव्यापकं तेषामपि प्राधान्यप्रसङ्गात्, तदिद-
माशङ्काद्वयं निराकर्तुमिदमुच्यते । द्वितीयाश्रुत्या संमार्ज्जनादीनामपि
द्रव्यगुणत्वं, पूर्वोक्तं तु लक्षणद्वयं न गुणप्रधानविषयम्, अपि त्वपूर्वसद्भाववि-
षयं तावन्मात्रस्यैव भावार्थाधिकरणापवादत्वेन प्रतिपित्सितत्वात्तेनापूर्व-
सदसद्भाववाय तानि द्वैधमिति गुणप्रधानकर्मणी उपत्तिस्ते कीदृशं तदुणकर्म
यत्रापूर्वं नास्ति ? कीदृशं वा प्रधानकर्म यत्रापूर्वं विद्यते ? इत्यपेक्षायामुक्तं

दृष्टोपकारिष्वपूर्वं नास्ति तदभावे त्वस्तीति, समार्गादिषु चास्त्येवापूर्वं
द्रव्यगतमित्यनवद्यं लक्षणम् । अत्र पूर्वपक्षाभिप्रायः, दृष्टप्रयोजनत्वमेव
गुणकर्मलक्षणं न द्वितीयेति । कुतः, “व्यभिचारान्न साध्यत्वमुच्यते लो-
कवेदयोः । साधनत्वं द्वितीयार्थः सर्वत्राव्यभिचारतः” ॥ १ ॥

बल्वजान् शिखण्डकात् कुर्विति लोके, वेदे च “सकून् जुहोती”ति
व्यभिचारात् साध्यत्वं द्वितीयोच्यते, साधनत्वं तु घटं करोतीत्यादावपि
घटादीनां बुद्धिस्यत्वेन क्रियाहेतुत्वादस्त्येवेत्यव्यभिचारात् एव हि
द्वितीयार्थः, अतः सुगादिसाधनकसमार्गविधानात् दृष्टोपकाराभावाच्च
प्रधानकर्मैव समार्गादीनीति प्राप्ते ब्रूमः ॥

“स्मृत्या साध्याभिधायित्वं द्वितीयायाः प्रतीयते ।

कर्तुर्यदीप्सितं यच्च तथा युक्तमनीप्सितम् ॥ १ ॥

तत्कर्म तद् द्वितीयार्थ इत्येवं पाणिनेः स्मृतिः ।

बलीयसी च साऽऽचारात्प्रयोगोऽप्यस्ति तादृशः ॥ २ ॥

स्मृतिस्तावदाचाराद्वलीयसीति स्थितम् । स्मरति च पाणिनिः
“कर्मणि द्वितीया” “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” “तथा युक्तं चानीप्सित”मिति
च यथेप्सितं क्रियया युज्यते साध्यात्मना तथा साध्यात्मनैव क्रियया युक्तम-
नीप्सितमपि कर्मसंज्ञमितीप्सितानीप्सितानुवर्तिसाध्यरूपं कर्मत्यर्थः ।
कर्म च द्वितीयाऽर्थ इति साध्यत्वमेव द्वितीयार्थः ॥

न च निर्मूलं स्मरणं, घटं करोति व्रीहीनवहन्तीति लोकवेदयोः
प्रयोगसद्भावात् । यदि च साधनत्वमर्थः स्यात् परशुना क्षिनतीति परशौ
द्वितीया स्यात् । साधनविशेषवचनत्वादयमदोष इति चेत्कः पुनरसौ ?
यस्य साध्यत्वमितिचेतदेव तर्हि वाच्यमस्तु किं साधनत्वोपलक्षणत्वेन
नन्वेवमपि कथं सुगादीनां शेषित्वमीप्सितं हि शेषि भवति । न चे-
प्सितं द्वितीयाऽर्थः । किं त्वीप्सितानीप्सितानुवर्तिसाध्यत्वमात्रम् । सत्यम् ।
न शेषित्वं द्वितीयार्थः, तत्तु विधेर्लभ्यते । विधिवशेन हि समीहितमेव
भावनाया भाव्यमवगतं, तद्विशेषश्च पदान्तरात्प्रार्थ्यते तत्र सुगादीनां

द्वितीयया भाव्यत्वमुच्यते । समीहितभाव्यापेक्षिण्यां च भावनायां नासमीहितस्य भाव्यत्वं संभवतीति सुगादीनां समीहितत्वसिद्धिः ।

ननु यत्समीहितं तस्य साधनं विधिना बोध्यते, न तु तद्वशेन समीहितत्वं, को नामाह समीहितत्वं विधिगम्यमिति । किं तु विधिविषयीभूतया क्रियया ईप्सितत्वं सुगादीनां द्वितीयया प्रतिपादितसाध्यभावानां विधिवशाद्गम्यत इत्युच्यते । स्वरूपेण तु तेषां समीहितत्वं क्रतुसाधनत्वादेव सिद्धम् । सकृन्नां तु भूतभाव्यपयुक्तत्वाभावाच्च समीहितत्वमस्तीति समीहितसाध्यापेक्षिण्यां भावनायां भाव्यत्वेनान्वयस्यायोग्यत्वात् साधनत्वमेव लक्षणया द्वितीयाऽभिधत्ते । सुगादीनि तु क्रतुसाधनरूपेणैप्सितत्वाद्वोग्यान्वेव समीहितभाव्यापेक्षिण्यां संमार्गभावनयाऽन्वेतुमिति साध्यत्वमेव श्रुतिबलेन गृह्यते, तत्र दृष्टोपकाराभावेऽप्यदृष्टकल्पनात्सिद्धं गुणकर्मत्वम् ॥

स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणम् ।

सू० स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वात् ॥ १३ ॥

इह स्तोत्रशस्त्राण्युदाहरणम् । “आज्यैः स्तुवत” इत्यादि प्रगीतमन्त्रसाध्यं गुणेन गुणिनः संबन्धाभिधानं स्तवनं स्तोत्रम् । शस्त्रमपि स्तवनमेवाप्रगीतमन्त्रसाध्यम्, प्रउगं शंसतीत्यादि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि वेति विचारः । तदर्थेच किं देवतां प्रति गुणभूतानि तत्प्रकाशनार्थानि ? किं वा देवतां प्रति प्रधानभूतान्यदृष्टार्थानी ? ति तत्र देवतास्मरणं दृष्टमुक्तित्वाऽदृष्टकल्पनं न युक्तं, तेन तादर्थ्यात्स्तोत्रादेर्गुणकर्मता, गुणगुणिसंबन्धे हि कीर्त्यमाने गुणिनी देवता कीर्त्यते तत्कीर्तनाच्च तत्स्मरणं क्रतूपयोगि दृष्टमेव प्रयोजनं लब्धमिति नादृष्टकल्पनावसरः । तस्माद्देवताप्रकाशनार्थत्वाद्गुणकर्मैवेति । उच्यते । “सत्यं दृष्टार्थता युक्ता श्रुतिश्चेन्न विहस्यते । देवतास्मरणार्थत्वे श्रुतिरूपं विहन्यते” । यथाश्रुतस्यार्थस्य प्रयोजनकल्पनं न श्रुतिरूपहानेन । स्तुतिश्चात्र कर्तव्यतया श्रूयते स्तौति शंसतीति । यदा च मन्त्रवाक्यं गुणसंबन्धाभिधानपरमेव भवति तदा स्तुतिर्भवति । यदा तु गुणद्वारेण

गुणप्रकाशनार्थं तदा स्तुतिर्न भवति । यथा लोके वक्रकेशान्तो देवदत्त इति गुणसंबन्धपरत्वे स्तुतिं मन्यन्ते । यदा तु एवमुच्यते योऽयं वक्रकेशान्तस्तमानयेति न तदा स्तुतिबुद्धिर्भवति । तेन प्रकाशनार्थत्वे स्तौति-
शंसत्याः स्वार्थहानेन प्रकाशनलक्षणा स्यात्

न च तत्र लक्षणार्थत्वे प्रमाणमस्ति, श्रुत्यैव वाक्याद्योपपत्तेः तेन श्रुतिवलाददृष्टार्थत्वमेव । एवं च माहेन्द्रग्रहसविधावैन्द्री स्तुतिरूपपक्षा भवति । इतरथा हि श्रुतिममवायिनी देवता विधिशब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति माहेन्द्रग्रहदेवता नेन्द्रशब्देन शक्यते प्रकाशयितुमिति यत्रेन्द्रस्तत्रे-
न्द्री स्तुतिरुक्तयेत, मनोतास्याग्निशब्दवद्वाऽग्नीषोमाविन्द्रशब्द एव महे-
न्द्रलक्षणया प्रकाशयेत् । तच्च द्रुपमप्यन्याय्यम्, तस्मात्प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे ॥

मन्त्राविधायकत्वाधि-
करणम् ।

सू० विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्दात् ॥ ३० ॥

प्रासङ्गिकमिदमधिकरणम् । द्विविधमाख्यातमुक्तं प्रधानकर्मणां वि-
धायकं गुणकर्मणां विधायकं चेति । किमेतदेव प्रकारद्वयं ? नेत्युच्यते ।
अस्ति तृतीयोऽपि प्रकारो ऽभिधायकत्वमिति प्रतिपाद्यते । तत्र “देवांश्च
याभिर्यजेते ददाति च अग्नीदग्नीन्विहर” “बर्हिदवसदनन्दामीति । एव
मादीनि यच्छ्रद्धामन्त्रेणात्तमपुरुषादिसंयुक्तात्याख्यातानि । यानि च यस्यो-
भयं हविरार्तिमार्द्धित्यादीनि यावन्ति निमित्तादिप्रतिपादनेनाख्याता-
न्तरैकवाक्यतां गतानि तान्युदाहरणम् । तानि च प्रायेण मन्त्रेष्वेवेति
मन्त्रोपन्यासः । न तु मन्त्रत्वस्य कश्चिच्चायोपयोगः । तानि विधायकानि
न वेति संशयः । तत्र “विधायकत्वमेतेषामाख्यातत्वाविशेषतः । सत्यपि
प्रकृते कर्मण्यभ्यासात्कर्मभेदधीः” । अत्रोच्यते । यच्छ्रद्धादिभिरेतेषां विधि-
शक्तिर्विहन्यते” । न हि “याभिर्यजेते”ति कथंविद्विधिसंभवः । तथा दामि
यह्णामीति नात्मनाऽऽत्मा शक्यो विधातुम् । आमन्त्रणविभक्तेश्चाग्नीदग्नी-
न्विहरेति वक्रभिमुखश्चातृविप्रयत्वात्, वेदे च वक्तुरभावात् विधेश्चाभिमु-
खानभिमुखपुरुषसाधारणत्वाद्विरुद्धस्वभावेनामन्त्रेण विधिशक्त्यवलोकः ।

तस्मादेवमादीनां प्रयोगमध्ये पुरुषान्तरेण पुरुषे स्मारयितव्यं सामर्थ्यं न बहिःप्रयोगभाविनां विधाविति सिद्धमभिधायकत्वम् ॥

मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् । सू० तद्योदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

न्यायानौपयिकेनापि मन्त्रशब्देन पूर्वं व्यवहृतमिति तत्प्रसङ्गादहे-
बुध्नियमन्त्रं मे गोपायेत्यादि वेदप्रयुक्तस्य मन्त्रशब्दस्यार्थनिरूपणार्थं मन्त्र-
लक्षणं क्रियते । यानि प्रयोगकाले ऽनुष्ठानौपयिकार्थाभिधानस्वरूपाणि वा-
क्यानि तानि मन्त्रशब्देनोच्यन्ते । प्रायिकमिदमभियुक्तप्रसिद्ध्युपलक्षणार्थम् ।
यत्राभियुक्तानां मन्त्रप्रसिद्धिः स मन्त्र इत्यर्थः ॥

ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम् । सू० शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥

द्विविभागस्य वेदस्यैकस्य भागस्य मन्त्रात्मकस्य लक्षणमुक्तं,
तत्प्रसङ्गादे“तद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषी”ति वेदप्रयुक्तब्राह्मणशब्दार्थपरि-
ज्ञानार्थं ब्राह्मणलक्षणकथनमवशिष्टं ब्राह्मणमिति ॥

उहाद्यमन्त्रताऽधि- सू० अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः
करणम् । स्यात् ॥ ३४ ॥

उहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वम् ? मुत नेति संदेहे मन्त्रवाक्यैकवाक्य-
त्वेन तन्मध्ये निवेशान्मन्त्रकार्यकरत्वेन च मन्त्रत्वे प्राप्तेऽभिधीयते । मन्त्र-
कार्यकरत्वं तावद्रथघोषादिष्वनैकान्तिकं, मन्त्रैकवाक्यताऽपि न तत्कार-
णम् । किंतु “अभियुक्तप्रसिद्ध्या हि मन्त्रत्वमवकल्पते । स्वाध्यायकाले
तेषां च समाम्नातेषु मन्त्रधीः । मन्त्रानध्यापयामोऽद्य तथा मन्त्रानधी-
महे । सामाम्नायबहिर्भूत उहादौ नास्ति मन्त्रधीः” ॥ तस्मादभियुक्तप्र-
सिद्ध्यभावदेवामन्त्रत्वम् ॥

ऋगलक्षणाऽ- सू० तेषामृग्यचार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥
धिकरणम् ।

वेदभागयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणमुक्तम् ॥ तत्र मन्त्रभागस्यापरोऽवा-
न्तरविभागः ऋगादिरूपो लोके वेदे च प्रसिद्धः । “अहेबुध्नियमन्त्रं मे

१ तत्कारणमिति तु पाठान्तरम् ।

गोपाय यमृषयस्त्रयीविदा^१ विदुः ऋचः सामानि यजूंषी^२ति । तत्र को-
भाग ऋक्षशब्देनोच्यते ? को वा सामवेदशब्देन ? को वा यजुःशब्देनेति ?
तत्परिज्ञानाय ऋगादिलक्षणमुच्यते । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था सा ऋक्ष-
इति ।

सामलक्षणाधिकरणम् । सू० गीतिषु सामाख्या ॥ ३६ ॥

यद्यपि प्रगीते मन्त्रे सामशब्दप्रयोगोऽभियुक्तानां तथाऽपि नावृत्ती-
विशेषणेति न्यायेन “कवतीषु रथन्तरङ्गापती”त्याद्यतिदेशोपपत्तेरच गीति-
रेव सामेति सप्तमे सूत्रकारः स्वयमेव वक्ष्यति । इह तु मन्त्रविभागमात्रं
विवक्षितम् । तद्यदि प्रगीतो मन्त्रः साम यदि वा गीतिमात्रमुभयथाऽपि
ऋग्यजु^३पाभ्यामन्यत्सामेति विभागसिद्धेर्न विभागाय प्रयत्यते । सप्तमे तु
रथन्तरमुत्तरयोगीपतीत्याद्यतिदेशोपयिकत्वाद्विभागेन प्रयोजनमस्तीति
तत्रैव वक्ष्यमाणवष्टम्भेन गीतिः सामेत्युक्तम् । यत्त्वत्र भाष्यवार्तिकयोगीति-
वाचित्वं साधितं तद्वक्ष्यमाणमेव प्रसङ्गादिति द्रष्टव्यं न सूत्रार्थतया मा-
भूत्साममिकस्य पौनरुक्त्यम् ॥

यजुर्लक्षणाधिकरणम् । सू० शेषे यजुः शब्दः ॥ ३७ ॥

ऋक्सामाभ्यां यदन्यत्प्रश्लिष्टपठितं मन्त्रजातं तद्यजुः ॥

निगदानां यजु- सू० निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥
पट्वाधिकरणम् ।

शेषे यजुःशब्द इत्येतदाल्लेपेणैदमारभ्यते । सन्ति निगदानामपरसं-
बोधनरूपा मन्त्राः प्रोक्तणीरासादयेत्यादयस्ते किं यजूंष्येवो ? त यजुर्भ्योऽन्य ?
इति विचारः । संज्ञाभेदादिमे निगदा इमानि यजूंषीति । तथा उपांशु यजुषा
उच्चैर्निगदेनेति विप्रतिषिद्धधर्मयोगाच्च भेदप्राप्तावुच्यते । संज्ञा तावन्नि-
तरङ्गद्वये इति व्युत्पत्त्या यजुःष्वेवोच्चैर्धर्मयोगाच्छक्नोति वर्तितुम् । ब्राह्म-
णेष्विव परिभ्राजकसंज्ञेति न तथा भेदः ॥

१ विदाविदुरिति आर्षतया साधुता ।

२ ऋक्सामेतिवत् ऋग्यजुषेति निपातनात् प्रकृतस्य साधुता ।

द्वितीयेऽध्याये प्रथमः पादः ।

२०६

न च धर्मभेदाद्भेदः, सत्यपि यजुष्वे परप्रत्यायनकार्यविरोधेन निग-
देषुपांशुत्वाप्राप्तेरर्थवशादुच्चैस्त्वसिद्धेः ॥

ननु वाचनिकमुपांशुत्वं, लैङ्गिकं परं सम्बोधनं कार्यं, तदुभयं लिङ्गेन
वचनस्य बाधः उच्यते ॥ अङ्गमुपांशुत्वं मन्त्रस्य प्रधानं परप्रत्यायनकार्यं
तद्यद्यपि दुर्बलप्रमाणकं तथाऽपि स्वरूपतो बलवत्त्वात् बलवत्प्रमाणक-
मपि स्वरूपतो दुर्बलमुपांशुत्वं बाधते प्रमाणबलाबलाद्धि प्रमेयबलाव-
लम्बनीय इति वर्णितमेतत् ॥

न च वचनस्याप्रामाण्यं यजुरन्तरे सावकाशत्वात् । अपि चाप्राप्त-
विधानान्त्रियमविधानं लघीयः । तेन यत्रानियमेनोपांशुत्वं प्राप्तं तत्र
तन्त्रियममात्रमुपांशु यजुषेत्यनेन क्रियते । निगदव्यतिरिक्तेषु च यजुःषु
येन केनचित्स्वरेण कार्यसिद्धेरुपांशुत्वस्यानियमप्राप्तिरिति तद्विषयमेवेदं
वचनम् । निगदेषु तु कार्यबलेनोच्चैस्त्वमेव प्राप्तं न पक्षेऽप्युपांशुत्वमिति
न तत्रास्य वचनस्य व्यापारः । एवं चार्थप्राप्ते उच्चैर्निगदेनेत्यनुवादः ।
तस्मादयजुष्येव निगदा न मन्त्रान्तरम् । तथा वेदे अहेबुधियमन्त्रं मे गो-
पाय ऋचः सामानि यजुषीति मन्त्रशब्दसामानाधिकरण्यम् ऋगादीनामेव
त्रयाणां दृश्यते । जात्यन्तरत्वे हि निगदशब्दोऽपि तत्र श्रूयते ।
तस्मात् त्रिधैव मन्त्राः ॥

एकवाक्यत्वाधिक- सू० अथैकत्वादेकवाक्यं साकाङ्क्षं चेद्दिभागे
रणम् । स्यात् ॥ ४६ ॥

अथ यजुःसामरूपे मन्त्रविभागेऽभिहिते ऽधुना तदवान्तरभेदं कथ-
यितुं प्रस्तावः । तत्र ऋक्सामानामध्येऽसिद्धो भेदो न वक्तव्यः । यजुषान्तु
प्रश्लिष्टपठितानां भेदो न सुज्ञान इति तत्परिज्ञानाय यजुषः परिमाणलक्ष-
णमुच्यते । यावदेकप्रयोजनं विभागे च साकाङ्क्षं पदजातं तावदागसाध-
नत्वादेकं यजुर्वक्तव्यत्वाच्च वाक्यम् । एतस्माच्चित्कारणादेकवाक्यत्वं तदा
यत्ततोऽन्यद्वाक्यान्तरं यजुरन्तरं चेत्युक्तं भवति, उदाहरणं “देवस्य त्वा

१ तत्कथं लिङ्गेनास्य बाधः इति पुस्तकान्तरपाठः ।

सवितुः प्रसव" इति अत्र हि सर्वाणि पदानि निर्वापप्रकाशनार्थानि विभागे च साकाक्षाणि तस्मादेकयजुष्ट्वम् ॥

वाक्यभेदाधिकरणम् । सू० समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

एकप्रयोजनं सर्वं विभज्यमानं साकाक्षं पदजातमेकं यजुरित्युक्तम् । एतेन लक्षणोऽयं यत्र कर्मसमवेतार्थप्रकाशकं निर्वापमीत्यादि पदमस्ति तत्र सुगमं परिमाणम् । अथ यत्र समवेतार्थपदाभावेन लैङ्गिकविनियोगाभावे वाचनिको विनियोगः परस्परनैराकाङ्क्षं च स्वरूपतोऽवगम्यते यथे'पेत्वा-र्जित्वे'ति यथा "वायुर्यज्ञेन कल्पतां" "प्राणो यज्ञेन कल्पता"मिति तत्र किं? यदेकं यजुरिति चिन्त्यते किं प्राग् दृष्टार्थमन्त्रावधेरेकमन्त्रत्वम्? मुत यावदेव मिथः संबन्धमिषे त्वेति तावदेकं यजुरन्यच्च यजुरन्तरमिति । तदर्थं च किं सर्वमेकार्थमुत भिन्नार्थम्? मिति चिन्ता । तत्र तावत् "अदृष्टार्थत्वमेतेषामनुष्ठे-याप्रकाशनात् । तच्चैकं तत्र साकाक्षाः सर्वे इत्येकवाक्यता" । अदृष्टं हि कल्प्यमानमेकमेव युक्तं तावतैवोपपत्तेः अतः सर्वे तावदेकार्थाः । तच्च सर्वेषां सह काल्पतमिति संभूयकारित्वादिभज्यमानाः साकाक्षा भवन्तीत्येकवाक्यता, निश्चिते च मन्त्रैकत्वे यद्यपि प्रत्येकभेदेनानेकत्र विनियोग इषे त्वेति किनन्ति, ऊर्जे त्वेति अनुमार्ष्टीति । तथाऽपि यावद्विनियोगं सकल आवर्त्तिष्यते । उच्यते । "यद्यप्येषामदृष्टोऽर्थस्तथाऽपि न तदेकता । रूपतो हि निराकाङ्क्षाभिन्नत्वेनावधारिताः । अन्योन्यानादरेणैव प्रार्थयन्ते प्रयोजनम् । यथाऽपेक्षमतस्तेषां भिन्नाऽदृष्टप्रकल्पना । यथा विश्वजिदादीनां भेदेन फलकल्पना । यथा च समिदादीनामपूर्वं भिन्नमिष्यते । तद्वदत्र न चात्रैषामदृष्टार्थत्वसंभवः । शाखाच्छेदप्रकाशेन दृष्टार्था हि विधेरमी" । ईषे त्वेति किनन्तीति शाखाच्छेदने करणत्वेन मन्त्राविधीयते क्रियानिर्वर्तकं च करणं भवति ।

न च मन्त्राणां क्रियानिर्वर्तकत्वमन्यतः प्रकाशनात् । तेन विधिवशादेषां प्रकाशनार्थत्वम् । तत्र यावता विना चोदितप्रकाशनं न भवति तावदध्याहर्त्तव्यं किनद्वीत्यादि । तत्रैकेन छेदनं प्रकाश्यते अन्येनानुमार्जनमिति

(१) क्रियदेकमिति तु पाठान्तरम् ।

(२) प्रतीकभेदेनानेकत्र विनियोग इति पाठान्तरम् ।

अर्थभेदान्मन्त्रभेदः । तथा “आयुर्यज्ञेन कल्पता”मित्यादीनामपि स्वरूपतो निराकाङ्क्षत्वात् “कृप्रीर्वाचय”तीति च कृप्तिबहुत्ववचनस्य चोदितत्वात्-
त्सम्पत्त्यर्थमायुरादिविशिष्टकृप्तिभेदप्रकाशनपरत्वादर्थभेदेन मन्त्रभेदः ॥

अनुपङ्गाधिकरणम् । सू० अनुपङ्गो वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु
तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

अत्रापि यजुःपरिमाणमेव चिन्त्यते । यत्र बहूनां वाक्यशेषापेक्षिणां वाक्यानां सन्निधावेकस्यानन्तरदेशे परिपूरणसमर्थो वाक्यशेषः श्रूयते यथा “याते अग्नेऽयाशया तनूर्वाषिष्ठागहूरेष्टोऽयवचो अपावधीत्वेषम्बचो अपा-
वधीत्स्वाहा याते अग्नेरजाशयायाते अग्नेहराशये”ति । अत्रोत्तरौ मन्त्राबुद्धा-
हरणं किं तयोर्लौकिकः शेषोऽध्याहर्त्तव्यः ? उत योऽसौ पूर्वमन्त्रानन्तरं पठि-
स्तनूर्वाषिष्टेत्यादि स एव सर्वेषामर्थेनाम्नातः पूर्वस्यैवोत्तरयोरप्यनुपङ्गेण शेषः ?
इति अध्याहारे “याते अग्नेरजाशयेत्येतावानेव मन्त्रोऽध्याहृतस्य लौकिक-
स्योहादिवदमन्त्रत्वात् । अनुपङ्गे तु तत्सहित एव मन्त्र इत्यस्ति परि-
माणे विशेषः । तत्र “एकत्रैव निबद्धो हि समाम्नायेन वैदिकः । शेषोऽन्यत्र
न नेतव्यो लौकिकस्त्वनिबन्धनः” । लौकिको हि शब्दः सर्वार्थो न क्वचि-
देव विशेषेण निबद्धः स यत्र यत्र कार्यं तत्र सर्वत्र यथेष्टं विनियुज्यमा-
नो न विरुध्यते । वैदिकस्तु यदर्थमाम्नातस्तेनैव निबद्धो नान्यत्र नेतुं
शक्यते नीयमानो वा समाम्नायबहिर्भावाल्लौकिक एव स्यात् ।

न च सर्वार्थमाम्नात इति वाच्यं सकृदाम्नातस्यानेकार्थता-
ऽनुपपत्तेः । न चाण्यह्यमाणविशेषत्वम् आनन्तर्येण देशभेदेन च
विशेषणग्रहणात् प्रथमस्य ह्यसावनन्तरो न तृतीयस्य । द्वितीयस्य
तु यद्यप्यनन्तरस्तथाऽपि परस्ताद्भावित्वेन वाक्यशेषस्याकाङ्क्षितत्वाच्च
पुरस्ताद्भाविना संबन्धः, प्रथमस्य त्वर्पोदित एव देशे पठितस्तस्मात्तस्यैवायं
शेष इति प्राप्तेऽभिधीयते । “यथापेक्षितरूपे हि वाक्यशेषे समर्पिते । वेदे
न लौकिकः शेषो न मृग्यो निष्प्रमाणकः” । सर्वानन्तरं सकृत्पठितुमशक्यो-
बुद्धिपरिवृत्तिमात्रेण साकाङ्क्षैः सर्वैः संबन्धसिद्धेः । पुनःपुनरसमाम्नातोऽ-

प्ययं शेषः सर्वार्थनैवान्नात इति युक्तमङ्गीकर्तुम् । एवं वेदसमर्पितेन शेषेण सर्वेषां निराकाङ्क्षसिद्धेः, निष्प्रमाणकालौकिकोऽध्याहारः, शक्नोति चायं सर्वैः संबद्धः । प्रथमेन हि संबद्धो द्वितीयस्याप्यकाङ्क्षाविलायां बुद्धौ विपरिवर्त्तमानस्तेनापि संबध्यते तत्संबन्धाच्च विपरिवर्त्यभङ्गात् तृतीयेनापि संबन्धसिद्धिः । तुल्यो ह्यस्य सर्वैर्योगः कारणाविशेषात् । एतावच्च शब्दानामन्वये कारणमाकाङ्क्षासन्निधिर्याग्यत्वं च, न त्वनन्तरसमाख्यानं । व्यवहितस्याप्यसंबन्धिव्यवधानाभावे बुद्धिविपरिवर्त्तिरूपं सन्निधानं सर्वत्र क्रमेण लभ्यते । तस्मादान्वानमेवास्य सर्वार्थमिति सर्वशेषता । एवं तावत्साकाङ्क्षेषु अनुषङ्गः उक्तः । यत्र तु निराकाङ्क्षाणामेकार्थानां सन्निधावेकस्यानन्तरं वाक्यशेषः श्रूयते यथा “चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्विति” सर्वे निराकाङ्क्षा यजमानपावनार्थाः सत्यप्येकार्थत्वे वचनात्समुच्चीयन्ते । तेषामन्ते “अहिद्रेण पवित्रेण”ति शेषः समान्नातः स किं पूर्वयोरपि अनुषज्यते? किं वा परस्यैव मन्त्रस्य शेषः इति । तत्र शेषस्तावदेकेनैवानन्तरेण संबन्धं निराकाङ्क्षः संपद्यते, शेषिणस्तु प्रागेव निरपेक्षास्तेनाप्रामाणिकोऽनुषङ्ग इति उच्यते । पुनातुशब्देनैकवाक्यतामुपगतेऽयमच्छिद्रादिः करणद्वारेण पावनक्रियाप्रकाशनार्थः, सैव च क्रिया पूर्वाभ्यामपि मन्त्राभ्यां प्रकाश्यते, तदर्थं च वाक्यशेषः प्रधानवशात्तत्राह्वयत इत्यनुषङ्गसिद्धिः ॥

व्यवेताननुषङ्गाधिकरणम् ।

सू० व्यवायान्नानुषज्येत ॥ ४९ ॥

“सन्ते वायुर्वा तेन गच्छतां संयजत्रैरङ्गानि संयज्ञपतिराशिषेति गच्छतामित्ययं शब्दः संयजत्रैरङ्गानीत्यनेन बहुवचनान्तेनायोग्यत्वाच्च संबध्यते संयज्ञपतिना तु योग्यत्वादनुषङ्गेण संबध्येत्याशङ्क्यामुच्यते । पूर्वत्रासंबद्धत्वेन बुद्धिविपरिवर्त्तिभङ्गाच्चानुषङ्गः । “सर्वत्र तुल्ययोगित्वादनुषङ्गो हि वर्णितः । असंबन्धितरोधाने व्यवधानाच्च तुल्यता” ॥

इति श्री शास्त्रदीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अङ्गापूर्वभेदा-
धिकरणम् ।

सू० शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

गतमुपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तमिदानीं लक्षणार्थः कर्मभेदः शब्दान्तरादिभिरभिधीयते । तत्र प्रथमं शब्दान्तराद्वेदाऽभिधीयते इहैकप्रकरणगताऽन्यपर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजतिददातिजुहोतीत्यादीन्युदाहरणम् । अत्र हि सत्यपि प्रत्ययांशस्यैकत्वे धातुभेदादाख्यातपदानि मिथः शब्दान्तराणि भवन्ति । तत्र संशयः किमत्रैका भावना नानाधात्वर्थानुरक्ता विधीयते ? उत प्रतिधात्वर्थे भावनाभेदः ? इति । तत्र भिन्नासु भावनासु स्यादनेकापूर्वकल्पनम् । “एककृत्युपपन्नेऽर्थे नानेकं तत्र कल्प्यते । फलायवर्गित्वात्क्रियाणां न फलभेदमन्तरेण भेदसंभवः, तद्यदि प्रतिधात्वर्थे भावनाभेदः स्यात्ततः सा भाव्यरूपा पूर्वभेदादृते न भिद्यते इत्यनेकापूर्वकल्पना स्यात्, न चैकेनोपपन्ने वाक्यार्थेऽनेककल्पनं न्याय्यं, तस्मादेका भावना । किंच “भावना प्रत्ययार्थत्वात्तदेकत्वाच्च भिद्यते । गुणभूता हि धात्वर्था न तां भिन्दुः कथंचन” । यद्यपि धातुभेदादाख्यातपदानि मिथः शब्दान्तरं तथाऽपि प्रत्ययांशः सर्वत्रैकरूपस्तदर्थश्च भावना तदभेदादभिन्ना भवितुमर्हति । यदि हि धात्वर्थान् प्रति गुणभूता भावना स्यात् । ततस्तेषां धातुभेदेन भिन्नत्वाद्भावनाऽपि तान्प्रति उपादीयमाना प्रति धात्वर्थं भिद्येत । भावनाप्रधानत्वात्त्वाख्यातस्य तां प्रत्युपादीयमाना धात्वर्थाः संहृत्यैव तां विशिष्यन्ति क्रयमिवारुणिमादयः । तस्मान्न भावनाभेदमावहेत् इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

प्रत्ययांशः समानोऽपि प्रतिधातु प्रयोगतः ।

तत्तदर्थानुसारेण भावनाभेदमावहेत् ॥ १ ॥

निष्पद्येत समस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि ।

ततः सर्वविशिष्टा स्याद् दृष्टोत्पन्नसुबर्थवत् ॥ २ ॥

यदि वा प्रत्ययः शुद्धः सर्वधातुपृथक्कृतः ।

श्रूयेत क्रयवत्सर्वैर्विशेष्येत स धातुभिः ॥ ३ ॥

न हि समुदिते धातुभ्यः प्रत्ययः श्रूयते अग्नीषोमादिभ्य इव सुप्-
प्रत्ययः, नापि पृथक् क्रीणातिरिवारुणादिभ्यो विविक्तः, येन सर्वेधात्वर्थैः
प्रातिपदिकार्थैरिव सुबर्थः पदेन क्रय इवारुणिमादिभिर्वाक्येन युगपद्वाच-
ना विशिष्येत प्रत्येकं तु धातुभ्यः प्रत्ययः श्रूयते इति नैकभावनासंभवः ।
तथा हि प्रत्ययो हि यजतिपरः श्रूयमाणः केवलयागकरणिकां भावनां श्रुत्या
विधत्ते दानहोमौ तस्यां निविशमानौ पदान्तरगतत्वात् वाक्येन प्रकरणेन
वा निविशेयातां, ते च श्रुतिनो दुर्बले करणांशोपनिपाताच्चास्ति विरोध-
समुच्चये नैरपेक्षबाधः, तेन दानहोमयोस्तदनुवादेन विधानासंभवात् तदनु-
रक्ते भावने एव तद्वृत्तेन प्रत्ययेन विधातव्ये विहितायाश्च विध्यसंभवात्
भावनान्तरत्वम्, उच्चार्यमाण एव प्रत्ययः प्रकृत्यर्थभेदभिन्नामेव स्वाभिधेयां
भावनामगमयति । तस्मात्सिद्धे धात्वर्थभेदेन भावनाभेदः ॥

समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ।

सू० एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषाद-
नर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

अभ्यासादिदानो भेदोऽभिधीयते । विधेरविशेषेण पुनःश्रवणम-
भ्यासः । यथा समिधो यजतीत्यादिपञ्चकृत्वा यजतिपदमभ्यस्तं, तत्किमेकां
भावनां प्रतिपादयत्युत प्रत्यभ्यासं भावनाभेदः इति । तदर्थं च किमेक एव
यागः उत पञ्च यागाः इति यागैकत्वे भावनैकत्वं, तद्वेदे च पूर्वाधिकरण-
न्यायात् धात्वर्थभेदात् भावनाभेद इति, तत्र “प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दे-
कत्वं प्रतिष्ठितम् । तदेकत्वात्तदर्थोऽपि न भेदं प्रतिपद्यते” । प्रत्ययांशस्य
सर्वत्र समानत्वात्तदर्थस्यापि भावनाया एकत्वं प्राप्तमपि करणीभूतधात्व-
र्थभेदादपोदितम् । इह तु तस्यैव धातोः पुनः पुनः श्रवणादसति च
शब्दभेदे ऽर्थभेदस्य निष्प्रमाणत्वात् स एव यागः सैव भावना ॥

ननु समिदादिसंज्ञा भेदाद“यैष ज्योतिर्यैष विश्वज्योतिरिति” वद्या-
गभेदः स्यात् । न शब्दैकत्वेनार्थैकत्वस्य दृढतरप्रत्यभिज्ञानात् स्पष्टे च या-
गैकत्वे तस्य समित्संज्ञाऽवरुदुस्य संज्ञान्तरमन्याय्यमिति तनूनपादादिशब्द
समिद्यागे देवता विधास्यन्ति न संज्ञाः, येन संज्ञातोभेदः स्यात् । यदि हि

ननूनपादं यजतीत्यादयो यागविधयो भवेयुस्ततो विहितस्य विधानाया-
गाद्विधिपुनःश्रुत्या यागभेदो भवेत्, सति च यागभेदे संज्ञान्तरं युक्तमेवेति
स्यात्तनूनपादादिशब्दानां संज्ञात्वं, तेनाभ्यासनिमित्तभेदाधीनमेवां संज्ञात्व-
मिति न संज्ञावशाद्विद्वदिति, यत्र तु प्रागयागभेदावगमात् संज्ञात्वं प्रसिद्धं
तत्र संज्ञया भेदः स्याद्व्याख्यायैव ज्योतिरिति उद्भिदा यजेतेति । इह तूपप-
दान्यपोदृत्य यजतीत्येतावन्मात्रं पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तं भेदं बोधयति न वेत्ये-
तदेव चिन्त्यम् । तत्र चाभेदावगमात् गुणविधिरेव तनूनपादादिशब्दैः ।

न च गुणाद्वेदः । सर्वेषां तनूनपादादिशब्दानामुत्पन्नवाक्यशिष्टत्वेन
दध्यादिवत् अभेदकल्पकत्वात् । समिधो यजतीति चोत्पत्तौ समिच्छब्दस्य
नामधेयत्वेन गुणत्वाभावात् । न चागृह्यमाणविशेषत्वम् । प्रथमोच्चारित-
त्वेन समिद्धाक्ये यागविधिरितरेषु तत्प्रत्यभिज्ञानात् । तदनुवादेन गुणविधिः
चरमश्रुतत्वात् । गुणविधानार्थत्वादेव पुनः श्रुतेर्नानर्थक्यं, सत्यपि चानर्थक्ये
न दोषः । न हि प्रयोजनवशेन प्रमाणं नेतुं शक्यम् तस्मादेको यागः ।
तदेकत्वाच्च भावनाऽपूर्वयोरप्येकत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । “विधेस्तावत्स्वभा-
वोऽयमप्रवृत्तप्रवर्त्तनम् । धात्वर्थभावयोरेव तच्च श्रुत्याऽवगम्यते” । यत्ताव-
दुक्तं भवत्वानर्थक्यमिति, तदयुक्तं विधिश्रुतिविरोधात् तथा हि स्वतोऽप्र-
वृत्तप्रवर्त्तनं गम्यते । तच्च बलवता कारणान्तरेणाऽन्यथात्वं प्रतिपद्यते । न
चात्र तदस्ति तद्व्येकमेव कर्म स्यात्तस्य पूर्वविहितत्वादप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मा
विधिरुपरुध्येत तेन विधिशात्कर्मन्तरत्वम् । यत्तु दृढप्रत्यभिज्ञानात्कर्म-
कत्वमिति तत्र । सन्निधिकृता हि प्रत्यभिज्ञा विधिश्रुत्या तु भेदज्ञानं
संनिधेश्च श्रुतिर्बलीयसी ।

ननु यजिश्रुतिकृतैवेयं प्रत्यभिज्ञा न यागोऽयमिति श्रुत्याऽवग-
म्यते । न पुनः स इत्यन्य इति वा साधारण्येनैव तदभिधायिन्यां श्रुतौ
सन्निधिकृतामभेदप्रत्यभिज्ञामनभिज्ञानन्तः श्रुतिकृतां मन्यन्ते । तस्मा-
द्विधिश्रुत्या कर्मभेदः । यदप्युक्तं, सन्निधिकृतप्रत्यभिज्ञाबाधाय गुणवि-

१ तनूनपातं यजतीति पाठान्तरं तु न युक्तम् ।

२ प्राग् यागावगमादिति तु पाठान्तरम् ।

धानार्था पुनः श्रुतिर्भवत्विति । तदप्युक्तं श्रुतिविरोधादेव, पदलक्षणया हि श्रुत्या धात्वर्थभावनयोरेव विधेयत्वं गम्यते न तत्सन्निधिमात्रेणैव बाधितं शक्यते । यदि हि तनूनपादादि दध्यादिवदविधीयमानमनर्थकं स्यात् ततस्तस्यावश्यं विधीयमानत्वाद्नेकार्थविध्यशक्त्या कर्मानुवादाकाङ्क्षायां सन्निधिहृतमभेदज्ञानं विधिरनुमन्येत, यदा तु मन्त्रवर्णप्राप्तत्वात्तनूनपादादिदेवतानां तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयत्वेनानुवादत्वेन वा संभवाच्चानर्थक्यं, तदा श्रुत्यवगतं कर्मविधानं न बाधितव्यम् । तस्माद्भागभेदाद्भावनाभेदः तद्देवाच्चापूर्वभेदः ॥

आचाराद्याग्नेयादीनाम-
ङ्गाङ्गिभावाधिकरणम् ।

सू० प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात्
॥ ३ ॥

इदानीमभ्यासस्यापवादः क्रियते । “यदा ऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽमा-
वस्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतोभवति तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु
पौर्णमास्यां यजन् ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत्
ऐन्द्रं दधमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावस्याया”मिति कालसंयुक्तानि वचनानि
श्रूयन्ते । तथा “समिधो यजति” “तनूनपातं यजति” “आज्यभागौ यजति”
इत्यकालसंयुक्तानि । तेषां सन्निधौ “य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते” य एवं
विद्वानमावास्यां यजत” इति वाक्यद्वयं श्रूयते । तथा “दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गं कामो यजेते”ति फलं श्रुतं तत्र विचार्यते किमनेन फलवचनगतेन
यजिना सन्निहिताः सर्वे यागा राजसूयवत् फलं प्रति विधीयमानाः
समप्रधानाः? किं वा य एव कालसंयुक्ता यागास्तेषामेव फलसंबन्धेन
प्राधान्यमन्येषां तदङ्गते?ति तत्सिद्ध्यर्थमिदं विचारयितव्यम् ॥ य एवं विद्वान-
निति संयुक्तौ यजतिप्रकृतानामग्नेयादीनां पौर्णमास्यमावास्याकालसंयु-
क्तानां तन्निमित्तप्रसिद्धानामधेयत्वाभ्यां पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां विशे-
ष्यमाणावनुवादितारा? वृतापूर्वयोः कर्मणोरेवं संज्ञयोर्विधातारा? विति ।
तत्सिद्ध्यर्थमप्येतच्चिन्तनीयं किमपूर्वकर्मविधौ रूपं लभ्यते? न वे?ति ।
ततोऽप्येतद्विचार्यते किं वार्चघ्नी पौर्णमास्यामनूच्यते वृधन्वती अमा-

वास्यायामित्येताभ्यां यदाऽऽनेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्मणो-
 रनयोरूपं विधातुं शक्यते न वेति, ततोऽपि पुनर्विचारणीयं किं प्राप्त-
 कर्मानुवादेनानेकगुणविधानमेकेन विधिना संभवः ? त्युत नेति ॥ अत्र
 चाभ्यासापवादार्थत्वादधिकरणस्य य एवं विद्वानित्येवं संयुक्तमेव वाक्य-
 द्वयमधिकरणस्य विषयः, तच्च कर्मान्तरविधायकं समुदायानुवादकं
 वेत्येतावदेवाधिकरणशरीरम् । एतस्य तु फलं समप्रधानाङ्गाङ्गिभाववि-
 चारः । फलविचारविषयत्वेन चाग्नेयादिवाक्यानामुपन्यासो, नाधिकरणशरी-
 रविषयत्वेन । तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेन विधेः पुनः श्रुत्या कर्मान्तरत्वं पौर्ण-
 मास्यमावास्यासंयुक्तयोः । किं पुनरनयोर्द्रव्यदेवत्वम् ? उच्यते । द्रव्यं तावच्च-
 तुर्धुवायां गृह्णातीत्यसंयुक्तोत्पन्नं ध्रौवमाज्यं प्रयोजनापेक्षम् । द्रव्यापेक्षिणां
 प्रकरणगतानां सर्वकर्मणामविशेषेण लिङ्गप्रकरणाभ्यामङ्गं भवदुपांशुयाजा-
 दीनामिवानयोरपि कर्मणोर्लभ्यते । वचनाद्वा, सर्वस्मै वा एतद्व्यजाय गृह्यते
 यद् ध्रुवायामाज्यमिति । देवताऽपि वार्त्तग्री पौर्णमास्यामनूच्यते वृधन्वती
 अमावस्यायामिति वाक्याभ्यां पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञयोर्मन्त्रविधानान्मा-
 न्त्रवर्णिकीति रूपलाभात्कर्मान्तरत्वम् । अन्यथा समस्तानुवादस्यानर्थक्यं
 न केवलं य एवं विद्वानित्येतयोरेवानर्थक्यं पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजे-
 तामावास्यायाममावास्याय यजेत इत्यपि वाक्यद्वयमनर्थकं स्यात् ।
 न ह्यनेनाग्नेयादीनां कालो विधीयते तेषामुत्पत्तिवाक्यैरेव कालस्या-
 विहितत्वात्, यदा तु य एवं विद्वानित्येताभ्यां पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञके
 कर्मान्तरे विधीयेते तदा तयोः कालविधानात्पौर्णमास्यां पौर्णमास्या-
 यजेतेत्यपि वाक्यद्वयमर्थवद्भवति तस्मात्कर्मान्तरविधानम् । यदा त्वेवं
 तदा सर्वे यागाः फलसंबन्धात्समप्रधानभूताः न हि तदा फलवाक्यगतं
 दर्शपूर्णमासपदमलंमाख्यातमवच्छेत्तुमप्रसिद्धार्थत्वात् । कालनिमित्तं ह्येतद्
 द्विवचनान्तं च तद्व्याप्त्युत्पत्तौ द्वित्वमाज्याभागादीनां न तेषु प्रातिपदिकं
 समर्थं कालयोगाभावाद्दोषं त्वाग्नेयादीनां कालयोगस्तेषां बहुत्वात्
 द्विवचनानुपपत्तेरसमर्थं पदम् । न च समुदायद्वयापेक्षया द्वित्वसंभवः, समु-
 दायो हि पूर्वसिद्ध एव वा गृह्येत अत्रैव राजसूयवद्वा संपाद्येत, न

तावत्पूर्वसिद्धमस्ति समुदायद्वयमेकावगत्यनुप्रवेशेन हि कर्मणामेकसमु-
दायापत्तिः, एकाभिधानेन चैकावगतिः । न चाग्नेयादीनां त्रिकस्य
त्रिकस्यैकमभिधानमस्ति प्राक् सिद्धं य एवं विद्वानित्येतयोस्तदनुवाद-
कत्वानङ्गीकरणात् उत्पत्तिवाक्येषु चैकैककर्मविधानेन समुदायाभावात् ।
तत्र तु फलवाक्यगतेन यजिना तन्त्रेण सर्वेषामुपादानात्समुदायापत्तिः
स्यात् । तथा चैककर्मसमुदायनिष्पत्तौ राजसूयवत् द्विवचनानुपपत्तिः ।
न च दर्शशब्देन पौर्णमासशब्देन च त्रिकस्य त्रिकस्य पृथक् तन्त्रो-
पादानात्समुदायद्वयसिद्धिरिति वाच्यम्, तयोराख्यातपरतन्त्रत्वात् ।
तदत्राख्यातं वर्त्तते तत्राभ्यामपि वर्त्तितव्यं । न चाख्यातं तन्त्रेण त्रीन्
यागान् प्रथममुपादाय पुनरन्यानुपादातुमर्हति सकृदुच्चरितत्वात् ।

न च समुदायद्वयं तन्त्रेण शक्यमुपादातुं, समुदायद्वयस्य प्रागसि-
द्धत्वात् । तदिदमाख्यातं बहून् यागान् सचिहितान् फलमेकं प्रति तन्त्रेणो-
पादत्ते, तेषां च तदुपादानादेवैकः समुदायो निष्पद्यते ततश्च नामधेय-
मपि समुदाय्यभिप्रायं बहुवचनं, समुदायाभिप्रायं चैकवचनं लभ्यते न कथं
चिद् द्विवचनं, द्विवचनान्तं चेदम् अतोऽप्रसिद्धर्यत्वात् नानेनाख्यातं विशेषे
स्यापयितुं शक्यमिति अविशेषात्सर्वेषां फलसंबन्धात्प्राधान्यं, नामधेयमपि
तत्परतन्त्रत्वात्सर्वेषामेवाव्युत्पन्नं द्विवचनप्रतिरूपकमिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥

कर्मन्तरविधायित्वे स्यात्सर्वेषां प्रधानता

समुदायानुवादौ तु रूपाभावादिमौ मतौ ॥ १ ॥

द्वयं कथंचिल्लभ्येत देवता तु न लभ्यते

लभ्यते मन्त्रवर्णाच्चेवाज्यभागाङ्गता यतः ॥ २ ॥

लिङ्गक्रमाभ्यां मन्त्राणामाज्यभागाङ्गता स्थिता

वचनन्तु व्यवस्थार्थमल्पार्थत्वादबाधतः ॥ ३ ॥

वार्त्तघ्नीवृधन्वतीनां हि लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागाङ्गत्वेनाव्यवस्थया
प्राप्तानां तादर्याबाधेन व्यवस्थामात्रं वार्त्तघ्नी पौर्णमास्यां वृधन्वती
अमावास्यायामित्येताभ्यां विधीयते लाघवादिति नैतेषां मन्त्राणां य एवं
विद्वानिति विहितकर्मन्तरसंबन्धः येन मान्त्रवर्णिकी देवता स्यात् ॥

न च कल्पयितुं देवता शक्यते, विधिगम्यत्वाद्देवतात्वस्य । न चासत्यां देवतायां यागानुष्ठानं संभवतीति गत्यभावात्समुदायानुवादत्वं, तत्र पौर्णमासीसंयुक्तेन वाक्येनोपपदवशात्पौर्णमासीकालयुक्तानां त्रयाणां तन्त्रेणानुवादः, तेनैवैकानुवादेन त्रयाणामपि तेषामेकसमुदायापत्तिः, तदेकत्वाच्च पौर्णमासीमित्येकवचनम्, एवममावास्यासंयुक्तेऽपि । ततश्च समुदायद्वयसिद्धिः कालयोगाच्चाग्नेयादीनां प्रसिद्धार्थं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनान्तं कालयोगि चोपपदं शक्नोत्याख्यातं विशेषे स्यापयितुमिति तेषामेव प्राधान्यमितीयमेव च द्विवचनापेक्षितसमुदायद्वयसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनमिति नानर्थक्यम् । यत्तुक्तं पौर्णमास्यां पौर्णमास्येत्येतदपि वाक्यद्वयमनर्थकं स्यादिति नानर्थक्यम्, आग्नेयादीनामेव त्रिकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगार्थत्वात् उत्पत्तिवाक्येषु हि तेषां प्रत्येकं कालयोगान्नैकप्रयोगता सिद्धेत् । अनेन तु वचनेन यथैकप्रयोगसिद्धिस्तथैकादशे वक्ष्यामः । तस्मादरूपत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च समुदायानुवादत्वम् । इदानीं पूर्वपक्षवादी प्रकारान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते ।

भवेदेवमरूपत्वे समुदायानुवादता ।

यदाग्नेयादिवाक्यैस्तु तयोरूपं विधीयते ॥

य एवं विद्वानित्येताभ्यां पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकौ यागौ विधीयते यदाऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिस्तु पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञाभ्यां तावेव यागावनूद्यष्टाकपालादिद्रव्यमन्यादयश्च देवता विधीयन्ते इति नारूपत्वम् । एवं सर्ववाक्यानि विधायकानि भवन्ति न कश्चित्समुदायानुवादः । यागश्च प्रत्यक्षश्रुतो न द्रव्यदेवतासंयोगादनुमातव्यो भवतीति श्रेयानयं पक्षः ।

अत्राच्यते गुणो ऽनेकः प्राप्तकर्मानुवादतः ।

नैकेन विधिना शक्यो विधातुमसङ्गच्छतेः ॥

भावनास्योऽपि विधिस्तादर्थ्यभेदेन तत्र तत्र संक्रामति यत्परश्च विधिः स एव विधेयो नान्यस्तद्देशोऽपि । तद्यदाऽपूर्वकर्मपरो विधिर्भवति तदाऽस्यैकस्यानेकगुणविशिष्टस्य विधानाद्विशेषणानां चार्थापत्त्या विधिसि-

दुर्नासकृच्छ्रवणदोषः प्रसज्यते । यदा त्वन्यतः प्राप्तं कर्म भवति तदा तस्या-
विधेयत्वाद्विशेषणपरो भवति । तत्रानेकेषु विशेषणेष्वेकेन विहितेनेतरा-
नात्तेपात्तत्रापि श्रुत्यैव विधानं कर्तव्यमित्यावृत्तिप्रसङ्गः, विशेषणान्यपि
यानि प्रागेव क्रियान्वयान्मिथः संबन्धितया शब्देन प्रतिपादितानि विनैव
विधिना प्रसिद्धसंबन्धानि भवन्ति यथा पशुनेत्येकपदोपात्तानि जाति-
लिङ्गसङ्ख्याकारकाणि । तत्र हि प्रत्ययाविधेयमेकं प्रधानभूतं करणकारक-
मुपसर्जनीभूतजात्यादिविशिष्टं पदेन प्रतिपादितम् । प्रसिद्धा च कारकश-
क्तिर्जात्यादीनां प्रमाणान्तरेण विनैव विधिनेति शक्यं प्राप्तकर्मानुवादेनापि
तदेकं विधातुम् । भिन्नपदोपात्तान्यपि यानि सामानाधिकरण्येन पश्या वा
क्रियान्वयात्प्रागेव मिथःसंबन्धं शब्दतो वस्तुतश्च विधिमनादृत्यैव लभन्ते
यथाऽभ्युदितेष्टौ ये त्वादृष्टास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरुम् । तत्र हि
शिपिविष्टशब्दो यौगिकः शक्नोति सन्निहितेन विष्णुशब्देन श्रुत्यैव सामा-
नाधिकरण्यं प्रतिपत्तुम्, प्रसिद्धश्च विष्णुशिपिविष्टो मन्त्रार्थवादादिभिरिति
तत्र केवलं श्रुतसहितत्वादृष्टसंबन्धो विधिना बोधयितव्यः यो विष्णुः
शिपिविष्टः स श्रुतस्य त्वादृष्टानां च देवतेति । तेनैकार्थविधानाद्विधिप्र-
त्ययस्य नासकृदुच्चारणापत्तिः । अत्र त्वानेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्यामिति
यद्यपि तद्वृतस्य सन्निहितद्रव्यवचनत्वात्सामानाधिकरण्यलक्षणः शब्दः
संबन्धः प्रागेव पौर्णमासीसंबन्धादाग्नेयोऽष्टाकपालयोर्लभ्यते । तथाऽप्यसौ
संबन्धः प्रमाणान्तरेणासिद्धत्वादत्रैव विधातव्यः । तं तु विधाय पुनः पौर्ण-
मासीसंबन्धविधिरित्यावृत्तिप्रसङ्गः । न त्वेवं संभवति य आग्नेयोऽष्टाक-
पालः स पौर्णमास्यामिति असिद्धत्वादाग्नेयस्याष्टाकपालस्य । अत एव
वक्तव्यम् अष्टाकपाल आग्नेयः स च पौर्णमास्यामित्यावृत्तिः प्रत्ययस्य
स्यात्तस्माद्य एवं विद्वानिति विहितकर्मानुवादेनात्र गुणविध्यसंभवादवश्य-
मेव भावनान्तरं द्रव्यदेवताविशिष्टमाक्षिप्तयजिकं विधातव्यम् । न च

भावनान्तरं भावनान्तरस्य रूपं भवतीति सिद्धमरूपत्वमतः समु-
दानुवादौ ॥

उपांशुयाजाऽपूर्वताऽधिकरणम् ।
सू० पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात्
॥ ५ ॥

अतः परं समुदायानुवादापवादकतयाऽधिकरणत्रयमारभ्यते । दर्श-
पूर्णमासयोः श्रूयते “जामि वा एतद्वज्रस्य क्रियते यदन्वज्जै पुरोडाशौ
उपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु
यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाये”ति तथाऽग्नेया-
ग्नीषोमीयपुरोडाशयाज्यानुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमी-
याणि याज्यानुवाक्यायुगलान्याश्नातानि शाखाभेदेन । तत्र संशयः । किमु-
पांशुयाजमन्तरा यजतीति समुदायानुवादे विष्णवादिगुणकानां यागाना-
मुत विधिः ? इति । तदर्थं किमस्य रूपमस्ति ? न वेति, तदर्थं च विष्णुरुपांशु
यष्टव्य इत्यादिभिर्विष्णवादिदेवत्याः यागा विधीयन्ते ? किम्वाऽयमर्थवाद
इति । यदि विध्यस्तत एवामेव यागानां विष्णवादिदेवत्याः याज्यानुवाक्याः
लिङ्गक्रमाभ्यामङ्गं भवन्ति नोपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यस्य सामर्थ्यापरिज्ञा-
नात्ततश्च मान्त्रवर्णिकदेवता ऽलाभारूपः सन्नगत्या विष्णवादियागानां
समुदायमनुवदति । यदा तु विष्णवादिश्रवणमर्थवादस्तदा याज्यानुवा-
क्या यागान्तराभावादुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यस्यैव क्रमादङ्गं भवन्ति
दशमाधिकरणन्यायेनेति मान्त्रवर्णिकी देवता लभ्यते ध्रौवं च द्रव्यमिति
रूपलाभाद्विधिरेव भवतीति ॥

तत्र विष्णवादिवाक्येषु तव्यप्रत्ययदर्शनात् ।

ऐकान्तिको विधिर्नात्र वर्त्तमानापदेशतः ॥

वैश्वानरवाक्ये हि यदष्टाकपालो भवतीत्यादिषु विधिपुरुषव्या-
पारयोऽश्रवणाद्व्यच्छेदोपबन्धादुत्तमानापदेशेनार्थवादसरूपत्वात् द्वाद-
शकपालं निर्वपेदिति विधियुक्तभावनाश्रवणात्तदुपक्रमोपसंहारमध्यवर्त्ति-
नामष्टत्वादीनां तदेकवाक्यत्वं न बाधितव्यमिति गुणफलविधानं
भविष्यति । इह तु सत्यपि जामित्वाजामित्वोपक्रमोपसंहारमध्यवर्त्तित्वे
यच्छब्दाद्यनुपहतविधिः श्रवणादजामित्वायेति च तेष्वेव प्रत्येकमुपक्रमोप-
न्यस्तजामित्वदोषपरिहारप्रशंसाऽवगमाद्वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधित्वमध्यव-

सीयते । जामि वा एतदिति चोपक्रमस्त्रयाणामपि तेषामनुषङ्गेण वाक्य-
शेषो भवति । सति च तेषां विधित्वे रूपाभावादुत्तमानापदेशाच्चापांशु-
याजं यजतीत्ययं जामित्वापन्यासेन प्रस्तुतानां वक्ष्यमाणानां विष्णवा-
दियागानां समुदायानुवाद इति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

जामित्वापक्रममादेकमजामित्वापसंहृतेः ।

वाक्यं तन्मध्यपाताच्च विष्णवादेर्यवादता ॥

वाक्यशेषानुषङ्गस्तु गतौ सत्यां न युज्यते ।

अनूचीननिमित्तश्च जामिदोषः प्रकीर्तितः ॥

तेनान्तरालसंयुक्तो विधिस्तत्रैव निश्चितः ।

अजामित्वं च तस्यैव प्रशंसेत्यवधारितम् ॥

जामि वा एतद्वज्रस्य क्रियते यदन्वज्जै पुरोडाशविति पुरोडाशनैर-
न्तर्यं जामिदोषाभिधानादुपक्रम एवैतदध्यवसितम् । नूनमन्तराले किञ्चिद्वि-
धित्सितं तदन्तरालकरणादेवाजामित्वगुणेन प्रशंसितमिति । किं तद्वि-
धेयमित्येतावदनवगतमन्तरालसंयुक्तं तद्विधानमित्यवगतमेव ॥

न च विष्णवादियुक्तेष्वनन्तरालसंयोगोऽस्ति येन विधिः स्यात् अ-
न्तराले चाविहितानां नाजामित्वेन प्रशंसाऽवकल्पते । पुरोडाशनैरन्तर्याज्या-
मिता स्यादतोऽन्यत्र क्वचिद्विष्णवादयो यष्टव्या अजामित्वायेति किङ्केन
सङ्गतं, तस्मादुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्युपांशुगुणको यागोऽन्तरालोपलक्षिते
काले विधीयते तदर्थवादोऽयं विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिमन्त्रवर्णप्राप्तवि-
ष्णवाद्यनुवादेनेति न्याय्यम् । एवं चैकवाक्यत्वं न बाधितं भविष्यति न
चानुषङ्गः सत्यां गतौ कल्पितो भवति । तस्माद्विधिरयं न समुदायानुवादः ॥

आधाराद्यपूर्वता-
धिकरणम् ।

सू० आधाराग्निहोचमरूपत्वात् ॥ ४ ॥

“अग्निहोत्रं जुहोति” “आधारमाधारयती”ति निर्गुणं कर्मसंज्ञायुक्तं
श्रुतं तत्सन्निधौ दध्ना जुहोति ऊर्ध्वमाधारयतीत्यादीनि सगुणानि श्रवणानि ॥
तत्र संशयः किं दध्ना जुहोतीत्यादिभिर्गुणविशिष्टा होमाधारा विधीयन्ते ।
तेषां च रूपवतामरूपोऽयमग्निहोत्रं जुहोतीत्याधारमाधारयतीति समुदा-

यानुवादः ? उतायमेव कर्मविधिरिति तत्रैव गुणविधय इति । तदर्थमिदं विचार्यते किमविज्ञातरूपं कर्म विधातुमेवाशक्यमुताविज्ञातरूपमपि तावद्विधाय पश्चाद्रूपज्ञानं संभवतीति । तथेदमपरं चिन्तनीयं प्राप्ते कर्मणि गुणकर्मात्रविधानं संभवति ? उत ने-ति । तत्र रूपापरिज्ञाने विशेषानवधारणात् ।

सामान्यस्याविधेयत्वान्नानयोर्विधिसंभवः ॥

न च दध्यादिभिर्वाक्यैः प्राप्तकर्मानुवादतः ।

गुणमात्रं विधातव्यमव्यापारात्मकं यतः ॥

अग्निहोत्रं जुहोतीति होमसामान्यमवगम्यते । न च तद्विधानयोग्यं, विशेषस्तु योग्यः स चानुरज्जकाधीननिरूपणो न जुहोतीत्येतावता गम्यते । न चेह द्रव्यदेवतादिकमनुरज्जकमुपात्तं यद्वशेन विशेष्यावधारणं स्यादनिरूपितश्च विशेषो न विधिनाऽन्वेतुं योग्यः तेनावगतस्य सामान्यस्यायोग्यत्वाद्भोग्यस्य च विशेषस्यानवगतत्वान्नात्र विधिः संभवति तथाऽग्निहोत्रमिति संज्ञा च विशेषविषयत्वादनवगते विशेषे दुर्घटैव । यदा चैवं विधिरेवानिष्पन्नस्तदा न दध्यादिवाक्यैरपि गुणविधानं शक्यं विहिते कर्मणि तदनुवादेन तैर्गुणो विधातव्यो न चात्र विहितं कर्मत्युक्तम् । अपि च यद्यप्यत्र कर्म विधीयते तथाऽपि न शक्यते गुणो विधातुमव्यापारात्मकत्वात्, चेतनप्रवर्तनात्मको हि विधिर्न वासौ स्वव्यापारादन्यत्र प्रवर्तयितुं शक्यते । तेन दध्यादिवाक्यैरपि स्वस्वव्यापारे एव विधातव्यः । तद्विशेषगुणतया च दध्यादीनां विधिरङ्गीकर्तव्या न चाग्निहोत्रवाक्यविहितो होमः पुनरत्र दधिविशिष्टो विधातुं शक्यते विहितस्य विधानायोगात् तेन दधिमात्रमवशिष्यते तच्चाविधेयमित्युक्तम् । अतोऽत्र दध्यादिविशिष्टो होमा विधीयन्ते । तथा चाग्निहोत्रमित्यस्यान्यतोऽपि रूपाभावात्समुदायानुवादत्वमेव माध्यावाक्येऽपीति प्राप्ते ब्रूमः ॥

प्रकृतानामसद्भावात्कर्मणां नानुवादता ।

न हि दध्यादिवाक्येषु दध्याद्यान्निष्ठशक्तिना ॥

विधिना शक्यते कर्म विधातुमितरत्र तु ।

अनन्यात्तत्तशक्तित्वाद्विधिः कर्मैकगोचरः ॥

“दध्ना जुहोतीति ह्यप्राप्तदध्नाद्यात्तिप्रशक्तिर्विधायको ऽनेकविधि-
निमित्तगौरवपरिजिहीर्षया कर्मानुवादं प्रार्थयमानो यदि न कथंचिदपि
प्राप्तिं लभते ततो विशिष्टविधिमङ्गीकरोति । सत्यां त्वग्निहोत्रादिवा-
क्येन कर्मणः प्राप्तौ तदनुवादेन गुणमात्रविधानं लाघवान्न तु विशिष्टवि-
धानम् । अतश्चाविहितत्वाद्गोमानामप्राप्तत्वादग्निहोत्रवाक्येऽनन्यात्तत्त-
शक्तित्वात् विधायकः कर्म विधत्ते । यद्यपि तत्र रूपं न ज्ञायते तथा-
ऽपि विधिवशादेव सामान्यमतिक्रम्य तल्लक्षितोऽन्यत्राविहितो होमवि-
शेषोऽयमित्येतावतैव गम्यमानत्वाच्च विधानासम्भवः, लक्षितविशेषविषय-
त्वेन संज्ञोपबन्धोऽप्युपपन्नः । तस्य दध्नादिवाक्यरूपविधानाच्चाहपत्वं
स्वरूपेण विधेयमपि दध्नादिव्यापारविशिष्टं शक्यं विधातुं दध्ना जुहुया-
दिति । यद्यपि न क्रियां विहाय द्रव्यविधिः प्रतीयते तथाऽपि तस्यामेव
विशिष्टायां प्रतीयमानो विधिः स्वरूपेण तस्याः प्राप्तत्वादप्राप्तगुणमात्र-
परतामवलम्बमानः फलतो गुणविधिरित्युच्यते न प्रतीतितः । तेनात्र
गुणमात्रविधानम् अग्निहोत्रं जुहोतीति प्रकृतकर्माभावादूपलाभाच्च
विधिरेव न समुदायानुवादः ॥

पशुसोमापूर्वता-
धिकरणम् ।

सू० द्रव्यसंयोगाच्चेदना पशुसोमयोः प्रकरणे

ह्यनर्थको द्रव्यसंयोगो न हि तस्य

गुणार्थन ॥ ५ ॥

“अग्नीषोमीयं पशुमालभेते”ति श्रूयते । तथा “हृदयस्याग्रेऽवद्वत्यथ
जिह्वाया अथ वत्सस” इत्यादीनि । तथा सोमेन यजेतेति श्रुतं तत्रा “ऽप्यैन्द्र-
वायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाती”त्येवमादीनि । तत्र संशयः किमवद्वति-
गृह्णातिभ्यां चोदितानां कर्मणामिवालभतियजती समुदायस्यानुवदि-
तारौ ? उतापूर्वयोः कर्मणोर्विधारा ? विति, तदर्थं च किमैन्द्रवायवादि-
वाक्यैर्यागा विधीयन्ते ? किम्वा संस्कारमात्रमिति तत्र

“ऐन्द्रवायवमित्यादि द्रव्यदेवतसङ्गतेः ।

याग एव विधातव्यो गृह्णातौ न हि देवता” ॥

ऐन्द्रवायवमित्यादि तावदेवतातद्वितीयेऽयम् । न च देवतायागा-
दन्त्येन संपादयितुं शक्यते, येन ग्रहणेनैन्द्रवायवं कुर्यादिति वाक्यार्थः
स्यात् । न वैन्द्रवायवं सन्तं गृह्णातीति संभवति असिद्धत्वाद्वैन्द्रवाय-
वस्य, तेनावश्यं यागा एव विधातव्याः । ननु नावश्यं देवतातद्वित
एवायं तस्येदमिति संबन्धमात्रेऽपि तस्य स्मरणान्तेनैन्द्रवायूदेशविशिष्टग्र-
हणमात्रविधिः संभवत्येव, भवेदेवमैन्द्रवायवादिषु परिहारः मरुत्वतीया-
दिषु देवतायामेव क्वविधानादवश्यं देवतासंबन्धोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा
चैन्द्रवायवादिष्वपि तथाऽस्तु किमनिरूपितसंबन्धमात्राश्रयणेन, तस्माद्या-
गविधानम् । एवं च सोमेन यजेतेति देवताऽभावादरूपः सन्समुदायानुवाद
एव भवति यजिः सोमशब्देन तत्रैव गृह्णातिना सामान्यातिप्तं द्रव्यं
नियम्यते । यद्वाऽण्वाधारया गृह्णातीति गुणवाक्येन धारासमर्थ इव
द्रव्यमात्रावगमात्प्रकृतित्वेन सोमविधानं व्रीहिभिर्यजेतेतिवत् । ननु
विकृतौ प्राप्तायां प्रकृतिविधानं युक्तं । न चैन्द्रवायवादिवाक्येषु पुरोडा-
शवत् विकृतिसंपात्ता यस्याः प्रकृतिर्विधीयेत । यदि तु सोममभिषु-
णोति सोमं यावयतीत्यादिभिः सोमसस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयत्वाच्च
गृह्णातेः प्राप्त एव विकृतिभूतो रस इत्युच्यते ततस्तस्य निर्जातसोमप्रकृ-
तित्वाच्च भूयः सोमविधानं संभवति । न चाऽण्वाधारयेत्यन्तोऽपि विकृति-
प्राप्तिरुदकस्यापि द्रवद्रव्यस्य संभवात् । उच्यते यदि विकारानुवादेन
प्रकृतिर्विधातव्या स्यात्ततोऽयं दोषः स्याच्च व्रीहिभिर्यजेत इत्यपि पुरो-
डाशानुवादेन व्रीहिविधिः पुरोडाशस्यानुपात्तत्वात् । व्रीहिभिर्यजेतेति
च करणविभक्तेर्द्रव्यसंबन्धाभावात्तेन यागं प्रति करणत्वेन विहिता व्रीहयः
पुरोडाशवरुद्धे यागे साक्षात्करणत्वासंभवात्तत्प्रकृतित्वेनैव करणं भव-
न्तीति प्रकृतिद्रव्यविधिरित्युच्यते न च प्रकृतित्वेनैव विधानात्, एवम-
त्रापि यागं प्रति करणत्वेन विहितः सोमो धारासमर्थद्रव्यावरुद्धे यागे
तत्प्रकृतिर्भवति, सम्भवति च सोमप्रकृतिकं द्रवद्रव्यमिति युक्तं प्रकृतिवि-

धानम् । अथवा सोममभिषुणोतीत्यादिभिः सोमरसस्य प्राप्तत्वात् सोमशब्दोऽप्यनुवाद एव तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयं भवति । तदेवं त्रेधा पूर्वपक्षः सोमशब्देन द्वयं विधीयते? प्रकृतिद्वयं वा, नामधेयं वेति । यजिस्तु सर्वथैव समुदायानुवादः । तथा च यागभेदादैनद्रवायवादीनां समुच्चये सति दशैतानध्वर्युः प्रातः सवने ग्रहान् गृह्णाति “अश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति” इत्यादि क्रमसमुच्चयदर्शनमुपपद्यते । अन्यथा त्वेकत्वाद्यागस्य तदर्थानां च देवतानां ग्रहाणां च विकल्पे सति क्रमादिदर्शनानुपपत्तिः । यदि च सोमेन यजेतेति यागविधिः स्यात्ततः सोमशब्दस्य लतावचनत्वात्तयैवोत्पत्तिशिष्टया यागः साधनीय इति नैन्द्रवायवादिवाक्यैः रसविषयैर्गुणविधिः संभवतीत्यानर्थक्यं तेषां स्यात् । अभिषवादिभिश्चोत्पत्तिशिष्टा लता न रसीकर्तुं शक्यते । तस्मादनैन्द्रवायवादिभिरेव यागविधिः । एवमग्नीषोमीयं पशुमालभेत्यत्रापि यागविधौ समुत्पत्तिशिष्टपशुजातीयद्रव्यमेव यागसाधनमिति हृदयाद्यवदानवचनानि तत्र गुणविधित्वेनासम्भवादनर्थकानि स्युः । अतोहृदादिवाक्यविहितहृदयादिद्रव्यकर्मानुवादेन देवताविधानमेतदिति वक्तव्यम् । पशुशब्दोऽपि हृदयादीनां “हृदागस्य वपाया मेदस” इति मन्त्रवर्णाच्छागप्रकृतित्वात्तेषामेव विकृतौ प्रकृतिवदुपचारादनुवादः । कथं पुनः कर्माणि हृदयादिवाक्यैर्विधीयन्ते यान्यनूद्य देवताविधानम् उच्यते द्वावत्र पक्षौ एकस्तावदवदानमात्रं विधीयते द्वयदेवतासंयोगाश्रवणात्प्रत्यक्षयन्यश्रवणाच्च तदाक्षिप्तं तु स्पर्शनमालभतिनाऽनूद्यते पशुशब्देन तु हृदयादिप्रकृतिद्रव्यवाचना उपचाराद्दृदयादिद्रव्यम् अग्नीषोमीयशब्देन तु हृदयादिप्रकृतद्रव्ये ऽग्नीषोमीयत्वेन विहिते तत्रैतावन्तो यागाः कल्पन्त इति । अन्यस्त्वसत्यपि देवतासंबन्धश्रवणे हृदयाद्यवदानानां साक्षाद्यावदानप्रकृतित्वात्तद्वदत्र यागसाधनत्वं हृदयादीनामभिषवयुक्पूतीकवल्लभ्यते न यागानुवादेनैव देवतादिविधिरिति तस्मात्समुदायानुवाद इति प्राप्ते ऽभिधीयते

द्रव्यान्तरेण संयोगानुवादेऽवकल्पते ।

तेन यागविधी एतावन्ते गुणविधायिनः ॥

पशुशब्दे हि जातिवचनोऽतज्जातीयेषु विना कारणेन लक्षणया भवितुमर्हति श्रौतपशुविशिष्टयागविधानोपपत्तेः ।

न च पशुविशिष्टयागे विहिते हृदयादिवाक्यानां गुणविधित्वा-
संभवः, पशोरेव हृदयादिद्वारेण करणत्वापपत्तेः, प्रणाद्याऽपि हि येन यत्क्रि-
यते भवति तत्करणं तस्य । यथा लोके गोमयेन पचतीति, वेदेऽपि तुषपक्का
भवन्ति यागेन स्वर्गमिति तस्मादेको यागः पशुविशिष्टोऽग्नीषोम-
देवत्यो विधीयते । हृदयादिवचनानि तत्रैव संस्कारमात्रविधानानि तथा
सोमेन यजेतेति सोमशब्दे लतावचनः । न चासौ प्रकृत्यैन्द्रवायवादिषु
हविष्येन विधातुं शक्यते धारया गृह्णातीति गुणवाक्यसन्निधापितस्य द्रव-
द्रव्यस्यैन्द्रवायवमिति तद्वितेन देवतासंबन्धित्वेन श्रुत्याऽभिधानाच्च तावद्दु-
र्विबिधानम् । नापि तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वं सोमरसस्य प्रागस्मादु-
चनानुपपत्तेः । नन्वेन्द्रवायवमिति प्रकृताभिधायी तद्वितोऽभिषवादिवाक्यैः
प्रकृतं सोमरसमभिधत्ते । नैवम् अण्व्या धारयेत्यनेन व्यवधानादभिषवादि-
वाक्यानामप्रकृतत्वाद्वारासमर्थद्रव्यमात्रमत्र प्रकृतम् न च धारावाक्यं
सोमरसविषयं धारामात्रश्रवणात्तन्मात्रेण च वाक्यार्थोपपत्तेः सत्यपि
संनिधाने तद्विषयत्वं धारावाक्यस्याप्रमाणकम् । संस्कारवाक्येषु हि
लौकिकस्य संस्कारानुपपत्तेरपूर्वसाधनविशेषलक्षणया कथंचित्प्रकृतग्रहणं
युक्तम् । धारावाक्ये तु ग्रहणोद्देशेन धारामात्रविधानाच्च प्रकृतापेक्षा ।
किं चास्मिन्त्येतेऽयमपि नियमो नास्ति य एव क्रये सोमः स एवाभिषवे
य एवाभिषवे स एव पावने इति सर्वेषां क्रयादिवाक्यानां लौकिकग्रहणे-
नारादुपकारकक्रयादिविधायिनां मिथोऽनपेक्षत्वात् ।

न च प्रकरणाद्विशेषलाभः प्रकरणस्याविशेषकत्वात् । नाप्यधिकारा-
द्विशेषसिद्धिस्तुल्येषु नाधिकारः स्यादिति हि द्रव्यसंख्याहेतुसमुदाय-
मित्यत्र वक्ष्यति । यदि तं सोममभिषुणुयादिति तच्छब्दः श्रूयते ततः
सा वैश्वदेवीतिवत्प्रकृतग्रहणं भवेत् सोममात्रश्रवणाच्च प्रकृतगामित्वम् ।

एवं धारावाक्येऽपि ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु प्रकृतगामिष्वपि धारासमर्थमेव
द्रव्यं गृह्यते न सोमरसस्तास्याप्रकृतत्वादित्युक्तम् । अतो न तत्प्रत्यन्यायेन
नामधेयत्वम् । एतेनैकदेशिनः संस्कारं वाक्यैः सोमस्य प्राप्तिमभिदधाना-
निरस्ताः, तेषां सिद्धान्तेऽपि तथैव सोमप्राप्तेः सोमपदं नामधेयं स्यादि-
त्यास्तां तावत् । एवं तावद्विष्टेनाविधानं नापि नामधेयत्वमित्युक्तम् ।
प्रकृतिद्रव्यविधानं त्वविशिष्टं तन्निराकरणार्थं च सूत्रम् “अचोदकाश्च
संस्कारा” इति । यद्वैन्द्रवायववाक्येषु यागो विधीयते ततः स्यात्प्रकृति
द्रव्यविधिः, तेषु तु ग्रहणमात्रमेव देवताविशिष्टं विधीयते । तन्मात्र-
श्रवणात्संभवति च ग्रहणेनैन्द्रवायवं कुर्यादिति विधिः । यद्यपि ग्रहण-
मात्रेण तद्वैवृत्यता न भवति यागसहितेन तु ग्रहणेन शक्यते तद्वैवृत्यता
कर्तुम् । अतो देवताविशिष्टे ग्रहणे चोदिते यागमन्तरेण तदनुपपत्तेः, यागा-
पेक्षायां सोमेन यजेतेत्येतत्सर्वत्र द्रव्यदेवतासंबन्धानुपपादयद्यागान्तरक-
ल्पनां निरूपयति “दशमुष्टीर्ममीत” इति च परिमाणश्रवणात् तावत्तत्र
सोमस्याल्पपरिमाणैः पात्रैरसति समुच्चये ग्रहणासंभवाद् यथागृहीताना-
मेव च होमादुपपन्नं क्रमसमुच्चयदर्शनमाश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं
जुहोतीति । त्रयाणामपि समुदायानुवादापवादाधिकरणानां पूर्वपक्षे कर्म-
भेदः सिद्धान्ते त्वभेद इति लक्षणसंबन्धः ॥

सू० पृथक्कनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः
संख्याकृतकर्मभेदाधिकरम् ।
स्यात् ॥ ६ ॥

गताऽभ्यासप्रसङ्गः । संख्यया भेद इदानीमभिधीयते । अत्र कर्मो-
त्पत्तिवाक्यगता कर्मसमानाधिकरणा संख्योदाहरणम् । यथा तिस्र आहु-
तीर्जुहोति द्वादश द्वादशानि जुहोतीति तत्रैको होमो विधीयते बहवो
वेति संदेहः ।

तत्र आख्यातस्य सकृच्छ्रुत्या कर्मैकत्वेऽवधारिते ।

संख्यासंपत्तिरभ्यासात्प्रयाजैकादशत्ववत् । उच्यते,

स्यादेवं यदि कर्मैक्यं प्रागस्मादवधारितम् ।

आख्यातमात्रात्तत्सिद्धेस्तावत्तत्प्रामाण्यता ॥

एकादशप्रयाजानिति हि निज्ञातसंख्येषु प्रयाजेषु श्रुतासंख्यायुक्तम-
 भ्यासेन पूर्यते । न चैवमिह कर्मैकत्वं विज्ञातम् । न ह्याख्यातमात्रं प्रमाणं
 यतः कर्मैकत्वं प्रमितं भ्यात् यावन्ति वाक्ये पदानि प्रयुज्यन्ते तावतां
 संहृत्य प्रामाण्यम् । अतो विदधदेवाख्यातं सङ्ख्यासामानाधिकरण्यादुहूनि
 कर्माणि श्रुतसङ्ख्याविशिष्टानि विधत्त इति सिद्धो भेदः । अत्र कर्मण्येव
 सङ्ख्याश्रवणात्पूर्वपक्षशङ्का मन्देति मत्वा भाष्यकारः सप्तदश प्राजापत्या-
 नीत्युदाहरत् । अत्र द्रव्यगतसङ्ख्याया नातीव स्फुटः कर्मभेद इति विचा-
 र्यते । किं सप्तदशपशुद्रव्यक एको यागो विधीयते ? । किं वैकैकपशु-
 द्रव्यकाः सप्तदशैते यागा इति तदर्थं विचार्यते । प्राजापत्यानीति
 प्रकृत्या प्रजापतिर्देवताऽभिधीयते तद्वितेन पशुद्रव्यं, बहुवचनेन बहुत्वम् ।
 तत्र तद्वितोर्था बहुत्वेन प्रथममन्वितः पश्चात् प्रजापतिना देवतया
 संबध्यते । पशुश्च पशुश्च पशुश्च पशवस्तेषां प्रजापतिर्देवतेति, तदा
 बहुभिः पशुभिर्व्यासज्यैकदेवता संबध्यते इति द्रव्यदेवतासंबन्धैक्यादेको-
 यागो भवति । किं वा प्रथमं प्रजापतिनाऽन्वितः पशुः पश्चादुहृत्वेन
 संबध्यते प्रजापतिर्देवता अस्येति प्राजापत्यः । प्राजापत्यश्च प्राजा-
 पत्यश्च प्राज्यापत्यश्च प्रजापत्या बहव इति, तदा भिन्नैर्द्रव्यदेवता-
 संबन्धैर्भिन्ना एव यागाः कथ्यन्ते तत्र प्राजापत्यशब्देन देवतासंबन्धोप-
 सर्जनं द्रव्यमेव प्राधान्येनोच्यते । यच्च प्रधानं तस्यैवार्थान्तरेण बहुत्वेन
 संबन्धो नोपसर्जनस्य देवतासंबन्धस्य । ननु देवताविशिष्टं द्रव्यमभिहितं
 विशिष्टेनैव स्वरूपेण संख्याऽन्वयः स्याच्च स्वरूपेण । न द्वौ त्रय इत्यत्रानै-
 कान्त्याच्च हि द्वावित्यत्र द्वित्वविशिष्टेन रूपेण द्विवचनाऽभिहितसङ्ख्या-
 योगः । तथा सति द्वाविति चत्वारः प्रतीयेरन्, एवं त्रय इति नव ।
 न च तथा, तस्मादथ तत्र द्वित्वविशिष्टमपि द्रव्यं द्विशब्देनोक्तं स्वरू-
 पेणैव द्विवचनाभिहितसङ्ख्यायोगं प्रतिपद्यते, तथाऽत्रापि तद्विताभि-
 हितं सङ्ख्यायोगं प्रतिपद्यते, तथाऽत्रापि तद्विताभिहितं द्रव्यं स्वरूपेणैव
 बहुत्वयोगं प्रतिपद्यते न सोपसर्जनम् । तस्मादेकं कर्म सप्तदशप-
 शुद्रव्यकम् । कथमिदानीं चोदकप्राप्तेकपशुनिष्पन्नैकादशावदानद्रव्यत्वं

यागस्यानुग्रहीतव्यं । माऽनुयाहि, न चोदकानुसार्युपदेशनिर्णयः । यथोप-
देशं त्वतिदेशवर्णना, तस्मादेकं कर्मेति प्राप्ते ब्रूमः

यदि कर्म भवेदेकमेकः स्याच्चोदकस्ततः ।

तेन चैकगणप्राप्तेः पशुसङ्ख्या विरुध्यते ॥

सवनीयविकारा ह्येकादशिनः तद्विकाराश्च प्राजापत्यास्तत्र चैक-
पशुनिष्पन्नैकादशावदानद्रव्यत्वं यागस्यासीदित्यत्राप्येकत्वे यागस्य चोद-
कोऽप्येकमेवावदानगणमतिदिशे, तस्मादत्र सप्तदशानां प्राजापत्यत्वं न
संपादितं स्यात् । न चोपदेशेनातिदेशस्य बाधो, विरोधाभावात्, प्राजापत्या-
नीत्युपदेशस्योभयथाऽप्युपपत्तेः । तेनार्थद्वयसाधारणमुपदेशवाक्यं प्रकृति-
वच्छब्देन वाक्यशेषभूतेनानेककर्मपरमवधायते । कर्मभेदे हि प्रतिकर्म भिच्चै-
श्चोदकैस्तावतां गणानां प्राप्तेः सिद्धाति सर्वेषां प्राजापत्यत्वम् । एवं
“वसन्ताय कपिञ्जलानालभत” इत्यादिष्वपि चोदकवशेनैव यावद् द्रव्यं
यागभेदः । ये तु चोदकमनादृत्य द्रव्यस्य तद्विताभिहितस्य विशिष्टस्यैव
बहुत्वावगमात् भेदमाहुस्तेषां चतुर्थ्यभिहितदेवतेषु वसन्ताय कपिञ्जला-
नित्यादिषु न कर्मभेदः सिध्येत्, तत्र प्रतिपश्ववदानगणप्राप्तिर्न स्यात् ।
अथ तत्र चोदकवशाद्वेदस्ततस्तथैव सर्वत्रास्तु, किमतद्वापिना तद्वितो-
पन्यासेनेत्यास्तां तावत् ॥

संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् । सू० संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ७ ॥

उद्देशक्रमस्यातन्त्रत्वाद्बहुविचारं गुणप्रकरणान्तरनिमित्तं भेदमुपेत्य
संप्रति संज्ञातो भेदो ऽभिधीयते । ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते । “अथैष-
ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते”ति ।
तत्रैतच्छब्दपरामृष्टानां ज्योतिरादीनां यजिसामानाधिकरण्येन यागना-
मत्वं तावत्सिद्धम् । तत्र संशयः किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरा-
दिशब्दैरनूद्य सहस्रदक्षिणाख्या गुणो विधीयते ? । उत कर्मान्तराण्येवं-
नामान्येवंदक्षिणानि विधीयन्त ? इति । तत्र प्रकरणादेतच्छब्दस्य च प्रकृ-
ताभिधायित्वात्तत्सामानाधिकरण्याच्च ज्योतिरादीनां प्रकृतहानाप्रकृत-
कल्पनायोगाच्च पूर्वस्यैव गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ।

नामान्तरश्रुतावर्थं भेदस्तावत्प्रतीयते ।

बलवद्वाधकाच्चासावन्यथात्वं प्रपद्यते ॥

न चात्र बलवदस्ति बाधकं, येन संज्ञानिमित्तो भेदो ऽपेक्षेत संज्ञाश्रुत्या चार्थान्तरावगमात्प्रकरणविच्छेदे जाते ऽर्थान्तरकल्पितायां बुद्वावुपनिपतत्सहस्रदक्षिणेन यजेतेति न ज्योतिष्टोमं गन्तुमर्हति तस्मात्कर्मान्तराणि । एवं चाथैष ज्योतिरित्यादेरर्थवत्त्वमन्यथानर्थक्यं स्यात्, एतेन सहस्रदक्षिणेनैतावतैव ज्योतिष्टोमस्य गुणविधिसिद्धेरितच्छब्दश्च प्रज्ञायमानकर्मान्तरवचनत्वेनाप्युपपद्यत इति सिद्धः कर्मभेदः ॥

देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् । सू० गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ ८ ॥

इदानीं गुणलक्षणो भेदः प्रस्तूयते । द्वेधा गुणस्य भेदकत्वं कश्चित्तावद्गुणः पूर्वविहितस्य कर्मणः प्रबलगुणावद्बुद्धत्वात्तत्र निवेशमलभमानः स्वात्मसंगतये विधेः कर्मान्तरोत्पत्तिपरतां कल्पयन् भेदको भवति, अनेकत्वाद्वा गुणानां प्राप्तकर्मानुवादेन विध्ययोगात्सर्वेषां विधिसिद्धये कर्मपरत्व विधेः कल्प्यते । तत्रानेकगुणनिमित्तो भेदः पौर्णमास्यधिकरण-एव प्रसङ्गात्प्रतिपादितः । अधुना बलवद्विरोधनिमित्तो ऽभिधीयते, चातुर्मास्येषु वैश्वदेव्याऽऽमिन्नेति यागं विधायाम्नायते—“वाजिभ्यो वाजिन”मिति तत्र संशयः । किं पूर्वस्मिन्नेवामित्तायागे वाजिनं गुणो विधीयते ? किं वा कर्मान्तर ? मिति । तदर्थं च किमुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टौ गुणौ तुल्यबलावुत्पत्तिशिष्टौ बलीयानिति, तथा तद्विस्तृत्युत्थोरपि बलाबलं चिन्तनीयम् ।

तत्र वाजेनामित्तया योगाद्विश्वेदेवा हि वाजिनः ।

प्रकृतांस्तान्वदेच्छुत्या वाजिशब्दश्च यौगिकः ॥

ते च पूर्वविहितकर्मसंप्रदानरूपेण प्रकृतास्तेनैव रूपेण प्रत्यभिज्ञायन्ते । तथाविधेन च संबध्यमानं वाजिनं पूर्वकर्मण्येव विहितं भवति । एवं च संभवति पूर्वत्र गुणमात्रविधाने प्रकृतहानमप्रकृतकल्पनमपूर्वान्तरकल्पनं विशिष्टविधिगौरवं च नाश्रयितुं युक्तम् । नन्वामित्तायुक्तस्यैव पूर्वकर्मण उत्पत्ताववगतत्वाच्च तत्र द्रव्यान्तरसंबन्धापेक्षा, योग्यता चास्ति । उच्यते

यद्यप्युत्पत्तौ द्रव्ययुक्तं कर्मावधारितं तथाऽपीह निष्कृष्य कर्मस्वरूपमा-
त्रमनूयते । अभिधानकृता चाकाङ्क्षा न वस्तुकृता, तेन स्वरूपमात्रस्याभिधा-
नोपात्तस्यास्त्येव द्रव्यान्तरसंबन्धापेक्षा । योग्यता चास्त्येव द्रव्यान्तरेण
स्वरूपममात्रस्य संबन्धुम् । शब्दान्तराधिकरणे हि प्रत्ययवाच्या भावना
प्रकृत्यर्थानुरक्तैवावगम्यते न शुद्धस्वरूपेति धात्वर्थान्तरमनवकाशं स्यादि-
त्युक्तम् । इह तु कल्पितेन यजिना गुणाननुरक्तमपि कर्मावगतं पदान्तर-
त्वात् । अतस्तदनुवादेन शक्यं गुणान्तरविधानम्, अतो नास्त्युत्पत्त्युत्पन्न-
शिष्टयोर्विरोधः । न चामित्या देवतासंबन्धस्य श्रौतत्वाद्वाक्यगम्याद्वा-
जिनसंबन्धाद्वलीयस्त्वमिति वाच्यम् उभयोर्वाक्यगम्यत्वात्, न ह्यामित्याया
देवतासंबन्धो वैश्वदेवीपदेन केवलेनावगम्यते किं त्वामित्यापदैकवा-
क्यतया । तस्मादुभयोस्तुल्यबलत्वात्पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि विकल्पः समु-
च्चयो वेति प्राप्ते ऽभिधीयते ।

आमित्याया बलीयस्त्वमुत्पत्तौ चोदनाच्छ्रुतेः ।

उत्पत्ते वाजिनं वाक्यात्तेन तदुर्बलं मतम् ॥

यत्तु सगुणोत्पन्नमपि कर्म स्वरूपमात्रेण निष्कृष्य शक्यं गुणान्तरं
विधातुमित्युक्तं, तदयुक्तं, यद्यपि ह्याभिधानतः स्वरूपमात्रं निष्कृष्यते
तथाऽपि तस्योत्पत्तिवाक्यावगतस्यानुवादात्तत्स्वरूपमालोच्यमानमेवंगुणयु-
क्तमवगम्यते, ततश्च नैराकाङ्क्षादयोग्यत्वाच्च गुणान्तरं तत्र निवेशमलभमा-
नमात्मनिवेशमकर्मन्तरोत्पत्तिं सूचयति । श्रौतत्वामित्याया विश्वेदेवैः
संबन्धः, तद्वितस्य देवताविशिष्टद्रव्यवाचिनः पदान्तरोपस्थापितद्रव्य-
विशेषवचनत्वाद्वाजिभ्य इति चतुर्थी संप्रदानमात्रं वदति, न तद्विशिष्टं
द्रव्यं, वाक्यात्तु तत्संबन्ध इति दुर्बलं, प्रपञ्चितं चैतद्वार्तिक एव । अन्ये
च बहवः सन्निकर्षविप्रकर्षप्रकारा वार्तिके एव द्रष्टव्याः । तस्मादामित्या-
ऽवरुद्धे कर्मण्यसन्निवेशाद्वाजिनगुणात्कर्मभेदः ॥

पूर्वाधिकरणाशङ्कानिरासोद्ध्यविशे-
षानुक्तिरुक्तकर्मव्याधिकरणं वा ।

सू० अगुणे तु कर्म^(१)शब्दे गुण-
स्तत्र प्रतीयेत ॥ ८ ॥

१ अगुणे तु कर्मशब्द इति प्रत्युदाहरणं सूत्रम् । इति द्वित्रेषु पुस्तकेषु पाठो दृश्यते
स तु न युक्त इति प्रतीमः ।

अथवाऽधिकरणान्तरम् “अग्निहोत्रं जुहोती”ति निर्गुणकर्मात्पत्रं तत्सन्निधौ च दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादयो बहवो गुणाः श्रूयमाणाः पूर्वकर्मनिवेशे सति विकल्पप्रसङ्गादन्यतरावरुद्धे चान्यतरस्य निवेशासंभवात्पूर्ववदेव कर्मान्तरं कल्पयतीति प्राप्ते ब्रूमः । सर्वेषामप्रोषामन्यान्याऽनालोचनेनाग्निहोत्रवाक्यमात्रालोचनात्तत्र च निर्गुणस्य कर्मणोऽवगतस्य सर्वगुणयोग्यत्वात्परोपपत्त्याभावाच्चान्यावरुद्धेऽन्यस्य निवेश इत्यभावात्तत्रैव गुणमात्रविधानं, प्रमाणवशाच्च विकल्पः ॥

दध्नादिद्रव्यसफलत्वा-
धिकरणम् ।

सू० फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ १० ॥

अग्निहोत्रं प्रकृत्य “दध्नेन्द्रियक्रामस्य जुहुया”दिति श्रूयते । तत्र संशयः किमग्निहोत्रात्कर्मान्तरं दधिविशिष्टमिन्द्रियक्रामाय विधीयते ? उत तत्रैव गुणमात्रं फलाय विधीयत ? इति तदर्थमिदं विचार्यते किं कर्मणः फलमिदं ? मुत गुणादिति । यदि कर्मणः, ततः प्राप्तस्य कर्मणः फलसंबन्धं गुणसंबन्धं चैवं वाक्यं न शक्नोति विधातुमिति कर्मान्तरं स्यात् । गुणफलसंबन्धे तु तन्मात्रं वाक्येन विधीयते । दधिहोमसंबन्धस्त्वाश्रयाश्रयिरूपः प्रकरणप्राप्तोऽनूद्यमानो न वाक्यं भिनत्तीति सिद्ध्यत्येकवाक्यत्वमकर्मान्तरत्वेऽपि । तेन भेदाभेदसिद्ध्यर्थं कर्मणः फलं गुणादिति चिन्त्यते, सत्यपि च पक्षद्वये भावनाभेदे धात्वर्थभेदाभेदविचारणाल्लक्षणसंबन्धः । तत्र

धात्वर्थात्फलमित्युक्तं भावना सन्निकर्षतः ।

विप्रकृष्टस्तु नामार्थस्तदर्थो न फलान्वयी ॥

भावार्थाधिकरणे ह्येतदुक्तं, यथा धात्वर्थात्फलं न नामार्थात् स तु धात्वर्थस्यैवाङ्गमिति, तदिहापि दधि होमार्थं होमः फलार्थः । किंच ।

दध्नाश्च फलसंबन्धे जुहोतेः स्यादनन्वयः ।

यदि सोऽपि विधीयेत वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥

न ह्येकं वाक्यं फले होमे च शक्नोति दधि विधातुम् । तत्रासति होमसंबन्धे जुहोतिपदमनर्थं स्यात् तस्य च दध्ना सह क्रियाकारकभावा-
ऽवगम्यमानः परित्यक्तः स्यात्तस्मात् होमस्यैव फले विधानं गुणविशिष्ट-
स्येति प्राप्ते ब्रूमः ।

धात्वर्थस्यान्यतः प्राप्तेर्गुणमात्रं विधीयते ।

विधेयं यच्च तेनैव फलं नान्येन युज्यते ॥

तत्रैव हि भावनार्थाधिकरणन्यायो यत्र धात्वर्था नामार्थश्चोभ-
यमपि विधीयते । अत्र तु प्राप्तत्वेन धात्वर्थस्याविधेयत्वादुक्तमात्रं विधी-
यते विधेयस्यैव फलसंबन्धो नाविधेयस्य । तेन गुणस्यैव फलं न तु
कर्मन्तरं विधेयं भविष्यति । नापि प्रकृतहानाप्रकृतकल्पना विशिष्टवि-
धिगौरवमत्वर्थलक्षणादोषप्रसङ्गः । अतो गुणमात्रविधानात्तस्यैव फलं,
जुहोतिरिदानीं कथमन्वयः । केचिदाहुः कर्मापचमेव दधि फलकामस्य
विधीयते न दधिमात्रम्, अभावार्थस्य विधिविषयत्वायोगात् अतो दध्य-
नुरक्तो होम एव विधीयते । न चैवं वाक्यभेदः, दध्ना विधानाभावात्
लौकिकं हि क्रियाकारकलक्षणं संबन्धमाश्रित्य द्रव्याणां क्रियाऽऽपत्तिर्न
पुनस्तादर्थ्यं कर्मणो ऽकारकत्वप्रसङ्गादतः फलार्थतैव होमे कारकीभूतस्य
दध्नाः प्रतीयते न होमार्थत्वं, होमार्थत्वे तत्रापि विधिव्यापाराद्वाक्यभेदः
स्याच्च तु तदस्ति, तेन होमाश्रितस्य दधिव्यापारस्य फले विधानाद्वाक्य-
भेदं विनैव सिद्धो जुहोत्यन्वय इति । अत्रेदं वक्तव्यं, यदि न दधि
विधीयते किं तर्ह्यत्र विधीयते? होम एव दध्यनुरक्तः फलाय विधीयते इति
चेदेवं तर्हि होम एव फलार्थः स्यात् । दधि तु होमगतदध्यनुरागसंपत्त्यर्थमु-
पादीयमानं तदर्थमेव स्याच्च फलार्थम् । अपि च मा भूद्दध्ना विधानं तद-
नुरागस्तु प्राप्तस्य कर्मणो विधीयते फलसंबन्धश्चेति वाक्यभेदः ॥

ननु न ब्रूमो दध्ना न विधानमिति किंतु होमार्थतया न विधीयते
फलार्थतया होमाश्रितं विधीयते होमे कारकीभूतमित्यर्थः । उच्यते दध्नेति
दधिविशिष्टकारकमात्रं पदेनोच्यते होमे तत्कारकमिति कुतोऽवगम्यते? ।
वाक्यादिति चेदेवं सत्याश्रयसंबन्धं फलसंबन्धं च बोधयद्वाक्यं भिद्येत ।

ननु लौकिकमेव क्रियाकारकलक्षणमाश्रयाश्रयिसंबन्धमुपादाय केवलं फलसंबन्धकरणाच्च वाक्यभेदः । नैतदेवं, लोकतो हि क्रियाकारकयोः संबन्धः संभवमात्रेण सिद्धो न कर्त्तव्यतया । कर्त्तव्यतया चात्र दधिहोमसंबन्धः श्रूयते दध्ना जुहुयादिति, तेन तस्य कर्त्तव्यता फलसंबन्धश्चेति वाक्यभेदः । न हि दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र य इन्द्रियकामः स दध्ना जुहुयादिति वचनव्यक्तिः संभवति होमस्याविधेयत्वात्, विधाने च कर्मान्तरत्वापत्तेः, अतो जुहुयादिति तावदनुवादः । तत्र यज्जुहुयात्तदध्नेन्द्रियकामस्येति च वाक्यभेदः । अथ यद् दध्ना जुहुयात्तदिन्द्रियकामस्येति तदयुक्तम् । न हि सत्यपि संभवे दध्ना होतव्यं प्राप्तं यदनूद्यते । अथ यदिन्द्रियकामस्य जुहुयात्तदध्नेति तदप्ययुक्तम्, इन्द्रियकामार्थत्वेन होमस्याप्राप्तत्वात् । अथ मन्येत यद्यपीन्द्रियकामस्येन्द्रियकामत्वेन रूपेण होमो न प्राप्त इन्द्रियार्थत्वेनेति यावत्तथाऽपि पुरुषाणां बहुकामत्वात्कदाचिदग्निहोत्रावस्थायामपि संभवतीन्द्रिये पुरुषस्य कामना, तेनेन्द्रियकामनोपलक्षितस्य पुरुषस्य कदाचित्प्राप्त एव होम इति तदनुवादेन दधि विधीयते, तदयुक्तम् । कामस्य फलरूपाभिधायिनः कामपदस्य पुरुषस्वरूपपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । अपि चैवं न फलायै दधि स्यात् किंतु इन्द्रियकामनायां निमित्ते नैमित्तिकं कृत्वङ्गं स्यात् । विवरणकारस्य तु अपूर्वान्तरानभ्युपगमात् कृत्वपूर्वान्वितस्यैव गुणस्य फलार्थत्वादपूर्वसंबन्धस्य च लोकतः सिद्धभावात्सुतरां वाक्यभेदः स्यात् । तस्माच्च होमसंबन्धं दधि वाक्येन विधीयते अपि तु दधेत्येतावन्मात्रमिन्द्रियकामः स दधेति, कथं तर्हि जुहोतेरन्वयः ? । उच्यते दधेति करणभूतं दधि फलाय विधीयते तृतीयानिर्देशात् क्रियाऽपेक्षं च करणत्वमिति क्रियाऽपेक्षाणां सन्निधिलक्षणप्रकरणप्राप्तो-होमसंबन्धो जुहोतिनाऽनूद्यते ॥

ननु होमादिवत्फलभावनाऽपेक्षमेव करणत्वं भविष्यति न क्रियान्तरमपेक्षते, उच्यते, न धात्वर्थवद्दध्यादेः सिद्धस्वभावस्य स्वरूपेण फलभावनाकरणत्वमुपपद्यते, कर्तृव्यापारविषयस्य हि करणत्वं, दध्यादेश्च किंचिद्धात्वर्थं प्रति करणीभवतः कर्तृव्यापारविषयता न स्वरूपेण यागादिव-

दित्यस्ति धात्वर्थविशेषाऽपेक्षा । यद्यपि चादृष्टोपकारप्रयाजादिव्यापार-
विषयता यागादिवद्बुद्ध्यादेः सिद्धस्वभावस्यापि स्वरूपेण संभवेत्तथाऽपि
दृष्टार्थव्यापारविषयतासिद्ध्यर्थं कारकभावमपेक्षते । अवश्यं च दृष्टद्वारेणापि
कर्तृव्यापारविषयता करणस्याङ्गीकर्तृव्या, अन्यथा दृष्टार्थाङ्गमात्रानुष्ठाना-
त्करणं प्रति पुरुषप्रतिव्यापाराभावात्करणोपदेशवैयर्थ्यं स्यात्तस्माद्विभक्त्यभि-
हितकारकविशिष्टं दधि, दधिविशिष्टं वा कारकं प्रत्ययार्थप्राधान्यात्फलाय
विधीयते । फलभावनाकरणत्वं च यागादिवदेव समभिव्यारात्सिद्धं न
विभक्त्यभिधानमपेक्षते । कारकभावश्च क्रियाविशेषापेक्ष इति सन्निधिव-
शप्राप्ते होमो धातुनाऽनूद्यत इति सिद्ध्यति जुहोतेत्यर्थः, कारकभाव-
श्चैकपदोपात्तः क्रियाविशेषसंबन्धश्च सन्निधिप्राप्तः फलान्वय एव वाक्येन
विधीयते न वाक्यभेदः ॥

वारवन्तीयादीनां
कर्मतान्तरताधिकर-
णम् ।

सू० समेषु कर्म युक्तं स्यात् ॥ ११ ॥

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा
ब्रह्मवर्चसकामोयजेते'त्यग्निष्टुत्संज्ञकं यागं विधाय तस्य प्राकरणिकेन
वारवन्तीयमग्निष्टोमसामकार्यमिति वाक्येन गुणं विधाय पुनरान्तात्मेत-
स्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति
तत्र पूर्ववत्संशयः किं पूर्वस्मिन्नेवाग्निष्टुत्संज्ञके यागे पशुफलार्थत्वेन रेवत्या-
धारं वारवन्तीयं गुणो विधीयते? उत कर्मन्तरमिति तदर्थमेतत् विचा-
र्यते । किं फलार्थस्य वारवन्तीयस्य प्रकृतो याग आश्रयीभवितुं शक्नोति
नेति । तत्र पूर्ववदत्रापि गुणमात्रं विधीयते फलाय, न तु यागस्य विधानं
विधिगौरवात् । सामाश्रयत्वं यागस्य साक्षादप्यसंभवति । तथा ऽपि
स्तोत्रनिर्वृत्तिद्वारा तदुपपद्यते विशिष्टयागान्तरविधौ विधिगौरवात्प्रकृ-
तहानाऽप्रकृतकल्पनादोपाच्च तत्रैव रेवत्याधारं वारवन्तीयं फलाय
विधीयते । यद्यपि द्रव्यदेवतासाधनो यागः साम्ना साक्षात्साधयितुं
शक्यते इति न साक्षात्साम्नः प्रकृताश्रयत्वं संभवति । तथाऽप्यानर्थक्यात्त-

दङ्गेष्वित्यङ्गभूतस्तोत्रनिर्वृत्तिद्वारेण यागसाधनत्वं साम्नः संभवतीति युक्तं प्रकृताश्रयत्वम् । नन्वेवं रेवतीवारवन्तीयसंबन्धः फलसंबन्धश्चेत्यनेकार्थत्वाद्वाक्यभेदः स्यात्, नैष दोषः । यदि संबन्धद्वयमपि विधिशब्देन बोधयितव्यं स्यात्स्याद्वाक्यभेदः कृत्वा-शब्देनैव तु रेवतीवारवन्तीयसंबन्धे प्रतीति केवलसंबन्ध एव यजेः परेण लिङ्प्रत्ययेन प्रतिपादयितव्य इति न वाक्यभेदः, यथा विशिष्टापूर्वकर्मविधौ तस्य विशेषणसंबन्धे विभक्त्यादिभिरेव सिद्धे तादृशस्य फले विधानाद्वाक्यभेदः, यः फलं कुर्यात्स-दृशेन यागेनेति, तद्वदिहापि यः फलं कुर्यात्स रेवतीषु वारवन्तीयकरणे-नेति न वाक्यभेदः । तस्मात्फलाय गुणमात्रविधिर्यजिस्तु विपरिवृत्तिप्रा-प्यागानुवादः, एतच्छब्देऽपि षष्ठ्यन्तः पूर्वस्य यागस्य फलवता गुणेन सहा-श्रयाश्रयिसंबन्धं सन्निधिलब्धमनुवदति । अग्निष्टोमसामशब्देऽपि आन-र्थक्यतदङ्गन्यायप्राप्तस्तोत्रसंबन्धानुवादः । यद्यपि तत्र बहूनि स्तोत्राणि आज्यपृष्ठादीनि सन्ति तथाऽपि वारवन्तीयस्य कृत्वर्थस्याग्निष्टोमस्तोत्र-मेव स्थानं दृष्टमिति फलार्थस्यापि तदेव स्थानं भविष्यति तस्मादेषां प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाच्च वाक्यभेद इति प्राप्ते ब्रूमः ।

प्रकृतं कर्म गृह्णाति फलाय विहितो गुणः ।

यत्र तत्र गुणात्कामो यागः साम्ना न साध्यते ॥ १ ॥

कारकभावापत्तिर्हि तदाश्रयत्वं तदपि प्रकरणप्राप्तमनुवदितव्यं वाक्येनाश्रयसंबन्धकरणे वाक्यभेदात्, तेन यत्र प्रकृते कर्मणि फलार्थस्य गुणस्य कारकभावः संभवति तत्रैव गुणात्कामो यथा दध्नेन्द्रियकामस्येति न त्विह प्रकृतयागकारकत्वं साम्नः संभवति, संभवति तु तदङ्गभूते स्तोत्रे कारकत्वं तत्तु न प्रकृतमातिदेशिकत्वाद्विह स्तोत्राणां, न चायमा-नर्थक्यतदङ्गन्यायस्य विषयः यो हि कर्माङ्गत्वेन गुणश्चोद्यते स तत्र साक्षादसंभवच्चङ्गे निविशते । संभवति ह्यङ्गद्वारेणाप्युपकारकत्वं । न चाश्र-यत्वमङ्गद्वारेण संभवति । न ह्यङ्गेन कारकभावात्प्रधाने कारकत्वं भवति । साम्नश्च गीतिरूपक्रियात्वाद्यागादिवचाश्रयापेक्षा यतः प्रकृतक्रिया-संबन्धः स्यात् ॥

ननु नावश्यं कारकतयैव तदाश्रयत्वं संबन्धान्तरेणाप्युपपत्तेस्तेन कृत्वा-शब्देन क्रियान्तरसमानकर्तृकयागस्य मानम् रेवतीवारवन्तीय-संबन्धकरणं फलाय विधीयते किं तत्क्रियान्तरमित्यपेक्षायां सन्निधानो याग उपलभ्यते । एवमप्यग्निष्टोमसामेति नावकल्पते अनुवादासंभवा-द्विधानेन वाक्यभेदात् ।

न च कृत्वर्थस्य वारवन्तीयस्य यत्स्यान् तदेव पुरुषार्थस्यापि भव-तीति प्रमाणमस्ति यतोऽग्निष्टोमसामत्वमनूद्येत । किंच रेवतीवारव-न्तीयं कृत्वा पशून् भावयेदित्युक्ते पशुभावनाऽपेक्षयैव समानकर्तृत्वसंभवाच्च क्रियान्तरापेक्षा यतः सन्निहितोयागः संबध्येत । तस्मान् कृत्वा-शब्द-कल्पितगुणफलसंबन्धविधौ यजेतेति चाग्निष्टोमसामेति च द्वावपि शब्दौ प्रकरणप्राप्तानुवादत्वात्संभवाद्विधाने च वाक्यभेदादनर्थकौ स्याताम् । तस्मात् कृत्वा-शब्दकल्पितरेवतीवारवन्तीयसंबन्धविशेषितो यागः फलाय विधीयते । तत्र सामः प्रकृतितोऽग्निष्टोमस्तोत्रस्यानप्राप्तेस्तदनु-वद्धा रेवत्योऽपि तत्स्यानाभवन्तीति । तेनाग्निष्टोमसामेत्यनुवादः, एत-च्छब्दोऽपि प्रस्तूयमानापूर्वयागवचनो रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशुकामो यजेतेत्येतावन्मात्रं विधीयते इति लाघवमेकवाक्यत्वं च लभ्यते ऽपूर्वविधौ, गुणफलसंबन्धविधौ तु यज्यादेरानर्थक्यं वाक्यभेदो वा स्यादित्युक्तम् । ये तु गुणफलाधिकारेष्वपि वाक्येनैव गुणस्याश्रयसंबन्धमुपगच्छन्तः कर्मैव गुणानु-रक्तं फलाय विधीयते वाक्येनेत्याहुः । तेषामत्रापि रेवतीवारवन्तीयसाध-नकाग्निष्टोमस्तोत्रविशिष्टस्य प्रकृतस्यैव यागस्य दध्यनुरक्तस्यैव होमस्य फले विधिसंभवात्सिद्धान्तहानिः ।

ननु तत्र दध्यनुरागोहोमस्य लोकसिद्धौ लभ्यते केवलस्तु फलसं-बन्धो वाक्येन विधीयते । इह तु यद्यपि चक्षुःश्रोत्रयोः स्तोत्रसाधनत्वं लौकिकं स्तोत्रस्य यागविशेषणत्वं न लोकतः सिध्यतीति विधिवशादेव लघुव्यं, ततश्च तस्य च फलसंबन्धस्य च विधानाद्वाक्यभेदः स्यात् सत्यं न लोकसिद्धमतिदेशतस्तु सिद्धं स्तोत्रस्य पूर्वयागाद्भूत्वात्स्तोत्रविशे-

पणत्वं च चक्षुषामयोर्लोकसिद्धम् । तदेव चक्षुषामविशेषितस्तोत्रानुरागं या-
गस्यान्यतः सिद्धमुपादाय केवलफलसंबन्धमात्रं विधिनाऽनेन बोध्यते इति
कुतो वाक्यभेदः । किं च कृत्वा-शब्देन स्तोत्रसमानकर्तृकत्वमेव याग-
स्योच्यते न तत्कारकत्वं तादर्थ्यं वा । समानकर्तृकत्वं च लोकसिद्ध-
मेव लभ्यते इति दध्यादिभिरविशेषः, अतो रेवतीवारवन्तीयसाधन-
काग्निष्टोमस्तोत्रसमानकर्तृकत्वविशिष्टः प्रकृत एव यागः फलाय
विधातुं शक्यते । यद्वा अग्निष्टोमस्तोत्रमेवातिदेशप्राप्त्रं रेवतीवारवन्तीया-
नुरक्तं पशुकामस्य विधीयते यजिपरस्यापि विधिः स्तोत्रविषयत्वं न दुष्य-
तीति निर्वापपरस्येव द्रव्यदेवतासंबन्धविषयत्वं यजेरपि निर्वपतिवदनुवा-
दत्वात्, तस्माद्वाक्येनाश्रयसंबन्धे सिद्धान्तहानिरित्यास्तां तावत् ॥

सौभरनिधनयोः सू० सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधनं काम-
कामिकाधिकरणम् । संयोगः ॥ १२ ॥

“यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवी-
ते”ति ब्रह्म सामाख्यं स्तोत्रं प्रकृत्य तदाश्रयं सौभरफलत्रयसाधनत्वेनाम्ना-
तम् । यद्यपि सौभरस्य साम्ना गीत्यात्मकक्रियात्वाद्दारवन्तीयवचाश्रयापेक्षा
तथाऽपि स्तुवीतेत्यनेनैकवाक्यत्वात्तत्साधनभूतस्यैव फले विधानं विज्ञायते ।
तथा हि यावन्ति पदानि प्रयुज्यन्ते तावतां यथाऽन्वयो भवति तथा वा-
क्यार्थो वर्णनीयः । तद्यदि सौभरमात्रं विधीयेत ततः स्तुवीतेत्यनर्थकं
स्यात्, स्तुत्यन्तरविधाने गौरवं, मत्वर्थलक्षणा च स्यादतः सौभरेणेत्येकप-
दोपात्तं सौभरविशिष्टं करणकारकं फले विधीयते, करणं च क्रियाऽपेक्षमिति
युक्तं प्रकृतस्तोत्राश्रयत्वम् । वारवन्तीयन्तु द्वितीयान्तत्वान्न करणीभूतमवग-
म्यते किं तर्हि कर्माभूतम् । न च स्तोत्रे यागे वा साम्नः कर्मत्वं संभवति
तेन कृत्वा-शब्दार्थमात्रं प्रति कर्मत्वाच्च क्रियान्तरापेक्षेति वैषम्यं, तदेवं
फलत्रयसाधनं सौभरं प्रकृत्याऽऽम्नातं “हीषीति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्
ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामाये”ति । तत्र संशयः । किं हीषा-

१ निधने कामसंयोग इति पाठान्तरम् ।

दयो निधनविशेषाः सौभरफलात्फलान्तरार्थेन विधीयन्ते ? उत सौभरस्यैव तत्तत्फलं साधयतस्तत्तन्निधनमनियमेन पाठतः प्राप्तं नियम्यत ? इति । तदर्थं किं वृष्टिकामादिशब्देऽक्तपुरुषशेषत्वेनैते साक्षाद्विधीयन्ते ? अथ तत्साधनशेषत्वेनेति तत्र पुरुषस्य श्रौतत्वात्तादर्थ्यमेव हीपादीनां चतुर्थ्या विज्ञायते तच्छेषता च तदभिलषितफलसाधनतयेति फलार्थत्वमेवेषां, साधनसंबन्धे तु वृष्टिकामादिशब्दैः सौभरं लक्ष्येत

न च श्रुतिसंभवे लक्षणा न्याय्या । तस्माद्हीपादयो गुणाः फलान्तरार्था इति प्राप्ते ब्रूमः । वृष्ट्यादीनि पूर्वाक्तान्येव विपरिवर्तमानानि प्रत्यभिज्ञायन्ते इति न फलान्तरावगमः । किंच हीपीति शब्दमात्रे फलाय विहिते सत्याश्रयापेक्षायां यत्तावत्सौभरं प्रकृतं न तच्छ्रौत्याश्रयत्वं प्रतिपत्तुम् । यत्तु तदवयवभूतं निधनं न तत्प्रकृतं, न चानर्थक्यतदङ्गन्यायस्यायं विषय इत्युक्तम् । सत्यपि च तदङ्गावतरणेऽनेकावयवत्वान्न नियमेन निधनसंबन्धः, तत्र निधनमित्यनर्थकं स्यात्, विधाने च वाच्यभेदः । तस्माद्वृष्टिकामादि शब्दलक्षिते सौभरे निधनत्वेनैव नियतप्राप्ता हीपादयो नियम्यन्ते । अथवा लक्षणाऽपि नातीवात्र विद्यते । न हि यदेव फलस्य करणं तस्यैव पुरुषशेषत्वं तदङ्गस्यापि तद्वारेणास्त्येव पुरुषशेषता । तथा चान्यत्राऽपि प्रयोगो दृश्यते । वासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाज इत्यादिस्तेन हीपादयः सौभराङ्गभूतास्तद्वारेण वृष्टिकामादीनां पुरुषाणामनियमेन यथा शेषभूताः प्राप्तास्तानेव प्रति यथारूपा नियम्यन्त इति न लक्षणा, साधनद्वारेण तु तादर्थ्यं, न साक्षादिति लक्षणावाचो युक्तिर्भाष्यवार्तिकयोः, यथा प्राप्तानां च नियम इति न शाखान्तरगते सौभरे शाखान्तरीयं निधनं प्रयोक्तव्यं, किंतु तत्तन्निधनसहित एव च सौभरविशेषस्तत्तत्फलार्थेन प्रयोक्तव्यः । तस्मात्फलान्तरार्थेन नैव हीपादयो गुणा विधीयन्ते नियम्यन्ते तद्वथाप्राप्ति सौभरे ।

इति शास्त्रदीपिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयेऽध्याये तृतीयः पादः ।

२४१

अथ द्वितीये तृतीयः पादः ।

ग्रहाप्रताप्या ज्यो-
तिष्टोमाऽङ्गताऽधिक-
रणम् ।

सू० गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मन्तरं
प्रयोजयेत्संयोगस्याशेषभूतत्वात् ।

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते । “यदि रथन्तरं सामासोमः स्यादैन्द्र-
वायवायान् ग्रहान् गृहीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राया” निति तत्र संशयः ।
किं ज्योतिष्टोमात्कर्मन्तरं रथन्तरसामा बृहत्सामेति विधीयते? किं वा
ज्योतिष्टोम एव रथन्तरेण बृहता वावच्छिन्नो ग्रहायताविशेषं प्रति निमि-
तत्वेनानुकीर्त्यते? इति, तदर्थमिदं चिन्त्यते । किमयं कृत्स्नक्रतुसंयोगो-
रथन्तरादेस्तादृशक्रतुसंयोगः? इति । तदर्थमपि किं रथन्तरविशिष्टः क्रतु-
रिह निमित्तमुत क्रतुविशिष्टं रथन्तरं? मिति ।

तत्रान्यार्थप्रधानत्वादुद्बुद्धीर्हेर्निमित्तता ।

रथन्तरविशिष्टस्य क्रतोरैवागम्यते ॥

विशेषणं व्यवच्छेत्तु विशेष्यव्यापि चोच्यते ।

ज्योतिष्टोमे च नान्येषां व्यवच्छेदस्य संभवः ॥

रथन्तरेण कृत्स्नस्य क्रतोर्व्याप्तिश्च नैव हि ।

सन्त्यन्यात्यपि सामानि गायत्रादीनि तत्र हि ॥

तेन व्यवच्छेदाभावात्सत्तयाऽपि चाव्याप्तित्या सामान्तरसापेक्ष-
तया विशेषणसंभवात्पूर्वत्रासंभवी रथन्तरसामत्वं गुणः कर्मन्तरं कल्प-
यति । यदि-शब्दश्च निरर्थको रुच्यध्याहारादिना वा व्याख्येय इति प्राप्ते
ब्रूमः । यदि-शब्दात्प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमस्याभिधानम् ।

न च सामान्तरव्यवच्छेदेन रथन्तरस्य विशेषणत्वं शब्दो हि
स्वार्थसत्तामेव प्रथमं बोधयति यदि सा नित्यप्राप्ता स्यात्तत्तत्प्रतिपाद-
नमनर्थकमित्यर्थान्तरव्यवच्छेदं कुर्यात्, इह तु रथन्तरसत्तायाः पार्त्तिकत्वा-
त्तत्प्रतिपादने ऽपि नानर्थकत्वमित्यसत्ताव्युदासेन सत्यैवात्र विशेषणत्व-
लाभाच्च कर्मन्तरत्वं, यद्यपि सामान्तरमेव व्यवच्छेदयाम् । तथाऽपि वैक-
ल्पिकयोरथन्तरवृहताविरोधिनाः परस्परव्यवच्छेदेनैव विशेषणत्वं नावि-

रोधिनां सामान्तराणां व्यवच्छेदः । यथा नीलोत्पलमिति पीतादीनामेव व्यवच्छेदो न तु दैर्घ्यादीनाम् ।

न च रथन्तरस्य सामान्तरापेक्षत्वमनपेक्षस्यैव पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वेन ज्योतिष्टोमान्वयात्, तेन यद्यपीह रथन्तरविशिष्टः क्रतुर्निमित्तं, तथाऽपि प्रकृतस्यैवाभिधानम् । अथवा क्रतुविशिष्टं रथन्तरमिह निमित्तमनित्यत्वात् नित्यस्तु क्रतुर्न निमित्तं भवितुमर्हति तेन यद्यपि बहुव्रीहिणा रथन्तर-विशिष्टः क्रतुरेवाभिधीयते तथाऽपि दध्ना जुहोतीतिवद्विशेषणपरत्वात्त-स्यैव निमित्तत्वं प्रथमप्रतीतं रथन्तरमुल्लङ्घ्य यदि-शब्दोपक्रान्तनिमित्त-प्रतीतिर्न यावत्क्रतुं गच्छतीति रथन्तरमेव निमित्तं, तच्च ज्योतिष्टोमेऽप्यस्ति तस्मान्न कर्मान्तरम् ।

अथावेष्टौ कृत्वन्तरता-
धिकारताधिकरणम् ।

सू० अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्य-
ते ॥ १ ॥

राजसूये राजकर्तृके अवेष्टिर्नामेष्टिः समाम्नाता, “आग्नेयमष्टाक-
पानं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणे”त्यादिका तां प्रकृत्योच्यते । “यदि ब्राह्मणो
यजेत बाहंस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् । यदि
राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवं”मिति तत्र संशयः । किं ब्राह्मणादी-
नामवेष्टौ प्राप्तानां मध्ये निधानविशेषं प्रति निमित्तार्थानि श्रवणानि ?
उताप्राप्तानां प्रापकाणि ? तितदर्थमिदं विचार्यते किं राजसूये त्रयाणामपि
ब्राह्मणादीनामधिकारः ? उत क्षत्रियस्यैवे ? तितदर्थमपि किं राजसू-
याधिकारगतीराजशब्दस्त्रयाणामपि वाचकः ? किम्वा क्षत्रियस्यैवे ? तित ।
ततोऽपि किं राजशब्दो राज्ययोगनिमित्तः ? उत क्षत्रियाजातिनिमित्तः ? इति
विचारयितव्यम् । यदि राज्ययोगनिमित्तस्ततस्तद्व्यगिनां त्रयाणामपि अधि-
कारवाक्यस्यराजोपपदोपादानतः प्राप्तेर्निमित्तार्थानि ब्राह्मणादीनां श्रव-
णानि । अथ जातिनिमित्तः, ततो ऽतज्जातीययोर्वैश्यब्राह्मणयोराजोपपद-
वशेनार्थानिवृत्तेरप्राप्तानां ब्राह्मणादीनां प्रापकाणि । तत्र “राज्ययोगनि-
मित्तोऽयमर्थावर्त्तप्रसिद्धितः । सर्वलोकप्रसिद्धत्वादविगानाच्च गम्यते ।

क्षत्रियत्वनिमित्तत्वमनार्येष्ववगम्यते । द्वविडेपु विगीतं च तदन्येष्वप्रसिद्धितः” । तेन राज्ययोगाद्राजानस्त्रयोऽपि भवन्तीति, राज्यपदं तु ह्यत्रा जनपदरक्षणे वर्त्तते न राजयोगमपेक्षते ॥

ननु राजयोगाद्राज्यमभियुक्ताः स्मरन्ति “तस्य कर्मणी”त्यधिकृत्य “यत्पुनर्पुरोहितादिभ्यो यगि”ति वचनाद्राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्मृतेर्बलीयस्त्वं स्थितम् । उच्यते । लोकरप्रयोग एव शब्दार्थवधारणे प्रमाणं स्मृतेरपि स एव मूलं नाप्यदस्ति, प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्तत्वं च राजशब्दस्यावगम्यते, ततस्तदनुसारेण स्मरणं साधुशब्दविभागमात्रपरं व्याख्येयम् । अतस्त्रयाणामपि राजपदाभिधेयत्वेन राजसूये प्राप्तानां निमित्तार्थानि श्रवणानि यदि-शब्दसामर्थ्यादप्येवमेव यदि-शब्दो हि राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणम् अथवा प्राप्तभावाद्वदि-शब्दोऽनुपपन्नः स्याद्वैदिकश्च निर्देशः स्मृतेरपि बलीयांस्तस्मान्निमित्तार्थानीति प्राप्ते ब्रूमः । न तावद्वैदिकनिर्देशादत्र निर्णयः शक्यते कर्तुम् । अन्यथाऽपि तत्सद्भावाद्वा “द्राजानमभिषेचये”दिति ह्यभिषेकविधौ प्रागेव राज्ययोगाद्राजशब्दः क्षत्रियमात्रे वेदप्रयुक्तत्वेन ह्यत्रमेव राजपदं निर्णीयते । यदि-शब्दस्तु निपातत्वाद्यथा कथंचिन्नियमानो न दुष्यति स्मरणाच्च स्वतन्त्रमेव राजपदम्

न च तस्य निर्मूलत्वं द्वविडप्रयोगस्य मूलस्य संभवादतो नाप्यथार्यत्वे स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति तेनैवाभियुक्तप्रणीतेनाचारस्य संभवाद्वाणश्रान्त्यादिप्रयोगप्रसूनस्य बाधाद्राजयोगादेव राज्यशब्दः, स्वतन्त्रस्तु राजशब्दः क्षत्रियवचन इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ प्राप्तभावात्प्रापकाणि वचनानीति ॥

आधानस्य विधेय-
त्वाधिकरणम् ।

सू० आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ २ ॥

इदमामनन्ति “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत यीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य” इति । तथा वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत यीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति अत्रापि स एव विचारः । किम् ब्राह्मणादीनामाधानोपनयनयोः प्राप्तानां वसन्तादिकालं प्रति निमित्तार्थानि श्रवणानि ? उत प्रापकाणी ? इति । तत्र विद्याग्निसाध्यत्वात् क्रतूनां तदुपाययोः प्राप्तत्वात् ब्राह्मणादीनां निमित्तार्था

पुनः श्रुतिः, आहवनीये जुहोतीति वाक्यादग्निसाध्यत्वं क्रतूनाम्, आहवनीय-
श्चाधानैश्चसाध्य इत्यर्थादाधानप्राप्तिज्ञानपूर्वकत्वाच्चेतनप्रवृत्तेः, क्रतु-
ज्ञानस्य च वेदाध्ययनसाध्यत्वात्, वेदाध्ययनस्य चोपनयनमन्तरेणासंभ-
वात् उपनयनस्यापि क्रतुभिरेवार्थात्प्राप्तिः । नन्वलौकिकत्वादाहवनीया-
दीनां विधिमन्तरेणाधानसाध्यत्वानवगतेः कथं क्रतुभिरर्थादाधानस्याक्षेपः
तवापि वा प्रथमाधानविधिषु वसन्तादिष्वआहवनीयादिपदाश्रवणादाधान-
साध्यत्वावगमः स्यात् । यदि “नक्तं गार्हपत्यमादधाति दिवाऽऽहवनीयं
त्रिभिर्गार्हपत्यमादधाति यज्वभिराहवनीय”मित्यादिगुणवाक्यालोचनेनै-
तज् ज्ञायते नूनमाधानाधीनमाहवनीयाभिधानीयकमित्युच्यते तन्ममापि
तुल्यम् । अतोऽग्निविद्यासाध्येः क्रतुभिस्तदुपायभूतयोरुपनयनाधानयोर-
क्षेपतः प्राप्तिः । अथवा य एवं विद्वानग्निमाधत्ते इति सामान्यतः सर्वव-
र्णानामाधानस्य विधायकं गुणानभिभूतशक्तिकमस्ति वचनं यस्मिन् गुणा-
पहृतविधिशक्तयो वसन्तादिविधयो ब्राह्मणादिनिमित्तं कालमात्रं विद-
धति तस्मात्रिमित्तार्थानि श्रवणानीति प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावत्क्रतुसामर्थ्यात्प्राप्तिरैकान्तिकी तयोः ।

सामान्यवचनं यत्तद्वर्तमानापदेशकम् ॥

वसन्तादिवाक्येषु तावदादि-शब्दाद्यभावाद्वाक्यान्तरविहिता-
धानोपनयनविपरिवृत्त्यभावाच्च क्रियाविधिरेव प्रतीयते । यदि सामान्यतः
प्राप्तिः स्यात्तदा बलान्नमित्तार्थता स्यात् त्वस्ति प्राप्तिः, क्रतुविधयस्ताव-
दग्निविद्यामात्रसाध्याः, अग्नयस्तु यद्यप्याधानसाध्यास्तथाऽपि न तेनैव
सर्वे निष्पाद्याः अन्येन निष्पादितानामन्येन क्रयादिभिरपि प्राप्तिसंभवा-
त्तथा विद्याऽपि पुस्तकनिरीतणाद्युपायसंभवेन नैकान्तत उपनयनमा-
क्षिपति तत्रास्ति विधेरकाशः, सामान्यवचनं तु वर्तमानापदेशसरूपं
न वसन्तादियुक्ते प्रत्यक्षविधौ सति क्लेशेन विधित्वमापादयितव्यं तस्मा-
त्प्रापकाणि वचनान्याधानोपनयनयोः ।

अथ दातायणादीनां
गुणताऽधिकरणम् ।

सू० अथनेषु चोदनान्तरं संज्ञापबन्धात् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । “दात्तायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तथा साकं प्रस्थाय्येन यजेत पशुकाम” इति तत्र विचारः किङ्कर्मान्तरविधिः कृत दर्शपूर्णमासयोरैव गुणात्फलमिति तदर्थं च किं दात्तायणादिशब्दे गुणविधिः कर्मनामधेयमिति विचारः । तत्रैवविधिसंज्ञायुक्तस्य लोके गुणस्याप्रसिद्धत्वादुद्दिष्टादिवच्च सामानाविधकरणेन नामधेयत्वं, तच्च भेदकं ज्योतिरादिवत् । अपि चास्य नामत्वेनाविधेयत्वात् गुणान्तरस्य विधेयस्याभावात्फलस्य चाविधेयत्वात्कर्मैव विधेयमित्यभ्यासादपि भेद इति प्राप्ते ब्रूमः

स्यादेवं नामधेयत्वे गुणस्त्वत्र विधीयते ।

फलाय साकं प्रास्यानमावृत्तिश्चेत्यभिचना ॥

नामत्वे संज्ञालक्षणोऽभ्यासलक्षणो वा कर्मभेदः स्यात् गुणविधिस्त्वयं यद्यपि न लोकसिद्धो गुणस्तथाऽपि वाक्यशेषादवयवव्युत्पत्त्या वा वृत्तिसहप्रस्थानलक्षणगुणवचनत्वमनयोऽवगम्यते । अतो गुणावप्राप्ताववश्यं विधातव्यौ, यागस्तु प्रकृत इति तदाश्रयणेन गुणमात्रं फलाय विधीयते दध्यादिवत्, यथैव दध्यादेरर्थान्तरेऽत्यन्तरूढत्वाच्च नामधेयत्वमेवं दात्तायणादिशब्दानां, द्वे हि पौर्णमास्यावित्यादिवाक्यशेषदर्शनेन दार्शपौर्णमासिकगुणवचनत्वावगमात्तद्वशेन च धातुपारार्थ्यादिराश्रयणीयत्वात्, नाद्विदादिवत्कर्मन्तरवचनत्वं सम्भवतीत्यकर्मभेदः ।

अथ द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताऽधिकरणम् ।

सू० संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ॥ ४ ॥

“वायव्यं श्येतमालभेत भूतिकामः सौर्यं चरुं निर्वपेद्दुस्त्ववर्चसकामः” इत्यनारभ्यान्नातम् । तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे “ईषामालभेत चतुरो मुष्टीर्निर्वपति संदेहः किं दार्शपूर्णमासिकयोरीषालम्भमुष्टिर्निर्वापयोः श्वेतचरुगुणौ विधीयते? किम्वा कर्मन्तरे यावदुक्ते निर्वपणमालम्भनं च गुणफलविशिष्टे? किम्वा यागविधानमितरत्रेतरत्रे? ति । तत्र विधिगौरवान् कर्मन्तरविधानं यागस्त्वश्रुतो दूरक्ष्यते । न चासति यागे देवतात्वं वाय्वादीनां संभवति तेन सर्ववृत्ताणां वायुसंबन्धात् कथंचिदीषाया एव

वायव्यमित्यनुवादः सौर्यमिति चाग्नेयस्यैव तेजोदेवतासामान्यादतो-
 दार्शपूर्णमासिकयोरात्मन्निर्वापयोगविधी । यदालभेत तच्छ्रेतमिति
 यत्तिर्वपेत्तच्छ्रेतमिति चरुशब्दः स्थालीवचनः सप्तम्यर्थे च द्वितीया स्थाल्या
 निर्वपेदित्यर्थः । भूतिब्रह्मवर्चसकामशब्दौ सर्वकामप्राप्तानुवादाविति
 नैतदुक्तम् । न हि फलपदयोर्नि-यवच्छ्रुतयोः संभवत्ययोजनयोश्च पान्तिका-
 नुवादत्वमानर्थक्यं च युक्तमङ्गीकर्तुम् । तस्माद्गुणफलविशिष्टं कर्मान्तरं
 यावदुक्तं विधीयते । लोकेऽपि चालम्भादिसद्भावाच्चैकान्ततो दार्शपूर्णमा-
 सिकयोः प्रतीतिः, देवतापदं तु पूर्वश्रुत्याकथ्यचित्रेयम् । यागस्याश्रुतस्य
 विधानायोगात्तदभावे च देवतात्वासंभवात्तस्माद्यावदुक्तकर्मान्तरविधि-
 रिति प्राप्ते ब्रूमः ॥

देववतापदवैयर्थ्यं यावदुक्तविधौ भवेत् ।

तेन तत्कल्पितोयागो विधेयोऽत्राश्रुतोऽपि सन् ॥

न हि यदेव प्रत्यक्षपठितं तदेवैकं शाब्दं सामर्थ्यमपि हि शब्दैक-
 देश इत्युक्तमतो द्रव्यदेवतासंबन्धकल्पितोयागो विधीयते । तदयं
 वाक्यार्थः श्वेतमालभेत वायुदेवत्यं कुर्यात् भूतिकामः इति, तत्र चाल-
 भेतित्यनुवादः, चोदकादर्थेन वा प्राप्तत्वाद्वायव्यं श्वेतं कुर्यादित्येताव-
 द्विधीयते । न चान्तरेण यागं वायव्यं कर्तुं शक्यमिति याग एवायमेवं-
 विहितो भवति तस्माद्याग एव गुणफलविशिष्टो विधीयते ।

अथ वत्सालम्भादीनां संस्का-
 रताऽधिकरणम् ।

सू० विशये प्रायदर्शनात् ॥ ५ ॥

अग्निहोत्रदोहाधिकारे “वत्समालभेत”ति श्रुतं तत्रास्यपि देव-
 तासंयोगे प्राणिद्रव्यकालम्भत्वसामान्यादत्रापि यागविधिं मन्यते । तस्या-
 त्समालम्भो नाम स्पर्शमात्रं न तस्य यागमन्तरेणानुपपत्तिः, लोकेऽपि दृष्ट-
 त्वादतोऽत्रालम्भमात्रं वत्ससंस्कारो विधीयते ॥

नैवारचरोराधानार्थताऽधिकरणम् ।

सू० संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थश्रुति-
 संयोगात् ॥ ६ ॥

“चरुमुपदधाति बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा” इत्यत्रापि किं चरोर्यावदुक्तमुपधानमात्रमुत यागः ? इति संशयः । तत्र बृहस्पतेर्वा एतदिति कथं बृहस्पतेः स्यादसौ देवता न स्यात्संबन्धान्तराभावात्तैत्तिरीयकाणां तु वार्हस्पत्योभवतीति तद्वितेनैव वाक्यशेषे देवतात्वमुक्तम् । वाक्यशेषावगतदेवतासंबन्धबलेन यागार्थता चरोरुपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः स्विष्टकृदादिप्रत्याम्नानेनेति प्राप्ते ब्रूमः । विध्युद्देशोपेक्षिते विशेषो वाक्यशेषाद्गृह्यते नानपेक्षितश्चरुश्चापधानेनैव स्थलनिर्वृत्त्यौपदिकेन निराकाङ्क्षा नार्थान्तरमपेक्षते न चोपधानस्य यागवद्देवतापेक्षा यतोवाक्यशेषावगता देवता गृह्येत, तैत्तिरीयकवाक्यमपि वार्हस्पत्यो भवतीति वर्तमानापदेशकं न देवताविधिपरमतोऽर्थवादमात्रं वाक्यशेष इत्युपधानमेव चरोर्न यागः ।

त्वाष्ट्रपात्नीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम् ।

सू० पात्नीवते तु पूर्ववत्त्वादवच्छेदः ॥ ७ ॥

“त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेते”ति प्रकृत्य पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीति श्रुतम् । तत्र संशयः किं पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिगुणविधिः ? इति तत्संबद्धयागविधिः ? इति । तदर्थं च किं पर्यग्निकृतं पात्नीवतं कुर्यादित्यन्वयः ? उत पर्यग्निकृतमुत्सृजतीति । तत्राव्यवहितसंबन्धलाभात्पर्यग्निकृतं पात्नीवतं कुर्यादित्यन्वयो न तु पर्यग्निकृतमुत्सृजतीति व्यवहितकल्पनादोपात्तः ।

न च पात्नीवतशब्दात्पूर्वयागप्रत्यभिज्ञा । त्वष्टा हि पत्नीवांस्तत्र देवता न केवलः पत्नीवान् । अतो यथाऽऽग्नेयमित्यग्नीषोमीयादेर्यहणं तथाऽत्रापि ।

न च पूर्वत्र विधेयः कश्चिदिह गुणः संभवति । न तावत्पर्यग्निकरणं चोदकप्राप्तत्वात् नोत्सर्गस्तस्याप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धत्वात्पर्यग्निकरणविशिष्टपात्नीवतोद्देशेनोत्सर्गविधौ विशिष्टानुवादादुक्त्यभेदः ।

न च पर्यग्निकृतोत्सृजतीति क्रमः तस्यापि चोदकप्राप्तेः ।

न च पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापः, तस्यापि सिद्धत्वात्, नोत्तराङ्गपरिसंख्या त्रिदोषत्वात्तस्मात्कर्मन्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः । पात्नीवतशब्दस्ताव-

न्मनोतास्याग्निशब्दवच्छक्नोति पूर्वयागमुपस्थापयितुम् । न चात्राग्नेयवद-
सामर्थ्यमुत्पत्तिवाक्ये हि त्वाष्ट्रं पानीवतमिति हि प्रत्येकमुत्पन्नस्तद्वितः
प्रत्येकमेव देवतात्वङ्गमयति न त्वग्नीषोमीयादिवत्समासादुत्पन्नस्तद्वितो-
येन व्यासक्तं साऽपेक्षं देवतात्वं स्यात् ।

न च प्रत्येकमपि देवतात्वे विकल्पः युगपदेकेन वाक्येन विधा-
नात्, इत्यडवित्ययोर्माता इत्येवमिति शक्यते वक्तुं यथा एवं पानीव-
तमपि । सति चैवं प्रकृतप्रत्यभिज्ञाने न कर्मान्तरत्वं युक्तमत उत्सृजतिना
पूर्वयागमनूद्य पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापविधिर्यदपि चासौ चोदकात्सिद्ध-
ति तथाऽपि ततः प्रागेव विधीयते । तेन च कृत्स्नोपकारेण निराकाङ्क्ष-
स्त्वाष्ट्रप्रयोगवचनो गृहमेधीयवचातिदेशमपेक्षते । शक्नोति च पर्यग्निक-
तुशब्दः प्राकृतपर्यग्निकरणावस्थावचनस्तदन्ताङ्गकलापं गमयितुम् । न
हि पूर्वाङ्गेष्वङ्गतेष्वियमवस्था भवति पर्यग्निकृतोत्सर्गानुवादेन चाङ्ग-
रीतिविधौ पानीवतशब्दो नित्यानुवाद इति न विशिष्टानुवाददोषः ।

अथाभ्यादीनां ग्रहणामन्ता-
धिकरणम् ।

सू० अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः
स्यात् ॥ ८ ॥

“एव वै हविषा हविर्यजते यो ऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते”
“परा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽंशुं गृह्णाती”त्यनारभ्य श्रुतं, तत्र विचारः ।
किं ज्योतिष्टोमे ग्रहणविधिः? इत यागान्तरविधिः रिति । तदर्थं च किमं-
शुमदाभ्यमिति यागनामनी? ग्रहणनामनी वे? ति । तत्र ग्रहणस्य संस्का-
रत्वादवघातादिवचनमधेयानर्हत्वाद्यागनामत्वमदाभ्यं यजत इति । नाम
च प्रकृतादपि भेदकमित्युक्तं, किमुताप्रकृतादेव ज्योतिष्टोमादंशौ तु यद्यपि
यजिर्न श्रुतस्तथाऽपि संज्ञयैव तावत्कर्मान्तरं कल्प्यते । तच्च गृह्णाति-
चोदनासामान्याज्योतिष्टोमप्रकृतिकमिति तदीयविध्यन्तप्राप्तेर्द्रव्यदेवता-
संबन्धाद्यागो भविष्यति तस्माद्यागान्तरे इति । उच्यते

१ पर्यग्निकृतशब्द इति पा. ।

“संस्काराणां न नामानि वार्यन्ते राजशासनात् ।
 आनन्तर्यादतः स्यातां ग्रहयोरेव नामनी ॥
 अंशौ तावद्वर्जितैव श्रुतस्तन्नामता कुतः ।
 अदाभ्ये श्रूयमाणाऽपि व्यवधानाच्च नामभाक् ॥
 तदिह ग्रहयोरेव भेदा नामवशाद्भवेत् ।
 न तु यागस्य, तेनात्र विधीयते ग्रहावुभौ ॥
 तयोर्गृह्णात्युपस्थानञ्ज्योतिष्टोमेन सङ्गतिः ।
 अथवा तैत्तिरीयाणामनयोर्विनियोजकम् ॥
 अस्ति प्रकरणे वाक्यं तेन तादर्थ्यमेतयोः ।
 अदाभ्ये श्रूयमाणाऽपि गुणसंक्रान्तशक्तिना ॥
 विधिना न विधातव्यो यागस्तेन न भिद्यते ।
 अंशौ त्वश्रुत एवेति विधेयौ केवलौ ग्रहौ” ॥

अग्निचयनस्य संस्कार-
 ताऽधिकरणम् ।

सू० अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतु-
 शब्दः प्रतीयते ॥ ९ ॥

“य एवं विद्वानग्निं चिनुत” इति श्रुतं तथेमान्यपि वचनानि “अथा-
 तोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन”त्यादि तत्र संशयः । किमयमग्निं
 चिनुत इति यागविधिः ? इनाग्निसंस्कारमात्रं चयनं स्वतन्त्रं विधीयते ?
 किं वा ज्योतिष्टोमादिषु गुणो विधीयत ? इति तदर्थं च किमग्निशब्दो-
 यागनामधेयः ? मुत द्रव्यवचनः इति । तत्रांशवदाध्यवत्प्रकरणे पुनः संकीर्त्त-
 नाभावाच्च क्रतुसंयोगस्तदभावे च संस्कारमात्रं स्वतन्त्रमनर्थकम्, अतो “ऽग्निं
 कुर्या”दिति यागविधिश्चिनोतिश्चेष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाक्यप्राप्तानु-
 वादो निर्वपतिवत्, कथं पुनरसति यजिश्चरणे यागविधानम् ? उच्यते अग्निं
 कुर्यादिति तावत्संज्ञयैव कर्मान्तरेऽवधारिते “ऽथातोऽग्निमग्निष्टोमेन अनु-
 यजन्तीति यदाग्निं यजति तदग्निष्टोमेनेति संस्थाविधिपरे वाक्ये यजि-
 नाऽनुवादादुत्पत्तौ यागवचनोऽग्निशब्द इति गम्यते । यद्यपि नायं संस्था-
 विधिः किं त्वग्निष्टोमसंस्थेन यागेनाग्निमनुयजन्तीति तथाऽप्यनर्थयागत्वं,

न ह्यन्यथा तमन्वयैर्यष्टुं शक्यते । यथा देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्युक्ते देवदत्तोऽपि गच्छतीति प्रतीयते, अन्यथाऽनुगमनानुपपत्तेरेवमनुयजन-
वशदिवानेयैर्गत्वं सिद्धत्वम् । तस्माद्यागविधानं स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
“अग्नेश्चयनसंस्कारमात्रमत्र विधीयते । तस्याथाऽतोऽग्निमित्यादिवाक्यैः
स्यात्क्रतुसङ्गतिः । वह्नौ हृष्टोऽग्निशब्दोऽयं न हि यागस्य वाचकः” । न ह्यग्नि-
शब्दोऽत्यन्तहृष्टत्वात् वाक्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशविधुरत्वाच्च यागना-
मत्वं प्रतिपद्यते, तेन ज्वलनस्यैवायं चयनसंस्कारो विधीयते तस्य
संस्कारस्य क्रतुसंबन्धपराण्यथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्तीत्यादीनि ।
अत्राग्निशब्दः प्रकरणाच्चयनसंस्कृतेऽग्नौ वर्तते अनु-शब्दश्चयनापेक्षया
पश्चाद्भावमग्निष्टोमादीनामाह तेन चयनसंस्कृतेऽग्नावग्निष्टोमादिभिर्य-
जेतेत्यर्थः । न त्वत्राग्न्यग्निशब्दो यजिसमानाधिकरणो येन नाम स्यात् ।
न चावश्यं तुल्यरूपाणामेव पौर्वापर्यं, पाकमनुभुङ्क्ते इत्यादिषु विजातीय-
नामपि दर्शनात्तस्मादपि ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधिः ।

मासाग्निहोत्रादीनां
क्रत्वन्तरताधिकरणम् ।

सू० प्रकरणान्तरे प्रयोजनाऽन्यत्वम् ॥ १० ॥

गुणभेदप्रसङ्गे समाप्ते ऽधुना प्रकरणान्तरेण भेदोऽभिधीयते ।
कुण्डपायिनामयने “उपसद्विश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुह्वति मासं दर्श-
पूर्णमासाभ्यां यजन्ते” इत्यादि श्रुतम् । तत्र संशयः किं नैयामिकेऽग्निहो-
त्रादौ मासो विधीयते? किम्वा कर्मान्तर? मिति । तदर्थं किमनुपादेयगुण-
संबन्धानुगृहीतो ऽसन्निधिर्भेदकारणं संभवत्युत ने? ति । “तत्राग्निहोत्रश-
ब्देन तत्कर्मोपस्थितं यतः । तस्मात्तत्रैव मासोऽयमप्राप्तो हि विधीयते” ।
उपादेयमनुपादेयं वा यदप्राप्तं तदेव विधेयं मासश्च तथा, यच्च प्राप्तं
तदनुवादमग्निहोत्रशब्दश्च स्वाभिधेयं कर्मोपस्थापयति तच्च प्राप्तं न
विधेयम् । अतो यद्यपि स्वभावतोऽनुपादेयं मासमुद्दिश्य कर्मोपादीयते ।
तथाऽपि मास एव विधेयो न कर्म विधिनिबन्धनश्च भेदो नोपादाननिब-
न्धनः, तस्मादुपादेयमपि कर्मोपादीयमानं न भिद्यते इति प्राप्ते ऽभि-
धीयते । “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्व”मिति किमिदं प्रकरणान्तरम्? इति

अप्रकृताभिधानमित्यर्थः । कथमप्रकृताभिधानम् ? उच्यते उपसद्विश्वरि त्वेति वचनाच्च हि नैयमिकस्योपसदः सन्ति तत्र ताश्च मासश्चेत्यनेको गुणः प्राप्ते कर्मणि न शक्यते विधातुमिति कर्मान्तरम् । अत्र चाप्रकृतविधानादेव प्रकरणान्तरपर्यायाद्वेदः अप्रकृताभिधानं तु गुणादिति न गुणाद्वेदः । यद्येवं वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्राप्यप्रकृताभिधानादेव प्रकरणान्तरपर्यायाद्वेदः । अप्रकृताभिधानं तु पूर्वकर्मसंयोगिना गुणादिति तत्रापि प्रकरणान्तरमेव भेदकं स्याच्च गुणः । तथा शब्दाऽन्तराभ्याससंज्ञाभिरप्यप्रकृतविषयतैव विधेर्बाध्यते न साक्षाद्वेदः, स तु विधेरप्रकृतविषयत्वात्सिद्धतीति सर्वत्र प्रकरणान्तरमेव भेदकं स्याच्च शब्दान्तरादयः । अथ तेषामेवमेतदेव भेदकत्वं यद्विधेरप्रकृतविषयत्वापादनम् । एवं सत्यत्रापि गुणादेव तत्सिद्धेः स एव भेदकः स्यादिति न प्रकरणान्तरं शब्दान्तरादिभिः सह संख्यातुं युज्येत । तद्वि साक्षाद्वेदकं सर्वत्राप्ये तु तद्वेतव इत्यतुल्यत्वात्कथं सह गणनम् ? अपि च मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यत्रानेकगुणाभावाच्चाप्रकृताभिधानं सिध्येत्तस्माच्चाप्रकृताभिधानं प्रकरणान्तरं किन्त्वन्यदेव गुणादिवदप्रकृताभिधानहेतुभूतमिति वक्तव्यम् । किं पुनस्तत् पूर्वकर्मासविधानं ? कथं पुनस्तेन भेदसिद्धिः ? उच्यते “कर्मासन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्तते । शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणे भवेत्” । असन्निहितं तावत्कर्म न बुद्धौ विपरिवर्तते तादृशमपि कथंचिज्जुहोतीति प्राप्तवचिर्देशेन दूरस्यमपि उपस्थाप्येत यदि विधित्सितो गुण उपादेयः स्यादाहवनीयादिवत्तत्र हीदृशी वचनव्यक्तिः शक्यते निदर्शयितुम् यज्जुहोति तदाहवनीय इति । “यत्र वाक्ये ऽनुपादेयो देशकालादिको गुणः । श्रुतो न तत्र दूरस्यकर्मापस्थानसंभवः” । यत्कुर्यादित्येवं प्राप्तवचिर्देशेन दूरस्यकर्मापस्थापनं स्यात्तथा च तस्योद्देशान्मासस्तत्रोपादेयः ।

न च होमानुरोधेन मासः संपादयितुं शक्यते । तेनैषा वचनव्यक्तियोंमासस्तत्र होमं कुर्यादिति तेन शब्दस्वरसतः प्राप्तोपस्थानानवगमात्सचि-

धानाभावाच्च क्रियैव विधातव्येति कर्मभेदः । एवं “सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणान्येष्टाकपालः” । “सत्रायाऽवगूर्य विश्वजिता यजेते”ति देश-
निमित्तयोरपि द्रष्टव्यम् ।

ननु नामधेयेन भवति पूर्वकर्मोपस्थापनम् भवतु धात्वर्थस्य भावना तु तेनानुपस्थानाद्विद्यते एव धात्वर्थोऽपि यादृशो धातुना-
ख्यातवर्तिनाऽपूर्वापरीभूतो विधेरुपादीयते न तादृशो नाम्ना उपस्था-
प्यत इति तस्यापि युक्तो भेदस्तदभेदेऽपि तावद्भावना भिन्नेति सिद्धम् ॥

आग्नेयादिकाम्येष्ट्य-
धिकरणम् ।

सू० फलं चाकर्मसन्निधौ ॥ ११ ॥

“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद् रुक्माम्” इत्यनारभ्य श्रुतम् । तथा
“त्रैधातव्या दीक्षणीये”त्यश्वमेधे । तत्रापि पूर्ववत्संशयः किं प्रकृत आग्नेये
फलविधिः काम्ये च त्रैधातवीये कर्मणि दीक्षणीया कार्ययजमानसंस्कार-
विधिः ? इतः कर्मान्तरविधिः ? इति तदिह यः पूर्वत्र प्रकरणान्तरग्रहणात्तदेव
भेदकं नासन्निधानमात्रमिति मन्यते यो वा फलस्योपादेयत्वं मन्यते शक्यते
तदृशपूर्णमासस्येनापि कामयितुं न मासादिवदशक्यसंपादनमिति तन्निरा-
करणार्थमिदमधिकरणम् । पूर्वत्राप्यविपरिवृत्तिकारणत्वादसन्निधानमेव
कारणं न प्रकरणान्तरं, सदपि तत्र व्याप्रियते । तच्चासन्निधानमत्राप्य-
विशिष्टं, यद्यपि च फलं शक्यते कामयितुं तथाऽपि स्वरसादेव तत्का-
ममुद्दिश्य साधनमेवोपादेयं न फलं फलत्वव्याघाताद्विधीयमानं हि
तदङ्गमेव स्यात्, एवं संस्कारेऽपि द्रष्टव्यं, न चाग्नेये ऽग्निहोत्रवचाम
धेयत्वमस्ति येनाभेदाशङ्काऽपि तावत्स्यात्तस्मादत्रापि कर्मभेदः ॥

अवेष्टेरत्राद्यफलकत्वा-
धिकरणम् ।

सू० सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थेन
पुनः श्रुतिः ॥ १२ ॥

सर्वेषामेव देशकालनिमित्तफलसंस्कार्याणामसन्निधिप्रत्युदाहरणा-
र्थमारभ्यते । “समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ।

१ रुक्मामः-तेजस्कामः ।

यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेच्छेपात्स्वि-
ष्टकृते समवद्वती"ति तत्र संशयः कर्मसन्निधौ किं देशादिसंबन्धे कर्म-
भेदो भवति? उत प्रकृतमेव कर्म देशादिषु विधीयत? इति विचारः, किं
प्राप्तम् : अत्रापि तावद्देशादेरुद्देशात्कर्म तं प्रति उपादेयम् । तथा च स्याद्विधेयं
तेन भिद्यते विधानमेवोपादानं नान्यत् अत्र च देशादेरुद्देश्यत्वात्कर्मा-
वश्यमुपादेयमतश्च विधेयत्वापत्तेर्विहितस्य विधानायोगात्सत्यपि सन्नि-
धौ कर्मान्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः

सन्निधावविभक्तत्वं कर्मणः प्रत्यभिज्ञया ।

गम्यते तेन तस्यैव फलादर्थो पुनः श्रुतिः ॥

निर्देशगतस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यात्मके उद्देशोपादाने प्राप्तप्राप्तिवशौ
तु विध्यनुवादौ अतस्तयोः ताभ्यां भेदादुपादेयमपि देशकालयोः कर्म
प्राप्तं तद्रूपमेव प्रत्यभिज्ञायते इत्यनुवादं, तस्य तूद्देश्याभ्यामपि देश-
कालाभ्यां संबन्धमात्रमप्राप्तमिति तन्मात्रं विधीयते इत्यभेदः स्यात् ।
अस्तु तावद्देशकालयोर्विधेयत्वात्कर्मणोऽनुवादः । निमित्तफलसंस्कार्याणां
त्वविधेयत्वात्कर्मैव विधेयमिति भेदः स्यात् सत्यं, कर्म विधातव्यं,
तथाऽपि तु न भिद्यते । उत्पत्तिविधिभेदे हि भेदो नास्ति च
सौऽत्र नः । कर्मस्वरूपगताप्रवृत्तपूर्वप्रवर्त्तनमुत्पत्तिः । न चैकस्मिन्कर्मणि
उभाभ्यामप्रवृत्तप्रवर्त्तनं संभवतीति कर्मभेदः स्यात्, संभवति चान्येनेत्यादि-
तस्यान्येन निमित्तादिसंबन्धमात्रप्रतिपादनं, कर्त्तव्यतामात्रं ह्युत्पत्ति-
वाक्यादवगतं तत्र किं कस्मिन् निमित्ते कस्मै वा कामायेति विशेषा-
पेक्षायामुत्पन्नस्यैव कर्मणो नैमित्तिकी कर्त्तव्यता निमित्तवाक्ये प्रतिपाद्यते
फलविनियोगश्च फलवाक्ये, संस्कार्यविनियोगश्च तद्वाक्य इत्यकर्मभेदः ।

आग्नेयसूक्तः स्तुत्य-
र्थताऽधिकरणम् ।

सू० आग्नेयसूक्तहेतुत्वादभ्यासेन

प्रतीयेत ॥ १३ ॥

१ आग्नेयसूक्तहेतुत्वादिति भाष्यानुसारिपाठः ।

दर्शपूर्णमासयोः यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां
वाच्युतो भवतीति कालद्वययुक्तमानेयस्यैकं वचनमपरं तु यदाग्नेयोऽष्टा-
कपालोऽमावास्यायां भवतीत्येककालयुक्तम् । तत्र संशयः किमुभयत्र विहि-
तादाग्नेयात्कर्मन्तरमिदममावास्यायां विहितं ? मुत तस्यैवानुवादः ? इति ।
तत्राभ्यासात्कर्मन्तरम् ।

ननु तत्राविशेषाद्वेदः, न हि तत्रैवं शक्यं वक्तुम् एवमर्थेन पुनः श्रुति-
रेवेति विशेषग्रहणात्सर्वे विधयः इह त्वस्ति विशेषग्रहणं कालद्वययुक्तस्येतरे
पुनः श्रुतिः संभवति ।

न च विपर्ययः पौर्णमास्याधिकादिति नैवं, न हि तत्राविशेषाद्
भेदः । समिद्धाक्यस्य प्राथम्येन विशेषग्रहणाद्विधिपुनःश्रुतिबलात् तत्र
भेदः । किञ्चात्रापि न विशेषग्रहणं किमुभयकालयुक्तेन विहितस्येतरो-
ऽनुवादः किं वा केवलामावास्यायुक्तेन विहितममावास्यायामग्नेयमनूद्येत-
रेण केवलपौर्णमसीकालाग्नेयविधिरिति तस्मात्कर्मन्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
“कर्मणः प्रत्यभिज्ञानादविभागः प्रतीयते । ऐन्द्राग्नस्य प्रशंसार्था तस्यैवैषा
पुनः श्रुतिः” ॥

इति शास्त्रदीपिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

यावज्जीविकाग्निहो-
त्राधिकरणम् ।

सू० यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्म-
धर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”ति काम्यं प्रयोगं विधायान्ना-
यते “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते”ति तत्र संशयः । योऽयं यावज्जी-
विको धर्मो विधीयते इति स किमभ्यासः कर्मार्थः ? उत नियमः पुरुषार्थः ? इति
पूर्वपक्षे काम्यस्यैव प्रयोगस्याभ्यासविधिः सिद्धान्ते प्रयोगान्तरं नित्यं विधीयते
इति भेदप्रसङ्गात् प्रयोगभेदाभेदचिन्ता । तत्र कर्मोद्गु विधौ कर्मकथंभावसंब-
न्धात्प्रकरणानुग्रहः, पुरुषार्थविधौ तु तदसम्बन्धत्वात्प्रकरणबाधः स्यादतो-

१ अस्यार्थेन पुनः श्रुतिरेवेति पाठः ।

द्वितीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

२५५

ऽभ्यासविधिः । यावज्जीवकालं यागमभ्यस्येदिति नैतदुक्तम् । यावज्जीवण्डे काललक्षणैवं प्रसज्यते । यजिना च तदभ्यासलक्षणा प्रक्रियावशात्, न हि प्रकरणवशेन श्रुतेर्लक्षणार्थता न्याय्या, त्वत्यक्ते च जीवनवाचिना तत्संबद्धः कालो लक्ष्यते, यजिना च यागाभ्यासः, न चैतन्न्याय्यं, तस्माज्जीवने निमित्ते पुरुषस्य प्रत्यवायपरिहाराय दर्शपूर्णमासप्रयोगो विधीयते । जीवनं च यावद्विनिपातं नियतमिति नियतनिमित्तत्वाच्चियमोऽयं विधीयत इति पुरुषार्थः ।

सर्वशाखाप्रत्ययेककर्म-
ताऽधिकरणम् ।

सू० नाम-रूप-धर्मविशेष-पुनरुक्ति-
निन्दा-ऽशक्ति-समाप्तिवचनप्राय-
श्चित्तान्यार्थदर्शनात् शाखान्तरेषु
कर्मभेदः स्यात् ॥ २ ॥

शाखान्तरेषु किमग्निहोत्रादिकर्म भिद्यते ? किं वा सर्वशाखास्वेकमेवेति ? विचारः । तत्राविशेषात्पुनः श्रुतिलक्षणादभ्यासादूर्त्तलक्षणाच्च प्रकरणान्तराद्भेदः, तथा गुणादपि क्वचिदैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदिति श्रुतं क्वचिद् द्वादशकपालमिति तत्रावश्यमन्यतरेण कर्मोत्पादयितव्यं येन चोत्पादितं तद्वतो गुण उत्पत्तिशिष्ट इतरस्तु तत्र निवेशमलभमानो-वाजिनवत्कर्मन्तरं कल्पयतीति प्राप्ते ब्रूमः । “विधेः कर्मार्थतामात्रं पुनः-श्रुत्यादिभिर्भवेत् । तावन्मात्रमिहापि स्यात्तु भेदः प्रसिद्ध्यति” । पुनः-श्रुत्या हि कर्म विधेयमित्येतावत्सिद्ध्यति, विधिवशात् भेदो विहितस्य विधानायोगात्, एवमसविधावपि विपरिद्व्यभावात्कर्मविधानं, विधानाच्च भेदः । तदिहापि कर्मविधिः पुनःश्रुत्यादिना सिद्धेन त्वत्र विधिवशाद्भेदसिद्धिर्विहितस्यापि पुरुषान्तरं प्रति विधिसंभवात् । यथा खल्वेक-शाखागतमग्निहोत्रादिवाक्यमेकस्य पुरुषस्य विहितमेवमपरस्यापि विधित्ते न कर्मान्तरमेवमत्रापि अध्येतृभेदात्तात्पर्यं सर्वान्येव वाक्यान्त्येकमेव कर्म-विदधति न कर्मान्तरमेवमेकादशद्वादशकपालयोर्भयोहृत्यतिशिष्टत्वाच्च बलाबलं, तस्माद् भेदः । “शब्दान्तराभ्यासगुणैः ससंख्यैर्नाम्नातिदूरेण च सा-पवादः । भेदः क्रियाणामिति साधितो ऽयमतः परं तद्विनियोगचिन्ता ॥ २ ॥

२५६

शास्त्रदीपिकायां द्वितीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीपार्यसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्र-
दीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

इति द्वितीयेऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते ।

प्रतिज्ञाधिकरणम् सू० अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥

एवं सिद्धे भेदे शेषशेषित्वमिदानीं चिन्त्यते, भिन्नानां हि तत्संभवति नाभिन्नानामिति भेदलक्षणस्य हेतुत्वं, यद्यपि “व्रीहीनवहन्ति” “सोमेन यजेते” त्यादिषु द्रव्यकर्मणां शेषशेषिभावो न कर्मभेदापेक्षस्तथाऽपि कर्मणाऽपि प्रयाजाऽऽग्नेयादीनां शेषशेषित्वमिहैव वक्तव्यमिति तत्सिद्ध्यर्थं भेदलक्षणपेक्षणम् । ननु चावघातस्यापि “व्रीहिर्भयजेते” ति शास्त्रान्तरार्थेन शेषशेषित्वचिन्ता न व्रीहिपदार्थमात्रेण, शास्त्रभेदलक्षणं च पूर्वं वृत्तमिति भवति हेतुत्वं, तत् किं व्रीहीनवहन्ति व्रीहिर्भयजेतेत्यनयोः शास्त्रयोर्भेदोऽस्ति? आमिति चेत् केन खलु? न तावन्निरपेक्षसाध्यभेदोऽत्रास्ति, नाप्यनुबन्धभेदः, येन शास्त्रभेदः स्यात्, तस्माद्वाक्यान्तरत्वमेवात्र न शास्त्रान्तरत्वं, न च वाक्यभेदलक्षणं पूर्वं वृत्तं सोमेन यजेताऽरुणया क्रीणातीत्यादिषु वाक्यान्तरत्वमपि नास्ति

ननु तत्रापि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति शास्त्रान्तरविहिताधिकारसंबन्धस्यैव यागस्य शेषः सोमः, इति चेन्न न हि सोमज्योतिष्टोमवाक्ययोरनुबन्धसाध्यभेदोऽस्ति उभयत्रापि सोमस्यैव विषयत्वेनानुबन्धभेदाभावात् निरपेक्षसाध्यभेदाभावाच्च “उद्भिदा यजेत पशुकामः” “सौर्यं चरुं निर्वपेद्दृक्षवर्चसकाम” इत्यादौ तु स्ववाक्यत एव फले यागस्य द्रव्यदैवतस्य च यागे शेषत्वमिति वाक्यान्तरत्वमपि नास्ति तथैकस्मिन्नेव पदे प्रत्ययार्थभावनामपूर्वं वा प्रति प्रकृत्यर्थस्य यागस्य शेषत्वात्पदभेदोऽपि नास्ति नतरां वाक्यभेदः, नतमां च शास्त्रभेदः, तस्मात्कर्मणामेव शेषशेषित्वचिन्तार्थं भेदलक्षणपेक्षणम् अतोऽपि न शास्त्रभेदापेक्षा तदभावेऽप्यवघाताग्नेयादीनां शेषशेषित्वात्, तस्मात्कर्मभेदानुभाषणमेवैतन्नानाकर्मलक्षणं वृत्तमिति न तद्द्वारा शास्त्रभेदानुभाषणं तस्येहानुपयोगात् । अत एव कर्मभेद एव पूर्वाध्यायार्थो न शास्त्रभेदः, सौत्रेण चातः—शब्देन पूर्ववृत्तस्येह हेतुत्वमुच्यते, हेतुत्वं च कर्मभेदस्यैव संभवति कर्मभेदस्येत्युक्तम्, अतः

सूत्रभाष्यविपरीतं शास्त्रभेदस्याध्यायार्थत्वम्, अयुक्तं च अनुब्रन्यान्तरं हि बुद्ध्यमानस्तदनुबद्धं नियोगान्तरमेव बुद्ध्यते न मध्ये शास्त्रभेदमतो नासौ चो-
दनार्थः, अत्रोदनार्थश्च न विवात्मर्हतीति न तद्विचारार्थं भेदलक्षणमि-
त्यास्तां तावत्, बहुप्रकारं चेदं शेषलक्षणं वक्ष्यते कः शेष इति स्वरूपं केन
हेतुना शेष इति शेष-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, कथं नियुज्यत इति विनियोगप्र-
कारः श्रुत्यादीनि विनियोगे शेषस्य शेषिणा सहान्वयबोधने कारणानि प्रमा-
णानि तेषां च विरोधे बलाबलं, विरोधश्च क्वास्ति क्वच नास्ति तदेतत्स-
र्वमभिसंधाय शेषलक्षणं वक्ष्याम इति सूत्रितं, तदनेन सूत्रेण श्रावृत्तिस-
माधित्सया वक्ष्यमाणार्थप्रदर्शनमात्रं कृतं नात्र पूर्वपक्षेण प्रयोजनम् ।

अथ शेषत्वकारणस-
हितशेषलक्षणधिकरणम् ।

सू० शेषः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

उक्तं शेषलक्षणं वक्ष्यत इति, तदिदमुच्यते, प्रथमं तावदनेन सूत्रेण
शेषस्वरूपं हेतुश्च श्रुत्यर्थाध्यामुच्यते तत्र सूत्रे श्रुत्या हेतुरुच्यते परार्थत्वा-
च्छेष इति, स्वरूपं त्वर्थात्, यदा हि परार्थत्वं शेष-शब्दप्रवृत्तौ हेतुस्तदा
परार्थ एव शेष इति सिद्धं भवति, भाष्ये तु यः परार्थस्तं वयं शेषं ब्रूम-
इति स्वरूपं श्रुत्युक्तम् अर्थात् हेतुरिति द्रष्टव्यम्, अत्र चाविनाभावादिति
लक्षणाभासनिराकरणाय पारार्थ्यं लक्षणमुच्यते केचित्किञ्च येन विना
यच भवति बीजादिस्तस्याङ्कुरादिः शेष इत्याहुः, तदयुक्तं रूपरसादी-
नामानेयादीनां च मिथो ऽविनाभावेन शेषत्वापत्तेः प्रयोज्यत्वं शेषत्वम्
इत्येतदपि पुरोडाशकपालादिव्यप्रयोज्येष्वपि शेषत्वसंभवादव्यापकम् ।
अन्ये तु यद्यस्मादधिकं विधीयते स तस्य शेष इत्याहुः, तदतिमन्दम्
अङ्गप्रधानानां परस्परधिक्यात्, अन्ये विध्यन्तविहितं शेषमाहुः तदपि
विध्यादिविहितानामपि शाखाच्छेदनादीनामङ्गत्वदर्शनात् अयुक्तं, तस्मा-
दुपकारकत्वमेव शेषत्वमित्येतदप्ययुक्तं प्रधानान्यप्यङ्गानामनुष्ठानोपयोगं
कुर्वन्ति शेषत्वं गच्छेयुः “तस्मात्पारार्थ्यमेवैकं युज्यते शेषलक्षणं । परोद्वेशप्र-
वृत्तिश्च पारार्थ्यमभिधीयते,” कथं तर्हि श्रुत्यादिलक्षणं शेषत्वं, न हि सोमेन

१ हेतुस्वरूपमिति द्रष्टव्यमिति पा० ।

यजेतेति तृतीयया परोद्देशप्रवृत्तत्वं सोमस्योच्यते कारणमात्राभिधानात्, उच्यते न श्रुत्यादयः पारार्थ्यमभिदधतीति ब्रूमः किं तर्हि विधिसहिताः पारार्थ्यं बोधयन्तीति, विधिरपि नाभिधानेन पारार्थ्यं गमयति, किं त्वर्यापत्त्या, स हि चेतनप्रवर्तनः।ऽऽत्मा, न चानुद्विष्टफले व्यापारे चेतनः प्रवर्तयितुं शक्यते, इत्यर्थाद्विधिविषयस्य व्यापारस्य फलोद्देशप्रवृत्तताऽवगम्यते, फलादेशेन व्यापारः फलवदेव पुरुषस्याभिलषित इति तत्साधनत्वेन श्रुत्यादिभिरवगतानां तत्साधनत्वेन च विधीयमानानां सोमादीनामपि तदुद्देशप्रवृत्तिः सिद्धा भवति । तस्माद्युक्तं श्रुत्यादिगम्यं पारार्थ्यलक्षणं शेषत्वमिति ।

शेषनित्याधिकरणम् । सू० द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः ॥ ३ ॥

अत्र शेषत्वस्य विषयकथनेन कः शेष इत्ययमेवांशः प्रपञ्च्यते “बादरिर्द्रव्यसंस्कारगुणेष्वेवाह शेषताम् । श्रुत्यादेर्दर्शनाच्चैते कर्मणामुपकारकाः” उपकारकत्वमेव शेषत्वं, न पारार्थ्यं तस्य बोधकाभावात्, विधिस्तावत्प्रवर्तनामात्ररूपो न तादर्थ्यं गमयति, श्रुत्यादयोऽपि साध्यसाधनभावमात्रपरा न पारार्थ्यं प्रतिपादयन्ति, तस्मादुपकारकत्वमेव शेषत्वं, तच्च दृष्टार्थानां द्रव्यगुणकर्मणां दर्शनादेवावगम्यते, प्रोक्षणादीनां तु श्रुत्यादिभिः, द्वितीया हि ग्रीहीणां प्रोक्षणं प्रति साध्यत्वमभिदधानोपकारमन्तरेण तदनुपपत्तेरूपकारं गमयति, न तु यागस्य फलशेषत्वे, फलस्य वा पुरुषशेषत्वे प्रत्यक्षदर्शनं श्रुत्यादयो वा संभवन्ति यजेतेति यागः कर्तव्य एतावदुच्यते, न तु यागेन फलमिति तदेतत्स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षे वक्ष्यामः, स्वर्गोऽपि काम्यमानात्मना शब्देनोच्यते न त्वात्मार्थः परार्थो वेति, तस्माच्च तयोः शेषत्वम्, अत एव न पुरुषस्य शेषिता, शेषत्वं तु तस्य द्रव्यत्वादित्येव, तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्वमिति, तदेतत्स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षवादिनां बादरेर्मते, जैमिनिस्तु उपकारलक्षणस्य शेषत्वस्योक्तदोषत्वात्पारार्थ्यमेव शेषत्वं, तच्च विधिगम्यमिति स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्ते वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य कर्मणामपि पारार्थ्याच्छेषत्वमाह तदेतत्त्र सिद्धमिति नात्र किंचित्प्रतिपाद्यं, प्रपञ्चमात्रं त्विह पूर्वाक्तशेषत्वविषयस्य क्रियते, प्रपञ्चं तु कुर्वन् परमतोपन्यासपुरःसरं स्वमतमुपन्यस्तवान्, एवं फलस्यापि पुरुषशेषत्वं

कामवशादेवावगम्यते विधिवशाच्च, न ह्यस्वार्थं कश्चित्कामयते, यदपि परार्थं कामयते तदपि परम्परया स्वार्थमेव, अत्र तु परम्पराप्रमाणाभावा-
दात्मा^(१)र्थमेति, विधिश्चानात्मार्यफलसाधने प्रवर्तयितुमशक्नुवन् फलस्या-
त्मार्यतां गमयति यजेतेति चात्मनेपदनिर्देशात्, तस्माद्यागफलयोरप्यस्ति
शेषता, ततश्च पुरुषस्यापि शेषित्वं, न चैवं सर्वतः प्रधानत्वात्पुरुषस्य
शेषत्वं नास्तीति मन्तव्यम् आख्यातेन कर्तुर्गुणभूतत्वेनोपादानत् औदु-
म्बरीसमानादिषु श्रुत्यैव गुणत्वात् । + फलं च पुरुषार्थत्वात् पुरुषश्च
कर्मशेषत्वात् द्विसूत्री +

निर्वपणादीनामर्थानुसा-
रेण व्यवस्थितविषयताऽधि-
करणम् ।

सू० तेषामर्थेन संबन्धः ॥ ४ ॥

कः शेषः केन हेतुना शेषः इति द्वयमप्युक्तम् । इदानीं कथं च विनि-
युज्यत इत्ययमंशो निरूप्यते दर्शपूर्णमासयोर्निर्वपणप्रोक्तणावघातादय औष-
धधर्माः, उत्पवनादय आज्यधर्माः, शाखाहरणादयः सान्नाय्यधर्माः, तेषु
संशयः किं सर्वं आज्ये औषधे सान्नाय्ये च कर्तव्या ? उत यथायोगं व्यवस्थे ? ति
तदर्थं च किं परमापूर्वप्रयुक्ता एते ? किं वाऽवान्तरापूर्वप्रयुक्ता ? इति तत्सिद्धा-
र्थमपि किमवान्तरापूर्वाणि सन्ति ? नेति ? सत्स्वपि च तेषु किं तानि प्रयोज-
कानि ? किं वापरमापूर्वं ? यदा ऽपि तानि तदा ऽपि किं सर्वाणि सर्वेषां प्रयो-
जकानि ? किं चाऽव्यवस्थेति ? किं तावत्प्राप्तम् “एकमेव फलापूर्वं फलव्यै-
कस्य सिद्धये । कल्प्यं नान्यानि धर्माणां तादर्थ्यात्संक्रो भवेत्” अवघाता-
दीनां व्रीह्यादीनां च संबन्धोऽपूर्वसाधनविशेषत्वकृतो न व्रीह्यादिस्वरूपकृ-
तः, तच्चापूर्वं सर्वेषामग्नेयादीनामेकफलसाधनत्वादेकमेव कल्प्यते न बहूनि,
तदर्थश्चावघातस्तदीये हविषि कर्तव्यः, तदीयत्वं चाज्यादीनामप्यविशि-
ष्टम्, अतो यथा व्रीहिषु श्रुतोऽवघातो यवेष्वपि भवति एवमाज्यादिष्वपि
भवितुमर्हति सन्तु चाऽवान्तरापूर्वाणि तथाऽपि तानि निष्फलत्वाद्यागस्व-
रूपवदेव न धर्माणां प्रयोजकानि परमापूर्वं तु फलवत्, अतस्तदेव प्रयोजकं,
न चात्र वाङ्मयमन्यायः, तत्र हि दीक्षणीया-शब्दे दीक्षणीयापूर्वं लक्षणयो-

(१) आत्मार्यतेव गम्यते इति पा० ।

पस्यापयति, ज्योतिष्टोमापूर्वं तु लक्षितलक्षणेऽप्यस्ति विप्रकर्षः, अत्र तु परमा-
 पूर्वमेवावान्तरापूर्वं च द्वयमप्याग्नेयादिसाध्यमिति न लक्षणायां विशेषः
 प्रधानत्वाच्च परमापूर्वमेव प्रयोजकं युक्तम् । यद्यपि चावान्तरापूर्वाण्येव
 नत्वं गम्यमानं साक्षादसंभवदङ्गेष्ववतरदविशेषात्सर्वाङ्गेषु विज्ञायते, उद्बुन-
 नादिसंयोगस्त्वेनैव प्राप्तत्वादवयुत्याऽनुवादः, नैतद्व्युक्तम्, एवं हि बहू-
 नामुद्बुननादिवाक्यानामानर्थक्यं स्यात्, न चानुवादत्वमपि संभवति
 नित्यप्राप्त्यभावात्, न ह्युद्बुननं स्प्येनैव प्राप्तम् अन्येनापि संभवात्
 तथाऽपि प्रकरणाविशेषात्सर्वाणि सर्वेषां प्रयोजकानि, तस्मात्सङ्कर
 इति, अत्राऽभिधीयते सन्ति तावदवान्तराणि अपूर्वाणि कुतः “न
 ह्याग्नेयादिकर्माणि विशारूणि । तैर्विना संहत्य परमापूर्वं जनयन्ति
 स्वरूपतः” तदेतदपूर्वाधिकरणे एवानागतावेक्षणेन प्रतिपादितं, तत्सु च
 तेषु तादर्थ्यमेवावघातादेर्युक्तं प्रत्यासत्तेः, यद्यपि चाग्नेयादीन्येवाभयत्र
 कारणं तथाऽपि साक्षादुत्पत्त्यपूर्वं करणत्वं तद्द्वारेण तु परमापूर्वं संबन्ध-
 निमित्ता च लक्षणा, तेन ब्रीहिशब्देऽप्यागद्वारेणापूर्वमुपस्थापयन्मयमं
 तावदुत्पत्त्यपूर्वं निपतति, तस्यापि चादृष्टत्वेनाज्ञाततत्प्रकारत्वात्परमापूर्व-
 सिद्ध्यापयिकत्वेन च फलवत्त्वादतिक्रमकारणाभावात्तादर्थ्यमेवावघातादे-
 र्युक्तं, सत्यापि च सर्वेषां प्रकरणविशेषे श्रुतेर्बलीय^(१)स्त्वावगमादसङ्करः, एवं
 चावघातादेर्दृष्टार्थता भवति, अन्यथा त्वदृष्टार्थता स्यात् । न च क्वचि-
 दपि दृष्टसंभवे तत एव विध्युपपत्तेः अर्थापत्तिपरित्याददृष्टकल्पनया
 सर्वार्थत्वं युक्तमङ्गीकर्तुम्, अतश्च यद्यपि तावदवहन्तीत्येतावन्मात्रं श्रूयते
 तथाऽपि दृष्टार्थवशादेव व्यवस्था स्यात्किमुत यदा ब्रीह्यादिसंयोगेनैव
 श्रवणं, तस्माद्व्यासंयोगं व्यवस्था,

स्फ्यादीनां संयोगानुसारेण
 व्यवस्थितत्वाधिकरणम् ।

सू० द्रव्यं चात्यत्तिसंयोगात्त-
 दर्थमेव चोद्येत ॥ ५ ॥

(१) लक्षणेवेत्यविशेषः इति पाठान्तरम् ।

(२) श्रुतेर्व्यवस्थावगमादिति पा० ।

दर्शपूर्णमासयोः “स्फ्यश्च कपालानि” चेत्याद्युपक्रम्यै “तानि वै दश यज्ञायुधानी”ति श्रुतं, तथा “स्फ्येनोदृन्ती”त्यादीन्यपराणि वचनानि तत्र संशयः किं स्फ्यादीनां येन यदस्मिन्मकरणे शक्यं तत्सर्वं तेन कर्तव्यं? मुत यथासंयोगमुदुननाद्ये वे? ति, तत्रायुध-शब्दस्य साधनवचनत्वाद्यज्ञसाधनपात्तिकानुवादत्वे वा नित्यवच्छवणविरोधः, तस्मादेतानि वाक्यानि विधायकानि यज्ञायुध-शब्दवाक्यं त्वेतैरेव प्राप्तार्थत्वाद्गु-शब्दोपबन्धादाख्याताभावाच्चानुवादकं, यं च बह्वानर्थक्यादेकानर्थक्यं, न चास्मानर्थक्यं यज्ञायुधानि संभरन्तीत्यनन्तरश्रुतासादनविधिशेषत्वात् ‘तस्मादस्यानुवादत्वादितरे विधयो मताः । तेन स्फ्यादेर्व्यवस्था स्यात्कार्येषूपदुननादिषु” ।

आरुण्यादिगुणानामसंकी-
र्णत्वाधिकरणम् ।

सू० अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैक-

कर्मान्वित्यमः स्यात् ॥ ६ ॥

ज्यातिष्टोमे श्रूयते “अरुण्या पिङ्गात्यैकहायन्या सोमं क्रीणाती”-
ति तत्रारुणा-शब्दोऽयमाहुत्यधिकरणन्यायेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां च गुण
वचनः, पिङ्गात्यैकहायनी-शब्दौ तु यौगिकौ सामानाधिकरण्यादेक-
द्रव्यवाचिनौ, गुणाधिक्यफलं च शब्दद्वयं, न चैकेन विहिते परेण
विधिर्न संभवतीति वक्तव्यम्, उभयोरपि श्रुत्यैव द्रव्यवाचकयोर्युगपत्प्र-
वृत्तेः, तदिहारुणिमानं प्रति संदेहः । किमेनं वाक्याद्वित्त्वा प्रकर-
णेन सर्वद्रव्येषु निवेशयामः? किं वा क्रीणातिना संबद्धा तदङ्गं सदे-
कहायिन्यां निविशत इति, तदर्थं च क्रियासाधनत्वं संभवति नेति, तत्र
“अमूर्तत्वाद्गुणो नैव क्रियां साधयितुं क्षमः । तस्मात्क्रीणातिना नाऽस्य
संभवत्येकवाञ्छ्यता” क्रीणातिना च संबध्यमानस्तृतीयामयोगात्करणकारकं
स्यात्, न चामूर्तस्य करणकारकत्वं संभवतीति नास्य क्रियासंबन्ध इति
ततः पृथग् भूतः प्रकरणे निविशत इति । ननु प्रकरणे वा कथमस्य निवेशः?
न तावत्क्रियाभिः, अमूर्तत्वात्, न च द्रव्यैः कारकस्य द्रव्यसंबन्धाऽनुपपत्तेः
अनुपपत्तानि चात्र द्रव्याणि कथं तैर्गुणः संबन्ध्येत? । स्यादेतत् तृतीया
करणद्रव्याणि प्राकराणिकान्यनूय्य प्रातिपदिकार्यगुणस्तत्परिच्छेदकत्वेन

विधीयते न तु गुणस्य करणत्वं, येन द्रव्यसंबन्धो न स्यात्, तृतीयया
 चोपादानाद्द्रव्याणां नानुपादानदोष इति, नैतद्युक्तं न हि तृतीया करणी-
 भूतद्रव्याभिधायिनी, विभक्तयो हि कारकशक्तिं निष्कृष्याभिधायकतया क्रियां
 विशिष्यन्ति न तु छदन्तकरणादिशब्दवत्कारकोपसर्जनं द्रव्यमभिदधति
 येन गुणस्तत्परिच्छेदकतया संबध्येत । उच्यते प्रातिपदिकमेव गुणवचन-
 मपि लक्षणया द्रव्यं प्रतिपादयति तच्च तृतीयासंयोगात्करणं तदनेन
 पदेन गुणविशिष्टं द्रव्यं करणभूतं प्रतिपाद्यते तत्र विशेष्याणि करण-
 द्रव्याणि प्रकरणगतान्यनूद्य विशेषणभूतो गुणः परिच्छेदकत्वेन विधीयते
 येन द्रव्येण किंचित्क्रियते तेनारुणगुणकेनेति । नन्वेवं लक्षितस्य द्रव्यस्य
 क्रय एव करणत्वस्य संभवात्किमिति वाक्यभेदः, नानेन लक्षितं द्रव्या-
 न्तरं शक्यं विधातुं श्रौतैकहान्यवरुद्धत्वात्क्रयस्य, एकहायनी तु स्वशब्द-
 विहिता न पुनर्लक्षणया विधातुं शक्यते । अथैकहायनीमेवानूद्य तत्रैव
 गुणो विधीयतां, न भविष्यति वाक्यभेदः, नैवं शक्यं, विधीयते ह्यत्रैकहा-
 यनी क्रयं प्रति गुणभूता च स्वार्था च, नासावेकोच्चारणेऽनुवदितुं गुणं
 प्रति प्रधानीभवितुं परार्थं चोच्चारयितुं शक्येत आवृत्तिप्रसङ्गात्, प्राकरणि-
 कानि तु द्रव्याणि वाक्यान्तरविहितानि शक्यन्ते वाक्यान्तरेणानुवदितुं
 तस्मात्कृत्स्ने प्रकरणे ऽरुणिमा निविशत इति प्राप्ते ब्रूमः, तृतीयया गुण-
 स्यैव करणत्वं क्रयं प्रति विस्पष्टं गम्यते, तच्च द्रव्यद्वारेण युज्यते
 यद्यप्यमूर्तत्वादयं न साक्षात्क्रियां साधयितुमलं तथाऽपि द्रव्यपरिच्छेद-
 मुखेन शक्नोति साधयितुं न ह्यपरिच्छेदद्रव्यं क्रियां साधयति, गुणश्च
 तत्परिच्छिन्नतीति युक्तमस्य क्रियासाधनत्वं, गुणं हि साधनत्वेन विद-
 धच्छब्दो यथा ह्येतेन शक्यते साधयितुं तथा कुर्यादित्याह, स च
 द्रव्यपरिच्छेदमुखेन शक्नोति साधयितुं नान्यथा, तेनायमर्थो भवति-
 अरुणपरिच्छेदेन द्रव्येण कुर्यादिति एवं संभवति श्रौतरैव गुणस्य
 क्रयैकवाक्यत्वेन लक्षणा वाक्यभेदश्च न युज्यते, यदा च क्रयार्थत्वं
 तदा तदीये द्रव्ये निवेशादेकहायिन्यामेवास्य निवेशः । ननु वासःप्रभृती-

न्यन्यान्यपि क्रयद्रव्याणि तेष्वपि निविशते न तेषां क्रयान्तरद्रव्यत्वात् भिन्ना
 ह्येते प्रतिवाक्यं क्रियाविधिभेदात्, सर्वं ह्येते विधयो ऽन्योन्यस्मिन्नुत्पत्ति-
 शिष्टद्रव्यावरोधाद्द्रव्यान्तरं विधातुमशक्नुवन्तस्तत्तद्रव्यविशिष्टक्रयविधा-
 नार्थाः । न च विहितस्य विधानं संभवतीति सिद्धः क्रयभेदः, यदाऽऽह
 भाष्यकारः “भिन्ने हि वाक्ये एकहायनीसाधनक एकः क्रयोऽवबुद्धो भवति
 अरुणसाधनकमपि क्रयान्तर”मिति, एवं हि वदन्वाक्यभेदे क्रयभेदं दर्शयति,
 तेन ये तु गुणकर्मत्वात्क्रयाणां भेदं नेच्छन्ति ते न्यायविरोधाद्भाष्यविरोधा-
 च्छोपेक्षणीयाः । न च गुणकर्मणां भेदो नास्तीति राजाज्ञा, ऐन्द्रवायवादिद्य-
 हाणां भेदस्य पशुसोमाधिकरणे दर्शितत्वात्, अतोऽस्ति क्रयभेदः, क्रयणे
 तु विकल्पः स्यादित्यत्राधिकरणे क्रयाणामेव विकल्पसमुच्चयचिन्ता न
 द्रव्याणामित्यविरोधः ॥

यहेकत्वन्यायः सर्वेषां य-
 हादीनां समार्गादधिकरणम् ।

सू० एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ७ ॥

एवं त्रिभिरधिकरणैः क्रमेण संस्कारद्रव्यगुणानां यथा संयोगं व्यव-
 स्योक्ता, संयोग एव त्विदानीं चिन्त्यते किं विवक्षितविशेषणेन शेषिणा
 शेषस्य संयोगः? किमविवक्षितविशेषणेने?ति एवं हि श्रुतं “ग्रहं समा-
 र्णी”ति तत्र संशयः किमेकस्य ग्रहस्य समार्गः? उत सर्वेषां?मिति तदर्थं
 च किमुद्देश्यगता संख्या विवक्षिता? ने?ति तत्र श्रुतेर्बलाद्यद्वत्संख्यापादेय-
 गामिनी विवक्षिता तयोद्देश्यगता श्रुत्यविशेषत इति प्राप्तेऽभिधीयते “उद्दे-
 श्यलक्षणं जातिपदं लक्ष्यते तथा । तस्याङ्गमेव समार्गः सर्वस्येति विनि-
 श्चयः” यदि ग्रहत्वजातेरयं संस्कारः स्यात्ततस्तस्याः प्रतिव्यक्ति समाप्तेः
 यत्र क्वचिद्रव्ये संस्कृते सा संस्कृतैवेति न द्रव्यान्तरे संस्कारः क्रियेत
 तस्यास्त्वमूर्तत्वादसाधनत्वाच्च तल्लक्षितानां द्रव्याणां ज्योतिष्टोमापूर्व-
 साधनानामयं समार्गः, तत्रापि यदि द्रव्याणि समार्गं प्रति गुणभूतानि
 स्युः पशुरिव यागं प्रति ततो येन केनापि सिद्धेर्नावश्यं सर्वत्र क्रियेत, न
 हि यावद्गुणं प्रधानमावर्तयितव्यं प्रयोजनाभावात्, ततश्च क्रियता द्रव्ये-
 णायं समार्गः कर्तव्यः? इत्यपेक्षा भवति तस्यां चापेक्षायां परिच्छेदकत्वेन

संख्या विधीयेत पश्चेकत्ववत्, प्रधानानि त्विह द्रव्याणि संमार्गे प्रति
 द्वितीयानिर्देशात्प्रयोजनवत्त्वाच्च, प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तेः सर्वेषां समुच्चि-
 तानामयं संस्कार इति निश्चयान्न परिच्छेदकापेक्षा, तदभावाच्च न संख्या
 पूर्ववदादत्तव्या, परिच्छेदकतया हि तस्याः क्रियान्वयः, न च परिच्छेदः
 परिच्छिन्ने संभवतीति द्वाराऽभावाच्च क्रियाऽन्वयः संख्याया विधातुं शक्यते
 विधीयमानमप्येकत्वं सर्वद्रव्येषु समुच्चयेन संमार्गे प्राप्ते परिसंख्यार्थं
 स्यात्, सा च त्रिदोषा, न चैकस्मिन्वाक्ये संमार्गविधिः परिसंख्या च
 संभवति वचनव्यक्तिभेदात्, न चाप्य विधिरपि संभवति कुतः? “ग्रहस्य संमृ-
 जैर्वै तत्प्रधानं गुण एव वा । सर्वथा वाक्यभेदः स्यादतो नास्य विधेयता” ।
 विधीयमानं हेतुत्वं यदि तावद् ग्रहस्य विधीयते ततो ग्रहसंमार्गसं-
 बन्धो ग्रहेकत्वसंबन्धश्चेत्यर्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदः, विहितमपि चैकत्वं
 ग्रहस्वरूपमात्रोपपत्त्याच्च संमार्गविशेषणमिति सर्वेषां संमार्गः स्यादित्य-
 स्मत्पक्षाविरोध एव । अयं संमार्गान्वितस्य ग्रहस्यैकत्वसंबन्धो विधी-
 यते न स्वरूपमात्रस्य, नैवं शक्यं, न हि संमार्गो ग्रहविशेषणं निर्ज्ञातं हि
 विशेषणं भवति, संमार्गस्त्विहापूर्वा विधीयते कथमसौ ग्रहविशेषणं, युग-
 पद्वा विधानविशेषणत्वयोरभ्युपगमे वाक्यभेदः, ग्रहं संमृज्यात् यं च
 संमृज्यात्स एक इति । अयैकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्य संमार्ग एकोऽर्थो विधी-
 यते तेन न कश्चित्पूर्वाक्ते दोषः स्यादिति मतं कस्तदा भवति वाक्यार्थः?
 यद्ग्रहजातीयमेकसंख्यं च द्वयं तस्य संमार्ग इति, एवमपि सर्वेषां प्रत्येक-
 मेकत्वाद्ग्रहत्वाच्च संमार्गस्य च तद्गुणत्वात्सर्वत्र प्राप्तिः स्यात्, अपि च
 विभक्त्या युगपत्संख्या कारकं चोच्यते, न तु प्रथमं संख्यां प्रातिपदिकार्थ-
 स्याभिधाय पश्चात्तद्विशिष्टस्य कारकत्वं, येनैकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्य संमार्गं
 प्रति कर्मता स्यात् तत्र तावदेकत्वं ग्रहविशेषणम् । अथैतदपि पश्चेकत्व-
 वद्विभक्तिश्रुत्या कारकं सत्क्रिययैव संबध्यते तत्रापि द्वयी गतिः स्यात्
 एकत्वस्याङ्गं संमार्गः, संमार्गाङ्गं वैकत्वं यदि तावदेकत्वाङ्गं संमार्गः स्यात्ततो
 ग्रहमेकत्वं चोद्दिश्य संमार्गविधानात्तदुद्देश्ययोश्चोपादेयवत्क्रिया वशी-
 करणासंभवात्प्रत्येकमेव ताभ्यां क्रियासंबन्धात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्ते-

वाक्यभेदः, पुनरपि च यहस्यैकत्वानपेक्षस्यैव संमार्गान्वयात्सर्वग्रहसंमार्गः
 स्यादित्यस्मत्प्रसिद्धिः । अथैकत्वं संमार्गस्य गुण इत्युच्यते, तदयुक्तं, न हि
 द्वितीया गुणत्वं वदति प्राधान्यवाचिनी हि सा । अथ सक्तुवल्लक्षणया
 गुणत्वमुच्यते न तु श्रुतिसंभवे सा युक्ता । किंच तथा सति ग्रहस्यापि गुणत्वं
 स्यात्, अथैकत्वस्य गुणत्वं ग्रहस्य च प्राधान्यमुच्यते न तच्छक्यं, कथं हि
 सकृदुपात्ता द्वितीया विभक्तिर्ग्रहापेक्षया प्राधान्यं श्रुत्याऽभिदध्यात् ? एक-
 त्वापेक्षया च गुणत्वं लक्षयेत् तत्र कथंचिदेकत्वं विवर्तितुं शक्यम् ॥

अथ चमसादौ संमार्ग- सू० संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ ८ ॥
 व्यप्रयोगाधिकरणम् ।

किमेकत्ववत्प्रातिपदिकार्यस्याप्यविवर्तितत्वाच्च समानामपि सं-
 मार्गः कर्तव्यः ? उताविवक्षाकारणाभावाद्गृहाणामेव ? ति विचारः तत्र
 समादौत्यतावत्युक्ते सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनतया सोमपात्राणामि-
 त्यवगमाद्भूयः कस्येत्यपेक्षाऽभावादविवर्तितग्रहग्रहणमेकत्ववदुपलक्षण-
 मात्रम् । अपि च सोमयागस्यैकत्वात्तदपूर्वमप्येकमेव तत्साधननिवेशी
 च संमार्गः चमसेष्वपि तत्साधनेषु भवितुमर्हति, न ह्यत्र कर्मभेदो-
 ऽस्ति येनापूर्वभेदादवघातादिवद्व्यवस्था स्यात्, तस्माच्चमसेष्वपि स्या-
 दिति प्राप्तेऽभिधीयते । “न हि ग्रहविवक्षायां वाक्यभेदः प्रसज्यते । यागै-
 कत्वेऽप्यपूर्वाणि भिद्यन्तेऽभ्यासभेदतः” न तावदेकत्वविवक्षावद्ग्रहविव-
 क्षायां वाक्यभेदः, अवश्यं हि संमार्गः कस्यचिद्विधातव्यः, तत्र शब्दापनीतं
 ग्रहमुल्लङ्घ्य न युक्तं यत्सामर्थ्यलभ्यं सोमपात्रमात्रं गम्यते एकस्यापि च याग-
 स्याभ्यासभेदात्तेषां चापूर्वमन्तरेण संहत्यकारित्वायोगादवश्यं प्रत्यभ्यास-
 मपूर्वाणि भिद्यन्ते, ततश्च ग्रहशब्दलक्षितापूर्वविशेषनिबन्धनः संमार्गो न च-
 मसेषु कर्तव्यः ॥

सप्तदशारवितायाः
 यशुधर्मताऽधिकरणम् ।

सू० अनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ ९ ॥

“सप्तदशारविर्वाजपेयस्य यूप” इति श्रूयते तत्र संशयः किं
 सप्तदशारवित्वं वाजपेयसाधनभूतोर्दुपात्रद्वारेण वाजपेयाङ्गः ? मुत यूप-

द्वारेण पशवङ्गः? मिति तदर्थं च किं सप्तदशारविर्वाजपेयस्येति वचन-
व्यक्तिः? इति सप्तदशारविर्यूप इति तत्राव्यवहितत्वात्प्रधानत्वात्प्रकरणानुय-
हाच्च सप्तदशारविर्वाजपेयस्येति सम्बन्धः, यद्वा वाजपेयस्येति पद्या तत्स-
म्बन्धपूर्वपात्रमुद्दिश्य सप्तदशारवित्वं विहितं तद्द्वारेण वाजपेयाङ्गं भवतु
एवं च वाजपेय-शब्दः श्रुतिवृत्तो भवति यूपसम्बन्धे तु वाजपेयस्य यूपभावा-
त्पशुयागसम्बन्धित्वाद्भूपस्य वाजपेय-शब्दः पशुलक्षणार्थः स्यात् । नन्वितर-
त्रापि यूप-शब्दो गौणः स तु न दोषो जघन्यत्वाद्भूप-शब्दस्य, वाजपेयश-
ब्दस्य तु मुख्यत्वात्तत्र न लक्षणा युक्ता तस्मादूर्ध्वपात्रे निवेशः स्यादेवं यदि
यूपेन सम्बन्धे लक्षणा भवेत् “वाजपेयश्रुतेर्नासौ श्रुतिवृत्तैव सा यतः ।
षष्ठीसम्बन्धमात्रार्था नाङ्गाङ्गित्वमपेक्षते नाप्यव्यवधिसम्बन्धं देवदत्तस्य
नप्तृवत् यूपस्य च पशुद्वारा वाजपेयोपकारतः सम्बन्धमात्रमस्त्येव क्रतुना-
ऽतो न लक्षणा ऊर्ध्वपात्रेण सम्बन्धे यूपशब्दस्य गौणता अनन्तरेण सम्बन्धः
प्रधानेन च सङ्गतिः । प्रक्रियाऽनुग्रहश्चैवं नादृत्यः श्रुतिबाधतः तेन सप्तद-
शारविर्यूप इत्येव सङ्गतिः सा च प्रकरणाद्वाजपेयसम्बन्धियूपगा तेनायं
वाजपेयस्येत्यनुवादे भविष्यति ॥

अभिक्रमणादीनां प्र-
याजमात्राङ्गताऽधिक-
रणम् ।

सू० कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः
स्यात् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते “अभिक्रामं जुहोती”ति तत्र
भाष्यकारेण जुहोतेः सन्निहितप्रयाजविषयत्वं सिद्धं कृत्वा किमभिक्रमणं तेनै-
कवाक्यं सत्तत्कर्त्रा सम्बध्यते? किं वा ततो भिन्नं सत्कृत्वप्रकरणं कर्त्रे? ति
विचारितम् । एवं च पूर्वः पक्षः “क्रियया कारकस्यैव नान्यस्यास्त्येकवाक्यता ।
न चाभिक्रमणं मूर्तिवर्जितं कारकं भवेत्” न चारण्यवद् द्रव्यद्वारेण संभवति,
तत्र ह्येकहायनीद्रव्यमुपात्तं युक्तं यद् द्वारतां प्रतिपद्यते अत्र जुहोतिना कर्तु-
ः अनुपादानाच्च द्वारत्वं, तस्माद्विच्छिन्नं प्रकरणेन गृह्यते, शक्यते च क्रियायाः
प्रकरणेन ग्रहणं प्रयाजवत्, संभवति हि कर्मणः कर्मापकारत्वं, कारकत्वं
तु न संभवति, तस्माद्दर्शपूर्णमासाङ्गं सत्सामर्थ्यात्कर्तृसंस्कारकं भवति, कर्ता

च सर्वप्रयोगाङ्गमिति सर्वप्रयोगसम्बन्धोऽभिक्रमणस्येति । सिद्धान्तस्तु “अनु-
 पातोऽपि सद्भावमात्रेण द्वारतां व्रजेत् । कर्तोऽभिक्रमणं तेन भवेद्वैमस्य
 साधनम्” वार्तिककारस्तु त्वान्तमभिक्रमणं न क्रियातोऽन्येन सम्बध्यते
 तस्माज्जुहोतिसम्बन्धस्य स्पष्टत्वाच्च ततो विच्छेदाशङ्केत्यन्यथाऽधिकरणं
 वर्णयान्नकार “अभिक्रामं जुहोती”ति होमानुवादेन विधीयमानमभिक्रमणं
 किं प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गं ? मुत प्रयाजहोमस्यैवे ? ति संशयः, तदर्थं च किम-
 वान्तरप्रकरणमस्ति न वे ? ति “फलवद्भावोद्भूतकथंभावतिरोहिताः । नैवा-
 ङ्गानां कथंभावाः प्रादुःष्यन्ति तमन्तरा ॥ प्रादुःष्युर्यदि चाङ्गानां कथंभावास्त-
 तो मिथः । तेषामङ्गाङ्गिताऽऽपत्तेरव्यवस्था प्रसज्यते” ॥ तस्मान्नवान्तर-
 प्रकरणं, तदभावे च सन्निधिमन्त्रेणाभिक्रमणं प्रयाजाङ्गं स्यात्, स च दुर्बलः
 प्रकरणात् अतो दशपूर्णमासभावनया सम्बन्धात्तदीयसकलहोमाङ्गमभिक्रमणं
 बर्हिर्धर्मवत् । नन्वसत्यप्यवान्तरप्रकरणे वाक्येनैव प्रयाजाङ्गता स्यादभिक्रामं
 जुहोतीति, नैवं, जुहोतेः साधारणत्वेन प्रयाजोपस्थानाभावात् । नन्वनुवा-
 दोऽयं सन्निहितगामी प्रयाजाश्च सन्निहिताः, नैवं बुद्धिर्विपरिवृत्तिरनुवाद-
 स्यापेक्षिता न पाठप्रत्यासत्तिः तथा सत्यत्यन्तसन्निधानादुत्तमप्रयाजस्यैवा-
 भिक्रमणमङ्गं स्यात् न समिदादीनां, तथा बर्हिषि हवींष्यासादयतीति
 यस्यैव हविषः कियानपि हि पाठतः सन्निधिविशेषोऽस्ति तस्यैव बर्हि-
 ष्यासादनं स्यान्नान्येषां बुद्धिर्विपरिवृत्तिश्च सर्वहोमानामविशिष्टा प्रकृत-
 त्वादेव, अतो बर्हिर्हविःशब्दस्यैव जुहोति-शब्दस्यापि सङ्कोचायोगात्स-
 र्वहोमाङ्गमभिक्रमणमिति, “भवेदेवं प्रयाजानां नास्ति प्रकरणं यदि तेषां
 वचनसंयुक्ता ये गुणा विहिताः पुरा ॥ पश्चाच्च ये विधास्यन्ते तैः संदृष्ट-
 मिदं श्रुतम् । अभिक्रामं जुहोतीति न ततोऽन्यत्र गच्छति” ॥ प्रयाजान्
 विधाय समानयत उपभृत इत्यादिगुणान्विधायाभिक्रामं जुहोतीत्युक्त्वा ‘यो
 वै प्रयाजानां मिथुनं वेद स समिधो बह्वीरिव यजतीत्यादिवत्प्रयाजा-
 निष्ठा हवींष्यभिधारयतीति प्रयाजपरामर्शदर्शनान्नूनमेतावता प्रदेशे
 प्रयाजाः समाप्यन्त इत्यवगमात्तन्मध्यपतितमभिक्रमणं तदतिक्रमेण नान्यत्र
 गच्छति, यद्यपि विद्यते चाङ्गभावनानामप्यविज्ञातप्रकारत्वात्कथमित्या-

काङ्क्षा, तथाऽपि “न विद्यते तु संदंशो यत्र वाचनिकैर्गुणैः । तत्राङ्गानां कथंभावः
सत्रऽप्यविनियोजकः ॥ १ ॥ निष्फलत्वेन सर्वेषां न विशेषोऽवगम्यते कः शेषः ?
कस्य शेषित्वमतः सर्वं प्रधानगम् ॥ २ ॥ अथवस्याप्रसक्तिश्च प्रेक्षा सैवं निरा-
कृता । सन्दंशे सति सन्दष्टं तदङ्गमितरत्युनः ॥ ३ ॥ सर्वं प्रधानगामीति ना-
व्यवस्था प्रसज्यते । यस्त्वाह साधिकाराणामिति कर्तव्यता स्थिता ॥ ४ ॥
नान्येषामिति तस्यापि प्रतिज्ञामात्रमेव तत् । अविज्ञातप्रकारत्वादुभयेषां
हि सा भवेत् ॥ ५ ॥ तान्यपि ह्यनुष्ठेयानि न चेदनुष्ठानमेव न स्यात्, एता-
वांस्तु विशेषो यदेषामन्यार्थमनुष्ठानं साधिकाराणां तु स्वनिष्ठमिति, न
चैतावता विशेषः, अन्यार्थस्याप्यविज्ञातप्रकारस्यानुष्ठानासंभवात् प्रयोजैरपूर्वं
कृत्वा प्रधानस्योपकुर्यादित्युक्ते यो नाम प्रयोजैरपूर्वं कर्तुं न जानाति तस्य
भवत्येव कथमाभिरपूर्वं कर्तव्यमिति प्रकारविशेषापेक्षा, सत्यामपि तस्यां
सन्दंशपतितं यदङ्गं न स्यात्ततोऽविशेषात्सर्वं फलवदङ्गं स्यात् प्रकाराकाङ्क्षा
तु वाचनिकैर्गुणैरर्थोपत्तिलभ्येन च स्वरूपनिष्पादनेनाद्यमनादिभिश्च दर्वि-
होपवत्पूर्यते, अभिक्रमणं तु सन्दंशपतितत्वाद्वातन्तरप्रकरणोद्भूतः प्रया-
जाङ्गम्, एकदेशिनां त्ववान्तरप्रकरणाभावात्सर्वं विधिबाधेन प्रकरणा-
विशेषात्सर्वार्थं स्यादित्यस्तु^१ तावत् ॥

उपवीतस्य प्राकर-
णिकाङ्क्षाऽधिकरणम् । सू० संदिग्धे तु व्यवधाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीर्विधाय तासां च त्रिः प्रथमामन्वाहृत्या-
दिवचनैर्गुणान् विधाय ततो निविदो नाम मन्वादेवेद्वेदोमन्विदु इत्यादयो
विहिताः ततः काम्याः सामिधेनीकृत्या विहिताः, तदनन्तरं यज्ञोपवीत-
मान्नातम् “उपच्ययते देवलक्ष्ममेव कुरुत” इति, ततः पुनरपि च सामिधे-
नीनामेव वाचनिका गुणा विधास्यन्ते अन्तरानूच्यं सदेव त्वायेत्यादयः
तदत्रोपवीतं प्रति संशयः सामिधेन्यङ्गं मुत दर्शपूर्णमासाङ्गं^२ मिति, तदर्थे

१ योक्तैति पा० ।

२ अविज्ञातप्रकरणत्वादिति पा० ।

३ संनिधिबाधेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ इत्यास्तां तावदिति पा० ।

च किं सामिधेनीनां वाचनिकगुणोद्धतमवान्तरप्रकरणमुपवीतविधावनुव-
र्तते? अथवा विच्छिन्नमिदं निविद्धि? इति “अनुवृत्तौ तदङ्गत्वं विच्छिन्ने दर्श-
शेषता । किं प्राप्तमुभयत्रापि कीर्तनादनुवर्तते १ पुरस्तादुपवीतस्य परस्ता-
च्चापि कीर्तनम् । विद्यते सामिधेनीनामतः प्रकरणास्तिता” २ निविदस्तु पूर्वा-
द्यनुमन्त्रणमन्त्रवत्परप्रकरणपठिता इत्यवगन्तव्यम् । अथवा “निविदामपि
तादर्थ्यं तत्कथं भावयन्नुक्तेः न चाङ्गैर्व्यवधीयन्ते प्रधानानि कथंचन ॥ १ ॥
काम्येष्वप्याश्रयत्वेन तासामप्यनुवर्तनम् । उपवीतमतस्तासामङ्गं प्रकरणाद्भ-
वेत् ॥ २ ॥ एवं प्राप्ते वदामोऽत्र निविद्व्यवधानतः विच्छिन्ना सामिधेनीनां
प्रक्रिया नानुवर्तते ॥ ३ ॥ यस्तु सन्निधानेऽस्येवा सम्बन्धिभिः पदैर्व्यवधानं न
प्रकरणस्येति मन्यते तस्य सर्वप्रकरणानुवृत्तेः सर्वं धर्माः सर्वेषामुपदेशेनैव
स्युः, अतो विश्वजिदादीनामपि कृत्वर्थत्वं स्यात् । यत्तु निविदामप्यवान्तर-
प्रकरणेन सामिधेन्यङ्गत्वादव्यवधायकत्वादव्यवधायकत्वमित्युक्तं, तद-
युक्तं, लिङ्गेन हि प्रकरणं बाधित्वा निविदोऽग्निसमिन्धनाङ्गं भवन्ति, न
चाग्निः सामिधेन्यङ्गं भवति येन तद्द्वारेण निविदोऽपि तदङ्गं स्युः । किं
तु सामिधेन्य एवान्यङ्गं निविदोऽपि न तासां मिथः सम्बन्धः यथा
वक्ष्यति “गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्ध” इति तेनासम्बन्धिभिर्नि-
वित्पदैर्दर्शपूर्णमासाङ्गैर्विच्छिन्नं सामिधेनीनां प्रकरणं नोपवीतं गृह्णाति ।
नन्वेवं निविदङ्गमुपवीतं स्यात् न तासां प्रकरणमस्ति अभितः कीर्तनाभा-
वात्, सन्निधिमात्रमपि नास्ति काम्यैर्व्यवधानात्, तर्हि काम्यानामेवाङ्गं
स्यात् अव्यवधानात् फलावच्छेदेन च प्रकरणसद्भावात् न तेषां विहृति-
त्वात्, इह हि न नित्यसामिधेन्याश्रयणेन गुणमात्रं फलाय विधीयते
विच्छिन्नप्रक्रियाणां तासामाश्रयत्वानुपपत्तेः, वाक्येन चाश्रयसम्बन्धे वाक्य-
भेदात्, किं त्वनुवचनान्तराणि संख्याविशिष्टानि फले विधीयन्ते, तानि च
संख्यायुक्तानुवचनत्वसामान्याचित्यानुवचनप्रकृतीनि, ततश्च तासामृचाम-
न्येषां च तदुर्माणां प्राप्तिः, अनु-शब्देन च यस्तत्र नमः प्रवक्त इति निग-

दानन्तरभावः सामिधेय्यङ्गत्वेनोक्तः सोऽप्यत्रातिदिश्यते स च निगदः
 क्रतुप्रयुक्तत्वाच्च बहिः प्रयोगे लभ्यते, ततस्तद्वशेनानुवचनान्तराणामपि
 क्रतुमध्यप्रयोगसिद्धिः, एतैरेव चाग्निवर्मिन्धनस्य प्रसङ्गात्सिद्धेर्नित्यानुवचन-
 निवृत्तिः तेनैतेषामनुवचनानां कृत्वापकारप्राकृतधर्मपरिपूरितानां कथंभा-
 वापेक्षाभावाच्चास्ति प्रकरणं, पाठसन्निधानमात्रं तु स्यात्, तच्च दुर्बलं प्रक-
 रणादिति दर्शपूर्णमासाङ्गमेवोपवीतम् । ये तु पश्चात्तना ये गुणास्ते दूरस्था-
 नुवादेनैव द्वादशोपसत्त्ववद्विधातुं शक्या इति न तद्वशेनैकान्ततः प्रकरण-
 अनुवृत्तिर्विज्ञायते यतः परप्रकरणे पाठो निविष्टां स्यात् । यद्वा तिष्ठन्नन्वा-
 हान्तरानूच्यमित्यादिष्वनुवचनमात्रं श्रूयते, तत्र यदि सामिधेय्यनुवचनं
 प्रकृतं स्यात्ततस्तदेवावगम्येत तदभावत्वानुवचनमात्रमनुवाक्यादिसाधार-
 णमिति न सामिधेय्यनुवृत्तिरवधार्यते । यदपि देवा वै सामिधेनीरनूच्येत्य-
 न्ते वचनं तदप्याघारार्थवादत्वाच्च सामिधेय्यनुवृत्तिं सूचयति, तस्माद्दर्शपूर्ण-
 मासाङ्गमुपवीतम्, एकदेशिनां त्ववान्तरप्रकरणाभावात्सन्निधेय्ये च प्रकरणा-
 दुर्बलत्वादसत्यपि विच्छेदे सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमुपवीतस्य सिध्य-
 तोति व्यर्थमिदमधिकरणं स्यात् । कश्चित्त्वाह उपव्ययत इत्येकं पदम्
 अन्विताभिधानाय कर्तारमपेक्षमाणं सन्निहितेन कर्त्ताऽन्वीयत इति, तद-
 युक्तं प्रत्ययार्थनापूर्वेण धातेरन्विताभिधानासिद्धेः, अवश्यं चानेन प्रत्ययेन
 सत्यपि सामिधेनीनां सन्निधानेऽधिकारापूर्वमेवाभिधातव्यं सामिधेनीनां
 सन्निपातित्वेनापूर्वशून्यत्वात् अतः पदशून्यैव तदङ्गमुपवीतं भवतीति
 किमर्थमिदमधिकरणम् ? अपि चैवं पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षेऽपि विच्छिन्नमप्य-
 भिक्रमणमेकपदत्वात्सन्निहितेनैव प्रयोजकत्वाऽन्वीयत इति तदधिकरणवै-
 यर्थ्यं स्यात् । नन्वभिक्राममित्यस्यानाख्यातत्वात्सिद्धवत्प्रतीतेर्न कर्त्ताऽऽ-
 काङ्क्षा किं तु शेषिभूतस्तत्र कर्त्ताऽपेक्षितः, न च शेषिणाऽन्विताभिधानमिति,
 मैवम्, अवघातादिषु शेषिणाऽन्विताभिधानाभ्युपगमात्, अपि च सर्वोप्येव
 कार्यार्थानि पदानि कार्येण शेषिणाऽन्वितमर्थमभिदधतीति यत्किञ्चिदे-
 तत्, अपि च यदि न शेषिणाऽन्विताभिधानं केन तर्ह्यन्वितमभिक्रमणम-
 भिदधतीति यत्किञ्चिदेतत्, अपि च यदि न शेषिणाऽन्विताभिधानं

केन तर्ह्यन्वितमभिक्रमणमभिधातव्यं न ह्यनन्वितस्याभिधानं सम्भवति गुण-
भूतस्तु कर्ता अनपेक्षितत्वात् न तेनान्विताभिधानं सम्भवतीति त्वयोक्तं
सम्भवे वा सन्निहितेनैव प्रयोजकत्वाऽन्विताभिधानाद् व्यर्थमेकवाक्यत्वमिति
पादनं, प्रधानविधिनाऽभिक्रमणमन्वितमभिधीयत इति चेत् न तस्यापि
शेषित्वादुपरीतस्यापि तत्सम्भवाच्च सन्निहितेनापि सामिधेनीकर्त्राऽन्वयः
स्यात् । अथानभिहितमभिक्रमणं ग्राहको गृह्णीयादुपवीतमपि गृह्णीयात् ।
यदपि शेषिभूतः कर्त्ताऽपेक्षितो नानुष्ठानृभूत इति, तदपि विपरीतम्, अवि-
हितस्य शेष्यपेक्षाभावात्, कर्त्रपेक्षा तु क्रियास्वाभाव्यादेव स्यादित्यास्तां
तावत् ।

वारणवैकङ्कतादिपात्राणां
कृत्वयागगुणताऽधिकरणम्
मिथोऽसंबन्धन्यायो वा ।

सू० गुणानां च परार्थत्वादस-
म्बन्धः समत्वात्स्यात् ॥ १२ ॥

आधानप्रकरणे वारणवैकङ्कतानि यज्ञसंयुक्तानि पात्राणि श्रूयन्ते
वारणोयज्ञावचरो वैकङ्कतो यज्ञावचर इति पवमानेष्टयोऽप्याधानप्रकरणे
एव देशान्तरे श्रुताः तत्र पात्रेषु संदेहः किं पवमानेष्ट्यङ्गम् ? उत यज्ञमा-
त्राङ्गमिति ? तदर्थं च किं पवमानहवींष्याधानाङ्गम् ? उत तान्यप्याधानेन
समप्रधान्यभ्यर्थानि इति यद्वङ्गं ततो यज्ञसंयोगात्साक्षादाधाने असंभव-
न्त्यपि पात्राण्यनर्थक्यतदङ्गन्यायेन पवमानेष्टिषु भवन्ति अनङ्गत्वे तु कथं
चिदपि यज्ञसंयुक्तानां प्रकृताधाननिवेशासंभवात् इष्टीनां च स्वयमप्रकृत-
तया अनारभ्यवादरूपेण सर्वयज्ञेषु संभवन्ति तत्राधानस्य द्वितीयासंयुक्ता-
ग्निसंस्कारार्थतया फलत्वावत्त्वादफलानि पवमानहवींषि प्रकरणोक्तदङ्गम् ।
अत्रोच्यते यदाहवनीये जुहोतीति वाक्यादेशामप्यभ्यर्थता । नन्वनारभ्यवा-
दोऽयं सर्वहोमाङ्गमाहवनीयं विधत्ते न त्वाहवनीयाङ्गत्वं पवमानहवि-
षाम्, अत्र कश्चिदाह अनारभ्यवादेन प्रकृतावाहवनीयोऽङ्गत्वेन विहितः
पवमानेष्टिष्वतिदेशेन प्राप्तः स च पवमानहविर्वेलायामनिष्पन्नत्वाच्चाङ्ग-
संभवतीत्यङ्गत्वे निवृत्ते यस्तस्य प्रकृतौ दृष्टः साक्षात्सम्बन्धांशः स इह
संभवे न बाधनीयः अवश्यं च पवमानहविषामाधानाङ्गत्ववादिनाऽप्य-

गिननिष्पादकत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तच्च प्राकृतसंबन्धावाधाय साक्षादेवास्तु
 किमाधानप्रणाद्या समाश्रीयत इति सिध्यत्यन्यर्थत्वं, तदिदमसारं यत्ताव-
 दुक्तमङ्गत्वं निवृत्तमिति तत्त्वसिद्धान्तविस्मरणात्, न हि चोदकावग-
 तमङ्गत्वं निवर्तते यद्यपि चानिष्पन्नत्वाच्च साधयति तथाऽप्यसाधयत-
 एवाङ्गत्वमवघातस्यैव कृष्णलचराववतिष्ठते तेन साक्षात्सम्बन्धस्यैवाङ्गत्वे-
 नैव प्रकृतिवदुपपन्नत्वाच्च तत्सिद्ध्यर्थं साध्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । अपि चार्थिकः
 प्रकृतौ साक्षात्सम्बन्धोऽङ्गत्वमेव शास्त्रार्थः, न चार्थिकं चोदकः प्रतिदिशति
 यदुत्तेन साध्यता स्यात्, प्रतिदिश्यतां वा सम्बन्धः स तु येन केनापि
 प्रकारेण सिध्यतीति साध्यत्वविशेषः कुतो लभ्यते । यत्तु साध्यत्वमाधाना-
 ङ्गत्ववादिनाऽप्यभ्युपगन्तव्यमिति, सत्यमभ्युपगतम्, अस्ति हि तस्य प्रकरणं
 प्रमाणं, भवतस्तु किं प्रमाणं ? प्रकरणमेवेति चेन्न तथा सत्याधानाङ्गत्वद्वारा-
 रणैवाग्नीनां साध्यत्वं स्यात्, यदि ह्यविशेषितं साध्यत्वं प्रकरणात्सिध्येत्
 ततोऽतिदेशवशेन साक्षात्तदित्याश्रीयेत क्रत्वर्थत्वमेव तु प्रकरणादवगम्यते
 चाविशिष्टं साध्यत्वं, तेन यदि प्रकरणमङ्गीक्रियेताधानाङ्गतैव स्यात्, न च
 साध्यमेव न स्यात्, अस्तुवाऽतिदेशावगतसाक्षात्सम्बन्धवशादेव साध्यत्वं
 तत्तूपदेशात्मकप्रकरणावगतक्रत्वर्थत्वविरोधाद्वाधितव्यम् । अपि च करणत्वे-
 ऽपीष्टीनां न भवति साक्षाद्विष्टिसाध्यत्वमग्नीनां, ता हि सकलप्राकृता-
 ङ्गाहितोपकारसचिवा अग्नीन् साधयन्ति, तेन सर्वाङ्गानुष्ठानादवस्थितमुत्प-
 त्यपूर्वं द्वारभूतमङ्गीकर्तव्यं तत्प्रणाद्याऽग्नीनां साध्यत्वं न सोदात्, अपि च
 न प्रकृतावाहवनीयस्य साक्षात्सम्बन्धः अङ्गभूतेन हि प्रतेपेणाहावनीयस्य
 सम्बन्धो न साक्षाद् यागेन तदिहापि प्रकृतिवदतिदेशात्प्रणाद्यैव सम्बन्धः
 स्यात् तस्मान्नैवमन्यर्थता सिध्यतीत्यन्यदुत्तरं वाच्यम्, तदुच्यते अयमभि-
 प्रायो भाष्यकारस्य “अनारभ्यविधानेन सत्यं नान्यर्थता भवेत् । तत्तुल्यं वाक्य-
 मस्त्यन्यत्पवमानेष्टिसन्धिषौ” तेन चाग्नेरनिष्पन्नस्यैव साधनत्वेन विधाना-
 संभवात्तस्यैव निष्पादयितव्यस्य फलवतः साधनत्वेनाफलानि पवमान-
 हवींषि विधीयन्ते, सप्तमी च लक्षणया साध्यत्वमेव प्रतिपादयति तस्मै
 पयसि दधानयतीतिवत्, तस्माद्वाक्येनाधानवत्पवमानहविषामन्यर्थत्वा-

त्राधानाङ्गत्वम्, अतः सर्वयज्ञार्थानि पात्राणीति, आचार्यस्त्वप्यपि पवमान-
 नहविषामन्यर्थत्वे पात्राणां वाक्येन सर्वयज्ञार्थता सिध्यतीति वाक्यद्वय-
 कल्पनाक्लेशं न ममृषे, व्रीहीनवहन्तीत्यादिषु यथाश्रुतव्रीहिमात्रार्थत्वेऽव-
 घातस्यानर्थक्याद्युक्तः प्रकरणानुप्रवेशः, तद्वलेन च व्रीहिशब्दस्य साधनरू-
 पलक्षणाश्रयणम्, इह तु यथाश्रुतयज्ञार्थत्वेऽपि दीक्षणीयार्थस्यैव वाङ्नियम-
 स्यानर्थक्याभावाच्च लक्षणाश्रयणेन प्रकरणानुप्रवेशकल्पना न्याय्या, यदि च
 पवमानेष्टिसन्निधौ पात्राणि यज्ञार्थानि श्रूयेरन् ततोऽनुवादस्य सति संभवे
 सन्निहितगामित्वात्सप्तदशारवित्त्वमिव वाजपेयस्य प्रकृतिवच्छब्दसन्नि-
 धापिते यूपे कृष्णलहोमवच्च सौर्यं प्रकृतिवच्छब्दसंनिधापितेषु प्रयाजेषु
 पवमानेष्ट्यनुवादेन विधानात्तात्त्वेव पात्राणि स्युः, न तु तासामिह सन्नि-
 धानमस्ति, तस्मात्प्रकरणात्पूषाद्यनुमन्त्रणवदुत्कृष्टानि पात्राणि सर्वार्था-
 नीति नार्थोऽधिकरणेन, सूत्रं तु पूर्वाधिकरण एव पदोत्तरत्वेन व्याख्येयं
 निविद्विष्यवायात्सामिधेनीवाक्यस्योपवीतवाक्यस्य च भेदः स्यादित्युक्तम् ।
 ननु निविदां सामिधेन्यङ्गत्वादव्यवधायकत्वं स्यादिति ये वदन्ति तेषामु-
 त्तरं “गुणानां च परार्थत्वादि”ति निविदोऽपि लिङ्गेनाग्निसमिन्धने गुण-
 भूताः सामिधेन्योऽपि अतो न तासां मिथः सम्बन्धः ॥

वार्त्रघ्न्यामनुवाक्याना-
 माज्यभागाङ्गताधिकरणम् ।
 वार्त्रघ्न्याय इति वा ।

सू० मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरग्नेयः सौम्यश्च द्वावाज्यभागौ विहितौ तयोः क्रमे-
 णानुवाक्याचतुष्टयमान्वातम् आग्नेयी सौमीत्येकं युगलं पुनराग्नेयी सौमी चे-
 त्यपरं तत्र प्रथमद्वितीये वार्त्रघ्न्यौ तृतीया चतुर्थी च वृधन्वत्यौ तत्रापरं ववनं
 वार्त्रघ्नीपौर्णमास्यामनूच्यते वृधन्वती अमावास्यायामिति तत्र संशयः ।
 किमाज्यभागयोः क्रमप्राप्ता मन्त्रास्ताभ्यामाच्छ्रित्य वचनेन प्रधानाङ्गतया
 विधीयन्ते ? । उताज्यभागयोरेवाव्यवस्यया प्राप्तयोर्युगलयोर्व्यवस्यामात्र-
 मिति तदर्थं वास्मिन्वचने पौर्णमास्यामावास्याशब्दौ कर्मवचना वृत्त कालव-
 चना ? इति तत्र “कालस्यास्मरणीयत्वान्नमन्त्रेण प्रयोजनं, नापि प्रकरणं तस्य
 तेन नासाविहोच्यते कर्मणः प्रकृतत्वेन मन्त्रापेक्षितयापि च तत्पौर्णमास्यामा-

वास्याशब्दाभ्यामभिधीयते । सप्तमी च पूर्वद्वुरमावास्यायां वेदिमिति वत्प्रधानेऽप्यविहृदा, तस्माद्वाक्येन क्रमं वाधित्वा प्रधानार्था मन्त्रा इति, नैवं यद्यपि कर्मैव शब्दाभ्यां प्रतिपादयते तथाऽपि सप्तमीश्रुत्या न प्रधानत्वसंभवः पूर्वद्वुरमावास्यामिति तु लक्षणा, न चेह तथा मुख्यार्थसंभवात् न चेह सौम्यस्य मन्त्रस्य प्रधानेषु सामर्थ्यमस्ति सोमस्य प्रधानदेवताया अभावात् अग्नीषोमीयेऽप्यग्निसहितस्य देवतात्वं न केवलस्य, अमावास्यायां तु नास्त्येव सोमः, न च वचनादयथार्थत्वं, लिङ्गं हि वाक्यादुलीयः, वाक्याद्वि कर्मणः प्राधान्यं लक्षणाश्रयणात् न श्रुतेः, अथापि, विधिवाक्यत्वान्मन्त्ररूपं वाधेत यद्यवाधेन नोपपद्येत तत्तु व्यवस्थामात्रमपेक्षितमल्पं च विदधत्सुतरामवाधेनैव वतन्ते पौर्णमासीगतयोरान्यभागयोर्वाच्येन्यावमावास्यागतयोर्वृथन्वत्याविति । यद्वा कालद्वारेण कर्मणि शब्दप्रवृत्तेः काले मुख्य इति तद्द्वारेण व्यवस्था विधीयते इत्याज्यभागयोरेव मन्त्राः ॥

मुष्टीकरणादीनां कृत्स्नप्रकरणकाङ्क्षताऽधिकरणम् ।

सू० आनन्तर्यमचोदना ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्वायते हस्तावचने निरुक्ते “उलपराजिं स्तृणाती”ति तथा ज्योतिष्टोमे “मुष्टीकरोति वाचं यच्छति दीक्षितमावेदयती”ति हस्तावनेजनं तत्र हस्तसंस्कारार्थं मुष्टीकरणवाङ्मिथने च मनःप्रणिधानार्थं तेन तत्रयमपि लिङ्गात्करिष्यमाणकर्माङ्गं सत्किमनन्तरयोरुलपराजिस्तरणदीक्षितावेदनयोरङ्गम् ? उत सर्वाङ्गं ? मिति संशयः, तत्रानन्तर्यादेकवाक्यत्वादवान्तरप्रकरणाद्वा तन्मात्राङ्गत्वे प्राप्तेऽभिधीयते “लिङ्गप्रकरणाभ्यां हि सर्वार्थत्वं प्रतीयते । क्रमश्च दुर्बलस्ताभ्यामतः सर्वार्थता भवेत्” न चाख्यातद्वयस्य यच्छब्दाद्युपबन्धरहितस्यैकवाक्यत्वं संभवति येन वाक्येनैव तादर्थ्यं स्यात्, न च श्रुत्यादिविहिताङ्गसंदंशोऽस्ति येनावान्तरप्रकरणं स्यात् तस्मात्सर्वार्थता स्यात् ।

चतुर्धाकरणस्याग्नेयमात्रा-

ङ्क्षताधिकरणम् ।

सू० शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणस्तु प्रतीयेत मिथस्तेषामसम्बन्धात् ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्वायानीषोमीयेन्द्राणाः पुरोडाशाः, “तत्रान्नेयं चतुर्धा करोतीति चतुर्धाकरणं किं सर्वेषां ? मुताग्नेयस्यैवेति भवति विचारः,

“तत्राग्निसम्बन्धमात्रेण भवेद् द्रव्योपलक्षणम् । सम्बन्धश्चाविशिष्टोऽतः सर्वेषामुपलक्षणम्” अग्नित्वावदत्र चतुर्धाकरणविषयद्रव्योपलक्षणमात्रं न स्वयं कार्योपयोगी तेन नासौ यथाश्रुत एव गृहीतव्यो येन देवतात्मभूतेनैवोपलक्षणे स्यात् किं तु यावता विना न शक्नोति द्रव्यं लक्षयितुं तस्मात्तत्रमाहर्तव्यं सम्बन्धमात्रेण चासौ शक्नोति तल्लक्षयितुं, सम्बन्धश्चाग्नेरग्नीषोमीयेऽपि विद्यते तस्मात्तस्याग्नेयशब्देन लक्षितत्वात्स्यात् चतुर्धाकरणम् । अथवा देवतात्वमेवास्ति यद्वि द्वाभ्यां दीयते दीयत एव तदेकस्मा अपि । यद्वा अग्नेरिदमिति सम्बन्धमात्रेणाग्नेयशब्दो भवत्येव “सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग् वक्तव्य” इति स्मरणात् तस्मात्सर्वत्र चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते ब्रूमः “केवलाद्विश्रुतावाची तद्विज्ञेऽग्नेः समुच्चरन् । नान्ययुक्ताग्निदेवतं प्रतिपादयितुं क्षमः” देवताभूतस्तावदिहासावगिनशब्दस्तद्विज्ञेनोपलक्षणमुपादीयते, संभवति चास्य यथाश्रुत्येवोपलक्षणत्वं केवलाग्नेयस्यापि सद्भावात्, अतो न शब्दानवगतेन सम्बन्धमात्रेणोपलक्षणत्वं युक्तं विना कारणेन श्रुतबाधप्रसङ्गात्, अग्नीषोमीयादौ तु समासादुत्पन्नस्तद्विज्ञे द्वयोः सापेक्षयोर्देवतात्वमाह तेन तत्रान्यसापेक्षस्याग्नेर्देवतात्वं, न च सापेक्षस्य तद्विज्ञे सामर्थ्यमस्ति, तेनाग्नेयशब्दे न शक्नोत्याग्नीषोमीयादिक्रमभिवदितुं, यद्यपि च सम्बन्धमात्रेऽपि तद्विज्ञेस्तद्विज्ञेस्तथाऽप्यत्र देवतार्थेनैवाश्रयितव्या लक्षणार्थत्वात्, प्रसिद्धसम्बन्धं हि लक्षणं भवति, प्रसिद्धिश्च विधिवाक्यादेवाश्रयितव्या, विधिवाक्ये चाग्नेर्देवतासम्बन्ध एव पुरोडाशेनावगतो न सम्बन्धमात्रं तस्माद्देवतात्वमेवोपलक्षणं, तच्चाग्नीषोमीयादौ नास्तीत्याग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणं, यदपि शतपथब्राह्मणे “तं चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशं बर्हिषदं करोती”ति सामान्यवचनं तदप्यनेनैव विशेषवचनेनोपसंह्रियत इति तस्यैव चतुर्धाकरणं युक्तमिति ॥

इति पार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

२७७

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तृतीये द्वितीयः पादः ।

बहिर्हर्त्यायः । सर्वेनप्रका-
शकमन्त्राणां मुख्यं विनियो-
गाधिकरणम् ।

सू० अर्थान्निधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेष-
भावः स्यात्तस्मादुत्पत्तिसम्बन्धो-
ऽयं नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

मन्त्रेषु पूर्वपादे श्रुतिविनियोगः प्राधान्येन चिन्तितः, अधुना लिङ्गवि-
नियोगश्चिन्त्यते विनियोजकत्वं लिङ्गस्य मन्त्राधिकारो सिद्धम् अर्थप्रकाशने-
नोपकुर्वन्तीत्यभिधानात् तद्विशेषनिबद्धानो चिन्त्यते, लिङ्गं सामर्थ्यं तच्च
मुख्य इव गौणे च कथञ्चिद्विद्यते तदिह संशयः किं मुख्य एवार्थं मन्त्राणां
विनियोगः ? किं वा गौणेऽपी ? ति, कः पुनर्मुख्यः को वा गौणः यः शब्दा
देवावगम्यते स मुख्यः, यथाऽग्निशब्दाद् ज्वलनः, बहिःशब्दाच्च कुशादयः,
यस्तु शब्दाभिहितार्थगुणसम्बन्धः तत्सदृशोऽर्थः प्रतीयतेऽसौ गौणः यथाग्नि-
शब्दान्माणावकः, स हि ज्वलनगुणपैङ्गल्यादिगुणयोगाद् गम्यते तथा बहिः-
शब्देन तृणान्तरमुनपादि । ननु प्रयोगप्रतीत्यविज्ञेयादुभयत्र वाचकत्वं
कस्माच्च भवति ? विशेषप्रतीतेः अग्निरिव माणवक इति सादृश्य-
प्रत्ययाद्गुणादेव च प्रयोगप्रतीत्युपपत्तेरनेकार्थत्वमन्यायं परगुणाः परत्र
न संभवन्तीति चेन्न प्रत्यभिज्ञानात्, येऽपि प्रतिद्रव्यं गुणभेदमातिष्ठन्ते
तेऽपि सामान्यात्मनैक्यमिच्छन्त्यत्र तन्नेपयन्तो गौणमुख्यविभाग इति युक्ता
चिन्ता, तत्र 'अर्थानां स्मरणार्हत्वात्मन्त्राणां चापि शक्तिः । प्रतिप्रधान-
मावृत्तेर्गुणानामुभयार्थता' उभयेषामपि तावदर्थानामनुष्ठेयत्वात्स्मरणमपे-
क्षितं, मन्त्राश्चार्थं प्रति गुणभूताः समर्थोत्वाभयत्रापि यथाकथंविस्मृति-
माधातुं साक्षादभिधानस्यापि स्मरणमेव फलं नाधिकं, तच्च गौणसामर्थ्य-
स्याप्यविशिष्टं, प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तिन्याय्या तस्मादुभयत्र विनियोग-
इति प्राप्तेऽभिधीयते "गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तराद्विना । आविर्भ-
वति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत् । तात्पर्यं तु स्वतो मुख्ये गौणार्थप-
रता पुनः । प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावोऽत्र सिध्यति" न ह्यग्निरित्येतावता-

प्रमाणान्तरमन्तरेण गौणे सामर्थ्यं तात्पर्यं वा कथंचिदपि लौकिकाः प्रति-
पद्यन्ते मुख्ये तु श्रवणादेव शब्दस्योभयमवगच्छन्ति, न चेह प्रमाणान्तर-
मस्ति येन मन्त्राणां गौणे सामर्थ्यं तात्पर्यं वाऽभिव्यज्येत, न चानाविर्भूते
सामर्थ्यं तात्पर्यं च शब्दार्थः प्रतीयते तेन गौणोऽर्थो मन्त्राच्च प्रतीयते एव
कथमप्रतीयमाने विनियोगः स्यात्, मुख्यस्त्वर्थः शब्दादेवावगम्यते इति युक्त-
स्तत्र विनियोगः, यस्य तु मुख्योऽर्थः प्रकाशे नास्ति तस्योत्कर्षः, यथा पूषा-
द्यनुमन्त्रणमन्त्राणां, यस्य तूत्कर्षोऽपि न संभवति तस्य जपमात्रेणोपयोगः
न तु गौणत्वम् अत्यन्ताप्रमाणकत्वात् । अपि च प्रथमावगतमुख्यविनियोगेनैव
कृतार्थत्वान्मन्त्रस्य न तद्वशेन गौणे विनियोगः । अर्थोऽपि गौणोऽध्याना-
द्युपायान्तरेणापि स्मृतिसिद्धेर्नात्माभिधापितं मन्त्रमपेक्षते अतोऽप्रमाण-
कस्तत्र विनियोगः, मुख्यविनियोगस्तु मन्त्रोऽऽकाङ्क्षावशाद्भवतीति तत्रैव
विनियोगः,

गार्हपत्यन्यायः, इन्द्रप्रका-
शकमन्त्राणां गार्हपत्ये विनि-
योगाधिकरणम् ।

सू० वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ २ ॥

अपवाद आरभ्यते अनौ श्रूयते “निवेशनः संगमनो वसूनामि-
त्येन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति तत्र संशयः किमनेन मुख्यस्येन्द्रस्य प्रका-
शनं कर्तव्यं? मुत गौणस्य गार्हपत्यस्येति, तत्र पूर्वाधिकरणव्याख्याना-
न्मुख्यस्येति प्रतीयते । विनियोग्यानुसारेण, विनियोगस्तु वर्ण्यते” न
खल्विन्द्राभिधानस्य मन्त्रस्याग्निप्रकाशने शक्तिरस्ति न चांशकोऽशक्यार्थं
विनियुज्यते । तेन मन्त्रानुसारेण विनियोगार्थवर्णना । इन्द्रो हि गार्ह-
पत्येन गौण्या वृत्त्याऽभिधीयते ॥ यज्ञसाधनसाधर्म्याद् यद्वा गृहपतेर्यतः ।
तेनायं गार्हपत्यः स्यादिन्द्रोऽवयवयोगतः ॥ द्वितीया वा सप्तम्यर्थं लक्षयति
गार्हपत्ये स्थित्वापतिष्ठत इति । यद्वा उपतिष्ठत इति द्वे क्रिये विद्येते समी-
पस्यानमात्मनेपदानुमितं चाभिधानं तत्रैन्द्रमन्त्रकरणकेऽभिधाने गार्हप-
त्यस्य कर्मत्वं न संभवतीति समीपस्यानविशेषणं गार्हपत्या भवति गार्हप-
त्यमुपेत्याभिधत्त इति, तस्मान्मुख्य एव विनियोगोऽत्रापीति प्राप्तेऽभिधी-
यते, “अनौ वचनसामर्थ्याद्विनियोगः प्रतीयते । न चात्यन्तासमर्थत्वं गौण-

सामर्थ्यसंभवात् ॥ यत्र मानान्तरं नास्ति तत्र गौणो न गम्यते । प्रमाणान्तर-
सद्भावे गौणे शब्दः प्रवर्तते । पूर्वाधिकरणेऽप्येतद्वर्णितं विद्यतेऽत्र च । विस्पष्टं
वचनं तेन गार्हपत्यार्थता स्फुटा । अवश्यं कल्पनीयं हि मन्त्रस्य ब्राह्मणस्य
वा । गौणत्वं तच्च मन्त्रस्य प्राप्त्यर्थस्यैव युज्यते । अप्राप्तार्थं विधौ नैव गौण-
त्वमुपपत्तिमत् । न चावयवयोगेन वृत्तीरूढाग्निवेदनात् । अभिधानक्रियाया-
श्च प्रधानत्वात्तदन्वयः । गार्हपत्यस्य नान्यार्थसमीपस्थितिगामिता ॥ तदि-
हास्ति तावद् गार्हपत्ये विनियोग इति स्थितम् सति च तस्मिन् लिङ्गा-
दिन्द्रार्थताऽपि भवति नेति बलाबलाधिकरणे चिन्तयिष्यते ॥

आहुतानप्रकाशकमन्त्राणा-
माहुताने विनियोगाधिकरणम् ।

सू० तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते 'हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाहुयती' इति तत्र
संशयः किमयं हविष्कृदेहीति मन्त्रो गौणेऽवघाते प्रयोक्तव्यः ? किं वा
मुख्ये हविष्कृदाहुताने ? इति तदर्थमिदं विवायते किमस्मिन्वचने ? अवघ्न-
त्यवधानमुद्दिश्य मन्त्रो विधीयते हविष्कृदेहीत्यवघ्नन्निति किं वा मन्त्रस्या-
हुताने संबन्धोऽवहन्तिस्तु कालनक्षत्रार्थो हविष्कृदेहीति तत्राहुत्यवघात
इति तत्र, पूर्वाधिकरणन्यायाद्विधौ युक्ता न लक्षणा । मन्त्रस्य त्वयथार्थत्वं
वचनाच्चैव दुष्यति ॥ त्रिरिति तर्हि कथं विधीयत इति चेत् न प्राप्ताव-
घातोद्देशेन मन्त्रस्य त्रिरभ्यासस्य च विधौ वाक्यभेदात् पाठप्राप्तानुवा-
दत्वाददोषः, मन्त्रसमावाये हि मन्त्रं त्रिरभ्यस्तमेव केचिदामनन्ति आहु-
यतिरपि एहीति शब्दोच्चारणसाम्याद्गौणः तस्मादवघाताङ्गमन्त्र इति
प्राप्तेऽभिधीयते 'त्रिरभ्यासो न पाठेन नित्यप्राप्तो यतः क्वचित् । द्विः
पठ्यते सङ्गच्छापि तस्मान्नैवमनूयते ॥ न पातिकानुवादत्वं नित्यान्वय-
विरोधतः । तस्मादत्र त्रिरभ्यासो विधातव्यस्तथा सति ॥ मन्त्रस्य न
विधिः शक्यो वाक्यभेदप्रसङ्गतः । आहुताने तु मन्त्रस्य योगो हन्तिस्तु
लक्षणा । नन्ववमण्याहुतानमनूय त्रिरभ्यासो हन्तिकालश्च विधीयत इति
वाक्यभेदः स्यात् न अर्थप्राप्तत्वात् अवघातकाल एव सहायाहुतमर्थप्रा-

१ तस्मादवघातार्थमन्त्र इति पु० ।

एम्, अतोऽनुवादमात्रमात्रमवहन्तिरनुवादत्वदेव लक्षणऽपि न दोषः,
तत्रापि चाविशिष्टं ब्राह्मणे जघन्यवृत्त्याश्रयणम् आहूयते गौणत्वात्,
अपि च नात्रैन्द्रेतिवच्चैतो विनियोगः किंत्वितिकरणावमृष्टस्य मन्त्र-
स्यावघातस्य च समभिव्याहारात्संबन्धमात्रं गम्यते, तत्र सति संभवेऽङ्गा-
ङ्गिभावः स्यात्, स तु वाक्यभेदान्मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च न संभवतीति
एककालतैव संबन्ध इति गम्यते, न खत्वेहीति परप्रेषणरूपस्य मध्यमपुरुषस्य
हविष्कृदिति च संबोधनरूपस्याचेतनेऽवघाते सामर्थ्यमस्ति तस्मात्, त्रिरा-
वृत्तिमात्रविधानादाह्वानाङ्गं मन्त्रो नाप्यार्थोऽवघाते ॥

अग्निविहरणादि प्रकाश-
कमन्त्राणां तत्रैव विनियो-
गाधिकरणम् ।

सू० तथोत्थानविसर्जने ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठवन्वाहानीदमीन्विहरेति व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति
अत्रापि पूर्ववत्संशयपूर्वात्तरपत्ताः, वाक्यभेदगतिवहाङ्गाङ्गित्वपक्षेऽपि ना-
स्तीति तदेव युक्तमिति विशेषाशङ्का, श्रुतिविनियोगाभावात् मन्त्रलिङ्गवि-
रोधादत्रापि कालार्थ एव संयोगः, कालश्चेह विधीयते न पूर्ववदनूद्यते-
इति विशेषः ॥

सूक्तवाक्यप्रस्तरप्रहरणा-
ङ्गताधिकरणम् । अथमेव
प्रस्तरप्रहरणन्यायः ।

सू० सूक्तवाक्ये कालविधिः परार्थ-
त्वात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीति तत्र संशयः
किं प्रस्तरप्रहरणस्य सूक्तवाक्यस्य च कालार्थः संयोगोऽयवाङ्गाङ्गिभावः ?
इति, तत्र द्वयोः कृतार्थत्वावाङ्गाङ्गित्वं प्रकल्प्यते । कालार्थत्वेन संयोगस्त-
योर्दर्शादिवद्भवेत् ॥ यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेतेत्युभयोः
कृतार्थत्वात्कालार्थः संयोगस्तथेहापि सूक्तवाक्यस्येष्टदेवताऽभिधानेन कृता-
र्थत्वात् प्रहरणस्य च नानाकर्मोपयुक्तप्रस्तरप्रतिपादनेन प्रयोजनवत्त्वाद्-
ङ्गाङ्गित्वापेक्षाभावात्कालार्थः संयोगः, तत्रापि निर्ज्ञातकालत्वात्सूक्तवाक्य-
प्रस्तरप्रहरणस्य कालं लक्षयति तृतीया चेत्यंभूतलक्षणे भविष्यति, न हि
कथंचिदपि देवताभिधायिनः सूक्तवाक्यस्य प्रहरणाङ्गता संभवति प्रहरणे

देवताऽभावात्, अतः कालार्थ एव संयोगः एवं प्राप्ते ब्रूमः “श्रुत्या प्रहरणा-
ङ्गत्वं सूक्तवाक्यस्य ते तेन तद्देवतायोगादेव होमो भविष्यति । तृतीया-
श्रुत्या सूक्तवाक्यस्य कारणत्वं गम्यमानं न शक्यमुत्सृष्टुं, न चेत्यं भूतलक्ष-
णाय तृतीयपथं करकविभक्तेर्बलीयत्वात् किं बलीयस्त्वम्? सर्वा हि
संबन्धः क्रियागर्भ एव तेन सूक्तवाक्यप्रहरणयोर्लक्षणक्रियागर्भाऽयं संबन्धो न
चेह लक्षणक्रियोपात्ता तामनुपात्तामपेक्षायं सम्बन्धः प्रत्येत्य इति विप्र-
क्ष्यते, क्रियाकारकसम्बन्धस्तु नान्यापेत इति बलीयस्त्वं तेन कारणमेव
सूक्तवाक्यः, यद्यपीष्टदेवताप्रकाशनेनासौ कृतार्थस्तथाऽपि विनियुज्यते
वचनात्, किं हि वचनं न कुर्यात् । कथं पुनर्देवताभिधायिनः प्रहरणाङ्गता-
श्रुतिविनियुक्तमच्चाङ्गत्वबलादेव तदभिधेयाभिरिष्टदेवताभिः संयोगः प्रह-
रणस्य कल्प्यते, तेनायं प्रहरतिरिष्टदेवतासंस्कारार्थो होमो भविष्यति
कुर्वततेनोपपन्नमिष्टदेवताप्रकाशनं एव सूक्तवाक्यस्य प्रहरणाङ्गत्वम् ॥

सूक्तवाक्यन्यायः । सूक्तवा-
क्यामर्थानुसारेण विनयो-
भाधिकरणम् ।

सू० कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम्
॥ ६ ॥

प्रहरणाङ्गं सूक्तवाक्य इति स्थितम्, इदानीमिदं संदिश्यते किं कृत्स्नः
सूक्तवाक्यः पौर्णमास्यामामावास्यायां च प्रयोक्तव्यः? उतिष्टदेवतानुरोधेन
विभज्य प्रयोगः? इति, तत्र सूक्तवाक्यशब्दस्य समस्तानुवाक्यवचनत्वेनाभ्येतृणां
प्रसिद्धेराग्नेयादिभावानां षण्णामप्यन्योऽयनिरपेक्षाणामेव कथंभावात्मकप्र-
हरणवत्त्वादेकैकस्य कर्मणः सकलः सूक्तवाक्योऽङ्गं प्रयाजादिवत्, तत्र सत्य-
प्यवमेककालवर्तिनां त्रयाणां तन्त्रेण प्रयाजादिवदुपकरोतीति न भेदेन
प्रयोह्यते, समुदायद्वये तु कालभेदात्सकलस्यैवावृत्त्या भवितव्यम् । नन्वि-
ष्टदेवताप्रकाशनार्थो मन्त्रोऽयं प्रहरणमपीष्टदेवतासंस्कारार्थमित्युक्तं,
तत्रामावास्यादेवतापदानि पौर्णमास्यां न प्रयोगार्हाणि प्रयोजनाभावात्
इतराण्यपीतरत्रेति विभाग एव प्राप्नोति, नैवं, वचनाद्वि सकलप्रयोगो-
क्ष्यते तत्राविद्यमानार्थान्यपि पदान्यदृष्टाय प्रयोह्यन्ते वचनादिति,
उच्यते विभज्य प्रयोगः प्रयोजनवशादित्युक्तो हेतुः, न हीन्द्राग्न्यादिशब्दान-
पौर्णमास्यां प्रयोजनं, नाप्यग्नीषोमादिशब्दानामितरत्र प्रयोजनम् । यत्तु वच

नादित्युक्तं तत्र सूक्तवाकशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशक्रमन्त्रवच-
नत्वात् सूक्तं वक्षीति सूक्तवाकः, तेन यस्मिन्प्रयोगे यावत्स्या देवता इष्टा
इष्टा एका बहुधा वा प्राकृत्या वा तत्र तावद्देवतापदप्रयोगादेव संपूर्णः
सूक्तवाकः, तदतिरिक्तानिष्टदेवतापदप्रयोगे प्रत्युत सूक्तवाकत्वं हित्वा
दुरुक्तवाक एव स्यात्तस्मादिष्टदेवताऽनुरोधेन निष्कर्षः ।

काम्ययाज्यानुवाक्या-
काण्डानां काम्यमात्राङ्ग-
ताधिकरणम् ।

सू० लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं
समास्मानम् ॥ ७ ॥

“ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्यारभ्येन्द्राग्न्यादिलिङ्गा इष्टयः
समास्नाताः तेनैव लिङ्गक्रमेण काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमित्येवं समाख्यातं
मन्त्रकाण्डसमास्नानम् इन्द्राग्नीरोचनादिव इत्यादि तदिह मन्त्रकाण्डे
संशयः किं यत्र यत्र सामर्थ्यमस्ति तत्र तत्र सर्वत्र विनियोक्तव्या मन्त्राः
क्रमसमाख्ये बाधित्वा? उत तदुशेन काम्येष्टिष्वे? ति तदर्थं च किं लिङ्ग-
मपि श्रुत्यादिश्विरेष्वेतेष्वेव विनियोजक? मुत क्रतुसंबन्धबोधकप्रमाणमन्य-
दप्यपेत्य व्यापारविशेषमात्रे लिङ्गस्य प्रामाण्यमिति तत्र “लिङ्गस्याप्यनपे-
क्षस्य मन्यते विनियोकृताम् । तदुलीयः क्रमाख्याभ्यामिति सर्वार्थता भवेत्”
स्वाध्यायविध्यध्यापितस्य तावन्मन्त्रस्थावश्यं प्रयोजनेन भवितव्यं तत्र
मन्त्रस्वरूपमेव दृष्ट्वाऽस्यार्थस्य प्रकाशकोऽयमतोऽत्र विनियोक्तव्य इति
बुद्धिरुत्पद्यते, तत्र निष्प्रयोजनस्य प्रकाशनमर्थवदिति तद्द्वारेण तत्सम्ब-
न्धिकर्मोपूर्वार्थत्वमपि तत एव गम्यते किमत्र प्रमाणान्तरेण, तच्च क्रमस-
माख्याभ्यां प्रबलमिति तद्वाधेन लिङ्गात्सर्वार्थतेति प्राप्ते ब्रूमः, “सत्यं
प्रयोजनपेक्षा मन्त्रस्यास्ति तथाऽपि तु । नैव सामर्थ्यमात्रेण विनियोगोऽस्य
संभवी”, न ह्यपेक्षितमपि प्रयोजनं प्रमाणमन्तरेण लब्धुं शक्यं, न च
तावताऽत्र प्रकाशने फलमस्ति कर्मोपूर्वसाधनरूपप्रकाशनार्थता तु न कर्म-
सम्बन्धप्रमाणमन्यदन्तरेण सामर्थ्यमात्रात्सिध्यति पूषाप्रपिष्टभाग इत्यत्र तु
भाग-शब्दस्य त्यागवचनत्वात्क्रतुसम्बन्धसिद्धिरिति वक्ष्यामः, न चाग्नि-
सूर्यादीनां सुवादिवत्क्रत्वव्यभिचारो येन क्रतुरपस्यायेत लोकेऽपि तत्सद्वा-

वात् इन्द्रादीनामपि मन्त्रार्थवादेतिहासादिभिः कर्मणोऽन्यत्रापि प्रतीतेः,
तस्मात्कृतसम्बन्धप्रमाणमन्यदपेक्षितव्यं, न च मन्त्रकाण्डस्य क्रमसमाख्या-
भ्यामन्यत्रप्रमाणमस्ति ते च काम्येष्टिष्वेति तत्रैव विनियोगो न कर्मान्त-
रेषु, न च कर्मान्तरेषु स्मरणपेक्षमेवां मन्त्राणां तत्र विनियोगः तेषामुपा-
यान्तरेणापि स्मृतिसिद्धेरेकान्ततो मन्त्रानपेक्षणात्, यत्र त्वेकान्ततस्तत्र
भवत्येव सामर्थ्यमात्रादपि तादर्थ्यं यथार्थज्ञानस्यानुष्ठानाङ्गत्वं, न हि तद्वि-
नानुष्ठानं सिध्यति यथा चात्मज्ञानसांपरायिकं फलकर्मानुष्ठानौपयिक-
त्वम् । इह त्वेकान्ताभावाच्च कर्मान्तरेषु विनियोगः संभवताम् असंभवता-
मपि तास्वेव सामर्थ्येन्यादौ क्रमसहितेन लिङ्गेन विनियोगः ।

आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृ-
तानां मन्त्राणां विनियो-
गाधिकरणम् ।

सू० अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु
शिष्टत्वात् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे काश्चिदानेयं च्छेदो “अग्रायाहि वीतय” इत्यादयो वि-
शेषरूपेणासंयुक्ताः पठिताः स्तोत्रादौ च वा स्यान्तरेण विनियुक्ताः प्रदेशा-
न्तरे चाग्नेय्या “ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत” इति श्रुतं, तत्र विचारः । किं प्रकृता-
भिरप्रकृताभिर्वाऽऽग्नेयीभिरिदमुपस्थानं कर्तव्यमुत कृताभिरिवेति “तत्राग्ने-
यीतिशब्देन सर्वासामभिधानतः । अविशेषो न काचिद्वि प्रकृतग्रहणे प्रमा”
प्रकरणाद्विशेषोऽवगम्यत इति चेन्न प्रकरणस्याविशेषकत्वात् यदि त्वाग्ने-
यीसंस्कारार्थमिदमुपस्थानं स्यात्ततोऽपूर्वासम्बन्धिनः संस्कारायोगात्तत्साध-
नभूता प्रकृता गृह्यन् । उपादीयते त्विहाग्नेयी तृतीयानिर्देशात् अतः
शब्दार्थमात्रस्यैवाङ्गत्वापपत्तेर्न प्रकृतनियमः, प्रकृतनियमः सविधानादिति
चेन्न तदभावात् प्रदेशान्तरे हि स्तोत्रादावाग्नेय्यो विहिताः न तूपस्थान-
विधौ कस्याश्चिदानेयाः । सन्निधिरस्ति यतस्तद्विषयोऽयमाग्नेयी-शब्दः
स्यात्, अस्तु वा सविधानं तथाऽपि स्तोत्रादिकार्यान्तरार्थत्वाच्चिराकाङ्क्षा
नात्र सम्बन्धमर्हति न ह्यन्यार्थेन सन्निहितेनान्योविशेष्यते यथाऽश्वेन
गच्छति श्वेतेन पटेन प्रावृत इति पटसम्बन्धेन निराकाङ्क्षेण सन्निहिते-
नापि श्वेतगुणेनाश्वो न विशेष्यते तथेहापि, न चाग्नेयीऽशब्दस्याप्यस्ति

विशेषापेक्षा यथाश्रुताग्नेयीशब्दस्याश्वमात्रस्यैव वाक्यार्थसमवायोपपत्तेः
तेनोभयोर्निराकाङ्क्षत्वात्सत्यपि सचिधौ न मिथः सम्बन्धः । अपेक्षितसचि-
धिर्हि सम्बन्धकारणं न सचिधिमात्रम् । एवं सत्यपि यदि विशिष्येत
श्रुतिजनितविशेषप्रत्ययबाधाकृतिरेव बाधिता स्यात् । ननु यौगिकत्वादा-
ग्नेयीशब्दः सचिहितामेव व्यक्तिमवलम्बते नैवम् अवयवार्थसमन्वितस्य
क्तिमात्रवचना यौगिका न सचिहितवचनाः प्रमाणान्तरेण तु विशिष्यमा-
णास्तत्रैव व्याप्यन्ते यथा वैश्वदेव्याऽऽमिषेति, तद्वितः सचिहितामा-
मिषामेवाभिधत्ते, न ह्यत्र विशेषकमस्ति सतोऽपि सचिधेरन्यार्थत्वेनावि-
शेषकत्वात्, न चात्र सोमस्यैवैन्द्रवायवत्वमृगनुवादेनाग्नेयीत्वं विधीयते
येनानुवादस्य सचिहितगामित्वात्सचिहिता चवः प्रतीयेरन् आग्नेयीनां
तु सतीनामुपस्थानं प्रत्युपादानात्, तस्मात्सत्यपि सचिधावविशेषः, न च
सचिधिरप्यस्ति प्रदेशान्तरगतत्वादित्युक्तं, तस्मादाग्नेयीमात्रग्रहणमिति
प्राप्तेऽभिधीयते “प्रज्ञता एव एह्येर्न् प्रसिद्धकृतसङ्गमा । तासां कार्यविशेषो
हि सुखयोत्रापदिश्यते” आग्नीध्रोपस्थानस्य हि द्वे रूपे आग्नीध्रोपस्थानाज्-
ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनौपयिकव्यापारता च, द्वयमपि शास्त्रेणैवावगन्तव्यम्
अन्यतरेणाप्यन्यतरस्य सिद्धभावात्, न हि ज्योतिष्टोमगतो यो व्यापारः
स आग्नीध्रोपस्थानात्मक एवेति नियमः समस्ति, नाप्याग्नीध्रविषयमुप-
स्थानं ज्योतिष्टोमगतव्यापार एवेत्येषोऽपि नियमः समस्ति, ज्योतिष्टोमा-
नौपयिकस्यापि स्पृशादिवदभिधानं तस्याग्नीध्रविषयस्य संभवात् तेनैकेन
शास्त्रसिद्धेनान्यतरस्यार्थापत्त्याऽनुमानेन वा सिद्धभावाद् द्वे अपि रूपे
शास्त्रतोऽवगन्तव्ये तद्व्यप्रकृताभिरुपस्थानं विधीयते तत्तत्तस्यापस्थानमेव
श्रुतेर्लभ्यते न तु ज्योतिष्टोमव्यापारत्वम् अश्रुतत्वात् न च कर्मनौपयिके-
नोपस्थानमात्रेण फलमस्तीत्यनर्थकं वाक्यं स्यात्फलं वा कल्प्येत । नन्व-
घातादिवदुपस्थानस्य प्रकरणात्कृतुव्यापारता सिद्धति सत्यं सिध्यति न
तु श्रुतिमकल्पयित्वा प्रकरणस्य स्वतः प्रामाण्याभावात्, न चाकल्पनयोप-
पत्तौ कल्पना युक्ता तथाविधेऽपि गौरवं स्यात् श्रुतिसिद्धमुपस्थानरूपत्वं
प्रकरणकल्पितं च क्रतूपकारव्यापारत्वमुभयमपि ह्यनेनैव विधिना विधा-

तव्यम् आग्नेया क्रतुं प्रत्याग्नीध्रापस्यानरूपं व्यापारं कुर्यादिति, न हि-
 प्रकरणविधायकं श्रुतिवत्सम्बन्धप्रमाणत्वात् यथा ग्रीहीनवहन्तीति श्रुति-
 समर्पितग्रीह्यवघातसम्बन्धं प्रकरणकल्पितं क्रत्वपूर्वसाधनावघातसम्बन्धं
 च विधिरेवावहन्तीति विधत्ते तद्वदिहापि प्रकरणकल्पितं क्रतुसम्बन्ध-
 मयमेव विधिर्विदध्यात् श्रुत्युक्तं चोपस्यानरूपमिति गौरवं स्यात् तदिद-
 मवघातादिषु गत्यभावादङ्गीकृतम् इह तु प्रकृतयहणेन गतौ सत्यां न गौर-
 वाश्रयणमवकल्पते तथा हि प्रकृतानां प्रागेव क्रतुगता व्यापारः कर्तव्य-
 त्वेनावधारितस्तस्यावधारितस्तस्यावधारितव्यापारस्याग्नीध्रापस्यानात्मक-
 विशेषरूपमेवात्र विधीयते य आग्नेया क्रतौ व्यापारः कर्तव्यः स आग्नी-
 ध्रापस्यानरूप इति तेन प्रागेव कल्पितं, विहितं चाग्नेयाः क्रतुव्यापार-
 मून्य विशेषमात्रं श्रुत्युपात्तमिह विधीयते न त्विह क्रतुव्यारूपं कल्प्यते
 नापि विधीयत इति लाघवात्प्रकृतयहणमेव युक्तम् । नन्वेवमग्निमुपनिधा-
 य स्तुवीतेत्यत्रापि प्रसिद्धक्रतुसम्बन्धानामाहवनीयादीनामेवोपधानं स्यात्
 लौकिकाग्नेः, नैष दोषः देशविशेषनिबद्धा ह्याहवनीयादयो नाहत्यवचनम-
 न्तरेणान्यत्र नेतव्याः, श्रूयते हि तेषामापतनादुहिर्गमने दोषः प्रायश्चित्तं च
 विना एष इन्द्रियेण वीर्येण वृध्यते यस्याहिताग्नेरग्निरपत्तायतीत्यादि
 तस्माल्लौकिकग्रहणम्, इह तु प्रकृतानामेव लाघवादित्युक्तम् । ननु प्रकृतानां
 कार्यविशेषेऽपि स्तोत्रादिर्ज्ञात एव सत्यं, सामान्यरूपमपि तावत्प्रकरण-
 पाठमात्रज्ञातं तन्मात्रेण नः प्रयोजनं, विशेषरूपं तु वाक्यान्तरेण विहितं
 विशेषान्तरेणानपेक्षितत्वादनादृत्य सामान्यरूपमपेक्षितं गृह्यते तस्मात्प्रकृ-
 ताभिरुपस्थानपूर्वं लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धापेक्षितत्वमुक्तं तत्प्रसङ्गाच्छ्रुतेरपि
 सति संभवे सामान्यसम्बन्धमन्यतः सिद्धमपेक्ष्य विशेषमात्रपरत्वं संभवतीति
 प्रतिपाद्यत इति लिङ्गाधिकारे श्रुतिविनियोगश्चिन्तितः ॥

भक्तमन्त्राणां यथानिर्णय-
 ग्रहणादौ विनियोगाधि-
 करणम् ।

सू० लिङ्गसमाख्याभ्यां भक्तार्थतानुवा-
 कस्य ॥ ८ ॥

भक्तमन्त्रः श्रूयते भक्ते हि माविशेत्यादिः तस्य कश्चिदंशो भक्त्यं
 प्रतिपादयति ग्रहणावेक्षणसम्यक्करणप्रकाशकाश्चान्येऽंशाः तत्र संशय

किं सर्वोऽयं भक्षणो विनियोज्यः ? उत ग्रहणादिव्यपि यथासामर्थ्यं विभज्य विनियोगः ? इति तदर्थं च किमर्थप्राप्तेषु मन्त्रस्य लिङ्गं विनियोजकं न वा ? इति “तत्र सर्वस्य भक्षणाङ्गत्वग्रहणादेरचोदनात् अक्रत्वार्था न मन्त्रस्य द्वारीभवितुमर्हति भक्षानुवाकमज्ञा च भक्षणाङ्गत्वबोधिनी सामर्थ्यं चास्ति मन्त्रस्य द्वारीभवितुमर्हति” यद्यपि चावख्येयमित्येवमादेरवेक्षणादौ मुख्यं सामर्थ्यं कृतं तद्विशेषितभक्षणप्रतिपादने तु लक्षणया तदेकवाक्यत्ववशेन कल्प्यं दुर्बलं च वाक्यं लिङ्गात् तथाऽपि मुख्यस्य ग्रहणादेरर्थप्राप्तस्याचोदितत्वेनाक्रत्वर्थत्वात्तादर्थ्यं मन्त्रस्य क्रत्वपूर्वानुपयोगितयाऽनर्थक्यापत्तेरसंभवति लिङ्गविनियोगे सवित्रादिपदानामिव लक्षणया वाक्यवशेन प्रागूर्ध्वकालवर्तिग्रहणादिविशिष्टचोदितभक्षणार्थता युक्ता गृहीत्वाऽवेत्य सम्यग्जरणाय भक्षणयामीति, एवं चानन्यविषयत्वाद्भक्षानुवाकसमाख्याऽप्युपपन्नतरा भवति, तस्मात्सर्वानुवाको भक्षाङ्गमेकं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः “ग्रहणादौ विभागेन विनियोगोऽस्य लिङ्गतः । वाक्यसंज्ञे हि नेशति कर्तुं लिङ्गस्य बाधनम् ॥ ग्रहणादि च शास्त्रेण साक्षाद्व्यवोदितम् । तथाऽपि चोदितार्थेन कर्तव्यत्वात्प्रकाशते” न ह्यसति ग्रहणादौ चोदितो भक्षः शक्यते कर्तुमित्यर्थात्तदपि कर्तव्यं भक्षचोदनयैव वा चोदितमित्यपि शक्यं वक्तुं तच्चास्मृतमशक्यमनुष्ठातुमिति स्मारकापेक्षत्वाद्भक्षद्वारेण क्रतूपयोगित्वाच्छक्नोति स्मारकं मन्त्रं ग्रहीतुम्, एवं संभविलैङ्गिके विभज्य विनियोगे वाक्यसमाख्यामेकवाक्यत्वापादनेन भक्षार्थता सर्वस्य न युज्यते, समाख्या च भक्षणे सम्बन्धमात्रं प्रतिपादयन्ती सम्बन्धस्य साक्षाद्वा ग्रहणादिद्वारेण बोधयथाऽप्युपपत्तेर्ज्ञानुपपन्ना, सम्यग्जरणपर्यन्तं च भक्षणं स्वरसतो लोकसिद्धं तादृशमेव च द्रवद्रव्यस्य भक्षणमिति सम्यग्जरणान्तमेव सोमप्रतिपत्त्यर्थतया विधीयते, अतो जरणमपि कर्तव्यं, तच्चासनविशेषादिव्यापारसाध्यमिति युक्तस्तत्र मन्त्रविनियोगः तस्माद्विभज्य विनियोगः ।

अथ मन्त्राभिभूतिरित्यादेर्भक्षणयामीत्यन्तस्य एकस्याधिकरणम् ।

सू० ॥ गुणाभिधानान्मन्त्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ १० ॥

मन्द्राभिभूतिरित्यादि तृप्यत्वित्यन्तं तृप्तौ विनियोक्तव्यमुत वसुम-
 रङ्गणाद्येकवाक्यं वाक् तृप्यत्विति भक्षयामीत्येकं भक्षणतृप्तिविशिष्टं प्रका-
 शयत्विति पूर्ववत्लिङ्गात्तृप्तिप्रकाशने प्राप्ते भिधीयते “तृप्तिर्भक्ताऽनुनिष्पन्ना-
 व्यापारान्तरार्थिनी तेन । स्मृत्यनपेक्षत्वात् मन्त्रोऽत्र प्रयुज्यते” न हि तृप्तिं
 प्रकाशय किञ्चित्कर्तव्यं तत्रादृष्टार्थं तत्प्रकाशनं स्यात् तृप्तिविशिष्ट-
 भक्षणप्रकाशने तूत्साहजननादृष्टार्थता, तस्माल्लिङ्गासंभवाद्वाक्येन भक्ष-
 णार्थत्वम्,

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सू० ॥ लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधा-
 संवेषु भक्षणेपु ऊहेन विनियो- नेष्टनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ ११ ॥
 गाधिकरणम् ।

भक्षमन्त्र एवादाहरणं तत्रेन्द्रपीतस्येति श्रूयते सन्ति चैन्द्राण्यनैन्द्राणि
 च ज्योतिष्टोमे प्रदानानि, तत्र संशयः किमैन्द्रेष्वेवायं मन्त्रो नैन्द्राणामम-
 न्त्रकभक्षणं ? मुत तेष्वप्यूहेन मन्त्रोऽयं सर्वत्र यथाऽऽन्वानमेव मन्त्र इति,
 तदर्थं च किमैन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकारभावोऽस्ति न वेति, तथेद-
 मपरमपि चिन्त्यम् इन्द्रपीतस्येति तत्पुरुषः सोमविशेषणम् इन्द्रेण पीतस्य
 सत इति, किं वा बहुव्रीहिः सवनविशेषणम् इन्द्रेण यस्मिन्पीतः सोमस्तस्य
 प्रातः सवनस्येति तत्र ‘तत्पुरुषे स्वार्थलाभः स्यादुत्तरे पदे, बहुव्रीहौ द्वयो-
 रन्यपरत्वादुर्बलत्वधीः ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानि ह्यंशा एकस्य कर्मणः प्रकृतिर्वि-
 कृतिश्चेष्टा न चात्मैवात्मनः क्वचित्’ तेन समासबलीयस्त्वेन तत्पुरुषा-
 श्रयणादथान्नातमन्त्रस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्यात्समाने च कर्मणि प्रकृतिविकार-
 भावाम्भवेनोहायोगादनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणमित्येकः पक्षः । अपरस्तु
 सत्यपि कर्मैकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वात् तदविरुद्धः प्रकृतिविकारभावः
 मानयहणमन्त्राच्चैन्द्रप्रदानविषयः सोमः “इन्द्राय वसुमते सोमं गृह्णामी” त्या-
 दयो मन्त्राः नानैन्द्रप्रदानेषु समर्थाः, भवति चाङ्गवशेन प्रधानस्य विषय-
 व्यवस्था, यथाऽऽहवनीयादिवशेनाग्निहोत्र-देराहिताग्निविषयत्वम्, अतो
 यत्र मन्त्रस्तत्र मानयहणे यत्र ते तत्र सोमः यत्र सोमस्तत्राभिपवादयो
 भक्षस्तन्मन्त्रश्च प्रदानान्तराणि त्वधर्मकाणि चोदकेनैतान्धर्मानां हरन्ति

तत्र देवताविशिष्टभूतप्रकाशकत्वेनोपकृतवतो भूतमन्त्रस्य कार्यवशेन
विकृतिमागतस्य यथादेवतं विकारो विज्ञापते, तस्मादनैन्द्रेष्वप्युहेन मन्त्र-
वद्वक्षणम् । एवमूहेऽवस्थितमधिकरणमपरिसमाप्तं कृत्वाऽन्तरा प्रसङ्गाद्-
हविषयश्चिन्त्यते ॥

अभ्युचीतसोमभक्षणे इन्द्र-
स्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ।

सू० पुनरभ्युचीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं
तद्विशेषत्वात् ॥ १२ ॥

सवनमुखीयेषु चमसेषु ऐन्द्रेषु सर्वेषु हुतेषु ये होत्रकाणां मैत्रावरुणा-
दीनां चमसास्तेष्वभक्षितेषु सशेषेव पुनः सोमोऽभ्युचीय देवतान्तरेभ्यो
मित्रावरुणादिभ्यो हुत्वा भक्ष्यते तस्मिन्भक्ष्यमाणे भवति संशयः, किं पूर्वकृत-
प्रदानदेवताभूत इन्द्रोऽप्युपलक्षणीयः इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येति ? किं वा
ने ? तदर्थं च किमैन्द्रोऽपि शेषो देवतान्तरसम्बन्धी जातो न वेति
तत्रोच्यनकाले देवतान्तरसङ्कल्पो न क्रियेत, यदि क्रियेत तत उचीयमानस्यैव
देवतान्तरसम्बन्धो न पूर्वस्थितस्य शेषस्येति तस्य पूर्वदेवतासम्बन्धोनापे-
यात् उच्यनमात्रं तु तदा क्रियते, देवतानिर्देशस्तु प्रदानकाले तदा च
पूर्वशेषस्याभ्युनीयमानस्य चोभयस्य चमसस्यत्वेन देवतान्तरसम्बन्धात्पूर्व-
देवतापेतसंबन्धत्वाच्चोपलक्षणीया इति प्राप्ते ब्रूमः “यद्यप्युच्यनकालेन
देवतासङ्कल्पस्तथाऽप्युच्यनं तावत्करिष्यमाणयागार्थमित्यसंदिग्धम् अत-
श्चाभ्युचीतं स्वकरिष्यमाणयागार्थताऽवगता न पूर्वशेषस्य प्रमाणाभावात्
करिष्यमाणयागार्थस्तस्यैव तदीयदेवतासंबन्धो नान्यस्य, तस्मात्पूर्वशेषस्य
देवतासंबन्धानपायात्स्यादप्युपलक्षणीया ॥

पात्रीवतभक्षणे इन्द्रादी-
नामनुपलक्षणाधिकरणम् ।

सू० पालीवते तु पूर्ववत् ॥ १३ ॥

द्विदेवत्यानोमेन्द्रवाखादीनां शेषा आदित्यस्थानीमागत्य ततो-
ऽप्यायणस्यालीमागच्छन्ति पात्रीवतश्चायणयात्रादुद्यते तस्मिन् भक्ष्य-
माणे भवति संशयः किमैन्द्रवाखादयोऽप्युपलक्षणीयाः ? उत पत्रिवानेव ? ति
तदर्थं च किं द्विदेवत्यं शेषो ? पीन्द्रवाखादिभ्योऽपनीय पात्रीवते एहीतः
किं वा न वेति तत्रायणमात्रस्य पात्रीवत्त्वं नान्यस्य तत्संसृष्टस्यापि तस्मा-

द्विदिवेत्यशेषस्यापानीवतस्य पूर्वदेवतासंबन्धानपायादिन्द्रवाय्वादीनाम-
प्युपलक्षणं, नैतदेवं न ह्यत्राययणं पानीवतं श्रूयते पानीवतमाययणाद्गृहा-
तीत्युपादानमात्रमाययणम्, अतो यत्ततोऽपेतं तत्पानीवतम् आययणांशव-
च्चानाययणमपि तत्संसृष्टं द्विदिवेत्यं ततोऽपेतमिति पानीवतमेव अतः
पूर्वदेवतासंबन्धापेतः स भूतपूर्वत्वादुपलक्ष्येत, न च प्रकृतौ भूतपूर्वोपलक्षणं
कृतमित्यनुपलक्षणमिन्द्रवाय्वादीनाम् ॥

पानीवतशेषभक्षणे त्वष्टु- सू० त्वष्टारं तूपलक्षयेत्यानात् ॥ १४ ॥
रनुपलक्षणीयताधिकरणम् ।

तस्मिन्नेव पानीवते आध्वर्यवो होममन्त्राः “अथाइ३पानीवान्स-
जूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहे”ति तत्र संशयः किं त्वष्टाऽपि देवता
सोऽप्युपलक्षयितव्यः? उत न देवता नोपलक्षयितव्य इति मन्त्रवर्णनान्तेः
पानीवतस्त्वष्ट्रा सह पानं गम्यते न च तदुपपद्यते यदि त्वष्टा न पिबेत् न
चादेवतायाः पानं संभवतीति त्वष्टाऽपि देवतोपलक्षयितव्य इति प्राप्ते
ब्रूमः शब्दतस्तावदग्नेरेव पानं गम्यते त्वष्टुः सह भावमात्रं, न च सहभा-
वस्तत्क्रियासंबन्धाव्यभिचारी विनापि तेन दर्शनात् सहैव दशभिः पुत्रै-
र्भारं वहति गर्द्वभीति, यद्यपि च पानं स्यात्तथापि देवतात्वमप्रमाणकं, न हि
देवता पिबति उद्देशमात्रलक्षणत्वात्तस्याः, विस्पष्टं च चोदनायां तद्वितेन
निरपेक्षस्य पानीवतो देवतात्वं गम्यमानं न मान्त्रवर्णिक्या देवताया बाध-
विकल्पसमुच्चयान् सहते अतो नोपलक्षणीयस्त्वष्टा ॥

पानीवतशेषभक्षणे त्रिंश- सू० त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ १५ ॥
तामनुपलक्षणाधिकरणम् ।

तस्मिन्नेव पानीवते याज्यामन्त्रः “एभिरग्नेसरयं या ह्यर्वाङ्गाना-
रयं वा विभवोह्यश्वाः पानीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावहमादय-
स्वे”ति, तत्र संशयः किं त्रयस्त्रिंशदुपलक्षयितव्या? उत नेति पूर्वत्राग्नेरेव
पानं त्वष्टुस्तु सहत्वमात्रमित्यदेवतात्वमित्युक्तम् । इह तु विपरीतम्
आग्नेर्मादयितृत्वादितरे मादयन्तीति गम्यते अतस्तेषामेव देवतात्वं चोद-
नया च पानीवन्मात्रस्य देवतात्वमुक्तं न तद्विशेषस्य तत्र यथाग्नेः पानीव-

विति मन्त्रगतसामानाधिकरण्यादग्नेः पत्नीवत्त्वेन देवतात्वमेवं त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवतानां पत्नीवत्स्त्रिंशतं त्रींश्च देवानिति सामानाधिकरण्यादसति च प्रमाणान्तरे द्विवचनबहुवचनान्तानां वृत्तिर्नेष्यते अस्ति चेह प्रमाणं मन्त्रगतसामानाधिकरणम् अतः पत्नीवन्तोदेवता अस्येति चोदनायां भविष्यति, तस्मात् त्रयस्त्रिंशदुपलक्षणीया इति प्राप्ते ब्रूमः यत एवानेर्मादयितृत्वमत एव तस्यैव देवतात्वं मन्त्रवर्णाद्गम्यते न ह्यसौ यजमानस्य द्रव्येण त्रयस्त्रिंशतं मादयितुं शक्नुयात्, न यदि यजमानोऽग्नये दद्यादतोऽग्नयेव यजमानं संकल्पविषयत्वाद्वेवतात्वमितरे त्वग्निदत्तेन कामं माद्वन्तु न तु यजमानस्तेभ्यो ददातीत्यदेवतात्वम् । एवं च यद्यपि पत्नीवन्तस्ते भवेयुस्तथा ऽपि तेषां मन्त्रवर्णाद्वेवतात्वमनवगतमिति प्रमाणान्तराभावाच्च चोदनायां बहुवचनान्तेन विग्रह इति एक एवाग्निः पत्नीवानिह देवतेति तस्यैवोपलक्षणम् ॥

भक्त्योऽनुवषट्कारदेवता-
या अनुपलक्षणाधिकरणम् ।

सू० वषट्कारश्च कर्तव्यम् ॥ १६ ॥

अनुवषट्कारदेवताया अग्नेरसंदिग्धं देवतात्वमित्युपलक्षणं प्रकृतौ त्वसौ विद्यमानाऽपि नोपलक्षिता प्रधानदेवतैव त्विन्द्र उपलक्षितः विष्णुतावपि तत्कार्यापत्ता प्रधानदेवतैवोपलक्षणीया नानुवषट्कारदेवतेति ॥

अनेन्द्रानाममन्त्र-
कमलक्षणाधिकरणम् ।

सू० इन्द्रःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ १७ ॥

एवमूहं विचार्याऽधुना स्थितादुत्तरमुच्यते नास्त्यूहः समानविधानत्वात्प्रदानां न ह्येन्द्रप्रदानविषयः सोमः स हि सोमेन यजेतेति कर्मापपत्तौ श्रुतः कर्माङ्गं न प्रदानविशेषस्य तदेव सर्वप्रदानेष्वभ्यस्यते इति सर्वाणि समानविधानानि, मानयहणमन्त्रौ तु लिङ्गादैन्द्रप्रदानविषयौ कामं भवेतां न तु सोमः, स ह्युत्पत्तावेव श्रुत्या कर्मणा संबद्धो नाभ्यासविशेषविषयः शक्यः कर्तुम् अतः समानविधानत्वादुहः, भक्तमन्त्रस्तु लिङ्गादैन्द्रेष्वेत्यनेन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति, एवं प्रथमपक्ष एव स्थितमधिकरणम् एवं स्थिते पुनः कृत्वा चिन्ता ॥

ऐन्द्राग्नभक्ष्यामन्त्रक-
ताधिकरणम् ।

सू० ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात्स्यात् ॥ १८ ॥

यदानैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणं तदा यत्रान्यसहित इन्द्रो देवता
यथैन्द्राग्नादिषु तत्र मन्त्रो भवति नेति विचारः, तदर्थं च किमत्र देवता-
व्यापारः पानमुपलक्षणं? युत यजमानव्यापारो दानं? मिति तत्र पीतस्येति
पानश्रवणात्तदेवोपलक्षणं मिश्रद्वेशेनापि दत्तः सोमोऽंशतः प्रत्येकमुभाभ्यां
पीयते न पानेऽन्योन्यनिरपेक्षत्वात् द्वाभ्यामपि पीत इन्द्रपीत इति शक्यं
वक्तुं इत्येवमावृत्तं तस्मान्मन्त्रवदेव स्यादैन्द्राग्नादिषु भक्षणं स्यादेवं
यदि पानं स्यात्तत्तु नास्तीति वक्ष्यते तेन देवताधिकरणन्यायेन पानाभा-
त्यवतिरत्र दानलक्षणार्थः, दानं च मिश्रविषयं नान्यतरेण व्यपदेष्टुं शक्य-
मिति चतुर्द्वारकरणवदैन्द्राग्नादिषु मन्त्राभावः ॥

मन्त्रविशेषाणामनेकच्छ-
न्दस्के विनियोगाधिकरणम् ।

सू० छन्दश्च देवतावत् ॥ १९ ॥

तत्रैव मन्त्रेण गायत्रं छन्दस इति श्रूयते तत्र विचारः किं यत्र प्रदाने
मयत्रमेव छन्दस्तत्र स्यादुत यत्र छन्दोऽन्तरमपीति पूर्ववत्केवलं छन्दो-
विषयत्वं मन्वानस्योत्तरं केवलगायत्रच्छन्दः प्रदानं न विद्यते सर्वत्र बहुमन्त्र-
समवायेन छन्दोऽन्तराणामवश्यभावात् अतः सापेक्षत्वेऽप्यत्र नित्यसापेक्ष-
त्वात्समासोपपत्तिः, न चात्र सापेक्षत्वमपि सर्वमन्त्राणामन्योन्यनिरपेक्षाणा-
मेव कर्मसंबन्धात् अतः सत्यपि छन्दोऽन्तरे गायत्रच्छन्दसस्तदनपेक्षत्वात्पू-
र्वाधिकरणपूर्वपक्षवत्समासाविधानात्राछन्दस्कोऽपि भवति मन्त्रः ॥

एकादशाधिकरणोक्तस्य सू० सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य
उपसंहाराधिकरणम् ।

भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ २० ॥

स्थितादुत्तरं यदि तत्पुरुषोऽयं स्यात्स्यादनैन्द्रेष्वमन्त्रकं भक्षणं लक्ष-
णादोपावायं तत्पुरुषो मतः तत्पुरुषत्वे हि संबध्यन्ते न सोमशब्देन ते”
इति प्रत्यक्षविषयेण युष्मच्छब्देन च निर्दिष्टस्य हुतशिष्टस्य पात्रस्यस्य
सोमस्य भक्षणार्थमुद्भूतस्यैन्द्रपीतशब्द इन्द्राय दत्तस्येत्येवं विशेषणं स्यात्
न चासाविन्द्राय दत्तः पूर्वसङ्कल्पितो हि हुताहुतसमुदायस्तस्मै दत्तः तद-

वयवस्त्वयमुपचारादेवाभिधीयेत, न चासौ युक्तः, तस्माद्बहुव्रीहिः इन्द्रेण
यस्मिन्सवने पीतः सोमस्तस्य सवनस्य सम्बन्धी यः सोमस्तस्य भक्षयामीति-
सर्वं च सोमा एवंविधसवनसम्बन्धिन इति सर्वेषां यथाम्नातमन्त्रकं भक्षणम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

अथोच्चेस्त्वादीनां वेद-
धर्मताऽधिकरणम् ।

सू० श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

पूर्वयोः पादयोः श्रुतिलिङ्गविनियोगौ चिन्तितौ इदानीं वाक्यवि-
नियोगश्चिन्त्यते “प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेय” इति “स तपोऽतप्यत तस्मा-
त्ते पानाक्षयो देवा असृज्यन्ताग्निर्वायुरादित्यः ते तपोऽतप्यन्त तेभ्यस्तेपाने-
भ्यस्त्रयो वेदा असृज्यन्ताग्नेः ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद “इत्यु-
पक्रम्य श्रूयते ज्योतिष्टोमे तस्मादुच्चै “ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा ऋचैः
सामे” इति, तत्र संशयः किमुच्चैर्षट्पादय ऋगादिजातानां धर्माः मन्त्राणामि-
त्यर्थः ऋचा मन्त्रेणोच्चैरिति, किं वा वेदधर्माः ऋग्वेदेनोच्चैरिति, उपक्रमे च
वेदश्रवणादुपसंहारे च ऋगादिश्रवणात्संशयः वेद-शब्दो हि मन्त्रब्रा-
ह्मणसमुदायात्मनोऽन्यविशेषस्य वक्ता नैकस्य मन्त्रवाक्यस्य ब्राह्मणस्य
वा वाचकः प्रयोगाभावात् न ह्येकं द्वे त्रीणि वाक्यान्धीत्य “वेदानधीत्य
वेदो वा वेदं वापि यथाक्रम”मित्येतच्छास्त्रार्थमनुष्ठितं मन्यन्ते तस्मा-
त्समुदायो वेदः, न तु वेदयतीति व्युत्पत्त्या एकैकमेव वाक्यं वेद इति
मूर्खप्रलपितमेतदनुसर्तव्यम् । ऋगादिशब्दास्तु मन्त्रवचनाः स्थापिता-
स्तेनोपक्रमोऽसंहारयोर्विप्रतिपत्तेः एकवाक्यत्वाच्चोभयोरैकविषयत्वेऽवश्यं
भाविनि किमुपसंहारस्यविध्युद्देशवशादुपक्रमस्यार्थवादगता वेदशब्दो वे-

दैकदेशमन्त्रपरो भवतु किं वोपक्रमगतार्थवादवशादुपसंहारस्यमृगादिपद-
मृगादिप्रायवेदपरं भवत्विति संशयः तत्र “गुणत्वादनुवादत्वाद्यर्थवादस्य लक्ष-
णा । मुख्यस्यापि प्रधानत्वादप्राप्तिविषयत्वतः ॥ विध्युद्देशोजघन्योऽपि स्वार्थ-
हानिं न गच्छति । मुख्याऽपि दीक्षणीया हि लभते हि स्वधर्मताम्” ॥ जघन्य-
स्यापि सोमस्य प्रधानत्वान् स्वधर्मता । वक्ष्यते तदुदत्रापि विध्युद्देशस्य सा
भवेत् ॥ प्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वाच्च विध्युद्देशे यथाश्रुतादन्यथात्वम-
प्रमाणकम्, अर्थवादस्तु प्रमाणान्तरप्राप्तार्थत्वात्तद्वशेन लक्षणयाऽपि नीय-
मानो न दुष्यतीति जाताधिकार उच्चैषद्वयादय इति प्राप्ते ब्रूमः “लब्धा-
त्मानः प्रधानस्य बलीयस्त्वं गुणाद्ववेत् । विध्युद्देशस्त्वलब्धात्मा लब्धात्मानं
बाधते” ॥ “य इष्ट्या पशुना सोमेन यजेते”ति वचनात्तु सोमस्यापि कालेन
लब्धात्मा युक्तं यद्वीक्षणीया कालं बाधते, विध्युद्देशस्त्वह मन्त्रविषय-
त्वेनालब्धात्मा कथमिवार्थवादं बाधते, तथा हि वेद-शब्दः प्रक्रमगतो-
संज्ञातप्रतिपक्षत्वाद्यथाश्रुतार्थपर एव तावदवधार्यते तस्मिंश्चावधा-
रिते सत्युपसंहारगतमृगादिपदमुपसंज्ञातप्रतिपक्षविज्ञानत्वाद्यथाश्रुतार्थ स-
त्तदेकवाक्यतामप्रतिपद्यमानं तदनुगुणवेदपरतयैवात्मानं लभते नान्यथा
येन बाधकं स्यात्, उपक्रम एव वेदानां किंविद्विधास्यत इत्यवगतं किं
तु तद्विधेयमित्येतावदनवगतमेवेत्तितं च अतो विध्युद्देशगतोऽपि ऋगादि-
शब्दोऽवगतविषयत्वादनुवाद इति लक्षणां सहते, तस्माद्वेदधर्माः, ऋग्वेदेन
यत्क्रियते विधीयते तदुच्चैरिति तदिहोपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया वेदध-
र्मत्वमवधारितमिति वाक्यविनियोगः, एकदेशिनां त्वेकैकमेववाक्यं वेद-
शब्दवाच्यमित्यभ्युपगमादुपसंहारवशेन मन्त्रवाक्यपरोऽपि वेद-शब्दो व्या-
ख्यायमानः श्रुत्यर्थात् न च्यवत इति सिद्धान्तो दुर्लभः स्यात् । अत्र यदुच्यते
विधेयतया न विधायकवद्वेदकत्वमिति तदयुक्तं, यद्यपि हि विनियोगा-
ऽपेक्षं मन्त्रवाक्यं न विधायकवदनपेक्षं वेदकं तथाऽपि तावद्वेदयति तावच्च
वेदशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् इत्यविशेषः, यथा शुक्लमानयेति यत्स्वभावशुक्ल-
मुदकं यच्च पाकापेक्षं पार्थिवं तत्रोभत्राप्यविशेषण शुक्लशब्दः प्रवर्तते तथा-
वेद-शब्दोऽपि न हि विधिवाक्यमपि निरपेक्षं वेदयति पदार्थव्युत्पत्तिन्या-

यविचारादिसापेक्षत्वात्, तस्मात्साधारणो वेदशब्दः कांस्यभोजिवदुपसं-
हारवशान्मन्त्रपरः स्यादित्यधिकरणविरोधः स्यादित्यास्तां तावत् ॥

आधाने गानस्योपांशु-
ताधिकरणम् ।

सू० गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थ-

त्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ २ ॥

याजुर्वेदिकमाधानं, तस्य सामवेदे वारवन्तीयं गायन्तीत्यङ्गविधिः
तत्र वारवन्तीयस्य किं सामवेदिकः स्वरः ? उत याजुर्वेदिकः ? इति संदेहे
प्रधानविधिनिबन्धनस्य स्वरस्य प्रधानैकवाक्यताऽपेक्षितत्वेन विलम्बितत्वा-
त्स्ववेदनिबन्धन एव स्वरोऽनपेक्षतया शीघ्रं प्रतीयमानो युक्त इति प्राप्ते-
प्रधानधर्मत्वादुपांशुत्वमेव बलीयः साङ्गं ह्याधानं विधिना विधीयते अत-
स्तादृशस्यैव याजुर्वेदिकत्वाद् उपांशुत्वधर्मः, न चाङ्गेष्वक्रियमाणं तत्सा-
ङ्गस्य कृतं भवति तेनाङ्गस्योऽप्यसौ प्रधानार्था धर्म इति विलम्बितप्रती-
तिरपि बलीयान्, इतरथा प्रधानस्यैव वैगुण्यापत्तेः अतोऽङ्गधर्ममुच्चैष्ठं
बाधित्वा प्रधानधर्म उपांशुत्वं स्यादिति सिद्ध्यति एवं त्व“ङ्गगुणविरोधे च
तादर्थ्या”दित्यनेन गतप्रायं स्यात् न चोदाहरणमपि युक्तं वारवन्तीयं गाय-
तीत्यस्याङ्गविधेरपि याजुर्वेदिकत्वादित्यन्यथा व्याख्यातं यस्य मन्त्रस्य
वेदान्तरे समाम्नातमुत्पत्तिः वेदान्तरे च विनियोगविधिस्तस्य किमुत्पत्ति-
वेदनिबन्धनः स्वरोऽयथा विनियोगवेदनिबन्धनः ? इति संशयः तत्र
“उत्पत्तेः पूर्वभावित्वात्तच्चिबन्धन एव हि । स्वरः प्रथमभावित्वाद्युक्ता नान्या
विलम्बितः” नैतदेवं “न खल्वाम्नातमात्रेण मन्त्रस्य स्यात्प्रयोज्यता । तेन
क्रियत इत्येवमतो वक्तुं न शक्यते । तेन तु क्रियते मन्त्रो यत्र वेदे विधीयते ।
विधायन्तं ह्यनुष्ठानं तत्र चापेक्षितः स्वरः” प्रयोज्यतयाऽवधारितस्य मन्त्रस्य
स्वरापेक्षा भवति न स्वरूपावगतिमात्रेण, तस्माद्वारवन्तीत्यादिः सामवेदेना-
क्रियमाणत्वादनपेक्षितत्वाच्च न तच्चिबन्धनमुच्चैष्ठं, यजुर्वेदेन तु क्रियमा-
णत्वात्स्वरापेक्षणाच्च तदीयमुपांशुत्वमेव स्यात् ॥

न्योतिष्टोमस्य याजुर्वे-
दिकताधिकरणम् ।

सू० भूयस्त्वेनोभयश्रुति ॥ ३ ॥

यजुर्वेदे सामवेदे च ज्योतिष्ठासः समान्नातः तस्य कतरः स्वरः
स्या ? इति विचारः ? यत्र विधीयते तदीय एव स्वरो न यत्र गुणार्थं श्रवणम्
अतः क्वास्य विधिरिति अनियमे प्राप्ते ब्रूमः यजुर्वेदे द्रव्यदेवतमस्य श्रूयते
तेन च व्यवच्छिन्नं कर्मस्वरूपं गम्यमानं सुखेन विधीयते, वेदान्तरे तु
नामयुक्तं क्रियामात्रं श्रूयत इति न विध्यवगतिः समाप्यते, अतो ये यजुर्वे-
देनासौ क्रियत इत्युपांशुधर्मता ।

प्रकरणस्य विनियोजक-
ताधिकरणम् ।

सू० असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्य-
तार्थित्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यैरुक्तो विनियोगः अधुनाऽधिकरणत्रयेण प्रकरणस्या-
नसमाख्याभिर्विनियोगोऽभिधीयते दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “समिधो यज-
नि” तनूनपातं यजतीत्यादि तद्दर्शपूर्णमासाङ्गं न वेति संशयः यदि प्रकरणं
नाम प्रमाणं भवेत्ततोऽङ्गम् इतरथा नाङ्गमिति तत्र प्रकरणगता ज्ञान-
संशयविपर्ययान्मन्यतमेन पूर्वः पक्षः यावदन्यत्र कथ्यते तावदज्ञानं
भवति सदपि वाऽवसराभावाच्चेतुः स्यादिति संशयः अथवा नैवाक्षरश्रव-
णसामर्थ्यानुसरणपदान्तरसमभिव्याहारात्मकेभ्यः श्रुतिलिङ्गवाक्येभ्योऽन्यः
शब्दप्रमाणप्रकारोऽस्ति, तस्माच्च प्रकरणं प्रमाणमिति विपर्ययः, तथा हि
स्वर्गकामस्य दर्शपूर्णमासौ कर्तव्याविति निरपेक्षं समाप्तं वाक्यं तथा
समिधो यजतीत्याद्यपि । नन्विदं फलाभावात्साकाङ्क्षं, सत्यं, साकाङ्क्षं
सा त्वाकाङ्क्षाप्तः स्वर्गः स्यादिति वा फलमात्रे योनिर्देशादिति वा दर्शपूर्ण-
मासफलानुपक्षेण वा निवर्तते न क्रत्वङ्गत्वं क्रतोरनाकाङ्क्षत्वादिति प्राप्ते
ब्रूमः क्रतोरप्यस्ति कथमतीतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तथा प्रयाजादेः प्रयोजना-
काङ्क्षेत्युभयोः साकाङ्क्षयोः सन्निहितयोरप्रत्यक्षमप्येकवाक्यत्वं फलान्तरक-
ल्पनाल्लघीयः, तयोभयोर्निराकाङ्क्षत्वं फलान्तरकल्पने त्वितिकर्तव्यताका-
ङ्क्षा क्रतोरनिरुद्धैव स्यात् अस्ति चासावाकाङ्क्षा यदि यागं कुर्यादिति वाक्यार्थः
स्यात् यागक्रियाया निज्ज्ञातप्रकारत्वात्स्यान्निराकाङ्क्षत्वं यागेन स्वर्गं कुर्या-
दिति तु वाक्यार्थः, तत्र न ज्ञायते केन प्रकारेण यागेन स्वर्गः कर्तव्यः

इति, तेनास्ति प्रकाराकाङ्क्षा, ननु यागानुष्ठानमेकप्रकारः अनुष्ठितोत्पत्तौ फलं साधयति किमत्र न ज्ञायते? यदि मतं न यागः फलं साधयत्यननुग्रही सर्वसाधनानामनुग्रहापेक्षादर्शनात् चतुरादीनामालोकानुग्रहवदतः किमस्यानुयाहकमित्यपेक्षायां प्रयाजविधिरिति तदयुक्तम् अननुग्रहीतस्यापि केवलस्य कर्मणः संयोगविभागारम्भकत्वदर्शनात् कश्चायमनुग्रहो नाम? सामर्थ्याद्बोध इति चेत् कोऽयमुद्बोधो नाम? कार्यारम्भाभिमुख्यम् इति चेत्, नैवं समर्थमेव कर्म प्रागनुष्ठानादलब्धात्मकत्वात्कार्यारम्भानभिमुखम्, अनुष्ठानान्तु लब्धात्मकत्वाद्भवत्येव कार्याभिमुखमिति काऽत्रान्यापेक्षा सहायापेक्षणमनुग्रहापेक्षणमिति चेन्न असहायेनापि कर्मणा संयोगविभागोत्पत्तिदर्शनात् अपि चाग्नेयादीनि परस्परं सहायीभवन्तु किमन्यदपेक्षन्ते तस्मादुक्त्यमेतत्केयमिति कर्तव्यताकाङ्क्षा नामे? तितदभिधीयते प्रकाराकाङ्क्ष्यम् इति—शब्दः प्रकारवचनः कर्तव्यताप्रकारः क्रियाप्रकार इति यावत्, सामान्यस्य भेदको विशेषः विशेषः प्रकार इति तद्विदः किं पुनरिह सामान्यात्मनाऽवगतं विशेषरूपमपेक्षते क्रियाभावेनेति यावत् यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यस्यायमर्थः, यथा व्यापृते यागात्स्वर्गो भवति तथा यागं प्रति व्याप्येतेति तत्र न ज्ञायते कोऽसौ व्यापारविशेषो येन यागात्स्वर्गो भवतीति सेयं जिज्ञासेतिकर्मव्यताऽऽकाङ्क्षेत्युच्यते । ननु यागानुष्ठानमेवासौ व्यापारः किमत्र न ज्ञायते । यथाक्रियानुष्ठानमेव संयोगविभागसंपादनं, तत्र न हि मृत्पिण्डसंपादनमेव घटसंपादनम् अतो नायमेकान्ततो यत्स्वरूपसंपादनमेव कार्यसंपादनमिति । नन्वत्र यागानुष्ठानमेव शब्देनोच्यते मैवं न ह्येवं शब्दोऽस्ति यागानुष्ठानमेव व्यापार इति । ननु यजेतेति यागविषयैव कृतः शब्देनोच्यते, किमिदं विषयत्वं? साध्यत्वमिति चेत् न स्वर्गो ह्यत्र साध्यतया संबध्यते न यागः । न ह्येवं संभवति स्वर्गं कुर्याद्व्यागमिति । अथ यागविषयया कृत्या स्वर्गं कुर्यादिति, स्यादेवं यदि कृत्या कुर्यादिति प्रत्ययेन कृतिद्वयमुपात्तं स्यात् कुर्यादित्येतावत्प्रत्ययार्थः कृत्या साधयेदिति तु कृत्यन्तरारोपेण व्याख्यातृणामर्थकथनमात्रं, कुर्यादित्यस्मिंश्च स्वर्गस्य साध्यत्वाच्च यागस्य साध्यत्वम् । अथ विशेषणस्य विषयत्वं सत्यं विशेषण-

मेव यागः, केन तु संबन्धेनेति निरूपयामः, न तावन्नीलोत्पलादिवत्तादू-
 ष्येण, यागभावनयोर्भेदादतः कारकत्वेन सोमादिवद् यागस्य क्रियाविशेष-
 णत्वं, तत्र च साध्यत्वाभावात्साधने नैव संबन्धः तेन यागकरणिका स्वर्ग-
 कृतिरेव शब्दार्थः, न तु यागानुष्ठानम् । एवं च नाम्ना सामानाधिकरण्यं
 संभवति नान्यथा अतः किंरूपेण कृतिरित्यस्त्यपेक्षा तत्र तदाकाङ्क्षानुवृ-
 त्तौ समिधो यजतीति वचनादेवं ज्ञायते अयमसौ व्यापारो येन यागात्स्व-
 र्गोभवतीति, संभवति च समिदादिक्रियाणां यागविषयत्वमदृष्टद्वारम् ।
 अवघातादीनां तु दृष्टद्वारम् । अननुष्ठितश्च यागोऽसत्त्वान्न फलं साध-
 यितुं क्षम इत्यर्थाद्व्यागानुष्ठानं गम्यते न शब्दात्, तेनायं वाक्यार्थः यागेन
 फलं कुर्यात् कथं केन प्रकारेण यागात्स्वर्गोभवतीति तत्राह समिधो-
 यजति व्रीहीनवहन्तीत्यादि तदयमर्थो भवति समिदादिक्रियाणां यागवि-
 षयत्वमदृष्टद्वारमवघातादिभिश्च द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारं द्रव्यदेवतेन च
 स्वरूपसंपादनेन यागे व्याप्तिर्येन एवंभूतोऽसौ व्यापारः येन यागात् स्वर्गो-
 भवतीति यागः फलारम्भाभिमुखो भवति कार्यारम्भाभिमुख्य करणमेवोप-
 कार इति समिदादेः कृतूपकारः फलम् । नन्वेवं समिदादिभिरदृष्टं कुर्यादि-
 त्यत्रापि क्रियाविशेषापरिज्ञानादाकाङ्क्षा स्यात्, कस्य वै तदनष्टम् अत एवा-
 वान्तरप्रकरणमिष्यते । नन्वेवं सौमिकधर्मातिदेशः स्यात् भवन्मते वा पितृ-
 यज्ञस्य साधिकारस्य किमिति सौमिकधर्मातिदेशो न भवति, वाचनिक-
 कालबाधप्रसङ्ग इति चेत् इहापि समानम् । अपि च सत्यप्याकाङ्क्षा वाच-
 निकेन धौवाज्यादिद्रव्येण तत्संस्कारैर्मन्त्रवर्णिक्या च देवतया वेदिबर्हिषा-
 ग्नीध्मादिभिस्तत्संस्कारैऽश्वाङ्गप्रधानसाधारणैरभिक्रामं जुहोति” “समा-
 नत्र होतव्या” इत्यादिभिश्च वाचनिकैरङ्गैर्निर्वर्त्तत इति न सौमिकधर्माति-
 देशाद्याशङ्कनीयं सर्वे ह्यन्यन्वाधानादयः सन्निपातिनोऽङ्गप्रधानसाधारणाः
 तेनोपांशुयाजवत्प्रयाजादयोऽपि कृत्स्नविधानाः, न च कृत्स्नविधानेष्वतिदे-
 शोऽस्ति सन्निपात्यापकारकसामग्री च कृत्स्नविधानतेत्यष्टमे वक्ष्यते, अतः
 एव हि पितृयज्ञस्यापूर्वत्वम् अन्यथा साधिकारत्वादुर्वारः सोमधर्माति-
 देशः स्यात् तस्मादस्तीति कर्तव्यताकाङ्क्षा तदनुवृत्तिश्च प्रकरणम् अतः

प्रधानवाक्यस्य प्रकाराकाङ्क्षितावशात्फलाकाङ्क्षं प्रयाजादि तदङ्गत्वं प्रपद्यते ।

क्रमस्य विनियोजक-
ताधिकरणम् ।

सू० क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजक्रमे द्विर्नैमासीति मन्त्रः पठ्यते स किमु-
पांशुयाजाङ्गं न वेति संशयः श्रुतिवाक्ययोरुभयोरभावात्तदङ्गप्रकरणयोश्चा-
ग्नेयादिष्वविशेषादुपांशुयाजस्य विशेषाभावात्क्रमस्य चाप्रमाणत्वादनङ्ग-
मिति प्राप्ते उच्यते क्रमादुपांशुयाजस्येति उच्यते स्थानसामान्यात्
कर्मणां मन्त्राणां च क्रमेण समाम्नातानां यस्य कर्मणः क्रमे यो मन्त्रः समा-
म्नातस्तस्मिन्वगते स्थानसामान्यात्तत्कर्मोपतिष्ठते कर्मोपलब्ध्वावपि मन्त्रः
तयोरेवं समानस्थानाम्नातं तच्चूनं सम्बन्धार्थमित्येवाकाङ्क्षा परिकल्प्यते नैक-
वाक्यता परिकल्प्यते एवं काम्येष्टीनां याज्यानुवाक्यानां च क्रम इति देश-
सामान्यमुच्यते, स च द्विविधः पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं च पाठसादेश्य-
मपि द्वेधा यथासंख्याम्नातं सन्निध्याम्नातं च यथासंख्यस्य दर्शितमुदाहरणं,
सन्निधिसाम्नातस्यापि सात्राण्यापात्रशुन्धनक्रमाच्छुन्धध्वमिति मन्त्रस्य
तदङ्गत्वम्, अनुष्ठानसादेश्यात्पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वं वक्ष्यते ।

समाख्याया विनियोज-
कताधिकरणम् ।

सू० आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासादिष्वध्वर्यवहौत्रौद्गात्रादिसमाख्याताः पदार्थाः किम-
ध्वर्षादिभिरेव कर्तव्या उतानियमेनेति श्रुत्यादिभिर्नियमाभावात् समा-
ख्यायाश्च पदार्थमात्रविषयत्वेनाविधायकत्वेप्रमाणत्वादनियम इति
प्राप्ते उच्यते अनादिस्तावदपौरुषेयी समाख्या तेनाध्वर्यवादिशब्दाः पदा-
र्थानां वाचका इति तावत्प्रमाणं, संबन्धनिमित्ता च समाख्या नासति संब-
न्धेऽवकल्पत इति अस्ति नूनं कर्तृणां पदार्थानां च कश्चित्सं बन्ध इति
निश्चिते कर्तृणां कार्यापेक्षत्वात्पदार्थानां च कर्त्रपेक्षत्वात्समाख्याया च
मिथः पर्युपस्थापितानां योग्यतया क्तियाकर्तृसम्बन्धमेव प्रयोगविधिर्वि-
धत्त इति सिद्धः समाख्यायानियमः

श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वं सू० श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां
बलीयस्त्वाधिकरणम् । समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ ७ ॥

इदानीं श्रुत्यादीनामेकविषयसमवायेन विरोधे सति बलाबलं
विचार्यते। प्रथमं तावच्छ्रुतिलिङ्गयोश्चिन्त्यते। एवं श्रूयते “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुप-
तिष्ठत” इति तत्र संशयः किमिन्द्रस्यैवोपस्थानं कर्तव्यमुतेन्द्रस्य वा गार्ह-
पत्यस्य वा ? अथवा समुच्चयः ? अथवा गार्हपत्यस्यैव ? यदि लिङ्गं बलीयस्तेन
इन्द्रोपस्थानम् । अथ तुल्यत्वं ततो विकल्पः । अथ तुल्यबलत्वेऽप्यविरोधः,
ततः समुच्चयः । श्रुतिबलीयस्त्वे तु गार्हपत्यस्यैवेति यः शब्दस्य श्रवणादेव
विनियोगः प्रतीयते स श्रौत इत्युच्यते श्रवणं श्रुतिः गार्हपत्यमिति च
ब्राह्मणगतद्वितीयान्तशब्दश्रवणादेव गार्हपत्यस्य प्रधान्यमुपस्थानं प्रति
गम्यते, ऐन्द्राश्च तृतीयान्तायाः करणत्वमिति श्रौतोऽयं विनियोगः, मन्त्र-
गतास्तु इन्द्रपदादिन्द्रस्वरूपमात्रं श्रुत्याऽवगम्यते न तु मन्त्रं प्रतीन्द्रस्य
प्राधान्यं, मन्त्रस्य वा करणत्वं केनचिच्छब्देनोच्यते, किं तु मन्त्रस्यैन्द्रा-
भिधानसामर्थ्यमात्रोच्य नूनमनेन मन्त्रेणेन्द्र उपस्थेय इति श्रुतिः कल्प्यत
इति लैङ्गिकोऽयं विनियोगः । गृहणीम एतदिन्द्रार्थत्वं लिङ्गादिति न तु
गार्हपत्यार्थत्वं मन्त्रस्य श्रौतं कथं शेषशेषित्वमात्रं हि श्रुत्यैन्द्रगार्हपत्ययोः
उक्तमत्रान्यान्यविषयमश्वत्वेकवाक्यतः गार्हपत्यमिति हि शेषितामात्रम्
अनिर्द्धारितशेषविशेषं श्रुत्याक्तम् ऐन्द्रीविषयं तदिति वाक्यादवगन्तव्यं तथै-
न्द्रेत्यनवगतशेषविशेषं शेषत्वं श्रुतं वाक्याद्गार्हपत्यविषयं भवति । यस्तु
श्रुत्युपात्तं सामान्यरूपं न तल्लिङ्गेन विरुध्यते, संभवति हि गार्हपत्यस्य
कांचिदानेयीं प्रति प्राधान्यम् ऐन्द्र्याश्चेन्द्रं प्रति शेषत्वम् । अन्योन्या-
न्वयस्तु वाक्यावगतोलिङ्गेन विरुध्यते तेन लिङ्गवाक्ययोरेव विरोधो न
श्रुतिलिङ्गयोः । अत्राभिधीयते “सत्यं वाक्यविरोधोऽस्ति श्रुतिश्चापि विरु-
ध्यते । सहिते हि विरुध्यते न तु लिङ्गेन केवले ॥ यथैव श्रुतिमात्रमविरुद्धम्
एवं वाक्यमपि शुचिमबाधृत्यालोच्यमानमविरुद्धमेव, यदि हि गार्ह-
पत्यशब्द इन्द्रं लभ्येत द्वितीया वा सप्तम्यर्थे ततो लिङ्गाविरोधेन गार्ह-

पत्यपदमैन्द्रोपतिष्ठत इति एतेनैकवाक्यतां गच्छति । यस्तु द्वितीया-
न्तगार्हपत्यशब्दश्रवणादेवार्थः प्रतीयते गार्हपत्यप्राधान्यं स लिङ्गेन विरु-
ध्यते अतो न केवलं वाक्यं न केवला श्रुतिलिङ्गेन विरुध्यते वाक्यसहिता
तु श्रुतिर्विरुध्यते कथं पुनरेवमुभयविरोधः सन्नयं श्रुतिविरोध एव व्यव-
हियते ? न वाक्यविरोधः श्रुतेः प्राधान्यात् विनियोगो हि प्रमेयः स च
साध्यसाधनरूपः—

श्रुत्यैवोक्तः, वाक्यं तु प्रतियोगिविशेषसमर्पणेन श्रुतिमनुशङ्कदुष्प्रभूतं,
प्रधानेन च विरोधो लक्ष्यते न गुणेन, अयं चापरो विशेषो येन श्रुतेरेवात्र
लिङ्गेन विरोधो न वाक्यस्य, यस्य हि लिङ्गे बलीयसि बाधस्तल्लिङ्गेन विरु-
ध्यते न चात्र लिङ्गे बलीयसि वाक्यं शक्यते बाधितुं, तद्व्याधे हि पृथग्भूते
गार्हपत्यैन्द्रोपदे न कञ्चिदर्थं प्रतिपादयतः पदमात्रस्याप्रामाण्यात् तत्र
श्रुतेरप्यत्यन्तबाधो वाक्यस्य च, यत्र तु पृथग्भूतस्याप्यर्थप्रतिपादकत्वं न
विहन्यते यथा स्यानादिषु तत्रैव वाक्यबाधो नैवंजातीयकेषु, ततश्चासंभ-
वति वाक्यस्य बाधे श्रुतिरेव बाध्येतेति श्रुतिलिङ्गयोरैव विरोध इति
युक्तो विचारः किं बलीय इति, तदर्थे च किं श्रुतिवल्लिङ्गाद्यापि स्वतः-
प्रमाणं ? मुत श्रुतिकल्पनेने ? इति तत्र स्वतःप्रमाणत्वं लिङ्गादेः श्रुतिवन्मतम् ।
सामर्थ्यालोचनादेव तादर्थ्यं हि प्रतीयते ॥ १ ॥ गार्हपत्यार्थता श्रुत्येत्युभ-
योस्तुल्यकालता । तत्र द्वयोरुपस्थानं विकल्पेन भविष्यति ॥ २ ॥ समुच्चयेन
वा मन्त्रः प्रयुज्येत द्वयोरपि । प्रतिप्रधानमावृत्तिर्गुणानां न विरुध्यते ॥ ३ ॥
यद्यपि स्याद्वलीयस्त्वं श्रुतेर्लिङ्गात्तथापि तु । अविरोधादबाधः स्यात् संभवी
हि समुच्चयः ॥ ४ ॥ यद्वा सामर्थ्यरूपत्वाल्लिङ्गं स्यात्प्रबलं श्रुतेः । वस्तुश-
क्त्यनुसारी हि सर्वः शब्दः प्रवर्तते ॥ ५ ॥ अत्राभिधीयते, सत्यं यद्यत्य-
न्तमशक्यता । गार्हपत्ये तु सामर्थ्यं गौणं मन्त्रस्य विद्यते ॥ १ ॥ गुणाद्वा-
ऽप्यभिधानं स्यादित्यत्रैतद्वि साधितम् । तत्र तावद्वलीयस्त्वं लिङ्गस्य न च
तुल्यता ॥ २ ॥ विनियोगः श्रुतेः पश्चाल्लिङ्गस्यारादसौ स्थितः । यावदेव
हि मन्त्रार्थमन्त्रेण प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥ तावदेव श्रुतिर्मन्त्रं गार्हपत्यार्थतां

नयेत् । मन्त्रार्थे मन्त्रतो बुद्धा पश्चाच्छब्दं निरूप्य च ॥ ४ ॥ मन्त्राका-
 ङ्गावशेनेन्द्रशेषत्वे श्रुतिकल्पना । श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्याङ्गतां
 गते ॥ ५ ॥ निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना । तेन शीघ्रप्रवर्तित्या
 श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम् ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलम् ।
 शीघ्रमन्यवृत्तित्वात्तथेह श्रुतिलिङ्गयोः ॥ ७ ॥ अविरोधादबाधो यो
 वर्णितः स न युज्यते । लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्राकाङ्गानिबन्धम् ॥ ८ ॥
 तां च श्रुतिर्नैकान्तन्ती नाविरोधेन गच्छति । विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गं बली-
 यस्त्वेन बाधते ॥ ९ ॥ “लिङ्गवाक्यविरोधे स्यान् ते सदनं कृणोमि घृतस्य
 धारया सुषेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधसूमनस्य-
 मान” इति, तत्र संशयः किं सकलोऽयं सदनकरणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च विक-
 ल्येन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्यः ? उत सकलो ? वा विभज्य वा ? अथवा विभ-
 ज्यैव स्यानादिः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे ? तस्मिन् सीदेति प्रतिष्ठापने ? इति
 तत्र यदि वाक्यं बलीयस्ततः सकलमेवाभयत्र, तुल्यबलत्वे सकलं वा विभज्य
 वा, लिङ्गबलीयस्त्वे तु विभज्येवेति तत्र, “यावन्ति हि प्रयुज्यन्ते पदानि सति
 संभवे । तेषां स्यादेकवाक्यत्वं वाक्यभेदो न युज्यते ॥ १ ॥ तस्मिन्सीदेति
 पूर्वोक्तसापेक्षत्वाच्च गम्यते । वाक्यैकत्वमतः सर्वमुभयत्र प्रयुज्यते ॥ २ ॥
 यद्वा तुल्यबलत्वं स्यादुभयोलिङ्गवाक्ययोः । श्रुत्या प्रत्यक्षया लिङ्गं कल्प्यश्रु-
 तिनिराकृतम् ॥ ३ ॥ कल्प्यश्रुतित्वमिह तु समानमुभयोरपि । तेन तुल्यब-
 लत्वं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ४ ॥ सत्यं कल्प्या श्रुतिः किं तु लिङ्गा-
 दङ्गाय कल्प्यते । वाक्येन प्रथमं लिङ्गं कल्पयित्वा ततः श्रुतिः ॥ ५ ॥ कल्प-
 नीयेत्यतो वाक्याच्छ्रुत्यर्थो विप्रकृष्यते । संनिहृष्टस्तु लिङ्गस्य तेनैतत्प्रबलं
 ततः ॥ ६ ॥ स्यान् ते सदनं कृणोमीत्यस्य हि सदनकरणसामर्थ्यमनन्यापेक्षं
 स्वरूपत एव प्रत्यक्षमवगम्यते, ततश्च तत्र श्रुतिमनुमाय शीघ्रं विनियुज्यते,
 पुरोडाशप्रतिष्ठापने त्वस्य न स्वरूपतः सामर्थ्यं गम्यते, तस्मिन् सीदेत्यनेन
 प्रतिष्ठापनमुच्यते तदेकवाक्यताऽपेक्षया पूर्वार्थस्यापि स्वार्थविशिष्टपुरोडा-
 शप्रतिष्ठापनसामर्थ्यं लाक्षणिकं कल्पयित्वा ततः श्रुतिकल्पनमिति विप्र-
 कर्षाच्च तत्र विनियुज्यते एवं तस्मिन्सीदेत्यस्यापि स्वार्थसामर्थ्यं कृत्वा

मिति तत्रैव विनियोगो न सदनकणे कल्प्यसामर्थ्यत्वात् एवमर्थभेदेन नानावाक्यत्वापगमाच्चैकवाक्यतासम्भवः, तस्माद्विभज्य विनियोगः वाक्य-
 प्रकरणयोर्विरोधे चिन्तिते दर्शपौर्णमासयोः सूक्तवाकनिगदः तत्राग्नीषोमा-
 विदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोक्ताताम् इन्द्रानी इदं हविरजुषेता-
 मवीवृधेतां महोज्यायोक्तातामित्यादि श्रुतं तत्राग्नीषोमादिदेवतापदं
 लिङ्गात्पर्वद्वयेऽपि निष्कृष्य प्रयोक्तव्यमिति स्थितं तदेकवाक्यभूतानीदं
 हविरजुषेतामित्यादीनि यानि तानि ततोविच्छिद्यान्यत्रापि किं प्रकरणा-
 विशेषात्प्रयुज्येरन् ? उत देवतापदेनैकवाक्यतया तदुद्देश व्यस्थितानी ? ति ।
 नन्वादुपकारकाणामेव प्रकरणं विनियोजकं न सविपातिनाम् “असंयुक्तं
 प्रकरणं” दित्युक्तं सविपातिनश्च सर्वे श्रुत्यादीनामन्यतमेन संयुक्ता भवन्ति,
 सविपाती च सूक्तवाकः श्रुत्या प्रहरणसाधनत्वान्लिङ्गेन च देवतास्मर-
 णार्थत्वात् तदन्तर्गतार्षेदं हविरजुषेतामित्यादयः संयुक्तत्वात् न प्रकरणं
 तेषां विनियोजकं, सम्भवति च विनियोजकत्वे विरोधो नासति, तस्मा-
 चात्र वाक्यप्रकरणयोर्विरोध इत्यनुदाहरणत्वं, स्यादेतदेवं यदि सविपातिनां
 प्रकरणं न विनियोजकं स्यात् न तु तथा अवघातादीनामपि प्रकरणा-
 देव क्रतुभावेनेतिकर्तव्यताभूतानां कृत्वर्थत्वम् । असंयुक्तमिति तु न प्रक-
 रणयाह्यस्य विशेषणं किं तु पूर्वपक्षवादी श्रुत्यादीनामेव विनियोज-
 कत्वं तदसंयुक्तस्य नास्ति विनियोग इति मन्यते तं प्रत्युच्यते श्रुत्य-
 द्यसंयुक्तमपि प्रकरणेन विनियुज्यत इति । यद्वा प्रकरणाविरोधार्थसंयो-
 गाभिप्रायमसंयुक्तग्रहणं तदप्येतदधिकरणलिङ्गबलाबलाङ्गीकारेणोक्तम्, अतो
 युक्तमुदाहरणम् । ये त्वारादुपकारकेष्वेव प्रकरणस्य व्यापारः सविपातिनां
 तु याहकग्रहणाख्येन प्रमाणेन तार्तीयश्रुत्याद्यतिरिक्तेनापूर्वार्थत्वं, द्वारै-
 दमर्थं तु श्रुत्यादिभिरौपादानिकं कृत्वर्थत्वं, प्रकरणस्य तु न कश्चिद्
 व्यापार इति मन्यन्ते तेषामेवायं सूक्तवाकपदानां श्रुत्या प्रहरणविनियु-
 क्तानां प्रकरणाविषयत्वाच्चेदं वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणं युक्तमित्युपा-
 म्भानास्माकं, तत्र द्वयोरपि वाक्यप्रकरणयोः प्रमाणत्वात् श्रुतिकल्पना-
 धीनत्वसाम्यादन्यस्य च विप्रकर्षकारणस्याद्याप्यकथितत्वात्तुल्यबलत

मन्यन्ते । यद्वा प्रधानाकाङ्क्षा प्रकरणं, प्रधानार्थं च सर्वमिति तच्चिन्त्यन
एव विनियोगो बलीयानिति प्राप्तेऽभिधीयते “येनैकवाक्यता तत्र सामर्थ्यं
गम्यते मनाक् । सामर्थ्याच्च श्रुतिः श्रुत्या विनियोगोऽपरत्र तु ॥ पूर्वयोरैक-
वाक्यत्वं कल्प्यं स्यात्प्रक्रियावशात् । ततो लिङ्गं श्रुतिः पश्चाद्विनियोगस्ततः
परः ॥ अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामित्यग्नीषोमपदस्येदं हविरित्यादेशैक-
वाक्यत्वं कृतम् एकवाक्यतयाऽग्नीषोमप्रकाशनसामर्थ्यमिदं हविरित्यादेः
शीघ्रं कल्प्यते, ततश्च श्रुतिस्तया विनियोग इति सचिकर्षः, इन्द्राग्नीपदेन त्वत्र-
त्यस्येदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वं न प्रत्यक्षतोऽवगम्यते, किन्तु प्रकरणात्-
दृशपूर्णमासाध्यामिदं हविरित्यादेरेकवाक्यता कल्प्यते अनेन दशपूर्ण-
मासयोरुपकुर्वादिति, ततः कोऽस्योपकारः? इति तदीयदेवतापदैकवाक्यतया
तत्प्रकाशनसामर्थ्यं चिरेण कल्पयित्वा ततः श्रुतिकल्पनेन विनियोग इति
विप्रकर्षादुर्बलं वाक्यात्प्रकरणम् । अथ स्यानप्रकरणयोर्विरोधे चिन्त्यते राज-
सूये वेहवः पश्विष्टिसोमयागाः सर्वं फलवन्तः समप्रधानास्तत्राभिषेचनीयो-
नाम सोमयागस्तत्सचिधौ विदेवनादयः समान्वातास्ते किं सर्वे राजसूयाङ्ग-
मुताभिषेचनीयस्यैवे ? इति यदि सचिधिर्बलवानभिषेचनीयाङ्गम् । अथप्रकरणं
ततो राजसूयस्यैवेति, तत्र सचिधिविशेषादभिषेचनीयाङ्गत्वे प्राप्ते उच्यते प्रक-
रणाविशेषात्सर्वार्थता, नन्वभिषेचनीयस्यापि फलवत्त्वादस्यैव प्रकरणं यद्य-
प्यस्ति तथाऽप्यन्येषामप्यस्तीति तादर्थ्यमपि युक्तं यदि परमविशेषतः सर्व-
ेषामाकाङ्क्षायामपि पाठसंनिधिविशेषादभिषेचनीयस्य विशेषत आकाङ्क्षां
कल्पयित्वा तादर्थ्यं स्यात् ततश्च विप्रकर्षः, सर्वार्थता तु कृताकाङ्क्षातः
सुखं गम्यते अभिषेचनीयाङ्गत्वं त्वाकाङ्क्षाकल्पनयेति । एतेनानेयादीनां धर्म-
साधारण्यं व्याख्यातम् । अपि च नास्त्यभिषेचनीयस्य प्रकरणं प्राकृतेनेत्यं-
भावेन कथमाकाङ्क्षापूरणात् । नन्वन्येषामपीष्टिपशुसोमानां विकृतिस्त्वा-
स्त्यैव प्रकरणं सत्यं, प्रातिस्विकेन रूपेण नास्ति राजसूयात्मका त्वस्त्यैव
कथं श्रुत्यादिविहिताङ्गसन्दंशात् तद्वशेन न हि निवृत्ताऽप्याकाङ्क्षा पुनस्त्य-
स्त्यते पवित्रादारभ्य तत्रस्य विवृतिं यावदङ्गविधिषु प्रायेण राजसूयाय ह्येना
उत्पुनाति राजसूयेनेजानः सर्वमायुरेतीति राजसूयपरामर्शात्तावन्तं देश-

नुवृत्तोरानसूयकथंभावः शक्नोति तन्मध्यपतितानि विदेवनादीति यहीतुम्
 अतः प्रकरणाद्राजसूयार्था विदेवनादयः क्रमसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडा-
 शिकसमाख्याते दर्शपौर्णमासकाण्डे सात्राय्यपात्रशुन्धनक्रमे समाम्नातः
 शुन्धध्वमिति मन्त्र उदाहरणं स किं पुरोडाशपात्राङ्गं ? मुत्त सात्राय्यपात्राङ्ग-
 मुतोभयाङ्गमिति विचारः, यदि समाख्या बलवती पुरोडाशाङ्गम् । अथ
 तुल्यबलत्वमुभयार्थता, क्रमबलवत्त्वे तु सात्राय्यार्थता तत्र “विशेषायहणा-
 तुल्यबलत्वमुभयोर्भवेत् । सम्बन्धवाचिनीत्वेन समाख्या वा बलीय ॥ सी नैत-
 देवं समाख्या हि न सम्बन्धाभिधायिनी । यद्यपि त्वभिधात्री स्यात्प्रमाणं
 न तु तत्र सा ॥ न हि यौगिकैः शब्दैः सम्बन्धोऽभिधीयते दण्डीति हि
 प्रकृत्या दण्डस्वरूपमुक्तं प्रत्ययेनापि पुरुषः दण्डयुक्तस्तु पुरुषो न कस्य-
 चिद्वाच्यः तयोः समभिव्याहारादेव परस्परयोगो वाक्यार्थ इव पदार्थानां
 लभ्यमानो नाभिधानं प्रयोजयति तथा पाचकादिष्वपि आह च “पाकं
 हि पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य
 कस्यचि”दिति, एवं पौरोडाशिकशब्देऽपि प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पुरोडाशस्वरूपं
 काण्डस्वरूपं चोक्तं तयोश्च सम्बन्धोऽनभिहित एव कल्पयितव्यः, क्रमे तु
 देशसामान्यलक्षणः सम्बन्धः प्रत्यक्ष इति बलीयस्त्वम् । अथापि समाख्या-
 सम्बन्धमभिदध्यात्तथापि न सा तत्र प्रमाणं, पदस्य पदार्थं प्रामाण्याभावात्
 अतः सम्बन्धनिमित्तां समाख्यामुच्चरन्तीमुपलभ्य नूनमस्त्यनयोः कश्चि-
 त्सम्बन्ध इति सम्बन्धसामान्यं कल्प्यं, ततोऽपेक्षा तत एकवाक्यत्वं ततः
 सामर्थ्यं ततस्तु श्रुतिः ततो विनियोगः, क्रमस्तु सम्बन्धमात्रस्य प्रत्यक्षप्र-
 मितत्वात्तत आरभ्य श्रुत्यर्थं गच्छन्नेकपदमगतां समाख्यां जयति तदेवं
 श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरं श्रुत्यर्थं यावदगतमलब्धप्रामाण्यावस्थमेव मूल-
 छेदाच्चिराक्रियते सोऽयमप्राप्तबाधः । यत्तु शास्त्रप्रदेशेषु तत्र तत्रोच्यते इद-
 मनेन बाध्यते प्राकृतं वैकृतेन सामान्यं विशेषेणेत्यादि तद्बाधविषयं प्राप्तं
 बाध्यते? उताप्राप्तमिति न तावत्तत्र श्रुतिलिङ्गादिवदप्राप्तबाधसम्भवः

तृतीयेऽध्याये तृतीयः पादः ।

३०५

तथा च तद्वदेव प्रापकस्य शास्त्रस्याभावोऽभ्युपगन्तव्यः, ततश्च तस्यैक-
त्वात् कुशेष्विवाङ्गान्तरेष्वपि चोदको न स्यात्पदहोमवच्च होमान्तरेष्वप्या-
हवनीयो न स्यात् । अथ प्राप्तं तत्र श्रुत्यादिवैषम्याप्रसङ्गात् एकरूपेण हि
बाधेन भवितुं युक्तं न विचित्रेण, न च शक्यं शास्त्रप्राप्तं बाधितुम्, उच्यते
प्राप्तस्यैव तेषु बाधः, नावश्यमेकरूपेणैव तेन भवितव्यं वैचित्र्यमेव प्रमाण-
बलेन युक्ततरं स्यात्, प्राप्तमपि शक्यमेव बाधितुमिति दशमादौ वक्ष्यते ।
अथ तत्र तत्रेत्यादिभाष्यस्य श्रुत्यादिविषयत्वं, स्थिते चाप्राप्तबाधत्वे प्राप्त-
बाधोऽपि नोत्तरमिति वार्तिकेन दूषितं, न चास्य दूषणस्य सामान्यतः
प्राप्तिं मन्वाना विशेषमपश्यन्तः स्मृतिप्रमोषनिमित्तं प्राप्तं ज्ञानं व्यपदि-
शन्ति विशेषावगमात्तेषां निवर्तत इत्येन कश्चिदपि परिहारकेशः, न हि
विप्रकृष्टप्रमाणं सचिकृष्टप्रमाणात्प्राक् प्राप्तं सद् व्यवहारमपि निवर्तयति य-
तस्तन्निवर्तकता सचिकृष्टस्य स्यात् अतो नेदमुपदेशबाधविदामभिधानं किं
त्वतद्विदामेव तु तादृशमीदृशमभिधानमित्युपरम्यते “श्रुत्यादीनामतः
प्रमाणमेकार्थोपनिपातिनाम् । पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादुर्बलं चोत्तरोत्तरम् ॥

द्वादशोपसत्ताया अही-
नाङ्गताधिकरणम् ।

सू० अहीनो वा प्रकरणाङ्गणः ॥ ८ ॥

एवं विरोधे श्रुत्यादेर्वैलम्बनमुदीरितम् । अतः परं विरोधः क्व क्व
नास्तीति विचार्यते ॥ प्रथमं तावत्प्रकरणस्य श्रुत्यादिभिः सह चिन्ता
ज्यातिष्टोमप्रकरणे “तिस्र एवं साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्ये”ति श्रुतं तत्र
साह-शब्देन सहाहा समाप्यमानत्वाज् ज्यातिष्टोमोऽभिधीयत इति श्रुप-
सत्वं तावत्तदङ्गं द्वादशोपसत्त्वमपि किं तस्यैवाङ्गमुत द्वाद-शाहादेरहर्गण-
स्येति संशयः तदर्थं च किमहीनश्रुत्या प्रकरणं विरुध्यते नेति तत्र प्रक-
रणाज्ज्यातिष्टोमाङ्गत्वं प्रतीयते तत्रैवाहीनशब्दोऽपि न हीन इति
वर्तते स्वप्रत्ययान्तात्यर्हाङ्गणे वचनः स्यात् नजसमासस्त्वयं प्रकरण-
विरोधादङ्गीक्रियते न हीयत इत्यहीनः न ह्यसौ केनचित्कृतुना हीयते सर्वं

१ परिहारलेश इति पा. ।

२ द्व्यहारेर्गङ्गणस्येति पा. ।

कृतवन्तं प्रकृतित्वेनापेक्षमाणा न जहति तेन श्रुत्यविरोधाज् ज्योतिष्टोमा-
ङ्गत्वे प्राप्ते ब्रूमः “साङ्गादर्थान्तरं तावदहीन इति गम्यते । रूढिश्चेयं द्विरा-
त्रादौ सा च योगाद्गुलीयसी ॥ तत्रापि यौगिकत्वं चेन्न सत्रेष्वप्रयोगतः
मध्यादात्तं पदं चेदमतः खप्रत्ययान्तता ॥ साङ्गशब्देन ज्योतिष्टोममभिधाय
पुनरहीन इत्युच्यमानं संज्ञाभेदादेव तावदर्थान्तरं गम्यते रूढ्या च द्विरा-
त्रादिवचनत्वाच्च योगेन ज्योतिष्टोमे वर्तितुमर्हति । ननु द्विरात्रादावपि
अङ्गां समूह इत्येवं योगेनैव वृत्तिः न सत्रेष्वप्रयोगात् किं च न ज्ञसमा-
सत्त्वंऽप्ययपूर्वपदप्रकृतित्वेनाद्युदात्तत्वं स्यात् मध्यादात्तं त्विदं पदम्
अतः खप्रत्ययान्तत्वं तथा सत्यापनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थमित्ये-
वमीनादेशस्यैवोपदेशित्वात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनकारि स्वरः सिद्धो भवति,
तस्मादहीनश्रुतेरहर्गणवचनत्वात्तद्विषयमेव द्वादशापसत्त्वं षष्ठीश्रुत्या गम्यते
तत्तु पृथग्विधीयते, वाक्यान्तरप्राप्तं वा श्रुपसत्त्वस्तुत्यर्थमनूद्यते सर्वथा
तावद् द्वादशाहीनस्येत्येतदहर्गणविषयमिति सिद्धम् ॥

कुलायादौ प्रतिप- सू० द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ ९ ॥
दोक्तर्पाधिकरणम् ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “युवं हि स्यः स्वर्पती” इति द्वयोर्यजमानयोः
प्रतिपदं कुर्यात् एते असृयमिन्द्रव इति बहुष्ये यजमानेभ्य इति तत्र
सन्देहः किमेते प्रतिपदो ज्योतिष्टोमः ? स्योत द्विबहुयजमानकेषु कुलायाही-
नादिषूत्क्रष्टव्ये ? इति, तदर्थं च किं ज्योतिष्टोमे द्वौ बहवश्च यजमानाः
सम्भवन्त्युत नेति तत्र हीनाङ्गस्यापि नित्यस्य प्रयोगो येन वक्ष्यते तेनै-
कत्वं विहाय द्वौ बहवो वा प्रयुज्यन्ते यद्यपि नित्यवाक्येऽपि वस-
न्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्याख्यातोपात्तगुणभूतेऽपि देयकर्तृगतमेकत्वं
विवक्षितं तथाऽपि नित्योऽशक्तिरूपां गत्या गाभ्युपगमा यत्रोको न शक्नु-
यात्तदाङ्गान्तरवदेकत्वं विहाय द्वौ बहवो वा यजेरन् तदाश्रयणेन प्रति-
पद्विधानं प्रकृतावेवोपपत्तिमिति नोत्कर्षः नैतदेवमशक्याङ्गमुपादेयं हि
लुप्यते अनुपादेयमेकत्वं यजमानस्य कालवत् “सोमेन यजेत” “वसन्ते वसन्ते
ज्योतिषा यजेते” त्युत्पत्तिप्रयोगवोदनयोः श्रुतमेकत्वमपरित्यज्याङ्गान्तरस्यैव

त्यागो युक्तः । किञ्च यत्खलुपादेयमङ्गे यजमानस्य चोद्यते तद्विषय एव यथाशक्त्युबन्धः, यत्खलुपादेयं कालवन्न तत्रैवमुपबन्धः तदपेक्षस्तु विधिस्तद्वन्तमधिकृत्य प्रवर्तते अनुपादेयं च यजमानस्यात्मीयमेकत्वम् अत एको यथा शक्रुपादित्युपबन्धादङ्गान्तरं दक्षिणापरिमाणादि परित्यज्यैक एव प्रवर्तते इति प्रकृतौ द्वित्वबहुत्वयोरभावात् षष्ठीश्रुत्या तत्संयुक्तयोः प्रतिपदोस्तद्वत्सु कुलायादिपूत्कर्षः, न च यत्प्रभिरायं द्वित्वबहुत्वं युक्तं यजमानशब्देनवदेषु स एव सर्वदाभिधानात् पव्यास्तु पवीशब्देनैवाभिधानात्, बहुष्य इति विरूपैकशेषस्य प्रमाणमन्तरेण दुरुपपादत्वात् अपि च यजमानयोरिति यजमानशब्दस्य कर्तृवचनत्वात्कर्तृद्वित्वं प्रतीयते, न च पव्यभिप्रायेण कर्तृद्वित्वं सम्भवति दम्पत्योर्हि व्यासक्तं कर्तृत्वमभनीषोमयोरिव देवतात्वम् अतस्तत्रैकवचनमेव स्यात्, यथा फलवाक्ये स्वर्गकामो यजेतेति अधिष्ठानाभिप्रायत्वे लक्षणा स्यात् । तस्मादुत्कर्षः ॥

जाघन्या अनुत्कर्षा-
धिकरणम् ।

सू० जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासेयोः पवीसंयाजान्प्रकृत्य श्रूयते “जाघन्या पवीः संयाजयन्ती” इति तत्र चिन्ता किमिदं विधानं पशावुत्कृष्यते ? उत ने ? इति यदि जाघनीं कृतार्थामुद्दिश्य पवीसंयाजाः संस्कारा विधीयन्ते ततो वाक्यवशेनोत्कर्षः । अथ पवीसंयाजानां जाघनीद्रव्यं विधीयते ततोऽनुत्कर्षः तत्रारादुपकारकात्सामवायिकस्य गरीयस्त्वाज्जाघनीशब्दस्य चोत्तरार्द्धादिशब्दवदेकदेशवचनत्वादिकदेशद्रव्याणां च विद्यमानैकदेशसंयोगादत्र परप्रयुक्तपश्वनुनिष्पन्ना जाघनी विद्यते तत्र तस्याः संस्कारत्वेन पवीसंयाजविधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते जाघनी हि गुणत्वेन तृतीयोक्त्याऽवगम्यते पवीसंयाजयागाश्च द्रव्यापेक्षाव्यवच्छिन्ताः तेनैतेषां गुणत्वेन जाघन्यत्र विधीयते” न च सापेक्षवृत्तित्वमुत्तरार्द्धादिशब्दवद् उत्तरार्द्धादिशब्दा हि परापैतयैव स्वार्थं बोधयन्ता युक्तं यत्परप्रयुक्तमेकदेशिनमपेक्षन्ते, जाघनीशब्दस्त्ववयवविशेषवचनो न किञ्चिदपेक्षते अतो निर्मूला स्यादस्योत्कर्षकल्पनेति दर्शपूर्णमासेयोरेव निवेशः ॥

सन्तर्दनस्य संस्थानिवे-
शाधिकरणम् ।

सू० सन्तर्दनं प्रकृतौ कथणवदनर्थलो-
पात्स्यात् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमेऽभिषवणफलके प्रकृत्य “न संतृणत्यसन्तृणेहि हनू”-
इत्यसन्तर्दनं विधाय पुनः श्रुतम् । “अथो खलु दीर्घसोमे सन्तृद्यात् धृत्या”
इति, तत्र संशयः किमिदं सन्तर्दनं प्रकृतावेवाद्योत्कृष्यत इति, यदि
दीर्घसोमशब्दः प्रकृतावपि वर्तते ततोऽनुत्कर्षः । अथ न वर्तते ततो
वाक्यादुत्कर्षः यद्युत्कर्षस्तथाऽपि किं द्विरात्रादिव्येवोत्कर्षः ? । अथवा
संस्थान्तरेषु द्विरात्रादिषु चाविशेषेणाग्निष्टोमाधिकमात्र इति, तत्र प्रकृते-
रपीष्टिपशुबन्धादपेक्षया दीर्घसोमत्वापपत्तेस्तत्रैव निवेशः । नन्वस-
न्तर्दनं तत्र विहितं क्रयवद्विकल्पो भविष्यति । ननु च तत्र समुच्चय एव सत्यं,
विधानविकल्पाभिप्रायमिदं न प्रयोगाभिप्रायमित्यदोषः, नैतदुक्तं न हि
विधेर्विकल्पः संभवति वस्तुनि विकल्पासम्भवात्, तेन यद्यप्येककार्याणां
सन्निपातिनां भेदाभावादेकमेव क्रयकर्म तच्चैकैव विधीयते अन्य गुणवि-
धयः तत्र विशेषो न गृह्यते सर्वत्र गुणश्रवणात्तथाप्यज्ञानमेव शक्यं वक्तुं न
विकल्पाभिधानम् । अपि चारुणवाक्येऽनेकगुणश्रवणात्तत्रैव क्रयविधिरितरे
गुणविधय इति विशेषयहणान्न विकल्पः । अथवा भिन्नान्येव क्रयकर्माणि
गुणाद्व्यप्यन्ते न ह्येकेन विहितेऽन्ये गुणविधयः सम्भवन्ति उत्पत्तिशि-
ष्टगुणावरोधात् प्रमाणबलाच्च सन्निपातिनामप्येककार्याणां भेद आपतन्न
दण्डेन पराणुद्यते, तथा च गुणकर्मणामवघातादीनामेककार्याणां द्वितीये
भेद उक्तः, तथा “प्राकाशावध्वर्यवे ददाती”ति दानान्तरमेव प्राकृतकार्यं
विधीयत इति वक्ष्यते, तथा च शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्तीत्यत्र
भक्षान्तरविधावपि प्राकृतकार्यार्थता निबन्धनकारिण्येवाक्ता, तस्मात्क्रयवद्वि-
कल्प इति पूर्वपक्षेण दृष्टान्त इति व्याख्येयम् । अतः प्रकृतावेव निवेशः,
नैवं, दीर्घशब्दो हि सोमस्य विशेषणं, न चेष्ट्यादपेक्षया दीर्घत्वं सोमस्य
विशेषणं भवति अव्यभिचारात्, अतः सोमान्तरापेक्षमेव दीर्घत्वं न च

१ तदापीति तु पाठान्तरम् ।

प्रकृते तदस्तीत्युत्कर्षः, अन्यः पक्षः दीर्घसोम इति पष्ठोसमासोऽयं दीर्घस्य यजमानस्य सोमः, स च प्रकृतावपि संभवतीत्यनुत्कर्षः नैवं समानाधिकरणसमासस्य बलीयस्त्वात् धृत्या इत्यर्थवादानुपपत्तेश्च, न हि यजमान-
दैर्घ्याद्वारणे कश्चिद्विशेषो भवति तस्मात्कर्मापेक्षमेव दीर्घत्वमित्युत्कर्षः
स च द्विरात्रादिष्वेव न संस्यासु, तत्रापि चोदकप्राप्तस्य दशमुष्टेस्सोमस्य तावत् एवाभिपवात् धृत्या इति च वाक्यशेषानुपपत्तेः । ननु तत्रापि
प्रदानविवृध्याऽर्थोत्प्रेयविवृध्या भवितव्यं नाचोदकप्राप्तत्वात्सोमपरिमा-
णस्य, प्रदेयविवृद्धिस्तु तोयादिना संपादनीया, तस्माद् द्विरात्रादिष्वेवो-
त्कर्ष इति प्राप्तेऽभिधीयते गृहीम एतदुत्कर्ष इति न तु द्विरात्रादिष्वेव
किन्तु अग्निष्टोमाधिकमात्रे दीर्घशब्दोपपत्तेः अविशेषेण संस्यासु द्विरा-
त्रादिषु चोत्कर्षः, संस्यासु चास्त्यर्थात्प्रदेयविवृद्धिः, न च चोदकप्राप्तपरि-
माणविरोधः दीर्घपर्वसोमग्रहणेन दशमुष्टिर्त्रिपर्वपरिमाणयोरविरोधात्,
अपि च न दशमुष्टिर्त्रिपर्वपरिमित एव प्रकृतौ 'सोमः अवशिष्टानामं-
शूनामुपसमूहनवचनात्तत्र परिमाणाभावः, श्रूयते हि "यद्वैतावानेव सोमः
स्याद्वावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यात्त्रापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्यवशि-
ष्टानंशूनूपसमूहति सदस्यानेवान्वाभजती"ति तस्मादस्ति प्रदेयवृद्धिः अर्था-
त्संस्यासु सत्यां च धृत्या इति वाक्यशेषोपपत्तिः, अतो ऽविशेषेण संस्यासु
द्विरात्रादिष्वेवोत्कर्षः न तु संस्यास्त्वेवेति भ्रमितव्यम् । अविशेषादेव,
न च प्रकरणाद्विशेषः संस्यानां प्रकरणाभावात् अतो वाक्येनैव सम्बन्धः
तच्चाविशिष्टमिति सर्वगामिता ॥

प्रवर्गनिषेधस्य प्रथमप्र-
योगविषयताधिकरणम् ।

सू० संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणा-
त्स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमेऽस्ति प्रवर्गः "पुरस्तादुपसदां प्रवर्गं प्रवृणक्ती"ति तं
प्रकृत्य श्रूयते "न प्रथमयज्ञे प्रवृज्या"ति, तत्र संशयः किं ज्योतिष्टोमाङ्गमयं
प्रतिषेधः? अथ प्रथमप्रयोगाङ्गं? मिति, यदि प्रथमयज्ञशब्दे ज्योतिष्टोमनाम
ततो वाक्यप्रकरणाभ्यां ज्योतिष्टोमाङ्गम् । अथ प्रयोगवचनस्ततो वाक्येन प्रक-
रणं बाधित्वा प्रयोगाङ्गतेति तत्र यज्ञ-शब्दस्य यागवचनत्वात्प्रथमशब्दस्य

च तद्विशेषणत्वाद्यागनामता तत्रापि प्रकरणाज्योतिष्टोमनामता, विस्पष्टं च वाक्यान्तरे सामानाधिकरण्यम् “एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्यो-
तिष्टोम” इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमानत्वात्, स हि प्रथमं प्रयुज्यते “य
एतेनानिष्ट्वे”ति वचनात् तस्मात् वाक्यात्प्रकरणाच्चायं क्रतोरङ्गं तदुच्यते
वाक्यादेष प्रयोगाङ्गं प्रयोगः प्रथमो यीतः । प्रथमशब्देन हि यदप्रवृत्तपूर्वस्य
कर्तुराद्यं प्रवर्तनं तदुच्यते न तु क्रतुः कश्चित् स तु प्रयोगविषयत्वाल्लक्ष-
णया गम्यते । नन्वितरत्रापि यज्ञशब्देन लक्षणया प्रयोगे वर्तितव्यं स्यात्
नायं दोषः, जघन्यो हि यज्ञशब्दो लक्षणयाऽपि नीयमानो न दुष्यति,
मुख्यस्तु प्रथमशब्दः श्रुतिवृत्तो यहीतव्यः “एष वाव प्रथम” इति, “य एतेना-
निष्ट्वेत्यस्यार्थवादत्वात्वाकृप्तशक्तिकल्पनया नामधेयत्वमवगमयितुमलं त-
स्मात् प्रयोगाङ्गं, प्रथमयज्ञे प्रयोगे न प्रवृज्यादिति, यत्त्वाग्निष्टोमे प्रवृणक्तोति
वाक्यान्तरं तदनन्यार्थत्वात्प्रथमप्रयोगविषयमेव प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थं
तेनाग्निष्टोमप्रथमवत्प्रयोगे विकल्पः स च व्यर्थास्यतः वचनान्तरात्
तथा हि श्रूयते “कामं तु योऽनूचानः स्यात्तस्य प्रवृज्यादि”ति तेनाग्निष्टो-
मप्रथमप्रयोगेऽनूचानस्य नित्यं प्रयोगः अन्येषां नित्यमप्रयोगः, अतिरात्रप्रथ-
माहारे तु सर्वेषामेवाप्रयोगः प्रतिप्रसवाभावात् ।

पौष्णपेषणस्य विकृतौ सू० पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोद-
विनियोगाधिकरणम् । नात्प्रकृतौ ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः “पूषा प्रपिष्टभाग” इति पेषणं प्रकरणे पूषाभावा-
द्यत्र पूषा तत्र वाक्यादुत्कृष्यते इति प्राप्ति सूत्रमेतत् ।

पौष्णपेषणस्य चरा- सू० तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ १४ ॥
वेव निवेशाधिकरणम् ।

तत्पेषणं किं चरौ पशौ पुरोडाशे च विधीयते? ऽथवा चरावेवे? ति
संशयः, अविशेषणं सर्वत्र स्यादिति प्राप्त उच्यते “पुरोडाशेऽन्यतः सिद्धं
पशावाकृतिनाशनम् । पेषणं तेन न तयोर्विधातव्यं चरौ पुनः ॥ अविधात-
कमप्राप्तमिति तत्र विधीयते ॥ पुरोडाशे हि चोदकादेव सिद्धं पेषणमिति

न विधातव्यम् । नन्वन्यदिदं पेषणं अपणोत्तरकालं वचनबलाद्विध्यति न
अश्रवणात्, न हि पाकोत्तरकालमिदमन्यत्पेषणमिति वचनमस्ति पेषणमात्रं
श्रुतं तच्च प्राप्तं न विधातव्यम् । ननु विधिबलादेवान्यत्स्यात्, न तस्या-
प्राप्तपेषणे चरावर्यवत्त्वात् ईदृशां च कल्पनायामसामर्थ्यात् गौरवं चात्य-
न्ताप्राप्तपेषणान्तरविधौ स्यात्, एवं पशावपि सात्राय्यविकारित्यऽन्ताप्रा-
प्तम् । “हृदयस्यायेऽवद्यतीति विहितहृदयाद्याकृतिविनाशनं च चरौ
त्वविधातकं पिष्टकचरावपि पाकवैशद्येन चरुशब्दप्रयोगात् चोदकप्राप्तं
च तत्प्रयोजनाभावाच्चिवर्तमानं प्रतिप्रसूयत इति लाघवात्तत्रैव पेषणम् ।

पेषणपेषणस्यैकदेव-
त्ये निवेशाधिकरणम् ।

सू० एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ १५ ॥

चरावेव पेषणमिति स्थितं तत्र संशयः, किं यत्रान्यसहितः पूषा देवता
तत्राप्येतत्पेषणं मुत यत्रैव केवलं इति, तदर्थं च किं देवताप्रयुक्तमिदं पेषणं
मुत तद्वैवत्यागापूर्वप्रयुक्तं मिति तत्र “यज्ञप्रकरणाभावाद्वाक्ये चाश्रवणा-
दिदम् । पेषणं देवताधर्मो नापूर्वस्यान्यधर्मवत्,” अन्ये हि धर्मोः श्रुत्यादिभिः
प्रकरणाद्वा यज्ञापूर्वसंयोगिनो गम्यमाना युक्तं यत्तस्यैव फलवतोऽङ्गं भवन्ति
न निष्फलाया देवतायाः, पेषणं त्विदं न यज्ञाङ्गं प्रकरणाभावात्, वाक्ये च
पूषमात्रश्रवणात् अतस्तत्स्वरूपप्रयुक्तं, स च द्विदेवत्येऽपि विद्यत इति तत्रापि
पेषणं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते “देवता निष्फला नैव पेषणस्य प्रयोजिकाः ।
उपादानं च यागस्य भागशब्देन विद्यते । मुख्यार्थोसंभवाद्यागलिलक्षयिष-
याऽत्र हि । श्रूयते भागशब्दोऽयं नानुपादानमस्त्यतः ॥ स च यागोद्विदेवत्यो
द्वयव्यासक्तत्वाच्चैकेन पूषणा वा शक्यते व्यपदेष्टुम्, ऐन्द्रागनाविव यहपुरोडाशौ
आग्नेयेन्द्रपीतशब्दाभ्यां, यद्यपि चात्र तद्वितसमासानन्तर्गतत्वात्पूषणा न
वृत्त्यसामर्थ्यं तथापि भागशब्दार्थस्यैव द्विदेवत्ये पूषविशिष्टस्याभावाच्च
तत्र पेषणम्, एकदेवत्ये तु तदिति सिद्धम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

निवीतस्यार्थवा- सू० निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्र-
दत्ताधिकरणम् । धानत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामु-
पवीतं देवानामुपव्ययते” इति, निवीतं मनुष्याणामिति किमयं विधिः? इत्यर्थ-
वाद्दोऽयमुपवीतविधेः रिति, अर्थवादत्वमौदुम्बराधिकरणन्यायेन सिद्धं, यदा
विधिस्तदा विचार्यते कृत्वाचिन्तेयं तत्र षष्ठीश्रुत्या शुद्धमनुष्यधर्म इत्येकः
पूर्वः पक्षः, श्रुतिप्रकरणयोरविरोधात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मो लोहितोष्णीषादिवदि-
त्यपरः, प्रकरणाच्छुद्धक्रतुधर्मः प्रयाजादिवत् मनुष्यग्रहणं तु कर्तुं सम्बन्धानु-
वाद इत्यन्यः, अनुवादस्यानर्थक्यात्प्राचीनावीतोपवीतवैषम्यात्प्रकरणाविरो-
धाय प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्यदानादि तस्य धर्म इत्यपरः, प्राची-
नावीतोपवीतयोः स्वतन्त्रपितृदेवताप्रधानकर्मविषयत्वादवैषम्याच्चिवीत-
मपि स्वतन्त्रं यन्मनुष्यप्रधानमातिथ्यादि कर्म तद्धर्म इत्यपरः, सर्वेषामेते-
षामशोभमानत्वात्पुरुषार्थत्वे च फलकल्पनाद्विधेकवाक्यत्वात्प्रकरणाविरो-
धाच्चार्थवादत्वमेव पूर्वोक्तं ज्ञाय इति कृत्वाचिन्तोद्घाटनम् ॥

सू० उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुपवीतं श्रुतमुपव्ययत इति, तत्र संशयः किमिदं
सर्वदैवकर्माङ्गं? नत दर्शपूर्णमासाङ्गं? मिति तत्र “मृताग्निहोत्रे प्राचीनावीती
दोहयेद् यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति सिद्धवद्देवाग्निहोत्रे यज्ञोप-
वीतानुवादलिङ्गेन प्रकरणं बाधित्वा सर्वार्थत्वमवगम्यते, न च दर्शपूर्णमा-
सस्यस्यैवायमनुवादः विप्रकृष्टत्वाद्वेभ्य इति च बहुवचनानुपपत्तेः, वैक-
ल्पिकेन्द्रैकदेवत्वत्वात्सान्नायस्य, अग्निहोत्रे त्वग्निसूर्यप्रजापत्यभिप्रायमुप-
पन्नं बहुवचनमिति तद्गतस्यैवायमनुवादः, स च दर्शपूर्णमासप्रकरणोल्ल-
ङ्घनेन सर्वार्थत्वे घटत इति प्राप्ते ब्रूमः प्रकरणादृशपूर्णमासाङ्गम् । अग्नि-
होत्रगतं तु लिङ्गं यथाप्राप्ति वर्णयितव्यमिति सन्निकृष्टाभावाद्द्विप्रकृष्टमपेत्य

प्रवर्तते बहुवचनं तु प्रकृतिविकृतिदेवताऽभिप्रायमित्यविरुद्धं, सोऽयं लिङ्ग-
प्रकरणविरोधाविरोधविचारः ॥

सू० विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥

“उपच्ययत” इत्येतदुदाहरणं किमसौ विधिः? स्तानुवादः? इति
“नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती”ति, स्मृतिप्राप्तत्वादनुवाद इति प्राप्ते विधि-
रपूर्वत्वादित्याह पुरुषार्थतया हि स्मृतितः प्राप्तिः, अयं तु क्रत्वर्थतया
विधिः आप्तत्वात् । अथवैवमधिकरणम् । उपच्ययत इति स्मृतिप्राप्ता-
नुवादः स्मृतिश्चाविशेषेण स्यतेति सर्वकर्मार्थतया प्राप्तमनूयत इति
पूर्वः पक्षः संयोगभेदाद्विधिः अतश्च प्रकरणादृशपूर्णमासाङ्गमिति सिद्धा-
न्तः । एवं चाग्निसंहोत्रे श्रूयते “यज्ञोपवीती देवेभ्यो दोहयतीति,
किमयं देवाग्निसंहोत्राङ्गतया यज्ञोपवीतस्य विधिः? उत दर्शपूर्णमासादि-
षु प्राप्स्य प्राचीनावीतस्तुत्यर्थोऽनुवादः? इति तत्र प्राचीनावीती दोहय-
तीति अग्निसंहोत्रस्य मृतावस्थायां वचनादयज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोह-
यतीति तस्यैव जीवदवस्थायामुपवीतं गम्यते, तच्चाप्राप्तमित्यनुवादसरूप-
स्यापि हि शब्दपरित्यागेन विधित्वं गम्यते स्यितं तावदपर्यवसितम् ॥

सू० उदञ्चं चापूर्वत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रैव श्रूयते “ये पुरोदञ्चोदभास्तान् दक्षिणायान् स्तृणीया”दिति
ये पुरोदञ्च इति किं विधिः? स्तानुवादः? इति प्राप्स्यभावाद्यच्छब्दोपब-
द्धस्यापि व्यवहितकल्पनया वाक्यभेदेन च विधित्वं गम्यते ये पुरा जीव-
दवस्थायां दभास्ते उदञ्चः कार्या इत्येकं वाक्यं, तान् दक्षिणायानिति च
मृतावस्थायां वाक्यान्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः यच्छब्दोपबन्धाद्विध्यभावादि-
ध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चानुवादत्वम्, अस्ति च प्राप्तिः “अथवन्पुदगयाणी”ति
स्मृतेः, न चेदमेव स्मृतेर्मूलम् । अस्याग्निसंहोत्रविषयत्वात्स्मृतेश्च अविशेषेण
सर्वविषयत्वादवश्यं मूलान्तरं कल्पनीयं तस्मिंश्च कल्पिते तत एवाग्नि-
होत्रेऽपि प्राप्तेरयमनुवाद इति स्थितादुत्तरं “यज्ञोपवीतीति हि देवेभ्यो-
दोहयती”ति हि शब्दोपबन्धात्प्राचीनावीतविधिषेप्तत्वादनुवादत्वं तावद्

गम्यते तद्यदि कथं चिदपि प्राप्तिर्न स्यात् ततो भङ्गत्वा रूपं विधित्वम-
ध्यवसीयेत अस्ति च दर्शपूर्णमासादिषु प्राप्तिरिति तदपेक्षत्वादनुवादोप-
पत्तौ न रूपभङ्गो युक्तस्तस्मादनुवादः ।

सू० विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ ५ ॥

मृताग्निहोत्रे एवं श्रूयते “अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि
हि देवेभ्यो धारयती”ति किमयं जीवदग्निहोत्रे विधिः? इतानुवादः?
इति पूर्वेण न्यायेनानुवादः कुतश्च प्राप्तिः? आचारात्, सर्वमभ्याहितं
द्रव्यं प्रच्छाद्यैव देशान्तरं नेतव्यमित्याचारात्प्राप्तम् । अतोऽग्निहोत्रद्रव्य-
मपि गार्हपत्यादाहवनीयमानीयमानमाच्छादयितव्यं तत्केनेति समिद्धा-
रणविधानं तत्रियमादृष्टार्थं भवति समिधा प्रच्छादयेदिति सा चोपरि-
धार्यमाणा प्रच्छादनत्तमा नान्यथेति प्राप्तमुपरि धारणमनूयत इति प्राप्ते
ब्रूमः विधिपूर्वत्वात्, न ह्याचारादपरिप्राप्तिः आच्छादनासमर्थत्वात् “सुगद-
ण्डे समिधमुपसंगृह्ये”ति च श्रवणादृण्डप्रदेशेऽसौ धारयितव्येति कुतोऽनया
हविषः प्रच्छादनम्, अतोऽप्राप्तत्वाद्वि शब्दपरित्यागेन विधिः, अनुवादानु-
पपत्त्या हि विधिकल्पनं दिग्विभागश्च तद्वत् “ज्योतिष्टोमे प्राचीनं वंशं-
करोती”ति विधाय श्रूयते “प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं
मनुष्या उदीचीं रुद्रा” इति, तत्र प्रतीचीं मनुष्या” इत्यत्र निवीताधिकरण-
वत्सर्वं पक्षा रचयितव्याः, का पुनर्विशेषाऽऽशङ्का? सोच्यते निवीतं मनुष्या-
र्थमित्यत्र न स्तुतिरप्याज्जस्येन गम्यत इति दूरापास्तं विधित्वम् । इह
त्वभजन्तेति पुरा कल्पेन पूर्वपुरुषाचरितत्वेन प्रशंसा गम्यते तथा च
सुकल्पो विधिरित्यतो विधित्वं युक्तमितीमामाशङ्कां निवर्तयितुमिदमधि-
करणम् । *

१ स्तरेष्विषेषावस्थानादिति पा० ।

* अत्र सूत्रव्यवस्थानमत्यन्तमाकुलं तद्यथा दिग्विभागानुवादताधिकरणत्वेन
व्याख्यातं “दिग्विभागश्च तद्वत्सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वा”दिति सूत्रमतिप्रसिद्धमपि शाबर-
भाष्ये अधिकरणसूत्रव्याख्यानकृतपरिकरैरपि पार्थसारथिमिश्रैर्न व्याख्यायि, भाष्ये अस्-
ष्टावराण्यपि च “उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात्” १ “विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्”
२ “उदकस्य चापूर्वत्वात्” ३ “विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्” ४ एतानि चत्वारोह

परुषि दितादीनामनुवादाऽधिकरणम् ।

सू० परुषि दिनपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ ६ ॥

“यत्परुषि दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां”मिति तथा “यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामिति घृतं देवानामस्तु पितॄणां निष्पन्नं मनुष्याणां”मित्यत्र मनुष्यसंयुक्ता उदाहरणं तथा “यो विदग्धः स नैर्ऋतः योऽश्वतः स रौद्र” इति अत्रापि विध्यर्थवादादिपक्षा निवृत्तवदेव सर्वं योज्याः, विशेषाशङ्का त्वेषा विधित्वेऽपि न फलकल्पनं लौकिकानां मेव क्लृप्फलानां लवनमानाभ्यञ्जनक्रियाणामन्तरा पूर्णनिष्पन्नमिति विशेषनियममात्रविधानाच्चियमादृष्टमात्रं न निवृत्तवदत्यन्ताप्राप्तविधानेनादृष्टक्रियाफलकल्पनेति यो विदग्ध इत्यपि प्रसिद्धयोरेव नैर्ऋतरौद्रयोर्विदग्धत्वाश्चतस्रगुणमात्रविधानाल्लाघवमतो विधिरित्येतां शङ्कां निवर्तयितुमतिदेशः ।

अनृतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मताऽधिकरणम् ।

सू० अकर्मक्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ७ ॥

क्रतौ पुरुषे चार्थतः प्रसक्तं पदार्थं प्रतिषेधतः क्रतुप्रकरणगताः प्रतिषेधा इहोदाहरणं दर्शपूर्णमासयोर्हि “नानृतं वदेदि”ति हि श्रूयते तत्र संशयः किमयं पुरुषधर्मो विधिः ? उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽनुवादः ? किं वा शुद्धक्रतुधर्मोऽनुवादः ? अथवा शुद्धक्रतुधर्मो विधिः ? रिति, तदर्थं च प्रतिषिध्यमाना या क्रिया विचारयितव्या किमर्था सती प्रतिषिध्यते किं क्रत्वर्था ? किं वा पुरुषार्थयमिति, ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यं किमाख्यातं कर्त्तारमभिधत्ते न वेति, तत्र “प्रतीतेः स्मरणात्कर्तृविशेषैरपृथक्श्रुतेः कर्तृवाचित्वमाख्यातप्रत्ययस्यावसीयते, वदेदित्याख्यातात्कर्त्ताऽवगम्यते यश्च यतोऽवगम्यते स तस्यार्थः

व्याख्यायित, केचित्तु “न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम्” “सतो वालिङ्गदर्शनम्” इति सूत्रद्वयमधिकमास्थिताः पूर्वाक्तं चतुः सूत्रीं निरुक्तसूत्रद्वयसंबलितां षट्सूत्रीमाचक्षते अधिकरणसूत्राणां संदर्भाऽप्याकुलः अकर्मक्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यादित्यनृतवदननिषेधाधिकरणं परुषि दितादीनामनुवादाधिकरणानन्तरं व्याख्यातं भाष्ये, इह पुनर्वपरीत्येनेति पाठसारस्वत्कुलतया वृत्तिवार्तिकयन्यालोचनया पाठतत्त्वविवेकः करणीय इति मन्यते ।

तथा “कर्तरि कृदित्यधिकृत्य” “लः कर्मणि चे”ति चकारेण कर्तृवाचित्वं स्मृतं पचति देवदत्त इति च कर्तृविशेषवचनैर्देवदत्तादिपदैः सामानाधिकरण्यात्कर्तृवाचिता, स च प्रत्ययार्थत्वात्प्रकृत्यर्थं वदनं प्रति प्रधानभूत इति वदनं तावत्पुरुषार्थं यदर्थं च वदनं तदर्थः प्रतिषेधोऽपि न्याय्यः, कुत एतत् प्रतिषेधस्यानिष्टबोधकत्वात् इष्टविपरीतं चानिष्टं तद्वदा यस्येष्टं तद्विपरीतं तदा तस्यानिष्टं भवति, तद्वदि प्रतिषेध्यभूतां वदनक्रियामनुवदन्वदेदिति शब्दः पुरुषार्थतया पुरुषेष्टसाधनतया तामुपस्थापयेत्ततः प्रतिषेधोऽपीष्टविपरीतसाधनतां बोधयन्ननुवादावस्थाप्रतिपन्नस्यैवेष्टस्य विपर्ययं फलत्वेनावलम्बते नेष्टान्तरस्य अप्रतिपन्नत्वात्, तदयमर्थः—यत्पुरुषोपकारितया प्रसक्तं वदनं तन्न तथा किं त्वपकारमेवास्य साधयतीति तेन श्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थः प्रतिषेधः । यस्तु स्मार्तः प्रतिषेधस्तस्याप्येतदेव मूलं भविष्यतीत्येकः पक्षः श्रुतिप्रकरणयोरविरोधात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽयं जज्जभ्यमानमन्त्रवचनवत्कर्म कुर्वाणस्यानृतं वर्जयितव्यमिति, सोऽयं स्मृतिप्राप्तानुवादः, स्मृत्यैव हि पुरुषस्योपनयनप्रभृत्यामरणान्निषिद्धमनृतं तन्मध्यावर्तिनोश्च दर्शपूर्णमासयोस्तत एव वर्जनं प्राप्तमित्यनुवादः । न चास्मिन्यत्ने मूलमूलित्वं, श्रुतेः क्रतुविषयत्वात् स्मृतेरा^१युर्विशेषावस्थानादिति द्वितीयः पक्षः प्रयाजादिवत्क्रत्वर्थ एवारादुपकारकः प्रतिषेधः, सोऽपि त्वनुवाद एव पुरुषो हि स्वार्थमेवानृतं वर्जयतीति प्राप्तमेव क्रतावपि वर्जनं, न हि पुरुषं विहाय क्रतावनृतं सम्भवति पुरुषे च निषिद्धमिति कुतः क्रतौ प्राप्तिः तस्मादनुवाद इति तृतीयः पक्षः । अत्राभिधीयते “क्रत्वर्थत्वेऽपि यत्तावदनुवादत्वमीरितम् तत्र संयोगभेदेन विधिरेव हि गम्यते अमृतवदनस्य पुरुषार्थेन हि स्मार्तेन प्रतिषेधेनैतदवगमनृतं वदतः पुरुषस्य प्रत्यवायो भवति वर्जनात् स न भवतीति न क्रतोः किञ्चित्द्वावाभावयोर्वैगुण्यमवैगुण्यं वा तेन यः प्रत्यवायमभ्युपेत्य क्रतुमविगुणं चिकीर्षति तस्य नानृतं वर्जनीयं स्यात् क्रत्वर्थेन तु प्रतिषेधेन क्रतुगत एव प्रत्यवायोऽनृताद्ववतीति बोध्यते इत्यर्थभेदान्नानुवादः । तथाऽतिक्रमेऽपि पुरुषार्थातिक्रमनिमित्तं, प्राय-

१ तत्रियमार्थं दृष्टार्थमिति पा. ।

श्चित्तं, क्रत्वर्थत्वे क्रतुदोषनिमित्तं प्रायश्चित्तमिति शेषः । एवमेव क्रतुयु-
क्तपुरुषसंस्कारपक्षेऽपि क्रत्वर्थत्वतुल्यासंयोगान्तरं व्याख्येयं, तत्र तावदनु-
वादः इदानीं क्रतुयुक्तस्य पुरुषस्य धर्मः ? उत शुद्धक्रतुधर्मः ? इत्येतावदवशिष्यते
तत्रोच्यते “आख्यातप्रत्ययाः सर्वे क्रियाया अधिधायकाः । तत एव प्रतीतस्य
न कर्तुरभिधेयता ॥ न स्मृतिः कर्तुर्वाचित्वे संख्यावाचित्वगोचरा सामानाधि-
करण्यं च लक्षणातो गवादिवत् । अन्यन्यलभ्या हि शब्दार्थो भवति कर्ता चा-
ख्याताभिहितभावनाऽविनाभावादेव लभ्यमानो नाभिधेयो भवितुमर्हति ।
स्मृतिरपि नास्याभिधेयतामाह किं तु तत्संख्यावाचितां “लः कर्तरी”ति वि-
भक्तिशास्त्रस्य “द्वेऋयोर्द्विवचनैकवचने” इत्यस्य च संख्याशास्त्रस्यैकवाक्य-
त्वात् अत्र द्वेऋयोरिति द्विवचननिर्देशादसत्यपि भावप्रत्यये भावप्रधानो
निर्देशो द्वित्वैकत्वयोरिति द्रव्यपरत्वे हि द्वयोरेकस्य च सन्निपाते बहुत्वोप-
जननाद् बहुवचनं स्याद् द्वेऋष्विति, तदयमर्थः कर्तुरेकत्वे लकारैकवचन-
मिति अनभिधेयोऽपि कर्ता धात्वर्थभावनाभ्यामेव प्रतिपन्न इति नानुपपन्नं
अद्विशिष्टसंख्याभिधानं, सामानाधिकरण्यं च गौः शुक्ल इति वल्लावणिककर्त्र-
भिप्रायमुपपन्नमिति नाभिधेयः कर्ता । तेन श्रुतिविरोधाभावात्क्रत्वर्थ एवायं
प्रतिषेधः स च संयोगान्तरत्वाच्चानुवादः ।

जज्जभ्यमानधर्माणां प्र-
करणे निवेशाधिकरणम् ।

सू० अहीनवत्पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “जज्जभ्यमानो ऽनुब्रूयान्मयि दत्तक्रतू” इति,
तत्र संशयः किमेतन्मन्त्रवचनं शुद्धपुरुषधर्मः ? उत क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारः कर्ता-
रेवाहुः ? मिति, तत्र “जज्जभ्यमानधर्माऽयं वाक्यात्प्रकरणेन न तु । क्रत्वङ्गं
दुर्बलं तच्च तेनास्य पुरुषार्थता” । नन्वेवं फलं कल्पनीयं, नैष दोषः वाक्या-
वगतजज्जभ्यमानपुरुषार्थत्वबलेन तत्कल्पनस्य न्याय्यत्वात् सत्यां च फला-
काङ्क्षायां “प्राणापानावेवात्मन् धत्ते” इति वाक्यशेषेणैव रात्रिसत्रवत्फलला-
भात् “सत्यं यदि विरोधः स्याद्वाक्यप्रक्रियोरिह । ततः फलं प्रकल्प्येत न
त्वत्रास्ति विरोधिता ॥ जज्जभ्यमानः पुरुषः कर्तावपि हि विद्यते । तत्सं-
स्कारमुखेनैव क्रत्वर्थत्वं भविष्यति ॥ अवश्यं हि फलं कल्प्यं तदध्याहार-

तोवरम् । प्रकृतैर्नैव सम्बन्ध इति क्रत्वर्थता स्थिता” एकदेशिनां तु नात्र क्रत्वर्थता सिध्येत् निमित्तं हि जृम्भिका, निमित्तं चाधिकारिविशेषणम् अतो जृम्भिकानिमित्तयुक्तस्य पुरुषस्याधिकारिणोऽत्र वाक्ये श्रुतस्य लाभात्कार्यस्य च फलानपेक्षत्वादनपेतं संपूर्णं वाक्यं न प्रकृतसम्बन्धमुपेयात्स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थं स्यादित्यास्तां तावत् ॥

अवगारणादीनां
पुमर्थाधिकरणम् ।

सू० शंयौ सर्वपरिदानात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमांसयोः श्रूयते “यो ब्राह्मणायावगूरेत्तं शतेन यातया तस्माद्ब्राह्मणाय नावगूरेत्” इति, तत्र संशयः किमेष प्रतिषेधः क्रत्वर्थः? उत पुरुषार्थः? इति संशयः, तत्र “फलाभावात् क्रतोश्चापि प्रकृतत्वात्तदर्थता । कृत्वात्तु फलस्यायं पुरुषार्थो न तु क्रतोः” यातयादिति हि साध्यतया यातना गम्यते न पूर्वाधिकरणवत् प्राणापानधारणं वर्तमानतया निर्दिश्यते साध्यत्वाभिधानादेव यातनायाः साध्यत्वं न स्वर्गादिवत्कामोपबन्धापेक्षम् । न हि प्रत्यवायः केनचित्काम्यते तस्मात्फलवत्त्वात्पुरुषार्थमवगूरेत्तं न क्रत्वर्थम्, एकदेशिनां तु अवगूरेत्तस्य यातनाफलत्वं न सिध्येत् न ज्ञेयपर्यवसायित्वात्प्रतिषेधविधेः, न ज्ञेयविषयो हि कार्यात्मा विध्यर्थो वाक्यार्थः, कार्यं च न फलमपेक्षते अपेक्षमाणमपि न यातनायाः सम्बध्यते कर्तव्यस्य यातनाफलकत्वायोगात्, न च तत्साध्यतयाऽत्र यातना गम्यते किं त्ववगूरेत्तसाध्यतया तस्मात्तन्निर्णयफलत्वं यातनायाः, अत एव न नियोज्यविशेषणतयाऽपि स्वर्गादिवत्समन्वयः, नियोगफलं हि साध्यतया नियोज्यविशेषणं भवति नान्यत्, अत एव न विषयीभूतनज्ज्ञेयफलं विधेयस्य यातनाफलकत्वायोगात् नावगूरेत्तस्य फलं तदनुष्ठानस्य लौकिकत्वेन विधिसंस्पर्शाभावात्, उक्तं हि “लौकिके चानुष्ठाने यदि लौकिकात्प्राणात्प्रत्यवायो नावगम्यते कुतोऽन्यतः शक्यतेऽवगन्तु” इति, अतो न नज्ज्ञेयविधिपरेण वाक्येन यातनायाः फलत्वं शक्यमवबोधयितुम्, अनुपपत्त्यभावात्, वाक्येनैव तत्प्रतिपादेन वाक्यभेदः स्यात्, अवगूरेत्तभावेनापूर्वं कुर्यादवगूरेत्तं च प्रत्यवायफलमिति तस्मात्तन् फलत्वम् । ननु गम्यते अवगूरेत्तसाध्यता यातनायाः, सत्यं, गम्यते

किंमूला त्वियमवगतिरिति प्रमाणमस्यां मृगयमाणा न लभामहे प्रत्यक्षा-
दीनां द्रष्टव्यत्वात्, शब्दस्य चान्यपरत्वेन तत्र प्रामाण्यायोगात्, निर्मूला-
वगतिरुत्पत्तिरपि प्रतिभावन्न समीचीना भवति । अथापि वाक्याभेदमङ्गी-
कृत्य शब्दस्यात्र प्रामाण्यमुच्यते तथाऽप्युक्तम्, कार्यपरत्वेन हि शब्दानां
व्युत्पत्तिः, अवगूढं च यातनाफलसाधनमिति सिद्धरूपो विनियोगः
कथमिव शब्देन प्रतिपाद्येत व्युत्पत्तिविरहात्, कथं चावगूढं क्षणिकं
कालान्तरभावितो यातनां साधयेत्, अपूर्वद्वारेणेति चेत् न अन्यद्वारेणा-
न्यस्य साधनायोगात्, योगे वा यागादेरपि तथात्वोपपत्तेरपूर्वाभिधानमु-
त्सीदेत्, तद्विहापि यागादिविषयमिवावगूढविषयं कार्यात्मकमपूर्वमभि-
धेयमापद्येत, न चैवमिष्टं तस्मादर्थवादमात्रं न तु फलं स्यादित्यास्तां
तावत् ॥

मलवद्वारासंवादनपेधस्य
पुरुषधर्मताधिकरणम् ।

सू० प्रागवरोधान्मलवद्वाससः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “मलवद्वाराससा न संवदे” इति, किमयं प्रति-
षेधः क्रत्वर्थः ? उत पुरुषार्थः ? इति प्रकरणात्क्रत्वर्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते ताम-
वरोध्य यजेतेति वचनात्सर्वस्मादेव क्रतुव्यापारान्वृत्ता रजस्वला तेन
नानया संवादस्य क्रतौ प्रसक्तिः प्रसक्त्यभावाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः, पुरुषस्य
हि स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानस्य रजस्वलया प्रसज्यते संवादः तेन यत्र प्रस-
क्तिस्तत्र प्रतिषेध इति पुरुषार्थता ॥

सुवर्णधारणादीनां पु-
रुषधर्मताधिकरणम् ।

सू० अप्रकरणे तु तद्वर्मस्ततो विशे-
षात् ॥ ११ ॥

अनारभ्य श्रूयते “तस्मात्सुवर्णे हिरण्यं भार्य” इति, अत्र संशयः किं
हिरण्यधारणमिदं क्रत्वङ्गुतया विधीयते ? उत क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धार-
णसंस्कारो विधीयते ? अथवा हिरण्यं हस्तेन भवतीति विहितधारणानुवा-
देन सुवर्णता शोभनरूपता विधीयते ? तद्विरुद्धं भार्यं तत्सुवर्णमिति, आहो-
स्विद्विरुद्धधारणा पुरुषार्थतया विधीयते ? इति, तत्र “पुरुषार्थत्वपत्ते हि

१ तामपरुध्यति पा० ।

फलं कल्प्यमतकृतोः । अङ्गं स्याद्वैदिकत्वेन क्रियात्वेन च साम्यतः” ॥ यद्यपि तावद्विहरणविशिष्टधारणविधिस्तथाऽपि तस्य फलापेक्षायां वैदिकत्वक्रिया-
त्वसामान्याद्वैदिकमेव कर्मापतिष्ठत इति तादर्थ्यमेवारादुपक्रियारूपेणापि
युक्तं, नात्यन्तानुपस्थितफलकल्पना । अथवा धारणस्य स्वभावत एव धार्य-
माणसंस्कारत्वात्कृत्यश्रुत्या च हिरण्यस्य प्राधान्यावगमाच्चिप्रयोजनस्य च
लौकिकस्य संस्कारायोगात् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारविधानम्
अथवा लाघवाद्धारणमप्यनूद्य सुवर्णताविधिः त्रेधाऽपि तावत् क्रत्वर्थ-
मिति प्राप्तेऽधीयते, “न क्रतुस्तद्विहरणं वा धारणं वात्र गम्यते । तस्माच्च
क्रतुशेषत्वं विधेस्तु पुरुषार्थता ॥ स्वर्गाद्युत्पत्तेरपि क्रियात्वादित्यत्र च
वैदिकत्वादुभयमपि तुल्यं पर्युपस्थापकमिति नैकान्ततः क्रतोरुपस्थानं
येन विशिष्टविधिपक्षेऽपि क्रत्वर्थता स्यात्, न च क्रतुगतहिरण्यप्रतीति-
र्येन तदनुवादेन संस्कारविधिः स्यात्, लोकेऽपि हिरण्यसद्भावात्, न हि
क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनं येन बाहः क्रतुद्रव्यमेव स्यात् न पुरुषार्थं हि तदिति चतुर्थं
वक्ष्यामः । ननु क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिः संस्कार्यत्वादिति चेत् न इतरेतरा-
श्रयात् क्रतुगतहिरण्यानुवादिनश्च ये संस्कार्यत्वं, तन्निश्चये च निष्प्रयोज-
नस्य तदयोगात्क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिरितीतरेतराश्रयत्वं, न हि स्वभावतः
संस्कार्यता अदृष्टार्थत्वेऽपि धारणाविरोधात्, कृत्यप्रत्ययश्च कर्मत्वं सा-
ध्यतामात्रमाह न शेषित्वम्, अत एव न धारणानुवादेनापि गुणविधिः
क्रतुगतधारणाप्रतीतिरन्यत्रापि धारणसम्भवात् अतो न क्रत्वर्थत्वं विधिवशा-
च्चावश्यं भवितव्यं फलेन तत्रार्थवादाभावे स स्वर्गः स्यादिति, सद्भावे तु
तद्गतमेव फलं यथेह भातृव्यस्य दुर्वर्णत्वमात्मनश्च शोभनरूपता तस्मा-
त्पुरुषार्थत्वम् ।

जयादीनां वैदिककर्माङ्गताधि-
करणम् ।

सू० शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्सर्व-
कर्मणाम् ॥ १२ ॥

क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारप्रसङ्गात्पूर्वाधिकरणेऽनारभ्यवादः प्रस्तुतः
तत्प्रस्तावादेवाऽऽनारभ्याधीतानां जयादीनां वाक्येनैव कर्माङ्गत्वे सिद्धे
तद्विशेषश्चिन्त्यते “येन कर्मणेच्छेत्तत्र जयान् जुहुया” इति । के सर्वेषां लौकि-

१ येन कर्मणेच्छेदिति तु युक्तः पाठः ।

कवैदिककर्मणामङ्गं जयादयः? उत वैदिकानामेव येषामाहवनीयोऽस्ती? ति-
 विवारः, तत्राविशेषतः सर्वकर्मार्थत्वं प्रतीयते । तस्मात्कृ^१ष्यादिनापीच्छेत्त-
 त्राग्नौ जुहुयात् जया^२” यद्यपि कृष्यादीनामाहवनीयानास्ति जयादयश्चा-
 हवनीये हातव्यास्तायाऽपि ते स्वयमेव हेमत्वादाहवनीयप्रयोजका इति तद-
 र्थमेवाहवनीयं प्रणीय तेषु हूयमाना न दुष्यन्ति “तस्मात्तत्राप्यवैगुण्या-
 त्सर्वार्थाः स्युर्जयादयः । नैवं प्रधानवैदेश्याद्वैगुण्यं जायते यतः । यद्यप्या-
 हवनीयाभावकृतं नास्ति वैगुण्यं तथाऽपि प्रधानदेशत्वमेव गानामवगतं
 तदलाभात्कृष्यादिषु क्रियमाणा विगुणा भवेयुः क्षेत्रे कृषिराहवनीये च होम
 इति वैदेश्यं, वैदिकेषु त्वाहनीयादमत्सु प्रधानसादेश्यं लभ्यत इत्यवैगु-
 ण्यात्तत्रैव जयादयः ॥

वैदिकाश्वप्रतिपदे इष्टिक-
 तंव्यताऽधिकरणम् ।

सू० दोषात्विष्टिलौकिके स्याच्छास्त्रादि
 वैदिके न दोषः स्यात् ॥ १३ ॥

अत्राप्यनारभ्यवादस्यैव कृत्वर्थपुरुषार्थत्वविवारः, तैत्तिरीयाका हि
 काम्येष्टिकाण्डे “यावतो ऽश्वात्प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपाला-
 त्रिर्वपे” इति समामनन्ति, सेयं दातुरिष्टिर्न प्रतिगृहीतुरिति वक्ष्यते सा
 विचार्यते किं लौकिकेऽश्वदाने मित्रदायादेभ्यः स्नेहादिना विधिमनपेत्य
 क्रियमाणे निमित्ते पुरुषार्था विधीयते? उत वैदिके कर्माङ्गभूते ज्योतिष्टोम-
 पौण्डरीकादिविषये कृत्वर्थतया? उतोभयत्रे? ति, तदर्थं च किं दोषनिर्घा-
 तार्थम्? उत ने? ति तत्राविशेषादुभयत्रेति प्राप्तेऽभिधीयते “दोषनिर्घा-
 तकार्यं यत्रासौ तत्र गम्यते । लौकिके स च दोषोऽस्ति वैदिके न विधानतः”
 यद्यपि निमित्तावस्थायां दोषवान् योऽश्वप्रतिपद इत्यशक्यं विशेषं, विशि-
 ष्टानुवादे वाक्यभेदात्तथाऽपि कर्मणः फलापेक्षायां “स एवैनं वरुणपाशान्मु-
 ज्वतीति वाक्यशेषाद्विधानिर्घात एव फलमवसीयते, तेन यत्र दोषस्तत्रेष्टिः
 लौकिके चाश्वदाने “न केसरिणो ददाती”ति निषेधात् दोषोऽस्ति वैदिके तु
 कर्माङ्गदाने विशेषविधानात्तत्प्रतिषेधाप्रवृत्तेर्नास्ति दोषः, “तस्मात्कार्यवशा-

द्विष्टिलौकिके स्यात्तदुच्यते “दोषनिर्घातकार्यत्वे स्यादेवं न तु तनया ।
वरुणग्रहनिर्माकः फलमत्रावगम्यते । लौकिकेनाश्वदानेन नामावस्तीति
गम्यते” । वरुणस्य पाशान्मुञ्चतीति वरुणग्रहाज्जलोदरपयापात्रिर्माकः, न तु
लौकिकमश्वदानं जलोदरनिदानमिति प्रत्यक्षादिना, वैदिकसंहिताभिर्वाऽवग-
म्यते, नापि प्रतिषेधेन न केसरिणा ददातीति पापमात्रकल्पना स्यात्, न
चानेनैव तत्प्रतिपादनम् अस्य प्रसिद्धदोषानुवादेन तन्निर्घातकार्यं प्रायश्चित्ते-
ष्टिविधिपरत्वात्, तत्परत्वे वाक्यभेदात् अतोयोऽत्र दोषो निर्घात्यत्वेन
गम्यते नासौ लौकिकेऽस्तीति न तद्वशेन लौकिकविषयत्वम् । अथ वृणोतीति
व्युत्पत्त्या वरुणशब्दः पापमेव वदेत्ततः प्रसिद्धं परित्यज्य यथाकर्थाञ्चिद्वा
ख्यायमाने वैदिकेऽपि त्यागात् दुःखदर्शनात्तदेव वरुण-शब्देन शक्यमभि-
धातुम् इष्ट्या ऽऽङ्गारविनोदेन तद्दुःखशमनात्स एवैव वरुणपाशान्मुञ्चतीति
चोपपन्नं, तस्माच्च लौकिकविषयता, नाप्युभयत्र कुतः प्रसिद्धं ह्यश्वदानं
निमित्ततत्वेनोद्दिश्य नैमित्तिकं कर्म विधायते तस्य पूर्वप्रसिद्धाशालोच्यमा-
नायां नैमित्तिकस्य वैकित्वात्तत्सादृश्याद्वैदिकमश्वदानं शीघ्रमुपतिष्ठते
तेन तत्सम्बन्धकृतूपस्थानात्तादर्थ्यं गम्यते, ततश्च नैरपेक्ष्याच्च लौकिकस्य
ग्रहः फलकल्पना वा युज्यते, किंच “लौकिके पुरुषार्थत्वं वैदिके क्रतुशेषता ।
न चैकस्याभयार्थत्वं वैरूप्यादुपपद्यते” क्रत्वर्थत्वे प्रधानविधिपरत्वादप्रयो-
जकता पुरुषार्थत्वे तु स्वातन्त्र्यात्ययोजकत्वमिति वैरूप्यं, न च तदेकस्य
विधेर्युक्तं तस्माद्वैदिक एव स्यात् ।

दातुर्वारुणाऽप्यधिकः शम्
वारुणोऽधिकरणमिति वा ।

सू० अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ १४ ॥

इयमेवोष्टरुदाहरणं किमियं प्रतियहस्य स्वतन्त्रकर्तुः ? उत हेतुकर्तु-
र्दातुरिति, तदर्थं च प्रक्रमस्यार्थवादस्यापसंहारस्यविध्युद्दिश्यस्य च विरोधे
कस्य बलीयस्त्व ? मिति चिन्त्यते विध्युद्देशबलीयस्त्वे प्रतियहीतुः यावतोऽ-
श्वान्प्रतिगृहीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालात्रिर्वपेदिति वचनात्, अर्थ-
वादबलीयस्त्वे दातुः प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदिति प्रजापतिर्दाता

संकीर्तितो वरुणः प्रतिग्रहीता स स्वां देवतामार्हदिति स इति समानवि-
भक्तिर्निर्दिष्टः प्रजापतिः स्वां देवतां पूर्ववाक्ये सम्प्रदाननिर्देशाद्वरुणं तेन
प्रजापतिरश्वं दत्त्वा वरुणग्रहं प्राप्त इत्यर्थः । “स पर्यदोर्यत स एतं
वारुणं चनुष्कपालमपश्यत्तन्निवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यते”ति
सर्वत्र प्रजापतिरेव दाताऽनुषज्यते, तेन परकृतिस्वरूपेऽर्थवादे दातुरिष्टिर्व-
र्णितेत्यन्याऽपि दत्त्वेवं कुर्यादिति दातुरिष्टिर्वगम्यते तदेवं विरोधे किं
बलीयः इति तत्र विध्युद्देशस्य प्रधानत्वात्तदनुरेधेनार्थवादो व्याख्येयः,
दातुरपि तावद्वाप स्यात्किं पुनः प्रतिग्रहीतुरिति, तस्मात्प्रतिग्रहीतुरिति
प्राप्तेऽभिधीयते “असंज्ञातविरोधिन्वादर्थवादो यथा श्रुतः । व्याख्येयस्तद्वि-
रुद्धत्वाद्विध्युद्देशस्य लक्षणा” प्रातिगृहीयादिति हेतुकर्ताच्यते, अस्ति हि
तस्यापि हेतुकर्तृत्वं “तत्प्रयेज्जको हेतुश्चे”ति चकारात्, तस्मादुपक्रमबलाद्दा-
तुरिष्टिरिति, प्रपञ्चितं चैनदुलीयस्त्वं “श्रुतेर्ज्ञाताधिकारः स्या”दित्यत्र,
किमर्थं तर्हीदमधिकरणम् ? उच्यते ऋगादिशब्दा वेदेऽपि बहुलं दृष्टप्रयोगाः
गृह्णातिस्तु दातृव्यापारे न क्वचिदृष्टस्तेन नासौ तत्परत्वेन व्याख्यातुं शक्यत
इति विशेषाशङ्कानिवृत्त्यर्थमधिकरणम् । अथवा भाष्यकारान्तरैः सा लिङ्गादा-
त्विज्ये स्यादिति सूत्रानुसारात्प्रतिग्रहीतुरिष्टिराश्रिता तच्चित्त्यर्थमनेनैव
सूत्रेण दातुरिष्टिं प्रतिपादयितुं भाष्यकारोऽधिकरणान्तरं चकार, सूत्रद्वयं तु
पूर्वाधिकरणशेषत्वेन व्याख्येयं, यज्ञेऽप्यचोदितमिदं कर्मभेदे सति निर्णया-
शक्तः अत उभयत्र स्यादिति चोद्यं तस्योत्तरं सालिङ्गाद्वैदिकत्वसामान्यादा-
त्विज्ये ऋत्विक्सम्बन्धिनि वैदिके दाने स्यादित्यर्थः ॥

वैदिकपानव्यापदि सोमेन्द्र-
कविधानाधिकरणम् ।

सू० पानव्यापच्च तद्वत् ॥ १५ ॥

अनारभ्य श्रूयते ‘सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेद्यः सोमं वमती’ति तत्रापि
तथैव संशयः किं लौकिके सोमे रसायनाद्यर्थं पीते वान्ते पुरुषार्थतयेयमि-
ष्टि ? इति वैदिके कर्त्तव्यतया ? अथवाभयत्र ? इति, तत्राविशेषादुभयोर्दोषाद्वा
लौकिके भवेत् । दोषो ह्यत्रास्ति वमनादृष्टिरिन्द्रियवीर्ययोः । भवति हि वम-

नादिन्द्रियवीर्यवृद्धिः न वरुणपहवदत्यन्ताविद्यमानता तेन तत्संयोगाल्लौ-
किके स्यात्, वैदिके तु पानमात्रस्य शास्त्रार्थत्वाद्वमनेऽपि न कश्चिद्दोष इति,
नात्र प्रायश्चित्तविधिरर्थवान् एवं प्राप्ते ब्रूमः, “लोके हि वमनार्थैव पानादोषो
न विद्यते । सम्यग्जरणपर्यन्तं वेदे पानं विपद्यते” न तावल्लोके दोषोऽस्ति
वमनार्थमेव पानात् अतो न तद्वशेन लौकिक एवेति शक्यं वक्तुं, वेदे तु
सम्यग्जरणस्यापेक्षितत्वात्सम्यग्जरणपर्यन्तमेव पानं शास्त्रार्थः, तच्च वम-
नाद्विपद्यत इति अस्ति दोषः, तेन दोषवशादेव वैदिके स्यात्, यद्यपि
दोषश्रवणमर्थवादस्तथाऽपि लोके दोषाभावात्प्रतिकारापेक्षा नास्तीत्यन-
पेक्षितं प्रायश्चित्तं, वेदे तु क्रतुवैगुण्यात्तत्समाधिसापजायते । अपेक्षिता-
र्थता तत्र प्रायश्चित्तविधेरभवेत् ॥ अपेक्षितविधिर्ज्ञायाननपेक्षितचोदनात् ।
तेन क्रत्वङ्गमेवेष्टिः फलं चैवं न कल्प्यते” अश्वदानं तु वैदिकमेव शीघ्र-
मुपस्थितमिति असत्यामपि प्रतिकारापेक्षायां तत्रैव वाहणीष्टिः, लौकिकं
तु प्रतिषिद्धत्वात्प्रतीकारापेक्षं सदप्यनुपास्यतत्वाच्चेष्टिं गृह्णातीति विशेषः ॥

सौमेन्द्रचर्यजमानपानव्या-
पद्विषयताधिकरणम् ।

सू० तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ १६ ॥

येयं वैदिके सौमवमने क्रत्वङ्गमिष्टिरवधारिता सा किं यजमान-
वमन एवातत्त्विवमनेऽपीति विचारः, तत्राविशेषतः सर्ववमने स्यत्तदुच्यते
“सौमेन्द्रं स चरं कुर्याद्यः सौमं वमतीति हि । यच्छब्दादिष्टिवमने गम्यते
तुल्यकर्तृके । इष्टौ च क्रतुशेषत्वात्स्वाम्येव हि नियुज्यते । कर्तृत्वेनेति वमन-
मपि तत्कर्तृकं ततः निमित्तमृत्त्विवमनं न निमित्तमिति स्थितम्” ॥

आग्नेयाष्टाकपालचरो-
द्व्यवदानमात्रस्य होतव्य-
ताधिकरणम् ।

सू० सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

वमनस्य हविःशेषविषयत्वात्तत्प्रसङ्गाद्विःशेषो हृदयमागत इत्यतः
प्रभृत्यापञ्चमपादपरिसमाप्तेर्हविःशेषविषया कथा प्रवर्तिष्यते, प्रथमं ताव-
च्छेषसद्भाव एव प्रतिपाद्यते, दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “आग्नेयोऽष्टाकपालो भ-
तीति तथोपसृणाति अभिघारयति द्विर्हविषोऽवद्याति चतुरवत्तं जुहो-

तीति, तत्र संशयः किं सकलस्य पुरोडाशस्याहवनीये प्रदानं? मुन द्रुवदान-
नमात्रं प्रदायान्यच्छेपयितव्यं? मिति, यद्याग्नेयघोदना सकलहोमेन विना
नापाद्यते ततः सकलस्य अथ द्रुवदानमात्रेणापि तदुपपत्तिस्ततस्तन्मा-
त्रस्य होमः, तत्राष्टाकपाल-शब्दस्यावयवपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्तच्छ्रुत्या पुरो-
डाशावयव्येवाग्निदेवतासंबन्धी क्रियते, न च प्रदानमन्तरेण देवतासंब-
न्धोपपत्तिरिति सकलस्य प्रदानं, यद्यपि द्रुवदानस्य प्रत्यक्षश्रुतं होमसाधन-
त्वम् अष्टाकपालस्य त्वनुमेयं तथाऽप्यनिवार्यमनुमानम्, अन्यथाऽऽष्टाकपा-
लसंबन्धस्य श्रुतस्यानुपपत्तेः उत्पत्तिशिष्टत्वाच्च पुरोडाशस्य द्रुवदानादु-
त्पत्तेशिष्टाद् बलीयःत्वम् अतो बलाद्रुवदानवाक्यमुपायपरं व्याख्येयं
यत्सकलं जुहोत तत् द्विरुवदायेति, न चाभ्यासमन्तरेण सकलपुरोडाश-
साधनक्रो यागः शक्यते द्रुवदानेन कर्तुमित्यर्थादध्यस्यते सोमयागवत्,
कथमिदानीं शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीति विद्यमानसन्निहितशेषाभावा-
द्दुविरन्तरमात्रेऽप्यन्ति । यद्वा भवतु यच्छेपकार्यवशात् द्रुवदानमात्रं हुत्वा-
ऽप्यच्छिष्यते तदभावे तु सकलहोमो न्याय्य इत्येतावान् पूर्वः पक्षः, कः पुनरयं
पक्षद्वयस्यानुष्ठाने विशेषः? पूर्वपक्षे शेषकार्याणामपि प्रयोजकत्वात्तदर्थो-
वदाननाशेऽपि प्रधानवद्दुविरन्तरोत्पादः, सिद्धान्ते तु अप्रयोजकत्वान्नोप-
इति प्रयोजनान्तरमप्युपरिष्ठादुत्पत्तिः अत्राभिधीयते “यागप्रधानमेकेन
द्रुवदानेन साधितः । द्रव्यमस्तीति कृत्वाऽसौ नार्हति प्रतिपद्यते ॥ आ-
ग्नेयत्वं च कृत्स्नस्य तावतैवोपपद्यते । अग्नये द्रुवदानं यत्तत उद्धृत्य दी-
यते” प्रधानभूतो हि यागो न युक्तं यत द्रव्यवशेनावर्त्तते, न च सो-
मयागवदभ्यासमन्तरेणानुपपत्तिः, उत्पत्तिशिष्टं हि पुरोडाशस्याग्नेयत्व-
मेतावतैवोपपन्नं यत्ततो गृहीतं द्रुवदानमग्नये दीयते अग्निदेवत्यया-
गसाधनता ह्याग्नेयता, साधनत्वं च प्रदेयकृतितयाऽप्युपपन्नं व्रीही-
णामिव पुरोडाशद्वारा, सोमस्यैव च रसद्वारं, पशोरिव हृदयद्वारमतो
द्रव्यवदानद्वारं पुरोडाशस्य साधनत्वमिति न सर्वदा सर्वप्रदानमिति भा-
ष्याभिप्रायः । वार्त्तिककारस्तु मन्यते सत्यं प्रणाद्याऽप्युपपन्नमाग्नेयत्वं यदि
प्रणाद्यां किञ्चित्प्रमाणमभाव्यत् असति तु प्रमाणे साक्षादेव प्रदानं युक्तं न

चात्र प्रमाणमस्ति येन व्रीहिपशुसोमवत्प्रणाडीमाश्रयामः चतुरवत्तं जुहोतीति वाक्यं प्रमाणमिति चेत्, भवेत्तत्प्रमाणं यदि होमानुवादेन चतुरवत्तं साधनं विधीयते । न त्वेवम्, उत्पत्तिवाक्ये होमस्याप्राप्तत्वात्यागमात्रेण होमाभावेऽपि पर्यगिनकृतानारण्यानुत्सृजन्तीतिवद्वेवतासम्बन्धापपत्तेः, अतो नेयं वचनशक्तिर्यज्जुहोति तच्चतुरवत्तमिति, किंतु यच्चतुरवत्तमित्यप्यप्रकारणा-दिवाक्यप्राप्तं यच्चतुरवत्तं द्वितीयया संस्कार्यत्वेनोद्दिश्य तत्संस्कारो होमो विधीयते, होमश्च त्यागपूर्वः प्रक्षेपः तत्र त्यागस्योत्पत्तिवाक्यप्राप्तत्वादप्राप्तः प्रक्षेपांशः संस्कारो विधीयते, अतो नानेनोत्पत्तिवाक्यविहितस्य कर्मणः साधनविधानं येन पुरोडाशस्य तत्प्रकृतित्वं स्यात् कर्मान्तरमिदमवघातादिवत्संस्काररूपं विधीयते, यागस्य तु साधनान्तराभावात्पुरोडाश एव साक्षात्साधनमिति सर्वप्रदानम् । नन्वाचारादेव होमः प्राप्तः न, आचारस्य स्वतःप्रामाण्याभावात् श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावेऽनुपपत्तेः, यदि चाचारप्रमाणके होमः स्यात् ततस्तस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वाद्विकृतिष्वप्यसौपदेशिक एव होम इति प्रत्यक्षद्वारात्वादाहवनीयादयः पवमानेष्ट्यादिषूपदेशादेव प्राप्यरत्नयश्च स्वकालत्वादिति न्यायात् तत्र तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवदिति सूत्रकारव्यवहारो नापपद्यते, तस्माच्चतुरवत्तं जुहोतीति होमविधिः, यागस्तु सकलपुरोडाशद्रव्यक इति समञ्जसम् अधिकरणं तु होमविषयं व्याख्येयं प्रायेण हविषां होमदशनादग्निमुखा वै देवा इति चार्थवादात्सकलस्य होमं मन्यते चतुरवत्तं जुहोतीति वचनात्तावत् एव होमः सकलस्य तु देवतासम्बन्धस्त्यागमात्रादेवोपपन्नः । एवं च शेषात्स्विष्टकृत इत्यादि समञ्जसं भवति । नन्वाभ्यादभ्या दत्तं कथमिव पुनः स्विष्टकृते दीयते त्यक्तस्य हि पुनः स्वीकारे शिष्टाचारावरोधः स्यात् प्रत्यक्षश्रुत्याऽऽचारं बाधित्वा तावन्मात्रं पुनः स्वीक्रियत इत्युदाहरणः ॥

सर्वशेषैः स्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अप्रयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरन

शेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ १८ ॥

सति शेषे शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि किमेकस्मादुपविषः कार्याण्युत सर्वेभ्यः इति विचारः, तत्रैकस्मादेव शेषात्स्विष्टकृत इति शास्त्रार्थस्य

कृतत्वादेकस्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्य इति प्राप्त उच्यते यदि शेषगुणकानि प्रधानकर्माण्येतानि ततः स्यादेवं शेषस्य च अकीर्णकरस्यापेक्षितप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनियमोऽयं विधीयते स यस्यैव न क्लिपते तस्यैव प्रतिपत्तिनियमलोपाद्वैगुण्यं स्यात्तस्मात्सर्वेभ्यः, प्रतिपत्तित्वं चैषां चतुर्थं वक्ष्यते. उत्पत्तेः येन मयुक्तं तदर्थं श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति तेनैव च गतार्थत्वाच्चैदमधिकरणान्तरं प्रयोजनसूत्राणि त्वेतानि पूर्वाधिकरणस्य यदा शेषकार्यवशात्पूर्वपक्षेऽप्यनर्थप्रदानं किं तदा विन्तायाः प्रयोजनं तत्राह पूर्वपक्षेऽपि सर्वप्रदाने प्राप्ते स्विष्टकृदादिवशेन शेषः स्याप्यते प्रधानकर्म च तदा स्विष्टकृदादि भवति तच्चैकस्मादेव सिध्यतीत्येकस्मादेव कर्तव्यं सिद्धान्ते त्वपेक्षितप्रतिपत्तेः स्थितस्य शेषस्य प्रतिपत्तिरियमिति सर्वेभ्यः स्यादिति प्रयोजनम् ॥

प्राथमिकशेषात् स्विष्ट-सू० एकस्माच्चेद्याथाकाम्यमविशेषात् ॥१८॥
कदाच्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

कृत्वा विन्तियं यदा शेषकार्यवशादेव शेषं स्यापयित्वा एकस्मात्कार्याणि तदा किमनियमो यतः कुतश्चित्? उत मुख्यादिति विशेषाभावादनियम इति प्राप्ते ब्रूमः मुख्यस्य प्राप्तनिमित्तत्वाच्छेषः स्याप्यते तस्मिंश्च स्यापिते तत एव शेषकार्याणामुपपत्तेर्निमित्तविधाताचेतरेभ्यः शेषस्य स्यापनं, तस्मान्मुख्यादेव कार्याणि ॥

पुरोडाशविभागस्य सू० भक्षाश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥ २० ॥
भक्षार्थताधिकरणम् ।

आग्नेयं चतुर्धा कृत्वा इदं ब्रह्मण इत्यादिभिर्वादेशैर्चैतन्निमित्तभ्यः समर्प्यते तत्र संशयः किमिदं समर्पणं मृत्विजां यथेष्टं विनियोगार्थं परिक्रयाय? उत द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं भक्षणायैति तत्र भक्षस्याश्रवणात्तावत्तादर्थ्यं नावगम्यते क्रियत्यथानसिस्तावद्ववतीति तदर्थता न ह्यश्रुते भक्षे तादर्थ्यमध्यवसातुं शक्यं कर्मकरेभ्यश्च दीयते दीयमानं च कीयतामपि तावदानतिं करोतीति सोमचमसवत्परिक्रयार्थता मैवं स्वामी हि द्रव्यदानेन परिक्रीणीत न त्विह स्वामित्वं कस्यचिद्दत्तं देवतायै हविर्यतः सकलस्य हविषो देवतायै

प्रत्तत्वादनीशानो यजमानस्तुत्यः स ऋत्विभिः कथं परिक्रीणीत, तस्मान्न
परिक्रयः शेषस्य तु प्रतिपत्त्यपेक्षत्वाद्योग्यतया च पुरोडाशस्य भक्षणमेव
प्रतिपत्तिरवगतेति कर्तुंविशेषमात्रापेक्षायां ब्रह्मादयोनियम्यन्ते, तन्निष्प-
स्यापि दृष्टमेव प्रयोजनं तेषां करिष्यमाणकर्मप्रयोगकौशलं भक्षणार्हं
सामर्थ्यं भवतीति भक्षणार्थता ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये पञ्चमः पाद आरभ्यते ॥

धुवाज्यादिभिः स्विष्टकृदा-
दिशेषाननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥

शेषकार्याणि किमाज्यादप्युपांशुपाजद्रव्यात्कतं व्याप्यत नेति संशयः,
तत्राविशेषात्कतं व्यानति प्राप्ते उच्यते—कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षस्य स्थितस्य
शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थानि शेषकार्याणि, न चाज्यमेवविधमस्ति यत्तावत् धुवा-
यामप्युपांशुपाजार्थं गृहीते ऽवशिष्टमाज्यं तत्पश्चाद्वायुपस्तरणाद्युपयोगी-
त्यकृतार्थं न प्रतिपत्त्यर्थं, सर्वान्ते च तेन 'हविःशेषेण समिष्टयजुर्होमः
क्रियत इति न ततः शेषकार्याणि । यत्तु जुह्वां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीतं
तदशेषं हुतमिति शेषाभावात् नाज्याच्छेषकार्याणि ॥

साकं प्रस्थाप्ये शेषकर्माननुष्ठा-
नाधिकरणम् ।

सू० साकं प्रस्थाप्ये स्विष्टकृदिडं
च तद्वत् ॥ २ ॥

साकं प्रस्थाप्ये श्रूयते "सह कुम्भीभिरभिक्रामेदि"ति तत्र किं
शेषकार्याणि कर्तव्यान्युत तेषु नेति तदर्थं च किं कुम्भीषु? शेषो विद्यते
उत नेति, तत्राभिक्रमणमात्रं कुम्भीभिर्न होमः स त्वभिक्रम्याप्याहवनी-
यमवदायैव जुह्वा यथाप्रकृति कर्तव्य इति शेषसद्भावात्कर्तव्यं स्विष्टकृदादि
इति प्राप्ते ब्रूमः, नेदमप्राकृतकार्यमपूर्वमधिक्रमणं कुम्भीभिर्विधीयते किं

१ निश्शेषेणेति पा० ।

तु यदेव प्राकृतं होमार्थं जुहुऽभिक्रमणं तत्रैव जुहूमपचाय कुम्भयोनि-
वेश्यमानाहोमार्था विज्ञायन्ते, न ह्यन्यथा होमार्थाभिक्रमणसम्बन्धो युज्यते
तदनेन प्रकारेण कुम्भीभिर्होमो विधीयते तद्विधौ चाभिक्रमणं प्राप्तमेवा
नुवदांत तस्मादत्रापि शेषभावाच्च शेषकार्याणि ।

सौत्रामण्यां शेषकर्मानु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ ३ ॥

सौत्रामण्यां पयोयहाः सुरायहाश्च तत्र श्रूयते 'यथागृहीतान् यहा-
नृत्विज उपाददते उत्तरेऽग्नौ पयोयहान् जुहुति दक्षिणाग्नौ सुरायहानिति,'-
तत्रापि पूर्ववदेव संशयपूर्वात्तरपक्षाः विशेषः सोमयहतुल्यश्रुतित्वात् तत्र
च शेषसद्भावात् इहापि स्यादिमांसाशङ्कां व्यावर्तयितुमतिदेशः ।

सर्वपृष्टेष्टां स्विष्टकृदि-
डादीनां सकृदनुष्ठानाधिक-
रणम् ।

सू० द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म-
क्रियेरन् ॥ ४ ॥

सर्वपृष्टायां षट्कर्माणीन्द्राय रथन्तराय निर्वपतीन्द्राय वार्हताये-
त्येवमादीनि तेषां षड् हवींषि क्रमेण यथादेवतं निरूप्य प्रकृतिवत्सहा-
वघातपेषणे कृत्वा विभागे प्राप्ते तमकृत्वा वचनात्सर्वैरङ्गं पुरोडाशं
कृत्वा ततः समन्ततः पर्यवदाय प्रधानानि क्रियन्ते तत्र किं प्रतिकर्मभेदेन
स्विष्टकृदिडमवदेयम् - उत सकृदिति संशयः तत्र कर्मबहुत्वेन प्रति-
कर्मावसायिभिः चोदकैः शेषकर्मापि प्रतिकर्मं प्रदिश्यते, तस्मात्प्रति-
कर्मावदेयं, तथा च प्रधानभेदे एकस्मिन्चपि शेषे शेषकार्णावृत्तौ सिद्धवद्भूतं
दर्शयति "द्विरैन्द्रवायव्य भक्षयति" "द्विर्ह्येतस्य वषट्करोतीति तद्विदहा-
पांति प्राप्ते ब्रूमः "सर्वसाधारणः शेषस्तस्मात्सकृदवद्यते। तावतैव हि सर्वेषां
कृतं स्यादविशेषतः" ॥ ननु त्यक्तस्य पुनस्त्यागायोगाच्च सकलः पुरोडाशः सर्वा-
र्थः किं त्वैकैकोऽवयव एकैकस्य यागस्य साधनं तद्विनावयवेन यो यागः क्रियते
तदुत्तरार्धादवदीयमाने तस्य शेषादवत्तं भवतीति भेद एव न्यायः, नैत-
देवं च अवयवानामेव विशेषायहणाच्च ह्यतत् ज्ञायते अयमवयवोऽस्या-
यमस्येति विशेषे प्रमाणाभावात् होमदेशो एव वचनाद्भूवस्यता न याग-
देशः, तेन यागावस्यायामेवं सङ्कल्पयितव्यं योऽस्मिन् पुरोडाशे निर्वापद-

शायामिन्द्राय रथन्तराय दातुं प्रकान्तीऽशस्तं तस्म ददामीति, एवं सर्वेषु कृतेषु शेषस्य साधारणत्वादण्यमाणविशेषं शेषकार्यं तन्त्रेण सकृत्कर्तव्यम् ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्मभक्तो न प्रधानभेदात् हेतुनिर्देशस्त्वर्थवाद-मात्रम् ।

ऐन्द्रवायवपते द्विःशेषभ-
वणाधिकरणम् ।

सू० ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्मभक्तः
स्यात् ॥ ५ ॥

ऐन्द्रवायवे तु किं सकृद्व्रतणं ? मुत द्विः ? रिति पूर्ववत्सकृदिति प्राप्ते वचनाद् द्विरिति सिद्धान्तः, सति वचने पूर्वपत्तासंभवात्पूर्वाधिकरण एव वेषपवर्णनापरिहारार्थं सूत्रं नाधिकरणान्तरम् ।

सोमे शेषभक्त्याधिकरणम् । सू० सोमेऽवचनाद्वक्तो न विद्यते ॥ ६ ॥

सोमे च बहवो यहाश्चमसाश्च पुरुगाश्च तत्र संशयः किं न क्वचि-
त्कस्यचिद् भक्षणं ? मुत सर्वत्र सर्वेषामविशेषेण भक्तः ? उत यस्य यत्र
प्रत्यक्षवचनं तस्य तत्र भक्षणम् ? अथवा समाख्यावषट्कारहोमाभिषव-
प्रत्यक्षवचनैर्भक्त इति, वार्तिके तु सर्वत्र सर्वेषां भक्त इति पक्षमतिमन्द-
त्वादनुपन्यस्य त्रयः पक्षा इत्युक्तं, तदिदमतः प्रभृति होमाभिषवाभ्यां
चेत्येवमन्तमेकमधिकरणं तत्र “भक्षणं नास्ति सोमस्य निःशेषं हूयते यतः ।
शेषे सत्यपि नैवात्र भक्षणं विध्यभावतः” । सोमे हि यद् यहान् स्यापयति
चमसं जुहोतीति वचनात्सौत्रामणीसाङ्गं प्रस्थापीयवच्छेष एव नास्ति
कुतो भक्षणम्, अल्प जुहोतीति वचनमल्पत्वात्सोमपात्राणामनुवादमात्र-
मिति मन्यते । यस्त्वर्थविन्दुनिपातमात्रेण शास्त्रार्थस्य कृतत्वाच्चाशेषहोम
इत्याह तस्य सौत्रामण्यादावपि तथैव स्यादुपांशुयज्ञे च जौहवस्य शेषः
स्यात् । अथ शेषकार्यवशाच्छ्रियेत ततस्तेषामपि प्रयोजकत्वाच्छेदनाशदो-
षापहारादावपि स्वष्टकृदादावपि हविरन्तरागमः स्यात्, तस्मादशेषत्वाद-
भक्षणम् । यद्यपि चान्य जुहोतीति वचनम्यानन्यार्थत्वाच्छेषः स्यात्तथाऽपि न
भक्तो वचनाभावात् पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्तयति वषट्कर्तुः प्रथमभक्तो हवि-
र्धानेषावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्तान्

भक्षयन्ती'त्यादौ सर्वत्र गुणान्तरश्रवणात् तत्परो विधिर्न भक्ष विधत्ते, अथैतस्य होरियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्त इति लिप्सामात्रं श्रुतं न भक्षस्तस्माच्चास्ति भक्ष इति प्रथमपक्षः शेषस्तावदल्पहोमविधानादस्यैव तस्य चामति भक्षे विशेषविधानं पुरस्तादैन्द्रवायव भक्षयतीत्यनुपपद्यमानं भक्षं गमयति, तच्च लिङ्गं स्यालीपुलाकवदविशेषेण भक्षं गमयतीति सर्वत्र सर्वेषां भक्ष इति द्वितीयपक्षः । स्यादेतद्विदि विशेषविधिरयम्, असत्यां तु भक्षणं प्राप्नोति विशेषविधिर्न घटत इति अयमेव विशिष्टभक्षविधिः, तस्माद्वित्रैन्द्रवायवादौ यस्याध्वर्षादेर्भक्षोपदेशस्तत्र तस्य भक्षो नातिप्रसज्यत इति तृतीयः पक्षः, सिद्धान्तस्तु सत्यमेतत् यथोपदेशं भक्ष इति पुरस्तादैन्द्रवायव्येत्येवमादिभिस्तु भक्षोपदेशो येषु तेष्वेव भक्ष इति न मृष्यामहे कारणान्तरादेव भक्षप्राप्तेः पुरस्तादित्यादेस्तु विशेषमात्रपरत्वात् तच्च कारणान्तरमन्यत्राप्यस्ति, किं पुनः कारणान्तरं समाख्यावपटकारहोमाभिभवा यथायथं प्रापकाः, होरियोजने तु वचनं तत्र चमसेषु तावत्समाख्याया चमसिनां भक्षः, होतृचमसादिसमाख्या वेदे प्रैतुहोतुश्चमस इति मन्त्रे पठिताः, सोमचमस इति लौकिकी समाख्या चमस इत्येषोऽदनार्यस्य चमेरौणादिकोऽधिकरणसाधनोऽसल-प्रत्ययः, तस्मादत्र होत्रादिभिश्चमितव्यः सोमरस इति सिद्धश्चमसेषु चमसिनां भक्षः ॥

उद्गातृणां सह सुब्राह्मण- सू० उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात्
यथेन भक्षाधिकरणम् । ॥ ७ ॥

संप्रति वषट्कारादिनिमित्तं भक्षणमनुत्वाऽधिकरणमसमाधौवान्तरसा-
माख्याभक्षप्रसङ्गमेवानुसरति, तत्रैव मन्त्रे "उद्गातृणां चमस" इति श्रूयते त-
त्रोद्गातृचमसमुद्गाता एको भक्षयेत् प्रातिपदिकार्यावरोधिनेबहुत्वस्य पाश-
वदन्याय्यकल्पनादिति प्रथमः कल्पः युक्तं पाशे बहुत्वस्य प्रकरणेऽत्यन्ता-
सम्भवादिह तु लक्षणयाऽर्थपरत्वे सम्भवति न वचनस्यात्यन्तबाधनं युक्तं

१ न लक्षमिति तु पा० ।

२ लक्षणप्राप्ते इति पा० ।

तस्मादुद्गातृ-शब्दः पुरुषान्तरं लक्षयतीति, तत्र चाविशेषात्प्रकरणगतसर्वपुरुषलक्षणात्सर्वेषां भक्त इति द्वितीयः. श्रुत्यर्थं सम्भवति न कस्यचिन्नलक्षणा युक्ता, गानकारिषु च त्रिष्वचयवयोगेन वर्तमानं प्रातिपदिकं बहुवचनं च द्वयमपि श्रुत्यर्थं भवति तस्मादपसुब्रह्मण्यानां त्रयाणां गानकारिणां कृन्दोगानां भक्त इति तृतीयः पक्षः, नावयवव्युत्पत्त्याऽपि त्रिषु तद्वृत्तिः सम्भवति, न हि गानमात्रमुद्गानं साम्रो हि द्वितीया भक्तिरूपव्यस्य गायतेरभिधेया तां चोद्गातैवैको गायतीति बहुवचनानुपपत्तिः, तस्माल्लक्षणेन न्याय्या सा च न सर्वेषां किं त्वोद्गात्रप्रवचनसम्बन्धावान्तरसामान्यात्सुब्रह्मण्यानां चतुर्णामपि कृन्दोगानाम् अतश्चत्वारोऽपि भक्तयेयुः, नैव सत्यं लक्षणा सा तु यथाऽवान्तरसामान्याच्चतुर्णामिव न सर्वेषाम् एवमेकस्तोत्रसम्बन्धः सदसि च सन्निधानं भक्तविलायां च व्यापृतिरित्येतान्यवान्तरसामान्यानि स्तोत्रकारिणां सन्तीति तेषामिव त्रयाणां लक्षणा न्याय्या । किं च प्रेतु होतुश्चमस इति यत्र भक्तयितारः स्थिताः तत्र नयनं भक्ताये प्रेष्यते सदसि च नयनम्, अतो ये सदसि स्थिताः तान्सर्वाः प्रति नीयत इति गम्यते । न च सुब्रह्मण्यस्तत्र स्थितः न च बहुवचनबलात्तस्य सदसि स्थितिगतेषु शक्यते । तेष्वेव स्तोत्रकारिषु तदुपपत्तेः । अतो यत्केनचिदपनयनदुर्लभपसुब्रह्मण्यवादिनो ऽपन्याय्यवादिन इति तदेवा ऽपन्याय्यम् । अपनीतं चेति कृत्वा प्राज्ञैरुन्मत्तभाषितवदुपेक्षितव्यम् ॥

यावस्तुतोऽपि सोमभक्तः
णाधिकरणम् ।

सू० यावस्तुतो भक्तो न विद्यते ऽना-
स्नातात् ॥ ८ ॥

इदमपरं भक्तस्य कारणं यथा चमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्तयन्तीत्युक्त्वाऽथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्त इत्यभिधानाद्भक्तमेव लिप्सतिना विधीयते तेनैतद्वचनं हारियोजने भक्तस्य कारणमिति स्थिते चिन्त्यते । किं चमसिनामेवात्र भक्त्यम् ? उत सर्वेषामृत्विजा ? मिति । यदा चमसिनां तदा यावस्तुतः कारणान्तराभावादभक्त्यं, सर्वविषयत्वे तु तस्यापि भक्त इति । तत्र “सन्निधेः सर्वशब्दोऽयं चमसिष्वेव वर्तते । तेन

तेषामयं भक्तो यावस्तुत्रैव भक्तयेत्' उच्यते सर्व-शब्दोऽयं कृतकार्यवचनो
यतः । तेन सर्वेषु वक्तृनां न सङ्कोचोऽस्य युज्यते । सर्व-शब्दोऽयं समस्तवच-
नोऽपि परमसर्वेण व्यवहारायोगात्केनचिदवच्छेदं सहते । स चावश्य-
प्रकृतयागगत्वेनावच्छेत्तव्यः । चमसिनामपि प्रकृतगामिनामेव ग्रहणात्तेन
चेद्विशेषितस्तन्मात्रादेव सिद्धेः न भूयश्चमसि-शब्देन यथा चमसम्बन्ध-
कृतार्थेन श्रुतेः सङ्कोचो युज्यते । तस्माद्वावस्तुतोऽपि भक्तः ॥

वषट्करणस्य भक्तनिमि-
त्तताऽधिकरणम् ।

सू० वषट्काराच्च भक्तयेत् ॥ ९ ॥

इदमपरं कारणं वषट्कारोनाम वषट्कर्तुः प्रथमत इति वचनम् ।
समाख्याप्राप्तभक्तानुवादेन प्राथम्यमात्रं विधीयते न लक्षणमिति चेत् । न
वषट्कर्तृविशिष्टभक्तानुवादेन प्राथम्यविधौ विशिष्टानुवाददोषात् प्रथमभक्त-
इति समस्तमिदमेकं पदम्, तस्यैकप्रसरत्वत्रैकांशेन भक्षणम् उद्दिश्याः,
परेण प्राथम्यं विधीयत इति वचनव्यक्तिद्वयं सम्भवति । तस्माद्वषट्कर्तुर्भक्षणं
प्राथम्यविशिष्टं विधीयत इति वचनव्यक्तिद्वयं सम्भवति । तस्माद्वषट्कर्तुर्भ-
क्षणं प्राथम्यविशिष्टं विधीयत इति वषट्कारोऽपि निमित्तम् ॥

होमाभिषवयोरपि भक्तनि-
मित्तताऽधिकरणम् ।

सू० हेमाभिषवाभ्यां च ॥ १० ॥

अपरमपि कारणं होमाभिषवौ एवं स्नाह हविर्धाने यावभिरभि-
षुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्तात् भक्तयन्ती'ति । अत्र
हि हविर्धानेऽभिनिषवः स च यावभिः । प्राजावीचहोमात् होमश्चाहव-
नीये । ततश्च प्रत्यक्गमनमिति सर्वमिदं वचनान्तरादयोञ्च प्राप्तं न विधे-
यम्, अभिषवहोमसमानकर्तृत्वं विधीयत इति तयोरपि कारणत्वम् ॥

वषट्कर्तादीनां चमसे
सोमभक्ताधिकरणम् ।

सू० प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः
शेषे ॥ ११ ॥

इदानीं पूर्वाधिकरणोक्तानां भक्तकारणानां समवाये किं बाधोऽयं
समुच्चयः इति चमसेषु हि चमसिनां समाख्यया भक्षणम् । वषट्कर्तुर्वषट्का-
रेण होमाभिषवाभ्याम् अध्यर्थाः प्राप्यते, तत्र समाख्यायाश्चमसैकविषय-

त्वादुषट्कारादेर्यहेष्वपि सावकाशत्वात्प्रतिपत्तेश्चैकेनैव लक्षणो सिद्धः
चमसिनामेव चमसेषु भक्ष इति पूर्वः पक्षः । वाचनिकयोर्वषट्कारहोमा-
भिपत्रयोः समाख्यया बाधायोपात्तस्याश्च निरवकाशत्वेन ताभ्यां बाधा-
सम्भवादवयवशश्च सर्वेभ्यः प्रतिपत्तिसम्भवेऽन्यतरस्यापि बाधो न युक्त
इति समुच्चय एवेति सिद्धान्तः ॥

हेतुः प्रथमभ-
वाधिकरणम् ।

सू० एकपात्रे क्रमाद्ध्वर्युः पूर्वा भक्षयेत् ॥ १२ ॥

मिद्वेऽनेकेषां भक्षणो क्रमश्चिन्त्यते । किमध्वर्युः पूर्व भक्षयेत्? दुत
वषट्कर्त्तुः? इति तत्राध्वर्युहस्ते पात्रस्यावस्थानात्स तावद्वृत्तयेत् । ततो वषट्-
कर्त्ता चमसिनः पश्चात् । वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति भक्षपरं न प्राथम्यमपि
विधत्ते वाक्यभेदात् । अथवाऽध्वर्योः प्राथम्यस्य न्यायतः स्थितत्वाच्च तद्वा
धनं युक्तं वषट्कर्त्तुश्चमसिनां चानवगतः क्रम आकाङ्क्षित इति तद्विषय-
मिदं वचनं वषट्कर्त्तुश्चमसिभ्यः प्रथमं भक्ष इति नाध्वर्युपेक्षिततया, तस्मा-
दध्वर्योः प्रथमभक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः । “वचनस्याविशेषेण प्रवृत्तेर्न्यायमात्रेण
सङ्केचायोगाद्विशिष्टविधानाच्च वाक्यभेदाभावात् । “हे ते वनः प्रथमः
पाह्ना” इति मन्त्रवर्णात्कारणभूतस्य वषट्कारस्य च प्राथम्यात्तन्निमित्तलक्षणं
प्रथमं कर्त्तव्यम् । ये तु वचनाभावेऽपि कारणप्राथम्यादेव वषट्कर्त्तुः प्रथमं
भक्षणं भवतीति प्रतिपादयितुमिदमधिकरणम् । वचनोपन्यासस्तु कृत्वा
चिन्तोद्घाटनार्थमित्याहुः । तेषां स्वव्यवहारविरोधः—तार्तीयः क्रमोऽभिधेयो-
विधेयश्चेति विसृज्य व्यवहरन्ति । अत एवासौ तृतीये चिन्त्यते इत्याहुः ।
अत्रैवाधिकारेण क्रमचिन्ता । वषट्काराच्च भक्षपदित्यत्र वषट्कारो भक्ष-
निमित्तमित्युक्तं न क्रमः । स त्विहैव चिन्त्यते । स चेद्वचनमनादृत्य न्याया-
देव चिन्त्यते सोऽप्यनभिधेयः पाञ्चमिकवदविधेयश्च स्यादिति सिद्धान्त-
हानिः, पञ्चमे वाऽसौ चिन्त्यः स्यात् । प्रसङ्गादि ह चिन्त्यते । युष्मा-
कमिवेति चेत्तर्हि ते भैव ब्रूहि विधेयत्वादसौ तृतीये चिन्त्यत इति पञ्च-
मिकाद्विशेषाभिधानं प्रलापः । किंच यदि वचनादिति सूत्रं कृत्वा चिन्तो-
द्घाटनार्थं तर्हि तदधिकरणं समाप्य कर्त्तव्यम् इदं तु कारणानुपूर्व्यादिति-

सूत्रात्प्रागेव कृतमिति न कृत्वा चिन्तोद्घाटनं युज्यते । यदि न्यायादेव प्राथम्यं लभ्यते ततोऽवचनमेवेदं न्यायानुवादमात्रत्वात्तत्र वचनादिति सूत्रानुपपत्तिः । न च शक्यमिदं न्यायाल्लभ्यं यदा वषट्कारः न तदा भक्षणं कर्त्तव्यम् अहुतस्य भक्षणासंभवाद्दामे तु कृते तन्निमित्तकमिदमपि भक्षणं तदुपस्थितमेवेति न विशेषः प्रत्युत वषट्कारनिमित्तमुपन्यासं भ्रष्टं होमनिमित्तं त्वभ्रष्टम् इति तदेव प्रथमं कृत्वा पश्चादन्यत्कर्त्तव्यम् । वक्ष्यति हि सहालम्भे सवनीयमुपाकृत्य पश्चादानांघ्रिमीयोपाकरणमिति । तस्माद्वचनादेव प्राथम्यं वषट्कर्तुः । अभ्युच्चयमात्रं तु कारणानुपपत्त्यम्

भक्षस्यानुज्ञापूर्वकत्वाधि-
करणम् ।

सू० वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ १३ ॥

नानुपहूतेन सोमः पात इत्यत्रोपहूतशब्देनानुज्ञानमुच्यत इति दर्शयितुमुत्तरचिन्तार्थं चैतत्सूत्रम् ॥ तदुपहूत उपहूयस्येत्यनेनानुज्ञापयेल्लिङ्गात् । अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यं वचनादिति स्थितं तस्मात्किञ्चन शब्देन मन्त्रेण चेति । उपहूत उपहूयस्येति लिङ्गवन्मन्त्रान्मानात्तेनैव कर्त्तव्यमिति इदमपि प्राप्तसूत्रमेव ॥

वैदिकवाक्येन प्रतिवचना-
धिकरणम् ।

सू० तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥ १४ ॥

“उपहूत उपहूयस्ये”ति मन्त्रः स किं समस्त एवानुज्ञानानुज्ञापनयोः अन्यतरत्र प्रयोक्तव्य इतरत्र लौकिकः शब्दः उत ? उभयत्रापि समस्तः ? किं वा विभज्य यथायथमिति, तत्रानुज्ञापनपूर्वकत्वादनुज्ञाया मन्त्रांशोऽथ तद्विपरीतत्वात् विभज्य विनियोगः । तस्मात्समस्तोऽयमन्यतरत्रोभयत्र वेति प्राप्ते ब्रूमः । लिङ्गेन वाक्यं बाधित्वा विभाग एव मन्त्रयोः । तत्रापि पाठक्रमम् अर्थक्रमेण बाधित्वा पश्चात्पठितोऽप्युपहूयस्येति पूर्वभाविन्यनुज्ञापने पात्यः । पूर्वपठितोऽप्युपहूत-शब्दः पश्चात्तनाया मनुज्ञायाम् ॥

एकपात्राणामनुज्ञापनाधि-
करणम् ।

सू० तदेकपात्राणां समवायात् ॥ १५ ॥

१ उपस्थितमेवेति पा० ।

२ पश्चात्तनायामनुज्ञायामिति पाठ एव यद्यपि सर्वपुस्तकेषु दृश्यते तथापि पश्चात्तन्यामनुज्ञायामित्येव युक्तः पाठ इति नापरोक्षमपरोक्षपाणिनीयानाम् ।

तदुपह्वानं किं सर्वेषां पुरुषाणामुत्तैकपात्राणां? मेवेति । अथ शेषा-
त्सर्वेषाम् इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ दृष्टार्थमनुज्ञापनश्रुतीकं भागाधिक्यं च मर्ष-
यितुं तच्चैकपात्राणामेवेति तेषामेवानुज्ञापनम् ॥

स्वयं यष्टुर्भक्षास्ति
तार्थाधिक्यायम् ।

सू० याज्यापनयेनापनीतोभक्षः प्रवरवत् ॥ १६ ॥

होतृप्रवचनात्मातायाज्याः समाख्यया होतुः प्राप्तास्तत्र काश्चि-
द्वातुरपनीय यजमानस्य विधीयते । तस्यापनीयमानायां किं वषट्कार-
लक्षवपनीयते? उत नौ होतृर्वावतिष्ठते याज्यामात्रं त्वपनीयत इति
संशयः । तत्र । यजमानस्य याज्येति याज्यापनयद्योदना । वषट्कारस्तु
याज्यातो भिचत्वानापनीयते । याज्याया अधिवषट्करोतीति याज्यातो
वषट्कारस्य भिचत्वान्नतदपनयने ऽपनयः । यद्यपि स्वयं वा निषद्य यज-
तीति यष्टृत्वं यजमानस्याक्तं तदपि याज्यामात्रप्रयोगादेवोपपन्नम् अत-
स्तेन प्रयुक्तायाः याज्याया अधिहोमे नैव वषट्कुर्यात्तन्निमित्तश्च भक्षस्तस्मै-
वेति । प्राप्ते ब्रूमः । यष्टृत्वं यजमानस्य प्रत्यक्षवचनाच्छ्रुतम् । परिपूर्णं च
यष्टृत्वं वषट्कारेण जायते । याज्यामात्रप्रयोगे तु न्यू तच्चनं न युज्यते ।
अनवानं च यष्टव्यं याज्यामात्रं ब्रूवन्नसौ । अवात्याद्यजमानो ऽतो वषट्-
कुर्यात्स एव नः । भक्षोऽपि यजमानस्य वषट्कारनिमित्तकः ॥

फलचमसस्य इज्याविका-
रताधिक्यायम् ।

सू० फलचमसोनैमित्तिको भुक्षविका-
रः श्रुतिसंयोगात् ॥ १७ ॥

“यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं विभक्षयिषेच्यग्राधस्ति-
भिनीराहृत्य ताः संयिष्यदधिन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति राज-
न्यवैश्यनिमित्तेन सोमविकारः फलचमसः श्रुतः स किं भक्षमात्रे सोमं
विकुर्या? द्रुत याज्याया? मिति संशयः । तत्र विभक्षयिषेदित्युपक्रमाद्भक्षं प्रय-
च्छेदिति चोपसंहारात्तत्रैव विकारो नेज्यायामश्रवणादेवं प्राप्ते ब्रूमः । यागा-
र्थद्रव्यसंस्काररूपभक्षणसङ्गतेः । स्तिभिनीचमसो यागे द्रव्यमित्यभिधार्यते ।
यदि सोमं विभक्षयिषेदिति सोमभक्षमनुत्कीर्त्य तत्र फलचमसो निभिष्यते

१ अनुकीर्त्येतितु पा० ।

तृतीयेऽध्याये षष्ठमः पादः ।

३३७

प्रकरणाच्च सोमभक्षो न लक्षान्तरम् । स च यागद्रव्यसंस्कारत्वेन निर्जात-
स्तत्सम्बन्धित्वेन च श्रूयमाणः फलमसौन्यथा तत्सम्बन्धायोगाद्यजमान-
चमसयागाध्याससाधनत्वं प्रतिपद्यते । तदेवं भक्षसम्बन्धकथनव्याजेन
तद्द्वाराऽवगतयागसम्बन्धित्वेन विधीयते । तद्विधौ च भक्षसम्बन्धः प्राप्त-
एवानूद्यते तस्माद्विज्ञाविकारत्वम् । एतेनाभिप्रेत्युक्तपूतीकानां याग-
साधनत्वं व्याख्यातम् ॥

ब्राह्मणानामेव राजन्य-
चमसानुपसर्पणाधिकरणम् ।

सू० अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ १८ ॥

राजसूये दशपेयः सोमविकारः तत्र राज्ञोऽधिकारः । ज्योतिष्टो-
माच्च तत्र दश चमसाः प्राप्ताः । तेषु यजमानचमसस्य यज्ञो लक्षणं प्राप्तं
तत्रेदं श्रूयते 'दश दशैकं चमसमनुपसर्पेयुः । शतं ब्राह्मणाः सोमान्भक्ष-
यन्ती'ति तत्र संशयः । किं यजमानचमसं राजन्या दश भक्षयेयुः ? उत
ब्राह्मणा ? इति, तदर्थं च किं दश दशेति विधिः, शतं ब्राह्मणा इत्यनुवादः ? ।
उतायमपि विधिः ? इति । तत्रानुपसर्पेयुरिति विधिश्चक्षणात्प्राति चमसं दश-
संख्या विधीयते । तथा संख्यामात्रं प्राकृतं निवर्त्तते, जातिस्तु प्राकृतैवा-
तिष्ठते तत्रासौक्यहायनीत्यायेन जातिसंख्ययोर्मिथो नियमे सति ब्राह्मण-
चमसेषु ब्राह्मणाः दश राजन्यचमसेषु राजन्या दश भवन्तीति शतं ब्राह्मणा-
भक्षयन्तीति वर्त्तमानापदेशात्प्रवर्गशिष्टशतसंख्यानुवादः । भूत्वा च ब्राह्म-
णा ब्राह्मणेषु ब्राह्मण-शब्दः । अनुवादाच्च लक्षणाऽपि न दुष्यति । तस्माद्य-
जमानचमसं राजानो दश भक्षयेयुरिति । "च्यते विधिरेवायमर्थत्वात् ब्रूते-
स्तथा । अन्यथा वचनं व्यर्थं लक्षणा च प्रसज्यते ॥ न हि कृत्वानुवादस्य
किंविदस्ति प्रयोजनम् । सम्भवन्त्यां श्रुतौ नैव लक्षणाऽप्युपयुज्यते । तस्मा-
च्छतानुवादेन ब्राह्मण्यमिह बोध्यते । तत्र च न्यायतः प्राप्ता राजजाति-
निवर्त्तते । स्यात्पञ्चमलकारेण विधिश्च समिदादिवत् । ब्राह्मणानामतो
भक्षो राजन्यचमसे स्थितः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठमः पादः ॥ ५ ॥

१ स्तिभिनी-मुकुलमुच्यते ।

२ प्राकृत्येवावातिष्ठत इति युक्तः पाठः ।

अथ तृतीयेऽध्याये षष्ठः पाद आरभ्यते ।

अथ सूत्रादिषु खादिरतादिविधेः
प्रकृतिगामिताधिकरणम् ।

सू० सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥

अनारभ्य विचारप्रस्तावगतं शेषविषयं विचारं समाप्येदानीं
तमेवानारभ्यवादमनुसंधत्ते । “यस्य खादिरः सुबोभवति यस्य पर्णमयी
जुहूर्भवतीत्यनारभ्य जुहुट्युद्देशेन विधीयमानाः पर्णतादयो जुहुवादीनां
कृत्वव्यभिचारात्तद्वारेण कृत्वर्थता इति स्थिते विन्यते । किं प्रकृतिविकृति-
साधारणं विधानम् ? उत प्रकृतेरेवेति । तत्र जुहुवादिप्राप्तिमात्रं हि पर्ण-
तादिरपेक्षितम् । या चोपदेशिकी प्राप्तिः प्राप्तिर्या चातिदेशिकी । सर्वा सा
प्राप्तिरूपेण तुल्या तदनुवादतः । विधीयमानं पर्णत्वं सर्वार्थमिति गम्यते ।
ननु येनातिदेशेन विकृतौ प्राप्यते ऽनुदूः । तेनैव पर्णताऽपीति व्यर्थे तदुप-
देशनम् । नैवं प्रत्यक्सिद्धत्वात्पर्णत्वं नानुमानतः । चादकृत्याप्यते तस्मा
त्सर्वथा पर्णतादयः ॥ नैवं द्विरुक्तिदोषः स्यात्प्राप्तस्य हि पुनर्विधेः ।
पृथक्त्वेन पदार्थानां भवच्छेच्छादकस्ततः । तद्वच्च^१ युज्यते प्राप्तिः प्रकार-
स्त्वतिदिश्यते । पदार्थानां खलु प्राप्तिस्तद्विशेषणभावनतः । समुच्चिताश्च
ते सर्वे प्रकृतौ तद्विशेषणम् । तेन यावज्जुहूपात्रिविकृतौ तावत्तैव च प्राप्तैव
पर्णताऽपीति व्यर्थस्तस्य पुनर्विधः । अवश्यं च जुहूपात्रिः प्रतीत्या
पर्णताविधेः । तथा सहैव पर्णत्वं प्राप्तं न तु विधीयते प्रकृतावेव पर्णत्व-
विधिस्तेन व्यर्थास्यतः ॥

सामिधेनीनां सप्तदशसं-
ख्याया विकृतिगामिताधि-
करणम् ।

सू० प्रकरणविशेषात् तु विकृतौ वि-
रोधि^२ स्यात् ॥ २ ॥

सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्य श्रुतं साप्तदश्यं किं प्रकृता-
वु^३ त विकृताविति संशयः, तदर्थं च किं प्राकराणकेन पाञ्चदश्येन तुल्य

१ तद्वच्चयुज्यते इति पा० ।

२ विरोधित्वादिति तु पा० ।

बल? मृत ततो दुर्बल-मिति तत्र द्वयोरपि वाक्यसंयोगविशेषात्तुल्यबलतां मन्यते, न च प्रकरणे न कश्चिद्विशेषः “वाक्यानुवर्तनं यस्मात्तस्मात्प्रकृति-गामिता । पूर्ववत्साप्तदश्यस्य तथा प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ सामिधेनीस्वरूपेण संबन्धो वाक्यतो भवेत् । तन्मात्रसङ्गते चैते संख्ये स्यातामनर्थिके । अपूर्व-साधनत्वांशे लक्षिते सङ्गतिर्भवेत् तल्लक्षणावबोधश्च शीघ्रं प्रकरणाद् भवेत् ॥ प्रकरणे विधीयमानस्य स्वस्य प्रकृत्यापूर्वसाधनत्वं स्वरसत इति पाञ्चदश्यमपि तत्रैव विधीयमानं तादर्थ्येन विधातव्यमिति गम्यते तादर्थ्यं च तत्साधनरूपसंबन्धे घटते न सामिधेनीस्वरूपसंबन्ध इति स्वरूपातिक्रमेण साधनरूपलक्षणा तत्र लभ्यते, साप्तदश्यस्य तु रूपमात्रं गम्यते नापूर्वार्थत्वं, स्वरूपस्य च सामिधेनीस्वरूपेणापि संबन्धो घटत इति नात्रयोपपत्तये लक्षणा, किं तु विधीयमानस्य साप्तदश्यस्यानर्थक्य-परिहाराय प्रतिपन्नक्रतुसंबन्धसामिधेनीलिङ्गवशादविपरिवर्तमानमेव क्रत्व-पूर्वं कथंचित् हृदयमागम्य तादर्थ्यसिद्धयै तत्साधनलक्षणाऽऽश्रयणीयेति क्रतुसंबन्धविप्रकर्षादौर्बल्यम् । अतः पूर्वनिविष्टपाञ्चदश्यावरुदृत्वात्तेनैव निराकाङ्क्षां प्रकृतिमलभमानं साप्तदश्यं विकृतिषु निवेद्यते, तत्रापि न सर्वासु किं तु श्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिष्वेवेति दशमे वक्ष्यते ॥

गोदोहनादीनां प्रकृति-
गामिताऽधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः
संयोगविशेषात् ॥ ३ ॥

साप्तदश वैश्यस्येति यदि वैश्यनिमित्तेन नैमित्तिकं साप्तदश्यं विधीयते तत्प्रकृतौ वा स्यादुत विकृताविति प्रकृतेः पाञ्चदश्यावरोधा-त्पूर्ववद्विकृतिपूर्वत्वे द्वयोर्वा प्रकरणाधीतत्वात्क्रत्वर्थत्वाच्च विकल्पे प्राप्ते ऽभिधीयते, नैमित्तिकं प्रकृतावेव नित्यं पाञ्चदश्यं विकृत्य निविशते तुल्यप्रकरणत्वात्तत्रोत्कर्षे तावदुच्छति “प्रकृतौ निविशेता-तस्तत्रापि न विकल्प्यते । पाञ्चदश्येन किं त्वस्य बाधकत्वेन वर्त्तते

नित्यं सामान्यतः पूर्वं सावकाशं विधीयते । नैमित्तिकं विशेषेण पश्चाच्चिरव-
काशकम् । नैमित्तिकमतो हेतुत्रयाच्चित्यस्य बाधकम् ॥ सामान्येन हि सर्वप्रयो-
गाणां पाञ्चदशं तद्व्यावृत्ततया वैश्यकर्तृकं प्रयोगं नास्कन्दति तावत्त-
त्रैव साक्षाद्विधीयमानं साप्तदशं बलवद्भवति तथा पूर्वमेव क्रतोः स्वा-
भाविकं नित्यं विधीयते तेन तदसंजातप्रतिपत्तत्वाच्च कस्यविद्बाधकतया
वगम्यते, नैमित्तिकं तु निमित्तसंयोगेन विधीयमानं विशेषणतया पश्चात्तनं
भवति, ततश्च तदुत्पन्नप्रतिपत्तविज्ञानावस्थोत्पत्तिकत्वात्तदबाधेनात्मानं
नालं लब्धुं, लब्धव्यश्च तेनात्मा प्रत्यक्षवचनात्, अतः पूर्वगुणबाधकतयैवा-
त्मानं लभते, सावकाशं च नित्यं धिप्र-राजकर्तृके प्रयोगे, अतो न तेनावश्यं
नैमित्तिकविषये निवेष्टव्यं नैमित्तिकमनवकाशं नित्याबाधेन न शक्यते वि-
धातुं, विधीयते च तदिति बाधकत्वम् । एतेन काम्यस्यापि गोदाहनादेर्गु-
णस्य नित्यचमसादिबाधकत्वं व्याख्यातं, पूर्वपक्षस्तु नैमित्तिकेऽतिमन्द इति-
कृत्वा भाष्यकारः सूत्रितमपि नैमित्तिकप्रतिपत्तकस्य तुल्यन्यायं काम्यमुदाज-
हार । काम्यस्य हि कृत्वर्थत्वाभावात्कृत्वर्थश्चमसस्ततो भिन्नविषयत्वाच्च तेन
बाधितुं शक्यते, तद्बाधे च क्रतोर्वैगुण्यात्फलं न स्यात् विगुणकृत्वाश्रिता-
दपि गुणात्तत्र स्यात् यो हि मधुन्येव दत्तदृष्टिर्दुर्बलां शाखामधिरोहति-
तस्य विनिपात एव भवति तद्वदिहापि “मधुदृष्टिवदेवास्य गुणकामं
प्रपश्यतः । क्रियाफलविनाशात्मा विनिपातः प्रसज्यते” तस्माच्च प्रकृतौ
निवेशः सम्भवतीति विकृतिरेव गतिः । अथवा क्रतवे चमसेन प्रणीय
पुनः पशुकामाय दोहनेन प्रणेतव्यं न तु बाधसम्भवः क्रतुवैगुण्यादिति
भवत्येवाधिकाऽऽशङ्का तन्निराकरणाय काम्योदाहरणं, निराकरणहेतवश्च
नैमित्तिकवचनोऽपि अत्रानुसंधेयाः “आसन्नपुरुषार्थत्वमपरं चापि कारणं
येन काम्यं बलीयः स्याच्चित्यान्नैमित्तिकादापि पुरुषार्थप्रयुक्ता हि सर्वस्य
प्रवृत्तिः, काम्यं च फलप्रत्यासन्नं शीघ्रं प्रयुज्यते गोदाहनं कृत्वर्थस्तु चमस-
श्चिरेणेति दुर्बलः, अनेनैव च हेतुना नैमित्तिकादपि कृत्वर्थत्वात्साप्त-
दश्यात्पुरुषार्थस्यैकविंशत्याद्यनुवचनस्य बलीयस्त्वं भवतीति तस्मा-
त्तेन साप्तदशं पाञ्चदशं च द्वयमपि बाध्यते सत्यपि भिन्नविष-

यत्वे प्रणयनादिद्वारतुल्यतयाऽस्ति विरोधः, ततश्च क्रत्वर्थस्य तस्मिन्प्रयोगे बाधः प्रयोगान्तरे त्वसाववस्थाप्यते, सामान्येन हि स श्रुतः पशुकामप्रणयनप्रयोगे तु वाक्यान्तरगतश्चसमः सन्निधिमन्त्रेण सम्बध्यते गोदोहनं तु तत्रैव वाक्ये श्रुतमिति बलीयः, तदुक्तं “पशुकामप्रयोगे तु क्रमेण चमसाङ्गता । श्रोताद्गोदोहनात्तत्र चमसस्य निराक्रिये”ति बाधितत्वादेव न तदानीं चमसादेरङ्गत्वमवघातादेरिव कृष्णलादौ, अतस्तल्लोपेऽपि नास्ति वैगुण्यं येन क्रियाफलविनाशस्तद्वयाच्च प्रणयनाभ्यासः स्यात् ‘गुणहानिर्हि वैगुण्यं न चास्य गुणता तदा । गोदोहनं च न गुणः क्रतोः कामाय चोदनात् । किं तु प्रणयने द्रव्यहीनमङ्गं क्रतोस्तदा काम्यनैमित्तिके तस्मात्प्रकृतौ नित्यबाधके” ॥

आधानस्य पवमानेष्ट्यनङ्गताऽधिकरणम् ।

सू० द्रष्टव्यमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ४ ॥

आधानं पवमानेष्ट्यश्च मिथः सन्निहिता समास्नाताः, तत्र किमाधानमिष्ट्यङ्गं ? मुत ने ? ति तत्र प्रकरणादङ्गत्वम् । ननु फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गं न चेष्ट्यः फलवत्स्य आधानं सफलमग्निनिष्पादकतया ऽतो न विपरीतमङ्गाङ्गित्वं, सत्यमेवं पूर्वपक्षवादी मन्यते अग्नयोऽतिदेशेनेष्ट्यङ्गम् आधानं चाग्नि-संस्कारक्रमवगम्यमानं प्रकरणादिष्ट्यङ्गभूताग्नीनां संस्कारक्रमवगम्यमानं प्रकरणादिष्ट्यङ्गभूताग्नि-संस्कारकतयाऽवघातादिवदिष्ट्यर्थम्, इष्टीनां तु विश्वजिदादिन्यायेन फलकल्पना भविष्यतीति, सिद्धान्तस्तु फलवदग्निहोत्राद्यर्थत्वादनयः फलवन्तः तदर्थं चाधानं श्रुतिसंयोगात्, इष्टयोऽपि प्राकारि-केन वाक्येन फलवदग्न्यङ्गं प्रकरणाद्वाऽऽधानस्यैव फलवतोऽङ्गं विज्ञायमाना न कल्प्यफला भवितुमर्हति विनैव कल्पनया सर्वेषामर्थवत्त्वात् । यत्वातिदेशिकमग्नीनामिष्ट्यङ्गत्वं तदौपदेशिकेनेष्टीनामग्न्यङ्गत्वेनाधानाङ्गत्वेन वा विरुध्यमानं बाध्यत इति वक्ष्यते, तस्मादेष्ट्यर्थमाधानम्, अनारभ्यवादप्रस्तावादाधानवाक्यस्यानारभ्यवादत्वमेवावस्यितम् ।

आधानस्य सर्वार्थताऽधिकरणम् ।

सू० तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्यवादाः ॥ ५ ॥

स्थितेऽनारभ्यवादत्वे संप्रत्येतद्विचार्यते, “किमाधानं-प्रकृत्यर्थमग्नि-
माचार्यमेव वा । तत्र मर्णमपीत्यायात्प्राप्ता प्रकृतिगामिता ॥ उच्यते श्रुति-
संयोगादाधानस्याग्निशेषता । प्रसिद्धकृतुशेषत्वं प्रकृतावुपदिश्यते । पर्यत्वम-
न्यथा दोषोद्विहृक्तिः स्यादितिह तु । न कस्यचित्कृतोऽङ्गमिदं श्रुत्याद्यभावात्
वाक्यं लक्षणया स्याच्चेवानागम्यङ्गत्वापपत्तितः ॥ स्यादेतत् यथाऽनारभ्याधीत-
मपि पर्यमययीत्वं जुहूस्वरूपपरत्वे सत्यानर्थक्यात्कृतुसाधनांशे लक्षणया वि-
धीयमानं वाक्यादव क्रत्वर्थं भवत एवमाधानमपीति, मैत्रं जुहुादयो स्याद्वा-
तिविशेषाः विनापि पर्यमययीत्वेन तदाकारसम्भवात्स्वरूपार्थत्वे विध्या-
नर्थक्याद्युक्ता तत्र साधनांशलक्षणा, इह त्वाहवनीयादिस्वरूपमादृष्टत्वा-
च्छ्रुत्यवगततत्स्वरूपार्थत्वेऽपि विध्यानर्थक्याभावाच्च साधनांशलक्षणया
क्रत्वर्थत्वं युक्तमिति विशेषः । एतेन पवमानेष्टीनामप्यक्रमार्थत्वं व्याख्यातम् ।

पवमानेष्टीनामसंस्कृते-
ऽनौ कर्तव्यताधिकरणम् ।

सू० तामाभग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत्
॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकमिदं पवमानेष्टिषु किं पवमानेष्टयः कर्तव्या ? नेति “तत्र
प्रकृतितस्तासु पवमानेष्टिसंस्कृतः । प्राप्नोत्यग्निस्तदर्थेन कार्यास्तास्विष्टयो-
ऽपि ताः ॥ ननु यास्तदर्थोन्नासामप्यन्याः कार्यास्तासामप्यन्या इत्यनवस्था-
पत्तिः स्यात्, “उच्यते नैष दोषोऽस्ति सामर्थ्येन व्यवस्थितः । यावतीः
शक्नुयात्कर्तुं तस्मिन्नहनि तावतीः ॥ कुर्वतो नाव्यवस्था स्यादिति प्राप्तेऽभि-
धीयते । न तावदतिदेशेन प्राप्तिस्तासामनङ्गतः । न हि ताः प्रकृतेरङ्गमिति
प्रागेव दर्शितम् । प्रकृतिचोदनायां यत्कथंभावेन सङ्गतं तदेव चोदना लिङ्गा-
द्विहृताव^१तिदिश्यते ॥ चोदकेन ततस्तासां तासु प्राप्तिर्न विद्यते । अङ्गत्वे
सत्यपि त्वासां नातिदेशोऽवकल्पते विधीयन्ते यदा ता न प्रकृतौ सन्ति
तास्तदा । यदा हि पवमानेष्टयो विधीयमानाः कथंभावापेक्षित्यः
प्रकृतिमालोचयन्ति तदा प्रकृतेस्तच्छून्यत्वाच्च ततस्ताः शक्यन्ते यहीतुमि-
ति तदतिरिक्तामेवेति कर्तव्यतां एहीत्वा संतुष्टाः पवमानेष्टयो न पुन

१ अतिदेश्यते इति पा० ।

रात्मानमपि गृह्णन्ति । यत्तूक्तमग्निप्राप्तेरर्थतस्तासामपि प्राप्तिरिति अत्रो-
च्यते, सत्यं, प्राप्यन्तेऽग्नयस्ते त्वमंभवाद्वाच्यन्ते ते हीष्टीनां साध्यभूताः
कथमिव तासां साधनीभवेयुः । नन्वत एवान्यर्थमन्याः क्रियन्ते तस्मादितै-
श्चाग्निभिरन्या इष्टयः करिष्यन्ते इत्युक्तं, न सर्वथा तावत्प्रथमङ्काश्चि-
दिष्टयोऽग्निश्चि कर्तव्याः ताभिश्च किमग्नयो जायन्ते न वा ? यदि
नेत्याह किमर्थं ताः क्रियन्ते । अथ जायन्ते सिद्धेऽर्थे नान्याः कर्तव्याः अन्य-
र्थमेव हि ताः क्रियन्ते नैव^१ सिद्धा इति नान्याभिः प्रयोजनं, तस्मान्न पव-
मानेष्टियु पवमानेष्टयः कर्तव्याः ॥

उपाकृष्टादीनामग्नी-
षोमीयधर्मताधिकरणम् ।

सू० तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणा-
विशेषात् ॥ ७ ॥

एवं प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधविचारं संप्रासङ्गिकं समाप्या-
धुना स्थानस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधौ विचार्यते, पादाद्वेन प्रकृति-
विकृतीनां समानासमानविधानत्वं विचारितम्, अत्रापि तदेवानुवर्तते
ज्योतिष्टोमे त्रयः पशवः तत्राग्नीषोमीयः क्रयसन्निधाबुत्पन्ना वचनादौ-
पवसथ्ये ऽह्न्यनुष्ठीयते, तस्मिन्नेवाहनि सवनीयान्मानमानेयः पशुरग्नि-
ष्टोम इत्यादि, तत्रैव पशुधर्मा यूपच्छेदादयः पठिताः, सौत्येऽहनि पुनः-
सवनीयान्मानम् आश्वनं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयानेयं सवनीयं
पशुमुपाकरोतीति, अनुबन्धस्त्वभूयान्ते समानातः, तदिह विचार्यते किमे-
ते धर्मास्त्रयाणामपि पशूनां साधारण्येन विधीयन्ते ? किं वा सवनीयस्यैव ?
अथाग्नीषोमीयसवनीययो ? रुताग्नीषोमीयस्यै ? वेति तदर्थं च किमग्नीषोमी-
यस्य स्थानं ज्योतिष्टोमिकेन प्रकरणेन सवनीयावान्तरप्रकरणेन वा विरुध्यते ?
नेति तत्सिद्ध्यर्थं च किं सवनीयानामौपवसथ्येऽहि प्रकरणमस्ति ? नास्तीति
चिन्तनीयं, ततो ऽप्येतद्विवेक्तव्यं किमौपवसथ्येऽहि सवनीयोत्पत्तिः ? रुत
सौत्येऽहनीति तत्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमगृहीताधर्मास्तदङ्गेषु पशुषु विज्ञाय-

मानास्तत्प्रकरणविशेषात्सर्वार्था भवन्ति, ज्योतिष्टोमद्वारेण हि पशूनां धर्म-
विधौ प्रकरणं न स्वतः कस्यचित्प्रकरणम् अग्नीषोमीयस्यापि स्थानमात्रं, तच्च
प्रकरणादुर्बलं सवनीयस्यापि सुत्यायामुत्पत्तिरिति तत्र गुणार्थं श्रवणमिति
नास्त्येव विशेषतः प्रकरणम्, अनुबन्धस्य त्वनाशङ्कनीयमेव । तस्मात्सर्वार्थाः ।
स्यादेवविशिष्टं प्रकरणं यदि ज्योतिष्टोमद्वारं स्यात् सवनीयस्य तु स्वतः
एव विशेषतोऽवान्तरप्रकरणमस्ति सौत्येऽह्न्याश्चिनशहणोत्तरकालं गुणार्थं
श्रवणम् औपवसथ्येऽहनि गुणाभावात्सवनीयानामुत्पत्तिः, अतः प्रकरणात्त-
दर्थः । ये त्ववान्तरप्रकरणं नेच्छन्ति तेषां सूत्रभाष्यविरोधः । यच्चानिष्टप्र-
सज्जनं समिदादिषु सौमिकधर्मप्राप्तिरिति तत्पितृयज्ञे साधिकारेऽपि तुल्यम्
अथ तस्य तस्मात्पितृयः पूर्वयुः क्रियत इति देवताविधेर्नाव्यक्तत्वं
समिदादिष्वपि मन्त्रवर्णादेवताविधिरुपांशुयाजवदस्येव मा प्रापत्सौमिक-
धर्मः दार्शपौर्णमासिकधर्मोऽस्तु प्राप्नुयुः वैश्वदेवदिति चेत् इदमपि
पितृयज्ञे तुल्यम् । अथ तत्र द्रव्यदेवतादिसन्निपातिपौष्कल्यान्नानिदेशस्तत्स-
मिदादिष्वपि तुल्यमिति दर्शितं प्रकरणाधिकरणे, तस्मादस्यवान्तरप्रकरणम्
यदि चैतन्नेष्यते ततः स्थानादेव सवनीयार्थता वक्तव्या स्थानाच्चग्नीषोमीय-
स्याप्यविशिष्टमिति केवलं सवनीयार्थत्वपक्षोऽत्यन्तं निर्मूलः स्यात् । ननु
तवाणुभयार्थत्वपक्षो निर्मूलः, यथा न निर्मूलस्तथा वक्ष्यामः, तस्मात्सवनी-
यार्था इति द्वितीयः पक्षः, एहीम एतत्सवनीयार्था इति स्थानादग्निषोमी-
यार्था अपि भवेयुः । ननु प्रकरणात्स्थानं दुर्बलं तत्कथं ततः स्थानात्
अग्नीषोमीयशेषत्वं धर्मोणां स्यात्तदुच्यते यद्यपि प्राकाराणिकेन सवनीयार्थ-
त्वेन धर्मो निराकाङ्क्षास्तथाऽप्यग्नीषोमीयस्य पशुधर्मोपेक्षितत्वात्तेनापि सम्ब-
ध्यते यथोपदेशावगतप्रकृत्यङ्गभावा धर्मो दुर्बलेनाऽप्यनिदेशेन विकृतेऽपि
भवन्ति एवमेतेऽप्युभयार्था इति प्राप्ते ब्रूमः अग्नीषोमीयशेषत्वं यदुक्तं सत्य-
मेव तत् । सवनीयार्थतां तेषामवजानीमहे कुतः ॥ सवनीयस्य धर्मेषु नास्ति
प्रकरणं यतः । न खल्वौपवसथ्येऽहि सवनीयो विधीयते । यतः प्रकरणं तत्र
सवनीयस्य लभ्यते प्रचारविप्रकर्षाख्यगुणस्य तु विधित्सया । कीर्त्यन्ते सवनी-
योऽत्र सौत्ये त्वेव विधीयते । कर्मणश्च विधीयावत्तत्र प्रकरणं भवेत् । न तु

यत्र गुणार्थेन श्रवणं तत्र विद्यते । तस्माच्च सवनीयस्य प्रक्रिया गुणसन्निधौ
 यत्त्वैः पवस्यवाक्ये गुणो नास्तीत्युक्तम्, अस्ति प्रचारविप्रकर्षः आग्नेयः पशु-
 रित्याद्यनुकीर्त्यं यथा वै मत्स्य इत्यादिना निन्दित्वा तत्परिहाररूपेण वपया
 प्रातः सवने चरन्तीत्यादिना प्रचारविप्रकर्षो विधीयते, शक्यते च सौत्ये-
 ष्युत्पन्नं कर्मानूद्य प्रचारविप्रकर्षो विधातुमुपादेयत्वात्, सुत्यावाक्येतु
 कालो गुणः, न चासावनुपादेयत्वादौ पवस्यवाक्येन दूरस्याविपरिवर्तमानक-
 र्मानुवादेन विधातुं शक्यत इति तत्र तावत्कर्मानुवृत्तिर्विधातव्या । नन्यौ पव-
 स्येष्युत्पन्नं कर्मप्रचारोत्कर्षादुत्कृष्टं प्रातःसवने विपरिवर्तत इति शक्यत-
 एव कालविधिः, नैवं ये हि वपाप्रचारान्प्रत्यज्ज्वः पदार्थास्तेषामेव तदा दिवा-
 भिसम्बन्धादिति न्यायेनोत्कर्षः स्यात्, अपूर्वत्वाद्वा तेषामपि न स्यात्, उपा-
 करणादीनां तु प्राचां पदार्थानां नास्त्येवोत्कर्षः, तस्मादुपाकरणस्य प्रातः-
 सवने विपरिवृत्त्यभावाच्च तस्य कालविधिः सम्भवतीत्युत्पत्तिविधिरैवायम्
 इतरस्तु गुणविधिरिति प्रकरणाभावाच्च सवनीयार्थत्वं स्यानात् त्वग्नीषो-
 मीयार्थत्वम् । यत्तु महाप्रकरणेन स्यान्न बाधित्वा ज्योतिष्टोमगृहीताः सर्व-
 पशूनामित्युक्तं, तत्रैच्यते पशुधर्मा हि पशुयागमाकाङ्क्षन्ति, ज्योतिष्टोमस्तु
 सोमयागो न पशुधर्मान् गृह्णाति यदि न कश्चिदपि पशुधर्मान् गृहीतुं
 शक्नुयात् ततो गत्यभावाज्ज्योतिष्टोमगृहीताः सन्तस्तत्रानर्थक्यात् तदङ्गे-
 ष्ववतरये, शक्नोति च स्यानादग्नीषोमीयो गृहीतुमिति तदथा धर्मः न सर्व-
 षाममी, नापि सवनीयस्य, नोभयोः, अग्नीषोमीय एवातो विधेर्धर्मा व्यव-
 स्थिताः अन्यत्र त्वतिदेशेन गच्छन्ति न विधानतः । विधिस्तु दैव एवेति सूत्रे
 विधिरुदाहृतः ॥

शाखाहरणादीनामुभय-
 दोहधर्मताधिकरणम् ।

सू० दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं

श्रुतं स्यात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सायं दोहः पूर्वश्रुः प्रातर्दोहश्चापरेश्रुः दोहधर्माः
 शाखाहरणादयः पूर्वश्रुः क्रियन्ते ते किं सायं दोहार्थाः उतोभयार्थाः इति
 सन्देहे पूर्ववदनुष्ठानसादेश्यादवान्तरप्रकरणाद्वा सायं दोहार्था इति प्राप्ते

ऽभिधीयते प्रकरणाविशेषादुभयार्थाः, न हि स्यात् प्रकरणस्येते, न च दधिभागस्यावान्तरं प्रकरणमत्रास्ति, न च स्यान्मपि प्रधानस्य विद्यते तस्यापरेदुरेवानुष्ठानात्, दधिसिध्यर्थोस्तु केचिदुर्माः पूर्वशुः क्रियन्ते, न च तदर्थः शाखहरणादयः प्रधानार्थत्वात्, तस्मादुभयार्थो दोहधर्माः ।

सादनादीनां सवनत्र-
यधर्मताधिकरणम् ।

सू० तद्वत्सवनान्तरे ग्रहास्नानम् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनसंचयौ ग्रहधर्माः समाम्नाताः उपोस्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोमेधुव" इत्यादयः ते किं प्रातःसवनिकग्रहार्था उत प्राकरणीकसर्वग्रहार्था? इति विचारः पूर्वत्र स्यान्मपि नास्त्युक्तम् इह त्वसन्दिग्धं स्यान्मिति विशेषाशङ्का प्रकरणाविशेषात्तु सर्वार्था इति सिद्धान्तः ।

रशनात्रिवृत्त्वादीनां सर्वप-
शुधर्मताधिकरणम् ।

सू० रशना च निङ्गदर्शनात् ॥ १० ॥

अग्नीषोमीये यूपपरिव्याणं विहितं परिव्ययत्यूगैरशनेति सवनीये पुनः परिव्याणान्तरं विहितम् आश्वनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपपरिव्ययतीति, परिव्याणसाधनभूता रशनातदुर्माश्चाग्नीषोमीयक्रमे विहिताः त्रिवृद्वति दर्भमयी भवति प्रपिष्ठानां कर्तव्येत्यादयस्ते किमग्नीषोमीयपरिव्याणार्था? उत सवनीयपरिव्याणार्था? अपीति संशयः, तत्र क्रमादग्नीषोमीयार्था इति प्राप्ते ब्रूमः "श्रुत्यैतदूपसम्बन्धिपरिव्याणाङ्गताङ्गताः । नाग्नीषोमीयधर्माः स्युस्तावतैवार्यवत्त्वतः सवनीयपरिव्याणमध्यतदूपसङ्गतम् । तस्मात्तत्रापि रशना सह धर्मैः प्रपत्स्यते ॥ इति,

अंशवटाभ्ययोरपि सादना-
दिधर्मवत्त्वाधिकरणम् ।

सू० आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैस्स-
न्निधानात् ॥ ११ ॥

अतः परं प्रासङ्गिकी कथा, लक्षणसंगतिः स्पष्टैव, ग्रहधर्माणां साधारण्यपूर्वमुक्तं, ते किमनारभ्याधीतयोरंशवटाभ्ययोरपि भवन्त्युत प्राकरणीकानामेव? इति संशयः, "तत्र प्रकरणादेते तद्वर्तिग्रहमात्राः । नानारभ्य समाम्नाताः ग्रहार्थाः स्युरसन्निधेः । उच्यते "ग्रहाणां प्रक्रिया नास्ति यथा धर्मव्यस्यतिः ।

१ समाम्नातग्रहार्था इति ।

नापि प्रकरणं तेषां विशेषण^१तयेष्यते ॥ न ये सोमप्रकरणगतास्तेषाममी धर्मा इति किं तु यजेः प्रकरणं तेन प्रकृतेन विशेषणात् । धर्मास्तत्साधनानां हि ग्रहाणां शेषनामियुः, ये चानारभ्य विहिता ये च प्रकरणे ग्रहाः । सर्वे तत्साधनत्वात्तद्वर्मसम्बन्धमाप्नुयुः ।

चित्रिण्यादीष्टकानाम-
न्यङ्गताऽधिकरणम् ।

सू० अग्न्यङ्गसप्रकरणे तद्वत् ॥ १२ ॥

अग्निप्रकरणे समाख्याता इष्टकाधर्मा अथ एवाम् अङ्गणामिन्यादयः, किं प्राकरणीकीनामेवेष्टकानां ? मुताऽनारभ्याधीतानां मपि चित्रिणीरूपदधातीत्येवमादीनां, पूर्ववदेव संशयपूर्वात्तरपत्ताः पूर्वत्रांश्वदाभ्योरनारभ्योत्पन्नयोरपि प्राकरणिकेन वाक्येन विनियोगोऽस्तीति प्रकरणसंस्पर्शाद्युक्ता धर्मसम्बन्धः, चित्रिण्यादीनां तु विनियोगोऽप्यनारभ्यवादेनैवेति प्रकरणसंस्पर्शाभावाच्च तद्वर्मसम्बन्ध इति विशेषाशङ्का, प्रकरणसंस्पर्शाभावेऽपि प्रकृतापूर्वसंस्पर्शात्तत्साधननिर्देशिनो धर्मास्तासामपि भवन्तीति सिद्धान्तः ॥

मानोपावहरणादीनां सो-
ममात्रधर्मताऽधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिकमतुल्यत्वाद्समानवि-
धानं स्यात् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमे राजन्यवैश्यानिमित्तेन फलचमसश्चादितः स चेज्यावि-
कार इति स्थितं, सन्त्यभिषवादिसंस्कारास्ते किं नैमित्तिकस्यापि फलचम-
सस्य समाना ? उत नित्यस्यैव सोमचमसस्य नैमित्तिकं तु तद्विकार इति
विचार्यते, तत्र “अपूर्वसाधनत्वांशे संस्कारविधयो यतः । तस्मान्नैमित्तिकेऽपि
स्युः साधनत्वाविशेषतः” । सोममभिषुणोतीत्ययमर्थः अभिषुतेन यजेतेति,
फलचमसेनापि चेज्यते, अतस्तस्याप्यभिषव उपदिष्ट एव भवति, “तेन ब्रीहि-
यवा नित्या समानविधयो यथा । नित्यनैमित्तिके द्रव्ये समानविधिनीतया”
उच्यते साधनेनैव नित्यसंस्कारसङ्गतिः । सरूपेण त्वसंयुक्ता न विरूपेण
युज्यते” संस्कारा हि निमित्तसंयोगाभावात्क्रतोः स्वाभाविकाङ्गत्वेन विधी-
यमानास्तदनु रूपमेव द्वारमाश्रयन्ते ब्रीहिवच्च यवा अपि प्राप्तिरूपेण क्रतौ

१ विशेषेण तयेष्यते इति पा० ।

नित्या एवेति धर्मविधेरवैरूप्याच्छ्रुवन्ति द्वारतामुपगन्तुं यदप्यनुगन्तुं
 पेणानित्यत्वं तद्वीणीणामपि तुल्यमेवेति नित्यद्वाराभावादगत्याऽवधाना-
 दीनामनित्यद्वाराश्रयणं युक्तम् । आम्नानस्वरूपेण च नित्यत्वाद्वीहिपवविधौ-
 नित्यवदाम्नासंस्कारविधौ क्वाक्यत्वं शाब्दरूपसमानत्वात् युज्यते, शक्यते
 हि वक्तुमवहतैर्वीहिभिर्येवैवा यजेतेति, फलचमसस्तु निमित्तप्रयोगादाम्ना-
 नेनैवानित्यः कथं नित्यै र्वावत्क्रतुभाविभिरभिषवादिभिरक्वाक्यतामुपेयात्
 त्रिहृदुं खल्वेतदभिषवेण नित्यं ज्यातिष्टोमम् उपकुयादनित्यफलचमसद्वार-
 मिति तथा नित्येन फलचमसेन नित्यकर्तव्याभिषवसंस्कृतेन यजेतेति
 यद्यभिषुतेन फलचमसेनेत्युच्यते, ततः फलचमसोऽपि नित्याभिषवद्वारमिति
 नित्यः स्यात्, सोमस्त्वाम्नातः प्रयोगतश्चानित्यः, राजन्यवैश्यपत्तेऽपि यज-
 मानचमसादेव सोमो निवर्तते अन्यत्र तु सोमः स्थित एव, तस्मात्त-
 त्रैवाभिषवादिविधिः । अपि च नित्यं नैमित्तिकं च न युगपद्विधीयते किं
 तु नित्यं विधाय पश्चाच्चैमित्तिकं विधेयं, तद्वि नमित्ते सति क्रतोर्विशेष-
 रूपेण चोद्यते निमित्ते त्वेतद्रूपः क्रतुरिति, एवं च स्वारसिकरूपे प्राक् सिद्धे
 शक्यते वक्तुं, तस्माद् यस्यां वेलायां क्रतोः स्वाभाविकं नित्याङ्गं विधीयते
 तस्यामेव संस्कारविधयः तद्विशेषणत्वेन स्वार्थे विधाय निवृत्तव्यापारा
 न भूयः शक्नुवन्ति नैमित्तिकेनापि सम्बन्धुम् आवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मा-
 च्चित्यार्था धर्माः, नैमित्तिकस्य त्वतिदेशेन भविष्यन्ति ॥

प्रतिनिधिर्वापि मुख्यधर्मा-
 नुष्ठानाधिकारणम् ।

सू० प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ १४ ॥

मुख्याभावे प्रतिनिधिर्वर्त्यते स किं मुख्येन समानविधानेनेति
 मुख्याभावनिमित्तत्वात्पूर्ववदसमानविधौ प्राप्ते उच्यते, स्यादेवं यदि द्रव्या-
 न्तरमिह यागस्य साधनत्वेनोपादीयेत व्रीह्यवयवास्त्वह सकलासम्भवा-
 द्विकला उपादीयन्ते, नीवारगतास्तदनुषङ्गादवर्जनीयतया नीवारोपादानं
 न साधनतया, साधनत्वे प्रमाणाभावात् । व्रीह्यंशाश्च व्रीहिगता इव
 नीवारगता अपि संस्कारविध्यन्विता एवेति समानविधानता ॥

१ प्रयोगश्च नित्य इति पा० ।

२ राजन्यचमसादेवेति पा० ।

श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु
मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० नियमार्थं गुणश्रुतिः ॥ १५ ॥

अथ यत्र श्रुतः प्रतिनिधिः यथा यदि सोमं न विन्देत पूति^१कान-
भिषुणुयादिति तत्र वचनेन पूतिकानामेव साधनत्वं विधीयते, न नीवा-
रवदसाधनत्वम्, अतो द्रव्यान्तरमिदं सोमाभावे निमित्ते तत्साधनतापत्वं
फलचमसवदसमानविधानं, मैवं न ह्यत्र पूतिका यागसाधनत्वेन विधी-
यन्ते सोमाभावे पूतिक्रैयागं कुर्यादिति, किं तर्हि सोमावयवोपलक्षणतया
प्रतिनिधिनियमो ह्ययं, तेन सोमाभावे पूतीक्रेयागं कुर्यादिति नाभावे
विधिरिति वक्ष्यते तदेषा वचनव्यक्तिः यत्सकलसोमावयवभावे विकला-
वयवानुपाददीत तत्पूतिकागतानिति, तस्मादत्रापि सोमावयवानामे-
तत्साधनत्वात्पूर्ववत्समानविधानत्वम् ।

दीक्षणीयादिधर्माणां-
ग्निष्टोमाङ्गताधिकरणम् ।

सू० संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणा-
विशेषात् ॥ १६ ॥

नैमित्तिकं क्रत्वर्थं नित्येन समानविधानं न भवति, नैमित्तिकस्या-
नित्यत्वात्तद्द्वारेण धर्माणां नित्यवत्क्रत्वर्थत्वानुपपत्तेरित्युक्तम्, इह काव्या-
गुणाश्चिन्त्यन्ते किमाश्रयभूतया क्रियया समानविधानाः? उतासमानविधा-
नास्तद्विकारा इति, तत्र काव्यस्य फलवत्त्वात्क्रतुवदेव स्वयमतिकर्तृता-
तायाहित्वात् तद्द्वारेण क्रत्वर्थत्वमङ्गानां, येन नैमित्तिकवद्विरोधः स्यात्,
अतो न गतार्थमिदं संस्थाग्रहणं च प्रदर्शनार्थम् । अन्योऽपि दातायण्यज्ञा-
दिहृदाहर्तव्यः, ज्योतिष्टोमस्य चतस्रः संस्थाः अग्निष्टोम, उक्थः, षोडश्यति-
रात्र, इति अग्निष्टोमस्यैव विधान्तरमत्यग्निष्टोम इति अत्र षोडशियहण-
मत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादिति वाजपेयश्च षोडशिन एव भेदः,
आप्तीर्धामश्चातिरात्रस्य एतदभिप्रायं सप्त सोमसंस्था इति स्मरणं,
तत्राग्निष्टोमस्य-संस्था क्रत्वर्थं क्रतोस्तु फलं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम
इति उक्^२थ्यादयः संस्था ज्योतिष्टोमाश्रिताः फले विधीयन्ते “पशुकाम

१ पूतीकान् इति पा० ।

२ उक्थ्यादय इति पा० ।

उक्त्यं गृहीयात्” “षोडशिना वीर्यक्रामः स्तुवीत” “अतिरात्रेण प्रजा-
क्रामोयाजये” इति । ननु ग्रहणादीनामत्र फले विधानं न संस्यायाः,
उच्यते उक्त्यशब्दोऽयं स्तोत्रविशेषवचनस्तत्सम्बन्धाद् ग्रहण उपच-
र्यते, न चेहोपचाराश्रयणं युक्तं समानौ च स्तोत्रसम्बन्धिन्यां वाचक
एव तत्संस्याविशिष्टे क्रतौ प्रयोगादुक्त्यो यज्ञ इति तत्र चाकृत्य-
धिकरणन्यायाद्विशेषणभूता संस्थाभिधेया स्तोत्रसम्बन्धात्समाप्तावपि
लक्षणेति चेत् न तत्सम्बन्धिकृतुमात्रे प्रयोगाभावात्, अस्ति हि षोड-
शिसंस्थे यज्ञे अतिरात्रसंस्थे चोक्त्यसंस्थस्तोत्रं, न च तत्र यज्ञे अस्त्यु-
क्त्यशब्दप्रयोगः, लक्षणा चेत्त्रापि प्रयुज्येत तत्संस्थ एव प्रयोगादिभि-
धेयैव संस्था, सैवात्र फलाप चोदयते पशुकाम उक्त्यं गृहीयात् उक्त्या-
त्मिकां संस्थां कुर्यादित्यर्थः, ग्रहणं तु फलवत्समाष्ट्यङ्गत्वेन वाक्यान्तरप्राप्ति-
मनूद्यते, एवं षोडशि-शब्दस्यापि स्तोत्रवचनत्वं संस्थावचनत्वं च व्याख्येयं
तत्र त्वयं व्यवस्था-यदा समाप्तिवचनः तदाश्रयतो लिङ्गलाभाद्यज्ञवत्पुं-
ल्लिङ्गः । स्तोत्रवचनस्तु नपुंसकः फलवाक्ये च पुल्लिङ्गः षोडशि-शब्दो
वाक्यशेषादवगम्यत इति संस्थैव फले चोदयते, स्तोत्रं तु पूर्ववदनूद्यते
अतिरात्र इति तु राजिमतीत्य यः सन्तिष्ठते यज्ञः स उच्यते तत्र सत्यपि
संस्थाविशिष्टयज्ञवचनत्वे विशेष्यस्य यज्ञस्य प्राप्तत्वादप्राप्ता संस्थैव विधी-
यते विधेयस्य च फलप्रति संस्थैव फले साधनम् । एतदिह विचार्यते किं
दीक्षणीयाद्यङ्गविधानं ज्योतिष्टोमस्य संस्थानां च समानं ? मुत ज्योतिष्टो-
मस्यैवेति, तत्र ‘तुल्यप्रकरणत्वेन सर्वेषां फलवत्त्वतः । तुल्यमङ्गविधानं स्या-
दिति प्राप्ते ऽभिधीयते । वैरूप्यमङ्गवाक्यानां प्रसज्येतोभयान्वये । संभवत्येक-
रूपत्वे नानारूपं न युज्यते । न च क्रतुमनादृत्य संस्थाभिर्घटतेऽन्वयः ।
संस्थाऽवधारणेनैव युज्यते क्रतुसङ्गतिः । संस्था त्वक्रियात्मकत्वाद्दृष्ट्यादिवदा-
श्रयभूतां क्रियामपेक्ष्य फलं साधयति, साधननिवेशि चाङ्गजातं तद्वदा संस्था-
भिः सम्बन्धुं प्रस्यितं तदा तत्साधनत्वनिर्वाहिका क्रियापि तत्रैव दृश्यते

सा च स्वयमपि फलवत्त्वात्संस्कार्यमपि प्रस्यतमङ्गजातं किमिति न गृह्णाति
 तस्मात्संस्कारसम्बन्धविद्भिर्नोऽप्यवर्जनीयः क्रतुसम्बन्ध इति न केवलसंस्का-
 र्यत्वं, क्रतुस्तु स्वयमेव फलसाधनत्वादनादृत्यैव संस्यां शक्नोत्यङ्गजातमा-
 त्मसात्कर्तुमिति तदर्थमङ्गविधानं न संस्कार्यम्, अत एवागृह्यमाणविशेष-
 त्वादुभयार्थमित्यपि न शक्यं वक्तुं विशेषग्रहणात्, एवमपि संस्कार्यत्वं किं न
 भवति वैरूप्यादिति ब्रूमः, अङ्गविधयो हि न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यन्ति आन-
 र्थक्यप्रसङ्गान्, प्रयोगवाक्ये तु विशेषणत्वेन स्वार्थं समर्पयन्ति तेन नित्या-
 नित्यप्रयोगद्वयानुसारेण नित्यवदनित्यवच्च स्वार्थं बोधयन्तस्मात्पर्यवेदाद्
 भिद्वेदन्, योज्योतिष्टोमेन फलं कुर्यात्स एवं यश्च ज्योतिष्टोमे कदाचित्सं-
 स्याफलार्थी स एवमिति । किं च गुणः फलाय बोद्धव्यः पूर्वप्राप्तपरप्र-
 युक्तां क्रियामाश्रित्य पश्चाच्छेदयति अंशयुक्ता च क्रिया प्रयुज्यते, तत्र प्राक्त-
 नक्रिया प्रयुज्यते तत्र प्राक्तनक्रियाविधिसमये व्यापृतानामङ्गविधानां पश्चा-
 त्तने ऽपि गुणफलविधौ व्याप्रियमाणानां विरम्य व्यापारः प्रसज्यते, अयं चा-
 योऽत्र विशेषः सोमस्तावच्छ्रुत्या यागार्थस्तत्संस्कारार्थाश्च क्रयाभिषव-
 ग्रहणादयस्तद्द्वारात्वाद्यागार्था एव न संस्याभिः सम्बध्येरन्, सर्वे च प्रकरणं
 सोमसंस्कारविधिमिश्रमिति तैरसम्बन्धिपदैर्विच्छिन्नं संस्यानां प्रकरणं न
 दीक्षणीयादिकमप्यङ्गमलं गृहीतुं तस्मादसमानविधानाः संस्याः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पाद आरभ्यते ॥

बर्हिषादीनां दर्शपूर्णमा- सूनं प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥
सतदङ्गोभयाङ्गताधिकरणम् ।

समानासमानविध्यप्रसङ्गाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधविचारेण दर्शपूर्णमासयोर्वेद्यां हवींष्यासादयति वेदिं खनति बर्हिषि हवींष्यासादयति बर्हिर्लुनातीति श्रुता वेदिबर्हिर्धर्माः किमङ्गप्रधानहविषां साधारणा ? उत प्रधानहविषावेमे ? इति चिन्त्यते, तत्र वाक्यस्यान्तन्त्ये सत्यानर्थक्यात्कृत्यन्तरे चातिप्रसङ्गादवश्यं प्रकरणेनैकवाक्यत्वमपेक्षितव्यं प्रकरणं च प्रधानस्येवेति प्रधानहविषामेव वेद्यादङ्गं न प्रयाजादिहविषामिति प्राप्ते ब्रूमः, सत्यं, प्रकृतैकवाक्यत्वं तत्तु व्यवच्छेदकतया वाक्यस्यात्यन्तसङ्कोचप्रसङ्गात् प्रधानगृहीता हि वेदिस्तदर्थेष्वेव हविःषु स्यात्, तत्र वाक्यस्यात्यन्तसङ्कोचः स्यात्, तस्माच्चायं वाक्यार्थः प्रधानार्थे हविरासादनद्वारेण प्रधानपूर्वं वेद्यां कुर्यादिति, किं तर्हि यद्वर्शपूर्णमासोपकारिहविस्तद्वेद्यामिति, एवं हि नातिसङ्कोचः कृतः स्यात्, न चानर्थक्यम्, अङ्गहविरापि च प्रधानस्योपकारकमेवेति तत्रापि वेदिः स्यात् । अथ वाऽस्तु प्रधानस्य याहकत्वं द्वारं तु न तदर्थमेव हविः किं तु तदुपकारिहविर्मात्रं वाक्यसङ्कोचपरिहारात्, संभवति चोपकारिमात्रस्यापि द्वारत्वम्, अतः प्रधानप्रयुक्तानामपि वेदिबर्हिस्तदुर्माणां प्रयाजाद्यपूर्वस्वरूपनिवृत्तिद्वारेण तादर्थ्यं प्रयाजादीनामिव भविष्यतीति सिद्धं प्रयाजादङ्गत्वं वेद्यादेः ॥

स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकरणम् । सू० फलसंयोगात् स्वामिसंयुक्त प्रधानस्य ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनादयो यजमानसंस्काराः किमङ्गप्रधानार्था ? उत प्रधानार्था ? एवेति संशयः, तदर्थं च किमेते कर्तृत्वांशपातिनः ? किं भोक्तृत्वांशपातिनः ? इति तत्र भोक्तृत्वस्य प्रधानफलत्वात्तदर्थः सन्तः संस्काराः प्रधानतुल्यकृततया न प्रधानार्था भवेयुः तादर्थ्यं

च प्रकरणादवगतमतः कर्त्तर्योः, कर्ता चाङ्गप्रधानार्थः संस्कारा अपि तद्वता अङ्गप्रधानशेषाः स्युरिति प्राप्तेऽभिधीयते “भोक्तृत्वस्य प्रधानत्वाददृष्टत्वाच्च तदुणाः । संस्काराः कर्तृभावस्तु गुणो दृष्टश्च सोऽन्यतः । प्रधानं हि भोक्तृत्वं गुणभूतं कर्तृत्वं भोक्तृत्वार्थत्वात्, संस्काराश्च गुणभूतास्ते प्रधानार्था एव युक्ताः, न गुणार्थाः, “गुणानां च परार्थत्वा”दिति न्यायात् अदृष्टं च भोक्तृत्वं शास्त्रगम्यमुपायमपेक्षते, कर्तृभावस्तु विनाऽपि संस्कारैरुत्पद्यमानः प्रमाणान्तरादेव दृष्ट इति न तादर्थ्यप्रेषां, न च भोक्तृत्वार्थानां प्रधानाङ्गत्वविरोधः, न हि ते फलं जनयन्ति यतः प्रधानतुल्याः स्युः, किं तु तादृशं संस्कारं यजमाने कुर्वन्ति येन यजमाने प्रधानं स्वफलं जनयितुमलं तेन क्षेत्रसंस्काराणामिव बीजावपनार्थत्वं प्रधानार्थत्वं संस्काराणां, प्रधानफलं हि यजमानो भुङ्क्ते नाङ्गफलं तस्य कर्तृत्वार्थत्वात् ॥

सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणम् ।

सू० चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ३ ॥

सौमिकीवेदिः किं प्रधानार्थाः? उताङ्गार्थाऽपीति चिन्ता तत्रेयमतिशक्या^१महेऽस्यां कर्तुमिति तुमुना चिकीर्षितार्थता गम्यते प्रधानं च फलवत्त्वाच्चिकीर्षितं नाङ्गानि, तस्मात्प्रधानार्था वेदिः स्थितं तावदपर्यवसितम् ॥

अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणम् ।

सू० तथा^२प्रधानेन ॥ ४ ॥

संयोगादित्यनुवर्तते तल्लिप्सयाऽनन्तरोपक्रमाः दशपूर्णेमासयोर्हविरभिमर्शनाथौ मन्त्रौ “चतुर्होत्रापूर्णेमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रामावास्या”मिति किं तावदङ्गप्रधानार्थावुत प्रधानार्थाः? इति पौर्णमास्यमावास्या-शब्दयोः प्रधानवचनत्वात्प्रधानार्थत्वं स्थितादुत्तरं सत्यं, चिकीर्षितार्था वेदिः साङ्गं विचिकीर्षितं तद्वि फलाय पुष्कलं न करणमात्रम्, अतोऽङ्गप्रधानार्था वेदिरित्यग्नीषोमीयविकारे निरूढपक्षौ प्रवर्तते नन्वेवेदिमतामियमग्नीषोमीयस्य तु प्राकृती वेदिरित्येवेति न तदङ्गप्रियं, नैवं वचनबलात्सर्वार्थत्वावगतेः प्राकृतीः न प्रयोक्ष्यते द्वितीयस्योत्तरं पौर्णमा-

१ शक्यामहे इति पा० ।

२ तथाऽभिधानेनेत्यपि पुस्तकान्तरे सूत्रपाठः ।

स्यमावास्या-शब्दे कर्मवचनौ, न च कर्मणोऽभिमर्शनं सम्भवति तस्माद् द्वितीयेयं सप्तम्ययं व्याख्यातव्या, पौर्णमासीप्रयोगे चतुर्होत्राभिमृशेदमा- वास्याप्रयोगे पञ्चहोत्रेति हविर्मात्राभिमर्शनं वाक्यान्तरप्राप्तमासवानि हवोष्यभिमृशेदिति तस्मादङ्गप्रधानार्थो मन्त्रो ॥

दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थता
विधिकरणम् ।

सू० दीक्षादक्षिणं तु वचनात्मधा-
नस्य ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादण्डेन दीक्षयतीत्यादि दक्षिणा तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति तद्दीक्षादक्षिणमङ्गप्रधानार्थं- मुत प्रधानार्थमेवेति तत्र दीक्षाणां यजमानमस्कारत्वात्मप्रधानार्थत्वे सिद्धेऽप्यग्नीषोमीयादौ दीक्षितविनियोगादङ्गप्रधानार्थत्वशङ्का, दक्षिणा तु प्रयोगाङ्गत्वादङ्गप्रधानार्थत्व- दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोमस्येति वचनं परम्परयाऽप्युपपत्तेर्नाङ्गार्थतां विहाण्टीति प्राप्ते ब्रूमः, वचनात्मप्रधानार्थत्वम्, अन्यथा हि वचनं न्यायप्रा- प्राप्तादमात्रमनर्थकं स्यात्, न च साक्षादपेक्षिताङ्गाङ्गिभावपरत्वेऽर्थवत्त्वे च संभवति परम्पराश्रयणमानर्थक्यं च युक्तं तस्मात्प्रधानार्थत्वम् ॥

अन्तर्वेदेयूपानङ्ग-
ताधिकरणम् ।

सू० तथा यूपस्य वेदिः ॥ ६ ॥

यूपे श्रूयते अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वे- दीति तत्र चिन्ता किमन्तर्वेद्येकदेशो यूपाङ्गत्वेन चोच्यते? उत बहिर्वेदि- साहितो यूपस्य मानदेशं लक्षयति? तत्र लक्षणाया अन्याय्यत्वाद्देव्येकदेशस्य श्रुतस्य यूपाङ्गत्वेन विधेरर्द्धं च मीयमानेऽर्द्धान्तरं बहिरेव भवतीत्यर्थाद् बहिर्वेदीत्यनुवादः स्यात्, स्यादेवं यद्यर्द्धमेवान्तर्वेदीति वाक्यार्थः स्यात्, न त्वेवं परिसंख्यादोषात्, किं त्वर्द्धं तावदन्तर्वेदि मातव्यमिति, ततश्चाध्वान्तरं न विहितत्र प्रतिषिद्धन्त्यान्तर्वेदि वा मानं स्यात् तत्रार्द्धं बहिर्वेदीत्यपि विधातव्यं तत्र वाक्यभेदः पातिकांनुवादत्वे नित्यवच्छ्रवणविरोधः । नन्व- धामिति विशेषणादध्वान्तरव्यावृत्तिः स्यात् सत्यं, विधितो व्यावृत्तिः यत्र हि विशेषणं श्रुतं तत एवान्यव्यावृत्तिर्भवति वेदिमानविधेर्यादुर्वि शि- षणमिति विधानदिवाङ्मन्तरं व्यावर्तते, इच्छातस्तु वेद्यामेव मानमध्वान्त-

रस्य को वारयेत् तस्मादद्वै बहिर्वेदीत्यपि विधातव्यमिति वाक्यभेदः
स्यात् उपलक्षितदेशे विधाने त्वेकार्यविधानादवाक्यभेदः, तदयमर्थः—यत्र-
मीयमानस्य यूपस्यार्धमन्तवेदि भवत्यर्थं च बहिर्वेदि तत्र मिनुयादिति
लौकिक एव देशविशेषो विधीयते न संस्कृतो वेदिदेशः ॥

हविर्धानस्य सामिधेयन- सू० सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धा-
नताधिकरणम् । नयोर्वचनात्सामिधेनीनाम् ॥ ७ ॥

उतयत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति यस्मिन्हविर्धाने भिष-
वस्तत्र स्थित्वा सामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थः तत्र संशयः किं हविर्धानं
सामिधेयम् ? मुत तल्लक्षितो देश इति तत्र पूर्ववद् वाक्यभेदाभावात्त-
णापरिहाराय हविर्धानमेवाङ्गमिति प्राप्तं तदुच्यते हविर्धानस्य हवि-
र्धःरणार्थत्वाच्च प्रयोजनान्तरापेक्षा प्रकृतिश्चाहवनीयप्रत्यदेशः सामिधे-
न्यङ्गत्वेन प्राप्तः, स च दक्षिणस्यात्तरस्य वा हविर्धानस्य समीपे भवति, तत्र
नियममात्रं लाघवाद्बुद्धेयं, हविर्धानस्य तु अत्यन्ताप्राप्तमङ्गत्वमनपेक्षितं
च न युक्तं विधातुं, तदिहापि देशलक्षणा ॥

श्रद्धानामन्यद्वारानु- सू० शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तत्क्षक्षणात्वात्
ष्ठानाधिकरणम् । तस्मात्त्वयं प्रयोगे स्थात् ॥ ८ ॥

प्रासङ्गिकी कथा वृत्ता समाख्यायास्त्वतः परं विविचारयिषुः पूर्वैर्वि-
रुद्धत्वाविरुद्धते तदुपोद्घातरूपेण ज्योतिष्टोमादिकर्मसु नानाकर्तृसमावेशं
वक्तुमारभते ऽधुना दर्शपूर्णमासे ज्योतिष्टोमादिकर्तृफलदक्षिणायुक्तं कर्म किं
सर्वं यजमानेनैव कर्तव्यं ? मुत द्रव्योत्सर्गमात्रे हविस्स्यादक्षिणादानादिके
यजमाननियमोऽयत्रानियमोयजमानोऽन्योवाऽयवोत्सर्ग एव यजमानोन्य-
त्रान्य एवेति विचारः, तत्र स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्येनात्म-
नेपदेन च कर्तुरेव फलावगमादर्थात्सर्वं कुर्यात् दक्षिणादानं तु धर्ममा-
त्रम् । ननु प्रधानस्यैव सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यां फलार्थिकर्तृकत्वं
नाङ्गानां तत्र भावनाया एव हि प्रत्ययवाच्यायास्तभ्यां तत्कर्तृकत्वं, सा
च अंशेत्यङ्गानामपि स एव कर्ता, उच्यते सत्यमर्थिनः साङ्गे कर्तृत्वं तत्तु

प्रयोजकत्वेनापि सम्भवति 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति स्मरणात् पट्टिहलैः कृप-
तीति च प्रयोगात् तत्रासति परम्पराप्रमाणे साक्षादेव कर्तृत्वं स्यात्, अस्ति
तु प्रमाणं परिक्रयवचनं तच्च कर्त्रन्तरसद्भावे दृष्टार्थं भवति, सर्वेष्व स्वय-
मशक्तेऽन्येन कार्यं कारयति यजमानोऽपि शक्तः स्वयं कुर्यात् अशक्तमत्व-
न्येन कारयेत् परिक्रयश्चान्यपक्षे भविष्यति द्रव्यात्सर्गं त्वन्यथा शक्यत्वात्
स्वयमेव कुर्यादिति प्राप्ते ब्रूमः सम्भवति प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वे परिक्र-
यस्य नित्यवदाम्नातस्य पार्त्तिकत्वायोगाच्चित्यमुपसंहतुमुत्सर्गादन्यत्रान्येनैव
कारयितव्यम् ॥

परिक्रीतानामत्वज्ञां सं-
ख्याविशेषनिर्णयमाधिकरणम् ।

सू० तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनि-
यस्योऽविशेषात् ॥ ८ ॥

उत्सर्गादन्यत्रान्य इत्युक्तं तत्र कति ते ऽन्ये इति संशये विशेषाभा-
वादनियमः सर्वथा परिक्रयसिद्धेः, अथवा यजमानस्यैव कर्तृत्वे प्राप्ते परि-
क्रयवशादन्योपादानं, स चैकेनापि सिध्यतीत्येक एवान्यः स्यात्, अध्वर्यादि
संज्ञास्तु कर्मनिमित्ताः अध्वरं युनक्तीत्यध्वर्युः, आवाहयतीति होता, तथा-
न्येऽपि, तथा च दर्शयति "यः एवाममावहाममावहेत्यावाहयति तदेव हेतु-
र्हानृत्व"मिति, ततश्चैकस्यापि तत्तत्कर्म कुर्वतः पाव'कलावक्रवदुत्प'ना ना-
नासंज्ञाः, तस्मादेकः स्यात्, स्यादेवं यदि प्रवृत्तिसमये तदुत्तरकालं वैताः संज्ञाः
श्रूयेरन् वरणन्त्वप्रवृत्ताभ्यर्थनं तत्रैताः श्रूयन्ते "स ब्रह्माणं वृणीत" इत्यादि
न च तदा कर्मनिमित्तत्वं सम्भवतीति वरणनिमित्तत्वं, भिन्नानि च वरणा-
"न्येकस्यैवं पुनः श्रुति"रिति न्यायात् न चैकस्मिन्पुरुषे बहूनि वरणानि सम-
वयन्ति दृष्टार्थत्वात्, न हि वृतस्य वरणं दृष्टार्थं, तेन वरणानां तन्निमि-
त्तानां च संज्ञानामसङ्कीर्णविषयत्वाद्भावदुरणं यावत्संज्ञं च कर्तृभेदः कर्मा-
ङ्गम्, अतस्तावत्संख्यैः कर्तृभिर्न्यातिष्ठोमस्य निर्वृत्तिः । किं पुनरिदं वरणम् ?
उक्तं प्रार्थनमिति, तत्र महर्त्विजां होत्रकाणां च मन्त्रेण "अग्निर्होताऽसौ
मानुष" इत्यादिना, अन्येषां तु लौकिक्या वाचा प्रतिप्रस्थाता मे भवानित्वि-

(१) पात्रकेति पा० ।

(२) उपपद्येति तु युक्तः पाठः ।

त्यादि, किमेतावता होत्रादित्वं भवति ? को दोषः ? न ह्येताः संज्ञाः प्राभू-
 श्यन्ते वरणोत्तरकालं च य एवं वृतः स्वयं चैवमसतीति मनसा सङ्कल्पयति,
 तत्र होत्रादिसंज्ञाः प्रसिद्धवद्दे याज्ञिकप्रयोगे च व्यवहियमाणा दृष्टाः,
 तस्माद्य एव वृतः य एवं च सङ्कल्पयति स एव होत्रादिसमाख्यां लभते, सत्रेषु
 तु दृष्टार्थत्वाद्वरणस्यार्थलोपान्निवृत्तिः तदभावे चाध्यर्थेहपतिं दीक्ष-
 यित्वेत्यादिव्यवहारदर्शनात्सङ्कल्पादेव होत्रादित्वसिद्धिः, प्रकृतावपि हि
 सङ्कल्पा निमित्तमेव यो हि त्रियमाणो नेच्छति न स होतेत्युच्यते, तस्मात्प्र-
 कृतौ वरणविधानात्तन्मिश्रः सङ्कल्पो निमित्तं, सत्रेषु तु सङ्कल्पमात्रं
 प्रयोगदर्शनात्, न चैवं वैरूप्यादशोभनमिति मन्तव्यं प्रमाणबलादीदृशस्यैव
 शोभनत्वात्, न हि सत्रे होत्रादिशब्दानां गौणत्वे किञ्चित्प्रमाण-
 मस्ति । अथाप्यत्यन्तमैकरूपेण कार्यं ततः सङ्कल्प एव निमित्तं, य एव
 क्रतुप्रक्रमे तदौपयिकं होत्रादिभावमात्मनः सङ्कल्पयति स एव होत्रादि-
 शब्दैरुच्यते तथा च वक्ष्यति “सत्रे तु स्वयं कर्तृ कृत्वाद्वरणभरणयोरनपेक्षित-
 योरपहणाद्विनैव ताभ्यामवैगुण्य”मिति योग्यतामात्रणाध्यर्थत्वादिसिद्धि-
 रिति, । नन्वदृष्टमध्यर्थत्वादिकं कथमविहितेन सङ्कल्पेन जायते ? विहितमेव
 तु वरणं तस्य जनकं युक्तं यद्यदृष्टमध्यर्थत्वादिकं तदर्थं वरणं तत्र सत्रेऽपि
 तदनुयाज्यावराणवत् कर्तव्यमिति सुतरां तत्राध्यर्थ्यादित्वसिद्धिः । न चा-
 दृष्टाध्यर्थत्वादिसद्भावे प्रमाणमस्ति, वरणविधिर्हि दृष्टार्थतयोपपत्तेर्ना-
 दृष्टकल्पनाशालं, यदि चादृष्टमिदं विहितोपायसाध्यं च ततो दर्शपूर्ण-
 मासयोर्होता वृतः सामिधेनीरन्वाहेति वचनात् प्रागेव वराणां सामिधेनीषु
 प्रवृत्तस्य प्रसिद्धहोतृभावस्य पश्चाददृष्टार्थं वरणं न होतृत्वापयोगाति हो-
 तृत्वं न स्यात्, तस्मादध्यवसायादेव होतृत्वप्रङ्गीकर्तव्यमिति सत्रेऽपि होत्रा-
 दित्वसिद्धिः । ननु होतृ-शब्दवाच्यः सामित्यध्यवसायादेव तद्वाच्यो भवती-
 त्येतदलौकिकमेव तच्छब्दवाच्यो भवेति प्रार्थनादेव तच्छब्दवाच्यो भवती-
 त्येतद्वा किं लौकिकं तत्सिद्धं संज्ञया कर्तृणां भेदः । माभूत्संज्ञायां वरणानां
 तु बहूनां युगपत्प्रयोगवचनपरिग्रहीतानां दृष्टार्थत्वेनैकपुरुषासमवायाद्या-
 वद्वरणं वरीतव्याः कर्तारो भिद्यन्ते ॥

चमसाध्वर्यूणां पृथक्-
त्वाधिकरणम् ।

सू० चमसाध्वर्यवस्य तैर्व्यपदेशात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे पूर्वाधिकरणे षोडश कतारः सिद्धाः सन्ति चमसाध्वर्यवो
नाम ते किं तेषामेवान्यतमा? उत तेभ्यो ऽन्य? इति यौगिकत्वात्संज्ञाया
अध्वर्युपुरुषा एव चमसाध्वर्यव इति प्राप्ते ब्रूमः, “संज्ञानामस्तु योगेन वरणं
तु पृथक् श्रुतम् । तत्तेष्वसम्भवात्तेषां तेभ्यो भेदं करिष्यति” एतेन सदस्यो
व्याख्यातः तस्यापि वरणं समाप्तात् ॥

चमसाध्वर्यूणां बहुत्व-
नियमाधिकरणम् ।

सू० उत्तपन्नौ तु बहुश्रुतेः ॥ ११ ॥

तेषु संहः कति चमसाध्वर्यव इति बहुवचनस्य संस्कार्यगतत्वे-
नाविवक्षितत्वादनियम—एको द्वौ बहवो वा, उच्यते वरणाङ्गतया सत्यम-
विवक्षितं बहुत्वं, क्रत्वङ्गतया तु तेषामुपादेयत्वाद्विवक्षितमेव बहुत्वं, न
ह्यत्र सिद्धकृतुसम्बन्धानुद्दिश्य वरणमात्रं ग्रहसमागवद्विधीयते, किं
त्वेनेनैव वचनेन प्रकरणसहायेन वरणसंस्कारयुक्ताश्चमसाध्वर्यवः क्रतुं
प्रति विधीयन्ते, वरणेन चमसाध्वर्यून्नाम कर्तृन् क्रत्वङ्गत्वनोपाददीतेति
तस्मादुपादेयत्वात्तेषां कर्माङ्गतया विवक्षितं बहुत्वं, तथा च स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्य इत्यध्ययनसंस्कार्यस्यापि स्वाध्यायस्यार्थावबोधं प्रत्युपादेयत्वा-
द्विवक्षिता संख्येति शाखान्तराधिकरणे दर्शितम् । एतेन “पुरोहितं वृणीत”
इत्यत्राप्येकत्वविवक्षा व्याख्याता । तथा ऽध्वर्युं वृणीत इत्यादावेकत्वमध्वर्युं
कार्यार्थम् अतः सर्वसाध्वर्यवमेकेन कर्तव्यमध्वर्युणा च कर्तव्यमित्यस्यैकैव
यनीन्यायेन मिथोनियमः पश्वेकत्वयोरिव, तथा होत्रादिकमपि, होत्रध्व-
र्योस्तु मिथोभिन्नकर्तृत्वमङ्गं समाख्याभेदात् ॥

चमसाध्वर्यूणां दशसंख्या-
नियमाधिकरणम् ।

सू० दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

स्थिते बहुत्वे कियन्तो बहव इत्यनियमे त्रित्वे वा प्राप्ते चमसद-
शत्वादृशभिस्तावद्विवक्षितव्यम् आधिक्ये प्रमाणाभावादृशैव ॥

(३) न ह्यन्यत्रेति पा० ।

श्रमिदुःपृथक्-
त्वाधिकरणम् ।

सू० श्रमिता च शब्दभेदात् ॥ १३ ॥

अस्ति श्रमिता स किं प्रकृतेभ्योऽन्यस्तेषां वाऽन्यतमः इति संशये संज्ञाभेदादन्यत्वं यौगिकत्वात्संज्ञाया वरणाभावाच्च तेषामिवान्यतमः तत्रा-
ध्वयोः पराद् वर्ततेऽध्वर्युस्तु पशोः संज्ञप्यमानादिति वचनादसामर्थ्याद-
न्ये तत्पुरुषाः संज्ञपयेयुः ॥

उपगस्यापृथक्-
त्वाधिकरणम् ।

सू० उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ १४ ॥

सन्त्युपगाः ते किं प्रकृतेभ्योऽन्ये? उत त एवे? इति तत्र गातृणां गुण-
भूता उपगातारो लोकवत् न चत्विजामृत्विजस्तुल्यकृत्ता गुणाभूता भवितु-
मर्हन्तीत्यन्ये इति प्राप्ते उच्यते-उत्पत्तौ वरणाभावात्संज्ञायाश्च यौगिक-
त्वादृत्विजामेव प्रैषप्रैषार्थकारित्ववत्परस्परपकारसम्भवादृत्विज एवाप-
गायेयुः ॥

सोमविक्रेतुः पृथ-
क्त्वाधिकरणम् ।

सू० विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वा-
त् ॥ १५ ॥

अस्ति सोमविक्रयी स किं तेषामन्यतम? उतान्य? इति पूर्ववद्वरणा
भावात्तेषामन्यतमः, मैवं विक्रयस्याकृत्वर्थत्वात्कृत्वर्थोपात्ता अत्विजो न तं
कुर्युस्तस्मादन्यो विक्रयी ॥

अत्विगिति नामोऽसर्वगा-
मिताधिकरणम् ।

सू० कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशे-
षात् ॥ १६ ॥

ब्रह्मादयश्चमसाध्वर्यवश्च बहवः कर्तारः समधिगता, ते सर्वे
किमृत्विक्शब्दवाच्या? उत केचिदेवे? इति तत्र “अतौ कार्यं हि सर्वेषां तेन-
र्तुयजनादमी । सर्वे तदभिधेयाः स्युरावशेषेण यष्टवत्” क्रतुयजननिमित्तो
ह्ययमृत्विक्शब्दः कृदन्तः, सर्वे च ते तत्कार्यकरणादृतौ यजन्तीति यष्टृ-
शब्दमेव अत्विक्शब्दस्याप्यभिधेयाः सप्तदशत्विज इति वचनमवयुन्याऽनु-
वाद इति प्राप्ते ब्रूमः “अतुपागनिमित्तत्वे भवेत्सर्वाभिधायिता । संख्याश्रु-
तिविरोधात् तत्रैवं संश्रयामहे । वरणं तन्निमित्तं स्याद्वस्त्राध्वर्वादिशब्द-
सत् । ततो नातिप्रसङ्गः स्याद्वचनं ह्येवमर्थवत्” ॥

ऋत्विजो वृणीत इति यूपं द्वित्रितीतिवद्वरणेन त्विजः कुर्यादित्यर्थः-
न तु प्रसिद्धानृत्विजो वृणीत इति ननु वरणनिमित्तत्वेऽप्यतिप्रसङ्गः स्यात्
चमसाध्वर्युणामपि वरणसद्भावात्, उच्यते न वरणमात्रं निमित्तं किं तु ब्रह्मा-
दिगतो वरणविशेष । ननु ब्रह्मादिष्वनुगतं चमसाध्वर्युभ्यां व्यावृत्तं वरणावा-
न्तरसामान्यं न किं वित्, मा भूदवान्तरसामान्यं विशेष एव निमित्तं योऽय-
मृत्विक्शब्दो ब्रह्मादिशब्दवदेकैकस्यैव न वाचकः सोऽयं साधारणशब्दो न
सामान्यशब्द इति यथाश्रुतभाष्यार्थः । न त्वेवं युक्तं कृतावयवशक्तिपरित्यागा-
ददृष्टशक्त्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गात्, स्मृतिविरुद्धं च—क्विन्नत्वेन निपातनात्
“कर्तरि कृदि”ति, वचनात् तथाऽन्यदपि स्मरणम् “ऋत्विग्यज्ञक्रुच्यत” इति
एवमपि वरणनिमित्ताऽऽश्रीयेत यद्यन्यथासप्तदशश्रुतलोपपद्येत, सा तु यथा-
वरणनिमित्तत्वे तद्विशेषनिमित्तत्वादुपपन्ना तद्यतुं यजनमपि ब्रह्मादिगतमेव
ऋत्विक्शब्दस्य निमित्तम् इति हरिशब्दस्यैव पशुगतं हरित्वम्, एवं च
प्रसिद्धानवयवशक्तिपरित्यागः स्मरणविरोधश्च न कृतो भवति, श्रुतिस्वोपपा-
दिता वरणविधिरैवं प्रसिद्धपदार्थको भवति यावदुक्तं भवति याजकान्
वृणीते इति तावदृत्विजो वृणीते इति तेन नाप्रसिद्धपदार्थकत्वं वरणनिमित्त-
कत्वे तु यूपदिशब्दप्रसिद्धपदार्थकत्वं वचनव्यक्तिविपर्ययास्यैवं स्यात्, न चैत-
न्न्याय्यम्, अध्वर्यादिशब्दानां तु प्रसिद्धभावाद् एव च वरणेन प्रकारान्तरेण
वाऽध्वर्युत्वेन क्रतुस्वाभिः परिकल्पितः स एवाध्वर्युरिति युक्तम्, ऋत्वि-
क्शब्दस्तु प्रसिद्धानवयवत्वात्संख्याश्रुतेश्च क्रतुयजनविशेषनिमित्त इति
विवेकः ॥

दीक्षादानिणावाक्योक्ता-
नामेव ब्रह्मादीनां सप्तदश-
त्विक्त्वाधिकरणम् ।

सू० नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंशो-
गात् ॥ १७ ॥

सप्तदशेत्युक्तं, के ते इत्यनियमे प्राप्ते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददा-
तीत्युक्त्वाऽग्नौ घ्रे ददातीत्युक्त्वा ब्रह्मणे ददातीत्यादिना ब्रह्मादीनां षोड-
शानां कीर्तनात्तेषामृत्विक्त्वम् ॥

ऋत्विजां स्वामिस-
प्तदशत्वाधिकरणम् ।

सू० स्वामिसप्तदशः कर्मसामान्यात् ॥ १८ ॥

अथ सप्तदशः किं सदस्यः ? उत यजमानः ? इति संशयः, तत्र कर्मकरत्वात्सदस्यः, न चासौ नास्तीति मन्तव्यं वरणाऽऽप्नातु, न च ब्रह्मण एवेदं वरणं तस्य हि ब्रह्माणं वृणीत इति वरणं विहितं न पुनर्विधातुं शक्य-
मनुयादे चानर्थक्यमध्वर्यादिवृत्तिं तथा प्रसङ्गः । न च सदस्यव्यतिरेकेण ब्रह्मवरणं नास्ति ब्रह्माणं वृणीत इति वरणवचनमृत्विग्बहुत्वसाधनाधि-
करणे भाष्यकृतोदाहृतं, तस्मात्सदस्यः सप्तदश इति प्राप्ते ब्रूमः “सदस्य-
वरणमदृष्टार्थं न तु कश्चिदपि पदार्थस्तेन कर्तव्यो येन यजमानादन्य-
चत्विक् स्यात् तस्मात्स्वामी सप्तदशः ॥

आध्वर्यादिषु अध्वर्यादीनां
कर्तृत्वा नपमाधिकरणम् । अग्नेः प्रकृ-
तिविकृतिः सर्वार्थतः अधिकरणं वा ।

सू० ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वाद्गन-
यश्च स्वकालत्वात् ॥ १८ ॥

नाना कर्तृषु सिद्धेषु सांप्रतं संप्रधार्यते किमव्यवस्थितं तेषां कार्यं
किं वा व्यवस्थितं, तत्र प्रकरणाविशेषात्सामर्थ्याच्च यद्येन शक्यं कर्तुं
तत् सर्वमव्यवस्थया कुर्यात्, दुर्बला हि लिङ्गप्रकरणाभ्यां समाख्या न
तद्विरोधेन नियमं कर्तुमलं, ततः सर्वे सर्वार्थाः स्थितं तावदपर्यवसितम्
अग्निषु चिन्ता ते ह्यनारभ्यवादेन यदाहवनीये जुहुतीत्यादिना होमा-
र्थतया विहितान्ते किं प्रकृत्यर्थाः ? उत वैकृतानामप्यामनहोमादीनां
साधारणाः ? इति पर्णतादिवत् प्रकृत्यर्थत्वं मन्यमानस्योत्तरम् अग्नयश्च
सर्वार्था इत्यनुवर्तते तदनुवृत्त्यर्थं चान्तरा सूत्रकरणं, स्वकालत्वात्स्वत-
न्त्रास्मानादप्रकरणाधीतत्वादित्यर्थः । न चात्र द्विरुक्तिदोषः प्रकृतिसमका-
लमेव विकृतावप्युपादृष्टत्वाद्गोमस्य, यत्र तु यागमात्रे चोदिते प्रकृतिन
एव चतुरवत्तं जुहोतीत्येतदतिदेशात्प्राप्यमाणं प्रतीक्षितव्यं तत्र पर्णमयी-
न्यायः । उपदिष्टेषु तु वैकृतेष्वपि होमेषु समानमेवाग्निविधानं स्थिता-
दुत्तरं लिङ्गप्रकरणाभ्यां हि न सर्वेषां समुदितं कर्तृत्वं प्राप्तं येन समा-
ख्याविरोधः स्यात्, किं त्वनियमेन । तत्र किं केन इत्यस्ति व्यवस्थाऽपेक्षा
तां च कुर्वती समाख्याऽनुगुणत्वाच्च बाधितया । तस्मादग्नयसमाख्यं नियमः

१ समुच्चितकर्तृत्वमिति ।

हौत्रं होत्रा आध्ययं वाध्ययुणा तथा क्रमेण एवोत्सर्गः सर्वं हौत्रं होत्राऽध्य-
यं वमध्ययुणेति न, क्वचिदपोक्ष्यते, यत्र प्रत्यक्षं वचनं यथा मैत्रावरुणः प्रेष्यति
चान्वाहेति यत्र च विशेषसमाख्या यथा पौत्रीयं नेष्ट्रीयं याजमानमिति
तत्र विशेषसमाख्याबलादुचनबलाच्च सामान्यसमाख्याऽपोक्ष्यते, तदुक्तं “त-
स्योपदेशसमाख्यानेन निर्देश” इति, तदिदं समाख्याविनियोगस्यैवातिप्रस-
ङ्गनिवारणेन शेषीभूतं सूत्रं नाधिकरणान्तरम् अत एव तस्यैव लिङ्गं पश्चा-
दुच्यते प्रातरनुवाके होतृदर्शनादिकम् ॥

समुच्चितयोरनुवच-
नप्रयोगमैत्रावरुणकतृ-
कत्वाधिकरणम् ।

सू० प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥

२० ॥

उपदेशात्सिद्धे समाख्याबाधे तद्विशेषचिन्ता ‘मैत्रावरुणः प्रेष्यति
चान्वाहे’-ति किं प्रैषमात्रेऽनुवचनमात्रे च मैत्रावरुणोपदेशेन हौत्रादिसमा-
ख्याबाधो? इयं वा यानि प्रैषान्तान्यनुवचनानि होता यत्तदग्निमित्यादीनि
तेष्वेवेति संशयः, “प्रैषानुवचनो देशात्साहित्यमविवक्षितम् । विधीयते प्रशा-
स्ताऽतः समस्तव्यस्तयोस्तयोर्नैवं समस्तयोरेव मैत्रावरुणोपादना । अज्ञातक-
र्तृकत्वेन व्यस्ते हि ज्ञातकर्तृक” प्रैषाणामध्ययुः अनुवचनानां च होता निज्ञात
इत्यनेनापेक्षितं कर्तृविधानं, यानि तु प्रैषान्तान्यनुवचनानि तेषु प्रैषांशे-
नाध्ययानुवचनांशेन होतुः प्राप्तेरेकमन्त्रत्वेन नानाकर्तृसमावेशासम्भवा-
द्द्वोतुरध्ययोश्च प्रच्युतानामज्ञातकर्तृकाणां मैत्रावरुणविधानमपेक्षितार्थं
भवति तदधिकारे चेदं वचनमिति तत्रैव मैत्रावरुणविधिः ॥

चमसहोमेऽध्ययोः कर्तृता-
धिकरणम् ।

सू० चमसांश्चमसाध्ययवः समाख्या-
नात् ॥ २१ ॥

चमसेषु संशयः किं तैश्चमसाध्ययवोऽनुवच्युः? इति आध्ययुः स्तत्रा-
ध्ययवसमाख्यां सामान्यभूतां बाधित्वा विशेषसमाख्यायां चमसाध्य-
यव एव तैर्जुहुयुः मैवं “सामान्यानिरपेक्षा हि विशेषस्तस्य बाधकः । चम-
साध्ययुः संज्ञेयमध्ययुः प्राप्त्यपेक्षिणी चमसेऽध्ययुवद्वावाच्चमसाध्ययवो यतः ।

१ इत्यनपेक्षितमिति युक्तं पाठः ।

ततः साऽध्वर्युपेतत्वाच्च तद्वाधेन वर्तते । तद्वाधे हि चमसाऽध्वर्युसंज्ञैव न
स्यात् अतद्वद्भावात् काममजुहुतामेव तद्वाधः स्यात्, अतोऽध्वर्युजुहु-
यात् तस्य यहहोमादिव्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्यां ते जुहुयुः ॥

श्वेनवाजपेय्योरनेक-
कर्तृकताधिकरणम् ।

सू० वेदोपदेशात्पूर्ववदेदान्यत्वे यथोपदेशं
स्युः ॥ २२ ॥

चौद्वात्रे समाख्यातः श्वेनो वाजपेयश्चाध्वर्यवे द्वावपि ज्योतिष्टो-
मविकारौ तत्र किं प्रधानवेदसमाख्यात उद्गाताऽध्वर्युश्चेतरच्चेतरत्र च सर्व-
पदार्थानतिदिष्टान् कुर्यात् ? दुत प्रकृतिवचाना कर्तारः ? इति तत्र प्रधानवि-
धिविधेयत्वादङ्गानां तत्समाख्यालाभात्तस्याश्चोपदेशरूपत्वेनानिदेशाद्गु-
लीयस्त्वात्तत्समाख्यात एक एव कर्ता सर्वं कुर्यात्, प्रकृतौ तु प्रत्यक्षव-
चनैरेव नानात्वविधानात्सत्यामपि प्रधानद्वारेणाध्वर्यवसमाख्यायां नानै-
व कर्तारः, इह तु चोदकद्वैर्बल्यात्तद्वाधेन सामाख्याप्राप्त एक एव कर्ता
स्यात् । अत्रोच्यते भवेदेवञ्चोदको यदि दुर्बलः, स तु प्रथमभावित्वा-
त्समाख्यां बाधते बलात् । अङ्गानां हि समाख्यानं प्रयोगवचनाश्रयां चोदक-
प्राप्त्यपेतस्तु प्रयोगविधिसंयहः । प्राकृतानामङ्गानां वैकृतप्रयोगविधिसं-
शास्त्रकालं तत्समाख्या भवेत् तत्संस्पर्शश्च चोदकप्रापितानां स्यात्, तेन
च ते प्राप्यमाणाः सकर्तृका एव प्राप्यन्त इति कर्त्रपेताभावादपेक्षानिबन्धन-
श्रुतिकल्पना समाख्या न कर्त्रन्तरमलं कल्पयितुम् । न चात्र “शरमयं बहि” इति
वत्प्राप्तबाधः, कल्प्यत्वात्समाख्याविनियोगस्य, कल्पनायाश्चापेक्षाधीनाया-
स्तदभावेऽनुदयात्, अपि च पाठनिमित्ताध्वर्यादिसमाख्या न विधिनि-
मित्ता, न चोद्वात्रे पदार्थानां पाठः, तेन नास्ति समाख्येषा विद्यमानाऽपि
दुर्बला । श्वेनादौ तेन नानैव कर्तारः प्रकृताविव ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

अथ तृतीयेऽध्याये अष्टमः पाद आरभ्यते ॥

क्रमस्य स्वामिकर्मताऽधि-
करणम् ।

सू० स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्त-
दर्थत्वात् ॥ १ ॥

अस्ति हि परिक्रयो ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदानमाध्यर्वे समास्नातम्
औद्गात्रे च दर्शपूर्णमासयोश्चान्वाहार्यदानमाध्यर्वे ते किमध्वर्वादिना
कर्तव्ये ? उत यजमानेन ? इति संशये समाख्यानादध्वर्वादिना यथा-
चाध्वर्युः स्वद्रव्येणेतरान् परिक्रीणीते तमुपायं यजमानः कुर्यादिति प्राप्ते-
भिधीयते स्वामिकर्तृकत्वे सर्वत्र प्राप्ते परिक्रयवशात्परम्परया यागकर्तृत्व-
माश्रितं, न हि समाख्यामात्रात्साक्षात्कर्तृत्वं प्रधानवाक्यस्वरसावगतं
शक्यते बाधितुं, न हि यः कामयेत वीरो म आजायेतेति स चतुर्हा-
तारं जुहुयादित्यादिष्वध्वर्वाश्रयणमिति अतः परिक्रयात् प्रागध्वर्वा-
देरभावात् तत्कर्तृकत्वं परिक्रयस्य, यजमान एव कर्ता तस्य चात्मनि
परिक्रयविरोधात्कर्तृन्तराणि प्राप्नुवन्त्यन्यत्रैव भवन्ति नियममात्रं समा-
ख्यया क्रियत इति न परिक्रयेऽध्वर्युः समाख्यया भवति । किं च सत्यपि
कर्तृन्तरप्रवेशे ऽवश्यं स्वयं यजमानेन किञ्चित्कर्तव्यं तन्नियम एवायं परिक्र-
यविधिर्लघवादध्वर्वादिरत्यन्ताप्राप्त एव विधेयः तस्मादजाजमानं दानं
यत्र तु वचनमस्ति य एतामिष्टकामुपदध्यात्स त्रीन् वरान्दद्यादित्यादि,
तत्र च त्वजामपि स्यात्, वचनस्यातिभाराभावात्, अन्यत्र यजमानस्यैव ॥

वपनादिसंस्काराणां याज-
मानताऽधिकरणम् ।

सू० संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं
कर्मवद् व्यवतिष्ठेरन् ॥ २ ॥

पुरुषसंस्काराः केशश्मश्रुवपनादयः किमाध्यर्वे वा ? उत याजमाना
एव ? इति समाख्यानादध्वर्यवत्वे प्राप्ते ब्रूमः संस्काराः संस्कृतस्य कार्ययोग्य-
तामाधातुं क्रियन्ते, न च कश्चिद्व्याप्यताजननार्थं कर्तारं परिक्रीणीते स्वयमेव
योग्यत्वात् स्वतश्च कार्यं प्रतिगुणभावेन परिक्रीणीते तेन गुणतयैव परिक्री-
तानां कर्तृणां प्राप्तेर्यथाप्राप्तानामेव च समाख्यया व्यवस्थानाद्यत्रैव पुरु-

पाणां गुणभावस्तत्रैव समाख्यया नियमः, संस्कारास्तु याजमाना वचना-
दृत्विजामपि भवन्ति हिरण्यमालिन ऋत्विज इतिवत् ॥

तपसोयाजमानताधिकर-
णम् ।

सू० तपश्च फलसिद्धित्वात्सो क्वत् ॥ ३ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे तपः कायशेषणं कर्म कृद्वा न श्रितातीत्यादि तदा-
ध्ययव? मुत याजमान? मिति समाख्यानादाध्ययव दुःखात्मकत्वेन च कर्तृ-
प्रतिकूलत्वाच्चासौ संस्कार इति मन्यते । दुःखात्मकत्वादस्य दुःखफलं
कार्यविरोधिनमधर्मं क्षपयितुं योग्यताऽस्तीति क्रतुफलप्रतिबन्धकपापक्षप-
णेनैवास्य क्रत्वर्थत्वं लिङ्गप्रकरणाभ्यामवगम्यते यजमाने च फलेनात्यन्तव्यप्र-
अतोऽस्यापि फलिसंस्कारत्वाद्वाजमानत्व वचनादृत्विजामपि स्यादर्थत्विज
उपवसन्तीति, ॥

आकाङ्क्षानिरासः, लोहितो-
ष्णीपतादीनां सर्वात्वगुधर्मता-
धिकरणं वा ।

सू० गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था-
स्यात्, ॥ ४ ॥

ये च संस्कारा एव वचनादृत्विजां जाता हिरण्यमालित्वादयः
किं ते समाख्यया तत्पुरुषैः कार्या? उत सर्वैर्त्विग्भि? रिति समाख्यया
तत्पुरुषैरिति प्राप्ते ब्रूमः, यत्र पुरुषस्य गुणभावस्तत्र केन चिदेकेन तस्मि-
द्दुः कः कुर्यादि? त्यपेक्षिते नियमः समाख्यया क्रियते संस्काराणां तु
यावत्संस्कार्यमाश्च्यवगमात्तद्विरुद्धमनपेक्षितं च नियमं न शक्नोति समाख्या
कर्तुमिति सर्वविषयता ॥

वृष्टिकामनाया याजमान-
ताधिकरणम् ।

सू० तथा कामोऽर्थसंश्लेषात् ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे सद्यमाने गुणकामश्रुतयः “यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः
स्यान्नीचैः सद्यो मिनुया” इति स किमाध्ययव? यदि कामयेताध्ययुरिति
उत याजमान? यदि कामयेत यजमान? इति, तत्र मिनुयादित्यध्ययवैव च-
नात्तत्सामानाधिकरण्यादाध्ययवे च प्रवचनेऽध्ययोः समाख्याधिकृतत्वात्स
एव कामयतिना निर्दिश्यते इति तस्यैवेदं फलं, नैवं मिनुयादिति परस्मै-
पदश्रुत्याऽध्ययुज्यापारः परार्थः श्रूयते तथा श्रुत्या विरोधात् वाक्यगम्यं

तत्सामानाधिकरण्यं कामयतेर्बाध्यते । किं च अन्यो गुणो नित्यतया विहितः नाभिदघ्नः पर्यन्त इत्यादि स क्रत्वर्थत्वाद्यजमानस्य कर्तव्यः यद् यदि काम्योऽपि गुणस्तस्यैव चेदति ततः स तेन नित्यस्य बाधमनुमन्यते अध्वर्यवेन तु गुणेनात्मार्यस्य गुणस्य बाधं यजमानो नानुमन्यते, न हि तस्याध्वर्युस्येन काम्यगुणज्ञानेनात्मस्य ज्ञानं नित्यविषयं निवर्तते, तस्माद्वदि कामयेत यजमान इति सम्बन्धात् याजमानं गुणफलं यत्र तु पृथगुपदेशो यथा “ऽऽत्मने यजमानाय वा यं कामं कामयेत् एनमुद्गाता उद्गाये- दि”ति तत्र पृथग्यजमानग्रहणाद् वा-शब्दाच्चात्मने इत्युदात्तैवाच्यते वचनस्य चातिभाराभावात्तस्यैव फलम् ॥

आयुर्दादिमन्त्राणां याज-
मानताधिकरणम् ।

सू० मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ ६ ॥

इहाकरणभूताः प्रत्यगाशिषो मन्त्रा उदाहरणम्, “आयुर्दा अग्नेऽ-
स्यायुर्मं देहीत्यादयः ते किमध्वर्युणा प्रयोक्तव्याः ? उत यजमानेन ? ति समा-
ख्ययाऽऽध्वर्यवत्वे प्राप्ते ब्रूमः कर्मफलमत्राशास्यं नर्त्तिकफलम्, अक्रत्वर्थत्व-
प्रसङ्गात्, यजमानाच्चर्त्तिकफलं दक्षिणालाभात्मकमाशास्यं नाग्नेः, कर्मफलं
च यजमानगामित्वात्प्रत्यगात्मविषयत्वेन प्राप्यत इति लिङ्गात्समाख्यां
बाधित्वा यजमान एव प्रयुञ्जीत ।

द्वाम्नातस्योभयप्रयोग्यता-
धिकरणम् ।

सू० द्याम्नातेषूभौ द्याम्नानस्यार्थवत्त्वात्
॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः केचिन्मन्त्राः सामान्यरूपेणाध्वर्यवे पुनश्च विशेष-
रूपेण याजमाने काण्डे समाम्नाताः, ‘बाजस्य माप्रसवेने’ त्यादयः, ते किं येन
केनचित्प्रयोक्तव्याः ? उत यजमानेनैवा ? ध्वर्युणैव ? अथवोभाभ्या ? मपीति
संशयः, तत्र मन्त्रैकत्वादेकेनैव सिद्धे यः कश्चिद् ब्रूयाद्विशेषसमाख्यवलीयस्-
त्वाद्वा यजमान एवाऽथवार्यस्य सुगूहनादेराध्वर्यवत्वान्मन्त्रोऽपि तेनैव प्र-
योक्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः, सत्यपि हि मन्त्रैकत्वे पाठद्वयं प्रयोगवचनेन गृहीतं
कर्तारमपेक्षते, न च मन्त्रस्वरूपमेव प्रकरिणा गृह्यते, किन्तु पाठविशिष्टमेव

तादृशस्यैव प्रकरणे विपरिवृत्तेः, अपेक्षितश्च मन्त्राणां प्रकाशनेपायः
न ह्यप्रकाशिताः स्वार्थमभिदधति, तत्र पाठस्य विपरिवृत्तेस्तदतिक्रमे कारणं
नास्तीति तत एव प्रयोगकाले मन्त्राणां पाठसिद्धिः । अन्यथा हि स्मृति-
स्यैरर्थप्रकाशनसम्भवान्नैकान्तेनोच्चारणं विध्यत्, अतो यत्र पाठद्वयं तत्र
समाख्याद्वयेन कर्तुं द्रव्यं प्राप्तुं द्वित्रविषयत्वेनाविरोधात्समुच्चयते ।

अभिज्ञस्यैव वाचयितव्य-
त्वाधिकरणम् ।

सू० ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विहि-
ताऽस्ति ॥ ८ ॥

वाजपेये 'ऋत्वीर्यजमानं वाचयती'ति श्रुतं, तत्र किं जश्वाजश्च
द्वावपि वाचयितव्यौ? उत ज एव? अथवा अज एव?ति याजमानमन्त्रप्र-
सङ्गाच्चिन्त्यते तत्र "अविशेषादुभौ यद्वा स्वयमेव वदेद्बुधः । अजस्तु
वाच्यते नैवं न ह्यज्ञो विद्यते क्रतौ अधिकारी हि विदुषां नान्येषामिति
निश्चयः ब्रूहीति स्मरणात् जस्य सम्प्रविष्यति वाचनम् ॥

द्वादशद्वन्द्वानामाध्यर्थव-
त्त्वाधिकरणम् ।

सू० याजमाने समाख्यानात्कर्माणि
याजमानं स्युः ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वत्समुपावसृजत्युषामधिश्रयति ब्रौहीनवहन्तीत्या-
दिभिः प्रत्येकं कर्माणि सामान्यरूपेणाध्यर्थवै विहितानि पुनश्च याजमाने
वत्सं चोपावसृजत्युषाञ्चाधिश्रयतीत्याद्यनुकीर्त्यैतानि वै द्वादशद्वन्दा-
नि दशयज्ञायुधानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि सम्पाद्य यजेते"ति श्रुतं, तदेतेषां
द्वाम्नातमन्त्रवदुभयकर्तृकत्वं न सम्भवति एकेन कृतानामितरेण कर्तुमश-
क्यत्वादत एकः कुर्यादिति स्थिते कः कुर्यादिति विशेषसमाख्याना-
द्यजमान इति प्राप्ते उच्यते "कर्माणि यत्र चोद्यन्ते तत्रैषां कर्त्रे-
ष्विति । आध्यर्थवे च चोद्यन्ते कर्माण्याध्यर्थवात्पतः याजमाने तु
द्वन्द्वतासम्पादनमात्रं विहितानां निर्ज्ञातकर्तृकाणां विधीयते, द्वयोर्द्वयो-
र्मिथः प्रत्यासन्नत्वसम्पादनत्वमित्यर्थः । न तु कर्मणां विधिः, न चान्येन
क्रियमाणानामन्येन द्वन्द्वत्वसम्पादनमशक्यम् । ननु द्वन्द्वानि सम्पाद्य यजे-

तेति त्वा-प्रत्ययेनात्मनेपदसमानकर्तृकत्वात् दृढतासम्पादन वचनादेव
याजमानं तदुलात्कर्मणामपि स एव कर्ता स्यात् न, प्रयोजकत्वेनापि
कर्तृत्वममवात् अतोऽध्युणैव क्रियमाणानां दृढतां यजमानोऽध्युं
स्मारयिष्यतीत्यदोषः ॥

हेतुराध्यवकरणानुष्ठा-
नत्वाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिषेधे करणः समवायविशे-
षादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः
स्यात् ॥ १० ॥

ह्योतिष्ठोमेऽग्नीषोमीये पशौ युगपदध्युणा होत्रा च प्रयुक्तौ परि-
व्याकरणक्रियमाणानुवादिनौ “परवीरसि” “युवा सुवासा” इति मन्त्रौ
चोदकपरम्परया कुण्डपायिनामयनसत्रे प्राप्तौ तत्र कृत्विक् समासः
सम्वातः यो होताऽसोऽध्युरिति, तत्रैको होता तौ प्रयोक्तुमशक्तः किं
होत्रं ब्रूयादुताध्यव? मिति संशये अनियमोऽथवा होतुः सतोऽध्युत्व-
विधानादपरित्यक्तस्वधर्मा होताऽध्युधर्मैः सम्बन्धुमहति परिधिरिव
स्वधर्माविरोधेन यूपधर्मैरिति, क्रियमाणानुवादिनमेव वदेत् एवं प्राप्ते
ब्रूमः “प्रत्यक्षवचनात्प्राप्तिर्हेतुराध्यवेषु हि। हैत्रेषु चोदकाद् वाक्यचोद-
कादुलवत्तरम् ॥ यो होता सोऽध्युरिति मुख्यत्वात्कुतिवृत्ता होता जघ-
न्याध्युलक्षितेषु कार्येषु प्रत्यक्षेण वाक्येन विधीयते, हैत्रेषु तु चोदकतः
प्राप्तिरिति वाक्यबलादाध्यवमेव वदेत्, परिधौ पशुं नियुज्जीतीति
नियोजनमात्रे परिधिर्वचनेन विधीयते, न यूपधर्मेष्विति वैषम्यम् । यस्तु
सत्रेषु होत्रादयो न सन्ति तदभावाच्च न होत्रादिषु चोदकतः प्राप्ति
रित्याह तस्य हैत्रेण होतुश्चोदकात्समवाय इति भाष्यविरोधः, सत्रं तु
कुण्डपायिनामयनं, वक्ष्यति हि “सत्रे चोपायचोदना” इति किं चैवं यो
होता सोऽध्युरिति वचनेन किं विधीयते? न हि होताऽस्ति योऽध्यु-
कार्यं विधीयते । अथ होत्रमाध्यवैवैकः कर्ता कुर्यादित्येतावद्विधीयते
तदोभयोरपि प्रत्यक्षवचनादिष्टत्वेन तुल्यबलत्वादाध्यवस्य बलीयस्त्व-
न स्यादित्यधिकरणविरोधः, प्रत्यक्षविधानादिष्टमिति च निबन्धनयन्यतो
विरुध्यते इत्यास्तां तावत् ॥

तृतीयेऽध्याये अष्टमः पादः ।

३६८

प्रेषप्रेषार्थयोः पृथक्कर्तव्य-
ताऽधिकरणम् ।

सू० प्रषेषु च पराधिकारात् ॥ ११ ॥

प्रेषणीरासादयानीदानीन् विहरत्यादयः प्रेषाः प्रोक्षणासादना-
ग्निविहरणादयः प्रेषार्थाः किमध्वर्युणैकेन कर्तव्याः? उतान्यः प्रेषितुस्तद-
र्थानां कर्तन्ति संशये समाख्यानादुभयत्राऽध्वर्युः प्राप्रकालतायाञ्च लोड् भ-
विष्यति न प्रेषे समाख्यात्रलादिति प्राप्ते ब्रूमः—मध्यमपुरुषस्याग्नीदिति च
संबोधनस्य चेतनान्तरविषयत्वादृतेऽनुपपत्तेः प्राप्तकालताऽपि पुरुषान्तरं
प्रति वक्तव्या तद्वरं प्रेष एवायं प्रेषसमाख्यानात् स चात्मनि न सम्भवतीति
लिङ्गेन समाख्यां बाधित्वाऽन्यः प्रेषिताऽन्यश्च प्रेषार्थः कर्ता ॥

प्रेषप्रेषार्थयोः यथाक्रममा-
ध्वर्यवाग्नीधताऽधिकरणम् ।

सू० अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ १२ ॥

प्रेषितुरन्यः प्रेषार्थकर्तृति स्थितं, स किमध्वर्युः प्रेषार्थकर्ता? अग्नी-
च्च प्रेषिता उत विपरीत? मिति संशये अर्थानां प्रधानभूतत्वाद् भूयस्त्वाच्च न
तत्राध्वर्युबाधो युक्तः प्रेषस्य त्वेकत्वात् गुणत्वाच्चाध्वर्युं बाधित्वाऽग्नी-
त्कर्ता भवत्विति प्राप्ते उच्यते—अध्वर्युः प्रेषिता स्यात् एवं हि तेनैव प्रयो-
जकत्वेन प्रेषार्था अपि कृता भवन्तीति न क्वचित्समाख्याबाधिता स्यात्
इतरथा प्रेषेऽत्यन्तबाधिता स्यात्, न चाबाधसम्भवे तद्वक्तव्यम् अतोऽध्वर्युः
प्रेषमग्नीत् प्रेषार्थान्कुर्यादिति ॥

करणमन्त्रेषु स्वामिफन-
स्याशानितव्यताधिकरणम् । सू० ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥ १३ ॥
वर्चान्यायः

अकरणत्वात् प्रत्यगाशिषो मन्त्रा लिङ्गाद्याजमाना इत्युक्तं, ये तु
करणमन्त्रा “ममाने वर्चविहवेष्वि”त्यादयः ते प्रत्यगाशिषोऽपि क्रियाक-
र्त्राध्वर्युणैव वक्तव्याः न त्वन्येनोच्यमाना अध्वर्योः क्रियां प्रकाशयन्ति । न
च मन्त्रवशेन प्रधानभूतायां क्रियायामध्वर्युबाधो युक्तः तेन मन्त्रस्ताव-
दाध्वर्यव एव तद्गतं च वर्चः प्रभृति सूक्तवाक्यतायुरादिवत्फलमिति स्थिते
किं तत्फलमध्वर्यो? इत यजमानस्ये? ति ममेति लिङ्गादध्वर्योरिति प्राप्ते

१ अध्वर्युस्तद्वर्शनादिति पा ।

प्रधानवाक्यगतात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानभावनाविषयाङ्गफलभावनानामपि यजमानगामित्वमुक्तमिति तद्विरुद्धं लिङ्गं नत्विग्गामित्वं बोधयितुमलम् अतो ममेति यजमानव्यतिरेकजनिता षष्ठी मम यो यजमानस्तस्य वर्च इति यजमान एव बोचारान्ममेति निर्दिश्यते अतस्तस्यैव फलम् ॥

करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्य
ऋत्विग्धर्मताऽधिकरणम् ।

सू० कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं
प्रत्यर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १४ ॥

यत्तु मामासन्ताप्तमित्यसन्तापनादिकं फलं कर्मानुष्ठानौपयिकं यजमानस्यात्मीयकर्माविघातार्थमृत्विग्गामित्वेनैवेष्टमित्यात्मनेपदानुगु-
ण्यादृत्विग्गामीति युक्तम् ॥

सू० व्यपदेशाच्च ॥

यत्र व्यपदेशो भवति तत्रैव सहेति तत्रापि द्विवचनस्यानुपपत्तेश्च-
त्विग्गामित्वम् ॥

द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधाना-
र्थताधिकरणम् ।

सू० द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्स-
र्वकर्मणाम् ॥ १५ ॥

बर्हिर्धर्माणामङ्गप्रधानार्थत्वं पूर्वमुक्तमुत्तरविवक्षया प्राप्यते, अथ वा पूर्वपक्षसूत्रमिदं, यस्मात्प्रकृतावङ्गप्रधानार्था बर्हिर्धर्मास्तस्माद्विकृतावपि यूपावटास्तरणवर्हिषि कर्तव्या इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रम् ।

अपूर्वप्राकृतधर्माणां वि-
कृतावसंबन्धाधिकरणम् ।

सू० निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्थानधि-
कारः ॥ १६ ॥

प्रकृतौ यद्वर्हिः कार्यं तत्प्रयुक्ता बर्हिर्धर्माः कार्यद्वारेण विकृतिं गच्छन्ति न स्वरूपतः तेन प्राकृतकार्यसाधना एव धर्मा विकृतौ कर्तव्याः, न च यूपावटास्तरणं प्राकृतं बर्हिः कार्यम् अतो न तत्साधने बर्हिर्धर्माः ।

विधृतिपवित्रयोः परिभो-
जनीयवर्हिषा कर्तव्यताऽधिक-
रणम् ।

सू० विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः
शेषे ॥ १७ ॥

१ स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वादिति पा० ।

इदानीं प्रकृतावपि नातीव सर्वार्थेतित्युच्यते दर्शपूर्णमासयोर्विधृत्यर्थं पवित्रार्थं च यद्वर्हिस्तदपि धर्मवत्स्यात् अविशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः धर्मवतः कृत्स्नस्य बर्हिषो यथालूनस्य संनदृस्यासादितस्यास्तरणे विनियोगान्नान्यत्र विनियोगः संभवतीति बलादसंस्कृतादेव पवित्रादि कार्यम् ॥

प्राकृतपुरोडाशादीनां निधानाधिकरणम् ।

सू० अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमाधिकारे पुरोडाशशकलमैद्रवायवस्य पात्रे निदधातीति आमित्रामैत्रावरुणस्य धाना आश्विनस्य पात्रे इत्यादि किं सन्निहितात्सवनीयपुरोडाशादपनीय शकलः पात्रे निधातव्यः ? उत पुरोडाशान्तरमुत्पाद्य तच्छकलस्य निधानं ? मिति विचारे पूर्ववद्वागार्थस्य निधाने विनियोगासम्भवादन्योत्पादनं, स्यादेवं यदन्यत्र विनियोगः स्याद्वागार्थस्यैव तु शकलस्य संस्कारोऽयं द्वितीयानिर्देशात्, अतः प्रकृतैकदेशस्यायमपनयः, एवं पयस्यादिष्वपि पयस्यादर्थे चेदमधिकरणं पुरोडाशशकलावधानविधेरैकदेशद्रव्यत्वेनाप्रयोजकत्वस्य सिद्धत्वात् ॥

काम्येष्टिषु उपांशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थताधिकरणम् ॥

सू० विद्वानौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥ १९ ॥

यज्ञार्चवर्णं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या इति श्रुतमुपांशुत्वं किमङ्गप्रधानार्थम् ? उत प्रधानार्थं ? मिति संशयः, “तत्र मन्त्रोच्चारणसद्भावात् द्वयोरङ्गप्रधानयोः । तद्विशेष उपांशुत्वं बर्हिस्तद्वर्मेवद् द्वयोः उच्यते, बर्हिषां धर्मा वाक्यादङ्गप्रधानगाः । उपांशुता च वाक्येन काम्यानामेव चोच्यते” कामप्रयोजनानि प्रधानान्येव काम्य-शब्देनोच्यन्ते इति तेषामेवोपांशुत्वं ननु प्रवर्ग्यशब्दसंयुक्तस्यैष्टिषु स्यावभृथशब्दसंयुक्तानामप्यपामङ्गप्रधानार्थं तिष्ठति तथोपांशुत्वमपि स्यात् विषम उपन्यासः, तत्र ह्युच्यैः प्रवर्ग्येण प्रवरन्ति आस्ववभृथेन चरन्तीति तृतीयासंयोगात्प्रवर्यावभृथकरणिकायां भावनायामुच्यैष्टिषुमापश्च विधीयन्ते तदन्तर्गतानि चाङ्गानि युक्तं यदुच्यैष्टिषुमापश्चाङ्गं लभन्ते अत्र तु काम्या उपांशु कर्तव्या इति कर्तव्यत्वनिर्देशात्-

धानक्रियायामेवोपांशुत्वं विहितं न तत्कारिकायां फलक्रियायामिति विशेषः ॥

श्वेनाङ्गानां नवनीताज्या-
धिकरणम् ।

सू० सन्निधानविशेषादसम्भवे तदङ्गा-
नाम् ॥ २० ॥

श्वेने श्रूयते दृतिनवनीतमाज्यं भवतीति किं प्रधानार्थः? मुताङ्गार्थः? मिति संशयः तत्राज्यस्याप्रकृतत्वात् तदनुवादेन दृतिनवनीतत्वं विधीयते किं तु दृतिनवनीतत्वविशिष्टमाज्यं विहितं, प्रकरणात्प्रधानार्थं सोमप्रत्यामायेनेति प्राप्ते उच्यते-विशिष्टविधिगौरवादुपदेशतोऽप्रकृतस्याप्याज्यस्यातिदेशतः प्राप्तिसम्भवात् न तदनुवादेन दृतिनवनीतत्वं गुणो विधीयते यदाज्यन्तदृत्तौ नवनीतं प्रकृतिर्यस्य तत् स्यात् अङ्गेषु चाज्यप्राप्तिरिति तत्रैव दृतिनवनीतत्वम् ॥

सर्वेषामेव श्वेनाङ्गानां न-
वनीताज्याधिकरणम् ।

सू० तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २१ ॥

स्थितमङ्गेषु दृतिनवनीतमिति किं सुत्याञ्जलेष्वेवाङ्गेषु स्यात्? उत सर्वेष्वपि? तिसंशये सामान्यतोदृष्टासुत्या कालता पशुसाहित्यं हि सह पशूनालभत इति श्वेनाङ्गत्वेन विहितं सुत्याकालं दृष्टमानीषोमीयानुबन्धस्यानयोः पुरोडाशामित्वाभ्यामनुबन्धवचनेन पशुशून्यत्वावगमात्तद्वद् दृतिनवनीतमपि श्वेतवैशेषिकाङ्गत्वात्सुत्याकालमेव भवितुमर्हति, मैवं, न हि वाक्ये न सर्वार्थं गम्यमानमनुमानेन व्याघर्तयितुं शक्यम्, अप्रयोजकश्च हेतुः न हि पशुसाहित्यस्यैतदर्थत्वात्सुत्याकालता, किं तर्हि न्यायान्तरात् साहित्यमवश्यं कस्य विदेकस्य स्थाने कर्तव्यं तत्प्रधानप्रत्यासत्तिलिप्सया सवनीयस्थाने कृतं न त्विहैव किं चित्कारणमस्तीति वाक्याविशेषात्सर्वार्थता ॥

सवनीयानां मांसमयताऽ-
धिकरणम् ।

सू० मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशे-
षात् ॥ २२ ॥

शाक्यानामयनं नाम सत्रं षड्विंशदाब्धिकम्, तत्रैतच्छ्रूयते वाक्यं संस्थिते संस्थितेऽहनि एहपतिर्मृगयां याति स यान्मृगान्हन्ति तेषां तरसाः

चतुर्थोऽध्याये प्रथमः पादः ।

३०३

सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति किमिदं तरसं सर्वपुरोडाशाना ? न तु सवनी-
याना ? इति संशयः, तत्र 'न ह्युद्देश्यः पुरोडाशः सवनीयेन शक्यते विशेष-
ते न सर्वार्थे तरसं नवनीतवत्, । सवनीयपदन्त्ववयुत्वाऽनुवादः सृष्टि-श-
ब्दवद्वा । लिङ्गसमवायेन सवनीयासवनीयेषु वर्तत इति प्राप्तेऽभिधीयते "पुरो-
डाशं समुद्दिश्य तरसम्बोध्यते यदि । ततः स्यात्सर्वगामित्वमुद्देश्यस्याविशेष-
णात् ॥ उद्दिश्य सवनीयांस्तु मांसमत्र विधीयते । पुरोडाशापुरोडाशसमवाये
तु लक्षणा । पुरोडाशपदं तद्वि जघन्यां लक्षणां व्रजेत् । प्रकृतौ चास्य दृष्टा सा
पुरोडाशानलंकुरु । सवनीयपदं मुख्यं न मुख्यार्थे परित्यजेत् दृष्टा च प्रकृतौ
नैव सवनीयस्य लक्षणा । अथवायाच्च तेनैव युक्ता तरससङ्गतिः । तद्व्यवेत-
पुरोडाश इति तेन न सङ्गतिः ॥ सवनीयपदं खलु सन्निहितं तदतीत्य पदा-
न्तरमेति न हि, । तरसं नवनीतविधर्मतया सवनीयहविर्विकरोति ततः ।
शेषो हेतुरतस्तद्वि नियोगे मानं श्रुत्याद्व्यत्र विरोधे परमानं पूर्वस्मात्स्या-
दुर्बलमत्रास्ति विरोधो नात्रेत्येवं शेषकथोक्ता परिपूर्णा ॥

इति श्रीपार्यसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादस्तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याये प्रथमः पाद आरभ्यते ।

अथ प्रतिज्ञाधि-
करणम् ।

सू० अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा ॥ १ ॥

"प्रसिद्धे शेषशेषित्वे प्रयुक्तिरधुनोच्यते । शेषिखैव च शेषस्य प्रयु-
क्तिरिति हेतुता" ॥ यद्यपि न सर्वः शेषी शेषस्य प्रयोजकः तुषोपवा-
पादेः कपालादिप्रयोजकत्वाभावात्, तथाऽपि शेषिण एव तत्क्षेपाणां
प्रयोजक इति भवति शेषलक्षणस्य प्रयुक्तिरिति प्रति हेतुतेति, ततः
परमारम्भः ॥ ननु विधिरेव प्रयोजकः सर्वश्च विधिः स्वविषयस्य प्रयो-
जक एव अप्रयोजकस्य विधित्वानुपपत्तेः, तदेकरसत्वाद्विधेः । अथ प्रधान-
विधिरेव प्रयोजको नाङ्गविधयः अन्यतः सिद्धत्वात् । तुल्यमिदमिति-

१ निरोधे इति पा० ।

त्वाविधेर्वाजिनविधेश्च द्वयोरप्यङ्गविधित्वादतः किमत्र चिन्त्यते ? ।
 उच्यते सत्यम्, विधिरेव प्रयोजकः प्रयोजनाय तु कस्मै किमनुष्ठापयति कस्मै
 न किं दधानयविधिरामित्यर्थतयैवानयनमनुष्ठापयति ? उत वाजिनार्थत-
 याऽपि ? एवं कपालादिष्वपि द्रष्टव्यम् । यदर्थञ्चानुष्ठापयति तत्प्रयोजक-
 मित्युच्यते । यत्तु साध्यमपि साधनमन्यतः सिद्धमुपजीवति न स्वयमनुष्ठाप-
 यति तदप्रयोजकमुच्यते । यद्वा विधिः क्रियायामेव साक्षात्प्रयोजको-
 विशेषणेषु त्वर्यात् । तद्वत् परप्रयुक्तमेव विशेषणत्वेनाङ्गीक्रियते, यथैकहा-
 यनीक्रयप्रयुक्तापदग्रहणस्य पुरोडाशकापालञ्च पुरोडाशप्रयुक्तं तुषोपवा-
 पस्य तत्र तुषोपवापादिविधेः परप्रयुक्तविशेषणोपजीवित्वात्तद्विषया प्रयु-
 क्तिशक्तिर्लुप्यते ॥ कपालेषु श्रूयति एकहायन्या क्रीणातीत्यादयस्तु
 विधयः स्वतन्त्रकपालैकहायन्यादियाहित्वात् भवन्ति प्रयोजकाः, तत्र
 किङ्कुस्य प्रयोजकः ? किङ्कुस्य ने ? ति युक्ता चिन्ता । सर्वस्मिंश्चाध्याये क्रत्व-
 र्थपुरुषार्थादिविचारद्वारेण प्रयुक्तिरेव चिन्त्यते । तदेतत्प्रतिज्ञासूत्रम् । यत्पु-
 नर्भाष्ये श्रुत्यादिकीर्तनं तेनान्यत् शेषप्रमाणं तृतीयस्याविषयभूतमस्तीति
 गम्यते । अन्यथा हि नाना कर्मलक्षणं वृत्तमितिवत् शेषलक्षणं वृत्तमित्ये-
 वावक्ष्यत् । अथ तत्र द्वितीयेऽध्याय इत्यनुत्त्वा इह तृतीयेऽध्याय इति
 किमर्थमुक्तं ? वक्तृविवक्षावैचित्र्यात् । इदमेव श्रुत्यादिकीर्तनेऽप्युत्तरम् ॥ १ ॥

अथ क्रत्वर्थपुरुषार्थ-
 लक्षणाधिकरणम् ।

सू० यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य

लिप्सार्थलक्षणाविभक्तत्वात् ॥ २ ॥

वक्ष्यमाणयोः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणार्थमिदं सूत्रम् ॥ यद्वावनाक-
 यम्भावपूरणार्थं विधीयते तत्क्रत्वर्थम् । अन्यत्करणं फलञ्च पुरुषार्थम् ।
 अथवा फलांशस्य किं विधिः प्रयोजको ने ? ति चिन्त्यते । विधेयभावना-
 विशेषणत्वात्करणादिवत्फलस्यापि विधेयत्वशङ्का, रागतस्तु प्रवृत्तिसिद्धेर-
 विधेयत्वम् । एवं वा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । “गोदोहनेन पशुकामस्य
 प्रणये” इति । तत्र संशयः किं गोदोहनं क्रत्वर्थमपि ? उत पुरुषार्थमेव ? ति
 तत्र पठ्योश्रुत्या पुरुषार्थं क्रतूपकरणत्वाच्च क्रत्वर्थमित्युभयार्थत्वम् । नैवम् ।

उपकारलक्षणशेषत्वनिराकरणात् । अन्यार्थस्यापि क्रतूपकारकत्वाविरो-
धात् । श्रुत्या पुरुषार्थमेवेति फलप्रयुक्तमेवैतन्न क्रतुप्रयुक्तम् । एवं वा
किमिहोदाहरणम् ? । द्रव्यार्जनमेव द्रव्यस्य प्राप्तिरित्यर्थः । येयं पुरुषस्य
तेन तेन नियमेन द्रव्यप्राप्तिः—ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना, राजन्यस्य
जयादिना, वैश्यस्य कृष्यादिना, शूद्रस्य सेवादिना, सर्वेषां दायादिनेति,
सैव चिन्त्यते । किं क्रत्वर्थो पुरुषस्य द्रव्यप्राप्तिः ? इति पुरुषार्थः ? इति, तत्र “निय-
मस्यार्थवत्त्वाय क्रत्वर्थो द्रव्यसङ्ग्रहः । पुरुषार्थत्वपक्षे हि नियमोऽनर्थको
भवेत्” । प्रतिग्रहाद्युपायनियमस्तावद् द्रव्यार्जनेद्वेषेन ब्राह्मणादीनां वि-
धीयमानस्तदङ्गं विज्ञायते, स्वरूपे कार्ये बोधयोग्यङ्गमवति सोऽयन्नियमो-
न तावदार्जनस्वरूपे उपयुज्यते, अन्तरेणापि नियममार्जनसम्भवात् । अतः
कार्योपयोगी, पुरुषार्थत्वे च दृष्टमेव प्रयोजनं नुत्प्रतिघातादि द्रव्यार्जनस्य
कार्यं स्यात्तदपि च विनापि नियमेन निष्पद्यत इति तादर्थ्यं सति अर्ज-
नस्य नियमस्तदङ्गं स्यात्, अतो नियमविध्यनुपपत्त्या नूनं द्रव्यप्राप्तिः
क्रत्वर्थेत्यनुमीयते । तथा सति हि क्रत्वपूर्वस्यादृष्टत्वाच्चितोपायमेवा-
र्जनं तन्निष्पादयतीति कल्पनाच्चानर्थक्यं नियमविधिः । न वाऽर्जनविशेषेद्वे-
शेनायन्नियमविधिः, विशेषाश्रयणात्, प्रकरणाद्यभावाच्च, तस्मादार्जनमात्रो-
द्देशेन विधीयमानोनियमस्तन्मात्रस्य क्रत्वर्थत्वङ्गमयति तस्मात्सर्वमेव
पुरुषस्य स्वं क्रत्वर्थम् । एवञ्च क्रत्वर्थैकान्तहिरण्यादिसम्बन्धात् क्षामव-
त्यादीनां खादिरघत् क्रत्वर्थत्वात् फलं न कल्पनीयमभवति । तस्मात्सर्वं
द्रव्यं क्रत्वर्थं, तथा च स्मृतिः । “यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः” इति, एवं प्राप्ते
ब्रूमः । “पुरुषार्थत्वमेतस्य प्रत्यक्षेणावगम्यते । क्रत्वर्थताऽनुमानेन प्रत्यक्षा-
त्तच्च दुर्बलम् ॥ रागप्राप्तं तावदार्जनं न शास्त्रीयम् । रागतश्च पुरुषार्थतया
प्राप्तिः । प्रत्यक्षेण चार्जितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयत् पुरुषार्थं विज्ञायते, न तद-
नुमानेन क्रत्वैकशेषतया शक्यं विज्ञातुं, तस्मात्पुरुषार्थं द्रव्यम् । क्रतुरपि
पुरुषकार्याणामन्यतम इति कार्यान्तर इव क्रतावप्युपयुज्यते इत्येतावान्वि-
शेषः, न तस्यैवाङ्गं, तथा च सति जीवनलोपात्क्रतुरव न संवर्तत द्रव्य-
प्राप्तिमात्रादेव च क्रतूपक्रमात् “अपवा एष सुवर्गात् लोकादित्यनपक्रमद-

र्शनत्रोपपद्येत तस्मात्पुरुषार्थम् । एवन्दृष्टार्थमभवति, नियमस्तु दृष्टकार्थभावात् काममदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वान्नियमस्य तदङ्गमेव कल्प्यते, तेनासावुपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवैतीति कल्प्यते तस्मात्पुरुषार्था द्रव्यपरिग्रहः । केचित्तु नियम एवात्र चिन्त्यत इत्याहुः ॥ तदयथाभाष्यम् । तथा च सति पुरुषार्थस्यापि द्रव्यस्य पूर्वपक्षेऽपि सद्भावात् सिद्धान्तवत् पूर्वपक्षेऽपि सामवत्याः कृत्यर्थता न सिध्यतीति तदुपन्यासो नावकल्प्येत । तथा द्रव्यार्जनप्रक्रमोदेव क्रतुप्रक्रमे दोषो यः सिद्धान्तिना पूर्वपक्षिणं प्रत्यापादितः सोऽपि न स्यादित्यास्तां तावत् ॥ २ ॥

प्रजापतिव्र-
तानां पुरुषार्थ-
तादधिकरणम् ।

सू० तदुत्सर्गे कर्मणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्यानति-
र्थक्यत्वान्न च द्रव्यं चिकीर्ष्यते तेनार्थना-
सिसम्बन्धात् क्रियायाम्पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥

तस्य व्रतमित्युपक्रम्य “नोद्व्यन्तमादित्यमीक्षते”ति श्रुतं, तत्र विचार्य-
ते किं कृत्यर्थः ? मुक्त पुरुषार्थः ? मिति तथा किं प्रतिषेधः ? पर्युदासः ? इति तत्र
प्रतिषेधे श्रुतिशब्दः, पर्युदासे तु लक्षणा । प्रतिषेधश्च सन् प्राप्तिस्मार्गमाणाः
क्रतुं व्रजेत् पर्युदासे नजीलतिभ्यां क्रियान्तरं लक्ष्यते । प्रतिषेधे त्वाख्या-
तेन श्रुत्यभिहितामीक्षणकर्त्तव्यतां श्रुत्यैव नज् प्रतिषेधतीति न लक्षणा ।
स च प्राप्त्यपेक्षो वैदिकत्वसामान्याद्वैदिकीमेव प्राप्तिं शीघ्रमेव गच्छति ।
तेन यत्र कर्माङ्गभूतमादित्येक्षणं विहितं तत्रोद्व्यतोऽस्तं यतश्च प्रतिषेधः
फलञ्च न कल्प्यम् । अथापि पर्युदासस्तथाऽपि फलकल्पनाभयात्कृत्यर्थ-
इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ “उपक्रमे श्रुतं कर्मवाचिव्रतपदं यतः । तदन्वयबलात्क-
र्मविशेषोऽतोऽत्र चोद्व्यते ॥ तेन लक्षणयाऽप्यत्र पर्युदासः स च क्रतोः ।
बहिः श्रुतः फलाकाङ्क्षी पुरुषार्थत्वमुच्छति । श्रुत्यादिक्रतुसम्बन्धे प्रमाणं नात्र
विद्यते । पुरुषापेक्षार्थत्वं विधिना चावबोधितम् । साक्षादपेक्षितं तस्य
फलमेव न तु क्रतुः । अतः फलार्थता तच्च वाक्यशेषादघटयः ॥ ३ ॥

यज्ञायुधानामनुवा-
दतादधिकरणम् ।

सू० द्रव्याणि त्वविशेषेणानर्थक्यात्प्रदी-
येरन् ॥ ४ ॥

स्फ्यश्च कपालानि चेत्युपक्रम्य “एतानि वै दश यज्ञायुधानी” ति श्रुतं, किमयं प्रधानयागहविः-शब्देन स्फ्यादीनां विधिः ? उत स्फ्येनोदृन्ती-
त्यादिवाक्यप्राप्तानुवादः ? इति संशये “अर्थवत्त्वादिधिन्याय्या वादमात्रं
ह्यनर्थकम् । यज्ञशब्दः प्रकरणादाग्नेयादिषु वर्तते ॥ गौणेनायुध-शब्देन
तत्साधनतया ततः । स्फ्यादिद्रव्याणि चोदयन्ते पुरोडाशादिभिः सह ।
समुच्चयोविकल्पो वा स्यादिति प्राप्त उच्यते । न ह्यत्राख्यात-शब्दोऽपि
श्रूयते न तरां विधिः । विकल्पोऽपि न वैषम्यात्पुरोडाशादिभिः सह ।
समुच्चयोऽपि नैकार्थ्यादिरपेक्षश्रुतेरपि । यज्ञायुधानि सम्भरन्तीति वाऽ-
नन्तरश्रुतेन विधिनैकवाक्यत्वात्तच्छेषोऽयम् उदुननादिद्वारप्राप्तयज्ञसाध-
नत्वानुवादः ॥ ४ ॥

पशवेकत्वादेर्विव-
क्षाधिकरणम् ।

सू० तच्चैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूत-
त्वात् ॥ ५ ॥

उपादेयभूतपश्वादिगता विभक्त्यभिहितैकत्वादिका संख्या किम-
यज्ञाङ्गमविवक्षिता ? उत यज्ञाङ्गं विवक्षिते ? इति संशयः । तत्र “श्रुत्या पश्व-
ङ्गता तस्याः समानपदरूपया । पदान्तरस्ययागाङ्गभावो वाक्यात्प्रतीयते ।
दुर्बलञ्च श्रुतेर्वाक्यमित्ययज्ञाङ्गमेकता । तदभावेऽपि यज्ञावैगुण्यात्तदविव-
क्षितम् । उच्यते ।-समानप्रत्ययस्येन कारकेणात्मसात्कृता । क्रियायै नीयते
संख्या न पश्वङ्गं पदाद्वेत् ॥ समानप्रत्ययोपात्तेन प्रातिपदिकार्यादपि
सन्निहिततरेण प्राधानभूतेन कारकेणावरुदुमेकत्वं प्रातिपदिकार्थमनादृत्य
क्रियाङ्गमवगम्यमानं वाक्यसमर्पितेन क्रियाविशेषेण सम्बध्य पश्वादरूपै-
कहायनीन्यायेन पशुना विशेषणत्वेनार्थात्सम्बध्यते तादर्थ्यन्तु यज्ञं प्रत्ये-
वेति विवक्षितमेकत्वम् ॥ ५ ॥

लिङ्गस्य विवाचित-
त्वाधिकरणम् ।

सू० तथा च लिङ्गम् ॥ ६ ॥

एवं वा लिङ्गत्वलिङ्गे विपरीतलिङ्गे वृत्तादौ मत्तिकादौ च शब्द-
प्रयोगादशब्दार्थ इत्यविवक्षितत्वाशङ्का, सिंहःसिंहीत्यादावनन्ययासिद्ध-
लिङ्गप्रतीतिः शब्दस्य वाचकत्वं कल्पयतीति शब्दार्थत्वात्सङ्ख्यावल्लिङ्गं
विवक्षितम् ॥ ६ ॥

आश्रयिणामदृष्टार्थ-
ताधिकरणम् ।

सू० आश्रयिष्वविशेषेण भागोऽर्थः प्रती-
येत ॥ ७ ॥

उत्तमः प्रयाजः पशुपुरोडाशः स्विष्टकृदित्यादयोऽंशेन परकीयं
द्रव्यदेवतं संस्कुर्वन्तः किन्तदर्थो एव ? उतापूर्वार्थो अपी ? ति चिन्त्यते “एकस्य
कर्मणो युक्तमेकमेव प्रयोजनम् ॥ दृष्टे सति च नादृष्टं कल्प्यन्नापूर्वम-
स्त्यतः” । उच्यते—“देवतास्मरणं मन्त्रात् । प्रक्षेपाद् द्रव्यसंस्कृतिम् । त्यागां-
शस्य तु नादृष्टादृते किञ्चित्प्रयोजनम् । तस्मात् त्यागांशेनादृष्टार्थो अपी-
त्युभयार्थाः ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञाधिकर-
णम् ।

सू० अर्थे समवैषम्यमतो द्रव्यकर्मणाम् ॥ ८ ॥

य एवं तावत्फलभूतं प्रयोजकाप्रयोजकत्वमाश्रित्य शेषशेषित्वमेव
साक्षाच्चिन्तितम् ॥ अतः परमेतदेव साक्षाच्चिन्त्यते हेतुत्वेन तु शेषि-
विचारः क्वचित्करिष्यते । तदेतद् वृत्तवर्तिष्यमाणविवेककथनमात्रार्थं
सूत्रम् ॥ ८ ॥

तप्ते पयसि दध्यानयन-
स्यामिन्नाप्रयुक्तताधिकरणम् ।

सू० एकनिष्पत्तेः सर्वसमं स्यात् ॥ ९ ॥

“तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिता वाजिभ्योवाजिन”-
मिति श्रुतम् ॥ तत्र संशयः किमामितायागेनैव दध्यानयनमप्रयुज्यते ? उत
वाजिनयागेनापी ? ति तदर्थं च किमुभयार्थं ? मुतामितार्थं ? मिति, ततोऽपि
पुनर्विचारयितव्यम् । किमामितादधिपयोभ्यामर्थान्तरं वैश्वदेवयागस्य
हविः ? उत पय एव दधिसंस्पृष्टमिति “मधुरास्तरसाऽमिताधनरूपा च तेन
सा । पयसोऽर्थान्तरान्तद्वि मधुरैकरसं द्रवम् । वैश्वदेवयागस्य तावदामिता
हविः सा च रूपरसान्यत्वात् अर्थान्तरं क्षीरादतोदध्यानयनमसंयुक्तमामि-
त्तया विहितं केवलन्तज्जननसामर्थ्याल्लिङ्गादामितार्थं स्यात् । सामर्थ्यञ्च
वाजिनेऽप्यस्तीति तादर्थ्यमपि युक्तम् । अत उभयप्रयुक्तमानयनमिति
उच्यते—“पयस्तदा परामृष्टं वैश्वदेवं विधीयते । मन्त्रवर्णाच्च पयसो हवि-
पट्टमवगम्यते पयस्त्वन्न द्रवापेक्षं रसमात्रनिमित्तकम् । पय एव घनीभूतमा-
मिन्नेत्याभिधीयते । आस्तान्तावदामितापदं सा वैश्वदेव्यामितेति यत्-

चतुर्थोऽध्याये प्रथमः पादः ।

३७६

च्छब्दपरामृष्टं तद्विः, स च पयः परामृशति, तद्वि पूर्ववाक्ये प्रधानभूतम्, प्रकृतं तादर्थ्यनानयनविधानात्, कथन्तादर्थ्यमानयनं द्विकर्मकं यदानीयते तत्प्रथमकर्म यत्प्रत्यानीयते तद् द्वितीयं, तच्चेह पयः, तच्च प्रथमेन कर्मणा व्याप्यमानं प्रधानम् । प्रधानपरामर्शी च सर्वनामेति तच्छब्दः पय एव विश्वेदेवैः सम्बन्धातीति तदेव हविः । तथा च मन्त्रः “जुपन्तां युज्यम्य” इति, पय एव घनीभूतमामित्यामितापदं नित्यानुवादः । तत्सामानाधिकरण्याच्च सेति स्त्रीलिङ्गम् । सोऽपि नित्यानुवाद एव, न च पयस्त्वं द्रवापेक्षं, रसविशेषमात्रापेक्षं तत् । तापेन सान्दीभूतेऽपि पयस्त्वप्रतीतिः । यस्त्वस्ते रसः स संस्कारकस्य दध्नः न त्वसावामितापदस्याभिधेयः, यस्त्वत्र मधुरः पयोऽंशः स एवामिता, पयःप्रतिनिर्देशकतच्छब्दसामानाधिकरण्यान्मन्त्रवर्णाच्च । तस्मात्पय एवामिता वैश्वदेवयागहविरिति वैश्वदेव-यागप्रयुक्तमानयनं न वाजिनयागप्रयुक्तम् ॥ ९ ॥

गवानयनस्य पदकर्माप्रयुक्त-
ताऽधिकरणम् ।

सू० पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थ-
त्वात् ॥ १० ॥

“एकहायन्या क्रीणाती”ति प्रकृत्य श्रूयते । “षट् पदान्यनुनिष्कामति सप्रम्यदमध्वर्युज्जलिना गृह्णाति यर्हि हविर्द्वाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाज्यादिति तत्र संशयः किं यदेतदक्षभ्यञ्जनं सप्तमपदसाध्यं तदर्थमप्येकहायनीनयनन्तेनापि प्रयुज्यते ? उत क्रयार्थमेव नयनन्तेनैव प्रयुज्यते ? इति, तत्र “द्वयोर्नयनसाध्यत्वाद्वाक्ये चाश्रवणाद्वया । सन्निधान-क्रयार्थत्वं तथैव पदशेषता । दध्यानयनमामितासंयुक्तं न वाजिनेनानयनं तु द्वाभ्यामसंयुक्तं द्वयोरपि सन्निधानान्नयनसाध्यत्वाच्चाविशेषः । नैवं तृ-तीयया तावत्क्रयार्थैवेकहायनी । यदर्थो सा तदर्थश्च तत्संस्कारात्मको-नयः । नयनस्य परार्थत्वात्पदकर्माप्रयोजकम् । परार्थानुष्ठितं तत्तु पद-कर्मापजीवति ॥ १० ॥

कपालानां तुषोपवा-
याप्रयुक्तताऽधिकरणम् ।

सू० अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयो-
गस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधी-
यते ॥ ११ ॥

“पुरोडाशकपालेन तुषानुप्रवयती”ति “कपालेषु श्रपयती”ति श्रुतम् । तत्र संशयः । किम्पुरोडाशश्रपणं तुषोपवापश्च उभयं प्रयोजकं कपालस्य ? उत तुषोपवापो न प्रयोजकः ? इति, तत्रोपवापशेषत्वं कपालस्य तृतीयया निर्विवादमतः सोऽपि कपालस्य प्रयोजकः, “सत्यमस्ति तदङ्गत्वं तथाऽपि त्वप्रयोजकः पुरोडाशप्रयुक्तस्य कपालस्येह चोदनात् पुरोडाशार्थिनापात्त-
मासादितञ्च कपालं तुषोपवापे चोदयते न कपालमात्रं, न च प्रयुक्तस्य पुनः प्रयुक्तिः सम्भवतीत्यप्रयोजकस्तुषोपवापः ॥ ११ ॥

शकल्लोहितयोः पशा- सू० पशावनालम्भालोहितशकलोरकर्म-
वप्रयोक्तृत्वाधिकरणम् । त्वम् ॥ १२ ॥

“अग्नीषोमीयं पशुमालभेते”ति प्रकृत्य “हृदयस्याग्रऽवद्यती”ति श्रुतम् ॥ तथा शकलं प्रविध्यति लोहितचिरस्यतीति श्रुतम् तत्र संशयः किं हृदयादि शकल्लोहितं च द्वयमपि पश्वालम्भस्य प्रयोजकम् ? उत हृदयाद्वे-
वे ? ति, उभयत्र पशोरश्रवणात्प्रकृतसम्बन्धे चाविशेषादुभयं प्रयोजकं, नैवम् “यागार्थः पशुरुत्यवोहविः प्रकृतिभावतः । हवींषि हृदयादीनि तैरेवातः
प्रयुज्यते । यद्यपि हृदयादिवाक्ये पशोरश्रवणं यागार्थतया तु श्रूयते ता-
दर्थ्यं च न हविष्येन विशसनश्रवणात्किन्तु हविःप्रकृतित्वेन । हृदया-
दीनि हवींषि नान्यदिति दशमे स्थितम्, अतस्तदर्थ एव पश्वालम्भः
शकल्लोहितकर्म तु प्रतिपत्तिमात्रम् ॥ १२ ॥

पुरोडाशस्य स्विष्टकृ- सू० एकदेशद्रव्यञ्चात्यक्तौ विद्यमान-
दप्रयुक्तताधिकरणम् । संयोगात् ॥ १३ ॥

उत्तरार्द्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीति स्विष्टकृत् किमुत्तरार्द्धपुरोडाश-
योरन्ययोः प्रयोजकः ? उताभ्यादिप्रयुक्तोपजीवी ? ति संशये । “नान्यादर्थस्य
हविषो देवतान्तरसङ्गतिः । कृत्वात्वन्यद्विस्तस्मादवद्येतोत्तरार्धतः” उच्य-
ते—“उत्तरार्द्धादिशब्दानां साकाङ्कार्थाभिधायिनाम् । नापेक्षणीयसम्बन्धा-
त्प्रागर्थोऽध्यवसीयते ॥ उत्तरार्द्धादिशब्दा न स्वातन्त्र्येणार्थं बोधयन्ति ।
स्ववाक्ये च न प्रतिसम्बन्धो श्रुतोऽस्योत्तरार्द्धादिति तेन विना साकाङ्गं वा-

क्यं प्रकृतसम्बन्धे निराकाङ्क्षीभवति, प्रकृतं चाग्नेयादिप्रयुक्तं हविरिति तदु-
त्तरार्द्धग्रहणादप्रयोजकत्वम् । अन्यार्थस्याप्यन्यसम्बन्धोवचनात् प्रतिपत्ति-
त्वाच्चाविरुद्धः ॥ १३ ॥

अभिधारणे शेषधार-
णात्तत्प्राप्तयोरनुष्ठाना-
धिकरणम् ।

सू० अभिधारणे विप्रकर्षादनुयाजवत् पाच-
भेदः स्यात् ॥ १४ ॥

वाजपेये क्रतुपशवः प्राजापत्याश्च प्रातःसवने तन्नेणोपक्रम्यन्ते
पर्यग्निकरणान्ते कृते प्राजापत्यानामालम्भोत्कर्षः श्रूयते । ब्रह्मसामन्या
लभत' इति क्रतुपशवः प्रातःसवने एवालभ्यन्ते, प्रयाजाश्च तत्रैवानुष्ठिताः
प्रकृतौ च प्रयाजशेषेण हवीष्यभिधारयतीति श्रुतम् ॥ तदिह प्राप्तं सन्दि-
ह्यते किं प्रातः सवनानुष्ठितानां प्रयाजानां शेषो माध्यन्दिनकालप्राजा-
पत्यवपाभिधारणाय धारयितव्यस्तदर्थञ्च पात्रान्तरमुत्पाद्यं जुहु व्यापृ-
तत्वात् उत नेः ति तदर्थं च किं हविः संस्कारार्थमभिधारणं ? मुत शेषस्य
प्रतिपत्तिरिति, संस्कारत्वपक्षे प्राजापत्यवपासंस्कारो माविलोपीति धारणं
स्यात् प्रतिपत्तित्वे तु सन्निहितास्वेव क्रतुपशुवपास्वभिधारणसिद्धिर्न तु धारणं
तत्रोपयोक्त्यमाणां द्वितीयायोगिनां तथा हविषामेव संस्कारो न शेषस्य
विपर्ययात्, उपयोक्त्यमाणसंस्कारो ह्युपयुक्तसंस्कारादभ्यर्हितः, हवीषि च
तथा शेषसूतपयुक्तः किं तस्य संस्कारेण द्वितीयया च हविषामेव प्राधायं
न शेषस्य विपरीतविभक्तिनिर्दिष्टस्य तस्माच्चायतः शब्दतश्च हविःसंस्का-
रोऽभिधारणं सत्यमेवं तथापीह शेषस्य प्रतिपादनं न्याय्यं दृष्टार्थताला-
भादन्यथाऽदृष्टकल्पनात् । शेषस्य प्रतिपत्तिरपेक्षिता तादर्थ्याऽभिधारणं
दृष्टार्थं भवति हविःसंस्कारस्त्वनपेक्षितो दृष्टं कल्प्येत, न च दृष्टे सति तद्
युक्तम् अतः प्रयाजशेषं हविःषु तारयतीति वाक्यार्थः—हविराधारनियमा-
त्तत्संस्कारोऽपि गम्यते, तस्मादुभयसंस्कारः स्विष्टकृतं सूक्तवाकवत् यस्तु
हविःसंस्कारं नेच्छति प्रतिपत्तौ च द्रव्यस्याधारत्वादेकस्मिन्नेव हविषि सर्व-
तारणं बहुवचनन्वनियमाभिप्रायमित्याह सकथं सर्वैधुवामेवायेऽभि-
धारयति ततो हि प्रथमाधाज्यभागौ यक्ष्यन् भवतीति लिङ्गं समर्पयेत् ।

अनेन हविषां संस्कार्यत्वं समुच्चयश्चावगम्यते । प्रधानयागाद्युपयोगिनां हविषामपि प्रयाजशेषमिति गुणत्वमत्यन्तानुपपन्नमित्यास्तान्तावत् ॥ १४ ॥

समानयनस्याज्यधर्म-
प्रयोजकताधिकरणम् ।

सू० समानयने तु मुख्यं स्यात्सिद्धि-
र्शनात् ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्राज्यग्रहणं प्रकृत्य श्रूयते यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्य-
स्तत् यदुपभृतिप्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति तथातिहापेडोर्बर्हिः प्रतिसमा-
नयति जुहुमौपभृतमिति । तत्र विचारः यदेतच्चतुर्थप्रयाजोपक्रमे समा-
नयनं तत्किमौपभृतस्याज्यग्रहणस्य प्रयोजक ? मुत नेति । तदर्थं च किमु-
पभृति यत्प्रयाजार्थमाज्यं तस्येदं समानयनम् ? उत यदनूयाजार्थन्तस्येति
तत्र सर्वार्थं हि प्रयाजार्थमलिशेषाद्गृह्णातेः ॥ सर्वादौ तत्समानीतमिदानी-
जोपभृत्यदः ॥ प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदित्यविशेषश्रवणात्सर्वप्रयाजार्थमौपभृ-
तम् ॥ प्रयाज-शब्दाच्च विभक्त्यश्रवणात् ॥ अनूयाजशब्दापरा या वि-
भक्तिः साऽनुपज्यते प्रयाजेभ्य इति च ततश्च बहुवचनात्सर्वार्थं न चतु-
र्थोत्तमयोरेव अतः सर्वप्रयाजादावानीतमिदानीमुपभृति न तदस्ति केव-
लमनूयाजार्थमेवास्ति तस्येदं समानयनमनूयाजप्रयुक्तस्य संस्कारमात्रा-
दप्रयोजकमुभयोरपि जौहवौपभृतयोः प्रयाजार्थयोग्यग्रहणयोः सर्वप्रयाजवि-
षययोरेकार्थत्वादिकल्पः उच्यते समानयनमुद्दिश्य कालमात्रं विधीयते ।
अदृष्टकल्पनानेकविधानञ्चान्यथा भवेत् ॥ यदुपभृति प्रयाजार्थं गृहीतं
तस्य प्राप्तमेव जुहुमानयनमनूय कालमात्रं विधीयते । अतिहापेडो-
र्बर्हिः प्रतीतिर तथा ह्यल्पार्थं विधानं दृष्टार्थं च समानयनमभवति अनु-
याजार्थस्य तु अदृष्टार्थमत्यन्ताप्राप्तं कारणं विधीयते तस्य च काल इत्य-
नेकार्थविधिदोषोऽदृष्टकल्पना च स्यात् अतः प्रयाजार्थस्येदं समानयनं
प्रयाजद्वयद्वुत्तं क्रियत इति प्रयोजकमेवाज्यस्य प्रयाजानुयाजेभ्य इत्यवि-
शेषश्रवणद्वालविधिबलादुपरितनप्रयाजद्वयविषयमुपसंह्रियते । एवञ्च
जौहवमाद्यानामेव त्रयाणामभवतीति विषयभेदात्समुच्चयः ॥ १५ ॥

औपभृतजौहवयोः क्रमेण
उभयानुभयार्थताधिकरणम् ।

सू० तच्चेत्यन्तिरविभक्ता स्यात् ॥ १६ ॥

चतुर्जुह्वं गृह्णात्यष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायामित्युत्पन्नान्याज्यानि सस-
र्वाणि किमविशेषेण सर्वकार्यार्थानि? उक्तं जौहवं प्रयाजार्थमौपभृतमनु-
याजार्थम्? अथवा जौहवं प्रयाजार्थमौपभृतमुभयार्थेभ्योवन्तदतिरिक्तविष-
य? इति संशये उत्पत्तावविशेषेण सर्वार्थप्रतिभोद्धमः । अवयुत्यानुवादश्च
प्रयाजाद्व्यर्थतावचः । यदि तु यज्जुह्वं गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदिति वचनात्
तत्केवलं प्रयाजार्थं स्यात् ततो यदुपभृति अनुयाजेभ्यस्तदिति वचनात्तदपि
केवलानुयाजार्थं प्रसज्यते । अथ तदनुवादमात्रं प्रयाजवाक्यमपि तथा
ऽस्तु अविशेषादित्येतावानेव प्रथमपक्षः नानर्थकं वचोयुक्तमर्थवत्त्वस्य
सम्भवे । तेन जुह्वा प्रयाजार्थमितरार्थं तथेतरत् । न हि प्रमाणबलादायात-
मनिष्टमिति शक्यमुत्सृष्टम् अतो भवत्वौपभृतं केवलानुयाजार्थं जौहवं च
प्रयाजार्थमिति द्वितीयपक्षः । जौहवस्य प्रयाजैकशेषत्वं युक्तमितीरितम् ।
अनूयाजैकशेषत्वमितिरस्य न मृष्यते ॥ यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्त-
दिति वचनादुभयार्थे तत् अनुयाजेभ्यस्तदिति वचनमगत्यावयुत्यानु-
वादः ॥ १६ ॥

उपभृति द्विचतुर्गृही-
ताचरणाधिकरणम् ।

सू० तदष्टसंख्यं श्रवणात् ॥ १७ ॥

अष्टावुपभृति गृह्णातीति किमष्टसंख्यैकग्रहणविधि? इत चतुःसंख्या-
ग्रहणद्वयविधि? इति विचारः विधीयते ऽष्टसंख्याकं ग्रहणं श्रूयते हि तत्
लक्ष्यते तु चतुःसंख्याद्वयमत्राष्टसंख्यया, न च श्रुतिसम्भवे लक्षणा युक्ता
चतुर्गृहीतं जुहोतीति सामान्यवचनं प्रयाजानुयाजयोः विशेषतोऽष्टगृही-
तविधानात् बाध्यते उच्यते चतुर्गृहीतं होमाङ्गमष्टसंख्याश्रुतिः पुनर्य-
हणं तेन होमाङ्गं चतुष्टयं बाध्यते न सा । ननु ग्रहणस्य होमार्थत्वादर्थान्त-
त्यार्थतां प्राप्य बाधः स्यात् । केवलग्रहणाङ्गत्वे हि अष्टसंख्या निष्फला
स्यात् उच्यते “प्रधानाङ्गं चतुःसंख्या ग्रहाङ्गमितरा पुनः । प्रधानाङ्गं च ना-
ङ्गाङ्गमलं भवति बाधितुं” तेनेयमष्टसंख्या प्रधानाङ्गभूतां चतुःसंख्यां बा-
धितुमशक्नुवन्ती ग्रहणमात्राङ्गतां च निष्फलत्वादनासादयन्ती चतुः सं-
ख्याद्वयलक्षणार्था विज्ञायते ॥ १७ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपार्ष्णसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपि-
कायां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये द्वितीयः पाद आरभ्यते ।

स्वरोश्छेदनाद्यप्रयो- सू० स्वरुत्त्वनेकनिष्पन्नः स्वकर्म-
जकताधिकरणम् । शब्दत्वात् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते यूपस्य स्वरुङ्करोति स्वरुणा पशुमनक्तीति तत्र विचारः किमेवः स्वरुयूपात् पृथक् निष्पन्नः छेदनादीनां यूपधर्माणाद्वादितादेश्च वृत्तस्य प्रयोजकः उत यूपमनुनिष्पन्नः शकलो गृहीतव्य इति तदर्थमिदं चिन्त्यते किं स्वरुङ्करोतीति स्वरुभावना विधीयते तस्याश्च करोतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां यूपस्य स्वरुमित्यनेन यूपशब्दोल्लेखेणाखदिरादिवृत्तकरणत्वेन छेदनादीनि च कर्माणीतिकर्तव्यतात्वेन समर्पयति तथोत्पन्नश्च स्वरुणा पशुमनक्तीति विनियुज्यते उतानेन वाक्येनाञ्जनसाधनस्वरुरित्यवगते कुतोऽसावुपादेय इत्यपेक्षायां यूपस्य स्वरुमित्यनेन यत्स्वरुमुपादत्ते तद्व्यापादिति विधीयते तत्र करोतिभावनावाचो सा च शुसाविधीयते । वाक्यार्थविधिरन्याय्यो लक्षणा चान्यथा भवेत् अञ्जनसाधनत्वेनावगतस्य हि स्वरोरर्थप्राप्तमादानमनूद्य यूपदिति विधौ वाक्यार्थविधानङ्करोतिश्चाभूतप्रादुर्भाववचनः सन्नुपादानं लक्षयेत् स्वरुभावनाविधिस्तु श्रुत्या भवति करोतिश्च श्रौत इति स एव न्याय्यः तस्याश्च करोति कर्तव्यता वाक्यगतेनैव यूप-शब्देन समर्थत इति प्रयोजकः स्वरुः, नैवम् “बह्वर्थविधिरिव स्यान्मुख्यशब्दस्य लक्षणा । अल्पार्थविधिरस्माकं जघन्यस्य च लक्षणा । स्वरुभावनायां हि करोतिकर्तव्यता विशिष्टायां विधीयमानायामतिभारादुर विषेणमात्रविधानम् ॥ मुख्यस्य च यूप-शब्दस्य त्वत्पक्षे लक्षणा मत्पक्षे जघन्यस्य करोतिः प्राप्तस्वरुपादानानुवादेन यूपानुनिष्पन्नशकलस्योपादानादप्रयोजकः स्वरुः ॥ १ ॥

शाखाया आहार्यताधिकरणम् । सू० शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥ २ ॥

शाखामधिकृत्य “प्राचीमाहरती”ति श्रुतं तत्र किमयं दिग्वादः ? उत शाखावादः ? इति संशयः तत्र “श्रुत्या दिग्वचनः शब्दः शाखायां लक्षणा भवेत् । आहर्तव्याभिधानात् शाखावादत्वनिश्चयः । प्राचीमाहर-

चतुर्थोऽध्याये द्वितीयः पादः ।

३८५

तीत्याहर्तव्यवचनः प्राची-शब्दः ॥ न च शक्या दिगाहर्तुम्, । अथ दिशं
प्रत्याहरतीत्युच्यते प्रतिशब्दाध्याहार एव दोषः प्रकृतशाखापदसामाना-
धिकरण्याच्च शाखावाद एव अयं वृत्तस्य या प्राची शाखा तामिति ॥ २ ॥

छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताऽधि-
करणम् ।

सू० शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेषेण
विभागः स्याद्वैषम्यं तत् ॥ ३ ॥

“शाखामाच्छिनत्ति शाखामाहरति मूलतः शाखां परिवास्यापवेपं
करोति, उपवेषेण, कपालान्युपदधाति, शाखया वत्समपाकरोती”ति
श्रूयते तत्र संशयः किं शाखाच्छेदनाहरणपरिवासनानां वत्सापाकरणं
कपालोपधानञ्च द्वयमपि प्रयोजकम् ? उतोपधानमप्रयोजकम् ? मिति तदर्थ-
मिदं मूलार्थमपि छेदनादिकम् ? उतायार्थमेवेति, तत्र “शाखा-शब्दः
समूलस्य नायमात्रस्य वाचकः । छेदनादि च शाखाऽर्थे द्वयं तस्मात्प्रयो-
जकम् । शाखां छिनत्तीति द्वितीयया शाखार्थे छेदनादिकं द्वयमपि मूलम-
यञ्च सहैव शाखा-शब्दोऽभिधत्ते नायमात्रम् अतो यदुपवेषसंज्ञस्य मूलस्य
कार्यमुपधानं यच्चायकार्यवत्सापाकरणादिकं तयोर्बभूवोरपि छेदनादि-
कमङ्गम् परिवासनञ्च द्वयोर्विभागार्थं तस्मादुभयं प्रयोजकम्, उच्यते
“मूलापादानकं ह्यत्र परिवासनमुच्यते । तच्चायस्य न मूलस्येत्यर्थार्थं परि-
वासनम् । तद्विशेषणभूतत्वान्मूलस्यापि तदर्थता । अन्यायेन तु मूलेन
कपालमुपधीयते । यद्यपि छेदनादिवाक्ये समूलमयमाचष्टे शाखा-शब्दः
परिवासनवाक्ये तु अयमेव मूलतः परिवासनं हि तत्र विधीयते न परि-
वासनमात्रम् न च मूलस्य मूलतः परिवासनं सम्भवतीत्ययमेव परिवास-
नवाक्ये शाखा-शब्देनोच्यते तदर्थञ्च परिवासनं परिवासनविशेषणं च
मूलं तद्वद्वारेणार्थमेव, समूलस्य च छेदनमाहरणञ्च कथं नाम मूलतः
परिवासनं शाखायाः स्यादित्येवमर्थम्, न ह्यनाहृते मूले मूलतः परिवा-
सनं सम्भवति तस्मात् परिवासनं समूलाहरणं छेदनञ्च सर्वमयकार्यार्थं
न च परिवासेति त्वाम्रत्ययादुपवेषकरणार्थं परिवासनम् वाक्यसंयोगादु-
लीयस्या द्वितीयया शाखाभिधानार्थत्वावगमात् उपवेषं करोतीति सा-

काङ्क्षमन्यार्थानुष्पन्नेन मूलेन निराकाङ्क्षीक्रियते, करोतिश्च पूर्ववदादाने वर्तते यदिदमर्थपरिवासनानुनिष्पन्नं तत्कपालोपधानसाधनतयाऽवगतोपवेष्ट्वेनोपादत्त इति न शाखां परिवास्य मूलत उपवेष्टं करोतीत्यन्वयः येन मूलस्योपवेष्टार्यता लभ्येत व्यवहितकल्पनाप्रसङ्गात्, तस्मादर्थत्वात्सर्वस्य तदेव प्रयोजकम् ॥ ३ ॥

शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मताऽधिकरणम् ।

सू० हरणे तु जुहोतिर्यागसामान्याद्द्व्याणां वार्थशेषत्वात् ॥ ४ ॥

सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति हरतिर्यागो मान्त्रवर्णिको देवताविधिरिति स्थितम् इदमपरं श्रूयते सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति तत्र संशयः किं शाखाप्रहरणं यागस्यैवोपलक्षणं ? शाखायाः प्रयोजकम् अर्थकर्म उ ? त प्रतिपत्तिप्रयोजकमिति तत्र प्रस्तरतुल्यत्वाच्छाखा यागस्य साधनम् । निर्वापवच्च हरणं यागस्यैवोपलक्षणम् । प्रस्तरप्रहरणं तावद्वागः स चार्थकर्मतत्साधनभूतः प्रस्तरः शाखा च सहत्वशब्दात्प्रस्तरणसमाना गम्यते तेन सापि यागं प्रति गुणभूता, हरतिश्चाविर्वाक्षतो निर्वापालम्भादिवत् यागोपलक्षणार्थः, तस्माच्छाखाप्रहरणं होमोऽर्थकर्मद्रव्यकर्मसंयोगन्यायादिति प्राप्तऽभिधीयते यागे यदि महत्त्वं स्यात्स्यादेवं हरतौ तु तत् । तत्र च प्रतिपाद्यत्वात्प्रस्तरस्य तथैव सा । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र मान्त्रवर्णिकदेवताविधिवलाद्यागः कल्पितो न तु हरतिर्यागवचनोऽत्र तु हरणमात्रं श्रुतं सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति, न च प्रहरणे सूक्तवाकः साधनं येन मान्त्रवर्णिकदेवताविधिवलाद्यागः स्यात्, तस्माद्हरतिमात्रे शाखायाः सहभावादुरतौ च प्रस्तरस्य प्रतिपाद्यत्वात् शाखाया अपि प्रतिपत्तिः यथा हरतौ सहभावे प्रतिपत्तिर्न गुणत्वं शाखायास्तथा पठे वक्ष्यते, अत्र हरतावेव साहित्यं न याग इत्येतावत्स्थितम् ॥ ४ ॥

निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मताऽधिकरणम् ।

सू० उत्पत्त्यसंयोगात्प्रणीतानामाज्यवद्भिभागः स्यात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः अयः प्रणयतीति प्रयोजनासंयुक्ता प्रणीता उत्पाद्य
 तत्र श्रूयते “प्रणीताभिर्हवीषि संयौती”ति तथा “ऽन्तर्वेदि प्रणीता निनयति”
 इति, तत्र सन्देहः किमासां संयवनचिनयनं चोभयं प्रयोजकमुभयार्थाः
 प्रणीताः? उत संयवनार्था? एव तदेव प्रयोजकं निनयनं प्रतिपत्तिरिति
 “तत्रोत्पत्तावसंयोगात्कैमर्थ्यस्याभिलाषिणीः । स्वीकुर्वते उभे तस्मादुभ-
 यार्थास्तदुच्यते हविःसंयवने तासां गुणभावस्तृतीयया । द्वितीयया नि-
 यनं प्रतिपत्तिर्विधीयते । उत्पत्तावसंयुक्तानामपि प्रयोजनेन प्रणीतानां कै-
 मर्थ्याभिलाषिणीनां तृतीयया संयवनार्थत्वं गम्यते, निनयनन्तु द्वितीया-
 श्रुत्या तासामेव प्रतिपत्त्यर्थमप्रयोजकम् ॥ ५ ॥

दण्डदानस्यार्थकर्मताऽधि-
 करणम् ।

सू० प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं
 कृतार्थत्वात् ॥ ६ ॥

दीक्षितस्य दण्डप्रदानं विधाय पुनरास्त्रोतं क्रीते सोमे मैत्रावरु-
 णाय दण्डं प्रयच्छतीति किं मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं दण्डस्य प्रयोजक-
 मर्थकम्? उत प्रतिपत्तिकर्माप्रयोजक? मिति, तत्र “द्वितीयाश्रुतिसंयोगात्कृ-
 तार्थत्वाच्च धारणे । मैत्रावरुणहस्तेऽस्य प्रक्षेपः प्रतिपादनम् ॥ दीक्षितधारणे
 कृतार्थादण्डः प्रतिपत्त्यपेक्षः द्वितीयया च तत्प्राधान्यं गम्यते न दानस्य,
 अतो मैत्रावरुणहस्ते प्रक्षिप्यते उच्यते—“चतुर्थ्या सम्प्रदानत्वं प्रशास्तुरव-
 गम्यते । कर्मणा यमभिप्रैति सम्प्रदानं तदुच्यते । तेन दीयमानेन दण्डे-
 नाभिप्रेयमाणत्वान्मैत्रावरुणस्य तत्प्राधान्यं दानम् । उपयुक्तस्य संस्कारादुप-
 योक्त्यसंस्क्रिया गरीयसी प्रशास्तुश्च दृष्टं तेन प्रयोजनम् स्थित्वा हि
 प्रैषानुवचने कुर्वत आलम्बनम्भवत् दृष्टार्थ एव दण्ड इति मैत्रावरुणार्थे
 दण्डदानं प्रयोजकं दण्डस्येत्यग्नीषोमीयविकारे निरूढपशौ असत्यपि
 दीक्षिते मैत्रावरुणार्थेन दण्डोपादानसिद्धिः ॥ ६ ॥

पूर्वाधिकरणे आशङ्कानि-
 रासः । तथाप्रासनस्य प्रतिप-
 त्तिकर्मताधिकरणम् ।

सू० उत्पत्ता येन संयुक्तं तत्तदर्थं श्रुति-
 हेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वा-
 न्प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ७ ॥

१ तदर्थन्तत् ।

“कृष्णविषाणया कण्डूयत” इति विधाय श्रूयते “चात्वाले कृष्ण-
विषाणां प्रास्यतीति तत्र संशयः किं चात्वाले प्रासनमर्थकर्म? उत प्रतिप-
त्ति? रिति तत्र न द्रव्यस्य कृतार्थस्य संस्कारेण प्रयोजनम् । प्रतिपत्तिरतो नेय-
मिडास्विष्टकृदादि च । चात्वाले प्रासनमिडाभक्षणं स्विष्टकृदित्यवमादि
यत्किञ्चित्कृतकरणद्रव्याश्रयं कर्म तत्सर्वमर्थकर्म निर्वृत्तेऽर्थे संस्कारेण प्रयो-
जनाभावात्, उच्यते—कृतार्थमपि तु द्रव्यमाकीर्णकरमित्यतः । प्रतिपत्तिमषे-
ह्येत तद्विधानमतोवरम्” अपेक्षिततया प्रतिपत्तिविधौ निश्चिते तद्वृत्तादेव
तन्नेपे निर्वृत्तमपि प्रयोजनं विद्यत इति कल्प्यते ॥ ७ ॥

अवभृथगमनस्य प्रतिपत्ति-
कर्मताऽधिकरणम् ।

सू० सौमिके च कृतार्थत्वात् ॥ ८ ॥

“वाहणेनैककपालेनावभृथमभ्यवयन्तीति” विधाय पुनराचारायते
यत्किञ्चित्सौमलिप्तं तेनावभृथं यन्ती”ति किमवभृथसाधनं सौमलिप्त-
मुतावभृथदेशे नयनमस्य प्रतिपत्ति? रिति तत्रावभृथ—शब्देन श्रुत्या कर्मा-
भिधीयते । तत्साधनतया सौमलिप्तमुक्तं तृतीयया “देशेऽवभृथ—शब्दस्य
प्रकृतौ लक्षणा भवेत् । सौमलिप्तं हविषद्वेन चोद्यते ऽवभृथं प्रति” उच्यते—
उत्पत्तिवाक्यविहितपुरोडाशावरोधतः हविषद्वेन तु सम्बन्धुं सौमलिप्तं
शक्नुयात्” यन्तीत्यनेन सौमलिप्रावभृथयोः सम्बन्धविधौ सति अत्यन्त-
वाक्यं स्यात् उद्दिश्य सौमलिप्तन्तु पानमात्रं विधीयते । धात्वर्थेऽवभृथपदं
तं देशं लक्षयिष्यति” अवभृथदेशं गच्छन्तः सौमलिप्तान्यादाय गच्छेयुः
तानि तद्देशे प्रक्षेप्तव्यानीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कर्तृदेशकालविधीनां नियमा-
र्थताऽधिकरणम् ।

सू० कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे
नित्यसमवायात् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः समे यजेत पौर्णमास्यां पौर्ण-
मास्या यजेत व्रीहिभिर्यजेत सोमेन यजेतेत्यादि यत्किञ्चित्कारकश्रवणं
तत्सर्वमुदाहृत्य विचार्यते किमनुवादमात्र? मुत बिधि? रिति तत्र “सर्व-
क्रियाविधेरेव कारकं प्राप्यते पुनः । ततस्तत्र विधातव्यमप्राप्ते ह्यर्थवान्
विधिः । विषमादिनिवृत्त्यर्थं समादिश्रवणं यदि । परिसंख्या प्रसज्येत

नातोऽन्यास्ति विधेर्विधा । समादिस्वरूपं विषमादिनिवृत्तिर्वा विधीयेत
स्वरूपन्तावन्न विधातव्यं प्राप्तत्वात्, विषमादिनिवृत्तिविधौ परिसंख्या-
प्रसज्येत सा च त्रिदोषा, न च प्रकारान्तरं विधिरूपं लभामहे, येनैते परि-
संख्यादोषमनासाद्यैव विधित्वं लभेरन्, तस्मादनुवादः । नैवं “नियमेन
न हि प्राप्तिः समादीनां क्रियाविधेः । समे वा विषमे वापि सोमेना-
न्येन वा यजिः । प्राप्नोति तेन सोमादेः प्राप्तिर्न स्यादपि क्वचित् ।
यस्मिन्यत्ने न सोमादेः प्राप्तिस्तत्र विधिर्भवेत् । नैषामतोऽनुवादत्वमपरि-
संख्या च नासज्येत् । अप्राप्तिः पतसद्वावात्रियमार्यो विधिः स्थितः ॥ ९ ॥

द्रव्यगुणविधानस्य निय- सू० तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरुत्पत्तिसं-
मार्थताऽधिकरणम् । योगात् ॥ १० ॥

“श्वेतम्यशुमालभेत शुक्लानां ग्रीहीणाञ्चरु”मित्यादौ गुणानाममू-
र्त्तानां क्रियासाधनभावासम्भवाच्च तादर्थ्येन नियमः सम्भवति द्रव्योपादाना-
नुपङ्गप्राप्तानामनुवादमात्रं गुणश्रवणं शुक्लानाञ्चरुमित्यादौ चापरो विशेषः
शुक्लस्य चरुविशेषणत्वात् शब्दतोऽपि न क्रियासम्बन्धो गम्यते इति अस-
त्यपि साक्षात्क्रियान्वये द्रव्यद्वारेण तदुपपत्तेः, शुक्लविशिष्टचरोः क्रिया-
र्थत्वादत्रापि नियमविधिः ॥ १० ॥

अवघातादि संस्कारविधा- सू० संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ११ ॥
नस्य नियमार्थताऽधिकरणम् ।

ग्रीहीनवहन्तीति नावघातस्य यागार्थतया श्रवणं देशादिवत्,
न च चरुवद्विशिष्टं द्रव्यं क्रियासम्बन्धि श्रूयत इति तण्डुलात्तिप्तक्रियानु-
वादमात्रमित्यधिकाशङ्का उत्तरम् यद्यपि न श्रवणमस्ति तथाऽपि
प्रकरणवशात् प्रधानसाधनं लक्षयित्वा तत्र विनियुक्तस्यावघातादेः प्रधा-
नाङ्गत्वमस्त्येवेति तत्प्रयुक्तिरविहितेति ॥ ११ ॥

यागस्वरूपनिरूपणाधिक- सू० यजतिचोदनाद्रव्यदेवताक्रियं समु-
रणम् । दाये कृतार्थत्वात् ॥ १२ ॥

होमस्वरूपनिरूपणाधिक- सू० तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचना-
रणम् । धिकः स्यात् ॥ १३ ॥

यागाङ्गभूतानां देशादीनां नियमविधौ स्थिते तत्प्रसङ्गाद्यागादि-
लक्षणं क्रियते, देवतोद्देशेन स्वद्रव्यपरित्यागो यागः स एव प्रतेपाधिको
होमः स्वीयस्य परकीयत्वापादनं दानमिति, आचार्यस्तु लोकसिद्धपदार्थ-
व्यवहारिण्यां मीमांसायां तल्लक्षणमनुवितमिति यागाद्यनुष्ठानप्रकारक-
थनमिति व्याख्यातवान् । यो देवतामुद्दिश्य द्रव्यन्त्यजति तेन यागचोद-
नार्थः सम्पादितो भवति, प्रतेपन्त्वधिकं कुर्वता होमविध्यर्थ इति, एवञ्च
चोदनायहणमर्थवद्भवति न लक्षणपरत्वे प्रदेशान्तरे त्विदं सूत्रमन्यथा व्या-
ख्यातम् आचार्येण पूर्वं दर्शादियागानुवादेन देशादयो नियम्यन्त इत्युक्तं,
तत्रेयमाशङ्का कथं नु दर्शादियागत्वं, न ह्युत्पत्तिचोदनास्वाभेयादिषु यजिः
श्रूयत इति तत्रेदमुच्यते द्रव्यदेवताक्रियं श्रूयमाणे यजतिचोदनेति मन्तव्यं
तदविनाभावात्तस्येत्येकस्यार्थः, इतरस्य तु यजत्यभिहिते कर्मणि पुनर्जु-
होतिश्रवणं चतुरवत्तं जुहोतीति तत्कथमुपपादनीयं यागहोमयोर्भेदादत
आह आसेचनाधिकः स्यात्प्रतेपमात्रं तत्राप्राप्तं चतुरवत्तं संस्कारार्थं
विधीयते, यागांशस्तु प्राप्तानुवाद इत्यन्तराज्जस्यं सूत्रयोर्भवति ॥ १३ ॥

वर्हिष आतिथ्यादिसाधा-
रण्याधिकरणम् ।

सू० विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे वि-
धिप्रदेशः स्यात् ॥ १४ ॥

यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदामिति किमिदमाच्छिद्य विधानं? मुत
निरिष्टिकोपदेशः? अथवा धर्मातिदेशः? अथवा बर्हिःसाधारणविधि? रिति,
“इत्यस्य गौर्दपित्याय तत आच्छिद्य दीयताम् ॥ ईदृश्वचनसारूप्यादा-
च्छिद्य विधिरिष्यते? एवञ्चाच्छिद्यमानस्य बर्हिषः स्यादनर्थकः । आतिथ्यायां
विधिस्तस्मान्निरिष्टिकविधिर्वैरम् । शिष्टाचारविरोधात् नैतदप्युपपद्यते । त-
स्मादुर्मातिदेशोऽयमातिथ्यायां हि यादृशम् । अश्वबालादिभिर्बर्हिस्तादृगे-
वोपसत्स्वपि । बर्हिःशब्देन धर्माणां लक्षणैवं भवेदतः । साधारण्यविधिर्न्या-
यांस्तत्र दोषो न कश्चन । आतिथ्यार्थमुपादेयं यद्बर्हिस्तत्र केवलम् । तद-
र्थत्वेन सङ्ख्यादन्तदेवोपसदामपि । बर्हिर्धर्माश्च तद्द्वारा तद्वत्सर्वाङ्गमा-
ययुः ॥ १४ ॥

इति शास्त्रदीपिकायां चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

चतुर्थोऽध्याये तृतीयः पादः ।

३९१

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

द्रव्यसंस्कारकर्मणां क्रत्वर्थः सू० द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फल-
ताऽधिकरणम् ।
अतिरर्थवादः स्यात् ॥ १ ॥

“यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती”त्यत्र संशयः
किं पर्णमयीत्वं क्रत्वर्थः? मुनः पुरुषार्थमाहोस्विदुभयार्थः? मिति, तत्र फल-
श्रवणात् पुरुषार्थत्वम् यद्यपि चैवंजातीयकस्य फलविधित्वमौदुम्बराधि-
करणे निराकृतं, तथाऽपि विहितस्य पर्णत्वस्य फलापेक्षायां क्रतुप्रयोगवच-
नात्सन्निहितमपापश्लोकश्रवणमेव राज्ञिसत्रप्रतिष्ठावद्विपरिणामेन फलमा-
श्रयितुं युक्तम् । अथवा साधनांशमात्रमौदुम्बराधिकरणे विचारितं विधिर-
हितस्य भवतीत्येतावन्मात्रस्य साधनप्रतिपादकत्वत्र सम्भवतीति विध्यु-
न्मीलनायैवार्थवादत्वमूर्जं पशूनाप्नोति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यादेरा-
श्रयितव्यम् । इह तदुपेत्याभ्युपेत्य वा साध्यांशो विचार्यते, तत्रैवंजातीय-
कमपि फलप्रतिपादकं लोके दर्शनात्, अतः पुरुषार्थमित्येकः पक्षः क्रत्वर्थ-
जुहूद्वेष्टेन विधीयमानं भवतु क्रत्वर्थे फलसंयोगात्तदर्थमपि स्यात् दध्यादिव-
दित्यपरः । सिद्धान्तस्तु युक्तं दध्नः संयोगपृथक्त्वादुभयार्थत्वम् । इह त्वेक-
वाक्यं तदुभयपरत्वे भिद्यते तच्च तावदुभयार्थं, न च शृणोतीति वर्तमान-
नापदेशात्साध्यत्वं शक्यं प्रतिपत्तुं, न च विपरिणामेन फलपरत्वम्, यथा-
स्थितस्वरूपहानप्रसङ्गात्, पर्णतायाञ्च जुहूपस्य तत्क्रत्वर्थत्वेन निराकाङ्क्ष-
त्वादयुक्तं शब्दस्वरूपस्य बाधनम्, न च पर्णत्वस्य फलं प्रति विधीयमा-
नस्याश्रयः प्रकृतोऽस्ति तत्र वाक्येनैवाश्रये दीयमाने वाक्यभेदः, तस्माद-
पापश्लोकश्रवणस्य अर्थवादत्वात्क्रत्वर्थमेव पर्णमयीत्वम् ॥

नैमित्तिकानां वार्हद्विराडी- सू० नैमित्तिके विकारत्वात्क्रतुप्रधान-
नामनित्यार्थत्वाधिकरणम् ।
मन्यत् ॥ २ ॥

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते “मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणये”-

१ स्यादित्यधिकः पाठः ।

दिति, तथा “वार्हद्विरं ब्राह्मणस्य ब्रह्म साम कुर्या”दिति तत्र संशयः यदेतत्काम्यं मृन्मयनैमित्तिकञ्च वार्हद्विन्तदेव नित्यार्थे उत अन्यदुपादेय-मिति तत्र नित्येऽपि प्रयोगे प्रणयनब्रह्मसामादेः साधनापेक्षत्वादश्रुत-साधनान्तरकल्पनादुरङ्गामनिमित्तयोरपि श्रुतस्य मृन्मयादेः सन्निहितस्य नित्यार्थेऽप्युपादानम्, वारणाभीवर्त्तादिनित्यविधिमदृष्ट्वा पूर्वः पक्षः, भवन्ति हि ईदृशान्यप्यधिकरणानि ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्मभक्तः स्यादित्यादीनि नित्यविधिर्वा नास्तीति कृत्वा चिन्त्यते । अथ वारणा यज्ञावचर इति अभीवर्त्ता ब्रह्मसामेति च सामान्यविधिरयम् मृन्मयं वार्हद्विरञ्च विशेषतः प्रणयने द्वादशाहे चातस्तदेव नित्यार्थेऽपि सन्नि-धिविशेषाद् युक्तमिति मन्यते ॥ “ब्राह्मणेन निमित्तेन वार्हद्विरमिति श्रुतम्, “मृन्मयञ्च प्रतिष्ठायान्नित्ये स्यातामतो न तेन ह्यन्यत्र श्रुतं सन्नि-हितमपि अन्येन सम्बन्धमुहति साधनाकाङ्क्षा च नित्यस्यार्थाक्षिप्तेन सामा-न्यविहितेन वा निवर्त्तते न तु नैमित्तिकेन सन्निधिमात्रस्य सम्बन्धका-रणत्वाभावात् । निमित्तश्रुतिविरोधाच्च, सति असति च निमित्ते क्रिय-माणस्य कीदृशं नैमित्तिकत्वम्, तस्मादन्यन्नित्यार्थे ॥

दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोभ-
यार्थताऽधिकरणम् संयोगपृ-
त्तवन्त्यायः ।

सू० एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रे “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया”दिति श्रूयते तत्र किङ्कामा-र्थमेव दधि नित्येऽपि स्यात् ? उत ततोऽन्यन् नित्यमिति संशये “पूर्वाधि-करणन्यायात्काम्यत्वेन श्रुतं हविः । न नित्यार्थमुपादेयमतोऽऽन्यन् नित्य-मिष्यते ॥ नन्वत्र दध्येव नित्यार्थे श्रूयते “दध्ना जुहोती”ति नैवमेतस्य वाक्यस्य कामवाक्यैकवाक्यता । गम्यते ऽतो न नित्यार्थे पृथग्दधि विधी-यते । दध्नेन्द्रियं कुर्यादित्युक्ते किमाश्रितेनेत्यपेक्ष्यते, होमसंयुक्तस्य च दधः फलापेता तयोरेवमाकाङ्क्षावशादेकवाक्यता यदध्नेन्द्रियं कुर्यात्तद्वहोमाश्रितेन यच्च दध्ना जुहोति तदिन्द्रियार्थमिति, तस्माच्चित्ये दध्यविधानात्काम्य-मेव तत्स्यात्, मैवम्, “द्वयोरेकस्य वाकाङ्क्षा भवेदादि ततस्तयोः । प्रकल्प्यतैक-

वाक्यत्वं निराकाङ्क्षित्वहोभयम् । कामवाक्यन्तावद्विपरिवृत्तिलब्धहोमा-
श्रयं नाश्रयसम्बन्धकरं प्रमाणमपेक्षते दधिस्वरूपमपि लोकसिद्धं नोक्त्य-
व्यूढादिवदलौकिकम्, अतो न तदर्थमन्यापेक्षम्, दध्नाऽपि फलवद्दोमसंयु-
क्तस्य न फलान्तरापेक्षा तस्मात्पुरुषसंयोगादुभयार्थेन्दधि स्यात् ॥

पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मता- सू० द्रव्याणान्तु क्रियार्थानां संस्कारः
धिकरणम् । क्रतुधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे पयोव्रतं ब्राह्मणस्येत्यादि श्रूयते तत्पुरुषार्थं क्रत्वर्थ-
मिति संशये पुरुषसंयोगात् व्रतस्य पुरुषप्रीत्यर्थतया लब्धफलस्य जज्ञभ्य-
मानमत्र वचनन्यायासम्भवात् पयोनियमस्यापि व्रतसंयुक्तस्य तत्फलनि-
राकाङ्क्षत्वात् न प्रकरणाग्रहणमिति पुरुषार्थत्वम् । उच्यते “नियमन्त्वन्त-
रेणापि पुरुषप्रीतिदर्शनात् । नियमस्य फलङ्गुल्यं तच्च प्रकरणात्क्रतोः । कल्प-
नीये हि फले प्रकृतक्रतुफलसिद्धिरेव तदधिकृतसंस्कारद्वारेण पयोनिय-
मस्य फलं युक्तमाश्रयितुमिति क्रत्वर्थता ॥

विश्वजितादीनां सफल- सू० चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधी-
त्वाधिकरणम् । येन न ह्यशब्दं प्रतीयते ॥ ५ ॥

विश्वजिता यजेतेत्यादिषु अश्रुतफलासु चोदनासु फलमस्ति नेति
संशयः, “नास्त्येव फलमेतस्याञ्चोदनायां फलाश्रुतेः । शब्दगम्यमदृष्टं हि
फलन्तेन विना कथं प्रत्येतुं शक्यते तच्चेदध्याहारेण कल्प्यते ॥ परिपूर्ण-
मिदं वाक्यं नाध्याहारमपेक्षते” । ननु यागेन कुर्यादित्युक्ते किङ्कुर्यादित्य-
पेक्षणादध्याहारोऽवकल्प्यते, सत्यं, यदि यागेन कुर्यादित्युच्येत यागङ्कु-
र्यादिति तूक्ते परिपूर्णत्वाच्चाध्याहारापेक्षा, फलश्रवणे हि सति विधानु-
गुण्यात् समानपदोपात्तधात्वर्थान्ति क्रमेण वाक्यसमर्पितं फलम्भाव्यत्वेन
भावनाऽवलम्बते तदभावे तु धात्वर्थभाव्यत्वङ्को निवारयेत् । “तथा च
सति सम्पूर्णं वाक्यवाध्याहृतित्वमम् । नन्वेवं यागकर्तव्यतायामुच्यमा-
नायां न कश्चित्प्रवर्तते सत्यङ्किन्दोषो विधानार्थक्ये तदपि भवतु निष्फ-
लस्य कर्तव्यवचनमप्रमाणं स्यादित्येवमस्तु तेमोऽयं पन्था मच्छतु भवा-

नित्याद्वनाप्रवाक्यवत्किङ्कुर्मः, न च कर्तव्यताबलादेव फलमुपकल्पयितुम्
 शक्यम् तदात्वे दुःखदर्शनात्प्रत्यक्षविरोधादापत्त्या च फलं न कृतमात्रवि
 नष्टेन यागेन शक्यते कर्तुं, न चापूर्वद्वारेण सम्भवति तदभावात्, श्रुते हि फले
 शृङ्गाहिकतया धात्वर्थस्य तत्साधनत्वं शब्देन प्रतिपादिते तदुलाददृ-
 ष्टमप्यपूर्वं कल्प्यते यागक्रियामात्रपर्यवसिते तु शब्दे कथमपूर्वसिद्धिस्तद-
 भावे च कथङ्गालान्तरभाविफलकल्पनम्? तदितरेतराश्रयं भवति फला-
 धीनमपूर्वं तदधीनं च फलमिति, असत्यपि भाव्यापेक्षणे कस्य यागः क-
 र्तव्यः? इति नियोज्यापेक्षणात्फलकामस्याध्याहार इति चेत् नाध्याहार-
 मन्तरेणापि तल्लाभात्, यथा निषेधाधिकारेषु अप्रवृत्तस्य निवर्त्तनासम्भ-
 वाच्चर्थावच्छेदकतयोपयुक्तापि प्रवृत्तिरेव विशेषणमिति तद्विशिष्टस्य
 नियोज्यत्वावगमात् न प्रयुक्तिलाघवमाश्रित्य फलकामोऽध्याह्रियते, तथा
 प्रवृत्त्यपदेशेऽपि अशक्तस्याजीवतश्च तदसम्भवात् शक्ते जीवश्चाधिकारी
 लब्ध इति किमध्याहारेण? तस्माच्चिफलमेवेदङ्गमिति प्राप्ते उच्यते
 “विधियुक्ता क्रिया नैव धात्वर्थभाव्यमृच्छति । भाव्येन च विना वाक्यं नैव
 तत्परिपूर्णते । वाक्यसम्पूर्णायातः फलमध्याहरिष्यते” । असत्यपि फलश्रवणे
 चेतनप्रवर्त्तनात्मकविध्यविरुद्धा भावना धात्वर्थं तावच्च कथञ्चिद् भाव्यम-
 ङ्गीकरोतीति तदतिरिक्तभावापेक्षणादतल्लाभादपरिपूर्णं वाक्यम्फलप-
 दाध्याहारमपेक्षते, तच्च लौकिकमपि वेदवाक्यैकदेशतयाऽध्याहृतं वैदि-
 कमेव भवति किमुत यदा वैदिकमेवान्यत्र स्थितमध्याह्रियते, कथमनु-
 र्वपेतस्यानुषङ्गाभ्युपगमः, नायमनुषङ्गः किन्त्वध्याहारः, स च यत्र क्वचिदपि
 व्यवस्थितस्याविरुद्धः तेनाश्रुतफलानामप्यध्याहृतफलान्वयात् सर्वेषाङ्गम-
 णामत्र फलवत्त्वमवस्थितम् ॥

विश्वजिदादीनामेकफल-
 ताधिकरणम् ।

सू० तत्सर्वार्थमनादेशात् ॥ ६ ॥

स्थिते फलार्थत्वे किं सर्वफलार्थं? मुनैकार्थं? मिति विशेषानिर्दे-
 शात्सर्वार्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते “येनैवैकेन तद्वाक्यं साकाङ्क्षपरिपूरितम् ॥
 तेनैवतविराकाङ्क्षमिति नानेककल्पनम् ॥

चतुर्थोऽध्याये तृतीयः पादः ।

३६५

विषयजिदादीनां स्वर्गफल- सू० स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशि-
ताधिकरणम् । ष्टत्वात् ॥ ७ ॥

एकफलमित्युक्तम् । किन्तदेकमिति न ज्ञायते । अतः पुनरपि सर्वार्थत्वमप्रामाण्यं वाऽनध्यवसायात् प्राप्नोति, तदुच्यते “स्वर्गोऽनतिशय-
प्रीतिरूपो दुःखविवर्जितः । भूयांसोऽभिलषन्त्येनमल्पे त्वल्पसुखवराः” ॥ सति सम्भवे शास्त्रस्य भूयोविषयत्वञ्चाप्यप्रविशेषप्रवृत्तस्यातिसङ्कोचपरिहारा-
त्स्वर्गश्च दुःखासंयुक्तनिरतिशयसुखात्मकः सर्वेषामभिमतः पश्चादिसुखन्तु दुःखानुपपन्नमल्पञ्च केचिदेव प्रार्थयन्ते । प्रत्यवायपरिहारस्तु सर्वभिलषि-
तोऽपि प्रत्यवायापेक्षया क्रियताऽपि विलम्बेन हृदयमागच्छति । “ततस्तु सुकरज्ञानं सुखमेव परम्फलम्, तच्चानतिशयत्वेन स्वर्गात्मकमिति स्थितम्” ॥

रात्रिसन्नन्यायः । रात्रिस- सू० क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्ष्णि-
न्नस्यार्थवादिकफलकत्वाधिकर- जिनिः ॥ ८ ॥
णम् ।

“प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती”ति श्रुतम् ॥ रात्रि-
शब्देन ज्योतिर्गौरित्यादिवाक्योत्पादितानि सौत्यानि कर्माण्युच्यन्ते तदिदं
रात्रिसत्रं स्वर्गार्थं ? मुत प्रतिष्ठार्थं ? मिति संशयः, तदर्थञ्च प्रतिप्रतिष्ठन्तीति
किमयम्फलविधिः ? स्तार्थवादः इति “अपापश्लोकवत्तत्र वर्त्तमानापदे-
शतः । फलविध्यसमर्थत्वात्तद्वदेवार्थवादता ॥ १ ॥ अनादिपृथक्त्वान्न तस्मा-
त्स्वर्गफलार्थता । निर्देशात् प्रतिष्ठैव फलत्वेनात्र गम्यते ॥ जुहूवचैव-
कर्मैतच्चिराद्भूमफलं प्रति । कल्पनीयं फलं तत्र विना सोऽध्याहृतेर्वारम् ॥
स्वर्गस्याध्याहारे तत्स्वरूपान्तस्य च श्रुतकर्मसम्बन्धः फलत्वञ्च कल्प्यते
प्रतिष्ठायास्तु स्वरूपमेकवाक्यत्वञ्च कृत्र्मफलत्वसिद्ध्यर्थं संततया विपरि-
णाममात्रं लघीयः, उपयन्तीत्यपि वर्त्तमानापदेशो विधिरूपेण विपरिण-
म्यते । यच्छब्दश्च व्यवहितान्वयः, तदयमर्थः ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता
रात्रीरुपेयुरिति, एवं हि धर्ममात्रकल्पनाल्लाघवमितरथा तु सम्बन्धस्यैवा-
र्थवादत्वात्सकल एव विध्युदेशोऽप्रतिपन्नफलविशिष्टः कल्पनीयः, स्वर्ग-
कामा एता रात्रीरुपेयुरिति कल्पितोऽप्यसौ प्रतिष्ठार्थवादो न सुखं सङ्ग-

च्छते । यस्मात्प्रतितिष्ठन्ति तस्मात्स्वर्गकामा उपेयुरिति किङ्केन सङ्गच्छते ।
ततश्च यदप्यध्याहारः स्यात्तथाऽप्यर्थवादसङ्गत्यर्थम् प्रतिष्ठैवाध्याहर्त-
व्येति प्रतिष्ठार्थता ॥

काम्यानां यथोक्तकाम्यफलक-
त्वाधिकरणम् । सू० काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो
यथा यज्ञाङ्गे क्रत्वर्थः ॥ ८ ॥

यत्र स्वर्गादन्यत्फलं श्रुतं “सौर्यचरन्निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम” इति
तत्किं स्वर्गार्थश्रुतफलार्थं च ? उत श्रुतफलार्थमेवे ? ति संशयः, तत्र “विधिः
सामान्यरूपेण सर्वेषां हि प्रवर्तकः । स्वर्गश्चाभ्यर्थितः सर्वैरिति तादर्थ्यनि-
श्चयः” ॥ कतिपयाभिलषितब्रह्मवर्चसाद्व्यर्थत्वे विधेरविशेषतः सर्वपुरुषान्
प्रति प्रवर्तकत्वमवगतम्व्याधेत सर्वाभिलषितस्वर्गाद्व्यर्थत्वे तु तदनुग्रहः
स्यादिति स्वर्गार्थता, ब्रह्मवर्चसादिश्रवणं त्वन्वाचयत्वेन व्याख्येयम्, काष्ठा-
हरण इव शाकाहरणम् । सौर्येण स्वर्गं कुर्यात् ब्रह्मवर्चसमपि भवतीति
एवञ्च विधित एव स्वर्गार्थत्वेन परार्थत्वाद्वाज्रिसत्रे फलश्रवणमर्थवादः
पूर्णमयीत्याद्यादिति पूर्वाधिकरणामप्यादिप्तम् । अत्रोच्यते । “अविशेषप्र-
तीतिर्या पदमात्रेण जायते । पदोत्तरैकवाक्यत्वात् विशेषे स्याप्यते हि सा ।
ब्रह्मवर्चसकामादिविषयोऽयमतो विधिः । स्याच्चेदन्वाचयस्तस्य भवेद-
न्यान्यसंश्रयः । स्वर्गार्थत्वे हि निश्चिते स्यादन्वाचयः तच्चिश्चये च सति
फलान्तरापेक्षायां स्वर्गकल्पना । तस्माद् ब्रह्मवर्चसाद्येव फलम् ॥

दर्शपूर्णमासादीनां सर्व-
कामार्थताधिकरणम् ।

सू० सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् ॥ १० ॥

सर्वभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति किमयमनुवादो ? विधि ? रिति
संशये विधिभावनयोरश्रवणात्तदभावे च साध्यसाधनसम्बन्धायोगात् वा-
जपेययूपयोरिव गोदोहनादिगुणकामैः पश्यादिभिर्दर्शपूर्णमासयोः सम्ब-
न्धसद्भावात् तदपेक्षाऽयमनुवादो दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थ इति प्राप्ते ब्रूमः ।
“षष्ठीसम्बन्धमात्रेऽपि वर्तमाना न दुष्यति । तादर्थ्यञ्च चतुर्थ्यर्थस्तच्च
प्राप्तञ्च केनचित् । स्यात्प्रधानफलार्थत्वमङ्गानान्तदनुग्रहात् । न त्वङ्गफल-

शेषत्वं प्रधानस्य कथञ्चन । सर्वकामार्थता तस्मादप्राप्तेऽहं विधीयते
कर्तव्याविति वाहार्यं विधिभावनयोः पदम् । उत्पत्तिचोदनाभ्यो वा प्रसिद्धे
विधिभावनने । आश्रित्य फलसम्बन्धमात्रमत्रोपदिश्यते' यत् दर्शपूर्णमासौ
कर्त्तव्यौ तत्सर्वकामार्थनेति । तस्मात्फलविधिः ॥

दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं
पृथगनुष्ठानाधिकरणम् । एव सू० तच्च सर्वेऽविशेषात् ॥ ११ ॥
एव योगसिद्ध्याधिकरणन्यायः ।

किमेकस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वे कामा भवन्ति ? उत प्रयोगभेदेन ? ति
संशये । “सर्वे युगपदेव स्युर्निमित्तस्याविशेषतः । यादृङ्निमित्तमेकस्य तादृगे-
वापरस्य हि । कामनावशात् विशेषो यदेव यदा काम्यते तदेव तदा ना-
न्यदिति चेत् न, अनङ्गत्वात् न हि कामना कर्मणः फलस्य वाऽङ्गं येन तद-
भावे फलानुत्पत्तिः स्यात् । ननुपादेयभूतस्य कर्तुर्विशेषणभूता कामना
कर्माङ्गमेव न कामिन उपादानम् । उद्दिश्य हि कामिनं कर्मापदिश्यत इति
सृष्टे वक्ष्यते । अत एव लिङ्गस्याविवक्षा । योऽपि कर्मण्यनुपादेयस्याऽपि
कामिनोऽपूर्वं प्रति गुणभूतत्वात् कामनाऽपि नियोगसिद्धावङ्गमिति वदति
तस्याऽपि लिङ्गविवक्षा दुर्वारैव । अत्रापरो विशेषः यत्फलकामो न
श्रूयते फलान्येव चतुर्थ्यन्तेन निर्दिश्य तादर्थ्येन कर्म विधीयते । कामो-
पबन्धस्तु फलत्वसूचनार्थः न स्वयन्तन्त्रम्, अपि च ये युगपत्काम्यन्ते तेषां
मनिवार्यैव युगपदुत्पत्तिः स्यात् । तस्माद्युगपत्स्युरेवं प्राप्तं ब्रूमः “कामो-
द्देशेन कर्मैव साधनत्वेन चोदयते । तेषां चोद्दिश्यमानानां साहित्यत्र
विवक्षितम् ॥ एकैकस्यैव कामस्य निरपेक्षस्य साधनम् । कर्मदं चोदयते
तच्च सापेक्षत्वे विरुध्यते ॥ यादृशं हि कारणं यादृशस्य कार्यस्य निरपे-
क्षस्य निष्पादकम् । तदेकमेव युगपज्जनयति यथा मृत्पिण्डो युगप-
देकमेव घटमुत्पादयति नानेकङ्कामनावशाच्च विशेषः, विधिर्हि चेतनप्रव-
र्त्तनात्मकः समीहितस्यैव फलत्वमुपकल्पयति न पश्वादिस्वरूपस्य । यद्यपि
युगपत्कामनात्तेष्वपि कर्मणो युगपदसमर्थत्वात् यदुद्दिश्य यदा प्रयुज्यते
तदा तदेव भवति नान्यत् । यथा ह्येकफलानि कर्माणि फलस्य स्वर्गस्य

पशोर्वा साधनत्वेन त्रैदितानि यदेकमेव तथाविधं फलं जनयन्ति नाने
कम् । इतरथा सकृदेव यावद्विष्टफलं सिद्धमिति न काम्यमेकद्वयं पुनः
प्रयुज्येत, इष्यते च पुनः प्रयोगः तथेहाप्येकमेव युगपत्फलम्, न च साहि-
त्येनैवात्र कामानां फलत्ववैकैकस्येति वाच्यं । साहित्यस्याविवक्षितत्वा-
दित्युक्तम् अतः पर्यायेण कामः ॥

समानमधिकरणम् । सू० योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात्
॥ १२ ॥

इदानीमैहिकामुष्मिकत्वं फलानाञ्चिन्त्यते । स्वर्गः सर्वदाऽऽमुष्मिक
एव वृष्टिरभिचारो वैश्वानरफलञ्च पुत्रगतब्रह्मवर्जसादौहिकमेव काम-
नावशात्, पश्वादयस्तु चिन्त्यन्ते किमामुष्मिका? एव उतानियताः?, तत्र
“प्रतिग्रहादिकं दृष्टं पश्वादेः कारणान्तरम् । देहारम्भकतैवातश्चित्रादेः
फलहेतुता । पश्वादिस्वरूपस्य प्रतिग्रहाद्युपायान्तरदर्शनाददृष्टानपेक्षत्वाद्-
देहस्य तु मातापितृसंयोगमात्रेणानुत्पत्तेः कारणान्तरानपेक्षणात् विशिष्ट-
फलोपभोगार्हशरीरारम्भकत्वमेव चित्रादेः पश्वादिहेतुत्वमित्यामुष्मिका-
ण्येव पश्वादानीति प्राप्तेऽभिधीयते “साध्यत्वमेव पश्वादेः शब्देन प्रति-
पाद्यते । अमुत्र वेह वेत्येवनास्तिऽशब्दो नियामकः । देहारम्भमुखत्वञ्च
फलानामप्रमाणकम् । विपाकः कर्मणां येषाम्प्राग् देहविनिपाततः । प्रात्य-
स्तानीह भुज्यन्ते ततोऽन्यानि भवान्तरे ॥ दैवमूर्खकारश्च पश्वादेः
कारणद्वयम्, तदुक्तम्भाष्यकारेण, तच्चैव हि कारणं शब्दश्चेति तस्माद-
नियमः ॥

सैत्रामगयादीनां चयना- सू० समवाये चादनासंयोगस्यार्थव-
व्यङ्गताधिकरणम् । त्वात् ॥ १३ ॥

“वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते”ति ‘किमङ्गप्रयोजनसम्बन्धो-
ऽयं वाजपेयाङ्गत्वेन बृहस्पतिसवस्य? उत कालार्थः? संयोगोवाजपेयोत्तर-
कालत्वं बृहस्पतिसवस्योपदिश्यत इति संशये । “उभयोर्वाजपेयस्य बृहस्प-

तिसवस्य च । प्रज्ञातफलयेर्निवमियोऽगाङ्गित्वसम्भवः । न च कर्मन्तरं युक्तं
लक्षणा हि तथा भवेत् । तत्वाप्रत्ययेन कालस्तु श्रुत्यैवाक्ता न लक्षणा ।
प्रसिद्धस्य" तावद्वृहस्पतिसवस्य पुरोधश्चादिकलार्थत्वाच्च वाजपेयाङ्गत्वम्,
तद्वर्मकर्मन्तरविधौ तु वृहस्पतिसव-शब्दो धर्मलक्षणार्थः स्यात्, काल-
विधौ तु तस्य त्वार्थत्वात् न काचित्लक्षणा । तस्मात्प्रसिद्धस्य वृहस्पति-
सवस्य वाजपेयपूर्वकत्वं विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः "वाजपेयश्रुतेरेव स्याद-
त्यन्तपरार्थता । तत्प्रक्रिया च बाध्येत न च दूरगतं प्रति । कालः शक्य
उपादातुङ्गाले कर्म हि चोद्यते । काले च चोद्यमानं सत्कर्मविपरि-
वर्तनात् । प्रसिद्धात्कर्मणो भिन्नमनिर्ज्ञातप्रयोजनम् ॥ वाजपेयाङ्गभावेन
वाक्येनैव विधीयते । वाजपेयप्रयोगं यथोक्तनिर्वच्य न तावत्येव कृती स्यात्
इदमपरमङ्गन्तस्य पश्चात्कृतव्यमिति । एवञ्च वाजपेये किञ्चिद्विधा-
नात्तच्छब्दानुग्रहोऽन्यथा त्वसावत्यन्तपरार्थः स्यात्कालोपलक्षणार्थत्वात्
वाजपेयप्रकरणञ्च बाध्येत, स्थिते च कर्मन्तरत्वे धर्मलक्षणाऽपि मासाग्नि-
हेत्रवददोषः ॥

वैमृधादेः पौर्णमास्यादङ्ग-
ताऽधिकरणम् ।

सू० उभयार्थमिति चेत् ॥ १४ ॥

"संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपती"ति किम्यौर्णमास्याः वैमृ-
धस्य चाङ्गप्रयोजनसम्बन्धः पौर्णमास्यङ्गं वैमृधः ? उत कालार्थः संयोगः ?
तस्मिन्काले क्रियमाणः प्रकरणादुभयोर्देशपूर्णमासयोर्ङ्गमिति संशये ।
संस्थासंयोगात्संस्थितस्य पुनरङ्गासम्भवात् । नाङ्गप्रयोजनसम्बन्धः, काला-
र्थस्तु संयोगः प्रकरणाविशेषादुभयार्थमिति प्राप्ते उच्यते "पौर्णमास्या हि
संयुक्ता वाक्येनानेन वैमृधः । तस्य प्रकरणेष्टे तद्व्यसंयुक्तगोचरम् । यत्तु
संस्थितायां नाङ्गं सम्भवतीति तदुभयाङ्गत्वेऽपि तुल्यम्, न चामावास्या-
ङ्गमेवेदमिति युक्तं प्रकरणाविशेषादिति त्वयैवाक्तम् । अतो यद्वाशैर्पौर्ण-
मासिक्रान्तन्त्रन्दुयोः साधारणं विहितं तद्व्युक्तां पौर्णमासीं समाप्य पुन-
रिदमङ्गद्वैतव्यमिति वाक्यार्थः, तथा च वाक्यशेषः "वैमृधः पूर्णमासे नु
निर्वाप्या भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्राभवती"ति इन्द्राभावेन पौर्णमास्या
वैगुण्यमाशङ्क्य तत्समाधानार्थतान्दशंयनौर्णमास्यङ्गत्वन्दर्शयति ॥

अनुयाजादीनामाग्नी-
मारुतोर्द्धकालतादधिकरणम् ।

सू० अनुत्यक्तौ तु कालः स्यात्प्रयो-
जनेन सम्बन्धात् ॥ १५ ॥

आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यत्रापि कालार्थत्वेन संयोग-
स्यात्यन्तपारार्थ्यं स्यात् इत्यङ्गप्रयोजनसम्बन्धं मन्वानस्योत्तरम् आग्निमारु-
तस्य सोमार्थत्वेनोपदिष्टस्य अनुयाजानाञ्च पश्वर्थतया अतिदिष्टानां
विपरिवर्तमानत्वाच्च कर्माङ्गत्वम् । तेषान्तु निर्ज्ञातप्रयोजनानामङ्गाङ्गित्वापे-
क्षाभावात् कालार्थः संयोगः ॥

सोमादीनां दर्शपूर्णमासा-
न्तरकालतादधिकरणम् ।

सू० उत्पत्तिकालविशये कालः स्याद्वा-
क्यस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ १६ ॥

ज्यातिष्टोमे श्रूयते “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते”ति ।
तत्र दर्शपूर्णमास-शब्दस्यात्यन्तपारार्थ्यपरिहारायाङ्गप्रयोजनसम्बन्ध एव
न्यायः, नैवम् ॥ “दर्शापलक्षिते काले सोमयागो विधीयते । स च प्रकृत-
एवेति न कर्मान्तरसम्भवः । दर्शान्तरकालमनुपादेयं प्रत्युपादीयमानो-
ऽपि सोमः “सन्निधौ त्वविभागादि”ति न्यायात् न कर्मान्तरम् । प्रकृत-
श्चासौ फलार्थत्वाच्च दर्शाङ्गतां प्रतिपद्यते । अतो न तावत्सोमस्य
दर्शाङ्गत्वम् । नापि दर्शादेः सोमाङ्गत्वम् अविधीयमानत्वात्, न ह्यवि-
धीयमानमङ्गमभवति । न चात्र दर्शपूर्णमासौ विधीयेते विधायकाभावात्,
दर्शान्तरकाले हि सोमस्य विधिः न दर्शस्य, न चाकृतयोर्दर्शपूर्णमासयो-
स्तदुत्तरकाले सोमः शक्यते कर्तुमिति, अर्थात्तयोरपि विधिः स्यात्
विध्यन्तरविहितयोस्तु तयोर्ललाभानुपपत्तिः । तदुत्तरकाले तु सोमज्वा-
ह्यमानोऽपि सन्निधौ कर्मान्तरमित्युक्तम् । तस्मात्सोमस्यायं कालविधिः ॥

वैश्वानरेष्टेः पुत्रगतफल-
कत्वाधिकरणम् ।

सू० फलसंयोगस्त्वच्चादितेन स्याद्-
शेषभूतत्वात् ॥ १७ ॥

“वैश्वानरन्तुादशकपालत्रिर्वपेत्युत्रे जाते” इति विधायाम्नायते यस्मिन्
जात एतामिष्टिर्निर्वपति पूत एव स तेजस्वी अत्राद इन्द्रियावी पशुमा-
न्ववती”ति । तदिदमूतादिकं रात्रिसत्रप्रतिष्ठावत् फलमिति स्थितम्,

तत्किमिष्टिर्कर्तुः फलं पितुः ? इत पुत्रस्ये ? इति विचारे अन्यफले कर्मण्यन्यस्य प्रेरणासम्भवात्पितुरेव प्रेर्यत्वादाधानगतात् त्वात्मनेपदादग्निसाध्यकर्मफलानामाधातृगामित्वनियमात्पितुरेव फलम् । नैतदेवं “येनैव वाक्यशेषेण फलमेतत्प्रकल्प्यते । तेनैव पुत्रगामित्वप्रतिपत्तिरपि स्फुटा” । “यस्मिन् जाते निर्वपति स पूतो भवती” इति स्पष्टमुत्रगामित्वम् । पुत्रफलमपि पितुरभिलषितमेवेति विधेरात्मनेपदस्य चाविरोधः, एवं वा इयमेव वैश्वानरीया चिन्त्यते किं जननानन्तरमेव कर्तव्या ? उत कृते जातकर्मणी ? इति निमित्तानन्तरं नैमित्तिकमुपसम्प्राप्तं विना कारणेन नातिक्रमितव्यम् अतोऽनन्तरमेव स्यात्, सत्यम्, इह त्वस्ति कारणमुत्तमफलार्थं हीदङ्गं तस्य च कृते जातकर्मणि स्तनप्राशनं न पुनः प्राक्, अकृते हि जातकर्मणि इष्टिर्निह्यमाणस्तनप्राशनमुत्कर्षेत् ततः कुमारविपत्तिप्रसङ्गात् इष्टिरेवमनर्थका स्यात्, तस्मात्कृते जातकर्मणि कर्तव्या । पुनश्चिन्त्यते किं जातकर्मानन्तरमन्तर्देशाह एव कर्तव्या ? उताशौचापगमे स्वकाले वा ऽऽगत इति “निमित्तानन्तरम्प्राप्ता प्रयोजनविरोधतः । उत्कृष्टा तदभावात् पुनर्नात्कृष्टमर्हति । शौचाङ्गेन विनाऽप्येषा कर्तव्या च निमित्ततः ॥ अपि वाऽप्येकदेशे स्यादिति पठे हि वक्ष्यते” । उच्यते “निमित्तस्वरसात्प्राप्तिर्था तावत्सा निवारिता । प्रयोजनविरोधेन तस्मादङ्गोपसङ्ग्रहः” । निमित्तानन्तर्यन्तावत्प्रयोजनविरोधादेव बाधितमित्युत्कृष्टेष्टिः उत्कृष्टा चेदवैगुण्याय शौचकालप्रतीक्षया । आशौचापगमे पौर्णमास्यादिकाले कर्तव्या ॥

सोत्रामण्यादङ्गानां स्व-
कालकर्तव्यताधिकरणम् ।

सू० प्रधानेनाभिसंयोगादङ्गानाम्मुख्य-
कालत्वम् ॥ १८ ॥

“वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते” इति वाजपेयाङ्गत्वेन चाद्यमानो बृहस्पतिसवः किम्प्रधानकाले शरदि तेन सहैकप्रयोगः कर्तव्यः ? उतातिदेशप्राप्ते स्वकाले वसन्त ? इति संशयः, तत्र “साङ्गस्य हि प्रधानस्य विधानं देशकालयोः । अङ्गान्तरवदस्यापि तदङ्गत्वात्सह क्रिया । न हि वाजपेयः शरदि कर्तव्यश्चाद्यते किन्तु वाजपेयकरणको यः फलार्थो

व्यापारः प्रयोगः फलभावनाख्यस्तस्यायङ्कालविधिः शरदि वाजपेयेनेति तृतीयानिर्देशात्तस्यैव फलसामग्रीभूतस्य चिकीर्षितस्य कालापेक्षितत्वात् स च व्यापारोऽङ्गप्रधानव्यासक्त इति तुल्यः प्रधानस्याङ्गानाञ्च तत्कालयोग इति वाचनिककालविरोधादितिदिष्टः कालो बाधेत । नन्वयङ्कालो बृहस्पतिसवर्वाजर्जताङ्गेषु कृतार्थ इति नातिदेशम्बाधितुमुत्सहते, अतिदेशोऽपि कालातिरिक्ताङ्गेषु कृतार्थ इति न वचनसङ्कोचायात् ॥ तस्मात्प्रधान-कालत्वमेवम्प्राप्तेऽभिधीयते “सत्यं वाचनिकः कालोबाधेतैवातिदेशिकम् । बृहस्पतिसवे त्वेष शत्कालो न चोद्यते । यस्य कालविधिस्तस्मात् बहि-पुत्रेण हि स श्रुतः” । वाजपेयकरणको यः स्वकार्यम्प्रति व्यापारः शरदि विहितस्तमेवेहापि समभिज्याहृतेन त्वाशब्देन प्रतिनिर्देश्य ततः पश्चात्त-नबृहस्पतिसवश्चोद्यमानस्तत्प्रयोगबहिर्भावाच्च तत्कालं लभते यदि परं वाजपेये कृते कर्तव्यः सन्नतिक्रमकारणाभावादनन्तरमेतत्क्रियेत, अस्ति त्वतिक्रमकारणङ्कालोपसंहारः । तत्रा च पूर्वकालतायां स्मर्यते नानन्तर्यं, तस्मात्स्वकाले प्रयोगः, निर्वृत्तमपि च वाजपेयापूर्वमनेनाङ्गेन बलवत्क्रियते ॥

इति शास्त्रदीपिकायां चतुर्थस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पाद आरभ्यते ।

राजसूयेज्यानां विदेवना-
द्यङ्गकत्वाधिकरणम् ।

सू० प्रकरणशब्दसामान्याच्चादनाना-
मनङ्गत्वम् ॥ १ ॥

अनुमत्यादीनि विदेवनादीनि च यागायागकर्माणि प्रकृत्य श्रूयते “राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेते”ति तत्र संशयः किं सर्वान्येव फलवन्ति समप्रधानानि पुरुषार्थानि ? उतायागाः कृत्वर्थाः ? इति तत्र “सर्वेषाम्प्रकृ-तत्वेन फलापेक्षितया तथा । राजसूयपदस्यापि समानत्वात्फलान्वयः । राजसूयप्रातिपदिकं यद्यप्यप्रसिद्धं तथाऽपि तृतीयान्तत्वात्फलसाधना-भिधायित्वेन निर्णीतप्रकृतानाम्फलापेक्षित्यामविशेषात्सर्वेषां नामेत्यध्यव-

सीयते, एवं साधनेऽवगते स्वाराज्ये च फले भावनामात्रविधियुक्तादाख्या-
तात्यतिपाद्यमपेक्षितमिति तस्मात्त्रपरमाख्यातं, केवलप्रत्ययप्रयोगासम्भवात्
यत्र क्वचन धातावुपादाने कृत्रिन्यायेन यागायागममुदाये यजिरनुवाद-
भूतः प्रयुज्यते, ततः सर्वेषां फलान्वयात्प्राधान्यम् उच्यते “धात्वर्थानाम्फलै-
योगो न नास्त्रामिति हि स्थितम् । यजिश्च यागमेवाह यजेस्तेन फला-
न्वयः ॥ राजसूयपदं चापि यज्यैकाधिकारण्यतः । यागनामैव तेनात्र
यागानां स्यात्प्रधानता । इतरत्तु फलवत्सविधानात्तदङ्गम्भवति ॥

विदेवनस्य कृत्स्नराजसूया-
ङ्गताधिकरणम् ।

सू० मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥ २ ॥

स्थितमयागानामङ्गत्वम्, तत्र विदेवनादयोऽभिषेचनीयाख्यसौम-
यागविधयन्तरमात्रातास्तदीयमाहेन्द्रस्तोत्रकाले ऽपकृष्टाः माहेन्द्रस्तोत्र-
मत्यभिषिच्यत इति, अयं विदेवनादीनामभिषेकान्तानामपकर्ष इति ते
इमे अभिषेचनीयाङ्गः ? मुत राजसूयाङ्गः ? मिति संदेहे कथम्भावगृहीतप्राकृ-
ताङ्गमध्यपाताद्वान्तरप्रकरणेनाभिषेचनीयाङ्गतामाशङ्कमानस्योत्तरम्, तत्र
“तत्र प्रयोजनोपेक्षाकर्मणां यत्र चोदना । विदेवनादिकानान्तु न मध्ये प्रकृता
विधिः” अभिषेचनीयानन्तरं विहिताः प्रयोजनापेक्षाः सविधिप्राप्ताभि-
षेचनीयाङ्गत्वबाधेन प्रकरणाद्राजसूयाङ्गताचीताः नापकर्षसमये भूयः
प्रयोजनमपेक्षन्ते येनावान्तरप्रकरणविषयतां प्रतिपश्येरन्, तस्माद्राजसू-
याङ्गम् ॥

सौम्यादीनामुपसत्कालक-
त्वाधिकरणम् ।

सू० प्रकरणाविभागे च विप्रतिषिद्धं
ह्युभयम् ॥ ३ ॥

राजसूये एव “सौम्यञ्चरुम्भुर्दक्षिणे”ति विधाय श्रूयते । “पुर-
स्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ती”ति । किमयञ्चरूपसदामङ्गम् ? अङ्गप्रयोज-
नसम्बन्धोऽयम् ? उत यागान्तरवत्फलार्थः कालार्थोऽयं संयोगः ? इति चिन्त्यते
“तत्र प्रकरणापेक्षात्सामान्यवचनादयम् । स्वाराज्ये विनियुज्येत सातादुप-
सदङ्गता । न हि सौम्येनेति स्वशब्देन तृतीयात्तेन षष्ठीनिर्दिष्टोपसदङ्ग-
त्वेन विनियुज्यमानः सौम्यः प्रकरणापेक्षेण सामान्येन राजसूयवाक्येन फल-

सम्बन्धं लभते । पुरस्ताच्छब्दश्चाङ्गस्य तत्समीपेऽनुष्ठानात् यथाकथञ्चिदनुवादः । “अत्राभिधीयते नेयं पृष्ठी तादर्थ्यवाचिनी । दिग्भोगलक्षणा त्वेषा पुरस्ताच्छब्दयोगतः ॥ अङ्गाङ्गिभावमात्रे हि पुरस्तादित्यनर्थकम् । प्रसज्येत पदं तस्मात्कालस्तावद्विधीयते । तथा च सति नाङ्गत्वं विधातुं शक्नुयाद्विधिः” न ह्यनुत्पत्तिविधयोऽनेकार्थव्यावृत्तिक्षमाः तस्मात्कालार्थ एव संयोग इति फलार्थः सौम्यः ॥

आमनहोमानां सांग्रहा-
यणङ्गताऽधिकरणम् ।

सू० फलवद्देवोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं
स्यात् ॥ ४ ॥

“वैश्वदेवीं साङ्ग्रहणीं चैव पेत् यामकाम” इति प्रकृत्यामनमस्याम-
नस्यामदेवा इति तिस्र आज्याहुतीर्जुहोती” त्वामनहोमा विहिताः किङ्गा-
मकामपदानुषङ्गेण साङ्ग्रहणीवत् फलार्थाः ? उत साङ्ग्रहण्यङ्गः मिति संशये
साङ्ग्रहण्याः प्रकृताङ्गनिराकाङ्क्षायाः पुनरङ्गापेक्षाऽभावात् आमनहोमा-
नाञ्च फलपदानुषङ्गेण प्रयोजनावाप्तेरनपेक्षत्वात्सम्भवति च प्राधान्ये-
ऽङ्गत्वायोगालात्फलार्थत्वे प्राप्ते अनुषङ्गे सकृदाम्नातस्य पुनरनुसन्धानात्
तथा च सति सकृदाम्नातरूपबाधात् अत्यन्तागतिकतया तदाश्रयणादिह
चानपेक्षतया साङ्ग्रहण्याः प्रकरणाभावेऽपि सन्निधौ च तदङ्गत्वसम्भवात्
आमनहोमानाञ्च प्राकृताङ्गमध्यविहितत्वेन प्रकरणसंस्पर्शस्यापि सम्भवा-
दगतित्वाभावादनुषङ्गानाश्रयणात्परिधिमन्त्रव्यवायाश्रयणे तदसम्भवादङ्ग-
त्वमेव न्याय्यम् ॥

दधिग्रहस्य नित्यताऽधिक-
रणम् ।

सू० दधिग्रहे नैमित्तिकः श्रुतिसंयो-
गात् ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “यां वा अध्वर्युर्यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आ-
वृश्चते प्राजापत्यन्दधियहं गृह्णीया” इति सोऽयं दधिग्रहः किं नैमित्तिकः ?
उत नित्यो नैमित्तिकश्च ? अथ नित्य एव ? इति संशये “देवतान्तरिते यागे नि-
मित्तेऽयं विधीयते । तस्मान्नैमित्तिकः सत्यन्नित्योऽपि ज्येष्ठशब्दतः” । नैमि-
त्तिक इति सत्यन्नित्योऽपि स्यात् । कुतः ज्येष्ठशब्दसंस्तवात् “ज्येष्ठा वा

एष ग्रहाणां"मिति प्रशस्तवचनो ज्येष्ठ-शब्दो नित्यश्च प्रशस्तो न चञ्चलः
अथवा प्राथम्यनिमित्तं ज्येष्ठान्नित्यश्च सत्रयं पाठक्रमात् ग्रहान्तराभ्यः प्रथ-
मङ्गह्यमाणो भवति ज्येष्ठः, नैमित्तिकस्तूपजाते निमित्ते क्रियमाणो न
नियोगतः ज्येष्ठः स्यात् । "तस्मादुभयरूपः स्याच्च त्वेवन्नित्य एव सः । न
तु नैमित्तिको यस्मान्निमित्तस्याश्रुतत्वतः । न ह्यन्तरायो निमित्तत्वेन श्रूयते
यदि-शब्दाद्यभावात्, यच्छब्दस्य चाकर्तृसमानाधिकरणस्य तत्प्रतिपाद-
कत्वाभावात् अर्थवादमात्रमन्तराश्रयवणमिति नित्य एव स्यात् ॥

वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वा- सू० वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समा-
धिकरणम् । न सङ्ख्यात्वात् ॥ ६ ॥

"यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते यथा सामिगर्भो विपद्यते
तादृगेव तदार्तिमार्च्छं द्वैश्वानरं द्वादशकपालम्पुरस्तान् निर्वपे"दिति,
अत्रापि पूर्ववदर्थवादमात्रं संवत्सराभरणमिति नित्यतां मन्यते । यच्छ-
ब्दस्तु कर्तृसमिध्याहृतो निमित्ततां संवत्सराभरणस्य प्रतिपादयति निमि-
त्तिकतैव स्थिता ॥

पृष्ठाश्वितेर्नैमित्तिकत्वा- सू० षट्चितिः पूर्ववत्त्वात्स्यात् ॥ ७ ॥
धिकरणम् ।

"योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्वितयो भवन्ति अथ
षष्ठीचितिं चिनुते प्रतितिष्ठत्या" इति किमियं षष्ठीचितिर्नित्या एवाग्निः
षट्चितिकः ? उत सपञ्चचितिक एव ? इदन्तु चयनान्तरमेकचितिकम् अप्र-
तिष्ठायाच्चिमित्ते विधीयते तत्र "पूरणप्रत्ययो न स्यात्षट्सङ्ख्यापूरणाद्विना ।
पञ्चभिः सहिता चैषा पूरयेत्तां न केवला । न हि केवला चितिः षष्ठीति
शक्या वक्तुम् । तस्मान्नित्य एवाग्निः षट्चितिकः, नैवम् । "यच्छब्दा-
ह्यप्रतिष्ठायाः स्पष्टमाह निमित्तताम् । अभिधानक्रियापेक्षं षट्सङ्ख्या-
पूरणम्भवेत् । नित्याः पञ्चचितयः प्रागभिहिताः ततः परमियं नैमित्ति-
क्यभिधीयते इत्यभिधानापेक्षं षष्ठीत्वमुपपन्नमिति न यच्छब्दावगतनिमि-
त्तापह्नवः शक्यते कर्तुमिति नैमित्तिकीयम् ॥

पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गता-
धिकरणम् ।

सू० पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात्
॥ ८ ॥

“अमावास्यायामपराहणे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ती”ति अनारभ्याधीतः पितृयज्ञः क्रत्वर्थः ? उत पुरुषार्थः ? इति संशये कर्मवचनेनामावास्या-शब्देन समभिव्याहारात्तदङ्गत्वम् । यद्यपि कालस्यापि साधारणोऽयं शब्दस्तथापि फलकल्पनापरिहाराय कर्मवाचितैवाङ्गीक्रियते, तस्मात् क्रत्वर्थ एवायमाहिताग्निः, अनाहिताग्नेरप्यनाहिताग्निना कार्यं इति विहितः, तस्य क्रत्वभावाद्वतु पुरुषार्थः तथा च भगवता मनुना “न दर्शेन विना आहुमाहितानेर्द्विजन्मन” इति वदता दर्शाङ्गत्वं प्रदर्शितम् । अनङ्गं हि तेन विना क्रियते, तस्मादृशाङ्गं “नैवं साधारण्येऽपि सामानाधिकरण्यतः । कालवाचित्वमेव स्यात्तत्सापेक्षश्च कर्मणि” । यद्यपि तावत्साधारण्योऽमावास्या-शब्दः तथाप्यपरान्हसामानाधिकरण्यलिप्सया कालवाचित्वमध्यवसीयते, न चायमतीव साधारणः काले हि निरपेक्षोऽयङ्गलसबन्धापेक्षया तु कर्मणि वर्तते ॥ तस्मात्कर्मसमभिव्याहाराभावादनङ्गम् । मनुवचनस्य त्वयमर्थः आहु-शब्देन मासि मासि आहुमुच्यते । दर्श-शब्देनाप्यमावास्याकालः तदयमर्थः अमावास्यायामेवाहिताग्निः आहुङ्कुर्यान्न तेन विना सर्वेष्वेवापरपक्षाहःसु क्रियमाणेऽपि पितृन्मीणातीति स्मृत्यन्तरवशादन्येष्वहःसु कुर्यादिति एवं च स्मृत्यन्तरमनाहिताग्निविषयम्भविष्यति तत्सिद्धं पितृयज्ञस्यानङ्गत्वम् ॥

रशनाया यूपाङ्गता-
धिकरणम् ।

सू० पश्वङ्गं रशना स्यात्तदागमे विधा-
नात् ॥ ९ ॥

आश्विनङ्ग्रहङ्ग्रहीत्वा त्रिवृता यूपं परिधीय आग्नेयं सवनीय-
म्यशुमुपाकरोतीति येयं सवनीयस्याङ्गभूता रशना सा किं पशुबन्धनार्था ?
उत यूपसंस्कारार्था ? इति संशये “यूपार्था सत्यदृष्टार्था दृष्टार्था पशुबन्धनी
अनपक्रमणात्तेन पश्वङ्गं रशना भवेत्” । न हि यूपस्य रशना किञ्चिद्दृष्टं
करोति पशोस्त्वनपक्रमणङ्कुर्वती भवति दृष्टार्था तेन त्रिवृत्पातिपदि-
काभिहिता रशना वाक्येन पशुयागाङ्गतया विधीयते त्रिवृत्युक्तया आग्ने-

यमुपाकरोतीति, सा च दृष्टेनैव पश्वनपक्रमणेन तदङ्गतां प्रतिपद्यते या च त्रिवृच्छब्दे तृतीया या च यूपं परिव्ययतीति द्वितीया तत्सर्वं प्राप्ता-
नुवादः । यूपे हि पशुर्बन्धुव्यश्चोदकप्राप्तेः यश्च रशनया यूपे पशुम्बध्नाति
सोऽवश्यं यूपे रशनां व्यापारयति, यश्च व्यापारयति स शक्यते तया
यूपं परिव्ययतीति वक्तुम् अतोऽयमनुवाद इति पश्वर्या रशना चोदक-
प्राप्ता चान्या रशना ताभ्यामुभाभ्यां पशुर्बध्यते ततः पश्वर्या रशना
तदर्थं च परिव्याणं यूपे तस्याः प्रतिमोचनम् । प्रतिमुक्ता हि सा अनप-
क्रमणाय कल्पते । यूपोऽपि स्याणुस्थानीयः तदर्थं एवेति सर्वमेव दृष्टार्थं
भवति, तस्मात्पश्वर्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । “यद्यदृष्टार्थता यूपे स्यादेवङ्कि-
ष्टकल्पना । यूपार्था सत्यपि त्वेषा दृष्टार्था दार्ढ्यजन्मनः । परिव्याणं हि
यूपार्थं द्वितीयातोऽवगम्यते । रशना च परिव्याणशेषभूता तृतीयया ।
सर्वन्तद्विपरीतं स्यात्पश्वर्या रशना र्याद । यूपार्था रशना तस्माद्वेव
पशुबन्धनी । केचित्तु पूर्वपक्षेऽपि न पशुबन्धनाया रशना यूपस्यैव परिव्या-
णं पशुपाकरणस्थारादुपकारकमिति पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु यूपसंस्कारार्थ-
मित्येवमाहुः । तथा सति अनुष्ठानाविशेषात्रिप्रयोजना चिन्ता स्यात्
पशुगणे त्वेकयूपे सङ्कृतकृतमेव परिव्याणमगृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रेण सर्वपा-
मुपकुर्यादिति प्रति पशु रशना कार्येतिप्रयोजनव सिद्ध्येदित्यास्तां तावत् ॥

स्वरोः पश्वङ्गताधिकरणम् । सू० स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात् ॥ १० ॥

“यूपस्य स्वरुङ्करोति स्वरुणा पशुमनक्ती”ति । किं यूपार्थः स्वरुः
तस्य पश्वञ्जनं प्रतिपत्तिः ? उत पश्वर्यः ? तस्य यूपदुपादानं ? मिति संशये ।
यूपस्येति षष्ठ्या देवदत्तस्य गौरितिवत्तादर्थ्यं मन्यते “स्वरुणा पशुमित्येवं
शेषशेषिविभक्तिः । स्वरोः पश्वञ्जनाङ्गत्वं पशोश्चापि प्रधानता यूपस्ये-
त्यवयवव्यतिरेकजनिता षष्ठी न तादर्थ्यङ्गमयतीति पश्वर्यः स्वरुः ॥

आवारादीनामङ्गताधिक-
रणम् ।

सू० दर्शपूर्णमासयोरिज्याप्राधान्यवि-
शेषात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः किं सर्वेषां यागानां प्राधान्यम् ? उतानेयादीना-
मेककालयोगिनामितरेषां तदङ्गत्वमिति चिन्त्यते “य एवं विद्वानित्येवं संयु-

क्तावनुवादकौ न विधायकावित्यनुवादस्य तु प्रयोजनमाग्नेयादीनामेव प्राधान्यसिद्धिरित्येतावत्स्थितं द्वितीये, अधुना तु तदेव प्रयोजनं सिध्यति नेति चिन्त्यते । “तत्राख्यातानुसारित्वात्संज्ञाया राजसूयवत् । तस्या विशेषतो वृत्तेः सर्वयागप्रधानता नामधेयन्तावदाख्यातानुसारि यत्राख्यातं तत्र वर्तते न तु यत्र नाम तत्राख्यातम् आख्यातञ्च अविशेषात्सर्वानेव रूपवतः प्रकृतान् यागात् उपादाय फले विनियुक्ते, अतो नामाव्युत्पन्नं द्विवचनान्त-प्रतिरूपकं सर्वत्र वर्तते इति सत्यामप्यनुवादेन समुदायद्वयसिद्धौ सर्वेषां प्राधान्यम्, उच्यते “यद्वि नामाप्रसिद्धार्थं तदाख्यातवशम्भवेत् । इदं पुनः प्रसिद्धार्थमाख्यातस्य विशेषणम् प्रातिपदिकं तावत्कालद्वयसंयोगादाने-यादिषु प्रसिद्धार्थं द्विवचनमपि य एवं विद्वानित्येवं संयुक्तानुवादद्वयपरि-कल्पितसमुदायद्वयाभिप्रायम्प्रसिद्धार्थमेव । न च दर्शशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्व-मन्वारम्भणीयावाक्यशेषे ऽमावास्यापर्यायत्वेन प्रसिद्धार्थत्वात् । तदेवं प्रसिद्धार्थं विशिष्टवाचिनामधेयं शक्नोत्याख्यातं सामान्यवचनं स्वविषये स्यापयितुमिति षण्णामेव प्राधान्यमितरेषां तु प्रकरणात्तदङ्गत्वम् ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादी-
नामङ्गताधिकरणम् ।

सू० ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि
कारणम् ॥ १२ ॥

दीक्षणीयाग्नीषोमीयादीष्टिपशुयागान् सोमयागञ्च प्रकृत्य श्रूयते । “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत्” तत्र चिन्त्यते किं सर्वयागानां फलस-म्बन्धेन प्राधान्यम् ? उत सोमयागस्यैव इतरेषां तदङ्गत्वमिति “तत्राख्या-ताविशेषेण सर्वयागप्रधानता । नामधेयं प्रसिद्धार्थमाख्यातं विशिनष्टि हि । ज्योतिराख्या न हि स्तोमाः प्रसिद्धाः कस्यचिद्वजे । यत्रावयवशोवृत्ति-र्नामधेयस्य गम्यते । त्रिश्रुदादिषु तच्छब्दस्तुतिमात्रतयोदितः । न तु स्तोमा-भिधेयत्वं ज्योतिःशब्दस्य तावता । अस्तुवा त्रिश्रुदादीनां ज्योतिःशब्दा-भिधेयता । तथापि सर्वयागानां तत्सम्बन्धात्प्रधानता । स्तोमाहि स-र्वयागानामङ्गं स्युरविशेषतः । सर्वेषां फलवत्त्वेन प्रक्रिया न विशिष्यते अतः प्रकरणात्स्तोमाः सर्वयागाङ्गतामियुः । सोमयागेन संयुक्ताः स्तोमवा-क्येन चेत तत् । ग्रहणस्तोत्रयोर्वाक्ये कालार्था सङ्गतिर्यतः । द्वयोरपि कृता-

र्थत्वास्तोत्रस्य ग्रहणस्य च । स्तोत्राणि तावदाज्यैः स्तुवत इत्यादिवाक्यो-
 त्पत्रानि प्रकरणात् यागाङ्गानि कृतार्थानि ग्रहणमप्येन्द्रवायवादिवाक्यवि-
 हितं सोमसंस्कारतया कृतार्थमेव, अतोऽत्र कालार्थ एव संयोगः “ग्रहं वा गृ-
 हीत्वा चमसं वोचीय स्तोत्रमुपाकुर्या”दिति न त्वङ्गाङ्गिभावोऽङ्गत्वन्तु प्रक-
 रणाविशेषात्सर्वयागान् प्रत्यवगम्यते, स्तोत्रीया संख्या च स्तोत्रमशब्देनोच्यत
 इति तत्सम्बन्धः सर्वेषामविशिष्टः । “तेनाख्याताविशेषेण नामश्चाप्यवि-
 शिष्टतः प्राधान्यं सर्वयागानामिति प्राप्तेऽभिधीयते । ज्योतिष्टोमाभिधा-
 नस्य यागस्यात्र फलं श्रुतम् । ज्योतिष्टोमपदञ्चेदं वाक्यशेषे निरुच्यते
 ज्योतिष्टोमपदनिर्वचनार्थं ह्येतद्वचनम्, त्रिवृत्यञ्चदशः सप्तदश एकविंशः
 एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा”इति । तदिह योद त्रिवृदादि-
 कस्तोत्रीयसङ्ख्याचतुष्टयस्य ज्योतिःशब्दो वाचकः अथापि न वाचकः सर्वथा
 तावत्तत्सम्बन्धिनं यागे ज्योतिष्टोमपदं नामतया वर्तते इत्येतत्तावद्विस्पष्ट-
 मवगतम् अतस्तत्सम्बन्धिन एव यागस्य फलमिदं नान्यस्य, न च दीक्षणी-
 यादीनां फलवाक्यप्रवृत्तिवेलायां स्तोमसम्बन्धः प्रसिद्धायागानां स्तोत्राणां
 च निष्फलत्वाविशेषेणाङ्गाङ्गिभावानिष्पत्तेः, फलसम्बन्धोत्तरकालभाविप्रा-
 करणिकस्तोमसम्बन्धाभिप्रायं छेदनादिविधाविव यूपपदं ज्योतिष्टोमपद-
 मित्याश्रयणीयं स्यात् तत्र प्रसिद्धनिर्द्देशरूपः शब्दो बाधेत सोमयाग-
 स्यापि यदप्यनेनैव न्यायेनाङ्गाङ्गिभावः सम्बन्धः स्तोत्रैरसिद्ध एव तथापि
 सोमग्रहणस्य स्तोत्रोपाकरणस्य च कालार्थोऽपि तावत्संयोगः प्रसिद्धः “ग्रहं
 वा गृहीत्वा चमसं वोचीय स्तोत्रमुपाकुर्या”दिति । तावता च सोम-
 यागस्य स्तोमानाञ्च सम्बन्धमात्रं सिद्धम् । तन्मात्रनिमित्तश्च बहुव्रीहि-
 रिति शक्यते ज्योतिष्टोमपदेन सोमयागोऽभिधातुमिति तद्विशेषितो
 यजिस्तस्यैव फलसम्बन्धं करोति “प्रसिद्धरूपे सति सोमयागे न दीक्षणीया-
 दिषु वर्तते यत् । ततः स एवेह फलान्वयेन प्रधानमन्ये तु तदङ्गभूताः ॥
 इति महामहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपि-
 कायां चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमाऽध्याये प्रथमः पाद आरभ्यते ।

श्रुतिबलीयस्त्वन्यायः । सू० श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाण-
त्वात् ॥ १ ॥

“प्रयुक्तिलक्षणे स्थितः प्रयोज्यवर्गनिर्णयः । प्रयोज्यगोचरः क्रमस्ततः परं निरूप्यते” ॥ प्रथमं तावच्छ्रुतिलक्षणो वेदविहित एव क्रमः पदार्थानामाश्रयणीयः, अथ वा ऽनियमः? इति संशये प्रयोगप्राशुभावादनियममाशङ्क्य वेदप्रामाण्यात्तद्विहित एव क्रमः समाश्रयणीय इति प्राक् सिद्धं चोदनाप्रामाण्यमेव बहुकृत्वोऽपि पथं वदि^१तव्यमित्येवं पुनः कथितमनेन सूत्रेण । अथवा भवति केषाचिन्मन्दधियामयं भ्रमः क्रमस्याभावार्थत्वेन स्वतो विधिर्न सम्भवति, न च द्रव्यादिवत्तद्विशेषणतया, क्रमस्यैकैकपदार्थाश्रयत्वेनानवगमात्संघातविशेषणत्वात् तस्याविधेयत्वादशब्दाभिहितत्वाच्च क्रमस्य विध्यन्वयासम्भवादविधेय एव क्रम इति, तदपनोदनार्थमिदं सूत्रम्, आनुपूर्व्यं श्रुतिलक्षणं द्रव्यादिवत्क्रियाविशेषणत्वात्, न चासौ संघातविशेषणं तस्यैकत्वेनाक्रमभाजनत्वात्, पदार्थास्तु यद्यपि प्रत्येकं न क्रममनुभवन्ति परस्परमिलितास्तु संयोगादिवद्वृत्तितिरूपं क्रमं बिभ्रति बहवश्च ते प्रयोगविधिना विधीयन्ते इति तद्विशेषणतया श्रुत्यादिसमर्पितः क्रमः सुखं विधीयते अनभिहितोऽपि कथंचिदुद्दिमागतोऽपेक्षितो योग्यश्चेति प्राकृतोपकारवद्विकृतौ शक्यते विधातुमिति विधिलक्षणमेवानुपूर्व्यमाश्रयितव्यं भवति । अथवा न सर्वः क्रमोऽत्र चिन्त्यते किन्तु श्रुतिक्रम एव क्वचिदुदाहरणे चिन्त्यते द्वादशाहे सन्नभूते श्रूयते “अध्वर्युर्हपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयती”ति तदिह किं दीक्षा विधीयते? क्रमस्तु पाठतो लभ्यते । अथवा क्रम एव विधीयते? श्रुतिक्रमोऽयमिति तत्र “वाक्यार्थविविधिरन्यायः श्रुत्यर्थविधिसम्भवे । तस्माद्वीक्षाविधिः पाठाद्वीक्षाणां लभ्यते क्रमः । उच्यते “सर्वेषां यजमानत्वाद्वीक्षा प्राक्तैव चोद-

१ वेदितव्यमिति तु पाठान्तरम् ।

२ भ्रमस्येति त्वपपाठः ।

कात् । क्रमस्तु नान्यतः प्राप्त इति सोऽत्र विधीयते” । कर्तृनियमः कस्माच्च भवति अध्वर्युरिमानिति चोदकप्राप्तत्वादेव । नन्विह यजमानानामेवा-
 त्वित्यकारित्वादध्वर्युर्नास्ति कथमस्य दीक्षायां प्राप्तिः ? असतो वा कथं कर्तृनियमः ? अस्ति चाध्वर्युः सत्रे इति दर्शितं तृतीये, अध्वर्युर्दीक्षायां तु “चित्पतिस्त्वा पुनात्विति मन्त्रलिङ्गविरोधादुत्तरेषु च “न पूतः पाव-
 ये” इति प्रतिषेधादध्वर्योः कर्तृत्वासम्भवादंतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादित्येवं प्रतिप्रस्यातुरध्वर्योर्वाट्टेषु च प्राप्तिः, एवमेव तृतीयेषु पादेषु च नेष्टुत्रैः प्राप्तिरतो विधेयान्तराभावाद्गृहपतिं दीक्षयति ब्रह्माणं दीक्षयतीत्येवमानुपूर्व्येण कीर्त्तितानां दीक्षाणां योविततिविशेषः प्रतीयते स एव विधीयते, अनभिहितोऽपि प्रातिस्विकेन विधिना विधीयमानत्वा-
 च्छ्रुतिक्रम इत्युच्यते, अर्थोऽदिषु प्रयोगविधिमात्रमिति विवेकः एवं चाध्व-
 र्युर्गृहपतिमित्यादि ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषित इत्येवमन्तं विततिविशेषै-
 कार्थविधानादेकं वाक्यं, यदा तु पौर्वापर्यं क्रमस्तदा तत्रा-शब्देन तदभि-
 धानादनभिधानं नास्ति प्रतिदीक्षं च तद्वेदानानावाक्यानीति विवेकस्त-
 स्माच्छ्रुतिक्रमोऽयम् ॥

क्रमस्य क्वचिदार्थिकत्वाधिकरणम् । सू० अर्थाच्च ॥ २ ॥

“अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचती” इति यवागूपाकहोमयोः किम-
 नियमः ? अथवा पूर्वं पाकस्ततो होमः ? इति नियमप्रमाणाभावाद् विध्योः
 पाकहोममात्रपर्यवसानाच्च क्रमोऽत्र पूर्ववद्विधीयते अतोऽनियमः, प्रयो-
 जनवशात्तु नियमः, होमद्रव्यं हि यवागूस्तदुत्पत्यर्थं श्रुत्या लिङ्गेन च
 पाकः स पश्चात् क्रियमाणोऽनर्थकः स्यात्, होमोऽप्यसति द्रव्ये न निवर्त्तते
 अतः पक्त्वा होमः ॥

क्रमस्य क्वचिदनियमाधिकरणम् । सू० अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

अनियमोऽन्यत्र—यत्रोक्तवक्ष्यमाणनियमकारणाभावस्तत्रानियम एव
 क्रमस्य, यथा वसन्तमृतूनामित्यादीनामेकामैका तस्येत्येवमादीनां च

१ अर्थादिषु इति पा० ।

२ प्रयोगविधिसंयहणमात्रमिति पा० ।

शाखाभेदेनाम्नातानां प्रयाजानुमन्त्रणानां यच्छाखागतेनानुमन्त्रणेन समि-
त्प्रथममनुमन्त्रितस्तच्छाखागतेनैव तनूनपादपि प्रवृत्तिक्रमादिति चेन्न
प्रत्यासत्त्यनुग्रहाय हि प्रवृत्तिक्रमो वक्ष्यते, न चेहानेकशाखागतानामनु-
मन्त्रणानां मिथः प्रत्यासत्तिर्विहिता यदुशात्प्रवृत्तिराश्रीयेत अतोऽत्रा-
नियमः ॥

क्रमस्य क्वचित्पाठानुसा-
रिताऽधिकरणम् । अयमेव च
पाठक्रमः ।

सू० क्रमेण वा नियम्येत कृत्वेकत्वे तज्जु-
णत्वात् ॥ ४ ॥

“समिधो यजति तनूनयातं यजती”ति क्रमेण पठितानां यागाना-
मनियमेनानुष्ठानमु? त पाठक्रमेण? ति श्रुत्यर्थेयोरभावात्पाठस्याविधायक-
त्वात् विधीनां च पदार्थमात्रपर्यवसानादनियम इति प्राप्ते ब्रूमः “यथापाठ-
मनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तितः । स्मृतिः प्रयोगवेलायां वाक्यैरेव च कर्मणां क्रम-
पठितेषु हि पदार्थेषु गन्धपुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते,
वेदाच्चाध्ययनोपात्ताद्यत्प्रयोजनं शक्यते कर्तुं तस्य सर्वस्यार्थेन वेदोपादानं,
शक्यते च विधिवाक्येभ्योऽपि सम्बन्धनिमित्तं स्मरणं प्रयोगकाले पदार्थानां
कर्तुमिति तदपि प्रयोजनं स्वाध्यायविधिविहितश्च पाठक्रमो विध्यवस्था-
यामुपयुक्तः स्मृत्यवस्थायामुपयुज्यते, यथापाठं च क्रियमाणं स्मरणं तत्क्र-
ममेव भवति, स्मृतिकार्यं चानुष्ठानमिति तस्यापि स एव क्रमः, तस्मात्पा-
ठक्रमेणात्र क्रमनियमः ॥

क्रमस्य क्वचित्प्रथमप्रवृ-
त्त्यनुसारिताऽधिकरणम् ।
अयमेव च प्रावर्तिकक्रम-
न्यायः ।

सू० प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदु-
पक्रमात् ॥ ५ ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पशवः सह क्रियन्ते तत्रोपाकरणनियोजना-
दयः संनिपातिनः प्रतिपश्वावर्त्तनीयास्तेषां चावृत्तिर्नैकस्य पशोः कात्स्न्येन
कृत्वा ऽपरस्यापि तथैव क्रियत इत्येवं, किं तर्हि सर्वेषामुपाकरणं यतः
कुतश्चित्पशोरारभ्य कृत्वा ततोऽनियोजनमिति वक्ष्यामः, तत्रोपाकरणं यतः
कुतश्चित्पशोरारभ्य क्वचित्समाप्यते, नियोजनादौ तु सन्देहः किं तत्रा-
प्यनियमः? उत येन क्रमेणोपाकरणं प्रवृत्तं स एवोत्तरत्रापि, नियामकाभावा-

प्रथमद्वितीयादावप्यनियमः “प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासत्तेरनुग्रहात् । अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञाताधिकैरपि” । एकैकस्य हि पशोः पदार्था मिथः प्रत्यासन्नाः कर्तव्याः वैश्वदेवो कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति वचनावगतपश्वन्तरसाहित्यबलादन्यदीयैः षोडशभिः पदार्थैर्व्यवधिमनुज्ञानातिनाधिकैः प्रवृत्त्या च क्रमनियमे तावद्विरेव व्यवधानं भवति, अन्यथाऽधिकैरपि स्यात्तस्मात्प्रवृत्त्या नियमः ॥

क्रमस्य क्वचित्स्यानानु-
सारिताऽधिकरणम् ।

सू० स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ६ ॥

सादृशके “सह पशून् आलभत” इति श्रुतं साहित्यं च सवनीयस्याने इति स्थितं, तत्रोपाकरणादीनां प्रतिपशु भेदे किं नियमः क्रमस्य, उत्तानीषोमीयस्य ? प्रथममुपाकरणं ? मथवा सवनीयस्ये ? ति नियामकाभावादतिनियमः प्रकृतिदर्शनाद्वा अग्निषोमीयस्य प्राथम्ये प्राप्ते सवनीयस्येत्याह “आश्विनग्रहणेनासौ पर्युपस्याप्यते यतः । इतरश्चलितः स्थानाच्चोपस्याप्येत केनचित्” । अग्नीषोमीयप्रणयनानन्तरं ह्यग्नीषोमीयस्य स्थानं स तेनोपस्थितोऽपि सहालम्भवचनेन तस्मात्स्थानाच्चलितत्वादननुष्ठितोऽत्र तु न किञ्चित्तस्योपस्यापक्रमस्ति, सवनीयः स्वस्थानादस्वलितः सन् आश्विनग्रहणादुपस्थितत्वात्तदनन्तरमुपाक्रियते, ततः साहित्यवचनादितरोपाकरणम् अतः सवनीयस्यैव प्राथम्यम्, इतरथोस्तु मिथः क्रमे ऽनियम एव तयोर्दोषस्यापने विशेषाभावात् । अथवा प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यमात्रमस्ति बाधके ऽनुग्रहीतव्यमित्यग्नीषोमीयमुपाकृत्यानुबन्धोपाकरणम् ॥

अङ्गक्रमस्य मुख्यक्रमा-
नुसारिताऽधिकरणम् ।

सू० मुख्यक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥

“सारस्वतौ भवतः” इति यागद्वयं विहितं स्त्रीपुंसदेवत्यम् “एतद्वै दैव्यं मिथुनमि”ति वाक्यशेषात् तत्र स्त्रीदेवत्यस्य प्रथममनुष्ठानं ततः पुन्देवत्यस्य याज्यानुवाक्यापाठक्रमात्, तत्र चोदकप्राप्तौ निर्वापः किमनियमेन कर्तव्यः ? उत स्त्रीदेवत्यं निरूप्य ततः पुन्देवत्यं ? मिति नियमकार-

१ उपस्थाने इति पाठान्तरम् ।

२ घाङ्गानामिति पा० ।

णाभावादनियमः, मुख्यक्रमात् स्त्रीदेवत्यं प्रथममिति स्थितम् । ननु च प्रवृत्त्या नियमः सिद्धति येन क्रमेण याज्यानुवाक्ययोः प्रवृत्तिः स एव निर्वापादीनामुपाकरणक्रम इव नियोजनादीनां पूर्वपदार्थप्रवृत्त्या उत्तरेषां नियमः नात्तरप्रवृत्त्या पूर्वपामिति चेन्न प्रत्यासत्त्यनुग्रहाविशेषात्तन्निबन्धनत्वाच्च क्रमनियमस्य, सत्यं, मुख्यक्रमादपि क्रमनियमः सिद्धतीत्युदाहृतम्, अन्यतोऽपि सिद्धत्यर्थं किमर्थं कारणान्तरमुपन्यस्तं, यद्विपीह प्रमाणयोः सङ्करः न तु सर्वत्रैव प्रमाणे सङ्कीर्णं, अस्ति हि तदुदाहरणं यत्रासिद्ध्यन् प्रवृत्त्या नियमो मुख्यक्रमादेव सिद्धति दर्शपूर्णमासयोर्द्वयः पूर्वधर्माः प्रवर्तन्ते शाखाहरणादयः, तत आग्नेयस्य निर्वापादयः, याज्यानुवाक्ययोस्तु विपरीता प्रवृत्तिः पाठवशात्तत्र भूतभाविप्रवृत्तिद्वयवशात्प्रयाजशेषाभिधारणे ऽनियमः प्राप्नोति मुख्यक्रमात्त्वयिपस्य प्रथममभिधारणं तदेतच्चतुर्थे पादे वक्ष्यामः, तस्मादनवद्वम् । किं पुनः कारणं मुख्यक्रमेणाङ्गानां नियमे प्रत्यासत्त्यनुग्रहः? एवं सत्यङ्गप्रधानयोर्भावदनुज्ञातमव्यवधानं भवति, इतरथा तु पश्चाद्वाविनः प्रधानस्य प्रथममङ्गं क्रियमाणं प्रधानेनात्यन्तव्यवहितं स्यात्, तस्मान्मुख्यक्रमेण नियमः, अत्र प्रधानप्रत्यासत्तिरङ्गानां नियमकारणं प्रवृत्तिक्रमे तु अङ्गानां मिथः प्रत्यासत्तिरित्येतावान्विशेषः ॥

अङ्गेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य बलवत्त्वाधिकरणम् ।

सू० प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वाद्यथाक्रमं प्रतीयेत ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोरानेयानन्तरमाज्यहविरुपांशुयाजः, ततोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशहविः, तत्र किं मुख्यक्रमादाज्यनिर्वापः पूर्व? मुत पाठक्रमादाग्नीषोमीयनिर्वाप इति, “तत्र मुख्यक्रमादाज्यनिर्वापस्य पुरस्क्रिया पाठतस्त्वावधस्यैव प्राथम्यमनपेक्षतः” मुख्यक्रमो हि मुख्ययोः क्रमं प्रथमं केनापि प्रमाणेनावगम्य तदपेक्षया तत्साहित्यसंपत्तयेऽङ्गेषु कल्प्यमानो

१ सर्वत्रैते इति पा० ।

२ प्रवृत्तिरूपवशादिति तु पा० ।

विलम्बते पाठतस्त्वन्थानपेलादङ्गानामेव क्रमावधारणात् बलीयस्त्वम्,
अतः प्रथममौषधधर्मास्तत आन्यधर्माः ॥

ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपा-
ठस्य बलीयस्त्वाधिकर-
णम् ।

सू० मन्त्रनस्तु विरोधे स्यात्प्रयोगरूपसा-
मर्थ्यात्तस्मादुत्पत्तिदेशः सः ॥ ८ ॥

इदानीं पाठयोरेव मन्त्रब्राह्मणगतयोर्विनात्रलचिन्ता दर्शपूर्णमास-
योगरणीयोमीयस्य प्रथमं ब्राह्मणं तत आनेष्य विपरीतं मन्त्राम्नातं तत्र
“विधिक्रमबलीयस्त्वमुत्पत्तावधारणात् । उत्पत्तेषु नियुक्तेषु मन्त्रे मन्त्र-
क्रमो भवेत् । विधिक्रमो^१त्पत्तिदशायामेव पदार्थानां गम्यते मन्त्रक्रमस्तू-
त्पत्तेषु पदार्थेषु मन्त्रेषु च विनियुक्तेषु पश्चादिति दुर्बलः “नैवं स्मृतिक्र-
मेणैव ह्यनुष्ठानक्रमो भवेत् । स्मारकक्रमतश्चापि स्मृतीनां क्रम इष्यते
मन्त्राश्चानन्यकार्यत्वात्स्मृत्यर्था विधयः पुनः । विधिनैव कृतार्थत्वाच्चा-
वश्यं स्मारका मताः” । तस्मान्मन्त्रक्रमेणैवानुष्ठानं, तदभावे तु विधिरपि
स्मारक इति, तत्रैव क्रमस्य प्रामाण्यम् ॥

प्रयोगवचनात् चोदकस्य
बलवत्त्वाधिकरणम् ।

सू० तद्वचनात् विवृतौ यथाप्रधानं
स्यात् ॥ १० ॥

“आगनावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्सारस्वत्याऽऽज्यभागा
स्यात् वार्हस्पत्यश्चरु” इति तत्रोपांशुयाजानेयविकृत्योराज्यवार्हस्पत्याः
कस्य धर्माः प्रथममनुष्ठेयाः? किं प्रयोजकविधिचोदिताङ्गप्रधानप्रत्यासत्त्य-
नुग्रहान्मुख्यक्रमेणाज्यधर्माणां प्रथममनुष्ठानं? मुत चोदकवशादाज्यधर्मभ्यः
पूर्वं वार्हस्पत्यौषधर्माः कर्तव्या इति “तत्रैष पदेशिकत्वेन प्रयोगवचना-
श्रयः । मुख्यक्रमोऽतिदेशेन प्रापितं बाधते क्रमम् । नैवं “प्राप्तानां हि पदा-
र्थानां विवृतौ क्रमचिन्तनम् । ते च सक्रमका एव प्राप्यन्ते चोदकादिह । नैराका-
ङ्क्ष्यात् क्रमस्तेषां न भूयोऽन्यः प्रकल्प्यते । शरवत्प्राप्तबाधोऽत्र कल्प्यत्वा-
च्चापपद्यते । “शरमयं वह्नि” इति कृत्वां शास्त्रं पूर्वप्राप्तकुशबाधेन प्रवर्तते ।

१ विधिक्रमोत्पत्तिदशायामेवेति पा० ।

२ तत्क्रमस्येति पा० ।

कल्प्यस्तु प्रयोगवचनाश्रयः क्रमः, कल्पना चाकाङ्क्षाधीना, निराकाङ्क्षाश्चेह पदार्था इति न कल्पनं सम्भवति ॥

विकृतौ क्वचित् प्रकृति-
धर्मानतिदेशाधिकरणम् ।

सू० विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्कालः
स्याद्यथाशिष्टम् ॥ ११ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधस्तृतीयं पर्व तत्र श्रूयते “अग्नये ऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्सहस्रद्वयः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं मरुद्भ्यो एहमेधिभ्यः सायमो^१दनमिति, किमेता द्वाहकाला इष्टयः ? उत सदस्का^२ला ? इति, “तत्रातिदेशतस्तासां प्राप्नोति द्वाहकालता । प्रातःश्रुतेर्विरोधश्च नामावास्याश्रुतेरिव । “य इष्ट्वा पशुना सोमेन यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा” इति वचनं सामगानि कर्माणि अमावास्याकालं प्रत्युपाददानं द्वयोरद्वैतत्वात्कालासम्भवाद्युक्तं यदाऽतिदेशिकं द्वाहकालत्वं बाधते प्रातरादिश्रुतिस्तु अहर्द्वयेऽपि प्रातःकालसम्भवादतिदेशाविरोधिनी, न तद्बाधं कर्तुमुत्सहते । तस्मादद्यतनेषु प्रातरादिषु प्रक्रम्य स्वल्पनेषु प्रातरादिषु समापनीया इति प्राप्ते ब्रूमः, “साङ्गं प्रारिप्सितं कर्म प्रातः काले विधीयते । स चाविशेषात्तन्त्रेण सर्वस्यैको भविष्यति । चिकीर्षितार्थेन हि कालो विधीयते सर्वोङ्गप्रधानयुक्ता च भावना चिकीर्षिता नैकदेशमात्रम्, अतो य एवैकः प्रातरादिकालः प्रयोगाय संगृह्यते, स एव सर्वप्रारिप्सायां संगृह्यमाणः प्रारम्भापरनाम्नः प्रक्रमस्थाविशेषात्तन्त्रेणैक एव सर्वोङ्गयुक्तप्रधानार्थेनोपात्तो भवति, न प्रातर्द्वयस्यावकाशः, तस्मादुपदेशात्सदस्का^२लाः ॥

अनुयाजानामुत्कर्षप्रया-
जान्तापकर्षाधिकरणम् ।

सू० अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्यथोक्तमुत्कर्षे
स्यात् ॥ १२ ॥

अग्निषोमीये पशौ प्रकृतितो हविरासादनोत्तरकाले प्राप्तानां प्रयाजानामपकर्षः श्रुतः “तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ती”ति तथोत्कर्षः “सवनीयेऽनूयाजानाम् आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्वरन्ती”ति तत्र किं श्रुतमात्रनिष्ठा-

१ “सायमिति” इति पा. ।

२ साङ्गाति इति पा. ।

वृत्कर्षापकर्षा ? वृत्त तदाद्युत्कर्षः तदन्तापकर्ष इति संशये “श्रुतोत्कर्षापकर्षाभ्यां वचनस्योपपत्तिः । न तदन्ततदादीनां भवेतामप्रमाणकौ । प्रधानसंनिधिश्वैवं बाधितो न भविष्यति । ऊर्ध्वपूर्वपदार्थानामेवं प्राप्तेऽभिधीयते । पूर्वोपास्यितं कार्यमुत्तरं कर्मदोदकात् । प्राप्तं तदन्यथाभावे क्रमलोपाद्विलुप्यते ॥ अनूयाजोपस्यितास्तदुत्तरकालं सूक्तवाकादयः कर्तव्याः अनूयाजोपस्यितेष्वनुत्कृष्टाः पूर्वं क्रियमाणा विगुणाः एवमाधरोत्तरकाले कर्तव्याः प्रयाजाः केवला अपहृष्यमाणः क्रमलोपादुप्येयुः तस्मात्तदानीनामुत्कर्षस्तदन्तानां चापकर्षः ॥

प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभावितोऽधिकरणम् ।

सू० प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ॥ १३ ॥

प्रातरनुवाकप्रैषं होत्रे दत्त्वा ऽनन्तरं प्रतिप्रस्थातः सवनीयाचिर्वपस्वेति प्रेष्यतीति विधायाऽनन्तरं प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः पठितास्तत्र प्रैषवशान्निर्वापस्तावत्तदैव कर्तव्यः तदनन्तरं सौमिकाः पदार्थाः कर्तव्याः अग्नीदानीन्विहरवर्हिस्तृणीहि पुरोडाशानलङ्घ्रित्येतत्प्रैषपर्यन्तास्तत ऐष्टिकाः प्रोक्षणादयः ? उत प्रोक्षणादीन् प्रागलङ्घ्यत्वा ततः सौमिका इति निर्वापः प्रतिप्रस्थातृकर्तृत्वाच्चाध्वर्याः प्रोक्षणमुपस्थापयति सौमिकानामपि निर्वापव्यवहितानां नास्त्युपस्थापकं, तस्मादनियमः, उच्यते “निर्वापेऽध्वर्योरपि कर्तृत्वमस्ति प्रयोजकत्वात्, अतोऽसौ प्रोक्षणादीन् उपस्थापयति, अतस्ते तावत्कर्तव्याः ततः सौमिकाः ॥

वैकृतयूपकर्ममात्रापकर्षाधिकरणम् ।

सू० असंयोगात्तु वैकृतं तदेव प्रतिवृष्येत ॥ १४ ॥

ज्यातिष्टोमे अग्नीषोमीयप्रणयनात्परतो यूपच्छेदनं पश्वङ्गमाश्नातं तद्वीक्षासु यूपं क्षिप्तोत्पहृष्यमाणमग्नीषोमीयप्रणयनादीन् अपकर्षति ? उत ने ? ति संशये प्रयाजवदाधारादीनपकर्षतीति प्राप्ते उच्यते “सौमिकेन पदार्थेन पाशुकस्य न हि क्रमः । अङ्गं तदपकर्षेण सौमिकोनापहृष्यते” । आधरोत्तरकालत्वं प्रयाजादीनामङ्गं तस्मा बाधीति युक्तं यत्तदपकर्षं आधरोऽपहृष्यते पाशुकस्य तु यूपच्छेदनस्य न सौमिकाग्नीषोमीयप्रण-

यनानन्तर्यमङ्गं यत्सिद्धये प्रणयनमपकृत्येत भिन्नप्रयोगवचनपरिग्रहीतत्वा-
त्तयोः, एकप्रयोगान्तर्गतानां मिथः क्रमोऽङ्गं भवति तस्माच्छ्रुतमात्रापकर्षः
दाक्षिणाग्निकहोमा-
नपकर्षाधिकरणम् । सू० प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षदसंयोगात् ॥ १५ ॥

सवनीयपशुतन्त्रं सवनीयपशुपुरोडाशेषु प्रसज्यते दाक्षिणाग्निकौ-
तुयिष्ठलेयफलीकरणहेमौ पशावविद्यमानौ पशुपुरोडाशार्थं कर्तव्यौ तौ
पाशुकैरनुयाजैराग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृत्यमाणैरुत्कृत्येते न वेति संशये प्रकृतौ
तत्प्राप्तत्वेन दाक्षिणाग्निकयोः क्लृप्तक्रमत्वादुत्कर्षं प्राप्ते तत्रापि प्रयोगभे-
दादनुत्कर्षः पाशुकैरनुयाजैर्न पौरोडाशिकयोर्होमयोः क्रमोऽङ्गं यत
उत्कृत्येयातां पौरोडाशिकास्त्वनुयाजा नैव क्रियन्ते नोत्कृत्यन्ते यैर्दाक्षि-
णाग्निकयोर्होमयोस्तुत्कर्षः तस्मात्तयोः स्वस्थानमेवानुष्ठानम् ।

पुरोडाशाभिवासनान्तस्य
दर्शेनपकर्षाधिकरणम् ।

सू० तथाऽपूर्वम् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिवासनोत्तरकाला वेदिरान्तात् पूर्वद्वारमा-
वास्यायामपकृत्यमाणा हविरभिवासनान्तान् पदार्थानपकर्षति नेति संशये
एकप्रयोजनसम्बन्धित्वात्पाठतश्च क्रमकृतेरनपकर्षे क्रमलोपेन विगुणा-
वेदिः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः “सामान्येन क्रमोऽङ्गं स्यात्पाठतः प्रक्रियाव-
शात् । विशेषतः श्रुतं वाक्यादामावास्ये क्रमान्तरम् । हविरभिवासनो-
त्तरकालता हि दर्शपूर्णमासयोः सामान्यप्राप्त्याऽमावास्यायां स्यात्, पाठश्च
तस्य प्रमाणं प्रकरणाच्च विनियोगः पूर्वद्वारानुष्ठानं त्वमावास्यायामेव
विशेषतो विहितं, श्रौतश्चायं क्रमः वाक्येन चामावास्यायां विनियोगः
तत्र यावदेव हविरभिवासनोत्तरकालतारूपः क्रमो दुर्बलप्रमाणको नैव
कल्प्यते तावत्पूर्वद्वारानुष्ठानं चोद्यमानमक्लृप्तक्रमस्य वेदिमात्रस्य चोद्यते
न ततः प्राचां, तस्मादत्रापि श्रुतमात्रापकर्षः ।

सान्तपनीयाया अग्निहो-
त्रानुत्कर्षकताधिकरणम् ।

सू० सान्तपनीया तूत्कर्षदग्निहोत्रं
सवनवद्देगुण्यात् ॥ १७ ॥

“मरुद्वाः सान्तपनेथ्यो मध्यन्दिने चरु”मिति श्रुता सान्तपनीया
मध्यन्दिने उपक्रान्ता देवान्मानुषाद्वा प्रतिबलात्सायङ्कालं यावदुत्कृष्टा-

ऽग्निहोत्रमुत्कर्षेति नेति संशयः, यद्यपि चात्र भिन्नप्रयोगयोः सान्तपनी-
याग्निहोत्रयोर्ने मिथः क्रमोऽङ्गं तथापि सापङ्काले द्वयोः सन्निपतितयोरवश्यं
भाविनि पौर्वापर्यं सान्तपनीयां कृत्वा क्रियमाणस्य चाग्निहोत्रस्य काला-
तिपत्तिप्रसङ्गे सति किं न्याय्यमिति युक्ता चिन्ता, तत्र सान्तपनीया ताव-
त्स्वकालं मध्यन्दिनमतिपन्नैव तस्याः कश्चिदुभयथाऽपि न विशेषः, अग्नि-
होत्रस्य तस्मिन्काले क्रियमाणस्य प्रणयनलोपः स्यात् उत्कर्षे तु काल-
लोपः, तत्र कस्यानुग्रहः? कस्य लोप इति चिन्त्यते तत्र मुख्यत्वात्प्रणय-
नानुग्रहे साङ्गप्रयोगावधारणोत्तरकालप्राप्तेः कालस्य जघन्यत्वेन बाध
इति प्राप्ते उच्यते कालस्यानुपादेयत्वेन निमित्तविशेषणत्वात्तस्मित्याप्त-
मग्निहोत्रं किञ्चिदङ्गमपहायापि कर्तव्यं तस्मादग्निहोत्रं हुत्वा सान्तप-
नीया समापनीया ॥

उक्त्यानुरोधेन षोड-
शयुत्कर्षाधिकरणम् ।

सू० षोडशी चाकथसंयोगात् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशिनं प्रकृत्याऽऽमनन्ति तं पराञ्चमुख्येभ्यो निर्गृह्णाति
षोडशिनमिति तद्यदा देवादुःश्यानामुत्कर्षो भवति किं तदा षोडशु-
त्कृष्यते नेति संशयः, “तच्च नोत्कर्षणं युक्तं स्तोत्रकालोपसङ्ग्रहात् । उत्कर्-
षपक्षे हीयेत स्वकालास्तोत्रमस्य हि । यदि हि षोडशियहयानाभ्यास
उत्कृष्येत ततः प्रधानकालत्वादङ्गानां ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वा उन्नीय
स्तोत्रमुपाकुर्यादिति वचनात् तदङ्गभूतं स्तोत्रमप्युत्कृष्येत तत्र “समया-
धुषिते सूर्ये षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति विहितः कालोबाध्येत । नन्वनु-
त्कर्षपक्षे ऽप्युक्त्यपरभावोबाध्येत, बाध्यतां क्रममात्रं हि तत्कालस्तु बली-
यानित्युक्तं तस्मादनुत्कर्षः उच्यते—“क्रमो ऽपि तु प्रधानाङ्गभूत * त्वादुल-
वानसौ । कालस्तोत्राङ्गभूतत्वादुर्बलो बाधमर्ह” इति । तं पराञ्चमुख्येभ्य इति
वचनात् षोडशियागाभ्यासस्यैव परभावोऽङ्गं सोऽनुत्कृष्यमाणे प्रधानाङ्गं
सह बाध्येत, न चैतद्युक्तमते। वरमङ्गभूतस्तोत्राङ्गस्यैव कालस्य बाध इत्युत्कर्षः ॥
इति शास्त्रदीपिकायां पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

• विहितकालस्तु बलीयानिति पाठान्तरम् ।

अथ पञ्चमाऽध्याये द्वितीयः पाद आरभ्यते ।

पदार्थानुसमन्यायः ।
वाजपेयपशूनां सर्वेषामेक-
दोषाकरणादिधर्मानुष्ठा-
नाधिकरणम् ।

सू० संनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गु-
णानां सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पशवो वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ती-
त्येतस्मिन्काले विहिताः सह प्रयोक्तव्याः तेषामारादुपकारकाणां तन्त्रं
द्रव्यसंस्कारास्तूपाकरणनियोजनादयः प्रति पशुभेदेन कर्तव्याः ते किमेकै-
कस्य कात्स्न्येन कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्याः ? किं वोपाकरणं सर्वेषां कृत्वा
ततो नियोजनं ? इति तत्र एकैको हि पशुः स्वाङ्गान्यव्यवेतान्यपेक्षते । “चो-
दकोऽप्येवमेवातः काण्डानुसमयो भवेत् । प्रयोगवचनावगतसाहित्यबलेन
ह्येकैकस्य पशोर्धर्माः संश्लिष्टाः कर्तव्याः प्रकृतौ चोपाकरणादीनामान-
न्तर्यं कृतम् इहापि प्रतिकर्मावसायिना चोदकेन प्रतिपशु प्राप्यते अतः
एकस्योपाकरणादिकं सर्वं गुणकाण्डं कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्यं, वाच-
निकं तु साहित्यमारादुपकारकतन्त्रत्वादप्युपपन्नम् उच्यते—“वचनेनैकका-
लत्वं पशूनामिह चोदितम् । न तत्प्रयोगवचनात् चोदकादपि बाध्यते ।
कात्पनिकं प्रयोगवचननिबन्धनं साहित्यं चोदकं चानुमानतः प्रत्यक्षवचनेन
तु वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीत्येककालप्रयोगः पशूनामवगम्यते
अतो यस्मिन्नेव क्षणे एकस्योपाकरणं कर्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्योपा-
करणं कर्तव्यं सदृशक्यतया केवलं न क्रियते द्वितीयक्षणे न काश्चिद्द्वेतुर्येन प-
श्वन्तरं नोपाक्रियेत, अतः प्रथमं पदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादिः कर्तव्याः
एवं दर्शपूर्णमासादिषु अनेकप्रधानसमवाये पदार्थानुसमय एव न्यायो
न काण्डानुसमय इति स्थितं, यत्र प्रधानविरोधो भवति पदार्थानुसमये
तत्र काण्डानुसमय एवेति यथाऽश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां शते सहस्रे वा पुराडांशेषु
अप्यमाणेषु यदि सर्वेषामधिग्रहणं कृत्वा ऽऽद्यस्योद्भासनं क्रियेत ततः स
दह्येत तस्माच्च तत्र प्रधानविरोधे पदार्थानुसमयः ।

मुष्टिकपालादीनां समुदा-
यानुसमयाधिकरणम् ।

सू० मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जन-
वपनपावनेषु चैकेन ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोः पदार्थानुसमये स्थिते
संशयः किमेकैकेन मुष्टिनाऽनुसमयः ? उत चतुर्भिर्मुष्टिभिरिति, यद्येकैको
मुष्टिः पृथक् पदार्थस्तत एकैकेनाऽनुसमयः । अथ चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदा-
र्थस्तश्चतुर्मुष्टिभिरिति, “प्रतिमुष्टि यतीभावः पर्यवस्यन् हि दृश्यते ।
मुष्टिना मुष्टिरेवातोऽनुसमयो न संघशः उच्यते—“अङ्गत्वं चोदनागम्यं
पदार्थश्चाङ्गमेव नः । चतुर्णां चेह मुष्टीनां निर्वापः शास्त्रोदितः अङ्ग-
पर्यायो हि पदार्थशब्दस्तेन ययोः प्रधानयोः सहानुष्ठानं तयोर्यदङ्गं तदेकस्य
कृत्वाऽपरस्य कर्तव्यं चतुरो मुष्टीचिर्वपतीति शास्त्राच्चतुर्मुष्टिनिर्वापोऽ-
ङ्गम् एकैकस्तु मुष्टिस्तदवयवो न पदार्थस्तस्या विधानात् पदार्थेन चानुस-
मयो न तदवयवैरतश्चतुर्भिर्नुसमयः, एवं कपालोपधानेऽपि नैकैकेनानुसमयः
किन्तु आग्नेयस्य कपालानि सर्वाण्युपधायाग्नीषोमीयस्यापधानम्, एवं द्वि-
र्हविषोऽवद्यतीत्यत्रापि नैकावधानेनानुसमयः एवमाञ्जनादिष्वपि योज्यम् ॥

अवदानस्य प्रदानान्तानुस-
मयाधिकरणम् ।

सू० संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदन्तः स्था-
दितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विर्हविषोऽवद्यतीति श्रुतं तत्र नैकेनाऽवदानेनानु-
समय इति स्थितमिदानीं तु किं द्वाभ्यामवदानाभ्यामनुसमयो ? ऽथवा-
ऽवदानादि प्रदानान्तेनेति विन्यते तत्र “वचनेन द्विसंख्याक्रमवदानं वि-
धीयते । तावानेकः पदार्थोऽतस्तावताऽनुसमीयते नैवं होमविधेरर्थोत्
खण्डने प्रापिते सति विशेषमात्रं हविषो द्विरित्यत्र विधीयते । चतुरवत्तं
जुहोतीत्यवत्तस्य होमो विधीयते, न चाकृत्वाऽवदानमवत्तहोमसम्भव
इत्यर्थप्राप्तमवदानं न विधातव्यं द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यर्थप्राप्तस्यावदा-
नस्य विशेषमात्रस्य विधानं हविषो द्विरिति यद्यपि विधीयते तथाऽपि
दृष्टार्थत्वाच्चतुरवत्तं जुहोतीत्यस्यावयवत्वेनैव विधेयं न स्वातन्त्र्येण
अतोऽवदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः ॥

अञ्जनादेः परिख्याणान्ता-
नुसमयाधिकरणम् ।

सू० वचनात्तु परिव्याणान्तमञ्जनादि
स्यात् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यूपधर्माः अञ्जनमुच्छ्रयणं संमानं परिव्याण-
मिति यूपगणे चोदकप्राप्ताः किमेकैकशोऽनुसमेतव्या? उताञ्जनादिना
परिव्याणान्तेनानुसमय इति संशये पूर्वण न्यायेन पदार्थानुसमयः । नन्व-
ञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेदिति प्रकृतावनवसर्गश्चोद-
केनेह प्राप्तः कथमेकैकशोऽनुसमीयमाने शक्यते कर्तुम् एवं मन्यते प्रकृ-
तावार्यिकोऽनुवसर्गः यजमानेनाध्यर्थाः साहाय्यमाचरताऽनुष्ठितस्तदनु-
षादमात्रं वचनं, न चार्यिकं चोदकः प्रतिदिशति अतः पदार्थानुसमयः
नैवं “नियोगतोऽप्राप्तेरनुत्सर्गो विधीयते वाक्यं चार्थवदेवं स्याद्वादमात्रं
त्वनर्थकं गणेऽपि चोदकेनातः प्राप्यतेऽनुवसर्जनम् । तेनाञ्जनादिसंघोऽत्र
संघेनानुसमीयते ॥

देवताद्यवदानेषु पदार्थानुस-
मयाधिकरणम् ।

सू० पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत्पश्वे-
कत्वात् ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीये पशाववदानानन्तरं प्रदाने प्राप्ते वचनमिदमात्रायते
“देवतान्यवदाय न तावत्येष होतव्यं सौविष्टकृतान्यवदति सौविष्टकृ-
तान्यवदाय न तावत्येष होतव्यम् ऐडान्यवदतीति तदेकतेषु पशुगणेषु वि-
चार्यते किमेकस्य पशोर्देवतसौविष्टकृतैडान्यवदायापरस्यापि त्रयमवदात-
व्यम्? उत सर्वेषां देवतानि अवदाय ततः सौविष्टकृतानि तत ऐडानीति,
तत्र “प्रकृतौ देवतादीनामानन्तर्यमिहापि तत् । एकैकस्य पशोः कार्यः काण्डा-
नुसमयस्ततः । यद्येकैकस्य पशोर्देवतान्यवदीयेरन् ततः प्रथमस्य पशोर्यं
द्वैतसौविष्टकृतानन्तर्यं चोदकप्राप्तं तद्वाध्येत, तस्मात्काण्डानुसमयः, नैवं
पश्वैक्यात्प्रकृतावर्यादानन्तर्यमनुष्ठितम् इह त्वनेकसाहित्यात्स जात्यानु-
समीयते यावन्तः पदार्थाः कर्तव्यास्ते मिथः संश्लिष्टाः कर्तव्याः इत्येता-
वत्प्रकृतौ विवक्षितं तत्रैकत्वात्पशोर्देवतसौविष्टकृतानन्तर्यमर्थ्यात्संजातं
न तु तदिह प्राप्यते, क्रतुसाहित्यसम्पत्तये समानजातीयैः समानजाती-
यानामनुसमयो देवतैर्देवतानामित्येवं कर्तव्यः ॥

नानाबीजेष्टौ उलूखलादीनां सू० नानाबीजेष्टेकमुलूखलं विभवात्
तन्त्रताधिकरणम् । ॥ ६ ॥

राजसूये नानाबीजेष्टिः अग्नये गृहपतये ऽष्टाकपालं कृष्णानां
ब्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादि तत्र प्रकृतितः प्राप्त-
मुलूखलं किं तन्त्र ? मुत भिन्न ? मिति विचारः, फलविचारश्चायम् अधिकरण-
शरीरं तु किं कृष्णाजिनास्तरणोलूखलाधिवर्त्तमानबीजावापाऽवघातपराव-
पनविवेचनफलीकरणानि पृथक् पदार्थत्वादेकैकशोऽनुसमेतव्यानि ? उत कृ-
ष्णाजिनास्तरणादिफलीकरणान्त एकः पदार्थस्तावता चानुसमय ? इति
“तत्र नानापदार्थत्वं विधिभेदेन मन्यते । तण्डुलीकरणांशत्वादपृथक्त्वं
तु गम्यते” यद्यपि कृष्णाजिनमधस्तादवस्तृणाति शूर्पेण विविनकीति
विधिभेदस्तथाऽपि तण्डुलभाघनावयवत्वेन तद्विधानं न स्वातन्त्र्येणादृष्टा-
र्थत्वप्रसङ्गादेका चासौ तण्डुलभावना कृष्णाजिनास्तरणादिफलीकरण-
पर्यन्तम्प्रतता इति तावानेकः पदार्थ इति तावताऽनुसमयः, संयुक्ते तु
सूत्रप्रक्रमादित्यत्र चतुरवत्तत्त्वादनयाऽर्थप्राप्तावदाने संख्यामात्रं द्विह-
विष इति विधीयते न तु द्वित्वविशिष्टमवदानमित्येवं पदार्थत्वं निरा-
कृतम्, इह तु सत्यपि विधिभेदेऽवयवत्वेन विधानादनन्यत्वमुच्यते । यत्तु
यत्र सत्यपि विधिभेदेऽन्यत्वं नास्तीत्युक्तं तदिह सिद्धमेवाकृतमित्यन-
वद्यम् ॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुया- सू० विकारे त्वनुयाजानां पात्रभे-
जयोः पात्रभेदाधिकरणम् । दाऽर्थभेदात्स्यात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोरष्टावुपभृति गृह्णातीति प्रयाजानुयाजार्थं चतुर्गृही
तद्वयमेकस्यामुपभृति युगपद्गृहीतं तथैव पशौ प्राप्तं तत्रानुयाजानां द्रव्य-
विकारः श्रूयते “पृषदान्येनानुयाजान् यजतीति प्रयाजाज्यन्त्वविकृतमेव तत्र
द्वयोः सङ्करेऽवश्यं भाविनि चिन्त्यते किं कालभेदेन तस्यामेवोपभृति द्वयं
गृहीतव्यम् ? उत तस्मिन्नेव काले पात्रभेदेनेति तत्र “पदार्थत्वात्कुतत्वाच्च
पात्रैकत्वस्य संयहः । गुणत्वात्पाठकल्पत्वात् क्रममात्रं तु बाध्यते” अष्टा-

वुपभृति गृह्णातीति श्रुतमेकत्वं पदार्थश्च क्रमश्च पदार्थानाङ्गुणः पाठक-
ल्यश्च, तत एकस्मिन्निव पात्रे प्रयाजाज्यं गृहीत्वा प्रयाजेषु हुतेषु पश्चात्पृष-
दाज्यं गृहीतव्यमित्येवं प्राप्ते उच्यते उभयोर्यहणाङ्गत्वात्पात्रैक्यस्य क्रमस्य
च । विकृतौ चानुमानेन प्राप्तेस्तुल्यं बलाबलम् एवं चाविशेषे सति प्रया-
जाज्यग्रहणेनोपस्थितस्यानुयाजपृषदाज्यग्रहणस्याकरणे न किञ्चित् कार-
णमस्तीति तदैव पात्रान्तरमुपादाय गृहीतव्यम् ॥

नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्व-
ताधिकरणम् ।

सू० प्रकृतेः पूर्वाक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यान्न-
त्वचेदितस्य शेषास्मानम् ॥ ८ ॥

अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति नक्षत्रेष्टिं
विधायोपहोमा विहिताः 'सोऽत्र जुहोति अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः
स्वाहेति प्रकृतौ च प्रधानानन्तरं नारिष्टहोमास्ते चोदकेनात्र प्राप्तास्तत्र
संशयः किमुपहोमान् हुत्वा ततो नारिष्टहोमा विपरीतं वेति "तत्र
प्रत्यक्षपाठेन प्रधानानन्तरश्रुतान् । उपहोमाननुष्ठाय नारिष्ठानामनु-
ष्ठितिः" उच्यते कृत्तोपकारसाक्षाद्वा विकृतिः प्राकृतं पुरः । गृह्णाति वैकृतिं
पश्चात्तदाकाङ्क्षा वशीकृता । प्रकारापेक्षा हि विकृतिभावना प्रत्यक्षश्रुतमपि
संनिहितमकृत्तोपकारं परित्यज्य प्राकृतं प्रकारमुत्पादकपदार्थविशिष्टं प्रथमं
गृहीत्वा पश्चात्सन्निध्याऽस्त्राताङ्गप्रयोजनापेक्षावशेन वैकृतं गृह्णाति, तेन यत्र
प्राकृतवैकृतयोरेकस्यानपतितयोः क्रमापेक्षा तत्रावगतिक्रमानुसारेण प्रा-
कृतं कृत्वा वैकृतं कर्तव्यम् । न च प्रत्यक्षपाठविरोधः प्रधानवाक्यशेषेण
प्रकृतिवच्छब्देन प्रापितात् प्राकृतात्पश्चादेव वैकृतं पठितं भवति, तस्मा-
न्नारिष्ठान्कृत्वा पश्चादुपहोमाः कार्याः ॥

विदेवनादीनामभिषे-
कपूर्वताधिकरणम् ।

सू० कृतदेशात्तु पूर्वेषां स देशः स्यात्तेन
प्रत्यक्षसंयोगान् न्यायमाचमि-
रत् ॥ ९ ॥

राजसूयेऽभिषेचनीयं सोमयागं विधायानन्तरं विदेवनादयोऽभि-
षेकान्ताः पदार्था विहितास्तत्राभिषेकोऽभिषेचनीयप्राकृताङ्गमध्येऽपकृष्टो

माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिषिच्यत इति सोऽपकृष्यमाणः प्राचे विदे-
वनादीनपकर्षति ने? ति संशयः, तत्र अपूर्वोद्भाभिषेकोऽतो न तदन्तापक-
र्षणं करोति वेदिवत्तस्मात्तन्मात्रमपकृष्यते तथाऽपूर्वमित्यत्र ह्येतदव-
स्थितम्, अपूर्वः पदार्थोऽपकृष्यमाणो न प्राचामपकर्षाय कल्पत इति तेन
यथा पूर्वद्वारमावास्यायां वेदिं करोतीति वेदिमात्रापकर्षोऽकृत्तक्रमत्वात्
पूर्वेषां तथाऽत्राप्यभिषेकस्यैवापकर्षोऽन्ये त्वन्ते तु वादरायण इति न्यायाद-
भिषेचनीयसकलप्राकृताङ्गोत्तरकाले कर्त्तव्या इति प्राप्तेऽभिधीयते “अभिषे-
केण पूर्वपाङ्गमः प्रत्यक्षपाठतः । परत्वं प्राकृताङ्गेभ्यस्त्वनुमानेन गम्यते । य-
दप्यत्राप्रकृतिपूर्वत्वेन प्रयाजादिवैलक्षण्यादपकर्षावस्थायां वेदिवत् कृत्तः
क्रमस्तथाऽप्यत्रैव क्रमकल्पनायामभिषेकपूर्वभावित्वं विदेवनादीनां प्रत्य-
क्षपाठनिमित्तमभिषेचनीयप्राकृताङ्गोत्तरकालता तु तेषामनुमानान्, तच्च
दुर्बलमतः प्रत्यक्षपाठाद्विदेवनादीनामभिषेकात्पूर्वानुष्ठानात्तदन्तापकर्षः ॥

सावित्रहोमादीनां दीक्ष-
णीयपूर्वप्रयोगाधिकरणम् ।

सू० प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥ १० ॥

अनौ सावित्रहोमोखासम्भरणादपूर्वपदार्थान् विधाय पश्चाद्वी-
क्षणीयादयः प्राकृताः सगुणाः श्रुताः, तत्र दीक्षणीयादीन् कृत्वा सावि-
त्रादयः? उत विपरीतं वे? ति संदेहः तत्र “प्रकृतेः पूर्वविज्ञानात्प्राकृतानां
पुरस्क्रिया पश्चात् वैकृतानां स्याद्वादरायणदर्शनात् । दीक्षणीयादि-
पुनःश्रवणन्तु गुणार्थत्वात् पश्चादनुष्ठानन्दीक्षणीयादीनाङ्गमयति गुणानां
परतन्त्रत्वात् यत्र गुणी तत्र तेषां विधानम् अतः प्रकृतामूर्वानुष्ठानम्
उच्यते “गुणार्थं श्रूयमाणानामपि प्रत्यक्षपाठतः । पश्चादवगतेस्तेषां युक्ता
पश्चादनुष्ठितिः, गुणवाक्येपि कीर्त्यमानानां दीक्षणीयादीनां तत्र ताव-
दवगतिर्जायते, सा च प्रत्यक्षपाठनिमित्ता गुणगुणिनाः समानसंस्थानत्वा-
त्तत्रैव गुणिनामनुष्ठानं गमयतीत्यानुमानिकपाठनिमित्तं पूर्वानुष्ठानम-
नादरणीयम् ।

याजमानसंस्काराणां रुक्मप्रति-
मोकात्पूर्वभावित्वाधिकरणम् ।

सू० सन्निपातश्चेद्यथोक्तमन्ते
स्यात् ॥ ११ ॥

तत्रैव दीक्षणीयाद्यनन्तरं रुक्मप्रतिमोचनाद्यान्नातं, प्रकृतौ च दीक्षणीयानन्तरं दीक्षितसंस्काराः, तदिह रुक्मप्रतिमोचनादि कृत्वा दीक्षितसंस्काराः कार्याः? विपरीतं वेति तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीक्षणीयाद्यनन्तरं रुक्मादिकमनुष्ठेयं पश्चाद्दीक्षितसंस्कृतिः उच्यते दीक्षा दीक्षितसंस्कारानुपस्थापयति क्रमात् । तेषामुपस्थितानां च नाऽक्रियाहेतुरस्ति नः । प्रकृतिकृत्क्रमवशेनानन्तरमुपस्थितान् दीक्षितसंस्कारान् कृत्वा पश्चात्क्रियमाणस्य रुक्मप्रतिमोचनादेः पश्चात्पाठोपपत्तौ नावश्यमनन्तरानुष्ठानमनन्तरपाठो ह्यवश्यं पठितयाऽप्युपपन्नो नानन्तर्यं गमति सावित्रहोमादेः पश्चादनुष्ठाने पूर्वं न पाठः स्यादिति विशेषः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

प्रयाजादीनामेकादश-
दिसंख्यायाः सर्वसंपाद्यता-
धिकरणम् ।

सू० विवृद्धिः कर्मभेदात्पषदाज्यवत्तस्य
तस्योपदिश्यते ॥ १ ॥

“एकादश प्रयाजान् यजन्ति षडुपसद इति प्राकृतानां संख्याविवृद्धिर्विकृतौ श्रूयते, सा किं प्रत्येकं भवति? उत सर्वसम्पादिनी? ति चिन्त्यते तत्रोद्दिश्य प्रयाजादि संख्या तस्योपदिश्यते । उद्दिष्टानां च साहित्यं शक्यते न विवक्षितं तस्मात्प्रतिप्रयाजं प्रत्युपसदं च संख्या स्यादिति प्राप्ते उच्यते “प्रयाजादिस्वरूपे हि नेयं संख्या विधीयते । अशक्यत्वात्प्रयोगे तु लक्षिते सोपदिश्यते । न ह्येकैकशः समुदितानां वा स्वरूपेण संख्याऽन्वयः सम्भवत्येकस्य पञ्चानां चैकादशत्वासम्भवात्, अतः संख्यान्वयसिद्धये प्रयाजाः स्वप्रयोगं लवयन्ति, ते च तं लवयन्तस्तत्राभिधानात्सहावगतास्तथैव लवयन्ति, संख्या चेत्यमनेकवृत्तिस्वभावा समस्तलक्षितप्रयोगगतापि शक्नोति सर्वेषां प्रयाजानामुपकर्तुम्, अतः सर्वसम्पादनी स्यात् ।

प्रथमादीनां तिसृणां
मुपसदां स्वस्थानाद्युत्प-
धकरणम् ।

सू० स्वस्थानान्तु विवृद्धेरन्कृतानुपूर्व-
त्वात् ॥ २ ॥

पडुपसद इत्यत्र सर्वसम्पादनीं संख्येत्युक्तम्, अतस्तिष्ठणामुपसदां
द्विरभ्यासः, तत्र किं दण्डकलितवदावृत्तिः ? इतः स्वस्थानविद्वद्विरिति चिन्ता-
याम् आवृत्तिन्यायानां लोके त्रिरनुवाकः पद्यतामित्यादौ दण्डकलितव-
दावृत्तिदर्शनादिहापि तथा स्यात्, अतः सर्वाः सङ्कृत्वा पुनः स्यादा-
दितः क्रिया । स्वस्थानान्तु विवृद्धेरन् क्रमवाधोऽन्यथा भवेत् तृतीयां
कृत्वा प्रथमां क्रियमाणायां प्राकृतक्रमबाधः स्यात्, अतस्तदबाधाय स्वे
स्वे स्थाने द्विर्द्विरभ्यसितव्याः ॥

सामिधेनीषु आगन्तु-
कानामन्ते निवेशाधि-
करणम् ।

सू० समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण
धाय्याः स्युर्द्यावापृथिव्योरन्तराले स-
मर्हणात् ॥ ३ ॥

एकविंशतिमनुब्रूयादिति सामिधेनीविवृद्धिश्रुतावागमे कर्तव्ये सति
आगम्यमानानामृचां देशश्चिन्त्यते, किमन्ते निवेशः ? अथवा समिध्यमा-
नवतीं समिद्धवतीं चान्तरा ? उत धाय्याशब्दोक्तास्तास्तयोर्मध्ये अन्या-
स्तु आगन्तवोऽन्ते इति तत्रान्ते वादरायण इति न्यायात्सर्वाः प्राकृतीना-
मन्ते स्युरित्युपक्रममात्रेण प्रथमः पक्षः, इयं वै समिध्यमानवती असौ स-
मिद्धवती तदन्तरा तद्धाय्या इति धाय्यानामाकाशत्वेन स्तवनं द्यावा-
पृथिवीसंस्कृतयोः समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये तासां विधानमनुमाप-
यति सर्वाश्चागन्तवोऽधीतमानतया धाय्या इति सर्वासान्तन्मध्ये निवेश
इति द्वितीयः पक्षः । सिद्धान्तस्तु न धीयमानमात्रवचनो धाय्या-शब्दः स्तुत-
शस्त्रादर्थतया धीयमानास्वपि तच्छब्दाभावात्, अतो यत्रैव धाय्याशब्द-
प्रयोगो वेदे दृष्टः पृथुप्राज्ञपत्यौ धाय्ये इत्यादिस्ता एव धाय्या न त्वागन्तु-
कमात्रं, यतस्तासामेव तन्मध्ये अन्यासां त्वागन्तूनामन्ते एव निवेशः एवं
च त्रैधातव्याया अधाय्याशब्दिकाया अग्नेत्रीतिवाजिनेत्येतस्यास्त्रिष्टुभोऽन्ते

निवेशात् त्रिष्टुभा परिदधातीत्यादिदर्शनमुपपन्नं भवति, तस्माद् धाव्या-
शब्दिकानामन्ते एव निवेशः ।

बहिष्यवमाने आगन्तूनां
पर्यासोत्तरकालताधिक-
रणम् ।

सू० स्तोमविष्टुष्टौ बहिष्यवमाने पुर-
स्तात्पर्यासादागन्तवः स्युस्तथा
हि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे बहिष्यवमाने त्रयस्तृचास्तोत्रियोनुरूपः पर्यासश्च
ते विष्टुस्तोमकेषु क्रतुषु प्राप्तास्तत्रागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते तत्रागम्य-
मानानामृचामन्ते निवेशः प्राग्वा प्राकृतात् पर्यासाः पठितः संशयः तत्र प्रत्य-
त्तपाठेन द्वादशाहे वृषण्वतां प्राक्पर्यासान्विविष्टत्वादप्यनुमीयते ।
द्वादशाहे षाडहिके द्वितीयेऽहनि विष्टुस्तोमके प्राक्तौ स्तोत्रीयानुरूपौ
पठित्वा तत आगन्तयोवृषण्वत्य ऋचः पठिताः ततः पश्चात्प्राकृतः पर्या-
सः पठितः, तदनेन पाठेन प्राक्पर्यासादागन्तूनां निवेशदर्शनात् अन्यत्रापि
सर्वत्र सर्वेषामागन्तूनां तत्रैव निवेश इति सामान्यतो दृष्टमात्रेण पूर्वप-
त्तप्रतिभा पर्यास-शब्दश्चान्तवचनो लोके वेदे च प्रसिद्धः तत्र पर्यासोत्तरदी-
पर्यास इत्येवमादि तद्वद्व्यागन्तवोऽन्ते स्युः पर्याससमाख्याप्राकृतस्य तृचस्य
बाध्यते अतोऽपि प्राक्पर्यासान्विवेशः, उच्यते नेदृशेनानुमानेन शास्त्रार्थो-
ऽध्यवसीयते । समाख्या प्रकृतावेव चरितार्थेति साध्यते । अन्ते निवेशमा-
गन्तोऽन्यायप्राप्तं न बाधते द्वादशाहविकारेऽपि केवलानां वृषण्वतां प्राक्-
पर्यासान्विवेशः स्यादतिदेशविधेर्बलात् ॥ अन्ये त्वागन्तवोऽन्ते स्युर्वादरा-
यणदर्शनात् ॥

तत्रैवागन्तूनां सामामन्ते
निवेशाधिकरणम् ।

सू० अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात् ॥ ५ ॥

विष्टुस्तोमकेष्वेव क्रतुषूत्तरयोर्माध्यन्दिनार्भवपवमानयोः समा-
गमो वक्ष्यते तत्रागम्यमानानां साम्नां किमन्त्ये तृचे निवेशोऽथवा गायत्री-
वृहस्पनुष्टुप्स्विः ति तत्रागन्तुत्वादन्त्ये निवेशः । यत्तु “त्रीणि ह वै यज्ञस्या-
दराणि गायत्री वृहत्यनुष्टुप् चात्र ह्येवावपन्ती अत एवादुपन्तीति तत्त्ववि-

धिरूपत्वाद्यथाकथंचित्त्वयमिति न अपूर्वत्वात्तु वचनमेवेदमनारभ्याधीतं सर्वयज्ञविषयमतोगायत्र्यादिष्वेव निवेशः । अथवा नैवात्र विचारः पूर्वाक्त-
वहिष्यवमानयहणप्रत्युदाहरणमात्रमिदं वहिष्यवमान एवान्ते निवेशः
उत्तरयोस्तु गायत्र्यादिष्वेव निवेशो वचनादिति ॥

यहेष्टकादीनां कृत्यग्निशे- सू० ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचिति-
पताऽधिकरणम् । शेषः स्यात् ॥ ६ ॥

“अंशुं गृह्णाति अदाभ्यां गृह्णाति चित्रिणीरूपदधाति वज्रिणीरूप-
दधातीत्यनारभ्याधीतं यहेष्टकं किं सवनचितिशेषः, अतश्च प्रतिसवनं
प्रतिचिति आवर्त्तनीयं ? मुत यागाग्न्यङ्गं सकृदेव कर्त्तव्यमिति प्रत्यक्षेण यहै-
रिष्टकाभिश्च सवनानां चितीनां चारम्भदर्शनात् तादर्थ्यं मन्यते पूर्वपक्ष-
वादी न निष्कलत्वात्सवनचितिनां फलवज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं गृह्णाणामि-
ष्टकादीनाञ्च फलवदग्न्यङ्गत्वं युक्तम् । इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाच-
निकमेवाग्न्यङ्गत्वम् ॥

चित्रिण्यादीनां मध्यम- सू० अन्ते स्युरव्यवायात् ॥ ७ ॥
चित्तुपधानाधिकरणम् ।

स्थिते सकृदनुष्ठाने क्रमश्चिन्त्यते—किञ्चिच्चित्रिण्यादीनामुत्तमामा-
यामुपधानं ? मुत मध्यमाया ? मिति “कृत्तक्रमाव्यवायार्थमन्तेऽनारभ्यचोदि-
ताः । यां काञ्चिदिति वाक्यन्तु विधये न भवत्यलं सर्वासामिष्टकानां पठितेन
कल्पितेन वा ब्राह्मणेन तद्वत्त्वात्सर्वासां च मध्यमायामुपधानासम्भवात्
यासां मध्यमायामुपधानं प्राप्तं तदनुवादमात्रमिदं यां काञ्चिद् ब्राह्म-
णवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चिता”विति न तु विधायकम्,
अतः कृत्तक्रमाणां प्राकरिणीनामव्यवायार्थमनारभ्याधीतानामुत्तमायां
निवेशः—उच्यते “वचनामध्यमायां स्युः प्रत्यक्षब्राह्मणोदिताः । जानातिरभि-
पूर्वाऽयं प्रत्यक्षे वर्त्तते यतः ॥ वाक्यं चार्थवदेवं स्याद्वादमात्रं ह्यनर्थकं चित्रि-
ण्यादेर्निवेशोऽतोमध्यमायां चितौ भवेत् ॥

लोकस्पृणातः पूर्वं चित्रि- सू० प्राग्लोकस्पृणाशस्तस्याः सम्पूर-
ण्याद्युपधानाधिकरणम् । णार्थत्वात् ॥ ८ ॥

स्थितं मध्यमायां निवेशः इति, तत्रापि किं प्राकरणीकोनामन्ते चित्रिण्यादीनां निवेशः ? । अथ वा लोकम्पृणायाः प्रागि ? तितत्राव्यवायार्थं मन्ते स्युर्लोकम्पृणायास्तु यदेवास्योनं यच्छिद्रं तदेतया पूरयति लोकम्पृणा छिद्रं पृणेति यत्पूरणार्थत्वं तच्चित्यन्तरेऽपि सावकाशं न हि सा मध्य-
मामार्चावषया मन्त्रमात्रस्य प्रत्यक्षविधानादिष्टकायास्तु कल्प्यं विधानम-
तश्चित्यन्तरेऽपि सावकाशत्वेन न न्यायप्राप्तः चित्रिण्यादीनामन्ते निवेशः
शक्यते बाधितुमित्यन्ते निवेशः, नैवमविशेषश्रुतस्य वचनस्य सावकाश-
त्वेन न्यायमात्रेण सङ्कोचासम्भवात् मध्यमायामपि चितावन्ते लोकम्पृणा
भवेत् पूरणार्थेति तस्याः प्राक् चित्रिण्यादीर्निवेशनम् ॥

दृष्टिसंस्कृताग्निहो-
त्राद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थ-
त्वात् ॥ ८ ॥

आधानप्रकरणे पवमानहवींषि विहितानि तानि तान्याधानाद्विप्रक-
ष्यन्ते द्वादशसुरात्रिष्वनुनिर्वपेदित्यादिभिस्तत्राग्निहोत्रादीनि किमाधाना-
नन्तरमेव प्रवर्तन्ते ? उत तेषु क्षतेष्वि ? ति विचारे कर्तव्यान्याहवनीयस्य नि-
ष्पन्नत्वादाधानमात्रस्य तन्निर्पेतस्य तदुत्पादकत्वात् पवमानहविर्भिस्तु
निष्पन्नस्यैवाहवनीयस्य संस्कारमात्रं क्रियते पूर्वमेव त्वाहवनीयादयो नि-
ष्पन्नाः निष्पन्नेषु तेषु भवितव्यं कर्मभिरिति प्राप्ते उच्यते न निरपेतमाधान-
मग्नीनामुत्पादकं पवमानहविषामपि तदुत्पादकत्वात्, न च विकल्पस्ते-
षामाधानोत्तरकाले विधानात्, अतः समुच्चितानां तदुत्पादकत्वाच्च तेभ्यः
प्रागाहवनीयनिर्वृत्तिः, यदाऽप्याधानाङ्गपवमानहवींषि तदाऽप्यनङ्गेन प्रधा-
नेन साध्यानिष्पत्तेस्तदुत्तरकालमेवाग्निनिष्पत्तिः । यत्तुक्तं निष्पन्नस्यैवाग्नेः
संस्कारमात्रं हविर्भिरिति तथाऽप्यस्य संस्कारस्याहवनीयकार्यापयोगित्वा-
त्तेन विना निष्पन्नस्याप्यग्नेरग्निहोत्रादिकार्यावसत्यत्र तदुत्तरकाल एव
कर्माणां प्रवृत्तिः ॥

अग्निचिदुर्षणादिवतानां कृत्व-
न्तेनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० सञ्चिते त्वग्निचिदुक्तं प्राप-
णान्निमित्तस्य ॥ १० ॥

अग्निचिद्रूतानि “वर्षति न धावे”दित्यादीनि चयनानन्तरमेव भवन्ति ? कृत्वन्ते वेति संशये “धात्वर्थश्चयनं भूतं निमित्तं तदनन्तरम् । व्रतान्यतः प्रवर्तन्नाहिताग्निव्रतादिवत् । नैवम्भावनाया निमित्तत्वं धातुस्तदुपसर्जनम् । तस्याश्च फलनिर्वृत्या निर्वृतिरूपलभ्यते । न ह्यत्र चयनस्य स्वरूपनिर्वृतिर्निमित्तं तत्करणिका त्वग्निकर्मिका भावना भूतानिमित्तं तस्याश्चान्युपकारो भाव्यः, सोऽपि च कृतं साधयतोऽग्नेर्धारणं, तच्चा कृतसमाप्तेर्विततं न ततः प्राग् निर्वृत्तं भवति तन्निर्वृत्या च विना न भावना-निर्वृतिः फलापवर्गित्वाद्व्यावनानामाधानस्य त्वग्निगतमदृष्टं भाव्यं, तच्चा-नन्तरमेव निर्वृत्तमिति विशेषः ॥

दीक्षाया इष्टिसिद्धताधि- सू० परेणवेदनादीक्षितः स्यात्सर्वेदी-
करणम् । क्षाभिस्सम्बन्धात् ॥ ११ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्वीक्षिष्यमाण इतीष्टिः दण्डेन दीक्षयतीत्यादि च श्रूयते तत्र किं सर्वेदीक्षितो भवत्युत्तरेव ? दण्डादीनि तु तद्व्यञ्जनानीति सर्वेषां तादर्थ्यावगमाददृष्टार्थानां चैकप्रयोगविधिसंयहात्समुच्चयसिद्धेः सर्वान्ते दीक्षासंयह इति प्राप्तेऽभिधीयते “निरपेक्षैव वाक्येन दीक्षार्थेऽपि विधीयते । दण्डादि त्वक्रियारूपं तद्व्यञ्जनतया च्यते । दीक्षिष्यमाण इति लट् क्रियार्थायां क्रियामुपपदे विधीयते तेन दीक्षार्थत्वमिष्टेर्दीक्षा च कृत्वङ्गभूतयमनियमसंयहस्तं करिष्यमाणस्य पुरुषस्य दीक्षिष्यमाणशब्दनिर्दिष्टस्य संस्कारार्थेष्टिः, सा च निरपेक्षाऽवगम्यते तद्वदि दण्डादिश्रवणमन्यथा नोपपद्यते ततो नैरपेक्ष्यं बाध्यते तत्तु व्यञ्जनतयाऽप्युपपन्नं न निरपेक्षश्रुतिं बाधितुं क्षमते । किञ्च दण्डादीनि द्रव्यरूपाणि नोदासीनानि संस्कारं जनयन्ति, न चैषामाश्रयभूतेतिकर्तव्यताभूता वा काचित् क्रिया श्रूयतेऽतः कथं दण्डादिभिः संस्कारो जन्यते इति न ज्ञायते, अभिव्यक्तिस्तु दृष्टत्वात्प्रमाणान्तरदृष्टसंयोगादिवशेनैव शक्यते सम्पादयितुं तस्मादिष्ट्यन्त एव दक्षितस्याभिव्यञ्जनमात्रार्थो दण्डादय इतीष्ट्यन्त एव दीक्षितधर्माः प्रवर्तन्ते ॥

काम्येष्टीनामनियमेनानु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अङ्गवत्कृतूनामानुपूर्व्यम् ॥ १२ ॥

क्रत्वन्तराणामैन्द्राग्नादीनां काम्यानां नैमित्तिकानां च क्रमेण पठितानामङ्गानामिव पाठवशात्क्रमनियममाशङ्क्य पाठस्य स्वयमविधाय-
कत्वाद्विधायकस्य चैषामेकस्याभावाच्चानाप्रयोगवन्नैरेकैकश्येन विधीयमा-
नानां मिथोऽनपेक्षणादनियमेन कामानां निमित्तानां चोपनिपाताच्चास्ति
क्रमनियम इति स्थितम् ॥

यज्ञानामग्निष्टोम-
पूर्वकत्वाधिकरणम् ।

सू० य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ १३ ॥

क्रत्वन्तराणामनियम इति स्थितं क्वचिद्वचनवशात्पौर्वापर्यं भवति
तथा हि श्रूयते “एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ञं ज्योतिष्टोमः तस्मा-
देतेनेष्टाऽन्येन यजेते”ति तत्र किमेतच्छब्दः सर्वसंस्थं ज्योतिष्टोमं निर्दि-
शति? उताग्निष्टोमसंस्थमेवे? ति “तत्राविशेषतः सर्वसंस्थाऽनेनाभिमृश्यते
अग्निष्टोमस्तु नित्यत्वासंस्था ह्यागन्तवो यतः । ज्योतिष्टोमस्य ह्यग्नि-
ष्टोमसंस्था नैजं रूपमिति तादृश एव प्रतीयते न संस्थान्तरयुक्तस्तेषामाग-
न्तुकत्वात्, अपि च एतेनेति करणनिर्देशाज्ज्योतिष्टोमकरणिका भावना
दृष्टेति शब्देन कथ्यते, न च संस्थासु एतस्य करणत्वमाश्रयमात्रत्वात्, न च
संस्थानां क्रतुभावानान्तर्भावः फलार्थत्वात्, अग्निष्टोमसंस्था तु क्रतुभाव-
नान्तर्गतेति तत्संस्थस्यैव परामर्शः ॥

ज्योतिष्टोमविकाराणाम-
निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ।

सू० अथान्येनेति संस्थानां सन्निधा-
नात् ॥ १४ ॥

एतच्छब्दार्थं निरूपिते तदपेक्षो ऽन्य-शब्दः किं संस्थासु वर्तते?
उताग्निष्टोमान्यमात्र? इति संशये “संस्था एवान्यशब्देन कथ्यन्ते प्रकृता हि
ताः । न त्वेवं स्यात् संस्थानामस्ति प्रकरणं यतः । ज्योतिष्टोमाधिकारोऽयं
वाक्यशेषे च कीर्तनात् यज्ञानामिति शब्देन सर्वं सन्निहिता हि ते । तस्मा-
ज्ज्योतिष्टोमान्यत्वाविशेषात्संस्थानामेकाहाहीनसत्राणां चायमन्यवाद
इति सर्वेषां तेषां ज्योतिष्टोमात्पश्चाद्वावोऽङ्गमनेन वाक्येन विधीयते ॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थः पादः ।

४३३

सर्वेषामेकानेकस्तोमकानाम-
ग्नितोमपूर्वकत्वाधिकरणम् । सू० एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात् ॥ १५ ॥

पूर्वाक्षेपेणेदमारभ्यते-न सर्वानि^१देशः किं त्वेकस्तोमानां त्रिवृदग्नि-
ष्टोमः पञ्चदश उच्यः सप्तदश उच्यः एकविंशः षोडशीत्यादीनामेव, कुतः
वाक्यशेषात् यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते इत्यारभ्याविशेषश्रवणं वाक्य-
शेषेण विशेषे स्याद्व्यते न त्वेवमन्य-शब्देन ह्यविशेषः प्रतीयते, वाक्यशेषस्तु
संयोगमात्रेणैवोपपद्यते, “यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीप-
यती”ति विनापि व्याप्या संयोगमात्रेण त्रिवृदादीनामेकस्तोमकेष्वपि
दीपकत्वं सम्भवतीत्यविशेषात्सर्ववाद इति स्थितम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

पाठक्रमापेक्षया श्रुत्यर्थ-
योर्वलवत्त्वाधिकरणम् । सू० क्रमको योऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशे-
षादर्थपरत्वाच्च ॥ १ ॥

किं श्रुत्यर्थाभ्यां तुल्यबलः पाठः उत दुर्बलः इति चिन्त्यते ? तत्रा-
श्विनो दशमो गृह्यते इति श्रुतं किमाश्विनस्य पाठक्रमात् ? तृतीयस्याने
ग्रहणः ? मुत श्रुतिबलाद्दशमः ? इति तथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति
किं पाठवशाद् हुत्वा पक्तव्यमुतार्थवशाद्विपर्ययः ? इति प्रामाण्याविशेषा-
दनियमं मन्वानस्योत्तरं “क्रमे श्रुत्यैव विहिते पाठतः कोनकल्पयेत् ।
प्रयोजनविरोधे वा क्रः पाठमनुरुध्यते । हुत्वा हि पचमानस्य भवेद् दृष-
मनर्थकम् । पक्वश्चैव यवागूश्च तां पक्त्वा जुहुयादतः ॥

मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य पूर्वम-
वदानाद्यनुष्ठानाधिकरणम् । सू० अवदानाभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्यं
प्रवृत्त्या स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः साक्षाद्यधर्माः पूर्वं प्रवर्तन्ते पश्चादाग्नेयधर्माः
प्रदानं त्वाग्नेयस्य प्रथमं पश्चात्सन्वायस्य, ततः स्विष्टकृदवदानं प्रयाज-

(१) न सर्वानिदेश इति पा.

शेषाभिघारणं वेद्यामासादनं च किं प्रवृत्तिक्रमात्साक्षात्प्राप्त्यस्य पूर्वं भवत्युत मुख्यक्रमादाग्नेयस्ये ? ति प्रवृत्तिमुख्ययोर्बलाबलाजानात्सन्देहे सत्यनियमे प्राप्ते मुख्यक्रमोबलीयानित्याह तस्मिन्कलाश्रीयमाणे प्रथम एकः पदार्थः प्रधानाद्विप्लव्यते अन्ये सर्वे सन्निकृष्टा भवन्ति प्रवृत्तिक्रमे पुनराश्रीयमाणे बहूनां विप्रकर्षः, तस्मान्मुख्यक्रमो बलीयान्, न चात्र प्रधानावदान-मुदाहरणमित्युक्तं तन्त्रत्वे ॥

इष्टिसोमयोः पौर्वापर्या-
नियमाधिकरणम् ।

सू० वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ३ ॥

इष्टि पूर्वत्वं सोमस्यान्नातं “दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेते” ति तत्किं नियतं ? मुत विपर्ययोऽपि लभ्यत ? इति वचनादिष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्व-स्यत्व तु नैवं साक्षाद्वचनमस्ति तस्मादिष्टिपूर्वत्वमेव स्यात्, सत्यं न सा-क्षादस्ति वचनमाधानानन्तर्यं तु सोमस्य श्रुतान्तदुशाच्चार्थादिष्टेः सोमपूर्वत्वं संजायते, न ह्याधानानन्तर्यं सोमस्येष्टिपूर्वत्वं सम्पादयितुं शक्यं, तच्च श्रुतं “सोमेन यद्यमाणोऽग्निमादधीते” ति सर्वस्वादधानः सोमेन यद्य-माण एव नित्यत्वात्सोमस्य, अतः सोमेनानन्तरं यद्यमाण इत्येतदभिप्रा-यमिदम् अतः सोमपूर्वत्वमपि स्यात् ।

ब्राह्मणस्यापीष्टिसोमयोः
पौर्वापर्यानियमाधिकरणम् ।

उत्कर्षाद्ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ॥ ४ ॥

स्थिते कल्पद्रुये चिन्त्यते किं ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव ? उत तस्या-पीतरवद् द्वावेव कल्पा ? विमति तदर्थं चिन्त्यते किमाग्नेयो वै ब्राह्मणो देव-तया स सोमेनेष्टाऽग्नीषोमीषो भवति यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्य-नुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवतो भवतीति, अनेन वचनेन कृत्स्नो दर्शपूर्णमा-सातूदुं सोमादुत्क्रियते । अथवा कर्मन्तरविधिरय ? मुत पौर्णमासीमात्रो-त्कर्षः ? अथवैकहविरुत्कर्षः ? इति यदि कृत्स्नोत्कर्षो ब्राह्मणस्य सोमपूर्व-त्वमेव भवति, पक्षान्तरेषु तस्याप्युभौ कल्पाविति तत्र “इष्टेरुत्कर्षणं यस्माद् ब्राह्मणस्य विधीयते । तेनास्य सोमपूर्वत्वमुभयं तत्रवैश्ययोः” । यद्यपि यदेवादः पौर्णमासं हविरित्येकदेशोत्कर्षः श्रूयते तथाऽपि सम-स्तसाध्यत्वेन श्रुतं फलं नैकदेशात्तदुत्पत्तमर्हति, न चाफलस्यानुष्ठान-

मस्तीति तस्याप्युत्कर्षः कृत्स्नोत्कर्षोत्सोमपूर्वत्वमेव विप्रस्य तत्रियवैश्य-
योरेव फलकल्पद्वयमिति पूर्वः पक्षः, अत्र सिद्धान्त्येकदेश्याह कर्मोत्तरमिदं
पौर्णमासीधर्मकं तन्नामकं वा विधीयते, एवं धात्वर्थविधिर्भवति, अश्रु-
तस्य चोत्कर्षः कल्पितो न भवति, न त्वेतत्कर्मोत्तरं विशिष्टाधिगौर-
वान्नाम्नश्चानेकार्थकल्पना धर्मलक्षणा वाऽयुक्ता, प्रकरणात् पौर्णमास्या
एवायं कालविधिस्तत्संयोगात् दर्शय्यापि उत्कर्ष एव इत्येवमपर्यवसि-
तेऽधिकरणेऽनन्तरोक्तोपजीवनेन पूर्वपक्षं वक्तुं चिन्तान्तरं क्रियते, सोमेन
यद्यमाणाऽग्निमादधीत नर्तुं पृच्छेन्न नत्तत्रमिति किमयमृतुनत्तत्रातिक्रम
आधानस्य ? उत सोमस्ये ? ति प्रकरणादाधानस्येति प्राप्ति वचनान्तरेणास्या-
मेव शाखायां यदहरेवैनमित्यादिना आधानकालानादरस्योक्तत्वात्सोम-
काल एवायं, यद्यपि शतपथेऽपहतपाप्मानो वा ऋतवोऽसौ खलु वाव आ-
दित्य उद्वेगां पाप्मानमपहन्ति तस्माद्वदा चैनं श्रद्धा चोपनमेत् अथा-
दधीताथ यजेतेत्युक्तं तथाऽप्यस्यां शाखायामविहित इति तत्पर एवायं
सोमेनाधानानन्तरं यद्यमाण आदधीत तथा कुर्वन् सोमप्युत्ते नत्तत्र च
संपदादिकं नाद्रियेत इति स्यतादुत्तरं न कृत्स्नोत्कर्षः पौर्णमासीमात्र-
श्रवणात्, यत्तु नैकदेशात् फलमिति समुदायादेव विततात्फलमित्यदोषः
तस्मात्कृत्स्नोत्कर्षाभावात् ब्राह्मणस्याप्युभौ कल्पौ । सिद्धान्तस्तु गृहणीम
एतत्कृत्स्नोत्कर्षो विप्रस्यापि द्वौ कल्पाविति । यत्तु पौर्णमास्युत्कर्ष इति
तत्र मृष्यामहे, न सकलपौर्णमास्युत्कर्षः किन्तु अदः—शब्दपरामृष्टमग्नीषो-
मीयमेव हि हविस्तृह्यते अन्यत्तु यथाप्राप्तमवस्थितं तन्मात्ररहितत्वेन
विप्रस्यापि पुरा भवेत् । तेन तस्याप्यभावेव कल्पौ तत्रियवैश्यवत् ।

आज्यस्य सोमादनुत्कर्षाधिकरणम् ।

सू० पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवता-
भावात् ॥ ५ ॥

स्थितमग्नीषोमीयस्योत्कर्ष इति स किं पुरोडाशस्य ? उताज्यस्या-
यो ? ति चिन्तायां “तत्राग्नीषोमभिसम्बन्धादाज्यस्यापीति मन्यते । विष्णुप्र-
जापतिभ्यां तु सोमात्प्रागपि तद्ववेत्, यद्यप्यग्नीषोमौ यष्टुमनर्हौ यजमा-

नस्तथाऽपि नाज्यमुत्क्रष्टुमर्हति, स हि प्रागपि विष्णुं प्रजापतिं वा
यत्यति तस्मान्नाज्योत्कर्षः ॥

विकृतानामेन्द्रा-
नादीनां सद्यस्काल-
तादधिकरणम् ।

सू० विकृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोत्तरा
विकृतिस्तयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ६ ॥

विकृतयो द्युहकालाः ? सद्यस्काला वे ? इति संशये प्रकृतिवद्युहकालाः
न च वचनविरोधः प्रकृतिवदेव, प्रकृतौ हि “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या-
यजेतेति वाचनिकं कालं वचनान्तरवशादेकदेशेन योजयित्वा द्युहकाल-
त्वमेवाश्रितं, तथा विकृतावपि य इष्ट्या पशुनेत्यादिविहितकाल एकदेश
एव स्यात् द्युहकालस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वात्, वचनं त्विदं व्यवस्थानि-
वृत्त्यर्थे प्रकृतितो हि पौर्णमासीविकाराणाममावास्याविकाराणां च तदु-
देव कालव्यवस्थायां प्राप्तायामव्यवस्थार्थं य इष्ट्या पशुनेत्यादिवचनं-
सम्भवति च द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्याद्युहकालत्वमेकस्याश्चतुर्दश्यामु-
पक्रमसम्भवादतो द्युहकालाः, उच्यते “न प्रत्यक्षश्रुतः कालः सङ्कोचं
चोदकाद् व्रजेत् । सर्वाङ्गयुक्ता विकृतिः पञ्चदश्यामतो भवेत् ॥

सोमात्सान्ना-
य्यादीनामुत्कर्षा-
धिकरणम् ।

सू० सान्नाय्याग्नीषोमीयविकारा उर्द्धं सोमा-
त्यप्रकृतिवत् ॥ ७ ॥

“नासोमयाजी सचयेदाग्नेयो वै ब्राह्मण” इति वचनाभ्यां सान्ना-
य्याग्नीषोमीययोः सोमात्तरकालत्वं तद्विकाराणामप्यतिदेशात् तत्कालत्व-
मिति सहृद्भूत्वोपदिष्टवान् ॥

सोमविकाराणां दर्शपूर्ण-
मासात्पूर्वं कर्तव्यतादिकर-
णम् ।

सू० तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासा-
भ्याम् ॥ ८ ॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं चोभयमस्तीत्युक्तम्, अतः प्रकृतिवत्सोम-
विकाराणामपीष्टेः प्रागुर्ध्वं च सम्भवं मन्यते, न त्वेवं, न हीष्टेः प्राग-
नुष्ठानं सोमस्याहृत्य चोदितम् । आधानानन्तरोक्त्या तु संज्ञातं प्राक्तमर्थतः
आधानानन्तरत्वं च विकृतीनां न सिद्ध्यति । ज्योतिष्टोमोर्ध्वकालत्वात्
द्वयोश्च तदसम्भवात् । एष वाच्य प्रथमोपज्ञानामित्यनेन वचनेन ज्योति-

ष्टोमानन्तरकालत्वाद्विकृतीनां नाधानानन्तर्यं सम्भवति, एकश्चायमनन्तरकालो न द्वाभ्यां प्रकृतिविकृतिभ्यामवरोद्धुं शक्यः, प्रत्यक्षवचनात् प्रकृत्या संश्रुत इति न विकृतेः सम्भवति तदसम्भवाच्च न विकृतयः प्राग्भावमिष्टेर्लभन्ते, न चाहत्यप्रकृताविष्टेः प्राकृत्यमुक्तं यदतिदिश्येत इष्टुत्तरकालत्वं तु साक्षादुक्तं प्रकृताविति तदेव विकृतिष्वतिदिश्यते । अतः सोमविकाराणां दर्शादेः परतः क्रिया । एवं निरूपिता सम्यक् षट्प्रमाणा क्रमस्थितिः॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीपार्यसारयिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्याय आरभ्यते ॥

अधिकारन्यायः, यागादिक्रियाणां स्वर्गफलसाधनताधिकरणम् ।

सू० द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः ॥ १ ॥

“भेदादिलक्षणैरेवमनुष्ठेये निरूपिते ।

कोऽनेनाधिक्रियेतेति साम्प्रतं सम्प्रधार्यते ॥

तद्रूपोद्घातरूपेण तावदेतद्विचार्यते ।

कर्मभिः पुरुषः कर्ता किमधिक्रियते न वा” ॥

सत्यधिकारे कस्य कुत्राधिकार इति चिन्तयितुं लक्षणमारब्धव्यमिति तत्सिद्ध्यर्थमधिकारसद्भावः प्रथमं प्रतिपाद्यते “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” “चित्रया यजेत पशुकाम” इत्यादिषु किं पुरुषस्याधिकारः स्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वमस्मि न वे? इति चिन्त्यते तदर्थमिदं विचार्यते—येयं प्रत्ययोपात्ता भावना तस्यां किं धात्वर्थ एव भाव्यः प्रधानं स्वर्गादितु साधनतया गुणभूतम्? । उत काम्यमानत्वेनोपापात्तः स्वर्गादिरेव भाव्यस्तत्साधनं च धात्वर्थ? इति ततोऽप्येतद्विवेक्तव्यं योऽत्र क्रियायाः स्वर्गकामादेश्च पुरुषस्य क्रियाकर्तृरूपः सम्बन्धस्तत्र किं क्रिया प्रधानतः पुरुषो गुणतस्ततो विपरीतं वेति, यदि गुणतः पुरुषस्तस्य गुणभावं क्रियान्तेपसिद्धमनूय स्वर्गादिद्रव्यं साधनत्वेन विधीयते काम-

(१) त्वादावेतद्विचार्यते इति पा० ।

यतिश्च साधनकामनानुवादः, तदयमर्थः स्वर्गं साधनत्वेन कामयमानो यजेत-स्वर्गेण यागं कुर्यादित्यर्थः । यद्वा स्वर्गकामनैव समुद्रमनोधानवत् गुणभूतकर्तृविशेषणं सती यागाङ्गमुपदिश्यत इति द्वे^१धा पूर्वः पक्षः । अयं प्रधानतः पुरुषस्तत्तस्यात्मार्या स्वर्गादिगोचरा प्रवृत्तिः प्रत्ययेन विधीयते साधनतया च याग उपदिश्यते स्वर्गकामो यागेन कुर्यादात्मार्यां प्रवृत्तिमिति स्वर्गकामस्यात्मार्या प्रवृत्तिः स्वर्गविषयैवेति स्वर्गभावनैवानेन प्रकारेणोपदिष्टा, तदयमर्थः स्वर्गं यः प्राप्नुमिच्छति स यागेन कुर्यादभिलषितं स्वर्गश्च तस्याभिलषित इति स्वर्गं भावयेत् यागेनेत्युक्तं भवति, स्वर्गकामोदाहरणे तु प्रथमः पूर्वपक्षोपयिक्तत्वादितदमपि चिन्त्यते स्वर्गशब्दो द्रव्यवचनः प्रीतिवचनो वेति, प्रीतिवचनत्वे तु तस्याः साधनत्वासम्भवादत्यन्तानालम्बनः प्रथमः पूर्वपक्षः स्यादिति तत्र पूर्वः पक्षः ।

धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते ।

स्वर्गादेः खलु वाक्येन श्रुते वाक्यं च दुर्बलम् ॥

भूतं च स्वर्गपश्चादि द्रव्यं भाव्याय कर्मणे ।

उपदेशं न भूताय भाव्यकर्मोपदेशनम् ॥

स्वर्गशब्दश्चन्द्रनादिषु प्रयोगाद् द्रव्यवचन इति न साधनत्वासम्भवः पश्चादेस्त्वसन्दिग्धमेव द्रव्यवचनत्वम् । अथवा स्वर्गादिकामनैव यागाङ्गमिति सर्वथा याग एव भाव्या न तेनान्यत्फलमसति च फलेऽधिकाराभावादनारम्भाणीयमधिकारलक्षणम् । न चैवमफले कर्मणि कः प्रवर्तते, मा प्रवर्तिष्ट किं नः क्विन्नं, नैतावता शक्यं फलमुपगन्तुम् अफलस्य च कर्मणो धर्मत्वं न भवतीत्येतदपि भवतु तथा च “चोदानालक्षणोऽर्थो धर्म” इत्येतदपि प्रत्युद्भूतं स्यादित्येतदपि सत्यं तदधीनं च सकलं शास्त्रमिति सकलशास्त्रान्तेपेणैदमधिकरणमारब्धं विधिरपि पुरुषं प्रवर्तयति न तु फलवत्तां गमयति, न च प्रवर्तितोऽपि कश्चिदफले प्रवर्तते इति व्यर्थ एव विधिरिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

(१) त्रैधेत्यपि पाठः ।

(२) भाव्यकर्मोपदेशनमिति पा. ।

(३) प्रत्युक्तं स्यादिति पा. ।

“पदश्रुतेर्वलीयस्या विधिश्रुत्या हि भावना ।
 श्रवणद्वारा न यागादिभाव्यमालम्बितुं क्षमा ॥
 स्वर्गादिः कामनायोगात्फलत्वेनैव गम्यते ।
 स्वारस्यात्पुरुषाणां हि कामना फलगोचरा ॥”

लिङादयो विधिं भावनां चाभिदधति तेन प्रकृत्युपात्तयागसम्बन्धा-
 त्पूर्वमेव विधिसम्बन्धो भावनायाः प्रतीयते प्रवर्तनारूपश्च विधिः, प्रवृत्ति-
 रूपश्च^१ व्यापारः प्रवर्तना तद्योगिता चापुरुषार्थभाष्यायां भावनायां न
 सम्भवतीति यागातिक्रमेण पुरुषार्थस्यैव भाष्यत्वं विधिश्रुतिबलादध्यवसी-
 यते कस्य पुनरसौ प्रवर्तनारूपो व्यापारः? शब्दस्येति ब्रूमः तस्य सन्निहि-
 तत्वादित्यस्य चाप्रतीतिः, यद्यपि चास्याचेतनत्वादाज्ञादिव्यापारासम्भवः
 तथापि योऽस्य व्यापारः सम्भवति तस्यैव यथा प्रवर्तनारूपत्वं सम्पद्यते
 तथा यतितव्यम् अंशत्रयविशिष्टभावनाप्रतिपादनं चास्य व्यापारः, तत्र
 यदि भाष्यांशे पुरुषार्थे उपनीयते ततस्तत्प्रतिपादनं प्रवृत्तिहेतुर्भवति
 नान्यथा तेन शब्दकर्तृकस्यार्थप्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनारूपत्वं
 सम्पादयितुं तद्विषयभूताया भावनायाः पुरुषार्थभाष्यत्वं निश्चीयते
 स्वर्गादिश्च कामनायोगात् भाष्यतया गम्यते, भाष्यविषया हि मुख्यरूपेण
 कामना साधनेषु तु तत्सम्बन्धनिमित्ता गौणी, न चात्र गौणग्रहणे प्रमाण-
 मस्ति, तस्माद्विधिश्रुतेः कामनायोगाच्च स्वर्गपश्चादीनामेव भाष्यत्वं,
 यागश्च तत्र साधनं प्रीतिवचनः स्वर्गशब्दस्तामनभिधाय तद्विशिष्टद्रव्या-
 भिधानासम्भवात् द्रव्यस्वरूपमात्रेणा^२ प्रयोगादतः स्वर्गादिकामस्य पुरुषस्य-
 तद्भावना यागादिविशिष्टा विधीयते, यद्यपि च स्व^३ कामस्यार्थान्तरविष-
 यापि प्रवृत्तिः शेषत्वेन सम्भवति तथापि पुरुषान्तरशेषत्वस्यापि सम्भवा-
 त्स्वर्गकामस्य कशाचिन्फलान्तरमनिच्छतस्तच्छेषित्वासम्भवान्न स्वर्गकामा-
 र्थप्रवृत्तित्वेन निर्दिश्यते, यैव हि स्वर्गकामेषु शेषत्वेनानुस्यूता पुरुषान्ते-
 रभ्यश्च व्यावृत्ता स्वर्गार्था प्रवृत्तिः सैव स्वर्गकामप्रवृत्तिरेत्येवं विशेषणं

१ प्रवृत्तिहेतुश्च इति पा० ।

२ द्रव्यस्वरूपमात्रे चाप्रयोगादिति पा० ।

सहते, अतः स्वर्गकामार्थप्रवृत्त्युपदेशात्साधनत्वेनैव विहितो यागः स्वर्ग-
साधनत्वेनैव विहितो भवति फलसाधने च कर्मणि फलभागिनः पुरुषस्य
सिद्धेऽधिकार इति लक्षणमारब्धव्यम् ॥

यागादिषु मनुष्यस्यैवाधि-
काराधिकरणम् ।

सू० फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वा-
धिकारं स्यात् ॥ २ ॥

सिद्धेऽधिकारे स किमनुष्ठानसमर्थानामसमर्थानाम् अन्यवधिरपङ्क-
मूकदेवतिरश्चामपि ? किं वा समर्थानां मनुष्याणामेव ? ति संशयः, तत्र
यदि यथाधिकारमङ्गविनियोगस्ततः सर्वेषामपि, अथ यथाविनियोगमधि-
कारस्तदा समर्थानुष्ठानसमर्थानामेवेति “तत्र प्रधानवाक्येन सर्वेषामधि-
कारधीर्जायते । तद्वशेनाङ्गवाक्यानामुपवर्णनम्, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
कामो यजेतेति प्रधानवाक्येन सर्वेषां स्वर्गकामाधिकारं कर्मावगतं तदनु-
सारीणि चाङ्गवाक्यानि न तत्सङ्केचायालम्, अतश्चतुष्पत्तन्मत्याज्यावेत्त-
णविधिरचतुष्पत्तस्तु विध्यभावात्तद्रहितमेव फलसाधनम्, एवं वधिरस्य वा-
चनहीनं, मूकस्य मन्त्रोच्चारणरहितं पङ्क्तेश्च विष्णुक्रमणरहितमिति सर्व-
ेषामर्थिनामशक्याङ्गरहितकर्मनुष्ठानात्सिद्धेऽधिकारः, स्यादेवमर्थिनां, ति-
रश्चान्तु साम्प्रायिकफलकामनाऽभावात्कथमधिकाराशङ्का तेषामपि चतु-
र्दृश्यपवासादिदर्शनादस्त्येवादृष्टार्थितेति मन्यते । अत्रोच्यते “नैवाज्यावेत्त-
णादीनां पुरुषं प्रति चोदना । यतोऽसमर्थस्तच्छून्यं कर्म कृत्वाऽधिकारभाक् ॥
पुरुषमपि विधीयमानमसमर्थं प्रत्यविहितत्वादनङ्गमेवेति तद्रहितमेव
कर्माविगुणं समर्थं फलं साधयेत् “कृतुं प्रति विधिस्तेषां तादृशं तञ्च
शक्नुवत् । कृत्वा फलमवाप्नोति ततोऽन्यस्यानधिक्रिया” न हि स्वातन्त्र्येणा-
ङ्गवाक्यानि पुरुषैः सम्बन्ध्यन्ते प्रधानवाक्यशेषत्वात्तेषां, तत्प्रयुक्तेन तु
प्रधानवाक्येन तद्रङ्गेन युक्तः क्रतुः पुरुषैः संयुज्यमानोऽसमर्थानपहाय सम-
र्थान् प्रति विज्ञायते, अतोऽन्यस्य क्रतुरेव अविहितान् त्वाज्यावेत्तणमेवा-
विहितमितरञ्च विहितमिति मन्तव्यं, न च प्रधानवाक्यविरोधात्सर्वाधि-

कारनिश्चयः विशेषाभावाद्भिः सर्वाधिकारः स्यादस्ति चात्र विशेषोऽङ्गे-
पसंहारसामर्थ्यम्, अतः समर्थानामेवाधिकारः । यत्र तु प्रधानवाक्यविरोधो
यावज्जीवादौ तत्र भवत्येव यथाशक्ति प्रयोगादपि फलमिति वक्ष्यते, तदवि-
रोधे तु सर्वाङ्गयुक्तकर्मानुष्ठानादेव फलं, तिरश्चां तु प्रधानमात्रे ऽप्यसाम-
र्थ्यात् क्वचिदधिकारः, अपीणां त्वनादौ संसारे पूर्वपूर्वभृगवादिवरणसम्भ-
वात् अस्त्येवाधिकार इति, अप्युदाहरणमनादेयं, देवतानां त्वात्माद्वैशेन
त्यागासम्भवाद्विग्रहाभावाच्चाशक्तेरनधिकारः ॥

यागादिषु स्त्रीपुंसयोः स-
योरधिकाराधिकरणम् ।

सू० लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैति-
शायनः ॥ ३ ॥

इदानीं किं पुंस एवाधिकारः ? उत स्त्रिया अपी ? इति संशयः, “तत्र
पुंलिङ्गनिर्देशात्पुंस एवाधिकारिता । प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्नाविवत्ति-
तम्” विभक्त्यर्थस्य हि संख्याया गहाधिकरणे ऽविवक्षितत्वमुक्तं, लिङ्गं तु
प्रातिपदिकार्थो गहवत् विवक्षितम्” उद्देश्योऽपि फलकामोविवक्षित-
लिङ्गः पुमानेव स्यात् अद्रव्यत्वाच्च स्त्रिया द्रव्यत्यागात्मकयागानुष्ठाना-
सम्भवादननुष्ठाने चाधिकारासम्भवादनधिकारः, तथा भार्यो पुत्रश्च दा-
सश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः इति स्मरणादतः पुंस एवाधिकारः, उच्यते
“प्रकृत्यर्थो ऽपि खल्वेतदुद्देश्यस्य विशेषणं संख्या तुल्यनीतित्वाच्च विवक्षां
प्रपद्यते” गहस्तूद्देश्यत्वाद्वि विवक्षितो न प्रातिपदिकार्थत्वाल्लिङ्गं तु प्राति-
पदिकार्थोऽप्युद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितं वाक्यभेदप्रसङ्गात् अनपेक्षितप-
रिच्छेदत्वाच्चाद्विश्यमानस्य, न चायं प्रातिपदिकार्थो विभक्तिविकाराणां
टाबादीनां चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङ्गाभिधायित्वात् अतः संख्यावदवि-
वक्षितमिति स्त्रिया अप्यधिकारः, न चाद्रव्यत्वमस्याः, कर्तृनादिभिरर्जन-
सम्भवात्, पित्रादि दत्तसम्भवाच्च दायादिसम्भवात् पुत्राभावे दुहिते-
त्यादिस्मरणात् पत्याऽर्जितस्य चोभयसाधारणत्वात् “धर्मे चार्थे च कामे
च नातिचरितव्या पाण्यग्रहणात् सहत्वे कर्मसु तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरि-
ग्रहे चेत्यादिवचनात् ये यज्ञपत्नीं वद्वानित्यादिमन्त्रवर्णभ्यश्च स्पष्टः

स्त्रिया अधिकारः पत्नीशब्दस्य स्वामिवचनत्वात्, भार्या पुत्रश्चेति वचन
तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वादस्वातन्त्र्यपरं व्याख्येयम् ॥

यागे दम्पत्योः सहाधिका-
राधिकरणम् ।

सू० स्वतोऽस्तु वचनाद्वैककस्य स्यात् ॥ ४ ॥

सिद्धे द्वयोरधिकारे किं दम्पती पृथग् यजेयाता? मुत सहे? ति चि-
न्तायामाख्यातोपात्तायाः सङ्ख्यायाः गुणभूतोपादेयकर्तृगामित्वेन विवक्षित-
त्वाद्वैकैकशः प्रयोगे प्राप्ते सहेति ब्रूमः, तथा हि कर्मसमयं भवतीतरथा
वैगुण्यं स्यात् यजमानप्रयोगे पव्यवेक्षणान्वारम्भादिलोपात्तप्रयोगे च
यजमानावेक्षणदिलोपात्, न चत्विक्परिक्रमेण यजमानः पत्नी, सा च
तमुपादातुं शक्नुतः स्वामिवचनत्वात् पत्नीयजमानशब्दयोः स्वामिनश्च परि-
क्रयेणासम्पत्तेरतोऽङ्गसाकल्यालोचनया सह प्रयोगमध्यवस्यामः संसृष्टद्रव्य-
त्वाच्च तयोर्विभागप्रतिषेधाच्च न पृथग् यष्टृत्वसम्भवः परस्परसापेक्षयोरे-
वाग्नीषोमयोरिव देवनात्वं दम्पत्योः कर्तृत्वं कर्तृरूपैश्वर्यादाख्यातोपात्तै
कसङ्ख्याऽग्नीषोमौ देवतेतिवत्सहप्रयोगेऽयविरुद्धा, तस्मान्सहप्रयोगः ॥

एकस्यैव पुंस आ-
धानाधिकरणम् ।

सू० द्वाधानं च द्वियज्ञवत् ॥ ५ ॥

आधानं प्रकृत्य “तौमे वसानावग्निमादधीयाता”मिति श्रुतं तत्र
संशयः किमाधानं द्वौ पुमांसौ सस्त्रीकौ सह कुर्याताम्? उतैक? इति तत्र
“पूर्वत्राख्यातसंख्यायाः कर्तृरूपान्वयः स्थितः । तेनेह कर्तृरूपस्य भेदाद्वि-
वचनाद्भवेत् ॥ वसानाविति चौकारात् पुंश्वयं सम्प्रतीयते । द्वित्वपुंस्त्वे
हि तद्वाच्ये नियम्यते च ते मिथः ॥ यद्यपि पुंश्ववत् स्त्रीपुंसयोरपि द्वि-
वचनमौकारान्तं दृष्टं कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटाविति तथाऽप्युभयाव्य-
भिचारात्पुंस्त्वं द्वित्वं चास्याभिधेयं तयोश्चाभिहितयोरसति स्त्रीसद्वि-
तीयप्रमाणे परस्परनियमात् पुमांसावेव द्वौ गम्येते तयोश्चात्पत्तावप्राप्तेस्त-
द्विधानार्थमेवेदं वचनम् उत्पत्तिवाक्यस्य त्वाधानविधिपरत्वेनार्थवत्त्वादे-
कवचनं निर्द्वैतमात्रार्थं भविष्यति, तौमशब्दश्च टुत्तु शब्द इत्यस्मादुत्पन्नः
शब्दवत्त्वादनुवादः, मलिनत्येन तौमसादृश्याद्वा गौणस्तस्माद् द्वौ पुमांसा
वैवञ्चात्यन्तसन्निकृष्टार्थविधानात् श्रुत्यनुयहः तौमवसनसम्बन्धविधाव-

त्यन्तमनुपपन्नं स्याद् वाक्यं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते एक एव कुतः “क्षौम-
शब्दो न मुख्यस्सन् मुख्यमर्थं परित्यजेत् । नापि धात्वर्थयोगेन वर्तते ह्रु-
सम्भवात् ॥ वसनक्षौमशब्दौ च न^१ च स्यातामनर्थकौ द्वित्वमात्रविधायि-
त्वात्तस्मात् क्षौमं विधीयते ॥ तद्विधाने च पुंस्त्वत्वं विधातुं नैव शक्यते ।
उत्पत्तिवाक्यादन्यत्र नानेकार्थविधिर्यतः ॥ सचिकर्षश्च शब्दस्य धर्मो न
तदनुग्रहात् । प्रधानभूतशब्दार्थपरित्यागोऽवकल्पते ॥ कर्तृरूपस्य चैक्येऽपि
तदाधिष्ठानभेदतः । युक्तं द्विवचनं यद्वदानीषोमौ हि देवते ॥ अप्राप्तत्वात्
वसने यदा क्षौमं विधीयते । वसानावादधीयातामित्येतावनुवादकौ ॥
अनुवादो यथाप्राप्ति सा च स्त्रीपुंसयोर्द्वयोः । तेन प्राप्तिवशाच्छब्दाविमौ
तावेव वक्ष्यतः ॥ एक एव पुमांस्तस्मादादधीत सह स्त्रिया । उत्पत्ति-
वाक्ये ह्येकत्वमुपादेयं विवक्षितम् ॥

पठ्यायावदुक्ताशीर्ब्रह्मच-
र्यादावेवाधिकाराधिकरणम् ।

सू० तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यम-
तुल्यत्वात् ॥ ६ ॥

दम्पत्योः सहप्रयोगः स्थितः तत्र पव्यवेक्षत इत्यादिषु पव्येव
कर्त्री यजमानोऽन्वारभत इत्यादिषु चोपादेयस्य यजमानस्य विवक्षित-
लिङ्गत्वात् पुमानेव कर्त्ता, ये तु फलिसंस्कारावचनेनापि न व्यवस्थापितास्ते
द्वयोरपि फलित्वादावर्तन्ते, अतो न तेषु चिन्ता, यानि तु परार्थान्युपस्थाना-
नुमन्त्रणादीनि याजमानसमाख्यया यजमानकर्तृकाणि तेषु किं दम्पत्योरन्य-
तरः कर्त्ता ? उत पुमानेव ? ति चिन्त्यते तत्र “याजमान”समाख्यानं यजमानप-
दाद्वया । निष्पद्यते तथैवैतद् यजमानपदादपि ॥ तेन समाख्यानाविशेषा-
दविशिष्टं द्वयोरपि कर्तृत्वं, विद्वत्त्वाद्वा पुमानेव कुर्यादविदुषीतरा वेदा-
ध्ययनशून्यत्वात् । प्रतिषिद्धं हि तत्स्त्रियाः । यद्व्यपुनयनमष्टवर्षस्यसंस्का-
र्यत्वेनाविवक्षितलिङ्गत्वात् स्त्रिया अपि भासते अत एवाध्ययनमप्यनिर्दि-
ष्टकर्तृकत्वात्प्रकृतमुपनीतं कर्तारमाश्रयत् स्त्रिया अपि स्यादित्यधिकारः

१ तव स्यातामिति पा० ।

२ याजमानपदाख्यानमिति पा० ।

बुद्धिर्भवति तथाऽऽप्याहत्य स्त्रीणामध्ययनप्रतिषेधाद्विदुषी स्त्री न शक्ता
मन्त्रोच्चारणं कर्तुं, न च तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्या अपि विद्वत्ता सम्पाद-
यितुं शक्यते संपन्नविद्येन पुंसा तेषामनुष्ठानसिद्धेरतः पुमानेव कर्ता ॥

यामे शूद्रस्यानधि-
काराधिकरणम् ।

सू० चातुर्वर्ण्यमविशेषात् ॥ ७ ॥

क्रिमिनिहोत्रादिषु चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः ? उतापशूद्राणां
त्रयाणां ? मिति तदर्थमिदं विचार्यते किं कामश्रुतिप्रयुक्तं विद्यार्जनम् ? उत
स्वाध्यायविधिसिद्धविद्योपजीविन्यः कामश्रुतयः ? इति द्विधा चात्र पूर्वः पक्षः
एकस्तावत्स्वाध्यायाध्ययनं क्रत्वनुष्ठानज्ञानौपयिकतया विहितं क्रत्वङ्ग-
क्रतुविधिभिरेव प्रयाजादिवत्प्रयुज्यते क्रतवश्चाविशेषेण चातुर्वर्ण्यमधिकु-
र्वणाश्चतुर्णामध्ययनं प्रयुज्यते, तत्र त्रयाणां वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीते-
त्यादिभिरुपनयनसंस्कारोऽध्ययनाङ्गत्वेन विहितश्चतुर्थस्तु विध्यभावाद-
नुपनीत एवाधीत्य विद्यां लब्ध्वाऽधिक्रियत इति, द्वितीयस्तु न क्रत्वङ्ग-
मध्ययनं श्रुत्याद्यभावादत्तरयहणादिदृष्टकार्यपरम्परया वाक्यार्थज्ञानं या-
वद्गतं ज्ञानस्यानुष्ठानौपयिकत्वेन स्वयमेव फलत्वोपपत्तैस्तत्रैवाध्ययनं
स्वविधिना विनियुज्यते न तदद्वारेण क्रतौ तेनाधानमिवागन्त्यर्थं ज्ञानाङ्गं न
क्रत्वङ्गम्, अतस्तेन विनापि क्रतूनामवैगुण्यादनधीतवेद एव शूद्र उपद्रष्टृ-
वचनादनुतिष्ठन्नधिक्रियते, क्रतवो ह्यविशेषेण चतुरोऽप्यधिकुर्वाणास्त्रया-
णामध्ययनविधिसिद्धविद्यत्वाद्विद्यार्जनं न प्रयुज्यते, शूद्रस्य त्वन्यतः सिद्ध-
विद्यत्वाभावात्तदर्थनमपि प्रयुज्यते, अतो यद्यपि स्वाध्यायविधिरनिर्दिष्ट-
कर्तृकत्वात्कर्तारमपेक्षमाणः प्रकृतोपनयनसंस्कृताङ्गिमर्थं वयमाचार्यसमी-
पमानीता इत्येवं प्रयोजनमपेक्षमाणान्ब्राह्मणादीनेव कर्तृत्वेन स्वीकुर्वन्ते-
यामेवाध्ययनं विधत्ते न शूद्रस्य, तथाऽप्यसावविहितेनैवाध्ययनेनोपायान्त-
रेण वा विद्यां लब्ध्वाऽधिक्रियेतेति “सत्यमध्ययनं नाङ्गं तत्कृता त्वङ्गम-
मर्थधीः । तद्वतः क्रतवो लब्ध्वा न तुर्यस्यात्तिपन्ति ताम् ॥ क्रतुविधयोऽन्य-
थाऽनुपपत्त्या विद्यार्जनमात्तिपन्ति, यदा तु स्वाध्यायविधिविहिताध्ययनो-
पात्तविद्यान् द्विजन्मनो लभन्ते तदा तैरेव लब्धात्मानोऽनुपपत्तिव्यात्

न चतुर्थस्य विद्यामाप्तिपन्ति, यदा चैवं विहितोपायसिद्धज्ञानवत एव विधयोऽधिकुर्वन्ति तदा तदेव ज्ञानमकर्मकालोपात्तमपि अग्निवत्क्रतूनामङ्गमिति तच्छून्यस्य स्वाच्छन्द्येन विद्यामर्जयतोऽपि न सिध्यत्यधिकारः, मन्त्रवत्सु च अनधीतवेदस्य कुतोऽधिकारः कुतस्तरां चानयेरग्निसाध्येषु तस्माच्चयाणामधिकारः ॥

यागे निर्धनस्याप्यधिकाराधिकरणम् ।

सू० त्रयाणां द्रव्यसम्पन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ ८ ॥

किं त्रयाणामपि मध्ये द्रव्यवत एवाधिकारः? उताद्रव्येऽपि? कर्मार्थेन द्रव्यमर्जयित्वाऽनुतिष्ठन्नधिक्रियत इति संशये पुरुषार्थोपात्तद्रव्यवतां लाभान्नाद्रव्यस्य तद्वर्जनं क्रतुभिराक्षिप्यते, अतो विदुषामिव द्रव्यवतामधिकारः, नैतत्तुल्यं विद्या हि प्रत्यक्षविधिसिद्धा त्रयाणामिति तैरेवोपपन्नाः क्रतवो न शूद्रस्य ताक्षिपन्तीति युक्तं, द्रव्यार्जनं तु सर्वपुरुषाणां द्रव्यकार्यैरेवाक्षेप्यं तत्राविशेषात् भोजनादिवत्, क्रतूनामपि तदाक्षेपकत्वं न वार्यते, अतोऽद्रव्योऽपि द्रव्यमर्जयित्वा कुर्यात् ॥

यागेऽङ्गहीनस्याप्यधिकाराधिकरणम् ।

सू० अङ्गहीनश्च तद्धर्मा ॥ ९ ॥

अङ्गहीनोऽपि द्रव्यहीनवत्तत्प्रतिसमाधानेन कुर्यात् द्रव्यहानिर्बहिरङ्गमधिकारं व्यरौत्सीत् अङ्गहानिस्त्वन्तरङ्गं विरुणद्धीति विशेषाशङ्का, अथवा द्रव्यहीनवदङ्गहीनस्य सिद्धमेवाधिकारमुत्तरविवक्षयाऽनुवदतीत्यपौनरुक्त्यम् ॥

अचिकित्स्याङ्गवैकल्यस्य यागानधिकाराधिकरणम् ।

सू० उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् ॥ १० ॥

यस्य त्वप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं स न कथंविच्छक्रोति कर्तुमिति न काम्येष्वधिक्रियते, नित्येषु त्वाहिताग्निश्चेद्व्याशक्तिं कुर्वन्नधिक्रियत एव ॥

दर्शपूर्णमासयोः आर्षेयस्याधिकाराधिकरणम् ।

सू० अर्च्यर्षेयस्य ज्ञानं स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीत इति विधाय पुनः श्रुतम् “एकं वृणीति

द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते" इति तत्र विचारः किं दर्शपूर्णमासयोरेकार्षेयद्वार्षेययोप्यधिकारः? उत आर्षेयस्यैवेति तत्रार्षेयं वृणीत इति वरणमात्रे विहिते चतुर्णां षडादीनां च प्रतिषेधे कृते ऽर्थादेकद्वित्रिपञ्चानां प्राप्तं वरणमिति तच्छ्रवणमनुवादः । अथवाऽर्षेयं वृणीत इति सामान्यं यथा त्रीन्वृणीत इत्यनेन त्वत्पक्षे विशेष्यते तथैकं वृणीते द्वौ वृणीत इत्याभ्यामपि विशेषाभावादुभयथा द्वित्वैकत्वयोस्त्रित्वेनाविशेषादेकं द्वौ त्रीन् पञ्च वा वृणानोऽधिक्रियेतेति प्राप्ते ब्रूमः "असङ्ख्याकविधौ तावत्प्रतिषेधद्वयाश्रयात् । वाक्यद्वयं प्रसज्येत त्रीनित्येतच्च पातकम् ॥ एकद्वित्रिविधानं चेत्ततो वाक्यत्रयं भवेत् । विकल्पश्च भवेत्तस्मात् त्रित्वमेव विधीयते" ॥ एकं वृणीत इत्यादौ विध्यश्रवणादर्थवादेन विधिः कल्प्यते, तत्र यदि वरणमात्रे विहिते चतुर्णां षडादीनां च प्रतिषेधः ततः प्रतिषेधद्वयश्रवणाद्वाक्यद्वयं कल्प्यं स्यात्तदेकादिपक्षे च त्रयाणामपि भावात् त्रीनिति नित्यश्रवणमुपसृज्येत, अथैकादिभिः सर्वैर्विशेष्येत तथाऽपि सङ्ख्यात्रयविधानाय वाक्यत्रयं कल्प्यं त्रित्वस्य च पातकत्वं तदवस्यमेव त्रित्वमात्रविधौ त्वेकार्थविधानादेकवाक्यत्वं तदन्तर्गतत्वाच्च द्वित्वैकत्वश्रवणं नित्यानुवादः, चतुरादिप्रतिषेधश्चानुवाद एव, तस्मान्त्रित्वविशिष्टवरणविधानादेकवाक्यत्वं तदुपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारः ॥

रथकारन्यायश्चेत् एवेति
चतुर्णातिरिक्तस्य रथकार-
स्याधानाधिकरणम् ।

सू० वचनादर्थकारस्याधानस्य सर्वशेष-
त्वात् ॥ १२ ॥

"वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत यीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः" इति विधाय श्रूयते "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीते"ति किं ब्राह्मणादीनामेव रथकरणे निमित्ते वर्षाभिधानं? मुत रथकारसंज्ञस्यावान्तरवर्णस्याधानान्तरविधानं? मिति संशये द्विजानां विद्वत्त्वात्कालमात्रविधानेन लाघवात्तिषामिव कालविधिर्नाविदुषोऽवान्तरवर्णस्य विशिष्टाधानविधानमिति प्राप्ते "रूढिबलेन योगब्राम्हणाद्वचनबलाच्चाविदुषोऽप्यधिकारप्रतीतिरविधा-

नात् ऋभूणां त्वेति च मन्त्रवर्णात् ऋभूसौधन्वानपर्यायस्यावान्तरवर्णस्य
रथकारस्येदमाधानं विधीयते ॥

निषादस्यपतिन्यायः । त्रै
वर्णिकभिन्नस्य निषादस्य रौ-
द्रयागेऽधिकाराधिकरणम् ।

सू० स्यपतिर्निषादः स्याच्छब्दसाम-
थ्यात् ॥ १३ ॥

“ऐन्द्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपे”दिति प्रकृत्य श्रुतम् ‘एतया निषास्यपतिं
याजये’दिति तत्र संशयः किं द्विजातिरेव यो निषादानामाधिपत्यं
करोति तस्यात्राधिकारः षष्ठीसमास एवायम् ? उत निषाद एव स्यपति-
स्तस्य, कर्मधारयश्चायमिति तत्र “पतद्रुयेऽपि शब्देऽयं योगादेव प्रवर्तते ।
तत्र षष्ठीसमासत्वेऽपि विदुषः स्यादधिक्रिया । आहिताग्नेश्च यदि तु
कर्मधारय इष्यते । अनाहिताग्नेरुक्तस्य प्रपञ्चेताधिकारिता । तेन षष्ठीस-
मासोऽयमिति प्राप्तेऽभिधीयते । निषादपदमेवं तु स्यपतौ लक्षणां व्रजेत् ।
न हि षष्ठी श्रुता येन न तत्सम्बन्धी विधिर्भवेत् । निषादपदमेवातः
पृष्ठये लक्षयेद्विदम् । कर्मधारयपक्षे तु न काचिदपि लक्षणा । निषाद एव
स्यपतिरतः श्रुत्या प्रतीयते तेन श्रुतिबलादज्ञो ऽनाहिताग्निश्च सत्रपि
निषाद एव स्यपतिः कर्मण्यत्राधिकारभाक् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः
फलसम्बन्धाधिकरणम् ।

सू० पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्तस्य तस्या-
धिकारः स्यात् ॥ १ ॥

अनेककर्तृकेषु कर्मसु “ऋद्धिकामाः सत्रमासीरत्रि”त्यादिषु किमे-
कैकस्य कृत्त्वं फलं भवति अतश्च प्रत्येकं कृत्स्नफलकामनामधिकारः ? उत
समुदायस्य कृत्त्वं फलं प्रत्येकं तु फलावयवः ततश्च फलावयवकामानाम-
धिकार इति संशयः, तत्र “समुदायस्य कर्तृत्वात् तस्य कृत्स्नफलान्वयः
फलावयवयोगः स्यात्प्रत्येकं समुदायिनाम् ॥ यद्यपि कामपदे बहुत्व-

मुद्देश्यपरत्वादविवक्षितमिति कामिनः प्रधानभूतामुद्दिश्य गुणत्वेन विधी-
यमानं कर्म प्रतिप्रधानावृत्तेरेकैकस्य स्वफलं साधयतीति प्रतिभाति तथा
ऽप्याख्यातोपात्तस्य कर्तृबहुत्वस्यापरितनाधिकरणन्यायेन विवक्षितत्वा-
त्संहत्यकामिभिः कर्तव्यं, न चैकस्मिन्कर्मणि बहूनां प्रत्येकं कर्तृत्वं सम्भ-
वति एकेन कृतेन परस्य कर्तृत्वायोगात्, अतः समुदितानां व्यासज्यकर्तृत्वं
कर्तृगामि च फलम् । अतस्तदपि समुदायस्यैव तदंशन्तु समुदायिनः
प्राप्नुवन्तीत्यवयवक्रामानामधिकार इति प्राप्तेऽभिधीयते “समुदायस्य
कर्तृत्वं यद्यपि स्यात्तथाऽपि तु प्रत्येकमधिकारित्वात्तथैव फलमाप्नुयुः ॥
यद्यथाऽवगम्यते तत्तथैवाङ्गीकर्तव्यम् इह चाधिकारावस्थायां साहित्यस्या-
विवक्षितत्वात्प्रत्येकमधिकारः प्रतीयते, कर्तृत्वं च संहतानामतः संहत्यप्र-
युक्तं कर्म प्रत्येकं फलं साधयतीति स्वीकर्तव्यं, न चैवप्रत्यक्षाकर्तृगा-
मित्वं तेष्विव व्यासज्यवृत्ति कर्तृत्वं प्रत्येकवृत्ति फलमिति प्रकारभेदमात्रं
कर्तृत्वमपि चैतेषां प्रत्येकमवगम्यते “कर्तृगामि बहुत्वं हि द्रव्यगाम्यन्यथा
भवेत् ॥ कर्तृबहुत्वं साक्षादभिधीयते न कर्त्राश्रयद्रव्यबहुत्वं व्यासज्य-
वर्तिनि च कर्तृत्वेन कर्तृणां बहुत्वं स्यात् किन्तु द्रव्यमात्रस्य तत्र कर्तृ-
बहुत्वाभिधानमनञ्जसं स्यात्सम्भवति च सर्वेषां प्रत्येकं युगपत् कर्तृत्वं,
पर्याये हि विरोधः स्यात्, एकेन कृते परस्य कर्तृत्वायोगात् न यौगपद्येन
तस्मात्प्रत्येकमधिकारिणः ॥

दर्शादौ कर्त्रेक्यनियमाधि-
करणम् ।

सू० प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयो-
गे स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासादिषु किमेको द्वौ बहवो वा कर्तारः ? उत एक एव ? इति
संशयः, तदर्थं च क्रियाख्यातोपात्ता कर्तृसङ्ख्या विवक्षिता ? नेति चिन्त्यते
“तत्र फलार्थिनं समुद्दिश्य कर्मणामुपदेशनात् । उद्देश्यगामिनी सङ्ख्या यह-
वच विवक्षिता ॥ स्यान्मतं यद्यपि कामपदगता सङ्ख्या उद्देश्यगतत्वात्-
नूतलिङ्गवत् यदैकत्ववत्त्वाविवक्षिता तथाऽप्याख्यातोपात्ता सङ्ख्या विधी-
यमानक्रियाऽऽतिष्ठगुणभूतकर्तृगामित्वाद्विवक्षितेति तदसत् अविधेय

त्वात् क्रियायाः यागेन स्वर्गं प्राप्नुयादित्येतावदुच्यते नानुष्ठानं न त्वर्थ-
प्राप्तं, स्वर्गप्राप्तौ च पुंसः प्रधानत्वादविवक्षिता सङ्ख्या, यदि स्वर्गं कुर्या-
दित्युच्येत तदा अन्यस्यापि स्वर्गः स्यात् न कर्तुः, यद्यपि स्वर्गं कुर्यादि-
त्युच्यते तथाऽप्यविधेयैव क्रिया, यो हि यदिच्छति स तत्करोतीत्येवं
फलकामस्य फलविषया क्रिया प्राप्तैव तां प्रत्ययेनानुष्ट प्रकृत्यर्थोयागादिः
करणं विधीयते, प्रत्ययार्थश्च कर्तृसङ्ख्या तेनासावनुवाद्यगतत्वादविव-
क्षिता, न ह्येकेन प्रत्ययेन फलकामस्य रागप्राप्तां फलभावनामुद्दिशता
कर्तृसङ्ख्या भावनां यागं वा प्रत्युपादातुं शक्यते वैरूप्यप्रसङ्गात् । अथ
मतं यद्यपि फलक्रिया प्राप्तैव तथाऽपि यागक्रियाया अप्राप्तत्वेन विधे-
यत्वात्तद्विशेषणभूता सङ्ख्या विधेयगतत्वादविवक्षितेति तदप्युक्तं यद्यपि
यागानुरक्ता क्रिया न प्राप्ता तथाऽपि क्रियास्वरूपं तावत्प्राप्तमेव तत्र
विशिष्टक्रियाविषयोऽपि विधिः श्रूयमाणः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन यागानुरा-
गमात्रपरो भवति, न हि फलक्रियातः क्रियान्तरं यागेनानुरज्यते, सा चे-
त्प्राप्तैव तद्विशेषणं च सङ्ख्या न साक्षाद्यागगता प्रत्ययार्थत्वात् तस्मादवि-
वक्षितेति । अत्राभिधीयते “रागप्राप्ता फलप्राप्तिर्न सा शब्देन द्योयते ।
प्रत्ययश्च क्रियावाची न प्राप्तिं प्रतिपादयेत् ॥” प्रतियहविशेषाच्च नाकर्तुः
फलसङ्गतिः । विधेश्चैवमतोऽन्यस्य न फलप्राप्तिसम्भवः ॥ स्वर्गादिका-
ममुद्दिश्य क्रियैवेह विधीयते । यागादियुक्त्या सङ्ख्या च तद्गतत्वादविव-
क्षिता ॥ फलक्रियानियोगेन न हि पुंसां फलार्थिनाम् । रागप्राप्ता यतो
नैषा शब्देन तु विधीयते ॥ अर्थिपदेन तावदर्थितामात्रमुच्यते न प्रवृत्ति-
राख्यातमपि यच्छब्दाद्गुणबन्धाभावात् यागादिविशिष्टभावनाविधिपर-
मेव स्वरसादवगम्यते, ततश्च स्वर्गो मे स्यादित्येवं यः कामयते स तं
यागेन भावयेदिति भावनैव सर्वविशेषणविशिष्टा फलोपायत्वेन कामिना
विधीयते, न चावश्यमर्थिनस्तद्विषया प्रवृत्तिः प्राप्ता येन तदुलात्तत उत्ता-
र्यं विधिर्यागाद्यनुरागमात्रपरत्वेनैव व्यवस्थाप्येत, न च फलकामः प्राप्ति-

चनादिदं जानाति प्रवृत्तस्य मे स्वर्गः सिद्ध्यति न त्वप्रवृत्तस्य दैवात्कारणान्तराद्वेति तदज्ञानात्स्वर्गप्राप्तिमभिलषंस्तद्विषयप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्मध्यस्य उदास्ते, यदा तु वचनमस्य यागादिविशिष्टं व्यापारं विद्यते तदा तस्येप्सितोपायतां विधिप्रामाण्यादवगम्य तत्र प्रवर्तते तस्माद्विधेयैव भावना यागादिविशिष्टा सङ्ख्या च तद्विशेषणमिति विवक्षितैव, लिङ्गं तु कामपदगतमुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितमिति विशेषः । ये तु स्वर्गकामस्यानुष्ठानमनूद्य यागस्तस्योपायत्वेन विधीयते वेदैवासौ मयैवैतत्कर्तव्यमिति “स्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषाः सदा” इत्यादिभाष्यवार्तिकयथाश्रुतग्रहणात् भावनाया अविधानमाहुस्तेषामनूद्यमानविशेषणस्याविवक्षितत्वाद्विदमधिकरणं विरुध्यते, सर्ववाक्येषु च क्रियामविधाय गुणमात्रविधानात् चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येतेत्येवमनेकगुणविधानं क्वचिदपि न स्यात्, ततश्च रेवतीषु चारवन्तीयं कृत्वा पशुकामोपजेतेत्यादिषु प्राप्तभावनाद्वेसेन यागस्य रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धस्य च विधानात् गुणविधिपक्षवद् वाक्यभेदः स्यात्, न च यागविशेषत्वं गुणानां येन तस्यैकस्य विशिष्टस्य विधानाद्वाक्यभेदः परिह्रियेत सर्वेषां भावनागामित्वात्, यथोक्तं धात्वर्थकारकाणामरुणैकहायन्यादिवत्परस्पररेणासम्बन्ध भावनासम्बद्धानामुत्तरकालं परस्पररोपकारित्वमिति सप्तमनवमादयोर्वक्ष्यतीति, तस्माद्भावनाविधिकृतमेवानेकगुणविधानं प्रस्तुतं चाधिकरणं समर्थनीयं यथाह यदा हि भावनारूढं विधित्वं भावनार्थत्वेनैव गृह्यते तदार्याद्विशेषणविधौ सत्यवाक्यभेदः, यदा तु तद्विशेषणार्थं तदाऽनेकविशेषणयोगे सति यदर्थं विधित्वं तस्यैवैकस्य विधानं नेतरस्येति वाक्यभेदः स्यादिति अल्पं चेदमुच्यते सर्वत्र भावनाविध्यभिधानात्तस्माद्वेदैवासौ मयैतत्कर्तव्यं स्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषाः सदेत्यादिभाष्यस्वरूपप्राप्त्यभिप्रायं न भावनाभिप्रायमिति व्याख्येयम् । अतो भावनायाविधेयत्वात्तद्विशेषणभूता कर्तृसङ्ख्यापादेयगतत्वाद्विवक्षितेति सिद्धम् ॥

आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि
समाप्तिं नियमाधिकरणम् ।

सू० प्रक्रमात्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानि-
मित्तत्वात् ॥ ३ ॥

काम्यकर्मकामार्थेन प्रक्रान्तं वीतायां फलेच्छायाम् अवाप्ते वा फले किं नियोगतः समापनीयं नेति चिन्त्यते “तत्राभीप्सितसिद्ध्यर्थं साधनेषु प्रवर्तते । मिद्वे तस्मिंस्तद्विच्छायां वीतायां किं प्रवर्तते ॥ यदि मन्येत न फलार्थे कर्म किन्तु फलकामनायां निमित्ते कर्मैव कर्तव्यं, तस्य हि भाव्यता पदश्रुत्यैवावगम्यते वाक्यात्कामस्य तच्च दुर्बलं न चोपक्रममात्रेण चोदितं कृतं भवति समाप्तेः शास्त्रार्थत्वात्, न च पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या नित्यानित्यसंयोगविरोधः काम्यानां नित्यत्वाभावात् अतः कामे निष्पन्ने निवृत्तेऽपि तन्निमित्तं कर्म कर्तव्यमिति, तैतदेवं न ह्यपुरुषार्थं कर्म भाव्यं भवतीत्युक्तं, न च फलान्तरं कल्पयितुं शक्यं श्रुत-
हान्यश्रुतकल्पनयोरन्याय्यत्वात्, शिष्टविगर्हणन्तु अनृतवादभ्रान्तिः निमित्तं न च परमार्थेतेऽनृतमस्ति शास्त्रार्थस्य सङ्कल्पितत्वाच्चिन्तायां च कामना-
यामशास्त्रार्थत्वात्तस्मादसमापनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः “न हि सम्भावनामा-
त्राद्भ्रान्तिः कल्पयितुं क्षमा । सर्वस्मृतिषु तुल्यत्वादप्रामाण्यप्रसज्जनात्
तथा च निन्दावचनं प्रायश्चित्तं च युज्यते, तस्मात्क्रतुमुपक्रान्तं नियोगेन
समापयेत्, तैत्तिरीया हि समापनन्ति “देवताभ्यो वा एष आवृश्यते यो
यस्य इत्युक्त्वा न यजेत त्रैधातवीयेन यजेत न देवताभ्य आवृश्यते” इति ।

आरब्धलौकिककर्मणः समा-
प्तेरनियमाधिकरणम् ।

सू० लोके कर्माणि वेदवत् ततोऽधि-
पुरुषज्ञानम् ॥ ४ ॥

यद्यहकर्मदि प्रक्रान्तं किमवश्यं समाप्यं नेति संशये तेषामपि शास्त्रीयत्वात् विहितमुपक्रान्तं नियमेन समापनीयमिति श्रुतिकल्पनाद्दे-
वताभ्यो वा एष आवृश्यते इति देवताश्रयव्यापारमात्रस्य अवश्यसमा-
पनीयत्वावगमात् यहादीनामपि प्रक्रान्तानामावश्यकं समापनमिति
प्राप्तेऽभिधीयते “अशास्त्रादेव हि प्राप्तिर्दृष्टार्थेषु यहादिषु । तेन शास्त्रं न
कल्प्येत पुरुषार्था हि देवता पुरुषार्था हि देवता यद्यहप्रदेशेषु निवेश्यते
न तु यद्यहकर्मदेवताश्रयं तस्मात् समापननियमः ॥

कलञ्जन्यायः प्रतिषिद्धक-
र्मणामनुष्ठाने अनिष्टापाता-
धिकरणम् ।

सू० प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात् क्रिया स्या-
त्यतिषिद्धानां विभक्तत्वादकर्म-
णाम् ॥ ५ ॥

“न कलञ्जम्भक्षये”दित्येवमादिषु संशयः किं प्रजापतिव्रतवत्पर्युदा-
दासाश्रयणेनाभक्षणं भक्षणभावसङ्कल्पः कल्प्यफलो विश्वजिदादिवद् वि-
धीयते? उत भक्षणं प्रतिषिध्यते? प्रत्यवायपरिहारायेति यदि नञ्विशिष्टं
भक्षणं विधिना सम्बध्यते ततः पर्युदासः । अथ नञ्विधयोः सम्बन्धस्ततः
प्रतिषेधः, तत्र “भक्षणव्यवधानेन नञ्विधोर्नास्ति सङ्गतिः । भक्षणन्तु
नञा युक्तमव्यवायाद्विधीयते ॥ श्रुत्या च विधिसम्बन्धो भक्षणस्य नञः
पुनः पदान्तरत्वाद्वाक्येन श्रुतेर्वाक्यं च दुर्बलम् । तस्माद्भक्षणमेव नञा
युक्तं विधीयते । तत्र भक्षणभावोऽननुष्ठेयत्वादविधेय इति तद्वेतुः
सङ्कल्पो विधीयते, स चाश्रुतफलः कल्प्येन फलेन सम्बध्यते अतः फलका-
माधिकारमेवंजातीयकमिति निष्क्रामानां याथाकाम्यम्, अत्रैवाच्यते “नञ-
भक्षयत्येवित्तु स्वार्थहानिः प्रसज्यते । सङ्कल्पनक्षणा ह्यत्र श्रुतेरत्यन्तबा-
धनम् ॥ मत्पक्षे पुनः प्रत्यासत्तिमात्रबाधनं, न वा तदपि, किं तर्हि भक्ष-
येदिति पदं परिपूर्णं नञा सम्बध्यते भक्षयेचेति, भक्षयेदिति च भक्षणभा-
वनायां प्रवर्तना गम्यते नञा सम्बद्धेन विधिना तद्विपरीतनिवर्तनाप्रतीतिः
निवर्तना च निवृत्तिफलो व्यापारः, न च प्रेक्षापूर्वकारी पुरुषो रागतः
प्रवर्तमानो ऽसति प्रत्यवायफलत्वे निवर्तयितुं शक्यते इति श्रुतनिवर्तना-
न्यथानुपपत्त्या विषयीभूतभक्षणव्यापारस्य प्रत्यवायपरत्वं कल्प्यते, अत-
स्तत्परिहाराय सर्वेषामेवंजातीयकं वर्जयितव्यम् । ये तु नञर्थविषयस्य
नियोगस्य भक्षणे प्रवृत्तस्य नियोज्यस्य लब्धत्वात् न प्रत्यवायकल्पना
प्रमाणवतीत्याहुस्ते श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणत्वोपपादनाच्चिरस्ताः । किञ्च
भक्षणं नञर्थविशेषणत्वेनोत्तीर्णं न नियोज्यविशेषणम् आख्यातेन कर्तुर-
नभिधानात् उभयविशेषणत्वे वाच्यत्तिप्रसङ्गात् । ननु न ब्रूमः श्रुत्या नियो-
ज्यविशेषणत्वं नञर्थविशेषणस्यैवार्थो नियोज्यविशेषणतामाचक्ष्महे भक्षण-

प्रवृत्त एव हि तदभावे नियोक्तुं शक्यते नान्यः सत्यमेवं तथापि न नियोज्यविशेषणत्वे भक्षणस्य प्रमाणमस्ति यदि ह्येतावतैव नियोज्यविशेषणत्वमाश्रीयते ततः सर्वत्र जीवनं शक्तिश्च नियोज्यविशेषणे स्यातां, ततश्च तदवच्छिन्नस्य नियोज्यस्य लब्धत्वाद्विश्वजिदादौ स्वर्गकामादेरकल्पनं स्यात्, तत्र यत्किञ्चित्केन चिदुच्यते प्रयुक्तिलाघवाय फलकल्पनमिति तत्रिषेधाधिकारेष्वपि समानमित्यास्तां तावत् ॥

गुह्यनुगमनादीनामुपनयनो-
त्तरकालकर्तव्यताधिकरणम् ।

सू० तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन
प्रवर्तेरन् ॥ ६ ॥

स्मार्ता यमनियमाः प्राङ्मुखोभुञ्जीत उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादित्येवमादयः किं जननप्रभृति प्रवर्तन्ते जातो यदा शक्रुषात्तदेत्यर्थः ? उतोपनयनप्रभृती ? ति संशयेऽनग्निसाध्यत्वादमन्त्रसाध्यत्वाच्चैषां शक्तमात्राधिकारत्वे प्राप्ते ब्रूमः उपनयनप्रभृति स्युरिति कुतः स्मरणात् स्मरन्तिहि उपनयनादिर्नियम इति तस्मादुपनीताधिकारः ॥

अग्निहोत्रन्यायः । अग्निहो-
त्रादियावज्जीवकर्मणां स्व-
कालकर्तव्यताधिकरणम् ।

सू० अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्था
विधीयते ॥ ७ ॥

“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजे-
तेति श्रूयते तत्र संशयः किं सातत्येनानुष्ठानम् ? उत सायं प्रातरग्निहोत्रं
पौर्णमास्यमावास्यायोश्च दर्शपूर्णमासाविति संशयः तत्र जीवने निमित्ते
कर्मविधानात्रैमित्तिके चासम्भाविताङ्गत्यागेऽप्यवैगुण्यात्कालस्य चाङ्गत्वा-
त्तल्लोपेन सन्ततानुष्ठानं न्याय्यमिति प्राप्ते ब्रूमः “अङ्गत्वेऽपि च कालस्य
न त्यागोऽन्याङ्गवत्कुतः । अनुपादेयरूपत्वात्तस्मिन्कर्मविधिर्यतः ॥ यद्वि-
प्रयोगविधिवशादुपादेयं तद्वि यथाशक्तीत्युपबध्यते कालस्य पुनरनुपादेयत्वा-
देषा हि । तत्र वचनव्यक्तिरस्मिन्काले प्राप्ते कर्मकर्तव्यमिति ततश्चार्था-
त्तत्कालमेव जीवनं निमित्तमिति न कालान्तरानुष्ठानमेतेनाग्निविद्ये व्या-
ख्याते, तयोरप्यध्ययनाधानविधिसिद्धयोः स्वीकरणात्प्रयोगविधिनाऽननु-

ष्ठाप्यत्वादेष्टा वचनव्यक्तिरग्निमान् विद्वान्श्चाधिक्रियेतेति प्रत्यक्षमेव विद्या-
वतोऽधिकारश्रवणं “य एवं विद्वानग्निहोत्रमिति सर्वत्र श्रवणात्तस्मात्काले
प्राप्ते विदुषोऽग्निमतश्चाङ्गान्तराणि यथासम्भावमुपसंहृत्यानुष्ठानम् ॥

अग्निहोत्रादिकर्मणां
स्वकालावृत्या आवृत्य-
धिकरणम् ।

सू० तेषामैतत्तिकत्वादागमेन प्रव-
र्तत ॥ ८ ॥

यदि कालशास्त्रानुरोधेन निमित्तसंकोचस्ततः कालशास्त्रस्य सक्र-
दनुष्ठानेन सम्पादितत्वात्तदुशेन सक्रदेव सायंप्रातःकालयोः पौर्णमास्य-
मावास्ययोश्च कृतः शास्त्रार्थ इति न पुनः पुनरनुष्ठानं स्यात्, मैवं न हि
कालशास्त्रवशाज्जीवनस्य निमित्तत्वं हीयते किन्तु तत्कालीनमेव जीवनं
न कालान्तरीयमित्येतावत्, ततश्च तादृशस्यैव जीवनस्य पुनः पुनरा-
वृत्तौ शास्त्रमपि पुनः पुनर्नैमित्तिके पुरुषं नियुक्ते अतो निमित्तावृत्तावा-
वृत्तिर्नैमित्तिकानाम् ॥

दर्शदो भेदाद्यावृत्या
होमावृत्यधिकरणम् ।

सू० तथाऽन्तःक्रतुसंयुक्तानि ॥ ९ ॥

युक्तं नैमित्तिकेषु पुरुषार्थेषु निमित्तावृत्तावावृत्तिरिति, तत्र प्रत्या-
वृत्तिफलमन्यदन्यच्च निष्पत्स्यते क्रत्वर्थेषु तु भेदेन होमादिषु क्रतूपकारस्यैव
साध्यत्वात्सकृत्कृतेनैव तत्सिद्धिरेकस्मिन्प्रयोगे भेदानावृत्तावपि न होमावृ-
त्तिरिति विशेषं मन्यमानस्योत्तरं क्रत्वर्थेष्वपि शास्त्रेण निमित्तावृत्तावावृ-
त्त्यवगमादावृत्तौ निमित्तस्यावृत्तेनैव होमेन सगुणः क्रतुः स्वफलाय पर्या-
प्नोतीति कल्पनादिषामपि निमित्तावृत्तावावृत्तिः ॥

गुर्वनुगमनादीनां प्रतिनि-
मित्तमावृत्यधिकरणम् ।

सू० आचाराङ्गह्यमाणेषु तथा स्यात्
पुरुषार्थत्वात् ॥ १० ॥

गुर्वनुगमनादीनामाचारप्रमाणकानां गुर्वनुगमनादिनिमित्तकानां किं
निमित्तावृत्तावावृत्तिः स्याच्चेति संशये तत्र दृष्टार्था ह्येते अनुगमनाभ्युत्था-

१ क्रतुप्रयुक्तानि इति पाठान्तरम् ।

नाभिवादनादिभिः प्रीतो गुरुः सम्यग् विद्यां ददातीति तत्र यथाऽनु-
ष्ठिते प्रीतिर्भवति तथा कर्तव्यं सकृदसकृदा न त्ववश्यमावर्तनीयमिति
प्राप्तेऽभिधीयते “दृष्टार्थेष्वपि नियमादृष्टाभ्युपगमात्तस्य च शास्त्रप्रमाण-
कत्वात्तद्वशेन निमित्तावृत्तावृत्तिः ॥

ब्रह्मचरविशाम्नात्रयापा-
करणस्य नित्यताधिकरणम् ।

सू० ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजसृण-
वाक्येन संयोगात् ॥ ११ ॥

“सोमेन यजेत” “स्वाध्यायमधीयीत” “प्रजामुत्पादये” इति श्रुतं
सोमविद्याप्रजं किं नित्यं? मुतानित्यं? मिति संशयः तत्र यावज्जीवादि
तुल्यनिर्द्वैशाभावात् ज्योतिष्ठीमेन स्वर्गकामो यजेतेति च फलश्रवणादुसन्ते
वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति चास्य कालविधिपरत्वादध्ययनप्रजयोस्तु विश्व-
जिदुत्स्वर्गकल्पनात्सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाम इत्येवमादीनां चोपनयनगतानां
फलानामुपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वेन स्वयम्फलानपेतत्वादध्ययनफलत्वमेव
न्याय्यम् । अतः फलकामाधिकारत्वमेवैषामिति प्राप्तेऽभिधीयते नित्यानीति
कुतः “वीक्षायुक्तो वसन्तो हि निमित्तत्वेन गम्यते । यावदुसन्तं नियमः
सोमस्यातोऽवगम्यते ॥ यावदुसन्तमभ्यासः काम्यस्यैवाथ वोदते यजेतेति
पदेनैवं प्राप्नोत्यभ्यासलक्षणा ॥ तस्मादुसन्ते निमित्ते विधानादागत आगते
वसन्ते नियमेन सोमः कर्तव्य इति नित्यः, अध्ययनमप्यश्रुतफलमन्तर्यह-
णादिना क्रमेण धर्माधर्मवबोधफलत्वात्तस्य चावश्यकत्वादावश्यकं ब्रह्म-
वर्चसादिकं त्वध्ययनाङ्गभूतापनयनाश्रितसप्तवर्षादिगुणफलत्वादध्ययन-
फलमनाशङ्कनीयमेव, प्रजोत्पादनमपि अमृतानृणत्वफलश्रवणादनु “त्पादय
तथा सुतानधोगच्छती”ति प्रत्यवायस्मरणान्नित्यमेव सोमविद्याप्रजम्,
ऋणश्रुतिरपि सोमादीनामावश्यकत्वं दर्शयति, न च तत्र ब्राह्मणश्रवणा-
त्तद्विषयमेवावश्यकत्वं विधिवाक्येषु विशेषाश्रवणात् ब्राह्मणग्रहणस्यो-
पलक्षणार्थत्वादतस्त्रयाणामप्यावश्याः सोमादयः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

अथ नित्ये यथाशक्त्यङ्गानुष्ठाना-
धिकरणम् ।

सू० सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्त-
थाभूतोपदेशात् ॥ १ ॥

“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” यावज्जीवं “दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” “वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति किमत्र सर्वाङ्गोपसंहारेणैवाधिकारः ? उत यदा यावन्त्यङ्गानि शक्नात्युपसंहर्तुं तदा तावद्विरूपेण प्रधानं कुर्वन्नधिक्रियेते ? ति संशयः तत्र “समुच्चितानामङ्गानामित्यम्भावेन सङ्ग्रहः । सर्वाङ्गयुक्तमेवातः प्रधानं फलसाधनं” न चाफलसाधनेऽधिकारोऽस्ति अतो न हीनाङ्गस्य प्रयोगः उच्यते “नैमित्तिकं नियोगेन कर्तव्यमवगम्यते । निमित्तेन ततोऽशक्यहानेनापि प्रयुज्यते ॥ यावच्छब्दोपबद्धं हि जीवनं धातुसम्बन्धविहितेन णमुलप्रत्ययेन सम्बन्धान्तरासम्भवाच्चिमित्तत्वेन यागानुरक्तभावनां प्रत्यवगम्यते दर्शपूर्णमासविशेषितश्च यजिः कालयोगिनामाग्नेयादीनामेव वाचकोनाङ्गानां निमित्तस्य चैतद्रूपं यत्तस्मिन्सति नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यम्, अतः प्रधानानुरक्ता भावना स्ववाक्यश्रुतनिमित्तवशप्राप्तवाश्यकत्वानुरोधेन यथासम्भवमङ्गानि गृह्णाति तावतैव शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति यथाशक्ति प्रयोगेणैवाधिकारः, स चायं न्यायस्तन्त्रत्वे न्यायरत्नमालायां च प्रपञ्चितस्तीर्थान्तरं च निराकृतमित्युपरम्यते ॥

अङ्गवैकल्ये काम्यस्य
निष्फलत्वाधिकरणम् ।

सू० काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥ २ ॥

काम्यानि कर्माण्येन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेदित्यादीन्युदाहरणं प्रकृतावपि काम्यः प्रयोगः उदाहरणमेव, तत्रापि किं यथाशक्ति प्रयोगेणाप्यधिकारः ? उत सर्वाङ्गोपसंहारेणैव ? ति विचारः तत्रासत्यपि निमित्ते प्रजाकामादिशब्दैरविशेषप्रतीतिरसमर्थानामप्यधिकार इति स्थितेऽपि तिर्यगधिकरणे पूर्वाधिकरणोपजनिताङ्गलोपकालुष्यबुद्धिः काम्येष्वपि लोपं मन्यते

अत्रोच्यते प्रजाकामादिशब्दाः समर्थेऽप्यविरुद्धाः, न च कामना निमित्तं येनावश्यकत्वं शाब्दं स्यात् अङ्गानि तु शाब्दानि न शक्यन्ते बाधितुं नैमित्तिके पुनः शाब्दमावश्यकत्वं प्रधानस्येति तदविरोधेनाङ्गानि यथाशक्ति गृह्यन्त इति विशेषः ॥

द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदाधिकरणम् ।

सू० क्रियाणामाश्रयत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् ॥ ३ ॥

अतः परमतिप्रसङ्गनिराकरणेन नैमित्तिके स्थापितस्य यथाशक्ति प्रयोगस्य शेषत्वेन प्रतिनिधिविचाराः प्रस्तोष्यन्ते तदुपोद्घातत्वेन त्विदं चिन्त्यते किं दर्शपूर्णमासादिषु नीवारादिद्रव्यान्तरं क्रियमाणं कर्मान्तरत्वमापादयति? उत द्रव्यान्तरेऽपि तदेव कर्म? ति यद्यन्यत्ततो न प्रतिनिधिरथ तदेव तदा द्रव्यान्तरं प्रतिनिधाय प्रयोक्तव्यं कर्म तत्र “द्रव्यस्यैव क्रिया नाम रूपं नार्थान्तरं ततः । तदात्मनश्च तद्भेदे न भवेद्विचिता कथम् उच्यते “तदाऽऽत्मनोऽपि त्वस्त्येव व्यतिरेकः क्रियानपि । जातिवद्गुणवच्चातस्तद्भेदेऽपि न भिद्यते” क्रियापि जात्यादिवद्भेदवत्तादिभेदेऽपि चलति यजति दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठतीत्येवमेकबुद्धिवेदनीया न भेदं प्रतिपद्यते न ह्यत्यन्ताभिन्नत्वं द्रव्यात् क्रियायाः येन तद्भेदाद्वेदः स्यात्, भेदेऽपि त्वस्त्येवानेकान्ताभ्युपगमात् अतो द्रव्यान्तरेऽपि क्रियाभेदाभावात्सिद्धः प्रतिनिधिः ॥

नित्यकर्मणोऽनित्यप्रारब्धकर्मणश्च द्रव्यापचारे प्रतिनिधिना समापनाधिकरणम् ।

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावेऽनागमोऽन्यस्याशिष्टत्वात् ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतद्रव्यापचारे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधाय प्रयोगः कर्तव्यो नेति विचारे न कर्तव्य इत्याह सर्वशक्त्यधिकरणे अशक्याङ्गत्याग उक्तः, न पुनरङ्गान्तरागमः, न च द्रव्यान्तरागमे प्रमाणमस्ति कर्मवोदना तावच्च द्रव्यं प्रयुङ्क्ते, यत्तु द्रव्यस्य प्रयोजकं व्रीहिभिर्यजेतेति तद् व्रीहीणामेव प्रयोजकं नान्यस्यातो नान्यागमः, स्यादेवं यदि व्रीहिशास्त्रं द्रव्यस्य

(१) नैमित्तिकेऽपिपीति ।

विधायकं स्यात्कर्मचोदनया त्वान्तिप्तं द्रव्यं ब्रीहिशास्त्रेण नियम्यते
 “यदा त्वलाभात् ब्रीहीणामुदास्ते ब्रीहिवोदना । कर्मशास्त्रं तदा द्रव्यम-
 न्यदात्तिपति ध्रुवं” तस्मादस्ति प्रतिनिधिः ॥

देवतामन्त्रक्रियाणामप-
 चारे प्रतिनिध्यभावाधिकर-
 णम् ।

सू० न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थसं-
 योगात् ॥ ५ ॥

देवताऽग्नीन्द्रादिः, अग्निराहवनीयादिः शब्दो मन्त्रः क्रिया प्रयाजप्रो-
 त्तणादिरदृष्टार्था दृष्टार्थेषु त्ववघातादिषु अस्त्येव प्रतिनिधिः नखनिर्भेद-
 नादिभिरपि तत्कार्यसिद्धेः, तदेवां देवतादीनामपि विस्मरणादिनाऽपचारे
 किं देवतान्तरमन्यन्तरं शब्दान्तरं क्रियान्तरं च प्रतिनिधेयं ? मुन नेति पूर्वण
 न्यायेन प्रतिनिधौ प्राप्ते ऽभिधीयते यत्र हि प्रतिनिधीयमानं मुख्यस्य
 कार्यं साधयति तत्र प्रतिनिधिर्न चेह तथा सम्भवति, देवता तावद्विधि-
 त्तलणा न चान्या नीयमाना देवता भवति, न चादेवतायै सङ्कल्प्यमाने
 यागो भवति, अतो न देवताकार्यमन्यतः सम्भवति, तथाऽऽहवनीयादिर-
 दृष्टार्था विनाऽऽप्याधारेण प्रक्षेपसम्भवात्, न च तददृष्टमन्येन सिध्यतीति
 प्रमाणमस्ति नीवारादिना तु पुरोडाशनिर्वृतिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, मन्त्रस्तु
 यद्यपि प्रकाशनार्थत्वात् दृष्टार्थस्तथाऽपि तस्य ध्यानादिनाऽपि सिद्धेर्न
 मन्त्रान्तरं शब्दान्तरं वा प्रतिनिधेयम् अवश्यं हि तदर्थप्रकाशकं शब्दा-
 न्तरं प्रतिनिदधता पूर्वं तदर्थस्तु स्मर्तव्यः तस्मिंश्च स्मृते कृतकरत्वाच्च
 शब्दान्तरं प्रतिनिधेयम् । ये तु मन्त्रनियमकृतमदृष्टं न तदन्येन सिध्यती-
 त्यप्रतिनिधिमाहुः तेषां ब्रीह्यपचारेऽपि तत्कृतनियमस्यान्यथासिद्धेर्द्रव्या-
 न्तरप्रतिनिधिर्न सिध्येत् प्रयाजादिकार्यस्याप्यन्यतः सिद्ध्यनवगमान्नास्ति
 प्रतिनिधिः ॥

प्रतिषिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधि-
 त्वाभावाधिकरणम् ।

सू० प्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि त-
 च्छ्रुतिः ॥ ६ ॥

“अयज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवा” इति प्रतिषिद्धयज्ञसाधनभा-

(१) नखनिर्मुञ्चनादिभिरिति पा० ।

वानां माषादीनां प्रतिनिधित्वेनोपादानं न वेति संशयः यज्ञाङ्गत्वं माषा-
दीनां प्रतिषिध्यते, प्रतिनिधित्वे तु न माषस्य यज्ञाङ्गत्वं किन्तु तद्वत्तस्य
ब्रीह्याद्यंशस्यातः प्रतिनिधेया माषादयः, नैतदेवम् अयंजिया इति यज्ञा-
हतामात्रं प्रतिषिध्यते प्रतिनिधित्वे चावर्जनीयं साधनत्वम्, अतो न तेषां
प्रतिनिधित्वम् ॥

स्वामिनः प्रतिनिध्यभावा-
धिकरणम् ।

सू० तथा स्वामिनः फलसमवाया-
त्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ ७ ॥

प्रापिते कार्यान्तराध्यापृते मृते वा यजमाने याजमानपदार्थक्र-
णाय पुरुषान्तरं प्रतिनिधेयम्? उत नेति, प्रतिनिधौ प्राप्ते उच्यते मृते
तावत्कः पुरुषान्तरं प्रतिनिदध्यात्को वाऽध्वर्यादीन् प्रवर्तयेत् स्वयं
प्रवर्तमानेषु च तेषु न मृतस्याकर्तुः फलं सिध्यति, यदि तु प्रतिनिहित
एव फलमपि लभते ततोऽसौ मुख्य एव स्यान्न प्रतिनिधिः, पत्नी त्वस्व-
तन्त्राऽनगिनश्च मृते पत्न्यौ पुरुषान्तरम्प्रतिनिधाय प्रयो^१द्यतीत्यनाशङ्कनी-
यमेव प्रापितेऽन्यत्र व्यापृते वा यजमाने ये तावत्परार्था अज्याघेक्षणादयः
तेषु यथासमाख्यमध्वर्यादय एव कर्तार इति न प्रतिनिधिना कार्यं, फलि-
संस्कारास्तु अन्येन क्रियमाणा न यजमानस्य योग्यतां जनयन्तीत्यनर्थकः
प्रतिनिधिः ॥

सत्रन्यायः । सत्रे कस्यचित्स्वामिनेऽ-
पचारे प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ।

सू० बहूनां तु प्रवृत्तेऽन्यमागम-
येदवैगुण्यात् ॥ ८ ॥

सप्रदशावराः सत्रमासीरन्निति सप्तदर्शसु प्रवृत्तेषु यदा कश्चि-
न्म्रियते तदा तत्स्थानेऽन्यः प्रतिनिधेयः? उत नेति न स्वामिनः प्रतिनि-
धिरित्युक्तम् एवं प्राप्तेऽस्ति प्रतिनिधिरित्याह काम्यमपि कर्म यदा प्रवृत्तं
भवति तदाऽवश्यं समापनीयमित्युक्तम्, आवश्यकत्वाच्च यथाशक्ति प्रयो-
क्तव्यम् अतो यद्यपि ये यजमानास्ते ऋत्विज इति यजमानशब्दस्य स्वा-

(१) प्रयोद्यते इत्यात्मनेपदघटितस्यैव साधुत्वे प्रयोद्यतीति सर्वपुस्तकपाठो
भट्टः “प्राधाभ्यां युजेयज्ञपात्रे”ष्विति पाणिनीयानुशासनोपरोधात् ।

मिभूतकर्तृवचनत्वादेकवचनोपात्तयोः स्वामित्वकर्तृत्वयोरार्त्विज्योद्वेगेन विधिसम्भवात्स्वामिभिरेवार्त्विज्यं कर्त्तव्यम् आनीयमानश्चोपरितनाधिकरणन्यायेन स्वामी न भवति तथाऽपि तन्मात्रं हित्वा कर्त्रंशे साप्तदशं समापयितुमागमयितव्यं पुरुषान्तरम् ॥

सत्रे प्रतिनिहितस्या-
स्वामित्वाधिकरणम् ।

सू० स स्वामी स्यात्तत्संयोगात् ॥ ८ ॥

योऽसावानीतः स किं स्वामी फलभागी स्यात्? उत कर्तैव? इति संशये स्वामिस्थानोपनिपातात्स्वामित्वं मन्यमानस्योत्तरं यो ह्यारभ्य समापयति तस्य फलम् अयं पुनर्मध्ये प्रविष्टो न फलं प्राप्तुमर्हति, न चासौ विधिवशात्प्रवृत्तो येन विधिप्रामाण्यात्फलं लभेत इतरैस्तु स्वामिभिरसौ सामादिभिः संख्यासम्पत्त्यर्थमानीतः तस्मान्नास्य स्वामित्वम् ॥

सत्रे प्रतिनिहितस्य
यजमानधर्म्याहित्वा-
धिकरणम् ।

सू० स तद्धर्मा स्यात् तत्कर्मसंयोगात् ॥ १० ॥

किमानीतस्य फलसंस्काराः कर्त्तव्या नेति विचारः फलप्रतिग्रहणयोग्यतासंजननार्था हि ते न चानीतस्य फलमित्युक्तम्, अतो नास्य फलसंस्कारा इति, सत्यं नास्य फलम् इतरेषां तु साप्तदशकर्तृकैः संस्कारैर्योग्यता जन्यते सर्वत्र कर्त्रंशे साप्तदश्यनिवेशादतस्तत्सिद्ध्यर्थं प्रतिनिधिरपि संस्कारान्कुर्यात् ॥

श्रुतद्रव्यापचारे त-
त्सदृशस्यैव प्रतिनिधि-
त्वाधिकरणम् ।

सू० सामान्यन्तश्चिकीर्षा हि ॥ ११ ॥

श्रुतापचारे प्रतिनिधुपादानं स्थितं तत्र यत्किञ्चित्प्रतिनिधातव्यम्? उत सदृशमेवेति संशयः, तत्र आग्नेयचोदना तावद्व्यतिक्ञ्चिद्द्रव्यमातिपपेत् ब्रीहिशस्त्रं पुनर्ब्रीहिविषयं नान्यगोचरम् अतः केन प्रमाणेन सदृशस्योपसंयहः “ब्रीहिवोदनया सत्यं ब्रीहिजातिर्विधीयते । सा च द्रव्य-

(१) एक पदेऽपात्तयोरिति पा० ।

(२) कर्मसंयोगादिति पाठान्तरम् ।

परिच्छेदद्वारेणाङ्गत्वमृच्छति । तच्च द्वयं परिच्छिन्नमनेकावयवात्मकम् अवयवा एव हेतुद्वयतामापन्ना अवयवविशब्दाभिधेया ज्ञात्या परिच्छिद्यन्ते न त्वत्यन्तमर्थान्तरम्, अतस्तैरेवावयवैर्जात्याश्रयभूतैः कर्म साधनीयं तत्र यदि सदृशमुपादीयते ततस्तेषामवयवानां कतिपया लभ्यन्ते जातिमात्रमवयवान्तरमात्रं च परित्यक्तं भवति, विमदृशोपादाने पुनः समस्तपरित्यागः स्यादतो ब्रीहिशास्त्रमपि यथासम्भवमुपपादयितुं सदृशोपादानम्, एवं सुसदृशलाभे मन्दसदृशोपादेयं सुसदृशे बहुवयवानुग्रहात् ॥

द्व्यापचारे वैकल्पिकद्व्या-
न्तरानुपादानाधिकरणम् ।

निर्देशात्तु विकल्पे यत्प्रवृत्तम् ॥ १२ ॥

वैकल्पिकेषु ब्रीहियवादेषु एकेन ब्रीहिणा प्रक्रान्ते प्रयोगे यदि तस्यापचारो भवति तदा किं वैकल्पिकान्तरमुपादेयम् ? उत ब्रीहिसदृश ? इति संशये मुख्ये सति प्रतिनिध्ययोगाद्यवोपादाने प्राप्ते ब्रूमः “वैकल्पिकेषु यावदेकमनुपक्रान्तं तावदितरेषां प्राप्तिरुपक्रान्ते तु तस्मिन्-स्तदेवाङ्गमितरदनङ्गमेव ब्रीहिभिश्च सङ्गुल्य यवैः कुर्वाणो नानृतं वदेदिति क्रत्वङ्गभूतं प्रतिषेधमतिक्रामेदतो ब्रीहिणामेवाङ्गत्वात्तत्सदृशमेवोपादेयम् ॥

पूतीकस्य सोमप्रतिनिधित्वा-
धिकरणम् ।

सू० वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिरभावादितरस्य ॥ १३ ॥

“यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिपुण्य” इति क्रियमयमभावे विधिः सोमाभावे पूतीकैर्यागं कुर्यादिति सोमजातिरिव पूतीकजातिर्यागसाधनपरिच्छेदकत्वेन विधीयते ? उत प्रतिनिधिनियमः ? यः सोमजातिपरिच्छिन्नात्सकलानवयवानुपादातुमशक्ता विकलानुपादित्सते स पूतीकगतानिति पूतीकत्वं सोमावयवोपलक्षणं न साधनोपलक्षणमिति तत्राभावे विधिरिति प्राप्ते नियम इत्याह “साधनत्वं हि पूतीकानामत्यन्ताप्राप्तं विधातव्यं प्रतिनिधिनियमे तु पात्तिकप्राप्तानां नियममात्रं विधीयत इति

लाघवं भवति । ननु सुसदृशानामन्येषां सम्भवादीपत्सदृशाः पूतीका-
पत्ते नैव प्राप्नुवन्तीति कथं नियम्यन्ते उच्यते सौसादृश्यं हि न प्रतिनिधिः
प्रापकं किं तर्हि नियामकं मुख्याभावात् प्रतिनिधिप्राप्तिस्तस्यां चावस्थायाः
यावच्यायेन सदृशं नियन्तुमुपक्रम्यते तावद्वचनेनासुसदृशाः पूतीका निया-
म्यन्ते अतः प्रतिनिधिनियमोऽयम् ॥

प्रतिनिध्यपचारे उपात्तद्वय-
सदृशस्य पुनःप्रतिनिधित्वाधि-
करणम् ।

सू० न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ १४ ॥

यदा प्रतिनिधिना प्रयोगे प्रक्रान्ते तस्यापचारे भवति तदा किं
प्रतिनिधिसदृशमुपादातव्यम् ? उत मुख्यसदृशमिति संशये वैकल्पिकन्या-
येन प्रक्रान्तस्यैव तत्र प्रयोगङ्गत्वात्तत्सदृशमेवोपादातव्यं न मुख्यसदृशं
नैवं, न हि नीवारणामङ्गत्वमस्ति प्रमाणाभावात्, ब्रीह्यवयवांस्तु तद्गतानु-
पाददानो नान्तरीयाकृतया नीवारानुपादत्ते नाङ्गतया अतस्तदपचारे
पुनरपि श्रुतावयवलाभाय ब्रीहिसदृशमेवोपादेयं ॥

श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरपचारे
उपात्तसदृशस्य पुनः प्रतिनिधि-
त्वाधिकरणम् ।

सू० स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ १५ ॥

यद्यपि प्रामाणाभावात्नीवारणामनङ्गत्वं श्रुतिलक्षणस्य पूतीकादेर-
ङ्गत्वात्तस्य प्रक्रान्तस्यापचारे तत्सदृशमेवोपादेयं न सोमसदृशं नैवं न हि
श्रुतिः पूतीकानामङ्गत्वमाह तद्गतानां सोमावयवानां प्रतिनिधिनियमो ह्ययं
नाभावे विधिरित्युक्तम्, अतस्तदपचारेऽपि सोमसदृशसदृशमेवोपादेयम् ॥

मुख्यपचारे तत्प्राप्ते
तस्यैवोपादानाधिकरणम् ।

सू० मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तद-
भावात् ॥ १६ ॥

यदा मुख्यमलभ्यं मत्वा प्रतिनिधिमुपादातुं प्रस्थितो यद्यन्तरा-
मुख्यं लभते तदा किं मुख्यमेवोपाददीताय वा प्रतिनिधिः ? मिति प्रतिनिधिः
सङ्कल्पितत्वाज्ज्ञेयमुख्यमनादृत्य प्रतिनिधिमेवोपाददीतान्यथा मिथ्यासङ्क-

ल्पापत्तेः । उच्यते यथाशक्ति शास्त्रार्थं सम्पादयामीत्येवं सङ्कल्पयितव्यं न प्रतिनिधिस्वरूपं, न च मुख्ये सति प्रतिनिधिः शास्त्रार्था भवति अतो मुख्याधिगमे तदेव स्यात् ॥

प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि
श्रुतद्रव्यनाभेऽपि प्रतिनिधिर्नैव
समापनाधिकरणम् ।

सू० प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ १७ ॥

यदा पुनर्मुख्यं खदिरमलब्ध्वा प्रतिनिधिं कदरमुपादाय तत्तणादिषु कतिपयेषु संस्कारेषु कृतेषु प्राक् पशुनियोजनात् खदिरं लभते तदा क्रिमुपात्तेन प्रतिनिधिना कार्यं कुर्यात् ? उत तत्त्यागेन मुख्यमुपादाय संस्काराश्च पुनः कृत्वा तत्रैव पशुं नियुज्जीते ? ति संशयस्तत्रोपात्ते प्रतिनिधौ निवृत्तव्यापारं शास्त्रं नान्यदुपादापयति तस्माच्च मुख्यसंग्रह इति प्राप्तेऽभिधीयते नोपादानपरं शास्त्रं येन तस्मिन् कृते निवृत्तव्यापारं स्यात् प्रधानानुष्ठानार्थं शास्त्रं तच्च प्रधानं सति मुख्ये प्रतिनिधिना क्रियमाणं विगुणं स्यात् अतः संस्कृतमपि कदरं हित्वा खदिरे एव पशुर्नियोज्य, एवं व्रीह्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

सू० नानर्थकत्वात् ॥ १८ ॥

कृते प्रतिनिधिना नियोजने यदा मुख्यमुपलब्धं तदा कृतमपि नियोजनं सादृण्याय पुनः खदिरे कर्तव्यमिति हि मन्वानस्योत्तरं कृते नियोजने लब्धोऽपि खदिरोऽनर्थक एव नियोजनार्थं हि तदुपादानं तच्च कृतं न गुणानुरोधेनावर्तयितव्यम् अतो नादर्तव्यः खदिरः अथवा सूत्रद्रव्यमिदमेकाधिकरणं प्रवृत्तेऽपि प्रधाने मुख्योपादानमिति चेन्नार्थकत्वादिति ॥

सत्यपि संस्कारयोग्ये-
(मुख्ये मुख्यस्यैवोपादा-
नाधिकरणम् ।

सू० द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थ-
त्वात् ॥ १९ ॥

यदा पुनस्तनुत्वात्तत्तणादिसंस्काराणामयोग्यः खदिरो नियोजनमात्रे योग्यः कदरश्च महान्मंस्कारयोग्यस्तदा कस्योपादानमिति खदिरोपादाने संस्काराणां बहूनामत्यन्तहानिः, कदरे तु तेषामनुग्रहः खदिर-

शास्त्रमपि किञ्चित्चूनं सम्पादितं भवति ततस्तस्योपादानं, नैतदेवं बहवोऽपि हि द्रव्यार्था एव संस्कारास्तेषां नान्यत्प्रयोजनं तद्वशेन ततो द्रव्यपरित्यागो न युज्यते । “ततः संस्कारहीनेऽपि खदिरे स्यान्निप्रयोजनं तत्तणादीनि लुप्येरन् प्रधानेन विरोधतः” ॥

प्रयोजनायोग्यस्य सुख्यास्य सत्त्वेऽपि प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ।

सू० अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् ॥ २० ॥

यदा पुनरपि १ तनुत्वात्प्रयोजनस्याप्ययोग्या खदिरलता भवति तदाऽपि किं मुख्यत्वात्सैवोपादेया नेत्याह न हि तयोपात्तयाऽपि कश्चिदर्थः कार्यात्तमत्वात् अतस्तादृशे लब्धेऽपि तदनादरेण प्रतिनिधिरेव कदरः कार्यत्तम उपादातव्यः ॥

प्रधाननिर्वाहकत्वेऽङ्गनिर्वाहापर्याप्तस्यापि मुख्यस्योपादानाधिकरणम् ।

सू० विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्यदा श्वशफपरिमाणाय शेषकार्येभ्यश्चापर्याप्ताः पुरोडाशजातिमात्राभिव्यक्तिसमर्थाः ब्रीहयोऽल्पा लभ्यन्ते तदा किं तैरेव पुरोडाशः कर्तव्यः ? उत नीवारैः रिति संशयः तत्र “भूयसां शेषकार्याणां माभूदत्यन्तबाधनम् । एकस्य ब्रीहिशस्त्रस्य किञ्चिद्बाधस्तु युज्यते” । नीवारोपादाने ब्रीहिशस्त्रमेकं विकलं भवति ब्रीह्युपादाने पुनर्भूयसामत्यन्तबाधः, न च ब्रीहीणां प्रधानाङ्गत्वं येन द्रव्याङ्गभूतेभ्यः शेषकार्येभ्यः अङ्गगुणविरोधन्यायेन बलीयस्त्वं स्यात् ब्रीहीणामपि पुरोडाशप्रकृतितया तदङ्गत्वात्, उच्यते “ब्रीहयोऽपि पुरोडाशभूता यागस्य साधनम् । तद्वैकल्ये प्रधानस्य गुणहानिः प्रसज्यते” ब्रीह्यवयवा एव पुरोडाशभावापन्ना यागं साधयन्ति ते च नीवारोपादाने विकलाः स्युस्ततश्च प्रधानवैगुण्यं स्यात्, तस्माच्छेषकार्याण्यनादृत्य ब्रीहिभिरेव पुरोडाशः कर्तव्यः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठाऽध्यास्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

१ यदा पुनरपि तनुत्वादिति पा० ।

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

अग्रत्तनाशे पुनर-
वदानार्थं प्रतिनिध्या-
दानाधिकरणम् ।

सू० शेषाद् द्युवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्यादे यथाशक्ति प्रयोगगते विचारो वृत्तः, अतः परं पाद-
द्वयेन प्रायश्चित्ताधिकारश्चिन्त्यते कीदृशेन निमित्तेन कस्मिन्नैमित्तिके
प्रायश्चित्तेऽधिक्रियत इति, तत्र तावदिदं चिन्त्यते दर्शपूर्णमासयोर्मध्याद-
वद्व्यति पूर्वाह्णादवद्वतीति श्रूयते यदा चावत्तस्य नाशदोषापहारादि
भवति तदा किं यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वा आज्ये-
नैता देवताः परिसंख्याय यजेतेतेति हविर्विनाशादिनिमित्तेन चादिताज्य-
यागेनाधिक्रियते? उत तस्यामवस्थायां शेषादेव पुनरवदेयम्? आज्यं तु निः-
शेषनष्टे हविषि चाद्व्यत इति, किं प्राप्तं विनष्टे द्युवदाने पुनर्मध्यपूर्वाह्ण-
सम्भवात् तावन्मात्रस्य च शास्त्रार्थत्वात्तत एवावदेयं, न हविरन्तरापेक्षा
हविरन्तरापेक्षायां चाज्यं विधीयते न स्थित एव हविषि आज्यचोदना
तस्माच्छेषादवदेयम् एवं प्राप्ते ब्रूमः “कृत्स्नं खलु पुरोडाशं प्रकृत्य श्रूयते
वचः । मध्यादवद्वतीत्येतद्विकृताच्चावगम्यते ॥ कृत्स्नस्य हि पुरोडाशस्य यो
मध्यदेशस्तदपादानको यस्तस्योपरितनोऽद्भुष्टपर्वमात्रोऽवयवः सोऽवदा-
तव्यः । यस्तु तस्याधस्तनोऽवयवः सोऽवदेयस्यापादानभूतः, न त्वसावव-
देयः, अतो नासौ हविः । यत्तु हविस्तद्विनष्टं तद्विनाशे च हविरन्तरम्
त्पाद्यं यदाऽपि समस्तपुरोडाशसाध्यायागस्तदापि द्युवदाननाशे तस्य वि-
कलत्वादविकलं हविरन्तरमुत्पाद्यं तत्तु न्यायतः पुरोडाशान्तरं वचना-
त्त्वाज्यं भवति न च यस्य सर्वाणीति वचनात्सर्वेषां हविषां विनाश आ-
ज्यमिति भ्रमितव्यं हविर्विनाशस्य निमित्तत्वात् सर्व-शब्देनाविशेषणात् ॥

स्विष्टकृदर्थस्यावत्तस्य नाशे सू० अपि वा शेषभाजां स्याद्वि-
पुनरवशानाधिकरणम् । शिष्टकारणत्वात् ॥ २ ॥

स्विष्टकृदिदार्थस्य नाशः किं शेषावदानस्य निमित्तं? मुत नेति
तत्र तवाशेषेषादवदेयं यागशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात् विनष्टेऽपि तद्द्रव्ये पुन

शेषसद्भावात्पुनरवदाय संस्कर्तव्यं सत्यं, विद्यते शेषः स त्वागामिप्रतिपत्त्य-
न्तरगृहीतत्वात् न नष्टावयवपूर्वप्रतिपत्त्या सम्बध्यते, यस्त्वंशस्तस्य प्रति-
पाद्यः स विनष्टः, न च द्रव्यान्तरोत्पत्त्या शङ्का शेषप्रतिपत्त्यर्थानां द्रव्यान्तरे
क्रियमाणानामानर्थक्यात्, स्विष्टकृत्तु यद्यप्यपूर्ववास्तथाप्येकदेशद्रव्यत्वात्
द्रव्यान्तरस्याप्रयोजकः, वाचनिकेन तु हविर्विनाशादिनिमित्ते चोदिते-
नाज्येन तदनुष्ठानमिष्टमेव, इडाद्वयगृहीतस्य तु हविष्ठाभावात्प्रतिपत्ति-
व्यतिरिक्तापूर्वाभावाच्च लोप एव न्यायः ॥

ऋत्विजामेव शेषभज-
नाधिकरणम् ।

सू० निर्देशाच्छेषभजोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ३ ॥

शेषप्रसङ्गादिदमधिकरणं दर्शपूर्णमासयोः शेषभजतास्ते किम् ऋत्विग्-
भ्योऽन्यैः कर्तव्याः ? उत ऋत्विग्भिरिति संशयः तत्र कर्मकरत्वात्
ऋत्विजां सर्वभक्षेषु प्राप्तानामिडायां पुनः श्रवणमस्ति “यजमानपञ्चमा
इडां भक्षयन्ती”ति तद् भजान्तरपरिसंख्यार्थमिडामेव ते भक्षयन्तीति तस्मा-
दन्येष्वन्ये भक्षयितार इत्याशङ्क्य निराक्रियते यजमानस्याकर्मकरत्वेनाप्रा-
प्तस्य प्रापकमिदं वचनम् अतोऽपरिसंख्यातत्वात् भजान्तराणान्तरेष्वपि
प्रकृता एव कर्तारः ॥

कर्मकदेशभेदे प्रापवि-
तानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदे-
शेऽपि ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कपालमधिकृत्य श्रूयते “भिन्ने जुहोती”ति तत्र
संशयः किं कृत्स्नभेदो निमित्तम् ? उतैकदेशभेदनमुतोभयमिति “तत्रैकदेश-
भेदस्य नित्यत्वाच्च निमित्तता । कादाचित्कस्तु कृत्स्नस्य भेदो गच्छेन्निति नि-
मित्तताम् ॥ भिदुराणां हि द्रव्याणां मिथः संघर्षेण नित्यः केनाप्यंशेन भेद
इति न निमित्तत्वं सम्भवति, अतः कृत्स्नभेद एव निमित्तं, नैवं, न हि संघर्ष-
णमात्रात् भिन्नबुद्धिर्भवति संघृष्टमिति हि तदा मतिर्भवति, न भिन्नमिति,
भेदनं चेह निमित्तं तच्चैकदेशेऽप्यनित्यत्वाच्च निमित्तं, भवत्येव, द्वितीयपक्ष-
वादी तु मन्यते “होमोऽयं भिन्नसंस्कारो भेदोपनिवर्हणात् । सविप्रत्या-
पवारित्वं तथा सति हि लभ्यते । आरादुपक्रियातश्च न्याय्या स्यात्सन्निधा-

तिता । सन्निपातित्वपक्षे तु वाक्यं स्याद्विनियोजकम् । आरादुपक्रियात्वे तु
प्रक्रिया विनियोजिका । कार्यक्षमश्च संस्कार्यः कृत्स्नभिवं न तत्क्षमम्” न हि
सर्वथा भिवं कपालम् अधिश्रयणयोग्यं भवति अकार्यापयोगिनश्चानर्थकः
संस्कारस्तस्मात्कार्याविरोधेन यदा क्रियताऽप्यंशेन भेदो भवति तदैव
होमो भवति इति प्राप्ते ब्रूमः “संस्कारत्वे भवेदेवं न त्वयं भिवसंस्क्रिया ।
संस्कार्यत्वे हि भिवस्य निमित्तत्वं न लभ्यते । निमित्ताभावतो होमो नि-
त्यमङ्गं क्रतोर्भवेत् । नित्यश्चानित्यसंस्कार्यसम्बन्धं लभते कथम्” ॥ यदा
हि भिवं संस्कार्यत्वेनोद्दिश्य तत्संस्कारार्थत्वेन होमो विधीयते तदा-
भिवशब्दस्य संस्कार्यप्रतिपादनोपपत्त्याव निमित्तपरत्वं स्यात्, अपत्ति च
निमित्ते होमोऽयं नित्याङ्गं स्यात्तदेवमापन्नते, नित्यं च दर्शपूर्णमासयोर्हो-
मेनोपकुर्याद्विचक्रपालसंस्कारद्वारेणेति, न चैतत्सम्भवति भिवस्य कादा-
चित्कत्वेन नित्यवत् क्रतावभावात्सोऽयं नित्यानित्यसंयोगविरोधः, तस्मा-
द्भेदननिमित्ते होमो विधीयते, स चाविशेषादेकदेशभेदकृत्स्नभेदेऽपि स्यात् ॥

क्षामेष्टिन्यायः । क्षामे
सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठा-
नाधिकरणम् ।

सू० क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्या-
वर्जनीयत्वात् ॥ ५ ॥

“यस्य पुरोडाशः क्षायति तं यज्ञं निश्चैतिर्यद्वाति यदा तद्विः संति-
ष्ठते । अथ तदेव हविर्निवपेद्वज्रो यज्ञस्य प्रायश्चित्ति” इति पुरोडाशक्षान्ति-
मित्तः पुनः प्रयोगः कृत्स्नैकदेशक्षान्तिरविशेषेण भेदनहोमवत्स्यादिति प्राप्ते-
ऽभिधीयते क्षामे हविषि यत्प्रायश्चित्तं तत्र पूर्ववत्किन्तु सर्वदाहे स्यात्कुतः
एकदशक्षान्त्यावर्जनीयत्वेन नित्यत्वाविमित्तत्वयोगात् । अथावर्जनीय-
दाहातिरिक्तादाह एकदेशेऽपि वर्तमानो निमित्तं स्यादित्युच्यते तत्र अप-
रिज्ञानादिहावर्जनीयोदाहोनाधिक इति तस्मात्सर्वदाहामिह निमित्तम् ॥

एकहविरातावपि पञ्चशरा-
वनिर्वापाधिकरणम् ।

सू० यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दोहौ प्रकृत्य श्रूयते “यस्योभयं हविरार्तिमाह्वेदेन्द्रं
पञ्चशरावमोदनं निर्वपे” इति तत्र संशयः किमुभयौ पञ्चशराव उत

अन्यतरार्तावपी? ति यहाधिकरणन्यायेनोद्देश्यस्य निमित्तस्य विशेषणमवि-
वक्षितमिति स्थितमेव न तु निमित्तस्वरूपमप्यविवक्षितमिति, इह तु
यथा नार्तिमात्रं निमित्तं न हविर्मात्रं, मिलितं तु निमित्तमेवमुभयशब्दा-
न्मानात् त्रयमपि मिलितं निमित्तमस्तु, तस्मादुभयार्तौ पञ्चशराव इति
प्राप्ते ब्रूमः “यच्छब्दोपक्रमं यावन्निमित्तं पर्यवस्यति । तावद्वाह्यं ततोऽन्यत्तु
श्रुतमप्यविवक्षितम् ॥ यस्यार्तिमाच्छेदित्येतावता यत्किञ्चिदिति गम्यते
तच्च नित्यं निमित्तं न भवितुमर्हति सर्वस्य हि सर्वदा यत्किञ्चिदार्तं
भवति अन्ततश्चिन्तितनिर्मिषितादि तथा यस्य हविरिति हविषोऽपि
नित्यत्वादतोऽवश्यमार्त्या हविर्विशेष्यं, तावता च निमित्तप्रतीतिपर्यव-
सानादुभयपदं न निमित्तरूपे न प्रविष्टम् । अथोभयविशिष्टमेव हविर्नि-
मित्तं नार्तिविशिष्टमित्युच्येत तदपि नित्यम् । अथ यस्योभयमार्तमित्या-
र्तिविशिष्टमुभयं तद्विशिष्टा वार्तिर्निमित्तं न हविः तदयुक्तं यस्योभय-
मार्तमिति किं तदुभयमित्याकाङ्क्षा स्यात्, तस्माद्यविःशब्दार्तिशब्दौ
तावदवश्यं विवक्षितौ भवतु हविर्विवक्षा तत्तु उभयपदसंविधानात्
द्विशिष्टं सदात्मा सम्बध्यते न स्वरूपेणेति चेन्न यथैव हविःशब्द आ-
च्छेदित्यनेनाख्यातेन सम्बध्यते तथोभयपदमप्यसमस्तत्वात्तेनैव सम्बध्यते
न हविश नामपदानां परस्परासम्बद्धानामाख्यातेन सम्बन्धात् तत्र
यदि यस्य हविरार्तं यस्योभयमार्तमिति द्वयं निमित्तीकृत्य पञ्चशरावो
विधीयेत तथा सति निमित्तयोरुपादेयानामिवारुणादीनां क्रियया वशी-
कारासम्भवात् निमित्ताभ्यामेव वशीकृतायाः क्रियायाः प्रत्येकसम्बन्धनि-
मित्तो वाक्यभेदः पुनरपि हविरार्तिश्चान्यतरार्तावविशिष्टेति तत्रापि नैमि-
त्तिकं स्यादिति सिद्धं नः समीहितम्, । उभयार्तिमात्रमनिरूपितं न निमित्तं
भवतीत्यविवक्षितैवावशिष्यते, यद्यपि चोभयपदमाख्यातं हित्वा हविषा
सम्बध्यते तथाऽपि यदि हविःस्वरूपमुभयपदेन सम्बध्यते हविःस्वरूपं
चार्त्या तथा सति हविरार्तिसम्बन्धस्य निमित्तत्वात्पुनरस्मत्पक्षसिद्धिः ।
अथ तूभयपदानुरक्तमार्त्या सम्बध्यते तदनुरक्तं चोभयपदेन तत्र न हि
पदद्वयं हविषा सम्बध्यमानमितरसम्बन्धं यावद्विलम्बते कारणभावादुविः-

स्वरूपेणैव संबन्धसम्भवात् । अथातिरेवोभाभ्यां विशिष्टा निमित्तं स्यात्तथा-
प्येकैकेनेतरतरनिरपेक्षेण विशेषणानिमित्तत्वेन चाविवक्षितसाहित्यत्वाद्-
विरातिमात्रमुभयार्तिमात्रं च निमित्तं स्यात्, अन्यतरानुरक्तायास्त्वन्यतरेण
सम्बन्धे द्विरुच्चारणाद्वाक्यभेदः स्यात्, अतो नोभयं निमित्तसंनिपाति तत्र
चान्तं हविर्मात्रमुद्दिश्य पञ्चशरावे विधीयमाने यद्भूभयत्वं हविषि विधीयेत
ततो वाक्यभेदः, परिच्छेदकत्वेन च विधीयमानं विधीयेत यावन्नमित्तं च
नैमित्तिकानुष्ठानस्य निश्चितत्वाच्च परिच्छेदकाकाङ्क्षा निश्चिते च सर्वत्र
नैमित्तिके विधीयमानमप्युभयत्वं परिसंख्यार्थं स्यात्, न चैकेन वाक्येन
विधिः परिसंख्या च सम्भवतीत्यादि दूषणजातं यहाधिकरणोक्तमनुसन्धा-
तव्यं, तस्मादुविरातिमात्रं निमित्तम्, उभयपदं त्वेवं योज्यं न सायन्द्वा-
हार्तिरेव निमित्तं न प्रातर्दोहार्तिरेव किं तूभयमपि परस्परानपेक्षनिमित्त-
मिति ॥

होमाभिषवोभयकर्तुरेव भक्ष-
णाधिकरणम् ।

सू० होमाभिषवभक्षणं च तद्वत् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रुतम् “अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्ती”ति तत्र किमभिष-
वोहोमश्च प्रत्येकं भक्षस्य कारणम् ? उत संहत्ये ? ति “उद्देश्यत्वाच्च साहित्यं
तयोः शक्यं विवक्षितम् । ततः प्रत्येकमेवाभ्यां भक्षणं प्रतिभूयते ॥ न ह्येकेनैव
वाक्येनाभिषवहोमौ निमित्तत्वेनोद्दिश्य भक्षणं विदधता तत्साहित्यमपरं
शक्यं विधातुं वाक्यभेदप्रसङ्गात्, अतः प्रत्येकमेव निमित्तत्वम् “उच्यते
“निमित्तत्वे भवेदेवमेकैकस्य निमित्तता । होमाभिषवकर्ता तु भक्षज्ञत्वेन
चोच्यते” ॥ द्वितीयानिर्दिष्टसोमसंस्कारार्थो भक्षस्तं प्रति प्रयोजनान्तरप्रयु-
क्ताभिषवहोमकर्ता गुणत्वेनोपादीयमानो विवक्षितविशेषणो भवति, तत्रा-
र्थिकं होमाभिषवयोर्निमित्तत्वं न शाब्दम्, अभिषवहोमसमानकर्तृकं तु
भक्षणं शाब्दं तेनाभिषवसमानकर्तृकत्वं होमसमानकर्तृकत्वं च द्वयं वि-
वक्षितसाहित्यं भक्षणाङ्गम्, अतो येनोभयमनुष्ठितं स एव भक्षयेत् ॥

पुनराधानं प्रति बन्धनमुगमद्व-
यस्य निमित्तताधिकरणम् ।

सू० पुनराधेयमोदनवत् ॥ ८ ॥

“यस्योभावगती अनुगतावभिनिस्त्रोवेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्ति” रिति किमुभयानुगमोनिमित्तम्? उतान्यतरानुगमोपीति समस्तपञ्चशरावन्यायेनान्यतरानुगममात्रं निमित्तमिति प्राप्तेऽभिधीयते ‘सत्यं निमित्तवेलायामुभाविष्यविवक्षितम् । नैमित्तिकं तु नैवैतदेकव्यात्पादनक्षमम्” पुनराधेयं हि वाक्यान्तरेण यादृशमवगतं तादृशमेव गार्हपत्याहवनीययोरोदयाभिनिस्त्रोचनवेलायामनुगतयोरोदयादकृत्वेन चोदयते, तच्च सहितयोरेव तयोरोदयादक्रमवगतं नान्यतरस्य अतस्तादृशमेवात्र विधीयमानमन्यतरानुगमेन कार्यं कर्तुं क्षममिति उभयानुगमे स्यात् ॥

पञ्चशरावनिर्वापस्य कर्मान्तर-
ताधिकरणम् ।

सू० पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रति-
निधिः स्यात् ॥ ८ ॥

“यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपे” दिति किमार्त्तदोहप्रतिनिधित्वेन पञ्चशरावो ऽमावास्याकर्मण एव साधनत्वेन विधीयते? उत कर्मान्तरं हविरार्त्तं निमित्ते चोदयते? इति “आर्त्तत्वाद् द्रव्ययोरन्यत्कर्मणो द्रव्यमीप्सितम् । लाघवं च विधेरेवमतो द्रव्यविधिर्भवेत्” ॥ ननु पञ्चशरावपरिमाणमोदनद्रव्यमिन्द्रश्च देवतेति बहवोऽर्थाः प्राप्ते कर्मणि कथं विधीयेरन् पञ्चशरावशब्दार्थमेकं विधास्यामः तेन बहुव्रीहिणा अत्र अन्यपदार्थं ओदन एव परिमाणविशिष्टो विधीयते साचाय्यस्यानानायाया च तद्वैवताप्राप्तेरैन्द्रपदं नित्यानुवादस्तस्माद् द्रव्यविधिः, उच्यते “स्यानायाया हि नैकान्तात्प्राप्तिरिन्द्रस्य लभ्यते । महेन्द्रस्यापि सद्वावात्तस्मादिन्द्रो विधीयते ॥ प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते शक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोदयते ॥

पञ्चशरावयागस्य नैमित्तिक-
दर्शयागाहताधिकरणम् ।

सू० स प्रत्यामनेत्स्थानात् ॥ १० ॥

तद्विदं कर्मान्तरं किममात्रास्यां प्रत्यामनेत्? उत तस्या एवाङ्गं? मिति संशयः, तत्र पञ्चशरावः कार्यमपेक्षते दोहयोश्चार्त्तत्वादमावास्यानिवृत्ते-

१ कर्मण्येवं विधीयेरन्निति पाठान्तरम् ।

स्तत्कार्यं साधनमपेक्षते तयोराकाङ्क्षावशात् सम्बन्धः तस्मादामावास्ये कार्यं विधीयमानः पञ्चशरावयागस्तस्याः प्रत्याम्नायः स्यात्, “स्यादेवं यद्यमावास्या निवृत्ता, न तु सा तथा । पूर्वद्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य सम्भवात्” सम्भवति पयोऽन्तरे दध्यन्तरे च नामावास्यानिवृत्तिः अनिवृत्तायां च तस्यां न तत्कार्यं साधनमपेक्षते द्रव्यविनाशोपजनितवैगुण्यसमाधानं त्वपेक्षितव्यम्, अतस्तदुपकारेणामावास्याङ्गं पञ्चशरावः ॥

सत्रायागूर्वाप्रवृत्तस्य विश्वजिदा-
वश्यकताऽधिकरणम् ।

सू० विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भावः कर्म-
णि स्यात् ॥ ११ ॥

“यः सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेते”ति क्रिमागूर्व प्रवृत्तस्य विश्वजि? दुताप्रवृत्तस्यो? तोभयोरपी? ति संशयः “दुयोरपि भवेत्कस्माद्विशेषस्याश्रुतत्वतः । प्रवृत्त एव वा कुर्यात्सत्राङ्गं हि तथा भवेत्” ॥ तत्र फलं न कल्पयितव्यं भवति निमित्तश्रुतिवैयर्थ्याच्च त्वेतदपि युज्यते ‘साधारण्ये च वैरूप्यं क्रत्वर्थ्यपुरुषार्थतः ॥ यच्छब्देन ह्यागुरणं निमित्तं प्रतीयते प्रवृत्तस्य चागुरणं नित्यं निमित्तं न भवितुमर्हति तत्र निमित्तश्रुतिरुपरुध्येत साधारण्यपक्षे तु प्रवृत्तं प्रति क्रत्वर्थत्वादप्रवृत्तं प्रति पुरुषार्थत्वाद्देरूप्यं स्यात् । अथोभौ प्रति पुरुषार्थत्वेन विधीयेत तथा सति फलकल्पना तावदवश्यं भाविनी तत्र प्रवृत्तस्यानपेक्षितविधानं स्यात्, न हि सत्रमागूर्व कुर्वतः किञ्चिदपेक्षितं यस्तु सत्रफलाय सत्रमागूर्व कुतश्चित्कारणात्तत्राप्रवृत्तस्तस्य सत्रफलप्राप्तये प्रारब्धाकरणदोषपरिहाराय च साधनमपेक्षमाणस्य विश्वजिद्विधानमपेक्षितार्थं भवति तस्मात्सत्रमागूर्वाकुर्वतः प्रायश्चित्तमिदम् ।

बहिषेत्पादिश्रुतेर्ब्रतकालविधानार्थताऽधिकरणम् ।

सू० वत्ससंयोगे ब्रतचोदना स्यात्
॥ १२ ॥

कः प्रायश्चित्ताधिकारेऽस्य सम्बन्धः? उच्यते विश्वजित्सत्रे प्रवृत्तस्याथाप्रवृत्तस्येति विचारिते तत्प्रसङ्गादुत्सापाकरणलक्षितोब्रतकालः किं सान्नाप्ये प्रवृत्तस्य? उतासान्नाप्ययाजिनोऽपी? ति चिन्ताऽऽपतिता तदुपोद्घातत्वेन प्रथमं काललक्षणैव प्रतिपाद्यते बहिषा पूर्णमासे ब्रतमुपैति वत्सैर-

मावास्यायामिति किमयं वत्सविशिष्टव्रतविधिः? इत व्रतानुवादेन वत्स-
विधिः? उत वत्सापाकरणं व्रतकालोपलक्षणं? मिति संशयः, तत्र वत्सविशि-
ष्टव्रतविधानं रागप्राप्तत्वाद्वा भोजनस्य तदनुवादेन वत्सविधिः, न वत्सस्य
व्रते पाण्यादिवत्करणत्वं सम्भवति । अथ वत्समेव व्रतयेत् तदशक्यं विश-
सने च वत्सव्याघातः, विध्यन्ततरञ्च पुरा वत्सानामपाकर्त्रादप्यती अशनी-
यातामिति विद्यते तेनैतदेकवाक्यम् अतो व्रतोपायनस्य वत्सापाकरणेन
कालो लक्ष्यते ॥

बहिषेत्यादिश्रुत्युक्तकालस्य
सत्रयदसत्रयदुभयसाधारणता-
धिकरणम् ।

सू० कालश्चेत्सन्नयत्यच्चे तस्मिन्सं-
योगात् ॥ १३ ॥

किमयं कालः सात्राय्ययाजिन एव? अथासात्राय्ययाजिनोऽपि? ति
विचारः, तत्रासात्राय्ययाजिनो वत्सापाकरणाभावात् न तल्लक्षितकालस-
म्भवः । ननु चैकपुरोडाशायामपि अनपायो हि कालस्येति वक्ष्यते तेन एव
गतार्थं सत्यं तत्रोपनीषोमीयाभावेऽपि आयेयेन तदुपलक्षणसम्भवः, इह
वत्सापाकरणमेवोपलक्षणं तदभावे केन कालो लक्ष्येति विशेषाऽऽशङ्का
उच्यते सर्वथा तावदुपलक्षणमेव वत्सापाकरणं तच्च स्वकालद्वारेण व्रतकालं
लक्षयति, तदयमर्थः योवत्सापाकरणकालस्ततः पूर्वकाले व्रतमिति, स चाय-
मभ्यन्वाधानात्पश्चात्तनः कालो ऽसात्रायिनोऽपि सम्भवति, तस्मात्तस्या-
प्यनेन कालेनाधिकारः ॥

सह शाखयेत्यस्य कालवि-
धानार्थताधिकरणम् ।

सू० प्रस्तरे शाखाश्रयणवत् ॥ १४ ॥

“सह शाखया प्रस्तरं प्रहरती”ति वचनं किं प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वेन शा-
खां विधत्ते? उत शाखाप्रतिपत्तिः प्रहरणं प्रस्तरप्रहरणकाले विधीयत? इति
प्रहरणाङ्गत्वे सन्नयताऽपि शाखा हर्त्तव्या प्रतिपत्तित्वे तु नेति चतुर्थे हरते-
र्यजतिरूपत्वात्तत्र प्रस्तरस्य गुणभावात् शाखाया अपि सह-शब्देन तत्तु-
ल्यत्वावगमाद्गुणभावमाशङ्क्य न शाखाया यजौ साहित्यं प्रहरणमात्रे श्रव-
णात् हरतौ च प्रस्तरस्य प्राधान्यात् शाखाया अपि प्राधान्यमित्युक्तम्,
इह पुनर्भवतु प्रहरणे सहभावस्तथाऽपि न प्राधान्यम् अयं हि वाक्यार्थः

यत्प्रस्तरं प्रहरति तत्सह शाखया नान्ययेति शाखासंसर्गः प्रस्तरस्य प्रद्वि-
माणस्याङ्गं मैत्रावरुणग्रहस्यैव पयःसंसर्गः, यदि प्रस्तरहरणकाले शाखा-
प्रहरणं विधिहितं तदा प्रस्तरेण सह शाखां प्रहरेदिति दृशं वचनं स्यात्,
तस्मात्प्रस्तराङ्गं शाखा, ततश्चासन्नयताऽपि प्रस्तरार्थत्वेन शाखा हर्तव्येति
पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु प्रस्तरं प्रहरेदित्यर्थः प्रस्तरं प्रहरणेन प्रतिपादयेत् सह
शाखयेति, यदि च शाखापि प्रतिपाद्यते ततः शाखया सह प्रस्तरः प्रति-
पादितो भवति नान्यथा, तेन शब्दस्वारस्यात्तावच्छाखापि प्रतिपाद्येति
गम्यते, न च प्रकारान्तरमस्ति येन प्रतिपत्तिर्बाधेत । किञ्च तत्र तत्रोप-
युक्ता शाखा प्रतिपत्तिमपेक्षते नोपयोगान्तरमतोऽपि प्रतिपत्तिः, प्रस्तरग्रहणं
तु तत्काले प्रतिपत्तिः शाखायाः कथं स्यादित्येवमतः सन्नयत एव शाखा-
प्रहरणमिदमपि प्रासङ्गिकमेवाधिकरणं व्रताकालोऽसन्नयतोऽपीत्युक्तं, शा-
खाहरणं तु नैवं किन्तु सन्नयत एवेति । यद्वा वत्सापाकरणं कालोपलक्षण-
मित्युक्तं प्रस्तरप्रहरणमपि कालोपलक्षणमित्युच्यते ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पाद आरभ्यते ॥

दर्शाभ्युदयेष्टो नैमित्ति-
कदेवताऽपनयाधिकरणम् ।

सू० अभ्युदये कालापराधादिज्याचा-
दना स्याद्यथा पञ्चशरावे ॥ १ ॥

अकाले प्रक्रान्तो दर्शः प्रायश्चित्तमात्रात् “यस्य हविर्निर्हृतं पुरस्ताच्च-
न्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तान्गृये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरं येऽणि-
ष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति, तत्र संशयः किं कर्मान्तर-
मिदं ? मुत प्रक्रान्तस्यैव दर्शस्य देवताभ्योपनयो देवतान्तरसंयोगश्च चोदयत ?
इति, “अनेकार्थविधायित्वात्कर्मान्तरविधिर्भवेत् । प्राप्तकर्मानुवादेन नाने-
कार्थविधिः क्षमः” । अभ्यादयो देवतास्तदुणाश्च दातृत्वादयोदधिशृतयो-

श्चाधिकरणत्वं स्यविष्ठाणिष्ठादीनां च चरुत्वमिति बहवोऽर्था नापूर्वविधि-
मन्तरेण शक्यन्ते विधातुं, तस्मात्कर्मन्तरमेवाकालोपक्रमप्रायश्चित्तत्वेन
विधीयत इति प्राप्ते उच्यते “प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मन्तरचोदना । प्राकृती-
भ्यस्तदा च्छिद्य द्रव्यमन्याभ्य उच्यते” ॥ न तावत्सम्भवन्त्यां गतौ प्रकृतहाना-
प्रकृतकल्पना विशिष्टविधानापूर्वकर्मन्तरकल्पनं न्याय्यं ‘सम्भवति चात्र प्रका-
न्त एव गुणविधानं, तथा हि त्रेधा तण्डुलान्निभजेदित्यनेन तावन्मध्यमादि-
भावेन तण्डुलानां विभागो न विधीयते मध्यमादिविनिर्गोवशेनैवार्थसिद्-
त्वात्, अतस्तण्डु-शब्देन प्रकृतं हविस्त्रयमुपलक्ष्य तस्यापरित्यक्त्यागान्वय-
स्य पूर्वदेवताभ्यां विभागोपनयो विधीयते, ततश्चापनीतानां हविषां देव-
तान्तरसंयोगोऽपेक्षितो मध्यमादिश्रवणैर्विधीयते मध्यमानां तण्डुलानाम-
ग्निर्दोता स्यविष्ठानां दधश्चेन्द्रः प्रदाता, अणिष्ठानां शृतस्य च विष्णुः
शिपिविष्टः, न चानेकार्थविधानं दातृप्रदातृशिपिविष्ट-शब्दानां यौगिकानां
श्रुत्यैवाभ्यादिपदसामानाधिकरण्यात् पदद्वयप्रतिपादितं विशिष्टं देव-
ताकारकमेकेन विधिना शक्यं विधातुम्, अभ्युदयेष्टिप्रकरणे च “सह श्रप-
ती”ति वचनमस्ति तेन सम्प्रतिपन्नदेवताकयोर्दधिस्यविष्ठयोः शृताणि-
ष्ठयोश्च सहपाकादर्थप्राप्तं चरुत्वं दधिशृतयोश्चाधिकरणत्वमिहानू-
द्यते, तस्मादवाक्यभेद इत्युक्तकर्मन्तरत्वम् । एवं चातञ्चनाभ्यासदर्शनमु-
पपन्नं भवति, तथा हि श्रूयते यदि विभिषादभिषोदेष्ट्यतीति महारात्रे
हवींषि निर्वपेदित्यु^१रीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत अर्धं दधि हविरातञ्चनार्थं
निदध्यात् अर्धं न यद्वाभ्युदियात् तेनातच्च प्रचरेद्यादि न प्रातरन्येद्युस्तेन ब्रा-
ह्मणं भोजयेदिति तद्यदि कर्मन्तरमभ्युदितेष्टिस्ततस्तत्र दधिशृतयोरधि-
करणत्वेन प्रणीताकार्यं विधानादुपादेयत्वेन प्रकृतग्रहणे प्रमाणाभावात्
लौकिक एव दधिश्रपणं कृत्वा सायं दोहेनाकालेऽपि प्रकान्तेन प्रायश्चि-
त्तनिर्हृतकालापराधदोषेणैकान्तरितोऽपि दर्शः कर्तव्यो न दध्यन्तरमुत्पाद्यं
तत्रातञ्चनमनर्थकं तत्र प्रकान्तस्य दधस्त्यागे दध्यन्तरोत्पादे चादृष्टद्वयं

कल्प्यम्, अस्मत्पक्षे तु तेन दध्ना प्रक्रान्तस्य प्रयोगस्यानुष्ठितत्वादवश्यं श्वा-
दध्यन्तरमुत्पाद्यमित्यर्थवदातञ्चनं, तत्र सायंदोहाद्वैतैवान्तञ्च्यावायेनेत्ये-
तावद्विधेयमिति लाघवं, तस्मादकर्मन्तरम् ॥

उपांशुयागेऽपि देव-
तापनयाधिकारणम् । सू० उपांशेयाजेऽवचनाद्यथा प्र^१कृतौ ॥ २ ॥

तत्रैव चिन्ता किमुपांशुयाजद्रव्यस्याप्याज्यस्य प्राकृतीभ्यो देवताभ्योऽप-
नयोनेति अमावास्यायामप्युपांशुयाजोऽस्तीति कृत्वा चिन्तेयं, न त्वमावास्या-
यामुपांशुयाजोऽस्ति, वाचनिको हि तस्य पौर्णमासीकालः उपांशु पौर्णमास्यां
यजति कालविधिपरं हीदं वचनमिति सूत्रकारस्यतिः तदुक्तं सूत्रकारेणा-
मावास्यायामुपांशु याजमनिच्छता एतदेव पौर्णमासीविधिपरत्वेनोपन्यस्त-
मिति, तथा च त्रयोदशमावास्यायामिति लिङ्गमुपपद्यते, अन्यथा चतुर्दश-
त्वापत्तेस्तदप्युक्तं पौर्णमास्यां यदा तिस्रोद्वे दर्शविषये सदा प्रधानाहुतयस्सन्ति
तदा सङ्ख्यापपद्यते तस्मात्कृत्वा चिन्तैवेयम् । उपवर्षेस्तु वृत्तिकारो बहुच-
ब्राह्मणेऽमावास्यायामप्युपांशुयाजो विहित इति, तदभिप्रायेणैवं चिन्तेत्याह-
तत्राज्यस्य देवतान्तरसंयोगावचनाच्च प्राकृतीभ्योऽपनयनं तण्डुलग्रहणेन तु
प्रकृतहविर्मात्रस्य अप्राकृतीभ्योऽपनयनविधानादाज्यस्याप्यस्त्येवापनयस्तच्च
ताऽभ्योपनीतं देवतान्तरेण वचनाभावादसंयुक्तं प्रहीणं भवति, न च
देवताऽभावे यागः सम्भवतीत्युपांशुयाजो लुप्यते ।

अनिरुप्तेऽप्यभ्युदयेष्वधिकारणम् । सू० निरुप्ते स्यात्तत्संयोगात् ॥ ३ ॥

यदा निरुप्ते हविषि चन्द्राभ्युदयो जायते तदैव किं प्रायश्चित्तम् ?
उत कर्मापक्रममात्र इति तत्रावश्यं तावद्विषया चन्द्रादयो विशेष्यः, न च
तदुदासीनं तस्य विशेषणं भवतीत्यवश्यं या काचित्क्रियाऽपेक्षिता तत्र
निर्वापस्य श्रुतत्वात्तद्विशिष्टमेव हविरभ्युदयविशेषणमिति नानिरुप्ते प्राय-
श्चित्तं, नैवं हविरभ्युदयादित्येतावतैवाप्रवृत्तस्याभ्युदयसम्बन्धासम्भ-
वात् प्रवृत्तं हविरिति ज्ञायते, तावता च निमित्ततोपपत्तेरविवक्षितो

हविरुभयत्ववन्निर्वापः, तस्मादकालप्रवृत्तिमात्रं निमित्तमिति प्रागपि निर्वादभ्युदये ज्ञाते कर्तव्यमेव नैमित्तिकम् ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदये वैकृतीभ्यो-
निर्वापाधिकरणम् ।

सू० अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो
निर्वपेदित्याश्रयस्तदुलभू-
तेष्वपनयात् ॥ ४ ॥

कर्मप्रवृत्तिमात्रं निमित्तमिति स्थितं, नैमित्तिकस्तु देवताऽपनयो देवतान्तरसंयोगश्च किं निर्वापोत्तरकालं तदुल्लवस्ये हविषि कर्तव्यो निर्वापस्तु प्राकृतीभ्य एव स्यात् ज्ञातेऽप्यभ्युदये? उत वैकृतीभ्य एव निर्वापः? इति संशये तदुल्लयहणात्तदवस्यस्यैवापनयः, नैतदेवं हविर्मात्रोपलक्षणाये तदुल्लयहणं न स्वरूपेण विवक्षितं, तद्विवक्षायां हि दधिश्रुतयोरनपनयात् देवतान्तरसंयोगवचनमनुपपन्नं स्यात्तस्मात्प्राङ् निर्वापादभ्युदये वैकृतीभ्य एव निर्वापः ॥

किञ्चिन्निरुप्तेऽभ्युदयेऽवशिष्टस्य
तूष्णीं निर्वापाधिकरणम् ।

सू० विनिरुप्ते न चतुर्मुष्टीनाम-
पनयस्तद्गुणत्वात् ॥ ५ ॥

एकस्मिन्द्वयोर्वा मुष्ट्याः प्राकृतीभ्यो निरुप्तयोर्द्वयोऽभ्युदयोऽवगम्यते किं तदा शेषं प्राकृतीभ्योनिर्वप्यम्? उत वैकृतीभ्यो? ऽथवा तूष्णीमिति संशये “प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात्ता एवावशिष्टेऽपि स्युः निमित्तानन्तरं नैमित्तिकोपनयस्संयोगश्च कर्तव्यस्तस्माद्वैकृतीभ्यः शेषं दद्यात्, सत्यं, निमित्तानन्तरं नैमित्तिकं तत्र विभागस्य संयोगमात्रापेक्षत्वेनावयवेऽपि सम्भवादवशिष्टो निर्वापांशः प्राकृतीभ्यस्तावदपनेतव्य इत्येतद्गृहीतम्; वैकृतीभ्यस्तु संयोगोऽस्यामवस्थायां न सम्भवति ताहि प्राकृतीनां स्थाने संयोज्याः पदार्थेन च प्राकृतीनां संयोगो विहितो नावयवेन तेन वैकृत्याऽपि पदार्थेन संयोजयितव्या नावयवेन न च सामिक्ते निर्वापे वैकृतीनां पदार्थसंयोगः सम्भवति तस्मात्प्राकृतीभ्योऽपनीतो वैकृतीभ्यश्चासंयुक्तोऽवशिष्टो निर्वापांशस्तूष्णीं कर्तव्यः ॥

सत्रयदसत्रयदुभयस्यै-
वाभ्युदये प्रायश्चित्ताधि-
करणम् ।

सू० सान्नाय्यसंयोगान्नासन्नयतः
स्यात् ॥ ६ ॥

किमियमभ्युदयेष्टिः सत्रयत एव स्या ? दुतासत्रयतोऽपी ? ति संशये
श्रुते चरुं दधनि चरुमिति श्रवणादसत्रयतश्च दधिश्रुतयोरभावात् नास्ति
नैमित्तिके सामर्थ्यं तस्मात्संश्रयत एवाधिकारः सत्यं यदि दधिश्रुते चरोर-
धिकरणत्वेन चोद्वेयातां न त्वेवं वाक्यभेदप्रसङ्गात् न ह्येकं वाक्यं स्यवि-
ष्टास्तण्डुलानुद्दिश्य देवतान्तरं दध्यधिकरत्वत्वञ्च शक्नो विधातुम् अत-
स्तण्डुलान्दधिश्रुते चोद्दिश्य देवतामात्रं विधीयते, न चोद्दिश्यानां साहित्यं
विवर्तितमतो ऽसत्रयतोदधिश्रुता भावेऽपि तण्डुलानां देवतान्तरसंयोगः
कर्तव्यः ॥

सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य
विश्वजिदधिकरणम् ।

सू० साम्युत्थाने विश्वजिक्तीते विभाग-
संयोगात् ॥ ७ ॥

यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठासेत्सोममयभज्यविश्वजिता
यज्जेति"ति किमयं विश्वजिक्तीतराजकस्यैवोत्थाने ? उताक्तीतराजकस्यापी ?
ति विचारः, "नैमित्तिकमिदं सोमविभागेन विशेषितम् । नाक्तीतराजकस्यैत-
च्छक्यं क्रीते भवेदतः । उच्यते यदि सोमविभागोऽयमङ्गत्वेन विधीयते तत
एवं भवेदेष त्वर्थे प्राप्नो न चोद्वेते क्रीतराजकस्य तावदर्थप्राप्तः सोमवि-
भागोऽर्थान्तरविभागवच्च विधातव्यः अक्तीतराजकस्य त्वशक्यत्वादेव
विधेयो विभागः तस्माद्भागप्राप्तद्रव्यविभागानुवादमात्रमिदं सोमग्रहणं तु
प्रदर्शनार्थं विश्वजिन्मात्रं तु विधीयत इत्यक्तीतराजकस्यापि स्यात् ॥

दीक्षापरिमाणस्य द्वाद-
शाहत्वनियमाधिकरणम् ।

सू० दीक्षापरिमाणे यथा काम्यवि-
शेषात् ॥ ८ ॥

नैमित्तिकप्रसङ्गाद् दीक्षानिमित्ता धर्माः कियन्तं कालमनुवर्तन्त
इत्येवमर्थदीक्षापरिमाणं चिन्त्यते, ज्योतिष्टोमे श्रुतानामेका दीक्षातिष्ठोदीक्षा
द्वादशदीक्षा इत्येवमादीनां सर्वेषां किं ज्योतिष्टोमे विकल्पेन निवेशः ? उत

द्वादशपरिमाणः? मेव तत्र स्यादेकादीनां तूत्कर्षो विकृतिष्विति संशयः तत्र भाष्यकारो यथाकाम्यविशेषादित्यनेन पूर्वपक्षमुक्त्वा द्वादशाहस्तु लिङ्गादित्यनेन द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीतेति श्रुतस्य भृतिवननस्य पक्षान्तरेष्वसम्भवाद् द्वादशपरिमाणमेव सिद्धान्तितवान् वार्तिककारस्तव्युक्तमिदमिति मत्वा सूत्रद्वयमपि द्वयोरधिकरणयोरुत्सूत्रपूर्वपक्षयोः सिद्धान्तसूत्रत्वेन व्याचरयौ, तत्र भृतिवननसामर्थ्यात् द्वादशाहपरिमाणं मन्वानस्योत्तरं, न हि प्रत्यक्षश्रुतानामेकादिपक्षाणां भृतिवननववनवशेन दौर्बल्यं येन तदनुग्रहार्थमुत्कृष्येत्, तस्माद्व्याकाम्येव स्यात्, भृतिवननं तु द्वादशपक्षे भाविष्यति । यद्वा दीक्षितो भृतिं वन्वीतेत्येतावद्विधीयते, द्वादशग्रहणं तु प्रदर्शनार्थमिति व्याख्येयम् ॥

सू० द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्यात् ॥ ८ ॥

द्वादशाहे किं दीक्षापरिमाणानां विकल्पः? उत द्वादशपरिमाणमेवेति प्रकृतिवद्विकल्पे प्राप्त उच्यते । “षट्त्रिंशदहोवा एष यद् द्वादशाह” इति लिङ्गादुपसस्त्युक्तानां च प्रतिस्वन्द्विदशत्वादीक्षा अपि द्वादशेति गम्यते तथा भीक्ष्यत एव दीक्षाभिरिति दीक्षाबहुत्वं व्याख्याय तद्वाक्यशेषे द्वाभ्यां लोमा बद्धति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृक् द्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्य द्वाभ्यां मज्जानमिति प्रणानां द्विकानामनुक्रमणाद्विध्युद्देशगतं बहुत्वं द्वादशस्त्वेव स्याप्यते ॥

गवामयने माघपौर्णमास्याः
पुरस्ताद्वीक्षाधिकरणम् ।

सू० पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् ॥ १० ॥

दीक्षाप्रसङ्गादिदमधिकरणं गवामयने चित्रापूर्णेमासे दीक्षेन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णेमासस्तस्य न काचन निर्या भवति इत्येवं चैत्रोस्तुत्वात्तत्तु “चतुरहे तु पुरस्तात् पौर्णमास्ये दीक्षेन् तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यत” इति तत्र संशयः किमेषां या काचित्पौर्णमासी किं वानन्तरश्रुती चैत्री उत माघीति तत्राविशेषाद्याकाचित्स्यात् चैत्री स्तुतिस्तु चित्रापूर्णेमासे दीक्षेन् इत्यस्य शेषो न चतुरहे पुरस्तादित्यस्य न चैकाष्टकाश्रुतिवशात्माघीविषयत्वं द्वादशानामपि कृष्णाष्टमीनामेकाष्टकाशब्दवाच्यत्वात्तथाहि श्रूयते द्वादशपौर्णमास्यो द्वादशैकाष्टका इति तस्मा-

दविशेषः सत्यमेकाष्टकाशब्दे न विशेषकः चैत्र्यास्त्वनन्तरमेव कीर्तित-
त्वात् सामान्यविषयः पौर्णमासी-शब्दः तद्विषयो भवति तस्माच्चैत्री
स्यात् स्यादेतदेवं यद्येकाष्टका-शब्दः सर्वत्र स्यात् स च माघ्याः पौर्णमास्या
उपरितने कृष्णपक्षे याऽष्टमी तस्या एव वाचको वृद्धव्यवहारे प्रसिद्धो
ऽन्यासु तु गौणः प्रयोगः किं चोपक्रम “एकाष्टकायां दीक्षितान् एषां वै
संवत्सरस्य पत्नीति” तस्यां दीक्षामुक्त्वा तत्र दोषमभिधायान्ते चतुरहे
पुरस्तात्पौर्णमास्या दीक्षितान् इत्युक्त्वा दीक्षातः प्रच्युतामेकाष्टकां क्रय-
सम्पत्त्यानुगृह्णाति तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते तेनैकाष्टकां न कुं-
टुकुर्वतीति संवत्सरपत्नी च माघ्याः पौर्णमास्या उपरितन्वेवाष्टमी नान्या-
स्तद्विषयो हि मन्त्रः श्रूयते “याञ्जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीं
संवत्सरस्य या पत्नी सानो अस्तु सुमङ्गलीति” किं चार्तं वा एते संवत्स-
रस्याभिदीक्षन्ते पराकाष्टकायां दीक्षन्ते तन्नामानावृत् भवत इति शिशि-
रगतामष्टमीमेकाष्टकां दर्शयति तस्मान्माघ्याः पौर्णमास्याः पुरस्ता-
च्चतुरहे गवामयनिकी दीक्षेति ।

दीक्षात्कर्षं तत्रिय-
मानामप्युत्कर्षाधिक-
रणम् ।

सू० दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे निय-
मानामनुत्कर्षः प्राप्तकालत्वात् ॥ ११ ॥

दीक्षितस्याग्निहोत्रादयो निषिद्धाः अवभृथे कृते दीक्षातो मुक्तिः ।
तद्यदा केनचित्कारणेनाव भृथोत्कर्षो भवति तदा किमग्निहोत्रादि
कर्त्तव्यं न वेति संशयः । तत्रादीक्षितो न जुहोतीति यावन्तं कालं
शास्त्रवशेन दीक्षानुवृत्तिस्तावत् न जुहोतीति शास्त्रार्थं मत्वाऽवभृथो
त्कर्षेण शास्त्रकृता दीक्षानुवृत्तिः अतः कर्त्तव्यमग्निहोत्रादि मन्यते ।
न काललक्षणायां प्रमाणमस्ति दीक्षाया एव प्रतिषेधनिमित्तत्वापपत्तेरतो
येन केनापि हेतुना दीक्षानुवर्तमाना प्रतिषेधमप्यनुवर्तयति । तस्माद-
कर्त्तव्यमग्निहोत्रादि प्रागवभृथात् ।

ज्यातिष्टोमेत्कर्षं प्रतिहो-
मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथा
पूर्वेषाम् ॥ १२ ॥

अवभृथोत्कर्षकृता दीक्षानुवृत्तिः पुरुषापराधकृता न विधिकृता ।
अतस्तत्काले पुरुषापराधकृतमग्निहोत्राननुष्ठानमिति प्रतिहोमः कर्तव्यः ।
नैवं यथा तथावादीक्षातावदनुवृत्ता तावता चानधिकारादग्निहोत्रमकर्तव्यं
कर्तव्याकरणे च प्रतिहोमः तस्मान्न प्रतिहोमः ॥

उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रति-
होमाननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० प्रतिहोमश्चोर्ध्वमवभृथादिष्टेः ॥ १३ ॥

कृतेऽवभृथे यद्युदवसानीयोत्कर्षा देवाद् भवति तदा किमग्नि-
होत्रं कर्तव्यमकरणे च प्रति होमः स्यात् अथवा न कर्तव्यं प्रतिहोमश्च
न कर्तव्य इति तत्रावभृथस्य दीक्षोन्मोचनत्वात्तदुत्तरकालकर्तव्यमग्नि-
होत्रमकरणे च प्रतिहोमः स्यात् सत्यं, दीक्षा निवृत्ता तथाऽप्येतया
पुनराधेयसंतितयेष्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीति वचनेन कृतोदवसानीय-
स्याग्निहोत्राधिकारप्रतिपादनात्ततः प्रागधिकाराभावादकर्तव्यमग्निहो-
त्रम् । अकृते च न प्रतिहोमः ।

दीक्षोत्कर्षे तन्निवर्तमानाम-
प्युत्कर्षाधिकरणम् ।

सू० दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नि-
वर्तमानामनुत्कर्षः प्राप्तकालत्वात् ॥ १४ ॥

दीक्षितस्याग्निहोत्रादयः प्रतिषिद्धाः अवभृथे कृते दीक्षातो मुक्तिस्त-
द्यदा केनापि कारणेनावभृथोत्कर्षा भवति तदा किमग्निहोत्रादि कर्तव्यं ? न
वेति संशयः तत्रादीक्षितो न जुहोतीति यावत्कालं शास्त्रवशेन दीक्षानु-
वृत्तिस्तावन्न जुहोति इति शास्त्रार्थं मत्वाऽवभृथोत्कर्षेण न शास्त्रकृता
दीक्षानुवृत्तिः अतः कर्तव्यमग्निहोत्रादि मन्यते न काललक्षणायां प्रमाण-
मस्ति दीक्षाया एव प्रतिषेधनिमित्तत्वोपपत्तेरतो येन केनापि हेतुना
दीक्षाऽनुवर्तमाना प्रतिषेधमप्यनुवर्तयति तदकर्तव्यमग्निहोत्रादि प्रागव-
भृथात्, तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथा पूर्वेषाम् अवभृथोत्कर्षकृता दीक्षा-
नुवृत्तिः पुरुषापराधकृता न विधिकृता अतस्तत्काले पुरुषापराधकृतमग्नि-
होत्राननुष्ठानमिति प्रतिहोमः कर्तव्यः, मैवं यथा तथा वा दीक्षा ताव-
दनुवृत्ता तावता चानधिकारादग्निहोत्रमकर्तव्यं कर्तव्याकरणे च प्रति-
होमस्तस्मान्न प्रतिहोमः ॥

उदवसानीयोत्कर्वेऽपि प्रति-
होमाननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० प्रतिषेध^१श्चोर्ध्वमवभृथादिष्टेः ॥ १५ ॥

कृतेऽवभृथे यद्वा उदवसानीयोत्कर्षा देवाद्भवति तदा किमग्निहोत्रं
कर्तव्यमकरणे च प्रतिहोमः स्यादथवा न कर्तव्यं प्रतिहोमश्च न कर्तव्य
इति, तत्रावभृथस्य दीतोन्मोचनत्वात्तदुत्तरकालं कर्तव्यमग्निहोत्रमकरणे
च प्रतिहोमः स्यात् सत्यं, दीता निवृत्ता तथाऽप्येतया पुनराधेयसंमितये-
षुऽग्निहोत्रं जुहोतीति वचनेन कृता उदवसानीयस्याग्निहोत्राधिकारप्रतिपा-
दनाच्च ततः प्रागधिकाराभावादकर्तव्यमग्निहोत्रम् अकृते च न प्रतिहोमः ॥

प्रतिहोमे सायमग्निहोत्र-
प्रभृत्यारम्भाधिकरणम् ।

सू० प्रतिहोमश्चेत्सायमग्निहोत्रप्रभृ-
तीति हूयेरन् ॥ १६ ॥

षोडशसंस्थे प्रातरग्निहोत्र-
प्रभृत्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० प्रातस्तु षोडशिनि ॥ १७ ॥

कृत्वाचिन्तेयं यदि होमाः स्युः कस्तेषां क्रम इति युगपदुपस्थिता-
नामनियमः, येनैव क्रमेणातिपक्षास्तेनैव कर्तव्यास्तेनाग्निष्टोमादिषु साय-
मग्निहोत्रप्रभृतयः प्रतिहोमाः षोडशिनि प्रातः प्रभृतयः ॥

भेदनादिनिमित्तकहोमस्य
दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणम् ।

सू० प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोष-
सामान्यात् ॥ १८ ॥

गतं प्रासङ्गिकं पुनः प्रायश्चित्ताधिकारमनुसन्त्यते दर्शपूर्णमासयोः
श्रुतो “भिचे जुहोती”ति होमः किं यत्र यत्र भेदस्तत्र तत्र सर्वत्र स्यात्? उत
प्रकरण एव निविशत? इति सन्देहे वाक्येन यावन्निमित्तं नैमित्तिकमवग-
म्यमानमशक्यं प्रकरणेन प्रकृतेऽवस्थापयितुं तस्मात्सर्वत्र स्यादिति मन्वा-
नस्योत्तरं नैमित्तिकस्यापि तावदवश्यं फलेन भवितव्यं तदभावे विध्ययो-
गात् तत्राप्रतीतफलकल्पनात् प्रकृतैकवाक्यतैव बलीयसीति तत्रैव निवेशः ।

व्यापचशब्दार्थनिर्णयाधि-
करणम् ।

सू० व्यापन्नस्याशुगतौ यद्भोज्यमार्या-
णां तत्प्रतीयेत ॥ १९ ॥

“व्यापन्नमप्सु प्रहरती”ति श्रूयते तत्र व्यापन्न-शब्देन किमुच्यत इति प्रश्नेनैवापक्रमः तत्रोत्तरं यदार्थाणामभेद्यं केशक्रीटावप^१त्रादि तद् व्यापन्नं प्रतीयेत ॥

अपच्छेदयोगपदोऽपि प्राय-
श्चित्ताधिकरणम् ।

सू० विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न
विद्यते ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमानं सर्पतां “यदि प्रस्तोताऽपच्छिन्द्याद्वृक्षणे
वरं दद्याद्वादि प्रतिहत्ताऽपच्छिन्द्यात्सर्ववेदसं दद्याद्वाद्युद्गाताऽपच्छि-
न्द्याददत्तिणं तं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत तत्र तद्वाद्यत् पूर्वस्मिन्
दास्यन्त्या”दिति तद् यद्युद्गातृप्रतिहत्तोरपच्छेदो युगपद्ववति तदा किं
प्रायश्चित्तं कर्तव्यं न वे? इति संशयः तत्रोभाभ्यां क्रियमाणोऽपच्छेदो नैकेन
व्यपदेष्टुं शक्यते तस्माद्यौगपद्ये निमित्तविघातात् प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् ।
“स्यादेवं यदि कर्तृत्वं सापेक्षमुभयोर्भवेत् । एकैकस्य तु यत्नेन निर-
पेक्षेण जायते ॥ विच्छेदस्तेन कर्तृत्वं द्वयोः प्रत्येकमस्ति नः । कालमात्रं तु
तत्रैकं प्रायश्चित्तमतो भवेत् ॥

यौगपद्ये ऽदान्तिगयस-
र्वस्वदान्तिगयविकल्पाधि-
करणम् ।

सू० तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः
स्यात् ॥ २१ ॥

यौगपद्ये प्रायश्चित्तद्वयमापतति तत्किं समुच्चीयतेऽथ विकल्प
इति विचारः, तत्र विकल्पस्यान्याय्यत्वात् तेन पुनर्यजेतेति प्रयोगद्वय-
संभवात् । पूर्वस्मिन्नदान्तिगयम् उत्तरस्मिन् सर्ववेदसमिति उभय-
सम्भवात्समुच्चयः नैतदेवं, यत्र हि प्रयोगे निमित्तं तस्यैव नैमित्तिकं
प्रायश्चित्तमङ्गं न प्रयोगान्तरे क्रियमाणेन प्रायश्चित्तेन निमित्तवतः प्रयोगस्य
साद्रूप्यं भवति तस्मादेकस्मिन्नेव प्रयोगे द्वयमापतति तदशक्यं समुच्चेतु-
मिति विकल्पः ॥

आनुपूर्व्यापच्छेदे उत्तराप-
च्छेदनिमित्तप्रायश्चित्तानुष्ठा-
नाधिकरणम् ।

सू० पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ॥ २२ ॥

१ अपन्न-शब्दः शकन्त्यादित्वात्साधुः दुष्टान्नमिति तु तदर्धः ।

यत्रानुपूर्व्येणोद्गातावृत्तिहर्त्तारपच्छेदो भवति तदा किं पूर्वात्यन्त-
निमित्तं प्रायश्चित्तं कार्यं? मुतोत्तरनिमित्तं? मिति संशयः, तत्र पूर्वनिमित्तम-
संज्ञातविशिष्टं निर्विघ्नमवगम्यते तद्विरुद्धत्वादशक्यमवगन्तुमुत्तरम्, अतः
पूर्वबलीयस्त्वम् एवं प्राप्ते अत्राभिधीयते नात्र पूर्वणोत्तरस्य ज्ञानस्योत्पत्तिः
शक्यते निरोद्धुं प्रत्यक्षेण वाक्येन तदेव मुत्याद्यत एव तच्चोपजायमानं
स्वविरुद्धं पूर्वज्ञानं बाधमानमेवोत्पद्यते, तेनोत्पन्नमपि पूर्वप्रायश्चित्तज्ञानं
मिथ्या भवति, बाधितत्वादुत्तरस्य तु न किञ्चिद्बाधकमस्ति, न हि पूर्व-
विज्ञानमुत्तरबाधेनोत्पद्यते तस्यामवस्थायामुत्तरस्यानुपजातत्वात् जाते
तूत्तरविज्ञाने जायमानेनैव तेन बाधितं पूर्वविज्ञानमसत्त्वात् कर्माभूतं
नोत्तरं बाधितुं क्षमते तस्मात्पूर्वदोषत्वम् । नैमित्तिकशास्त्राणां ह्ययमर्थः
प्रागन्यथाकर्तव्योऽपि क्रतुर्निमित्ते सति अन्यथा कर्तव्य इति, ततश्च
यथा नित्यं द्वादशशतज्ञानमुत्पन्नं पाश्चात्येनैव नैमित्तिकेन सर्ववेदसदानादि-
ज्ञानेन बाध्यते तथा नैमित्तिकमपि पूर्वं निविष्टमुत्तरेण बाध्यते ॥

उद्गातुकृत्तरापच्छेदोऽपि सर्व-
स्वदक्षिणादानाधिकरणम् ।

सू० यद्युद्गाता जघन्यः स्यात् पुनर्यज्ञे
सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन् ॥ २३ ॥

पौर्वापर्यं जघन्यनिमित्तं प्रायश्चित्तमिति स्थितं तद्वदोद्गाता
जघन्यो भवति तदा पुनर्यज्ञे किं सर्ववेदसं देयं? मुत द्वादशशतं? मिति
संशयः, तत्र यत्पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यादिति यदेव क्रतुस्वभावतोदेयं तदेव
प्रतीयते तच्च द्वादशशतं तस्मात्तदेव पुनः प्रयोगे देयमित्येकः पूर्वपक्षः,
पूर्वस्मिन् प्रयोगे प्रथमं द्वादशशतं दास्यन्नासीत्प्रतिहर्तारं त्वपच्छिन्ने
सर्ववेदसमत उभयमपि पुनः प्रयोगे यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यादिति शक्यं
वक्तुं तस्माद्विकल्प इति द्वितीयः ॥ सिद्धान्तस्तु द्वादशशतं सर्ववेदसेन
बाधितमतो न तद्दास्यन् भवति सर्ववेदसमेव तु दास्यन् भवति, तस्मा-
त्तदेव पुनः प्रयोगे स्यात् । ननु तदप्यदाक्षिण्येन बाधितं, नेति ब्रूमः, न
सुद्गात्रपच्छेदेन पूर्वदक्षिणा बाध्यते किं तर्हि पूर्वस्मिन्प्रयोगे दातव्यम्

(१) तदवश्यमुत्पाद्यत इति एवेति पा० ।

सती दत्तिणा तत उत्कृष्य उत्तरस्मिन् प्रयोगे नित्तिष्यते पूर्वप्रयोगे
चोद्गात्रपच्छेदवेलायां द्वादशशतं बाधित्वा सर्ववेदसमेव दातव्यमासीत्
अतस्तदेव पुनः प्रयोगे द्रव्यम् ॥

अहर्गणे अपच्छेदेन
सर्वेषामावर्तनार्थकर-
णम् ।

सू० अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदस्तदा वर्तते
कर्मपृथक्त्वात् ॥ २४ ॥

द्वादशाहादिष्वहर्गणेषु यदा कस्मिंश्चिदहन्युद्गात्रपच्छेदो भवति
तदा किं कृतस्यैवाहर्गणस्यावृत्तिः? इति तद्वेवाहरावर्तते? इति संशये साधन-
निवेशित्वाद् धर्माणां गणस्य च साधनत्वात् तस्यैवादत्तिणस्य संस्थापनं
पुनः प्रयोगश्चेति प्राप्तेऽभिधीयते "अशब्दत्वात् समूहस्य न फलं प्रति-
चोदना । यागस्य चोदना तत्र यागाः प्रत्येकमेव ते । अतोमिथोऽनपेक्षास्ते
यागाः स्वाङ्गसमन्विताः फलं संहत्य कुर्वन्ति स्वापूर्वद्वारमाश्रिताः । तेन
यस्मिन्नपच्छेदस्तदावृत्तिगुणात्स्वितः अनावृत्तिगुणैरन्यैः संहत्य कुरुते
फलम्" ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्याये षष्ठः पादः प्रारभ्यते ॥

सत्रे समानकल्पानां
सहाधिकाराधिकरणम् ।

सू० सन्निपाते वैगुण्यात् प्रकृतिवत्तुल्य-
कल्पा यजैरन् ॥ १ ॥

दर्शपौर्णमासयोः पुरुषभेदेन कल्पभेदः समाश्नातः "राजन्यवासि-
ष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादव्येषामित्यादिः, स दीक्षणी-
यादिष्वनिर्दिष्टः सत्रेष्वनेककृतृकेषु प्राप्तस्तत्र संदिह्यते ॥ किं भिन्नकल्पा
अपि संहत्य सत्रमासीरन्तु तुल्यकल्पा? एवेति तदर्थमिदं विचार्यते किं
वासिष्ठादयो नाराशंसाद्यङ्गत्वेन कर्तारो विधीयन्ते? ॥ उत वासिष्ठानु-
द्विश्य नाराशंसादि तादर्थ्येन विधीयत? इति, तत्र वासिष्ठार्थत्वेन विधाने
फलकल्पनाभ्यकरणबाधाच्च वासिष्ठादय एव नाराशंसाद्यङ्गत्वेन विधी-

यन्ते, षष्ठी च सम्बन्धवाचिनी सन्नेषु च सन्निधां प्रत्येकमेव कर्तृत्वमिति स्थितम् ॥ अतस्तत्र वासिष्ठावासिष्ठैः क्रियमाणो नाराशंसे वासिष्ठे-
नापि तावत् क्रियत एवेति, अविगुणस्तथा तनूनपादप्यन्येऽपि कञ्चि-
त्कल्पमाश्रित्य भिन्नकल्पा अप्यधिक्रियेरन् इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः वासिष्ठा-
दीन् स्वामित्वेनादृश्य तादर्थ्येन नाराशंसादि विधीयते, तादर्थ्यं च क्रतूप-
कारद्वारेणाऽप्युपपन्नमिति न फलकल्पनापत्तिः, एवं च धात्वर्थस्यान्यत्र
विधानात्सं निष्कृष्टविधिर्भवति प्रयोजोद्देशेन तु वासिष्ठादिविधौ धात्वर्थेऽ-
ऽन्यस्य विधानाद्विप्रकृष्टार्थविधानं स्यात्, अतः सन्नेऽन्यतरकल्पाश्रयणे-
ऽन्येषां तेन क्रतूपकारालाभाद्विगुणः क्रतुर्न फलं साधयेत्, तस्मात्तुल्यक-
ल्पानामेवाधिकारः ॥

भिन्नकल्पयोरपि राज्ञः
पुरोहितस्य च कुनाययज्ञे-
ऽधिकाराधिकरणम् ।

सू० वचनात्तु द्विसंयोगस्तस्मादेकस्य पा-
णित्वम् ॥ २ ॥

“एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता”मित्यत्र संशयः किमयं
षष्ठीतत्पुरुषैकशेषः राज्ञः पुरोहितो राजपुरोहितः राजपुरोहितश्च राजपु-
रोहितश्च राजपुरोहिताविति, ततश्च राजद्वयसम्बन्धिनोर्द्वयोः पुरोहित-
योरधिकारः ? उत कृतैकशेषेणोत्तरपदेन तत्पुरुषो, राज्ञः पुरोहितौ राजपु-
रोहिता ? विति, ततश्चैकराजसम्बन्धिनोर्द्वयोरधिकारः ? उत कर्मधारयः ?
राजात्मकौ पुरोहिताविति, अथवा द्वन्द्वे राजा च पुरोहितश्चे ? ति, तत्र
युगपदधिकरणे द्वन्द्वः, तेन पदद्वयमपि लक्षणावृत्तिः स्यात्, अतस्तत्पुरुषो-
ऽयं समासादुत्पन्नं द्विवचनं तदर्थस्यैव द्वित्वमाह तस्माद् राजद्वयसम्ब-
न्धिनौ द्वौ । यद्वा पुरोहितपदाद् द्विवचनं तदर्थस्यैव द्वित्वमाह राज पुरो-
हितौ द्वाविति, एतस्मिंस्तु पदद्वये पूर्वपदं लक्षणावृत्तिः स्यात् । किञ्च
नैकस्य राज्ञः पुरोहितद्वयमस्ति पुरोहितं वृणीत इत्युपादीयमानस्यैक-
त्वस्य विवक्षितत्वात्, प्रथमपक्षे राजपदमनर्थकं राज एव पुरोहितोऽस्ति
नान्यस्य अतोऽव्यभिचाराद्विशेषणं सदनर्थकं राजपदं स्यात्, अतः कर्म-
धारयोऽस्तु सोऽपि न राज्ञः पुरोहितत्वाभावात्, ब्राह्मण एव पुरोहित-
त्वेन वरीतव्य इति श्रूयते, तस्माद् द्वन्द्व एवायं, न च तत्र कस्यचित्त्व-

सती दत्तिणा तत उत्कृष्य उत्तरस्मिन् प्रयोगे नित्तिष्यते पूर्वप्रयोगे
चोद्गात्रपञ्चेदवेलायां द्वादशशतं बाधित्वा सर्ववेदसमेव दातव्यमासीत्
अतस्तदेव पुनः प्रयोगे देयम् ॥

अहर्गणे अपञ्चेदेन
सर्वेषामावर्तनाधिकर-
णम् ।

सू० अहर्गणे यस्मिन्पञ्चेदस्तदा वर्तेत
कर्मपृथक्त्वात् ॥ २४ ॥

द्वादशाहादिष्वहर्गणेषु यदा कस्मिंश्चिदहन्त्युद्गात्रपञ्चेदो भवति
तदा किं कृत्स्न्याहर्गणस्यावृत्तिः? इत तदेवाहरवर्तेत? इति संशये साधन-
निवेशित्वाद् धर्माणां गणस्य च साधनत्वात् तस्यैवादत्तिणस्य संस्थापनं
पुनः प्रयोगश्चेति प्राप्तेऽभिधीयते "अशब्दत्वात् समूहस्य न फलं प्रति-
चोदना । यागस्य चोदना तत्र यागाः प्रत्येकमेव ते । अतोमिथोऽनपेक्षास्ते
यागाः स्वाङ्गसमन्विताः फलं संहत्य कुर्वन्ति स्वापूर्वद्वारमाश्रिताः । तेन
यस्मिन्पञ्चेदस्तदावृत्तिगुणान्वितः अनावृत्तिगुणैरन्यैः संहत्य कुरुते
फलम्" ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्याये षष्ठः पादः प्रारभ्यते ॥

सत्रे समानकल्पानां
सहाधिकाराधिकरणम् ।

सू० सन्निपाते वैशुण्यात् प्रकृतिवत्तुल्य-
कल्पा यजैरन् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरुषभेदेन कल्पभेदः समाश्नातः "राजन्यवासि-
ष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादव्येषामित्यादिः, स दीतणी-
यादिष्वनिर्दिष्टः सत्रेष्वनेककर्तृकेषु प्राप्तस्तत्र संदिह्यते ॥ किं भिन्नकल्पा
अपि संहत्य सत्रमासीरन्तु तुल्यकल्पा? एवेति तदर्थमिदं विचार्यते किं
वासिष्ठादयो नाराशंसाद्यङ्गत्वेन कर्तरा विधीयन्ते? ॥ उत वासिष्ठानु-
द्विश्य नाराशंसादि तादर्थ्येन विधीयत? इति, तत्र वासिष्ठार्थत्वेन विधाने
फलकल्पनात्मकगणबाधाच्च वासिष्ठादय एव नाराशंसाद्यङ्गत्वेन विधी-

यन्ते, षष्ठी च सम्बन्धवाचिनी सत्रेषु च सन्निष्ठां प्रत्येकमेव कर्तृत्वमिति स्थितम् ॥ अतस्तत्र वासिष्ठावासिष्ठैः क्रियमाणो नाराशंसो वासिष्ठे-
नापि तावत् क्रियत एवेति, अत्रिगुणस्तथा तनूनपादप्यन्येतिऽयं कञ्चित्-
त्कल्पमाश्रित्य भिन्नकल्पा अप्यधिक्रियेरन् इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः वासिष्ठा-
दीन् स्वामित्वेनोद्दिश्य तादर्थ्येन नाराशंसादि विधीयते, तादर्थ्यं च क्रतूप-
कारद्वारेणाऽप्युपपन्नमिति न फलकल्पनापत्तिः, एवं च धात्वर्थस्यान्यत्र
विधानात्सं निष्कृष्टविधिर्भवति प्रयोजोद्देशेन तु वासिष्ठादिविधौ धात्वर्थेऽ-
ऽन्यस्य विधानाद्विप्रकृष्टार्थविधानं स्यात्. अतः सत्रेऽन्यतरकन्याश्रयणे-
ऽन्येषां तेन क्रतूपकारालाभाद्विगुणः क्रतुर्बलं साधयेत्, तस्मात्तुल्यक-
ल्पानामेवाधिकारः ॥

भिन्नकल्पयोरपि राज्ञः
पुरोहितस्य च कुनाययञ्जे-
ऽधिकाराधिकरणम् ।

सू० वचनात्तु द्विसंयोगस्तस्मादेकस्य पा-
णित्वम् ॥ २ ॥

“एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता”मित्यत्र संशयः किमयं
षष्ठीतत्पुरुषैकशेषः राज्ञः पुरोहितो राजपुरोहितः राजपुरोहितश्च राजपु-
रोहितश्च राजपुरोहिताविति, ततश्च राजद्वयसम्बन्धिनोर्द्वयोः पुरोहित-
योरधिकारः ? उत कृतैकशेषेणोत्तरपदेन तत्पुरुषो, राज्ञः पुरोहितौ राजपु-
रोहिता ? विति, ततश्चैकराजसम्बन्धिनोर्द्वयोरधिकारः ? उत कर्मधारयः ?
राजात्मकौ पुरोहिताविति, अथवा द्वन्द्वे राजा च पुरोहितश्चेति, तत्र
युगपदधिकरणे द्वन्द्वः, तेन पदद्वयमपि लक्षणावृत्तिः स्यात्. अतस्तत्पुरुषो-
ऽयं समासादुत्पन्नं द्विवचनं तदर्थस्यैव द्वित्वमाह तस्माद् राजद्वयसम्ब-
न्धिनौ द्वौ । यद्वा पुरोहितपदाद् द्विवचनं तदर्थस्यैव द्वित्वमाह राज पुरो-
हितौ द्वाविति, एतस्मिंस्तु पदद्वये पूर्वपदं लक्षणावृत्तिः स्यात् । किञ्च
नैकस्य राज्ञः पुरोहितद्वयमस्ति पुरोहितं वृणीत इत्युपादीयमानस्यैक-
त्वस्य विवक्षितत्वात्. प्रथमपक्षे राजपदमनर्थकं राज एव पुरोहितोऽस्ति
नान्यस्य अतोऽव्यभिचाराद्विशेषणं सदनर्थकं राजपदं स्यात्, अतः कर्म-
धारयोऽस्तु सोऽपि न राज्ञः पुरोहितत्वाभावात्, ब्राह्मण एव पुरोहित-
त्वेन वरीतव्य इति श्रूयते, तस्माद् द्वन्द्व एवायं, न च तत्र कस्यचित्त्व-

तृणा युगपदधिकरणे दृष्ट इत्यस्यापवादादित्युक्तं तन्त्ररे, तस्माद्
राजः पुरोहितस्य चात्र भिन्नकल्पयोरेव सतोर्वचनादधिकारः ॥

सत्रे ब्राह्मणभात्रस्या- सू० सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् ॥ ३ ॥
धिकाराधिकरणम् ।

सत्रेषु किं त्रयाणामपि वर्णानामधिकारः? उत ब्राह्मणस्यैव? ति वि-
चारः, तदर्थं किं ये यजमानास्त ऋत्विज इत्यनेनात्विज्यं यजमानसंस्कारत्वेन
विधीयते? उत यजमाना आत्विज्याङ्गत्वेन? ति चिन्त्यते “सत्राणि सर्वव-
र्णानां भवेयुरविशेषतः । ऋद्विकामादिवाक्येषु विशेषः श्रूयते न हि ॥ प्राप्तेषु
त्रिषु वर्णेषु यच्छब्देनोपबन्धनात् । संस्कारार्थतया तेषामात्विज्यमुपयुज्यते ॥
प्रधानभूतैरेव च तैः क्रियमाणमात्विज्यं न गुणभूतानध्वर्यून् कर्तृनपेक्षते
गुणकर्तृपरिच्छेदेन ब्राह्मण्यमात्विज्याङ्गं तदभावे तदपि द्वाराभावान्न
सत्रे प्राप्नोति, तस्मात् त्रयाणामधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः “नात्विज्यं यजमा-
नानां संस्कारत्वेन चोद्यते । तथा ह्यप्रकृतं कार्यमात्विज्यस्य प्रसज्यते” ।
तेन यच्छब्दयोगेऽपि नो द्वेषः स्वामिनामिह । आत्विज्यमेव तूद्दिश्य यज-
मानविधिर्भवेत्” ॥ प्रकृतितश्च द्वौ धर्मावात्विज्याङ्गत्वेन प्राप्तौ अन्यकर्तृ-
कता ब्राह्मणकर्तृकता च, तत्रान्यकर्तृकता ये यजमानास्त ऋत्विज इत्य-
नेन बाधिता, ब्राह्मणकर्तृकतायास्तु न किञ्चिद् बाधकमस्ति, ऋद्विका-
मादिशब्दानां ब्राह्मणत्वाविरोधात् तस्मात्प्रकृतितः प्राप्तं ब्राह्मणकर्तृ-
कत्वं वाचनिकं च यजमानकर्तृकत्वम् उभयं सम्पादयितुं ब्राह्मणा एव
सत्राण्यामासीरिति ॥

सत्रे विश्वामित्रतत्स
मानकल्पानामेवाधिकारा-
धिकरणम् ।

सू० वासिष्ठानां वा ब्रह्मत्वस्य निय-
मात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणानामपि किं सर्वेषामधिकारः? उत वासिष्ठानां तत्समान-
कल्पानां च? अथवा वैश्वामित्राणां तत्समानकल्पानां चे? ति संशयः, तत्रा-
विशेषात्सर्वेषां वासिष्ठो ब्रह्मेति प्रकृतौ वचनात् ब्रह्मत्वस्यावैगुण्यायाऽ-
वश्यं वासिष्ठेन भवितव्यम्, अतस्तत्समानकल्पानामधिकारः, य एव कश्चि-

त्सोमभागमधीयीत स एव वासिष्ठ इत्यवासिष्ठस्यापि स्तोमभागविदो ब्रह्मत्वस्यानुज्ञानाच्चावश्यम्भावी वासिष्ठः, वैश्वामित्रो होतेति वचनात् होत्रमवश्यं वैश्वामित्रेणैव कर्तव्यं, न च भिन्नकल्पनामधिकारोऽस्तीति स्थितमाद्ये, तस्माद्वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां च सत्रेऽधिकारः ॥

सत्रे आहिताग्नेरेवा- सू० विचारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि
धिकाराधिकरणम् । स्यात् ॥ ५ ॥

किमनाहिताग्नीनामपि सत्राऽधिकार उताहिताग्नीनामेवेति संशयः तत्राग्नीनां पदार्थत्वाद्यस्य कस्य चिदग्निषु साधितं कर्म सर्वेषां फलं साधयति ध्रुवम् औदुम्बरीव येन केनचिद्वजमानेन संमिता, तस्माद्येनकेनचिदाहिताग्निना संहत्याऽनाहिताग्नेयोऽप्यासीरन्, नैवम् इष्टिपूर्वकता सोमविकाराणामवस्थिता । इष्टौ चानाहिताग्नीनां न कथञ्चिदधिक्रिया । आधातुरग्नयः कार्यं नान्येषां साधयन्ति च । उपग्राहविशेषेण कर्तुरेव फलान्वयात् आदधीतेत्यात्मनेपदादाधातुरेवाधानफलेन भवितव्यं, कर्मयोग्यता चाग्नीनां फलमतोऽन्येनाहिता अन्यस्य कर्म न साधयन्ति, तस्मादनाहिताग्नीनामधिकारः, यजमानसंमितौदुम्बरी तु शास्त्रार्थो येन केनचिदपि प्रकृतप्रयोगगतेन यजमानेन सम्पाद्यत इति वैषम्यम् ॥

जुह्वादीनां साधार- सू० जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वाद्यथाकामी प्रती-
ययाधिकरणम् । येत ॥ ६ ॥

जुह्वादिपात्रेषु चिन्ता, किं यस्य कस्यचित्पात्रैः सत्रं प्रयोक्तव्यम् । उतान्यानि साधारणानि उत्पाद्यानीति, तत्राग्निवदुपग्राहविशेषविरोधाभावात् यस्य कस्यचित्पात्राणि भवेयुः सत्यमयं विरोधो नास्ति किं त्वाहिताग्निमग्निभिर्देहन्ति यज्ञपात्रैश्च दहन्तीति तथा दक्षिणे हस्ते जुह्मासादयेदित्यादिवचनैः पात्राणां दाहे गुणभावः सादनप्रतिपत्तिश्च विधीयते, तद्यदि कस्यचित्पात्रैरुपक्रान्ते प्रयोगे तस्य यजमानस्य द्रिष्टगतिः स्यात् ततस्तस्य संस्कारः पात्राणां च प्रतिपत्तिर्हीयेत, यदि तु तैर्देह्येत तदा प्रक्रान्तः प्रयोगो विगुणः स्यात्, तस्मात्साधारणान्युत्पाद्येरन् ॥

विकृतसप्तदशसामिधेनीषु
वर्णत्रयाधिकाराधिकरणम् ।

सू० पुरुषकल्पेन वा विकृतौ कर्तृनियमः

स्याद् यज्ञस्य तद्गुणत्वादभावादितरान्

प्रत्येकस्मिन्नधिकारः स्यात् ॥ ७ ॥

यास्विष्टिषु अध्वरकल्पादिषु सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति श्रुतं तासु किं वैश्यस्यैवाधिकारः? उत त्रयाणामपी?ति संशये दर्शपौर्णमासप्रकरणपठितेन सप्तदश वैश्यस्येति वाक्येन साप्तदश्याङ्गत्वेन वैश्यो विधीयते कर्ता, न च प्रकृतौ साप्तदश्यमस्तीति यत्राध्वरकल्पादौ तद्विहितं तत्रैव वैश्यविधिस्तेन वैश्यकर्तृकसाप्तदश्याङ्गत्वादध्वरकल्पादौ वैश्यस्यैवाधिकारः, मैवं “प्रकृतौ हि श्रुतं वाक्यं ततो नोत्कर्षमहंति । तस्माद्वैश्यानुवादेन साप्तदश्यं विधीयते” तच्च वैश्यनिमित्तत्वात्पाञ्चदश्यस्य बाधकं वैकृतैर्वचनैः साप्तदश्यं कृत्वङ्गमुच्यते, तदनैमित्तिकत्वेन त्रयाणां न विशिष्यते, तस्मादध्वरकल्पादौ त्रयाणामधिकारिता ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठस्य सप्तमः प्रारभ्यते ॥

विश्वजिति पित्रादीनाम-
देयत्वाधिकरणम् ।

सू० स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥

विश्वजिति “सर्वस्वं ददाती”ति श्रुतं, तत्र किं ज्ञात्यादीनामपि स्व-शब्दवाच्यानां दानं? मुत धनस्यैव यत्रास्य स्वामित्वमिति संशये सर्वेषां स्व-शब्दवाच्यानां दानमविशेषात्, शक्यन्ते च पित्रादयोऽपि परविधेयाः कर्तुं परस्वत्वापादनं हि दानम्, अतः पित्रादयोऽपि देयाः, नैतदेवं, न हि शक्यन्ते दातुं स्वत्वत्यागपूर्वकं हि परस्वत्वापादानं दानं, न च दीयमानोऽपि पिता न पिता भवति, यत्र तु प्रभुत्वयोगेन स्व-शब्दवृत्तिस्तच्छक्यं दातुं, तस्मिन् हि दत्ते पूर्वस्य स्वामित्वं निवर्तते परस्य च स्वामित्वमुपजायते, किञ्चायं स्व-शब्दोऽपि भिन्नया शक्त्या ऽऽत्मात्मीयजातिधनेषु वर्तते तत्रैकस्मिन् प्रयोगेऽस्यैक एवार्थः, तत्र धनस्य दानसम्भवात्तद्विषय एव स्वशब्दस्तस्मादुनस्यैव दानं न पित्रादीनाम् ॥

विश्वजिति एयिष्या अदे- सू० न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्
यत्ताधिकरणम् ।

॥ २ ॥

येयं महापृथिवी सा देया नैति सापि सार्वभौमस्य धनमिति
मन्यमानो दानमाह नासौ कस्यचित् स्वं, राज्यं हि स्वविषयपरिपालन-
कण्टकोदुरणवृत्तित्वेन कर्षकादिभ्यः करादानं दण्डोभ्यश्च दण्डादान-
मिति एतावान् सम्बन्धः, न स्वामित्वमतो न सार्वभौमो महापृथिवीं
दद्यान्माण्डलिकश्च माण्डलम् ॥

विश्वजिति अश्वत्थीनाम- सू० अकार्यत्वात्ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥
देयताधिकरणम् ।

३ ॥

विश्वजित्येव “न केसरिणो ददाती”ति हि श्रुतं तत्र केसरिणो
दानं नैति विहितप्रतिषेधात् पक्षे दानं पर्युपादासस्त्वयम् अपि तु वाक्य-
शेषः स्यादित्यनेन न्यायेन अयं च तस्यैव न्यायस्य प्रपञ्चः प्रसङ्गादिहोक्तः ॥

विश्वजिति विद्यमानाना- सू० नित्यत्वाच्चामित्यैर्नास्ति सम्बन्धः ॥
मेव सर्वस्वानां दानाधिकर-
णम् ।

४ ॥

“सर्वस्वं तदाती”ति किं यत्पुरुषस्योपभोग्यं स्वं कुप्याकुप्यशयनास-
नगवादि तत्सर्वं ददातीति शास्त्रार्थः, ततश्च यस्यापि यत्रास्ति सोऽपि
तदर्जयित्वा दद्यात् दत्तं यदस्य विद्यते तत्सर्वं ददातीति संशये यत्सर्वं
स्वं तद्दद्यादिति श्रुत्यर्थविधिलिप्सया दानविधिं मन्यते, चेदकेन तु
दानस्य प्राप्तत्वाद्यस्य यदस्ति स तस्मिन् द्वादशशतमात्रं दातुं प्रवृत्तः
सन् सर्वे दद्यादिति सर्वता विधीयते, किञ्चायं सर्व-शब्दः प्रसिद्ध-
स्वत्वेष्वेव सर्वेषु उपपन्नत्वाच्चासिद्धस्वत्वानानामातिपरत्यर्जनं, तस्माच्चार्ज-
यित्वा देयम् ॥

विश्वजिति धर्मार्थसेवक- सू० शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् ॥ ५ ॥
शूद्रस्यादेयताधिकरणम् ।

धर्मार्थं परिचारकत्वेन यजमानमुपस्यतो यः शूद्रः स किं देयो
न वेति, सर्व-शब्दानुग्रहात्परविधेयीकरणसम्भवाच्चादेयः, स्वत्वाभावाद-
निष्कया परवश्यत्वानभ्युपगमसम्भवाच्चादेयः, दासस्तु देय एव ॥

(१) अकार्यत्वाच्चेति पा० ।

विश्वजिति दक्षिणाकाल-
विद्यमानानामेव सर्वस्यानां
देयताधिकरणम् ।

सू० दक्षिणाकाले यत्त्वं तत्प्रतीयेत
तदा न संयोगात् ॥ ६ ॥

किं दक्षिणाकालात्प्रागेव प्राप्तोपयोगमपि धनमनुपयुज्य प्रयत्नेन
धारयित्वा देयं? यदपि भावित्वेन निश्चितं तदसदपि देय? मुत यद्वृत्तिणा-
कालेऽवस्थितं तदेव देय? मिति संशये, सर्व-शब्दानुग्रहाय भूतभाविनोरपि
दानं दक्षिणाकालीने एव सर्वत्वेऽपपत्तेर्न धारणप्रयुक्तिर्भाविनश्च तदानो
स्वत्वाभावादशक्यमेव दानम् ॥

विश्वजिति दक्षिणोत्तराङ्गा-
नामनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अशेषत्वात्तदन्ते? स्यात्कर्मणो द्रव्य-
सिद्धित्वात् ॥ ७ ॥

प्रकृतौ कर्मारम्भ एव त्रिधा यजमानेनात्मीयं धनं वचनबलाद् व्यव-
स्थापितम्, इदं मे भक्षार्थमिदं क्रत्वर्थमिदं दक्षिणार्थं त्रयं दक्षिणार्थं तन्मध्ये
द्वादशशतं दत्तम्, इह तु किं त्रिविधमपि दातव्यं कर्मशेषं चोत्सृष्टव्यम्?
उत यावता क्रतुशेषं निर्वर्तते तावच्छिष्टाऽन्यत्सर्वं देय? मुत यद्वृत्तिार्थं नि-
हितं तदेव सर्वं देय? मिति संशयः, “प्रत्यक्षवचनादिष्टसर्वदानविरोधतः
चोदकावगतं कर्म शेषं लभ्येत दुर्बलम् ॥ प्रधानत्वात्क्रतोर्नैव दानं तद्-
बाधनक्षमम् । किञ्चित्तु क्रतवे शिष्टा सर्वमन्यत्प्रदीयते ॥ दक्षिणार्थेन
निर्दिष्टं प्राप्तं द्रव्यमनूद्य तु । विधेयं सर्वतामात्रं लाघवं हि तथाविधेः ॥

अहर्गणस्थेऽपि विश्वजिति-
सर्वस्वदानाधिकरणम् ।

सू० अहर्गणे च तद्धर्मा स्यात्सर्वेषाम-
विशेषात् ॥ ८ ॥

अस्त्यष्टरात्रोऽहीनः तस्य विश्वजित्यथममहस्ततोऽभिप्लवः षडह-
स्ततोऽभिजित्तत्र विश्वजिति संशयः, किं द्वादशशतं दक्षिणा स्या? दुत
सर्वस्वं दक्षिणे? ति, तत्र “गणेषु द्वादशाहस्य विध्यन्तः स्थापयिष्यते । द्वाद-
शं शतं ज्योतिष्टोमात्त्रातिदिश्यते । विश्वजित्यपि सैव स्याद्वृत्तिणा गणव-
र्तिनी । नामातिदेशप्राबल्यात्सर्वस्वं त्वेव दक्षिणा । इदं च प्राप्तिमात्र-

परमधिकरणं, प्राप्तं विश्वजिति सर्वस्वं बाधित्वा इतरेषां सप्तानामन्हां
द्वादशशतदक्षिणानां भूयसां साधर्म्याद् द्वादशशतमेव देयमेकैव च तन्त्रेण
सर्वेषामेकप्रयोगवर्तिनां दक्षिणा न पृथक् पृथक् प्रदातव्या, तस्माद्
भूयोऽनुग्रहाय द्वादशशतमेव देयम् ॥

विश्वजिति द्वादशशतन्यून-
धनस्यानधिकाराधिकरणम् ।

सू० विकारः सन्नुभयतोऽविशे-
षात् ॥ ९ ॥

सर्वस्वदान एव संशयः किं यस्य द्वादशशतान्यूनं धनं सोऽपि
तावन्मात्रं सर्वस्वं दत्त्वाऽधिक्रियते? उत यस्याधिकं स एवेति “ततो न्यून-
ऽधिके वापि सर्व-शब्दोपपत्तितः । उभयोरधिकारः स्यात् न्यनाधिकदा-
यिनोः । इदं तु प्रकृतेः प्राप्तं सर्वदानं नियम्यते । तत्र चानतिसिद्ध्यर्थम-
धिकं सर्वमीरितम्” ॥ ज्योतिष्टोमे हि द्वादशशतं विधाय पश्चादुक्तं यद्व्ये-
तावता ऋत्विजो न नमेयुरपि सर्वस्वेनेति द्वादशशतादसिद्धां वा नतिं
ततोऽधिकामेव सर्वस्वं साधयितुं शक्नुयाच्च न्यूनमतः प्रकृतौ तावद् द्वाद-
शशताधिकमेव सर्वस्वं, यच्च प्राकृतं तस्यैव नियममात्रमिह क्रियते, तस्मा-
दधिकदानेनैवात्राधिकारः ॥

आधानेऽपरिमितं देयमि-
त्यनेन सङ्ख्यान्तरविधाना-
करणम् ।

सू० अपरिमाणे शिष्टस्य सङ्ख्याप्रति-
षेधस्तच्छ्रुतित्वात् ॥ १० ॥

आधाने श्रुतम् “एका देया षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः
शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देय”मिति, तत्रापरिमितं देयमिति किं
पूर्वाक्तैकादिपरिमाणप्रतिषेधः? उतायमपि सङ्ख्यान्तरविधिः? इति संशयः,
तत्रावयवव्युत्पत्त्या परिमाणशून्यमुच्यते, न च परिमाणशून्यस्य दानं
सम्भवति, अतः प्रकृतपरिमाणशून्यमुच्यते ततस्तस्य प्रतिषेधः, उच्यते
बहुर्यवचनेऽयं समुदायप्रसिद्धा, सा चावयवप्रसिद्धेर्बलीयसी, न चालब्धा-
त्मिका रुढिः सुज्ञातपरिमाणेष्वपि बहुत्वमात्रेणापरिमित-शब्दप्रयोगात्
तस्मादयमपि सङ्ख्यान्तरविशिष्टदानविधिः ॥

१ अपरिमिते शिष्टस्येति पा० ।

४६२

शास्त्रदीपिकायाम्

अपरिमित-शब्देन सह-
साधिकस्य ग्रहणाधिकरणम् ।

सू० अनियमो, विशेषात् ॥ ११ ॥

बहुत्वविधिरपरिमित-शब्दे प्रयोगात् तस्मादयमपि इति स्थितं,
किं तत्सहस्राच्यनमधिकं वा? उताधिकमेव? इति संशये अत्रागपि बहुत्व-
सम्भवादनियमः, नैवम् "आपेत्तिको हि बहुर्थः सहस्रापेक्षया भवेत् । तस्या-
नन्तरनिर्देशात्सहस्रादधिकस्ततः ॥

इति हस्तेत्यादिपरकृतिपु-
राकल्पानामर्थवादताधिकर-
णम् ।

सू० परकृति-पुराकल्पमनुष्यधर्मः
स्यादर्थाय ह्यनुकीर्तनम् ॥ १२ ॥

दर्शपौर्णमासयोः श्रुतम् इति ह स्माह बटूकुर्वाणिर्माणानेव मह्यं
पचतेति स विधि? हनार्थवाद? इति संशये विधिरर्थवत्त्वाद्वादमात्रं सन-
र्थकमित्यौदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षे स्थितं तमेव पूर्वपक्षं मनुष्यधर्मः स्यादिति
स्मारयित्वा कृत्वाचिन्तया ऽधिकारश्चिन्त्यते यदा विधिस्तदा किं वृष्णि
गोत्राणाम्? उत सर्वेषां? इति वाणिर्कृतृकचसंस्तवात् तद्गोत्राणामेव
स्यात्, मैव स्तुत्यस्य विधिर्नै स्तुत्युपायस्य, न चात्र वाणिर्कृतृकमाषपाकः
स्तूयते अन्यस्य स्तावकस्याभावात्, किन्तु वाणिर्कृतृकत्वेन कारणेन माष-
पाकः स्तूयते अन्यस्य स्तावकस्याभावात् किन्तु वाणिर्कृतृकत्वेन कारणेन
माषपाकस्य स्तुतिरतो माषपाकमात्रविधानात् सर्वपुंसामधिकारः अर्थ
वादो वेति कृत्वाचिन्तोद्घाटनम् ॥

सहस्रसंवत्सर-शब्दस्य
सहस्रदिनपरताधिकरणम् ।

सू० सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसम्भ-
वान्मनुष्येषु ॥ १३ ॥

पञ्चपञ्चाशतस्त्रिंशतः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशः
पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशः पञ्चपञ्चाशत एकविंशः विश्वसृजामयनं सहस्र-
संवत्सरमिति, किमस्मिन् सत्रे ये गन्धर्वादयः सहस्रायुषस्तेषामधिकारः?
उत मनुष्याणां? मेव यदा मनुष्याणां तदा किं रसायनादिसम्पादितसहस्रा-
युषा? मुत कुलकल्प? उत विश्वसृजामयनं कुर्वतां सहस्रायुषद्वयवाहु-
वृत्तीयानां शतानामधिकारः? उत मासेषु संवत्सरशब्दमाश्रित्य सुखेनायं

मनुष्याधिकारः ? उत द्वादशरात्रिषु संवत्सरशब्दः ? उत दिवसेष्विति पक्षाः
 तत्र मनुष्याणां सहस्रायुषासम्भवात् शुतिबलाद्गन्धर्वाणामधिकारः तेषां
 त्वान्युपसंहारासामर्थ्यान्मनुष्याणामेव रसायनलब्धसहस्रायुषां रसायनस्यै-
 तावदायुःसम्पादनासामर्थ्याच्छ्रुतायुः पुरुष इति श्रुतेः कुलकल्पः “शास्त्र-
 फलं प्रयोक्तरी”ति न्यायात्समयकर्मानुष्ठायिनां फलं न विकलानुष्ठायि-
 नाम् अतो न कुलकल्पः, सत्वारम्भादेव तु सहस्रायुषं कल्पयतामितीदमर्था-
 सम्भवादेवानुपपन्नं तस्मात्पञ्चपञ्चाशत् इति यजमानाभिप्राया सङ्ख्या,
 एकोऽपि त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तः सम्वत्सरः पञ्चपञ्चाशत्सङ्ख्याकैः प्रत्येकं
 कर्तृभूतैः सम्वध्यमानस्तत्सङ्ख्या भवति तथा पञ्चदशदयोऽपीति, तेन
 चतुस्सम्वत्सरमिदं सत्रम् अर्द्धेर्तृतीयैर्यजमानशतैः क्रियमाणं सहस्रसम्वत्स-
 रमिति कथ्यते अयमपि पक्षो बुद्धावत्यन्तमनारुहः “चतुर्विंशतिपरमाः
 सप्तदशावराः सत्रमासीत्” इति वचनविरुद्धेदुराभ्युपगमः, तस्मात्सङ्ख्या-श-
 ब्दसम्वत्सर-शब्दं वा गौणमाश्रित्यात्र मनुष्याधिकारः समाश्रयितव्यः, तत्रा-
 पि सङ्ख्याशब्दस्य मुख्यत्वादेकार्थनिश्चयसामर्थ्याच्च न स्वार्थत्यागः, सम्वत्स-
 रपदं तु जघन्यत्वात् सौरवान्द्रमसाद्यनेकार्यसाधारण्येतार्थनिश्चयासाम-
 र्थ्याद्गौणं भवति, तत्र योमासः स सम्वत्सर इति दर्शनान्मासेषु, तत्राप्य-
 शक्तिस्तदवस्थैव न ह्याधानादूर्ध्वं सहस्रमासं जीवनं सम्भवति, तस्मात्सम्व-
 त्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय इति प्रयोगात् द्वादशरात्रिषु सम्वत्सराशब्दः
 प्रतिमाविशेषणं चात्र सम्वत्सर-शब्दः, न तस्य द्वादशरात्रिषु प्रयोग-
 तस्मात् त्रिवृदादिशब्दसामञ्जस्यादिवसेषु सम्वत्सर-शब्दः त्रिवृदादि-
 पदैः स्तोमविशिष्टमहुरुच्यते, नाहः सङ्गुस्ततोहस्सु गौणी संवत्सराभिधा ॥

॥ इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य सप्तमः पादः ॥

अथ षष्ठाऽध्यायस्याष्टमः पाद आरभ्यते ।

सू० इष्टिपूर्वत्वादक्रतुशेषो होमः सं-
 स्मृतेष्वग्निषु स्यादपूर्वाऽध्याधानस्य
 सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥

अथानाहिताग्नेरेव चतुर्वै-
 त्त्वहोमाधिकाराधिकरणम् ।

सन्ति चतुर्होतृसंज्ञका मन्त्रा स्तौर्जपहोमाः पुरुषार्थतया विहिताः
 “चतुर्होतारं प्रयुज्जीत चतुर्होत्राप्रजाकामो जुहुया” इति ये होमास्ते कि-
 माहिताग्न्याधिकाराः आहवनीये कार्याः ? उतानाहिताग्न्याधिकारा लौकिके
 ऽग्नौ स्युरथवोभयाधिकाराः ? इति, संशयः तदर्थमिदं विचार्यते एषा वा अना-
 हिताग्निरिष्टिरिति वचनं जपाभिप्रायमनुवादमात्रमनाहिताग्निर्वा होमे-
 ष्वधिकारप्रदर्शनपरमिति, तत्र विध्यश्रवणादनुवादो जपविषयः, इष्टिश-
 व्दश्च जपविषय एव स्तुत्यर्थतया प्रयुक्तस्तथैव वचनव्यक्तिः यैषाऽनाहि-
 तानेः क्रिया जपात्मिका सेष्टिरिति, सत्यमेषा वचनव्यक्तिरियमपि तु
 सम्भवति यैषा चतुर्होत्रहोमात्मिकेष्टिः साऽनाहिताग्नेरिति, पूर्वव्यामा-
 हिताग्न्याधिकारा होमा उत्तरस्यामनाहिताग्न्याधिकाराः, न चान्यतरा नि-
 दुर्ग्यन्ते तस्मादुभयाधिकारा इति प्राप्ते उच्यते, “वचनस्यार्थवत्त्वायाना-
 हिताग्नेरधिक्रिया ॥ आहत्य च तदर्थोस्ते चोदिता नान्यगामिनः षष्ठी-
 श्रुत्या ऽनाहितानेः शेषत्वेन गम्यमानानार्थसामाजिकमाहिताग्निमालम्बते,
 तस्मादनाहिताग्न्याधिकाराः ॥

अनाहिताग्निपूजनयनहो-
 माधिकरणम् ।

सू० उपनयनादधीत होमसंयोगात् ॥

२ ॥

उपनयनाङ्गभूता माणवकर्तृका आचार्यकर्तृकाश्च होमाः किमाह-
 वनीये स्युः ? इति लौकिकाग्न्याविः ? इति संशये पूर्ववदुच्यते आहवनीये स्युः माणव-
 कार्याश्च ते होमास्तदधिकारा अध्ययनाङ्गभूतोपनयनार्थत्वादन एव च ते
 माणवकान्नो कर्तव्या इति माणवकः प्रागुपनयनादादधीत तदुद्धृतं च भार्या-
 मुद्धहेतु, या तु “स्नात्वा भार्यामधिगच्छे” इति स्नानोत्तरकाला दारक्रिया
 साऽपत्यार्था भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आधानस्य विद्वदधिकारित्वाद्विद्या-
 याश्चोपनयनाधीनत्वाच्चोपनयनात्प्रागाधानाधिकारसम्भवः । किञ्च कर्म-
 यैरेव दारैरपत्यमपत्यार्थः कर्म सिध्यतीति नार्थः पृथग् दारक्रियया, य एव
 रत्यपत्यकर्मार्थेन दारसंग्रहः प्राप्तस्तस्यैवायं कालविधिः स्नात्वा भार्या-

१ तत्रैषा वचनव्यक्तिः ।

मधिगच्छेदिति, तस्माच्च प्राग् दारसंयहः, तदभावे चाधानासम्भवाल्लौकिक
एवानौ उपनयनहोमः ॥

अनाहितेऽग्नेः स्वपतीष्ट्य-
धिकरणम् ।

सू० स्थपतीष्टिः प्रयाजवद्गन्याधेयं प्र-
योजयेत्तादर्थ्याच्चापृज्यते ॥ ३ ॥

“एतया निषादस्यपतिं याजये”दिति स्थपतीष्टिः किमाहितेष्वग्निषु
स्यात् ? उत लौकिके ? इति संशये प्रकृतेराहवनीयादिप्राप्तेराहवनीयादीनां
चाधानाधीनत्वादसत्यपि स्थपतेराधानविधाविषयेवेष्टिराधानं प्रयोजयेत्
इति प्राप्त उच्यते यदा ह्याधानस्य न साताद्विधिरभविष्यत्तदा याज्ञिकलौक-
प्रयोगात्रक्तं गार्हपत्यमादधाति दिवाऽऽहवनीयमित्यादिवेदवाक्यपर्यालोच-
नया धानक्रियानिमित्तत्वं पाचकादिवदाहवनीयादिशब्दानामाश्रित्य स्थप-
तिराहवनीयार्थमाधानमकरिष्यत्, यदा तु वसन्तादिविधानानि आधानवि-
धायकानीति द्वितीये स्थितं, तदा तद्विहिताधानजन्याग्निगतसंस्कारवाचि-
त्वादाहवनीयादिशब्दानां स्थपतिकृतेन चाधानेनाविहितेन तत्संस्कारवि-
धानावगमाच्चाधानाक्षेपसम्भवः, तस्माल्लौकिके स्यात् ॥

अनाहितेऽग्नाववकीर्णप-
श्वनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अवकीर्णपशुश्च तद्वदाधानस्या-
कालत्वात् ॥ ४ ॥

“यो ब्रह्मचार्यवकिरेत्स नैर्ऋतं गर्दभं पशुमालभेति”ति किमयं याग
आहवनीयादिषु ? उत लौकिक इति संशयः ब्रह्मचारिणस्त्रैर्वर्णिकत्वादि
द्व्यावत्त्वाद्वार्याधिगमसम्भवादाधानमुपपन्नम्, अत आधायग्निं प्रायश्चित्ते
प्रवर्तत, नैवं न ह्यस्यावकरकृतं ब्रह्मचर्यस्य विप्रवमवसमाधाय गार्हस्प्य
प्रवेशः सम्भवति “अविप्लुतब्रह्मचर्या गृहस्थाश्रममाविशे”दिति विधानाच्च
चापवीकस्याधानमस्तीति लौकिकेऽग्नावयं पशुलौकिकश्चाचारात्प्राप्तः ॥

देवकर्मणामुदगयनादि-
कालताधिकरणम् ।

सू० उदगयनपूर्वपक्षाच्चः पूर्वोल्लेषु दै-
वानि स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् ॥
५ ॥

उपनयनचौलादीनि किं सर्वकाले स्युः? स्तोदगयनादि? स्थिति संश-
ये ऽविशेषात्, सर्वदैवाधिकारः, स्मृतेस्तु उदगयनादिष्वेव स्युर्देवानि ॥

पितृकर्मणोऽपरपक्षादि-
कालताधिकरणम् ।

सू० दूतरेषु तु पित्र्याणि ॥ ६ ॥

पित्र्याणि तु श्राद्धादीनि अपरपक्षादिषु स्मृतेरेव ।

ज्योतिष्टोमाङ्गयास्त्राक्य-
योर्नित्यताधिकरणम् ।

सू० याज्जाक्यणविद्यमाने लोक-
वत् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे याज्जाक्यणमात्रातं “द्वादशरात्रीर्दीतितो भृतिं वन्वी-
ते”ति याज्जा “अह्णया पिङ्गात्वा क्रीणाती”ति क्रयः, तत्र संशयः किं यस्य दत्ति-
णाद्रव्यं नास्ति सोमश्च तस्येदं याज्जाक्यणम्? उत विद्यमानेऽपी? ति तत्र
द्रव्यार्थं याज्जाक्यणमविद्यमानद्रव्यस्य स्यात् द्रव्यवतस्त्वनर्थकं, तस्मात् तस्य
याज्जादावधिकारः, स्यादेवं यदि द्रव्यमात्रप्रयुक्तं स्यादपूर्वप्रयुक्तं त्विदम्
अतो ऽनेन विना ऽपूर्वमेव वैगुण्याच्चात्यज्यते, तस्माच्चित्यं याज्जाक्यणम् ॥

ज्योतिष्टोमादिषु पयोष-
तादीनामपि नित्यताधिकर-
णम् ।

सू० तथा भक्षप्रैषाच्छादनं संज्ञप्तहो-
मद्वेषम् ॥ ८ ॥

“पयोव्रतं ब्राह्मणस्ये”ति भक्षः किमविद्यमाने भक्षान्तरे? उत भक्ष-
द्वावेऽपि? तथागनीदानीन्विहरेति प्रैषः किमन्यतो ऽनवबुद्धे प्रैषार्थं “अहतं
वासः परिधत्त” इति वासोऽन्तराभावे तथा यत्पशुर्मायुमकृतेति संज्ञप्तहो-
मोमायुकरणे, तथा योऽस्मान्द्वेष्टि ऽयंच वयं द्विष्म इति मन्त्रोद्वेष्ट्यसद्भावे? उत
सर्वमिदं नित्यमिति संशये सामर्थ्यादिषां निमित्तसद्भावेऽनुष्ठानमिति नि-
मित्ताश्रयणात् सत्यपि चान्यस्मिन् नियमादृष्टसिद्धेरनन्योपायत्वाच्चित्यम् ॥

अपररात्रे व्रतस्यानियमा-
धिकरणम् ।

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ ९ ॥

यदा पुनर्वृत्त्यमानं पयो न जीर्यतीत्याशङ्क्यते तदाऽपि किमवश्यं
व्रतयितव्यं नेत्याह तदा हि यजमानस्य रोगोत्पत्त्या क्रतुविरोध एव
सम्भाव्येत तेन प्रधानविरोधाच्च व्रतयितव्यं नेत्याह ॥

सप्तमाध्याये प्रथमः पादः ।

४८७

ह्यगस्यैवाग्नीषोमीयपशु-
ताधिकरणम् ।

सू० पशुचोदनायामनियमो विशेषात्
॥ १० ॥

“अग्नीषोमीयं पशुमालभेते”ति किं यः कश्चित् पशुरालब्धव्यः ? उत ह्यग एव ? चोदनायां सामान्यश्रवणात् मन्त्रवर्णे च ह्यगस्य वपाया भेद-
सोऽनुब्रूहीति ह्यग-शब्दश्रवणात् संशयः, तत्र “सामान्यावसिता तावच्चो-
दना वाक्यभेदतः । मन्त्रस्तदविरोधेन पात्तिको यौगिकोऽपि वा विधिस्तुत्या-
रेकवाक्यत्वात् प्राकृस्तुतेरपर्यवसितोऽज्जनविधिर्येवादगततृतविषय एव
पर्यवस्यति, मन्त्रचोदनयोस्तु वाक्यभेदादप्रतिद्वन्द्वविधिवाक्यं पशुसामान्ये
पर्यवसितं न मन्त्रानुरोधेन शक्यं विशेषे नेतुं, मन्त्रस्तु चोदितार्थप्रकाश-
नात्परतन्त्रवृत्तिश्चोदनावगतं गवाश्वादिजातं निगमादिवशलब्धावयवयो-
गेन प्रकाशयिष्यति, यदा वा ह्यगस्तदा प्रयोक्ष्यते, तस्मादनियमः उच्यते ।

चोदना पशुसामान्यमङ्गत्वेनावबोधयेत् ।

ह्यगेऽप्यविकलं तत्तु प्रतिव्यक्ति समाप्तितः ॥

मन्त्रः प्रकरणान्वानाचित्यमङ्गं प्रतीयते ।

कृत्तया रूढिशक्त्या च यच्छागस्यैव वाचकः ॥

तेन तं तादृशं यद्वन्विधिरात्मा विरोधिनम् ।

विधत्ते ह्यगमेवाङ्गं तस्माच्छागोपसंग्रहः ॥

अधिकृतिरिति सिद्धा भेदशेषप्रयुक्तिक्रमनियमविचारैरेतया चाधिकृत्या ।

सुविदित उपदेशोऽनन्तरं चातिदेशो विकृतिषु तत ऊर्होबाधतन्त्रप्रसङ्गाः ।

इत्युपाध्यायपार्यसारयिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां पष्ठा-
ध्यायस्याष्टमः पादः ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥

अथोत्तरषट्के सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ।

अथ प्रयाजादिधर्माणा-
मपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ।

सू० श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे
यथाधिकारं भावः स्यात् ॥ १ ॥

१ यथाऽधिकारः स्यादिति पा० ।

उपदेशविचारे समाप्तेऽधुना तदधीनसिद्धिरतिदेशविचारः प्रस्तो-
 ष्यते, तदुपोद्घातत्वेन प्रथमिदं विचार्यते, ये धर्मा दशपूर्णमासयोज्योति-
 ष्टामस्य च प्रकरणे समाम्नाताः प्रयाजादयो दीक्षणीयादयश्च ते किं सर्व-
 यागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते ? उत यथा प्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते ? इति, यदि सर्वा-
 र्थास्ततः सौर्यश्येनादीनामप्युपदेशत एवाङ्गलाभसम्भवाच्चातिदेशविचार
 आरब्धव्यो भवति, व्यवस्थितेषु तु सौर्यादीनां साक्षाद्भूत्वादतिदेशेन धर्म-
 सद्भावः, तद्विशेष-तद्रूह-तद्वाधादिविचारार्थमुत्तरोऽध्यायगण आरब्धव्यः,
 तदर्थमिदं विचार्यते, किं यजिप्रयुक्ताधर्माः यज्यर्थाः प्रथमं यजिभावनोद्दे-
 शेन विहिताः सन्तः पश्चात्तत्करणकया पूर्वभावनया तद्द्वारेण सम्भ-
 न्त्स्यन्ते ? उतापूर्वप्रयुक्ता अपूर्वार्थाः ? अपूर्वभावनया प्रथममित्यम्भावेना-
 त्विताः पश्चात्करणभूतस्य यजेरनुयाहका भवन्तीति, किं प्राप्तं ? “धर्माणां
 करणाङ्गत्वे विवादो नैव विद्यते । भावनान्वयपक्षे च तादर्थ्यं नावकल्पते”
 अपूर्वभावनया हि सम्बध्यमाने करणेतिकर्तव्यते तुल्यकल्पे स्यातां, न
 करणाङ्गत्वमितिकर्तव्यतायाः स्यात्तस्मात्करणोद्देशेन विधातव्याः, केन
 पुनः करणमुद्दिश्यते ? केचिदाहुः प्रकरणान्मानानुमितेन वाक्येनेति । ननु
 तेन प्रकृतस्यैव दशपूर्णमासादेरुद्देशात्कथं सर्वार्थता ? उच्यते प्रकृतस्याप्यु-
 द्देशकत्वेन यजतिरेवात्र कल्पः, स च स्वसामर्थ्यात्सर्वयागानुपस्थापय-
 न्सर्वयागार्थतां नयति, न चैतस्मिन्पक्षे दशपूर्णमासवाक्यस्य समिदादि-
 वाक्यानां चैकवाक्यता सम्भवति, येन सर्वैः संहृत्य समिदादिविशिष्टद-
 र्शादिविधानाद्यागान्तरे धर्मा न स्युस्तथा सति करणस्य फलं^१ प्रति चोद्दे-
 शाद्वैरूप्यं स्यात्तस्मात्फलवाक्ये फलं प्रतिपादय विधाय पर्यवसति पृथग्
 वाक्यैः समिदादिभिरनुमितयज्युद्देशकशब्दयुक्तैरङ्गानि विधीयन्ते, न च
 प्रकरणादुद्देश्यो यजिर्विशेषुं शक्यते आकाङ्क्षारूपस्य प्रकरणस्याविशेषक-
 त्वात्सन्निधेश्च यजिश्रुतिजनिताविशेषप्रत्ययेन बाध्यमानत्वात्, तस्मात्स-
 र्वार्था इति । भाष्यानुसारिणस्त्वाहुः “दशपूर्णमासवाक्यमेव यजीनामु-

द्वेशकं, न हि तद्वागोत्पत्तिपरमाण्वेवादिवाक्यैरेवोत्पवत्वात्, न च फलसं-
 योगार्थं “सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ” “सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम” इति च स्वर्गकामा-
 र्थत्वस्यापि सिद्धत्वात्, तस्मादनन्यार्थत्वादनेन फलवतो यागानुद्दिश्य धर्मा-
 विधीयन्ते, न चोद्देश्यं दर्शपूर्णमास-शब्दः स्वर्गकाम-शब्दो वा शक्नोति वि-
 शेष्टं, तस्मादधिकृतमात्रोपलक्षणं दर्शपूर्णमास-शब्दः स्वर्गकाम-शब्दो वा
 दर्शपूर्णमास-शब्दश्च प्रायेण पर्वकालत्वाद्वागानामनुवादः, न च सन्निधेरा-
 ग्नेषादीनामेवोद्देशः श्रुतिजनितविशेषप्रत्ययविरोधादित्युक्तं प्राक्, तस्माद्य-
 ज्ञिप्रयुक्ता धर्माः सर्वार्थाः । किञ्च ब्रीह्यादिभिर्द्रव्यैः प्रत्यक्षं यजिर्निर्वर्त्यते ना-
 पूर्वम्, अवघातादयोऽपि यजिर्निर्वृतावेव ब्रीह्यादीनामेवोपकुर्वन्ति, तस्मात्ते
 तावद्यज्यर्थोस्तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं, यद्यपि यजिविशेषं प्रति धर्मवि-
 धिर्न्येद्यपि च भावनया सम्बन्धस्तथाऽपि पारिप्लवः तद्रूपत्वाद्वागान्तराणां
 भावनान्तराणां च, यथा लोके वाहीकोऽयमतिथिर्यवान्नेन परिवेष्ट्य इत्युक्ते
 यद्यपि वाहीकविशेषं प्रति यवानं श्रुतं तथाऽप्यन्येषामपि वाहीकानां यवा-
 चप्रियत्वं गम्यते, तद्वद्यज्ञिरूपस्य व्यक्तिविशेषस्य यजिकरणस्य च भावनावि-
 शेषस्योक्ता धर्मास्तद्रूपाणामन्येषामपि साधारणा इति शक्यमवगन्तुं, त-
 स्मात्सर्वार्था धर्मा इत्यनारभ्योऽतिदेशविचार इति प्राप्तेऽभिधीयते । “प्र-
 धानविधिवाक्यं खल्वङ्गवाक्यसमन्वितम् । अङ्गप्रधानसंयुक्तां विधत्ते पूर्वभा-
 वनाम् ॥ भावनान्वयतः पश्चादंशयोरार्यिकोऽन्वयः । ततः कर्मान्तराङ्गानां
 प्राप्तिराशङ्क्यते कुतः ॥ भावनान्वयितामात्रं नांशयोस्तुल्यकल्पना । अप-
 रित्यक्तरूपत्वाद्गुणप्राधान्यसम्भवात् ॥ यथाफलं भावनायामप्यन्वीयमानं
 फलं चापरित्यागात्प्राधान्यं प्रतिपद्यते, तथा करणमपि करणात्मना सम्बन्धुं
 फलं प्रति गुणत्वमितिकर्तव्यतां प्रति प्राधान्यम्, इदमेव हि करणं यत्फ-
 लोद्देशेन प्रवृत्तकर्तृव्यापारेण फलसाधनतामापद्यते, इतिकर्तव्यता तु येन
 व्यापारविशेषेण करणस्य फलसाधनरूपत्वमुपजन्यते सा उच्यते तस्माच्च
 तुल्यकल्पत्वं, न च यजिः स्वयमित्यंभावापेक्षो, नापि यागभावना निर्ज्ञा-

१ अन्यासामपीति पा० ।

२ सबद्धमिति पा० ।

तत्प्रकारत्वात्, अपूर्वभावनायास्त्वनिर्ज्ञातप्रकारत्वात् तद्भावना कीदृशीति न ज्ञायते यागेनापूर्वं कुर्यादित्ययमर्थः, यथा^१ व्यापृते यागादपूर्वं भवति तथा व्यापृयेतेति कीदृशोऽसौ व्यापार इति भवति व्यापारविशेषापेक्षा, तद्विशेषत्वेन समिदादिव्यापारविधानमपेक्षासन्निधियोग्यत्वैरध्यवसीयते, तस्मात्प्रकृतभावना^२ शेषत्वात्समिदादीनां न पारिप्लवत्वं, ग्रीह्यादिद्रव्यमपि फलभावनांशेन सम्बध्यते, यथा हि क्रियया यागात्स्वर्गापूर्वं भवति सा फलभावना यागस्वरूपसम्पादनमपि तद्व्यापार एव अनिष्फलस्य फलसाधनत्वाभावात्, अवघातादयोऽपि तत्रैव ग्रीहीणां योग्यतामादधाना भावनार्था एव, न च वाहीकृषवात्रवत्साधारण्यानुमानं, लोके हि प्रमाणान्तरवशात् तथाऽवगम्यते शब्दैकप्रमाणैकेषु विशेषान्वये शब्देनावगम्यमाने पारिप्लववाक्यं साहसमात्रं, तस्माद्व्यापकरणं व्यवस्थिता धर्माः, ततश्चानुपदिष्टधर्मकेषु सौर्यादिषु अतिदेशेन धर्मसद्भावादि विचारयितव्यं, तथा चेत्तं “प्राकृतात्कर्मणोयस्मात्तत्समानेषु कर्मसु । धर्मप्रदेशो येन स्यात्सोऽतिदेश इति स्मृत” इति, अत्रायमन्वयः प्राकृतात्कर्मणो धर्मप्रदेशो येन स्यात्सोऽतिदेशः । क्व धर्मप्रदेश इत्यपेक्षाग्रामाह “यस्मात्तत्समाने” इति, यस्मात्प्राकृतादानेयादेधर्मोः प्रदिश्यन्ते तत्समानेषु कर्मसु सौर्यादिष्विति, त्रिविधश्चातिदेशः प्रत्यक्षवचनाग्रामधेयाज्ज्ञेदानालिङ्गानुमितवचनान्विति, तत्र प्रत्यक्षवचनात्तावच्चिन्त्यते ॥

समानमितरच्छेनेनेति
श्रुत्या इषी श्येनीयविशेष-
धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः
स्यात् ॥ २ ॥

इषावेकाहे ज्योतिष्टोमविकारे “इषुं विष्टुतिं करोति स^३प्ताहं भवती”ति प्राकृतानां स्तोत्राणां विकारं विधाय श्रूयते समानमितरच्छेनेनेति, तत्र संशयः किमयमनुवादः? उत श्येनवैशेषिकाणामतिदेशविधि? -

१ यथा वृत्ते इति त्वपपाठः ।

२ भावनाविशेषणत्वादिति पा० ।

३ शब्दैकप्रमाणे इति पा० ।

४ सस्त्राङ्गमिति पाठान्तरं तु न सम्यक् ।

रिति, तत्रेतर-शब्दः सन्निहितवचनत्वाच्छेनवैशेषिकाणां चासन्निहित-
त्वाच्च तद्वाचकः, चोदकप्राप्तास्तु ज्योतिष्टोमधर्मास्ते च श्येनेऽपि विद्य-
मानास्तत्सादृश्यमिषोरापादयन्तीति, तदपेक्षोऽयमनुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः
सत्यमितर-शब्दः सन्निहितमभिधत्ते न तु तन्मात्रं, किन्तु पूर्वनिर्दिष्टस-
दृशं सन्निहितं च यद् द्रव्यं तदभिधत्ते तद्विह यत्सन्निहितं ज्योतिष्टोमिकं
तत्पूर्वाक्तसदृशम् अप्राकृतानां सक्ताहादीनां पूर्वमुक्तत्वात् । यत्त्वप्रा-
कृतं लोहितोष्णीपादि श्येनवैशेषिकं तद्व्यप्यसन्निहितं तथाऽपि सादृश्य-
मस्तीत्यवश्यं हातयोऽन्यतरस्मिन् वचनार्थवत्त्वाच्च सन्निधिं हित्वा सादृ-
श्यपरिग्रहेण श्येनवैशेषिकाणां वादः । यद्वा चोदकप्राप्तानां विष्टु-या-
दीनां विचार इषुं विष्टुतिमित्यादिना पूर्वं विहितस्तत इतरञ्चोदकप्रा-
प्तमितर-शब्देनादृश्य तस्य लोहितोष्णीपादिविकारः श्येनादतिदिश्यते,
एवं सन्निहितवचनत्वमर्थवत्त्वं च वचनस्य भविष्यति ॥

एतद्व्याख्यानानीत्यादिना
पञ्चहविःषु सार्यवादविध्य-
तिदेशाधिकरणम् ।

सू० पञ्चसञ्चरेष्वर्थवादानिदेशः सन्नि-
धानात् ॥ ३ ॥

चातुर्मास्येषु चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेवं, वरुणप्रधासाः, साक्रमेधाः,
शुनासीरियमिति, तत्र वैश्वदेविकानामाद्यानां पञ्चानां हविषां यद्वा-
ह्मणं तद्वाह्मणप्रधासिकेषु पञ्चस्वतिदिष्टं तद्वाह्मणान्येव पञ्चहवींषीति,
तत्र संशयः किं यस्तेषामर्थवादः “वार्त्रघ्नानि वा एतानि हवींषी”त्यःदि
तन्मात्रस्यायमतिदेशः सैवैषां प्रशंसति? उतार्थवादस्याङ्गविधीनां च?
नव प्रधाजा इत्यादीनामतिदेश इति “पूर्वेषां ब्राह्मणं यत्तदुत्तरेष्वति-
दिश्यते । चोदयन्ते येन वाक्येन तत्तेषां ब्राह्मणं मतम् ॥” अङ्गविधिभिः स्वा-
ङ्गान्येव विधीयन्ते, न हवींषि सार्यवादकं तु वाक्यं तेषां विधायक-
मिति भवत्यर्थवादस्य तत्सम्बन्धः, तस्मात्तन्मात्रातिदेशः, नैवं, यद्यपि
ह्यङ्गविधिभिर्हविषां न विधेयता । तथाऽप्यस्यैव सम्बन्धस्तत्सम्बन्ध-
चोदनात् । किञ्चाङ्गवाक्यैकवाक्यनामापन्नं प्रधानवाक्यं हविषां सम-

१ विचार इषुं विष्टुमित्यादिना इति तु पा० ।

ग्राणां विधायकमिति विधायकेनाप्यस्त्येवाङ्गविधीनां सम्बन्धः, तस्मात्सर्वपामतिदेशः ॥

एतद्ब्राह्मण इत्यनेन एक-
कपालेन्द्राग्नयोः सार्थवादवि-
ध्यतिदेशाधिकरणम् ।

सू० एककपालैन्द्राग्नौ च तद्वत् ॥ ४ ॥

वैश्वदेवे तावद् द्यावापृथिव्य एककपालो वरुणप्रघासेषु कार्ये एककपाल ऐन्द्राग्नौ द्वादशकपालश्च, ततस्साक्रमेधेषु श्रूयते ऐन्द्राग्न एकादशकपालो वैश्वदेवकर्मण एककपाल इति तत एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्नः एतद्ब्राह्मण एककपाल इति श्रुतं तत्पूर्ववत् सार्थवादकस्य साङ्गविधिकस्य कृत्स्नकाण्डस्यातिदेशकमित्युत्तरविवक्षया प्राप्यते ॥

साक्रमेधे वारुणप्रघा-
सिकैककपालातिदेशाधि-
करणम् ।

सू० एककपालानां वैश्वदेविकः प्रवृत्ति-
राग्रयणे सर्वहोम^१पर्यावृत्तिदर्शना-
दवभृथे च सकृद्भ्यवदानस्य वच-
नात् ॥ ५ ॥

“एतद्ब्राह्मण एककपाल” इति किं वैश्वदेविकस्यैककपालस्य ब्राह्मणमिति दिश्यते? किं वा वारुणप्रघासिकस्य? इति संशये वारुणप्रघासिकेऽल्पमप्राकृतं वैश्वदेविके बहु तस्मात्तदतिदेशोऽयं वचनस्य बहुफलत्वायेति प्राप्ते ब्रूमः वारुणप्रघासिकस्याव्यवहितत्वादेतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न इत्यनेन निःसन्दिग्धवारुणप्रघासिकब्राह्मणनिर्देशेन समभिव्याहाराद्वैश्वदेविकस्य तु व्यवहितत्वात्तदुर्माणां च स्वरसामैककपालामित्तमिति वक्ष्यमाणादेव न्यायाल्लाभात्तद्विषयत्वे वचनानर्थक्यप्रसङ्गात्, वारुणप्रघासिकस्यैककपालब्राह्मणस्यायमतिदेशः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ रथन्तरादिश-
ब्दस्य गानविशेषार्थ-
ताधिकरणम् ।

सू० साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथा-
शिष्टम् ॥ १ ॥

१ सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शनादिति पा० ।

“कवर्तोषु रयन्तरं गायती”त्यत्रानेन रयन्तर-शब्देन किं कव-
तीष्वतिदिश्यत इति परिज्ञानार्थं रयन्तरादिशब्दाः किं गीतिविशि-
ष्टानां “मभित्वा शूर नो नुम” इत्यादीनां वाचकाः? उत गीतिमात्रस्य? ति
चिन्त्यते, द्वितीये तु मन्त्रलक्षणं कुर्वता गीतिः सामेत्युक्तं, न तूपपादितम्
इह त्वतिदेशविषयसिद्ध्यर्थं गीतिविषयत्वमेव न्यायेन दृढीक्रियते तत्र
गीतिविशिष्टायामृचि प्रयोगादृग्वचनत्वं विशिष्टवचनत्वं विशेषणभूत-
गीत्यभिधानस्यावश्यकत्वात्तदभिधाने च तत एव तद्विनाभूतायामृचि
प्रतिपत्तिसिद्धेरभिधानशक्तिकल्पनानुपपत्तेर्गीतिमात्रमेवामभिधेयम् । अतो-
ऽभिव्रत्यां यो गीतिविशेषस्तस्य कवत्यादिष्वतिदेशः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्यायेतृतीयः पाद आरभ्यते ॥

अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मा-
तिदेशाधिकरणम् ।

सू० उक्तं हि क्रियाभिधानं तच्छ्रुताव-
न्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् ॥ १ ॥

इदानीं नामातिदेशः प्रस्तूयते, कुण्डपायिनामयने श्रूयते “मास-
मग्निहोत्रं जुहोती”ति तत्रैयमिहोत्रात्कर्मन्तरमिति स्थिते सं-
शयः किमयमग्निहोत्र-शब्दः? नैयमिकाग्निहोत्रधर्माणामतिदेशकः? उत
ने? ति, “उभयोरविशेषेण सामानाधिकरण्यतः । नामधेयमिदं तस्माच्च
धर्मानतिदेश्यति ॥ एकस्य त्वभिधेयत्वे गौणत्वेनापि सम्भवात् । नान्य-
स्याप्यभिधेयत्वमनेकार्थत्वदोषतः ॥ न चाण्डपायिणविशेषत्वं नैयमिके-
भनये होत्रमित्येवं प्रवृत्तिनिमित्तं सम्भवति, इतरस्य त्वग्निदेवत्वत्वं नाव-
गतम्, अर्धमकश्च कौण्डपायिनस्तद्वचनत्वे सति न गौणत्वं नैयमिकस्य
युज्यते, नैयमिकस्तु धर्मवान् ततस्तन्नामेदं तत्सादृश्यविधित्सयाऽन्यत्र
प्रयुज्यते सादृश्यं च धर्मनिमित्तम् अतो धर्मातिदेशोऽयं मासमग्निहोत्रं
जुहोतीति ॥

प्रायणीयेति नाम्ना धर्मान-
तिदेशाधिकरणम् ।

सू० अपि वा सचकर्मणि गुणार्थे वा
पुनः श्रुतिः स्यात् ॥ २ ॥

“द्वादशाहे प्रथममहः प्रायणीयोऽतिरात्रः गवामयनेऽपि प्रथमेऽहनि
वैश्वानरो ज्यातिष्ठामः प्रायणीयमहर्भवती”ति प्रायणीय-शब्दः प्रयुज्य-
मानः किं द्वादशाहिकधर्मानतिदेशेने? ति संशये पूर्ववदतिदेशे प्राप्तेऽभि-
धीयते-“प्रायणीयपदं येन निमित्तेन प्रवर्तते । प्रायज्येन तदस्त्येव गवा-
मयनिकेऽपि नः । तस्मात्सिद्धनिमित्तेन श्रुत्या नामत्वसम्भवात् । न गौण-
त्वेन धर्माणामतिदेशोऽवकल्पते ॥

सर्वपृष्ठ-शब्देन पदपृष्ठा-
नामतिदेशाधिकरणम् ।

सू० विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात्
ज्यौतिष्टोमिकानि पृष्ठान्यस्ति च
सर्वपृष्ठ-शब्दः ॥ ३ ॥

“विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवती”त्यत्र संशयः किमयं सर्वपृष्ठ-शब्दो-
ऽनुवादः? उत बृहद्रथन्तरयोर्विकल्पेन प्राप्तयोः समुच्चयविधि? रथवा
षाडहिकानां रथन्तरबृहद्रूप्यत्रैराजशाक्षरैवतानामतिदेश? इति, तत्र
ज्यौतिष्ठोमे माहेन्द्रादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु सप्तदशानि पृष्ठानीति
पृष्ठ-शब्दप्रयोगात्सर्वेषां पृष्ठत्वं तेषां चेह चोदकप्राप्तेः सर्वपृष्ठत्वं नि-
ज्ञातमेव विश्वजितः, तस्मादयमनुवादः, नैवं बृहद्रथन्तरसाधकमाहेन्द्र-
स्तोत्रवचन एव पृष्ठ-शब्दो न लिङ्गसमवायाच्चतुर्षु प्रयुक्तः, तस्माच्च तेषां
पृष्ठशब्दवाच्यत्वम् इत्यप्राप्ता सर्वपृष्ठता चोदकेन अतो नानुवादः,
चोदकेन तु विकल्पेन प्राप्तयोर्बृहद्रथन्तरयोः पृष्ठयोः सर्वत्वं समुच्चयो
विधीयते, नैवमपि युक्तं सर्व-शब्दस्य बहुपेतत्वात्, द्वयोरप्रवृत्तेस्तस्मात्सा-
डहिकानां पृष्ठानां ज्यौतिष्ठोमविकार एव विश्वजिति वचनादतिदेशः कः
पुनर्वचनातिदेशस्यात्र सम्बन्धः? न हि सर्वपृष्ठ-शब्दः षडहनामधेयं सद्विह
गुणवृत्त्या प्रयुक्तं यतस्तन्निमित्तोनिर्देश इति सङ्गच्छेत सत्यमेवं, कर्मसमा-

धिकरणपदनिमित्तोऽयमतिदेश इति नामाधिकारे विवक्षितः, परमार्थतस्तु वाचनिक एवायमतिदेशः ॥

अवभृथनाम्ना सौमिक-
धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० तथाऽवभृथः सोमात् ॥ ४ ॥

वरुणप्रधासेषु श्रूयते “वारुण्या^१ निष्कापेण तुषैश्चावभृथं यन्ती”ति, तत्र किमवभृथ-शब्देनापां व्युत्सेकं दार्शणैर्गौणसिकं चोदकप्राप्तमनूय तत्र तुषनिष्कासं विधीयते । अथवा सौमिकावभृथधर्मकं कर्मान्तरं विधीयते इति संशये अपां व्युत्सेकेऽप्यवभृथ-शब्दयोगात्तदनुवादः । ननु तत्र गौणोऽवभृथ-शब्दः, न चेह गौणग्रहणं न्याय्यं, तुल्यमिदं तवापि गौणत्वम्, अपि च ममानुवादे गौणः तव तु विधौ तस्मादपां व्युत्सेके गुणविधिः सत्यं, ममापि तुल्यत्वमस्ति तत्तु प्रमाणवत्कर्मान्तरे प्रयुक्तत्वाद्वतस्त्वप्रमाणकं गौणत्वं न हि शब्दस्य स्वरसादवगम्यते “अर्थान्तरे प्रयोगे तु निश्चिते गौणता भवेत्, न चेहापां व्युत्सेकपरत्वेऽवभृथ-शब्दस्य प्रमाणमस्ति, यन्तीत्यनेन तु प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरं विधीयते, तत्र प्रयुज्यमानोऽवभृथ-शब्दो मुख्यावभृथसादृश्यं बिदधत्तदुर्मानतिदिशतीति न्याय्यम् ॥

वारुणप्रधासिकावभृथस्य
तुषनिष्कासद्रव्यकत्वाधिक-
रणम् ।

सू० द्रव्यादेशे तद्रव्यश्रुतिसंयो-
गात्पुरोडाशस्त्वनादेशे तत्प्रकृति-
त्वात् ॥ ५ ॥

यदिदं कर्मान्तरं तत्किं पुरोडाशद्रव्यकम्? उत तुषनिष्कासद्रव्यकम्? मिति विचारः, तत्रावभृथ-शब्देन प्रत्यक्षेण पुरोडाशादिधर्मप्राप्तेस्तद्विशिष्टकर्मविधिपरेण च तुषनिष्कासस्य वाक्यभेदाद्विधातुमशक्तेः पुरोडाश एव द्रव्यं स्यात्, “अपूर्वकर्मविधिनाऽनेकेषामपि चोदना । अन्यथा तुषनिष्कासपदानर्थक्यदोषतः । तद्विशिष्टविधिस्तेन पुरोडाशस्य बाधनं श्रुत्या हि तुषनिष्कासं विशेषेण च चोदते, अवभृथ-शब्देन तु गौणत्वेन सर्वावभृथधर्मसाधारणेन च पुरोडाशस्य प्राप्तिस्तस्मात्तस्य बाधः ॥

१ वारुणीनिष्कापेणेति पा० ।

वैष्णवशब्दादाति-
थ्ये धर्मानतिदेशाधि-
करणम् ।

सू० गुणविधितु न गृह्णीयात्सम-
त्वात् ॥ ६ ॥

“आतिथ्यायां वैष्णवो नवकपालो भवती”ति श्रूयते तत्राश्ववा-
लादयः केचिदुर्मा विहिताः राजसूये वैष्णवस्त्रिकपाल इति श्रुते^१ वैष्ण-
व-शब्दः किमातिथ्यादिधर्मानतिदेशति? ने? ति संशयेऽग्निहोत्रत्या-
येनातिदेशं मन्वानस्योत्तरं “श्रुत्या वैष्णव-शब्दोऽयं देवताया विधायकः ।
न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदेशित्यतः ॥

निर्मन्थ्यादिशब्दधर्मा-
नतिदेशाधिकरणम् ।

सू० निर्मन्थ्यादिषु चैवम् ॥ ७ ॥

“निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति आज्येन यूप-
मनक्ती”ति बर्हिराज्यनिर्मन्थ्य-शब्दाः पाशुकस्य निर्मन्थ्यस्य दार्शपूर्णमा-
सिकयोश्च बर्हिराज्ययोर्धर्मानतिदेशयुने? ति संशये, वैष्णव-शब्दस्यानति-
देशकत्वेऽपीष्टित्वेन दर्शपूर्णमासधर्मलाभात् युक्तमनतिदेशकत्वं, बर्हिरा-
दिशब्दानां त्वनतिदेशकत्वेऽन्यतो धर्माधर्मलाभात्साकाङ्क्षाविधयः स्युः,
तस्मादतिदेशका इति विशेषा^२काङ्क्षा लोकोतोऽपि मन्यनादिप्रकारलाभात्
श्रुत्यर्थविधिसंभवे गौणत्वं न्याय्यम् ॥

द्वयोः प्रणयन्ति इत्य-
नेन सौमिकधर्मानतिदे-
शाधिकरणम् ।

सू० सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीत-
रत् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु चत्वारि पर्वाणि, तत्र श्रूयते “द्वयोः प्रणयन्ती”ति
तस्माद् द्वाभ्यामेतीति तत्र भाष्यकारः सौमिकं तु प्रणयनमित्यादिभिः
सप्तभिः सूत्रैरधिकरणद्वयं व्याचख्यौ, प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते किं सौमि-
कमिदं प्रणयनं? मुत प्राकृतं? मिति तत्र प्राकृतस्य चोदकप्राप्तत्वेन
वचनानर्थक्यात्प्रणयनमात्रवचनोऽपि शब्दोऽर्थवत्त्वाय सौमिकधर्मवति
प्रणयने लक्षणया वर्त्तते, तस्मात्सौमिकमिति प्राप्ते ब्रूमः प्राकृतं स्यात् हि
प्रणयति-शब्दः सौमिकस्य नामधेयं, येन तदुपस्थापयेत्, प्रणयनमात्रं तु

१ श्रुते। वैष्णवशब्द इति पा० ।

२ विशेषाशङ्केति पा० ।

ब्रूते तच्च चोदकत एव प्राप्तं, तस्मात्प्राकृतस्यैवायमनुवादः स किमर्थः
परिसंख्यायां वा द्वयोः प्रणयन्ति न चतुर्विंति, गुणविधानार्थो वा परि-
संख्यायास्त्रिदोषत्वात् अर्थवादायां वा, तस्माद् द्वाभ्यामेतीति गुणाश्र-
णादर्थवादस्य प्रयोजनमुत्तराधिकरणे वक्ष्यामः ॥

द्वयोः प्रणयन्ति इत्य-
नेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणय-
नाधिकरणम् ।

सू० प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्र-
तिषेधात् ॥ ८ ॥

तत्रैवं चिन्त्यते कतरयोर्द्वयोरिदं प्रणयनं ? किमनियम ? उत प्रथमो-
त्तमयो ? उत मध्यमयो ? इति विशेषाभावादनियमः, न 'वैश्वदेवमुत्तरवेदि-
मुपवयन्ति न शुनासीरीय' इति उत्तरवेदिप्रतिषेधस्य प्रथमोत्तमयोर्दर्शनात्
तयोरेवेदं प्रणयनं प्रणयनाङ्गमुत्तरवेदिः, तद्वदि प्रथमोत्तमयोरिदं प्रणयनं
स्यात्ततस्तयोस्तत्तरेवेदिः प्राप्नोति प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधो घटते नान्यथा,
तस्मात्प्रथमोत्तमयोरिति प्राप्तेऽभिधीयते मध्ययोः स्याद् गत्यर्थवादवा-
क्यशेषात्, तस्माद् द्वाभ्यामेतीति गतिसाधनभूतयोरिदं प्रणयनमिति गम्यते,
गतिसाधनत्वं च मध्यमयोः पर्वणोरुहसंस्तवादवगतं, तस्मान्मध्यमयोरि-
दम्, एतदर्थवादस्य प्रयोजनं, तद्वशेन हि मध्यमयोः प्रणयनं व्यवतिष्ठते,
भवतु व्यवस्थानं किमर्थं तु प्राप्तस्य प्रणयनस्य मध्यमयोरनुकीर्तनं, गुणा-
र्थमिति ब्रूमः, अस्मिन् हि प्रणयने उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति श्रुतं
यदा चैतदर्थवादवशान्मध्यमयोः प्रणयनं व्यवस्थापितं तदोत्तरवेद्या-
मग्निं निदधातीति एतदपि मध्यमयोरेव स्यात् अन्यथा चतुर्विंति स्यात्,
तस्मादुत्तरवेदिं मध्यमयोरुपसंहर्तुं सार्थवादकस्य प्रणयनस्य पुनःश्रवणम्
यत्तु "न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवयन्ति न शुनासीरीय" इति तदुपात्रवय-
न्तीति वचनान्तरेणाविशेषविहितोत्तरवेदेः प्रथमोत्तमयोः प्रतिषेधायेति न
किञ्चिदनर्थकम् । इदं तु व्याख्यानं वार्तिककारो नानुमेने यत्तावदुक्तमर्थ-
वादार्थो पुनः श्रुतिरिति, तत्र नाविधीयमानेऽर्थवादः सम्भवति "विधिना
त्वेकवाक्यत्वादि"ति न्यायादविधिशेषस्यानर्थक्यात् चेत्तरवेद्युपसंहारः
प्रयोजनं तदसम्भवात्, सत्यपि हि द्वयोः पर्वणोः सार्थवादप्राकृतप्रणयना-
नुवादे वाक्यान्तरेणाग्निनिधानानुवादेन विनियुज्यमानोत्तरवेदिश्चतुर्विंति

चोदकप्राप्ताग्निनिधानसम्भवात्सर्वेषु स्यात्, अपि चोपात्रवयन्तीत्ययमुत्तर-
 वेद्युत्पत्तिविधिरनारभ्याधीतोऽपि न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवयन्ति न शु-
 नासीरीये इत्यनेन प्रथमोत्तमाभ्यां पर्युदस्तोमध्यमयोरेव व्यवस्थितः, उत्प-
 त्यपेक्षश्च विनियोग इति उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीत्ययमपि विधिर्म-
 ध्यमयोरेव व्यवतिष्ठत इति नार्थो द्रव्योः प्रणयन्तीत्यस्य । यस्तु प्रणयना-
 न्तरमिदं प्रकृत्यर्थवादं समर्थयते तस्यापि तुल्यमेवानर्थक्यं, यत्तु न वैश्व-
 देव उत्तरवेदिमुपवयन्ति इत्येवं प्रतिषेधः पर्युदासो वा न सम्भवतीति
 प्रलप्यते तद्गालसमोहनमात्रत्वादुपेक्षणीयं, यदि च कथञ्चिद् द्रव्योः प्रण-
 यन्तीत्यनेनोत्तरवेद्युपसंहारः सिध्यति तत उपात्रवयन्तीत्ययमपि विनियो-
 गापेक्षत्वाद्विनियोगव्यवस्थया मध्यमयोरेव व्यवतिष्ठते न प्रथमोत्तमयोः,
 ततश्च न वैश्वदेव उत्तरवेदिमिति वचनमनर्थकं स्यात्, अस्त्विति चेन्न
 “औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवादप्रतिषेधः” इति सूत्रविरोधात्, इदं हि तत्प्रयो-
 जनकथनार्थं सूत्रं, तस्मात्सर्वमिदमेकमधिकरणमेवं वर्णयितव्यं “द्रव्योः
 प्रणयन्ती” इति किम्प्राकृतं प्रणयनं ? मुत सौमिकं ? मुतापूर्व ? इति त्रिधा
 संशयः, तत्र प्रणयनमात्रश्रवणात्तस्य चातिदेशतः प्राप्तेस्तस्यैवेयं पुनःश्रुतिः
 परिसंख्यायां गुणार्था अर्थवादायां वा परिसंख्याद्वयसम्भवात् आनर्थक्यप-
 रिजिहीर्षया सामान्यवचनोऽपि प्रणयन-शब्दः सधर्मकं सौमिकं प्रणयनं
 लक्षणया प्रतिपादयति, तथा चोत्तरवेदिप्रतिषेधोऽवकल्पते न वैश्वदेव
 इति, न चायमुपात्रवयन्तीत्यस्य प्रतिषेधः, तस्यावान्तरप्रकरणेन केवलव-
 रणप्रघासविषयत्वात्प्रथमोत्तमयोरप्राप्तेः प्रतिषेधानर्थक्यात्, अस्मिंश्च पक्षे
 प्रथमोत्तमयोरिदं सौमिकं प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधस्य तद्विषयत्वादिति च
 मध्यमयोः स्यात् ततस्तदुपेक्षेनैव मध्यमयोस्तत्तवेदिसिद्धेरुपात्रवयन्तीति अयं
 प्रथमोत्तमविषय एव स्यात्, तयोरेव च प्रतिषेध इति व्याघातः स्यात्-
 स्मात्प्रथमोत्तमयोः, सौमिकं प्रणयनं पर्युदस्तोत्तरवेदिकं विधीयत इति
 प्राप्तेऽभिधीयते, “न हि प्रणयन्तीत्येतत्सौमिकस्याभिधायकम् । प्राकृतस्या-
 नुवादे च वचनं स्यादनर्थकं, तस्मात्प्रणयन्तीत्येतदप्राकृतमसौमिकम् अपू-
 र्वमग्नेर्नयनं घटत्याहवनीयतः” । यद्यपि प्रणयनमात्रं श्रुतं तथाऽपि शाखा-

न्तरे आहवनीयाद् द्वावानी प्रणयत इति वचनात्तदेकार्थत्वादनेन वचनेन प्राकृतप्रणयनोत्तरकालमाहवनीयादन्यन्तरप्रणयनं पशुवन्धवद्विधीयते, तच्च गत्यर्थवादवशान्मध्यमयोः पर्वणोर्भवति परिसंख्यार्थमित्यादि सूत्रत्रयं त्रयाणामपि पक्षाणां यथाक्रमेण प्रयोजनकथनार्थम् उत्तरवेदिप्रतिषेधस्तूपात्रवयन्तीत्यस्य सामान्यविषयस्य पर्युदासार्थः, सामान्यविषयत्वं चास्य भाष्य एव दर्शितम् ॥

स्वरसामादिशब्देन धर्मा- सू० स्वरसामैककपालामित्तं च लिङ्ग-
तिदेशाधिकरणम् । दर्शनान् ॥ १० ॥

गवामयने स्वरसामान उक्त्याः सप्तदश स्वरसामान इति, अन्यत्रापि श्रूयते “पृष्ठः षडहो द्वौ स्वरसामाना” इति, किमेतौ स्वरसामानाविति गवामयनिकस्वरसामविकारा? वुत न, तथा वैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेव्यामित्ता द्वावापृथिव्य एककपालः” अन्यत्रापि मैत्रावरुण्याऽऽमिता वारुण एककपाल इत्यादावेककपालामित्ता वैश्वदेविकैककपालामित्ताविकारा? उत ने? इति संशये स्वरसामादिशब्दानां गुणविधित्वाद्वैष्णवशब्दवदनतिदेशकत्वात् न तद्विकारत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः अनन्यगतिभ्यो लिङ्गेभ्यः स्वरसामादिचोदनाशब्देऽपवृंहितेभ्यस्तद्विकारत्वं, लिङ्गानि भाष्य एव दर्शितानि ॥

वासो ददातीत्यादौ वास-
आदिशब्दानामाकृतिनिमित्त-
ताधिकरणम् ।

सू० कर्मजे कर्मयूपवत् ॥ ११ ॥

कर्मनामधेयानामग्निहोत्रादीनामुक्तमतिदेशकत्वं यौगिकानां प्रायणीयादिशब्दानां गुणविधीनां च वैष्णवादिशब्दानां लिङ्गविशेषशून्यानां नास्त्यतिदेशनिमित्तत्वमित्युक्तं कर्मनामवदेव संस्कारानाम् यूपादीनां सिद्धमेवातिदेशकत्वम्, इदानीं वांसःप्रभृतीनां संस्कारनिमित्तत्वमेवास्ति नास्तीति चिन्त्यते, “वासो ददाति अनो ददातीति किं वाऽनन्तत्वं च कृत्वा वासोऽनश्च निष्पाद्यैव दातव्य? नत यथा सिद्धमेव दातव्य? इति संशयः, तत्र वानतत्तणक्लिपायां सत्यां शब्दप्रयोगात् क्रियानिमित्तो वा-

सः-शब्दो ऽनः-शब्दश्च क्रियामेव दानाङ्गतया विधत्तः, तस्मात्साऽनुष्ठे-
या दानं कुर्वता, एवं प्राप्ते ब्रूमः जातिशब्दावेतौ जात्यन्वयव्यतिरेकानु-
विधानाज्जातिस्तु क्रियाऽभिव्यङ्ग्येति तदुत्तरकाले शब्दप्रयोगो न तु शब्दः
क्रियावाची, तस्मान्न क्रियातिदेशकत्वं शब्दयोः ॥

गर्गत्रिरात्रे लौकिकेऽनौ
उपनिधानाधिकरणम् ।

सू० विप्रये लौकिकं स्यात्सर्वार्थत्वात्
न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ १२ ॥

“अग्निमुपनिधाय स्तुवीति”ति क्रियाधानसंस्कृतोऽग्निराहवनी-
यादिरूपविधेयः उत लौकिकः इति संशये संस्कृतस्य प्रयोजनापेक्ष-
त्वात्सामान्यवचनोऽप्यग्नि-शब्दस्तद्विषयत्वेन गम्यमानः संस्कारमुपनि-
धानाङ्गत्वेनातिदिशतीति प्राप्ते ब्रूमः “बन्दिमात्राभिधायित्वाच संस्का-
रातिदेशनम् । होमादिभिः फलापेक्षा संस्कृतानां निर्वर्त्तिता”यदावहनीये
जुहोति गार्हपत्ये हवींषि अग्रयतीत्यादिभिराहत्य प्रयोजननिर्देशाच्च प्रयो-
जनान्तरमाहवनीयादयोऽपेक्षन्ते, अग्नि-शब्दोऽपि जातिमात्रवचनत्वात्
ज्जातीयं यत्किञ्चिदतिपत् न लोकासिद्धमेवोपादाय कृतार्थो न संस्कृतमपे-
क्षते, तस्माल्लौकिक उपनिधेयः ॥

उपशयो यूपो भवति इत्यादौ
यूपशब्दस्य संस्काराप्रयोजकता-
धिकरणम् ।

सू० संस्कृतं स्यात्तच्छब्दत्वात् ॥ १३ ॥

“उपशयो यूपो भवती”त्यत्र संशयः किमुपशये यूपसंस्काराः परि-
व्याणादयः कार्या ने ? ति, तत्र यूप-शब्दः उपशये प्रयुज्यमानस्तानतिदिशे-
त्सत्यं, यदि यूपत्वं विधीयते विधायकाभावाद् वर्त्तमानापविशोऽयं यूपो
भवतीति, तस्मादनुवादोऽयमुपशयस्तुत्यर्थान् संस्कृतिमपेक्षते, तस्माल्लौ-
किका यूपधर्माः केचिच्छेदनादय उपशये वचनादनुष्ठायन्ते तेन निमित्तेन
गौणोऽयं वादः ॥

पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इत्यादौ
पृष्ठशब्दस्य ऋग्द्रव्यवाचिता-
धिकरणम् ।

सू० कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् तथाभू-
तोपदेशात् ॥ १४ ॥

अनौ श्रूयते पृष्ठैरुपतिष्ठत इति किं पृष्ठ-शब्दो ज्योतिष्टोमि-
कपृष्ठधर्मातिदेशकः पृष्ठधर्मकाणि कर्माणि कुर्यादि ? ति तानि पृष्ठसाद्-

श्यादेव स्तुत्यात्मकानि भवन्ति? उत पृष्ठसाधनेषु रथन्तरादिषु पृष्ठ-श-
ब्दस्तरङ्गेरभिधानं चोदयत इति, तत्र “उपतिष्ठतिना तावदपूर्वं कर्म चोदयते ।
पृष्ठ-शब्दोऽपि तस्यैव विधत्ते पृष्ठतुल्यताम् । उपतिष्ठतिधातुः समीपस्य-
तिवचनः प्रत्ययो भावनावाचकः, तदयमर्थः अग्निसमीपे तिष्ठन् पृष्ठस-
दृशैः कर्मभिः कुर्यादिति, यदि त्वभिधानं विधीयते तदा उपतिष्ठतिः
समीपस्यतिवचनः सत्रभिधानं लक्षयेत्, पृष्ठ-शब्दोऽपि तत्साधनमित्यु-
भयोर्लक्षणा स्यात् । अस्मत्पक्षे पुनः पृष्ठ-शब्द एव धर्मलक्षणोति ज्याया-
नयं पक्षः । उच्यते “जघन्यवृत्तिता पृष्ठ-शब्दस्येहोभयोः समा । उपतिष्ठति-
धातुश्च समीपस्यतिवाचकः” । न वयं धातुनाऽभिधानं लक्षयामः किन्तु
समीपस्यतिरेव धातुनाऽभिधीयते, सा तु समीपस्यतिरभिधानार्थेति
ब्रूमहे, कथं मन्त्रकरणेऽर्थं वर्त्तमानादुपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति, समी-
पस्यतिश्चानेनाऽभिधीयते, न यथा समीपस्यतौ मन्त्रः करणं तथा
यतितव्यं, न चाभिधानादन्यत्र साक्षान्मन्त्रः करणं, तद्वदीयं समीपस्य-
तिरभिधानार्थो स्यात्ततोऽस्याः करणं मन्त्रः सम्पद्यते, प्रधानाधीनं हि
तदङ्गानुष्ठानं भवति अतोऽभिधानार्थत्वं समीपस्यानं कुर्वन्मन्त्रः समी-
पस्यतेः करणमिति शक्यं वक्तुम्, अतोऽभिधानाय समीपस्यतिं वदन्
उपतिष्ठतिर्मन्त्रकरणार्थो भवत्वात्मनेपदं लभेत्त्यात्मनेपददर्शनादुप-
स्थान प्रयोजनभूतमभिधानमनुमीयते । तदयमर्थः पृष्ठसाधनैरथन्तरादिभिः
समीपे स्थित्वाऽग्निमभिदध्यादिति, तस्मादभिधानचोदनेति सिद्धम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्यायस्य

चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

अथ सोमं चरे इति-
कर्त्तव्यतावत्त्वाधिकर-
णम् ।

सू० इतिकर्त्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्वव-
त्त्वम् ॥ १ ॥

१ वरणेऽर्थं वर्त्तमानादिति पा० ।

गतौ नामातिदेशः, इदानीमानुमानिकेन वचनेनातिदेश उच्यते
 “सौर्यं चरं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम” इत्याद्युदाहरणं, तत्र प्रथमं तावदिदं
 चिन्त्यते—किमत्र कुतश्चिदुर्माः प्रदिश्यन्ते ? नेति प्रमाणभावात्तातिदेशः,
 उच्यते यागेन भावयेद् ब्रह्मवर्चसमिति भावनामतिकर्तव्यतापेतामुपदिश्य
 श्रुत्याद्युपदेशेन तस्या इतिकर्तव्यताया असमर्पणाच्चूनमन्यतः सिद्धेति क-
 र्तव्यता ऽत्र शास्त्रेणाङ्गीकृतेति निश्चीयते, अस्ति चान्यत्र लौकिके पार्वण-
 स्यालीपाकादौ वैदिके च दर्शपूर्णमासादौ तयोरन्यतराविह प्रदिश्यते
 इति स्थिते इह चिन्त्यते “लौकिकी वैदिकी वेति वैदिकी हि निबद्धत्वा-
 चेतुं नान्यत्र शक्यते। लौकिकी त्वनिबद्धत्वात्सर्वत्रैवानुपपद्यते ॥ वैदिकीति-
 कर्तव्यता प्रत्यक्षेण शास्त्रेण दर्शपूर्णमासादिषु निबद्धा नान्येन संबन्धुं श-
 क्यते, न हि श्रुतमितिकर्तव्यता ब्राह्मणं दर्शपूर्णमासयोरितिकर्तव्यतां
 विधाय पुनः सौर्यादावपि विदधातीति संभवति । न च साधारण्येन वि-
 धानं प्रकरणेन व्यवस्थितत्वाद्विधानस्य, न च शास्त्रमन्तरेणेतिकर्तव्यता-
 न्वयः सम्भवति, तस्माच्च वैदिकी, लौकिकी तु पार्वणाष्टकादिषु बहुष्वनु-
 वृत्तासाधारणं शास्त्रमनुमापयति तेन सैव सौर्यादिषु स्यात्, प्रजादि-
 दर्शनं तु यत्र नित्यानुवादवचनानीत्येवं परिहृतं, तस्माल्लौकिकीति प्राप्त
 उच्यते “वैदिकी वैदिकत्वेन सामान्येनापतिष्ठते । लौकिकी त्वसमानत्वा-
 द्वापस्यास्यत्यपेक्षिता । वैदिकस्य तु कर्मणः कथंभावापेक्षायां वैदिक एवे-
 त्यं-भावः शीघ्रमुपतिष्ठते तदतिक्रमेणानुपस्थितलौकिकग्रहणमयुक्तं, “य-
 द्वाप्यनुमिताद्वैदाल्लौकिकोऽपि तु वैदिकः । प्रत्यक्षवेदविरहाच्चैवासौ सदृशो
 मतः” । ननु सोऽपि वेदः केषांचित्प्रत्यक्ष एव नित्यानुमेयमूलनिराकर-
 णात् । सत्यं, तथाऽप्यसदृश एव कथं वैतानिककर्माधिकारे हि त्रयी प्र-
 वर्तते तन्मध्ये तु प्रसङ्गादवैतानिकं किञ्चिदुच्यते, तेन दर्शपूर्णमासादी-
 नां सौर्यादीनां च तदधिकारेण त्रयीप्रवृत्तिर्नामावान्तरसादृश्यमस्तीति
 वैदिकस्योपस्थानम् । किञ्च सौर्यादीनि वैतानिकेऽनौ प्रवर्तन्ते लौकिकी-
 त्वितिकर्तव्यता चारादौपासने कर्तव्या, तत्र प्रधानवैदेश्यमङ्गानामापद्येत
 तस्मादपि वैदिकी । न च निबद्धत्वादसौ नान्यत्र नेतुं शक्येति मन्तव्यं,

समानविधानत्वे ह्ययं दोषः स्यात्, अतिदेशेन त्वन्यत्र गतौ निबद्धत्वं गुण एव,
न हि क्वचिदनिबद्धान्यत्रातिदेशं शक्यन्ते, न चानुमानेन लौकिकी शक्या
कल्पयितुं गणयागादिषु तदभावेनानैकान्तिकत्वात् । तस्माद्वैदिक इत्य-
भावः सौर्यादिष्वतिदिश्यते, स चावघातप्रयाजादिपदार्थजन्यदृष्टादृष्टो-
पकारवर्गरूपितस्तेषामुपकाराणां पदार्थानां च प्रापको भवति, तद्विधायि
च शास्त्रमर्यात्सौर्यादिवाक्यशेषत्वमुपगतं भवतीत्यनेनाभिप्रायेण विध्य-
न्तो वा प्रवर्तन्ते चेदनायामित्युक्तम्, अस्तु वा विध्यन्तस्यैवात्रातिदेशस्त-
थाऽपि प्रकृतसंबन्धितया निरूपितरूपस्यातिदेशो न तु यथापाठमेव शास्त्रं
प्रकृतिवद्विकृतेरपि सम्भवति, यत ऊहबाधौ न स्यातामिति चोच्येत, य-
त्रापि ब्राह्मणमेव साक्षादतिदिष्टम् “एतद् ब्राह्मणान्येव पञ्चहवींषी” ति
तत्राप्यन्यसंबन्धिनः सतस्तेनैव रूपेणातिदेशादूहादिसिद्धिः । यदि “ह्यग्नये
जुष्टं निर्वपामी”त्यनेन रूपेण सौर्यं प्राप्यते ततोऽग्निपदस्य देवतापदस्य
च संप्रतिपन्नरूपत्वादेव देवतापदविवक्षयैव तत्पठितमग्निपदं रूपं त्वविव-
क्षितमिति न शक्यमास्यातुम् । अग्निपदरूपमेव विवक्षितमित्यापद्येत, ततो
न सूर्यपदं प्रतिष्येत, नाग्निपदं बाध्येत, अतो नोहः सिध्येन्न बाधः । यदि
तु प्रकृतौ निरूपितरूपस्य शास्त्रस्य विकृतिसम्बन्धस्तदा प्रकृतावग्निप-
दस्य देवतापदरूपसंप्रतिपत्तेर्देवतापदरूपमात्रं विवक्षितं दृष्टार्थत्वात्वा-
ग्निपदरूपम्, अदृष्टार्थत्वाद्देवतापदादिजिज्ञासया नान्तरीयकत्वादग्नि-
पदमधीतमिति निश्चीयते, तत्र सौर्यं तादृयूपमन्त्रातिदेशादग्निपदस्य
चातद्रूपत्वात्स्वरूपस्य चाविवक्षितत्वात्तन्निवृत्तौ सत्यां देवतावाचिनः सूर्य-
पदस्य प्रतेपादूहबाधौ सिद्धौ भवतः, तस्माद्वैदिकातिदेशः ॥

गवामयने ऐकाहिके-
तिकर्त्तव्यतानुष्ठानाधि-
करणम् ।

सू० द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादै-
काहिकमधिकागमात्तदाख्यं स्यादे-
काहवत् ॥ २ ॥

इदानीमानुमानिकवचननामधेययोर्बलाबलं चिन्त्यते, गवामयने
व्यातिर्गारायुरिन्यादिसंज्ञा युक्ता यागा उत्पन्नास्तेषां गणान्तःपातित्वात्

गणेषु द्वादशाहस्येति द्वादशाहविध्यन्तः प्राप्तः, नामधेयाच्च ज्योतिराद्ये-
काहविध्यन्तः, तत्राविरुद्धा द्वयेऽपि क्रियन्ते, विरुद्धेषु किं द्वादशाहिकाः
कर्त्तव्याश्चोदकोबलवान्? उत नामबलीयस्त्वादिकाहिका? इति संशये, वि-
शेषाभावादनियमः । अथवा चोदकोबलवान्फलसम्बन्धोत्तरका चेति-
कर्त्तव्यताकाङ्क्षा, प्रयोगवाक्ये च फलसम्बन्धान्न तु तत्र नामानि श्रूयन्ते
यान्यपेक्षितविध्यन्तमतिदिशेयुः, गणसामान्यात्तु द्वादशाहिकधर्मातिदेश
एव तत्रावगम्यते । यासु तूत्पत्तिचोदनासु नामानि श्रुतानि तत्रालब्धफल-
त्वादसत्यामित्यंभावापेक्षायां नातिदेशः, फलसम्बन्धं तु प्रतीत्य पश्चा-
दतिदिशदपि नामधेयं पूर्वावगतगणधर्माविरोधेन प्रवर्तते, तस्माच्चोदको
बलीयानिति प्राप्तेऽभिधीयते “प्रत्यक्षं श्रूयते नाम चोदकम्बवानुमानिकः ।
न प्रत्यक्षविरुद्धार्थमनुमानं प्रवर्तते । यद्यपि फलसम्बन्धाधीनेतिकर्त्तव्यता-
ऽऽकाङ्क्षा प्रयोगवाक्ये प्रसूयते, तथाऽपि प्रयोगवाक्यमुत्पत्तिचोदनावग-
र्पाणि कर्माणि आलोच्य फले विनियुक्ते तानि चालोच्यमानानि संज्ञावि-
शिष्टान्येवालोच्यन्ते इति तन्निमित्तातिदेशः प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्छीघ्रं गम्यते
किं चात्यन्तवाक्येष्वपि भावनास्वाभाव्याज्जायत एवापेक्षा, तस्मान्नाम
बलीयः, । वचनादभिधानतस्तथा विदितं कृत्स्निहातिदेशनम् । अनुमाव-
चसाऽपि सत्तया भविता तस्य विशेषचिन्तनम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्तोऽयमध्यायश्च ॥

अथ शास्त्रदीपिकायाम् अष्टमाध्यायस्य

प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

अथ प्रतिज्ञाधिकरणम् । सू० अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

विध्यन्ताधिकरणे सौर्यादिषु आनुमानिकेन वचनेन वैदिकीतिक-
र्त्तव्यताऽस्तीत्युक्तम् । तस्यैवेदानीं विशेष उच्यते, कस्य विध्यन्तः? क प्रवर्तते

इति ? प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते किमेकस्मिन्कर्मणि सर्वधर्मातिदेशः ? उत्त-
ने ? ति । ननु विध्यन्ताधिकरण एव लौकिकवैदिकविध्यन्तसमुच्चयमाशङ्क्य
मिथो विप्रतिषेधादित्यनेन सूत्रेण कथंम्भावापेक्षायामेकैवेत्यम्भावपूर-
णाच्च द्वयोः सह प्रवृत्तिरित्युक्तं, तेन गतमेतत्सत्यं, समुच्चयस्तत्र निरा-
कृतः, इह तु सर्वविध्यन्तानामेकत्र विकल्पेन प्राप्तिरिति पूर्वः पक्षः
उत्तरस्तु नियत एव एकस्मिन्नेकः प्रवर्ततेऽन्यथा ह्यव्यवस्थितः शास्त्रार्थः
स्यात्तस्मान्नियमेनैकस्यैव दर्शपूर्णमासादेर्विध्यन्त एकस्मिन्सौर्यादौ प्रवर्तते
सत्यमेवं युक्तं, कथन्तिवदमवगम्यतेऽस्य विध्यन्तोऽत्र प्रवर्ततेऽस्य नेति,
तदभिधीयते—

विशेषकर्मणो धर्मा- सू० यस्य लिङ्गमर्थसंशोगादभिधा-
तिदेशाधिकरणम् । नवत् ॥ २ ॥

यस्य कर्मणो लिङ्गं चिह्नमुपस्थापकं शब्दगतमर्थगतं वा यस्यां
विकृतौ दृश्यते तस्य विध्यन्तस्तस्यां प्रवर्तते यथाऽऽनेयस्य सौर्यं, तथा हि
निर्वपतिस्तद्वितेन देवतानिर्देश एकदेवत्यत्वमौपधद्रव्यकत्वमित्याग्नेय-
चोदनया दृष्टसम्बन्धीनि सौर्यवाक्ये विध्यन्तापेक्षे दृश्यमानानि तामुप-
स्थापयन्ति, सा च स्वार्थं, अंशं च भावना तस्याः स्वार्थं, ततः साध्यसा-
धनां शाविहानपेक्षितत्वादनादृत्य तृतीयोऽंश इत्यम्भावरूपोऽपेक्षासन्नि-
धियोग्यत्वैर्वाक्यशेषत्वेनात्र सम्बध्यते, तदयमर्थः यथाऽऽनेयेन स्वर्गः कृतः
तथा सौर्येण ब्रह्मवर्चसमिति, एवमनेकदेवतेष्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नविध्यन्त
आत्यद्रव्यकेषूपशुयाजस्य पयोदध्यामितादिषु दैतपशौ च सान्नाय्यस्य पञ्च-
न्तरेषु दैतस्य एकादशनेषु सवनीयस्य, पशुगणान्तरेषु ऐकादशिनस्य, अज्य-
क्तेषु सोमस्य, अहर्गणेषु सत्रेषु अहीनेषु च द्वादशाहस्य, संवत्सरादिषु गवा-
मयनिकस्येत्यादि दृष्टव्यम्, एवमिह विशेषातिदेशः उत्तरस्त्वस्यैव प्रपञ्चः ।

सोमे ऐष्टिकधर्मा- सू० प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः
तिदेशाधिकरणम् । स्यात् ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रे दर्शपौर्णमासयोः ज्योतिष्टोमे च दोहनावघाताभिष-
वादीनि दृष्टार्थान्यङ्गानि निराकाङ्क्षीकरणसमर्थानि तैश्च निराकाङ्क्ष-
त्वादतिदेशो नास्ति तथाऽपि सोमे दर्शपौर्णमासिकधर्मातिदेशं केनचि-
द्वेतुना शङ्कमानं निराकर्तुमिदमधिकरणं कः पुनरसौ हेतुर्दीवणीयादि-
ष्ववभृथपर्यन्ताख्यष्टिषु पशुषु च दर्शपौर्णमासविध्यन्तोऽतिदेशेन प्राप्य-
माणो मनसि विपरिवर्तते तन्मध्यवर्तित्वाच्च सोमस्य तत्रापि तदन्वयं
शङ्कते “तस्यैकशतं प्रयाजानुपाजा” इति च दर्शनमवकल्पते, तस्मादिष्टिः
सोमे प्रवर्ततेति सोऽयं निराक्रियते नानपेक्षे प्रवृत्तिर्युक्ता प्रयाजादिकं तु
दीवणीयाद्यङ्गवर्ति वाजपेययूपन्यायेनैकशतसङ्ख्यां प्राप्तामनूद्यत इति
नास्ति सोमेऽतिदेशः ॥

येन्द्राग्नादि ऐष्टिकध-
र्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० इष्टिषु दर्शपौर्णमासयोः प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ ४ ॥

“सौर्यं चरुं निर्वपे”दित्यादिषु इष्टिषु निर्वपत्यादिसामान्येन दर्श-
पौर्णमासविध्यन्तोपस्थापनात्स्यातिदेशः । इदं च यस्य लिङ्गमित्यस्य
प्रपञ्च इति नातीव पूर्वपक्षे यतितव्यम् उत्तरत्रापि सर्वत्र ॥

अग्नीषोमीयपशो दार्शपौर्णमा-
सिक धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ ५ ॥

पशावप्यग्नीषोमीये तद्वितेन देवतानिर्देशः, आलभतिश्च दर्शपौ-
र्णमाससादृश्यम् इष्टावप्यालभतिर्विद्यते ईषामालभेतेति, इष्यते च पशो-
रालम्भनादिदृष्टार्थाङ्गसिद्धयेऽतिदेशापेक्षा, तस्मात्त्रैष्टिकोविध्यन्तः ॥

सवनीयादिपशौ अग्नीषोमी-
यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० दैतस्य चेतरेषु ॥ ६ ॥

इतरेषु सवनीयनिष्ठुठादिषु पशुषु प्राणिद्रव्यकत्वसाभ्याद्विशसना-
दिद्रव्यसंस्कारलाभाच्च दैतस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः ॥

ऐकादशिनपणोऽसवनध-
र्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० ऐकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरश-
न्यस्य दर्शनात् ॥ ७ ॥

ऐकादशिनेषु पशुषु सुत्याकालत्वसामान्यातिरेकाद् द्वैरशन्यदर्शनाच्च
द्वे द्वे रशने यूपमृच्छत इति सवनीयस्य विध्यन्तः ॥

पशुगणेषु ऐकादशिनधर्मा-
तिदेशाधिकरणम् ।

सू० तत्पट्टतिर्गणेषु स्यात् प्रतिपशु
दर्शनात् ॥ ८ ॥

यूपसौत्रामण्यादिषु पशुगणेषु गणत्वसामान्याधिक्यादैकादशि-
नविध्यन्तः ॥

अव्यक्तयजताः सौमिक-
धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ ९ ॥

“विश्वजिता यजेते”त्यादिष्वेकाहादिषु द्वादशाहे च किं दर्शपौर्ण-
मासिको विध्यन्तः ? उत सौमिकः ? इति संशये विशेषाभावादनियमे प्राप्ते
उच्यते सौमिकः स्यादव्यक्तत्वसामान्यात्केयमव्यक्तता यागार्थतया विनियु-
क्तदेवताविरहः, यत्र तद्वित्तचतुर्थी मन्त्रवर्णैर्यागार्थतयैव देवताविनियुक्ता-
स्तदव्यक्तम् इतरत्त्वव्यक्तं तथा च विश्वजितादयः सोमश्च । ननु ऐन्द्रवायवं
शुक्लातीति तद्वित्तेनैव देवताऽपि सोमे विहिता न यागे देवताऽनेन विधी-
यते, किन्तु ग्रहणे तद्गतायास्तु पश्चादार्थिको यागसम्बन्धो न तु प्रथम-
मेव यागान्वय इत्यव्यक्तत्वम्, अतः सोमविध्यन्तो विश्वजितादिषु ॥

अहर्गणेषु द्वादशाहिक-
धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १० ॥

द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु अव्यक्तत्वं गणत्वं चाधिकं विद्यते तस्माद्
द्वादशाहविध्यन्तः, एवञ्च पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते इत्यादयो
गणधर्मा लभ्यन्ते ।

संवत्सरसत्रेषु गवामयनि-
कधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० गव्यस्य च तदादिषु ॥ ११ ॥

संवत्सरसत्रेष्वदित्यानामयनप्रभृतिषु संवत्सरसत्रत्वसामान्यात्स-
वत्सरनियमलिप्सया च गवामयनविध्यन्तः ।

निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिका-
यिधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० निकायिनां तु पूर्वस्योत्तरेषु
प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १२ ॥

साहस्राः साद्वस्त्रा इत्येकसंज्ञया युगपत्प्रस्तुत्य पश्चात्क्रमेण वि-
हिता यागा निकायिन इत्युच्यन्ते तेषां प्रथमो धर्मवानुत्तरेषु किन्ततो धर्माः
प्रवर्तन्ते? उत सौमिका इति? संशये अव्यक्तत्वात् सौमिका इति प्राप्ते
एकनिकायवर्तित्वमेकनामकत्वञ्चावान्तरसामान्यमधिकमस्तीति पूर्ववि-
ध्यन्त उत्तरेषु तथा यावदस्य साहस्रस्येत्यादिसाहस्रादिधर्मदर्शनं पूर्व-
धर्मप्राप्तिं दर्शयति ॥

फलादीनामनतिदे-
शाधिकरणम् ।

सू० कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृस-
मुदायस्यानन्वयस्तद्वन्धनत्वात् ॥ १३ ॥

फलं स्वर्गः, नियमो यावज्जीवकता, कर्ता स्वर्गकामः समुदाय
आग्नेयादीनां षण्णां मिथः साहित्यं किमेते विकृतिषु सौर्यादिषु मिथः
प्रदिश्यन्ते ने? ति संदेहः, तत्र प्रकृतिसम्बन्धाद्विकृतावतिदेशनं प्रयाजादि-
वदेतेषामिति प्राप्तेऽभिधीयते । “प्रकृत्यैव निबद्धत्वाद्विकृत्या सह नान्व-
यः । न चातिदेशतः प्राप्तिरित्यंभावान्वयादृते” ॥ कथं भावापेक्षा हि
विकृतिभावना यदेव प्रकृतावित्यंभावेन गृहीतं तदेवापेक्षते, न च फला-
दीनामित्यंभावान्वयः फलनियमयोः पुरुषार्थत्वात्स्वर्गकामोऽपि न
कर्मार्यः कर्मैव तदर्थमित्युक्तं स्वर्गकामाधिकरणे, तथाऽग्नेयादीनि षडपि
तुल्यवत्फलं प्रति करणत्वेनोपदिष्टानि नान्योन्यस्याङ्गं तेनैकस्योपकारेऽ-
न्यानि प्रवर्तन्ते, न चाप्रवर्तमानेषु तत्साहित्यं भवति तस्माच्च फलादीना-
मतिदेशः, माभूदित्यंभावांशेनातिदेशः फलापेक्षयैव विश्वजिदादिषु
अश्रुतफलेषु फलमतिदिश्यतामिति चेन्नैवं, तद्वि फलं विकृतावतिदेशेन
विधीयमानमङ्गमेव स्यात् न च फलं विकृतिं प्रति विधीयते फलमेव
प्राकृतं यथावस्थितमुद्दिश्य विकृतिर्विधीयतामिति चेन्न तस्य विकृतिः

साधनं भवितुमर्हति प्रकृत्यैव स्ववाक्यावगतयाऽवबुद्धत्वात्तस्मान्न विकृतेः
प्रकृति^१फलसम्बन्धः ॥

गुणकामानां गोदोहनादी-
नामनतिदेशाधिकरणम् ।

सू० गुणकामेष्वाश्रितत्वात्प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ १४ ॥

इह सगुणफलानि “गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणये” इत्येवमादीनि
तत्साधनभूताश्च गोदोहनादयः किं विकृतिषु प्रवर्तन्ते न? इति संशयः तत्र
प्रधानफलं प्रधाननिबन्धनत्वात्तस्य च विकृतिष्वप्रवृत्तेर्मा नाम प्रवर्तिष्ये,
गुणफलं तु गुणप्रवृत्त्या प्रवर्तितुमर्हति । तथा हि प्रणयनं तावदतिदि-
श्यते तत्साधनभूतञ्च गोदोहनमनङ्गमपि साधनत्वाच्चमसवत्प्रवर्तते
तत्प्रवृत्त्या च तत्साध्यं फलमपि प्रवर्तते यथा प्रधानाश्रितदध्यादिसा-
ध्यमिन्द्रियादि दध्यादेर्होमसाधनत्वेन विकृतिषु प्रवृत्तेः प्रवर्तते, उच्यते
“न हि गोदोहनादीनामित्यंभावेन संयहः । इत्यंभावातिदेशेन तेषां
नातिाऽतिदेशधीः ॥ न हि यत्किञ्चिदप्यथाकथञ्चिदपि प्रकृतेः साधनं, तत्स-
र्वमतिदिश्यते कथंभावापेक्षा हि विकृतिचोदना सादृश्योपस्थापितां प्रकृ-
तिचोदनामालोच्य तस्याऽऽश्रयाः साध्यसाधनांशवनाकाङ्क्षितत्वा-
दनादृत्य तृतीयमित्यंभावांशं वाक्यशेषत्वेन गृह्णाति, तत्र यत्प्राकृत्यां
चोदनायाम् इत्यंभावरूपेणागृहीतं प्रमाणान्तरेण कथंचित्साधनभाव-
मुपनीतं गोदोहनादि तस्य कः प्रसङ्गो विकृतौ माभूदतिदेशः प्रणयनस्य
त्वाश्रयभूतस्य विकृतावपि सद्भावात् तदाश्रितं गोदोहनमपि पुरुषः काम-
नावशात्प्रयुङ्गामिति चेन्न वैगुण्यात् अतिदिष्टस्याङ्गभूतस्य चमसस्य
विना शास्त्रेण पुरुषेच्छामात्रेण युक्तो बाधः, तद्वाधे हि वैगुण्यं स्यात्
अवैगुण्ये तु भवतु कामस्यापि प्रवृत्तिः, यथाह भाष्यकारः “तस्मिंश्च प्रव-
र्तमाने कामोऽपि प्रवर्तते” इति, किञ्च यदृशंपौर्णमासापूर्वसाधनभूतं
प्रणयनं तदेवाश्रयस्तादृशस्यैव प्रकृतत्वात्, न च विकृतौ तादृगास्ति,
तस्मादाश्रयाभावादपि न गोदोहनतत्फलयोः प्रवृत्तिः ॥

१ प्राकृतफलसम्बन्ध इति पा० ।

२ दधिगोदोहनादीति पा० ।

सौर्यं चरावभिम-
र्शनद्वयस्य विकल्पा-
धिकरणम् ।

सू० एककर्मणि विकल्पो ऽविभागो हि चो-
दनैकत्वात् ॥ १५ ॥

सौर्यं आग्नेयविकार इति वक्ष्यते आग्नेयश्च पौर्णमास्यमावास्या-
कालयोस्त्यत्र उभयसंज्ञः, तेन चतुर्होत्रा पञ्चहोत्रा च तस्य कालद्वयेऽ-
भिमर्शनं तत्र सौर्यं मन्त्रद्वयं किं पौर्णमास्यमावास्याकालयोर्व्यवस्थया प्रयो-
क्तव्यं? मुताव्यवस्थये? इति “व्यवस्था प्रकृतौ दृष्टा प्राप्यते विकृतावपि ।
प्रकृतावार्थिकी त्वेषा विकृतौ नातिदिश्यते” । चतुर्होत्रा पौर्णमासी पञ्च-
होत्रामावास्या इति समुदायद्वारेण मन्त्रयोरुपदेशः प्रकृतत्वाच्च काल-
द्वारेण तस्याप्रकृतत्वात्, अतः समुदायद्वयवर्तिन आग्नेयस्यैव मन्त्रावङ्गम्,
एकार्थत्वाच्च विकल्प्येते तत्र पौर्णमासीकाले पौर्णमासिकैर्हविरन्तरैः सहा-
भिमृश्यमानमाग्नेयमविरोधाच्चतुर्होत्राभिमृष्टम्, एवममावास्याकाले पञ्च-
होत्रा न तु कालकृता व्यवस्था तत्र शास्त्रार्थः, तस्माद्विकृतावव्यवस्था ॥

सौर्यं चरावाग्नेयधर्मा-
तिदेशाधिकरणम् ।

सू० लिङ्गसाधारण्यादिकल्पः स्यात् ॥ १६ ॥

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तं, तत्र प्रणामाग्नेयादीनां
कस्य क प्रवृत्तिः? विशेषाभावादनियमः सादृश्यविशेषात्त्वेकदेवत्ये सौर्या-
दावेकदेवत्यस्याग्नेयस्य प्रवृत्तिः, अनेकदेवतेषु अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोरा-
न्यादिद्रव्यकेषु उपांशुयाजादेः कथं पुनरेकदेवत्यत्वमाग्नेयसौर्ययोर्वाक्य-
शेषादिति दर्शितं भाष्ये ॥

हविर्देवतयोः सचि-
पाते हविःसामान्यस्य
बलीयस्त्वाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मण-
स्तदुपाख्यत्वात् ॥ १७ ॥

ऐन्द्रे पुरोडाशे किं देवतासामान्यात् सात्राय्यविध्यन्तः? उत हविः-
सामान्यादौषधविध्यन्तः? इति संशये तथाऽऽग्नेये पयसि देवतासामान्यादौ-
षधस्य हविःसामान्याद्वा सात्राय्यस्येति देवतासामान्यहविःसामान्ययोः किं
बलीय इति चिन्त्यते, विशेषाभावादनियमः, प्रथमश्रुतत्वप्राधान्याभ्यां वा
देवतायाः प्राबल्यं मन्वानस्योत्तरं “हविषस्त्याज्यमानत्वात्प्रत्यासर्तिर्हि

कर्मणि । उद्देश्यमात्ररूपत्वाद्देवता ऽऽरादुपस्थिता । यच्च प्रत्यासन्नतेनैवा-
पस्थितं विध्यन्तमासाद्य निराकाङ्क्षं कर्म न बहिरङ्गभूतदेवतोपस्थापित-
मपेक्षते । यद्यपि प्रातिपदिकार्थत्वाद्देवता मुख्या तथाऽपि तत्स्वरूपवे-
लायामाकाङ्क्षाविरहादनतिदेशः, कर्मविध्युत्तरकालं तु प्रत्यासत्तेर्हविःसा-
मान्यं बलीयः प्राधान्यन्तु देवताया नवमे निराकरिष्यते, किं चोपधे साचा-
य्यधर्मास्तत्र चोपधधर्माः सर्वे बाध्येतु, असम्भवाद्यथापद्यन्तु प्राप्तौ न
कस्यचिद्बाधः, तस्माद्देविसामान्यं बलीयः ॥

शतकृष्णलाघ्यहिरण्ये श्रो-
पधधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० हिरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्वात् ॥ १८ ॥

कृष्णलचरौ आज्योपधयोः कस्य विध्यन्तः स्यात् उज्ज्वलसामा-
न्यादाज्यस्य विशदत्वादौपधवाचिचरुशब्दसंयोगाच्च तद्दुर्माः ॥

मधूदके च उपांशुयाजीमा-
ज्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० मधूदके द्रव्यत्वसामान्यात्ययो-
विकारः स्यात् ॥ १९ ॥

दधिमधुघृतं धानाः तण्डुला उदकमित्यत्र मधूदकयोः पयः प्रव-
र्त्तताताज्यः मिति संदेहे स्वाभाविकद्रवत्वसामान्यात्ययोः, नैवम् असत्यपि
च स्वाभाविकद्रवत्वेऽग्निसंयोगादाज्येऽपि द्रवत्वसद्भावादुर्णसामान्याधि-
क्यात्ययोधर्माणां च द्रोहनादीनामसम्भवादुत्पवनादीनाञ्च सम्भवात्
आज्यविध्यन्तः “वर्णसाम्यस्य चाधिक्याद् द्रवत्वस्याविशेषतः । अनुपहाच्च
धर्माणामाज्यधर्ममधूदकम्” ॥

इति शास्त्रदीपिकायामष्टमस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

सैहिकसोत्रामण्योरे-
ष्टिकधर्मातिदेशाधि-
करणम् ।

सू० वाजिने सोमपूर्वत्वं सौचामण्यां च
ग्रहेषु ताच्छब्दात् ॥ १ ॥

१ औपधधर्माः ।

वाजिनयागे सौत्रामण्यङ्गभूतेषु चाश्विनादियहेषु किं सौमिको विध्यन्तः ? उत्तैष्टिकः ? इति संदेहे “सौमो वै वाजिनं सुरासोम इत्यसोमे सोम-शब्दस्तदुर्मातिदेशार्थोऽग्निहोत्र-शब्दवत्तस्मात्सौमिकः, प्रशंसार्थ-स्त्वयं सोम-शब्दो न विधानार्थः, विध्यश्रवणात् तद्विःसामान्यादैष्टिको वाजिने पयोविध्यन्तः सुरायहेषु चोपधः ॥

पशौ सांनाय्यधर्मातिदेशा-
धिकरणम् ।

सू० पशुः पुरोडाशविकारः स्या-
द्देवतासामान्यात् ॥ २ ॥

पशावग्नीषोमीये दशपौर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तं, तत्र देवतासा-
मान्यादग्नीषोमीये पुरोडाशः प्रवर्तते हविःसामान्यमपि पुरोडाशे नैव
विद्यते द्रुयोरपि घनत्वात् साक्षाय्यं वा प्रवर्तते हविःसामान्यात्सा-
क्षाय्यं हि पशुतः प्रभवति, पशुरपि पशुप्रभवः संबन्धित्वाच्च पशुसाक्षा-
य्ययोः पशुः प्रतीतः साक्षाय्यमुपस्थापयति, साक्षाय्यपात्रं चोवा पशौ दृश्य-
माना तत्प्रकृतित्वं सूचयति ॥

पशौ पयोधर्माति-
देशाधिकरणम् ।

सू० दध्नः स्यान्मूर्त्तिसामान्यात् ॥ ३ ॥

तत्रापि दध्नो विकारः स्यादुनत्वसामान्यात् पयसो वा, तद्वि
साक्षात्पशुप्रभवं, दधि तु तद्व्यपेतं, पशुरपि साक्षात्पशुप्रभवः गतिमत्त्वं च
पशुपयसोस्तुल्यं तदधिकं दधितः पयसः ॥

आमिक्षायां पयो-
धर्मातिदेशाधिकर-
णम् ।

सू० आमिक्षोभयभाव्यत्वादुभयविकारः
स्यात् ॥ ४ ॥

आमिक्षायागः साक्षाय्यविकारः इत्यसंदिग्धं दध्नः पयसो वेति
चिन्त्यते “दधि क्षीरं च संसृष्टमामिक्षेत्यभिधीयते । उभयोश्च रसस्तस्यां
दृश्यतेऽतो द्रुयात्मिका । विशेषायहणात्तस्मादुभयोर्विकृतिर्भवेत् । तस्मै पयसि
वाक्ये तु सप्तम्या गुणतः पयः । दधि द्वितीयानिर्द्वैशात्प्रधानन्तेन सा पदं
दध्येव प्रतिनिर्द्वैश्य तेन बध्नाति देवतां । दध्येवातोहविस्तस्मात्सायं दोह-

विकारता । पयसस्तु प्रधानत्वं तत्र कर्मसमाप्तितः । दध्ना हि नीयमानेन तदेव व्याप्यते पयः । कर्मतोऽपि प्रधानत्वं तस्य स्यात्संप्रदानवत् । सर्वनाम्ना परामर्शस्तस्यैवातोऽवकल्पते । यदेव दधिसंयोगादुनीभूतमतो हविः ॥ तस्यैव देवतायोग आमिक्षाऽपि तदेव नः ॥ प्रातर्दोहविकारत्वमामिक्षायास्ततः स्थितम् ॥

द्वादशाहे सत्राहीन-
योर्धर्मस्य धर्माति-
देशाधिकरणम् ।

सू० सत्रमहीनश्च द्वादशाहस्तस्योभयथा
प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ५ ॥

गणेषु द्वादशाहस्येत्युक्तं, द्विविधाश्च गणाः सत्राण्यहीनाश्च द्वादशाहोऽप्युभयात्मा तस्योभयविधस्याप्यनियतात्मना सर्वत्र प्रवृत्तिर्विशेषभावात्, “सत्रस्यैव तु सत्रेषु प्रवृत्तिः सत्रसाम्यतः ॥ तथाऽहीनेष्वहीनस्य सुसदृकत्वादिति स्थितम् ॥

पञ्चदशरात्रा-
दियु सत्रधर्माति-
देशाधिकरणम् ।

सू० अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्या-
हीनत्वं कुण्डपायिनामयनस्य च तद्भूतेष्व-
हीनत्वदर्शनात् ॥ ६ ॥

पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपायिनामयनस्य च किं सत्रविकारत्व ? मुताहीनविकारत्व ? मिति चिन्त्यते तदर्थं च किमनयोऽहीनत्व ? मुत सत्रत्वमिति ? विचार्यते, “तत्रोपर्यतिरात्रत्वाद् द्विरात्रादिवदेतयोः । अहीनत्वम्भवेच्चैवमासनोपायचोदनात् । सत्रसंज्ञातकाण्डे च समाप्तात्मिदं द्रव्यं तस्मात्सत्रमतः सत्रविध्यन्तोऽत्र प्रवर्तते ॥

इति शास्त्रदीपिकायामष्टमस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

शुचिदेवते आग्नेयस्याग्ना-
वैष्णवे च आग्नीषोमीयस्य ध-
र्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामा-
न्यात् ॥ १ ॥

“आगनावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्सारस्वतीमाज्यस्य चरु-
वार्हस्पत्यं चरुमिति तत्र सन्देहः । किं प्रथमस्याग्नेयविध्यन्तस्तृतीयस्याग्नी-
षोमीयविध्यन्तः ? उत विपरीतः ? मिति स्थानसामान्यात् प्रथमतृतीययोः
प्रथमतृतीयविध्यन्तप्राप्तौ उच्यते—प्रथमस्य द्विदेवत्यत्वादाग्नीषोमीयवि-
ध्यन्तः तृतीयस्य चैकदेवत्यत्वादाग्नेयविध्यन्तः देवतासामान्यमुत्पत्तिवे-
लायामेव शीघ्रं गम्यते स्थानसामान्यं तु न्यायापेक्षत्वाद्विलम्बितत्वाद्
दुर्बलं, तस्माद्वेवतासामान्यात्प्रथमतृतीययोस्तृतीयस्य प्रथमविध्यन्तः ॥

जनकसप्तरात्रे त्रिवृत्सू० गणचोदनायां यस्य लिङ्गान्तदा वृत्तिः
त्सहः सुद्वादशाहध-
र्मातिदेशाधिकरणम् । प्रतीयेताग्नेयवत् ॥ २ ॥

जनकसप्तरात्रे श्रूयते चत्वारि त्रिवृत्यहान्यग्निष्टोममुखानीति
तत्र किमेषु पार्ष्णिकस्याद्वयस्याहस्त्रिवृतो विध्यन्तश्चतुर्ष्वप्यावर्त्तते ? उत
त्रिवृदादीनां चतुर्णामपि प्रवृत्तिश्चतुर्षु क्रमेण ? इति संशये पूर्ववत्संघात-
सामान्यस्य च दुर्बलत्वात् त्रिवृत्त्वसामान्येनैवाद्वयस्यैव प्रवृत्तिः, नैवमिह
सह चोदितानां संघातोऽपि शाब्दस्त्रिवृत्त्वमपि तत्र संघातसामान्यं प्रधान-
नगतं तदङ्गभूतस्तोत्रीयागतात् त्रिवृत्त्वादुलीय इति तदुशेन चतुर्णामपि
पृष्ट्याद्यानां चतुर्षु प्रवृत्तिरेवं चाग्निष्टोममुखानीत्येष वादो युज्यते, अन्यथा
सर्वेषामग्निष्टोमत्वं स्यात्, आद्वयस्याग्निष्टोमत्वात्तत्राग्निष्टोममुखानीति
न घटते ॥

षड्विंशद्रात्रे षडहध
र्मातिदेशाधिकरणम् । सू० कालाभ्यासे च बादरिः कर्मभे-
दात् ॥ ३ ॥

षड्विंशद्रात्रे श्रूयते “षडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ती”ति तत्र
विचार्यते किमेषु चतुर्विंशत्यामहःसु द्वादशाहिकस्य दशरात्रविध्यन्तस्य
प्रवृत्तिः ? उत षडहस्यैव चतुरावृत्तिः ? इति, तत्र “चतुर्विंशतिरेतानि चत्वारः
षडहा इति । चोदयन्ते ऽहानि तेनैषु द्वादशाहः प्रवर्त्तते । उच्यते चतुर्विंशति-

संख्याऽत्र गणः साक्षात्तं चोदयते । चतुःसंख्यैस्तु षडहैरनुमानेन गम्यते । चतुः-
संख्यास्तु षडहाः प्रत्यक्षेणैव चोदिताः । तस्मात्षडहविध्यन्तः शीघ्रमत्रा-
वगम्यते ॥

संख्यागणेषु द्वा-
दशाहिकधर्माति-
देशाधिकरणम् । सू० संख्या गणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्ष-
णग्रहणात् ॥ ४ ॥

शतोक्त्यं भवति शतात्रिरात्रं भवति, इति श्रुतं तत्र संशयः किं
ज्योतिष्टोमस्य शतकृत्वोऽभ्यासः ? उत द्वादशाहप्रवृत्तिः ? इति तत्रोक्त्या-
दिशब्दानां ज्योतिष्टोमनामत्वं मन्वानस्तमेव दूरस्यमप्यनूय शताभ्यास
उपादेयो गुणो विधीयते इति मन्वानस्तस्यैवाभ्यासमाह “संस्यानिमिता-
स्त्वेतेन क्रतोः कस्यापि वाचकाः । सत्रिध्यभावतः संस्याविशिष्टगण-
चोदना । तस्माद्द्वादशाहविध्यन्तः ॥

शतोक्त्यादौ ज्यो-
तिष्टोमात् स्तोत्राण-
त्रयाधिकरणम् । सू० गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ ५ ॥

“शतोक्त्यं भवती”त्यत्र द्वादशाहिको दशरात्रो दशकृत्वः प्रवर्तत
इत्युक्तं, तस्मिंश्च दशरात्रे ऽभितो द्वावग्निष्टोमौ तत्र शतोक्त्ये प्रतिद-
शकं द्वौ द्वावग्निष्टोमौ उक्त्यसंख्यया वर्द्धयितव्यौ तत्रागम्यमानेषूक्त्य-
स्तोत्रेषु संशयः, किं द्वादशाहिकोक्त्यस्तोत्रविकारास्तेषु हि केचिद्विशेषाः
प्राकृतेभ्यः स्तोत्रेभ्यो विद्यन्ते ? उत ज्योतिष्टोमोक्त्यविकाराः ? इति तत्र
द्वादशाहविकारत्वादस्य गणस्य तदीयेषूक्त्याहसु यान्युक्त्यस्तोत्राणि
तद्विकारत्वमेवास्मिन्नागन्तूनामुक्त्यस्तोत्राणां युक्तं, नैतद्युक्तं ज्योतिष्टोमे-
त्युक्त्यस्तोत्राणामुत्पत्तिः, द्वादशाहे त्वतिदेशप्राप्तानां तेषामेव विशेषा
विहिताः । यत्र चोत्पत्तिस्तत एवागमनं युक्तं न यत्रातिदिष्टानि, न हि
भित्तुक्रोभित्तुकान्तरं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्भित्तुके, तस्माज्ज्योति-
ष्टोमिकानामेवोक्त्यादीनां प्रवृत्तिः ॥

१ शतात्रिरात्रमिति ।

गायत्रमेतदहर्भ-
वति इत्यादावुत्प-
त्तिगायत्रीणामाग-
माधिकरणम् ।

सू० गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधि-
कारात्संख्यात्वादग्निष्टामवदव्यतिरेका-
त्तदाख्यत्वम् ॥ ६ ॥

वृहस्पतिसवे प्रकृतितो गायत्र त्रैष्टुभादिषु नानाकुन्दसु प्राप्तेषु
कुन्दोऽन्तराणि व्युदस्य गायत्री नियतागायत्रमेतदहर्भवतीति तत्र
संशयः किं त्रिष्टुबादिष्वेव चोदकप्राप्तेषु अन्तरलोपं कृत्वा गायत्री संपा-
दयितव्या ? उत दाशतयीभ्य उत्पत्तिगायत्र्य आनेतव्या ? इति तत्र संख्या-
मात्रवाचकत्वाद् गायत्री-शब्दस्य प्राकृतीष्वेव चोदकप्राप्तास्वन्तरलोपो न
विरुध्यते, तस्मात्तास्वेवान्तरलोपः । तथा तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्र्य
इत्याद्युपपद्यते, अत्रोच्यते-संख्यामात्राभिधायित्वे सर्वत्रैव प्रसज्यते । मन्त्रा-
न्तरे घटादौ च तस्मात्संख्यान्वितामृवम् । अष्टात्तरैस्त्रिभिः पादैर्युक्ताम-
भिदधात्यसौ । तिस्रोऽनुष्टुभ इत्यत्र गौणः शब्दो न मुख्यतः, । तस्मादुत्प-
त्तिगायत्र्य आनेयाः । पूर्वाधिकरणे उपचयश्चिन्तितः, तत्प्रसङ्गादपचयोऽयं
चिन्तितः ॥

इति शास्त्रदीपिकायामष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

दर्विहोम-शब्दस्य सू० दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयो-
गान् ॥ १ ॥
कर्मनामधेयताधि-
करणम् ।

प्रपञ्चितेऽतिदेशे ह्यपवादविवक्षया दर्विहोमा हृदयमागताः, तत्प्र-
सङ्गेन च यदेकया जुहुयाद्विहोमं कुर्यादित्यर्थेवादगतो दर्विहोम-शब्दो
हृदयमागतः किं गुणविधिर्नामधेयं वा, नामापि किं लैकिकानामेवात
वैदिकानामपि ? किं यन्युत्पत्तीनामपि किं वा जुहोत्युत्पत्तीनामेवे ? ति प्रस-
ङ्गाच्चिन्त्यते तत्र होम-शब्दसंयोगात्तस्य च कर्मवचनत्वात्तत्प्रधानत्वाच्च

समासस्य कर्मनामत्वं तत्र लौकिकानां स्यालीपाकादीनां कर्त्तरि दर्विहो-
मिकशब्दप्रयोगात्तेषां नाम स्यात्, वैदिकेऽपि वाऽस्तु होमे प्रयोगाद्दे-
मत्वाविशेषाच्च वैदिकानामपि तत्र यज्युत्पत्तीनामपि “चतुरवत्तं जुहोती”-
त्यादिना होमत्वापत्तेस्तेषामपि न यागस्य होमत्वापत्तिः, यागात् कर्मा-
न्तरं प्रोक्षणादिवत्संस्काररूपं विधीयते अतो जुहोत्युत्पत्तीनामेवाग्निहो-
त्रादीनां नाम स्यात् । यत्तु गुणविधित्वमाशङ्कितं तच्चाद्यमात्रं तत्प्रत्य-
न्यायसिद्धमेवोत्तरमुपसंहृतम् ॥

दर्विहोमशब्दस्या-
पूर्वताधिकरणम् ।

सू० तस्मिन्सोमः प्रवर्त्तनाद्यक्तत्वात् ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य किं दर्विहोमाः पूर्ववन्तः? उतापूर्वा? इति
विचार्यते, तत्राश्रुतेति कर्त्तव्यताकत्वादव्यक्तत्वाच्च सौमिको विध्यन्तः
प्रवर्त्तत यागहोमत्वेनात्यन्तविसदृशत्वाद्देमानामेवाग्निहोत्रनारिष्टादीनां
धर्मवतां सद्भावाच्च तदतिक्रमेण सोमयागनाश्रयणं युक्तम् । अस्तु
तर्हि तत्प्रकृतित्वमेव नैकं नारिष्टाङ्गभूतानामिध्मादीनां अम्बकहोमेष्व-
भावहेतुदर्शनान्लिङ्गान्तराणि च दर्शितानि दर्विहोमानापूर्वत्वं सूचयन्ति,
तस्मादपूर्वाः । संक्षेपविस्तारकः सापवादः सदृक्त्वानुमानात्तथा नामधे-
यात् । अधीताश्च वाक्यात्मसिद्धोऽतिदेशः करिष्यामहेऽतः परन्तू-
हचिन्ताः ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायाम् अष्टमस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

समाप्तो ऽष्टमोऽध्यायः ॥

अथ नवमोऽध्याय आरभ्यते

अग्निहोत्रादिपूक्तानां ध-
र्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकर-
णम् ।

सू० यज्ञकर्म प्रधानं तद्वि चोदनाभूतं
तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्त-
दर्थत्वात् ॥ १ ॥

सिद्धेऽतिदेशेऽधुनाऽतिदिष्टानां पदार्थानां मन्त्रसामसंस्काराणां
द्वारान्तरसम्बन्धनिमित्तोऽन्यथाभावात्मक ऊहश्चिन्त्यते, तस्य चातिदि-
ष्टविषयत्वादतिदेशोत्तरकालमारम्भः, अतिदेशाधीनत्वमेव दर्शयितुं सप्र-
मादसिद्धमपूर्वप्रयुक्तत्वं धर्माणामनेन सूत्रेण स्मारयति, यजिप्रयुक्तत्वे हि
पारिप्लवा धर्माः सर्वत्रोपदिष्टा नान्यथा कर्तुं शक्यन्ते, अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु
प्रतिकरणं व्यवस्थिता धर्माः दशमाद्यन्यायेन कार्यमुखेनातिदिष्टा युक्तं
यदूहं भजन्ते, तस्मादूहविवक्षयाऽपूर्वप्रयुक्तिः स्मारिता तदीयो पूर्वोत्तरपक्षौ
तत्रैव प्रदर्शिताविति नेह प्रदर्श्यते, तथाऽन्यदिह चिन्त्यते किमवघात-
मन्त्रादयो विवक्षितव्रीह्याभ्यादिद्वाराऽपूर्वस्योपकुर्वन्ति? उताविवक्षितत-
त्स्वरूपाः साधनविशेषमात्रद्वारे? इति, स्वरूपविवक्षायां हि तदभावाच्चीवा-
रादिषूहो न स्यात्, अविवक्षितत्वे तु नीवारादावपि साधनविशेषसद्भा-
वात्सिध्यत्यूहः । तनु साधनस्यापि दार्शपौर्णमासिकस्य द्वारत्वात् विष्णु-
तौ च तदभावात्कथमूहः, यस्यापूर्वस्यावघातोऽङ्गन्तदीयसाधनं नीवारमिति
चेत्तथा सत्यौषधाज्यसावाय्यानां धर्मसङ्कटः स्यात्, त्रयाणामपि प्रदेयसाधन-
त्वात् । अथाग्नेयादिद्वारभेदेन साधनत्वभेदाद् व्यवस्था, ततो विष्णुतौ
तद्द्वाराभावादवघातादेरप्रवृत्तिः, उच्यते-अवहतैरपूर्वं कुर्यादिति शास्त्रार्थः
साधनप्रयुक्तिपक्षे तद्वत्कुर्यादित्यतिदेशे अवहतैः कुर्यादित्यर्था भवति
तस्मात्सिध्यति विष्णुताववघातः, तेन यस्यापूर्वस्यावघातोऽङ्गमित्यादि-
कुशकाशावलम्बनमनर्थकं, यदि परं धर्मसङ्कटाय स्यादित्यास्तां तावत्
एवं प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामित्यत्रागन्म सुवः सुवरगन्मेत्यत्रावहन्ति-
स्वरूपं स्वर्गस्वरूपञ्च संस्कारमन्त्रयोरपूर्वार्थयोर्द्वारमुतापूर्वसम्बन्धिविशेष
इति तुल्यो विचारः, तत्र व्रीह्यादीनां श्रुतानामविवक्षाकारणाभावात्तद्द्वार-
रौघेवापूर्वार्थत्वं साधनरूपस्यावर्जनीयत्वादन्यथाऽवघातादेरानर्थक्यात्त-
न्मात्रमेवविवक्षितमिति सिद्धान्तः, तदेतदिह संक्षिप्तमुपरितनैस्त्रिभिर्-
धिकरणैः प्रपञ्चयिष्यते, सेयं द्वितीयस्य वर्णकस्यैका व्याख्या, तथाऽन्यापि

नवमाध्याये प्रथमः पादः ।

५२९

सप्तमाद्ये हि यज्यर्थत्वेऽपि धर्माणामपूर्वविशेषनिमित्ततामात्रेण व्यव-
 स्यासिद्धेर्नैकान्ततोऽपूर्वार्थत्वं व्युत्पादनीयमिह त्वपूर्वार्थत्वमन्तरणोहा
 सिद्धेरपूर्वार्थत्वमतिपाद्यते, यजिस्वरूपार्थत्वे हि तुल्यन्यायत्वादवघाता-
 दीनां ब्रीह्यादिस्वरूपार्थत्वं स्यात्तदभावाच्च नीवारादावूहो न स्यादिति
 तस्यैवापरा व्याख्या सप्तमाद्ये साधारण्येनापूर्वार्थत्वमिह त्वारादुपकार-
 काणामपूर्वार्थत्वमप्रकरणात्स्यात्सन्निपातिनान्तु श्रुत्यादिसंयुक्तब्रीह्यादय-
 स्वावगमात् न तत्प्रयुक्तत्वमित्याशङ्क्य तेषामपि ब्रीह्यादिस्वरूपपर्यवसा-
 यिनामानर्थक्यात्तद्वद्वाराणां पूर्वार्थतेति प्रतिपाद्यते, तदेतेषु त्रिष्वपि पत्रेषु
 अथवेत्यादिभाष्यन्तन्त्रव एवास्माभिर्यस्यातम् । अथवाऽन्यामित्यादिना-
 भाष्येण पुनर्वर्णकान्तरमारब्धं तदुच्यते सप्तमाद्येऽपूर्वार्थत्वं सिद्धम्, इह
 तु किमपूर्वार्थानां धर्माणां यजिर्निमित्तम् ? । उतानिमित्तमथापूर्वमेवे ? ति
 चिन्त्यते । नन्वनिमित्ता प्रवृत्तिः कादाचित्कत्वात् येन विचार एव न
 स्यात्तत्रापूर्वस्यानाध्यत्वाविमित्तता न युक्ता, तस्माद्यजिरेव निमित्तं तत्तु-
 ल्यन्यायत्वाच्चावघातादीनामपि ब्रीह्यादिस्वरूपमेव निमित्तमिति तद-
 भावाचीवारादिषु न स्यादिति प्राप्तं ब्रूमः “यजिस्तावन्निमित्तत्वं न केन-
 चिद्विद्विहोच्यते । अपूर्वस्यापि तत्रोक्तमर्थोक्तस्य निमित्तता । साध्यं हि साध-
 नानुष्ठानेऽनिमित्तम् अनिष्यच्चपि मनसि साध्यतया विपरिवर्तमानं,
 तस्मादपूर्वार्था धर्मास्तन्निमित्ताश्च विद्वन्पूर्वमपि तेषां धर्माणामतिदेशेन
 साध्यमवगतं तत्साधनभूतनीवाराद्यङ्गत्वेनावघातादीननुष्ठापयतीति
 सिध्यत्यूहः ॥

प्रासङ्ग्यस्यापूर्वप्रयुक्तत्वा-
 धिकरणम् ।

सू० संस्कारे प्रयुज्यमानानां तादर्थ्या-
 तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥ २ ॥

पूर्वाधिकरणे धर्माणाम् अपूर्वार्थत्वं सप्तमादिसिद्धे स्मारितं, तत्
 एव च द्वयसंस्कारोऽपि तत्प्रयुक्त इति संक्षेपतः प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम्,
 इदानीं तु तदेव श्रुत्यादिविरोधात् सम्भवतीत्याशङ्कोपपाद्यते तत्रेह

१ निष्ठतामात्रेणेति पा०

वाक्यसंयुक्तानां फलदेवतयोश्चेत्यत्र लिङ्गसंयुक्तानां द्रव्यसंख्याहेतुसमुदाय-
मित्यत्र श्रुतिसंयुक्तानामपूर्वार्थत्वमप्रतिपाद्यते दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते-
“प्राक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति” प्राक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिन-
ष्ठौ”ति तत्र प्राक्षित-शब्देन विशेषणप्रधानेन तृतीयान्तेनान्यसाधनभूत-
योः लूखलमुसलयोर्दृषदुपलयोश्च संस्कारकं गम्यमानं प्राक्षणं यत्तयोः सा-
ध्यन्तदर्थमित्यविवादम् । इदन्तु चिन्त्यते यत्तयोर्हन्तिपिषिसाधनत्वं तदर्थं
सत्प्राक्षणं हन्तिपिष्यर्थः ? मुत यदपूर्वसाधनत्वं तदर्थत्वादपूर्वार्थः ? मिति
तत्र “अवहन्तिश्रुतेस्तावदवघातः प्रतीयते । तत्साधनत्वमेवातस्तृतीया-
तोऽवगम्यते ॥ सामानाधिकरण्याच्च प्राक्षणं तद्विशेषणम् । एवं हन्त्यर्थता-
पूर्वशेषत्वं प्रक्रियावशात्” । न च वाक्यसंयुक्तस्य प्रकरणमीष्टे, हन्तिपिषि-
द्वारेणापूर्वार्थत्वादुभयमविरुद्धमिति चेन्न उभयान्वयासम्भवाच्च हि प्रकर-
णाधीनत्वमात्रेण प्रकृतार्थता सम्भवति, किं तर्हि प्रकृतेनैकवाक्यतां
कल्पयित्वा, न चावहन्तिपदेन प्रधानवाक्येन च युगपदेकवाक्यता सम्भवति
तत्रान्यतरेऽवहातव्ये प्रकरणं बाधित्वा हन्तिनैवान्वयमध्यवस्यामः, न च
प्राक्षणस्यानर्थक्यं हन्तेरपूर्वार्थत्वात्तदर्थमपि प्राक्षणमपूर्वस्योपकरोत्येव
यथाऽऽधानमग्निद्वारेण क्रतूनामुपकारकमपि क्रतुर्विधिभिर्न गृह्यते, तथा
प्राक्षणमपूर्वार्थस्य हन्तेरङ्गमपि तत्स्वरूपपर्यवसायित्वेन विधीयमानं न
क्रतुविध्येकवाक्यतां गच्छति । यच्च प्रधानवाक्यशेषभूतं तदेव विकृतिष्व-
तिदिश्यते, ततश्चावघातः क्रत्वङ्गत्वादितिदिश्यते न प्राक्षणमतच्छेषत्वात्
अवघातस्तु गच्छन्त्वाङ्गभूतं प्राक्षणमपकर्षतीति कृत्वा विकृतिषु प्राक्षण-
मनुष्ठीयते, नखनिर्भिन्नं तु चरावघाताभावान्न प्राक्षणस्याकर्षकमस्तीति
न नखेषु प्राक्षणमूहितव्यम् । अथाप्यवघातद्वारेण क्रत्वङ्गमप्राक्षणं तथाऽपि
तत्स्वरूपमेव द्वारमिति तदभावाच्चखेषु नास्ति प्राक्षणमिति प्राप्तेऽभिधी-
यते । “अवघातावसायं सत्प्राक्षणं स्यादनर्थकम् । विनापि प्राक्षणं हन्तिरूप-
निष्पत्तिदर्शनात् । तद्द्वारेण त्वपूर्वार्थं भवन्नानर्थकं भवेत् ॥ न हि तेन विना
तस्य निष्पत्तिरवगम्यते” । तेनावघातमात्रेण प्रयोजनानवाप्तेर्वाक्यसंयुक्त-
मप्यवघातमतिक्रम्यापूर्वार्थतां प्रकरणादर्थयते, न च तदेकवाक्यतामन्तरेण

तादर्थ्यं सम्भवति । न च हन्तिनाऽपूर्वेण च पृथक् पृथगेकवाक्यता सम्भवति
 प्रोक्षिताभ्यां हन्ति प्रोक्षिताभ्यामपूर्वं भावयेदिति वाक्यं हि तथा भिद्येत
 तस्मादेवं द्रष्टव्यं हन्तेर्द्वे रूपे हन्तिरूपं तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाद्या चापूर्व-
 जननव्यापारविशेषता, तत्र वाक्यात्प्रोक्षणं प्रति प्राधान्यमापद्यमानोऽव-
 घातः श्रौतस्य स्वरूपस्यान्यथाऽपि सम्भवात्तेनात्मना प्राधान्यासम्भवाद-
 पूर्वजननव्यापारात्मना प्राधान्यं प्रतिपद्यते तद्रूपस्य विना प्रोक्षणेन
 निष्पत्त्यनवगमात्तत्स्वरूपप्रतिपत्तिपरश्च हन्ति-शब्दः, एवमुलूखलमुस-
 लयोरपि द्रष्टव्यं स्वरूपं हन्तिसाधनरूपं च विनापि प्रोक्षणं सम्भव-
 तीति यत्तयोर्हन्तिशब्दावगतापूर्वव्यापारविशेषं प्रति साधनत्वं तेनात्मना
 प्रोक्षणसंस्कार्यत्वं गम्यते, तदेवं वाक्यार्थः, येन व्यापारेण तण्डुल-
 निर्वृत्तिप्रणाद्याऽपूर्वं क्रियते तं व्यापारमप्रोक्षितेन साधनेन कुर्यादिति
 तत्र नखनिर्भिन्ने चरौ दलनस्यावघातवत्तण्डुलनिष्पत्तिप्रणाद्याऽपूर्वजनन-
 व्यापारत्वाच्चानाञ्च तत्साधनत्वात् प्रोक्षणं सिध्यति । नन्वेवमवह-
 न्ति-शब्द उलूखलमुसलशब्दौ च लक्षणावृत्त्या स्युः सत्यम्, आनर्थक्याद्वरं
 लक्षणा, तस्मादपूर्वप्रयुक्तं प्रोक्षणम् । एवं “यावत्या वाचा कामयीत तावत्या
 दीक्षणीयायामनुब्रूया” इति श्रुतः स्वरविशेषः किं ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तः ?
 उत दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तः इति विचारः, “तत्र फलवत्परमापूर्वं तच्छेषत्वं ततो
 भवेत् । स्वापूर्वं क्रतुशेषत्वाव स्वयं फलवद्वतः ॥ फलवच्छेषता युक्ता न तु
 निष्फलशेषता, । तस्मात्तत्साधने रूपे स्वरभेदो विधीये ॥ उच्यते । एवमा-
 श्रीयमाणे हि भवेत्लक्षितलक्षणा । स्वापूर्वं लक्षणां तस्मात्तच्छेषतावरं
 तच्छेषत्वेऽपि धर्मस्यानानर्थक्यं प्रसज्यते ॥ तस्याप्यदृष्टरूपत्वात्फलापूर्वोप-
 योगतः । फलवत्परमापूर्वोपयोगित्वाद्यजमानसंस्काररूपं दीक्षणीयापूर्वं फ-
 लवदेव न तादर्थ्योऽप्यनर्थक्यम् । अदृष्टरूपत्वाच्च तद्रूपस्य विना धर्मै-
 रवघातादिवत्सिद्धानवगमात्सम्भवति प्रयोजकत्वमिति तादर्थ्यमेव युक्तं,
 दीक्षणीया हि केनात्मना धर्मे गृह्णतीत्यपेक्षायां स्वापूर्वसाधनत्वं शीघ्रं
 गम्यते, तद्वारन्तु परमापूर्वसाधनत्वं बिलम्बितं, तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता
 एवं जातीयकाः, एतेन प्रोक्षणाद्यङ्गानामुत्पन्ननादीनान्तज्जन्यब्रीह्यादि-

समवेतापूर्वप्रयुक्तत्वं व्याख्यातम् । आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानान्तदपूर्व-
प्रयुक्तत्वं “संस्कारोऽपि ह्यदृष्टत्वादपूर्वमिति गीयते ॥ प्रयाजापूर्ववत्तस्मा-
दुभयं स्यात्प्रयोजकम्” ॥

फलदेवतासम्बद्धधर्माणा-
मप्यपूर्वप्रयुक्तताधिकारणम् ।

सू० फलदेवतयोश्च ॥ ३ ॥

“अग्न्य सुवः सुवराग्न्य” “अग्नेरहमुत्क्रिति मनुज्जेषमि”ति दर्श-
पूर्णमासप्रकरणपठितौ मन्त्रौ किं स्वर्गस्वरूपाग्निस्वरूपप्रयुक्तौ ? उत यदृश-
पूर्णमासापूर्वसाध्यं स्वरूपं फलस्याग्नेश्च तदीयदेवतास्वरूपं तच्छेषौ
सन्तौ मन्त्रावपूर्वप्रयुक्ताविति “तत्र स्वर्गादिशेषत्वं भवेद्विल्लङ्घनं मन्त्रयोः ।
फलस्यादृष्टरूपत्वात्प्रधानत्वाच्च सर्वतः ॥ अन्यादेर्याच्यमानस्य फलदा-
यित्वसम्भवात् । तादर्थ्यमेव मन्त्रस्य युक्तं नापूर्वशेषता ॥ सत्यं, फलस्य
सर्वस्मात्प्राधान्यं न तु तावता । मन्त्रस्तद्रूपशेषः स्यादानर्थक्यप्रसङ्गतः ॥ न
हि मन्त्रेण प्रकाशितमात्रं फलं भवतीति प्रमाणमस्ति, तेन क्रतुमतिलङ्घ्य
स्वर्गार्थत्वं तावन्मन्त्रस्यानाशङ्क्यं प्रकरणात्प्रानात्मकतत्क्रतुशेषः संस्कार-
द्वारेण फलार्थः स्यात्, ततश्च क्रत्वपूर्वप्रयुक्ततामेवापद्यते, न हि क्रत्वङ्गन्त-
दपूर्वातिलङ्घनेन फलं यावचेतुं युक्तम् । एवमभ्यादेरपि फलदायित्वे सत्यपि
मन्त्रेण प्रकाशितमात्रात्फललाभेनिष्पन्नाणक एवेति क्रत्वन्वयित्वेनैव प्रका-
श्यत्वमङ्गाकर्तव्यं, तस्मादेवं वक्तव्यं मन्त्रप्रकाशितफलदेवतः क्रतुः स्वापूर्वं
साधयतीति, ततश्च विकृतौ फलान्तरदेवतान्तरवत्यामग्न्य ब्रह्मवर्चसं
सूर्यस्याहमुजितिमनुज्जेषमित्यूहनीयन्तथा हि प्रकृतिवत्कृतं भवतीति ॥

धर्माणां देवताप्रयु-
क्तताधिकारणम् ।

सू० देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

एवं तावत्फलदायित्वेऽपि न देवतायाः प्रयोजकत्वं स्वरूपेणेत्यु-
क्तम्, इदानीं तु नास्याः फलदायित्वं, नापि प्राधान्यमिति प्रतिपाद्यते,
सर्वं पूर्वाक्कालेपेक्षेदमारभ्यते ऽपूर्वापह्नुवात्तद्विहेतुद्विचार्यते किं यागे

१ सिध्यतीति पा० ।

२ संस्तद्वद्वारेण इति ।

देवताराधनार्थः अस्याश्चाराधितायाः फलम् ? उतापूर्वद्वारं यागस्य साध-
 नत्व ? मिति, तत्र “इन्द्रादेः सम्प्रदानत्वात्कर्मणोऽपि प्रधानता । यागः
 पूजा तदङ्गं स्यादतिथिर्भोजनं यथा ॥ कर्मकारकं हि क्रिययेत्सिततमप्रधान-
 न्तेनापि व्याप्यमानं संप्रदानं ततोऽपि प्रधानं संप्रदानं च देवता, तस्मात्प्र-
 धानं यागश्च देवतापूजा, सा च लोके पूज्यमानार्था अतिथिभोजनादिवत्,
 अतो देवताराधनार्था यागः, सा चाराधिता फलमाराधयित्रे ददातीति
 युक्तम् । एवं च लौकिकप्रसिद्धपदार्थस्वभावो नातिक्रान्तो भवति, अवश्यं
 च यागस्यापि फलसाधनत्वं केनचिद् दुरिणाश्रयितव्यं स्वरूपस्य भङ्गत्वा-
 तत्र रात्रिसन्नत्यायेन वाक्यशेषमन्त्रवर्णाश्रयवता देवतावृत्तिरेव द्वारमिति
 कल्पयितुं युक्तं, न त्वत्यन्ताप्रतीतापूर्वकल्पनं, श्रूयते हि “तृप्त एवैनमिन्द्रः
 प्रजया पशुभिस्तर्पयती”ति “दधत्पोषं रयिं मयि” इति, शब्दवगम्यत्वाच्च
 देवताप्रसादस्य, स एवापूर्ववदुर्माणां प्रयोजकः फलसाधनं चेत्त्वं प्राप्ते भूमः
 “यागस्यैव पदश्रुत्या फलसाधनतोच्यते । देवतायाश्च तादर्थ्यं तन्निवृत्त्युपयो-
 गतः ॥ यागश्च साध्यरूपत्वात्साधनत्वेन देवताम् । गृह्णाति सिद्धरूपा च
 देवता तस्य साधनम्” ॥ प्रत्ययाभिहिता हि भावना पुरुषार्थभाज्यमपेक्ष-
 माणा पदगतमपि यागमयोपत्वादुपेत्य वाक्यादुपनीतं स्वर्गादि गृही-
 त्वा तस्य साधनमाकाङ्क्षन्ती समानपदश्रुत्युपनीतं यागमविरोधात्कारण-
 गृहीत्वा इत्यम्भावापेक्षायां द्वयदेवतभूतं भव्ययागनिर्वर्तनसमर्थे ताद-
 र्थ्येन गृह्णन्ती देवतां यागार्थां करोति, न च प्रागवगतं देवतायाः फलार्थत्वं
 येन तदाराधनाय यागविधिः स्यादेवं शब्देन तावत् यागात्फलं गम्यते
 यत्त्वतिथिवदित्युक्तं युक्तं तत्र प्रमाणान्तराद्भोजनस्य तादर्थ्यावगमात्, अपि
 च तत्रापि नातिथिर्भोजयितुः फलं ददाति प्रीयमाणोऽपि न ह्यसौ स्व-
 र्गादिप्रदानायेष्टे तस्माद् यागवद्भोजनादेव फलम्, एवं विशिष्टसम्प्रदानक-
 दानेऽपि तथा यागेऽपि, यद्यपि देवता विग्रहवती प्रतिगृह्य भुक्त्वा तृण्यति
 प्रसीदति च तथापि यागादेव फलं विग्रहवती चानित्या स्यात्ततश्च नित्य-
 वेदविषयत्वं न स्यात्, सत्यपि विग्रहे प्रतप्तस्य हविषो देवताया भोगः प्र-
 त्यक्षविरुद्धोऽशक्योऽभ्युपगन्तुं, न चाभुञ्जाना प्रसीदतीति युक्तम्, अत

सू० द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रु-
तिसंयोगात् ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

विनिवर्तितेषु व्रीहिषु प्रोक्षणमुपदेशातिदेशयोरभावाच्चीवारादिष्वननुष्ठेयं
 भवति, यदा तु साधनविशेषद्वारेण प्रधानविधेरेव विशेषणं प्रोक्षणं तदाऽय-
 मर्थः प्रोक्षितैर्व्रीहिभिः साध्यमानेन यागेनापूर्वं कुर्यादिति तत्र नैवारहवि-
 ष्कायां भावनायां तदुच्छब्देन प्राकृतभावनेत्यंभावे सकले ऽतिदिश्यमाने
 नीवारैर्व्रीहिमात्रे निवर्तिते ऽन्यस्य तद्रूपस्यैवावस्थानाच्चीवाराणां च व्रीहि-
 स्थाने निवेशादेषो ऽर्थो भवति-प्रोक्षितैर्नीवारैर्यजेतेति, ततश्च नीवारेषु
 प्रोक्षणं सिद्धं भवति, तथा त्रीन्यरिधीनिति मन्त्रः किं त्रित्वसंख्याप्रयुक्तः ?
 उतापूर्वायपरिधीयत्ताप्रकाशनार्थः सत्रपूर्वप्रयुक्तः ? इति, इदं तु लिङ्गविनियो-
 गत्वाद्विहानुदाहरणम्, अतिप्रसङ्गनिराकरणपक्षे तु भवत्येवादाहरणं, तथा
 चतुर्होत्रं पौर्णोमासीमभिमृशेत्यञ्चहोत्राममावास्यामिति अभिमर्शनं पौर्णो-
 मास्यामावास्याममुदाहरणप्रयुक्तम् ? उतापूर्वप्रयुक्तः ? मिति, तथा चातुर्मास्येषु
 श्रूयते 'शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत' इति किमन्नकरणप्रयुक्तो हेमो ऽन्नक-
 रणानां शूर्पद्विपिटादीनामङ्गम् ? उतारादुपकारको ऽपूर्वार्थः इति विचा-
 रः । ननु तृतीयानिर्देशादिह द्रव्यस्य न तत्संस्कारार्थता हेमस्य शङ्कितव्या
 उच्यते तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुनिर्देशोऽयं हि-शब्दश्रुत्या गम्यते
 व्याप्यश्च हेतुर्भवति प्रधानं चाङ्गेन व्याप्यते नाङ्गं प्रधानेन, यत्र प्रधानं
 तत्राङ्गं न यत्राङ्गं तत्र प्रधानं, तस्माद्वेतुश्रुत्या व्याप्यत्वेन धूमवदवगम्यमा-
 नमन्नकरणं प्राधान्येनावसीयत इति हेमस्तदर्थं इत्याशङ्का, तत्र श्रुति-
 बलीयस्त्वाद् व्रीह्यादिद्रव्यशेषता प्रक्रियाऽवगतापूर्वशेषत्वस्याववाधिनी
 व्रीह्यादिरूपशेषरूपत्वे सत्यानर्थक्यमापतेत् । प्रोक्षणस्य विना ऽप्यस्मात्तत्त्व-
 रूपस्य सिद्धितः । तस्मात्साधनरूपं यद् व्रीहीणां शास्त्रेवादिदम् । तेन रूपेण
 संबन्धः, प्रोक्षणादेर्विधीयते ॥ शक्नुवन्ति व्रीहयः शास्त्रान्तरावगतामात्मी-
 यमपूर्वसाधनत्वं हवीरूपत्वं लक्षणया ऽवगमयितुं, तेनात्मना प्रोक्षणं
 गृह्णन्ति हवीरूपस्य च विवक्षितत्वाच्चातिप्रसङ्गः । यदि पुनरेकेनैव वाक्येन
 संस्कारो द्रव्यञ्च विधीयते प्रोक्षितैर्व्रीहिभिर्यजेतेति, तदापि किं सिध्यति
 साधनरूपान्वयः प्रोक्षणस्य सुतरां सिध्यतीति ब्रूमः, न हि तत्र व्रीहिसं-

बन्धः प्रोक्षणस्य साधनत्वेनैवोपदिश्यमानं द्रव्यं संस्कारेण ब्रीहित्वेन च शिष्यत इति व्यक्तः साधनसम्बन्धः, अयं हि तत्रार्थः—ब्रीहिजातीयप्रोक्षणसंस्कृतं च यत्तेन यजेतेति, ततश्च यवनीवारादिषु विरोधाद् ब्रीहि-साधनत्वे निवर्तिते ऽपि प्रोक्षितसाधनता न निवर्तत इति सिद्धं तत्रापि प्रोक्षणं, यत्र तर्हि संस्कारवाक्ये द्रव्यं निर्दिश्य सर्वनाम्ना च तद् द्रव्यं परामृश्य यागे विनियुज्यते “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्याऽऽमिक्षे”ति तत्र कथं तत्रापि यद्यपि प्राक् पयसः साधनत्वं विदितं नापि संस्कारवेलायां गम्यते, तथाऽपि भाविनियोगावगम्यसाधनत्वापेक्ष एवायं संस्कारविधिरन्यथाऽऽनर्थक्यात् । ननु साधनत्वं पूर्वानवगतं कथं पयसा लक्षयितुं शक्यते न पदं प्रवृत्तिवेलायामेव स्वार्थं हित्वा साधनविशेषं लक्षयित्वा संस्कारान्वयं प्रतिपादयतीति ब्रूमः, किं तर्हि प्रथमं पयः—शब्दः स्वार्थस्य स्कारान्वयितारूपं वाक्यार्थं प्रतिपादयति तद्रूपस्य च कार्यान्तरौपयिकतामन्तरेणानुपपत्तिस्तदाकाङ्क्षायामुपरितनेन वाक्येन संस्कारविशिष्टस्यैव पयसस्तच्छब्दपरामृष्टस्य कार्ये विनियोगः क्रियते, तदर्थञ्च पूर्वं विहितः संस्कार इति पश्चादवगम्यते, तदयमर्थः—दध्यानयनसंस्कृतं पयोवैश्वदेवमिति, न ह्यवश्यं पूर्वलक्षित एव साधनरूपे संस्कारा विधातव्याः, साधनरूपायाः संस्कारा इत्येतावन्नः प्रतिपाद्यं, तच्चैवंविधेष्वय-वेनैव सिध्यति श्रुत्यैव संस्कारस्य साधनरूपान्वयात्, ब्रीहीनित्यादिकन्तु लाक्षणिकं रूपम् । नन्वेवं श्रुत्यर्थस्यैव पयसः संस्कारान्वयं लक्षणा वाचोयुक्तिः, सत्यं, ब्रीहिपयःप्रभृतीनां द्रव्याणामेव संस्कारस्तु साधनरूपसिद्ध्यर्थ-तत्तु रूपमशब्दमित्येतावता लक्षणावाचोयुक्तिः, तच्च रूपं यवेषु नीवारा-दिषु चाविशिष्टमिति तत्रापि प्रोक्षणादयः मिदृा भवन्ति, तस्मात्सर्व-यामेव भूतभवद्वाविनियोगानां द्रव्यादीनां संस्कारा अपूर्वभावनाशेषभूता-स्तद्विष्ठादिषु प्राकृतार्थकरेषु द्रव्यान्तरेषुहितव्याः, शूर्पहोमस्तु तृतीयानि-र्दिष्टद्रव्यकरणकत्वादारादुपकारक इति दूरापास्तं, तस्य द्रव्यप्रयुक्तत्व-मन्त्रकरणत्वं त्वर्थवादो न हेतुरित्युक्तम् ॥

अग्निष्टोमे उपांशुत्व-
स्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्त-
स्वाधिकरणम् ।

सू० देशवद्भुमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनि-
दृशात्तस्य च तत्र भावात् ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्वर्त्तिकचित्प्राचीनम-
नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्ती”ति तत्र संशयः किमिदमुपांशुत्वं सोमयागस्य
यः प्राग् भागस्तद्वर्त्मः सन्परमापूर्वप्रयुक्तं, ततश्च विकृतिषु तद्वागारम्भके अप्रा-
कृतेऽपि पदार्थे ऊहि तव्यम्? उताग्नीषोमीयात्पशोर्ध्वं प्राचीनाः? पदार्थो
दीवणीयादयस्तेषां धर्मस्तदवान्तरापूर्वप्रयुक्तं, ततश्चाप्राकृते पदार्थे यूपा-
वटस्तरणवर्हिधर्मवच्चोहितव्यम् इति, तत्र वाग्यमनवदवान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वे
प्राक्ते पूर्वपत्रोऽभिधीयते यज्ञस्येति शब्दः प्राचीन-शब्दस्य विशेषणं व्यवहि-
तोऽपि प्रवृत्तिविशेषकरत्वं विधिविशेषणशेषत्वे स्यात् त्सरा-शब्दविशेषणत्वे
हि अप्रवृत्तिविशेषकरः स्यात्तस्माद्व्यजस्य यत्प्राचीनं तदुपांश्विति सम्बन्धः
ततश्च यज्ञभागधर्मता, प्राचीन-शब्दोऽपि देशं निमित्तीकृत्य पदार्थेषु वर्त-
मानो वर्त्तते तथा च सति प्रथमं देशं वर्त्तितुमर्हति तदतिक्रमे कारणाभावात्-
द्वर्मे एवोपांशुत्वं, वाग्यमनन्तु यज्ञसंयोगाभावादवान्तरापूर्वप्रयुक्तं, तदिदमुक्तं
प्रणीतादि तथेति चेन्न यज्ञस्याश्रुतत्वादिति । अथवाऽनेन सूत्रद्वयेनाधिकर-
णान्तरं प्रकृताधिकरणसिद्धान्तस्य दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं तदीयपूर्वपक्षन्यायेन च,
पूर्वपक्षं वक्तुम् अन्तरा गभिणीन्यायेन विचार्यते दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते
“यज्ञं तनिष्पन्तावध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः यदध्वर्युयजमानौ वाचं
यच्छतस्तत्प्रजापतिभूयं गतौ यज्ञं तन्वाते तस्मात्प्रणीताः प्रणेष्यन्वाचं यच्छ-
न्तीति तत्राप्यं वाग्यमः किं परमापूर्वप्रयुक्तः? उतावान्तरापूर्वप्रयुक्तः? इति संशयः
किं यज्ञभागधर्मोऽयं परमापूर्वप्रयुक्तः? उत प्रणीताप्रणयनादूर्ध्वं हविष्कृदा-
हानात्प्राग्ये पदार्थाः प्रोक्तणादयस्तत्तदपूर्वप्रयुक्तः इति, यज्ञसंयोगाद् यज्ञा-
र्थत्वे प्राक्ते ब्रूमः यज्ञस्यात्र विस्तारेण संबन्धो न वाग्यमविवक्षितविशेषणत्वं
यज्ञस्य यो भागस्तत्र वाग्यम इति, किं तर्हि यज्ञन्तनितुं वाचं यच्छेदिति
वाग्यम इति वाग्यमश्च प्रणिधानेनाविकलानुष्ठानार्थोऽङ्गं तदङ्गैरपि चावि-
कलैर्यज्ञस्य विस्तारो भवत्युपपन्नोऽङ्गार्थत्वेऽपि यज्ञसंयोगः, अतस्तद्देशानां
पदार्थानां साक्षादवैकल्यकारणेनोपकुर्वन्वाग्यमस्तदङ्गमेव स्यात्, भाष्येऽपि

हविष्कृता वाचं विसृजति प्रथम् इति यदुक्तमित्यादिना नात्रयज्ञ-शब्दः श्रूयत इत्यन्तेन तत्प्रत्यनुभाषणत्वेन तत्परिहारत्वेन सूत्रद्वयं व्याख्याय नन्वित्यादिनाऽन्तरागर्भिणीत्वेन व्याख्यातम् । एवं हि स्थितादुत्तरमित्यादि भाष्यमुपपद्यते नान्यथा, तत्र नन्वित्यादिना पूर्वव्याख्योक्तयज्ञसंयोगाभावात्तेषांन्तरागर्भिणीत्वेन पूर्वपक्षमाह यज्ञसंयोगोऽत्राप्यस्तीति उच्यत इत्यादिना सिद्धान्तं दर्शितवान्, स्थितादुत्तरमुच्यते यज्ञ-शब्दोऽत्र त्सरा-शब्दविशेषणम् अव्यवधानात् प्राचीनशब्दस्य विशेषणं व्यवधानादपि च भागस्यैकत्वाद्यात्किञ्चिदित्यनेकापेक्षः शब्दो नावकल्पते, तस्मादग्नीषोमीयात्प्राचीनानामङ्गानामुपांशुत्वम् अग्निधर्मः, ॥

इष्टकासु सकृद्विकर्षणानु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पौ-
र्णमासीवत् ॥ ७ ॥

अग्नौ श्रूयते “हिरण्यशकलैरग्निं प्रोक्षती”ति किं प्रोक्षणं सकृदेव स्यात् । उत प्रतीष्टकं भेदेन ? ति यदीष्टकातिरिक्तोऽवयव्यग्नि-शब्दाभिधेयस्ततः सकृत्, अथेष्टका एव संहता अग्निधारणार्थेन स्थापिता अग्नि-शब्देनाभिधीयन्ते ततस्तदर्थं प्रोक्षणं प्रतीष्टकं कर्त्तव्यं यत्रैकावयवाकर्षणेनावयवान्तरमाकृष्यते सन्धिश्च न दृश्यते तत्रैव देवदत्तघटादौ अवयव्यभ्युपगम्यते, न चेहैकेष्टकाकर्षणेऽन्यासामपकर्षणं सन्धिश्चात्र पुरीषच्छवानामपीष्टकानामनुमानेन दृश्यते तस्मात्त्रास्त्यवयवी, पक्वामसंयोगे च द्रव्यान्तरारम्भइति काश्यपीयाः, तस्मादिष्टकार्थं प्रोक्षणं प्रत्येकं स्यात् नैवमेकबुद्धिरेव हि देशकालादिभेदेऽपि अबाधितावयविद्रव्यसाधनी, सा चेहापि विद्यते वृत्तादिषु चावयविसद्भावेऽप्याकर्षणं न दृष्टमित्यतन्त्रम् अवयविसद्भावेऽपि सन्धिदर्शनं च पटादावनैकान्तिकं, तस्मात्प्रत्यक्षबलात्पक्वमसंयोगेऽप्यस्त्यवयवीति तस्येदं प्रोक्षणं सकृदेव कर्त्तव्यं पूर्वाधिकरणे ग्रहयज्यभाससमुदायात्मकज्योतिष्टोमप्रयुक्तिर्विचारिता, समुदायप्रसङ्गात् प्रोक्षणं विचार्यते इति प्रासङ्गिकी सङ्गतिः ॥

उत्तमान्यानामङ्गां पत्नी-
संयोजसंस्थाधिकरणम् ।

सू० पत्नीसंघाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ ८ ॥

द्वादशाहे श्रूयते “पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते न बहिरनुप-
हरन्ति असंस्यिता हि तर्हि यज्ञ” इति, तत्र संशयः, किं सर्वेषामपह्नां पत्नी-
संयाजान्तत्वम्? उतोत्तमवर्जः? मिति, “तत्राविशेषात्सर्वेषां पत्नीसंयाजसं-
स्थितिः । असंस्थावचनं गौणं यज्ञस्य चिरसंस्थितिः । स्यादेतत् असंस्यिता हि
तर्हि यज्ञ इति यज्ञस्यासंस्था पत्नीसंयाजान्तत्वे हेतुः, सा च नोत्तमे ऽहनि
तस्माद्वेतुवशात्पूर्वेषामेव स्यात् । अथाप्ययमर्थवादः तथा ऽपि वाक्यशे-
षवशादेवान्त्यवर्जं पत्नीसंयाजान्तता व्यवस्थाप्यते, अञ्जनमिव घृत नैवम्
असंस्यित-शब्दस्य चिरसंस्थाभिप्रायत्वेनोपपत्तेर्नाविशेषप्रवृत्तो विधिः सङ्को-
चमर्हति, यथा लोके यश्चरेण भुङ्क्ते तत्र वक्तारो भवन्ति नास्य भोजनं
परिसमाप्यत इति तथेहापि दीर्घकालोऽसौ यज्ञो न सन्तिष्ठत इति
यावत् अतो लाघवाय पत्नीसंयाजात् परं शेषं लुप्यते समयानुष्ठाने ह्यति-
विलम्बः स्यादित्येतावानभिप्रायः, तस्मात्सर्वेषां पत्नीसंयाजान्ततेति प्रा ते
ब्रूमः “अपेक्षितविधानाय प्रागुत्तममयं विधिः । मुख्यत्वसम्भवाद्वाक्यशेषस्य,
न च गौणता । द्वादशयागाः सह कर्तव्यास्तत्र पूर्वमहः कस्मिंश्चित्पदार्थे
व्यवस्थाप्य परमुपक्रमितव्यं, तत्र कुत्र पदार्थे ऽवस्थानमित्यपेक्षायां पत्नीसं-
याजान्तानि पूर्वपूर्वाण्यहानि कृत्वोत्तरमुत्तरमारभेनेत्येवं विधीयमाने ऽपे-
क्षितविधिर्भवति, चोदकश्च न बाध्येत शेषलोपस्तु चोदकबाधेनानपेक्षि-
तश्च विधीयते, तस्मादयमर्थः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सर्वाणि कृत्वा
हारियोजनादहः शेषं तन्त्रेण सर्वेषामुपरिष्ठादनुष्ठेयमिति, तस्मात्प्रागुत्त-
मात्पत्नीसंयाजान्तता, तथा चासंस्यित-शब्दो ऽपि मुख्यो भवति अवि-
शेषप्रवृत्तो ऽपि हि विधिर्वाक्यशेषस्य मुख्यत्वाय विशेषे स्याप्यते किमुत
यदा तस्यापि न्यायादेव विशेषविषयत्वं, कः पुनरुहोपयोगश्चिन्तायाः
पूर्वपक्षे विकृतिषु नोहः सिद्धान्ते द्विरात्रादिषु द्वादशाहविकारेषु यदन्य-
मर्हद्वितीयं तृतीयं वा तत्प्रकृतौ पत्नीसंयाजान्तमपि अनुष्ठितमूहित्वा
सकलमनुष्ठीयते ॥

त्रिःप्रथमामन्वाह इत्या-
दिषु स्थानधर्मताधिकरणम् ।

सू० अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात्
स्थानधर्मः स्यात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः पञ्चदश विधाय एकादशर्चः पठि-
त्वा त्रिःप्रथमामम्बाह त्रिरुत्तमान्ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते इति श्रुतं, तत्र
संशयः किमयं त्रिरभ्यासः प्राथम्यललितायां चचः प्रवोवाजीयाया धर्म-
स्तत्कार्यार्थस्ततश्च यत्र तत्र स्थाप्रवोवाजीयां त्रिरभ्यसितव्या ? उत प्रथ-
मस्यानधर्मस्तत्स्थानगतकार्यप्रयुक्तस्ततश्च प्रवोवाजीयाया अन्यापि या
विकृतिषु प्रथमं पठ्यते साऽप्युद्देन त्रिरभ्यसितव्येति, “तत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशा-
दाद्याऽनेनाभिधीयते, । तस्या एव त्रिरभ्यासम्बन्धोऽत्र विधीयते” उच्यते
“श्रुत्या प्रथमशब्देन प्राथम्यमभिधीयते । अक् तु लक्षणयोच्येत तस्मात्प्राथ-
म्यधर्मता । प्राथम्यैकार्थसमवेतस्त्रिरभ्यासो विधीयते तत्प्रथम उच्यते तत्रि-
रिति तच्च प्राथम्यमृगांश्रयत्वेनैव प्राप्तं गुणवचनानाञ्च शब्दामानाश्रयतो-
लिङ्गवचनानि भवन्तीति नित्यानुवादः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, न च प्राथम्यसम्बद्ध-
पदमात्रस्य पादमात्रस्य वा त्रिरभ्याससम्बन्धसम्भवात् न नित्यानुवादत्वं
स्त्रीलिङ्गस्येति मन्तव्यम्, सर्वञ्च एव कार्यसमर्थायावचनस्य प्राप्तत्वात्ताः
पञ्चदश सम्पद्यन्त इति च वादास्तस्मात्स्थानधर्मः ॥

यावज्जीवं दर्शपूर्णमासयोर-
ारम्भणीयेष्टेः रुक्मदनुष्ठानाधि-
करणम् ।

सू० इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवेदावतार-
म्भणीया ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽन्वारम्भणीया ऽऽप्ताता, “आग्नावैष्णवावमेकाद-
शकपालं निवेपेद्वर्णपूर्णमासावारप्यमानः सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुमि”ति,
सा किं दर्शपूर्णमासावृत्तावावर्त्तते ? उत सङ्गदेवादौ स्या ? इति संशयः,
“आवृत्तौ हि प्रधानानामङ्गावृत्तिरसंशया । दर्शाद्व्यङ्गमियन्तस्मादावर्त्तते प्र-
याजवत्” । उच्यते “आरम्भद्वारकं त्वेतदङ्गं साधारणश्च सः । तस्य साधारण-
त्वेन सापि साधारणी भवेत्”, आरप्यमानसंयोगादारम्भाङ्गमिष्टिर्न साक्षा-
दर्शपूर्णमासाङ्गम्, आरभश्चेदं मया कर्त्तव्यमित्यध्वसायः, स च सर्वप्र-
योगसाधारणः सर्वो ह्यग्नीनाधायैवमध्यवस्यति यावज्जीवं मया दर्शपूर्ण-
मासौ पर्वणि पर्वणि कर्त्तव्याविति, तस्मादारम्भसाधारण्यात्तदङ्गभूता-
न्वारम्भणीयाऽपि साधारणी न प्रतिप्रयोगमावर्त्तनीया, एवं वृत्तिकारमते-

नाधिकारणं व्याख्याय तत्रापरितीषाद् व्याख्यानन्तरं भाष्यकारेण कृतं कस्य हेतोरपरितीषः, नाध्यवसायवचनोऽयमारम्भ-शब्दः प्रथमप्रवृत्तिवाची हि लोके प्रसिद्धः, यद्यपि नाध्यवसायवाची स्यात्तथापि यद्यदा कार्यमुपस्थितं तस्यैव तदाऽध्यवसायो न च यावज्जीविकाः प्रयोगा युगपदुपस्थिताः, न ह्यपमेकः प्रयोगोऽभ्यस्तरूपः पूर्वकालीनन्तु जीवनं दर्शानुष्ठाने निमित्तं तस्मिन्नागते नैमित्तिकं समाप्तं कृत्वा चरितार्थं पुरुषे पुनस्तादृशनिमित्तवशात् नैमित्तिकमापतितमिति पुनः क्रियते, यथैकस्मिन्पुत्रे जाते वैश्वानरीं निरूप्य पुत्रान्तरजन्मन्यपि पुनर्निर्वपति तादृगेतत्, तस्मात्प्रतिप्रयोगमध्यवसायभेदात्तदङ्गमारम्भणीयाऽऽप्यावर्ततेति तत्सिद्धान्तसिद्धिस्तस्मादेवं व्याख्यायते किं प्रथमस्यान्यन्वाधानात्मकस्य पदार्थस्याङ्गमियं? मुत दर्शपूर्णमासावारम्भमाणस्य प्रथमं प्रवर्तमानस्य पुरुषस्याङ्गमिति तत्र । “पुरुषार्थत्वपक्षे हि फलकृतिः प्रसज्यते । तेनान्वाधानशेषः स्यात्स ह्यारम्भोऽनयोः र्यतः । तस्यावृत्तौ तदङ्गत्वादेयाऽऽप्यवृत्तिमश्नुते । प्रधानवशवर्तित्वादेवं प्राप्तेऽभिधीयते न खल्वारम्भ-शब्देन पदार्थः कश्चिदुच्यते । यदेव ह्यप्रवृत्तस्य कर्तुराद्यं प्रवर्तनम् । तत्रायं वर्तते शब्दस्तद्वागात्तु पदार्थधीः । आरप्प्यमानशब्दस्तत्कर्तुः श्रुत्यैव वाचकः । लट्प्रत्ययोऽपि श्रुत्यैव तदर्थस्याभिधायकः । आद्या प्रवृत्तिरेकैव बहून् नैकस्य कर्मणः ॥ प्रथमप्रवृत्तिविषयतया ह्यन्वाधानमेव प्रतिपाद्यते न श्रुत्या, न च श्रुतिसम्भवे लक्षणा युक्ता, तस्मात्त्रान्यन्वाधानेन सम्बन्धः, दर्शारम्भकर्तुः पुरुषस्य शानवाऽभिहितस्य संस्कारिकेयम्, आरम्भार्थतया लट्प्रत्ययेन क्रियायां क्रियायामुपपदे विहि तेनेयं प्रतिपाद्यते, अतो न पुरुषार्थत्वेऽपि फलकल्पना, न चैकस्य कर्मणो बहूः प्रथमप्रवृत्तयः सम्भवन्ति, किं त्वेकैव । ननु द्वितीयादीनपि प्रयोगानसावारभत एव सत्यं, प्रयोगानारभते न तु दर्शपूर्णमासावारभते दर्शपूर्णमासारम्भाङ्गं त्वियं प्रथमप्रवृत्तिश्चारम्भः, न च द्वितीयादि प्रयुज्जानः

१ पूर्वकालीनं तु इति वा ।

२ न सिद्धान्तसिद्धिरिति ।

प्रथमं प्रयुङ्गे इति शङ्क्यते वक्तुं, तस्मादारम्भाङ्गत्वात्तस्य चावृत्त्यभावादा-
रम्भणीया नावर्तते ॥

निर्वापमन्त्रे स-
वित्रादिशब्दानाम-
नूहाधिकरणम् ।

सू० अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभा-
वः स्यात्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदि-
ताभिधानात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्रः “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्वा-
हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वापामो”ति तत्र सवित्रश्वि-पूष-
शब्दाः किं समवेतदेवताप्रकाशनार्थास्ततश्च विकृतावूहितव्या ? उतासम-
वेतवचना निर्वापविशेषणमात्रार्था नोहितव्या ? इति, “तत्र दृष्टार्थतालाभा-
द्देवतावाचिता भवेत् । निर्वापस्य प्रशंसार्थाः सन्तोदृष्टार्थतामियुः । सवित्रा-
दिपदैस्तस्मादग्न्यादिरभिधीयते । अग्निना वा विकल्प्येत सविता मन्त्र-
वर्णिकः । उत्पत्तौ तद्विभोक्तेन न मन्त्रोक्तो विकल्पते । वैषम्याच्च सवित्रादि-
पदमग्नये वाचकम् । मन्त्रवाक्यानि चैतानि भिद्वेदन् प्रतिदेवतम् । जुष्ट-
निर्वाप-शब्दौ च भजेतामनुषङ्गिताम् । सर्वश्च निर्वापमन्त्र एकमन्त्रः
प्रतीयते । जुष्टादिः सकृदाम्नातो न सहेतानुषज्जनम् । तस्मान्निर्वापमन्त्रे
प्ररोचयितुम् अनुष्ठानकाले प्रशंसितुं प्रकाशयन्तीति नोहितव्याः ॥

अग्नये जुष्टमिति मन्त्रे
अग्नि-शब्दस्य विकृतावूहा-
धिकरणम् ।

सू० गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ १२ ॥

तस्मिन्नेव मन्त्रे ऽग्नये जुष्टं निर्वापामीत्यग्नि-शब्दोऽपि किमसम-
वेतवचनो नोहितव्य ? उत समवेतवचन ऊहितव्य ? इति तत्रायं समवेतो-
ऽग्निरस्मिन् कर्मणि यद्यपि मन्त्रे त्वत्राग्नि-शब्दो न समवेताभिधायकः
जुष्टमिति भूतकालनिर्द्वैशादग्निना यत्सेवितं तदुच्यते, न च निर्वापवेला-
यामग्निना सेवितं द्रव्यं तस्माज्जुष्ट-शब्दस्तावदसमवेतवचनः, तद्विशेषणं
चाग्निपदम् अतोऽसमवेतवचनं सवित्रादिपदवत्प्रशंसार्थं कीर्तितमित्यनूह-
उच्यते “नात्र जुष्टस्य निर्वापो मन्त्रेणानेन कथ्यते । निर्वापकरणात्त्वत्र कीर्त्यते
जुष्टभावना” । नायमर्थः यज् जुष्टन्तस्य निर्वापं करोमीति, किं तर्हि निर्वा-

पेणाग्नये जुष्टं करोमीति यथा जुष्टं भवति तथा करोमीत्यर्थः, तस्मात्स-
मवेतवचनत्वादग्नि-शब्दस्योहः, एवं वा यस्तु मुख्यवृत्त्या समवेतं न वदति
यथा धान्यमसि धिनुहि देवानि”ति तण्डुलेषु धान्य-शब्दस्तुपद्वयवचनः
स किमसमवेतवचनत्वानूह्य? उतोह्य? इति संशये, समवेतप्रकाशनासाम-
र्थ्याददृष्टार्थाऽयं तस्मादनूह्यः, लक्षणाया तु प्रकृतिवदुपचाराद्विकृतिं प्रकाश-
यन्नादृष्टार्थः कल्पयितुं न्याय्यः, तस्मात्तण्डुलानेव प्रकृतिशब्देन शालयो भुज्य-
न्त इतिवत्प्रकाशयति इति इतरपक्षे हविषि वाक्यानामपनेमां समसीत्यु-
हितव्यमार्थिकी च प्रकृतौ धान्यशब्दास्वानाल्लक्षणा न तु सैव विवक्षिता वि-
कृतौ लक्षणा कारणाभावान्मुख्य एव प्रांस-शब्दः प्रयोक्तव्यः न मृग-शब्दः ॥

इडोपह्वानमन्त्रे यज्ञपति- सू० चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवः वि-
शब्दस्यानूहाधिकरणम् । कारः स्यात् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिडानिगदे श्रुतम्, उपहूता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्धा-
नि”ति किमेते यज्ञपतिवृद्धिप्रकाशनेन प्रोत्साहकरणेन तत्संस्कारार्थं सद-
नेकयजमानकेषु कर्मसूहितव्य? मुतेडास्तुत्यर्थो यज्ञपति-शब्दो नोहितव्य?
इति, “इडामन्त्रैकवाक्यत्वादडास्तुत्यर्थता भवेत् । स्वामिवृद्ध्यर्थता त्वस्य
सामर्थ्येनावगम्यते ॥ वाक्याच्च बलवत्लिङ्गं दृष्टं चेह प्रयोजनम् । उत्साह-
करणात् स्तुत्यामदृष्टार्थत्वमापतेत् । यजमानेषु बहुषु सर्वसंस्कारसिद्धये ऊहो
यज्ञपतान्वहुनित्येवं प्राप्त उच्यते । “प्रत्यक्षादेव वचनादिडोपह्वानशेषता
कृत्स्नस्य निगदस्याक्ता तन्मध्यापितं ततः । न पृथग् भवितुं शक्तमतः स्तु-
त्यर्थता वरं वृद्धिप्रकाशे कल्प्यं लिङ्गेन विनियोजनम् । यच्छब्देन च पारार्थ्ये
वृद्धेः श्रुत्याऽभिधीयते । लिङ्गादपि ततोवृद्धेर्न स्वार्थेन प्रकाशनं सत्रेषु
चैकयजमानवृद्धिप्रकाशनेनेडास्तुतिसिद्धेर्नोहः, यत्र पुनर्यजमानस्य प्रा-
धान्यं न पारार्थ्यं यथा सूक्तवाक्रे यं यजमान आयुराशास्त इति भवत्ये-
वाहः, तदिदमुक्तं विकारस्तत्प्रधाने स्यादिति, तदिदं पूर्वस्य परार्थग्रहणस्य
प्रत्युदाहरणार्थं सूत्रम् ॥

अथवाऽधिकरणान्तरं सूक्तवाक्ये यं यजमान

आयुराशास्त इति यजमानशब्दः

किं सत्रेषूहितव्यो नेति प्रहरणाङ्गत्वात्सूक्तवाक्यस्य तद्वतमायुरा-
दिकीर्तनं यजपतिवृद्धिस्तत्पुण्यैर्मते नोहः, उच्यते सर्वाण्येतानि आयुरा-
दीनि श्रुतिविनियुक्तसकलसूक्तवाक्यकरणत्वात्पुनरुपपत्त्या प्रस्तरप्रहरणस्य
फलानि कल्प्यन्ते, क्रियान्तरसम्बन्धि वा प्रकाशयतो मन्त्रस्य करणताऽव-
कल्पते, तस्मात्प्रहरणसाध्ययजमानफनप्रकाशनमस्य कार्यं सत्रेषु यस्यैव
यजमानस्य फलं नोच्यते तस्यैव न सूक्तवाक्यः करणं स्यात्, न च फलं
प्राप्नुयात् तस्मादूहः ॥

सुब्रह्मण्याह्वाननिगदे हरि-
वच्छब्दस्यानुहाधिकरणम् ।

सू० असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्र-
तीयेत ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे देवताप्रकाशनार्थः सुब्रह्मण्यानिगत इन्द्र आगच्छ-
हरि व आगच्छेत्यादिः सोऽग्निष्टुत्यतिदिष्टस्तत्राग्नेयी सुब्रह्मण्येति
वचनादिन्द्रपदस्थानेऽग्निपदं निक्षिप्यते हरिवशादिशब्दा अपि किमूहि-
तव्या ? नेति संशयः, तदर्थं च किं समवेतवचना ने ? ति तत्र पूर्वपक्षापरपक्षौ
वा इन्द्रस्य हरी इत्यादिभिरेते गुणा इन्द्रे सन्तीति गम्यते, सन्ति चेत्स्व-
गुणद्वारेणोन्द्रमेव प्रकाशयितुममीषामुच्चारणं दृष्टार्थं भवति, तेनाग्निरपि
स्वगुणद्वारेण प्रकाशयत इति हरिवशादिशब्दानपोद्धृत्य रोहितवदादि-
शब्दा ऊहितव्या इति प्राप्ते ब्रूमः "सत्स्वितेषु गुणेष्वेवन्तस्त्वावे तु न
प्रमा । वाक्यशेषास्त्वदुक्ता ये स्तुतिमात्रपरा हि ते । इति तस्माददृ-
ष्टार्थमेवाविद्यमानैरेव गुणैः सम्बध्येन्द्रः प्रकाशयत इत्यग्निरपि तैरेव गुणैः
सम्बन्धुष्व इत्यनूहः । अथवेदमन्यदुदाह्रियते । ज्योतिष्टोमे एक-
हायन्या मन्त्रः तस्यै श्रुतन्तस्यै दधीत्यादिः स सादृशके त्रिवत्सेऽति-
दिष्टः किमूहितव्यो ने ? ति संशये यद्यप्येकहायन्यवस्थायां न विद्यन्ते

शतादयस्तथापि भावित्वेनापि तावत्सम्भवद्विः स्वगुणैरेकहायत्येव प्रका-
श्यते दृष्टार्थत्वात्, त्रिवत्से तु अभावादूहः, नैतदेवं कर्माङ्गभूतायामेकहा-
यत्यवस्थायां तावन्न सन्त्येव, भावित्वमपि नैकान्तिकमरणसम्भवात् अतो
यथाकथंचित्परोचनार्थं कीर्त्यन्ते, तावच्च साण्डेऽपि सम्भवति साण्डादपि
या गौर्जनियते तस्या एते ऽवाप्यमानाः साण्डादेवावाप्ता भवन्तीति,
तस्मादनूहः ॥

सारस्वत्यान्मेष्ठ्यामधिगुव-
चनाभावाधिकरणम् ।

सू० लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधाने-
ष्टप्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे सवनीयाः पशव आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत
ऐन्द्राग्नमुक्त्ये द्वितीयमेन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं सारस्वतीं मेष्ठीं चतु-
र्थीमतिरात्र इति तत्र पशुधर्मा यदा सर्वेषां साधारणास्तदा किमधिगुव-
चनं मेष्ठीं भवति उत नेति संशये प्रकरणाविशेषात् “प्रास्मा अग्निं भरते”ति
पुंलिङ्गस्यास्मै-शब्दस्य नियतलिङ्गपशुशब्दाभिधेयपशुत्वाभिप्रायेण प्रास्मै
पशव इत्येवं स्त्रियामप्युपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभावात् तस्यामपि स्यादधिगुव-
चनमिति प्राप्ते ऽभिधीयते । “पशुशब्दश्रुतावेवं भवेच्च त्विह स श्रुतः । तस्मा-
त्प्रयोगकाले यदपरोक्षतया स्थितम् । द्रव्यं तत्र प्रयुक्तेऽयं पुंलिङ्गं वदितुं
क्षमः न स्त्रीद्रव्यमतोमेष्ठ्यामशक्तेर्न प्रवर्तते तेन समानविध्यपूर्वपत्ते ऽग्निगो-
र्मेष्ठ्यामप्रवृत्तिः, सिद्धान्ते त्वग्निषोमीयार्थत्वादुर्माणांमतिदेशेन पश्वन्तरा-
मनादूहेन प्रवृत्तिः ॥

यज्ञायज्ञीये गिरा-शब्दस्य
स्थाने इरापदस्यैव कर्तव्य-
ताधिकरणम् ।

सू० आम्नातादन्यदधिकारे वचनात्त-
द्विकारः स्यात् ॥ १६ ॥

साम्नामिदानीमूहमारिप्समानस्तदुपोद्घातं चिन्तयति तानि ह्यत-
रान्तरेषु साम्नातानि अतरान्तरेषूह्यन्ते, तत्रेह गिरापदगीतेरिरापदे
स्यानापत्या प्राप्तिं वक्तुं स्यानापत्तिमेव चिन्तयति, ज्योतिष्टोमे यज्ञाय-
ज्ञीये श्रूयते “न गिरा गिरिति ब्रूयादैरं कृत्वाद्नेयमि”ति किमिरापदस्य

गिरापदस्यानापत्तिः पाक्षिकी गिरापदमिरापदं वा प्रयोक्तव्यम् ? उत निय-
तास्यानापत्तिरिरापदमेव प्रयोक्तव्यम् ? मिति, “तत्रैरापदमात्रं वचनेन विधी-
यते । नोद्गानसम्बन्धः स्तोत्रसम्बन्धो वा प्रकरणात् स्तोत्राङ्गता भवति
तदङ्गभूतस्य च तत्साधनभूतयज्ञायज्ञीयगानसम्बन्धः प्राप्त एवानूद्यते,
ततश्च काल्पनिकमेव स्तोत्राङ्गत्वं गानसम्बन्धश्च, गिरापदस्यापि चास्त्येव
काल्पनिकमस्त्येवाङ्गत्वमित्यविशेषादुभयोर्विकल्पः, नैतदेवम् इरापदस्य हि
प्रकरणसनायथा श्रुत्या ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनभूतोद्गानसम्बन्धित्वेन विधी-
यमानस्य श्रुत्या गानसम्बन्धः प्रकरणाच्च स्तोत्राङ्गत्वं, गिरापदस्य तु
प्रगाथैकवाक्यतया गानसम्बन्धः स्यात् क्रमाच्च स्तोत्राङ्गत्वं, स्तोत्रक्र-
मेण हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे पठ्यमानासु ऋतु यज्ञायज्ञीयप्रगाथोऽग्निष्टोम-
स्तोत्रक्रमे पठ्यते इति तदेकदेशस्य गिरापदस्यापि क्रमात्तदङ्गत्वं क्रमाच्च
प्रकरणं बलीयः श्रुतिश्च वाक्यात् बलीयसी, अपि च गिरापदस्यान्वान-
मात्रं न विधिः, इरापदं तु प्रत्यक्षविहितम्, अतोऽपि बलवत् । ननु च यज्ञा-
यज्ञीयेन स्तुवीतेति प्रत्यक्षमेव यज्ञायज्ञीयं स्तोत्राङ्गत्वेन विहितं, सत्यं,
सन्धः प्रत्यक्षम् ऋचस्त्वनुपपत्त्या कल्प्यम् एतदेव हि साम्नः स्तुतिसाधनत्वं
यदुणाभिधानपराणामृगक्षराणामभिव्यक्तिः, अतो यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीते
त्यस्यायमर्थः—यज्ञायज्ञीयाभिव्यक्तैर्ऋग्वरैः स्तुवीतेति, तत्रापि सामान्दान-
सिद्धाक्षराभिव्यक्तिरेव सति सम्भवेऽङ्गीकरणीया नान्यकल्पनं युक्तमिति यज्ञा-
यज्ञीयप्रगाथस्यैवायं स्तुतौ विनियोग इति प्रकल्प्यते, तत्रापि सर्वपदानां
साधारण्येन विनियोगो न विशेषतो गिरापदस्यैव, इरापदस्य तु साक्षा-
द्विशेषरूपेण साक्षाद् विनियोग इति बलवत्ता ॥

इरापदस्य प्रगीतता-
धिकरणम् ।

सू० अग्रगाणाच्छब्दान्यत्व तथाभूतो-
पदेशात् ॥ १७ ॥

नियतमिरापदमिति स्थिते, किं तदप्रगीतं प्रयोक्तव्यम् ? मुत प्रगीत-
मिति संशयः, तत्र “न प्रगाणं भवेत्कस्मादप्रगीतस्य चोदनात् । प्रगीता तद्वि-

१ तथाभूतोपदेशः स्यादिति पा० ।

तोत्पत्तावापीरीयं प्रसज्यते । यदि तावदैरमिति स्वार्थे तद्विस्तृत इरां
 कृत्वोद्देश्यमित्येतावानर्थः स्यात्, अप्रगीतात् खल्विरापदादयन्तद्वितः
 प्रगीतात् तदुत्पत्तौ वृद्धं तालञ्चं प्रथमस्वरं चेत्येवमिकारस्यायीभावे सति
 वृद्धाच्छ इति कृप्रत्ययोत्पत्तेरापीरियमिति रूपं स्यात्, ऐरमिति रूपमप्रगीता-
 दुत्पत्तौ सिध्यति, तस्मादप्रगीतस्यैवोपदेशादप्रमाणम्, । अथापि विकाराया-
 यन्तद्वितस्तथाऽपि प्रमाणाप्रमाणयोर्भूयोरप्यन्तरविकारत्वादप्यन्तरावधार-
 णप्रमाणमन्यन्मृगयन्तश्चेरापदे विहिते यत्प्राप्तं प्रमाणमप्रमाणं वा तस्यैवा-
 यमनुवाद इत्यापद्यते, । तद्विधिना चाप्रमाणमेव प्राप्तं तथाभूतस्योपदेशात्,
 तस्मादप्रमाणम् । उच्यते, “गिरापदस्य यत्स्यान् तत्र हीदं विधीयते । इरा-
 पदमतस्तस्य या गीतिस्तां लभेन तत् । सत्यमप्रगीतात्तद्वितो न त्वप्रमाणं
 विधीयते । पदान्तरविधिपरं हीदं वाक्यं नाप्रमाणं प्रमाणं वा सृशति, तत्तु
 पदान्तरं गिरापदस्याने विहितं स्यानापत्या तद्वीति लभमानं न केन-
 चिद्वार्यते यज्ञायज्ञीयसाध्या हि स्तुतिः समस्तञ्च साम यज्ञायज्ञीयं नैक-
 देशविकलं, तत्र गिरापदे पदान्तरोपदेशाविधेयस्तद्वितो गीत्यंशः स गेयम-
 पेक्षते, इरापदमपि सामसाध्यस्तुतौ सामसंस्कार्यतामन्तरेण साधनी-
 भवितुमशक्तं संस्कारकं सामांशमपेक्षते तयोर्नैटाश्वदग्धरयवत्सम्बन्धः
 तस्मात्प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां नवमस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

गीतीनां सामनामता-
 धिकरणम् ।

सू० सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदे-
 शाभ्याम् ॥ १ ॥

साम-शब्दस्तद्विशेषवचनाश्च रथन्तरादिशब्दा न प्रगीतमन्त्रस्य

१ तद्विधानाच्च प्रमाणमिति पा० ।

२ पदान्तरविधिपरमिति पा० ।

वाचकाः किन्तु गीतिमात्रस्यैवेति सप्तमे यदुक्तं तदेवेदमुत्तरविवक्षया स्मर्यते, एवं वा योऽयमूहो नामग्रन्थविशेषश्छन्दोगैः पठ्यते कथानश्चित्रा आभुवो वा' इत्यादिः स किं नित्योऽथानित्यो वा पौरुषेय इति, कर्तृस्मरणाभावादध्यायानध्यायाद्याचाराच्छ्रूयाराधितगुरुमुखाच्च प्रतिपत्तेर्वैदत्वप्राप्तावुच्यते ऊहसमाख्यानादनित्यत्वं, न ह्यध्ययनसिद्धस्योहत्वं घटते, किं च यद्योन्यां तदुत्तरयोगायतीत्यतिदेशवचनाश्रानावध्ययनसिद्धस्योत्तरयोरनुष्ठानावगमात् पौरुषेयत्वं विस्मृतं, न हि तिसृष्वप्यभीतस्य यद्योन्यां तदुत्तरयोरिति वादो घटते, कर्तुंस्तु अस्मरणमनादरादप्युपपद्यते, न ह्यत्र पुरुषप्रत्ययाधीनमनुष्ठानं वचनादेवोत्तरयोगानसिद्धेः, ऋक्सामानाञ्च पृथक् पृथक् वेदत्वात्सत्यपि संसर्गस्य पौरुषेयत्वे ऽध्यायाद्यादरः, तस्मात्पौरुषेयत्वाच्चाप्यं संगृह्यान्यायं त्यक्तव्यमिति न्यायतः कीदृशमनुष्ठानं भवतीति चिन्तनीयम् ॥

सामः ऋक्संस्कारकर्मता-
धिकरणम् ।

सू० कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ २ ॥

सामानि किमृचं प्रति प्रधानभूतानि? उत तत्संस्कारार्थानि गुणभूतानि? ति विचारः, तत्राकर्मकालप्रयोगात् प्राधान्यं संस्कारार्थत्वे ह्यतराभिव्यक्तिरेषां कार्ये स्यात्सा च कर्मकाल एवोपयुज्यत इति अकर्मकाले प्रयोगेन स्यात् । ननु वचनादकर्मकाले गानं भविष्यति “गर्भाष्टमे वर्षे उपनयीत श्रावण्यां पौर्णमास्याम् उपाकृत्य स्वाध्यायमधीयीते”ति एवं तर्ह्यदृष्टार्थत्वेन बलादापद्यते न ह्यकर्मकाले प्रयुक्तं साम कर्मोपयिकीमभिव्यक्तिमलं भवति कर्तुम् ॥ अथादृष्टरूपः संस्कारस्ततो ऽकर्मकाले संस्कृतानां कर्मकाले पुनः संस्कारो ऽनर्थक इति क्रतुमध्ये सामानि न प्रयुज्येरन् । अथाकर्मकाले प्राधान्यं कर्मकाले तु संस्कारस्तदाऽद्वैतसन्तस्मात्प्राधान्यकर्म सामवहिः प्रयोगः फलार्थः, क्रतुमध्ये तु क्रतो'रारादुपकारक इति प्राप्ते उच्यते “अतराणामभिव्यक्तिः साम्नां दृष्टं प्रयोजनम् । अतरैश्चाप्यभिव्यक्तैः स्तुतिः क्रत्वङ्गवादिता । एवं दृष्टे फले लब्धे नादृष्टफलकल्पना । ननु चाविनिर्मुक्त-

१ क्रतावारादुपकारक इति पा० ।

त्वादत्तराणां न संस्क्रिया सक्तूनामिव होमेन नैवं दृष्टफलत्वतः । प्रयोजनं न सक्तूनां दृश्यते श्रूयते ऽपि वा । यथोक्तं भाष्यकारेण “न होमसंस्कृतानां सक्तूनां प्रयोजनं श्रूयते नापि दृश्यते” इति, दृश्यते त्वत्तराणां प्रयोजनमिति वैषम्यं प्रयोजनवत्त्वं संस्कार्यत्वे हेतुर्न विनियोगः, तथाच ग्रहणावेक्षणसम्यग्जराणामविनियुक्तानामपि मन्त्रप्रकाशनसंस्कार्यत्वमिष्टम् । अपि चोत्तरायन्ये क्लृप्त्येन स्तोत्रक्रमेण वा पाठादस्त्येव विनियोगः तस्मात्संस्कारकर्मणि सामानीति, यत्स्वकर्मकाले गानं वाचनिकं तच्छिन्नार्थतया रथहस्त्यादियोग्यावत् ॥

तृचे प्रत्यृचं कृत्स्नसामः
समापनाधिकरणम् ।

सू० तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ ३ ॥

“एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमि”ति श्रूयते तत्र संशयः किं व्यासज्य तिसृषु गानं ? मुत प्रत्यृचं परिसमाप्तं ? मिति, तदर्थं च विचार्यते किमिदं त्रित्वं साम निर्वृत्यङ्गम् ? मुत स्तोत्राङ्गम् ? मिति, तत्र साम क्रियत इत्येवं सामनिर्वृत्तिरुच्यते तामुद्दिश्य ऋग्गीतं त्रित्वमङ्गत्वेन विधीयते प्रधानभूतानामप्युच्चार्यार्थिकं सामसाधनत्वमस्त्येवेति तद्वतस्य त्रित्वस्य युक्तमेव सामाङ्गत्वं, वचनबलाच्च प्रतिप्रधानावृत्तिं बाधित्वा व्यासज्येयं, न हि प्रत्यृचं गीयमानस्य त्रित्वमङ्गं भवति, क्रियत इत्यनेनाभ्यासलक्षणा च स्यात् प्रत्यृचं गाने, तस्माद्व्यासज्येति प्राप्ते उच्यते । “स्तोत्रीयस्य हि साम्नाऽत्र तृचसम्बन्ध उच्यते । स्तोत्रसाधनभूतं च स्तोत्रीयमिति भण्यते । साम्नः स्तोत्राङ्गभावश्च स्तोत्रसाधनसंस्कृते स्तोत्रसाधनता चर्चा प्रत्येकं न तु संशयः । यदि त्रित्वसम्पादनाय व्यासज्य गीयते ततो रथन्तरं पृष्टं भवति यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेत्यादिभिर्यत्साम्नां स्तोत्रसाधनत्वं विहितं तत्र घटते स्तोत्रसाधनभूतशब्दाभिव्यक्त्या च साम्नः स्तोत्राङ्गत्वं, वाक्यं च स्तुतिबुद्धेः साधनं न वाक्यसमुदायः, तस्मात्प्रत्यृचं गेयम्, एवं च त्रित्वं सामाङ्गत्वेनाघटमानं स्तोत्रसाधनपरिच्छेदेन विधीयमानं स्तोत्रस्यैवाङ्गत्वेन विधीयते, तद्विधानेन प्राप्तं तिसृषु गानं तृचे क्रियत इत्यनेनानूव्यते, अनुवादत्वाच्च करोतेरभ्यासलक्षणा न दोषः ॥

समाख्येव तिसृषु ऋतु
गानाधिकरणम् ।

सू० तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ ४ ॥

तिसृषु प्रत्येकं गीयमानं क्रिमनियमेन समासु विषमासु वा गेयम् ?
उत समच्छन्दस्कास्वेव ? ति संशये विशेषाश्रयणात् अनियमः संशर-विले-
शपरिहाराय तु समाख्येव स्यात् ॥

उत्तरयोगायतीत्यत्र उत्तरा-
यन्यसमधीतयोरेव ऋचोर्गह-
णाधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिकन्तू^१त्तरार्थमानन्तर्यात्प्र-
तीयेत ॥ ५ ॥

“यद्योन्यान्तदुत्तरयोगायती”त्यत्र संशयः, किं योन्युत्तरयोस्तत्तरायन्या-
धीतयोर्वा गेय ? मुतोत्तरायन्याधीतयोरेव ? ति तत्रोत्तरा-शब्दस्य सम्बन्धि-
शब्दत्वाद्यैव योनेः परतः पठिता सैवोत्तरा, ततश्च योनिपाठापेक्षया रथ-
न्तरयोनेः परतो बृहद्योनेः पठितत्वात्^२स्यां गानम् उत्तरायन्ये तु रथन्तरस्य
योनेः परतो न त्वा वाम् अन्या दिव्य इत्यस्याः पाठात्स्यां गानम्, अतो
विकल्पः, द्वयोरपि रथन्तरयोन्यपेक्षयोत्तरत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः, यद्यप्येवं
सम्बन्धिशब्दे लोके तथाऽप्युत्तरायन्ये संज्ञारूपेण प्रसिद्धिस्तत्र संज्ञाशब्द-
स्यान्यानपेक्षवृत्तित्वात्सपेक्षवृत्तेः सम्बन्धिशब्दादुलीयस्त्वं प्रकरणपाठाच्चो-
त्तरायन्यः क्रत्वङ्गं, तस्मादुत्तरायन्याधीतास्वेव गेयम्, एवं वा द्वादशाहे
पार्ष्णिक् चतुर्थमहः एकविंशः शोडशी वैराजं सामेति श्रुतं, तत्र च त्रैशेकं
नाम ब्रह्मसामातिज^३गतीषु स्तुवत” इति श्रूयते, तच्चातिजगत्यामुत्पन्नं वि-
श्वाः पृतना इति उत्तरे द्वे बृहत्यौ नेमिं नमन्ति चक्षसेत्यादौ तत्र तृचे गाने
क्रियमाणे संशयः किमतिजगत्यौ द्वे आनीय समासु गानम् ? उत बृहत्या-
वेवादाय विषमासु गान ? मिति, संशरविले^४शपरिहारायातिजगतीषु स्तुवत
इति चातिजगती बहुत्वानुग्रहाय समासु गानम्, बृहत्यास्तूत्तरायन्यपठि-
तयोः क्रत्वर्थत्वात्तत्परित्यागे तयोरानर्थक्यादेकविंशसम्पत्तये च एकैकस्या-

१ नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यादिति पा० ।

२ तस्यां गानमिति तु पा० ।

३ जगतिषु इति इति पा० ।

४ अत्रैकस्मिन् पुस्तके संशरविलेशपरिहारायेति दृश्यते पाठस्तथापि संशरवि-
लेशपरिहारायेत्येव युक्तः पाठो माधवोक्तार्थानुरोधाद् भाष्यानुसारित्वाच्च ॥

सृचि सप्तश्रुत्वोऽभ्यस्यमानायामभ्यासापेक्षयाऽतिजगतीबहुत्वादनुवादम-
रूपस्य वर्तमाननिर्देशस्योपपत्तेर्विषमासु गानम्, ॥

वृहतीपङ्क्त्योरेव प्रथमनेन
रथन्तरस्य गानाधिकरणम् ।

सू० प्रागाथिकं तु ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे वृहदथन्तरे वृहत्यास्त्यत्र अभित्वा शूर नानुमस्त्वा-
मिद्वि हवामह"इति, तयोः पङ्क्ती उत्तरे नत्वा वाम् अन्यो दिव्यो
न पार्थिवः स त्वं नश्चित्रेति, तत्र श्रूयते न वै वृहदथन्तरमेकच्छ-
न्दो यत्तयोः पूर्वावृहतीकक्रुभावुत्तरे इति, तत्र किं पङ्क्ती परित्यज्य द्वे ककु-
भावानेतव्ये ? उत योनिमुत्तराञ्च प्रथम्य ककुभावुत्तरे सम्पादनीये इति संशयः,
तत्र प्रथमनेन मुख्यककुप्संपत्यभावात् अन्तरसामान्यमात्रेण गौणत्वापत्तेस्तृच-
गानस्य च १ क्रयमन्तरेणासामञ्जस्यादन्यासां ककुभामानयनम्, उच्यते प्रगा-
थस्मरणात्प्रगाथसमाख्यानान्तरात्पङ्क्तेः। तत्रात्वेन पाठस्यात्यन्तानर्थक्यापाता-
त्पादं पुनराश्रित इति च दर्शनात्तृचगानस्य च सामान्येन विहितस्यात्र प्र-
गाथेऽप्यत्यन्तदोषाभावात्प्रथमम्, एवं वा रौरवयोधाजये वार्हते तृचे भवतः
तथोश्च पूर्वा वृहती, उत्तरा विष्टारपङ्क्तिरिति, तत्रापि पूर्ववदुत्पत्तिवृहत्या-
वानीय तृचसम्पादन ? मुत पठितयोरेव प्रथमम् ? मिति संशये तत्रैव विशेषत-
स्तृचे भवत इति तृचश्रवणादन्यागमनं प्रगाथस्मरणसमाख्योत्तरापाठलिङ्गद-
र्शनैस्तु प्रथमम्, एवं वा श्यावा'श्वा'न्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवत इति
तयोः पूर्वानुष्टुबुत्तरे द्वे गायत्र्यौ, तत्राप्यन्ययोरनुष्टुभोरगमनं पठिताना-
मेव वा प्रथमनेनानुष्टुप्रथमं संपाद्यमिति विचारः, लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं त्विदं
व्याख्यानान्तरं न तु काचिदधिका शङ्काऽस्ति, एवं वा गवामयने श्रूयते "चतुः-
शतमैन्द्रावार्हताः प्रगाथा" इति, तत्र किं तिसृषु चतु गान ? मुत द्वयोर्द्वयोः
प्रथमनेन ? ति संशये तृचप्रापिच्छादकानुग्रहाय तिसृषु स्यात्प्रगथने हि न सम-
ञ्जसं तृचत्वम्, असति प्रगथने कथं प्रगाथवचनम्-ऐन्द्रावार्हताः प्रगाथा
इति ऋक्प्रथमनाभिप्रायमिति ब्रूमः, प्रथमे तृचे गीत्वा, तस्मात्तृचादेकैका-
मृचमुपादायापरे द्वे ऋचौ गृहीत्वा गीयते पुनरप्येवन्तथा सति तृचगानं

१ तृचगानस्य च ऋक्क्रयमन्तरेणेति युक्तः पाठः ।

२ श्यावा'श्वा'न्धीगवे इति तु पा० ।

प्रगाथ-शब्दस्त्रोभयमनुगृहीतम्भवति नैतदेवम् “अन्या अन्या ऋचो भवन्ती”ति वचनान्नैकस्यामृचि द्विर्गानं सम्भवति, तस्माद् द्वयोः प्रथयनम् ॥

गीतिसम्यादकानामनर-
विकारादीनां विकल्पाधि-
करणम् ।

सू० अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ ७ ॥

कान्दोग्ये तलवकारादिसहस्रसामशाखागतानां गीतिप्रकाराणामे-
कार्यत्वाद्युपपत्त्ययोगासम्भवात्तदनुरोधेन च सामावृत्तेरन्याप्यत्वात्सिद्ध एव
विकल्पः सामप्रसङ्गाद्विस्पष्टीकाराय दर्शितः ॥

ऋचा स्तुवते साम्ना स्तुवते
इति विधिना सामैव लववि-
धानाधिकरणम् ।

सू० अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादकसाम-
योस्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

क्वचिद्विहृतिविशेषे कानिचिदप्राकृतानि स्तोत्राणि विहितानि
तेषां च न प्रकृतितः किञ्चित्साधनं प्राप्नोति प्राकृतानां गायत्रयन्तरादि-
साम्नां प्राकृतीषु वहिष्यवमानादिस्तुतिषु निबद्धानामप्राकृतेषु प्राप्यभावात्
तेन तानि साक्षाद्वाणि, तत्रेदं श्रूयते “यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्
यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नन्ववायन् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति तत्र ऋग्-
यहणमप्रगीतऋक्षपरं प्रगीतायाः सामोपदेशेनैव सिद्धत्वात्, साम्ना ह्यत्रा-
भिव्यक्तिद्वारैव स्तुतिः क्रियते न साक्षात्तेन साम्ना स्तुवीतेति सामाभिव्यक्तै-
र्ऋगवरैः स्तुवीतेत्यर्थः, एवं चेदप्रगीतपरमृक्षपदं तत्र संशयः किमृचा साम्ना
वा स्तोतव्यम्? उत साम्नैवे?ति द्वयोर्वचनाद्विकल्पप्राप्तौ उच्यते साम्नाम् उपसं-
हारे विस्पष्टप्रशंसावचनेन विधेयत्वावगमादृक्कीर्त्तनमसुरागमनिन्दया
सामप्रशंसार्थं, तस्मात्साम्ना स्तोतव्यम् एवं वा सामवेदे किञ्चित्प्रकृत्य अयं
सहस्रमानव इतीयं प्रगीतापि पठिता अप्रगीतापि तत्र श्रूयते “अयं सहस्रमा-
नव इत्येतयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठत”इति तत्र प्रगीतया अप्रगीतया वोपस्या-
तव्यम्? उत प्रगीतयैवे?ति विचारि विशेषाभावादनियमः अप्रगीतायाः प्रगा-
णार्थ एव पाठः, न ह्यनवधारितस्वरूपायां सुखं गानं सम्भवति, प्रगीता त्वन-

१ ऋक्सामयोस्तत्परत्वादिति पा० ।

२ तदसुरानान्ववायन्निति पा० ।

३ मग्वचनमिति

न्यायो तेन सा प्रयोजनप्रपेक्षमाणा क्रतुना गृह्यते, उपस्थाने च विनियुज्यते
 एतयेति सर्वनाम्ना परामृश्यते, तस्मात्प्रगीतैव ग्राह्या, एवं वा सामप्रसङ्गा-
 न्मन्त्राणां स्वरश्चिन्त्यते मन्त्रा हि क्वचित्स्वर्येणाधीताः क्वचिच्चातुःस्वर्येण,
 तत्र कर्मसु किन्तैस्वर्येचातुःस्वर्ययोः समुच्चयः विकल्पो वा । अयोभयहाने-
 नैकश्रुत्या प्रयोग इति संशयः, तत्र समुच्चय इत्युपक्रममात्रं गीत्युपायवचिर-
 स्तात्वात् तद्वदेव तु विकल्प इति पूर्वः पक्षः, ताने यज्ञकर्मणीति स्मृत्यनुमि-
 तादृचनादैकश्रुत्यम्, अर्थोवगमार्थं तु स्वराध्ययनं स्वाविशेषाधीनत्वादर्थवि-
 शेषाणां, 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद'मित्यादिवचनात्तस्मात्तानेन प्रयोगः ॥

रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीत्यादौ-
 उत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणम् ।

सू० सामप्रदेशे विकारस्तद्वेक्षः
 स्याच्छास्त्रे^१ स्वरङ्कनत्वात् ॥ ८ ॥

उपोद्घातं समाप्य प्रकृतमिदानीं साम्नामूहं विचारयति रथन्तरयो-
 र्गायतीत्यादिभिः च्यगन्तरे गीयमानानि किमूहितज्यानि ? उत ने ? ति, यदि
 योनिवर्णवशेन गानं यस्मिन् प्रदेशे योनावायीभावस्तस्मिन्नेवासत्यपि
 संध्यन्तरे उत्तरयोरयोर्भावस्ततो नाहः । अथ तूत्तरावर्णवशेन गाने यस्मिन्
 प्रदेशे संध्यन्तरवशेन योनावायीभावो योनौ ततः प्रदेशान्तरे यत्र संध्यन्तरन्त-
 र्यायीभावस्तत्र ऊहः किं प्राप्तं योनिवर्णवशेन, कुतः योनावेकारं निवर्त्या-
 कार ईकारश्चाच्चारितः तत उत्तरयोरपि तद्वागपतितं वर्णं निवर्त्याका-
 रेकारावुच्चार्यौ, किं च नात्र कार्यमुखेन साम्नः प्राप्तिः रथन्तरादिस्वरूपस्यै-
 वातिदेशात्तेन दशमाद्यपूर्वपक्षन्यायेन सामस्वरूपमुत्तरयोः प्रापितमविकृत-
 स्वरूपमेव सत्प्राकृतमप्राकृतं दृष्टमदृष्टं वा कार्यं कुर्यात्तस्मान्नोहः
 साम्नामिति प्राप्ते ब्रूमः, यदि ह्येकारं लुप्त्या ऽवर्णवर्णानुच्चारितौ ततो
 भवेत् यथा भवानाह, न त्वेतत्किं तर्हि एकारो नाम न वर्णान्तरम् अवर्ण-
 वर्णौ संहतावेक^२भावमापन्नावायीभावेन विश्लेषितौ दर्शितौ प्रत्ययं ह्यवर्ण-
 वर्णावेकारे प्रत्यभिज्ञायते, तस्मादुत्तरयोरप्येकार एव, यत्र तत्रस्योऽप्यायी-

१ प्रकृत्वादिति तु पा० ।

२ आहभावः इति तु युक्तः पाठः ।

३ संहतावेभावमापन्नाविति तु युक्ततमः पाठः ।

भावेन विश्लेषणीयः एवमृगतराभिव्यक्त्या स्तोत्रं साम्ना संपाद्यते ना-
न्यथा । यद्यपि च सामस्वरूपस्यातिदेशस्तथाऽपि स्तोत्रसाधनतयाऽतिदि-
श्यते, “एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीय”मिति वचनात्स्तोत्रसाधनता चात्त-
राभिव्यक्तिद्वारा, न च सन्ध्यत्तरादन्यस्यायीभावः क्रियमाणोऽत्तराभिव्यक्तिं
करोति, एवं सर्वत्र, तस्माद्व्योनिवर्णवशेन गानादभ्युहः साम्नाम् ॥

उत्तरयोः स्तोभातिदेशा-
धिकरणम् ।

सू० स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्ति-
मृश्वत् ॥ १० ॥

सामातिदेशे किं स्तोभानामतिदेशो ऽस्ति नेति संशये सामभ्या
भिन्नत्वात्स्तोभानामृगतराणामिव नातिदेशः भिन्नानामपि गीतिकाल-
परिच्छेदकत्वेन सामाङ्गत्वात्तदतिदेशादेवातिदेशः, सामानि हि योनौ-
येनांशेनात्तराण्यभिव्यज्जयन्ति तेन दृष्टमेव स्तुतेरूपकारं कुर्वन्ति स्तोभात्त-
राभिव्यक्तिनिर्वर्त्येन त्वंशेन स्तुत्यौपयिकमेवादृष्टं कुर्वन्ति, तद्यदि
स्तोभा नातिदिश्येरन् तन्निर्वर्त्यस्य गीत्यंशस्य लोपात्तत्कृतोपकारस्य हान्या
वैगुण्यं स्यात्, तस्मादतिदिश्येरन्, ऋगतराणां तु प्रधानत्वाच्च सामवशा-
दतिदेशः ॥

स्तोभलक्षणाधिकरणम् । सू० अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः
स्तोभशब्दत्वात् ॥ ११ ॥

प्रसङ्गात्स्तोभलक्षणमुच्यते यदृगतराभ्यां ऽधिकं विवर्णं च किञ्चित्त-
तस्तोभ-शब्देनोच्यते ॥

नीवारादिषु प्रोक्तणाव-
घातानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० धर्मस्यार्थकृतत्वाद् द्रव्यगुणवि-
कारव्यतिक्रमप्रतिषेधे चादना-
नुबन्धः समवायात् ॥ १२ ॥

प्रकृतिषु व्रीह्यादिषु श्रुताः प्रोक्तणावघातादयो न तत्स्वरूपप्रयु-
क्तास्तन्मात्रापर्यवसायिनः किं तु व्रीहिभिर्जनेतेत्यादिविहितसाधनविशेष-
द्वारेणापूर्वभावनार्था, तथा हि आग्नेयोऽष्टाकपाल इति पुरोडाशद्रव्यको-

ऽग्निदेवत्यायागो विहितः तदनुवादेन व्रीहयो विहिताः पुरोडाशप्रकृति-
 त्वप्रतिपद्यन्ते, -तदयमर्थः व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेति ततः
 पुनराह यैर्यजेत तान् व्रीहीन् प्रोक्ततीति, ततश्च सर्वैरुपसंह्रियमाणैरयमर्थः
 सम्पद्यते प्रोक्षणसंस्कृतैरवघातवितुषीकृतैश्च व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन
 यजेतेति, अयमेव वाक्यार्थः, पारमार्थिकः, व्रीह्यादिवाक्यार्था अस्यैवोपाय-
 भूताः पदार्थस्यानीयाः, एवं चेदानीयादिभावनायाः शेषभूतः प्रोक्षणादीत्यं-
 भावस्तद्विकारेष्वतिदेशेन नीयते, तत्र नैवारं चरौ पुरोडाशसंस्थाने चरो-
 निवेशात् व्रीहिस्याने च नीवारनिवेशात् इतरस्य समस्तस्य यथाऽतिदे-
 शमवस्थानान्नैवारं चरं निर्वपेदानीयवदित्यस्य श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नस्य
 नैवारचरुविधेरयमर्थो भवति प्रोक्षितैरवघातवितुषीकृतैर्नीवारैश्चरं कृत्वा
 तेन यजेतेति, तेन व्रीह्यादिस्यानापन्नेषु नीवारादिषु सिद्धं कः । स्याना
 पत्तिस्तु कथमवगम्यते इदमस्य प्राकृतस्य कार्यं वर्त्तत इदमस्येति तत्प्रद-
 र्शनार्थमिदमधिकरणं, तत्र पूर्वपक्षवादी नीवारमध्वशननखपरिधीरापदानां
 व्रीहिषडहेलूलबलमुसलयूपगिरापदस्यानापत्तौ प्रमाणमपश्यन्न तेषु तद्वृत्ता
 भवन्तीति मन्यते, सिद्धान्तस्तु नीवाराणां तावत्प्रत्ययमेव व्रीहिकार्यं तण्डु-
 लनिर्वृत्तौ सामर्थ्यं, सामर्थ्यानुसारी च शब्द इति नैवार इति तद्वृत्तौ
 विकारार्थ इति निश्चीयते, चरश्च देवतासंयोगात् पुरोडाशस्यानापन्न
 इति तत्प्रकृतिभूता नीवारा व्रीहिस्यानापन्ना भवन्ति, तथा मध्वशनं
 षडहाभावे तत्कार्यस्य साधनापेक्षायां विधीयमानं कार्यापेक्षं सत् षडह-
 कार्यमेवावलम्बते, इदं च षडहाभावे मध्वशनं विधीयत इति कृत्वा
 चिन्तितं, तेनाभावे विधिरपि कार्यापत्तौ प्रमाणं, तथा नैर्ऋतश्चरुर्नखावपू-
 तानामिति किं नखैरवपनमन्यतस्तुषविमोचनादतो नखानामूलबलमुस-
 लकार्यापत्तिः परिधौ पशुं नियुज्जीतेति तु विस्पष्टमेव यूपकार्यं नियोजने
 परिधिर्विधीयते तथा यत्प्रतिषिध्य यद्विधीयते न गिरागिरिति ब्रूयादैरं कृत्वो-
 द्वेयमिति तस्यापि तत्कार्यापत्तिः गिरापदेऽपि हि निर्वृत्ते तत्कार्यं साध-
 नमपेक्षते, इरापदमपि विधीयमानं कार्यापेक्षं गिरापदकार्येण साधनापेक्षेण
 सम्बध्यत इति गिरापदस्यानापन्नमिरापदं तत्संस्कारिकां गीतिं लभते ॥

परिधौ यूपधर्मानुष्ठाना-
धिकरणम् ।

सू० तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वा-
त्स्यात् ॥ १३ ॥

परिधौ पुनराक्षेपः, नीवारादयो हि कार्यार्थतया विधीयमाना
युक्तं यत्कार्यार्थान् व्रीहिधर्मान् लभन्ते, परिधिः पुनरग्निपरिधानार्थेनात्प-
त्रो न नियोजनार्थेन परिधानार्थ एव तु तस्मिन् वचनात्पशुनिर्गुज्यते
प्रकृतौ च कार्यार्था धर्मास्तच्छेषभूते साधनेऽनुष्ठिता नाशेषभूते परिधौ
भवितुमर्हन्ति यूयोत्पत्त्यर्थश्च परिव्याणादयो, न चेह यूयो ऽस्ति अयूप
एव हि परिधौ पशुर्वध्यते तेनार्थलोपादपि न परिधौ खले वाल्यामिव
यूपधर्माः कर्तव्या इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि परिधानार्थेन परिधिरुत्पादि-
तस्तथाऽपि नियोजने विनियोगात्परोडाशकपालस्येव तुषोपवापशेषत्वम-
स्त्येव, यद्यपि तादर्थ्यं नास्ति तथापि नियोजनसाधनत्वात्साधननिवे-
शिनो धर्मान् लभेतैव, न हि तादर्थ्यप्रयुक्तधर्माः किन्तु साधनत्वप्रयुक्ताः
व्रीहिभिर्भजेत यूये पशुं वध्नातीत्यादिभिर्हि साधनत्वेन विधीयमाना व्रीह्या-
दयो धर्मैः प्रोक्षणपरिव्याणादिभिः सम्बध्यन्ते, तादर्थ्यं तु सदप्यशाब्दं न
धर्मान्वयं भोजते, न चोपयुज्यते तादर्थ्यं धर्माणां कार्यं गच्छतां तत्साध-
नमेव द्वारमपेक्षितमस्ति च परिधेरपि साधनत्वं, न च यूपस्यमेकं कि-
ञ्चिदस्ति यदुत्पत्त्युपयोगिनः परिव्याणादयः परिधौ लुप्तार्थाः स्युः, क्सेद-
नादिविधयो हि सर्वे परस्परानपेक्षाः काष्ठगतं दृष्टमदृष्टं वा यथायथं
कार्यं गमयन्ति, सर्वाणि च तानि कार्याणि नियोजनस्याङ्गं, तत्र परिधा-
वसम्भवतां क्सेदनादीनां लोपेऽपि सम्भवन्तः परिव्याणादयो न लोपनीयाः
खले वाल्यामपि अज्जनपरिव्याणादयो भवन्त्येवेति वक्ष्यते, तस्मात्परिधौ
यूपधर्माः कर्तव्याः ॥

श्रुतादौ प्रणीताधर्मानु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

नवमाध्याये द्वितीयः पादः ।

५५७

अभ्युदयेष्ट्यां दधिश्रुतयोः किं प्रणीता धर्माः कर्त्तव्याः ? इति चिन्तायां प्रणीताकार्यं अरणे तयोः परिधेरिव नियोजने विनियोगाभावादकरणमु-
त्पवनादीनामसत्यपि विनियोगेऽर्थादपि तावत्साधनत्वमस्तीति साधन-
निवेशिनो धर्माः कर्त्तव्याः ॥

बृहद्रथन्तर्योर्धर्मव्यव-
स्थाऽधिकरणम् ।

सू० एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे बृहद्रथन्तरे पृष्ठसाधनत्वेन विहिते तयोर्धर्माः रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मेलयेद्बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेदित्यादिः किमुभयेऽपि धर्माः उभयत्र कर्त्तव्याः ? उत यथाश्रुती ? इति संशये “उभयोरैक कार्यत्वात्कार्यसाधनगोचराः । धर्मद्वयोर्द्वयेऽपि स्युर्ब्रीहिधर्मा यवेष्विव” । ननु चान्यथा रथन्तरेण स्तुतिः साध्यते शूरादिप्रकारेण अन्यथा च बृहता चित्रादिप्रकारेण तेन साधनभावप्रकारभेदात् साधननिवेशिनो धर्मा न सङ्की-
र्यन्ते, यथा ब्रीहिधर्माः सुवादिष्वेककार्येष्वपि न संभवन्ति कारकभेदादेव-
मिहापि, नैतदेवं यदेव हि हि रथन्तरं पृष्ठं भवतीति शास्त्रविहितं साम्ना-
ऽन्तराभिव्यञ्जकत्वेन साधनत्वं तेनांशेन सम्मेलनादिधर्माः सम्बध्यन्ते साधनविधिना हि सम्बध्यमाना धर्मविधयो यदेव विधौ विवक्षितं साध-
नरूपं तेनैव सम्बध्यन्ते, शूरादिप्रकारभेदस्तु अविवक्षितो वस्तुस्वभाव-
भेदो यच्छूरादिरूपता साम्नास्त्वन्तराभिव्यक्त्यात्मकमेकरूपमेव साध-
नत्वं तस्मात्सङ्कोच एवात्र युक्तो ब्रीहियवादिधर्माणामिव संमेलनादीना-
मिति प्राप्ते ब्रूमः—“साम्नाव्यवस्थाया यस्माच्चिद्वंशो मीलनादिषु । तस्मान्न सङ्कोचो युक्तो न त्वेवं प्रोक्तणादिषु” ॥ ब्रीहियहणं कारकविशेषोपलक्षणमिति कृत्वा यवेष्वपि प्रोक्तणादयः क्रियन्ते, तदिहापि यदि रथन्तरग्रहणं साध-
नमात्रोपलक्षणं स्यात्तत एकमेव रथन्तरं बृहद्वा सर्वधर्मविधिषु गृह्येत यतस्तु क्वचिद्रथन्तरं क्वचिच्च बृहद्गृह्यते तन्नूनमिह रथन्तरादिस्वरूपमपि

१ प्रसूयमाने इति पा ।

विवक्षितमिति गम्यते, तस्माद्भवस्या, किं च नानयोरैककार्यत्वम् अन्यद्वि-
 पृष्टं रथन्तरेण साध्यते, अन्यच्च बृहता । ननु पृष्ठैःस्तुवत इति वाक्योत्प-
 न्नपृष्ठानुवादेन बृहद्रथन्तरयोर्विधानादेककार्यत्वमनयोर्नैवं यदि पृष्ठैःस्तु-
 वत इत्युत्पत्तिः स्यात्तत उत्पत्तिगतया बहुत्वसङ्ख्या बहूनि पृष्ठानि
 स्युः, तत्र सप्तमे यत्सूत्रभाष्यकाराभ्यां ज्योतिष्ठामे पृष्ठबहुत्वं नास्ती-
 त्युक्तं तद्विरुध्येत, तस्माद्रथन्तरं पृष्ठं भवतीति रथन्तरविशिष्टं पृष्ठं विधी-
 यते पृष्ठ-शब्दस्य स्तुतिवाचित्वं वाक्यशेषाद्गुणवाक्यैश्चावगम्यते, तस्मा-
 द्वित्रस्तोत्रसाधनत्वात्सान्वोस्तत्रिबन्धनानां धर्माणामाज्योपधादिधर्मा-
 णामिव व्यवस्थसिद्धिः, स्तोत्रयोश्चादृष्टार्थत्वात् प्रयाजादेरिव नैकार्थ्यं
 नानाकार्ययोश्च स्तोत्रयोर्नवनवशाद्विकल्पः, तस्माच्च^१ धर्मसङ्करः ॥

कण्वरथन्तरे बृहद्रथन्तरध-
 र्मसमुच्चयाधिकरणम् ।

सू० अप्राकृते तद्विकारादिरोधाद्भव-
 तिष्ठेरन् ॥ १६ ॥

टी० वैश्यस्तेऽमे श्रूयते “कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवती”ति तत्र संशयः
 किं कण्वरथन्तरबृहद्रथन्तरयोः स्यानापन्नं कार्यप्रयुक्तान् रथन्तरधर्मान्
 बृहदुर्मांश्च गृह्णद्विकल्पेन गृह्णाति ? उत समुच्चयेन ? ति “विकल्प एव तेषां
 स्यात् प्रकृतावसमुच्चयात् । मिथो ऽनपेक्षेस्तदुर्मैः प्रकृतौ साधिता स्तुतिः ॥
 उच्यते “पृथक्निर्देशसामर्थ्याद्भवस्या प्रकृतौ कृता । इदं त्वप्राकृतं साम द्वयोः
 कार्यं विधीयते, तच्च द्वयोरपि कार्यं कुर्वदुर्मानपि समुच्चयेन गृह्णातीति
 भाष्यकारः, वार्तिककारस्तु विकल्पमेव मन्यते, तथा हि यद्यपि तावत्प्रकृता-
 वेकैव पृष्ठस्तुतिर्धर्मणां प्रयोजिका तथाऽपि तेषां सामद्वारत्वात्सान्वोश्च
 वैकल्पिकत्वादुर्माणां च पृथक्निर्देशेन व्यवस्थितत्वात् केचिदुर्मा रथन्त-
 ररूपसाधनद्वारेण स्तुत्यपूर्वं साधितवन्तः केचिद्बृहद्रथन्तरेण, एवमेव विकृता-
 वप्यतिदेशेन कदाचिद्रथन्तरं स्वधर्मयुक्तं पृष्ठसाधनं कदाचिद्बृहत्, एवं
 प्राप्ते कण्वरथन्तरतयोः कार्यं विहितमपि यथाप्राप्तयोः कार्यं विधाना-

त्कदाचिद्व्यन्तरकार्यं कदाचिद्वृहत्कार्यं विहितमभवति न सर्वदा द्वयोः कार्यं, ततश्च कदाचित्कस्यचिद्वृहत्मां गृह्णाति न सर्वदा सर्वान्, स्तुतिरपि प्रकृतावन्योन्यनिरपेक्षधर्मैः साधिता, विकृतावपि न समुच्चयमपेक्षते किमुत यदा द्वे स्तुती प्रकृतौ वचनाद्विकल्पेनानुष्ठिते विकृतावपि तथैव प्राप्ते तयोश्च वचनाद्विकल्पेनानुष्ठायमानयोः साधनत्वेन विधीयमानं कण्व-रथन्तरमन्यतरधर्मान् गृह्णातीति व्यक्तमेतत्तस्माद्विकल्पः ॥

द्विसामके बृहद्व्यन्तरधर्म- सू० उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ॥
योर्यवस्याधिकरणम् । १७ ॥

यत्र बृहद्व्यन्तरयोः प्रकृतितोविकल्पे प्राप्ते समुच्चयो विधीयते “संसव उभे कुर्यादि”त्यादौ तत्र किमुभयोरथन्तरधर्मा उभयोश्च बृहद्वृहत्माः कर्तव्याः ? उत रथन्तरे रथन्तरधर्माः बृहति च बृहद्वृहत्मा एवे ? इति संशये द्वा-भ्यामपि संहत्यैकैकस्य कार्यं साध्यत इति द्वयोरपि द्वयधर्मप्राप्ता उच्यते यद्वैकैकस्य कार्यं द्वयं विधीयेत ततः स्यादेवं त्रौदकेन विकल्पेन प्राप्योः पृष्ठयोरिह । स्वधर्मयुक्तयोरेव समुच्चयविधिस्त्वयम् ॥ एवं हि समुच्चयमा-त्रविधानाल्लाघवमप्राकृतकार्यता च सामोर्न कल्पिता भविष्यति । तस्मा-त्प्रकृतिवदिहापि धर्मा व्यवस्थिताः ॥

सौर्यादिषु पार्वणहोमा- श्रु० पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदा-
द्यनुष्ठानाधिकरणम् । यार्थसंयोगात्तद्भीज्यादि ॥ १८ ॥

“सुवेण पार्वणो होमो जुहोती”ति तद्विदितश्रुत्या पर्वदैवत्यौ होमौ किं विकृतिष्वतिदेश्येते न ? इति संशयस्तदर्थमिदं विचार्यते—किं पर्व-शब्दः कालवचनः कालोऽस्य देवता तस्य चासंस्कार्यत्वादारादुपकारकौ होमौ ? उताग्नेयादिसमुदायवचनः समुदायदैवत्यौ होमौ ? तत्संस्कारार्थाविति “तत्र काले शब्दस्य मुख्यत्वात्कालाभीज्येह गम्यते । पृणातेर्दानकर्मत्वात्कर्मण्यपि च मुख्यता” ॥ पृणातेर्दानकर्मणः पर्व-शब्दः स च दीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरण-व्युत्पत्त्या कालेऽपि मुख्यः, भावव्युत्पत्त्या कर्मण्यपि, तत्र प्रकरणात्सामवा-यिकत्वालाभाच्च कर्मवचनमङ्गीकृत्य तत्संस्कारार्थतां होमयोरध्यवस्यामः,

५६०

नवमाध्याये द्वितीयः पादः ।

तेषां च कर्मणान्तन्त्रेणाभिहितानामग्नीषोमयोरिव व्यासक्तं देवतात्वं नैकै-
कशः तेन समुदायस्य देवतात्वात्तस्य च विहृतिष्वभावादनद्विकारत्वाच्च
सौर्यादेस्तत्र होमयोरप्रवृत्तिः, समुदायविकारा हि सौर्यादयो न समुदा-
यविकाराः ॥

दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य
व्यवस्थाधिकरणम् ।

सू० उभयोरविशेषात् ॥ १८ ॥

किमेतौ होमावुभावप्युभयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः कर्तव्यावुत
विभज्य पौर्णमास्यां पौर्णमासीदेवत्याऽमावास्यायाममावास्यादेवत्य ? इति
तत्र प्रकरणाविशेषादुभावप्युभयत्रेत्याशङ्क्य संस्कार्यवशत्वात् संस्काराणां
सूक्तवाकन्यायेन निष्कर्षस्तेनैव च न्यायेन गतत्वाच्चेदमधिकरणान्तरं, पूर्व-
स्यैव तु प्रयोजनसूत्रद्वयमिदमुभयोरविशेषात् यदभीज्या वा तद्विप्रयाविति
ऊहसिध्यर्थमवान्तरकार्यनिरूपणं प्रस्तुतमिति तत्प्रसङ्गात्प्राणयोरवान्तर-
कार्यं निरूपितम् ॥

समिदादीनां यागनामधे-
यताऽधिकरणम् ।

सू० प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ २० ॥

समिधो यजति तन्नूतपातं यजतीत्यत्रापि किं कर्ममन्त्रान्धिनः
समिदादीन् देवतात्वेनाद्विश्य तत्संस्कारार्थं यागविधानम् ? उतारादुपकार-
कयागविधानं ? मिति संशये पूर्ववत्सामवायिकत्वाल्लिप्सया संस्कारविधिः,
द्वितीया च देवताऽभिधाने समर्थैव “विष्णुं यजती”त्यादिदर्शनादिति प्राप्ते
ब्रूमः “उद्वेशपूर्वकस्यागो यजिना ह्यभिधीयते । त्यागे च नास्ति कर्मत्वं
देवतायाः कथंचन उद्वेशांशगतं तु कर्मत्वं^१ च यागेऽप्युपचर्य विष्णुं यज-
तीत्यादिनिर्द्देशनं, न चेह विधावुपचरो युक्तः यागास्त्विह केवला विधी-
यन्ते, तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात् प्रकरणेनारादुपकारकत्वं
समिदादिशब्दास्तु मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतां निमित्तीकृत्य नामधेयानि देवता
एव चानुवदन्ति न चानुवाद उपचारो दोषस्तस्मादारादुपकारकाः प्रयाजाः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां नवमस्य द्वितीयः पादः ॥

१ त्यागेऽप्युपचर्येति पा० ।

अथ तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

विकृतौ मन्त्रगतवीह्यादिश-
ब्दानामुद्वाधिकरणम् ।

सू० प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां
तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वा-
दर्थे चाकार्यत्वात् ॥ १ ॥

मन्त्राणामिदानीमूहश्चिन्त्यते “अग्नये जुष्टं निर्वपामी”ति “ब्रीहीणां
मेधसुमनस्यमान” इत्येतौ मन्त्रौ किं सौर्यादिषु नीवारादिषु च ऊहि-
तव्या ? उत नेति संशये “प्रकृतौ यादृशो मन्त्रश्चोदकेन हि तादृशः । प्राप्यते
विकृतौ तस्मान्नोहस्तत्रावकल्पते ॥ ननु कार्यद्वारेण मन्त्राः प्राप्यन्ते कार्यं
चापूर्वापदेवताप्रकाशनं नाग्निस्वरूपप्रकाशनमित्युक्तं फलदेवतयोश्चे-
त्यत्र, तस्मादिहापि सूर्य एव प्रकाशयितव्यः, न चाग्निपदं तत्प्रकाशने
समर्थमिति सूर्यपदं प्रक्षेप्तव्यम्, उच्यते सत्यं, सूर्य एव प्रकाश्यः, स तु
चोदकप्राप्तेनाग्निपदेनैव गुणवृत्त्या प्रकाश्यते तद्व्ययैन्द्रा गार्हपत्यमुपति-
ष्ठत इति वचनादिन्द्रपदेनैव गुणवृत्त्या गार्हपत्यम् उपस्थीयते, तथेहापि
प्राकृतस्यैवाग्निपदयुक्तस्य मन्त्रस्य सूर्यप्रकाशनाय चोदकेन विनियुक्तत्वात्तेनैव
सूर्यं प्रकाशयिष्यामः, अन्यथाऽर्थवशेन मन्त्राणामन्यथाभावकरणे गार्हपत्य-
वशादैन्द्राऽपि मन्त्र ऊहितव्यः स्यात्तस्मादेतावानेव मन्त्राणामन्यथा-
भावो यत्प्रकृतावग्निः प्रकाशितो विकृतौ सूर्य इति, न तु पठितपदोद्धारः
प्रदान्तरप्रक्षेपश्च युक्त इति प्राप्तेऽभिधीयते “प्रकृतौ यादृशं रूपं मन्त्राणां
हि विवक्षितम् । तादृगेवातिदृष्टव्यं विकृतौ नाविवक्षितम् ॥ प्रकृतावग्नि-
पदं न स्वरूपविवक्षया पठितमग्निपदयुक्तो मन्त्रः कथं नाम स्यादिति
यदि ह्येवं भवेत् ततस्तेनैव यथा कथंचित्प्रकाश्येत सूर्यः, देवतावाचि-
पदविवक्षया त्विदं पठितं देवतावाचिपदयुक्तो मन्त्रः कथं नाम स्यादि-
त्येवमभिसन्धायाग्निपदं पठितं तस्यैव प्रकृतौ देवतावाचित्वात् अवश्यं
हि देवतापदयुक्तमन्त्रमधिजिगांसमानैरग्निपदमेवाध्येतव्यम्, अतस्तद्रूपवि-
वक्षयाऽग्निपदं पठितं तथा दृष्टार्थं भवति स्वरूपविवक्षायां त्वदृष्टार्थतैव

स्यादेवं च विकृतावपि देवतावाचिपदयुक्तमन्त्रप्रयोग एव कर्त्तव्यः, न चाग्नि-
पदस्य ताद्रूप्यमस्ति, अतः सूर्यपदप्रक्षेपः, एवं व्रीहिपदमपि हविःप्रकृति-
द्रव्यवाचिपदाभिप्रायं न स्वरूपमभिप्रायमिति नीवारादिपूहसिद्धिः बहुषु
तद्वाचिषु सत्सु व्रीह्यादिपदमेव पठितं ततो नियमादृष्टमात्रं कल्प्यते
अवघातादिवत्, स्वरूपं त्वपूर्वायसाधनविशेषवाचिपदविवक्षया प्रयुक्तं
दृष्टार्थत्वात्तस्माद्रूहः, ऐन्द्री तु स्वरूपेणैव गार्हपत्ये विनियुज्यत इति
वैषम्यम् ॥

पौण्डरीकेषु हविःषु स्तर-
णमन्त्रस्योहाधिकरणम् ।

सू० जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ २ ॥

क्वचिच्छ्रूयते “पौण्डरीकाणि वर्हिषि भवन्ती”ति प्रकृतावस्ति वर्हि-
मन्त्रः “दर्भैः स्तृणीत हरितै”ति तत्र दर्भ-शब्दस्थाने पुण्डरीकपदमूहि-
तव्यं, पूर्वणैव न्यायेन हरितपदस्थाने ऽपि किं रक्तपदमूहितव्यं न? ति संशयः
दर्भ-शब्देनैव सिद्धे प्रकाशने हरिताभिधानमदृष्टार्थं प्रकृतौ तस्माद्विकृता-
वपि हरितपदमेवादृष्टार्थमभिधातव्यमित्यनूहः, स्यादेवं यद्वदृष्टार्थं स्याद-
नेनापि तु गुणद्वारेण स्तरणद्रव्यमेव प्रकाशयते अर्थाभिधानपरत्वान्मन्त्रा-
णामतः पुण्डरीकाण्यपि स्वगुणद्वारेण प्रकाशयितुं रक्तपदं प्रयोक्तव्यम् ॥

अग्नीषोमीयपक्षे लौकिक-
यूपस्यर्शप्रायश्चित्ताधिकरणम् ।

सू० लौकिके दोषसंयोगादपवृत्ते हि
चोद्यते निमित्तन प्रकृतौ स्याद-
विभागित्वात् ॥ ३ ॥

प्रासङ्गिकमिदमधिकरणं यद्येकं यूपमुपसृशेत् एष ते वायो इति,
ब्रूयाद्यादि द्वावेतौ ते वायू इति, यदि बहून् एते ते वायव इत्यादि, वाक्यं
लिङ्गदर्शनत्वेन पूर्वाधिकरणे प्रस्तुतं तत्रेदं विचार्यते किं वैदिके यूपो-
च्छ्रयणादिविषये स्पर्शं प्रायश्चित्तम्? उत लौकिके? उतोभयत्रे? ति विशे-
षाश्रवणादनियमः प्रकरणत्फलकल्पनापरिहाराच्च वैदिक एवेति प्राप्तं
उच्यते “दोषनिर्हरणायेंद्रं प्रायश्चित्तं विधीयते । दोषश्च प्रतिषिद्धे स्यात्प्र-
तिषेधश्च लौकिके” ॥ यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपो नोपसृ-

श्यते इति प्रतिषिध्य पश्चादिदमुच्यते यद्वेकमुपसृशेदित्यादि प्रतिषेधश्च रागप्राप्ते लौकिके वैदिकस्य विहितत्वेन प्रतिषेधानर्हत्वात्प्रतिषेध्यानुष्ठाने प्रत्यवायोत्पत्तेः प्रतीकारापेक्षायां प्रायश्चित्तविधिरपेक्षितायां भवति तस्माल्लौकिके प्रायश्चित्तम् ॥

द्विपशुभागे पाशमन्त्रयोरे-
कवचनान्तबहुवचनान्तपद-
योर्द्विवचनान्तनोहाधिकरणम् ।

सू० अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिधा-
तित्वादविशेषाच्च तेनास्य ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तः पाशमन्त्रः “अदितिः पाशं प्रमुमो-
त्स्वेत”मिति तथा बहुवचनान्तो ऽपि “अदितिः पाशान्प्रमुमोत्स्वेतानि”
इति तयोराग्नीषोमीये निवेशमुपरितने ऽधिक्ये वक्ष्यति तयोर्द्विपशुकुपे
मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमित्यादिषु चोदकेन प्राप्तयोर्भवति संशयः
किमेकवचनान्तस्याप्रवृत्तिः ? बहुवचनान्तस्यानूहेन प्रवृत्तिः ? इत बहुवचना-
न्तस्याप्रवृत्तिरेकवचनान्तस्याहेन प्रवृत्तिः ? रथवोभावपि यथायथमूहेनानूहेन
च प्रवृत्तं ? किं बोभयोरपि द्विवचनेनोहितयोः प्रवृत्तिः ? रिति तत्रैकवच-
नस्य समवेताभिधायित्वेन विकृतावपि द्विसंख्यां वक्तुं विकारः स्याद् बहु-
वचनस्य त्वैकस्मिन्समवेताभिधायित्वेन निर्देशमात्रार्थत्वाद् विकृतावपि
तथैव सम्भवादूनहः, न चाविकारसम्भवे विकारोयुक्तः, तस्मादेकवचनान्त-
स्याप्रवृत्तिरितरस्य त्वविकारेण प्रयोग इति प्रथमः पक्षः, सकलाभिधानस-
म्भवे विकलाभिधानमन्याय्यं, तस्मात्संख्याविशिष्टपाशप्रकाशनार्थमेकवच-
नान्तस्योहितस्य प्रवृत्तिः, बहुवचनान्तस्य त्वविवक्षितसंख्याकपाशमात्रप्र-
काशनेनासमग्राभिधानत्वादप्रवृत्तिरिति द्वितीयः पक्षः, द्वयोरपि चोदकेन
प्राप्तयोर्यथायथमूहेनानूहेन च विकल्पेन प्रयोग इति तृतीयः, गृहीत एतद्-
द्वयोः प्रवृत्तिरिति न तु बहुवचनस्यानूहस्तदपि द्वयोरसाधुत्वाद्गृहीतव्यं
प्रकृतावेकस्मिन् पाशे कृन्दसि बहुवचनस्य प्रयुक्तत्वात्तथैवाङ्गीकृतं न त्वेवं
इद्वयोः प्रयोगः कृन्दसि दृष्टः, तस्मात्स्वायत्ते प्रयोगे सत्यसाधुप्रयोगासम्भ-
वात् द्विवचनं प्रक्षेप्तव्यं तस्मादुभयोरूह इति सिद्धान्तः ॥

अग्नीषोमीपशो पाशैक-
त्वपाशबहुत्वाभिधायिमन्त्र-
योर्दिकल्पाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्सम-
त्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेश-
त्वात् ॥ ५ ॥

पशावग्नीषोमीये पाशमन्त्रावेकवचनबहुवचनान्तौ तत्र बहुवचनान्ते
संदेहः किं प्रकृतावेवाग्नीषोमीये निविशते? उत बहुपाशकेषु पशुगणेषु
त्कृष्यते? इति एकस्मिन् बहुवचनस्या^१समर्थत्वादुत्कर्षे प्राप्ते ऽभिधीयते
“प्रकृत्यर्थस्य पाशस्य विभक्त्यर्थस्य कर्मणः । उभयोः प्रकृतौ भावाच्चात्कर्षोऽ-
स्यावकल्पते । पाशप्रातिपदिकार्थान्वितं विभक्त्यभिहितं कर्मकारकं प्रकृतावपि
पाशकर्मकोन्मोचनाभिधानेन सम्भवच्चात्कर्षे सहते, संख्यामात्रं त्वसम्भव-
दपि गुणत्वाच्च प्रातिपदिकं प्रधानभूतं कारकं वाऽलमुत्क्रष्टुम्, अविवक्षिता
चेह संख्या पाशकर्माभिधानमात्रेण व्यवहारसिद्धेः, अतो निर्द्वैशमात्रार्थं
बहुवचनं कर्ममात्रं तत्र विवक्षितम्, अतो ऽपि न संख्यावशेन मन्त्रात्कर्षः
बहुवचनस्य त्वेकस्मिन् प्रयोगोऽवयवबहुत्वाभिप्रायेण ह्यान्दसः ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्नीके-
प्रयोगे पत्नी सत्रहोतिमन्त्रस्या-
नूहाधिकरणम् ।

सू० अपूर्वे त्वविकारो ऽप्रदेशात्प्रती-
र्येत ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः “पत्नी संनह्य”ति मन्त्रः किमेकद्विबहुपत्नीकेषु
प्रयोगेषु सर्वेष्वविकारेण प्रयोक्तव्यः? उत द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्द्विवचनव-
हुवचनाभ्यामूहितव्यः? इति संशयः, तत्रैकपत्नीके समवेताभिधायित्वसम्भ-
वाच्चैकवचनमन्याप्यनिगदन्तस्माद् द्वित्वबहुत्वयोरुहः, नैतदेवं, यद्येकपत्नी-
प्रयोगाभिप्रायमात्रान्नं स्यात्तत एकवचनस्य समवेतसंख्याभिधानरूपस्य
सम्प्रतिपत्तिरूपत्वात्समवेतसंख्याभिधानमिह विवक्षितमिति कृत्वा द्विपत्नीके
बहुपत्नीके च प्रयोगे समवेतसंख्याभिधानार्थमूह्येत, सर्वप्रयोगाणां तु समाना-
वधानत्वात्सर्वाभिप्रायेणेदमात्रात् द्वयोर्वह्नीषु चैकवचनस्य सम्प्रतिप-
त्त्यभावाच्च समवेतसंख्याभिधानरूपेण प्रयुक्तमिति शक्यमध्यवसातुं निर्द्वैश-

१ बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वादिति पा० ।

२ प्रतीयते इति पा० ।

मात्रार्थन्तु एकवचनमदृष्टार्थं चैकत्वमभिधातुं युक्तमित्यापद्यते, ततश्च द्विवहुपत्नीके प्रयोगे एकवचनमेव प्रयोक्तव्यमित्यविकारः, न चैकवचनानुरोधेनैकपत्नीप्रयोगे मन्त्रेणान्यत्रेति वक्तव्यं पाशवत्प्रातिपदिकवत्त्वेन सर्वत्र प्रवृत्तेः संख्याश्चाविवक्षितत्वेनानेकपत्नीकात्प्रयोगान्मन्त्रं व्यावर्तयितुमसमर्थाः तस्मात्सर्वत्राविकारेण प्रयोगः ॥

द्विपत्नीके विक्रिययोगेऽपि
पत्नीसत्रह्येति मन्त्रस्यानुहा-
धिकरणम् ।

सू० विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ ७ ॥

विकृतौ पत्नी-शब्दः किं द्विपत्नीकबहुपत्नीकप्रयोगयोरुहितव्यो-
नेति संशये प्रकृतौ द्वयोर्वह्नीषु च पत्नीषु एकवचनान्मानसामर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं
विकृतौ त्वान्मानाभावात् द्विवहुत्वयोरैकवचनमसाधुत्वात् प्रयोक्तव्यं, त-
स्माद्ब्रूहः नैवं निर्द्वैशमात्रार्थमदृष्टार्थं चैकवचनं न तत्समवेतसंख्याभिधा-
नार्थमित्युक्तम्, अतो विकृतावापि तथैव कर्तव्यमित्यनूहः, न चासाधुत्वं
द्विवहुत्वयोरैकवचनस्य ह्यन्तःसत्त्वात्, पाशे तु द्वयोर्बहुवचनप्रयोगस्य
ह्यन्तःसत्त्वाभावादसाधुत्वं स्यादिति विशेषः ॥

सवनीयपशूनामग्नीषोमीय-
समानविधानत्वे प्राप्तेः अग्नि-
इति मन्त्रेऽनुहाधिकरणम् ।

सू० अध्रिगुः सवनीयेषु तद्वत्समा-
नविधानाश्चेत् ॥ ८ ॥

तृतीयेऽध्याये संस्यापशवः समानविधाना इति पूर्वपक्षे समा-
नविधानत्वं यदुक्तं तस्येदं प्रयोजनं पूर्वाधिकरणसिद्धमनेन सूत्रेण कथ्यते
यदा समानविधानास्तदोक्त्यपेक्षयादिषु द्विवहुपशुकेऽपि सवनीय-
गणे प्रवर्तमानः प्राप्ता इत्यध्रिगुप्रेषगत एकवचनान्तः शब्दः पत्नी-शब्द-
वदेव नोहितव्यः, विकारपक्षे तूहितव्यः । ननु समानविधानत्वे यथा
प्राप्ता इति पुँल्लिङ्गनिर्द्वैशात्सारस्वत्यामप्रवृत्तिस्तथैकवचननिर्द्वैशात् द्विव-
हुष्वप्रवृत्तिः स्यात्, नैवं पुँल्लिङ्गस्य मेध्यामत्यन्तासम्भवात् युक्ता निरु-
तिरैकवचनन्तु प्रतिव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेण गणेऽपि सम्भवात् नात्य-
न्तानुपपन्नं, पाशानिति बहुवचनमिवावयवाभिप्रायेणैवापपन्नमिति नेत-
व्यम् । अपि च “जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनं बहुषु चैकवचनं स्मर्यते

अतोऽपि न वचनयोरनुपपत्तिः, लिङ्गं त्वन्यलिङ्गे ऽत्यन्तानुपपन्नमिति
वैषम्यम् ॥

नीवाराणां ब्रीहिप्रतिनि-
धित्वे मन्त्रे ब्रीहि-शब्दस्या-
नूहाधिकरणम् ।

सू० प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ ९ ॥

अतस्य द्रव्यस्यापचारे नीवारादिषु प्रतिनिहितेषु ब्रीहीणां मेधसु-
मनस्यमान इति ब्रीहि-शब्दः किमूह्येत नेति संशये नीवारादिषु ब्रीहि-
शब्दस्यासामर्थ्यादूहप्राप्तावुच्यते यदि नीवारा ब्रीहिवत्साधनं भवेयुस्त-
स्तत्प्रकाशनार्थं नीवारपदं प्रतिष्येत न त्वेवं किं तर्हि नीवारगता ये ब्रीह-
शास्ते ऽत्र साधनमित्युक्तं, ते च ब्रीहिगता इव नीवारगता अपि ब्रीहि-
शब्देनैव शक्यन्ते प्रकाशयितुमित्यविकारेण प्रयोगः ॥

द्विपशुयागे सूर्यं चतुर्गमय-
तादिति मन्त्राणामनूहाधिक-
रणम् ।

सू० संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाण-
त्वात् । ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे ऽग्नीषोमीये पशावधिगुप्रैषः तत्र संसर्गिणोऽर्थाश्चतुरा-
दयः “सूर्यं च तूर्गमयतादित्यादयस्ते द्विपश्चादिषु पशुगणेषु किं द्विवचन-
बहुवचनाभ्यामूहितव्या नेऽति संशये सर्गिणां तेजःप्रभृतीनां स्वतः सङ्ख्या-
व्यवहाराभावात् औपाधिको भेदव्यवहारः, तदिह चतुःशब्दस्य तेजोवचन-
त्वादसति स्वतः सङ्ख्याभाक्त्वे ऽधिष्ठानापेक्षत्वे च तयोर्द्वित्वेन द्विवचनप्रस-
ङ्गात् पशुपाधिकमेकवचनम् अस्य शब्देन पशोरुपात्तत्वात्तदौपाधिकमेव
विज्ञायते, अतः पशुभेदेन पशुसङ्ख्यावशेनाह इति प्राप्त उच्यते अधिष्ठाना-
न्निर्गतं तेजः प्रदीपप्रभावदेकीभवतीति तदभिप्रायादेकवचनं न त्वौपाधिकं
न चाधिष्ठानाभिप्रायश्चतुः शब्दस्तयोः सूर्यगमनासम्भवात् द्वित्वात्तयो-
रेकवचनानुपपत्तेः, तस्मान्निर्गततेजोऽभिप्रायं बहूनामपि च पशूनां सन्नि-
हितानि निर्गतानि चाक्षुषाणि तेजांसि अनेकप्रदीपप्रभावदेकीभवन्ति
तस्मादनूहः ॥

द्विपशुयागे अधिगुप्रैषे
एकधेत्यस्य शब्दस्याभ्यासा-
धिकरणम् ।

सू० एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं
स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ ११ ॥

तत्रैव एकधास्य त्वचमाच्छ्रुतादिति श्रुतं, तत्रैकधा-शब्दः पशुगणेषु किमविकारेण प्रयोक्तव्यः? उताभ्यासेन विकर्त्तव्यः? इति संशयः, तदर्थमिदं विचार्यते, किं प्रकृतौ येन प्रकारेणाभिधानं कृतं तेनैव प्रकारेण विकृता-वपि कर्त्तव्यः? मुतान्यथापि सम्भवति इति, तत्र यद्यपि प्रकृतावेकत्वात् त्वचः साहित्याभिधानं न सम्भवतीत्येकप्रयवसायत्वम् एकधा-शब्देनोक्तं नाव-यवश आक्षरतात्किं त्वेकधा एकेन प्रयवेनेति, तथाऽपि विकृतावार्थोदका-नुग्रहाय वक्त्रीनान्वचान्देशतः कालतो वा साहित्यमेकधा गाः पापयतीति वदभिदधदविकारेणैव त्वगाच्छेदनं प्रकाशयिष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः “प्रकृतौ यस्य शब्दस्य यादृशोऽर्थो निरूपितः। तादृगेवातिदेशेऽपि स हि कार्यपरो यतः” ॥ कार्यप्रधानोद्यतिदेशो न शब्दस्वरूपपरः तेन प्राकृतमेकप्रयवसा-यत्वं प्रत्येकं त्वचामभिधातुमेकधैकधेत्येवमभ्यसितव्यम् ॥

द्विपशवादिपशुविकृता मे-
धपतिशब्दस्य देवतानुसारे-
णोहाधिकरणम् ।

सू० मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य सम-
वायात्सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्तस्य
चान्याय्यनिगदत्वात्सर्वत्रैवावि-
कारः स्यात् ॥ १२ ॥

तत्रैव श्रुतम्, “उपनयत मेध्यादुर आशासानामेधपतिभ्यां मेधमि”-
ति केषांचित्तु मेधपतये मेधमिति तत्र चतुर्द्धा संशयः किमुभयोर्विकृति-
ष्वविकारः? उत द्विवचनस्य? देवतापर ऊहः? एकवचनस्य तु यजमानपरः?
अथवाभयोर्यजमानपरः? एव, अथवाभयोरपि देवतापर ऊहः? इति तत्र
मेधपति-शब्देन मेधस्य पशोः स्वामी यजमानो देवताभूतौ चाग्नी-
षोमौ उभयेऽय्यभिधीयन्ते, तेन द्विवचनमेकवचनं चाभयमप्यन्याय्यनि-
गदन्तस्मादनूह इति प्रथमः पक्षः, सम्भवत्यर्थवत्त्वे नान्याय्यनिगदता युक्ता,
तस्माद् द्विवचनान्तो देवतावचनस्तैनासौ देवताविवृद्धावूहितव्यः, एकवच-
नान्तस्तु स्वामिवचनः स्वामिविवृद्धाविति द्वितीयः, एकोऽयं मन्त्रः शाखा-
भेदेन किंवद्वित्रः समाच्चातस्तत्र यजमानपरत्वे मेधपतये यो मेधस्त,
माशासाना इति सम्बन्धः, देवतापरत्वे मेधपतिभ्यामाशासाना इति,

नेदमेकस्य वाक्यस्य वचनव्यक्तिद्वयं सम्भवति, तस्मादुभाभ्यामपि यजमानस्य देवताया वा नियमेनाभिधानं, तत्र देवतापरत्वे सत्यग्नीषोमयोर्द्वित्वात् एकवचनमनुपपन्नं, यजमानपरत्वे तु द्विवचनं पव्यभिधानपरत्वेनावकल्पते, तस्मात्स्वामिपरावुभावपि स्वामिवशादूहितव्याविति तृतीयः, सिद्धान्तस्तु मेधमाशासाना इत्युक्ते किमर्थमाशासाना इत्यपेक्षा भवति, तत्र मेधपतिभ्यामाशासाना इत्यपेक्षितार्थपूरणाय सम्बध्यते, न च यजमानायाशास्यते तस्यैव हि स देवताभ्यां आशास्यते, तस्माद्वेवतावचनमेकवचनन्तर्हि कथम् अग्नीषोमयोर्भयोर्व्यासक्तं देवतात्वं तेन देवतात्मना तयोरेकत्वात्तदभिप्रायमग्नीषोमौ देवतेति द्विवचनं त्वधिष्ठानापेक्षन्तेन द्विवचनम् अधिष्ठानसङ्ख्यावशादेकवचनं च देवतासङ्ख्यावशाद्विकृतिरूहितव्यमिति ॥

बहुदेवत्यपशावपि एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्य विकल्पाधिकरणम् ।

सू० नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ १३ ॥

वैश्वदेवादिषु बहुदेवत्येषु पशुषु द्विवचिगदस्य मेधपति-शब्दस्यो-
हो ऽसन्दिग्ध एकवचिगदोऽपि तद्वेवोहः, एकवचनान्तता तु निवर्तते?
उताविकारेण प्रवर्तते? इति चिन्तायामेकवचनस्य बहुष्वसामर्थ्यादूहो
देवतारूपैकत्वात्तु प्रकृतिवदनूह इति पूर्वाधिकरणप्रयोजनमात्रमिदमधि-
करणं न तु किञ्चित्प्रतिपाद्यमस्ति यद्वेत्तराधिकरणोपोद्घातत्वेन पूर्वा-
धिकरणसिद्धमेवानुकीर्तितम् ॥

एकादशिन्याम् एकवचना-
न्तमेधपति-शब्दस्योहाधिकर-
णम् ।

सू० अर्थान्तरे विकारः स्यादेवतापृथ-
क्त्वादेकाभिसमवायात्स्यात् ॥ १४ ॥

आग्नेयः कृष्णयीवः सारस्वती मेधीवधुः सौम्य” इत्यादिषु पशु-
गणेषु किमेववचिगदस्याविकारः? उत विकारेण प्रयोगः? इति संशये गणा-
भिप्रायेण पूर्ववदनूहं मन्वानस्योत्तरं “देवतात्मन एकत्वादविकारः पुरो-
दितः । तद्रूपस्य तु भिन्नत्वे कोनामोहं निवारयेत् ॥

॥ इति शास्त्रदीपिकायां नवमस्य तृतीयः पादः ॥

नवमाध्याये चतुर्थः पादः ।

३६९

अथ चतुर्थः पादः आरभ्यते ।

षड्विंशतिरस्य वङ्क्य
इत्यादौ समस्योद्वाधिक-
रणम् ।

सू०

षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तद्वृ-
त्तित्वाङ्गणस्य प्रविभक्तत्वादविकारे
हि तासामकाङ्क्ष्येनाभिसम्बन्धो वि-
कारान्न समासः स्यादसंयोगाच्च स-
र्वाभिः ॥ १ ॥

तत्रैव षड्विंशतिरस्य वङ्क्य इति श्रुतम्, तद्वि पश्वादिषु पशु-
गणेषु चोदकप्राप्तं पञ्चधा संदिह्यते, किं षड्विंशतिरस्येत्युभयपदाभ्या-
सः? उताविकारेण प्रयोगः? उत षड्विंशतिपदगतमेकवचनं द्विवचनं
बहुवचनाभ्यामूहितव्य? मथवा ऽस्येत्येतत्पदमभ्यसितव्य? माहोस्वित्स-
र्वपशुगता वङ्कीः समस्य तासामियत्ता वक्तव्ये? ति, तत्र षड्विंशतिसङ्ख्या-
या अस्य-पदाभिधेयस्य च पशोर्यः सम्बन्धस्तत्प्रधानमिदं वाक्यं, ततः
प्रतिपशु तत्सम्बन्धं प्रकाशयितुं षड्विं शतिपदमस्य-पदं चाभ्यसनीयम्, अय-
मेवात्र प्रधानतः पूर्वपक्षः, इतरे तु सम्भवमात्रेणोपन्यस्य दूष्यन्ते, तत्र द्वितीयः
पक्षः, अकरणभूतेऽयमदृष्टार्थो मन्त्रस्तस्मादविकारः, तृतीयस्तु यदप्यकरणः
तथाऽपि शमितृणामन्यूनावदानेदुरणाय पार्श्वयोः साकल्यं स्मारयन् दृष्टा-
र्य एव, तत्र षड्विंशतिसङ्ख्या प्राधान्येन प्रकाश्या, तेन द्वयोः पश्वोः षड्विंश-
तिसङ्ख्ये प्राकशयितुं षड्विंशती अनयोर्वङ्क्य इति, ननु षड्विंशति-शब्दे
सङ्ख्याप्रधाने सङ्ख्येषु वङ्किषु षष्ठी स्यात्सत्यं, यथा सिद्धान्ते वङ्कीणां
प्राधान्ये सङ्ख्याशब्दस्य लक्षणया सामान्याधिकरण्यन्तथा सङ्ख्याप्राधान्ये
वङ्कि-शब्दो लक्षणया सङ्ख्यासामानाधिकरण्यं प्रतिपत्स्यते, चतुर्थस्तु पशु-
प्रधानमिदं स हि चोदितः सङ्ख्या त्वचोदिता, तस्मात् षष्ठ्यन्ताभिधेयः पशु-
रेवात्र प्रधानं, तद्विशेषणं सङ्ख्या वङ्क्यश्च षड्विंशतिवङ्किःकोऽयं पशुरिति
ततश्चैकैकं पशुं भेदेन प्रकाशयितुमस्य-पदमभ्यसितव्यं, सिद्धान्तस्तु “वङ्की-
यत्ता प्रकाश्येह पार्श्वसाकल्यसिद्धये । ता इति प्रतिनिर्देशादपि तासां प्रधा-

१ अविकारोद्दीति पा० ।

नता । वङ्कयोऽत्र प्रधानन्ता एव षड्विंशति-शब्देनेयत्तया प्रकाश्यन्ते, अन्य-
नयोः पार्श्वयोरवद्यतीति वचनाद्वद्यपि पशुश्चेदितस्तथाऽप्यसौ हृदयादि-
द्वारेणैव साधनं न साक्षादिति वक्ष्यामः, तस्माद् वङ्क्यः प्रधानन्तथा च ता
अनुष्टोच्यावयतादिति तासामेवोत्तरत्र प्रतिनिर्देश उद्धरणं चाच्यते पशुप्रा-
धान्ये हि तमिति स्यात्, सङ्ख्याप्राधान्ये तामिति, तस्मादङ्गीयतापरत्वात्सम-
स्याभिधानम् । ननु यद्यपि वङ्गीयतापरमिदं तथाऽपि प्रतिपशुभेदेन वङ्की-
णामुद्धरणात् भेदेनैव पशोर्वङ्क्य इयत्वेन वक्तव्या इति षड्विंशतिपदा-
भ्यास एव न्याय्यस्तथा चाश्वलायनादयो यज्ञसूत्रकारा मन्यन्ते, नेति भगवान्
जैमिनिः, स हि मन्यते, यथैव प्रकृतौ द्वयोः पार्श्वयोस्त्रयोदशत्रयोदशसु
वङ्क्रियु पृथक् पृथक् गुद्ध्यमाणास्वपि समस्तानामेवेषोक्ता षड्विंशतिरस्य
वङ्क्य इति, तथा विह्वतिष्वप्युद्धारभेदमतन्त्रीकृत्य प्रयोगसमवेतसमस्त-
वङ्कीयता मन्त्रेण प्रकाशयितव्या, तस्माद् द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्क्योऽष्टस-
प्ततिरेषां वङ्क्य इत्येवं समस्ताभिधानमेव न्याय्यम् ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्यनेन
आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य
चतुस्त्रिंशद्वङ्क्यपविशेषवच-
नाधिकरणम् ।

सू० अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वै-
शेषिकम् ॥ २ ॥

अश्वमेधे श्रूयते “अश्वसूपरोगो मृगस्ते प्राजापत्या” इति तस्याश्वस्य
चतुस्त्रिंशद्वङ्क्यस्तत्र वैशेषिको मन्त्रः पठितः, चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्व-
ङ्कीरश्वस्य स्वधितिः समेती”ति तत्रेदं वचनमामनन्ति न “चतुस्त्रिंशदिति ब्रू-
यात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति, तत्र भाष्यकारो ऽश्वस्य चतुस्त्रिंशदित्येव-
मादिसूत्रपञ्चकमेकाधिकरणत्वेन व्याख्यातवान् । वार्त्तिककारस्तु एतसूत्रं
पृथक्कृत्य प्राप्तिमूत्रत्वेनाधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातव्यमित्युक्तवान् । तत्रा-
धिकरणान्तरमेवं द्रष्टव्यं, वैशेषिक्या चतुः प्रतिषेधोऽयं न चतुस्त्रिंशदिति
ब्रूयादिति उत्तराधिकरणे वक्ष्यति । इदं त्वत्र चिन्त्यते, किं निषिद्धमपि वैशे-
षिकं पक्षे स्यात्? दुत सर्वदा प्राकृतमेव? ति तत्र पाठप्राप्तं वैशेषिकं गिराप-

१ पृथक् पृथक् गुद्ध्यमाणास्विति पा० ।

२ विंशतिरित्येव ब्रूयादिति पा० ।

दवत् प्रत्यक्षवचनबलाच्चित्यवद्वाधितत्वात्प्राकृतमेवाधिगुवचनमिरापदवत्स-
र्वदा वक्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः इरापदं हि प्रत्यक्षेण वचनेनाङ्गिरापदस्याने वि-
हितं युक्तं यत्पाठप्राप्तं वैशेषिकं गिरापदं बाधते, तस्मिन् बाधितेऽनुवाद एव
गिरापदप्रतिषेधः, न त्वेवमिह पाँड्वंशतिरित्येवं ब्रूयादित्येतदेव करिरापहतवि-
धिशक्तित्वात्प्राकृतस्य विधौ समर्थमतेऽत्र न चतुस्त्रिंशदित्येवं प्रतिषेधं
विधत्ते, तस्मिंश्च प्रतिषिद्धे पाँड्वंशतिरित्येव ब्रूयादिति चोदकप्राप्तानुवाद
एव न त्वेवं गिरापदप्रतिषेधादिरापदं प्राप्नोति येनानुद्घेत, तस्यापि विधौ
वाक्यभेदः, तेन तत्रैरापदविधिरैव वाक्यार्थः, इह तु प्रतिषेध एव विधेयः,
स च प्राप्तिपूर्वकः, प्राप्तिश्च न शास्त्रमन्तरेण सम्भवतीत्यतेऽवश्यं वैशे-
षिकवचनस्य प्रापकं प्रकरणपाठानुमितं वाक्यं लाघवाय काममङ्गीक्रियतां
अङ्गीकृते चास्मिन्नुभयोर्विधिप्रतिषेधयोः शास्त्रत्वाविशेषाद्विकल्पः, तस्मा-
द्वैशेषिकवचनमपि कर्तव्यम् ॥

आश्रयमेधिकसवनीयाश्रय-
स्य न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्
इत्यनेन समस्ताया एव ऋचो-
निषेधाधिकरणम् ।

सू० तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा
चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् ॥ ३ ॥

तत्रैव संशयः किमश्वस्य पठितमेव चतुस्त्रिंशद्वाजिन इति वैशेषिकं
कर्तव्यम् ? उत प्राकृतं ? मपि, यदाऽपि प्राकृतं तदापि किन्तूपरगोमृगयोर-
श्वस्य च समस्य वचनं षडशीतिरेषां वङ्कय इति, ? उत तूपरगोमृगयोः सा-
मासिकं वचनं कृत्वाऽश्वस्य षड्विंशतिरस्य वङ्कय इति, एवमयथार्थमधि-
गुवचनं कर्तव्यमिति, तत्र न, चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्षड्विंशतिरित्येव ब्रूया-
दित्यनेन पठितायामेवार्चं गिरापदवत् चतुस्त्रिंशदिति पदं प्रतिषिध्य षड-
विंशतिपदमिरापदवन्नित्यते न त्वयं समाश्नाताया ऋचः प्रतिषेधः, तस्मा-
त्षड्विंशतिपदयुक्ता वक्तव्येति चोदकप्राप्ताधिगुवचनस्य निश्चितिरिति प्राप्ते
उच्यते “एवकारोपवद्ब्रुत्वान्न षड्विंशतिचोदना । चतुस्त्रिंशन्निषेधे च नानु-
वादोऽस्य सम्भवी । ऋच एव निषेधोऽतस्तथा सति च चोदकात् । प्राप्ते

१ वैशेषिकमपि इति पा० ।

२ समस्ताया ऋच इति पा० ।

षड्विंशतिरिति ब्रूयादित्यनुक्रीयते ॥ न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंश-
तिरित्येव ब्रूयादित्येकमिदं वाक्यं तेनैकोऽत्र विधिरितरोऽनुवादः, तत्र यदी-
रापदवत्षड्विंशतिर्विधीयते ततश्चतुस्त्रिंशत्यतिषेधो गिरापदप्रतिषेधवद-
नूद्येत न त्वत्र षड्विंशतिपदमिरापदवच्छेदक्यं विधातुम् एवकारोपबन्धात्,
एवकारार्थविशेषणं हि ब्रूयादिति न स्वयं विधितममेवकारार्थश्च निवृत्ति-
स्तस्मात् षड्विंशतिपदव्यतिरिक्तस्य निवृत्तिरिह विधीयते, ऐरं कृत्वा द्वेयमिति
तु शक्नोति विधातुमिति विशेषः, तेन चतुस्त्रिंशत्यतिषेधोऽत्र विधीयते, तद्य-
दि पदमात्रं प्रतिषिद्धेत न षड्विंशतिपदमनुवदितुं शक्यते प्राप्यभावात्, न हि
पठितायामृचि चतुस्त्रिंशत्यदे प्रतिषिद्धे षड्विंशतिपदस्य प्राप्तौ प्रमाणमस्ति
तस्मात्समस्ताया ऋचः प्रतिषेधः तथा सति हि षड्विंशतिरित्येव ब्रूया-
दिति चोदकप्राप्तत्वात्सम्भवत्यनुवादः, शक्नोति च चतुस्त्रिंशदिति प्रती-
कग्रहणेनचं प्रतिषेद्धुं, गिरापदेन त्वनाद्यत्वात् ग्रहणं न शक्यमिति वैषम्यं,
द्वितीयपूर्वपक्षवादी त्वाह प्राकृतेऽपि वचने क्रियमाणे षड्विंशतिरिति ब्रूया-
दिति वचनादेवमेव वक्तव्यमश्वेन समस्य वचनमिति, तदिदं मन्दं, न
ह्यनेन षड्विंशतिपदं विधीयते चतुस्त्रिंशन्निषेधपरत्वाद् वाक्यस्य, तद्विधौ
वाक्यभेदादेव शब्दोपबन्धाच्चाशक्यमिदं विधातुमित्युक्तं, तस्मादेषोऽत्र
वाक्यार्थः—न चतुस्त्रिंशदिति पठितं ब्रूयात्किन्तु यथाप्राप्तमधिगुवचनमे-
वेति, तस्मात्समस्य वचनं, पक्षे च वैशिष्टिकमृगवचनम् ॥

अग्नीषोमीयपशावुरुक्त-श-
ब्देन वपाभिधानाधिकरणम् ।

सू० वनिष्टुसन्निधानादुरुक्तेण वपा-
भिधानम् ॥ ४ ॥

वनिष्टुमस्यमाराविष्टोरुक्तं मन्यमाना इति किमुरुक्त-शब्देनोलू-
कस्याभिधानं तत्सादृश्यबुद्ध्या वनिष्टोर्लवनं प्रतिषिध्यते ? । उत वपाभि-
धानम् उरुक्त-शब्दः वपोदुरणकाले वपां मन्यमानावनिष्टुं माराविष्टेति ।
तत्र रलयोरेकत्वादुलूकाभिधाने प्राप्ते ब्रूमः ॥ न तावद्वनिष्टोर्ल-
वित्त्वस्य लवनं शक्यं निषेद्धुं सादृश्यबुद्धिनिषेधस्यादृष्टार्थत्वात् । त-
स्मादवयवव्युत्पत्त्या वपाभिधानं दर्शिता चावयवव्युत्पत्तिर्भाष्ये वपोदुरण-

नवमाध्याये चतुर्थः पादः ।

५७३

काले सचिधानाद्वात्स्या वनिष्टालंबनं प्रसक्तमाशङ्क्य तन्निवारणार्थवचनं
दृष्टार्थं भवति तस्माद्वाभिधानमिति वपाविवृद्वावूहः ।

अधिगो प्रशसावाहू इत्यत्र
प्रशसा-शब्दस्य प्रशसापरत्वा-
धिकरणम् ।

सू० प्रशसास्यभिधानम् ॥ ५ ॥

“प्रशसावाहू ऋणुता” इति किं प्रशसेति वृत्तीयान्तमस्यभिधानं
असिना बाहू द्वेत्तव्या ? इति उत द्वितीयाद्विवचनस्याकारादेशेच्छान्दसे
चौकारलोपे कृते प्रशंसावचनेऽपि मिति । तत्र प्रशस-शब्दस्यासौ प्रसिद्ध-
त्वात्तद्वचनं मन्यते न स्वार्थिसाधने द्वेदने शक्यमसेः करणत्वं प्रकाश-
यितुं मान्त्रवर्णिकद्रव्यकल्पनायां चातिगौरवम् । तस्मात् प्रशंसावचनत्वं
प्रशस्तौ वाहू ऋणुतादविकलावित्यर्थः । एवं दृष्टार्थता भवति, तस्माद्वाहु-
विवृद्वावूहः ।

अधिगो श्येनमस्य वत्त इत्या-
दौ श्येनादिशब्दानां कार्त्स्न्यवच-
नाधिकरणम् ।

सू० श्येन-शला-कश्यप-कवच-
स्त्रैरुपार्णेष्वकृतिवचनं प्रसिद्धस-
न्निधानात् ॥ ६ ॥

श्येनमस्य वत्तः ऋणुतादिति श्येनसदृशमित्यर्थः तत्र संशयः किं
सादृश्यमेवात्र विवक्षितम् ? उत साकल्यम् ? इति तत्र सादृश्यमेवामी पिष्ट-
पिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति वत् विधीयते, तेन वत् उद्धृत्य कर्तनाद्युपा-
येन पक्षचरणचञ्च्चादिसम्पादनेन श्येनसंस्थानं कर्त्तव्यं, नैतद् युक्तम् अदृष्टा-
र्थताप्रसङ्गात् कर्त्तने च वत्तसो वैकल्यादुर्विर्विनाशः स्यात् अतः साकल्यमत्र
विधीयते अविकलं हि वत्तः श्येनसदृशं भवति तदनेन प्रकारेणावैकल्यमे-
वोच्यते दृष्टार्थत्वात्, एवं शलादोषणीकश्यपे वासौ कवचोरुस्त्रे कपर्णा-
ष्टीवन्तेत्यपि साकल्यमेव ॥

दर्शयिष्यादग्निलोपे प्रायश्चित्त-
रूपन्यातिष्मत्या अननुष्ठानाधि-
करणम् ।

सू० प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते
परार्थत्वात्तदर्थं हि विधीयते ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते “अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽग्निहोत्र उद्धापेदि” इति तत्र संशयः यदा दर्शार्थं नोद्धृतो

गिरग्निरहोत्रकाले उद्वाति किं तदा ज्योतिष्मतीष्टिः कर्तव्या नेति तदर्थ-
मिदं विचार्यते किमग्निविशिष्टोद्धाननिमित्तमिदं कर्माग्निहोत्रस्यारादुप-
कारकम्? उतोद्धानपरीताग्निनिमित्तं तस्यैवाग्नेरुत्पादकं सामवायिकं? मिति
किं प्राप्तम् “उद्वापेदिति लिङ्श्रुत्या धात्वर्थस्य निमित्तताम् । वदत्यग्नेस्तु
वाक्येन तस्मादारादुपक्रिया” । यदा हि वाक्यगम्याग्निनिमित्तत्वं तिर-
स्कारेण पदश्रुत्योद्वा^१सनस्य निमित्तता तत उद्वासनस्य कृत्वन्नङ्गत्वेनासं-
स्कार्यत्वादनस्तु विशेषणत्वेन कार्यान्वयाभावात् आरादुपकारकत्वमेवेति
निमित्तस्य च प्रकरणेन विशेषणासम्भवादृशार्थस्याप्युद्भूतस्याग्नेरुद्धानेस-
ज्जाते निमित्तमिति कर्तव्येऽष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः “उद्धानस्याग्नियुक्तस्य
नित्यत्वान्न निमित्तता । न च तस्याग्निना व्याप्तिः कदाचिदपि विद्यते ।
अग्निसम्बन्धस्तावदुद्धानपर्यायस्य विनाशस्यावयवशः सर्वदा विद्यमानो
न निमित्तं भवति, न च विनाशस्य चिन्तितनिमिषितादिषु सर्वदा
वर्तमानस्याग्निना वा व्याप्तिः सम्भवति यो निमित्तं स्यादुद्धानपरीतस्य
त्वग्नेर्निमित्तता युक्ता, कादाचित्की हि तेनाग्नेर्व्याप्तिर्न तु सदातनी, यच्च
प्यग्नेरुद्धानसबन्धो नित्यः तथापि व्याप्तिरनित्या तेनाग्निरेवात्रोद्धान-
व्याप्तौ निमित्तं तस्योद्धानपरीतस्य कार्ययोग्यस्योत्पत्त्यर्थमिष्टिग्निहो-
त्राङ्गम् । अग्निहोत्रार्थस्य चाग्नेरुद्भूतस्योद्वातस्योत्पादनं कुर्वती अग्निहो-
त्राङ्गं स्यात् नान्यार्थस्य, तस्मादृशार्थनाम्ना उद्भूत उद्धानेनैतत्प्रायश्चित्तम् ॥

धाव्योद्धाने प्रायश्चित्तरूपज्यो-
तष्मत्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० धारणे च परार्थत्वात् ॥ ८ ॥

इदमात्रायतै “धार्यो गतश्रियः आहवनीय” इति तत्र यदा ध्रियमा-
णोऽग्निहोत्रकाल उद्वाति तदा किमिष्टिः कार्यो? उत नेति संशये अग्नि-
होत्रार्थ उद्वाते प्रायश्चित्तमिदं श्रुतं धार्यस्य चास्ति तादर्थ्यं सर्वार्थं धार्य-
ते ह्यसौ । सर्वकर्मणां धार्यमाणोऽग्निः प्रत्येकमङ्गम् अतोऽग्निहोत्रार्थता-
ऽप्यस्तीति तदुद्धाने कर्तव्येष्टिः, नैवम् “अन्यार्थमुद्भूतो ह्येष गतश्रीत्वेन
धार्यते । धारणस्य निमित्तं तत्रोद्धारस्याश्रुतत्वतः” ॥ न हि गतश्रीत्वेन पुरुष-

नवमाध्याये चतुर्थः पादः ।

५७५

स्याभ्युद्वरणं श्रुतं येनोद्वरणमुद्वृतोवाग्निः सर्वार्थः स्यात् किं तु धारणमात्रं तेन यदा यं कञ्चित्कर्मविशेषमधिकृत्याग्निमुद्वरति तदा तस्य धारणमात्रं गतश्रीत्वेन करोति यस्मिंश्च कर्मण्युपसम्प्राप्तेऽग्निरुद्वृतस्तदर्थमेवोद्वरणम् उद्वृतश्चाग्निस्तदर्थ एव निमित्तवशाद्वार्यमाणः प्रसङ्गादग्निहोत्रस्यापकरोति इति न तदुद्वाने प्रायश्चित्तम् ॥

दर्शार्थस्योद्वरणस्यामन्त्रक-
त्वाधिकरणम् ।

सू० न तूत्यन्ते यस्य चोदनाऽप्राप्त-
कालत्वात् ॥ ८ ॥

दर्शोपक्रमेऽभ्युद्वरणे क्रियमाणे किमग्निहोत्राङ्गभूत उद्वरणमन्त्रो वाचा त्वाहोत्रेत्यादिः प्रयोक्तव्यो ने ? इति संशयः तत्र “दर्शार्थेऽप्युद्वृते बह्वा-
वग्निहोत्रं प्रवर्त्तते । साधनत्वप्रयुक्तश्च धर्मा नाङ्गमपेक्षते” ॥ तेनाग्निहोत्रा-
नङ्गभूतेऽप्युद्वरणे तदुपकारकत्वमात्रेण यागार्थयोर्दधिपयसोः प्रणीताधर्माः
इव कर्तव्य एव मन्त्रः कालमनादृत्य, कालस्य गुणत्वेनासम्भवेऽपि मन्त्र-
स्यालोपो न्याय्यः । अथवोद्वरणमप्येतदग्निहोत्रस्याप्यङ्गमकालेऽपि क्रियमाण-
मन्यथाऽग्निहोत्रस्य प्रणयनलोपाद्वैगुण्यं स्यादिति प्राप्त उच्यते “काले खल्व-
नुपादेये प्राप्ते कर्म विधीयते । साङ्गं तस्मात्कालात्प्राङ्नाधिकारोऽस्ति
कर्मणि” । अनधिकारिणा च क्रियमाणं निष्फलं स्यात्, तस्मान्नाप्राप्ते का-
लेऽग्निहोत्राङ्गमुद्वरणं तन्मन्त्रो वा कर्तव्यः ॥

प्रायणीयचरो प्रदानधर्माणा-
मननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० प्रदानदर्शनं अपणो तद्धर्मभोजना-
र्थत्वात् संसर्गाच्च मधूदकवत् ॥ १० ॥

“आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरु” इत्यत्र संशयः किमेतत् पयश्चरुणा
तुल्यं तद्वैवतासम्बन्धिप्रदेयद्रव्यत्वेन विधीयते ततश्च प्रदेयधर्मेर्वत्सापा-
करणादिभिः संबध्यते ? उत चरेरेव श्रवणार्थं प्रणीता कार्ये विधीयते ततश्च
न प्रदेयधर्मान् लभेतेति तत्र “चरोर्देवतया योगं पयसा चरुसङ्गतिं विद-
धद् । भिद्यते वाक्यमर्थद्वयविधानतः ॥ द्रव्यद्वयविशिष्टदेवतासम्बन्धविधौ
त्वेकार्यविधानं तस्मात्पयः प्रातिपदिकार्थोऽपि देवतासम्बन्धी सप्तम्यर्थस्तु
सह श्रवणादर्थसिद्धोऽनूद्यते अभ्युदितेष्टिवत् इति प्राप्ते ब्रूमः “चरुणा

धारभूतेन पयसा च विशेषितः । द्रव्यदेवतासम्बन्ध एकार्थोऽत्र विधीयते”
पयस्यादित्यश्चरुरित्युभयविशिष्टद्रव्यदेवतासम्बन्धविधानाच्चास्ति वाक्य-
भेदः, तत्र चरु प्रथमानिर्देशाद्भुविः पयस्तु सप्तमीनिर्देशादाधारत्वेन
सम्बध्यते, एवमवाक्यभेदे सति सप्तमीनिर्देशस्याविवक्षामङ्गीकृत्य तुल्य-
कल्पफलत्वमयुक्तमभ्युपगन्तुं तस्मान्न पयसि प्रदेयधर्माः ॥

अभ्युदयेष्टौ दधिशृतयोः प्र-
देयधर्मानुष्ठानाधिकरणम्

सू० अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा
स्यात्प्रवृत्तत्वात् ॥ ११ ॥

अभ्युदयेष्टावपि ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदाने दधश्चरुं येऽणिष्टा-
स्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं”मिति दधिशृतयोः सप्तमीनिर्देशा-
त्पूर्ववत्प्रदेयधर्मा न कर्तव्या इति प्राप्तं तत्रोच्यते नापूर्वकर्मविधाना-
दृतेऽनेकार्थविधिः सम्भवति न चेहापूर्वकर्मविधिः किन्तु पूर्वप्रवृत्तदर्शक-
र्मणि निमित्ते पूर्वमेवापनीतानां हविषां देवतान्तरसम्बन्धमात्रं विधीयत
इति स्थितं पठे, तद्वादि तण्डुलानां देवतान्तरसम्बन्धे दधिशृतयोश्च प्रणी-
तार्थे विधिः स्यात्ततः प्राप्ते कर्मणि अनेकार्थविधानाद्वाक्यं भिद्येत, तस्मा-
त्प्रदेयत्वेनैव प्रवृत्तयोर्दधिशृतयोर्देवतान्तरसंयोगमात्रं तण्डुलवद्विधीयते
इति कर्त्तव्याः प्रदेयधर्माः ॥

पशुकामेष्टौ दधिशृतयोः
प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अपनयो वार्थान्तरे विधानात्
चरुपयोवत् ॥ १२ ॥

“यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यामिषद्वा वत्सानयाकुर्यात् ये मध्य-
मास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदाने
दधश्चरुमिति श्रुतं तत्राभ्युदयेष्टितुल्यश्रुतित्वात्तद्देव दधिपयसोः प्रदे-
यत्वं मन्वानः प्रदेयधर्मान्मन्यते अपूर्वकर्मविधानादप्राप्तप्रदानयोर्दधिपय-
सोः सप्तम्या अप्रणयार्थमादित्यचरुयोर्विधानमित्यकर्त्तव्याः प्रदेयधर्माः ॥

ज्योतिष्टोमे यपणानां प्रदे-
यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अपणानां त्वपूर्वार्थत्वात्प्रदानार्थे
विधानं स्यात् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति सक्तुभिर्मन्यिन”मित्यादि, तत्र संशयः किं पयःप्रभृतयः प्रदेयत्वेन सोमवद्विधीयन्ते ततश्च प्रदेयधर्माः क्रमादयः कर्त्तव्याः ? उत सोमसंस्कारार्थत्वेन विधानादकर्त्तव्याः ? इति, तत्र पयसा सोमस्य मिश्रणं श्रूयते किमर्थं कथं नु नाम सोमे प्रदीयमाने पयोऽपि प्रदीयेतेति, एवं हि यागनिर्द्देशिर्दृष्टमेव प्रयोजनं सोमसंस्कारार्थत्वे तु अदृष्टार्थता स्यादिति एतावता प्रदेयत्वं मन्यते, “द्वितीयया प्रधानत्वं सोमस्यात्रावगम्यते । तृतीयया च तादर्थ्यं पयसः प्रतिपाद्यते ॥ श्रुतेश्चादृष्टसंस्कारकल्पना नैव दुष्यति । तस्मात्प्रदेयधर्माणां न पयःप्रभृतौ क्रिया ॥

अश्वमेधे ईशानाय परस्व
त इत्यनेन यागान्तरविधाना-
धिकरणम् ।

सू० पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमु-
पधानवत् ॥ १४ ॥

अश्वमेधे “ईशानाय परस्वत आलभत” इति प्रकृत्य श्रूयते “पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजती” इति तत्र सन्देहः किमीशानायालभत इत्यालम्भमात्रं विधीयते तेषां चालभ्यानां पर्यग्निकरणविशिष्टः ? उत्सर्गस्त्यागः पर्यग्निकरणवाक्येन विधीयते ? उतेशानायेति यागविधिः पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजती ? इति, तत्रैव गुणविधिरिति तत्र सत्यपि देवतासंयोगे न यागविधिरालम्भमात्रं तु विधीयते यागविधित्वे सति पर्यग्निकरणवाक्येन किञ्चिद्विधेयं लभ्येत, न तावदुत्सर्गः, यागविधिनैव प्राप्तत्वात् पर्यग्निकरणं चोदकप्राप्तत्वात्, न पर्यग्निकरणोत्तरकालम् उत्सर्गस्तस्यापि प्राप्तत्वात्, न पर्यग्निकरणानन्तर्यं आनन्तर्यशब्दाभावात्, न च कृत्तोपकारपर्यग्निकरणविधानादपूर्वत्वं, न ह्यत्र पर्यग्निकरणं विधीयते सिद्धवदुपसर्जनीभूतपर्यग्निकरणनिर्देशात् च पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधिः प्राप्तत्वादेव, न च ततः परेषां पदार्थानां प्रतिषेधः प्रतिषेधकशब्दाभावात्, न च पर्यग्निकरणकाल उत्सृजतीति विधिः कालस्याशब्दत्वात्कालविधौ तु कालान्तरं निवर्तते नाङ्गान्तराणि, तत्र चोदकप्राप्तसमप्ताङ्गयुक्त उत्सर्गः पर्यग्निकरणकाले कथमनुष्ठातुं शक्येत, तस्मादालम्भमात्रं देवताद्वेषेन पूर्ववाक्ये विधीयते परस्वतामुत्तरवाक्ये तेषामुत्सर्गः पर्यग्निकरणविशि-

ष्टश्चोदयते उच्यते—“विना यागेन न द्रव्यं देवतान्वयमृच्छति । द्रव्यदेवत-
संयोगादतो यागो विधीयते” ईशानायेति देवतात्वं गम्यमानमशक्यम-
पहोतुं तच्च न कथंचिद्वागमन्तरेणालम्भमात्रादुपपद्यते, अतो यागविधिः
विहिते च तस्मिन् यदि पर्यग्निकरणवाक्यस्य विधेयं न लभ्यते ततोऽनु-
वादो भवतु न चैतावता देवतासम्बन्धज्ञानमप्रमाणीकर्तुं शक्यं, न च
नास्ति विधेयम् अपूर्वतापरत्वात् कृत्वापकारप्राकृतपर्यग्निकरणाङ्गरीतिवि-
धीयते तथा प्रत्यक्षविहितया निराकाङ्क्ष ईशानप्रयोगवचनो न चोदकम-
पेक्षते तस्माद्वागविधिः, उत्तरं तु तत्रैव गुणविधिः ॥

आज्येन शेषं संस्थापयती-
त्यनेन कर्मान्तरविधानाधिक-
रणम् ।

सू० आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्यात्
द्रव्यात्सर्गात् ॥ १५ ॥

“त्वाष्ट्रं पान्नीवतमालभेते”ति प्रकृत्य पर्यग्निकृतं पान्नीवतमुत्सृज-
ती”ति श्रुतं तत्र पुनः श्रूयते “आज्येन शेषं संस्थापयती”ति तत्र संशयः किं
पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि पशोरुत्सृष्टस्य स्याने प्रतिनिधित्वेनाज्यं विधीयते?
किं वा कर्मान्तरविधि? रिति तत्र शेषशब्दात्संस्थापयति—शब्दाच्च तत्रैव
प्रतिनिधिविधिः, न कर्मान्तरं देवतान्तराभावात् । ननु पर्यग्निकरणान्ता-
ङ्गरीतिविधानमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे ततश्च तथैव निराकाङ्क्षस्य न शेषमस्ति
उच्यते पूर्वाधिकरणे यागविधिरालभतिरित्युक्तं तदिह मृष्यामः पर्यग्न-
करणान्ताङ्गरीतिनैराकाङ्क्षं तु न मृष्यामहे शेषसंस्थापयति—शब्दानुप-
पत्तेः, किं तु यागस्यैव पशुनोपक्रान्तस्य चोदकप्राप्तेऽग्नीषोमीयविध्य-
न्तेऽनुष्ठेयमाने पर्यग्निकृतावस्थायामुत्सर्गः परित्यागः पशोर्विधीयते,
तस्मिन्नुत्सृष्टे साकाङ्क्षस्य कर्मशेषस्याज्येन संस्थापनं विधीयते कर्मान्तरस्य
ह्यनुपक्रान्तस्य स्वरूपमेव वक्तव्यं समापनं शेष—शब्दस्य चानुपत्तिस्तस्मा-
त्पूर्वत्रैव प्रतिनिधिराज्येनेतीति प्राप्ते ब्रूमः—न प्रतिनिधिः सम्भवति तथा हि
यदि पशोस्त्यागमात्रं क्रियेत तत उत्पत्तिवाक्यविहितदेवतासम्बन्धो
नानुष्ठितः स्यात्तत्रैवं देवतासम्बन्धविधिरप्रमाणं स्यात्, असति च देव-
तासम्बन्धे यागविधित्वं न स्यात्प्रत्यक्षयज्यश्रवणादसति च यागे ऽग्नीषोमी-

यविध्यन्तस्याप्राप्तेः पर्यग्निकृतोत्सर्गः शेषसंस्थापनं चोभयमप्यनुपपन्नम्
अथ देवतामुद्दिश्योत्सृज्येत ततः पशुसाधनके यागे पशुनैव मुख्येन सा-
धिते क्रिमर्थः प्रतिनिधिः देवतोद्देशेन चोत्सर्गं उत्पत्तिवाक्यसिद्धत्वाच्च
पर्यग्निकरणवाक्येन विधातव्या, तस्मात्पूर्वाधिकरणोक्तन्यायेन पर्यग्निकर-
णान्ताङ्गरीतिविधानात्तथैव निराकाङ्क्ष्य पूर्वस्य कर्मणः समाप्तत्वाच्च शेष-
मस्ति यस्मिन्वाज्येन संस्थापनमुच्येत, तस्मात्कर्मान्तरविधिरवायमिति । न
च देवता भावः प्राकृतपात्रीवतपदानुपङ्गादिह संस्थापयतीति प्रत्यया-
र्थेन भावनया आज्यप्रातिपदिकार्योऽनुपलक्ष्यदेवतापदयुक्तः सम्बध्यते, तद-
यमर्थः पात्रीवतमाज्यं कुर्यादिति शेषसंस्था-शब्दो च सादृश्यात्पूर्वाहि
यागः पात्रीवद्वेवत्यः पर्यग्निकरणमात्रे संस्थापितः सशेष इव तदनन्तरं
चाज्ययागः पात्रीवद्वेवत्य एव क्रियमाणस्तत्रैव शेषसमापनमिव भवति
याऽप्याज्यप्रातिपदिके तृतीया साऽपि संस्थासम्बन्धादनुवाद एव प्रातिपदि-
कार्यमात्रन्तु देवतासम्बन्धित्वेन विधीयते इति सिद्धं कर्मान्तरत्वम् ॥

प्राकृतार्थपतितान्यकार्यतो मन्त्रसामविषये च संस्कृतो । एवमूहवि-
धिरत्र चिन्तितो बाधचिन्तनमतः करिष्यते ॥

इति श्रीपार्यसारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायां नवमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥ श्रीः श्रीः श्रीः ॥

— ० —

श्रीक्षमते रामानुजाय मीमांसाद्वयगुरवे नमः ॥

अथ दशमाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

विकृतौ लुप्तार्थानां प्राक-
तानां बाधाधिकरणम् ।

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्स-
र्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

श्रीः, ऊहे सिद्धेऽतिदिष्टानां बाधाभ्युच्चयचिन्तया । इयत्ता दशमे-
ऽङ्गानां विकृतिष्वभिधीयते । अतिदिष्टपदार्थविषयत्वाद्बाधस्याप्युहवदति-
देशोत्तरकालमारम्भः । ननूहबाधयोर्न मिथो हेतुहेतुमत्ता, ऊहो नाम प्राक-

तस्य प्रयोगस्यान्यथाभावः, न च तदधीनो बाधः कृष्णलेषु ह्यवघातस्य बाधः,
 न च तत्रोहोऽस्ति, अननुष्ठानात्, न ह्यननुष्ठीयमानस्य प्रयोगविकारोऽस्ति,
 यत्र चोहोनीवारादौ न तत्र बाध इति विषयभेदाच्च 'तयोरन्योन्यहेतुहेतु-
 मत्ता, यत्र हि द्रव्यान्तरे देवतान्तरे वा प्राकृतप्रयोजनमस्ति तद्विषय ऊहः,
 यत्र तु नास्ति तत्र बाधः, सत्यमेवं, तथाऽप्यूहस्य पदार्थगतरूपान्तरात्मक-
 त्वेन पदार्थप्रत्यासत्तेस्तत्प्राप्तिचिन्ता ऽनन्तरं चिन्ता कृता, बाधस्तु तत्रि-
 वृत्यात्मकः, पश्चाच्चिन्त्यते, तत्र प्रथमन्तावदिदं चिन्त्यते किं सर्वं प्राकृतं
 विकृतौ कर्तव्यं? मुत लुप्तप्राकृतप्रयोजनं न कर्तव्यं? मिति, तदर्थमिदं विचा-
 र्यते किं प्राकृतमङ्गजातमङ्गशास्त्रं वा स्वरूपेणैवानादृतप्रयोजनं विकृ-
 तावतिदिश्यते सौर्घ्येण भावयेत्कथम् आग्नेयस्य यान्यङ्गानि तानि कृत्वे? ति
 उत पदार्थकार्याणि यानि दृष्टादृष्टरूपाणि तदृत्तासम्पादनाय य आग्ने-
 यादिगता व्यापारः सोऽतिदिश्यते सौर्घ्येण भावयेत् कथं यथाऽऽग्नेयेन
 तथे? ति, तत्र पूर्वस्मिन्यत्तेऽतिदेशवगताङ्गभावानां प्राकृतप्रयोजनानादरेण
 विकृतावेव यथासम्भवं दृष्टादृष्टप्रयोजनकल्पनात्स्वयं दितेऽपि बर्हिषि
 लवनमदृष्टार्थतया कर्तव्यमिति नास्ति बाधः । उत्तरत्र तु प्राकृतस्य
 लवनकार्यस्य दृष्टस्य स्वयं दिते बर्हिष्यभावेनानतिदेशाल्लवनस्वरूपस्य
 चानतिदेशात् कर्तव्यं लवनमिति सिध्यति बाधः, तत्रोपदेशवदतिदेशोऽपि
 पदार्थपूर्वक एव युक्तः उपदेशानुरूपत्वात्तस्येति मन्वानः सर्वं कर्तव्यं न
 तु किं विद्वधाधितव्यमित्याह, सिद्धान्तस्तु "अपेक्षाऽऽसत्तियोग्यत्वैरूपकारा-
 तिदेशनम् । तदभावात्पदार्थानामतिदेशो न कल्प्यते" । यागेन भावयेदिति
 हि यथा यागः फलसाधनं भवति तथा व्याप्रियेतेत्यर्थः, कथमिति केन
 व्यापारेण यागः फलसाधनतामापद्यत इत्येवं यागस्य फलसाधने व्यापार-
 विशेषोऽपेक्षितो न तु व्यापारमात्रं येनावघातादिव्यापारः स्वरूपेणाति-
 दिश्येत, अवघातप्रयाजादिजन्यदृष्टादृष्टोपकारसंपादनं तु भवति या-
 गस्य फलसाधनसामर्थ्यजनने व्यापारः, तस्मादपेक्षावशादुपकारसम्पादनस्यै-

१ नानयोरन्योन्यहेतुहेतुमत्ता इति पा० ।

२ फलसामर्थ्यजनने इति पा० ।

वातिदेशो न पदार्थानां, तथा सन्निधिरपि तस्यैव वैकृतं वाक्यं चोद-
 नासामान्येन प्राकृतं प्रधानवाक्यमुपस्थापयति । तच्च वाक्यं स्वार्थमुप-
 स्थापयति, तस्य च स्वार्थोऽशत्रययुक्ता भावना तत्र साध्यसाधनांशवन्नपे-
 क्षितित्वादनादृत्य तृतीयोऽंशो गृह्यते, स चाङ्गजन्योपकारसंपादनात्मा नाङ्ग-
 स्वरूपाणि तथा कथमाकाङ्क्षापूरणयोग्यताऽपि यागगतव्यापारस्यैव ना-
 ङ्गानां, तस्मादपेक्षासन्निधियोग्यत्वैः कार्याणामेवात्र पदार्थविशिष्टानाम-
 तिदेशः, न पदार्थस्वरूपाणामपेक्षादभावात्, एवं शास्त्रस्वरूपाणाम्, एवं च
 विशिष्टकार्यातिदेशादार्थको विशेषणानां पदार्थानामतिदेशः, ततश्च
 यस्यां विकृतौ यत्प्राकृतं कार्यं न सम्भवति तस्यां तस्यासम्भवानतिदेशाच्च
 तद्वशेन पदार्थप्राप्तिः स्वरूपस्य नाभ्येवातिदेशः, तदिदमुक्तं “लुप्तप्राकृ-
 तप्रयोजनं न चोदकस्त्वोदयती”ति, यस्तु पदार्थाननुरक्तं तदुपलक्षितमुप-
 कारस्य स्वरूपमतिदिश्य तस्य जनकापेक्षायां पदार्थानामपि पुनर्विकृत्य-
 पूर्वण तादर्थ्यादन्वयमिच्छति तन्मते लुप्तप्राकृतद्वाराणामपि तादर्थ्या-
 वगमात्तदुपपत्तये द्वारान्तरं परिकल्प्यानुष्ठानं स्यात्, पदार्थोपोहेन च
 स्वरूपमतिदिशता किं तत्स्वरूपमतिदेष्टव्यं, न तावत्प्राकृत्युपकारव्यक्ति-
 र्विकृतौ शक्या कर्तुं तादृशसूपकारोऽतिदिश्येत तादृकत्वं च न दर्शपूर्ण-
 माससम्बन्धितया, न हि विकृतौ तत्सम्बन्धिता सम्भवति तेन प्रयाजादिम-
 त्तयैव तादृकत्वमिति तादृगरूपातिदेशोऽर्थसिद्धे एव पदार्थानामतिदेशोऽपि
 विशिष्टविधिनेव विशेषणानां विधिरिति व्यर्थः पृथक्पदार्थातिदेशः,
 स्यान्मतं कारणभेदे कार्यभेदस्यावश्यं भावाद्यत्प्रयाजादधीनमुपकारान्त-
 राद् व्यावृत्तं सर्वदर्शपूर्णमासोपकारेष्वनुवृत्तमुपकाररूपं तदतिदिश्यत इति,
 तथाऽपि तत एव प्रयाजादिप्राप्तिः सिद्धीत्, न हि तस्य तस्मादन्यत उत्पत्ति-
 सम्भवः कारणभेदे कार्यभेदादिति त्वयैवाकृत्वात्, तस्मादनर्थकोऽयं पदा-
 र्थातिदेशः केवलमूहबाधविघाताय स्यादित्यास्तां तावत् ॥ ननु सप्तमे वि-
 ध्यन्तातिदेश इत्युक्तं, विध्यन्तश्च ब्राह्मणम् अतः कथमिह शास्त्रातिदेशो

निराक्रियते उच्यते—कार्णातिदेशादार्थिकोयः शास्त्रातिदेशस्तदभिप्राय-
 न्तत् । अपि च विध्यन्त—शब्देन प्राकृतस्य प्रधानविधेर्योऽतिमोऽंशः स उच्यते
 न च समिधो यजति ग्रीहीनवहन्तीति प्रत्यक्षश्रुतमात्रं प्रधानवाक्यशेषः
 किं तर्हि कल्पितकार्यवाविशब्दसहितमीदृशमङ्गशास्त्रम् अवघातेन वितु-
 र्णीकुर्याद्विवरिति, ततश्चेदृशस्यैवातिदेशः, ईदृशस्य च कृष्णलचरावतिदेशा-
 सम्भवात्सिद्धो बाधः, तस्माल्लुप्रार्थानां प्रकृतिवत्कुर्यादित्येतावन्मात्रालो-
 चनया ऋटिति प्राप्तिमवगतामपि भ्रान्तीकृत्य तद्व्यतिरिक्ताङ्गविषयमति-
 देशशास्त्रमुपसंहरियते, तेन स्वयं द्वितं वर्हिर्भवतीत्यादौ लवनादयस्त-
 न्मन्त्रास्तत्साधनभूताश्च परश्वादयो न प्रवर्तन्ते । एवं वा प्राजापत्यं
 घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति श्रूयते तत्रावघातः कर्त्तव्यो
 नेति संशये चरु—शब्दोऽचरौ चरुधर्मविधानार्थः तेन लुप्तायांऽप्यवघातो
 वचनाच्छरणवत्कर्त्तव्य इति विशेषशङ्कां विनाऽप्यवघातेनालुप्तायाँरेव धर्म-
 वैशद्येन वा उपपन्नश्चरु शब्दो नावघातं प्रापयितुमलं, अपणं तु घृते अपय-
 तीत्याहृत्य विधानात्क्रियत इति वैप्रम्यम् । एवं वा वैश्वदेवं चरुं निर्व-
 पेद् भ्रातृव्यवान् तं वर्हिषदं कृत्वा शम्यया स्फ्येन च व्यूहेदिदमहममु-
 ञ्चामुं च व्यूहामीतीयं द्विष्यात्तं ध्यायेत् यदन्योऽवमृद्येत यच्च स्फ्य
 आशिलष्येत तद्विष्णव उरुक्रमायाऽवद्यती”ति श्रूयते तत्र संशयः किं वैश्वदे-
 वदेवतावाहनकाले विष्णोरावाहनं कर्त्तव्यं ने?ति तत्र वोदकप्राप्ते कर्त्तव्य
 कथं पुनश्चोदकप्राप्तिः न हीयं देवता प्राकृत्याः कल्याणविवेकतायाः कार्यं
 वर्त्तते किं त्वप्राकृतकार्ययम् अतोऽस्या यूपवटस्तरणवर्हिषीव वर्हि-
 र्धर्मानावाहनं प्राप्नोति सत्यं, वैश्वदेविकवोदकेन न प्राप्नोति स्वयमेव
 त्वयं वैष्णवयाग औषधद्रव्यकृत्वाच्चाग्नेयविकारः, तत्र वैश्वदेविकतन्त्रम-
 ध्यापातात्सत्रोण्यङ्गानि प्रसङ्गेनोपकुर्वन्तीति न पृथक् क्रियन्ते, आवाहनं
 त्वकृतार्थत्वात्कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । नैमित्तिकविधिर्नैमित्तिकपेक्षित्वावि-
 मित्तस्य स्फ्याश्लेषादेरवश्यंभावाभावेन देवताऽऽवाहनकाले निश्चयासम्भ-
 वादनिश्चितसद्भावम् उरुक्रमयागविधानं नावाहनं प्रयोक्तुं तमम्, अवि-
 हितं चावाहनं कृतमपि निष्फलमेव तस्मान्न कर्त्तव्यम् ॥

दीक्षणीयादिषु आरम्भणी- सू० इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निव-
बाधाधिकरणम् । तैतारम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारम्भणीया श्रुता सा विवृतिष्वपि कर्त्तव्येति
द्वादशे वक्ष्यते, सा किं सोमाङ्गभूतासु दीक्षणीयादिषु कर्त्तव्या ने? ति वि-
चारः “कर्त्तव्या चोदकप्राप्तेरिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ अङ्गभूतास्त्विषं लुप्त-
द्वारत्वाच्च प्रवर्तते । आरप्यमानपुरुषसंस्कारार्थमिष्यते । नारम्भो दीक्षणी-
यादेः प्रधानारम्भसिद्धितः” । आरम्भद्वारेणारम्भणीया प्रकृतावङ्गमासीत्,
अतो विवृतिष्वपि तद्द्वारैव प्राप्तिः, न चाङ्गभूतासु दीक्षणीयादिविवृति-
ष्वात्मीय आरम्भोऽस्ति, ज्योतिष्टोमे तावन्न कर्त्तव्या तस्यापूर्वत्वात्, दीक्ष-
णीयादेश्च तस्यामवस्यायामप्राप्तावसरत्वात्, ज्योतिष्टोमे च प्रवृत्तोऽर्थाद-
ङ्गेष्वपि प्रवृत्तो भवति, प्रथमं च प्रवर्तनमारम्भः तेन प्रधानार्थनैवारम्भे-
णाङ्गानामारब्धत्वात् तेषां पृथगारम्भोऽस्ति तदभावाच्च तद्द्वारारम्भणीया
लुप्तार्थत्वाच्च कर्त्तव्या ॥

अनुपज्ञादिषु आरम्भणीया-
बाधाधिकरणम् ।

सू० प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भा-
न्निवर्त्तनानङ्गत्वात् ॥ ३ ॥

अथ यत्रैष्टिकान्यन्यानि च कर्माणि समप्रधानान्येकफलसाधन-
त्वेन चोदितानि यथा राजसूये, तत्र किमैष्टिकेष्वारम्भणीया स्यात् वे? ति
पूर्वाधिकरणे प्रधानविषय आरम्भो नाङ्गानामित्युक्तम्, स इह सर्वेषां प्रधान-
त्वाद्विष्टीनामप्यस्त्यारम्भः तेनालुप्रार्थत्वादारम्भणीया कर्त्तव्येति प्राप्ते ब्रूमः
प्रकृतौ हि यदङ्गमारम्भणीया तद्विषय आरम्भो द्वारं दर्शपूर्णमासावारप्य-
मान इति वचनात्, इह त्विष्टिपशुसोमानामेकप्रयोगभाजामेकः सर्वेषु
व्यासक्त आरम्भो नेष्टिभिर्व्यपदेष्टुं शक्यते, अग्निषोमीयहविरिवाग्निना,
तेनात्रापीष्टीनामात्मीयारम्भाभावाल्लुप्रार्थत्वादारम्भणीया ॥

आरम्भणीयायां आरम्भ-
णीयाबाधाधिकरणम् ।

सू० तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ४ ॥

किमारम्भणीयायामारम्भणीया कर्त्तव्या नेः ति संशयः नन्वङ्गभूतेयं दर्शपूर्णमासयोः, अतो दीक्षणीयादिवदस्यां न कर्त्तव्या तस्मादुक्तार्थमेतत् उच्यते सत्यम्, अङ्गभूता तथाऽपि पृथगारम्भा भवति न प्रधानारम्भेण सिद्धति, न ह्यस्यां वेलायामारम्भौ दर्शपूर्णमासौ तयोराप्यमानयोरेषा विहिता, यदि चारम्भौ भवेतां तत आरम्भणीयैव न कर्त्तव्या, सा हि कर्त्तारमारम्भयोग्यं कर्तुं क्रियते, तौ चेदारम्भौ क्रिमर्था सा, तस्मादारप्यमानयोर्दर्शपूर्णमासयोः क्रियमाणेयं पृथगारम्भा भवतीत्यनुत्तार्थत्वादस्यामारम्भणीया कर्त्तव्या, मैवम् अशक्या ऽसावतिदेष्टुं सा हीदानीं विधीयते, न तस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं ज्ञातं, यच्च प्रकृतावज्ञातं न तद्विकृतावतिदेष्टुं शक्यन्तदेतदेकमेव वाक्यमविहितवदर्शपूर्णमासयोरेतां विदधाति विहितत्वव्यादिशतीति न कथंचिदवकल्पने, तस्मात्तद्व्यतिरिक्तैतिकर्त्तव्यतातिदिश्यते ॥

खले वाल्यां यूपहुतिबा.
धाधिकरणम् ।

सू० कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावाच्चिवर्त्तत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

साद्यस्के श्रूयते “खले वालीयूपो भवती”ति प्रकृतौ चास्ति यूपहुतिः यूपमच्छेद्यता होतव्यमिति, सा किं खले वाल्यां कर्त्तव्या नेः ति संशये, अतिदेशप्राप्तेः कर्त्तव्येति प्राप्तेः लुप्तार्थत्वादकर्त्तव्येत्याह कथं यूपमच्छेद्यता होतव्यमिति छेदनार्था होमः, न च खले वाल्यां छेदनमस्ति स्वदेशावस्थितायामेव तस्यां पशुर्बध्यते अतस्तत्र न यूपहुतिः कर्त्तव्या ॥

साद्यस्के स्याण्वाहुतिबा.
धाधिकरणम् ।

सू० स्याणौ तु देशमात्रत्वादनित्यत्तः प्रतीयेत ॥ ६ ॥

तत्रैव स्याण्वाहुतिं जुहोतीति सा किं यस्मिन् कस्मिंश्चित्स्याणां वारादुपकारकत्वेन कर्त्तव्या सती खले वाल्यामपि स्यात्, किं वा यूप-

१ पृथगारम्भवतीति पा० ।

२ अत्र अच्छेद्यता अच्छेद्यता अच्छेद्यता इति पाठत्रयं पुस्तकत्रये उपलभ्यते शबरस्वामिनस्त्वह “अच्छ-शब्दो हि प्राप्तुमित्यर्थं वर्त्तते” इति ब्रुवते तेनेह यूपं प्राप्तुमिच्छता इत्यर्थलाभः । सर्वा श्रुतिस्तु “यूपमच्छेद्यता होतव्यं न हि दीक्षितस्यानो जुहोति आज्यं चारुणिं चादाय यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपहुतिं जुहोति इति ।

घश्चनस्याणौ कर्त्तव्या तद्द्वारेण यूपस्यैव संस्कारार्था सती खले वाल्या-
मात्रश्चनस्याण्वभावेन लुप्तार्थत्वादकर्त्तव्येति विचारे यूपवियोजिते
स्याणौ क्रियमाणा तद्द्वारेण न शक्नोति यूपस्योपकर्त्तुं, तस्मादारादुपका-
रिका खले वाल्यां कर्त्तव्येति प्राप्ते ब्रूमः आत्रश्चनस्याणोः सन्निधानात्तद्द्वारा-
रेण च संस्कारत्वे संभवत्यारादुपकारत्वानुपपत्तियूपसंस्कारार्थं नियो-
जितेऽपि स्याणौ यूपीयोऽसावित्येवं क्रियमाणा शक्नोत्येव यूपस्योपकर्त्तुं
देवदत्तधारिताया इव स्रजः शुचिदेशनिधानं देवदत्तस्य, यद्यपि चादृष्ट
एव संस्कारस्तथाऽपि संस्कारत्वमेव सम्बद्धोपकारित्वलाभादसम्बद्धोपका-
रिण आरादुपकाराज् ज्ञायः, तस्मात् खले वाल्यां न कर्त्तव्या ॥

उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्म-
ताधिकरणम् ।

सू. प्रयाजे च तन्नायत्वात् ॥ ७ ॥

अस्ति दर्शपूर्णमासयोरुत्तमः प्रयाजः “स्वाहाकारं यजती”ति स
किमारादुपकारकः ? उताज्यभागादिषु यज्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां सं-
स्कारकः ? इति, तदर्थमिदं विचार्यते किं स्वाहाकारं यजतीति देवतावि-
धिः ? इति नामधेयं ? स्वाहाग्निं स्वाहा सोममित्यादिमन्त्रवर्णादेवताविधि-
रिति तत्र “वचनादेवतालाभे न मन्त्रात्कल्पनं क्षमम् । तस्याश्चानुयोगि-
त्वाद्वेदारादुपक्रिया” न हि वचनविहितदेवतासम्भवे स्वाहाऽग्निं स्वाहा
सोममित्यादिना तत्कल्पना युक्ता, न चाऽयं मन्त्रकरणत्वेन श्रुत्या विधीयते
यतस्तद्गतानामग्न्यादीनां देवतात्वं कल्प्येत क्रमप्रकरणविनियोज्यो ह्यसौ,
न चाविज्ञातसामर्थ्यस्ताभ्यां विनियोक्तुं शक्यते, न चाग्न्यादिप्रतिपादकस्य
मन्त्रस्याविज्ञातदेवत्ये यागे सामर्थ्यमवगम्यते, तेन वाचनिकं देवतावि-
धानमाश्रित्य तत्रैवाग्न्यादिशब्दानां मानृशब्दवद्रूढ्या कथं चिद्वृत्तिरङ्गीक-
र्त्तव्या, अतो न मान्त्रवर्णिकी देवतेत्यारादुपकारकः । किं च न चायं स्वा-
हाकारो मन्त्रवर्णाच्छक्यते कल्पयितुं तेन स्वाहाकारदेवताकयागविधान-
मिदं, न च स्वाहाकाराख्या देवताऽन्यत्रोपयोगिनी या संस्क्रियेत, तस्मा-
दारादुपकारकमिदं कर्मेति प्राप्त उच्यते—“न देवताविधौ शक्तिर्द्वितीया-
न्तस्य विद्यते । न च यागविधौ क्षीणा विधत्ते देवतां विधिः” ॥ न ह्येका-

र्थविधिसम्भवेऽनेकार्थविधिर्मुक्तः, सम्भवति चात्र यागमात्रविधानं स्वाहा-
कार-शब्दस्य स्वाहाऽग्निमित्यादिमन्त्रसम्बन्धेन नामधेयत्वसम्भवात्,
करणत्वं च क्रमसहितात्मकरणाल्लभ्यते मन्त्रस्य, न चासामर्थ्यं निश्चितं
येन विनियोगो न स्यात्, सम्भवति च यागे देवताप्रतिपादकस्य मन्त्रस्य
प्रकाशनसामर्थ्यं यदि यागोऽयं न स्याद्वागोऽपि वा देवतान्तरयुक्तः स्या-
त्ततोऽग्न्यादिवचनस्य मन्त्रस्यासामर्थ्यं निश्चीयेत, न त्वेतदस्ति, तस्मा-
द्वाग्यताऽस्तीत्यविहितो विनियोगः । न च द्वितीयान्तस्य देवताविधौ
सामर्थ्यं लभ्यते मन्त्रवर्णादेवताविधिरिति च नागत्या देवताविध्याश्रयणं,
मन्त्रे चाज्यभागादिषु यज्यमाणा देवता यथाक्रमेण संकीर्त्यमानाः प्रत्यभि-
ज्ञायन्त इति तासां स्मरणं दृष्टमेव प्रयोजनमिति नादृष्टार्थत्वकल्पना
तस्माद्विकृतिषु सौर्यादिष्वग्न्यादिपदानि लुप्तार्थत्वाविवर्तन्ते ॥

अग्नियागस्यारादुपकारक-
ताऽधिकरणम् ।

सू० तथा ऽज्यभागाग्निरपीति

चेत् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोरज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते “आज्यभागावग्नीषोमाभ्यां
यजती”ति योऽयमानेय आज्यभागः स किं प्रधानदेवताया अग्नेः संस्कारः?
उतारादुपकारकः इति पूर्वण न्यायेन संस्कारत्वे प्राप्त उच्यते निगदेष्व-
वाहनादिषु अग्निमावह सोममावह अग्निमावहेत्येवमग्नि-शब्दस्य द्विः
पाठादेवताऽन्तरं गम्यते, सोमाच्च पूर्वे पठ्यमानोऽग्निस्ततः परभाविनः
प्रधानाग्नेरन्य इति गम्यते, विधिवाक्ये चाग्नीषोमाभ्यां यजतीत्येकेन पदे-
नाग्निः सोमश्च विधीयते, तत्र स्पष्टमेव यागं प्रति गुणत्वं सोमस्य, अन्यत्र
देवतात्वाभावात्, तद्वदग्निः प्रधानं स्यात्ततो वैरूप्यं स्यात्, सोमापेक्षया-
ऽऽज्यभागावित्युद्विष्याग्नीषोमाभ्यामित्युपादेयम् अन्यपेक्षया तद्विपरीत-
मिति वचनव्यक्तिभेदात्, तस्मादग्निरपि यागाङ्गत्वेन विधीयते । यागस्तु
प्रधानकर्मारदुपकारकः तेन सौर्यादिषु नाग्निर्निवर्तते अग्नीषोमीयादि-
विकारेष्वप्याग्नेयाज्यभागोऽतिदिश्यते ॥

पशुपुरोडाशयागस्य देव-
तासंस्कारकताधिकरणम् ।

सू० पशावपीति चेत् ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीये पशौ पशुपुरोडाशः अग्नीषोमीयस्य वपया प्रवर्थाग्नी-
षोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति, स किं पशोरारादुपकारकः? उत पशु-
देवतासंस्कारः? इति सन्देहे पशौ पशुपुरोडाशे चोभयत्रापि तद्वितनिर्द्वे-
शाद्विशेषणभूता देवता गुणत्वेन गम्यते, न च गृह्यते विशेषः पशोर्देवताऽङ्गं
पुरोडाशे विपरीतमिति उभयत्राप्यपूर्वैव देवतोपादीयत इति न संस्कारत्वम्
आसेमं वहन्यग्निना प्रतिष्ठन्ती"ति वाक्यशेषाल्लता सोमः प्रणीयमा-
नोऽग्निश्च पशौ देवतापुरोडाशे तु न नियोगतस्तावेवेति प्रमाणमस्ति, तस्मा-
दारादुपकारकः पशुपुरोडाशः, नैवं "दृष्टे स्मरणसंस्कारे सति नादृष्टक-
ल्पना । पशुधर्मैश्च सन्दशात्तदङ्गत्वं सुनिश्चितम्" । ज्योतिष्टोमाङ्गं हि
पशुर्न पुरोडाशे संस्कारार्थत्वेन शक्यः शङ्कितं, पुरोडाशस्तु पशुधर्ममध्ये
विधीयमानस्तदङ्गं संस्तद्धतदेवतासंस्कारेण दृष्टेनापकुर्वन्नादृष्टार्थतामाल-
म्बते, अतो नागृह्यमाणविशेषत्वं, तेन यैव पशोर्देवता लता वाऽन्या
वा सैव पुरोडाशेन संस्कर्तव्येति विकृतिषु देवतान्तरवतीष्वग्नीषोमौ
निवर्तते ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र चरुश-
ब्दस्योदनवाचिताधिकरणम् ।

सू० चरुर्हविर्विकारः स्यादि-
ज्यासंयोगात् ॥ १० ॥

"सौर्यं चरुं निर्वपे"दित्यत्र संशयः किं स्यालीवचनश्चरु-शब्द उ-
तौदनवचनः? इति यदाऽपि स्यालीवचनस्तदापि किं स्याली कपालविकारो
हविः श्रपणार्था? उत पुरोडाशस्य हविषो विकारः प्रदेये? इति तत्र स्याल्यां
लोकप्रसिद्धेस्तद्वचनत्वं, यस्तु याज्ञिकानामोदने प्रयोगः स स्यालीसम्बन्धा-
ल्लावणिकः, न च विपरीतं सम्भवति, ओदनमात्रे प्रयोगाभावात् । येऽपि
तस्योदनवचनत्वं मन्यन्ते तेऽपि न तन्मात्रं वाच्यमाहुः कपाले कटाहे वा
श्रपितस्योदनस्य तद्वाच्यत्वानभ्युपगमात्, तथा चोपरितने ऽधिकरणे वक्ष्या-
मः, तेन स्यालीसम्बन्धनिमित्त एवौदनेऽपि चरु-शब्द इति विशेषणत्वात्स्या-
ल्येवाऽभिधेया, सा चानदनीया हविषद्वायोऽया, श्रपणयोग्यता तु प्रसिद्धे-
व, तस्मात्स्याली चरुः कपालविकारश्च सौर्यमिति स्याल्यां श्रपितस्य
हविषः सूर्यसम्बन्धात्स्याल्येवाऽभिधीयते । तस्येदमिति तद्वितो भविष्य-

तीत्येकः पक्षः, एहमीम एतस्याली चरुति स तु हविर्विकारः सौर्यमिति देवतासंयोगात् देवतातद्वितो ह्ययम् अन्यथा याग एवायं न स्यात् वचनाच्चानदधीयेनापि कृष्णलादिनेव यागः क्रियेत, तस्मादुर्विविकार इति द्वितीयः, सत्यं, चरुहर्विविकारः न तु स्याल्यां चरु-शब्दः किंचोदने चरु-शब्दस्य वेदे याज्ञिकप्रयोगे चोदनवचनत्वावधारणात्, वेदे तावदादित्यः प्रायणीयश्चरुतिरुक्त्या अदितिमोदनेनेति पश्चादनुवादादोदनवचनत्वं तत्र तावद्वाक्ये वऽगम्यत इत्युक्तं शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वादित्यत्र, ततश्चानेकार्थत्वमन्याप्यमिति सर्वत्रैवोदनवचनत्वं याज्ञिकाश्चानवश्रावितरूपपक्षौदने चरु-शब्दमुपचरन्ति, तेषां च शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणां शब्दार्थविप्लवे तात्पर्यातिशयात्पृथग्जन्यः प्रत्ययिततरत्वात्स एव शब्दार्थः, पाकविशेषनिमित्तश्चोदने चरु-शब्दः, न च स्यालीमन्तरेण स पाको निर्वर्तते इति कृत्वा स्याल्यादरः, न तु तावता स्यालीवचनत्वं तस्मादोदनेन हविर्विक्रियते ॥

सौर्यचरोः स्याल्यमेव पाकाधिकरणम् ।

सू० स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतत्वात् ॥ ११ ॥

स एष चरुः किं कपाले पक्त्व्यः? उत यत्र क्वचि? दुत स्याल्या? मिति संशयः, चोदकप्राप्तेः कपाले स्यात्, नन्वष्टत्वपरिच्छिन्नं कपालं चोदकेन प्राप्नोति, न च चरुष्टसु कपालेषु शक्यः पक्तुं सत्यमष्टत्वं प्राप्यते तत्त्वसम्भवाच्चिवर्तते न तु तन्निवृत्त्या कपालमपि निवर्तितुमर्हति तस्मात्कपाले स्यात्, नैवम् अप्राकृतकार्यत्वात् प्रकृतौ हि कपालोष्मणा हविः पाको निर्वर्तते चरुस्तदकगतोष्मणा पक्त्व्यः तत्र कपालमुदकधारणार्थमुपादीयमानमप्राकृतकार्यं स्यादिति न चोदकानुग्रहः, तस्माद्वत्र क्वचित्पक्त्व्य इति प्राप्ते ब्रूमः स्याल्यमेव स्यात् तस्य हि चरुत्वनिमित्तः पाको निवर्तते नान्यत्र तस्मात्स्याल्यां स्यात् यद्योदनवचनेऽपि चरुशब्दे स्याल्यमेव पाकस्ततः पूर्वाधिकरणे स्याली कपालविकार इति पक्षस्योदनेन हविर्विक्रियते इति पक्षस्य च कोऽनुष्ठाने विशेषः, उभयथाऽपि स्याल्यां पक्षस्य हविष्टादित्याशङ्क्य ॥

दशमाध्याये द्वितीयः पादः ।

५८६

सौख्यं चरा पेपणाभावाधि-
करणम् ।

सू० “तस्मिन्पेपणमनर्थलोपात्स्यादित्या-
दिभिः” ॥

सूत्रैः प्रयोजनमुच्यते स्याल्यां हि कपाले निवर्तितेऽपि चोदक-
प्राप्तः पुरोडाश एव स्याल्यां अपि ते हविः स्यात्, ततश्च पेपणसंयवनो-
पधानादीनि कर्तव्यानि स्युः, सिद्धान्ते त्वादने तेषामनर्थलोपादकरणम्
एवं प्रयोजनसूत्राणि व्याख्याय पुनरधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातवान्, यो
नाम चरावपि सम्भवादवघातवत् पेपणादीनि कर्तव्यानीति मन्यते
तस्य बुद्धिर्मन्दविषयन्यायेन व्यावर्त्यते प्रयोजनप्रयुक्तत्वात्तेषां चरौ च तद-
भावादकरणं पेपणसंयवनोपधानादीनाम्, उपधानं तु याज्ञिकाः कपालो-
पधानकाले तेनैव मन्त्रेण स्याल्याः कुर्वते, न त्वयुक्तं, न च स्यालीकपा-
लकार्यं वर्तते उदकधारणार्थत्वात्, अत उपधानस्य व्यावृत्त्या आसादनम-
प्यर्थकृतत्वाच्च चोदकेन प्राप्यते ॥

इति श्रीशास्त्रदीपिकायां दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

कृष्णले चरौ पाकानुष्ठा-
नाधिकरणम् ।

सू० कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः
स्यात् ॥ १ ॥

“प्राजापत्यं घृते चरं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम” इत्यत्र संशयः
किं कृष्णलेषु पाकः कर्तव्यो नैः ति लुप्तार्थत्वादकर्तव्यः, ननु “घृते अप-
यती”ति वचनात्कर्तव्यः, न, अशक्यत्वात् रूपरसादीनां पूर्वपान्तिरोभावो
ऽपूर्वाणां च प्रादुर्भावः पाकः असौ न कृष्णलेषु सम्भवति, तस्मादकर्तव्य
इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि मुख्यः पाको न सम्भवति तथाऽपि लक्षणया ताप-
मात्रं वचनेन विधीयते, अतस्तावन्मात्रं कर्तव्यम्, अन्यथा ववनानर्थक्यं
स्यात्, यदि त्वयमेव मुख्यः पाको यदनुष्णास्पर्शवद्द्रव्यस्योष्णीकरणं ततः
सुतरां वचनबलादसत्यपि प्राकृते कार्ये कर्तव्यः ॥

१ अविघाताच्चेति पा० ।

कृष्णले उपस्तरणाभिधार-
णयोरभावाधिकरणम् ।

सू० उपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थ-
त्वादकर्म स्यात् ॥ २ ॥

कृष्णलचरावेव सन्देहः किमुपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये ने? ति, चोद-
कप्राप्तेः कर्तव्ये “यदुपस्तृणात्यभिधारयत्यमृताहुतिमेवेनां करोती”ति वच-
नारस्वादिमार्थ्येन, न च कृष्णलेषु स्वादिमा सम्भवति, अतो लुप्तार्थत्वा-
दकर्तव्ये इति चेत् न, अर्थवादत्वादमृताहुतिवचनस्य, एवं तर्हि चतुरवत्त-
सम्पत्त्यर्थमुपस्तरणाभिधारणं तत्तु चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्व्यति चतु-
रवत्तस्याप्यै, इति कृष्णलचतुष्टयेनैव चतुरवत्तावाप्तिवचनादकर्तव्यं, नैवं, न
हि कृष्णलचतुष्टयेनावदानचतुष्टमाप्तं शक्यं विषयभेदात्, आप्तिवचनं त्वर्थ-
वादमात्रं, यदि कृष्णचतुष्टयेनैव चतुरवत्तमाप्येत, ततः सकृदवत्तैरेव तदवाप्तेन
द्व्यवदानमपि स्यात्, तत्र चत्वारि चत्वारितीति वीप्सा नावकल्प्येत । अथ
वीप्सार्यो विधीयते ततः प्राप्तावदानानुवादेन चतुःसङ्ख्याया वीप्सा-
याश्च विधानाद्वाक्यं भिद्येत, ननु द्विर्हविषोऽवद्व्यतीत्यस्य प्रकृतितः प्राप्ते-
द्व्यवदानं स्यात्, न, चतुरवत्तसम्पत्त्यर्थं हि प्रकृतौ द्व्यवदानमुपस्तरणाभि-
धारणवत्, तच्चेदन्त्यतः सम्पन्नं ततोद्व्यवदानमप्युपस्तरणाभिधारणव-
देव निर्वर्तितुमर्हति, तस्मादर्थवादमात्रमाप्तिवचनमिति कर्तव्यमुपस्तर-
णाभिधारणमिति प्राप्ते उच्यते—सूत्रमाणां पुरोडाशावयवानां सुच्यसंस्का-
नामाहवनीयपातः कथं स्यादित्येवमुपस्तरणाभिधारणं दृष्टार्थं, न च
कृष्णलानां संसक्तिः सम्भवति यत्परिहारायोपस्तरणादि भवेत् । ननु चतु-
रवत्तसम्पत्तिरपि दृष्टमेव प्रयोजनं न, अनङ्गत्वात्, चतुरवत्तं जुहोतीत्यत्रा-
वत्तं जुहोतीत्येतावद्विधीयते चतुःशब्दस्तूपस्तरणाभिधारणद्व्यवदानवचन-
प्राप्तचतुःसङ्ख्यानुवादमात्रं न विधानार्थम् अवत्तहोमविधिपरत्वाद्वाक्यस्य,
तस्मादकर्तव्यमुपस्तरणाभिधारणम् ॥

कृष्णलचरो भवसङ्ख्यावा-
धिकरणम् ।

सू० भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म
स्यात् ॥ ३ ॥

१ निर्वर्तितुमर्हतीति पा० ।

कृत्वा चित्तेयं यदा प्रकृतौ भक्ताः पुरुषप्रतीत्यर्थास्तदा कृष्णलाना-
मस्ति भक्ता ने? ति तत्र कृष्णलैर्भक्ष्यमाणैर्न प्रीतिर्भवति तेन प्राकृतास्ता-
वद्वक्ता लुप्तार्थत्वादकर्तव्याः । यत्तु वचनं 'चुञ्चूर्पाकारं भक्षयतीति तदाज्यस्य
भक्षणं विधत्ते तस्यादनीयत्वात् चुञ्चूर्पाकारस्यानुवादसम्भवाच्च कृष्णलानां,
तस्मान्न तेषां भक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः—पूर्ववाक्ये कृष्णलानां प्राधान्यादा-
ज्यस्य च तदङ्गत्वात्तेषामेव भक्षणवाक्येऽन्वयः, तेषां चानदनीयानामपि
प्रदानवद्वक्षणमपि वचनाद्विध्यतीति, तेषामेव चुञ्चूर्पाकरणविशिष्टं भक्षणं
विधीयते ॥

कृष्णलचरो एकधा ब्रह्मणे
चरतीत्यनेन सह परिहारवि-
धानाधिकरणम् ।

सू० एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभ-
क्षाणां प्रकृतौ विहितत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रैव श्रूयते “एकधा ब्रह्मण उपहरती”ति किमत्र सहत्वं सहत्वं
वा—विधीयते? उत सहत्व? मिति कश्चाच्च विशेषः? यदि सहत्वं विधीयते
ततश्चोदकप्राप्तानामिडाप्राशित्रचतुर्धाकरणशंयुवाककालभक्षाणां कालभे-
देन चतुर्हारे प्राप्ते “सकृदुरति नाधिक”मिति विधानादेक एवास्य भक्ष
उपहर्तव्यः, भक्षान्तराणि निवर्त्तन्, सहत्वविधौ पुनरनिवर्त्तता भक्ताः का-
लभेदेनोपहर्तव्याः प्राप्ताः सन्त एकस्मिन्काल उपह्रियन्ते, तत्र सकृत्वे सहत्वे
चैकधा—शब्दस्य लोके प्रयोगादनियमः यत एवायं साधारणः अत एव
चोदकप्राप्तभक्षान्तरावाधाय सहत्वमेव विधीयते, प्राशित्रमिडामिति
द्वितीयया क्रियां प्रति भक्षस्य प्राधान्यावगमाद् दृष्टार्थत्वाच्च तत्प्रति-
पत्त्यर्थाः प्राकृता भक्ताः कृष्णलेष्वपि चोदकेन प्राप्नुवन्तीति तेषां सहत्व-
विधानमुपयुज्यते ॥

कृष्णलचरो ब्रह्मणे सर्वभ-
क्षभोगार्पणाधिकरणम् ।

सू० सर्वत्वं च तेषामधिकारा-
त्स्यात् ॥ ५ ॥

तत्रैव “सर्वं ब्रह्मणे परिहरती”ति श्रुतं, तत्र संशयः किं ब्रह्मभा-
गस्य सर्वस्य परिहारो विधीयते यद्ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरती? ति यद्ब्रह्मणे

१ चुञ्चूर्पाकारं भक्षयतीति पा० ।

परिहरति तत्सर्वमिति वा? उत परिहरणीयस्य सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धो विधीयते यत्परिहरति तत्सर्वं ब्रह्मणे नाध्वर्यादिभ्य? इति पुरुषान्तरेभ्यो-भक्तोऽपनीयत इति, तत्र चोदक्रप्राप्पुरुषान्तरसम्बन्धो मा बाधीति ब्रह्म-भागस्य परिहर्तव्यस्य सर्वता सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धिनो वा परिहारोविधी-यत इति मन्यते, वचनं त्वेवमनर्थकं स्यात्, प्रकृतित एव हि कृत्स्नस्य ब्रह्म-भागस्य भक्षणाय परिहरणं प्राप्तमेव, कृत्स्नो हि भागस्तेन भक्षणीयः । अन्यथा ह्यभक्षितस्यांशस्य संस्कारहानिः स्यात्, तस्मात्प्राप्तत्वादब्रह्मभा-गस्य कृत्स्नता न विधातव्या, तेन यत्प्रकृतौ नानापुरुषेभ्यो भक्षार्थं हरति तत्सर्वं ब्रह्मणे परिहरति, नान्येभ्य इति प्राकृताभक्ताः पुरुषान्तरेभ्योऽप-नीयन्ते ॥

भक्तभागानां स्वस्वकाले ब्र-ह्मणा भक्षणाधिकरणम् ।

सू० पुरुषापनयात्कालत्वम् ॥ ६ ॥

सर्वे भक्ता ब्रह्मण उपहर्तव्याः ते चैकधा ब्रह्मण उपहरतीति सह-त्वविधानादेकस्मिन्नेव काल उपहर्तव्या इति स्थिते संशयः, किं युगप-दुपहृतानां युगपद्वक्षणम्? उत प्रकृतिवचनानाकालं भक्षणं? तत्र “भक्षार्थो ह्युपहारो ऽतोभक्तोऽपि युगपद्वेत् । सहाप्युपहृतौ शक्यं यथाकालं तु भक्ष-णम्” ॥ तस्माच्चोदकाबाधायसहोपहृतानामपि प्रकृतिवचनानाकालं भक्षणम्

“ब्रह्मभक्ते चतुर्धाकरणा-
दीनामभावाधिकरणम् ।

सू० एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ७ ॥

प्रकृतौ चतुर्धाकरणं विधाय “इदं ब्रह्मण इदं होतुरित्यादिव्या-देशो विहितः स किं कृष्णलेपु कर्तव्यो ने? इति चोदक्रप्राप्तेः कर्तव्यः, नैवं चतुर्धाकरणं तावच्चतुर्णां भक्षणार्थं प्रकृतौ, इह तु ब्रह्मणैव सर्वं भक्षयितव्यमिति लुप्तार्थत्वादकर्तव्यं, व्यादेशोऽपि चतुर्णां व्यवस्थार्थम् इह तु सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वेन निश्चितत्वादिदं ब्रह्मण इत्यपि निर्देशो न कर्तव्यः, नतरामिदं होतुरित्यादिहोत्रादिभ्योऽपनीतत्वात् ॥

ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दाना-
स्यानत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० ऋत्विग्दानं धर्ममाचार्यं स्याद्-
दातिसामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

१ एकार्थत्वाधिभागइति पा० ।

“ऋत्विग्भ्यो दत्तिनां दद्या”दित्यादि यदृत्विग्दानं तददृष्टार्थमान-
त्यर्थं वेति सन्देहे अदृष्टार्थमिति ब्रूमः—दानकर्त्तव्यताश्रुत्या दानेनान-
तिकर्त्तव्यतावाक्यात् तच्च दुर्बलं, तस्माद्दानमात्रं कर्त्तव्यम् । किं च द्वादश-
शतादिपरिमाणनियमो मन्त्रादीतिकर्त्तव्यता कर्मानुरूपद्रव्यता च दान-
स्यादृष्टार्थत्वे ऽवकल्पते नान्यथा, उच्यते कर्मकरेभ्यस्तदीयमानमपेक्षितान-
तिद्वारेण दृष्टप्रयोजनत्वाच्च शक्यते अदृष्टार्थं कल्पयितुं, परिमाणादिनि-
यमस्तु कामं भवत्वदृष्टार्थः न तु तावता दानस्याप्यदृष्टार्थता, तस्मात्स-
त्रेषु न कर्त्तव्यं दानम् ॥

ज्योतिष्टोमे भवस्य प्रति-
पत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० शेषभक्षाश्च तदन् ॥ ८ ॥

शेषभक्षा इडादिविषया दर्शपूर्णमासयोः सोमविषयाश्च सोमे समा-
म्नाताः किं परिक्रियार्थाः ? उत प्रतिपत्यर्थाः ? इति विचारः, तत्र भक्षणात्प्रीतिः
प्रीत्या चानतिः, प्रत्यक्षा तस्मात्तदर्थः, नैवं यागे कृतेऽवशिष्टं द्रव्यं प्रति-
पत्तिमपेक्षमाणं भक्षणेन प्रतिपाद्यते, तत्तु दृष्टमेव प्रयोजनम्, अनीशानश्च
यजमानो देवतायै सङ्कल्पितस्यातो न शक्नोत्यसौ तेन परिकृतुं, तस्मात्प्र-
तिपत्यर्था भक्षाः । स्थिते चास्मिन् भक्षाणां प्रतिपत्यर्थत्वे चतुर्धा करणे
भक्षणाश्रवणात्परिक्रियमाशङ्क्य भक्षार्थत्व^१व्यादेशस्य तृतीये साधिता, तस्मा-
त्सत्रेष्वप्यबाध्या भक्षाः ॥

सत्रे ऋत्विग्वरणाभावाधि-
करणम् ।

सू० वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सचे
न स्यात्त्वकर्मत्वात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे वरणमृत्विजामाम्नातम् अग्निर्होता स मे होतित्यादि,
तत्सत्रेषु कर्त्तव्यं नेति संशये चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यम् ऋत्विक्त्वायं चेदं
प्रकृतौ तच्च सत्रेऽपि यजमानेष्वबाधार्थं “ये यजमानास्त ऋत्विज” इति
वचनात्, अतो लुप्तार्थत्वात्कर्त्तव्यं वरणं, मैवम् आनत्यर्थं तत्प्रकृतौ, न कृतं
चात्र यजमानैर्वरणेनानमितव्यम्, अतोऽर्थलोपादकर्त्तव्यम्, ऋत्विक्त्वमपि

१ प्रकृते इति पा० ।

२ भक्षणाथताव्यादेशस्येति पा० ।

यागकर्तृत्वं, तच्च प्रकृतौ वरणविधानात्तद्वद्वारेणानतानामेव, तत्रेषु तु वरणस्यार्थलोपानिवृत्तवरणानामेव न त्रिगुणमृत्त्वित्वम् आध्वर्यादित्वं भविष्यति यदि तु कर्म करत्ववचनोऽयमृत्त्विकृशब्दस्ततो वरणेनापि यजमानेषु शक्यमाधातुं ते हि स्वार्थं कुर्वाणा न कर्मकरा भवन्ति तेन ऋत्विग्भिरेव सत्रं कर्तव्यमिति वरणनिवृत्तिः ॥

सत्रे परिक्रयाभावाधिकरणम् ।

सू० परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ११ ॥

दक्षिणादानं परिक्रयार्थं नादृष्टार्थमित्युक्तम्, इदानीं परिक्रय एव सत्रे किं कर्तव्यो ने? इति संशये पूर्वाधिकरणवत्पूर्वात्तरपक्षौ नात्र गौर्दीयत इत्यादिप्रतिषेधो नासत्यां दानप्राप्तौ घटते, तस्मादनिवृत्तं दानमिति विशेषाशङ्का विध्यन्तरशेषस्त्वयमनुवादे न प्राप्तिं सूचयति, तस्मादानमनार्थत्वाद्वरणवत्परिक्रयोऽपि निवर्तते ॥

उदवसानीयस्य सत्रानङ्गतया तत्र दानस्य परिक्रयाध्वर्याधिकरणम् ।

सू० उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्
तदङ्गत्वात्तत्र दानं धर्ममात्रं
स्यात् ॥ १२ ॥

सत्रादुदवसाय “ज्योतिष्टोमेन पृष्टशमनीयेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्नि”ति श्रूयते तत्र संशयः किं पृष्टशमनीयं सत्राङ्गं तत्र सत्रवद् यजमानैरेवात्विज्यं कर्तव्यमिति दक्षिणादानमदृष्टार्थम्? उत नाङ्गमृत्विग्भिः कर्तव्यं परिक्रयार्थं च दानं? मिति, तत्र फलवत्सत्रसमभिव्याहारात्तदुत्तरकालेऽपि श्रूयमाणः पृष्टशमनीयो वाजपेयस्येव बृहस्पतिसवः सत्रस्याङ्गम्, इतरथा हि सत्रसंयोगः काललक्षणार्थः स्यात् फलं च कल्प्येत, तस्मादङ्गं नैवम् । उदवसानं हि त्यागः, स च निःशेषसमाप्ताववकल्प्यते, न च निःशेषसमाप्तस्याङ्गं सम्भवति, वाजपेयेनेष्टेति तु प्रयोगसमाप्तिर्गम्यते, समाप्तेऽपि च यथोक्ते प्रयोगे सम्भवत्यङ्गान्तरं त्यक्तस्य तु पुनरङ्गं न सम्भवति, सम्भवे वा त्याग एव न स्यात्, तस्मादुदवसायेति त्यागस्य शाब्दत्वादनङ्गत्वं, न च लक्षणं श्रौतमेव सत्रावसानं निमित्तीकृत्य पृष्टशमनीयविधानात् ॥

उदवसानोपस्य ऋत्विजा-
मेकैकेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० तेषां तु वचनाद् द्वियज्ञवत्सह
प्रयोगः स्यात् ॥ १३ ॥

पृष्ठशमनीय एव संशयः किमुदवसायिभिः सह^१ प्रयोक्तव्यः ? उतैकै-
कश्येन यजेरन्निति, तत्राख्यातोपात्तस्य बहुत्वस्योपादेयकर्तृगामित्वेनवि-
वक्षितत्वात्संहृत्य कुर्युरिति स्थितं तावदपर्यवसितम्, अन्तरा चिन्तान्तरं
क्रियते ॥

उदवसानोपे सन्निभ्योऽन्ये-
षामृत्विक्त्वाधिकरणम् ।

सू० तत्रान्यान्तृत्विजो वृणीरन् ॥ १४ ॥

यदा संहृत्य कर्तव्यं तदा किं यजमानैरेव सर्वं कर्तव्यमुतर्त्विग्भि-
रिति विचारः, तत्रोदवसाने यजमानानामेव कर्तृत्वात् क्ताप्रत्ययेन च पृष्ठ-
शमनीयस्य तत्समानकर्तृकत्वात्तत्रापि यजमाना एव कर्तारो नान्य इति
प्राप्ते ब्रूमः—यजेरन्नित्यनेन यो व्यापारो विधीयते तस्यैवोदवसानस-
मानकर्तृकता त्वा प्रत्ययादवगम्यते नात्विज्यस्य, तत्तु पुरुषान्तरैः प्रकृतिव-
त्क्रियमाणं न केनचिद्विरुध्यते । किं च दत्तिणा—शब्दः परिक्रियार्थं वर्तते
न चात्र परिक्रियः संभवति, अतो दत्तिणाश्रुतिबलादन्ये भयेयुः, यद्येवम-
ङ्गत्वेऽपि दत्तिणाश्रुतेरेवाप्ये सिध्येयुः, ये यजमानास्ते ऋत्विज इति साध-
णं वचनं पृष्ठशमनीयवर्जं भविष्यति तत्राहत्य परिक्रियवचनात्, भवतु
नामैवं को दोषः, किमर्थं तस्याङ्गत्वनिराकरणम् ? उच्यते अङ्गत्वाभ्युपगमे-
नापि शक्यत एव परिक्रियार्थता वक्तुं तथाऽपि तत्त्वत उत्तरं विवक्षितत्वाऽङ्ग-
त्वमेव नास्तीत्युक्तम्, अपि चाङ्गत्वे सति संहृत्य प्रयोगः स्यात् प्रधानवत्.
एकैकशस्तु प्रयोगं वक्तुकामोऽङ्गत्वं निराकृतवान् तस्मादन्ये वरीतव्याः,
स्थितादुत्तरं नैतदस्ति संहृत्यप्रयोग इति यदि बहुत्वं विधीयेत तत एव
स्यात् उदवसायेति तु त्वा—प्रत्ययादुदवसानसमानकर्तृकत्वावगमादुदव-
साने च बहूनां कर्तृत्वात्प्राप्तमेव बहुत्वं न विधीयते, न चाविहितमङ्गं
भवति, उदवसाने च गम्यमानमपि बहुत्वं निमित्तवदुद्देश्यगतत्वादवि-
क्षितं, यागे चानुवादत्वादनङ्गम् ॥ किं च उदवसाने निरपेक्षाः कर्तारस्तद्विदि

१ संहृत्यप्रयोक्तव्य इति पा० ।

५८६

शास्त्रदीपिकायाम्

यागोऽपि निरपेक्षस्ततः समानकर्तृकत्वं सम्भवेन्नान्यथा, तस्मादेकैकश्येन प्रयुज्जीरन् ॥

कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थ-
ताधिकरणम् ।

सू० कामेष्टौ च दान-शब्दात् ॥ १५ ॥

सारस्वते सत्रे श्रूयते “प्रातं प्रस्तरणं प्राप्याग्नये कामायाष्टाक-
पालं निर्वपन्ति तस्यामश्वानं च पुरुषानं च धेनुकं दद्यात्” इति किमिदं दान-
मदृष्टार्थं ? मुत परिक्रियार्थं ? इति तदर्थं चिन्त्यते किमेतस्यामृत्विजः सन्ति ?
उत यजमानैरेवेयमिष्टिः कर्तव्ये ? इति तत्र द्वादशाहे ये यजमानास्त अमृत्विज
इति यजमानानामामृत्विज्यमिहातिदेशेन प्राप्यमाणं प्राकृतेष्वेवाङ्गेषु प्राप्यते
नापूर्वाङ्गेषु यथावत्प्रस्तरणवर्हिषा बर्हिर्धर्माः तेनापूर्वाङ्गे कामेष्टौ असति
यजमानामृत्विज्ये चादकप्राप्तैरमृत्विग्भिर्भवितव्यं सत्सु च तेषु दानमसत्यपि
दक्षिणाशब्दे दृष्टार्थत्वात्परिक्रियार्थमेवेति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतौ बर्हिर्धर्माः
प्रदिष्टानां पदार्थानामङ्गत्वाद्युक्तं यदपूर्वेषु न भवन्ति, यजमानास्तु
कर्तारः प्रयोगाङ्गत्वाद्विकृतावपि प्रयोगद्वारेण प्राप्नुवन्ति तस्मिँश्च प्रयोगे
यदपूर्वमप्यङ्गं निपतति तत्रैव प्रसङ्गसिद्धत्वाच्च कर्तृन्तरमाकाङ्क्षति, तस्माद-
दृष्टार्थमेवेतद्दानम् ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्वेष्ट्याय दा-
नस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ।

सू० द्वेष्ट्ये वा चादनादक्षिणापनयः
स्यात् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “यदि पत्नीः संयाजयन्कपालमभिजहु-
याद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनी गौर्दक्षिणा तां स द्वेष्ट्याय
दद्यात्” इति किमिदं दानं परिक्रियार्थं ? मुतादृष्टार्थं ? इति दक्षिणाशब्दा-
त्परिक्रियार्थमिति, यद्यपि च दर्शपूर्णमासयोरेव दैमित्तिकमङ्गं वैश्वानरोऽष्टिस्त-
न्त्रमध्य एव क्रियते तथाऽपि वचनाद्विज्ञानान्तरं नानुपपन्नम् उच्यते द्वेष्ट्याय
तद्दानं न चत्विग् द्वेष्ट्यः सम्भवति “अमृत्विगाचार्यो नातिचरितव्या” इति
स्मरणात् तस्मादमृत्विजे दानमिदमदृष्टार्थं दक्षिणाशब्दश्च दानमात्रे
ऽगत्या वर्तते ॥

१ तन्मध्य इति पा० ।

जीवतामस्थियज्ञाधिकर-
णम् ।

सू० अस्थियज्ञो ऽविप्रतिषेधादितरेषां
स्याद्विप्रतिषेधादस्थ्याम् ॥ १७ ॥

इदं श्रूयते “यदि सत्राय सन्दीप्तितानां प्रमीयेत तं दग्ध्वा कृष्णा-
जिने ऽस्यीन्युपनह्य योऽस्य नेदिष्ठः स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन
सह यजेरन् ततः सम्बत्सरे ऽस्यीनि याजयेयुः” रिति योऽयं सम्बत्सरे ऽस्थि-
यागः स विचार्यते किमस्थि-शब्देन शरीरशरीरिणोरभेदोपचारेण मृतं लक्ष-
यित्वा तस्यायं याग उच्यते तदधिकारि च यागे सत्रिणामितरेषामृत्विक्स्या-
नीयानां कर्तृत्वमात्रम् ? उतास्थि-शब्देन जीवत एव सत्रिणोऽस्यिसहाया-
ल्लक्षयित्वा तेषामेव यागविधिः ? रिति तत्रास्थि-शब्दस्य तच्छरीरे पुंसि प्रवृ-
त्तेरितरेषां च ग्यन्तपरस्मैपदनिर्देशात्परार्थं कर्मणि याजयितृत्वावगमा-
न्मृताधिकारमिदं कर्म सत्रमध्यमरणनिमित्तं तस्यैव फलदमिति प्राप्ते
ब्रूमः—न कथंचिदपि मृतस्य साक्षाद्वा संविधानाद्वा कर्तृत्वं सम्भवति
न चाकर्तुरधिकारः तस्माज्जीवतामेवायं यागः, याजयतिश्च ये तेषां
याजयितारस्तदभिप्रायेण भविष्यति ॥

अस्थियज्ञे अस्थ्याज्जघाद्य-
नुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० यदि तु वचनात् तेषां जपसंस्का-
रमर्थलुप्तं सेष्टितदर्थत्वात् ॥ १८ ॥

जीवदधिकारपक्षे चोदकप्राप्तं न किञ्चिद्वाधितव्यं, मृताधिकारे
तु भवति केषांचिद्वाधः तदिह कृत्वा चिन्तया किं बाध्यं किं नेति
चिन्त्यते, ये यजमानजघावपनादयश्च संस्कारा दीक्षणीयेष्टिश्च ते कि-
मस्थ्यधिकारपक्षे कर्त्तव्या नेति चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्याः मैवं, दीक्षार्था-
हीष्टिर्यमनियमसङ्कल्पश्च दीक्षा, न च सा मृतस्य सम्भवति, तस्मान्नु-
प्तार्था, वपनं तु दूरापास्तं केशश्मश्रुणोरभावात् जपश्चाशक्यत्वात्
कर्त्तव्यं तु क्लियते गुणभूतत्वात् । अथ यत्र यजमानो गुणभूतः यथा शुक्लं
यजमानोऽन्वारभत इत्यादौ तत्कर्त्तव्यं नेति अचेतनानामस्यां स्वात-
न्यलक्षणकर्तृत्वासम्भवादकर्त्तव्यं, न चैतन्यापेक्षं कर्तृत्वं काष्ठादीनामपि

ज्वलनादौ कर्तृत्वसम्भवात् यस्यैवान्यानपेतयाऽऽख्यातोपात्तव्यापारसमवा-
यसम्भवः स एव कर्ता, तस्माच्छुक्रान्वारम्भणादिकर्मास्थिभिः कर्तव्यम् ॥

अस्थियज्ञे अस्याङ्गाम्यक- सू० कामानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञा-
र्माद्याननुष्ठानाधिकरणम् । नाद्यथेतरस्यानुच्यमानानि ॥ १९ ॥

गुणकामानां विवृणोत प्रवृत्तिं कृत्वा चिन्त्यते यदि कामयेत
वर्षुकः पर्जन्यः स्याच्चैः सदोऽभिनुयादित्यादयो गुणकामामृताधिकार-
पक्षे प्रवर्तन्ते नेति चोदकप्राप्तेः प्रवर्तन्ते नैव, कुतः कामाज्ञानात्, न हीदं
ज्ञायते किं मृतस्येष्टं न वेति तस्मादप्रवृत्तिर्गुणकामानाम् ॥

अस्थियज्ञे अस्यां सूक्तवा- सू० ईर्क्षार्थाश्चाभावात्सूक्तवाकवत् ॥
कगताशसनानुष्ठानाधिकर- २० ॥
णम् ।

“सूक्तवाकगतान्यायुराशास्त” इत्यादीनि फलपदानि प्रवर्तन्ते नेति
संशये सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गतया नित्यवत्प्रवृत्तेस्त्रिविधनानामायुरादि-
पदानामपि प्रवृत्तिः, नैवं फलनिर्द्वैशा ह्येते मान्त्रवर्णिकफलकल्पनात्, न च
मृतस्य फलाशंसनङ्गम्यत इत्युक्तम्, अतो लुप्तार्थत्वादेषां निवृत्तिः ॥

अस्थियज्ञे होतृकामाभा- सू० स्युर्वा होतृकामाः ॥ २१ ॥
वाधिकरणम् ।

प्रकृतौ सन्ति होतृकामाः यं कामयेत पापीयान् स्यादिति नीचै-
स्तरान्तस्य याज्यया वषट् कुर्यात् यं कथयेत वसीयान् स्यादिति उच्चै-
स्तरान्तस्य याज्यया वषट् कुर्यादित्यादयः, ते मृताधिकारेऽपि कर्मणि
होतुः कामनासम्भवात् निवर्तेरन्, निवृत्तिर्वा यजमानफलमेव हि अत्रापि
निर्द्वैश्यते, न चानिर्दिष्टं फलं भवति, न च मृतस्येच्छा विज्ञायते तस्मा-
देवमादीनामपि निवृत्तिः ॥

यजमानस्य दिष्टगतावपि स- सू० सर्वस्वारस्यदिष्टगतौ समा-
र्वस्वारस्यसमापनाधिकरणम् । पनं न विद्यते कर्मणो जीव-
संयोगात् ॥ २२ ॥

सर्वस्वारो नामैकाहः स्वर्गकामस्य विहितः, तत्रार्भवस्तोत्रकाले

“ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ”मिति प्रैषमृत्विग्भ्यः प्रदाय यजमानो म्रियते तस्मिन्मृते शेषं कर्म समापनीयं नेति संशये, न समाप्यं मृतस्य कर्तृत्वासम्भवात्, यजमानस्य तावन्न समाप्तिः कर्तव्या, यच्च यजमानस्य कार्यं तद् ऋत्विजः कुर्वन्ति नान्यतस्मादृत्विजोऽपि न समापयेयुः, उच्यते ।—यद्यसम्भवि कर्तव्यं तत एवं भवेद्विदं जीवन्नेव तु स प्रैषाच्छ्रुते कर्तृत्वमृच्छति” वरणभरणादिसमाचरणमेव जीवदवस्थायामपि यजमानस्य कर्तृत्वं, तच्च मरणोत्तरकालभावित्वपि कर्मशेषे जीवदवस्थायामिव संविधानेन सम्भवति, प्रत्यक्षमेव च समापयतेति प्रैषेण समाप्तिश्चाद्यमाना न शक्यते ऽपह्नेतुं, न हि ब्राह्मणभागगताद्विधेः प्रैषस्य कश्चिद्विशेषः, न हि प्रैषे प्रैषकपुरुषस्य स्वातन्त्र्यं येन पौरुषेयत्वाद्वापः स्यात्, प्रयोक्तृत्वमात्रं तु ब्राह्मणगतेष्विव विधिषु प्रैषेष्वपि पुरुषाणाम्, अतः प्रत्यक्षमेव विहितं समापनं स्वर्गं एव वा अत्र मरणेनार्थिनः फलं न मरणं, मरणकाम इत्यङ्गीकृतमरण इत्यर्थः, तेन यो ह्येवं ज्ञात्वा स्वर्गं प्राप्नुवतीति कामयते तस्यायं क्रतुः, तथा च हरिभिरुक्तं “प्रधानस्य मरणेनार्थिन इज्यां प्रवर्तयन्ती”ति तेन संजातेऽपि मरणे स्वर्गार्थमेव समापनीयम् ॥

यजमानस्य दिष्टगते सर्व-
स्वारस्यशुक्लस्यशांदिषोऽग्नाङ्गा-
द्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ २३ ॥

अथ मृते यजमाने कर्मशेषे क्रियमाणे किं बाध्यं? किं वा ने?ति प्रश्नेनैवापक्रमः, अत्रोत्तरम् अस्थियज्ञे ऽस्यामधिकारपक्षे यथोक्तं तथेहापि द्रष्टव्यम् ॥

सर्वस्वारे यजमानस्य दिष्ट-
गतावपि आयुराशंसनाधिक-
रणम् ।

सू० जीवत्यवचनमायुराशिषस्तदर्थ-
त्वात् ॥ २४ ॥

सर्वस्वार एव मरणात्प्राग्जीवदवस्थायामायुराशास्त इत्यायुराशीर्वक्तव्या ने?ति संशयः तत्र मरणाभ्युपगमेन प्रकृतस्य नाशसितव्यमायुः प्रागपि त्वाभ्रवकालान्मरणं संभवति, तथा सति क्रतौर्वैगुण्याद्भावदाभ्रवकालमाशसितव्यमायुः, तस्मादायुराशीर्वक्तव्या ॥

१ जीवन्नेव तु इति पा०

द्वादशाहे ऋतुयाज्याद्यनु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ २५ ॥

यत्प्रकृतावानत्यर्थमृत्विभरणं दक्षिणादानं च न तत्सन्ने स्यादि-
त्युक्तं, यत्त्वदृष्टार्थमृतुयाज्यावरणम् आत्रेयाय हिरण्यदानं च तत्सन्नेऽपि
कर्त्तव्यमिति प्रत्युदाहरणमात्रमेतत् ॥

पवमानेष्टो निर्वापानुष्ठा-
नाधिकरणम् ।

सू० गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरग्निनहोत्रहवण्याहवोपि निर्वापतीति श्रुतो निर्वापः
पवमानेष्टिषु चोदकेन प्राप्तः कर्त्तव्यो नेति संशये न कर्त्तव्यः कस्मात्
अग्निहोत्रहवण्यभावात्, ययाऽग्निहोत्रं हुतं सा ह्यग्निहोत्रहवणी, न च
पवमानेष्टिवेलायामग्निहोत्रं हुतं सम्भवति, विना वाऽग्निहोत्रहवण्यानि-
र्वापोविगुणत्वादकर्त्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—अतिदेशेन हि कार्यमुखेन पदा-
र्थेषु प्राप्यमाणेषु हविःसंस्कारार्थतया निर्वापः प्राप्यते तदङ्गभूताग्निहोत्र-
हवण्यसम्भवाच्च प्राप्यते, न चाप्राप्ताया गुणत्वम्, अतस्तदभावेऽप्यगुण-
त्वात्कर्त्तव्य एव निर्वापः ॥

वाजपेये मुष्टिलोपाधिक-
रणम् ।

सू० मुष्टिलोपात्सङ्ख्यालोपस्तङ्गुण-
त्वात्स्यात् ॥ २७ ॥

वाजपेये श्रूयते “वार्हस्पत्यो नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरे चरुर्भव-
ती”ति अस्ति तु प्रकृतौ “चतुरो मुष्टीनिर्वापती”ति चतुःसङ्ख्या मुष्टिद्रव्यञ्च
तदुभयमिह चोदकेन प्राप्तं, न च चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपरिमाण-
श्चरुः सम्पादयितुं शक्यते, अतोऽवश्यं बाधितव्ये सति किमुभयं
बाधितव्यं शरावद्रव्येण मुष्टिद्रव्यं सप्तदशसंख्या या च चतुःसङ्ख्या किं
वान्यतरत् तत्रापि किमनियमः? अथ वा मुष्ट्यनुपहः? सङ्ख्यालोपः? विपरीतं
वेति, तत्राविशेषादुभयोर्बाधः, तत्रापि समानकार्यत्वात् द्रव्यं द्रव्येण
सङ्ख्याः सङ्ख्ययेत्येकः पक्षः, सप्तदशसङ्ख्याशरावपरिमाणं च यागद्रव्याङ्गं
चतुःसङ्ख्या मुष्टिश्च निर्वापाङ्गम्, अतो न तावत्सात्तादेकविषयत्वं येना-
भयमुभयेन बाध्येत चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावश्चरुर्न सम्पादयितुं शक्यत
इत्यर्थाद्बाधः, तत्रैकबाधेनोपपत्तौ नोभयबाधनं युक्तं, तस्मादन्यतरबाधः

तत्राविशेषादनियम इति द्वितीयः, सङ्ख्याया द्रव्याङ्गत्वात्प्रधानस्य मुष्टि-
द्रव्यस्यानुग्रहः सङ्ख्यायास्तु बाध इति तृतीयः, न सङ्ख्याया मुष्ट्यङ्गत्वं
वाक्यलक्षणसमानाधिकरणद्रव्यसम्बन्धबाधेन द्वितीयाश्रुत्या निर्वापाङ्ग-
त्वावगमादुभयोरपि क्रियाङ्गत्वावगमात्तुल्यत्वं तत्र मुख्यत्वात्सङ्ख्यानु-
ग्रहे न घन्यत्वाच्च मुष्टिलोप इति सिद्धान्तः ॥

धेनुमालभेतेत्यादिश्रुती धे-
न्वादिशब्दानां गवान्विता-
धिकरणम् ।

सू० औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः
स्यादकार्यत्वात् ॥ २८ ॥

‘आवापृथिव्यां धेनुमालभेत वायव्यं वत्समैन्द्रमृषभ’ इति गोद्र-
व्यासाधारणगुणवचनेषु धेन्वादिशब्देषु श्रुतेषु किं चोदकप्राप्तमजद्रव्यं प्रव-
र्त्तते ने? इति संशयः, तत्र यद्यपि गोरसाधारणं गुणमेते वदन्ति तथाऽपि
न गोर्वाचकाः तेनात्र गोर्नापदेशेन नातिदेशेन प्राप्तिः, अजस्त्वितिदेशेन
प्राप्यते तत्रैव धेन्वादिशब्दा लक्षणया वर्तन्ते, यथाजमृषभमित्यादिष्विति
प्राप्ते ब्रूमः—नानुमानिकचोदकानुरोधेन श्रुतानां शब्दानां लक्षणावृत्तिर्या-
य्या, तेन यद्यपि गोद्रव्यं न शाब्दं तथाऽपि श्रुतगुणविशेषसम्पादनाय गौरि-
वालब्धव्यः, चोदकप्राप्तं त्वजद्रव्यं प्रत्यक्षश्रुतगुणविशेषविरोधाच्च प्राप्यते ॥

वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यनेन
अजस्यैवालम्भनाधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः
स्यात्तदापत्तेः ॥ २९ ॥

यस्तु साधारणगुणवचनः श्वेतादिशब्दः “वायव्यं श्वेतमालभेत” इति
स चोदकप्राप्ते ऽप्यजे सम्भवतीति न तत्राजस्य बाधनमिति प्रत्युदाहर-
णमेतत् ॥

सादृशके चित्रायाञ्च खले
वाल्यास्तगडुलस्य च यथाक्रम-
खादिरत्वं ब्रूहत्वानियमाधि-
करणम् ।

सू० विप्रतिषेधे तद्वचनात्प्रकृतेर्गुण-
लोपः स्यात्तेन च कर्मसंयोगात् ॥
३० ॥

सादृशके श्रूयते “खले वाली यूषो भवती” इति तत्र संशयः किं
चोदकप्राप्तं खादिरादिकं यूषं छेदनादिभिः कृत्वा सखले वाली कर्तव्यः

यूपः खले वाली भवतीति वचनव्यक्तिः ? उत यैवोत्तरवेदिभूते खले पूर्वा-
वस्थिता खादिर्यखादिरी वा खले वाली तस्यामेव पशुनियोजनं कर्तव्यं या
खले वाली स यूपो भवति यूपकार्यकरी भवतीति वचनव्यक्तिरिति, तथा
चित्रायामिष्टौ श्रूयते दधिमधुधृतं धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजा-
पत्यमिति, तत्रापि चोदकप्राप्ता ब्रीहयोऽवघातादिभिस्तण्डुलीकर्तव्या ?
उत व्रैहा अब्रैहा वा लोकसिद्धास्तण्डुला गृहीतव्या ? इति, तत्र चोदका-
नुग्रहाय यूपस्य खले वालीत्वं ब्रीहीणां च तण्डुलत्वं यथासिद्धोपादाने
हि चोदकप्राप्ताः खदिरादयो ब्रीहयस्तत्संस्काराश्च क्खेदनावघातादयो
बाध्येरन् । किं च खले वाली यूपकार्यं भवतीति विधौ यूप-शब्दस्या यूपे
तत्कार्यकरं यजमानशब्दस्येव प्रस्तरे गौणी वृत्तिः स्यात्, यूपस्य तु खले
वालीत्वविधौ न गौणत्वं, तस्मात्खदिरादयः खले वाली कर्तव्याः, ब्रीह-
यश्च तण्डुलीकर्तव्या इति प्राप्ते ब्रूमः—यूपस्य खले वालीत्वमदृष्टार्थं विधी-
यते । खले वाल्यास्तु यूपत्वं दृष्टार्थं पश्वन^१पक्रमणात्, तस्माद्यथासिद्धैव
खादिर्यखादिरी वा खले वाली यूपकार्यं कुर्यात्, तण्डुलाश्च यथासिद्धा
एवोपादेयाः, प्रकृतौ हि श्रपणस्य विधानात्प्रकृतिद्रव्यमुपादाय स्वयमेव
हविः कर्तव्यं विकृतावपि यत्र श्रपणं चर्वादौ तत्रापि प्रकृतिद्रव्यं गृहीत्वा
स्वयमेव हविः कर्तव्यं तण्डुलेषु श्रपणस्यार्थाभावाच्चिदृशै न श्रपण-
कर्तव्यताबलेन प्रकृतिद्रव्यप्राप्तिः, प्राप्ते च प्रकृतिद्रव्योपादाने ब्रीहियव-
नियमः, तस्माल्लोकप्रसिद्धा एव तण्डुला व्रैहा अब्रैहा वा गृहीतव्याः ॥

खले वाल्याः तद्वर्णाद्यननु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३१ ॥

यथासिद्धे खले वाल्युपादानात्वादिरादिकाष्टं बाध्यमिति स्थितम्
अथ क्खेदनतत्तणादयः संस्काराः कर्तव्या ने ? ति सन्देहे चोदकानुग्रहा-
च्छक्यत्वाच्च कर्तव्याः प्रयोजनाभावात् न कर्तव्याः, हिना हि खले
वालीशलत्तुणीभूता निखातोच्छ्रिता तस्याः क्खेदनं तत्तणं निखननमुच्छ-
रणं च लुप्तार्थमकर्तव्यम् ॥

खले वाल्यां पर्यूहणादिसं-
स्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अर्थाभावे संस्कारार्थत्वं स्यात् ॥

३२ ॥

अथ यत्पर्यूहणपरिवृंहणपरिषेचनादि खले वाल्यां सम्भवत्प्रयोजनं
यच्चादृष्टार्थम् अञ्जनप्रोक्षणादि तत्खले वाल्यां भवति नेति संशये न
भवतीति ब्रूमः—कुतः उपार्थत्वात्तेषाम् इह चायूपे खले वाल्यां यूपकार्यक-
रणानुष्ठानार्थं पर्यूहणादि न कर्त्तव्यम् उच्यते—न यूपो नामैकः कश्चिदर्थो-
स्ति यदर्थः संस्कारः किन्तु द्वेदनप्रोक्षणाद्विजन्त्यदृष्टादृष्टरूपाः संस्काराः
काष्ठे वर्तमाना यूपशब्दाभिधेया नियोजनस्याङ्गभूताः तत्र केषाञ्चिन्नु-
पार्थानां लोपेऽप्यन्येषामनुष्ठानार्थानां निवृत्तौ नास्ति प्रमाणं, तस्मात्पर्यूह-
णाञ्जनादयः कर्त्तव्याः ॥

महापितृयज्ञे धानासु अ-
वघातानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अर्थेन च विपर्ययात् तादर्थ्यात्त-
त्त्वमेव स्यात् ॥ ३३ ॥

महापितृयज्ञे श्रूयते “सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपति
पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानां पितृभ्योऽग्निष्वत्तेभ्योऽभिवासायै दुग्धे मन्य-
मिति तत्र धानासु हन्तिः कर्त्तव्या नेति संशये विघातादकर्त्तव्यः, क्रियमाणे
हि हन्तौ धानात्वं विहन्येत सक्तवो भवेयुः तस्मादकर्त्तव्याऽवघातः, सत्यं,
अपणोत्तरकालं क्रियमाणे विघातः स्यात्, पूर्वं तु हन्तिं कृत्वा पश्चात्पाकः-
क्रियते क्रममात्रं बाधित्वा तथा न विहन्यते, न हि क्रमबाधे पदार्थाऽपि
बाधितव्यः, तदुक्तं “गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति” तस्मात्कर्त्तव्या
ऽवघात इत्येवं भाष्यकारेणाधिकरणं व्याख्यातं, तदिदमनुपपन्नं प्रकृतावपि
पूर्वमवघातः ततः पाकः तेन नास्ति क्रमविपर्ययः, पुनरुक्तं च गुणलोपे च
मुख्यस्येत्यनेन न्यायेन । ये त्वाहुः न क्रमो नाम कश्चिद्वृणः पदार्थव्यतिरि-
क्तोऽस्ति यस्य पृथग्बाधं व्यवस्थापयामः, पदार्था एव हि वितताः प्रती-
यन्ते तेन केवलस्य क्रमस्य बाधासम्भवात्तद्बाधे पदार्थाऽपि बाधित
इत्यवघातो न कर्त्तव्य इत्येतच्चिराकरणार्थमिदमधिकरणम् । यत्तु विपर्ययात्

१ अभिवास्यायै दुग्धे मन्यमिति पाठस्तु समीचीनः ।

२ क्रियन्ते इति पा० ।

नास्तीति तत्राप्याहुः धानासु श्रपणं कृत्वाऽवघातः प्रकृतौ च विपरीतमि-
त्यस्ति विपर्यास इति यदि विपर्यासः कथं तर्ह्यवघातानुष्ठानं, न हि
क्रमस्य पृथग्बाधः सम्भवति सत्यं, न त्वत्र परमार्थतः क्रमबाधः प्रकृतौ
हि श्रुतेष्वेव व्रीहिष्ववघातः कृतः, तत्रापि श्रुतास्वेव धानास्ववघात इति
नास्ति क्रमविपर्यासः प्रकृताववघात्परं श्रपणम् इह तु विपरीतमित्येतावता
विपर्यासवाचो युक्तिः । ननु धानावस्थायां हन्तिः क्रियमाणो विघातं कुर्यात्
यथा न विघातो भवति तथा कुर्महे सकृदेवानभ्यस्तमवहननं क्रियते, न
च भविष्यति विघात इति तदयुक्तं, संभवति हि पृथक्क्रमस्य बाधः, त
एव हि पदार्था अन्येनान्येन च क्रमेणानुष्ठानं शक्यते तेन क्रमस्य प्राक्-
तस्याभावेऽपि पदार्था न निवर्तन्ते । यत्तु श्रपणं कृत्वाऽवघात इति तत्पूवं
हन्तिं कृत्वा पश्चात्पाकः कार्य इति भाष्यविरुद्धं यद्यपि श्रपणोत्तरका-
लेऽप्यवघाते विपर्यासो नास्ति श्रुते द्रव्येऽवघातकरणादिति तदप्यसारं,
प्रकृतौ हि द्वे द्रव्यश्रवणे पुरोडाशश्रवणं व्रीहिश्रवणं च, तत्र धाना देव-
तासम्बन्धात्पुरोडाशकार्यं वर्तन्ते न व्रीहिकार्यं, प्रकृतौ च व्रीहिविषयोऽ-
वघातो न पुरोडाशविषयः, तेन धानास्वपि चोदकप्राप्तेषु व्रीहिष्वेवाव-
घातो न धानावस्थायां तत्र तु क्रियमाणे हन्तौ क्रमविपर्यासः स्यादेव
धानासु वाऽवघातकरणे धानात्वं विहन्येत । यत्तु सकृदेवावहनियाम
इति तथा सत्यप्राकृतकार्यमदृष्टार्यमवहननं स्यात्, प्रकृतिवत्तु तुषविमो-
कार्योऽवघातः क्रियमाणो धानात्वं विहन्यात्, तस्मान्नैवमधिकरणं युक्त-
मिति यथावार्तिकं व्याख्यास्यामः, न धाना उदाहरणं तत्रैव मन्ये उदा-
हरणं, तत्र पेयणं श्रपणोत्तरकालमर्थोद्भवति तत्प्राकृतं ? मुताप्राकृतं ? मिति
संशयः, प्रकृतौ पाकात्पूवं पेयणं पाकार्यं भवति न ह्यसति पेयणे पुरोडाश-
निवर्तकः पाकः कर्तुं शक्यते, तेन पाकार्यं पेयणं मन्ये तु विनैव पेयणे
न भर्जनरूपः पाकस्तण्डुलावस्थायामेव कृत इति लुप्तार्थं प्राकृतं पेयणं
निवृत्तं भर्जितेषु तण्डुलेषु सक्तुभावापादनाय लौकिकं पेयणमधर्मकं कर्त-

व्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—न प्रकृतौ पाकायै पेपणं द्वितीयाश्रुत्या पेपणं
अपणं चोभयमपि हविरर्थम्, अर्थात् तयोः पूर्वं पेपणम् इह त्वर्यादेव पश्चा-
त्क्रियत इति क्रममात्रमन्यत्, न च तदन्यत्वे पदार्थान्यत्वं तस्मात्प्राकृत-
मेव पेपणमिति कर्त्तव्याः पेपणधर्माः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पादः ।

पशवादी सामिधेन्यादि-
प्राकृतेतिकर्तव्यतानुष्ठानाधि-
करणम् ।

सू० विकृतौ शब्दवच्चात्प्रधानस्य गु-
णानामधिकोत्पत्तिः सन्निधा-
नान् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते “एकादश प्रयाजान् यजती”ति तथा
चातुर्मास्येषु नव प्रयाजान् यजति नवानुयाजानि”ति तथा वायव्ये पशौ
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताय इत्याद्यारमाद्यारयतीति एवमन्यत्रापि यत्र
प्राकृतमङ्गमप्राकृतगुणयुक्तं श्रूयते तदुदाहृत्य विचार्यते किं तत्र चोदकेन
प्राकृतीतिकर्त्तव्यता प्रायते न वे? ति तदर्थमिदं विचार्यते किमेतैर्गुण-
विशिष्टप्रयाजादिविधिः? उत प्रयाजाद्यनुवादेन गुणमात्रविधि? रिति
तत्रातिदेशेन पदार्थानां न स्वरूपतः पर्युपस्थापनमस्ति प्रकारमात्रा-
तिदेशात्, अतो नातिदेशप्राप्तीकरणेन गुणविधिः सम्भवति तस्मा-
त्सङ्ख्यादिविशिष्टाः प्रयाजादय एवात्र विधीयन्ते, एवं च धात्वर्थ-
विधानाच्छ्रुत्यनुयहो भवति, ते च प्रयाजादयः प्रकृतौ कृतोपकारा विकृतौ
श्रूयमाणा गृहमेधीयाज्यभागवदतिदेशं निरुन्धन्ति तस्मान्न प्राकृतीति-
कर्त्तव्यताऽतिदिश्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकारद्वारतः प्राप्ते रतिदेशेन कर्मणां
तान्यनूदा गुणः शक्यो विधातुमिति तद्विधिः ॥ न च सत्यां गतौ न्याय्यं
विशिष्टविधौ रत्वम् । वाक्यार्थविधिदोषश्च समानः पत्रयोर्द्वयोः ॥ यो ऽपि
हि श्रुत्यर्थविधिलिप्सया धात्वर्थं विधित्सति तेनापि गुणवादस्याप्रमा-
दपाठादवश्यं वाक्यार्थविधिरङ्गीकर्त्तव्यः, तथा सति तत्र संक्रान्ते विधौ

धात्वर्थानुवादेनानेकविधपरिजिहीर्षया प्रकार^१द्वारा प्राप्तिमालोच्य तदनुवादेन विधिगुणमात्रं विधत्ते, तस्मादेवंजातीयकेषु ग्रहमेधीयन्यायाभावादस्यतिदेशः ॥

वायव्यपशौ हिरण्यगर्भः
इत्यादिमन्त्रस्योत्तरस्मिन्वाधारे
गुणत्वाधिकरणम् ।

सू० हिरण्यगर्भे पूर्वस्य मन्त्रलि-
ङ्गात् ॥ २ ॥

वायव्ये पशौ श्रूयते “हिरण्यगर्भस्समवर्तताय” इत्याधारमाधारयतीति तत्प्राकृताधारानुवादेन मन्त्रविधिरिति स्थितं, प्रकृतौ च द्वावाधारौ पूर्वः प्राजापत्या ऽमन्त्रकश्च, उत्तरस्त्वैन्द्रः समन्त्रकः, तदिह किं पूर्वस्याधारस्य मन्त्रविधिः? उतोत्तरस्ये? तिसंशये मन्त्रस्य प्रजापतिलिङ्गत्वात् “प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाये” इति च वाक्यशेषात्पूर्वस्येति प्राप्ते ब्रूमः पूर्वस्मिन्मन्त्राभावाच्च मन्त्रकार्यमस्ति तत्र मन्त्रविधौ मन्त्रकार्यमप्राकृतं कल्प्यं स्यात्, उत्तरत्र तु प्रकृतावेव मन्त्रविधानादस्ति मन्त्रनियमजन्यमदृष्टं तत्र मन्त्रविधानं सुकरं मन्त्रलिङ्गं त्वेन्द्रे ऽप्यविशिष्टमिति दर्शितं भाष्ये वाक्यशेषोऽपि प्रजानां पतिः प्रजापतिरित्येवमिन्द्र एवोपपन्नः, यो^२ हि खलु वाव प्रजापतिः स एवेन्द्र इति चैकत्वादुपपत्तिः। वाक्यशेषस्य पूर्वाधारस्य चाहत्यैवामन्त्रत्वं दृश्यते, न स्वाहाकारो न मन्त्रं चाहति तस्मादुत्तरस्य मन्त्रः ॥

चातुर्मास्येषु सोमेष्वामा-
दननियोजनयोः प्राकृतगुण-
विधित्वाधिकरणम् ।

सू० संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य वि-
धायकत्वात् ॥ ३ ॥

उत्करे वाजिनमासादयति परिधौ पशुं नियुज्जीते”त्यत्र संशयः किमप्राकृतमासादनान्तरं नियोजनान्तरं वा दृष्टार्थकमुत्करपरिधिविधिविशिष्टं विधीयते? उत प्राकृतयोरेवासत्तिभावानपक्रमणरूपदृष्टप्रयोजनयोस्तत्करपरिधिविधि? इति तत्र तीक्ष्णायत्वात्तुङ्गत्वाच्चेत्करस्य परिधेश्चा-

१ प्रकारद्वारप्राप्तिमालोच्येति पा० ।

२ योऽपि खलु वाव इति पा० ।

३ उत्करे वाजिनमासादयन्ति इति पा० ।

णीयस्त्वान्न दृष्टकार्यमासादनं, नियोजनं च शक्यं कर्तुम् अतो ऽप्राकृतकार्यमन्यद्विधीयते, एवं च धात्वर्थविधानाच्छ्रुत्यनुग्रहः, अन्यथा वाक्यार्थविधिः स्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—न सम्भवति गुणमात्रविधौ विशिष्टविधिर्युक्तः साधारणश्च वाक्यार्थविधिः गुणस्यावर्जनीयत्वात्, अतः प्राकृतयोगुणविधिः, न चाशक्यता पृथग्रतामुत्करणस्य स्थविमानं च परिधेराश्रित्य प्राकृतकार्यसम्पादनात् ॥

अग्निवचने प्राकृतवैकृतो-
भयदीक्षाहुतीनामनुष्ठानाधि-
करणम् ।

सू० षड्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रवि-
कारः श्रुतिसंयोगात् ॥ ४ ॥

अग्नौ प्रकृतिता दीक्षाऽऽहुतयः षट्प्राप्तास्तासां च षण्मन्त्राः प्रकृतित एव प्राप्ताः “आकूत्यै प्रयुजे ऽग्नये स्वाहे” त्यादयः अगनावपरे षण्मन्त्राः “आकूतिमग्निं प्रयुजे स्वाहे” त्यादयः, ते च दीक्षार्थतया विनियुक्ताः षड्भिर्दीक्षयतीति दीक्षाहुतीनां चाभ्यासः श्रूयते “द्वादश जुहोती”ति, तत्र संशयः किं वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता बाध्यन्ते समुच्चीयन्ते वे ? ति, तत्र प्रत्यक्षपाठेन प्रत्यक्षवचनेन च “वैकृताः प्राकृतान्मन्त्रान् बाधेरन्नेककार्यतः । यद्यपि द्वादश जुहोतीति वचनादुक्तमानामभ्यासः तथाऽपि वैकृतानामेव प्रत्यक्षवचनविहितानां चोदकप्राप्तप्राकृतमन्त्रबाधेन होमाङ्गत्वात्तैरेवाभ्यस्तैर्द्वादशापि होतव्या इति प्राप्ते ब्रूमः—न प्रत्यक्षेण वाक्येन होमार्थं वैकृताः श्रुताः । दीक्षार्थताबलात्तेषां होमाङ्गत्वं प्रकल्प्यते ॥ सकृत्प्रयोगमात्राच्च तादर्थ्यमुपपद्यते । वैकृतैः प्राकृतास्तस्मात्समुच्चेया न बाधनम् ॥ षड्भिर्दीक्षयतीति दीक्षार्थता श्रुता सा च स्वाहाकारलिङ्गानां होमद्वारेणेति दीक्षार्थत्वसिद्धये होमाङ्गता कल्प्यते सकृत्प्रयुक्तैरेव च षट्सु होमेषु दीक्षार्थतासिद्धेर्नाभ्यासे प्राकृतबाधे वा प्रमाणमस्ति, तेनाभ्यासवशेन होमानां द्वादशत्वान्मन्त्राणामपि षकृतवैकृतानां समुच्चयः ॥

१ पृथग्रतामुत्करस्येति पा० ।

पुनराधानेऽन्याधानदत्ति-
गानां निवृत्त्यधिकरणम् ।

सू० अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुण-
विकारे दत्तिणादानमधिकं स्या-
द्वाक्यसंयोगात् ॥ ५ ॥

अस्ति पुनराधेयं तच्चान्याधेयधर्मकं तत्र श्रूयते “पुनर्निष्कृतो रथो
दत्तिणा पुनरुत्स्यूतं वास” इत्यादि सेयं दत्तिणा किमग्न्याधेयस्य दत्तिणा
नामैका देयेत्येवमादीनां निवर्त्तिका न वे ? ति चिन्तायां^१ सत्यप्येककार्यत्वे व-
चनादुभयोर्देदातीति समुच्चयप्राप्तावुच्यते विध्यश्रवणाद्विध्यन्तरशेषत्वा-
च्चास्य समुच्चयविधायसामर्थ्याद्वृत्तिणयोश्चानत्यर्थत्वमनेककार्यत्वेनैकका-
र्यत्वाद्वैकृतीभिः प्राकृतीनां बाधः कथं पुनरुभयोर्देदातीति निर्देशः—उच्यते
कृत्वा ह्यग्न्याधेयं पश्चात्पुनराधेयं क्रियते तेन पूर्वदत्तसम्प्रति दीयमानापे-
क्षयोभयदाननिर्देशः ॥

आश्रयणे वासोयत्सा-
भ्यामन्वाहार्यस्य निवृ-
त्त्यधिकरणम् ।

सू० वासो वत्सं च सामान्यात् ॥ ६ ॥

“आश्रयणे वासो दत्तिणा वत्सः प्रथमजो दत्तिणे”ति श्रुतं वासो
वत्सं समानकार्यत्वात्प्राकृतस्यान्वाहार्यस्य निवर्त्तकमिति सिद्धमेवोत्तर-
विवक्षायै प्राप्यते ॥

आश्रयणे वासोवत्सयोरन्वा-
हार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यान्निमि-
त्ताख्याभिसंयोगात् ॥ ७ ॥

अन्वाहार्यकार्यापत्तेर्वासोवत्सन्त^३दुर्माल्लभेत इत्येतदपि प्राप्ति-
सूत्रमेव ॥

आश्रयणे वत्से पाकाभावा-
धिकरणम् ।

सू० दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ८ ॥

अन्वाहार्यपाको वत्से कर्तव्यो नेति संशये चोदकानुग्रहाय
पक्त्वा वत्सन्तदीयं मांसं दत्तिणात्वेन देयमिति मन्यते, श्रुतन्तु वत्सद्रव्यं

१ अग्न्याधेयस्येति पा० ।

२ चिन्तायां मत्यां सत्यप्येककार्यत्वे पा० ।

३ लभते इति पा० ।

पाकेन नश्येत्, अश्रुतं च मांसं दीयेत, वत्स-शब्दो वा मांसलक्षणार्थः स्यात्, न चैतच्चायं, तस्मान्न वत्सपाकः ॥

आययणे वाससि पाकाभा-
वाधिकरणम् ।

सू० पाकस्य चान्नकारितत्वात् ॥ ९ ॥

अथ वाससि पाकः स्यात्तेति संशये विरोधाभावात् पच्येत प्रयोज-
नाभावात्त्वपाकः, प्रकृतौ हि दक्षिणाभूताचसंपत्त्यर्थः पाको नादृष्टार्थः
तस्मान्न वाससः पाकः ॥

आययणे वासोवत्सयोरभि-
धारणाभावाधिकरणम् ।

सू० तथाऽभिधारणस्य ॥ १० ॥

अभिधारणमन्वाहार्यधर्मः किं वासो वत्से कर्तव्यं, नेति प्रकृता-
वदृष्टार्थत्वाद्विहाविरोधात्कर्तव्यं, नैवं, स्वादिमार्थं हि तद्दृष्टेनैव प्रकृता-
वचनानुपपन्नोति, न च वासोवत्सयोः स्वादिच्चा प्रयोजनमस्ति, अतोऽ-
भिधारणनिवृत्तिः ॥

ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वाद-
शशतस्य दक्षिणात्वाधिकर-
णम् ।

सू० द्रव्यविधिसन्निधौ संख्या तेषां
गुणत्वात्स्यात् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभाश्चाजाश्चाव-
यश्च ब्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादश शतं दक्षिणे”ति,
तत्र संशयः किमेकैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतसङ्ख्या ? उतैकस्य यस्य
कस्य चित् ? अथ वा माषाणाम् ? आहोस्वित्सर्वैः सहितैः सम्पाद्या ? किं
वैकजातीयस्यैवानियमेन ? यद्वा पशूनां ? तदापि किमनियमो ? ऽथवा गवा ?
मिति तत्र तस्येति पृथगन्तेन गवादीनि प्रधानत्वेनोपदिश्य तदुणभूता
सङ्ख्या विधीयमाना प्रतिप्रधानं सम्बध्यते, अतः प्रत्येकं द्वादशशतमिति
प्रथमः पक्षः, नात्र गवाद्युद्देशेन सङ्ख्या विधीयते, न ह्येकेन वाक्येन गवा-
दीनां दक्षिणात्वेन विधानं तदङ्गत्वेन च सङ्ख्या विधानं सम्भवति,
तस्माद्गवादीनि द्रव्याणि सङ्ख्या च दक्षिणया संबध्यन्ते सोभयविशिष्टा
विधीयते तत्रैकस्मिन्द्रव्ये निविष्टायां सङ्ख्यायां तद्विशिष्टा दक्षिणाऽनु-

१ प्रयोजनाभावात् पाक इति पा० ।

२ प्रधानत्वेनोपदिश्य पा० ।

ष्ठिता भवति, तस्मादेकस्य सङ्ख्या तत्राप्यनियमः विशेषाभावात् । अथवा
माषाणां स्यादानन्तर्यात् नैतदपि युक्तं च-शब्दश्रुत्या ह्यन्यसहितानां माषा-
निर्दिष्टाः तेनान्यसहितानां माषाणां सङ्ख्या तेषां च बहुत्वात्स्येति
प्रतिनिर्देशासम्भवात् तस्येति तु क्रतुनिर्देशोऽङ्गीकर्तव्यः । यद्वा गवादि-
माहाराभिप्रायं तस्येत्येकवचनं यदा च क्रतुनिर्देशः तदा यद्यपि च-शब्दो
न स्यात्तथाऽपि गत्रादिद्रव्यविशिष्टा द्वादशशतसङ्ख्या विशिष्टा च दक्षिणा
श्रुता सहितानि च गवादीनि दक्षिणा नैकैकमते दक्षिणा परिच्छेदिका
सङ्ख्या सर्वेषु सहितेषु निवेष्टुमर्हति, तस्मात्सर्वसंपाद्या सङ्ख्या, नैवं
न हि तस्येति शब्दो वाक्यगतेन द्रव्येण सम्बन्धं लभमानः प्रकृतिविशेषश्च
कुर्वन्नप्रकृतेन क्रतुना सम्बन्धमानर्थक्यं चावलम्बते, तस्मात्तस्येति गवा-
दीनां निर्देशः तत्रैकवचनान्तत्वाच्च सहितानां सर्वेषां निर्देशः । नापि
समाहारस्य तस्याशाब्दत्वात् ॥

किं त्विकजानीयकस्य, तत्राप्यनियमो विशेषाभावात् । अथवा
पशूनामेव न माषादीनां तेषामाठकादिपरिमाणान्तरापेक्षया सङ्ख्या
व्यवहारो लोके न स्वरूपतः भृतित्वाभावादिति दर्शितं भाष्ये, अत एव
माषैरप्यन्तरैर्न सम्बध्यते, अतः पशूनामेव, तत्राप्यनियमो ऽविशेषात्, एक-
वचनान्तत्वाच्च तस्येति न बहुवचननिर्दिष्टानां माषादीनां निर्देशः । अत
एवाजावीनामपि न निर्देशः गवादीनां चत्वारि परिशिष्टानि तत्र महोप-
ककारवत्त्वादभितिपटुत्वान्मुख्यत्वाच्च गवां निर्देशः, तेनायमर्थः गवादिद्र-
व्याणि तत्र च तस्य गोद्वादशशतं दक्षिणेति तस्माद्गवामेषा सङ्ख्या ॥

विभज्य गोदक्षिणाया
दानाधिकरणम् ।

सू० तच्च दानं विभागेन प्रदानानां
पृथक्त्वात् ॥ १२ ॥

किमेषा दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो विभज्याविभज्य वा देया? किमविभ-
ज्यैव? उत विभज्यैव? इति संशये विशेषाश्रयणादनियमः । अथ वा “ऋत्वि-
ग्भ्यो दक्षिणां ददाती”ति दानाङ्गत्वेन ऋत्विग्बहुत्वस्य विवक्षितत्वादवि-
भज्यैव सहितेभ्यो देया न विभज्यैकैकस्मै बहुवचनविरोधादिति प्राप्तेऽभि-

धीयते—“ऋत्विक्परिक्रयार्थेन दानमेतदिति स्थितम् । तेन तेषां प्रधानत्वा-
द्बहुत्वं न विवक्षितम्”, अतः प्रतिप्रधानादृत्तेरेकैकस्यैव तद्दानं, न चानियमः
आनमनार्थं हि तद्दानं, यदि च दीयमानं द्रव्यमात्मापयोगक्षमं भवति
तेन तेषामानतिर्नान्यथा तेनात्मीयं द्रव्यमृत्विजामुपयोगक्षमं कुर्यादिति
दानविधेरर्थः, विभज्य च ददता सम्पूर्णं तदनुष्ठितं भवति परिपदे तु
ददता न तत्सम्पूर्णमनुष्ठितं स्यात्, पुनर्विभागापेक्षत्वात्तेषामुपयोगस्य “तु
योवो विश्ववेदा विभजत्वि”ति च मन्त्रवर्णस्यापात्तिकत्वात् द्वागन्याये-
नापि सिध्यति विभागः, यत्र त्वेकमेव द्रव्यं दक्षिणा यथा “धेनुर्दक्षिणा-
ऽन्वाहार्यो दक्षिणे”ति तत्र विभागासम्भवादविभज्यैव दानम् ॥

ज्योतिष्टोमे समाख्यानुसारेण
दक्षिणाविभागाधिकरणम् ।

सू० समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ १३ ॥

स्थिते विभागे चिन्त्यते किं समो विभागः स्यादुत प्रयासानुरूपो-
ऽथवा समाख्यानुरूपः इति, विशेषाश्रवणात्साम्ये लोकवद्वा प्रयासानुरूपे
प्राप्ते द्वादशाहे दीप्ता क्रमवाक्यगताद्व्यादिसमाख्यानात् ब्राह्मणाच्छंसि-
प्रभृतीनां तदनुरूपो विभागः प्रकृतावध्यवसीयते ॥

भूर्नामैकाहे “तस्य धेनुः” इत्यनेन
कृत्वक्रतुदक्षिणावाधाधिकरणम् ।

सू० तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ
विभक्त्येवोदितत्वात्सामान्या-
त्तद्विकारः स्यादथेष्टिर्गुण-
शब्देन ॥ १४ ॥

एवं प्रकृतौ दक्षिणास्थितिर्निरूपिता, तस्यां हि निरूपितायां विक्र-
तिषु बाधाबाधविचारः सुखेन वर्तिष्यत इतीदानीं बाधाबाधौ विचा-
र्यते, अस्ति भूर्नामैकाहः “अथैष भूर्वैश्वदेवस्तस्य धेनुर्दक्षिणे”ति, तत्र संशयः
किं धेनुर्गवामेव विकारः उत सर्वस्य गवाश्वादेः रिति, तदर्थमिदं विचार्यते
किं गवादीनां प्रत्येकं दक्षिणात्वम् उत सहितानां मिति, तत्र प्रत्येकं दक्षि-
णात्वं न्याय्यं, कथं गवादिशब्दा जातिवचनाः दक्षिणा-शब्दे गुणवचनः,
स हि भृतित्वेन गुणेन वर्तते, जातिगुणयोश्च जातिर्विशेष्यत्वेन गुणस्तु
विशेषणत्वेन नीलमुत्पलं शुक्ला गौरित्यादिषु सार्वजनीनमेतत्, यच्च विशेष्यं

तत्प्रधानमेव अतो गवादीनां प्राधान्यं प्राधान्यात्तेषां गुणभूता दक्षिणा
प्रत्येकमेतैः सम्बध्यते गवादयो दक्षिणारूपाः कार्या इति, एवं बह्वीषु
दक्षिणासु यस्याः कस्याश्चित्स्याने निविशमानाया धेन्वा दक्षिणात्वमुप-
पन्नं, तत्र गोलिङ्गेन धेनुत्वेन गवां निर्वृत्तिर्गम्यते, तस्माद्गवामेव निर्वर्तिका
धेनुर्नाश्वादीनामिति प्राप्ते ऽभिधीयते “गवादीनां प्रधानत्वे दृष्टं नास्ति
प्रयोजनम्। ऋत्विगानमनार्या तु दक्षिणा सप्रयोजना” ॥ यदि च द्रव्योपसर्ज-
नत्वेन दक्षिणोच्यते ततो गुणवचनत्वादाश्रयभूतगवादिद्रव्यगतवचनप्राप्ते-
र्गवादीनां बहुत्वाद्विणा-शब्दो बहुवचनान्तः स्यात्, गुणवचनशब्दस्य
व्याकरणे परोपसर्जनार्थत्वात्स्वप्राधान्ये तु नैष दोषो भवति, तथा हि
यदा ऽऽनतिक्रान्तदक्षिणेत्युच्यते एका चानतिरिति तदुपाधिको दक्षिणा-
शब्द एकवचनं लभते, गवादीनि तु तत्र विशेषणानि, न च विशेषणवशेन
विशेष्ये सङ्ख्या संभवति यथा ऽग्नीषोमौ देवतेति तेनानेकगवाद्यात्मिकैका
दक्षिणा विधीयते, गवादिरूपया च भृत्या दृष्टं प्रयोजनमृत्विगानमनं
भृतिरूपसंस्कृतैर्गवादिभिर्नास्ति दृष्टं, तस्मादेका दक्षिणा गवाद्यात्मिका
प्रकृतौ विकृतौ धेन्वात्मिका जातेति समस्तगवादिनिवृत्तिः ॥

यस्य सोममपहरेयुः, इत्या-
दौ एकां गाम् इत्यादिना गो-
गतसङ्ख्यावाधाधिकरणम् ।

सू० एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ १५ ॥

“यदि सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यादभिदग्धे सोमे पञ्च गा
दद्यादिति श्रुतम्, तत्र संशयः किमेका पञ्च गवां निर्वर्तिका किं वा
सर्वस्य दाक्षिण्यस्येति, तदर्थमिदं विचार्यते किमेकां दद्यादिति सम्बन्धः ?
उतैकां गा ? मिति तत्र “द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्याद्ददाति क्रियया ऽन्वयः । एकया
पञ्चभिश्चातः सर्वं देयं निवर्त्तते ॥ उच्यते ददातिसङ्कृतौ सत्यां गोशब्दे
लक्षणा भवेत् । पात्तिको वा ऽनुवादः स्याद्विधौ वाक्यं तु भिद्यते” ॥ बहुषु
गवादिषु चोदकप्राप्तेषु एकां दद्यादिति विहितं किं तदेकमित्यनिर्दृशा-

१ निवृत्तिर्गम्यते इति पा. ।

२ निर्वर्तिका इति पा. ।

चोदकप्राप्तेषु यत्किंचिदिति गम्यते तत्र गामित्यश्वादीनामप्युपलक्ष-
णार्थं स्यात्, गोरपि वा पक्षे प्राप्तेः प्रातिकोऽनुवादः स्यात्, न चैतदुभय-
मपि न्याय्यम् । अथ त्वेकां दद्यात्तां च गामिति विधीयते ततः प्राप्तक्रिया-
ऽनुवादेनानेकार्थविधानाद्वाक्यं भिद्येत, यदि तु गां दद्यादिति गौरैव
दत्तिणा दाने विधीयते ततस्तस्याश्चोदकप्राप्तैव द्वादशशतसङ्ख्या परि-
च्छेदिका प्राप्तेति पञ्चैकशब्दावनर्थकौ स्यातां विधाने वाक्यभेदः, अथ
धेनुवद्विवक्षितैकसङ्ख्या गोविधानादेकशब्दे । अनुवादः तथाऽप्यनर्थक्यं पञ्च-
शब्दस्त्वननुवाद एव, तस्माच्छब्दानर्थक्यपरिजिहीर्षया श्रुतिलक्षणमपि
क्रियासम्बन्धमविधाय वाक्यलक्षणे गोसङ्ख्यासम्बन्ध एव विधीयते । यद्वा
भवतु सङ्ख्यायोर्दानेनैवान्वयः तथाऽपि ते प्रातिपदिकाभिहितसङ्ख्यात्व-
साभ्याम् द्वादशशतसंख्यास्याने निविशेते, सा च प्रकृतौ गोपरिच्छेदनेवोप-
कृतवतीति तत्स्थानपतिते एकपञ्चसंख्ये गामेव परिच्छिन्नातामित्यश्वा-
दीनामनिवृत्तिः ॥

सादृशके त्रिवत्सेन सर्वेषां
क्रयार्थानां बाधाधिकरणम् ।

सू० त्रिवत्सश्च ॥ १६ ॥

त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयण इत्यत्र तु साण्डानुवादेन त्रिवत्स-
विधौ सत्यगनीषोमीयादिष्वपि प्रसङ्गात्सोमक्रयण एव त्रिवत्सो विधीयत
इति सर्वाणि क्रयद्रव्याणि निवर्तन्ते इति विशेषः ॥

अश्वमेधे प्राकाशावित्यनेना-
ध्वर्युभागबाधाधिकरणम् ।

सू० प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ १७ ॥

अश्वमेधे श्रूयते “प्राकाशावध्वर्यवे ददाती”ति, तत्र संशयः किं प्रा-
काशौ कृत्स्नस्य क्रतुदातिण्यस्य निवर्तकौ? उताध्वर्युभागस्य निवर्तकौ-
वि?ति, यदि प्राकाशौ ददातीति सम्बन्धः ततः कृत्स्नस्य, अथ प्राकाशाव-
ध्वर्यवे इति ततस्तद्भागस्यैव तत्र “तदानन्तर्यसंप्राप्तं बाधित्वाऽध्वर्युस-
ङ्गम् । द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्याद्ददातीति क्रियान्वयः ॥ दानञ्च चोदकप्राप्त-
मुद्दिश्यते न चोद्देश्यमध्वर्युणा शक्यं विशेष्यं, तस्मादध्वरं युङ्क्ते इत्येवम-
ध्वर्यु-शब्दं कथंचिद्वृत्तिवद्भात्रे व्याख्याय दानमात्रे प्राकाशविधिरिति

कृत्स्ननिवृत्तिः, उच्यते ऽध्वर्युसम्बन्ध एव प्राकाशयोरिह विधीयते, अथवा पूर्वं दानं द्वाभ्यां विशेषितम् अध्वर्यु-शब्दस्यानर्थक्यभयाच्च दानमात्रे विधानम्, अतः क्रियान्वयनिमित्तो यः पश्चात्ततः सम्प्रदानस्याध्वर्योः सम्प्रदेयभूतयोश्च प्राकाशयोर्मिथः सम्बन्धः स एव विधीयते? अथ वा ऽध्वर्यु-शब्दस्यानर्थक्यपरिजिहीर्षयैव दानान्तरमेवापूर्वमध्वर्युप्राकाशविशिष्टं विधीयते तेन च दृष्टार्थत्वादध्वर्यान्तिसिद्धेस्तद्वागः प्राकृतो निवर्त्तत इति न कृत्स्ननिवृत्तिः ।

उपहव्ये अश्वेन कृत्स्न-
कुदात्तिण्यस्य बाधाधिकार-
णम् ।

सू० धेनुवच्चाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण
इति पुरुषापनयो यथा हिर-
ण्यस्य ॥ १८ ॥

उपहव्यो निरुक्त इत्युपहव्यसञ्जकमेकाहं विधाय श्रूयते “अश्व-
श्यावो दक्षिणा स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे देय” इति, किमयमश्वो ब्रह्मभा-
गस्य निवर्त्तकः? किं वा कृत्स्नस्य क्रतुदात्तिण्यस्येति, तत्र ब्रह्मणे देय
इति वचनाद् ब्रह्मणे दीयमानस्तस्यैवानतिं कुर्वन्तद्वागमेव निवर्त्तयति
प्राकाशवदध्वर्युभागं पुरुषान्तराणां चानत्यर्थे चोदकप्राप्तं दात्तिण्यं
दातव्यमेवेति प्राप्ते ब्रूमः द्वे ह्येते वाक्ये क्रतुसंयुक्तमेकम् अश्वःश्यावो
दक्षिणेति पुरुषसंयुक्तमपरं ब्रह्मणे देय इति तत्र पूर्वेण वाक्येनास्मिन्
क्रतावश्वो दक्षिणेत्यश्वेनानतिः कार्येति विहिते यदन्यदस्मिन् क्रतौ चोद-
केनानत्यर्थतया प्राप्तं तत्सर्वं धेनुन्यायेन निवर्त्तते, स चाश्वः क्रतौ भृति-
त्वेन विहितः सर्वत्विजां दातव्यः प्राप्तः सचुत्तरेण वाक्येन पुरुषान्त-
रेभ्यो ऽपनीय ब्रह्मणे दीयते तेन पुरुषान्तराणां विनैव दक्षिणया प्रकारा-
न्तरेणानतिः कर्त्तव्येति कृत्स्ननिवृत्तिः ॥

ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्न-
क्रतुदात्तिण्यबाधाधिकरणम् ।

सू० तथा च सोमचमसः ॥ १९ ॥

ऋतपेये श्रूयते “ऋदुम्बरः सोमश्चमसो दक्षिणा सप्रियाय स-
गोत्राय ब्रह्मणे देय” इति, तत्र पूर्ववत्संशयपूर्वोत्तरपत्ताः, का पुनर्विशेषा-
शङ्का पूर्वत्र द्वे एव वाक्ये इह त्वेकमिदं वाक्यम् अतः प्रथमं क्रतुसंयोगा-

भावाद् ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिरिति विशेषा शङ्का, यद्यप्येकं वाक्यं तथाऽपि दक्षिणासंयोगात्सर्वनिवृत्तिरिति केचिदेवं वर्णयन्ति न त्वेतदुक्तम् अत्रापि द्वे एव वाक्ये सोमचमसो दक्षिणेत्येकं स ब्रह्मणे देय इत्यपरं स्पष्टमेवातो नायं विशेषः, सिद्धान्तोऽप्युक्तः सति होक्वाक्यत्वे ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः स्यादिति वक्ष्यामः, तस्मादेवं वक्तव्यम् अत्र हि केषां चिद्वृत्तिणाद्रव्याणां प्रतिषेधः श्रूयते असौ सत्यां प्राप्तौ घटते तस्मान्नूनं सोमचमसः सर्वस्यानिवर्तक इति विशेषाशङ्का सोमचमसस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादो यत्पशून् दद्यात्सोऽनृतं कुर्यादित्यादिर्न प्रतिषेधः तस्मात्पूर्ववत्सर्वनिवृत्तिः ॥

सोमचमसेन कृत्वदक्षिणा-
पुरुषान्तरयोर्वाधाधिकरणम् ।

सू० यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्वि-
कारः स्यात् ॥ २० ॥

सू० “ सर्वे वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ” इदं सूत्रद्वयं पूर्वा-
त्तरपक्षप्रयोजनकथनार्थत्वेन व्याख्याय पुनरन्यथा व्याख्यातं सोमचमसो ब्र-
ह्मणे दक्षिणा देय इत्येकमिदं वाक्यमिति कृत्वा चिन्त्यते यदैकं वाक्यं
तदाऽपि किं कृत्वस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवृत्तिः? उत ब्रह्मभागस्यैव? इति
दक्षिणासंयोगात् दक्षिणायाञ्च चोदकेनैकस्याप्राप्तत्वात्तत्संयुक्तचमसः
सत्यपि ब्रह्मसंयोगे कृत्वा दक्षिणां निवर्तयेत्, इतरथा हि ब्रह्मभागे दक्षि-
णावयवे दक्षिणा-शब्दो लक्षणया स्यात्, तस्माद्वृत्तिणासंयोगात्कृत्वनि-
वृत्तिः, ब्रह्मसंयोगाच्च पुरुषान्तरापनय इत्येवमुत्सूत्रं पूर्वपक्षं कृत्वा यदि तु
ब्रह्मण इति सिद्धान्ते वर्णयितव्यम् एकवाक्यत्वे ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः
ब्रह्मणे दक्षिणात्वेन सोमचमसो देय इति न खल्वेकं वाक्यं सोमचमसः
कृतोद्वृत्तिणा नान्यत्सोऽपि तु ब्रह्मणे देयो नान्येभ्य इत्यर्थद्वयं शक्नोति विधातुं
भिद्येत हि तथा वाक्यन्तस्माद्वृत्तिणावयवे ब्रह्मभागे दक्षिणा-शब्दमङ्गी-
कृत्य तत्रैव सोमचमसोविधातव्यः । किं च दक्षिणा-शब्दोभृतिवचनः स
च कर्मापेक्षयाऽपि प्रवर्तते अस्मिन् कर्मणीयं भृतिरिति, कर्त्तव्ययाऽपि प्रवर्तते
अस्य पुरुषस्य कुर्वाणस्येयं भृतिरिति, तदिह यदि द्वे वाक्ये ततो यत्-
पुरुषविशेषासंयुक्तं तत्प्रकरणात् क्रतुना सम्बध्यमानं कृत्वपेक्षयैव दक्षिणात्वं

चमसस्य विदधत् ऋतुगतं ऋत्वं दक्षिण्यं निवर्त्तयेद्, यदा पुरुषविशेष-
संयुक्तमेकं वाक्यं तदा तदपेत्यैव दक्षिणात्वं चमसस्य विदधत्तद्वागमेव
निवर्त्तयति, तद्वागश्च यद्यपि ऋत्वपेतया दक्षिणावयवस्तथाऽपि ब्रह्मापे-
तया भृतित्वान्मुख्यैव दक्षिणेति न लक्षणाप्रसङ्गः, तस्मादेकवाक्यत्वे ब्रह्म-
भागस्यैव निवृत्तिः सर्वे वा पुरुषापनयादिति कृत्वा चिन्तोद्घाटनम् ॥

वाजपेये रथस्य भाग- सू० यजुर्युक्ते त्वध्वयोर्दक्षिणाविकारः
नियामकताधिकरणम् । स्यात् ॥ २१ ॥

वाजपेये “सप्तदश रथाः सप्तदश दास्य” इति दक्षिणां विधाय
श्रूयते “यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाती” इति तत्र संशयः किं यजुर्युक्तो रथो
ऽध्वर्युभागं निवर्त्तयेत् ? इति तत्र “प्राकाशवद्यजुर्युक्तः स्यात्तद्वागस्य बाधकः ।
न चायं बाधकस्तस्य प्राप्तस्य नियमो ह्यसौ ॥ प्राकाशौ ह्यपूर्वावध्वर्य्वान-
तिकरत्वेन विधीयमानौ युक्तं तत्र यत्तद्वागं प्राकृतं बाधेते इति, इह तु
सप्तदशरथा द्रव्यान्तराणि च वाजपेयस्य दक्षिणात्वेन विहितानि
इति तत्र यजुर्युक्तस्यापि रथस्य प्राप्तमेव दानं सत्यध्वर्यवे ऽन्यस्मै वा
कस्मैचिद्दातव्यः सवध्वयोर्नियम्यते, ततश्च नायमर्थः यदध्वर्यवे ददाति
तद्यजुर्युक्तं रथमिति किं तर्हि यजुर्युक्तं यद्वदाति तदध्वर्यवे इति तस्य च
द्रव्यान्तरसहितस्यैव दानं प्राप्तमिति तादृशस्यैव नियमाच्च देयान्तरनि-
वृत्तिः, अध्वर्युभागे तु यथा प्राप्ते यजुर्युक्तो नियम्यते ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

अग्न्यादी नारिष्टहोमा-
दिभिर्नवत्रेष्ट्यादीनां समुच्च-
याधिकरणम् ।

सू० प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं
विकृतावधिकं स्यात् ॥ १ ॥

नवत्रेष्टौ श्रूयते “सोऽनुजुहोती” इति तत्र मन्त्रा आग्राता “अग्नये
स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा” इत्येवमादेयः सन्ति च प्रकृतौ नारिष्टहोमाः-

१ सोऽत्र जुहोतीति पा० ।

तत्र संशयः किं वैकृतैरुपहोमैः प्राकृता नारिष्टहोमा बाध्यन्ते ? किं वा समुच्चयः ? इति, तदर्थं च किं वैकृताः प्राकृतानां कार्यं वर्तन्ते न ? इति तत्रोपहोमाः कार्यमपेक्षमाणाः होमत्वसामान्यात्प्राकृतहोमकार्यं उपस्थिते तत्रैव विधीयन्ते, तस्मिंश्च कार्यं प्रत्यक्षश्रुतैरुपहोमैर्निर्वर्तिते तत्कार्यकराः प्राकृता निवर्तन्ते शरैरिव कुशा इति प्राप्ते ब्रूमः—“सति प्राकृतकार्यत्वे भवेद्बाधो न वास्ति तत् । साधारणं न होमत्वं तस्योपस्थापनतमम्” ॥ सर्वसाधारणं हि होमत्वं न नारिष्टकार्यमुपस्थापयितुमर्हति, विधीयमानस्य तु होमविशेषस्य दूरापास्तमेव तदुपस्थापकत्वमदृष्टार्थत्वाच्च होमानां प्रमाणान्तरमपि तत्कार्यकरत्वे नास्ति, न च प्रत्यक्षश्रुतैरुपहोमैर्निराकाङ्क्षा विकृतिः प्राकृतमित्यभ्यासं नापेक्षत इति बाध्यं सविपातिनां द्रव्यदेवतासंस्काराणामलाभे कथंभावस्यापरिपूर्णत्वात्, तस्मादुभयेषामभ्युच्चयः स्यादतिदेशोपदेशाभ्यामवगतत्वात्, यदुक्तमाद्येऽभ्युच्चयं वक्ष्याम इति तदिदं शरास्तु वह्निः शब्दलक्षिते कुशकार्यं विहिता युक्तं यत्कुशान्वाधन्ते तदिदमुक्तं “चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृतिसन्निधाना” इति । यद्वाऽधिकरणात्तरमिदम् उभयोः कुशशरयोः प्रमाणावगतत्वात्समुच्चयः प्राकृतकार्यत्वाच्च निवृत्तिः, एवं वा वाजपेये श्रूयते “रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोती”- इति प्रकृतानुपावर्तध्वमिति मन्त्रेण दर्भाभ्यां स्तोत्रोपाकरणं तदिह किं रथो दर्भयोर्निवर्तकः घोषश्च मन्त्रस्य ? उत रथस्य घोष उभयोर्निवर्तकः ? इति संशयः, तदर्थं च किमयं समाहारद्वन्द्वो रथेन घोषेण चे ? इति किं वा षष्ठी- तत्पुरुषः ? तत्र षष्ठीसमासपक्षे पूर्वपदस्य लक्षणा स्यात्, अतः समाहारद्वन्द्वः तेन रथो घोषश्च द्वयमुपाकरणसाधनं तत्र रथो द्रव्यत्वसामान्यात् दर्भयोर्निवर्तकः, घोषस्तु मन्त्रस्य शब्दत्वसामान्यात्, एवं च नावश्यं रथस्यैव घोष आदत्तव्यः घोषस्याविशेषणात्, येन केन विदपि घोषेण कार्यसिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः—इतरैरथयोगद्वन्द्वे पदद्वयमपि श्रुतिवृत्तं स्यात्तथा तु रथ-घोषाभ्यामिति द्विवचनं स्यात्, समाहाराश्रयणे तु द्वे अपि पदे लक्षणार्थे

स्यातां तत्पूर्वपक्षमात्रे लक्षणावृत्तिमङ्गीकृत्य षष्ठीसमासाश्रयणं, तस्मा-
द्रथस्य घोष उपाकरणस्य साधनं स च प्राकृतं साधनं मन्त्रदर्भा
निवर्तयति ॥

बृहस्पतिसवादेो बार्हस्पत्य-
यहादिभिः प्राकृतेन्द्रवायवादि-
यहाणां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० सर्वत्र तु ग्रहास्त्रानमधिकं
स्यात्प्रकृतिवत् ॥ २ ॥

बृहस्पतिसवे श्रूयते “बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाती”ति विषुवत्यर्कं गृह्णा-
तीति महाव्रते शुक्रं गृह्णातीति अश्वमेधे सौवर्णराजताभ्यां महिमानौ
गृह्णातीति, एवं जातीयका वैकृता यहाः प्राकृतानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां
निवर्तका न वेति संशये यहाणां यागनिवृत्त्यर्थत्वेनैककार्यत्वात्प्रत्यक्षश्रुते-
र्वैकृतैर्ग्रहैर्निवृत्ते यागे चोदकप्राप्ता निवर्तन्ते इति प्राप्त ब्रूमः “येषां मिथो
नपेक्षाणां कार्येणैकेन सङ्गतिः । तेषां बाधो विकल्पो वानैवमस्ति ग्रहेषु
नः ॥ न हि यागनिवृत्तौ ग्रहावाक्यैर्विधीयन्ते बार्हस्पत्येन यजेतेति, येन
निरपेक्षा यागं निवर्तयेयुः, प्रयोगवचनस्तु चोदकप्राप्तानुपदिष्टाश्च ग्रहा-
न्यागपक्षेन गृह्णन् सहितानामेव यागान्वयं गमयति, न च दृष्टार्थानि
ग्रहणानि विनापि ग्रहणेन यागनिवृत्तिसिद्धेः । यच्च ग्रहेषु देवतोद्देशः
सोऽप्यन्त्यादृष्टार्थ एव, न हि ग्रहणस्य देवतया किञ्चिदृष्टमस्ति, न चैकेन
ग्रहणेन देवतोद्देशेन वा यददृष्टं तदन्येन क्रियत इति प्रमाणमस्ति, अतो
यथा प्रकृतावैन्द्रवाद्यादिग्रहाणां समुच्चयस्तथा प्राकृतवैकृतानामपि
भवितुमर्हति आह भवत्येवं ग्रहान्तरविधायकं गृह्णातीत्यादौ बार्ह-
स्पत्ये तु प्राकृतेष्वेव देवतामात्रं विधीयते न ग्रहान्तरमित्यनुदाहरणं
ग्रहणविधाने श्रुतिः देवताविधाने वाक्यम् अतो ग्रहणविधिरेव न्याय्य
इति चेत् न वाक्यार्थविधेरवर्जनीयत्वात् देवतापदस्याप्रमादपाठात् तेना-
भयविधानादुरं देवतामात्रविधानं, न चाविपरिवृत्तिः, ग्रहाणां चोदक-
प्राप्ता विपरिवृत्तिः, यद्यपि च चोदकः कार्यप्रधानत्वात् स्वरूपेण पदार्थान्
स्पृशति तथाऽपि कार्यमुखेन तेषां विपरिवृत्तेः शक्यं तदनुवानं देगुणवि-

१ पूर्वपदमात्रे इति तु युक्तः पाठः ।

धानं, येषां च कार्यप्राप्त्युत्तरकालं पदार्थानामपि पृथगतिदेश इष्टस्तन्मते
सुतरामस्ति विपरिवृत्तिः । यस्त्वेवं नेच्छति तस्यैकां गां दक्षिणां दद्यादिति
दानान्तरमेव विधीयेत तेन समस्तप्राकृतं दक्षिण्यं धेनुन्यायेन निव-
र्त्तत तथा “अधूध्रौ होत्रे हरती”ति हरणान्तरमप्राकृतं विधीयेताधूध्रीप्र-
तिपत्त्यर्थे तत्राप्राकृतकार्यत्वात्प्राकृतं होतुरिडाभक्षणं न निवर्तयेत्, तस्मा-
च्चादकप्राप्तेषु ग्रहेषु बृहस्पतिमात्रविधानादनुदाहरणम्, उच्यते—प्राकृत-
ग्रहानुवादेन देवताविधौ तेषां बहुत्वादाग्नेया ग्रहा भवन्तीति बहुबुवचनं
स्यात्, यद्यपि चानुवाद्यगता सङ्ख्या न विवक्षिता तथाऽपि बहुषु बहु-
वचनेनैव भवितव्यं, सोऽयमभिधानबाधः, विशिष्टविधौ तु गौरवमात्रं
त मादेवताविशिष्टग्रहान्तरविधिरेव न्याय्य इति सूक्तमुदाहरणम् ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः
क्रतुपशूनां समुच्चयाधिकर-
णम् ।

सू० प्राजापत्येषु चाम्मानात् ॥ ३ ॥

वाजपेये श्रूयते “सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत” इति, सन्ति तु
चोदकप्राप्ता आग्नेयादयः क्रतुपशवः ते किं प्राजापत्यैर्निवर्त्यन्ते ? किं वा
समुच्चीयन्ते ? इति पशुत्वेन प्रकृतिलिङ्गेन संयोगाविश्रुतिं मन्वानस्योत्तरं
न पशुत्वं सवनीयादिकार्यमलमुपस्थापयितुमनेकसाधारणं, न च प्राकृत-
पश्वनुवादेन गुणविधिः सम्भवति देवतान्तरस्य संख्यानन्तरस्य च विधौ वा-
क्यभेदात्तस्मात्कर्मान्तराणि तानि चादृष्टार्थत्वात् प्राकृतैः समुच्चीयन्ते ॥

साङ्ग्रहणीष्टो आमनहो-
मैरनुयाजानां समुच्चयाधि-
करणम् ।

सू० आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ४ ॥

साङ्ग्रहण्यां श्रूयते “आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुती-
र्जुहोती”ति सन्ति तु प्रकृतौ त्रयोऽनुयाजाः ते किम् आमनहोमैर्वाध्यन्ते
? उत समुच्चीयन्ते ? प्रत्यक्षश्रुतत्वाच्चित्त्वस्य च प्रकृतिलिङ्गत्वाविश्रुतिः । अथ-
वा तिस्रो जुहोति तदामनमसीत्यादिभिर्मन्त्रैरित्यनुयाजेष्वेव मन्त्रविधिं
मन्यते त्रित्वविशिष्टहोमानुवादे विशिष्टानुवादाद्वैक्यभेदः तस्मात्कर्मा-
न्तराणि, न च त्रित्वमात्रमनेकसाधारणमनुयाजकार्यं शक्नोत्युपस्थापयि-
तुमिति समुच्चयः ॥

६२०

शास्त्रदीपिकायाम्

महाव्रते ऋत्विगुपगानस्य
पव्युपगानेन समुच्चयाधिकर-
णम् ।

सू० उपगो^१थेषु शरवस्यात्प्रकृतिलि-
ङ्गसंयोगात् ॥ ५ ॥

गवामयने महाव्रतं नामैकाहः, तत्र दितु दुन्दुभयो नदन्तीत्यादि
विधाय श्रूयते पव्य उपगायन्तीति प्राकृतं च सामगानमृत्विजश्चोपगा-
तारः प्राप्ताः तत्र पव्य उपगायन्त्यः किं सामगानस्योपगातृणांमृत्विजां
निवर्तिकाः? किं वा दुन्दुभ्यादिवदित्रनादानुपगायन्त्यो भिन्नविषयत्वा-
दृत्विजामनिवर्तिकाः? इदमपरं सन्दिह्यते किं गानस्योपचय उपगानम्?
उतोपचयात्मकं गानमुपगानं? मिति, तत्र गानस्योपचय उपगानं गान-शब्द-
श्च शारीर्याङ्गीतो प्रसिद्धः, तस्मान्नानस्योपचयङ्काण्डवीणादिभिः कुर्वन्त्य
ऋत्विजां निवर्तिकाः? भवतु वोपचयात्मकं गानमुपगानं तथाऽपि गायतेः
शारीरगीतिवचनत्वाच्छारीरमेवेदमुपगानं तच्छारीरस्योपचयो भवति समा-
नजातीयत्वात्, अतः सामगानस्यैवोपगाने पव्यो वर्तन्त इति ऋत्विजां
निवृत्तिः-उच्यते नायमेकान्तः यच्छारीर एव गायतिरिति तन्नीगानेऽपि
प्रयोगात्, ततश्च यद्यपि गानस्येदमुपगानं तथाऽपि दुन्दुभ्यादीनां गाना-
नामनन्तरविहितानां विपरिवर्तमानानामिदमुपगानं पवीभिः कर्तव्यम्
अपि वोपचयात्मकं गानमुपगानं सामानाधिकरण्यलाभात्, तच्च काण्ड-
वीणादिभिः क्रियमाणं न कथंचिच्छारीरं सम्भवति तेन वादित्रादि-
कमिदमुपगानं तत्कस्योपचय इति दुन्दुभ्यादीनां गानानां समान-
जातीयत्वात्प्रकृतत्वाच्च तेषामेवेदमुपगानं पव्यः कुर्वन्तीति न साम-
विषयाणामृत्विजां निवृत्तिः ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीता-
भ्यञ्जनस्य गौगुलवाभ्यञ्जना-
दिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

अस्त्यञ्जनाभ्यञ्जनं नाम, सत्रं तत्र श्रूयते गौगुलवेन प्रातः सवने
ऽभ्यञ्जत इत्यादि तत्किं प्राकृतस्य नवनीताभ्यञ्जनस्य निवर्तकं नेति
संशये दृष्टार्थत्वात् अञ्जनाभ्याञ्जनयोः प्राकृतस्य वैकृतेन निवृत्तिः, सत्यं,

१ उपगोष्विति ।

दशमाध्याये चतुर्थः पादः ।

६२१

दृष्टार्थमभ्यञ्जनं तथाऽपि नैकार्थं नवनीताभ्यञ्जनस्य स्नेहार्थत्वाद्गौगुल-
वादेस्तु चन्दनानुलेपनवद्रूतीकरणार्थत्वात्, न च प्राकृतेऽभ्यञ्जने गुण-
विधिः प्रातःसवन इति च गौगुलवेनेति चानेकगुणश्रवणात् ॥

महाव्रते ग्रहनवाससः ता-
र्यादिभिः समुच्चयाधिकर-
णम् ।

सू० आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राकृतस्य
विकारः स्यात् ॥ ७ ॥

महाव्रते श्रूयते “तार्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी”ति तत्र
संशयः किं तार्यं दर्भमयञ्च चादक्रप्राप्तस्याहतस्य वाससो निवर्तकं ने ? ति
तत्र कौपीनाच्छादने परिदधातीति प्रयुज्यते तस्मिंश्च तार्येण कृते
तत्कार्यस्याहतस्य निवृत्तिः, नैवं कम्बलं परिधत्त इत्युपरिवासस्यपि दर्श-
नात् तार्यदर्भमयोश्च कौपीनाच्छादनेऽतीवायोग्यत्वात्तत्राप्याचारप्राप्त-
स्यात्तरीयस्य स्थाने विधीयते । किं चाधिकमिदं तार्यादिपरिधानं वासांसि
विसंसयतीति वासोबहुत्वानुवाददर्शनात्, तस्मादुपरिधारणे तार्यादि-
विधिरित्याहतस्यानिवृत्तिः ॥

महाव्रते रथन्तरादिसामां
श्लोकादिसामभिः समुच्चया-
धिकरणम् ।

सू० सामस्वर्यान्तरश्रुतेरविकारः
प्रतीयते ॥ ८ ॥

तत्रैव श्रूयते “श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवीतेति अनुश्लोकेन पश्चा-
दि”त्यादि तत्र श्लोकादिभिः सामभिः प्राकृतानां गायत्रादिसामां निवृत्तिर्न
वे ? ति सन्देहे स्तुत्यर्थत्वाच्चिवृत्तिः स्यादेवं यदि प्राकृतस्तुत्यनुवादेन सामा-
न्तरं विधीयेत न त्वेवमस्ति, न हि प्राक्स्तुत्यनुवादेन सामान्तरं पुरस्तात्स-
दस इति च देशान्तरं शक्यं विधातुम्, अतः स्तुतिरेवात्र विधेया, सा चादृ-
ष्टार्था न प्राकृतीनां निवर्तिका भवितुमर्हति एकार्यत्वानवगमात् तदेतद्ग-
तप्रायं विस्मृतीकरणार्थम् उत्तरविवक्षया वा अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्रा-
कृतस्य विकारः स्यात् क्वचिच्छूयते कौत्सं भवति काणवं भवति वसिष्ठस्य
जनित्रे भवतः कौत्वाति भवन्तीति किं कौत्सादीनि सामानि प्राकृतानां

१ प्रतीयतेति पा० ।

निवर्त्तकानि नेति संशयः, तत्र साममात्रं श्रूयते न स्तुत्यर्थता, तस्मात्स्तु-
त्यर्थानामनिवृत्तिः सत्यं, न प्रत्यक्षः स्तुतिसंयोगः प्रकरणात्तु कृत्वर्थत्वेनाव-
गतानि सामानि लिङ्गात्प्राकृतानां साम्नां कार्यमृगतराभिव्यक्तिमवलम्ब-
मानानि प्राकृतानां निवर्त्तकानि भवन्ति ॥

कौत्सादिभिर्यवस्थया एका-
दिभिर्बाधाधिकरणम् ।

सू० सर्वेषामविशेषात् ॥ ८ ॥

कौत्सादीनि निवर्त्तकानीत्युक्तम्, इदमिदानीं विचार्यते किं कौत्सं
सर्वेषां निवर्त्तकं तथा वसिष्ठस्य जनित्रे तथा क्रौञ्चानि ? उतैकमेकस्य द्वे
द्वयोः, बहूनि बहूना ? मिति, अविशेषात्सर्वत्र सर्वेषां निवृत्तौ प्राप्तायाम्
प्राप्तायामुच्यते यत्रैकं श्रूयते तत्रैकस्य निवृत्तिः, यत्र द्वयं तत्र द्वयोर्यत्र
बहूनि तत्र बहूनामिति यावन्त्यत्र वैकृतानि तावतामेव प्राकृतानां
निवृत्तिः तन्मात्रेणैव वैकृतसोमोपदेशस्यार्थवत्त्वादितरनिवृत्तौ प्रमाणा-
भावात् ॥

विवृद्धाविवृद्धस्तोमकृतपु
यथाक्रमं प्राकृतसामबाधाबा-
धाधिकरणम् ।

सू स्तोमविवृद्धौ^१ त्वधिकं स्याद्-
विवृद्धौ द्रव्यविकारः स्यादित-
रस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १० ॥

प्रत्यक्षश्रुतेः सामभिस्तावत्सङ्ख्यानां प्रकृतानां विकार इत्युक्तम् । अथे-
दानीं विचार्यते यत्र स्तोमविवृद्धिर्द्विषया द्वात्रिंशः पञ्चमानोऽभिषेवनीय
इत्यादौ तत्र प्रत्यक्षश्रुतेराजसामाभिः प्राकृतानि विक्रियन्ते किं : किं वा समु-
च्चय इति तत्र विवृद्धस्तोमकेष्वगमेन सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते तत्रागमेन विवृद्धौ
पूरितायां प्रत्यक्षश्रुतानि राजसामानि विवृद्धाववकाशमलभमानानि प्राकृ-
तबाधेन वर्तन्ते तेनाविवृद्धौ विवृद्धौ च सवेत्र बाध इति प्राप्ते ब्रूमः “प्राकृता-
नामबाधेन वैकृतानामसम्भवः । यत्र तत्रैव बाधः स्याद् विवृद्धौ त्वस्ति
सम्भवः, ॥ न ह्यागमेन सङ्ख्यापूरणं वाचनिकं विवृद्धान्यथानुपपत्त्या त्वागमः

क्रियते सा चेह विवृष्टिरुपदिष्टातिदिष्टसामभिरेव सिद्धतीति को नामा-
श्रुतानामागमं कृत्वा ऽतिदिष्टानि बाधेत, तस्माद्विवृष्टौ समुच्चयः ॥

पवमान एव विवृष्टावि-
स्तोमककृतानां समावापो-
द्वापाधिकरणम् ।

सू० पवमाने स्यातां तस्मिन्नावपोदा-
पदर्शनात् ॥ ११ ॥

अविवृष्टौ प्रत्यक्षश्रुतेः कै. त्सम्भवतीत्यादिभिस्तावत्सङ्ख्यानां प्राक-
नमुद्रापः, विवृष्टौ तु प्रत्यक्षश्रुतानां राजसामादीनामधिकानामावाप इति
स्थितं, तत्र चिन्त्यते किं यस्मिन्कस्मिंश्चित्स्तोत्रे यस्यां कस्यांचिदपि
प्रत्यक्षश्रुतानामावापो यतः कुतश्चिच्च प्राकृतानामुद्रापो ऽथवा पवमाने-
ष्वेव गायत्रीवृहत्यनुष्टुप्स्वावापोद्वापाविति तत्र यत्र कचिदपि निवेशे
वैकृतानामर्थवत्त्वादविशेषः तद्विवन्धनश्च प्राकृतानामुद्राप इति सोऽप्य-
विशेषेणैव स्यात्, त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री वृहत्यनुष्टुप् च अत्र
ह्येवाऽवपन्ति अत एवादुपपन्तीत्येतत्तु हि-शब्दोऽपबन्धात् वर्त्तमानापदे-
शरूपत्वाच्चा विधायकं नावाद्वापौ नियन्तुमलम् । यद्यपि नियामकं तथा-
ऽपि पवमानविषययोरेवावापोद्वापयोर्देशविधानार्थं न स्तोत्रान्तरपरिसं-
ख्यानार्थम् इति, उच्यते अपूर्वत्वादस्यार्थस्य विधायकमेवेदं स्तुतिकल्पि-
तविधिशक्तिक्रमतो वचनात्पवमानेष्वेवावापोद्वापौ । न न्वेकविंशेनातिरा-
त्रणेत्यादौ स्तोमविवृष्टिरविशेषेण श्रुता सर्वत्र कर्त्तव्या सा चावापेनैव
नाभ्यासेन अभ्यासस्याश्रुतत्वादिति वक्ष्यति ततश्च सर्वस्तोत्रेष्ववापे कर्त्तव्ये
प्रत्यक्षश्रुतानामपि यत्र कचिदावापः स्यात् सत्यं, यदि सर्वत्रावापः स्यात्
स तु न्यायात्सर्वत्र प्राक्तोऽत्र ह्येवावपन्ति अत एवादुपपन्तीति वचना-
द्वाप्यादिभ्योऽन्यत्र परिसंख्यायते, न चेदमेवावापस्य वचनमिति निव-
न्धकारवचनादुमितव्यं कै. त्सादीनां पाठादेवावापसिद्धेः, अन्यत्रापि
विवृष्टावागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यमाणन्यायसिद्धं न विधातव्यम् एवका-
रोऽपहतविधिशक्तिकं चेदं तस्मात्परिसंख्या, न च परिसंख्यायास्त्रिदो-
षत्वम् एवकारेण तस्या एव श्रुतत्वात्, तेन स्तोत्रान्तरेष्वन्याऽभ्यासेनैव
पूरणम् । ननु कण्वरथन्तरन्यायेन कै. त्सादीनां स्वयोनावेव गानाच

प्राकृतीषु चत्वावापप्राप्तिः असत्याञ्च प्राप्तौ कथं परिसंख्या तस्मा-
द्विधिरेव गायत्र्यादिष्वावापस्य नैतदेवं कैात्सं भवतीत्यादिषु साम-
मात्रमुपदिश्यते तद्योनिभूतायास्तुत्रो नोपदेशेन नातिदेशेन प्राप्तिः, यदि
परमकृत्कल्पनाभयादध्ययनसिद्दुरुपायथाभावभयाच्च स्वयानावेव गी-
यते तच्चायुक्तं प्राकृत्यो हि चवः प्रकृतौ क्रमप्रकरणाभ्यामङ्गत्वेनावधा-
रिताः सामानि च प्रतिसंस्कार्यत्वात्प्रधानभूता इहापि स्तोत्राङ्गत्वेनाति-
देशतः प्राप्ता न शक्यन्ते बाधितुम्, अतः प्राकृतीष्वेव चतु प्रत्यक्षश्रुताऽन्या-
गम्यमानानि च सर्वाण्यपूर्वाणि सामानि गेयानीति प्राप्ते आवापे परि-
संख्यार्थमेव वचनम् एवमेवकारः समर्थितो भवति कण्वरथन्तरस्य तु
यथा स्वयानावेव स्वयेनेहत्तरयोश्च गानन्तथा वक्ष्यामः तस्मात्प्रवमानेष्व-
वापोद्वापौ ॥

यागादी विधिशब्देनैव देव-
ताभिधानाधिकरणम् ।

सू० विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्था-
त्तेन चोदना ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते आग्नेयोऽष्टाकपाल इति बहूनि चाग्नेरभि-
धानानि अग्निः शुचिः पावक इत्यादीनि तत्र तद्वाचिषु निगमेषु येन केन
चिच्छब्देनाग्नेरभिधानं कर्त्तव्यम्? उत विधिगतैर्वाग्निशब्देन? इति “तत्र
देवतात्वं विधायान्नेश्चोदना विनिवर्त्तते । प्रयोगकाल उद्देशो येन केनापि
सिध्यति ॥ अन्यर्था देवताकर्त्तव्य इत्येत्यावांश्चोदनार्थः तस्य शब्देनोद्दि-
श्यमानस्य देवतात्वमिति प्रयोगावस्थायां शब्दोच्चारणमापतति तत्रि-
यमे तु नास्ति प्रमाणं पावक-शब्देनापि ह्युद्दिश्यमाने चोदनाभिहितम-
ग्नेदवतात्वं सम्पादितमेव भवति, तस्मादनियम इति प्राप्ते केचित्ताव-
दाहुः-सत्यमर्थस्यैव देवतात्वं चोदनयोच्यते तस्य त्विदमेव देवतात्वं
यच्छब्देनोद्देशः तेन तच्छब्दोच्चारणमेव पुरुषस्य व्यापारः स्वव्यापारे
चासौ नियोक्तव्यः तेनार्थस्यापि देवतात्वमुक्त्वा तन्मात्रेणा पर्यवस्यन्ती
चोदना शब्दोच्चारणं यावद्विधाय पर्यवस्यति, तस्यां चावस्थायां विधिग-
तस्य शब्दस्य सन्निहितस्य परित्यागे कारणाभावात्तदुच्चारणमेव विधी-

दशमाध्याये चतुर्थः पादः ।

६२५

यते न शब्दान्तरस्य असंविहितत्वात्, तस्माद्विधिशब्दनियम इति अस्मिन्-
स्तु पक्षे स्यादपि कथंचिद्विधिशब्द एव नियमः किं तु यत्र पर्यायेण
शब्दद्वयेन देवताविधिः यथाऽनये पावकाय निर्वापेदानये शुचय इति तत्र
द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामेकमर्थमभिधाय तस्य देवतात्वे विहिते शब्दाकाङ्क्षा-
वेलायामुभयोः शब्दयोः सन्विहितत्वेऽप्येकेनैवार्थस्योद्देशसम्भवाददृष्टमाणा-
विशेषत्वे विकल्पेनान्यतरस्यैवोपादानं स्यात् न द्वयोः, न हि निरपेक्षयोरेक-
कार्ययोः समुच्चयः, नन्वेकेनैव वाक्येन विधानात्समुच्चयः सिद्ध्यति, स्यादेव
यदि प्रथमोपनिपात एव शब्दस्वरूपं वाक्यार्थान्वयि स्यात्, अर्थसम-
र्पणेन तु चरितार्थो शब्दो पश्चादाकाङ्क्षावशाद्दृष्टमाणावेकैकशस्त-
दाकाङ्क्षापूर्णसामर्थ्याद्विकल्पेनैव गृहीतव्यौ । अर्थेकेनैवार्थस्य देवतात्वं
सिद्धे द्वितीयः शब्दः स्वरूपपर इत्युच्यते तथा सति तस्यैवाच्चारणं स्या-
न्नेतरस्यार्थसमर्पणेन चरितार्थस्य, अथैवमादिषु शब्दस्यैव वाक्यार्थान्व-
यित्वं तथा सति सर्वत्रैवमेव सिद्धान्तयितव्यम् अवश्यं ह्यत्र शब्दोच्चारण
एव पुरुषो नियोक्तव्यः तत्र क्रिमित्यर्थस्य देवतात्वं विधाय पश्चाच्छ-
ब्दोच्चारणं विधीयते प्रथममेव शब्दस्वरूपं वाक्यार्थान्वयित्वेन विधी-
यते तद्विधानेन चार्थस्य देवतात्वं प्राप्तमेवानुस्यूते, येन हि शब्देनोद्दिश्य
हविस्त्यज्यते तस्यार्थस्य देवतात्वं भवति, तस्माच्छब्दोच्चारणेन तस्यैव
विधानाच्च पर्यायप्रसक्तिः ॥

अतिदेशस्थलेऽपि विधि-
शब्देनैव देवताभिधानाधिक-
रणम्

सू० तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृति-
त्वात् ॥ १३ ॥

सौर्यादिषु विकृतिषु चिन्त्यते चोदकप्राप्तेषु उज्जि^(१)त्यादिनिगमेषु
किं विधि-शब्द एव वक्तव्यः ? उतादित्या दशब्दा अपी ? ति संशयः, तत्र
विधिवाक्ये हविस्त्याममात्रे सूर्य-शब्दो विधीयते नोज्जित्यादिषु निग-
मेषु प्रकृतौ तूज्जित्यादिष्वग्नि-शब्द एव पठित इति तदाश्रयणम्, इह
त्वमिति पाठे येन केनचिदुपलक्षणमिति प्राप्तेऽभिधीयते प्रकृतावग्नि-शब्दो

१ ज्जि, भ्जि, एवमपि पुस्तकान्तरे पाठो दृश्यते ।

न यागरूपेण सम्बध्यते किं तर्हि यागकरणके भावनापरनामधेये प्रयोगे भावनया ह्यङ्गानि सम्बध्यन्त इति, सप्तमनवमाद्ययोर्व्याख्यातं, तेनाग्नि-शब्दयुक्तः प्रयोगः कर्तव्यः स क्रियत्कृत्वः केषु च प्रदेशेषूच्चारयितव्य इत्यपेक्षायां याज्यानुवाक्यापाठादुज्जित्यादिपाठाच्च तावत्कृत्वस्तेषु च प्रदेशेषूच्चारणीय इति गम्यते विकृतावपि सूर्यशब्दः प्राकृतस्याग्निश-ब्दस्य स्थाने निविशमानस्तेषु प्रदेशेषु वक्तव्यो भवति, तस्माद्विधि-शब्द एव सर्वेषु निगमेषु विकृतिष्वपि वक्तव्यः ॥

आधाने अग्नेः सगुणेना-
भिधानाधिकरणम् ।

सू० प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभि-
धानं स्यात् ॥ १४ ॥

सन्त्याधाने पवमानेष्टयः अग्नये पवमानाय अग्नये पावकाय अग्नये शुचय इति तत्र संशयः तद्वाचिषु निगमेषु किमेक एवाग्नि-शब्दो वक्तव्यः ? किमुभौ शब्दौ वक्तव्यौ अग्नये पवमानाय निर्वपाम्यग्निं पवमानमावहानेः पवमानस्याहमुज्जितमनूज्ज्वमिति “तत्रैकेनार्थनिर्देशसिद्धेर्नान्वाचरणं दु-योः । स चाग्निशब्द एवैकश्चेदकानुग्रहाद्वेत्” स्यादेवं यदि प्रथममर्थे विधाय पश्चाच्छब्दाश्रयणं भवेत् शब्द एव तु भावनाङ्गत्वेन विधीयत इत्युक्तं, तस्मादुभयोर्विधानादुभौ वक्तव्यौ ॥

आधानाज्ययोरग्नेर्निगुणे-
नाभिधानाधिकरणम् ।

सू० बुधन्वान्पवमानवद्विशेषनिर्दे-
शात् ॥ १५ ॥

पवमानेष्टिष्वज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते बुधन्वानाग्नेयः कार्यः पाव-कवान्सौम्य इति तत्र संशयः किं वृधन्वन्तया पावकवत्तया (१) ऽवगुणे-न सगुणमभिधानं निगमेषु कर्तव्यं बुधन्वन्तमग्निमावह पावकवन्तं सोम-मावहे ? ति उत अविकारेण प्रकृतिवर्दिगुणः ? मिति, तदर्थमिदं चिन्त्यते किं देवताविशेषणं बुधन्वत्ता ? उत मन्त्रविशेषण ? मिति मन्त्रस्य स्वरूपप्र-करणाभ्यां प्राप्तत्वाद्देवतानिर्देशः, तदयमर्थः अग्नेय आज्यभागो बुधन्वान् बुधन्वच्छब्दयुक्तः कार्यः, तस्य च देवताद्वारेण बुधन्वच्छब्दवत्ता, तदनेन

प्रकारेण देवताया बुध्न्वत्ता विहिता भवति, तस्मात्सगुणमभिधानं कर्तव्यं नैतदेवं मन्त्रान्तराण्यप्यग्निलिङ्गानि सोमलिङ्गानि च प्रकरणे विद्यन्ते, तत्र मन्त्रविशेषनियमायै वचनमुपपन्नं तेन मन्त्रद्वारेण बुध्न्वत्ताऽऽज्यभागस्य विधीयते न चाहत्याग्नेर्बुध्न्वत्ता विधीयते तद्वित्तार्थं वृत्तस्योपसर्जनीभू- तस्याग्नेर्विशेषणत्वेन विशेषणान्तरासहत्वात् मन्त्रमेव चाऽग्नेय-शब्देन निर्दिश्य तस्यैव बुध्न्वत्ता साक्षाद्विधीयते, एवं चोदकप्राप्ता देवता न विहृता भवति ॥

गवानुबन्धनपृषदाज्यहोम-
योर्विधिगच्छाभ्यामेव उभाव-
नस्यतिशब्दाभ्यामभिधाना-
धिकरणम् ।

सू० विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृति-
त्वाद्विहृतावपि भेदः स्यात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते गौरनुबन्ध इति तत्राग्नीषोमीयस्य पशोः द्वागस्य वपाया मेदस इति मन्त्रश्चेदकेन प्राप्तः तत्र मन्त्रान्तरमात्रात् “उस्राया वपाया मेदस” इति तत्र संशयः किं गोशब्दादन्येन येन केनचिदभिधानं कर्तव्यं ? मुतेऽस्रा-शब्देनैव ? इति तथा पशौ वनस्पतिं यजतीति श्रुतं स्विष्ट- कृद्विकारश्च वनस्पतिः, तत्र निगमेषु किं विधिगच्छादन्येन केन चिदन- भिधानम् ? उत विधिगच्छेनैव ? इति किं प्राप्तमुभयत्रापि विधिगच्छादन्येन येन केनचित्तदभिधानं तत्र निगमे स्यात् प्रकृतौ विधिनिगमभेदात् पशुशब्देन विधिः, द्वागशब्देन निगमः तथा स्विष्टकृच्छब्दको विधिः अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति निगमस्त्वस्विष्टकृच्छब्दकः ये दैव्या अत्विजस्तेऽभिरग्न इति, यच्च प्रकृतौ श्रुतं तद्विहृतौ कर्तव्यं, तस्मात् गोशब्दादन्येनाभिधानं, तदपि येन केन चित् शब्देन उस्राया वपाया मेदस इति च पाठमात्रं न विधिरस्ति तथा वनस्पतावपि विधिगच्छादन्येन येन केनचिदभिधानमिति मन्यते- उच्यते प्रकृतवार्थिको विधिनिगमभेदो न वाचनिकः न चार्थिकं चोदकः प्रतिदिशति, तेनानुबन्ध्याया द्रव्यत्वाद्विधिगच्छनियमाभावे विधिगच्छेना- न्येन वा येन केनचिदभिधाने प्राप्ते प्रकरणान्तरादुस्रा-शब्दस्य तेनैवा- भिधानं वनस्पतौ तु देवतात्वाद्विधिगच्छेनैव ॥

अवभृथे अग्नीवरुणयोः
सखिष्टकृच्छब्देनाभिधाना-
धिकरणम् ।

सू० खिष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्दत्वा-
निवर्त्तत ॥ १७ ॥

अवभृथे श्रूयते “अग्नीवरुणौ खिष्टकृतौ यजती”ति किं निगमेष्व-
खिष्टकृच्छब्दकं वचनमग्नीवरुणवावहे ? ति उत स खिष्टकृच्छब्दकमग्नि-
वरुणौ खिष्टकृतावावहे ? ति यद्वेषा वचनव्यक्तिः खिष्टकृत्कार्यं अग्नीव-
रुणाविति ततोऽग्नीवरुणयोर्देवतात्वात् खिष्टकृच्छब्दकम् । अथैवं वचनं
व्यज्यते यत्खिष्टकृद्गुणेन सगुणां देवतां यजति तदग्नीवरुणौ न केवल-
मग्निमिति ततः खिष्टकृत्त्वेनाग्नीवरुणयोर्विधानात्सखिष्टकृच्छब्दकमिति
तत्सिद्ध्यर्थमिदं चिन्त्यते किं खिष्टकृच्छब्दः प्रकृतौ समुदायप्रसिद्धाऽग्नौ
प्रयुक्तः ? उत खिष्टकरणयोगेने ? ति तत्र भूतस्य खिष्टकरणयोगस्याग्ना-
वभावादूढ्याऽयं शब्दोऽग्नेर्वाचको ऽतोनाग्नीवरुणयोः शक्नोति वर्त्तितुमतः
कार्यलक्षणार्थः खिष्टकृच्छब्दः खिष्टकृत्कार्यं ऽग्नीवरुणौ निर्गुणौ
विधीयेते तस्मादखिष्टकृच्छब्दकं वचनम् उच्यते भूतकालतामात्रासम्भ-
वेऽपि खिष्टकरणयोगस्य तावत्सम्भवाद्वृत्तकालताया अपि प्रयोगान्तरा-
पेत्योपपत्तत्वाच्च समुदायप्रसिद्धौ प्रमाणमस्ति तेन खिष्टकृद्गुणावग्नी-
वरुणौ यष्टव्याविति श्रौत एव खिष्टकृच्छब्दो न लक्षणा, तस्मात्सगुण-
योरेव देवतात्वात्सगुणमभिधानम् ॥

अग्नीषोमीयपशौ सर्वत्रैव प्रयो-
गे निर्गुणेनाग्निशब्देनानेनभिधा-
नाधिकरणम् ।

सू० सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु
यावदुक्तं स्यात् ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीयपशौ पशुपुरोडाशः तत्र चोदकप्राप्तस्य खिष्टकृतौ
गुणलोपः श्रुतः, अग्निं यजतीति किमयं प्रधानमात्रे गुणलोपः ? उत सर्वेषु
निगमेष्विति प्रधानमात्रे यजतीति लोपश्रवणात् अवशिष्टेषु निगमेषु
प्रकृतिवत्खिष्टकृद्गुणयुक्तमभिधानं प्रयोग एव निर्गुणविधिरिति सर्वत्र
गुणलोपः ॥

अनुयाजेषु खिष्टकृद्वागस्य
संस्कारकर्मताधिकरणम्

सू० खिष्टकृद्वापिको ऽनुयाजे स्यात्
प्रयोजनवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ १९ ॥

दशमाध्याये चतुर्थः पादः ।

६२६

दर्शपूर्णमासयोस्त्रयोऽनुयाजास्तृतीयः स्विष्टकृद्वैवत्यः स किमवा-
पिकस्योत्तरार्द्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीत्यस्य स्विष्टकृतः संस्कारार्थः? उतारा
दुपकारकः? इति, तत्र 'उभयोर्देशशेषत्वाद्विशेषानवधारणात् । न मिथोङ्गा-
ङ्गिभावः स्यात्तस्मादारादुपक्रिया ॥ उच्यते देवतास्मरणं ह्यत्र दृष्टमेव प्रयो-
जनम् । अनूयाजस्य तेनेह न युक्ताऽदृष्टकल्पना ॥ न चागृह्यमाणविशेषत्वम्
आवापिकस्य द्रव्यप्रतिपत्त्येष्टदेवतास्मरणेन च कृतार्थत्वाच्चानुयाजिक-
स्विष्टकृदेवता संस्कारार्थत्वम्, अनूयाजस्य तु दृष्टप्रयोजनान्तराभावाद-
दृष्टकल्पनापरिहारायावापिकस्विष्टकृतसंस्कारार्थत्वमध्यवसीयते ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाज्यापुरो-
नुवाक्ययोः संस्कारकर्मता-
धिकरणम् ।

सू० अन्वाहेति शस्त्रवत्कर्म
स्याच्चेदनान्तरात् ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः तिष्ठन्याज्यामन्वाह आसीनः पुरोऽनुवाक्याम-
न्वाहेति किं याज्यापुरोनुवाक्योच्चारणम्? अर्थकर्म? उत संस्कारकर्माथप्र-
तिपत्त्यर्थः? मिति, तत्रार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वे रूपादेव प्राप्तमुच्चारणं न विधातव्यं
तस्माददृष्टार्थं, सत्यं, यद्युच्चारणं विधीयेत रूपादेव तु प्राप्तमुच्चारणम-
नूद्य निष्ठवासीन इति गुणविधानाच्च वचनानर्थक्यमतो नादृष्टार्थता ॥

मनोतायांमूहाभावाधि-
रणम् ।

सू० मनोतायान्तु वचनाद्विकारः
स्यात् ॥ २१ ॥

अग्नीषोमीये पशवस्ति मनोतामन्त्रस्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोते'ति
तत्रैव चेदं वचनं यद्व्यप्यत्यदेवत्यः पशुराग्नेऽप्येवमनोताकार्येति सोऽयं मनो-
तामन्त्रः किं विकृतिषु वायव्यादिपशुषु यथादेवतमूहितव्यो ऽथाऽवि-
कारेण प्रयोक्तव्यः? इति संशयः, तदर्थं च यद्व्यप्यत्यदेवत्य इत्येतद्वचनं
प्रकृत्यर्थः? मुत विकृत्यर्थः? मिति, तत्र पशोराग्नीषोमदेवत्यत्वात्केवलानि-
देषत्या मनोता, तत्रासामर्थ्यादुत्कृष्यमाणवचनेनानेन वार्यते, यद्यपि द्विदे-
वत्यः तथाऽप्येकदेवत्यैव मनोता तत्र कार्या नोत्क्रष्टव्येति, न चानेन वच-
नेन विकृतिषूहः प्रतिषिध्यते प्रकृतावेवार्थवत्किमिति विकृतिषु कार्यं कुर्या-
त्तद्वचनेनावस्थापिता मनोता न प्रकृतावदृष्टार्था येन विकृतिषु नोह्येत,

शक्नोति ह्यसावग्निद्वारेण लक्षणया देवताभूतावधीषोमौ प्रकाशयितुं,
तस्माद्वायव्यादिषु यथादेवतमूहितव्येति प्राप्ते धूमः “अग्निद्वारेण मन्त्रो-
यमनीषोमौ प्रकाशयन् । अन्तरेणैव वचनं प्रकृताववतिष्ठते ॥ न च विष्णु-
तिषु सामान्यसम्बन्धोऽस्ति, येन लिङ्गेन केवलाग्निदेवत्याया उत्कर्षः स्यात्
तस्मान्नोत्कर्षप्राप्तिः येन तन्निवारणेन प्रकृतावेव वचनं कार्यं कुर्यात्,
तस्माद्विकृतिषु यथादेवतमूहे प्राप्ते तन्निवारणार्थं वचनमिति वायव्या-
दिष्वनूह इत्यग्नि-शब्दस्याबाधः ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ
गानाधिकरणम् ।

सू० पृष्ठार्थेऽन्वयन्तरात्तद्योनिपूर्व-
त्वात्स्यादृचां प्रविभक्तत्वात् ॥२२॥

वैश्यस्तोमि श्रूयते कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति तत्र संशयः किं कण्व-
रथन्तरं बृहद्योनौ रथन्तरयोनौ वा गेयम्? उत रथन्तरयोनावेव? उत
स्वयोनौ? इति, तत्र कण्वरथन्तरशब्देन साममात्रं प्राकृतयोः साम्नाः स्याने
विधीयते तद्योनिभूतयोस्तुचाः प्रकृतौ क्रमकरणाभ्यामङ्गत्वेनावधारित-
योहि चोदकेन प्राप्तयोनौस्ति किञ्चिच्चित्तकं, तस्मात्तयोरन्यतरत्र गानम्
अथ वा कण्वस्य रथन्तरं कण्वरथन्तरमिति यौगिकोऽयं शब्दः रथन्तर-
शब्दश्चारथन्तरे तदुर्मातिदेशार्थः, तस्माद्रथन्तरयोनावेव गेयं नैतदेवं
कण्वसम्बन्धे प्रमाणाभावात्, तस्माद्रूढोऽयं कण्वरथन्तरशब्दो न कण्वस्य
रथन्तरम् इत्येवं प्रवृत्तः, तस्मात् तावद्रथन्तरयोनावेव गेयं, नापि बृहद्योनौ
रथन्तरयोनौ वा किन्तु स्वयोनौवेव, कस्मात् उत्तरायन्ये तस्यास्तदुत्तर-
योश्च पठितत्वात् कृत्वर्थोत्तरायन्यः एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयं य-
द्योन्यां तदुत्तरयोगायतीति वचनार्थानुष्ठानाय कृत्विविशेषापेक्षायां तत्प-
रिज्ञानाय योनय उत्तराश्च प्रतिसाम विभक्ता उत्तरायन्ये पठन्ते नादृष्टार्थं
कण्वरथन्तरयोनिरपि तत्रैव पठिता सा यत्र कण्वरथन्तरं तदङ्गत्वेन ज्ञायते
तस्मात्स्वयोनौ गेयम्, एवं चाम्बानसिद्धिर्कपरित्याग ऋगन्तरसञ्चारश्च न
कल्पितो भवति कौत्सादिसाम्बान्तु योनिस्तत्तरायन्येन पठितेति तेषां
प्राकृतीष्वेव क्तु गानम् ॥

दशमाध्याये चतुर्थः पादः ।

६३१

कथयन्तरस्य स्वयोन्यु-
त्तरयोगानाधिकरणम् ।

सू० कार्दत्वादुत्तरयोर्दथा प्रकृति ॥ २३ ॥

कथयन्तरस्यैवात्तरागाने संशयः किं बृहदुत्तरयोरथन्तरोत्तरयोर्वा
गानम् ? उत स्वयोन्युत्तरयोरपि ? तत्र स्वयोन्युत्तरयोरपि गीयमानस्यान्वा-
नसिद्धुक्परित्याग ऋगन्तरसञ्चारावपरिहार्यौ तद्वरं चोदकप्राप्तयोरेव
गानमिति मन्यते उत्तरायन्ये पाठस्तु स्वयोन्युत्तरयोरप्यविशिष्ट इति
स्वयोन्युत्तरयोरेव गानम् ॥

अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रयोर-
विकाराधिकरणम् ।

सू० ग्रहाणां देवान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः
कर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ २४ ॥

अग्निष्टुति श्रूयते आग्नेया यहा भवन्तीति प्रकृतौ नानादेवत्यानि
स्तोत्रशस्त्राणि तानि यदि देवतामंस्कारार्थानि ततोऽग्निष्टुति यथादेव-
तमूहिव्यानि तेषां त्वर्थकर्मत्वं द्वितीये स्थितं तस्मादविकार इति द्विती-
यसिद्धस्यैव प्रयोजनकथनमेतत् ॥

चातुर्मास्येषु आज्यशब्दस्या-
विकारेणावाहनाधिकरणम् ।

सू० उभयपानात्पृषदाज्ये दध्नः स्या-
दुपलक्षणं निगमेषु पातव्यस्यो-
पलक्षणत्वात् ॥ २५ ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति सन्ति प्रकृतावाज्यप-
शब्दयुक्ताः निगमाः देवानाज्यपानावहे स्वाहा देवानाज्यपान्देवाना-
माज्यपानां प्रियाधामानि देवाआज्यपा आज्यमजुपन्तेति, आज्यप-शब्देन च
तत्र प्रयाजानुयाजदेवता उच्यन्ते अत्र च पृषदाज्येनानुयाजा यष्टव्याः
तदिह संशयः आज्यप-शब्दस्याज्यदधिपानित्येवं विकारः, अथ वा दधि-
पानि ? इति उत पृषदाज्यपानिति अहोस्विदविकारणैव प्रयोगः ? इति यदु-
भयं हविस्ततः प्रथमः पक्षः यदि दध्यैव ततो द्वितीयः यदि पृषदाज्यं नाम
द्रव्यान्तरं हविस्ततस्तृतीयः, अथ त्वाज्यमेव हविः तस्य सु पृषत्त्वं चित्रता
संस्कारमात्रं तज्जननार्थं च दधि ततः सिद्धान्तः तत्र पृषदाज्यं गृह्णाति

१ उपलक्षणादिति पा० ।

द्वयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति तुल्यवत्सङ्कीर्तनादुभयं हविः । नन्वेकेन प्रकृतौ देवतोपलक्षिता तेनेह यद्वयुभयं हविः तथाऽप्येकेन देवतोपलक्षणसिद्धेर्नोभयादरो यज्ञपतिशब्दवदिति चेत् स्यादेवं यदि यज्ञपतिवत्परायं हविः तदपि देवतावदनुष्ठानाङ्गत्वेन स्मर्त्तव्यमेव तस्मादुभयोपलक्षणम् अथ वा द्विरुपस्तृणाति सकृदभिधारयतीत्युपस्तरणाभिधारणवादाद्वधिसंस्कारार्थमाज्यं दध्येव हविः ततो दधिपानित्येव वक्तव्यं, नैतद् द्वयमपि युक्तं ग्रहणे हि दध्याज्ययोस्तुल्यत्वं दध्ना वा प्राधान्यं गम्यते यागे त्वाज्यमेव पृषत्वगुणकं करणत्वेन श्रुत्या विधीयते नोभयं, नापि दधि, यच्च यागद्रव्यं तदर्थो ग्रहणसंस्कारः तस्माद्ग्रहणे ऽप्याज्यमेव प्रधानं तस्य तु पृषत्तासम्पादनार्थं दधि गृह्यते न स्वार्थेनानुपयोगित्वात्, तथाविधे तु दधनि तुल्यनिर्देश उपस्तरणादिवादेन च प्राधान्यनिर्देशोऽर्थवादमात्रं तस्मादविकारः । अन्यस्त्वाह दध्ना आज्येन द्रव्यान्तरं निष्पद्यते तस्य वाचकः पृषदाज्य-शब्दः, तच्च हविः पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति वचनात् तस्मात्पृषदाज्यपानिति वक्तव्यं, स्यादेतदेवं यदि पृषदाज्य-शब्दः समुदायशक्त्या द्रव्यान्तरमभिधत्ते न त्वेवमस्ति पृषच्छब्दे हि लोके चित्रत्ववचनः पृषद्रजुः पृषन्मणिरिति तेन पृषदाज्येन चित्रेणाज्येनेत्यर्थः, तेन प्राकृतस्यैवाज्यस्य हविषश्चित्रता गुणमात्रं विधानम्, एवं च गुणं सम्पादयितुं दधि गृह्यते प्राधान्यनिर्देशोऽर्थवादमात्रं हविरेव च प्रकृतावुपलक्षितं न हविर्गुणः अविकारेण तेनाज्यपानित्येवोपलक्षणं चादकानुग्रहश्चैवमविकाराद्बुद्ध्यति ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पाद आरभ्यते ॥

एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणार्थकरणम् ।

सू० आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागमवदन्त्यलोपः स्यात् ॥ १ ॥

१ पृषदाज्य-शब्दे हीति पा० ।

प्राकृतानां बहूनामेकदेशे विकृतिपूपादातव्ये किमादितो मध्यतो
ऽन्ततो वा विकल्पेनोपादानम् ? उतादित एवे ? तिसंशयः, यथा द्वावापृ-
थिव्य एककपाले आश्विने द्विकपाले वैष्णवे त्रिकपाले प्राकृतानां कपाला-
नामेकदेशग्रहणं तथा एकां सामिधेनीमित्यत्र सामिधेन्येकदेशः, तथा
द्विरात्रादिषु द्वादशाहैकदेशः, तत्र विशेषग्रहणादनियमे प्राप्त उच्यते यः
कपालोपधानानां मध्ये प्राचीनः पदार्थः तेन प्रथमः कपाल उपस्थाप्यते
तस्योपस्थितस्य परित्यागे न किञ्चित्कारणमस्ति तथा तेनापि द्वितीय-
स्तेनापि तृतीय इत्येवं क्रमेणोपस्थापितेषूपपात्तेषु चावशिष्टानि प्रयोजना-
भावाल्लुप्यन्ते तथा सामिधेन्यादिष्वपि तस्मादाद्योपादानमन्त्यलोपः ॥

एकत्रिके आद्ये तृचे
गानाधिकरणम् ।

सू० एकत्रिके तृचादिषु माध्यन्दिनच्छ-
न्दसां श्रुतिभूतत्वात् ॥ २ ॥

अस्त्येकत्रिको नाम क्रतुः अथैष एकत्रिकः तस्यैकस्यां स्तोत्री-
यायां वहिष्यवमानं स्तुवीत तिसृषु होतुराज्यमेकस्यां मैत्रावरुणस्य
तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसितः एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः
पवमान, इत्येवमान्तादेका तिस्रश्च स्तोत्रीया व्यतिपङ्गेण कर्तव्याः
श्रूयन्ते, प्रकृतौ माध्यन्दिनपवमाने त्रयस्तृचाः गायत्रः प्रथमो वार्हतौ
द्वितीयः त्रैष्टुभस्तृतीयः, तत्रैव चेदं वचनं त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः
पवमान इति, तदिह नवानामृचां मध्ये तिसृषूपपादातव्यासु भवति संशयः
किं त्रयाणां तृचानामाद्या ऋच उपादातव्या ? उताद्यस्तृचः सकलो ग्राह्य
इति, तत्र त्रिच्छन्दस्त्वं श्रुत्या प्रकृतौ विहितं चोदकप्राप्तमनुग्रहीतुं
तृचाद्यानामुपादानम् आद्यो हि तृचे गायत्रीमात्रोपसंग्रहात् त्रिच्छन्दस्त्वं
हीयते । नन्वाद्या गायत्र्या द्वितीया गायत्र्युपस्थाप्यते न तु द्वितीयस्य
तृचस्याद्या बृहती, सा हि तृतीयया गायत्र्योपस्थाप्यते, तेन पाठक्रमोपस्थाप-
नबलादाद्यस्तृच उपादेयः सत्यं, पाठप्राप्तः क्रमो लोपनीयः श्रुतिप्राप्तत्रिच्छ-
न्दस्त्वानुग्रहायेति प्राप्ते ब्रूमः प्रकृतावियं श्रुतिः अयं पाठ इति बलाबलं

१ तस्यापस्थापितस्येति पा० ।

चिन्त्यं विहृतौ तु सर्वस्य प्रकृतितो लब्धात्मकस्य प्राप्तस्य न तत्कृतः
 कश्चिद्बलावलविशेषः किं तु यद्विहृतावेव शीघ्रमुपतिष्ठते तदुपादेयम्
 अतः क्रम एवात्र बलीयान् । प्रथमा हि गायत्री समाप्यमानैव द्वितीयां
 गायत्रीमुपस्थापयति सोपस्थापितोपक्रान्तैव भवतीति नान्यस्यावसरः
 तस्मादाद्ये तृचे माश्रयन्दिनः पवमानः स्तोतव्यः ॥

एकस्यामचि धूर्गा-
 नाधिकरणम् ।

सू० त्रिकं तृचेषु धुर्ये स्यात् ॥ ३ ॥

एकत्रिक एव क्रतौ व्यतिषङ्गेकस्यां तिसृषु च स्तोत्रेषु सम्पा-
 द्यमानेषु यानि प्रकृतौ धूर्गानसम्पाद्यानि स्तोत्राणि तेषु यत्त्रिकं सम्पाद्यं
 तत्किं तिसृष्वृत्तु ? उतैकस्या एवर्चो ऽभ्यासेन त्रिकं सम्पाद्य ? मिति संशयः
 तत्र तृचगानप्रापिचोदकानुग्रहाय गानान्तरवदूर्गानान्यपि त्रिस्तोमकानि
 तृचे गातव्यानि “आवृत्तं धूर्पु स्तुवत” इति तु वचनं तिसृष्वपि गीयमानस्य
 साम्नः प्रत्येकमावृत्तेस्तेनाभिप्रायेणानुवादमात्रमिति मन्यते स्यादेतदेवं
 यदि सामावृत्तिरियमुच्यते स्तोत्रावृत्तिस्त्विद्यं गुणकीर्त्तनञ्च स्तुतिः तत्र
 एकरूपैव स्तुतिरावर्त्तनीया सा चैकस्यामेवार्चं क्रियमाणा तादृश्येवावृत्ता
 भवति न तद्भेदे, तत्रान्यथाभावस्यावर्त्तनीयत्वात् वचनं चैवमर्थवत्,
 इतरथा ह्यनुवादमात्रमनर्थकं, तस्मादूर्गानानि त्रिकस्तोमकान्येकस्यामेव-
 र्चभ्यस्तव्यानि ।

द्विरात्रादिषु दश-
 रात्रस्य विध्यन्तानु-
 ष्ठानाधिकरणम् ।

चोदनासु त्वपूर्वत्वास्त्रिङ्गेन धर्मं नियमः
 स्यात् ॥ ४ ॥

द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु द्वादशाहः प्रवर्त्तत इति स्थितं तत्र किं
 द्वादशाप्यहान्यादितः प्रवर्त्तन्त ? उत प्रापणीयोदयनीये वर्जयित्वा मध्यमे
 दशरात्रः पृष्ठपडहच्छन्दोमचतुष्टयात्मक इति संशये विशेषाभावात् सर्व-
 प्रवृत्तावुच्यते द्विरात्रे यत् प्रथमं तद्द्वितीयं यद् द्वितीयं तत्तृतीयं जगती-
 मन्तर्गच्छतीति पार्ष्णिकतृतीयस्य जागतस्यान्तरायदर्शनात् अन्यैश्चैवंवि-
 धैर्लिङ्गैर्दशरात्रस्यैव प्रवृत्तिः, अस्ति च द्वादशाहे मध्यमस्य दशरात्रस्य
 पृथक्सङ्घातकृप्तिः पृष्ठ्यादारभ्य हि प्रथममहर्द्वितीयमहरिति व्यवहारः

चतुर्थे कृन्दोममहः दशममहरिति व्यवहारः, सति च दशरात्रसङ्घाते
तस्यैव प्रवृत्तिलिङ्गविशेषैरध्यवसीयते ॥

सप्तभिराधुनोति इत्यनेना-
ग्ना धूननाद्यर्थानां मन्त्राणा-
मनियमनोपादानाधिकरणम् ।

सू० अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु विकल्पः
स्यात्सर्वासामर्थवत्त्वात् ॥ ५ ॥

बहूनामेकदेशग्रहणे सत्याद्योपादानम् । अन्त्यलोप इति स्थितं, यत्र
तु प्रकरणपठितानां मन्त्राणामेकदेशग्रहणं यथा यावाधूननार्थानां वेशीनां
त्वा पत्मन्नाधूनेामीत्येवमादीनामावपनार्थानां च या जाता ओषधय इत्ये-
वमादीनां सप्तभिराधूनेतीति चतुर्दशभिर्वपतीति तत्रापि किमाद्योपादा-
नम् ? उतानियमः ? इति संशये क्रमानुग्रहादाद्योपादाने प्राप्ते बलीयसा
प्रकरणेन सर्वेषामङ्गत्वावगमात्सङ्ख्याश्रुतिश्चानियमेन तत्संख्योपादानेऽप्य-
विरोधात् क्रमबाधेनादितो मध्यतोऽन्ततो वा सप्तानां चतुर्दशानां
चोपादानम् ॥

विवृद्धस्तोमके प्रा-
प्तानां साम्नामागमा-
धिकरणम् ।

सू० स्तोमविवृद्धौ प्रकृतानामभ्यासेन तु
संख्यापूरणमविकारात्संख्याया गुण-
शब्दत्वादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥ ६ ॥

विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु एकविंशेनातिरात्रेण प्रजा कामं याजये-
दित्यादिषु किं प्राकृतानामेव साम्नामभ्यासेन स्तोमविवृद्धिसम्पादनम् ?
उताप्राकृतानां साम्नामागमेने ? तिसन्देहे अन्येषामश्रवणात्संख्यायाश्च प्रा-
कृताभ्यासेनापि सम्पत्तेरभ्यास एव न्याय्यः, नैवं, संख्या हि पृथक्त्व-
निवेशनीस्तोत्रीयागता सम्पाद्या स्तोत्रीया पृथक्त्वसिद्ध्यर्थं सामान्तरागम-
माप्तिपति, अभ्यासे हि मुख्यपृथक्त्वाभावादसमञ्जसा संख्या स्यात्तस्मा-
दागमः, स च साम्नामेव नर्चां त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री
बृहत्यनुष्टुप् च अत्र ह्येवाऽवपन्त्यत एवाद्वपन्तीति वचनेनाप्रख्यानां गाय-
त्र्याद्याधारत्वनियमादृचां चत्वंवापासम्भवादनैनैव वचनेन न्यायप्रा-
प्तोऽप्यागमः पवमानविषय एव कृत इति स्तोत्रान्तरेष्वगत्याऽभ्यासेनैव
संख्यापूरणमित्युक्तम् ॥

बहिष्पवमाने ऋ-
गागमाधिकरणम् ।

सू० बहिष्पवमाने तृगागमः सामैकत्वात् ॥ ७ ॥

बहिष्पवमानेऽपि किं समागमः ? उतर्गागमः ? इति संशये पूर्वेण न्यायेन
सामागमे प्राप्ते ब्रूमः, एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात्स्वरसामैव गायतीति वच-
नात्सामागमो न सम्भवति, न चाभ्यासेनापि संख्यापूरणं भवति, पराब्धि-
पवमानेन स्तुवीतित्यनभ्यासवचनेन पराक्कृद्धेनाभ्यासस्य श्रुत्यैव निषिद्ध-
त्वात्, तस्मादृगागमः ।

सामिधेनीष्वविशिष्टा-
नामागमेन संख्यापूरणा-
धिकरणम् ।

सू० अभ्यासेन संख्यापूरणं सामिधेनी-
ष्वभ्यासप्रकृतित्वात् ॥ ८ ॥

यत्र सामिधेनीविवृद्धिरेकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येत्यादौ
तत्र किं प्राकृतीभ्य एकादशभ्योऽधिकानामागमः ? उत प्रथमोत्तमयोरैवा-
भ्यासेन संख्यापूरणम् ? उत यावदुक्तं त्रिरभ्यासमथमोत्तमयोः कृत्वा ऽवशि-
ष्टानामागमः ? इति, संशये संख्यासामञ्जस्यादेकादशभ्यः प्राकृतीभ्यो ऽति-
रिक्तानां सर्वासामागमः, नैवं प्रकृतौ हि पञ्चदशसु सामिधेनीषु विहितासु
एकादशसु सामिधेनीषु पठितासु वचनं त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति
संख्यापूरणं यावद्ववति तावत्प्रथमोत्तमयोरभ्यासितव्यमित्येवंपरं, पूरण-
संख्याभिप्रायश्च त्रि-शब्दो दृष्टार्थत्वात् त्रित्वस्वरूपपरत्वे हि अदृ-
ष्टार्थता स्यात् तस्मात्प्रथमोत्तमयोरभ्यासेन संख्यापूरणमिति प्राप्ते ब्रूमः
स्यादेवं यदि पूरणसंख्यायास्त्रित्वस्य च सम्प्रतिपत्तिः स्यात् न त्वेतदस्ति
न ह्यवश्यं प्रथमोत्तरयोरभ्यासेन संख्यायां पूर्यमाणायामेकैकस्यास्त्रिर-
भ्यासो भवति द्विचतुरभ्यासेनापि तत्पूरणसम्भवात्, तस्मात्त्रिरभ्यास एव
तत्र विवक्षितो न यावत्पूरणमभ्यासः तेन विवक्षितोऽपि त्रिरभ्यास एव प्राप्तो
न यावत्पूरणमभ्यासः तस्मात्प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्यावशिष्टानामागमेयीनां
दाशतयीभ्यः आगमः किं पुनरागम्यमानानां कर्मसम्बन्धे प्रमाणं न ताव-
ल्लिङ्गं तस्याग्यादिस्वरूपमात्रविषयत्वेन क्रत्वर्थत्वे प्रामाण्याभावात्
सर्वत्र हि लिङ्गं यत्किञ्चित्प्रमाणकं क्रतुसम्बन्धसामान्यमपेत्य द्वारविशेष-

१ दाशतयीनामागम इति पा० ।

मात्रे प्रमाणमिति याज्यापुरोऽनुवाक्या काण्डे व्याख्यातं, न चान्यदपि प्रमाणं पश्यामः—उच्यते संख्यैवात्र संख्येयानां कर्माङ्गत्वे प्रमाणं तथा हि सामिधेनीपरिच्छेदद्वारा क्रतोरूपकर्तव्यम् अग्निस्मिन्धनप्रकाशिकाश्चर्चः सामिधेन्य उच्यन्ते तेन तत्समर्थाः याः काश्चिदृचो ऽवश्यमुपादातव्याः एवं सर्वत्रागमे द्रष्टव्यम् ॥

षोडशिनां प्राकृत-
त्वाधिकरणम् ।

सू० षोडशिने वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् ॥ ८ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे षोडशी स च षोडशिना वीर्यकाम इति पुरुषार्थतया विहितोऽपि पुनः क्रत्वर्थतया श्रूयते “अप्यग्निष्टोमे राज्यन्यस्य गृहीयादप्युक्थ्ये याज्ञोऽतिरात्रे ब्राह्मणस्योत्तरे ऽहनि द्विरात्रस्य गृह्यते मध्यमे ऽहंस्तिरात्रस्य चतुर्थे ऽहन्यहीनस्य गृह्यते” इति, तत्र क्रत्वर्थोऽपि षोडशिनं प्रति सन्देहः—किं प्रकृतौ स्यात्? उत विकृतिष्वेवात्कृष्टव्य? इति उत्तरे ऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इत्यादिवचनैर्विकृतिसम्बन्धावगमादग्निष्टोमे राज्यन्यस्येत्यादिवचनस्य च वैकृताग्निष्टोमाभिप्रायत्वेनाप्यविरोधात्प्रकरणं बाधित्वा वाक्येनोत्कर्षे प्राप्ते ब्रूमः प्रकृतिप्रकरणान्नातैरग्निष्टोमादिशब्दैस्तत्रैव सम्भवद्विः किमित्यसन्निहिताऽपि विकृतिरभिधीयते । तस्माद्वाक्येनैव प्रकृतौ स्यात् तत्र राजन्यादिनिमित्तेन विहितः स विकृतिष्वनैमित्तिको विधीयते उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्येति ॥

आययणादेव षोडशिश्र-
हणाधिकरणम् ।

सू० तस्याययणाद् ग्रहणम् ॥ १० ॥

षोडशिन्येव सन्देहः किमसावाययणादुक्थ्याद्वा गृहीतव्यः? उताययणादेवेति? तत्राययणाद्गृह्णाति उक्थ्यान्निगृह्णातीति वचनद्वयाद्विकल्पेन समुच्चयेन वा द्वाभ्यां गृह्यते एवमपर्यवसिते पूर्वपक्षे मध्ये चिन्ता ॥

तृतीयसवने एव षोड-
शिश्रहणाधिकरणम् ।

सू० तृतीयसवने वचनात् स्यात् ॥ ११ ॥

वचनात् किं षोडशीसवनत्रये याज्ञ? उत तृतीयसवने एवे? ति किं पुनः कारणमन्तरा चिन्तायाः मूलाधिकरणसिद्धान्ते कालोपलक्षणत्वमुक्थ्यस्य स्यास्यति, स्थिते च तस्मिन्पूर्वयोः सवनयोर्यहणमाशङ्कितुमशक्य-

न्तयोऽहक्याभावात् तस्मान्मध्ये चिन्तितमिति केचित् । तदयुक्तम् एवमपि पूर्वपक्षं समाप्य कर्तव्येयं चिन्ता स्यान्न मध्ये । किं च प्रातः सवने ग्रहीतव्य इत्यादिवचनादस्य सवनत्रये ग्रहणमाशङ्कते, न च वचनस्य परिपन्थी सम्भवति तस्मादप्यपि पूर्वयोः सवनयोऽहक्याभावात्तदुत्तरकालता न सम्भवति तथाऽपि वचनबलाद् ग्रहीतव्यः, कालवचनं तु तार्तीयसवनग्रहणाभिप्रायं भविष्यति, विद्यते च पूर्वयोरपि सवनयोऽहक्यं तस्माद्विचित्रगतिः सूत्रकारश्चिन्तान्तरमध्येऽपि प्रसङ्गात् चिन्तान्तरं कृतवानित्येव वक्तव्यं, तत्र प्रातः सवने गृह्णातीत्यादिभिर्वाक्यैः सवनत्रयेऽपि विधानात् त्रिष्वपि ग्राह्यः नैवं प्रातःसवनाद्यनुक्रमणं निन्दाद्वारेण तृतीयसवनस्तुत्यर्थं सवनत्रयं ह्यनुक्रम्य यत्प्रातःसवने गृह्णीयात् वज्रो वै षोडशीत्यादिना सवनद्वयं निन्दित्वा तृतीयसवने ग्राह्य इति श्रूयते, तस्मात्सर्वमिदमेकं वाक्यं तृतीयसवने षोडशि विधानार्थमिति तत्रैवास्य ग्रहणं सू. स्थितादुत्तरम् उक्थ्यान् निर्गृह्णाति षोडशिनमिति वचनादुक्थ्यादपि ग्रहीतव्यमित्युक्तम् । यदपि शाखान्तरवचनं पराञ्चमुक्थ्यात् षोडशिनं गृह्णातीति तत्राप्युक्थ्यादित्यपादानपञ्चमी न दिक्छब्दयोगनिमित्ता पराञ्चब्दस्य पराचीः सामिधेयैरिति वदनभ्यासवाचित्वेन दिक्छब्दत्वाभावात्, तस्मादुभाभ्यां ग्रहणमिति प्राप्ते ब्रूमः “कृत्स्नस्याश्रयणादेव ग्रहणं नित्यवद्भुतम् । न युक्तं बाधितुं तस्मात् विकल्पसमुच्चयैः । यत् वचनादिति तत्र पराञ्चमुक्थ्यादित्यत्र पराञ्चब्दोऽनभ्यासवचनः सन्नपकर्षकः स्यात् अभ्यासस्य प्राप्त्यभावात्, तस्मादिक्छब्दोऽयं कालवचनः तन्निमित्ता चेयं पञ्चमी, उक्थ्यादूर्ध्वकाले षोडशिनं गृह्णातीति तत्समानार्थत्वाच्चोक्थ्यान्निर्गृह्णातीत्यत्रापि दिक्छब्दनिमित्तैव पञ्चमी न ह्यवश्यं दिक्छब्दयोगापेक्षैव सा विनाऽपि तेन मासात्प्रवक्ष्यामीत्यादिषु दर्शनात् तेनेयं सह युक्ते तृतीयावदर्थमात्रापेक्षा न शब्दयोगमपेक्षते, एवं चाश्रयणात् कृत्स्नस्य नित्यवद्ग्रहणं न बाधितं भवति तस्मादाश्रयणादेव ग्रहीतव्यः ॥

षोडशिग्रहस्य सन्ते त्रय-
स्वाधिकरणम् ।

सू० उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः
स्थात्सति हि संस्थाऽन्यत्वम् ॥ १२ ॥

षोडशिन्येव यदाऽप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्युक्त्येवाह इत्या-
दिवचनादग्निष्टोमोक्त्येवार्वा गृह्यते तदा किमस्तुतशस्त्रः स्यात्? उत
तदाऽपि सस्तुतशस्त्रः? इति संशये “उक्त्याग्निष्टोमसंयोगेनास्य स्तोत्रा-
दिकं भवेत् षोडशीस्तोत्रसंख्यायां नोक्त्याग्निष्टोमता भवेत् ॥ अग्निष्टोमा-
दिशब्दा हि स्तोत्रसंख्यानिमित्तकाः “षोडशिस्तोत्रसंख्यायां नाग्निष्टोमः
क्रतुर्भवेत् ॥ तत्राग्निष्टोमे वाह्य इत्येतदेव विरुद्धते” तस्मादस्तुतशस्त्रः
स्यात् सत्यं, संस्यान्यतापत्तिर्वचनात् न दुष्यति । पूर्वसंस्थोपमर्देन संस्ये-
वान्या विधीयते उक्त्यसंस्थो हि यः प्राप्तस्तथाऽग्निष्टोमसंस्यतिः ।
राजन्यस्य तथा नासौ किन्तु षोडशिसंस्यतिः इत्येष वचनस्यार्थस्तस्मा-
त्सस्तुतशस्त्रकः । तदङ्गत्वेन हि स्तोत्रं शस्त्रं चाहृत्य चोदितम् । एकविं-
शस्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यैहरिवच्छस्यत इति विहितं स्तुतशस्त्रमसति
विरोधे किमुक्त्याग्निष्टोमसंस्थस्य न क्रियते तस्मात्सस्तुतशस्त्रः, ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशि-
नः परिसंख्याधिकरणम् ।

सू० अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ १३ ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते वैखानसम्पूर्वऽहन् साम भवति षोड-
श्युत्तर इति किमिदमप्राप्तस्य षोडशिनोविधानार्थः? मुत प्राप्तस्य परि-
संख्यार्थः? मिति संशये विधिः प्राप्यभावात् न तावच्चादकेन प्राप्तिः स
ज्ञानुमानिकः तत्प्राप्तेः प्रागेव प्रत्यक्षेण वचनेन विधीयते षोडश्युत्तर-
इत्यनेन उत्तरे ऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यत इत्यनेन अथ वा वैकल्पिकी
चोदकप्राप्तिः प्रकृतावतिरात्रे षोडशिनो वैकल्पिकत्वात् तत्र नियमार्थं
विधानं, विहिते च तस्मिन्नुमानिको न प्रापयति तस्मात् तावच्चादक-
प्राप्तिमपेत्य तत्परिसंख्या न चानेनैवात्तरे ऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यत इति
सामान्यवचनेन प्राप्तत्वात् षोडश्युत्तरवचनं परिसंख्यार्थमिति वाच्यं
सामान्येन हि सर्वद्विरात्राणामिदं वचनं तत्प्राप्तेः प्रागेवाङ्गिरसां द्विरात्रे
षोडश्युत्तर इति विशेषवचनेन विधीयते, तस्मादप्राप्तविधिः षोड-
श्युत्तर इति नैतदेवं यद्यपीदं सामान्यवचनं तथाऽपि प्रत्यक्षेणैव वाक्येन
द्विरात्रेषूत्तरेषामङ्गां विकल्पेन प्राप्तः षोडशिनियतः षोडश्युत्तर इत्यत्र

तु नास्ति प्रत्यक्षो द्विरात्रादिसंयोगः प्रकरणात् कल्प्यते तच्च दुर्बलं वाक्यात्, तस्मात्सामान्यवचनेनैव वैकल्पिको चादकप्राप्तिमपोद्य नियम्यमानः षोडशी षोडशुत्तर इत्यनेन द्विरात्रान्तरेभ्यः परिसंख्यायते तेनाङ्गिरसां द्विरात्र एव नियमः, द्विरात्रान्तरेषु तु यथाचादकं विकल्प्य एव स्यात् तद्विदं वृत्त्यन्तरकारव्याख्यानमधिकरणस्यानुपपन्नमिति मत्वा भाष्यकारेण व्याख्यानान्तरमारब्धं तत्र यः पूर्वस्मिन् व्याख्याने सिद्धान्तः स एव पूर्वपक्षः परिसंख्येति । सिद्धान्तस्तु परिसंख्यायास्त्रिदोषवत्त्वाद्द्वैखानसर्वविधशेषो ऽयं न विधिः परिसंख्या वा, तस्मात्सर्वद्विरात्रेषूपत्तरेषामहं नियतएव षोडशीसामान्यवचनेन प्राप्तत्वादुचनान्तरेणापरिसंख्यातत्वात् ॥

नानाऽहीने षोडशी-
ग्रहग्रहणाधिकरणम् ।

सू० चतुर्थे चतुर्थे ऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्य-
भ्यासेन प्रतीयेत भोजनवत् ॥ १४ ॥

षोडश्येव चतुर्थे चतुर्थे ऽन्यहीनस्य गृह्यत इति श्रूयमाणः सन्दिह्यते किमेकस्यैवाहीनस्य चतुर्थे गृहीत्वा पुनस्तत्पुनस्तच्छतुर्थे ऽभ्यासेन गृहीतव्यः ? उतैकस्याहीनस्यैकस्मिन्नेव चतुर्थे सङ्ग्रहणं वीक्षा तु नानाभिप्रायेति तत्र नानाऽहीनाभिप्रायत्वे न्यायप्राप्तत्वेन वीक्षानर्थक्यादहीनस्येति चैकवचनश्रवणादेकस्मिन्नेव चतुर्थे चतुर्थे ऽभ्यासः, नैवम् अहीनस्य चतुर्थे इत्युच्यते एकस्य चाहीनस्यैकं चतुर्थेमहः । यत्तु चतुर्थाच्चतुर्थे तदहीनस्याष्टमं भवति तत्र गृह्यचहीनस्य चतुर्थे गृहीयात् तस्मात्सङ्ग्रहणम्, एकवचनं तु सामान्याभिप्रायं वीक्षा च न्यायप्राप्तानुवादः ।

विकृता ग्रहाणामाय-
णायाया अधिकरणम् ।

सू० जगत्साम्नि सामाभावादकसामतदा-
ख्यं स्यात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते यदि रथन्तरसामासोमः स्यादैन्द्रवायवायान् गृहीयात् यदि बृहत्सामा शुक्रायान् यदि जगत्सामाऽऽयणायानिति किमायणायता ज्योतिष्टोमे निविशते ? किं वोत्कृष्येतेति संशये प्रकरणात् ज्योतिष्टोमे स्यात् जगत्सामशब्देनापि ज्योतिष्टोम एव प्रकरणादथवा कथं चिदुच्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—न जगत्साम साम ज्योतिष्टोमेऽन्यत्र वा-

हुत्र चिदस्ति ते नायमृद्दारेण व्यपदेशः जगत्यामुच्युत्पन्नं साम जगत्साम
तद्वन्न स जगत्सामा न च ज्योतिष्टोमे तदस्ति विद्यते तु विषुवति
तस्माद्विषुवान् जगत्सामातत्संयुक्ता चाग्रयणायता प्रकरणादुत्क्रष्टव्या एव
वा यदि जगत्सामाग्रयणानित्यत्रैव जगत्सामशब्दे सन्देहः किमनेन
ज्योतिष्टोम एव रथन्तरसामा बृहत्सामा चोच्यते किं वा स एवोभय-
सामा? अथ वा रथन्तरसामैव? उत यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम विषुवति
सोऽनेनाभिधीयत इति प्रकरणात् ज्योतिष्टोमे एवान्यतरसामाभिधीयते
तथा सति पूर्वाभ्यामग्रताभ्यामाग्रयणायताया विकल्प एव स्यात्, तस्मा-
दुभयसामा जगत्सामा, जगच्छब्दो हि क्लृप्तवचनः, कात्स्न्यं च समुच्चये
स्यात् तस्मात्समुच्चतोभयस्म मानैवमपि युक्तम् एवं हि सति जगत्सामे-
त्यनर्थकं स्यादाग्रयणायान् गृहीयादित्येतावतैवोभयसामपक्षे निवेशसिद्धेः
अन्यतरसामत्वपक्षयोः पूर्वाभ्यामग्रताभ्यामवरुद्धत्वात्, न चोभयसामत्वं
ज्योतिष्टोमे ऽस्ति बृहद्रथन्तरयोर्वचनेनैव विकल्पविधानात् तस्मादी-
शानमस्य जगतः स्वदृशमित्येवं जगच्छब्दवत्यामुत्पन्नं रथन्तरमेव जग-
त्साम, अतस्तत्साम जगत्सामेति प्राप्ते ब्रूमः पदद्वारेण ऋग्गृचा च साम
लक्षणयितव्यं स्यात्तत्र लक्षितलक्षणा स्यात्तस्माज्जगत्यामुत्पन्नेन साम्ना सौ
विषुवानेव जगत्सामा तदर्थं चाग्रयणायत्वं पूर्वव्याख्यायां नैमित्तिकमाग्र-
यणायत्वं विचारितं तद्वेतुत्वेन तु जगत्सामशब्दप्रस्तावः, इह तु साव-
साक्षाद्विचारित इति भेदः, ॥

संसर्गे उपवन्त्यप्रियवत्योर- सू० उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन
भावाधिकरणम् । समत्वात्स्यात् ॥ १६ ॥

यत्र बृहद्रथन्तरपृष्ठयोः समुच्चयः संसर्गो^१सवादिषु तत्र यत्प्रकृतौ रथ-
न्तरनिमित्तं बृहन्निमित्तं च उपवन्ती रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यात् अग्र-
वन्ती बृहत्पृष्ठस्येत्यादि तदुभयं विकल्पेन कर्तव्यं? मुत रथन्तरनिमित्तम्?
अवाग्रवोभयं न कर्तव्यं? मिति संशयः, तत्रोभयसामत्वेऽपि रथन्तरस्य बृह-

तच्च सद्भावात् सत्तया चोभयोः क्रतुविशेषणत्वादुभयमपि प्राप्तं समुच्च-
यासम्भवाद्विशेषाग्रहणाच्च विकल्पः । अथ वा मुख्यत्वाद्व्यन्तरनिमित्त-
मेव स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः बृहद्रथन्तरे हि प्रकृतौ निरपेक्षया सत्तया पर-
स्परव्यवच्छेदेन वा क्रतुं विशिष्यन्ती निमित्ततामुपगते अत्र तूभयोः सहैव
क्रतुसम्बन्धात्सापेक्षयोर्नान्यतरेणापि क्रतुविशेष्यते, तस्मान्निमित्तविधाता-
दकर्तव्यम्, ॥

ऐन्द्रवायवस्य सर्वादाव- सू० ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रति-
प्रतिकर्षाधिकरणम् । कर्षः स्यात् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे उपांश्वन्तर्यामौ अधाराग्रहौ विधाय ऐन्द्रवायवमैत्रा-
वरुणादीनां धाराग्रहाणामुपक्रमे श्रूयते वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्र-
वायवाया ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानुप्रयन्ति अग्न्या धारया गृह्णातीति तत्र
संशयः किमैन्द्रवायवः सर्वादित उपांश्वन्तर्यामाभ्यामपि पूर्वं ग्रहीतव्यः ?
उत पाठप्राप्तस्यान ? इति, तदर्थमिदं विचार्यते किमैन्द्रवायवप्रभृतीनां
ग्रहाणामेतद्विधायक ? मुत ग्रहानुवादेनैन्द्रवायवायता धर्मोऽङ्गत्वेन विधी-
यत ? इति, तत्र ग्रहाणां वचनात्तरैरेव प्राप्तत्वात्तदयताविधिरयं, तच्चा-
विशेषेण सर्वग्रहाणामङ्गमुपांश्वन्तर्यामयोरपि संपादयितव्यम्, इतरथा त-
योर्वैगुण्यं स्यात्, अतः सर्वादितः प्रतिकर्षः, स्यादेवं यद्ययताविधिः स्यात्
ग्रहविधिस्त्वयं कथं धारासंयोगाद्वि धाराग्रहाणामत्र गृह्णातिनोपादानं,
तेषां च पाठप्राप्तमैन्द्रवायवायत्वम्, अतो वक्ष्यमाणानामैन्द्रवायवादीनां
ग्रहाणां संक्षेपेणायमुपक्रमः तस्मात्स्वस्थानस्यैन्द्रवायवस्य ग्रहणम् ॥

कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायव- सू० कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रति-
स्यादावप्रतिकर्षाधिकरणम् । कर्षः स्यात् ॥ १८ ॥

तत्रैव संक्षेपेणोपक्रम्य प्राग्विस्तारवचनेभ्यः कामसंयुक्तानि वच-
नान्यान्नातानि ऐन्द्रवायवायान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः

१ विकल्प्यते ।

२ विशिष्टे ।

कल्परत्रिति तत्र किं सर्वादितः प्रतिकर्षः? उत तत्रापि स्वस्थान-
 एव ग्रहण? मिति, तत्र ग्रहाणां नित्यत्वान्न कामे विधानम् अतो-
 ऽत्रैन्द्रवायवायता गुणः कामाय विधीयत इति सर्वादितः प्रतिकर्षः । नैवं
 गुणो हि विधीयमानः प्रकृतान् ग्रहानाश्रित्य विधीयेत धाराग्रहाश्च प्रकृ-
 ताः, तेषां च स्वरूपवदैन्द्रवायवायताऽपि पाठादेव प्राप्ता सती कामे
 विधातव्या, तद्वरं श्रुत्यर्थविधानाय ग्रहणमेव कामे विहितमतः कामसं-
 योगेऽपि स्वस्थान एवैन्द्रवायवः ॥

आश्विनाद्यादीनां ग्रहा- सू० परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात्त-
 णां प्रतिकर्षाधिकरणम् । दादिषु ॥ १९ ॥

तत्रैव श्रूयते शुक्रायान् गृहीयात् प्रतिष्ठाकामो मन्व्यग्रानभिचर-
 च त्यादि, तत्र संशयः किं शुक्रायादीनामपि कामसंयोगे स्वस्थाने ग्रह-
 णम्? उत प्रतिकर्ष इति, तत्र पूर्ववदेव शुक्रप्रभृतीनां नित्यानां ग्रहाणां कामे
 विधानात्स्वस्थाने प्राप्ते उच्यते, न हि प्राकृताधाराग्रहा पाठतः शुक्राया
 येन तदनुवादेन ग्रहाणां कामे विधिः स्यादैन्द्रवायवाया हि ते तत्र ग्रहा-
 न्कामे ग्रहेषु च शुक्रायतां विदधद्वाक्यं भिद्यते, तस्माद्ग्रहणाश्रितः शुक्रा-
 यतादिगुणः कामाय विधीयत इति प्रतिकर्षः ॥

आश्विनादीनां ग्रहाणा- सू० पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदे-
 सेन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रति- शत्वात् ॥ २० ॥
 कर्षाधिकरणम् ।

स्थिते प्रतिकर्षे चिन्त्यते किं सर्वादितः प्रतिकर्षः? उतैन्द्रवायवा-
 त्पूर्वमिति विशेषग्रहणात्सर्वग्रहाणां पुरस्ताच्छुक्रोऽपक्रष्टव्य इति प्राप्ते
 ब्रूमः कामाय हि गुणो विधीयमानः प्रकृतान् ग्रहानाश्रित्य विधीयते, प्रकृ-
 ताश्च यदैन्द्रवायवाया गृह्यन्त इत्यनेन साधारणेनोपक्रमेणोपक्रान्ता ऐन्द्र-
 वायवाद्याधारा ग्रहा वक्ष्यमाणाः तेन तानेवाश्रित्य शुक्रायता गुणः कामाय
 विधीयत इति न सर्वादितः प्रतिकर्षः, इदमेव च वक्ष्यमाणानां ग्रहाणां

१ गृहणीत प्रतिष्ठाकाम इति पा० ।

साधारणोपक्रमस्य प्रयोजनं कथं नाम सर्व एव वक्ष्यमाणा ग्रहाः काम्यानां गुणानामाश्रयत्वं प्रतिपद्येरन्निति ॥

सादनस्यापि प्रतिकर्षा- सू० सादनं चापि शेषत्वात् ॥ २१ ॥
धिकरणम् ।

धाराग्रहाणां पूर्वं पूर्वं गृहीत्वा सादयित्वात्तरोत्तरस्य ग्रहणं सर्वेषु च गृहीतिष्वसादितेषु च पश्चात्क्रमेण प्रदानमित्येषा तावन्नित्य-
कृप्तिः, कामाय तु शुक्रायादिग्रहणेष्वपक्रयमाणेषु किं सादनं प्रतिष्ठाप्यते
ने? ति संशये वचनाभावाच्च प्रतिकर्षति इति प्राप्त उच्यते सादनस्यैतत्प्र-
योजनं यदुत्तरग्रहाणां साहित्यसम्पादनं न ह्यनासादौक्रमपरो ग्रहीतुं
शक्यते । तस्माद्ग्रहणशेषत्वात्सादनस्य तत्प्रतिकर्षे प्रतिकर्षः ॥

प्रदानस्यापि प्रतिकर्षा- सू० प्रदानं चापि सादनवत् ॥ २२ ॥
धिकरणम् ।

तथा प्रदानं किं प्रतिष्ठाप्यते ने? ति संदेहे प्रदानोपक्रमत्वादुह-
णस्य तत्प्रतिकर्षे प्रदानस्य प्रतिकर्षः । नैवं, न ह्यवदानवत्प्रदानोपक्रमो-
ग्रहणं सर्वेषु गृहीतेषु पश्चात्प्रदानं नित्यकृप्तावित्युक्तमवगतस्वरूपं च
ग्रहणं कामेऽपि प्रतिष्ठाप्यत इति न प्रतिष्ठाप्यमाणस्यापि प्रदानोपक्रमत्वं,
तस्मात्तत्प्रदानोपकर्षः ॥

अनीकायामैन्द्रवायतेः क्तेः सू० अनीकायां न्यायोक्तेष्वस्मानं गुणा-
समानविध्यर्थताधिकरणम् । थं स्यात् ॥ २३ ॥

द्वादशाहे अनीकाऽऽम्नाता, ऐन्द्रवायवायौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं
चाह अथेतरेषां नवानामन्हामैन्द्रवायवायं प्रथममहरथ शुक्रायमथाग्रयणा-
ग्रमयैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्रायमित्यादि, तत्र प्रथमद्वितीययोरन्हेरैन्द्रवायवा-
ग्रता शुक्राग्रता च श्रुता, सा तयोरग्रन्तरसामत्वाद्बृहत्सामत्वाच्च प्रकृतित
एव प्राप्ता सती किमर्थं श्रूयत इति चिन्त्यते-अनुवादमात्रमित्येकः पक्षः,
तथा च सत्यानर्थक्यं स्यात्तस्मादङ्गान्तरपरिसंख्यार्थं सा ऽपि त्रिदोषा, तस्मा-
दर्थवादार्थं तृतीयेऽह्न्याग्रयणाग्रता न्याय्या, पूर्वयोरैन्द्रवायवाग्रतायाः

१ गृहीतेषु सादितेषु इति पा० ।

शुक्रायतायाश्चानुष्ठितत्वादजामित्वायेति । सिद्धान्तस्तु प्रकृतौ रथन्तर-
सामत्वेन बृहत्सामत्वेन च निमित्तेन नैमित्तिक ऐन्द्रवायवायशुक्रायते
विहिते तथैव चोदकेन प्राप्यते, इदं त्वनैमित्तिकार्थं वचनं तस्य च
प्रयोजनं तत्तद्विकृतिष्वसत्यपि रथन्तरबृहत्सामत्वे ऐन्द्रवायवशुक्रायतयोः
सिद्धिः ॥

व्यूढद्वादशाहस्य समूढवि-
कारत्वाधिकरणम् ।

सू० द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठव-
त्समानविधानं स्यात् ॥ २४ ॥

यहायताविशेषद्वैविध्यात् द्विविधो द्वादशाहः समूढो व्यूढश्च,
समूढः पूर्वोक्तः व्यूढस्त्वैन्द्रवायवायो प्रापणीयोदयनीयो अथेतरेषां दशा-
नामहामैन्द्रवायवायं प्रथममहः अथ शुक्रायम् अथ शुद्धे^१ आशयणाये अ-
थैन्द्रवायवायम् अथ द्वे शुक्राये अथाशयणायम् अथ द्वे ऐन्द्रवायवाये इति,
तत्र किं द्वे अपि रूपे द्वादशाहस्य नैसर्गिके वैकल्पिके क्रत्वङ्गे^२ उत समू-
ढमेव नित्यं व्यूढरूपं तु तस्यैव काम्यो विकारः^३ इति, तत्र व्यूढस्याप्यका-
मसंयुक्तस्यात्यन्तस्य वाक्यान्तरेण कामसंयोगे सत्यप्येकस्य तू भूयत्वे संयो-
गपृथक्त्वमित्यनेन न्यायेन क्रत्वर्थता पुरुषार्थता च, तस्मात्समूढव्यूढोऽपि
क्रत्वर्थः उच्यते न दध्यादिवत् व्यूढस्योभयार्थत्वं युक्तं तत्र हि दध् इन्द्रि-
यसंबन्धं विदधत् वाक्यं लोकोक्तो दधिविधिमपेक्षते, व्यूढस्वरूपस्य तु लोकोक्तोऽ-
प्रसिद्धैरवश्यं वाक्यान्तरसिद्धैव व्यूढोत्पत्तिः कामवाक्येन फले विधातव्या,
अतः प्रत्यक्षेण कामवाक्येन फललाभाद् व्यूढोत्पत्तिर्वाक्यं न प्रकरणेन
क्रत्वङ्गतां भजते, तस्मात्समूढविकारो व्यूढः ॥

संवत्सरसत्रेऽनीकानां वि सू० एकादशिन^४वत् च्यनीका परिवृत्तिः
वृद्ध्याधिकरणम् । स्यात् ॥ २५ ॥

गवामयने एकपृष्ठाधिकानि त्रीणि शतान्यहानि अशीति शतं पूर्वं
पक्षः तथोत्तरं मध्ये विपुवान् तत्राहः कृप्तिं ताण्डकिनः समामनन्ति प्रा-

१ अथ द्वे आशयणाये इति पाठस्तु पुस्तकान्तरस्थोयुक्तः प्रतिभाति ।

२ एकादशिनीव ।

यणीयं प्रथममह. चतुर्विंशं द्वितीयं ततश्चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः एकः
 पृष्ठः षडहः समासः सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः सपञ्चमः ततस्त्रयो-
 ऽभिप्लवाः षडहाः एकः पृष्ठः षडहः अभिजिवाभैकाहः त्रयः स्वरसा-
 मानः इत्यष्टाविंशतिरहानि आद्याभ्यामहोभ्यां सह षण्मासाः तदिदं
 पूर्वं पक्षः, ततो विपुवान् अथोत्तरं पक्षः त्रयः स्वरसामानः विश्वजिवा-
 भैकाहः पृष्ठः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः तान्यष्टा-
 विंशतिरहानि पुनः पृष्ठः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः चत्वारोऽभिप्लवाः
 षडहाः समासः सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः ततस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः
 आयुर्गौरिति द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्चेति
 द्वात्रिंशदहानि आद्यैरष्टाविंशत्यहोभिः सह षण्मासाः तदत्र भाष्यकारेण
 प्रापणीयोदयनीयमध्यवर्तिनीं द्वादशाहिकीं चनीकां चोदकप्राप्तमा-
 श्रित्य विचारितं—किं दण्डकलितवदावर्तनीया? किं वा नवानामप्यनीकानां
 स्वे स्वे स्थाने विवृद्धिः? इति, तदर्थं च विचारितम् ऐन्द्रवायवायं प्रथममह-
 रित्यहर्ग्रहणं विवक्षितम्, अतश्च प्रथमादीनामहामङ्गभूता ऐन्द्रवायवाय
 त्वादयो ऽहरपूर्वप्रयुक्ताः? उत प्रथमादीनां यज्ञभागानां धर्माः परमापूर्वप्र-
 युक्ताः? इति, तत्राहर्ग्रहणस्य श्रुतत्वादहर्द्वैर्मत्वमतश्च प्रापणीयानन्तर-
 स्याद्दोषमैन्द्रवायवायता, तदनन्तरस्य शुक्रायता तदनन्तरस्याययणायता,
 गवामयनेऽपि तथैव प्राप्नोति. नवभिश्चानीकैर्नवस्वहस्सु समनुष्ठितेषु पुन-
 रैन्द्रवायवायं प्रथममहरित्येतदेवोपतिष्ठते, तथा ततः परमपि, तस्माद्दण्ड-
 कलितवदावृत्तिरिति प्राप्ते सिद्धान्तितम् । उद्दिश्यमानस्य हि प्रथमादेरहो
 विशेषणं न सम्भवति तस्मात्प्रथममैन्द्रवायवायमथ शुक्रायमित्येतावद्वि-
 वक्षितं, नवानां चानीकानां नवधा विभागः गवामयनेऽपि पूर्वं पक्षो न-
 वधा विभज्य प्रथमादिभागेषु नवस्वैन्द्रवायवायतादीनां नवानामनीका-
 नामनुष्ठानं कर्तव्यमिति स्वस्थानविवृद्धिः सिद्धा भवति, एवं च कृत्वा-
 त्तरे पक्षसि पञ्चमे षाडहिके त्रयस्त्रिंशेऽहन्याययणायता दर्शनमुप-
 पन्नं भवति, जगन्ती वै कृन्दांसि प्रत्यवरोहन्त्याययणं यहाबृहत्पृष्ठानि

१ विभागे इति ।

त्रयस्त्रिंशं स्तोमा इति दण्डकलितवदावृत्तावभिपूवादारभ्य नवकैर-
हसु सङ्कल्प्यमानेषु उत्तरस्मिन्नापि पक्षसि एकमहर्ष्याय अनीका समा-
प्यते ततः पुनरैन्द्रवायव्यत्वादारभ्यानुष्ठीयमाने द्वितीयमहरैन्द्रवाय-
वायं तृतीयं शुक्रायं विश्वजिदाययणायम् त्रयस्त्रिंशमहरैन्द्रवायवायं
प्राप्नोति स्वस्यानविवृद्धौ पुनः पूर्वस्मिन्पक्षसि नवधा विभक्ते नवमे भागे
आययणायतायामनुष्ठितायामुत्तरे पक्षव्यावृत्ते प्रातिलोम्येनानुष्ठीयमाने
प्रथमभागे आययणायता भवति, तदन्तर्गतं तत्र त्रयस्त्रिंशमहरिति तत्र
आययणायतादर्शनमुपपन्नं भवति, तदिदं भाष्यकारीयमधिकरणव्या-
ख्यानं लिङ्गापवर्णनं चानुपपन्नं, न ह्यत्र चोदकेन अनीका प्राप्यते
अभिपूवे हि ज्योतिर्गौरायुरिति नामधेयैरेकाहज्योतिरादिधर्मप्राप्तिः,
एकाहेषु च रथन्तरसामस्वैन्द्रवायवायता बृहत्सामसु च शुक्रायता
तेनाभिपूवेऽपि षडहे प्रथमतृतीयपञ्चमानां रथन्तरसामत्वादैनद्रवाय-
वायता द्वितीयचतुर्थषष्ठानां बृहत्सामत्वाच्छुक्रायता, न तु अनीका-
प्राप्तिः चोदकादपि बलीयो नामधेयमित्युक्तं बहुशोऽभिपूवविकाराण्येव
गवामयनेऽहानि तेन न अनीका स्यात् अस्तु वा चोदकेन अनीकाप्राप्ति-
स्तथाऽपि नवधा विभागो न युक्तः न हि द्वादशाहे प्रापणीयोदयनीययो-
रन्तरालं नवभिरनीकैः पूरितं किन्तु दशभिः, दशमे चैन्द्रवायवायता ऐन्द्र-
वायवायौ प्रापणीयोदयनीयौदशमं चेति वचनात्, अतश्च गवामयनेऽपि
सर्वस्मिन्पक्षसि दशधा विभज्यमाने दशमो भाग ऐन्द्रवायवायः स्यात्
उत्तरस्मिंश्च पक्षसि प्रातिलोम्येनानुष्ठीयमाने प्रथमो भाग ऐन्द्रवायवायः
स्यात्, तदन्तर्गतं च त्रयस्त्रिंशमहरिति तत्राप्यैन्द्रवायवायता प्राप्तेरायय-
णायताऽनुपपत्तिः सिद्धान्तेऽपि स्यात्, अपि च पूर्वपक्षे त्वहर्मत्वात् अनी-
कायां गवामयनिके च षष्ठ्यषडहे नामधेयेन द्वादशाहिकषष्ठ्यषडहधर्मप्रा-
प्तेस्तत्र च त्रयस्त्रिंशस्यान्ध आययणायत्वादिरहापि यत्र क्वचिदवस्थित-
स्यापि त्रयस्त्रिंशस्याययणायता भवतीति विपरीतं लिङ्गम्, अन्यानि च
दूषणानि तन्त्ररत्नैव दर्शितानीति नेह प्रपञ्च्यन्ते । तस्माद्व्यावार्तिकम-
धिकरणं वर्ण्यते, सत्यं, न चोदकेन अनीका प्राप्यते, प्रत्यक्षेण तु वचनेन

अनीका विधीयते ऐन्द्रवायवायं प्रथममहरि शुक्रायमथाययणायमथैन्द्र-
 वायवायमथ शुक्रायमथाययणायमिति तत्र संशयः किमेते दण्डकलितव-
 दावर्तनीया ? उत नवधा विभज्य नवस्वपि भागेषु नवानामनीकानां
 निवेश इति तत्र प्रथमहरिति वचनादुत्तरेष्वप्यहर्यहणस्यानुपपन्नात्प्र-
 थमादन्हः आरभ्यान्तादैन्द्रवायवशुक्राययणानां व्यतिपङ्केणायत्वमनेन वच-
 नेन विधीयते, ऐन्द्रवायवायता शुक्रायता ययणायतेति त्रिष्वहस्सु तथा परे-
 ष्वपि त्रिषु तथा परेष्वपि, एवमान्तात्कुर्यादिति वचनार्थं मन्यते पूर्वपक्षवादी
 सिद्धान्तस्तु उद्दिश्यमानस्य भागस्यान्हो वा प्राथम्येन विशेषणासम्भवा-
 त्प्रथममहरिति चोद्दिश्यं तत्राहरुद्देशेऽर्मात्रोद्देशादथेति निर्देशानुप-
 पत्तिः तस्मात्प्रथममैन्द्रवायवायमथ शुक्रायमित्येतावद्विवक्षितमहर्यहणं
 त्वहःसङ्घाते तस्मात्प्रथमादीनां भागानां धर्माः नवानां चायतानां वि-
 धानाच्चवधा विभागः, गवामयने च धर्मा विधीयमाना अवान्तरप्रकरणेन
 पूर्वस्मिन्पक्षसि निविशन्ते, अतश्च पूर्वं पक्षो नवधा विभज्य नवाप्यनी-
 कानि निवेशनीयानि, तत्र चान्ये भागे आययणायता भवति, उत्तरस्मिंश्च
 पक्षसि यत्पूर्वस्मिन्पक्षसि विहितं तत्प्रातिलोम्येनानुष्ठेयं, ततश्च प्रथमे
 भागे आययणायता भवति तदन्तर्गतं च पार्ष्टिकं त्रयस्त्रिंशमहरिति
 तत्राययणायत्वदर्शनमुपपद्यते दण्डकलितवदावृत्तौ त्वाद्ये द्वे अहनी
 वर्जयित्वा अनीका प्रारभ्यया तयोरैन्द्रवायवायताया आहत्य विधानात्
 आदितो ह्यारभ्यमाणा सा द्वितीये ऽहनि आहत्य चोदितेनैन्द्रवायवा-
 यत्वेन विरुद्धेयं, तस्माद् द्वे अहनी वर्जयित्वाऽभिपूवाविकात्प्रमादन्हस्त्रि-
 वृत आरभ्य प्रवर्तते, ततश्च पूर्वस्मिन्पक्षस्यन्तिमे पर्याये सप्तानामन्हां
 परिशेषादसमानैव अनीकाविषुवन्तमुत्तरस्मिंश्च पक्षस्यैकमहर्त्राय स-
 माप्यते ततश्चासौ पूर्वस्मिन्पक्षसि साकल्येनासम्भवन्ती सामर्थ्यात्मकेन
 लिङ्गेनावान्तरप्रकरणं बाधित्वा महाप्रकरणेन गवामयनस्य विधीयमाना
 न पूर्वस्य पक्षसो विहितेति शक्यं वक्तुं यच्च पूर्वस्य पक्षसो विहितं तस्योत्त-
 रस्मिन्प्रातिलोम्यमिति न अनीकायाः प्रातिलोम्यमित्यानुलोम्येनैवासावा-
 न्तात्प्रवर्तत इति त्रयस्त्रिंशेऽहन्यैन्द्रवायवायत्वप्रसङ्गादाययणायताऽनुप-

पत्तिः, सिद्धान्ते त्वविरोधादादित आरम्य प्रवर्तते उत्तरे च पक्षसि प्रा-
तिलोम्यं लभत इत्युपपन्नं लिङ्गम् ॥

व्यूढे मन्त्राणां छन्दोव्यति-
क्रमाधिकरणम् ।

सू० छन्दोव्यतिक्रमात् व्यूढे भक्षपवमा-
नपरिधिकपालस्य मन्त्राणां यथो-
त्पत्तिवचनमूहवत्स्यात् ॥ २६ ॥

व्यूढात्मके द्वादशाहे छन्दोव्यतिक्रम आम्नातः छन्दांसि वा अन्यो-
न्यस्य लोकमभ्यध्यायन् “गायत्रीत्रिष्टुभस्त्रिष्टुब्जगत्या जगतीगायत्र्या”
इति तत्र संशयः किं भक्षणां पवमानानां परिधीनां कपालानाञ्च मन्त्रा-
र्थवादिषु गायत्रादिशब्दैरभिलपितानां मन्त्राणामर्थानां च छन्दांस्यतिक्र-
मयितव्यानि? उत मन्त्रगतानामेव छन्दसां व्यतिक्रमः? इति विशेषाभा-
वात् सर्वेष्वर्थेषु मन्त्रेषु च छन्दो व्यतिक्रमस्तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातः-
सवनीयो भक्षस्त्रिष्टुभशब्दितस्य माध्यन्दिनीयस्य भक्षस्य स्थाने माध्यन्दिने
सवने कर्तव्यः माध्यन्दिनीयश्च जागतशब्दितस्य तार्तीयसवनीयस्य
स्थाने तृतीयसवने तार्तीयसवनीयश्च प्रातःसवने तथा बहिष्पवमानो
माध्यन्दिने माध्यन्दिनपवमानस्तृतीयसवने आर्भवः पवमानः प्रातः-
सवने तथा मध्यमः परिधिः स्यविष्टो दक्षिणस्य स्थाने दक्षिणश्चाणी-
यानुत्तरस्य उत्तरश्चाणिष्टो मध्यमस्थाने परिधातव्यः, तथाऽष्टाकपालो
माध्यन्दिने एको दशकपालस्तृतीयसवने द्वादशकपालश्च प्रातःसवने
कर्तव्यः, तथा मन्त्रगता गायत्रादिशब्दाः श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा इत्या-
दशस्त्रिष्टुबादिशब्दानां सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा इत्यादीनां स्थाने सुपर्-
णोऽसि गायत्रच्छन्दा इत्येवमूहितव्या इति प्राप्ते ब्रूमः—मन्त्रगतानामेव
व्यतिक्रमो नार्थानां, न हि तेषां गायत्रादिशब्दवत्त्वमस्ति, स्तुतिमात्रं तु
तेषु गायत्रादिभिः निर्देशः शक्यते त्वेकस्मिन्मन्त्रे प्रकाशितं छन्दो
मन्त्रान्तरे गायत्रादिशब्दप्रक्षेपेण प्रकाशयितुं, तस्मान्मन्त्रगतानामेव
छन्दसां व्यतिक्रमः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

अथ दशमाध्यायस्य षष्ठः पाद आरभ्यते ॥

रथन्तरादीनां सामानि तृचे- सू० एकैर्चस्थानि यज्ञे स्युः स्वाध्याय-
गानाधिकरणम् । वत् ॥ १ ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे रथन्तरादीनि स्तोत्रीयाणि सामानि तानि
किमेकैकस्यामृचि गेयानि? उत तृच? इति संशये, स्वाध्यायबेलायामेक-
स्यामृचि गीतत्वात्तदवैलक्षण्याय यज्ञेऽप्येकस्यां भवेयुः, एकं साम तृचे
क्रियत इति तु वर्तमाननिर्द्देशसरूपं न विधित्तममित्येतावान्यूर्ध्वः पक्षः
ऋक्स्तोमो वाचेत्याद्यर्थवादविभावितविधिशक्तेरेकं साम तृचे क्रियत
इति वचनात्तृचे गातव्यानीति सिद्धान्तः ॥

स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य सू० स्वर्दृशं प्रतिवीक्षणं कालार्थमात्रे
कालार्थताऽधिकरणम् । परार्थत्वात् ॥ २ ॥

रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेदिति विधाय श्रूयते “स्वर्दृशं प्रतिवी-
क्षेते”ति तत्र सन्देहः किं स्वर्दृक्च्छब्दस्य वीक्षणस्य च कालार्थः संयोगः?
उताङ्गाङ्गिसम्बन्धः? इति, तत्र कालार्थत्वे स्वर्दृक्च्छब्दस्य लक्षणाप्रसङ्गाद्-
ङ्गाङ्गिसम्बन्ध एव न्याय्यः स्वर्दृक्च्छब्दो वा वीक्षणं स्वर्दृक्च्छब्दं समु-
च्चारयन् वीक्षेत नान्यथेति, वीक्षणं वा स्वर्दृक्च्छब्दस्याङ्गं वीक्षमाणः
स्वर्दृक्च्छब्दमुच्चारयेन्नान्यथेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अनपेक्षितसम्बन्धाद् वाक्य-
भेदप्रसङ्गः न युक्तोऽङ्गाङ्गिसम्बन्धस्तस्मात्कालार्थता वरम् अभिव्यक्तदेशो
हि स्वर्दृक्च्छब्दः पृष्ठस्तुत्यर्थत्वान्न वीक्षणं प्रयोजनमपेक्षते स्वर्दृक्च्छब्दः
कर्तृवचनत्वाद् द्वितीयान्तत्वाच्च नोनुम इत्यनेन सम्बध्यमानः स्तुति-
मेवालमभिनिर्वर्तयितुं न वीक्षणं प्रकाशयितुं, तथा वीक्षणमपि राग-
प्राप्तं दृष्टेनैव प्रयोजनेन निराकाङ्क्षं न स्वर्दृक्शब्दाङ्गतया विधातव्यं
सम्मीलनविधिना चावधिप्रतिपादनेनैकार्थ्यसम्भवाच्च वाक्यान्तरत्वमवक-
ल्पते, प्रति-शब्दश्च स्वर्दृक्शब्दस्य श्रुत्यैव लक्षणंतामाचष्टे, अतः कालल-

क्षणैव न्याय्या, तेनायमर्थः रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेदास्वर्दृक्कृच्छ्रो-
च्चारणात्, तस्मिंस्तु काले बीजेतेति ॥

गवामयनिके पृष्ठपडहे
बृहद्रथन्तरयोर्विभागाधिक-
रणम् ।

सू० पृष्ठस्य युगर्पादधरेकाहवद् द्वि-
सामत्वम् ॥ ३ ॥

द्वादशाहे पृष्ठः पडह उत्पन्नः, तत्र प्रणामप्यन्हां क्रमेण रथन्तर-
बृहद्वैरूपवैराजशाकरैवतानि पृष्ठसामानि गवामयनादिषु श्रूयते पृष्ठः
पडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्य इति, तेन वैरूपादिकं निर्वर्तते बृहद्रथन्त-
राभ्यामेव पृष्ठस्तुतिर्निर्वर्तयितव्या, तत्र संशयः किमेकैकस्मिन्नहनि द्वेद्वे
स्याताम्? उत क्वचित् बृहत्क्वचिद्रथन्त? रमिति, तदर्थमिदं विचार्यते किं
बृहद्रथन्तरसामेति द्वन्द्वगर्भा बहुव्रीहिः बृहच्च रथन्तरञ्च बृहद्रथन्तरे
इति प्रथमं द्वन्द्वं कृत्वा पश्चाद्बृहद्रथन्तरे सामनी अस्पेत्यन्यपदार्थं
बहुव्रीहिः? उताकृत्वैव द्वन्द्वमनेकपदबहुव्रीहिः, बृहच्च रथन्तरं च सामा-
स्येति, तत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोत्तरपदे नित्यसमासवचनमिति कात्यायनवचना-
देवविषये द्वन्द्वस्य नित्यत्वात्कृत्वैव द्वन्द्वं बहुव्रीहिः तेनेतरेतरयुक्तयोः
साम्नाः पडहसम्बन्धाद्वैकं प्रयोक्तव्यं तत्रेतेतरसहितमेव कार्यमित्येव-
मवगमादेकैकमेवाहो बृहद्रथन्तरसामकं कार्यमिति प्राप्ते ब्रूमः क्वचि-
त्किञ्चित्स्यात् एवमेकैकस्येतेतरनिरपेक्षस्य प्रापकश्चोदकोऽनुगृहीतो
भवति, न च वचनविरोधः यद्यपि तावद् द्वन्द्वगर्भा बहुव्रीहिः स्यात्तथाऽपि
पडहापेक्ष एवेतेतरयोगो द्वन्द्वेनावगम्यते, न पडहावयवापेक्षः पडहापे-
क्षश्चेतेतरयोगः क्वचित्कस्यचिन्निवेशेऽपि न विरुध्यते, स च यदि विभा-
गेन निवेशे प्रमाणं न स्यात्ततः सर्वत्रेतेतरयोगः स्यात् अविशेषात्
अस्ति तु प्रमाणं चोदकः तस्मादेकस्मिन्नहन्त्येकमितरस्मिञ्चेतरत्ययोक्तव्यं
न वा ऽवश्यं द्वन्द्वगर्भाऽयं बहुव्रीहिः, विभाषावचनेन द्वन्द्वस्यानित्यत्वात्
कात्यायनीयं तु वचनं शब्दानुशासनपरत्वाद्यत्र सतोद्वन्द्वतत्पुरुषयोरन्यश-
ब्दरूपम् असतोश्चान्यद्ववति तत्र समासकृतरूपनियमार्थं, तद्वया वाक्-

१ निवर्तते इति पा० ।

२ तत्र पठेति पा० ।

त्वचप्रियः पञ्चगवधन इत्यत्र द्रुततत्पुरुषयोरकरणे वाक्त्वक्प्रियः पञ्च-
गोधन इति अकृत्वाऽपि समासान्तप्रयोगः प्रसज्येत, तद्व्यावृत्त्यर्थं नित्य-
समासवचनं बृहद्वयन्तरसामेत्यादिषु तु द्वेधा ऽपि स्वरूपस्याभेदात्
न्यायतेऽर्था निर्णेतव्य इति प्रत्येकप्रापिचोदकानुग्रहायानेकपदबहुव्री-
ह्याश्रयणं, तस्मात्क्वचित्किञ्चित्प्रयोक्तव्यं न प्रत्यहं द्वे द्वे स्याताम् ॥

प्रापणीयोदनीययोरैकाद- सू० समासस्त्वकादशिनेषु तत्कृति-
शिनानां विभागाधिकरणम् । त्वात् ॥ ४ ॥

द्वादशाहे श्रूयते ऐकादशिनं प्रापणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरा-
लभेरन्निति, तत्र किं सर्वं प्रापणीये सर्वं चोदयनीये आलम्ब्यया? उत
विभज्य केचित्प्रापणीये केचित्चोदयनीये? इति संशये प्रापणीयोदयनी-
ययोः प्रधानत्वेनोद्देश्यत्वात् द्रुत्वावगतसाहित्यस्याविवक्षितत्वात् प्रति-
प्रधानमैकादशिना आलम्ब्यया इति प्राप्ते ब्रूमः-द्वादशाहप्रकरणे प्रागेव
वचनान्तरेणैकादशिनी विहिता प्रकरणाद् द्वादशाहाङ्गत्वेनावगता साऽनु-
ष्ठातव्या सती क्व प्रदेश आलम्ब्येत्यपेक्षायां देशविधित्सायां प्रापणी-
योदयनीयौ श्रूयते न प्रधानतया द्वादशाहस्य प्रधानस्यावगमात्, देश-
श्चाङ्गं, न च प्रत्यङ्गमावर्तते प्रधानं तस्माद्विभज्यालम्बः ॥

विश्वजित् सर्वपृष्ठः इत्य- सू० सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेक-
त्रैकस्यैव पृष्ठदेशे निवेशाधि- देशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् ॥ ५ ॥
करणम् ।

विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवतीति श्रूयते तत्र षाड्हिकानां रथन्तरा-
दिपृष्ठानां विधिरिति स्थितं सप्तमे, तत्र संशयः किं षण्णामपि साम्नां
पृष्ठस्तुतिसाधनत्वं ततश्च पृष्ठदेशे माध्यन्दिनपवमानमैत्रावरुणसाम्ना-
र्मध्ये निवेश? उत वैरूपस्यैव तत्साधनत्वेन तत्र विनिवेशोऽन्येषां स्तोत्रा-
न्तरसाधनत्वेन तत्तद्देशे प्रयोग? इति, तत्र षडहे तेषां पृष्ठसाधनत्वेनेहापि
पृष्ठ-शब्देन तत्साधनत्वावगमात्पृष्ठदेश एव प्रयोगः सर्वेषामिति प्राप्ते
ब्रूमः रथन्तरं बहिष्पवमाने कुर्यादाभवे बृहन्मध्यतइतराणि वैरूपं होतुः
पृष्ठे इत्यादिवचनाद्वैरूपस्यैव पृष्ठसाधनत्वम् इतराणि स्तोत्रान्तरसाधनानि,

न च पृष्ठस्तुतौ प्रयुक्तानामेव पुनर्वचनात्स्तोत्रान्तरे ऽपि प्रयोगोऽस्त्विति वाच्यं वैरूपस्य पृष्ठे विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । किं च सर्वपृष्ठशब्देन लक्षणया पृष्ठसाधनभूतानि रयन्तरादीनि सामानि पाङ्गिहिकानि विधीयन्ते स्तुतेर्बहुत्वाभावेन सर्वशब्दविषयत्वासम्भवात् तेषां च सामान्यमिहातिदिष्टानां कार्याकाङ्क्षिणां वाचनिकैरेव कार्यैरुपपत्तौ को नाम सर्वेषां पृष्ठसाधनत्वं कल्पयेत्, तस्माद्विभज्यैव निवेशः ॥

वैरूपसामवेराजसाम्नोः सू० वैरूपसामा क्रतुसंयोगाच्चिरुददेक-
पृष्ठकार्ये निवेशाधिकरणम् । सामा स्यात् ॥ ६ ॥

उक्त्यो वैरूपसामा एकविंशः षोडशी वै राजसामेत्यत्र किं वैरूपवैराजयोः साम्नोः सर्वेषु सामकार्येषु निवेशः ? उत पृष्ठस्तुतावेव ? ति संशये विशेषायहणात्सर्वेष्विति प्राप्ते प्रकृतावेवविधस्य निर्देशस्य रयन्तरसामा बहुत्सामा वेति पृष्ठविषये दृष्टत्वाद्विहापि तेन प्रकृतिलिङ्गेन पृष्ठस्तुतेर्बुद्धावारोहात्तद्द्वारेण च साम्नोः क्रतुसम्बन्धोपपत्तेः पृष्ठसाधनस्यैव रयन्तरादेर्विकारो वैरूपादि ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः इत्यत्र सू० चिरुत्तिसंख्यात्वात्सर्वसंख्यावि-
स्तोमगतसंख्याविकाराधिक-
रणम् । कारः स्यात् ॥ ७ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः इति श्रूयते त्रिवृच्छब्दोऽयं त्रैगुण्यवचनो लोके त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ, वेदे च “रशना त्रिवृद्वती”ति प्रयोगादवगतः स्तोत्रीयानवक्रवचनोऽपि वेदे अवगतः त्रिवृद्वृद्धिष्वमानमित्युक्त्वा स्तोत्रीयाणां नवानामनुक्रमणात् तदेवमुभयार्थत्वे सति यत्र त्रिवृदग्निष्टोदित्यादौ वाक्यशेषादर्थविशेषो नावगम्यते तत्र विचार्यते किं त्रैगुण्यवचनः सन् सर्वेषां क्रतुसाधनानां सङ्ख्याविकारः ? उत स्तोत्रीयानवक्रवचनः सन् स्तोमस्यैव विकारः ? इति, तत्र शास्त्रस्य महाविषयत्वलिप्सया सर्वद्रव्याणां त्रैगुण्यविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः त्रैगुण्यं ह्यसौ ब्रुवन्नवयवप्रसिद्धा ब्रूयात्

१ मन्यते इति ।

रूढ्या च स्तोत्रीयानवकं, सा च बलीयसी, तस्मात्स्तोत्रीया सङ्ख्या विका-
रस्त्रिवृत्वम् ॥

उभयसाम्नि बृहद्रथन्तरयोः सू० उभयसाम्नि विश्वजिद्विभागः
समुच्चयाधिकरणम् । स्यात् ॥ ८ ॥

यत्र संसवादावुभे बृहद्रथन्तरे भवत इति श्रुतं तत्र किमुभयोः पृष्ठ-
साधनत्वम्? उतैकेन पृष्ठमितरेण स्तोत्रान्तरं साधयितव्यं? मिति संशये
चोदकेन वैकल्पिकपृष्ठप्राप्तेस्तदनुग्रहायैकमेव पृष्ठसाधनमितरत्तु साम
विश्वजिद्वत् स्तोत्रान्तरेऽपि स्यात् नैवं विश्वजिति वाचनिकः कार्यान्तरे
निवेशो न त्विह तादृग्वचनमस्ति येन कार्यान्तरे निवेशः स्यात् तेन विक-
ल्पेन प्राप्तयोः पृष्ठयोः समुच्चयमात्रं वचनेन क्रियते चोदकबाधस्तु
स्तोत्रान्तरसाधनत्वेऽपि तुल्यः, तस्मात्पृष्ठ एव निवेशः ॥

मध्वशनष्टताशनयोः षड्- सू० पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रय-
हान्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् । स्त्रिंशेऽहनि स्यात्तदानन्तर्यात्प्रक-
तिवत् ॥ ९ ॥

द्वादशाहे त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रिंश
इति षडहं विधाय श्रूयते संस्थिते पृष्ठे षडहे मध्वाशयेद् घृतं वेति
गवामयनादिषु षष्ठ्यषडहस्य प्रातिलोम्यं विहितं पृष्ठः षडहस्त्रयस्त्रिंशा-
रम्भणस्त्रिवृदुत्तमः कार्य इति, तत्र किं त्रयस्त्रिंशेऽहनि संस्थिते मध्वश-
न? मुत षडहान्त? इति तत्र त्रयस्त्रिंशेऽहनि प्रकृतावनुष्ठितत्वात्तदङ्गं मध्व-
शनं मन्वानः^१ पूर्वानुष्ठिते त्रयस्त्रिंशे तदन्त एव मध्वशनं मन्यते, सिद्धान्तस्तु
द्वादशाहाङ्गता ह्यस्य गम्यते प्रक्रियावशात् । वाक्याद्वा षडहाङ्गत्वं त्रयस्त्रिं-
शाङ्गता क्रमात् । अनुष्ठानसंनिधिलक्षणेन हि क्रमेण त्रयस्त्रिंशाङ्गता मध्व-
शनस्य स्यात्, प्रकरणात्तु द्वादशाहाङ्गत्वं षडहाङ्गत्वं समभिव्याहाराद्वा
तत्र सत्यपि संस्था-शब्दे वैमृधवत्यौर्णमास्यां षडहस्यैवाङ्गं षडहावसाने
च विधीयते न त्रयस्त्रिंशावसाने, तस्मात् षडहान्ते स्यात् ॥

१ संख्यायाश्चेति पाठान्तरं तु चिन्त्यम् ।

षडहावृत्तावपि मध्वशन-
घृताशनयोः सकृदनुष्ठाना-
धिकरणम् ।

सू० अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः
पुनः प्रयोगात् ॥ १० ॥

यत्र षडहस्य पुनः प्रयोगः तत्र किं मध्वशनस्य पुनः प्रयोगः ? उत
सर्वाभ्यासान्ते सकृदि ? ति संशये षडहाङ्गत्वात्तदावृत्तावावृत्तिः षडहसं-
स्यायाश्च पुनः पुनर्भावात्तन्निमित्तं मध्वशनमावर्तनीयं नैवं संस्या नाम
तद्विषयव्यापारोपरमः पुनः प्रवर्तमानस्य च नोपरमोऽस्ति तस्मात्सत्यप्यङ्ग-
त्वे निमित्ताभावाच्चावृत्तिः अङ्गत्वनिराकरणं तु भाष्येऽतिशयोक्तमिति
नातीवादार्त्तव्यम् ॥

गवामयने मध्वशनघृता-
शनयोः प्रतिमासमावृत्त्यधि-
करणम् ।

सू० आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदा-
त्स्यात् ॥ ११ ॥

यत्र गवामयनादावभिप्लवादिभिर्व्यवेतस्य षडहस्याभ्यासात्तत्रापि
किं सर्वान्ते मध्वशनम् ? उत प्रत्यभ्यासः ? मिति पूर्वेण न्यायेन सर्वान्त इति
प्राप्त उच्यते अत्र षडहादुपरम्यैवाभिप्लवादिषु व्याप्रियते न तु पूर्ववदनु-
परमः, तस्मान्निमित्तभूतसंस्यावृत्तनैमित्तिकस्य मध्वशनस्यावृत्तिः ॥

द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्व-
शनधिकरणम् ।

सू० मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वा-
त् ॥ १२ ॥

सत्रमहीनश्च द्वादशाहः तत्र सत्रे मध्वशनं कर्त्तव्यं नेति सन्देहे
यजमानानामेव सत्रे दीक्षितानामृत्विक्त्वात् दीक्षितस्य च ब्रह्मचर्यविधा-
नात् ब्रह्मचारिणश्च मधुप्रतिषेधाच्च कर्त्तव्यं सत्रे मध्वशनं, न च वैगुण्यं
घृताशनेन सादृश्यसम्भवात् मध्वशनं चाहीनविषयं भविष्यतीति प्राप्तेऽ-
भिधीयते यस्तावत्प्रतिषेधोक्तो मध्वशनप्रतिषेधो ब्रह्मचारिणः स तु पुरु-
षार्थो न क्रत्वर्थे मध्वशनं बाधितुमर्हति विषयभेदात् । यस्तु ज्योतिष्टोमे
दीक्षितस्य क्रत्वर्थत्वेन ब्रह्मचर्यविधानादिहाप्यतिदेशेन क्रत्वर्थतया ब्रह्म-
चर्यप्राप्तेर्ब्रह्मचारिधर्मगतो मध्वशनप्रतिषेधः क्रत्वर्थतया प्राप्तः स प्रत्य-

१ संस्यावृत्तौ इति पा० ।

२ त्रिवृत्तिसंख्यत्वेनेति पा० ।

तविहितं मध्वशनं नाहीनविषयत्वेन संक्रोचयितुमर्हति वरमतिदेश-
स्यैवानुमानिकस्याङ्गान्तरेण सङ्कोचः, तस्मात्सत्रे मध्वशनं स्यात् ॥

मानसस्य दशमाहाङ्गता-
धिकरणम् ।

सू० मानसमहरन्तरं स्याद् द्वाद^१शाह-
व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

द्वादशाहे दशमस्यान्होऽधिकारे मानसो ग्रहः श्रूयते अनया त्वा-
पृथिव्या पात्रेण समुद्रं रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति मानसं प्राजापत्यं
गृह्णातीति, तत्र संशयः किमहरन्तरचोदनेयं यागान्तरचोदनेत्यर्थः ? उत
दशमस्यान्होऽङ्गभूतग्रहाभ्यासान्तरं चोदयत ? इति तत्र वागै द्वादशाहो
मनो मानसमित्यादिभिर्व्यपदेशादिभिर्हेतुभिर्यागान्तरशङ्कायामुच्यते व्यप-
देशभेदादेरवयवावयव्यभेदादप्युपपत्तेर्ग्रहणचोदनानां वा चोदकाश्च सं-
स्कारा इत्यनेन संस्कारमात्रपर्यवसायित्वेन यागान्तरकल्पकत्वाभावाद्-
शमे ऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीत्यादिदर्शनैश्च दशमस्यान्होग्रहाभ्यासा-
न्तरं नाहरन्तम् ॥

सत्रस्य बहुकर्तृकत्वाधिक-
रणम् ।

सू० सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ १४ ॥

सत्राणि किं कामिन एवैकैकशः कुर्युः ? उत बहवः संहत्ये ? ति चोद-
कानुग्रहाद्वहुवचनस्य चैकैकशोऽपि लोके बहवः कामिनः सत्रं कुर्वन्तीत्य-
नेनाभिप्रायेणानुवादत्वापपत्तेरेकैकशः कुर्युः, नैवम् आख्यातगता हि कर्तृ-
संख्या प्रकृतिविदिहापि प्रयोगाङ्गतया विवक्षिता, न हि तस्याः किं
चिदविवक्षाकारणमस्ति सा च चोदकप्राप्तमेकत्वं बाधते । तस्माद्बहवः
प्रयुञ्जीरन् ॥

सत्रे यजमानानामेव ऋत्वि-
क्त्वाधिकरणम् ।

सू० अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥

सत्रेष्वेव किमन्यैरात्विज्यम् ? उत यजमानैरेव ? ति सन्देहे चोद-
कानुग्रहाय ये यजमानास्त ऋत्विज इति वचनं यच्छब्दोपबद्धयजमानो-
पदेशेन तत्संस्कारार्थतयाऽऽत्विज्यविधिः न त्वात्विज्ये यजमानविधिः

दशमाऽध्याये षष्ठः पादः ।

६५७

तेनार्त्विज्यमन्यैः कार्यं यद्वाऽध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वेत्यनेन ऋत्विजां संस्कारार्थेन दीक्षा विधीयत इति तद्भोगादृत्विगेव यजमानशब्दगोचर इत्यनुवादः । नैवम् अप्राकृतकार्यत्वप्रसङ्गात् वचनानर्थक्याच्च न चार्त्विज्यस्य यजमानसंस्कारत्वम् अप्राकृतकार्यत्वप्रसङ्गादेव, तस्मात्प्राकृतकार्यस्यैवार्त्विज्यस्य यजमानाः कर्तारो विधीयन्त अतोऽन्येषां चोदकप्राप्तानां बाधः ॥

सत्राहीनयोर्विवेकाधिक-
रणम् ।

सू० द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपा-
यिचोदनेन यजमानबहुत्वेन च
सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ १६ ॥

सू० यजति चोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितपरिमाणत्वात् ॥

सत्रप्रसङ्गात् द्वादशाहगतस्य सत्रस्वरूपस्य लक्षणं तत्प्रसङ्गाच्च तद्गतस्यैवाहीनरूपस्य लक्षणं सूत्रद्वयेनोच्यते, तत्र त्रयोदशरात्रादिष्वामनोपायिचोदनेषु वेदेऽध्यतृप्रयोगेषु च सत्रशब्दप्रयोगाद् द्वादशाहेऽपि प्रयुज्यमानस्य सत्र-शब्दस्य तन्निमित्ततां द्विरात्रादिषु च यजति चोदनेष्वहर्गणेष्वहीनशब्ददर्शनाद् द्वादशाहेऽपि तदेव तस्य निमित्तम् ॥

पौण्डरीके सकृदेव दक्षि-
णादानाधिकरणम् ।

सू० अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वा-
त्प्रत्यहं कर्मभेदात्स्यात् ॥ १७ ॥

पौण्डरीको नामाहीन एकादशरात्रः तत्र श्रूयते “अयुतं दक्षिणा ऽश्वसहस्रमेकादश”मिति, तत्र संशयः—किमयुतमश्वसहस्रं च प्रत्यहं दातव्यम्? उतैकमेवायुतमश्वसहस्रं च दातव्यम्? मिति तत्र दक्षिणा ह्यहरङ्गत्वात्प्रत्यहं भेदमर्हति । एकप्रयोगपातात् तन्त्रेणैका प्रदीयते ॥ सत्यं प्रत्येकमन्हामङ्गं दक्षिणा तथाऽपि कर्त्तानतिद्वारत्वात्कर्तृणां च चिकीर्षितार्थमुपादाना-

१ कर्मभेदः स्यादिति तु पा० ।

देकप्रयोगचोदितानामेकादशानामप्यङ्गां युगपच्चिकीर्षितत्वात्तन्त्रेण सर्वेषां पुरुषाणामुपादानं, तदानतिश्चैकैव तन्त्रेण तत्सिद्ध्यर्थं च दक्षिणेति सापि तन्त्रेण संभवादेकैव दीयते। ननु पौण्डरीकप्रकृतौ द्वादशाहे प्रत्यहं दक्षिणाभेदेन दत्ता अन्वहं द्वादशशतं ददातीति वचनात्तेनहापि द्वादशशतविकारो ऽयुतमश्वसहस्रं च प्रत्यहं भेदमर्हति। उच्यते द्वादशाहेऽप्येकप्रयोगत्वादेकैवानतिरिति प्रत्यहं द्वादशशते दीयमाने यावती भवति तावती भवति दक्षिणैकैव, तस्मादिहाप्येकमेवायुतमश्वसहस्रं दातव्यम् ॥

पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनाधिकरणम् ।

सू० प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेषत्वात् ॥ १८ ॥

प्रकृतौ माध्यन्दिने सवने दक्षिणाऽनयनं श्रुतं पौण्डरीके चायुतमश्वसहस्रं माध्यन्दिने सवने प्रत्यहं नेतव्यम् ? उतैकस्मिन्नहनि ? अथवा विभज्य प्रत्यहं सहस्रं नेतव्यम् ? अश्वसहस्रं त्वेकादशेऽह्नि नेयमिति संशये प्रकृतावात्मीये माध्यन्दिने सवने नीतिं तीहापि प्रतिक्रमावसायी चोदकः प्रतिमाध्यन्दिनं नयनं प्रतिपादयति, समस्ता च ये सर्वेषामह्नां दक्षिणेति सर्वेषां प्रत्यहं नेतव्या दक्षिणासंस्कारत्वावयनस्य सकृत्संस्कृतायाश्च न पुनः संस्कारेण प्रयोजनमित्येकस्मिन्कस्मिंश्चिन्माध्यन्दिने नयनं, नैव, द्वादशाहे हि विभज्य नयनं विहितम् अन्वहं द्वादशशतं ददातीति, तेनहापि तद्वदेव विभज्य नयनम् ॥

मनो र्चच इत्यनेन यावदर्थमचामुपादानाधिकरणम् ।

सू० लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्याद्विज्ञस्य सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ १९ ॥

क्वचिद्विज्ञतौ श्रूयते “मनो र्चचः सामिधेन्यो भवन्ती”ति तत्र किं सर्वा एव मनो र्चचः सामिधेनीत्वेन वक्तव्या ? उत यावतीभिः संख्या पूर्यते प्राकृती तावत्य एवेति प्रत्यक्षेण वचनेन सर्वसामविशेषेण प्राप्सवगमा-

चोदकप्राप्तसंख्याबाधेन सर्वासामुपादानमित्येतावान्पूर्वः पक्षः, नावश्यं प्रत्यक्षवचनेन सर्वासां प्राप्तिः न हीदमृक्संस्कारार्थम् अग्निसमिन्धनार्थं ह्यत्रच उपादीयन्ते तत्र बहुवचनाच्चित्वे प्राप्ते त्रित्वमतिक्रम्य पञ्चदशोपादीयन्ते अधिकानां त्वनाशङ्कमेवोपादानम् ॥

वाससि मानोपावहरणयो-
रनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० वाससि^१ मानोपावहरणे प्रकृतौ
सोमस्य वचनात् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपावहरणं च वासःसाधनकं वाससि
मिनेति वाससोपावहरतीति वचनादित्युत्तरविवक्षया प्राप्तिः क्रियते ॥

अहर्गणेऽर्थाद् वासोऽन्तरो-
त्पादनाधिकरणम् ।

सू० तच्चाहर्गणे अर्थाद्वासःप्रकृतिः
स्यात् ॥ २१ ॥

स्थितं वाससि मानं वाससा चोपावहरणमिति द्वादशाहादाव-
हर्गणे किमुपावहरणार्थं प्रत्यहं वासो भेदः स्यात् ? उतने ? ति भेदे प्रमाणा-
भावाच्चेति प्राप्ते ब्रूमः अर्थाद्वाससो भेदः स्यात् हविर्द्वाने शकटेऽवस्थितः
सोमः प्रत्यहं भेदेनाभिषवार्थं यावानेकस्याहः पर्याप्तस्तावान्सोमो
वाससोपावहर्त्तव्यः अवशिष्टश्च शकट एव वाससोपनद्धोऽवतिष्ठते,
तस्मादर्थोदहर्भेदे वासोऽन्तरमुपावहरणार्थमुत्पादयितव्यम् ॥

उपावहरणार्थमेव वासो-
ऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् ।

सू० मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन
दर्शनादुपावहरणस्य ॥ २२ ॥

यदेतदुपावहरणार्थमन्यद्वास उत्पाद्यते तत्किं मानकाल एवो-
त्पाद्यं ? उतोपावहरणकाल ? इति संशये प्रकृतौ यस्मिन्वाससि क्रयकाले
मानं कृतं तेनैवाभिषववेलायामुपावहरणस्य दर्शनादहर्गणेऽपि मानवास-

१ वासस इति पा० ।

२ प्रकृतिः स्यादिति पा० ।

सोपावहरणेन भवितव्यं, तस्मान्मानकाल एवोत्पाद्यं नैवम् आर्थिकं हि प्रकृतौ मानवाससोपावहरणं न शास्त्रीयमेतावद्धि श्रूयते वाससोपावहरतीति, तत्र प्रकृतौ यस्मिन्वाससी सोमो मित उपनह्य शकटे स्थापितः तेनैव सौकुर्यादुपावहरणमनुष्ठितम्, अहर्गणे तु मानवेलायामनुपपत्त्यभावादेकस्मिन्नेव वाससि सर्वेषामन्हां सोमे प्रित्वापनह्य स्थापिते अभिषववेलायामुपावहरणार्थमनुपपत्तिवशादन्यदुत्पाद्यते ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमस्य षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पाद आरभ्यते ॥

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणम् ।

सू० पशोरेकहविष्वत् समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र संशयः किं कृत्वः पशुरेकं हविस्तेन च देवतायै दीयमानेन पशो विक्रियते तत एव चावदाय होमः ? उत पश्वङ्गं हृदयादिहविः ? इति, तत्र “तद्वितेन पशोरेव देवतान्वयचोदनात् । समस्तस्य पशोर्दानमैन्द्रस्य पयसो यथा” ॥ “हृदयस्याग्रे ऽवदति अथ जिह्वाया अथ वत्सः” इत्यादीनि वचनानि पशोरेवावदानप्रदेशलक्षणार्थानि मध्यपूर्वाद्वैवचनवत्, हृदयप्रदेशे ऽवदतीत्येकादशानां च प्रदेशानामुपदेशाद् द्व्यवदानमपेक्ष्य एकादशकृत्वोऽवदाय हूयते तस्मिन्नेव च काले समस्तः पशुर्देवतायै त्यज्यते पुरोडाशवत्तस्मात्पशुरेकं हविरिति प्राप्ते ब्रूमः “खण्डनं प्राकृतार्थं हि हृदयादिषु दृश्यते । तस्मात्तत्प्राकृतित्वेन देवतासङ्गतिः पशोः” ॥ हृदयादिशब्दा हि मांसविशेषवचना न युक्तं यत्पशुप्रदेशलक्षणार्थतां नीयन्ते हृदयादीनामेवावदानोपपत्तेः, अवदानञ्च प्रकृतौ हविः संस्कारार्थमितीहाप्यवदानं हविष एव युक्तं, तच्च हृदयादिषु दृश्यते इति हृदयादीनामेव हविष्वत् निश्चीयते, न चोत्पत्तिवाक्यशिष्टपशुविरोधः

तस्य हृदयादिप्रकृतित्वेन यागसाधनत्वे ऽपि देवतासम्बन्धोपपत्तेः, यदि हि प्रणाद्यां प्रमाणं न स्यात्ततः पशुरेव साक्षाद्दीयेत, अस्ति तु प्रमाणं हृदयादिष्ववदानवचनं विशसनवचनं च, तस्माद्दृढयादीनि हवींषि देवतायै देयानि तेभ्य एव च द्रुवदानं गृहीत्वा हूयते तत्प्रकृतिश्च पशुः ॥

पशोर्हृदयादिभिरेवाङ्गवि- सू० तद्भेदात्कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्यो
शेषैर्यागानुष्ठानाधिकरणम् । ऽवदानं स्यात् ॥ २ ॥

पश्वङ्गानि हवींषीति स्थिते चिन्त्यते किमेकेन केनचिदङ्गेन यागः कर्तव्यः? उत सर्वैरङ्गैरथ वा हृदयादिभिः एकादशभिः? इति तत्र “एकेनापि पशोर्यागसाधनत्वोपपत्तिः । तन्मात्रेणैव यागः स्यात्सर्वेषां युगपन्नतेः ॥ पश्वाकृतिर्हि देवतासम्बन्धित्वेन श्रुता तेन तथा परिच्छिन्नेन द्रव्येण यष्टव्यं, सा चावयविद्रव्यं साक्षात्परिच्छिनत्ति तस्य विशसनादिविधानात् न साक्षाद्यागसाधनता सम्भवतीति तदवयवानामयवविद्वारेण पश्वाकृत्या परिच्छिन्नानां साधनत्वम् । अवयवी चावयवेषु व्यासज्य वर्तमानः सदैव सर्वावयवेषु धियमादधाति, न जातिरिव व्यक्तिषु प्रत्येकमतो विशेषतः सर्वैर्यष्टव्यं, हृदयादिवचनं तु द्रुवदाननियमार्थम् एवं हि श्रूयते “एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यती”ति नियमश्च नैवम् एकादशैवावदेयानि नाधिकानीति किं तर्हि यान्येकादश तानि द्विरवद्यति नाधिकानीति तेनाधिकान्यङ्गानि पशोः पञ्चावदानवचनात् त्रिस्त्रिरवद्यन्ते, तस्मात्सर्वेभ्यो ऽवदेयं नैतदेवम् “अविशेषाद्वि सर्वेषां हविष्वमवगम्यते, । अवदानवचोभ्यस्तु विशेषोऽत्रावधार्यते” । यदा हि हृदयादीनामवदानवचनेन हविष्वमवगतं तदा तत्प्रकृतित्वेनैव पशोर्देवतासम्बन्धोपपत्तेर्न किंचिदङ्गान्तराणां हविष्वे प्रमाणमस्ति, न च द्विसङ्ख्यायै हृदयादिस्मरणं भिन्नवाक्यत्वात्, “हृदयस्याग्रे ऽवद्यति अथ जिह्वायाः अथ वक्त्रस” इत्यादीन्यवदानविधानानि एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यतीति संख्याविधानं, तस्माद्दृढयादिभ्यः परिगणितेभ्यो ऽवदानं नाधिकेभ्यः ॥

ज्योतिष्टोमेऽनिज्याशेषे-
स्व्यङ्गैः स्विष्टकृद्गोमाधिक-
रणम् ।

सू० इज्याशेषास्विष्टकृदिज्येत तत्र-
कृतिवत् ॥ ३ ॥

पशावेव चोदकप्राप्तः स्विष्टकृद्वागः किं प्रधानहविर्भ्यां हृदया-
दिभ्यः उत्तरार्द्धं गृहीत्वा कर्तव्यं? उताङ्गान्तरभ्यः? इति संशये प्रधानशेष-
प्रतिपत्त्यर्थत्वात्प्रकृतौ पशावपि प्रधानशेषेभ्यः कर्तव्यः, अङ्गैः स्विष्टकृतं य-
जतीति वचनं चोदकप्राप्तेषु सर्वेषु प्रधानहविःषु त्रित्वविधानार्थं तेन तेषा-
मेव मध्ये त्रिभिः स्विष्टकृदिज्येति प्राप्ते ब्रूमः, “त्रित्वं नाङ्गानुवादेन वि-
धातुं शक्यते तथा । तस्य प्रसरभेदेन सामर्थ्यं हि विहन्यते” ॥ एकं हीदं
समासपदं अङ्गैरिति तदेकप्रसरं युक्तं सकलमुद्देशकमुपादायकं वा? उत्त-
रार्द्धं तूद्दिश्य पूर्वार्द्धं विधीयमाने प्रसरभेदात्सामर्थ्यविधातात्समासो न
स्यात्, अपि च दोः पूर्वार्धस्य गुदं मध्यतः श्राणिं जघनार्द्धस्येति वाक्य-
शेषे ऽनिज्याशेषाणां कीर्तनाद्विस्पष्टमनिज्याशेषाणां विधानं, तैश्च प्रत्या-
न्वानादिज्याशेषाणां बाधः । नन्वनिज्याशेषाणामङ्गत्वेन विधानादिज्याशे-
षाणां च चोदकेन प्रतिपाद्यत्वेन प्रधानतया प्राप्तानां विषयभेदादयुक्तो
बाधः, प्रधानभूतानामपि निवर्त्तकत्वात्तस्मिंश्चांशे ऽनिज्याशेषाणां वि-
धानादार्थिकमस्त्येव तुल्यविषयत्वं, न ह्यनिज्याशेषैः क्रियमाणो यागस्ते-
षां प्रतिपत्तये ऽलं भवति, तेन गुणभूतैरपि युक्तः प्रधानबाधः । किं चानि-
ज्याशेषाणामपि हृदयादर्थालम्ब्यपश्वनुनिष्पन्नानामाकीर्णकराणां प्रतिप-
त्त्यपेक्षत्वाच्चोदकेनेज्याशेषप्रतिपत्त्यर्थतया प्राप्तः स्विष्टकृद्वागस्तत्प्रति-
पत्तौ वचनेन विनियुज्यते यत्स्विष्टकृता प्रतिपाद्यं तत् अङ्गानि हृदया-
दीनि, तस्माद्युक्तो बाधः ॥

अधूध्या इडाभक्तविका-
रताधिकरणम् ।

सू० अधूध्री तु हेतुस्यङ्गवदिडाभक्तवि-
कारः स्यात् ॥ ४ ॥

पशावेव श्रूयते “अधूध्री हेतुं हरन्ती”ति सेयमधूध्री किं प्राकृतस्य

१ इज्याविशेषादिति पा० ।

होतुरिडाभक्षस्य विकारः ? उत ने ? ति यद्यत्यन्ताप्राप्ताऽधूधीयं विधीयते ततो विकारः । अथ पक्षे हेतुः प्राप्ता सती नियम्यते ततो विकारः, तत्रा-
नस्यभिरिडां वर्धयन्तीति वचनादिडायामन्तर्गताऽधूधीडायाम् चत्वि-
भिर्विभज्य भक्ष्यमाणायां कदाचिद्वैतृभागे स्यात्कदाचिदन्यस्य भागे सा
होतृभागे नियम्यते, ततो यजुर्युक्तरथवेडा भक्षस्य विकारः । उच्यते अनस्य-
भिरिडां वर्धयन्तीति वर्तमानापदेशसरूपत्वादनुवादोऽयं कथं प्राप्तिः ।
अथ यत्परिशिष्टं तत्समवत्त धान्यामा^१वपन्ति यद्वदयं प्रास्यति जिह्वां वत्-
स्तनिममतस्तस्यैव निष्ठुमिति, न च तन्मध्येऽधूधी कीर्तिता, तस्मादप्राप्ता
तेन नैवं वचनशक्तिः यदधूधीं हरन्ति तद्वैत्रे इति किं तर्हि यद्वैत्रे हरन्ति
तदधूधीमिति प्राकृतं होतृसम्प्रदानकं हरणमधूधीप्रतिपादने विनियु-
ज्यते, तस्मादिडा भक्षविकारः ॥

वनिष्ठोर्भक्षविका-
रताऽधिकरणम् ।

सू. अग्नीध्रश्च वनिष्ठुरधूधीवत् ॥ ५ ॥

तत्रैव श्रूयते वनिष्ठुमग्नीध्रे हरन्तीति तत्रापि पूर्ववदेव संशय-
पूर्वात्तरपक्षाः, विशेषाशङ्का तु वनिष्ठोरिडायां प्रासनवचनादस्ति प्राप्ति-
रिति, सत्यमस्ति प्रासनं तत्त्विडासंस्कारार्थम् उपस्तरणादिवत्, अतो
नास्येडात्वं, न भक्षसंयोगोऽस्य भक्षयितुं प्रास्यतीति न चतुर्थीनिर्देशः
प्रासनविधावस्ति, तस्मादप्राप्ताऽवनिष्ठुरग्नीध्रे वनिष्ठुमिति चतुर्थ्याऽ-
ग्नीत्सम्प्रदानके हरणे विधीयत इति प्राकृतस्येडा भक्षस्य विकारः ॥

मैत्रावरुणस्यापि शेषभक्षा-
स्तित्वाधिकरणम् ।

सू. अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुण-
स्याभक्षत्वम् ॥ ६ ॥

मैत्रावरुणो नामाऽस्ति पशवृत्विक्त् किम् इडां भक्षयेत् ? ति सन्देहे
“नास्य प्रकृतितो भक्षः प्राप्नोत्यप्राकृतो ह्यसौ । होत्राध्वर्यवकारित्वात्का-

१ धान्यामावपन्ति इति ।

२ प्राकृतस्येडाभक्षस्य विकार इति ।

यतस्त्वस्ति भक्षणम् । प्राकृता हि भक्ताः प्राकृतकर्तृनिष्पन्नांशेन कर्तृसंस्कारार्था अपीत्युक्तमतोऽध्वर्युहोतृसंस्कारत्वाद्भक्षस्य मैत्रावरुणे प्रैषकरणादध्वर्युकार्यं मनुवचनकरणाच्च होतृकार्यं कुर्वाणेऽस्ति प्राप्तिः ॥

मैत्रावरुणस्यैकभा-
गताऽधिकरणम् ।

सू. द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ ७ ॥

किमयं मैत्रावरुणो द्वौ भागौ भक्षयेत् ? उतैक ? मिति, द्वयोः कर्म कुर्वन् द्वौ लभेतेति प्राप्ते ब्रूमः “अध्वर्योर्यावती वृत्तिर्होतुस्तृप्तिश्च यावती । तन्त्रेण तावती वृत्तिर्भागनैकेन लभ्यते” ॥ तस्मादेकभागः स्यात् ॥

प्रतिप्रस्थातुर्भक्ताभा-
वाधिकरणम् ।

सू. प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणान् ॥ ८ ॥

तत्रैव प्रतिप्रस्थातुरिडायामस्ति भक्तो नेति संशये अध्वर्युकार्ये हविः श्रपणमसौ च करोति वपाश्रपणं तस्माद्भक्षयेत्सत्यमसौ वपां श्रपयति तस्यास्तु सर्वप्रदानत्वान्नास्ति शेषः, प्रकृतौ च यस्यापूर्वस्य यः कर्त्ता स तच्छेषस्य भक्षयिता भिन्नं वाङ्मापूर्वभ्यां वपापूर्वमतस्तस्य कर्त्ता प्रतिप्रस्थाता तच्छेषमेव भक्षयितुमर्हति, सा च निःशेषा, तस्मान्नास्य भक्तः, न त्वङ्गेभ्योऽपि हृदयादिभ्योऽयमवदानं कुर्वन्भक्तं लभेत दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवद्व्यतीति वचनात्, यस्यां शाखायामध्वर्युरिवावदानं तद्विषयमिदमधिकरणं प्रतिप्रस्थात्रवदानपे त्वस्त्येव भक्त इत्ययमेव परमार्थपरिहारः, यत्त्वप्राकृतमिदमवदानमप्राकृतकार्यञ्च प्रदानारम्भत्वाभावादित्युक्तं, तदयुक्तं यद्यपि दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं सौविष्टकृतान्यवद्व्यतीति मध्ये पदार्थान्तरविधानान्नायं प्रदानाऽऽरम्भः तथाऽपि प्रदानार्थमेवेदमवदानं नादृष्टार्थं, तथा चावदानदर्शनादृदयादीनां हविष्मुक्तमदृष्टार्थं अवदाने हि न तेषां हविष्पदं सिध्येत्, तस्मादवद्व्यन्तप्रतिप्रस्थाता लभेतैव भक्तम् । अध्वर्य्ववदानपक्षे तु नास्य भक्तो वपाया निःशेषत्वादित्येतावानधिकरणार्थः ॥

आज्यभागौ यजति इत्यने-
नापूर्वग्रहमेधीयविधानाधि-
करणम् ।

सू. विकृतौ प्राक्तनस्य विधेर्ग्रहणा-
त्पुनः श्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधे पर्वणि ग्रहमेधीयेष्टिः, तत्र श्रूयते “आज्य-
भागौ यजति यज्ञताया” इति तदिहाज्यभागश्रवणेऽष्टौ पक्षा विचार्यन्ते किं
चोदकप्राप्तानुवादमात्रम्? उत द्वाभ्यां विधानम्? अर्थवादाय वा? क-
र्मान्तरविधिर्वा? परिसंख्या वा? तद्वर्जातिदेशो वा? तयोरेवातिदेशो वा?
अपूर्वा वा ग्रहमेधीये? इति “तत्र प्रकृतितः प्राप्तेश्चोदकेनाज्यभागयोः । गुणा-
न्तरस्य चाभावादनुवादत्वमिष्यताम् । आनर्थक्यप्रसङ्गात् न त्वेतद्वदयङ्गमं
तस्मादुभाभ्यां विध्यन्तो दार्शिकेऽत्र विधीयते ॥ आज्यभागश्रवणं निर्व-
पत्यादिश्रवणवत्प्रकृतिसादृश्यमापादयच्चोदकस्य निमित्तं भवति, चोदक-
स्त्वैष्टिकं विध्यन्तं नियच्छतीत्येवमुभाभ्यामैष्टिकविध्यन्तविधिः, नैतदपि
युक्तम् औषधद्वयकत्वादेवैष्टिकातिदेशसिद्धेः, तस्माच्चोदकप्राप्तैष्टिकवि-
ध्यन्तप्रशंसार्थमिदम् एवमयं दर्शपूर्णमासविध्यन्तः प्रशस्तो यत्तत्राज्यभागा-
वपि स्तः, तौ च यज्ञताया इति विध्येकवाक्यत्वाभावादिदमप्यन्याय्यं,
तस्मात्कर्मान्तरविधिः प्रसिद्धाज्यभागप्रत्यभिज्ञानान्तदपि न सारं, तस्मा-
च्चोदकेन सर्वेष्वङ्गेषु प्राप्तेष्वाज्यभागयागपुनःश्रवणं समिदादियागानां
परिसंख्यार्थम् आज्यभागावेव यजति न समिदादियागानिति, तदप्यनुप-
पन्नं परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वात्, तस्मात्प्रत्यक्षवचनसिद्धत्वादाज्यभागयो-
स्तद्वर्जमन्यान्यङ्गानि चोदकः प्रापयति तदप्यचतुरस्रं, न हि चोदकस्य प्र-
त्यङ्गं व्यापारभेदोऽस्ति येनाज्यभागविषये न व्याप्रियेत एकैर्नैव व्यापारे-
णासौ सर्वान् ङ्गानि प्रापयति तेनैव चाज्यभागयोरपि प्राप्तत्वादनर्थक-
मेव पुनः श्रवणं स्यात्तस्माच्चोदकोपसंहारोऽयं प्रकृतिवत्कुर्यात् । किं तस्मा-
दृश्यमाज्यभागौ यजति तदप्यपेशलं, न हि प्रत्यक्षश्रुतोऽतिदेशः येनैवमा-
श्रीयते, कल्प्यो ह्यसौ, तद्यदि कल्पितेऽपि तस्मिन्नाज्यभागावेवानुष्ठातव्यौ
तयोः प्रत्यक्षैकवचनेन सिद्धे ऽनर्थकश्चोदकाङ्गीकारः, “तस्मादपूर्वतैव

स्यात् गृहमेधीयकर्मणः । प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षं न तच्चोदकमर्थयेत् ॥ आज्य-
भागयोर्हि प्रकृतौ श्रुतयागरूपव्यतिरेकेण प्रकरणान्मानकल्पितं स्वापूर्व-
द्वारेण यागगतव्यापाररूपमपरमस्ति तद्रूपलक्षणार्थं चेदमाज्यभागश्रवणम् ।
अन्यथा आनर्थक्यात्, अतश्च गृहमेधीयप्रयोगवचनो यागगतं व्यापारम-
पेतमाणः प्रत्यक्षवचनैर्विहितआज्यभागनिराकाङ्क्षो न प्रकृतिमपेक्षते विष्क-
त्यन्तरे यानि त्वप्राकृतान्यामनहोमादीन्यङ्गानि तेषां यागगतव्यापाररू-
पस्याकृप्तत्वात्तद्रूपानपेक्षः प्रयोगवचनः सन्निहितान्यपि तान्यतिक्रम्य
प्राकृतान् कृत्वापकारान् गृहीत्वा पश्चात्समीपान्माताङ्गानर्थक्यपरिजि-
हीर्षया तान्यपि गृह्णातीति न तैश्चोदकलोपः । किं च यदि गृहमेधीयः
प्रकृतिपूर्वः स्यात् नाज्यभागग्रहणं क्रियेत, कृतं च तदतोऽवगच्छामो नूनमत्र
नास्ति चोदकमिति, तस्मादत्र प्राकृतमङ्गं निर्गुणं श्रुतं तत्रापूर्वत्वम् ॥

गृहमेधीये स्विष्टकृदा-
भनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ १० ॥

गृहमेधीय एव स्विष्टकृदिडादि कर्तव्यं ने? ति संशये निराकाङ्क्ष-
त्वादाज्यभागाभ्यां न कर्तव्यं प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्विशेषात् कर्तव्यं, न च विष्क-
ल्पः प्रकृताविव प्रकरणेन सर्वेषां युगपद्ग्रहणात् ॥

गृहमेधीये प्राशिन्नादि-
भक्षणाभावाधिकरणम् ।

सू० स्विष्टकृदिति भक्षप्रतिषेधः स्यात्तु-
ल्यकारणत्वात् ॥ ११ ॥

गृहमेधीय एव प्राकृताङ्गपुनःश्रवणं परिसंख्यार्थमिति कृत्वा चि-
न्त्यते तदा हि समानजातीयमेव शीघ्रोपस्थापनात्परिसंख्यायते नान्यत्
तेनाज्यभागाभ्यां यागान्तराणि परिसंख्यायन्ते न शेषकार्याणि, स्विष्टकृत्तु
किं प्राशिन्नादीनां शेषकार्याणाम्परिसंख्यां करोति नेति चिन्तायामिडोप-
ह्वानदर्शनाच्चेति प्राप्ते ब्रूमः परिसंचष्ट एव प्राकृतः स्विष्टकृत्युनः श्रूय-

माणः शेषकार्यान्तराणि, इडादिदर्शनं तु वचनान्तरविहितत्वादुपपन्नं
नान्यस्य शेषकार्यस्यानिवृत्तिं सूचयति ॥

प्रापणीयातिथ्योः शंखि-
डान्ततानियमाधिकरणम् ।

सू० शंखिडान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु
पत्न्यनूयाजप्रतिषेधोऽनर्थको हि
स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “शंखन्ता प्रापणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः संया-
जयन्ति इडान्ता तिथ्या सन्तिष्ठते नानूयाजान् यजती”ति तत्र संशयः किं
प्रापणीयातिथ्ये शंखिडान्ते वा कृत्स्नसंस्थे वा? उत शंखिडान्ते एव? ति
तत्र शंखिडान्तवचनेन परेष्वङ्गेषु सर्वेष्वकर्तव्येषु पुनः पत्नीसंयाजानूया-
जानामकर्तव्यत्ववचनं परिसंख्यारूपेणाङ्गान्तराणामकर्तव्यताप्रतिषेधेन
कर्तव्यताविधानार्थं पत्नीसंयाजानेव न कुर्यादन्यानि तु कुर्यादेवेति तेन
पत्नीसंयाजानूयाजप्रतिषेधेन कृत्स्नसंस्थाविधानाच्छंखिडान्तवचनेन तत्सं-
स्थाविधानाद् द्वयोः संस्थयोर्विकल्पः नैवं “वाक्यभेदो हि न न्याय्यो विक-
ल्पश्चाष्टदोषभाक् । त्रिदोषा परिसंख्या च तस्मात्स्तुत्यैकवाक्यता” ॥
शंखिडान्तविधेरेवायमर्थवादार्थोऽनुवादः पत्नीसंयाजाद्यकरणाल्लाघवं
भवतीति न विध्यन्तरं, तस्मान्नियमेन शंखिडान्ते एव प्रापणीयातिथ्ये ॥

प्रापणीयातिथ्योः पूर्वा-
भ्यामेव शंखिडाभ्यां संस्था-
धिकरणम् ।

सू० प्रतिषेधार्थवत्त्वाद्दोत्तरस्य परस्ता-
त्प्रतिषेधः स्यात् ॥ १३ ॥

शंखिडान्तयोरेव सन्देहः प्रकृतौ द्वौ शंयू पत्नीसंयाजानां पुर-
स्तादेकः पश्चादपरः तथेडे अपि द्वे अनुयाजानां पुरस्तादेका पश्चादपरा
तत्र किं पूर्वाभ्यां शंखिडाभ्यां तदन्तता? उत्ततराभ्यां? मुतानियमः? इति,
विशेषाभावादनियमे प्राप्तेऽभिधीयते उत्तराभ्यामेव, कुतः इदं ताव-
त्पर्यगिनकृतोत्सर्गवचनवच्छंखिडान्ताङ्गरीतिविधानमतो ये शंयोऽरिडा-

याश्च प्राज्वः पदार्थास्ते कर्तव्याः, ये चोत्तराभ्यां शंखिडाभ्यां प्राज्व-
स्तेषामपि शंखिडाभ्यां पूर्वभावित्वमस्तीति कर्तव्यता गम्यते, तस्मादुत्त-
राभ्यामेव तदन्तता । तथा च पत्नीसंयाजानूयाजप्रतिषेधोऽर्थवान्भवति
वादमात्रं ह्यनर्थकं स्यादेवं शंखिडान्ताङ्गरीतिर्यदि विधीयते प्रवृत्त-
योस्तु संस्थानं चोदयते शंखिडान्तयोः सन्तिष्ठतिना हि संस्थानमुप-
रमो विधीयते नाङ्गरीतिः तेन प्रवृत्ते प्रापणीयातिथ्ये शंखिडान्ते सत्यौ
सन्तिष्ठेते तामवस्थां प्राप्य ततः परं न प्रवर्तितव्यमुपरन्तव्यं तेन शंखिडे
चेत्साक्षात्कृते कर्तव्यमवस्थानमिति पूर्वयोः कृतयोः कर्तव्यं संस्थानमिति
पूर्वाभ्यामेव तदन्तता पत्न्यनूयाजप्रतिषेधस्त्वेकवाक्यत्वादर्थवादार्थोऽनु-
वाद इत्युक्तम् ॥

पटुपसद उपसाद्यन्ते इत्या-
दिना अपूर्वोपसत्कर्मविधाना-
धिकरणम् ।

सू० उपसत्सु यावदुक्तमकर्म
स्यात् ॥ १४ ॥

न्योतिष्ठामे सत्युपसदः ताः प्रकृत्य श्रूयन्ते अग्रयाजास्ता अनूया-
जास्ता” इति तथा सुवेणाधारमाधारयतीति तत्र सन्देहः किं प्रतिषि-
द्वप्रयाजादिवर्जमन्यत्सर्वं प्राकृतं कर्तव्यम्? त प्रत्यक्षवचनविहिताधारादि-
ना परिसंख्यानादपूर्वता परत्वाद्वा सर्वमश्रुतमकर्तव्यं? मिति, परिसंख्या-
पक्षस्तु गृहमेधीयवन्निरस्तोऽपि सम्भवमात्रेणोपन्यस्त इति द्वावेव पक्षौ,
तत्र केनापि कारणेनाधारादीनामभावमाशङ्क्य प्रतिप्रसवं कुर्वदिव वच-
नमिदं प्रतिभाति नाधारादिभ्योऽन्यामाहुतिमौपसदो पुरस्ताज्जुहुया-
द्यदन्यां जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यादाधारादयो हि सर्वेष्टीनां मुखम्, अतः
सुवेणाधारमाधारयतीति तेन प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थमिदं न परिसंख्या-
मपूर्वतां वा शक्नोति कर्तुम् । अथ वा चोदकप्राप्तानुवादमात्रमिदमस्तु
नन्वा^१नर्थक्यं स्यात् अपूर्वतापक्षेऽप्यग्रयाजास्ता अनूयाजास्ता इति वचन-
द्वयमनर्थकमेव स्यात्, तद्वरमेकस्यैवानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिषिद्धवर्जमन्यत्सर्वं

कर्त्तव्यम्, उच्यते न तावदभावाशङ्काऽऽधारादीनामस्ति येन प्रतिप्रसवः क्रियते तस्मादपूर्वतापरमेवैतत् अप्रयाजाननूयाजवचनं त्वनुवादमात्रमाख्याताभावात् सुवाधारवचनं त्वाख्यातसद्वावाक्यस्य प्रज्ञात्या इति च स्तुतिसम्बन्धाद्विधायकं सदपूर्वताङ्गमयतीति विशेषः ॥

वारुणेनैककपालेन इत्यादिना अपूर्वस्यावभृथस्य विधानाधिकरणम् ।

सू० अवभृथे बर्हिषः प्रतिषेधाच्छेष-
कर्म स्यात् ॥ १५ ॥

अवभृथे श्रूयते अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजतीति तथा अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति अपबर्हिषावनूयाजौ यजतीति तत्र किमवभृथे बर्हिः-संज्ञं चतुर्थं प्रयाजं बर्हिः संज्ञं प्रथममनूयाजं वर्जयित्वाऽन्यत्सर्वं कर्त्तव्यम्? उत प्रत्यक्षश्रुतव्यतिरिक्तमन्यत्सर्वं परिसंख्यानादपूर्वत्वाद्वा न कर्त्तव्य? मिति संशयः, तत्राज्यभागवचनमप्सुमन्तागुणविधानार्थं नापूर्वतां गमयति तस्माद्विर्वर्जमन्यत्सर्वं कर्त्तव्यं मैवं लिङ्गक्रमाभ्यामेवाप्स्वने सधिष्ठव अप्सु मे सोमो अब्रवीदिति मन्त्रप्राप्तेः प्राप्तैवाऽज्यभागयोरप्सुमन्तासा न विधातव्या तेनाज्यभागविधयर्थमेव वचनमित्यपूर्वाऽवभृथः, अपबर्हिषः प्रयाजान् यजतीत्यादिवचनं बर्हिव्यतिरिक्तप्रयाजविधानार्थेन बर्हिः-प्रतिषेधार्थम् ॥

वाजपेयादौ घृणादीनां खादिरत्वादित्येन नियमाधिकरणम् । सू० विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद्बृहणस्या-
र्थवत्त्वाच्छ्रवच्छ्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

यत्र चोदकेनानेकेषां प्राप्तानामेकं प्रत्य श्रूयते यथा “खादिरो घृणो बृहतृष्टं यवमयः पुरोडाश” इत्यादिषु तत्र किं श्रुतस्य खादिरादेरितिदिष्टस्य पलाशादेः प्रकृतिवद्विकल्पः? अथ वा श्रुतस्यैव नियमः? इति संशये विकल्पः प्रकृतिवत्, प्रत्यक्षवचनं तु न खादिरादेर्विधायकं प्राप्तत्वात् पलाशादिनिवृत्त्यर्थत्वे त्रिदोषा परिसंख्या स्यात्, तस्मादनुवादमात्र-

मिति यथाचोदकं विकल्पः, नैवं यथैव प्रकृतावर्थानियताऽनेकद्रव्यकत्वे प्राप्तिं ब्रीहिवदिरादिश्रवणं नियमार्थम्, एवं चोदकेनापि अनियमेन खादि-
रादि प्राप्यमाणं प्रत्यक्षवचनेन निश्चयते तन्नियमाच्चार्थाभावात्पलाशा-
देर्निवृत्तिः ॥

कार्मेष्टिषु प्राक्तद्रव्य-
देवतस्य निवृत्त्याधिकरणम् ।

सू. सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद्
ग्रहणमप्रवृत्तेः स्यात् ॥ १७ ॥

अध्यायादावर्थलोपाद्बाधो वर्णितः, प्रत्याम्नानस्य तु बाधकत्वं सिद्धवत्सर्वत्र व्यवहृतमिदानीं तु तदेव चिन्त्यते किं प्रत्यक्षश्रुतेन श्यामा-
कादिना प्रत्याम्नानाच्चोदकप्राप्तं ब्रीह्यादि बाधितुं शक्यम्? उतोभयं तुल्यबलं? मिति विकल्पः समुच्चयो वा? तत्र तद्वृत्तिप्राप्तिनिराकरणाच्चो-
दकेन तावद्ब्रीह्याद्यापि प्राप्यते, न च प्राप्तं शक्यं केनचिद्बाधितुं शास्त्र-
प्रामाण्याविशेषात् तथा च “नार्पयं वृणीत” इति प्रत्यक्षोऽपि प्रतिषेधः
पक्षे चोदकप्राप्तेन वरणेन विकल्पत इति वक्ष्यते न तुल्यत्वादुभयं
शब्दलक्षणमिति, न च सत्यपि चोदकप्राप्त्याऽङ्गत्वे ब्रीह्यादेरनुष्ठानं
कार्यनिमित्तं ह्यनुष्ठानं तत्साधनत्वे सति ब्रीहीणां को नाम निरा-
कुर्यात्तस्माद्विकल्पः समुच्चयो वा, सत्यं, यदि पारमार्थिकी चोदकप्राप्तिः
स्यात् न त्वेवं, चोदको हि यद्यपि सर्वपदार्थानुरक्तं यागगतं व्यापारं
प्रापयन्नेकेनैव व्यापारेण सर्वाण्यङ्गानि प्रापयति न प्रत्येकं तथाऽपि
ब्रीह्यादिविशेषे प्रत्यक्षवचनविरोधमालोच्य तद्वृत्तिरिक्ताङ्गपरत्वेन व्यव-
स्याप्यते, तदिदमुक्तं भाष्यकारेण “यदुक्तमग्रहणाद्ग्रहणमिति तदिह सिद्धु-
मिति सिद्धान्तत्वेन स्थापितमित्यर्थः समुच्चयस्य तूत्तरं प्राप्तमपि प्रयोजना-
भावाच्चानुष्ठीयत इति, न ह्यतिदिष्टमपि ब्रीह्यादि यत्रैः सिद्धे यागे ऽनु-
ष्ठातव्यमित्यभिप्रायः, तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतं द्रव्यदेवतं चोदकप्राप्तं बाधते ॥

दशमाऽध्याये सप्तमः पादः ।

६७१

सौम्यापोष्णं पणो
खादिरूपस्य निय-
माधिकरणम् ।

सू० तथै^१ कार्यविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ
च विकल्पः स्यात् ॥ १८ ॥

क्वचिच्छ्रूयते “औदुम्बरो यूपो भवती”ति तत्र किं प्राकृतं खादिरं
यूपद्रव्यं प्रवर्त्तते ने^२ति संशये द्वयोरपि सह नियोजनसम्भवादसति
विरोधे न युक्तो बाधः, तस्माद् द्वयोरपि यूपयोः समुच्चयः नैवं, निरपेक्षो
हि खादिरश्चादकेन प्राप्यते निरपेक्षश्चौदुम्बर उपदेशेन समुच्चये द्वयो-
रपि बाधः । किं च औदुम्बरवचनेन न यूपान्तरं विधीयते किं तर्हि प्राकृत-
स्यैव यूपस्य खादिरतां व्युदस्य औदुम्बरता विधीयत इति स्पष्टो^३ बाधः ॥

ब्रह्मवर्चसकामे-
ब्रीहिभिरेव यागा-
धिकरणम् ।

सू० वैकृतौ त्वनियमः स्यात्पृषदाज्यवद्
ग्रहणस्य गुणार्थत्वादुभयोश्च प्रदिष्ट-
त्वाद् गुणशास्त्रं यदेति स्यात् ॥ १९ ॥

यत्र प्राकृतानां वैकल्पिकानामन्यतमद्वैकल्पिकगुणान्तरसहितं
कर्मात्पत्तिवाक्ये श्रूयते “यथा सौम्यौ रौद्रं चरं निर्वपेत् शुक्लानां ब्रीहीणां
नैर्घृतं चरं निर्वपेत् कृष्णानां ब्रीहीणामिति तत्र संशयः किं ब्रीहिय-
वयोर्विकल्पः, ब्रीहिपक्षे च शुक्लकृष्णविधिः^२ इत सर्वदा ब्रीहय एवेति तत्र
ब्रीहियहणस्य शुक्लादिगुणसम्बन्धार्थत्वेनाविधायकत्वान्न यवानां बाधः,
तस्माद्विकल्पः नैवं, न ह्येकेन वाक्येन यागस्य चोदकप्राप्तब्रीह्युद्देशेन
गुणस्य च विधानं सम्भवति, तस्माद्व्यगुणविशिष्टकर्मविधानादुपदिष्टा-
ब्रीहयो यवान् बाधेरन् ॥

१ तथैव कार्यविकारे इति पा० ।

२ विरोध इति पा० ।

३ विकृते इति पा० ।

पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यनेनाङ्गेष्वपि
पञ्चावत्तविधानाधिकरणम् ।

सू० यथाश्रुतीति चेत् ॥ २० ॥

अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव
वपा कार्येति तत्र किं पञ्चावदानं वपायामेवो? त हृदयादिष्वप्यङ्गेषु
सङ्कीर्यते? इति संशये वपोद्वेषेन विधानाद् वाऽपूर्वस्य चाङ्गापूर्वभ्यां भिन्न-
त्वाच्चमसाधिकरणन्यायेना संकरे प्राप्ते ऽभिधीयते । “वपामुद्दिश्य चोद्वेत
यदि पञ्चावदानता । स्यादेवमवदाने तु पञ्चसंख्याऽत्र चोद्वेत” ॥ न हि
वपामुद्दिश्य पञ्चत्वविशिष्टमवदानं विधीयते अवदानस्य प्राप्तत्वात्
अतो ऽवदानोद्वेषेन पञ्चत्वसंख्याविधानादुद्दिश्यमानस्य च वपावि-
शेषणासम्भवात्प्राकृतावदानमुद्दिश्य पञ्चत्वं विधीयते, वपाग्रहणं तु
प्रदर्शनार्थमिति सर्वेषां पञ्चावदानम् । ननु समासैकदेशमवदानमुद्दिश्यैक-
देशान्तरं पञ्चत्वम् अङ्गवच्च शक्यं विधातुम्, अतो वपामेवोद्दिश्य पञ्चसं-
ख्याविशिष्टमवदानान्तरं प्राकृतावदानकार्यमध्ययुप्राकाशदानवद्विधीयते
वपाग्रहणं चैवमर्थवद्बुद्ध्यति, इतरथा ऽवयुत्याऽनुवादे लक्षणा वा स्यात्
सत्यपि पशुयागतदपूर्वयोरेकत्वेऽभ्यासापूर्वभेदान्मैत्रावरुणादिश्रवणवद्वपा-
पूर्वप्रयुक्तत्वात्पञ्चावदानस्य नाङ्गेषु संस्कारो भवति उच्यते एकादश वै
पशोः अवदानानि तानि द्विद्विष्यतीति यदेतद् द्वावदानवचनमिदमत्र
सिद्धान्तस्य मूलयुक्तिः । वपामात्रविषये हि पञ्चावदाने प्रकृतित एव द्विह-
विषोऽवद्वतीति प्राप्तत्वात् द्वावदानवचनमर्थकं स्यात्, सर्वविषये तु
पञ्चावदाने संख्यासम्पत्तये हविषोऽपि अवदाने प्राप्ते द्वावदानविधान-
मर्थवद्भवति सकलवचनानर्थक्यादुरमेकस्य वपाग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वम-
ङ्गीकृतं, तस्मात्सर्वविषयं पञ्चत्वं, तच्चाङ्गेषु द्वावदानवचनादुपस्तरणवि-
वृद्ध्या अभिधारणविवृद्ध्या वा सम्पद्यते, तस्मादङ्गेष्वपि पञ्चावदानम् ॥

इति पार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां दशमाध्या-
यस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

दशमाऽध्याये ऽष्टमः पादः ।

६७३

अथाऽष्टमः पाद आरभ्यते ॥

प्रदेशानारभ्य विधानयोनि-
षेधस्य पर्युदासताधिकरणम् ।

सू० प्रतिषेधः प्रदेशेनारभ्य विधाने
च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाविकल्पः
स्यात् ॥ १ ॥

महापितृयज्ञे दार्शपौर्णमासिके विध्यन्ते प्रदिष्टे श्रूयते “नार्पयं वृणीते
न होतार”मिति तथाऽनारभ्य श्रूयते “यजतिपु येयजामहं करोति नानूयाजेषु
येयजामहं करोती”ति तत्र विचार्यते किं महापितृयज्ञे वरणस्य प्रदिष्टस्य
तत्प्रतिषेधस्य च विकल्पः तथाऽनुयाजेषु ये जामहतत्प्रतिषेधयोः ? उत
नियोगतो वर्जनमेव ? ति, तदर्थमिदं चिन्त्यते नार्पयं नानूयाजेष्विति किमयं
प्रतिषेधः ? उत पर्युदास ? इति, “तत्र श्रुत्यर्थलाभाय प्रतिषेधोऽन्यथा पुनः ।
पदद्वयमपि ह्यन्यपरत्याल्लणां व्रजेत्” । प्रतिषेधपक्षे हि चोदकप्राप्तमार्प-
यवरणं श्रुत्यैवानुद्भूते, श्रुत्यैव च तत्प्रतिषिध्यते अनारभ्यवादप्राप्तश्च ये-
यजामहः पर्युदासपक्षे पुनर्नानूयाजशब्दाभ्यां यागान्तराणि नञ्शुणा-
तिभ्यां च वरणव्यतिरिक्तचोदकप्राप्ताङ्गान्तराणि लक्षणया प्रतिपाद्वेरन्,
न च श्रुतिसम्भवे लक्षणा युक्ता । किं चानूयाज-शब्दसम्बन्धे नञ्समा-
सप्रसङ्गः, नित्यो ह्यस्य सुबन्तसम्बन्धे समास इति ब्रुवन्वार्तिककारो वा
वचनानर्थक्यं मन्यते । एवं हि वदन् वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतां मेने, सति
ह्यैकार्थ्यं समासनियमाद्वाक्यं निवर्तते तन्मा निवर्तिष्टेति कर्त्तव्यं वा
वचनमिति तदाऽनर्थक्यं न ब्रूयात्, आनर्थक्यवचनात् नान्तर्यामिनिमिति
गम्यते, ततोऽनुयाजेष्विति समासगम्यः पर्युदासस्तदैव लभ्यत इति
तद्विवक्षायां नित्यः समासः स्यात्, असति तु समासे नानूयाजेष्वित्याख्या-
तसम्बन्धी सन् नञ् प्रतिषेधार्थ एव जायते, अतश्च प्रदेशानारभ्य वादाभ्यां
विहितत्वादाभ्यां वचनाभ्यां च प्रतिषिद्धत्वाद्वरणयेयजामहयोर्विकल्पः ।
ननु सामान्यविषयस्य विशेषविषयस्य च प्रतिषेधस्यातुल्यबलत्वादुक्तो बाधो
न विकल्पः तथाऽऽनुमानिकस्य चोदकस्य प्रत्यक्षस्य च सुतरामयुक्त इति चेत्

नैवं तत्राम प्रत्यक्षविशेषशास्त्रं सामान्यस्यानुमानिकस्य च बाधने क्षमं यत्-
 त्रिपक्षमात्मानं लभते यथा शर-पद-शास्त्रे कुशाहवनीययोर्न हि शर-
 विधिः कुशप्राप्तिमपेक्षते तत्कार्यमात्रापेक्षत्वात्, पदविधिरपि होममात्रा-
 पेक्षोनाहवनीयप्राप्तिमपेक्षते, तेन प्रागेव कुशाहवनीयप्राप्तेः प्रत्यक्षेण विशे-
 षशास्त्रेण शीघ्रविहिते शरपदे पश्चात्सामान्यद्वारा लक्षणया प्राप्यमाणयोः
 प्राप्तिं निवारयत इति युक्तो बाधः । अत्र तु प्रतिषेधस्य प्राप्यपेक्षत्वादवश्यं
 प्रतिषेधता शास्त्रेणैव प्रतिषेध्ययोर्वरणयेजामहयोर्महापितृयज्ञे अनूया-
 जेषु च प्राप्तिः प्रतीक्षितव्या, प्राप्तिश्च निर्दोषशास्त्रकारितत्वादशक्या
 मिथ्या कर्तुं तस्माद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । “यत एव विकल्पोऽयं प्रति-
 षेधे प्रसज्यते । अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाश्रयो वरम्” ॥ नित्यवच्छ्रुतयोर्वि-
 धिप्रतिषेधयोः पक्षेऽप्यत्यन्ताविद्यमानमिथ्यात्वकल्पनादत्यन्तायुक्तो विक-
 ल्प इति वरं लक्षणया ऽपि पर्युदासाश्रयणं, न चानूयाजशब्दसम्बन्धेन जसमा-
 सापत्तिः विभाषाध्ययनात्प्राणिनेः, कात्यायनीयं तु वा वचनानर्थक्यं न्या-
 यविरोधादनादत्तव्यम्, अस्ति हि वृत्तिर्वाक्ययोरैकार्थ्यं, य एव हि राजपुरुष
 इति वृत्तेरर्था राजविशिष्टः पुरुषः स एव राज्ञः पुरुष इति वाक्यस्यापि,
 विशेषस्त्वेतावान् वृत्तावभिधानद्वयमप्यनन्याक्षिप्तस्वार्थं सदेकं विशिष्टं
 प्रतिपादयति, वाक्ये त्वर्थान्तराक्षेपं सहते, यथा ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति
 राजपदमृद्धाक्षेपमनुभवन्पुरुषं विशिनष्टि, न चैतावताऽर्थभेदः प्रतिपाद्या-
 भेदात्, यदि चैतावता भेदेन समासो वाक्यस्यानिवर्त्तक इत्यङ्गीक्रियेत
 ततो विभाषावचनात् प्राग्विहितोपकुम्भादिसमासेनापि वाक्यं न निव-
 र्त्तत तथोपपदसमासेन कुम्भकारादिना, न चैवमिष्टं, तस्मादवश्याऽध्येयं
 विभाषा वचनमित्यन्याप्यं तदानर्थक्यं, तस्मादसमासेऽपि विकल्प परिजिही-
 र्षया युक्तं पर्युदासाश्रयणम्, एवं च प्रदेशानारभ्य वादयोरेवायं वाक्यशेषः
 प्रकृतवत्कुर्यादार्थ्यवरणव्यतिरिक्तं पितृयज्ञे अनूयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु च
 येयजामहं कुर्यादिति ततश्च विधेरङ्गान्तरयज्ञान्तरविषयत्वादविहितमेव

वरणमनूयाजेषु च येयजामहः, तस्माच्च विकल्पो ऽननुष्ठानमेव, सोऽयं प्रतिषेधनिबन्धनः प्राकृताङ्गबाधः शरैः कुशानां प्रत्याम्नानात् स्वयंदितादिषु लवनादीनामर्थलोपादिति त्रेधा बाधो वेदितव्यः ॥

न तां पशौ करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादतादधिकरणम् । सू. अपूर्वे चार्थवाद् स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्यभागावगनीषोमाभ्यां यजतीत्येवं विधाय श्रूयते “तां न पशौ करोति न सोम” इति किमयं प्रतिषेधः ? पर्युदासो वा ? अर्थवादो वे ? ति संशयः, तत्रासमस्तत्वात्प्रतिषेधः विकल्पभयाद्वा पूर्ववत्पर्युदासः । ननु सोमस्योपदेशातिदेशाभ्यामान्यभागप्राप्त्यभावाद्बुभयमप्ययुक्तं, सत्यं, साक्षात्सोमे नान्यभागो स्तः, दीक्षणीयादिद्वारेण त्वान्यभागाभ्यां सोमस्यास्ति सम्बन्धः स प्रतिषिध्यते तदनेन प्रकारेण सोमाङ्गेषु दीक्षणीयादिषु अन्यभागप्रतिषेधः पर्युदासो वेति प्राप्ते ब्रूमः । यद्युपदेशेनातिदेशेन वान्यभागौ सोमे प्राप्नुयातान्ततो निषेधः स्यात्, यदि च सोमासोमसाधारणमाज्यभागविधानमभविष्यत्ततो ऽसोम इति पर्युदासो वा कल्प्यः स्यात् । न त्वेवमस्ति न च दीक्षणीयादिषु प्रतिषेधः तथा सति न सोम इत्यनेनैवागनीषोमीयेऽपि पशौ प्रतिषेधसिद्धेस्तत एव तद्विकारेषु निरूढादिपशुष्वपि प्राप्यभावात्पशाविति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, सोमशब्दस्य चैवं लक्षणा स्यात् । न च वाजपेयस्येव यूपेनाङ्गद्वारकः सोमान्यभागसम्बन्धो निर्दिश्यते, षष्ठी हि सम्बन्धमात्रमभिधत्ते सप्तमी त्वाधाराधेयभावमेव न चाङ्गाङ्गत्वेनाधाराधेयभावः सम्भवति तस्मादङ्गाङ्गिभावनिर्देशोऽयं, स चाप्राप्त इति तत्प्रतिषेधपर्युदासावयुक्तौ तस्माच्च पशावित्यस्यायमर्थवादो यथा सोमस्य नान्यभागौ, एवं पशावपीति । अथ न पशाविति किमयं प्रतिषेधः पर्युदासो वा विकल्पपरिहाराय पर्युदास इति केचित् । तदयुक्तम् अन्तरवृत्तस्याज्यभागाङ्गविधेः केवलदर्शपूर्णमासविषयत्वेन पश्वपशुसाधारण्याभावात्, न च पाशुकस्य प्रह.

१ अपूर्वे चार्थवादः स्यादिति पा ।

तिवच्छब्दस्यायं वाक्य शेषः, तस्य ह्यसन्निधानात्तच्छेषत्वेन च सोम इत्यर्थवादो नावकल्पते, न ह्येवं सम्भवति यथा सोमस्याज्यभागव्यतिरिक्तमङ्गमैष्टिकं कर्तव्यन्तथा पशोरपीति सोमस्यापूर्वत्वादैष्टिकाङ्गाभावात्, सम्भवति त्वेवं यथा सोमस्याज्यभागौ न कर्तव्यौ तथा पशोरपीति, तस्मात्प्रतिषेधः ततश्च पशावाज्यभागयोर्विकल्पः ॥

नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमित्यादि निषेधस्य विकल्परूपताधिकरणम् ॥

सू० शिष्ट्वातु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३ ॥

सामान्यविषये विधौ विशेषविषयोनज्पर्युदासरूपेण विधेरैव वाक्यशेष इत्युक्तमप्राप्तविषयस्तु नज् अर्थवाद इति । अथ क्वायं प्रतिषेधो भवतीति तत उच्यते यत्रैकमर्थं शिष्ट्वा तद्विषय एव नकारः श्रूयते, यथातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे इति तत्र प्रतिषेधः पर्युदासार्थवादोसम्भादगत्या च करणाकरणयोर्विकल्पः प्रतिषेधार्थवत्त्वापाकरणेऽपि क्रतुसिद्धिरस्तीति कल्प्यते, विध्यर्थवत्त्वाय चानुष्ठाने फलभूयस्त्वमित्युभयोरूपपत्तिः ॥

अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्चेत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकरणम् ।

सू० न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रकृतावर्थवादः
स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्च ॥ ४ ॥

अस्येदानीमपवादः क्रियते शिष्ट्वापि श्रूयमाणो नज् क्वचित्प्रतिषेधार्थमपहायार्थवादार्थो भवति यत्र विध्यन्तरणैकवाक्यत्वं तथा ह्यग्निहोत्रे “जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्वे धुकयवाग्वा चे”त्युक्त्वा “अनाहुतिर्वैजर्तिलाश्च गवेधुकाश्चे”त्युक्तं, ततः पुनः पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुतं तत्र संशयः किं जर्तिलगवेधुकानामनाहुतिवादः प्रतिषेधः ? उत पयोहोमस्यार्थवादः ? इति, तत्र पूर्वेण न्यायेनप्रतिषेधार्थता जर्तिलगवेधुकास्तावद्विस्पष्टेन लिङ्प्रत्ययेन विहितास्तेषामयमनाहुतिवादः प्रतिषेधः, पयोविधिश्च वाक्यान्तरमिति प्राप्ते ऽभिधीयते यद्यपि जर्तिलगवेधुका विहिताः स्युस्तथाऽप्यनाहुतिवादो नैव प्रतिषेधोऽनर्थकत्वात् विकल्पार्थं न

हि प्रतिषेधः स चेह विकल्पः पयोविधिनैव जर्तिलगवेधुक्रानां सिद्ध इति
व्यर्थः प्रतिषेधः, परेण च विधिनाऽस्य समस्तस्यैकार्यत्वमर्थवादतया सम्भ-
वतीति न युक्तो वाक्यभेदः । तस्मादनाहुतिवादस्तावज्जर्तिलादिनिन्दा-
द्वारेण पयसः स्तुत्यर्थः यदा चैवं जर्तिलादिष्विधिरपि तच्चिन्दाद्वारेण
पयसः प्रशस्ततरत्वं ज्ञापयन्नर्थवाद एव न विधिः एकवाक्यत्वसम्भवे
ह्यनेकादृष्टानुबन्धिवाक्यभेदकल्पनमन्याय्यं, तस्मात्पयोमात्रं विधीयते
अन्यस्तु सर्वाऽर्थवादः ॥

त्रेयम्यकादावभिधारणान-
भिधारणादीनामर्थवादताधि-
करणम् ।

सू० पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ५ ॥

आधाने श्रूयते होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवा-
दिनः “यदजुषा जुहुयादयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात् यच्च जुहुयादग्निः पराभवे
तूष्णीमेव होतव्यमग्निहोत्र”मिति तथा चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकानधिकृत्य श्रूय-
ते “अभिघार्या नाभिघार्या” इति मीमांसन्ते “यदभिघारयेत्तदुद्रायास्ये पशू-
नभिदध्याद्यचाभिघारयेत् रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यादथो खल्वाहुर्भिघार्या
एव” इति तत्र संशयः किं होमाभिधारणयोर्विकल्पः ? उतानुष्ठानमेव ? इति तत्र
होमाभिधारणयोर्विधेयत्वमविवादमतो होतव्यमभिघार्या इति च विध्यर्थ-
मेव न जर्तिलश्रवणवदन्यार्थम्, एवं च न होतव्यं नाभिघार्या इति च प्रतिषे-
धार्थमेव भवति न मीमांसाविशेषणं, न ह्येकपक्षावलम्बिनी मीमांसा सम्भ-
वतीति, तस्माद्द्वे होतव्यमिति विधेर्न होतव्यमिति च निषेधाद्विकल्पः, सति च
विकल्पे अन्यतरपक्षपरिग्रहाय प्रयोगदशायां मीमांसा भवतीति तदभिप्रा-
येणाऽनुवादे। मीमांसा-शब्दः अन्ते तूष्णीं होतव्यमिति तूष्णींभावगुणवि-
धानार्थवचनम्, अपि च रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यादित्यभिधारणनिन्दाकथनं
तद्विधेः शेषो भवेत्, तस्माद्विषेधशेष एवायमन्ते त्वभिघार्या इति वचन-
मनुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः सत्यं, होमाभिधारणे विधेये तथाऽप्युपक्रमे श्रवणं
न विध्यर्थमुभयोरपि होमाहोमयोर्ममीमांसासंबन्धावगमादन्ते त्वनन्यपरं
श्रवणं विध्यर्थं तदर्थवादोऽयं निन्दापि च प्रशस्ततरत्वज्ञापनार्थैव, एवमि-

दमभिधारणं प्रशस्तं यत्सन्तमपि दोषमनादृत्य कर्तव्यमिति, तस्मान्न विकल्पो नियते एव होमाभिधारणे ॥

आधाने उपवादस्य
विकल्पताधिकरणम् ।

सू० उपवादश्च तद्वत् ॥ ६ ॥

अन्याधिये वारवन्त्यादिसामगानं विधाय श्रूयते “न ब्रह्मा सामानि गाये” इति तत्र संशयः किमयं प्रतिषेधो नित्यं सामगानं? मुत प्रतिषेधार्थमेवेदं विकल्पः सामगानस्य? इति तत्र ब्रह्मणो गानप्राप्त्यभावादनुवादोऽयं निषेधस्तेन नित्यं गानं, नैवम् अनुवादमात्रस्यानर्थकत्वात्, तस्माद्गाननिषेधोऽयं ब्रह्म-शब्दस्तु ब्रह्मणपरोऽनुवादः ॥

दीक्षितो न ददातीत्या-
दिनिषेधस्य पर्युदासताधि-
करणम् ।

सू० दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधो-
ऽविशेषात् सर्वदानहोमपाकप्रति-
षेधः स्यात् ॥ ७ ॥

जोतिष्टोमे श्रूयते “दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचती” इति तत्र विचारः किमयं सर्वेषामेव पुरुषार्थानां क्रत्वर्थानां चोपदिष्टानामतिदिष्टानां च प्रतिषेधः? उतातिदिष्टानां पुरुषार्थानां च? अथ वा पुरुषार्थानामेवाग्निहोत्रादीनां? इति, तत्राविशेषात्सर्वेषाम् आहत्य विहितानां तु यद्वैर्जुहोतीत्यादीनां बलवत्त्वात्तद्वर्जमातिदेशिकानां चतुरवत्तहोमादीनामग्निहोत्रादीनां च बाध इति प्राप्ते ब्रूमः विकल्पप्रसङ्गात् न क्रत्वर्थप्रतिषेधः, तस्मात्पुरुषार्थानामेव, तत्रापि प्रतिषेधपक्षे विकल्पदोषः स्यादेव, तस्मात्पर्युदासोऽग्निहोत्रादिविधेः शेषोऽयमदीक्षितोऽग्निहोत्रादिकुर्यादिति न त्वेतदुक्तमसन्निहितत्वाद्ग्नहोत्रादिविधेः, तस्मात्प्रतिषेध एवायं, न च विकल्पप्रसङ्गैकार्थ्यभावात्, यद्युभावपि विधिप्रतिषेधौ पुरुषार्थैः क्रत्वर्थौ वा भविष्येतां ततो विकल्पिष्येयातां पुरुषार्थतया तु

१ भविष्येतामिति सर्वपुस्तकसाधारणोऽपि पाठो न समीचीनः सूत्रप्रतरमवधारणीयम् ।

विहितानामग्निहोत्रादीनां क्रतुमध्येऽपि प्राप्तानां प्रतिषेधः क्रत्वर्थतया क्रियते स्तुपगमादिप्रतिषेधवदतः क्रतुमनुतिष्ठताऽवश्यं वर्जनीयान्यग्निहोत्रादीनि भवन्तीति नास्ति विकल्पप्रसङ्गः । यदा च प्रतिषेधपक्षेऽप्यविकल्पस्तदा श्रुत्यर्थलिप्तया प्रकरणानुजिघृक्षया च प्रतिषेधत्वमेव न्याय्यं, पर्युदासपक्षे हि न शब्ददीक्षितशब्दाबुभावपि दीक्षितव्यतिरिक्तपुरुषलक्षणार्थो स्यातां तस्मात्प्रतिषेधः, तथाऽपि विकल्पाभावात्फलतः पर्युदासत्वं भवतीति मत्वा सूत्रभाष्यकाराभ्यां पर्युदासत्वमुक्तं, यदि च पर्युदासः स्यात्ततो वरं क्रत्वर्थानामेव होमादीनां पर्युदासः यद्यपि प्रत्यक्षेण विशेषरूपेण चोपादिष्टानां यद्देजुहोत्यौदुम्बर्या जुहोतीत्येवमादीनामशक्यः पर्युदासः तथाऽपि सामान्यतोऽतिदेशेन प्राप्यमाणानां चतुरवत्तहोमनारिष्ठहोमानामार्षेयवरणवत्पर्युदासः स्यात् । ननु ते दीक्षितस्यैव विधीयन्त इति कथन्तेषु दीक्षितस्य पर्युदासो विधीयते, नैवं न दीक्षित-शब्देन सह नञः पर्युदासत्वमदीक्षित इति कथं तर्हि ददात्यादिशब्दः दीक्षितो दानहोमपाकव्यतिरिक्तानि प्राकृतान्यङ्गानि कुर्यादिति, एवमतिदेशपर्युदासेन प्रकरणगतानामेव प्रापणीयादिविधीनां दीक्षोत्तरकालभाविनां शेषोभवनयं पर्युदासो नासन्निहिताग्निहोत्रादिशेषतामवलम्बते, तस्मात्लक्षणापरिहाराय पर्युदासपक्षं परित्यज्य श्रुत्यर्थनृणां प्रतिषेधत्वमेवाङ्गीकृत्य क्रत्वर्थप्रतिषेधे विकल्पप्रसङ्गात्पुरुषार्थानामेव प्रतिषेधः क्रत्वङ्गतया विधीयत इत्येतदेव समञ्जसम् ॥

वर्त्महोमादिभिराहवनी-
यस्य बाधाधिकरणम् ।

सू० अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याप्यत्वादिकल्पस्य तत्संदिग्धभारादिशेष-
शिष्टं स्यात् ॥ ८ ॥

नञ्प्रसङ्गं परिसमाप्याधुना प्राप्तबाधप्रसङ्गात्सामान्यविशेषबाधं चिन्तयति “यदाहवनीये जुहोती”ति सामान्यविहितस्याहवनीयस्य “पदे जुहोति वर्त्मनि जुहोति गार्हपत्ये पक्षीसंयाजान् जुहोती”ति विशेषवि-

हितैः पदादिभिः किं विकल्पोऽयं बाधः इति संदेहः, यदि सामान्य-
विशेषयोस्तुल्यबलत्वं ततो विकल्पः, विशेषबलीयस्त्वे तु बाधः । तत्र
“सामान्यस्यापि लब्धत्वात्प्रत्यक्षेण विशेषवत् । नास्ति लिङ्गादिवद्बाधो
नापि बाधोऽतिदेशवत्” ॥ लिङ्गादिकल्पकस्य हि शास्त्रस्य शीघ्रशास्त्रेण
कल्पनानिरोधाद्युक्तो बाधः, तथाऽतिदेशस्यानुमानिकत्वत्प्रत्यक्षेण शरा-
दिशास्त्रेण विरोधे सति तद्विषयं परिहृत्य विषयान्तरपरिकल्पनाद्युक्तः
कुशानां बाधः सामान्यशास्त्रं तु कृतं प्रत्यक्षश्रुतं च विशेषशास्त्रवदिति
तुल्यबलत्वादिकल्प एव युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः “प्राप्तिः सामान्यशिष्टस्य
विशेषे लक्षणावशात् । श्रुत्या विशेषशिष्टस्य तस्मादस्ति बलाबलम्” ॥ पत्नी-
संयानादिषु होमविशेषेषु होमसामान्ये श्रुतस्याहवनीयस्य लक्षणया
प्राप्तिः गार्हपत्यादि तु श्रुत्यैव होमविशेषे विधीयते । तेनास्मिन्विशेषे
श्रुत्या शीघ्रप्राप्तं गार्हपत्यादिकं लक्षणया मन्यरप्राप्तमाहवनीयं निरुण-
द्वीति बाधः ॥

वैमधादिषु साप्तदश्यवि-
धेर्वाक्यशेषताधिकरणम् ।

सू० अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूय-
माणमविकृतमाज्यभागवत्प्राकृतप्र-
तिषेधार्थम् ॥ ८ ॥

साप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्य विहितं साप्तदश्यं श्रुत प्र-
कृतौ पाञ्चदश्येन बाधितं विकृत्यर्थमिति स्थितं, विकृतिष्वपि कासुचित्य-
शुमित्रविन्दाध्वरकल्पादिषु प्रकरणे साप्तदश्यं श्रुतं, तदिदं प्राकरणिकं
सप्तदशसामिधेनीवचनं किमाज्यभागविधिवदूर्वतापरः ? मुक्तोपसंहारार्थः ?-
मिति संदेहे “कृत्तोपकाराः प्रकृतौ सामिधेन्यो यतस्ततः । ताभिरेव नि-
राकाङ्क्षा नेच्छन्ति प्राकृतान्वयम् ॥ साप्तदश्यं त्वनारभ्यवादप्राप्तमनूयते ।
सामिधेन्यस्तु चोद्यन्ते ताभिश्चापूर्वता स्फुटा ॥ भवेदेवमपूर्वत्वं सामिधेनी-
विधिर्यदि । साप्तदश्यविधिस्त्वेष तस्माच्चापूर्वता भवेत्” ॥ साप्तदश्यविधौ
किमित्यपूर्वता न भवति तस्य सामिधेनीभिः सम्बन्धस्तासां च चोदक

प्राप्तेर्न चोदकलोपः सम्भवति, चोदकलोपे चापूर्वत्वमिति न साप्तदश्य-
विधावपूर्वत्वम् । किं च साप्तदश्यं ह्यनारभ्य वादेन सामिधेनीसम्बन्धितया
श्रुतं यावत्तद्वलेन क्रत्वङ्गतां नैव कल्पयति तावत्प्राकरणिकैर्वचनैरध्वरक-
ल्पादिसम्बन्धे कृते क्षीणाऽर्थोपत्तिर्न कर्मन्तरसम्बन्धं कल्पयति, तेन
साप्तदश्योपसंहारार्थानि प्राकरणिकानि वचनानीति नापूर्वत्वम् ॥

पृथिव्यै स्वाहा इत्यादि-
विधिना अविहितस्वाहाका-
रेषु प्रदानेषु स्वाहाकारविधा-
नाधिकरणम् ।

सू० मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशा-
त्स्यात् ॥ १० ॥

अनारभ्य श्रूयते स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवैभ्यो हविः प्रदी-
यत इति केषु चिद्विहितेभ्यः पुनः स्वाहाकारः पठ्यते पृथिव्यै स्वाहाऽन्त-
रिक्ताय स्वाहे"ति तदिदमनारभ्य वादप्राप्तस्य स्वाहाकारस्य विशेषेषु पुनः
श्रवणं साप्तदश्यवदुपसंहारार्थमिति मन्वानस्योत्तरं पृथिव्यादिशब्दास्ता-
वन्मान्त्रवर्णिकदेवताविधानार्थाः स्वाहाकारपाठस्तु वषट्कारवैकल्पिकत्वे-
नानियतप्राप्तस्य स्वाहाकारस्य नियमार्था नोपसंहारार्थः, तस्माद्विमा-
न्तरेष्वपि नास्ति स्वाहाकारस्य बाधः ॥

अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृता-
वुपदेशाधिकरणम् ।

सू० अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतानुपदे-
शादप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

अग्निरनारभ्यवादविहितः स वाक्येन प्रकृतौ विकृतिषु च कासु-
चिद्विनियुज्यते, अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण
तं त्रिरात्रेणेत्येवमाहुः दशरात्रादनुक्रान्तः, सोऽयमग्निर्वासां विकृतिषु वा-
क्येन नोपदिष्टो यथा षोडशेषु वाजपेये च तत्र किं चोदकप्राप्त्या कर्त्तव्यो
नेति संशयः तथाऽतिग्राह्यानामयहाः प्रकृतौ श्रुताः विकृतिष्वपि कासु-
चिदुपदिष्टाः उक्थ्ये गृहीयात्पृष्ट्ये गृहीयाद्विश्वजिति प्रयहीतव्या इति

तेऽपि विहृत्यन्तरेषु याह्या नेति संशयः, तत्र “चोदकेनाभ्यतिग्राह्यं विहृतौ न प्रदिश्यते । कासुचिच्छ्रवणं तस्य तथा हि स्यादनर्थकम् । तस्मात्तदर्थवत्त्वाय प्रदेशेनेति कल्प्यते । तेन यत्रोपदेशोऽस्य तत्रैवान्यत्र न क्रिया ॥ उच्यते अङ्गान्तरवदस्यापि प्राप्तिश्चोदकतो ध्रुवा । चोदकार्यस्य कृत्वत्वात्कासुचिच्छ्रवणं पुनः ॥ सामान्यविध्यसिध्यर्थं नातिदेशं निवारयेत् । कोऽर्थः सामानविध्ये चेद्गुणकामप्रवर्त्तनम्” ॥ यासु विहृत्यु विधीयते तासु प्रकृतौ च समानं विधानं भवति विहृत्यन्तरेषु तु चोदकतः प्राप्तिरिति न प्रकृतितुल्यं विधानं समानविधानत्वे च प्रयोजनमन्याश्रितानां गुणकामानां श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम इत्यादीनान्तास्वपि विहृतिषु प्रवृत्तिः, गुणकामा हि प्रकृतमग्निमाश्रयन्ति प्रकृतश्चाग्निः प्रकृतिविहृतिसाधारणभूत इति तथाभूतस्याश्रयत्वाद्विहृतिष्वपि गुणकामप्रवृत्तिः, यासु तु विधिर्नास्ति तासु तु न गुणकामाः प्रवर्त्तन्ते “निवृत्तिर्वा कर्मभेदादि”ति न्यायात्, तदेव गुणकामप्रवृत्त्यर्थपि कृतिषु कासुचिच्छ्रवणमिति न तद्वलेनातिदेशाभावः शक्यते कल्पितुं तस्मादस्त्यतिदेशः । अत्र केचिदाहुः अनारभ्याधीतोऽग्निः प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात्प्रकृतौ न लभते निवेशम् । अप्राकृतश्च न विहृतिष्वतिदिश्यते तेनोपदेशेनैवास्य विहृतिषु प्राप्तिरित्यनुपदेशतः षोडशिवाजपेययोर्नाग्निश्चेतव्य इति, तदयुक्तम् अग्निष्टोमवाक्येन प्रकृतावपि विधानात् न विहृत्यग्निष्टोमाभिप्रायं तद्विष्यति प्रकृतौ प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात् न प्रकरणेन वाक्यसङ्केतो युक्तः । किं च प्रकृतेरवाग्निष्टोमत्वमनन्यापेक्षं विहृतीनां त्वतिदेशापेक्षमिति प्रकृतिरेवानेनाभिधीयते । न चात्र साप्तदश्यन्यायः, साप्तदश्यस्य हि सामिधेनीमात्रसम्बन्धो वाक्येनावगम्यते क्रतुसम्बन्धः कल्पयितव्यः, पाञ्चदश्यस्य तु प्रकरणेन सम्बन्धः कृत इति युक्तं बलाबलम् । अग्निष्टोमशब्दस्तु क्रतुमेवाभिधत्त इति तत्सम्बन्धो वाक्यकृत इति न प्रकरणेन बाधमर्हति, तस्मादस्ति प्रकृतावग्निरिति विहृतिष्वप्यतिदिश्यते तत्र साध्यस्त्रेषु सारस्वतेषु च सत्रेष्वशक्यत्वात् काममग्निर्न चीयतां षोडशिवाजपेययोस्तु चेतव्यः ॥

उपस्तरणाभिघा-
रणाभ्यां सहैव चतुर-
वदानाधिकरणम् ।

सू० उत्पत्तिनादर्थाच्चतुरवत्तं प्रधानस्य

होमसंयोगादधिकमाज्यमतुल्य-

त्वत्त्वोक्तवदुपपत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयो “रूपस्तृणाति द्विहविषो ऽवद्यति अभिघारयती”ति विधाय श्रूयते चतुरवत्तं जुहोतीति तत्र संशयः किं चतुरवत्तहोमे हविष एव चतुरवदानमुपस्तरणाभिघारणे त्वधिके द्व्यवदानं च पञ्चान्तरम् ? उतोपस्तरणाभिघारणाभ्यां सह चतुरवत्तं हविषो नित्यं द्विरेवावदानं ? मिति, तत्र “द्वितीयासंयोगाच्चतुःखण्डनसंस्कृतम् । होतव्यं हविषस्माद्विना त्वत्त्वखण्डनं चतुः” ॥ चतुरवत्तमिति द्वितीयानिर्देशाद्विना त्वमेव चतुरवत्तं कर्त्तव्यं हविषश्च होतव्यं नाज्यं तस्माद्विष एव चतुरवदानम् उपस्तरणाभिघारणं त्वधिकं, न च तेनाधिकेन होमे चतुरवत्तविघातः तस्याहोतव्यत्वात्, द्व्यवदानं चतुरवदानयोर्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः “चतुःसंख्यावदानस्या होमाङ्गं चोद्यते यदि । तत एवं भवेत्सा तु यथा प्राप्तानुकीर्त्यते ॥ चतुरवत्तं जुहोतीति नात्र चतुःसंख्याविशिष्टमवदान-होमानुवादेन विधीयते, होमस्याग्नेयादिवाक्यैरप्राप्तत्वेनानुवादासंभवात् न चतुरवत्तविशिष्टहोमविधिर्गौरवात्, न चाविहितस्याङ्गत्वमतो न चतुःसंख्याहोमाङ्गं । का तर्हि वचनव्यक्तिः ? यच्चतुरवत्तमित्युपस्तरणादिवाक्यकल्पितचतुरवत्तानुवादेन तत्संस्कारतया जुहोतिना त्यागदेवतोद्देशावुत्पत्तिवाक्यसिद्धावनूद्य प्रक्षेपो विधीयते उपस्तरणाभिघारणाभ्यां च सह चतुरवत्तं प्राप्तमिति यथाप्राप्तानुवादात् सहैवोपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तं यद्यपि होमाङ्गतया चतुरवत्तविधिः तथाप्यवत्तमात्रं विधीयते न चतुःसंख्या वाक्यान्तरप्राप्तानुवादत्वेनापि सम्भवतो विधाने गौरवापत्तेः । यद्यपि संख्या होमाङ्गतया विधीयते तथाऽपि साधनमात्रपरिच्छेदेनाङ्गत्वापपत्तेराज्यस्यापि च संस्कारद्वारेण होमसाधनत्वादुपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमित्याश्रीयते । एवं च द्व्यवदानस्य पाक्षिको बाधो न कल्पितो भवति ॥

उपांशुयागेऽपि चतुरवत्त-
स्यावश्यकताधिकरणम् ।

सू० साप्तदश्यवन्निघस्येत ॥ १३ ॥

कृत्वा चिन्तयेत् यदा चतुःसंख्या होमाङ्गतया विधीयते तदा किमाज्यद्रव्यके उपांशुयाजे चतुरवदानं कर्त्तव्यं नेति संशये चतुरवत्तं विहितं कथं सम्पादनीयमित्यपेक्षायामुपस्तरणादिप्रकारविधानात्तस्य च केवलसात्राद्यौपधविषयत्वात्तत्रैव चतुरवदानमुपसंह्रियते, साप्तदश्यव-
दिति प्राप्ते उच्यते चतुरवत्तमविशेषविहितं सर्वहोमाङ्गं, न च तच्छेष-
त्वेनोपस्तरणादिविधिः हविःसंस्कारार्थतया तूपस्तरणाभिघारौ विहितौ ताभ्यामेव तु सात्राद्यौपधयोश्चतुरवत्तसम्पत्तेर्न हविषश्चतुरवदीयते यत्र^१ त्वान्यभाग उपस्तरणादि न श्रुतं तत्रान्यतः सम्पत्त्यभावाद्विष-
एव चतुरवदानं परमार्थतस्तु नात्र चतुःसंख्या विधीयते अन्यपरे वाक्ये ऽनुवादत्वेनापि सम्भवन्त्यां विधानस्यान्यप्यत्वात् अतोऽवतानुवादेन होम-
विधिर्न होमाङ्गतया ऽवत्तविधिः उपांशुयाजाज्ये चतुर्गृहीतं जुहोतीति वाक्याच्चतुर्गृहीतविधिः न चतुरवत्तवाक्यात् ॥

दर्शपूर्णमासयोरानेयेन्द्रा-
ग्नयोरनुवादताधिकरणम् ।

सू० पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पु-
रोडाशयोरुपदेशस्तच्छ्रुतित्वाद्दे-
श्यस्तोमवत् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेद्वा-
वेतावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च सात्राज्ये न तु सोमयाजिनमिति तत्र पुरोडाशा-
भ्यामेव सोमयाजिनमिति किमयं विधिः? स्तानुवादः? इति संशयः विधित्वे
च बहवः पक्षाः अधिकृतोपदेश इत्येकः कर्मान्तरविधिरित्यन्यः याजन-
विधिरित्यन्यतरः, कालोपदेश इत्यपरः आग्नेयस्यानुवादः ऐन्द्राग्नस्य
पौर्णमास्यां विधिरित्यन्यः तत्रार्थवत्त्वाद्विधिः अनुवादस्यानर्थक्यात्, तत्रा-
धिकृतविधिः पुरोडाशाभ्यामेव सोमयाज्यधिक्रियते न सात्राज्येनेति, असो-

१ त्वान्योपस्तरणादि न इति पा० ।

मयाज्येव वा ताभ्यामधिक्रियते न सोमयाजीति तदयुक्तं समस्ताभ्यां हि दर्शपूर्णमासाभ्यां चोदितं फलं न केवलाभ्यां पुरोडाशाभ्यामसोमयाजिन उत्पत्तुमर्हति, नापि नित्ययोः पुरोडाशयोरनित्यमसोमयाजिनं प्रति सम्भवति विधिः, तस्मात्कर्मान्तरे एते विधीयेते । नैवं प्रकृतप्रत्यभिज्ञानादेवकारानर्थक्याच्च, याजनविधिस्तिर्हि भवतु, न फलाश्रवणात् परस्मैपदनिर्देशाच्च न फलकल्पनाऽपि शक्यते तेन कालविधिरेव ज्यायान् असोमयागकाले पुरोडाशाविति तदर्पि न चतुरस्रं सान्नाय्यवैकल्पिको ह्येन्द्राग्नः सान्नाय्यं च नासोमयाजी सन्नयेदिति वचनात्सोमयागकालात्परतः प्रवर्तते तेन तद्वैकल्पिकस्यैन्द्राग्नस्य प्राक्कालः प्राप्त एवेति तद्विधिर्यर्थः, तस्मादाग्नेयस्य पर्वद्वयेऽपि प्राप्तत्वादनुवादः, ऐन्द्राग्नस्य त्वमावास्यायां विहितस्य पौर्णमास्यामप्राप्तस्य विधिरिति युक्तम् एवकारानर्थक्यात् समुचितयोश्च पुरोडाशयोरैकेन लिङ्शब्देन कस्य चिदनुवादः कस्य चिद्विधिरिति वैषम्यमयुक्तं, तस्मात्पूर्वाक्त एव कालविधिरस्तु । न च प्राप्तः कालः सान्नाय्यं ह्यसोमयाजिनोऽपि विहितं तदु सन्नयेदिति प्रागूर्ध्वञ्च सोमात्सान्नाय्यस्य काल एवेति तद्वैकल्पिकस्यैन्द्राग्नस्योभयोः प्राप्तौ सम्भवन्त्यां प्राक्काल एव नियम्यते, तन्नियमाच्च प्राक्तोमाद्वैन्द्राग्नसान्नाय्ये विकल्पेते, पश्चात्तु सान्नाय्यमेव भवतीति युक्तः कालविधिः । नैवम् असोमयाजिना कालो लक्ष्यते न चैतद्युक्तं तस्मात्सान्नाय्येन सोमयाजिनमित्यस्यायमर्थवादः ॥

उपांशुयाजस्य धेवाज्यद्रव्यताधिकरणम् ।

सू० उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतिव्याख्याकामी प्रतीयेत
॥ १५ ॥

उपांशुयाजस्य द्रव्ये सन्देहः किमर्थप्राप्तं यत्किंचित्स्यादुताज्यमेव धौव ? मिति तत्र विशेषाश्रवणादनियमः आज्यस्यैव नावुपांशुपौर्णमास्यां यजन्नित्यस्य कालविधिपरत्वेन द्रव्यविधायसामर्थ्यात्सर्वस्मैवा

एतद्विज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमित्यस्य वै-शब्दोपप्लवस्य वर्तमानाप-
देशस्वरूपस्य विधिसामर्थ्याभावादिति प्राप्ते ब्रूमः यद्यपि तावद्विधिर्न
स्यात्तथाऽप्यसंयुक्तत्वं धौवाज्यं प्रयोजनमपेक्षमाणमश्रुतद्रव्यकेषु प्रकृत्यु-
यागेषु द्रव्याकाङ्क्षिषु निविशते किमुत यदा विस्पष्टं तादर्थ्यं चतुर्थीसंयुक्तं
विपरिणामलब्धविधिसामर्थ्यं “सर्वस्मै वा एतदि”ति वचनमेव विद्यते
तस्मात् धौवाज्यमस्य द्रव्यम् ॥

उपांशुयागस्य प्रकृतदेव-
तानियमाधिकरणम् ।

सू० तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ १६ ॥

उपांशुयागस्यैव देवतायां सन्देहः किमर्थं प्रायाप्ता या काचिदनि-
यमेन स्यात् ? उतास्ति कश्चिन्नियमः ? इति तत्र विष्णुरूपांशु यष्टव्यो जा-
मित्वायेत्यादेरर्थवादत्वादित्यस्य च देवताविधेरदर्शनादनियम नाविहिता
देवता भवति, तस्माद्देवतापक्षोऽययमुपांशुयाजविधिः प्रकरणवशाद्दर्श-
पूर्णमासतन्त्रगताभिरैकवाक्यतां यातीति नानियमः ॥

उपांशुयागस्य विष्णवादि-
देवताकल्पपौर्णमासीकर्तव्य-
स्वयोरधिकरणम् ।

सू० धर्माद्वा स्यात्प्रजापतिः ॥ १७ ॥

तान्त्रिक्यो देवता इति स्थिते का तासामिति चिन्त्यते देवता-
विचारसमानहेतुकत्वाच्च कालविचारोऽपि सहैव तेन क्रियते तदयमत्र
विचारः किं प्रजापतिदेवता ? उताग्निः ? उत विष्णुः ? उतावास्यायां चोपांशु
याजः ? किं चोभययोः पर्वणोर्विष्णुः प्रजापतिऽरग्नीषोमौ च व्यवस्थित-
विभाषया देवताः ? यदाऽमावास्यायां तदा विष्णुः, पौर्णमास्यान्तु प्रजा-
पतिरग्नीषोमौ चेति । अथवा पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजो विष्णवाद्याश्च
तिस्रो देवतास्तत्रैव विकल्पन्तः ? इति तत्र धर्मसम्प्रतिपत्तेः प्रजापतिर्देव-
तेति गम्यते, स हि यत्किञ्चित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते उपांश्वेव तत्क्रि-

यत् इति वचनादुपांशुधर्मा यागोऽपि चायं तद्वर्मेति प्राजापत्यत्वाध्यव-
सानं न प्रजापतिरुपांशुधर्मा तूष्णींभावस्तस्य धर्मः “प्रजापतिं मनसा-
ध्यायेदिति” विधेः तदर्थवादस्त्वयं यत्किञ्चित्प्राजापत्यमिति, तस्मात्स-
म्प्रतिप्रत्यभावाच्च प्रजापतिः मुख्यत्वात्त्वग्निः स्यात्सोऽपि न, विष्णुस्तु मन्त्र-
वर्णात्स्यात् आग्नेयैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णवं याज्यानुयुग-
लमान्वातं यागश्चायं पुरोडाशद्वयमध्ये विहित इति स्थानसामान्याद्वैष्णव-
मन्त्रद्वयमस्याङ्गं भवद्विष्णुं देवतां परिकल्पयति, आग्नेयैन्द्राग्नमध्यवर्ति-
त्वाच्च मन्त्रयोरमावास्याकालत्वावगमादविशेषविहितोऽपि यागो मन्त्र-
वशादमावास्याकाल इति निश्चीयते सत्यं, मान्त्रवर्णिकी देवता न तु
विष्णुरेव मन्त्रवशादेव तु तिस्रोऽपि देवता व्यवस्यितविकल्पेन स्युर्भयोश्च
पर्वणोत्सवांशुयाजः स्यात्, तथा हि जामि वा एतद्व्यजस्य क्रियते यदन्वज्यौ
पुरोडाशानुपांशुयाजनमन्तरा यजत्यजामित्वायेत्यविशेषेण पुरोडाशद्वयोप-
लक्षिते काले विधानादुभयोश्चपर्वणोः पुरोडाशद्वयसम्भवादुभयत्रोपांशु-
याजः स्यात् । नन्वमावास्यायां जामितादोषः पात्तिकः सोमयाजिनः ऐन्द्रा-
ग्नाभावात्तुल्यं पौर्णमास्यामपि पात्तिकत्वम् । असोमयाजिनोऽग्नीषोमीया-
भावात्, तस्मात्पात्तिकेणैव जामित्वोपनयेनोभयत्रार्थवाद इत्युभयत्राप्युपां-
शुयाजः स्यात् तत्र तावद् ब्रूतामेनीषोमावाज्यस्यैव ना वुपांशुपौर्णमास्यां
यजत्रित्यनेन वचनेन पौर्णमासी कालवर्तिनोऽग्नीषोम देवताविधानान्मन्त्र-
वर्णाच्च स्थातामेनीषोमौ प्रजापतिश्च मन्त्रवर्णात्स्यात् आग्नेयान्नीषोमीय-
याज्यानुवाक्यामध्येतैत्तिरीयाणां प्राजापत्ययाज्यानुवाक्यान्वानात् विष्णुस्तु
पूर्वाक्तेन न्यायेनामावास्यायां स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः “विष्णवाद्या देवताः
सत्यं मन्त्रवर्णाद्विकल्पतः । न तु कालद्वये यागः पौर्णमास्यान्तु वाक्यतः” ॥ उ-
पांशुपौर्णमास्यां यजत्रित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन पौर्णमासीविधानात्पौर्णमास्या-
मेव स्यात् कालविधानं ह्येतत् न देवताविधानं मन्त्रवर्णादेव देवतानां
लब्धत्वात् पौर्णमासीकालविशिष्टयागानुवादेन च देवताविधौ विशि-
ष्टानुवाददोषापत्तेः, तस्मादुपांशुयाजानुवादेन कालविधानमेतत्, अग्नी-
षोमग्रहणं तु मान्त्रवर्णिकीनां देवतानामुपलक्षणार्थं । ये त्वाश्वलायनाः

कालविधिमनिच्छन्तः पर्वद्वयेऽप्युपांशुयाजमाहुः ते कथमिव त्रयोदशमा-
वास्यायामिति लिङ्गं समर्थयेरन्, कालविध्यभावे च पौर्णमासीवाक्ये-
नानुवादसम्भवात् पूर्णमास-शब्देनापि न फले विनियुज्येतेति प्राधान्य-
मुपांशुयाजस्य न स्यात्, आज्यभागादिवदङ्गता स्यादित्यास्तां तावत्
तस्मात्पौर्णमासीकालस्य वाचनिकत्वात्प्रधानानुवर्तित्वाच्च देवतानां
तिसृणामपि तत्रैव विकल्पः ॥

एकपुरोडाशायामप्युपांशु- सू० द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरालार्थ-
याजाधिकरणम् । त्वान् ॥ १८ ॥

पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज इति स्थिते चिन्त्यते किं द्विपुरोडाशायामेव स्यात्, ? उतैकपुरोडाशायामपी ? ति तत्रैकपुरोडाशायामन्तरालगुण-
लाभेन वैगुण्यात् द्विपुरोडाशायामेव स्यात्, सिद्धान्तैकदेशी त्वाह यागस्या-
विशेषेण श्रवणादुभयत्रानुष्ठानं, गुणस्तु यदा द्विपुरोडाशा तदा भविष्यतीति
तदयुक्तं विधीयमान एव यागोऽन्तरालकालगुणविशिष्टो विधीयते अनुपादे-
यश्चान्तरालगुणः, तेन यत्रैवायङ्गुणस्तत्रैवास्य विधिरितरत्र तु विधिरेव ना-
स्तीत्यकर्तव्य एवेति प्राप्ते विधीयते “स्यादेवमन्तरालस्य गुणत्वे न विधि-
र्यदि । कालो विधीयते, त्वत्र पुरोडाशोपलक्षितः अन्यार्थाभ्यां हि पुरोडा-
शाभ्यामुपलक्षिते काले कर्म विधीयते योऽयम्पुरोडाशयोर्मध्यकालस्तत्रोपां-
शुयाज इति सर्वत्र चोपलक्षणापायेऽपि उपलक्षणीयमवतिष्ठते शङ्खवेला-
यामागन्तव्यमित्यादौ तेन कर्माङ्गभूतस्य कालस्यैकपुरोडाशायामपि लाभा-
त्तत्राप्युपांशुयाजो न बाधितव्यः, तदेवं लुप्तार्थं, यदपि च निषिद्धं विकृ-
तिषु । तथा प्रत्याम्नातं त्रिविधमिह बाध्यं व्यवसितम् । अतस्त्वन्यस्याभ्यु-
च्चपविधिरित्येव मुदिता प्रयोगेयत्तायास्त्वत उपरि चिन्तां प्रकुरुते ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायामष्टमः पादः समा-
प्तिः, दशमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ एकादशाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ।

आग्नेयादीनां समुदितानां
तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वाधिक-
रणम् ।

सू० प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक् सतां
ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभि-
संयोगात् ॥ १ ॥

दशमेऽध्याये बाधाभ्युच्चयचिन्तया विवृतिष्वङ्गपरिमाणं चिन्ति-
तम्, अतिदेशविचारश्च सप्तमादिभिर्देशमपर्यन्तैः समाप्तः । संप्रत्युप-
देशातिदेशसाधारण्येन प्रयोगपरिमाणं परिमाणप्रसङ्गादेकादशे तन्त्रावा-
पचिन्तया चिन्त्यते, उपदिष्टातिदिष्टपदार्थयत्तावधारणाधीनं प्रयोगे-
यत्ताऽवधारणमिति तदुत्तरकालमारम्भः, तदिहैकप्रयोगवचनचोदितानाम्
एकफलानां संहत्यकारिणां बहूनां कर्मणां साधारणाङ्गभाजामङ्गानुष्ठानं
किं तत्रेण भवत्युतावृत्त्ये? इति चिन्ता लक्षणार्थः, प्रथमं तावदुपोद्घातत्वेन
संहत्यकारित्वं प्रतिपादयते, यदि ह्याग्नेयादयः षडपि परस्परानपेक्षाः
स्वर्गं साधयेयुस्ततस्तेषां कामिनः कर्तव्यत्वेन युगपदुपस्थानाभावात्पृथ-
क्पृथगेव स्वाङ्गयुक्ताः कर्तव्या इति न तन्त्रत्वं सिद्धेत्, तस्मात्संहत्य-
कारित्वं प्रतिपादयते, तदयमत्राधिकरणे विचारः किमाग्नेयादीनि पृथक् पृ-
थक् स्वर्गं साधयन्ति? उत संहत्ये? इति तत्र, “परस्परानपेक्षाणामुत्पन्नानां फला-
र्थिनाम् । चोद्यमानं फलन्तेषामेकैकस्यावधार्यते ॥ १ ॥ तेषां ह्युद्दिश्यमानत्वा-
त्साहित्यमविवक्षितम् । तस्मात्प्रत्येकमेव स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ २ ॥
आग्नेयादिकमुद्दिश्य फलं यदुपदिश्यते । तत उद्दिश्यमानत्वात्तेषामेकैकशः
फलम् ॥ ३ ॥ कामिनस्तु यदोद्दिश्य कर्मणां चोदनात्तदा । तेषां विधीयमानां
सहभावो विवक्षितः ॥ ४ ॥ यद्यपि चोभयथा वचनव्यक्तिः सम्भवति तथाऽपि
द्वित्वावगतं दर्श-शब्देन च त्रिकस्य पूर्णमास-शब्देन च त्रिकस्य तन्त्रा-
भिधानावगतं च साहित्यं मा बाधीति कामिनमेवोपायार्थिनं नरमुद्दि-
श्याग्नेयादीनि विधीयन्त इत्येतदेव युक्तं, प्रधानत्वाच्च फलस्यैवोद्देशो

१ कामिनमेव स्वर्गार्थिनमिति पाठान्तरम् ।

युक्तो न कर्मणां गुणभूतानामेकस्मिन्नपि का^१ले संहत्य कारित्वेन विनि-
युक्तानां कर्मणां प्रत्येकमप्युत्पन्नानां फलापेक्षा निवर्तत इति नानपेक्षि-
तसम्बन्धापत्तिः, तस्मात्फलोद्देशेन विधीयमानानां विवक्षितं साहित्य-
मिति सिद्धं संहत्यकारित्वम् । यत्तु भाष्यकारेण पुरुषपरत्वं कालपरत्वं
निमित्तपरत्वं च निराकृत्य फलपरत्वं च कामपदस्य समर्थितं तदिहा-
सूत्रितमपि सूत्रितविचरस्योपोद्घातत्वेन सति हि तस्य फलपरत्वे किं
प्रत्येकं फलम् ? उत सहत्ये ? इति विचारो नान्यथेति । स्वर्गकामादिकरणे
तु स्वर्गस्य तत्कामनायाश्चाङ्गत्वेन विधानं निराकृतमित्यपुनरुक्तता ॥

अङ्गानामेकका-
र्याधिकरणम् ।

सू० अङ्गानान्तु शब्दभेदात्कृतवत्स्यात् फला-
न्यत्वम् ॥ २ ॥

अतः प्रभृति षड्विः सूत्रैरेकमधिकरणम् एकेनापि समाप्यतेत्यतः
प्रभृति च नवभिः सूत्रैरधिकरणान्तरं भाष्यकारेण व्याख्यातमिति प्रतिभाति
तत्र च पूर्वाधिकरणे अङ्गानां कार्यभेदं पूर्वपक्षीकृत्यैककार्यत्वं सिद्धान्ति-
तम् । उत्तराधिकरणे तु तस्मिन्नेकस्मिन्कार्ये विकल्पमाशङ्क्य समुच्चयः प्रति-
पाद्यत इति व्याचष्टे तदिदं वार्त्तिककारो नानुमेने, न हि कार्यभेदाभेद-
मात्रचिन्ता प्रयोजनवती । भेदे सति कार्याणां कारकवदङ्गानां समुच्चयः
कार्यैक्येऽप्यपर्यायविधानात्समुच्चय इति नास्त्यनुष्ठाने विशेषः औपोद्घा-
तिकमिदं, सति हि कार्यैक्ये विकल्पसमुच्चयाविति चेत् तथाऽपि ना-
स्त्येव प्रयोजनं करणैकत्वादिति तत्सामर्थ्याद्बोधनरूपस्योपकारस्य स्पष्टमे-
वैकत्वम्, अवान्तरकार्यभेदस्तु सिद्धान्तेऽपि सम्मत एवेति न चिन्तनीयं
पश्यामः । अथ शक्त्युद्बोधनस्यावान्तरकार्याणां च मध्ये किं चिदुपकाराख्यं
वस्तु मन्यसे तदप्रमाणकं निष्प्रयोजनं च शक्त्युद्बोधन एव विकल्पसमु-
च्चयचिन्तापपत्तेः, तस्मादेकमेवेदं पञ्चदशसूत्रं समुच्चयप्रतिपादनार्थम-
धिकरणं, त्रयश्चेह पक्षाः किमङ्गानामितरेतरनिरपेक्षाणां कृतूपकार-

१ एकस्मिन्नपि फले इति पाठान्तरम् ।

२ तत्सामर्थ्याद्बोधनरूपस्येति पा० ।

कतया विकल्पः? उतैकेन द्वाभ्यां बहुभिश्चोपकारसिद्धेरुपकारभूयस्तया च
 फलभूयस्त्वम्? उत समुच्चितानामेवोपकारकत्वमिति तदर्थमिदं चिन्त्यन्ते
 किमङ्गानामात्मीयैर्विधिभिः प्रयोगोऽभिधीयते? किं वा प्रधानविधिभिरिति?
 “प्रधानान्येकशब्देन तन्त्रेणाभिहितानि युगपत्फले विनियुक्तानि युक्तं
 यत्फले समुच्चीयन्ते, अङ्गानि तु पृथक्शब्देनाभिहितानि पृथगेव विहि-
 तानि फलमपेक्षमाणान्यन्यान्यनिरपेक्षाण्येव क्रतूपकारार्थतया विनियुक्तानि
 विकल्पितुमर्हन्ति, तेषां हि स्ववाक्यैरेव विधानमस्ति विधानेऽङ्गत्वानु-
 पपत्तेः, उक्तं हि “न चाविहितमङ्गं भवती”ति, स्ववाक्यानि च तेषामेकैक-
 मेव विदधतीति कुतः समुच्चयः, न हि कश्चिच्छब्दोऽस्ति येनैषां स-
 हितानामनुष्ठानमुच्यते तस्मादथवा सत्यपशुफलत्वे चित्रोद्भिदादीनां
 पृथग्विधानादसमुच्चयः तथा ऽङ्गानामपीति प्रथमः पक्षः, सत्यं, निरपेक्षा-
 णामुपकारकत्वं गम्यते तथाऽपि बहुङ्गान्वानसामर्थ्याद्विकल्पस्य चान्याय्य-
 त्वात्तेषामेकमपि प्रयुज्जीत तथा द्वे तथा बहूनि च अङ्गभूयस्तया चोपका-
 रभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति द्वितीयः, स चैकेनापि समाप्येत्यनेन
 सूत्रेणोच्यते पक्षान्तरमेव चाधिकरणान्तरमिव भाष्ये दर्शितम् । अधिकर-
 णान्तरत्वे त्वनेनैव सूत्रेण विकल्पपक्षो वक्तव्यः स्यात्, न चानेन विकल्प
 उच्यते प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यादिति समुच्चयस्याप्यभ्यनुज्ञानात्, तस्मान्ना-
 धिकरणान्तरम् ॥ सिद्धान्तस्तु युक्तं चित्रादीनां निरपेक्षं तेषु हि प्रतिवाक्यं
 भेदेन कामपदं श्रूयते, समिदादिषु तु यद्यपि “प्रतिवाक्यं विधिश्रवणात्फला-
 पेक्षोपजायते । फलं तु न प्रतिवाक्यं श्रूयते प्रधानभावनया ह्येषां फलाका-
 ङ्क्षाणां कथंभावाकाङ्क्षया सहेत्यं भावेन सम्बन्धः, सा च सकृदुपात्ता
 सर्वैरङ्गैरगृह्यमाणविशेषैर्विशिष्टा युगपत्प्रधानविधिना विधीयत इति
 सिद्धः समुच्चयः । यद्यपि च प्रत्येकं विधिः श्रूयते तथाऽप्यंशत्रयाभावा-
 सावुदास्ते ॥ भाव्यांशस्तु विध्यवगमबलादेव पुरुषार्थरूपोऽपेक्ष्यते, एता-
 वानेव च तत्र विध्यरूपयोगः तदभावे धात्वर्थ एव भाव्यांशे निपतितस्त्यां
 च फलापेक्षायां प्रकृतभावनया युगपत्सम्बन्धात्तस्याश्च सर्वाङ्गविशिष्टाया

युगपत्प्रधानविधिना विधानादङ्गानामपि तत एवानुष्ठानसिद्धेस्तस्मिन्ने-
ऽङ्गविधीनामनुवादकत्वं सर्वविशिष्टविधानाच्च समुच्चयः ॥

काम्यकर्मणां भूयोभ्या- सू० कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृषिवत्प्रत्या-
साधिकरणम् । रम्भं फलानि स्युः ॥ ३ ॥

काम्यानां कर्मणामैन्द्राग्नसौर्यादीनां किं सङ्गदेव प्रयोगः ? उत
भूयोभूयः फलमिच्छता भूयोऽपि प्रयोगः ? इति सन्देहे सङ्गदिति ब्रूमः कर्म-
णां हि फलं कालान्तरे जननीयं तच्च द्वारमपेतते तत्रात्यन्तमदृष्टम-
पूर्वं तस्य च कर्मजत्वं फलहेतुत्वं स्यायित्वं चेत्यनेककल्पनाद्वरं कृतया-
गादात्मनः फलमिति कल्पितम्, आत्मनो हि सद्भावः स्थिरत्वं कर्मसम्ब-
न्धश्च कृप्तः, केवलं तु फलहेतुत्वं कल्पनीयम् अतः कृतयागादात्मनः फलं
सङ्गत्प्रयोगादेव चासौ कृतयागो जातः, पुनरपि प्रयुज्जानस्य तस्य तावत्येव
तु कृतयागता न तस्य कश्चिदतिशय इति अनर्थकः पुनः प्रयोगः, सङ्गदेव
प्रयोग इति प्राप्ते ब्रूमः । “आत्मन्यतिशयः कश्चित्कृते कर्मणि नैव चेत्
प्रागवस्थासमानत्वादात्मनो न भवेत्फलम् ॥ आत्मस्वरूपहेतुत्वे ह्यकर्तुरपि
तद्वदेत् । तस्मादतिशयः कश्चित्कर्मभ्यो जायते नरे ॥ २ ॥ स च कार्य-
विरोधित्वात्स्वफलान्तेर्विनश्यति । फलान्तरार्थं कर्तव्यं तस्मादतिशया-
न्तरम् ॥ ३ ॥ स एवातिशयोऽस्माभिरपूर्वमिति गीयते । तस्माद् भूयः प्रयो-
क्तव्यं पुनः फलमभीप्सता ॥ ५ ॥ कर्मभ्यः फलसिद्धिप्रकारे विकल्पसमुच्च-
यरूपे चिन्तिते बहुफलसिद्धिप्रकारः सङ्गदसङ्गदूपश्चिन्त्यत इति सङ्गतिः ॥

अत्रघातादीनामातण्डुल-
निवृत्तेरभ्यासाधिकरणम् ।

सू० क्रियाणामर्थशेष^१त्वात्प्रत्येकं तन्नि-
वृत्त्याऽपवर्गः स्यात् ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं “व्रीहीनवहन्ती”ति तत्र संशयः किं सङ्गदेवो-
द्यमननिपातने कृत्वोपरन्तव्यम् ? उत यावत्तण्डुलनिष्पत्ति प्रयोक्तव्यमिति ?
तत्रोद्यमननिपातनमात्रस्य शब्दार्थत्वात्तन्मात्रं विधीयते, विहितस्य च
प्रयोजनकल्पनमित्यसत्यपि दृष्टेऽवघातमात्रमदृष्टार्थं कर्तव्यं सर्वोपधाव-

१ क्रियामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षोऽतस्तत्रिवृत्त्याऽपवर्गः स्यात् इति तु पुस्तकान्तर-
पाठः ॥

हन्तिवत्स्यादेवं यद्व्यवघातं कुर्यादिति विधीयेत, अवघातेन तु समीहितं साधयेदिति विधिः, समीहितं च दृष्टे सम्भवति नादृष्टं कल्पयितव्यं, सम्भवति चेह कृत्वपेक्षिततण्डुलनिर्वृत्त्यर्थताऽवघातस्येति तदेव प्रयोजनं, तच्चानभ्यस्तेनाशक्यमिति प्रयोजनवशादश्रुतोऽप्यभ्यासः कर्त्तव्यः सर्वोप-
धावघाते तु दृष्टार्थोसम्भवाददृष्टार्थं शब्दार्थमात्रं कर्त्तव्यं सकृदसकृ-
द्विचारप्रसङ्गात्सङ्गतिः, एवमुत्तरत्रापि ॥

प्रयाजादीनामङ्गानां स सू० क्रतुवद्वाऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा
कदनुष्ठानाधिकरणम् । स्थात् ॥ ५ ॥

फलभूमार्थिता कर्मणि पुनः पुनः प्रयोक्तव्यातीति स्थिते चिन्त्यते किमेकस्मिन्प्रयोगेऽङ्गानि पुनः पुनः प्रयुज्जानस्य फलभूयस्त्वं भवति ने ? ति तत्राभ्यस्यमानान्यङ्गानि बहूनुपकारान् जनयन्ति, बहूपकारयुक्तं च प्रधानं फलभूयस्त्वाय भवतीति मन्वानस्यात्तरं समयकारणावृत्त्या हि कार्यमा-
वर्त्तते प्रधानं च साङ्गं फलसामग्री नाङ्गमात्रम्, अतस्तन्मात्रावृत्त्या न भूयः फललाभः, न चापकारभूयस्तया फलभूयस्त्वं प्रमाणाभावाच्च चात्राङ्गाभ्यासः शास्त्रीयः, न चाशास्त्रीयेण प्रयासगौरवेण फलभूमा शक्यते कल्पयितुम्, अतः फलभूमार्थिना साङ्गं प्रधानमभ्यसितव्यं नाङ्गमात्रं, नापि प्रधानमात्रम् ॥

कपिज्जलानिति बहुवचन- सू० बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः
स्य त्रित्वपरत्वाधिकरणम् । स्यात् ॥ ६ ॥

“वसन्ताय कपिज्जलानालभत” इत्यादिषु बहुवचनेषु किं त्रयाणा-
मेवालम्भः ? उत त्रिप्रभृतीनामसंख्याना ? मिति संदेहे बहुवचनस्य सर्वत्र
वृत्तेः सर्वसंख्यानां शास्त्रार्थत्वं शास्त्रीयाच्च प्रयासगौरवात्फलभूयस्त्वम-
विवादमतो यावदुत्साहं नानासंख्योपादानं नैतदेवं बहुत्वमात्रं हि श-
ब्दार्थः न तु षट् देया द्वादश देयेत्यादिवत्संख्याविशेषाणां भेदेन
शास्त्रमस्ति यद्वलात्फलभूयस्त्वं कल्प्यते यो हि त्रीनालभते यश्च सहस्रं
तयोर्भूयोरपि बहुत्वसंपादनमविशिष्टं, यत्तु विशिष्यते सहस्रादि तदशा-
स्त्रीयं, न चाशास्त्रीयं गौरवं फलभूयस्त्वं कल्पयितुमलम्, एवं च त्रीन-
नालभ्य चतुर्णामालम्भासम्भवात् अवश्यं त्रय आलम्ब्याः, तावता च

सिद्धे शास्त्रार्थेनाधिकालम् १ तावच्छास्त्रं कल्पयति निवृत्तव्यापारे च विधौ न हिंस्यादिति निषेधशास्त्रं प्रवर्तते इत्यधिकानालम्भः ॥

‘उत्तरा दोहयति’ इत्यत्र
सर्वासां गवां दोहनविधाना-
धिकरणम् ।

सू० उत्तरासु तु यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥

७ ॥

सान्नाय्य दोहाधिकारे श्रूयते “वाग्यतस्तिस्त्रो दोहयित्वा विसृष्टवाग-
नन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयती”ति, तत्र किमुत्तरासान्तिसृणामेव दोहः उत
यावत्यो यजमानस्य गावस्तासां सर्वासामि? ति संदेहे पूर्ववत्तिसृणामेव
न च यावत्स्वं दोहनं साक्षात्केनचिद्विहितं येन सर्वासां दोहनं स्यात्
येन चोत्तरा दोहयतीत्यनुवादः स्यात्, अतो विधिरेवायमिति तिसृणामेव
दोहः । मैवं “नास्यै तां रात्रिं कुमारा अपि पयोऽभेर” इत्यनेन वचनेन
कृत्स्नस्यापि पयसो हविष्वद्वचनान्नाप्तमेव सर्वासां दोहनं, न हीदं कुमा-
राणां पयःप्रदानप्रतिषेधपरम् अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्, अपि-शब्दानर्थक्यप्र-
सङ्गाच्च, तस्मात्सर्वासां दोहः ॥

आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदे-
ऽप्याधारादीनामङ्गानां तन्त्रेणानु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० प्रधानकर्मार्यत्वादङ्गानान्त-
र्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्या-
त् ॥ ८ ॥

उपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तादि गतम्, इदानीं लक्षणार्थं तन्त्रावापं
विचारयामः, दर्शपूर्णमासयोः षट् प्रधानकर्माणि पौर्णमास्यां त्रीणि अमा-
वास्यायां च त्रीणीति तत्र देशकालकर्तृणां तन्त्रत्वं वक्ष्यते तेनैकस्यामेव
पौर्णमास्याम् एकस्मिन्नेव देशे तैरेव कर्तृभिस्त्रीण्यप्याग्नेयादीनि तदङ्गानि
च कर्तव्यानीति स्थिते चिन्त्यते किं त्रयाणामप्याग्नेयादीनां प्रधानानां
भेदेन प्रयाजादङ्गानि कर्तव्यान्युत सकृदेवे? ति तत्र “भेदेन विनियुक्तत्वात्
भेदेनैव क्रिया भवेत् । कथंभावस्य भिन्नत्वाद्भेदेन विनियोगधीः ॥ षडप्या-
ग्नेयादिभावनाः साध्यसाधनांशयुक्ता उत्पत्तिप्रयोगवाक्याभ्यामवगताः
परस्परानपेक्षा एव कथमितीत्यंभावं भेदेनैवापेक्षन्ते । तदुशाच्च सन्निधि-
समाप्तातान्यङ्गानि प्रत्येकमेव तासु विनियुज्यन्ते विनियोगानुसारेण

१ तावता च सिद्धे शास्त्रार्थे नाधिकालम्भता यच्छास्त्रं कल्पयति इति पा० ।

चानुष्ठानं, तस्मादेकैकं स्वाङ्गयुक्तं कर्त्तव्यमिति प्रत्येकं साङ्गं कृत्वा अप-
रमपि तथैव कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । “सत्यं प्रत्येकमङ्गानां विनियोगस्त-
थापि तु । विधानवदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकम् ॥ यथैव हि षट्सु भावनासु
अंशाविशिष्टासु विधित्सितासु साध्यसाधनांशप्रतिपादनेन प्रकृतासु प्रका-
न्तासु तृतीयमंशं कथंभावभेदेनैवापेक्षमाणास्वपि साध्यसाधनांशप्रतिपा-
दने त्वनुप्रकृतासु तृतीयमंशं कथंभाव भेदेनैवापेक्षमाणासु अपि
सकृदास्वाता एवाङ्गविधयः पण्यमपि प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति, सत्यपि
च कस्यचित्प्रधानातोत्पत्तिविधिसंनिधौ प्रकरणवशेन सन्निधिर्बाध्यते तथैव
संहतानाम्प्रधानानां फलसाधनत्वात्कर्तृदेशकालैक्याच्च युगपत्सर्वेष्वनुष्ठाना-
प्रारब्धेषु सकृत्कृतमेवाङ्गं सर्वेचिकीर्षया कृतत्वात्सन्तमपि केन चित्सन्निधिं
बाधित्वाऽनुष्ठानक्रियाप्रारम्भाद्यप्रकरणवशेन सर्वार्थं भवतीति न पुनः
क्रियायां प्रयोजनमस्ति । किं च पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति युगपदनु-
ष्ठानं त्रयाणामवगतं पृथक् पृथक् स्वाङ्गेषु अनुष्ठायमानेषु बाध्येत ।
तस्मादेकदेशकालकर्तृकाणां तन्त्रमङ्गानीति सिद्धम् ॥

* कृष्णशीवयोः प्रथमतृतीययो-
र्भेदेन प्रदानाधिकरणम् ।

सू० व्याख्यातं तुल्यकालानां यौगप-
द्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् ॥ ८ ॥

“आग्नेयं कृष्णशीवमालभेत सौम्यं बहुम् आग्नेयं कृष्णशीवं पुरो-
धायां स्पृष्टुमान इति श्रुतं^१ तत्राग्नेययोरनुष्ठानं तन्त्रं पृथगेति संशये तन्त्र-
मिति ब्रूमः, भवति हि तन्त्रेणानुष्ठानं देवतैक्यात्, न च पाठक्रमानुष्ठानम्,
अवश्यं भाविनि हि क्रमे पाठावियमः सम्भवति चेह सकृदनुष्ठानमिति न
क्रमपेक्षा तस्मात्तन्त्रं नैवं यदप्याग्नेययोस्तन्त्रता सम्भाव्येत तथापि सौ-
म्येन तदवश्यं भावी क्रमः तत्र पाठवशादेकस्याग्नेयस्य सौम्यात्पूर्व-
मनुष्ठानमितरस्य ततः पश्चात्सहानुष्ठाने ऽवश्यं भाव्यन्यतरस्य सौम्येन
यः क्रमः स बाध्येत, तस्मात्पृथगेवानुष्ठानम् ॥

इति श्रीपार्थसारथिकृतशास्त्रदीपिकायामेकादशस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

१ काम्यपशुकाण्डे इति शेष इति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः ।

अथैकादशस्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

आग्नेयादीनां प्रधानानां सू० एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेक-
तन्त्राधिकरणम् । शब्दोपदेशात्स्यात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्देशः “समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते”ति, कालः
“पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत अमावास्यायाममावास्यायाम् यजेते”ति, क-
र्त्तारो दर्शपूर्णमासयोश्चत्वारः ऋत्विज इति, किमेतं देशकालकर्त्तारस्त-
न्त्रम् ? उत भेदेने ? ति, किं यस्मिन्नेव समे यैरेव कर्त्तृभिर्यस्यामेव पौर्णमा-
स्याम् आग्नेयस्तस्मिन्नेव समे तैरेव कर्त्तृभिस्तस्यामेव पौर्णमास्यां तैरेव कर्त्तृ-
भिरग्नीषोमीय ? उत समान्तरे पौर्णमास्यन्तरे कर्त्तृन्तरै ? रिति, तदर्थमिदं
विचार्यते किमुत्पत्तिवाक्यैर्यदानेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिर्देशादिविधीनां
सम्बन्धः ? उत फलवाक्येन दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति, तत्र “क-
र्मरूपेण सम्बन्धो देशादीनां फलस्य च । उत्पत्तिविधिनैवातः सर्वेषामेक-
वाक्यता ॥ त्रयाणामपि ह्यंशानां भावनयैव सम्बन्धो न परस्परम् अतो देशा-
दिविधीनां फलवाक्यस्य च न मिथः सम्बन्धः किन्तु फलवाक्यं देशादिवा-
क्यानि च सर्वाणि भावनोत्पत्तिवाक्येन सम्बन्ध्यन्ते उत्पत्तिवाक्येषु चाग्ने-
यादयोऽन्योन्यनिरपेक्षा एवावगता इति तथाभूतैः सम्बध्यमाना देशादयो
निरपेक्षाणामेव भवन्ति, इति निरपेक्षोत्पत्त्या अपि देशादिविधिषु पौर्णमा-
स्यादिशब्दैस्तन्त्रोक्ताः सहैवावगता इति साहित्येनैव फलसम्बन्धवद्देशा-
दिसम्बन्धः कस्माच्च भवतीति चेत् न, विषम उपन्यासः फलं प्रति गुणभू-
तानां युक्ता तत्राभिधानावगतसाहित्यविवक्षा देशादींस्तु प्रति कर्मणां प्रा-
धान्यादविवक्षितं साहित्यं, तस्मादप्या “य इष्ट्वा पशुना समेन वा यजेत
सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चेत्यस्मिन्वाक्ये तन्त्राभिहिताभिरपीष्टिभिः
प्रत्येकमेव कालः सम्बध्यते इति नैकस्यामेव पौर्णमास्यां सर्वाः क्रियन्ते
तथाऽग्नेयादिभिः प्रत्येकमेव कालादीनां सम्बन्धादेकस्यां पौर्णमास्याम्
आग्नेयं कृत्वा अपरस्यामग्नीषोमीय इत्येवं षट्सु पर्वसु षड् यागाः क-

त्तैव्याः । न चैवं फलवाक्यावगतसाहित्यबाधस्तत्र ह्येतावदधिगतम्
 एकमेव फलं सर्वैः साध्यते न प्रत्येकं फलस्य पृथक् निष्पत्तिरिति न तस्य
 कालभेदाद्बाधः । यथा पौर्णमासीत्रिके अमावास्यात्रिके च द्वयोः पर्वणोः
 निष्कृत्यमाणेऽपि न फलं प्रति साहित्यबाधस्तथा पण्णामपि निष्कर्षं
 दृष्टव्यं, यदा चैवमुत्पत्तिवाक्यशेषत्वं कालादीनां तदोत्पत्तिवाक्ये प्रधा-
 नमात्राणां निरङ्गानां विधानात्तन्मात्राणामेवामी कालादयो नाङ्गानां प्रधा-
 नदेशकालकर्तृकत्वं तानि तु कामं कालान्तरादिष्वपि कर्तव्यानीति प्राप्ते
 ब्रूमः “भावनोत्पत्तिवेलायां देशादिविधयो यदि । तत^१ एवं भवेत्ते तु फल-
 वद्भावनश्रयाः” । यदपि भावनयैवाङ्गानां सम्बन्धो न परस्परं तथाऽपि
 नोत्पत्तिवेलायामङ्गसम्बन्धः सा हि प्रथमं भाव्यमपेक्षते तल्लाभश्च फल-
 वाक्ये तेन फलवाक्यावस्तुनानामुत्पत्तिवाक्यानामङ्गसम्बन्धः, फलवाक्ये च
 फलं प्रति विवक्षितसाहित्यानां विनियोगात्फलार्थिनां युगपत्सर्वेषु कर्त-
 व्यताऽवगतिः, यस्यां हि बुद्धवाग्नेयः कर्तव्यतयोपस्थितः तस्यामेवाग्नी-
 षोमीयादयोऽपि प्रयोगविधेकवाक्यत्वात् तेन सर्वेषु कर्तव्यतयाऽवगतेषु
 चिकीर्षितेषु च पौर्णमासीकालो विहित इति यैवैका पौर्णमास्युपात्ता सै-
 वागृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वार्था भवति । तथा देशः कर्तारश्च तस्मात्तन्त्रम् ।
 सौर्यादीनां पुनः पुनः पृथक् पृथक् स्वफले विनियुक्तानां पृथगेव कर्तव्यता-
 ऽवगमो नानाविधिविधेयत्वात्, तेन तैरन्योन्यनिरपेक्षेरेव य इष्ट्या पशु-
 नेत्यादिकालः सम्बध्यत इति नास्ति तन्त्रता । यदि पुनः कश्चिच्चित्रा-
 फलं सौर्यफलं च युगपदिच्छन् कर्मद्वयमपि सह चिकीर्षति किमसौ
 तन्त्रेणैकस्मिन्नेव काले द्वयमपि प्रयुज्जीत ? नेति ब्रूमः यदा हि विधि-
 वेलायां साहित्यं नावगतं तदाऽनुष्ठानदशायामपि न लब्धुं शक्यते त-
 स्मादेकेन विधिना यावन्त्यङ्गप्रधानानि विधीयन्ते तावद्विध्यावाङ्कालो
 व्याप्यते तावत्यवधिपतः समस्ताङ्गप्रधानप्रयोगः कर्तव्य इत्यवगमात्स-
 हप्रयोगे च तद्विरोधात्, एकेन तु विधिना फले सह चोदितानामाग्नेया-
 दीनामेकोपक्रमोपसंहारत्वात्तादृशैः सम्बध्यमाना देशादयो ऽगृह्यमाण-

१ तत एव भवेत्ते तु इति पाठान्तरम् ।

विशेषतया विधिबेलायामेव सर्वसम्बन्धितयाऽवगतास्तन्त्रं भवन्तीति विशेषः । यदा चैवं प्रयोगवाक्यशेषत्वं कालादीनां तदाङ्गानामपि तत्कालत्वं सिध्यति । तथा हि साध्यसाधनांशयुक्तावगता भावना कथमितीत्य-
भावमपेक्षते, भावनागतश्च रूपविशेष इत्यभावः प्रज्ञातरूपाच भावना कालादीनपेक्षते तेन प्रकारापेक्षायां भावनायान्तत्प्रकारत्वेन प्रयाजादिषु अवगतेषु सामस्त्यरूपेण भावनाख्ये व्यापारे प्रयोगापरपर्यायेऽवगते तच्छेषत्वेन कालादयो विधीयन्त इत्यङ्गानामपि त एव देशादयो भवन्ति द्रव्यदेवतं तु पुनर्न समस्तप्रयोगसम्बन्धित्वेन विधीयते अनपेक्षितत्वात्, अयोग्यत्वाच्च, न ह्यग्न्यन्वाधानबर्हिस्तरणाऽनुरक्तस्य प्रयोगस्य द्रव्यदेवतापेक्षा । नापि तन्निष्पत्तौ द्रव्यदेवतापेक्षा, नापि तन्निष्पत्तौ द्रव्यदेवतं समर्थं किं तु फलभावनावयवयागरूपनिष्पादनेन द्रव्यदेवतमपेक्षितत्वा-
द्योग्यत्वाच्च सम्बध्यते, तस्माच्च प्रधानसम्बन्धिद्रव्यदेवतमङ्गानां भवति । कालादयस्त्वानेयादिकरणिकया भावनया समयरूपया सम्बध्यमानास्तदन्तर्गतानामङ्गानामपि भवन्तीति विशेषः ॥

दर्शपूर्णमासेष्टिप्रभृतिषु
संघभेदेन अङ्गानां भेदेना-
नुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० इष्टिराजसूयचातुर्मास्यैकैककर्म्याद-
ङ्गानां तन्त्रभावः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपौर्णमासयोर्विभज्य पर्वद्वये प्रयुज्यमानयोरङ्गानि तन्त्रम् ? उत प्रति त्रिकमावर्तैरत्रि?ति संदेहे तन्त्रमित्याह कस्मादेककर्मत्वात् षण्णामप्येकोपक्रमवसानत्वात्, तेन यदेव किं चिदङ्गमनुष्ठितं तदेव षट्सु चिकीर्षितेषु क्रियमाणमष्टहमाणविशेषत्वात्तन्त्रं भवति वचनात्तु एकोऽपि प्रयोगो विप्रकृष्यते न तावताऽङ्गानामावृत्तिः पशुवत्, यथा पशुप्रयोगे वपया प्रातः-सवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवने अङ्गैस्तृतीयसवनं” इति विप्रकृष्यमाणेऽपि नाङ्गानामावृत्तिस्त्येहापीति प्राप्ते ब्रूमः । “त्रिकद्वयस्य साङ्गस्य चोदना कालयोर्द्वयोः । तेनाङ्गानामिहावृत्तिर्वपादीनां पशौ पुनः” ॥ यद्व्यपेकफलत्वादेकप्रयोगत्वं षण्णां प्राप्तं तथाऽपि वाचनिकेन कालभेदेन प्रयोगभेदो भवति पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्यनेन हि यः पौर्णमासीकर-

णकः फलार्था व्यापारः प्रत्ययवाच्यस्तदङ्गत्वेन पौर्णमास्यामिति पौर्ण-
मासीकालोविधीयते न पौर्णमासी यागमात्रे तेनाङ्गानामपि यागकर-
णकफलक्रियान्तर्गतानां तत्कालता विहिता भवति, तथा ऽमावास्याया-
मपि साङ्गैवामावस्या विधीयते इति द्वयोः कालयोरङ्गानामावृत्तिः पशौ
पुनर्वपाप्रचारादिमात्रस्य भिन्नकालस्य चोदना न पशुयागस्य । न च प्रचारा-
र्थान्यङ्गानि विहितानि, तेन तत्र नावर्तन्ते, अत्र पुनः प्रधानकालभेदेना-
ङ्गानामावृत्तिः, एवं चातुर्मास्येषु राजसूये च द्रष्टव्यम् ॥

अध्वरकल्पायां त्रिषु सू० तथा स्यादध्वरकल्पायां विशेषस्यैकका-
लत्वात् ॥ ३ ॥
संघेष्वङ्गानां भेदेनानु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

अस्त्यध्वरकल्पानामितिः “आग्नावैष्णवमष्टाङ्कपालं निर्वपेत्पूर्वाह्णे
सरस्वतीमाज्यस्य यजेत बार्हस्पत्यश्चरुः आग्नावैष्णवमेकादशकपालं नि-
र्वपेत् मध्यन्दिने सरस्वतीमाज्यस्य यजेत बार्हस्पत्यश्चरुः आग्नावै-
ष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेदपराह्णे सरस्वतीमाज्यस्य यजेत बार्हस्पत्यश्च-
रु” इति तत्र श्रूयते “पुरावाचः प्रवदितो निर्वपे” इति, तत्र किमङ्गानितन्त्रम्?
उत त्रयाणामपि त्रिकाणामर्थेन त्रिरङ्गान्यावर्त्तरेति? इति, तदर्थमिदं विचार्यते
पुरावाचः प्रवदितो निर्वपेदिति किं सर्वनिर्वापस्यापकर्षः? उत प्रातः काल-
स्यैवेति प्रकरणाविशेषात्सर्वनिर्वापस्यापकर्षः, ततश्च तदादिवाभिसम्ब-
न्धादिति न्यायाविर्वापान्तस्यान्यन्वाधानादेरङ्गाण्डस्यापकर्षः, तच्चा-
ङ्गकाण्डं वचनादन्यकालमेवं प्रधानानाम् उपकारकमिति अगृह्यमाणविशे-
षत्वात्तन्त्रम्, अतश्च नवापि यागास्तन्त्रेणोपक्रान्ता भवन्ति, यथोपक्रमं
च समापनमित्युत्तरेषामप्यङ्गानां तन्त्रत्वं, “स्यादेवं यदि निर्वापः सर्वेषाम-
पकृष्यते । प्रातः कालिकमात्रस्य तद्विशेषोऽत्र चोच्यते ॥ १ ॥ प्रातः कालविशे-
षोऽयं पुरावाच इति विधीयते तेन यस्य सामान्यतः प्राप्तिस्तस्यैवायं
विधीयते नान्यकालस्याप्रधानकालत्वं चैवमङ्गानां चोदकप्राप्तं न वा-

१ चातुर्मास्ये इति पा० ।

२ आग्नावैष्णव ।

धितं भवति, तस्मान्मध्यन्दिनापराह्णकालानां यागानामङ्गाण्डं नापक-
ष्यत इति न सर्वेषां सहापक्रमः तस्मात्प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णवर्तिनां
प्रधानानामङ्गान्यपि तत्र तत्रावर्त्तनीयानीति तन्त्रभेदः ॥

वसाहोमानां भेदेना- सू० वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात्प्रदा-
नुष्ठानाधिकरणम् । नस्यैककालत्वात् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीये पशौ “यान्याद्वर्चान्ते वसाहोमं जुहोती”ति श्रुते
वसाहोमश्चादकपरम्परया प्राजापत्येषु पशुषु प्राप्तस्तन्त्रमावापो वेति
संदेहे सहश्रपणादृसाया एकत्वादेकदेवतत्वाच्च यान्याद्वर्चान्तस्य चैक-
त्वात्तन्त्रं सकृत्कर्त्तव्य इति स्पष्टमेव शिष्यहितार्थमेवमुक्तम् ॥

पूर्वेण समान- सू० कालभेदात्त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ ५ ॥
धिकरणम् ।

भिन्नदेवतेष्वपि पशुषु सहश्रपणश्रवणेन वसाया एकत्वाद्यान्याद्व-
र्चान्तभेदेऽपि यस्य कस्य चित् यान्याद्वर्चान्ते सकृदेव वसाहोमः स्यात्, नैवं
सर्वे हि पशवः स्वयान्याद्वर्चान्ते स्वस्या वसाया होमेन प्रतिपत्तिमपेक्षन्ते,
भवति च वसा द्रव्यन्तेन सर्वेषु यान्याद्वर्चान्तेषु भेदेन वसाहोमः सर्वपशु-
वसाप्रतिपत्तये कार्यः ॥

यूपैकादशिन्यां तन्त्रेण सू० अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ ६ ॥
यूपाहुत्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

अग्नीषोमीये यशौ यूपस्यान्तिके ऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहा-
तीति यूपाहुतियूपैकादशिन्यां भेदेन कर्त्तव्या तन्त्रेण वेति संदेहे तदन्ति-
कदेशानां भिन्नत्वात् वसाहोमवदावृत्तिः, मैवम् आपेक्षिके ह्यन्तिकदेशे
मन्यनं सम्भवति तेन यं देशं प्राप्नो यूपसमीपं प्राप्नो ऽस्मीति मन्यते यत्र
यूपो दृष्टिपथमापद्यते तत्र मन्यनं होमश्च, स च सर्वेषामेकदेशः
सम्भवतीति अग्रह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रम् ॥

साङ्गस्यावभृथः अपस्वनु- सू० अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्या-
ष्ठानाधिकरणम् । न हि तद्धेतुरग्निसंयोगः ॥ ७ ॥

१ कालभेदे त्वावृत्तिर्देवताभेदे इति पा० ।

अपस्ववभृथेन चरन्तीति किं प्रधानमात्रमप्सु कर्त्तव्यम् ? उताङ्गान्य-
पी ? ति संशये मुख्यायां वाङ्मस्याचोदितत्वादिति न्यायेन वैकृतविशेषाणां
प्रकृतावेव श्रुतानां केवलप्रधानार्थत्वात् उपांशुत्ववदापोऽपि प्रधानस्यैव
अङ्गानान्वाहवनीय एव क्रियेति प्राप्ते ब्रूमः ता उपांशु कर्त्तव्या इति
प्रधानक्रियायां विहितमुपांशुत्वं युक्तं यदङ्गेषु न भवति, देशस्त्ववभृथकर-
णिकायां क्रियायां श्रूयमाणस्तदन्तर्गतानामङ्गानामपि भवति, तस्मादङ्ग-
प्रधानानामेकदेशत्वम् ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोर्मंदे- सू० दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभे-
नामनुष्ठानाधिकरणम् । दात्सर्वं तन्त्रं विक्रियेत ॥ ८ ॥

वरुणप्रघासेषु विहारद्वयं द्वयोरप्याहवनीयो विभज्य स्थापितः
तत्र श्रूयते, “अष्टावध्वर्युत्तरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रति-
प्रस्थाता दक्षिणस्मि” इति, तत्र विचार्यते किं नवानामपि हविषां तन्त्रम् ?
अङ्गान्युताग्नेयादीनामष्टानां मारुत्याश्चामितायाभेदेनाङ्गानि कर्त्तव्या-
नी ? ति तत्र “प्रावृषि वरुणप्रघासैर्यजेते”ति प्रयोगवचनैक्यात्तन्त्रत्वं, न च
देशभेदाद्भेदः, आसादनमात्रं हि दक्षिणे विहारे मारुत्या विधीयते न होम-
स्तस्मात्प्रधानदेशभेदात्तन्त्रमङ्गानि, मैवं न ह्यत्रासादनमपूर्वं विधी-
यते किन्तु नवानामपि हविषां चोदकप्राप्तमासादनं होमश्च विहा-
रद्वये ऽप्यव्यवस्यया प्राप्त उभयत्राहवनीयस्य स्थापितत्वादासादनं निय-
म्यते वाक्यद्वयेन यथाप्राप्तस्य च नियमः, प्राप्तिश्च होमार्थतयेति तादृ-
शस्यैव दक्षिणे विहारे विधानादुक्तोऽपि दक्षिणस्मिन्नेव विहारे मारुत्याः
तस्मात्प्रधानदेशभेदादुक्तमाणाविशेषाण्यङ्गानि न तन्त्रं भवन्ति, सत्यं, न
तन्त्रमङ्गानि देशभेदात्तथापि तु “न पृथक् स्यादनुष्ठानं प्रसङ्गात्कार्यसिद्धि-
तः ॥ ननु कर्तृदेशभेदे कथं प्रसङ्गः वक्ष्यत्यस्यात्तरं “मर्थस्याविकृतत्वा”दिति,
तदिहाप्यर्थो विकृतस्तथा हि सर्वाणि तावदङ्गानि प्रधानानि चाऽध्वर्यु-
कर्तृकाणि प्रतिप्रस्थानकर्तृकाणि चोत्तरवैहारिकाणि दक्षिणवैहारिकाणि
च यजमानात्मन्येव स्वापूर्वाण्यादधति, ततश्चोत्तरवैहारिकप्रधानोद्देशे-
नोत्तरस्मिन्विहारे ऽध्वर्युणा कृतैरङ्गैर्यजमानात्मनि स्वापूर्वं स्वाहितेषु तदे-

कार्यसमवायलब्धसामर्थ्याद्बोधं माहतीयागोत्पत्त्यपूर्वं दक्षिणवैहारिकमपि प्रतिप्रस्थावृकर्तृक्रमपि स्वकार्यं जनयतीति कृतमस्य स्वाङ्गैः पृथगनुष्ठितैः, अत्रोच्यते “तन्त्रे ऽन्यस्य समारब्धे यत्रान्यस्य विधिः श्रुतः । तत्र प्रसङ्गो न त्वत्र युगपत्सर्वचोदनात्” ॥ यत्र हि प्रधाने चोद्यमानेऽन्यान्यङ्गानि प्रकान्ता-परिसमाप्तान्यालोच्यन्ते तत्र लाघवात्प्रयोगविधिरेव गुणकालाद्यन्यथा-भावं कार्यपरतया नादृत्यान्यदीयमेव तन्त्रमुपजीव्य न स्वीयं तन्त्रं प्रयुङ्क्ते, इह पुनर्नवानामपि यागानां युगपच्चोदनाद्युगपदुपक्रमोऽवसानं चेति तेन सर्वेऽपि तेऽन्योन्यानपेक्षाः स्वाङ्गान्यात्मसमानदेशकालकर्तृकाणि प्रयुज्जन्ते तेन माहृत्याः स्वाङ्गेषु दक्षिणे विहारे प्रतिप्रस्थात्रा कर्तव्यानीति गम्यमानेषु कथं तदनादरेणान्योपजीवनं, तदुपजीवने हि यदस्य स्वाङ्गैः समानदेशकर्तृकत्वं चोदनावगतं तल्लोपे वैगुण्यादामिहयागो न फलसाधनं, तस्मादुभयत्राङ्गानामावृत्तिः ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोः
कर्तृभेदाधिकरणम् ।

सू० कर्तृभेदस्तथेति चेत् ९ ॥

कर्तृष्विदानीं तन्त्रावापौ चिन्त्येते तत्राध्ययुप्रतिप्रस्थातारौ वचनादेव विहारद्वये अवस्थितौ ब्रह्मा होताऽऽग्नीधश्च किं विहारयोर्भेदेनोत तन्त्रं ? मिति तत्र देशभेदेन प्रयोगयोर्भिन्नत्वात्प्रयोगाङ्गभूतानां कर्तृणामपि भेदः स्यान्मैवम् असत्यपि भेदे तैरेवोभयत्रापि कार्यसिद्धेः, दर्शिता च कार्यसिद्धिर्भाष्ये, वचनाच्च चातुर्मास्यानां पञ्चत्विज इति विहारद्वयाभिप्रायं हीदं पञ्चत्विग्वचनं, न ह्येकैकस्मिन्विहारे पञ्च पञ्च सन्ति वचनादेव विहारद्वयेऽध्ययुप्रतिप्रस्थात्राविहारद्वये अवस्थितत्वात्, तस्मात्तन्त्रं ब्रह्मादयः ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोः
आपराग्निकहोमानां भेदे-
नानुष्ठानाधिकरणम् ।

एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ १० ॥

ये पुनरापराग्निका होमाः पत्नीसंयजादयस्तेषु तन्त्रमावापो वेति सन्देहे पौर्वाग्निकवद्वेशभेदाभावात्तन्त्रत्वं स्यात्, असत्यपि देशभेदे कर्तृ-

भेदात् भेदः प्रतिप्रस्थातृकर्तृका हि माहृत्या उपकुर्वन्ति अर्धयुक्तृका-
स्त्वितरेषां तस्माद्भेदः ॥

सू० पर्यग्निकृतानामुत्सर्गं प्राजापत्यानां
कर्मोत्सर्गः श्रुतिसामान्यादारण्य-
वत् तस्माद्ब्रह्मसाम्नि चोदनापृथक्कं
स्यात् ॥ ११ ॥

वाजपेये ब्रह्मसामान्या-
लम्भस्य कर्मशेषप्रतिषे-
धार्थताधिकरणम् ।

वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते “तान् पर्यग्निकृतानुत्सृ-
जन्ति ब्रह्मसामान्यालभत” इति किदुत्सृजेदिति कर्मशेषप्रतिषेधः आलभत
इति कर्मान्तरविधिः? कृतोत्सृजतीत्यनुवादः आलभत इत्युत्कर्षविधिः?
तत्र तान्यपर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीतिवत् तदन्ताङ्गरीतिविधानात्
तथैव प्राजापत्यानां नैराकाङ्क्षा चोदकेनाङ्गान्तरग्रहणम्, अतः पर्यग्न-
करणान्ताः प्राजापत्याः ब्रह्मसामान्यालभत इत्याज्येन शेषमिति वत्क-
र्मान्तरमिति मन्वानस्योत्तरं “नान्यकर्मविधिर्युक्तो ऽनेकादृष्टप्रकल्पनात्
वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च तस्मादुत्कर्षचोदना ॥ पर्यग्निकरणान्तरं प्राप्तस्याल-
म्भस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्षमात्रं विधीयते तद्विधौ च प्राप्तः पर्य-
ग्निकरणान्तो व्यापारोपरम इति तदनुवादमात्रमुत्सृजतिः, एवमत्य-
न्तलाघवलाभाच्च कर्मान्तरवाक्यभेदाभ्युपगमो माध्यन्दिने सवने ब्रह्मसा-
माख्यस्तोत्रकाले युक्तः, तस्मात्पर्यग्निकरणान्तमङ्गकाण्डं सकृदेव कर्त्तव्यं न
माध्यन्दिने पुनरावर्त्तनीयं पशवश्च नान्य उपादातव्याः ॥

अहीने उज्जामुत्सर्गकर्मशेष-
प्रतिषेधार्थताधिकरणम् ।

सू० पञ्च शारदीयास्तथेति चेत् ॥ १२ ॥

अस्ति पञ्चशारदीयो नामाहीनः पञ्चाहस्तत्र श्रूयते “वैशाख्याम-
मावास्यायां सप्तदशमाहतीस्त्रिवत्सा अप्रवीता उपाकरोति सप्तदश
प्रश्नीनुल्यास्तान् पर्यग्निकृतान्प्रोक्षितानितरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्ति
ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति तांश्चैवोल्यास्तान्यपर्यग्निकृता” नित्या-

द्विपूर्ववत्, एवं तृतीये चतुर्थे च संवत्सरे स्त्रीपशुयागानां सामस्थेनानुष्ठानमुत्थां च पर्यग्निकृतानामुत्सर्गमुत्त्वा तत्र श्रूयते “पञ्चमे वर्षे दीक्षित एतानुत्थास्त्रीस्त्रीनन्वहमालभते पञ्चोत्तमे ऽहनी”ति तत्रोक्तसु संशयः किं य एव प्रथमवर्षे पर्यग्निकृता उक्षाण उत्सृष्टव्यास्तेषामेव द्वितीयादिसंवत्सरेषु पर्यग्निकरणम् पञ्चमे वर्षे तेषामेव पञ्चसु सुत्यासु त्रींस्त्रीनित्येव मालम्भः प्राजापत्यानामिव? उत प्रथमे वर्षे उपक्रान्तानां पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानेन तत्रैव समाप्तिरारण्यवत् द्वितीयादिष्वन्येऽन्ये उक्षाणः पञ्चमे वर्षे सुत्यासु पञ्चमे वर्षे सुत्यासु अन्येषामुत्थामालम्भ इति तत्र त्रींस्त्रीनित्यनेन ब्रह्मसामालम्भवाक्यवत्तेषामेवालम्भोत्कर्षमात्रविधौ लाघवम् । वचनात्पर्यग्निकृतानामपि तेषां पुनः पुनः पर्यग्निकरणं क्रियते उत्सर्गवचनानि चालम्भोत्कर्षादेव प्राप्तस्योत्सर्गस्यानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः स्यादेवं यदि त्रींस्त्रीनित्यनेनालम्भोत्कर्षः शक्यो विधातुं न त्वेवमस्ति, गुणवाक्यत्वे सति त्रींस्त्रीनिति चान्वहमिति चानेकार्थविधाने वाक्यभेदापत्तेः, तथा पञ्च इति चोत्तमेऽहनीति नार्थभेदो दर्शयितव्यः, तस्मादिदन्तावत्संख्याकालविशिष्टापूर्वकार्यविधानम् एवम् चाविहिते सत्यालम्भोत्कर्षे प्राजापत्यन्यायासम्भवात् तदन्ताङ्गरीतिविधानेनारण्यन्यायेन प्रथमवर्षोपक्रान्तानामुत्थां त्रिवत्सानामिव तत्रैव समाप्तिः द्वितीयादिष्वपि षत्सरेषु अन्य एव स्त्रीपशुयागाः पुंशुयागाश्च, एवं प्रतिसंवत्सरम् देवताऽनुपङ्गेण चतुस्त्रिंशत्कर्माणि पञ्चमे चान्येषामेवात्थामालम्भः ॥

अभिषेचनीयदशपेययो-
भेदेन प्रयोगाधिकरणम् ।

सू. दशपेये क्रयप्रतिकर्षात्प्रतिकर्षस्तनः
प्राचां तस्मात्समानं तन्त्रं स्यात् ॥

१३ ॥

राजसूये ऽभिषेचनीयो नाम सोमयागः ततः संहयाहवींषि ततः पुनर्दशपेयः सोमयागस्ताविमावभिषेचनीयदशपेयो समानतन्त्रौ भिन्नतन्त्रौ वेति संशये सह सोमं क्रीणात्यभिषेचनीयस्य दशपेयस्य चेति

वचनादभिषेचनीयसोमक्रयकाले दशपेयक्रयः प्रतिक्रूयते, स च प्रतिक्रूयमाणः प्राचाऽपि पदार्थान्प्रतिकर्षति “तदन्तमपकर्षं स्यादि”ति न्यायात् तस्मात्सहोपक्रमितव्यावभिषेचनीयदशपेयौ यथोपक्रमं च समापनमिति समानतन्त्रौ मैवम् उपसंवादमात्रमिह क्रीणातिनोच्यते न त्वङ्गभूतः क्रयः नन्वसौ क्रीणातेर्न मुख्यो वाच्यः परकीयस्य मूल्यं हि दत्त्वा स्वीकरणं क्रयः न चोपसंवादमात्रस्यैवंरूपत्वमस्ति यद्यप्येवं तथाऽपि गौण्या वृत्त्या तस्यैवेदं साहित्यमुच्यते वचनान्तरानुगुण्यात् दशपेये हि श्रूयते “सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ती”ति तथाऽभिषेचनीयेऽवभृथदर्शनमत्यन्तानुपपन्नमेकतन्त्रत्वे स्यात्, तस्मादङ्गभूतक्रयापकर्षाभावाच्च तदन्तापकर्ष इति न सहोपक्रमत्वं, कालभेदात्तु भिक्षोपक्रमावसानौ भिन्नतन्त्रावेवेतौ १ ॥

वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमभ्ययन्ति इत्यस्य कर्मान्तरापदेशताधिकरणम् ।

सू० निष्कासस्थावभृथे तदेकदेशत्वात्पशुवत्प्रदाने विप्रकर्षः स्यात् ॥

१४ ॥

वरुणप्रधासेषु “वारुण्यामिक्षा मारुत्यामिक्षे”ति श्रुतं तत्र पुनः श्रूयते “वारुण्यानिष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ती”ति तत्र संशयः किं प्रधानस्यामिक्षायागस्यायं प्रचारविप्रकर्षः पशोरिव वपाहृदयादिभिः प्रातःसवनतृतीयसवनयोः रूत निष्कासस्येयं प्रतिपत्तिः रथामिक्षानिष्कासद्रव्यकमवभृथधर्मकं कर्मान्तरं विधीयत इति, तत्र कृत्स्नस्यामिक्षाद्रव्यस्य प्रकृतयागशेषत्वात्तदेकदेशे तस्या एव देवतायै वरुणाय दीयमानो न कर्मान्तरं युक्तम्, अवभृथशब्दस्तु देवतासामान्यादौणाऽनुवादः, अवभृथोऽपि हि वारुणः, न चानुवादे गौणत्वं दोषः सिद्धान्ते तु तद्वर्त्मकर्मविधौ विधावेव गौणत्वं स्यात्, तच्चायुक्तं तस्मात्तस्यैवायमभ्यास इति न स्विष्टकृदादेः पुनः करणं नैवम् अवभृथशब्दानर्थक्यात्, न चार्थवत्त्वे सम्भवति आनर्थक्यं युक्तं तस्मादवभृथधर्मककर्मान्तरविधानं तत्तु प्रयाजशेषाभि-

धारणवदामित्ताशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं सत्यं, कर्मान्तरं न तु प्रतिपत्तिः अव-
भृथशब्दविरोधात्, अवभृथे हि द्रव्यं गुणतः कर्मप्रधानतः इह तु विप-
र्ययात्तद्वद्वानुपपत्तिः, तेन यस्यैव अवभृथशब्दस्य प्रसादात्कर्मान्तर-
माश्रितं तेनैव प्रतिपत्त्यर्थतानिराकरणेनार्थकर्मता सिध्यति । वचनाच्चान्य-
दोयद्रव्यस्यैकदेशोऽन्यत्र विनियुज्यमानो न दुष्यति ॥

प्रायणीयनिष्कासे उदयनीय-
निर्वापस्यार्थकर्मताधिकरणम् ।

सू० उदयनीये च तद्वत् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रायणीयश्चरुद्रव्यनीयश्च तत्र श्रूयते “प्रायणीयस्य
निष्कास उदयनीयमनुनिर्वपती”ति तत्र संशयः किं प्रायणीयनिष्कास-
द्रव्यकम् उदयनीयधर्मकं कर्मान्तरं विधीयते? किं वा प्रायणीयनिष्कास-
स्योदनीयनिर्वापसंयोगः प्रतिपत्तिः? इत प्रायणीयनिष्कासे निर्वाप उदयनी-
यस्य संस्कार इति? पूर्ववत्तदुर्मकर्मविधिः मुख्यस्यैव तूदयनीयस्येह प्रकृ-
तत्वाच्च प्रकरणान्तरन्ययेन तदुर्मकर्मविधिस्तस्मात्प्रायणीयनिष्कासस्य
कृतार्थस्येयं प्रतिपत्तिरुदयनीयनिर्वापसंयोगः, नैतदेवं निष्कासस्य हि
सप्तम्या गुणभवेऽवगम्यते द्वितीयया प्रधानत्वमितरस्य स्फुटं श्रुतम्
उदयनीयहविर्हि निरूप्यमाणं भाव्युपयोगित्वात्सुतरां संस्कारार्हं, न च
निष्कासस्य प्रयाजशेषवदुदयनीयसंयोगात्किञ्चिददृष्टमस्ति । तस्माच्छ-
ब्दानुगुण्यात् उदयनीयहविःसंस्कारार्थः प्रायणीयनिष्कासनिर्वापः ॥

इति श्रीशास्त्रदीपिकायामेकादशस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथैकादशस्य तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकाला-
न्यकालकर्तव्यताधिकरणम् ।

सू० अङ्गानां मुख्यकालत्वादचनाद-
न्यकालत्वम् ॥ १ ॥

प्रधानसमदेशत्वं प्रधानसमानकालत्वं चाङ्गानामुक्तं, यत्र त्वा-
हत्याऽङ्गस्य भिन्नदेशकालत्वं वचनेनैवाक्तं तत्र तथा भवतीति सुहृद्
भूत्वाक्तवाचाच निराकार्यमस्ति ॥

आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठा- सू० द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः
नाधिकरणम् । सर्वार्थः स्यात्कालत्वात् ॥ २ ॥

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते”त्यनारभ्याधीतमपि आधानम-
ग्निहोत्रादीनामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते किमङ्गं सदाधानं प्रतिकर्म प्रयो-
गभेदेन कर्तव्यम्? उत सर्वकर्मणां सर्वप्रयोगाणां च तन्त्रेणे? ति तत्र,
“प्रयाजादिवदङ्गत्वादावृत्तिः स्यात्प्रतिक्रियम् । आनन्तर्याद्विशेषश्च गृह्यते
ऽतो न तन्त्रता ॥ स्वकालत्वात् तन्त्रत्वं विशेषाग्रहणाद्वेत् । आनन्त-
र्याद्विशेषश्चेन्नाधानसमये ह्यसौ” ॥ न हीदं कर्मणः प्रारम्भे मध्ये वा
प्रयुज्यते येन तदपवर्गे प्रयुज्येत वाचनिकोहस्य वसन्तादिः स्वकालस्तेन
तत्रैव स्थितं सर्वेषामुपकरोत्यगृह्यमाणविशेषत्वादिति तन्त्रं यदाधाने
कृतेऽनन्तरं किञ्चित्कर्मोऽप्यतति तत्तदर्थमित्यानन्तर्येण विशेषो गृह्यत
इति चेत् नायमाधानसमयेऽस्ति विशेषः तदा त्वेवमभिसन्ध्यायासावा-
धत्ते यदेव किञ्चिन्निमित्तवशात्कामनावशाद्वा कर्तव्यं कर्मोपस्थास्यते
तदर्थमाधास्येऽग्नीनिति, न तु कंचिदेव कर्मविशेषमभिसन्ध्यायाधत्ते, एव-
मनभिसंहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि किञ्चित्कारणवशा-
त्प्रथमं कर्मोऽप्यतति तथाऽपि न तादर्थ्यमेव भवति प्रथमावस्थायामेव
सर्वार्थत्वावधारणात् तस्मात्तन्त्रम् ॥

अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य
तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० यूपस्याकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥

ज्यातिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशवुपदिष्टो यूपः सवनीयानुबन्धयो-
स्त्वितिदिष्टः स किं त्रयाणामपि पशूनां तन्त्रम्? उत प्रतिपशु भिन्न? इति,
तदर्थमिदं विचार्यते दीक्षासु यूपं द्विनत्तीति किमग्नीषोमीययूपस्याकर्षे?
उत सर्वयूपानां? मिति, तत्र, “यथैवाध्वरकल्पायामाद्यास्यैवापकर्षणम् । नि-
र्वापस्य तथा यूपोऽप्याद्य एवापकृष्यते ॥ अग्नीषोमीयसंस्थायामतो ऽसावप-
वृज्यते । भेदेन सवनीयादौ स्वकाले यूपसंग्रहः ॥ नैतदस्त्यविशेषेण सर्वयूपा-
पकर्षणात् । न चेहाध्वरकल्पावयुक्तमाद्यापकर्षणम् । प्रधानकालबाधोऽत्र
तथैवाप्राप्तचोदना ॥ आद्यापकर्षणेऽप्यस्ति तस्मात्सर्वापकर्षणम्” ॥ अध्वर-

कल्पायां हि प्रथमनिर्वापाकर्षं सति प्रधानकालाबाधो नियमविधानं च
लभ्यत इति तस्यैवापकर्षः समाश्रितः, अत्र त्वग्नीषोमीययूपापकर्षणेऽ-
प्यस्ति प्रधानकालबाधो ऽप्राप्तविधिश्च, तस्माद्विशेषात्सर्वयूपापकर्षं
सत्यकर्मकाल^१त्वादृष्टह्यमाणविशेषो यूपः सर्वेषां तन्त्रम् ॥

यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० संस्कारास्त्वावत्तरन् न स्वका-
लत्वात् ॥ ४ ॥

यूपस्य तन्त्रत्वे तत्संस्काराणां तत्तण्प्रोक्षणादीनां तन्त्रत्वमावृत्तिर्वे-
ति संशये क्लेदनमात्रस्यापकर्षविधानात्प्रोक्षणादीनां चाग्नीषोमीयकालानां
तदपवर्गोऽपवर्गात् सवनरीयादौ पुनः प्रयोग इति प्राप्ते ब्रूमः तेषामप्यप-
कर्षः दीक्षासु यूपं क्षिनतीति, नायमर्थः यूपं सन्तं क्षिनतीति यूपस्य प्राग-
सिद्धत्वात् किं तर्हि क्लेदनेन यूपं कुर्यादिति । न च क्लेदनमात्रेणासौ कर्तुं
शक्यते तत्तणादीनामपि यूपेऽपेक्षितत्वात्, तस्माच्छेदनग्रहणमुपलक्षणं क्लेद-
नादिभिर्यूपं कुर्यादिति, तस्मात्तेषामप्यपकर्षात्तन्त्रत्वम् । अस्तु क्लेदनमा-
त्रापकर्षः तावदेव च यूपसिद्धिस्तथाऽपि यूपस्तावत्सर्वेषामर्थेनैक एवोपा-
त्तस्तद्द्वारा च संस्कारास्ते यद्यप्यग्नीषोमीयकालेऽनुष्ठीयन्ते तथाऽपि यूप-
द्वारत्वात्तस्य च साधारणत्वात्तेषामपि साधारण्यम् ॥

स्वरोः साधारण्याधिकरणम् ।

सू० स्मरुस्तन्वापवर्गः स्यादस्वकाल-
त्वात् ॥ ५ ॥

यूपस्य स्वरु करोतीति स्वरुः किमेकयूपानां पशूनां तन्त्रम् ? उत प्रतिपशु भिद्यत ? इति सन्देहे ऋज्जनकाले ऽस्योपादानात्तदपवर्गं चापवर्गा. दृज्जनान्तरे ऽन्यशकलोपादानं यः प्रथमः शकलः स स्वरुरिति चैकस्मिन् प्रहरणे यः प्रथम इति शास्त्रार्थः तेनैकस्मिन्नपि यूपे प्रहरणाबहुत्वात्संभवन्ति बहवः प्रथमशकलाः, मैवं प्रहरणास्यानुपात्तत्वात् तेन शकलमात्रापेक्षं प्राथम्यमित्येकस्मिन्यूपे एक एव प्रथमः शकल इति तन्त्रत्वं यप-

१ प्रधानकालत्वाद् गृह्यमाणविशेषोऽयम् इति ।

२ आवर्तचर्यकालत्वादिति पा.

च्छेदनकाल एव चास्य व्यामोहनिवृत्त्यर्थेनाशपहारपरिहारार्थं च उपादानं कर्तव्यमिति अग्रह्यमाणविशेषत्वादपि तन्त्रम् ॥

द्वादशाहे कृष्णविषाणा-
प्रासनस्यान्त्याह एव कर्तव्य-
ताधिकरणम् ।

सू० अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्म-
विप्रतिषेधादन्ये प्रथमे वाऽहनि
विकल्पः स्यात् ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “कृष्णविषाणया कण्डूयत” इति, तथा नीतासु दक्षिणासु “चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यती”ति द्विरत्रादिषु अहर्गणेषु चिन्त्यते किं प्रथमे एवाहनि कृष्णविषाणाप्रासनम् ? उतान्त्य एव ? ति विकल्पः स्यात् प्रकृतौ हि प्रासनोत्तरकालानां पदार्थानां पाणिकण्डूयनं धर्मः, पूर्वकालानां तु विषाणाकण्डूयनं तद्यदि प्रथमेऽहनि प्रास्येत तत उत्तरेष्वहसु ये दक्षिणानयनात्प्राभाविनः पदार्थास्तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मो बाध्येत, न हि प्रास्तायाः पुनरुपादानं सम्भवति त्यागात्मकं हि प्रासनं प्रकृते विहितं, न च पुनरुपादित्समानस्य त्यागबुद्धिर्भवति, तस्माद्वाध्यत एव विषाणाकण्डूयनम् ॥ अथ पुनरन्त्येऽहनि प्रास्येत ततः पूर्वेष्वहसु ये दक्षिणानयनात्परस्तात्यदार्थास्तेषां पाणिकण्डूयनं बाध्येत, न ह्यप्रास्तायां तस्यां पाणिकण्डूयनं सम्भवति, अदृष्टार्थत्वापातात्प्रक्रान्तनियममत्यागे शिष्टाचारविरोधाच्च, अतः पक्षद्वयेऽपि अवश्यंभावी केषांचिदुर्मबाध इति विकल्पः स्यादेवं यद्यन्त्येऽहनि प्रासने धर्मबाधः स्यात् न त्वेतदस्ति पाणिकण्डूयनस्यार्थकृतत्वेनाशास्त्रीयत्व तस्मादन्येऽहनि प्रासनम् ॥

राजसूये ज्ञ्य एव हविष्कृ-
त्काले वाग्विसर्गाधिकरणम् ।

सू० वाग्विसर्गा हविष्कृता बीजभेदे
तथा स्यात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं “प्रणीताः प्रणेष्यन्वाचं यच्छति तां सह विष्कृता वाचं विसृजती”ति हविष्कृतेति च कालोपलक्षणं हविष्कृताह्वानकाल इत्यर्थः । तत्र नानाबीजेषु चिन्त्यते कृष्णाजिनास्तरणादीनां फलीकरणपर्यन्तानामनुसमय इत्युक्तं, तत्र किं प्रथमस्यान्त्यस्य वा बीजस्य हविष्कृता वाग्विसर्गः ? किं वान्त्यस्यैव ? ति, तत्र प्रथमं विसर्गं सत्युत्तरेणं

बीजानां ये हविष्कृत्कालात्प्राञ्चः पदार्था हविरावपनादयस्तेषां धर्मा बाध्येत, अन्तिमे तु विसर्गे पूर्वबीजानां ये हविष्कृतः प्रत्यञ्चः परे वपनादयस्तेषां धर्मा वाग्विसर्गा वा बाध्येत, न ह्यत्र पूर्ववत् वाग्विसर्गस्याशास्त्रीयत्वं विसृजतीति वचनात्, तस्मादवश्यं भाविनि धर्मबाधे विकल्पः, नैवं, न ह्यत्र विसर्गा विधीयते वाग्यमविधेस्त्वयमविधिरुच्यते तदेकवाक्यत्वात्, विसर्गविधौ हि वाक्यभेदो ऽदृष्टकल्पना च स्यात् प्राप्तश्च विसर्गो न विधातव्यः, तस्माद्विसर्गस्यानङ्गत्वादविसृष्टायामपि न कस्यचिद्दुर्मबाध इत्यन्त एव विसर्गः ॥

अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाल एव वाग्विसर्गाधिकरणम् ।

सू० पशौ च सपुरोडाशे च समानतन्त्रं भवेत् ॥ ८ ॥

पशावग्नीषोमीये पशुपुरोडाशः तत्र तावदस्ति हविष्कृदाहुनं पशावप्यस्तीति कृत्वा चिन्त्यते किं प्रथमे पशुकाले वाग्विसर्गः ? पुरोडाशकाले वे ? इति, प्रासङ्गिकत्वात्पशुपुरोडाशस्य पाशुकेनैव वाग्यमेन कार्यसिद्धेर्न पृथग्वाग्यमेन कार्यं, तस्मात्पशुकाले वाग्विसर्ग इति मन्वानस्यात्तरं न वाग्यमोऽयमारुपकारकः कर्तृसंस्कारस्त्वसौ, अतो विसृष्टवाचा क्रियमाणाः पौरोडाशिका विगुणा भवेयुः । तस्मात्पुरोडाशकाले विसर्गः ॥

अग्निचयने ऽग्निविमोक्तस्य प्रधानापवर्गकालताऽधिकरणम् ।

सू० अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्तुतकर्मणः परेषु साङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोक्तः स्यात् ॥ ९ ॥

अग्नौ श्रूयते “अग्निं युनजिम शवसा घृतेन” इति जुहोति अग्निमेव तद्युनक्ति पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञ इत्यग्नियोगः तथा “इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयामि इत्याज्यस्य पूर्णां सुचं जुहोतीत्येष वा अग्नेर्विमोक्तः” इति सोऽयमग्नेर्विमोक्तः किं प्रधानमात्रापवर्गो स्या ? द्रुत साङ्गप्रधानापवर्गः ? इति, यदि प्रधानमात्रार्थो योगस्तदपवर्गो विमोक्तः साङ्गप्रधानार्थत्वे तु योगस्य सर्वान्ते विमोक्तः तत्रानेः सर्वार्थत्वात्तत्संस्कारो योगः सर्वार्थः तस्मात्सर्वापवर्गे विमोक्त इति पूर्वपक्षं कृत्वा पाङ्क्तो यज्ञ इति वाक्य-

शेषेण यज्ञार्थता योगस्य, अतः प्रधानापवर्गोऽपि वर्ग इति भाष्यकारेण सिद्धान्तितम् । एवं च सौमिकमपि वरणं “यदवृत्ता वषट्कुर्युर्भातृव्यमेव यज्ञस्याशीर्गच्छे” इति यज्ञसंयोगादग्नियोगतुल्यन्यायं केवलप्रधानार्थं भवति तत्रावभृथे सौमिकेन वरणेन प्रत्याम्नातं होतृवरणं प्राप्नोति तत्र न होतारं वृणीत इति प्रतिषेधोऽवकृन्तो भवति, इतरथा सौमिकस्य वरणस्य साङ्गप्रधानार्थत्वादवभृथे पृथग्वरणप्राप्त्यभावात्तन्निषेधो न स्यात् इति च लिङ्गदर्शनमुक्तं तथा “अहरहयुनक्ति अहरहर्विमुञ्चती”ति प्रत्यहं योगविमोक्तदर्शनं द्वादशाहे इतरथा साङ्गप्रधानार्थत्वे आद्यन्तयोरेव योगविमोक्तदर्शनं स्यादिति । ननु प्रधानार्थत्वेऽपि वरणस्याप्राप्तिरपूर्वत्वादवभृथस्य तत्र कश्चिदाह अपूर्वताया एवायमर्थवादो होतृवरणाभावे लघवं स्यादिति, स चापूर्वचपत्ते वरणाप्राप्तौ सत्यामवकल्पते नान्यथेति । वयं तु ब्रूमः यद्यप्यपूर्वोऽवभृथस्तथाऽप्याज्यभागयोस्तत्र सद्भावाद्देतुश्चाङ्गप्रधानार्थत्वात्तद्वरणमप्यङ्गप्रधानार्थं, न हि दार्शिकं वरणं केवलप्रधानार्थं यज्ञसंयोगाभावात् अतोऽसत्यप्यतिदेशे होतृवरणस्याज्यभागार्थतयाऽस्त्येवावभृथे प्राप्तिरिति युक्तः प्रतिषेध इति । तद्विदं भाष्यकारीयमधिकरणव्याख्यानमनुपपन्नमिति मत्वा वार्त्तिककारेण विपर्ययेण पूर्वोत्तरपक्षौ वर्णितौ वाक्यशेषादवभृथलिङ्गञ्च केवलप्रधानार्थो योग इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अग्नेः सर्वार्थत्वात्तद्योगोऽपि सर्वार्थः । न च वाक्यशेषवशाद्विशेषः योगोत्पत्तिविधौ वाक्यशेषाभावात्, तत्र तावत्सर्वार्थत्वङ्गम्यते पञ्चसंख्यागुणविधौ वाक्यशेषः श्रुतः, न चासावुत्पत्तिवाक्यावगतं सर्वार्थत्वमलं निवर्त्तयितुम् । किं च यज्ञ-शब्दो यागमात्रं ब्रवीति न प्रधानयागमात्रम्, अतो न तद्वशात्केवलप्रधानार्थत्वम्, अवभृथे च होतृवरणप्रतिषेधोऽङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि सौमिकस्य वरणस्य घटत एव । सौमिकं वरणमानत्यर्थं प्राकृतन्तु होतृवरणं प्रवृत्ते होतरि क्रियमाणमदृष्टार्थम् । अतस्तत्सर्वासु सोमेष्टिषु कार्यमिति द्वादशे वक्ष्यति । तस्माद्युक्तः प्रतिषेधः, द्वादशाहे च प्रत्यहं योगविमोक्तदर्शनमस्मिन्नेव पक्षे घटते विधानार्थं ह्येतद्वचनं नानुवादमात्रम् आनर्थक्यात्तेन

सर्वदौ सर्वान्ते च सकृद्योगविमोक्तयोन्यायतः प्राप्तयेवचनेनाहरहर्यौ-
गविमोक्तौ विधीयेते । तस्मात्सर्वार्थो योगः सर्वापवर्गे विमोक्तः । सूत्राणि
तु तन्त्ररत्न एवास्माभिर्व्याख्यातानीति नेह व्याख्यायन्ते ॥

उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्या-
ह्वानस्य भेदेनानुष्ठानाधिकर-
णम् ।

सू० सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्य-
कालत्वात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे ऽस्त्युपसत्कालीनं सुब्रह्मण्याऽऽह्वानं तदहर्गणेषु भि-
द्यते न वेति संशये प्रधानभेदाद् भेदः अकर्मकालत्वात्तु तन्त्रं, न हीदं
प्रधानकालम् ? उपसत्कालन्तु सकृदेवानुष्ठितमेव सर्वेषामुपकरोतीति
तन्त्रम् ॥

पूर्वेण समानमधिकरणम् ।

सू० तत्कालाच्चावर्तेत प्रयोगतो वि-
शेषसंयोगात् ॥ ११ ॥

मुत्याकालमाह्वानं तन्त्रमावायो वेति संशये प्रथममुत्याकाल एव
कृतं सर्वमुत्यानामुपकारकं सत्यप्येकस्य सन्निधिविशेषे यूपहुतिवदिति
प्राप्त उच्यते कर्मकालं ह्येतद् यस्य कर्मणः काले कृतं तदर्थमिति विशेष-
ग्रहणात् तदपवर्गे तत्कृतस्य देवतासंस्कारस्यापवर्गादहरन्तरे पुनः कर्त्तव्यं
तस्माच्च तन्त्रम् ॥

देशपात्रत्विजामन्यप्रयोगे
पूर्वदेशाद्यादानस्य ऐच्छिक-
त्वाधिकरणम् ।

सू० लौकिकेषु तु यथाकामी संस्का-
रानर्थलोपात् स्यात् ॥ १२ ॥

समादिदेशानामृत्विजां सुवादीनाञ्च पात्राणां किं प्रयोगेऽन्येषामु-
पादानम् ? उत तेषामन्येषामुपादानम् ? उत तेषामन्येषां वेत्यनियमः, ? इति
संदेहे निरिष्टिकोपादाने शिष्टाचारविरोधादन्येषामेवोपादानं नात्र शि-
ष्टाचारविरोधः । एतेषु शिष्टा न पुनरुपादानं वर्जयन्ति, तस्मादनियम इत्य-
वसितमृत्विजु, देशे च पात्रेषु तु चिन्त्यते ॥

१ विशेषसंबन्धादिति पा० ।

२ प्राप्तकालमिति पा० ।

पात्राणाम् श्राकर्मसमाप्ति
धारणाधिकरणम् ।

सू० यज्ञायुधानि धार्यैरन् प्रतिपत्ति-
विधानादृजीषवत् ॥ १३ ॥

पात्रेषु किं देशादिवदनियमः ? उत तेषामेवान्ताद्वारणमिति न्या-
मकस्याभावादनियमः ? न हि पूर्वप्रयोगे कृतः संस्कारः कश्चित् परेषु उपजी-
वनीयोऽस्ति यल्लोपभयात्पात्रान्तराणि नोपाददीमहि, । नन्वा “हिता-
ग्निमग्निभिर्देहन्ति यज्ञपात्रैश्च”ति परिधानीये कर्मणि पात्राणां प्रतिपत्ति-
विहिता तत्परित्यागे लुप्येतास्तस्तेषामेव धारणं, नेयं पात्राणां प्रतिपत्तिर्य-
जमानशरीरसंस्कारार्थं दाहे पात्राणां तृतीयया गुणभाववगमात् तेन परि-
त्यज्यापि पूर्वापात्तानि पात्राण्यभिनवैः परिदह्यमाने नास्ति किं चिद्वैगुण्यं त-
स्मादनियमः । सिद्धान्त्येकदेशी त्वाह-यद्यपि गुणभावः पात्राणां तथाऽपि
धारणं, परित्यागे हि सति मरणस्यानियतत्वात्कदाचित्पूर्वप्रयोगोपयुक्तेषु
परित्यक्तेषु उत्तरप्रयोगकालेऽनागते यजमानः प्रमीयेत तत्र यज्ञपात्राभावा-
द्विगुणादाहः स्यात्तस्मादवश्यं यावदुत्तरकालं तेषामेव धारणं, धारितेषु च तेषु
तैरेव तत्प्रयोगस्यापि सिद्धेनैतयोपादानम्, एवमतः परमपीत्यान्तद्वारणम्,
एवं स्थिते चित्तान्तरं प्रक्रम्यते किं दर्शपूर्णमासप्रभृति धारणम् उत पवमानह-
विःप्रभृती ? ति, दर्शपूर्णमासयोः सर्वप्रकृतित्वात्तत्रैव पात्राणामुपदेशात् ततः
प्रभृति धारणं मन्वानस्योत्तरं पवमानहविःप्रभृतिधारणम् अधारितेषु प्रागेव
दर्शपूर्णमासाभ्यां यदि यजमानः प्रमीयेत तदा तस्याहिताग्नेः सतो
देहसंस्कारो यज्ञपात्राभावान्नुप्येत, तस्मात्पवमानहवींष्यारभ्य धारणं स्थि-
तादुत्तरं गुणाभावेऽपि पात्राणां धारणमित्येकदेशिमत्, परमार्थतस्तु प्रतिप-
त्तिरत्र पात्राणां यद्यपि दाहे गुणभावस्तृतीयया उवगम्यते तथाऽपि दक्षिणे
हस्ते जुहूमासादयतीति द्वितीयानिर्देशादासादनं प्रतिपत्तिः, तेन यद्यप्य-
भिनवैरपि दाहस्यावैगुण्यं तथाऽऽप्यासादनरूपा प्रतिपत्तिर्मालोपीत्याद्या-
नामेव धारणं, तस्मात्सर्वकर्मणां सर्वप्रयोगाणां च तन्त्रं पात्राणि ॥

सर्वसोमानामुपरिष्ठात्
प्राजापत्यप्रचाराधिकरणम् ।

सू० उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैश्चर-
न्तीति सर्वेषामविशेषादवाच्यो
हि प्रकृतिकालः ॥ १४ ॥

वाजपेये श्रूयते “सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत” इति तात्पर्यं श्रूयते “उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्ती” इति तत्र विचार्यते किमार्भव-
काले प्रचरितव्यम् ? उत शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्ठात् ? उत विकारस्थाने ?
अथ सर्वसोमानामुपरिष्ठादि ? इति, तत्र चोदकानुग्रहादार्भवकाले प्रचार इति
ब्रूमं प्रकृतावार्भवकाले प्रचारोदृष्टः प्रकृतिवदिहापि कर्तव्यः आर्भवकालश्च
केष्वचित्सोमानामुपरिष्ठाद्ववतीति नास्ति वचनविरोध इति पूर्वः पक्षः, मैवं
तथा सति चोदकेनैव तत्कालस्य सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात्, तस्माच्छ-
स्त्रवतां सोमानामुपरिष्ठात् तथा हि प्रकृतिकालप्रत्यासत्तिर्लभ्यत इति
द्वितीयः । न प्रधानप्रत्यासत्तिमात्रेण चोदकानुग्रहो भवति तस्माद्विकार-
स्थाने प्रचारे ऽग्निष्टोमप्रचारादूर्ध्वं तत्त्वत्वागन्तुकानामुक्त्यादीनां वि-
काराणां स्थानं प्राजापत्यप्रचारश्चागन्तुकविकारः, तस्मात्तत्र स्यादिति
तृतीयः पक्षः, सोमविकाराणामेतत्स्थानं न पशुविकाराणां, प्राजापत्यप्र-
चारश्च पशुविकारस्तस्मात् तत्स्थानं सामान्यतो दृष्टं चैवंजातीयकेषु
प्रमाणं, तस्माद्वचनस्याविशेषप्रवृत्तेः सर्वसोमानाम् उपरिष्ठादिति सिद्धान्तः ।
आर्भवकालप्रचारे क्रतुपशूनां प्राजापत्यानां चैककालः प्रचार इति मनो-
तायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति मनोता सूक्तानुवचनं तन्त्रं, सिद्धान्ते
तु कालभेदादावाप इति सङ्गतिः ॥

सवनीये पुरोडाशे देवता-
त्कर्षाधिकरणम् ।

सू० उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सवनी-
यदेवतानामुत्कर्षः पश्वनङ्गत्वा-
द्यथा निष्कर्षे ऽनन्वयः ॥ १५ ॥

सवनीयपशौ प्राकृतस्य सूक्तवाकस्य विकृतस्य पाठः, स चानुया-
जोत्कर्षादाग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्यते तत्र सवनीयपुरोडाशदेवताः कीर्त्यन्ते
भृज्जानिन्द्रापरिव्रते धाना इत्यादिपाशुकं च तन्त्रं पुरोडाशे प्रसज्यत
इति वक्ष्यते, तत्र संशयः किमुत्कृष्यमाणे सूक्तवाके पुरोडाशदेवतानामुत्कर्-
षो न ? इति “प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षे” इति न्यायेन दाक्षिणाग्निकहोमयोरिव

१ सोमदेवतानामुत्कर्ष इति पा० ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

७१५

हरिवेदादिपदानामनुत्कर्षप्राप्तौ उच्यते तन्त्रपदापेक्षित्वादेषामुत्कर्षः, न हि भुज्यानिन्द्राय धाना इत्येतावन्मात्रं प्रयोगार्हम्, अग्निमद्वहोतारम-
वृणीताय सुन्वन्यजमान इति तन्त्रपदमपेक्ष्येषामर्थप्राप्तिः तच्च तन्त्रपद-
पाशुकमुत्कृष्यते, अस्तदपेक्षाणां पुरोडाशदेवतापदानामप्युत्कर्षः, तैश्चा-
त्कृष्टैरपि सवनीयदेवता एव प्रकाशयन्ते इति न लिङ्गविरोधः । पूर्वं प्राजा-
पत्यप्रचारस्योत्कर्षोऽभिहिते प्रसङ्गात्सवनीयदेवतानामुत्कर्षः प्रतिपाद्यत
इति सम्बन्धः ॥

इति शास्त्रदीपिकायामेकादशस्य तृतीयः पादः ॥

अथैकादशस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

राजसूये आग्नावैष्णवादिके-
ङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिक-
रणम् ।

सू० चोदनैकत्वाद्राजसूयेऽनुक्तदेश-
कालानां समवायात्तन्त्रमङ्गल-
नि ॥ १ ॥

राजसूये यान्यनुक्तदेशकालानि दक्षिणाभेदवन्ति कर्माणि यथा-
“अनावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति वामनो दक्षिणा सोमापौष्णं चरुं
निर्वपति श्यामो दक्षिणे”ति किमेवंजातीयकेषु तन्त्रमङ्गलानि? उत प्रति-
दक्षिणं तन्त्रभेदः? इति, तत्र “देशकालफलाभेदादङ्गानां तन्त्रता भवेत् ।
कर्तृभेदोऽपि नैवास्ति दक्षिणामात्रभेदतः ॥ शक्यते हि तेभ्य एव कर्तृभ्याऽ-
न्या दक्षिणा दातुं तस्मादैकतन्त्रम्, उच्यते दक्षिणाभेदात्कर्तृत्वमपि भिद्यते
“तदानतानां कर्तृत्वादानतेश्च पृथक्त्वतः । दक्षिणाभेदादानतिभेदस्तद्वे-
दात्तत्कृतस्य रूपस्य भेदः वामनानतैर्हि पूर्वं कर्म कर्तव्यं श्यामानतैस्तत्र
तन्त्रत्वे तु उभाभ्यामानता उभयं कुर्युः, तत्र दक्षिणाव्यवस्था गम्यमाना
बाध्येत, तस्मात्प्रतिदक्षिणं तन्त्रभेदः ॥

राजसूये कर्तुस्तन्त्रताधि-
करणम् ।

सू० अनियमः स्यादिति चेत् ॥ २ ॥

दक्षिणाभेदात्कर्तृरूपं भिद्यते इत्युक्तम्, इदानीं कर्तृत्वाधिष्ठानभू-
ताश्चिन्त्यन्ते किं ये पूर्वं प्रवृत्तास्त एवान्तात्कुर्युः? उत ते वाऽन्ये वे? ति तद-

र्थमिदं विचार्यते किं सर्वकर्मणा मृत्विग्वरणम् तन्त्रम् ? उत भेदेन ? इति तत्र दक्षिणाभेदात्प्रयोगाणां भेदात्तदङ्गभूतस्य वरणस्यापि भेदः यस्मिन्कर्मणि ये वरणभरणाभ्यामुपात्तास्ते तदपवर्गोऽपवृत्ता लौकिका भवन्ति तत्र पुनर्वरणसंस्कार आधातव्यः कर्मान्तरार्थं तदाधाने चाविशेषात्ते वाऽन्ये वेति प्राप्ते ब्रूमः सर्वस्य राजसूयस्यैकफलत्वाद्युपपत्त्येवचिकीर्षा, चिकीर्षितार्थं च सहायवरणं, तस्मादगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वकर्मणां राजसूयावयवभूतानां तन्त्रं वरणमिति उपक्रमवृत्ता एवान्तात्कर्तारः । ननु सत्यप्येकफलत्वे देशकालकर्तृभेदादिप्रिपशुसोमानां भिन्ना एव प्रयोगाः, वार्हस्यत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे ऐन्द्रमेकादशकपालं राजन्यस्य गृहे इत्यादिदेशभेदः, षडेव पूर्वद्युर्निरूप्याणि षडुत्तरे द्युरिति कालभेदः, दक्षिणाभेदाच्च कर्तृभेदः तदेवं भिन्नेषु प्रयोगेषु यस्मिन्कर्मणि प्रयुयुजिते वरणमनुष्ठितं तदर्थमेवैतदिति विशेषग्रहणाच्चास्ति तन्त्रत्वं, न हि पवित्रारम्भसमयेनैकेष्टिव्यवहितस्याभिषेचनीयस्य प्रयोग उपस्थितो येन तदेव तस्यापि वरणं स्यात् न ह्यकर्मकालं यूपच्छेदनवत् प्रकृतामृत्विग्वरणं येन सर्वकर्मार्थं स्यात् कर्मकालत्वे तु तद्वेदात् पौर्णामास्यमावास्ययोरिव सत्यप्येकफलत्वे भेदेनैव वरणमृत्विजश्च, तस्मादनियमो ज्यायान्, भाष्यकारमते च सौमिकवरणस्य यज्ञसंयोगेन केवलप्रधानार्थत्वादग्नियोगविमोक्तवत् विस्पष्टमेव भेदेन प्रत्यहं वरणमित्यनाशङ्कनीयमेव तन्त्रत्वं, सत्यमेवमङ्गभूतस्य वरणस्य भेदः । यत्तु लौकिकं वरणं तस्य तन्त्रत्वमस्माभिरुच्यते यजमानो हि लौकिकप्रार्थनमृत्विजां कुर्वन् सर्वराजसूयोद्देशेन कुर्यात् लाघवादविघ्नसमाप्तये च, अन्यथा ह्येककर्मार्थं प्रार्थिताः कदाचित्तत्समाप्तौ ते न याजयेयुरन्ये च न लभ्येरन् तत्र कर्मविघ्ना भवेत् । निरन्तरप्रयोगाणि च राजसूयकानि कर्माणि दर्शपूर्णमासवदौदासीन्यं मध्ये न लभन्त इति त एवान्तादविघ्नसमाप्त्यर्थमवश्यं स्यादपीत्या इत्येतावानभिप्रायः ॥

१ दक्षिणाभेदेन प्रयोगाणां भिन्नत्वादिति पाठान्तरम् ।

२ देशेनैव कर्तुमर्हतीति पाठान्तरम् ।

अवेष्टावद्भानां भेदाधि-
करणम् ।

सू० अवेष्टौ त्वैकतन्त्र्यं स्याद्विज्ञ-
दर्शनात् ॥ ३ ॥

राजसूये ऽवेष्टिर्नामेष्टिः “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दत्ति-
णे”त्यादि पञ्चहविष्का सा चैयमीश्वरो वा एष दिशो ऽनून्मदितो-
र्यद्विशो ऽनुव्यवस्थापयन्ति दिशामवेष्टयो भवन्ति दित्वेव प्रतितिष्ठन्त्य-
नुन्मादायेत्येवं दिग्व्यवस्थापने निमित्तोन्मादपरिहारतया श्रूयमाणा राज-
सूयान्तर्गतेति तावदविवादं, राजसूये हि दिशो व्यवस्थापयन्तीति दिग्-
व्यवस्थापनं विहितम् अतो नैवं भ्रमितव्यम् “एतयान्नाद्यकामं याजयेदिति”
प्रत्यक्षया विशेषश्रुत्याऽन्नाद्यसंयोगाच्च प्रकरणापेक्षित्या सामान्यरूपया
च स्वाराज्यकामगतयजतिचोदनयेयं गृह्यत इति, तस्या एव बहिः
प्रयोगोऽपि श्रूयते “यदि ब्राह्मणो यजेत वार्हस्पत्यं मध्ये निधायानुतिमा-
हुतिं हुत्वा तमभिधारये”दिति ततश्चैतयाऽन्नाद्यकामं याजयेदिति बहिः
प्रयोगस्य फलापेक्षत्वात्तेन सम्बध्यते, क्रतुमध्यप्रयोगस्य तु स्वाराज्यं
फलम् इत्युभयोः फलयोर्भिन्नविषयत्वेनाविरोधः, तदेवं स्थिते क्रतुमध्य-
स्थायामवेष्टौ चिन्त्यते पञ्चापि हवींषि समानतन्त्राणि न वेति तत्र सत्यपि
दक्षिणाभेदे वार्हस्पत्यं मध्ये निधायेति मध्ये निधानविध्यनुपपत्त्या
समानतन्त्रत्वम् ॥ ननु ब्राह्मणादिसंयुक्ते बहिः प्रयोगे मध्ये निधानं न
क्रतुमध्यप्रयोगे सत्यं, तथाऽप्यन्तः प्रयोगेऽप्यैकतन्त्र्यं यथोत्पन्नाया एव हि
दक्षिणाभेदयुक्तायाः क्रतुमध्य इव बहिरपि प्रयोगः, तत्र यदि दक्षि-
णाभेदान्नाना तन्त्रत्वं स्यात् बहिः प्रयोगेऽपि स्यात्, तत्र मध्ये निधा-
नमत्यन्तानुपपन्नमथ तदनुरोधेन समानतन्त्रत्वमङ्गीकृत्य दक्षिणाभेदः
कथं चिद्वैकस्मिन्नपि प्रयोगे तत्तत्प्रधानोद्देशेन दानात् समर्थं तथा क्रतु-
मध्येऽपि स्यात् अवेष्टिरिति चैकनिर्देशः समानतन्त्रतां गमयति, तस्मा-
त्समानतन्त्रत्वं नैवम् उत्पद्यमानान्येतानि दक्षिणाभेदसंयुक्तान्युत्पद्यन्ते
राजसूयार्थत्वेन चैषामुत्पत्तिः, ईश्वरो वा एष दिशोऽनून्मदितोरित्युपक्रम्य-

विधानात् दक्षिणभेदादुत्पत्तिसमय एवैतानि नानातन्त्राणि क्रतुमध्ये प्रयो-
क्तव्यानीति निर्णीतं, पश्चात्तु ब्राह्मणादीनां बहिः प्रयोज्यानीति विधीयमा-
नानि मध्ये निधानविधानान्यथानुपपत्त्या एतयाऽत्राद्यकाममिति च प्रयो-
गवचनैक्यात्समानतन्त्राणि गम्यमानानि दक्षिणभेदमुभित्वा समानतन्त्रा-
णि भवन्ति, क्रतुमध्ये तु दक्षिणभेदावानातन्त्राणांति नावश्यमैकरूप्यम् ॥

पञ्चमानेष्टिहविषां भेदे- सू० पवमानहविः शैकतन्त्रं प्रयोग-
नानुष्ठानाधिकरणम् । वचनैकत्वात् ॥ ४ ॥

सन्त्याधाने पवमानहवींषि “अग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये
शुचय” इति तान्यधिकृत्य श्रूयते अहो निरूप्याणि सर्वाणि सह निरूप्या-
णीति तथा यः कामयेतोत्तरोत्तरं वसीयात् श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये
पवमानाय निरूप्य पावकशुचिभ्यामुत्तरे हविषी समानबर्हिषी निर्वपेदिति
तदिह काम्ये प्रयोगे चिन्त्यते किं सर्वाणि समान तन्त्राणि ? उत
प्रथममुत्तरं च द्वयं नाना तन्त्र ? मिति तत्राहो निरूप्याणि सह निरूप्याणी-
ति वचनात्समानतन्त्रत्वं न च यः कामयेतेत्यनेन वचनेन प्रयोगभेदः नह्येकं
वाक्यप्राप्तानां पवमानहविषां फलार्थतां प्रयोगभेदं च शक्नोति विधातु-
मिति भ्रान्तः काम्येऽपि समानतन्त्रतामाह । सिद्धान्तस्तु न हविषां काम्ये
विधिः तदाश्रितस्तु प्रयोगभेद एव दध्यादिवत्कामाय विधीयते, तस्माद्व-
सीयस्त्वं कामयमानः प्रथमं पृथङ् निरूप्य पश्चादुत्तरे समानतन्त्रे कुर्यात् ॥

द्वादशाहे दीतोपसत्सुत्या-
नां प्रत्येकस्य द्वादशदिनता-
धिकरणम् ।

सू० द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकम-
हरपृथज्येत कर्मपृथक्तात् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे “द्वादश दीता द्वादशोपसद” इति श्रूयते तत्र विचार्य-
तेकिमेकैकमहः पृथक् द्वादश दीतोपसद्युक्तं कृत्वा द्वादश पञ्चविंशति-
रात्राः कर्त्तव्याः ? उतैकैकमहः सद्य एव दीतोपसद्युक्तं निर्वर्त्य द्वादशस्वहः-
सु द्वादशसाद्यस्काः कर्त्तव्याः ? अथ वा द्वादशस्वेवाहसु चतुरहे दीता-
श्चतुरहे चोपसदश्चतुरहे सुत्याः सम्पाद्याः आहोस्विदीतोपसत्सुत्यानां
स्वस्थाने विवृद्धिस्ततो द्वादशसु अहःसु दीता ‘द्वादशसूपसदः द्वाद-

शसुत्या इत्येवं शङ्त्रिंशताऽहोभिः समाप्तिरिति तत्रैकैकस्य यागस्य
ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वात्तद्वशेनैकैकं सदीतोपसत्कं कर्तव्यं द्वादशसंख्या च
दीक्षागतोपसद्गता च प्रत्येकमेवाङ्गन्तस्माद् द्वादश पञ्चविंशतिरात्राद्वा-
दशाहशब्दस्य नामत्वादिति प्रथमपक्षः सत्यमेकैकं सदीतोपसत्कं कर्तव्यं
न तु द्वादशाहशब्दो नामधेयं गुणविधिस्त्वसौ तेन द्वादशस्वेवाहःसु
द्वादशानामपि यागानां सदीतोपसत्कानां निर्वर्तनात् द्वादश साध्यस्का
इति द्वितीयः पक्षः, यद्धीम एतत् द्वादशाहशब्दो गुणविधिरिति न त्वेकैकं
पृथक्ताङ्गं कर्तव्यम् एकेन विधिना एकस्मिन् फले विनियुक्तानां सह कर्तव्य-
त्वावगमात् तन्त्रमङ्गान्यसुत्याकालानि तेन तन्त्रेण सर्वेषां दीतोपसदः
कार्याः द्वादशाहशब्दस्य गुणविधित्वात् द्वादशस्वेवाहःसु सर्वे सम्पादनीयं
तेन चतुरहे दीक्षाश्चतुरहे चोपसदश्चतुरहे च सुत्या इति तृतीयः पक्षः,
युक्तमेव तन्त्रं दीतोपसदमिति न तु द्वादशाहशब्दो गुणविधिः नामधेयत्वं
तु यजिसामानाधिकरण्यात् द्वादशदीक्षा इति विधानात्, द्वादशसु ग्रहसु
दीक्षास्तथोपसदस्तन्त्रेण कृत्वा ततो द्वादशस्वहसु सुत्याः कार्याः
द्वादशाह इति च नामधेयं प्रधानकालनिमित्तमित्यविरुद्धं, तस्मात् पङ्त्रिं-
शताहोभिः समाप्तिः ॥

प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गा-
नां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगा-
त्स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥ ६ ॥

यानि सुत्याकालान्यङ्गानि यथा सवनीयः पशुः सवनीयाः पुरोडा-
शास्तानि किं द्वादशानां यागानां तन्त्रम्? उतावाप? इति संशये प्रयोगै-
क्यात्तन्त्रत्वे प्राप्ते प्रथमकालत्वादेषां यस्य काले यदनुष्ठितं तत्तदर्थमिति
विशेषग्रहणात्तदपवर्गे तस्यापवर्गादन्यस्मिन्नहनि प्रधानान्तरार्थं पुनः
करणेन भवितव्यम् ॥

उपसत्काले सुब्रह्मण्याद्वा-
नस्याधिकारेण कर्तव्यताधि-
करणम् ।

सू० सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वे-
षामुपलक्षणं प्रकृत्यन्वयादावाह-
नवत् ॥ ७ ॥

१ प्रयोगे स्यादिति पाठान्तरम् ।

प्रकृतावुपसत्कालं सुब्रह्मण्याह्वानं श्रूयते इत्यहः सुत्यामागच्छ
मघवन्निति ब्रूयादिति, इति करणेन च संख्योच्यते चतुरहे अहं सुत्यामागच्छ
मघवन्निति ब्रूयादित्यर्थः तदिदमकर्मकालत्वात् द्वादशाहे तन्त्रमित्युक्तं
तस्मिंस्तन्त्रेण क्रियमाणे किं सर्वेषामहं पृथक् पृथक् उपलक्षणं त्रयो-
दशाहे चतुर्दशाहे आगच्छेति एवमहःशब्दस्यैकधा-शब्दस्येवाभ्या-
सात्मक ऊहो भवति? उताविकारेण प्रयोगः? इति, ननु सिद्धान्तेऽप्यस्यैव
विकारः प्रकृतौ चतुरहे सुत्यामित्युक्तम्, इह तूपसदन्हां द्वादशसंख्यया
विवृतत्वात् त्रयोदशाह इति वक्तव्यं, सत्यं, तथापि नास्त्यहः सिद्धान्ते,
पूर्वपक्षे त्वहःशब्दस्याभ्यासात्मकऊहो भवति सिद्धान्ते तु तस्य तन्त्रत्वा-
दविशेषादविकारः तत्र प्रकृतौ सौत्यस्याह उपलक्षितत्वाद्विहापि तानि
सर्वाणि तान्युपलक्षणीयानि, न चाहःशब्देनाह्यमाणविशेषत्वात्सर्वापल-
क्षणं सिध्यतीति वाच्यं संख्याशब्देन विशेषग्रहणात् त्रयोदशाह आगच्छे-
त्युक्ते प्रथमस्यैवाह उपलक्षणं न द्वितीयादेस्तस्मादावृत्तिः, सुत्यामागच्छ
मघवन्नित्येवं सुत्यासम्बन्धिदेवतासंस्कारमात्रं विवक्षितं संख्याशब्दाहः
शब्दश्चार्थसिद्धत्वादविवक्षितनिर्देशमात्रम्, अतः सकृदेव वक्तव्यं तन्त्रम् ॥

वाजपेये प्राजापत्येषु शूला-
दीनां तन्त्रताधिकरणम् ।

सू० पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां
प्रभुत्वात्तन्त्रभावः स्यात् ॥ ८ ॥

एकदेवत्येषु प्राजापत्यपशुषु कुम्भीहृदयशूलवपाश्रपणी च तन्त्रं
विभवादित्युत्तरविवक्षया प्राप्यते ॥

भिन्नदेवताकेष्वपि शूला-
दीनां तन्त्रताधिकरणम् ।

सू० भेदस्तु संदेहाद् देवताऽन्तरे स्यात् ॥
९ ॥

ये तु भिन्नदेवत्या एकजातीयाः पशवस्तेषु किं कुम्भ्यादीनां भेदः?
उतात्रापि तन्त्रं? इति सन्देहे सह श्रुतिषु कस्यै देवतायै किमव-
देयमिति अविज्ञानात्कदाचिदन्यस्यै उपाकृतात्यशोरन्यस्यै देवतायै अव-
दीयेतापि तस्माद्भेदः । चिह्नकरणेनापि तु शक्यते कर्तुं विवेकः, तस्मा-
त्साहित्यलिप्सया तन्त्रत्वम् । ननु वसानां चिह्नकरणासम्भवात्सर्वासां स्वे-

एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

७२१

स्वे याज्यार्द्धचान्ते होमसिध्यर्थं भेदेनैव कुम्भी स्यात् मैवमेकीभूता-
नामपि वसानां स्वे स्वे याज्यार्द्धचान्ते हूयमानानां न किञ्चिद्वैगुण्य-
न्तस्मात्तन्त्रम् ॥

भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां
भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्पत्तिवैष-
म्यात् ॥ १० ॥

नानाजातीयेष्वैकादशनादिषु “आनेयः कृष्णशीवः सारस्वती
मेयी”त्यादिष्वपि पूर्ववत्तन्त्रत्वं न पत्तिवैषम्यात् । केचिद्वि पशवः शीघ्रं
सिध्यन्ति के चिच्चिरेण तत्र सह श्रपणे केषांचिदशतत्वं विलयो वा
स्यात् तस्मात्तन्त्रभेदः ॥

अश्वप्रतिग्रहेष्ट्या प्रति-
पुरोडाशं कपालचतुष्टयभे-
दाधिकरणम् ।

सू० कपालानि च कुम्भीवत्तुल्य-
सङ्ख्यानाम् ॥ ११ ॥

“यावतो ऽश्वान्प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुःकपालानिर्वपेदिति”-
ति श्रुतं, तत्र यदा बहुष्वश्वेषु प्रतिगृहीतेषु बहवः पुरोडाशाः प्रयुज्यन्ते
तदा किं तन्त्रेण चत्वारि कपालानि स्युः ? उत प्रतिपुरोडाशं चत्वारि ? इति
सन्देहे दीर्घेषु चतुर्ष्वेव कपालेषु सर्वपुरोडाशानां श्रपणसम्भवात्तन्त्रत्व-
प्राप्तावुच्यते कपालावयवस्य कपालशब्दवाच्यत्वाभावात् तन्त्रत्वे च
सर्वेषां कपालावयवेषु श्रपणाचैकोऽपि चतुः कपालः स्यात् बावत्कपालं
चाभिप्रथनं प्रकृतितः प्राप्तं तच्च तन्त्रत्वे सति न सम्पादयितुं शक्यं
तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपालभेदः ॥

सू० एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यात-
मेककर्मत्वं तस्मिन्मन्त्रार्थमाना-
त्वादावृत्तौ मन्त्रस्य सक्तप्रयोगः
स्यात् ॥ १२ ॥

ब्रीह्यवहननादौ प्रतिप्रहारं
मन्त्रस्यानादृत्यधिकरणम् ।

दर्शपूर्णमासयोरवघातमन्त्रः “अवरत्नो दिवः सपन्नं बध्नासमिति
अवहन्ती” इति स किं प्रतिप्रहारभेदेन प्रयोक्तव्यः ? उत सङ्गदेव सर्वादा ? वि-
ति विचारे प्राप्ते प्रत्येकं प्रहाराणामवघातशब्दवाच्यत्वादवघातशब्दवाच्य

मन्त्रस्य प्रधानावृत्तेरावृत्तिः, मैवं न ह्यत्र प्रधानावृत्तिरवघातकरणिका हि तण्डुलभावना व्रीहीनवहन्ती यत्र विधीयते तच्छेषश्चायं मन्त्रविधि-
स्तेन तण्डुलभावनामप्रति करणीभवतो ऽवघातस्य मन्त्रोऽङ्गं न च तद्रूप-
स्यावृत्तिः, न हि प्रतिप्रहारं भेदेन तण्डुलाः क्रियन्ते साध्यासेन हि ते
निष्पद्यन्ते न च तादृशस्यावृत्तिऽस्तस्मात्सकृदेव मन्त्रः ॥

नानाबीजेष्टा प्रतिप्रहारं
मन्त्रावृत्यधिकरणम् ।

सू० द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्तत्र पुनः
प्रयोगान्मन्त्रस्य च तद्गुणत्वात्पुनः
प्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात्
॥ १३ ॥

नानाबीजेष्वनये गृहपतये ऽष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय
वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादिषु किं सर्वेषामवघातमन्त्रस्तन्त्र ? मुत
प्रतिबीजमावर्तत ? इति संशये सर्वोवघातचिकीर्षायां प्रयुक्तस्य मन्त्रस्या-
गृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रत्वं सत्यं, यदि न गृह्येत विशेषः सन्निपातित्वा-
दवघातस्य समन्त्रस्यातिदेशादस्मिन्नेव बीजे मन्त्रः प्रयुक्तस्तस्यैव मन्त्र-
कृतः संस्कारो ऽनान्यस्येति विशेषग्रहणाद्वीजान्तरे पुनः प्रयोक्तव्यः ॥

दर्शपूर्णमासादेा प्रतिनि-
र्वापणादि मन्त्रावृत्यधिकर-
णम् ।

सू० निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु
चैकद्रव्यवत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्चतुरो मुष्टीनिर्वपति अथवा युक्त्वा मुष्टीर्लुनाति
त्रिधा तु पञ्चधा तु वा वेदिं स्तृणाति चतुर्जुहुं गृह्णातीति श्रूयते,
तन्त्रमन्त्रः देवस्य त्वा सविनुः प्रसवे बहिर्देवसदनं दामि ऊणाप्रदसं-
त्वास्तृणामि शुक्र त्वा शुक्रायामिति क्रमेते सकृत्प्रयोगक्या ? उत प्रतिमु-
ष्टि प्रतिधातु प्रत्याज्य भेदेने ? तिसन्देहे ससंख्यानामेककर्मत्वादवघातम-
न्त्रवत् मन्त्राणां सकृत्प्रयोगप्राप्तौ उच्यते युक्तमवघाते तत्र हि त एव व्री-
हयः पुनः पुनरवहन्त्यन्ते, तेन सकृत्प्रयुक्तैव मन्त्रेण सर्वव्रीहीणां समन्त्र-
कावघातलाभाय पुनः प्रयोगस्य कारणमस्ति, निर्ववादिषु पुनरन्ये ऽन्ये
व्रीहयो दर्भा आज्यञ्च प्रतिमुष्टि प्रतिप्रस्तरणं प्रतिग्रहणं च निरूप्यन्ते

लूयन्ते स्तीर्यन्ते गृह्यन्ते च, ततश्च यत्रैव मन्त्रः प्रयुक्तस्तत्रैव तत्कृत-
संस्कारलाभात्सर्वेषां तत्लाभाय मुष्मादिषु भेदेन मन्त्राः ॥

वेदिप्रोक्षणे प्रत्यावृत्ति
मन्त्रानावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः
पुनः प्रयोगात् ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “वेदिरसि वर्हिषा त्वे”ति त्रिवेदिं प्रोक्षतीति
तत्र किं प्रत्यभ्यासं मन्त्रावृत्तिः? इति सकृदेवादौ मन्त्रः? इति संशये प्रोक्षणा-
र्थत्वात्मन्त्रस्य प्रोक्षणस्य च सङ्ख्यया भिन्नत्वात्प्रतिप्रधानञ्च गुणाना-
मावृत्तेः प्रत्यभ्यासमावृत्तिः, किं चानेन मन्त्रेण त्रिः प्रोक्षतीति वचनाद्वि-
स्पष्टं मन्त्रावृत्तिर्गम्यते, उच्यते नैवं सम्बन्धः अनेन मन्त्रेण त्रिरिति किन्तु
मन्त्रस्य करणत्वात् क्रियया सम्बन्धोऽनेन प्रोक्षतीति त्रिरभ्यासोऽपि क्रि-
याया एवाङ्गं तेन मन्त्रवदावृत्तिमञ्च कर्तव्यं, न चात्र क्रियाभेदः किं
त्वेकैव क्रिया आवृत्तिधर्मिका, क्रियावृत्तौ हि सुन्विधीयते न क्रियाभेदे,
तस्मात्सकृदेव मन्त्रः ॥

कण्डूयनमन्त्रस्य सकृत् प्रयो- सू० कण्डूयने प्रत्येकं कर्मभेदात्
गाधिकरणम् । स्यात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “कृण्विषाण्या कण्डूयत” इति तत्र मन्त्रः “कृष्णै-
त्वासुसस्याया” इति तत्र यदाऽनेकेषु पाण्याद्यङ्गेषु युगपत्कण्डूरूप्यद्वये
तदा किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः? इति सकृदि? ति सन्देहे कण्डूयनकर्षणस्तदपने-
यस्य दुःखस्य दुःखापनयनसंस्कार्याणामङ्गानां च भिन्नत्वात्प्रत्यङ्गमावृत्ति-
स्तन्त्रत्वे हि यस्मिन्नेवाङ्गे मन्त्रः प्रयुक्तस्तदर्थः स इति विशेषग्रहणाद-
ङ्गान्तराणां मन्त्रकृतसंस्कारहानिः स्यात्, सत्यन्दुःखानि भिन्नानि न तु
दुःखापनयनं स्वरूपेण चिकीर्षितं नाप्यङ्गसंस्कारः, येन तद्वेदाद्वेदः स्यात्,
किं त्वात्मनः कण्डूदुःखविनिवृत्तिरित्यपनीतकण्डूदुःखं कर्तुं कण्डूयनं
क्रियते, तेन यावता दुःखेनानपनीतेनात्मनि दुःखं भवति, तावत्सर्वप्रप-

नेतुमभिसन्धाय कण्डूयनमुपक्रममाणेन प्रयुक्तो मन्त्रो गृह्यमाणविशेष-
त्वात्तन्त्रं भवति ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नादिषु सू० स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्य-
मन्त्रानावृत्यधिकरणम् । प्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नार्थो मन्त्र “स्त्वमग्ने व्रतया असी”ति तथा नदीत-
रणमन्त्रो देवीरापो अपां नपादिति तथाभिवृष्टस्य उन्दतीर्वलं धत्त इति
तथा अमेध्यप्रतिमन्त्रणमन्त्रः “अवदुं मनो दरिद्रञ्चतु”रिति, तत्र संशयः
यदा दीक्षितः पुनः पुनः प्रतिबुध्य स्वपिति अनेकस्रोतसं नदीं वा
तरति सन्तानेन चाभिवृष्ट्युते युगपच्चेनेकानि अमेध्यानि पश्यति तदा किं
मन्त्राणामावृत्तिः? इतः सकृत्प्रयोगः? इति विशेषग्रहणादावृत्तिप्राप्तावु-
च्यते सर्वो रात्रिं निद्रामभिसन्धाय मन्त्रं प्रयुङ्क्ते तथा नदीं वृष्टिं च
नावान्तरनिद्रां नाप्येकं स्रोतसन्तया वर्षधारां तस्मात्सकृत्प्रयोगः, अमेध्येषु
तु कालभेदाभावाद्दिस्पष्टमगृह्यमाणविशेषत्वम् ॥

दीक्षितस्य प्रयागे मन्त्रा- सू० प्रयागे त्वार्थनिर्घृतेः ॥ १८ ॥
नावृत्यधिकरणम् ।

दीक्षितस्य प्रस्यानार्थो मन्त्रः “भद्रादभिन्नेय” इति, स किं पुनः
पुनः विश्रम्य प्रतिष्ठमानेन प्रयोक्तव्यः? उत सकृदेव? इति संशये विशेषग्रहणा-
दावृत्तिं मन्त्रानस्योत्तरम् आसमीहितप्राप्तेरेकं प्रयाणमिति तदर्थस्य
मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः ॥

उपरवमन्त्रस्यावृत्यधिक- सू० उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवद्व-
रणम् । हुवचनात् ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे सन्त्युपरवाश्वत्वारस्तेषां खननार्थो मन्त्रः “रत्नोहंणो
वलगहनो वैष्णवान्खनामी”ति, स किं चतुर्णामपि तन्त्रम्? उत प्रत्युपरवं
भिद्यतः? इति संशये वैष्णवादीनिति बहुवचनास्तत्त्वात्सकृदेव प्रयुज्यमानो
मन्त्रः सर्वानभिद्यत इति न पुनः प्रयोक्तव्यः, प्रत्येकं हि प्रयोगे बहुवच-
नमसमर्थं, तस्मात्तन्त्रं नैवं खननक्रियास्तावत् खेयभेदेन भिन्नाः क्रमेणोप-

क्रम्यन्ते न युगपत्, मन्त्रश्च सन्निपाती तेन यस्य खननस्योपक्रमो मन्त्रान्तेन सन्निपातितस्तदर्थं एवं मन्त्रो नान्येषामुपरवाणामलमुपकर्तुमतः प्रातिपदिकमात्रं कारकमात्रं च विवक्षितं, बहुवचनं त्वेकस्मिन्नेव पूजार्थं प्रयुक्तमिति वेदितव्यम् ॥

हविष्कृदादिमन्त्राणा-
मावृत्यधिकरणम् ।

सू० हविष्कृदधिगुपुरोनुवाक्यामनो-
तस्यावृत्तिः कालभेदात्स्यात् ॥
२० ॥

ज्योतिष्टोमे अनुसवनं सवनीयाः पुराडाशाः ते षु चोदकप्राप्तं-
हविष्कृदाह्वानं तन्त्रं? मुत प्रतिसवनभेदेन? तथा वाजपेये प्राजापत्यान्
कृतून् पशूँश्च सहोपक्रम्य यदा प्राजापत्यान् पर्यगिनकृत्वात्सृज्य ब्रह्मसामन्या-
लभते तदा किं कृतुपश्चालम्भकाले कृतमधिगुवचनं प्राजापत्यानामपि
बन्धं? उत प्राजापत्यार्थत्वेन ब्रह्मसामकाले पुनरधिगुवर्तक्यः? तथाऽऽग्नेयं
कृष्णायीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमानेयं कृष्णायीवमिति कृष्णायीवयोर्भेदेन
प्रदाने क्रियमाणेऽवदाने च किमनुवाक्यायामनोतामन्त्रस्य च तन्त्रत्वमु-
तावृत्तिरिति विचारे सर्वत्रासन्निपातित्वात्प्रयोगवचनानुग्रहाय तन्त्रत्वं, न
ह्येतेषां करणवत्सन्निपातित्वमनुवाक्याऽपि हि याज्याव्यवधानादसन्नि-
पातिन्येव तस्या अगृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रत्वभ्रान्तिः कस्य चित्स्यात्
तद्व्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रं हविष्कृदादीनामावृत्तिः कालभेदेन विशेषग्रह-
णाच्च च प्रयाजवदत्र कालान्तरे कृतः संस्कारः कालान्तरेऽवतिष्ठते
येनावृत्तिः स्यात्, प्रकाशनार्थत्वादिषां, यदप्येतानि करणवत् सन्निपा-
तीनि तथाऽपि प्रकाशनार्थत्वात्प्रकाशनस्य च कालान्तरे प्रध्वंसात्तस्मादा-
वर्त्तेरन् । तन्त्रावापनिमित्तः प्रयोगपरिमाणनिश्चयो वृत्तः । प्रासङ्गिकैः
प्रयोगे परिमाणमतः प्रवक्ष्यामः ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायामेकादशाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः, समाप्तश्चैकादशोऽध्यायः ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः
पुरोडाशस्योपकाराधिकरणम् ।

सू० तन्त्रिसमवाये चोदनातः समा-
नानामैकतन्त्र्यमतुल्येषु तु भेदः
स्याद्विधिप्रक्रमता^१दर्श्यात्तादर्थ्यं
श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥

सकृदनुष्ठितमप्यङ्गं बहूनां प्रधानानामेकदेशकालकर्तृकाणां शक्नो-
त्युपकर्तुमिति तत्तन्त्रलक्षणोक्तमुपजीव्य किमग्रह्यमाणविशेषत्वादेवं भव-
ति? उतास्मा इदमनुष्ठानं नास्मा इत्येवं ग्रह्यमाणेऽपि विशेषे अन्यार्थ-
ेऽप्यनुष्ठितमप्यङ्गमन्यस्यापि देशाद्यभेदे शक्नोत्युपकर्तुं न तादर्थ्येन पुनरनु-
ष्ठातव्यमिति चिन्त्यते इति तन्त्रप्रसङ्गयोर्हेतुहेतुमत्ता अग्नीषोमीये पशा-
वैष्टिको विध्यन्तः प्रवर्तते, तत्र पशुपुरोडाशोऽग्नीषोमीयस्य वपया प्रव-
र्याऽग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निर्वपतीति तत्राप्यैष्टिको विध्यन्तः, तत्र
चिन्त्यते किं पश्वर्थानुष्ठितान्यङ्गानि पुरोडाशस्य नोपकुर्वन्ति तेन तदर्थं
पृथगनुष्ठातव्यानि? उत तैरेवोपकारसिद्धेर्न पृथक् पुरोडाशार्थेनाङ्गानामनु-
ष्ठानमिति, तत्र “अङ्गानि पशुकालानि पश्वर्थानीत्यसंशयम् । अनागते पुरोडा-
शकाले न हि तदर्थता ॥ अन्यार्थानुष्ठितं चाङ्गं न ग्रह्यस्योपकारकम् ॥ तदर्थेन
कृतं तस्य तथा प्रकृतिदर्शनात् ॥ प्रकृतौ हि यदुद्देशेनाङ्गमनुष्ठितं तस्योपका-
रकं दृष्टम् इहापि नान्यार्थमनुष्ठितमन्यस्योपकरोति । किं च विधीयमानं
कर्म कालादौ साङ्गं विधीयते स्वकाले ऽतः पुरोडाशः कार्यः सर्वोद्ग-
संयुतः^३ वपाप्रचारकालेऽप्युपदिष्टातिदिष्टसर्वोद्गुक्तं पुरोडाशे कर्तव्यतया
विज्ञायमाने को नाम शास्त्रातिक्रमेण प्रधानमात्रमनुष्ठातुं तमः, वैगुण्यं
च प्रसङ्गसमाश्रयणे स्यात्प्रयाजानन्तर्यं ह्याज्यभागाङ्गान्तदानन्तर्यं च प्रधा-

१ विधिप्रक्रमात्तादर्थ्यात्तादर्थ्यमिति पा० ।

२ अग्रह्यमाणविशेषत्वादेवं वैवं भवतीति पा० ।

३ सर्वोद्गसंगत इति पा० ।

४ वपाप्रचारकाले ह्युपदिष्टानि इति पा० ।

नाङ्गं प्रकृतिवदतिदेशात्, तदिह पाशुकेषु प्रयाजेषु प्रसज्यमानेषु तदान-
न्तर्यगुणहानाद्विगुणावाज्यभागौ न स्वकार्यं साधयेयाताम् । अथ तु वैकल्पि-
कत्वात्पशवेवाज्यभागवनुष्ठितौ ततस्तयोरपि प्रसज्यमानयोः पुरोडा-
शस्य तदानन्तर्यगुणलोपान्न स्वकार्यसाधनत्वं स्यात्, तस्मान्न पाशुकानाम-
ङ्गानां पुरोडाशे प्रसङ्ग इति तस्य स्वाङ्गानि पृथक्कर्त्तव्यान्वेव ॥ “गुणकालकृतं
चापि वैगुण्यं भाष्य ईरितम् । तेनापि न प्रसङ्गेऽस्तीत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥
वितते पाशुके तन्त्रे समाप्तिमगते सति । मध्ये पतन् पुरोडाशस्तत्तन्मुपजी-
वति ॥ चोदकेन पुरोडाशे यो विध्यन्तः समर्पितः । ऐष्टिकः स पशवेव वितते ।
दृश्यते यदा ॥ तदा तेनैव संतुष्टः पुरोडाशविधिः स्वयम् प्राकृतानां पदार्थानां
न करोत्युपसंग्रहम् ॥ पुरोडाशप्रयोगवचनो हि पशुतन्त्रे वि'तते तदीयेषु
प्रयाजानुयाजाद्वङ्गेषु कृतकरिष्यमाणेषु तत्कार्येषु चोपकारेष्वावधारिषित-
रूपेण मनसि विपरिवर्त्तमानेषु तन्मध्ये पुरोडाशभावनां चोदकसमर्पितप्रया-
जाद्वङ्गजन्योपकारयुक्तां विदधन्लाघवात्पश्वर्थेऽप्योपकारैस्तद्वृत्तामुपजीव्य
यान्यङ्गानि पशुतो न लभ्यन्ते तद्युक्तमेव विदधाति, यद्विशिष्टं च प्रधानं
विधीयते तेषामेव प्रधानकालत्वं, क्रमश्चाङ्गं भवति, तेन प्रधानमात्रानु-
ष्ठानेऽपि नास्ति शास्त्रातिक्रमः । नापि क्रमलोपाद्वैगुण्यं, तद्वि कार्यस्य
प्रयाजादिजन्यस्य कृतत्वात्तन्मात्रस्य च पुरोडाशभावनयोपजीवनाद्भाष्य एव
परिहृतम् । नन्वेवं पौर्णमास्यर्थकृताङ्गकृतानामुपकाराणामाफलभूर्वनिर्वृत्तेर-
वस्थानादमावास्यायां न भूयः प्रयाजादीनि कर्त्तव्यानि स्युस्तत्र त्रयोदशा-
मावास्यायामिति वषट्काराहुतीनामाहवनीयगतानां संख्यादर्शनं नोप-
पद्यते, तदिदं वारुणप्राघासिकयोर्दक्षिणोत्तरविहारयोर्मिथः प्रसङ्गनिराक-
रणेन निराकृतं चोद्यं “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत” “अमावास्याया-
ममावास्याया यजेत” इति द्वे वाक्ये परस्परमनपेक्षमाणे द्वयोः कालयोस्त्रिकस्य
त्रिकस्य कृत्स्नाङ्गयुक्तस्य प्रयोगद्वयं विदधाति इति कः प्रसङ्गः प्रसङ्गस्य,
प्रसङ्गे हि यथाचोदिताननुष्ठानात् क्रमादिलोपेन वैगुण्यान्नामावास्या
स्वकार्यसाधनाय पर्याप्नुयात्, इह त्वन्यस्य तन्त्रे विहिते पवृत्तानपवृत्ते च

१ विहिते इति पुस्तकान्तरपाठस्तु चिन्त्यः ।

पुरोडाशो विधीयमानः प्रसङ्गमुपजीवतीति वैषम्यम् । यत्तु प्रकृतावनन्योद्देशे-
नानुष्ठितान्यङ्गान्युपकारकाणि दृष्टानि इहापि पुरोडाशे तथैव कर्त्तव्या-
नीत्युक्तं, तदयुक्तं, न हि प्रकृतावुद्देशोऽङ्गमविहितत्वात् प्रयाजादिस्व-
रूपमात्रं त्वङ्गमार्थैकस्तु तत्रोद्देशः । न चार्थिकं चोदकः प्रतिदिशति
तस्मादस्ति प्रसङ्गः, अन्याथानुष्ठिताङ्गस्यान्येनोपजीवनं प्रसङ्गः ॥

पुरोडाशे आज्यभागयोः
कर्त्तव्यताधिकरणम् ।

सू० जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्व-
तन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥ २ ॥

स्थितं पाशुकैरङ्गैः कार्यसिद्धेर्न पुरोडाशस्य पृथगङ्गानि कर्त्तव्यानीति
यत् पुनराज्यभागावघातादिकमङ्गं पशौ न विद्यते तदपि पुरोडाशे न
कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं वेति संशयः, तदर्थमिदं विचार्यते प्रसङ्गमुपजीवता पुरोडाशे-
न प्रयोगवचनमबाधित्वा चोदको बाध्यते ? उत चोदकस्याबाधः प्रयोग-
वचनस्तु बाध्यते ? इति तत्र प्रयोगवचनः प्रत्यक्षत्वाच्च बाध्यते । चोदक-
स्त्वनुमेयत्वादूर्बलो बाधमर्हति । लिङ्प्रत्ययो हि प्रयोगवचनः प्रत्यक्षो न
शक्यते बाधितुं प्रकृतिष्वङ्गस्त्वानुमानिको ऽयं बाध्यते, तेन पाशुकेन
चोदकेन प्रापितान्यङ्गकार्याणि पुरोडाशिकः प्रयोगवचनः संगृह्य तद्विशिष्टं
प्रयोगं विधत्ते, तैरेव च पुरोडाशस्य निराकाङ्क्षत्वाच्चोदको लुप्यते, तेन पशौ
विद्यमानानामेव पुरोडाशेन संग्रहादाज्यभागादेरकरणमिति प्राप्ते ब्रूमः
चोदकेनाङ्गकार्याणां पुरोडाशान्वये सति । प्रयोगवचनः पश्चात्तद्विशिष्टं
विधास्यति ॥ यत्खलु भावनासंबन्धितया श्रुत्यादिभिरतिदेशेन वा समर्पितं
तद्विशिष्टां भावनां प्रयोगवचनो विदधाति, न तु स्वयमङ्गानि भावनया
संबन्धाति विधिमात्रव्यापारात् । न च पाशुकेन चोदकेन पुरोडाशान्वयो-
ऽङ्गानां कार्याणां वा सिध्यति तेनावश्यं पुरोडाशिकश्चोदकोऽङ्गीक-
र्त्तव्यः, तेन तु प्राकृतेष्वङ्गेषु कार्यमुखेन भावनाऽन्वयितया समर्पितेषु तद्वि-
शिष्टां भावनां विदधत् प्रयोगवचनो यानि पश्वर्थतयैव प्रक्रान्तानुष्ठा-
नानि तैस्तथाविधैरेव तद्वृत्तामुपजीव्याङ्गान्तरयुक्तां विदधाति, तेन प्रयो-

१ परतन्त्रापत्तेरिति पा० ।

गवचनैकदेशो यः प्रयाजादिविषयः स बाध्यते अङ्गान्तरेषु सोऽपि न बाध्यते इति सिद्धमान्यभागादेरनुष्ठानम् । कश्चित्तु प्रयाजादिष्वपि प्रयोजकत्वं विधेर्न बाध्यते सत्येव तु प्रयोजकत्वे कार्यस्यान्यार्थैरेव सिद्धेर्नानुष्ठानम् । एवं चाप्रयोजकाद्विशेषो भवति, इतरथा प्रसङ्गप्रयोजकयोरविशेषः स्यादित्याह तदिदमसारम्, यदि शास्त्रेण पुरोडाशार्थतया वपाप्रचारादूर्ध्वकाले प्रयाजादीनि कर्तव्यानीति बाध्यते कस्तदा तदतिक्रमेणान्यार्थान्यङ्गान्युपजीवितुं क्षमः, यदप्युच्यते प्रयोजनमनुष्ठाने हेतुर्न चेह पृथगनुष्ठाने प्रयोजनमस्ति अन्यार्थैरेव कार्यसिद्धेरिति तदपि यत्किञ्चिदेतत् यदि शास्त्रात्पुरोडाशार्थतयाऽवगतं पृथगनुष्ठानन्तदा तद्वलादेव फलं कल्प्यतां पृथगनुष्ठितैरेव पुरोडाशस्योपकारः सिध्यति, न पश्वर्थैरिति । यत्तु प्रयोजकत्वलोपे सत्यप्रयोजकाद्विशेषापत्तिरिति तदपि बुद्धिमान्द्रम्, अप्रयोजके प्रयुक्तिसामर्थ्यमेव नास्ति, प्रसङ्गी तु प्रयुक्तिसमर्थ एव सन्न्यार्थानामुपजीवनं लाघवात्करोतीति विशेषः, यदि च सत्यपि प्रयोजकत्वे कार्याभावादननुष्ठानं ततो वरुणप्रघासेषूत्तरवैहारिकैरेवाङ्गैर्मोरुत्याः कार्यसिद्धेस्सत्यपि देशभेदे कर्तृभेदे च विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वादिति न्यायेन पृथगङ्गानि न क्रियेरन् । किं च वपाप्रचारा-नन्तरकाले पुरोडाशो यदि सकलप्राकृताङ्गयुक्त एव कर्तव्यतया चोच्यते ततस्तस्मिन्नेव काले सर्वाङ्गेषु प्राकृतेन क्रमेण कार्यतयाऽवगम्यमानेषु यद्यपि कथं चित्प्राकृतानां प्रयाजाद्यङ्गानां कार्याणि निष्पन्नान्यनपवृक्तानि संनिहितानीति कृत्वा तानि न क्रियेरन्, तथाऽपि यानि तस्यामेव वेलायां पश्वर्थेनाप्यननुष्ठितानि अनूयाजादीनि तानि क्रमवशात्पुरोडाशिकेडोपाह्वानानन्तरमुपस्थितानि कर्तव्यतया च पुरोडाशप्रयोगवचनाद्बोध्यमानानि किमिति न क्रियन्ते, न हि तदनुष्ठानं निष्प्रयोजनं तत्कार्यस्येदानीमनिष्पन्नत्वात्, अनिष्पन्नस्य प्रतीक्षणे कारणाभावात्, अस्मत्पक्षे पुनः पशुप्रयोगवचनसंनिधापितान्यङ्गान्युपजीवन्युरोडाशविधिर्यादृशानि

१ प्रयोजनमप्यनुष्ठाने हेतुरिति पा० ।

२ अन्यार्थोपजीवनमिति पा० ।

तेन पूर्वापरकालवर्तीनि सन्निधापितानि तादृशान्येव लाघववृण्णयोपजी-
व्याधिक्रानामेव प्रयोगं विधत्ते इति युक्तं साध्या^१नामपि प्रसङ्गेनोपजीवने-
नानुष्ठानं, लाघवमेव हि प्रसङ्गे कारणम् । आह च “अन्यार्थानुष्ठितैः शेषैरु-
पकारेऽल्पकल्पना । प्रसङ्गे तदभावे च स्याद्भूयिष्ठप्रकल्पना ॥ तस्मात्प्रयो-
जनैकदेशो लुप्यत एव । अधिकाङ्गविषयत्वंशो न लुप्यत इति सिद्धमा-
ज्यभागादेरनुष्ठानम् ॥

सोमे दार्शिकवेदेरकरणा-
धिकरणम् ।

सू० नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमास-
प्रकृतीनां वेदिकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे यानि महावेद्यां कृतायां दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्मणि
प्रवर्तन्ते तेषु महावेदेर्भेदेन प्राकृती वेदिः कर्तव्या नेति सन्देहे यद्व्य-
ङ्गप्रधानार्था महावेदिस्तथाऽपि प्रचारार्थत्वाच्च हविरासादनार्थायाः
प्राकृत्याः कार्यं साधयतीति तदर्थं प्राकृती कर्तव्या, नैवं प्रचारार्थाऽपि प्रस-
ङ्गादुविरासादनमपि शक्नोति साधयितुं न हि तस्यां क्रियमाणं हविरा-
सादनं विगुणं भवति, वेद्यां हि हविरासादनं प्रकृतौ श्रुतं न स्वार्थायामेवेति,
तस्मात्प्रचारार्थैव प्रसङ्गादासादनेनोपजीव्यते ॥

सोमे दार्शिकैः सुवादिभिः पात्रैः
सावनपञ्चादिहोमाधिकरणम् ।

सू० पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्वो-
मार्थत्वात् ॥ ४ ॥

सोमाङ्गेष्वैष्टि^२ केषु कर्मसु किं सोमार्थान्येव पात्राणि प्रसज्येरन्
उत जुहुवादीनि पात्राणि पृथक्प्रयोक्तव्यानी^३ ति संशये सौमिकैरेव होमा-
र्थैरैष्टिकानामपि होमादिकार्यसिद्धेः प्रसङ्गं मन्यते जुहुवादिकार्याणि
होमादीनि अन्यैः क्रियमाणानि विगुणीभवेयुः । न चात्रान्यैरेव होमादयः
कृता येन पृषदाज्यानुयाजवच्च पुनः क्रियेरन्, तेन कर्तव्याः सन्तो होमा-
दयः सादुण्यस्य सम्भवे किमिति विगुणाः क्रियन्ते, तस्माच्च पात्रप्रसङ्गः ॥

शामित्रे पशुपुरोडाशश्रपणाभा-
वाधिकरणम् ।

सू० शामित्रे च पशुपुरोडाशे न
स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ ५ ॥

१ भाविनामपि इति पा० ।

२ प्रसङ्गजीवनेनानुष्ठानमिति पा० ।

अग्नीषोमीये पशौ शमित्रोऽग्निः श्रपणार्थं श्रुतः पशुतन्त्राप-
जीवी पुरोडाश इति स्थितम् । अतः सोऽपि तत्रैव श्रपयितव्य इति मन्यते
न पशुश्रपणेन पुरोडाशः श्रपितो भवति, तेन पृथक् श्रपयितव्यः पुरोडा-
शश्चोदकप्राप्ते गार्हपत्ये श्रपयितव्यो ऽवैगुण्यात् ॥

कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्र-
व्यस्य प्राजहिते श्रपणाधिकरणम् ।

सू० श्रपणं चाग्निहोत्रस्य शाला-
मुखीये न स्यात्प्राजहितस्य
विद्यमानत्वात् ॥ ६ ॥

कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रे किं प्राजहिते मुख्ये गार्हपत्ये श्रपणम् ?
उत शालामुखीय ? इति सन्देहे चोदकप्राप्ते शालामुखीये स्यात्, ज्यो-
तिष्टोमे हि शालामुखीय एवात ऊर्द्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति शालामुखीयो
गार्हपत्यकार्ये विहितश्चोदकपरम्परया कौण्डपायिनामयनं प्राप्तस्तस्मा-
त्तत्र श्रपणं, सत्यं, चोदकादेवम्, अग्निहोत्रनामधेयात् नैयमिकाग्निहोत्रव-
न्मुख्य एव गार्हपत्ये श्रपणं प्रापितं, तच्च चोदकात् बलीय इत्युक्तम् ॥
केचित्तु कृत्वाचिन्तामाहुरसत्यपि नामधेये गार्हपत्ये हवींषि श्रपयतीत्य-
नारभ्यवादस्य सर्वार्थत्वादुपदेशतः प्राप्तः प्राजहितश्चोदकप्राप्तं शाला-
मुखीयं बाधत इति । तत्तु नैवम् अनारभ्यवादस्य हविःश्रपणद्वारकत्वा-
त्कौण्डपायिनामयने च हविःश्रपणस्याश्रुतत्वात्प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य
सहैव प्राजहितेन प्राप्तेर्द्विहकत्वाच्चोपदेशसम्भवः । तस्मान्नामैव प्राजहि-
तस्य प्राप्तिः । ननु सिद्धं नाम्नः प्राबल्यं सप्तमे, सत्यम् इदन्तु प्रसङ्गनिराक-
रणार्थं सूत्रं शालामुखीयस्तावदस्मिंस्तन्त्रे चोदकेन सर्वगार्हपत्यकार्याय
प्रवृत्तः स एव प्रसङ्गादग्निहोत्रश्रपणमपि साधयिष्यति, विनाऽपि तादर्थ्य-
नेति शङ्का, सेयं निराक्रियते अन्यार्थस्य नाम प्राप्तेन प्राजहितेन
बाधितत्वादिति पूर्ववत् साद्रुण्यसम्भवे वैगुण्यानाश्रयणादित्यस्यैव न्या-
यस्य प्रपञ्चोऽयम् ॥

हविर्दानयोः शकटयोरन्येन
शकटेन श्रापधद्रव्यकाणां पुरो-
डाशानां निर्वापाधिकरणम् ।

सू० हविर्धाने निर्वपणार्थं साध-
येतां प्रयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्द्वानसमाख्ययोः सोमधारणार्थयोरनसोः प्रवर्त्तने कृते यानि सवनीयपुरोडाशादीनि तेषां किं तयोरन्यतरत्र निर्वपणम् ? उत अनोऽन्तरमुपादेयम् ? इति संशये अनसोऽधिनिर्वपतीत्यस्य प्रकृतितः प्राप्तस्य सोमधारणार्थाभ्यामपि प्रसङ्गतः सिद्धेर्न निर्वापार्थनानोऽन्तरमुपादेयं, सत्यमेतावत्सम्भवति देशस्तु निर्वापस्यापरेण गार्हपत्यं निर्वपतीति प्रकृतितः प्राप्तयोर्हविर्द्वानयोरनं सम्पद्यते, तयोर्मन्त्रवन्नियमवच्च महावेद्यामवस्थापितयोः प्रावंशनयनासम्भवात्, तस्मादनोऽन्तरमुपादेयमवैगुण्यात् ॥

प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरण-
स्याभावाधिकरणम् ।

सू० तद्युक्तं च कालभेदात् ॥ ८ ॥

दीक्षाकालं जागरणमात्रातं दीक्षात्तरकालेषु प्रायणीयादिषु कर्मसु किं चोदकप्राप्तं दार्शपूर्णमासिकं जागरणं कर्त्तव्यं नेति संशये सोमार्थेन दीक्षाकालीनेन जागरणेन प्रसङ्गात्कार्यसिद्धेर्न पृथक्तेषु जागरणं कर्त्तव्यं, यदि तावदप्रामादार्थं जागरणं यज्ञसाधनरक्षणार्थं ततो न दीक्षाकालीनेषु रक्षितेषु तदुत्तरकालानि रक्षितानि संभवन्तीति तदर्थं पुनर्जागरितव्यम् । अयादृष्टार्थं जागरणं तथाऽपि सौमिकेन जागरणेनैष्टिकजागरणजन्यादृष्टसिद्धौ प्रमाणाभावात् तदर्थं कर्त्तव्यमेव प्राकृतं जागरणम् ॥

विहारभेदे मन्त्रभेदा-
धिकरणम् ।

सू० मन्त्राश्च सन्निपातित्वात् ॥ ९ ॥

वरुणप्रघासेषु दक्षिणोत्तरविहारयोर्निर्वापादिमन्त्राः किं तन्त्रेणाध्वर्युणा प्रतिप्रस्थात्रा वा अन्यतरेण वक्तव्याः ? उतोभाभ्यामपि भेदेन ? इति संशये अन्यतरेणाप्युच्यमानाः शक्नुवन्ति उभयोः स्मृतिं कर्तुमिति मन्यते निर्वपामीत्यादेरात्माभिवादित्वाच्च तन्त्रता सम्भवतीत्युभयोः पृथक् पृथक् प्रयोगः सकृदसकृदनुष्ठानप्रसङ्गात्तन्त्रावापचिन्तापीयमत्र कृता ॥

दीक्षणीयादिषु अन्यन्वा-
धानस्याभावाधिकरणम् ।

सू० धारणार्थत्वात्सोमेऽन्यन्वाधानं
न विद्यते ॥ १० ॥

सोमाङ्गेष्वैष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्तमन्यन्वाधानं कार्यं नेति संशये चोदकानुग्रहात्कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः, धारणार्थं तु तत्सोमार्थेन

विहि^१तस्य धारितस्याग्नेस्तेनैव धारणेन प्रसङ्गसिद्धकार्यत्वात् न पुनर्धारणं कार्यम् ॥ ननु चाक्रतुसमाप्तेः पुनः पुनः प्रयत्नेन धारयितव्य एवाग्निः सत्यं, तथाऽपि नान्वाधानं कार्यं तद्वि विहृतस्याग्नेराद्यो यः समिन्धनव्यापारो धारणार्थस्तद्रूपं, न हि तत्प्रकृतौ पुनः पुनः कृतं तस्मादत्रापि धार्यमाणस्य धारणायाग्न्यन्वाधानं न कर्तव्यम् ॥

दीक्षणीयादिषु व्रतोपायना-
भावाधिकरणम् ।

सू० तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ ११ ॥

तत्रैवं प्राकृतं व्रतोपायनं कर्तव्यवेति संशये कर्तव्यमिति प्राप्ते सोमार्थेऽपि तेनैव व्रतेन सत्यवदनब्रह्मचर्यादिसङ्कल्परूपेणासमाप्तेरविनष्टेन प्रसङ्गात्सिद्धेर्न पुनरुपायनं कर्तव्यम् ॥

ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधानाननु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्त-
दर्थत्वात् २ ॥

यदुक्तं धारणार्थत्वात्सोमेऽग्न्यदग्न्यन्वाधानं न विद्यत इति तदा-
क्षिप्यते, यदि तत्केवलधारणार्थं स्यात्ततो न विद्येत तत्तु दर्शपूर्णमासयो-
र्देवतापरिग्रहार्थमपि श्रुतं ममाऽग्ने वर्च इति पूर्वमग्निं गृह्णाति देवता एव
तत्पूर्वद्व्यर्गहीत्वा श्वो भूते यजत इति, ततः प्रायणीयादिष्वपि तद्देव-
तापरिग्रहार्थं कर्तव्यमग्न्यन्वाधानं नैवं न ह्यग्निधारणे दृष्टप्रयोजने सति
अदृष्टदेवतापरिग्रहार्थत्वमर्थवादमात्रोपयुक्ताद्वाक्यशेषात्कल्पयितुं शक्यम्
अभ्युपेत्य ब्रूमः । यद्यपि देवतापरिग्रहार्थन्तयाऽपि प्रायणीयादिष्वकर्तव्यं
दीक्षणीयाया अपि वाक्यशेषे देवतापरिग्रहार्थता श्रूयते “आग्नावैष्णवमे-
कादशकपालं निर्वपेद् दीक्षिष्यमाणो ऽग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो
देवता एतदुभयतः परिगृह्य दीक्षित इति, यद्यपि दीक्षा सोमस्येति वच-
नात्प्रधानार्था दीक्षणीया प्रधानदेवता एव परिगृह्णाति तथाऽपि वैश्वदेव-
यहे सर्वदेवतासमवायात्तत्परिग्रहं कुर्वती दीक्षणीयाप्रसङ्गादङ्गकर्मदे-
वता अपि गृह्णाति, न हि विश्वदेव-शब्दः कस्यादिदेवतागणस्य वाचकः

१ विहृतस्येति पा० ।

२ तत्रैवेति पु० ।

प्रसिद्धावयवार्थस्य समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनाप्रमाणाभावात्तस्मात्सर्व-
देवतावचनत्वात्तत्परिग्रहे च सर्वान्तर्गतानामङ्गदेवतामपि प्रसङ्गतः परिग्र-
हादकर्तव्यमन्यन्वाधानम् । यद्वा अभ्युपगमपक्षे दीक्षणीयायां कर्तव्यमेवा-
न्वाधानं ततः परन्तु न कर्तव्यम् ॥

ऐष्टिकेषु पत्नीसन्नहनं ननुष्ठा-
नाधिकरणम् ।

सू० सन्नहनं च वृत्तत्वात् ॥ १३ ॥

दार्शपौर्णमासिकं पत्नीसन्नहनं प्रायणीयादिषु चोदकप्राप्तं कर्तव्यं
नैव वासोधारणार्थं तद् वृष्टार्थत्वाद्दीक्षाकालेन च सोमार्थेन सन्नहनेन
वाससो धारितत्वादकर्तव्यम् । अथाऽपि न वासोधारणार्थं तथापि सन्न-
ह्यैव^१ कर्माणि कार्याणीत्येवमर्थं सन्नहनं, नादृष्टार्थम् अन्यार्थेनापि सन्न-
हनेन सन्नह्येवेति न पृथक् सन्नहनम् ॥

ऐष्टिकेषु आरण्यभोजनाभा-
वाधिकरणम् ।

सू० अन्यविधानादारण्यभोजनं न
स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

आरण्यशनमपि प्रायणीयादिषु चोदकप्राप्तमपि वृत्त्यर्थत्वात्सौ-
मिकेनैव पयोव्रतादिना वृत्तिसिद्धेरकर्तव्यम् ॥

ऐष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधि-
करणम् ।

सू० शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थ-
त्वात् ॥ १५ ॥

एवं तर्हि शेषभक्षा अपि ये यजमान कर्तुं का इडां भक्षणादयस्तेऽपि
वृत्त्यर्थत्वात्सौमिकेन व्रतेन निवर्त्तन्तु, सत्यं, यदि वृत्त्यार्थास्ते तु शेषभक्ष-
प्रतिपत्त्यर्थाः यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति शेषस्य द्वितीयानिर्देशा-
त्तद्विदं षष्ठ एव प्रसाधितं, तस्य त्विदं प्रयोजनकथनं प्रसङ्गात्मकत्वा-
दिहोक्तम् ॥

ऐष्टिकेषु अन्वाहार्यदानाभा-
वाधिकरणम् ।

सू० भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ १६ ॥

१ सन्नह्येवेति पा. ।

२ भृतत्वाच्च परिक्रयः इति ।

दीक्षणीयादिषु चेदकप्राप्ताऽन्वाहार्यदक्षिणा दातव्या नेति संशये दक्षिणा सोमस्येति वचनात् द्वादशशतदक्षिणा केवलप्रधानार्थेत्युक्तम्, अतोऽङ्गेषु स्वार्थं दक्षिणा दातव्यैव, प्रसङ्गसिद्धकार्यत्वात् न दातव्या प्रधानार्थं ह्यनतिरूपक्रमप्रभृत्यासमाप्तेः प्रवृत्तानपवृत्ता चावस्थितेति तामेवोपजीवन्तो दीक्षणीयादिविधयश्चेदकप्राप्तामपि स्वार्थामानतिं न प्रयुज्जते । किं च पृथग्दक्षिणायां सत्यामानतिभेदादङ्गप्रधानानामश्रुतः कर्त्तृभेद आपद्यते । किं च यैः प्रधानं कर्त्तव्यं तैरेवावश्यमङ्गान्यपि कर्त्तव्यानि नाकुर्वद्विरङ्गानि प्रधानं कर्त्तुं शक्यमिति निश्चिते शास्त्रार्थे प्रधानार्थत्वेनाङ्गानां बलादङ्गान्यपि कर्त्तव्यानि भवन्तीति प्रसङ्गसिद्धानुष्ठानत्वाद्वाङ्गेषु दक्षिणा ॥

ऐष्टिकेषु शेषभक्षस्य संस्कारार्थतया कर्त्तव्यत्वाधिकरणम् ।

सू० शेषभक्षास्तयेति चेत् ॥ १७ ॥

पूर्वं यजमानभक्षस्य वृत्त्यर्थत्वात् व्रतेन निवृत्तिराशङ्किता सम्प्रति-
च्छत्विभक्षाणां परिक्रयार्थतया प्रधानदक्षिणा निवृत्तिराशङ्कते, निराक-
रणं च तद्वदेव शेषप्रतिपत्त्यर्थो भक्षा नानत्यर्थो इति दशम एव चानत्य-
र्थत्वं भक्षाणां निराकृतं तस्येदं प्रयोजनं प्रसङ्गात्मकत्वेनेहोक्तम् ॥

ऐष्टिकेषु हेतुर्वरणसद्भावा-
धिकरणम् ।

सू० प्रवृत्तवरणत्वात्प्रतिवन्तं

वरणं हेतुः क्रियेत ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः होतृवरणमात्रात् “अग्निर्देवो दैव्यो होते”ति त-
त्किमानत्यर्थत्वं त्सौमिकेनैव वरणेनाग्निर्होता समे होतेत्यादिना प्रसङ्गा-
दानतिसिद्धेर्दीक्षणीयादिषु न कर्त्तव्यं ? मुतादृष्टार्थत्वात्कर्त्तव्यं ? मिति संशये
वरणस्यानत्यर्थत्वाच्चिद्वर्ति मन्वते । ननु प्रवृत्ते कर्मणे क्रियमाणवृत्तुषाज्या-
वरणवददृष्टार्थं नैवं क्रतुषाज्यावरणमादावेवानत्यर्थं कृते वरणे पश्चात्क्रि-
यमाणमदृष्टार्थं स्यात्, हेतुस्तु न प्रागस्ति वरणम्, अतः प्रवृत्तेऽपि कर्मणि
दृष्टार्थमेव ब्रह्मवरणवत्, तदपि हि पूर्वश्रुतायां वेदिकरणे ऽनु-

मतिदाने प्रवृत्ते ब्रह्मण्यपरेद्युः प्रणीताप्रणयनकाले क्रियते । अथ च दृष्टार्थमेवान्यथा तदपि दीक्षणीयादिषु कर्तव्यं स्यात्, तस्माद्देववरणमपि न कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रवृत्तस्य वरणं न कथं चित् दृष्टार्थं भवति दक्षिणादानं हि भविष्यदवस्यमपि भवत्यानतिनिमित्तं लोके तथा दर्शनात् । न तु वरणेन भाविना भवत्यानमनं तस्माददृष्टार्थं, ब्रह्मवरणं त्वप्रवृत्ते ब्रह्मणि क्रियते पौर्णमास्यां तावदप्रवृत्त एव क्रियत इत्यविवादम्, अमावास्यायामपि पूर्वद्वारपङ्कथमाणा वेदिः स्वाङ्गभूतप्रसवसिद्धये ब्रह्मणो वरणमप्यपकर्षति, लिङ्गाद्वि वरणस्यानतिरेव प्रयोजनं गम्यते, प्रयोजनवशेन च पाठक्रमं बाधित्वा युक्तमेव वरणस्य पूर्वद्वारनुष्ठानं, तस्मादप्रवृत्तविषयत्वात् ब्रह्मवरणं दृष्टार्थं, न चैवं होतृवरणस्यापकर्षः सम्भवति “अवृतः सामिधेनीरन्वाहे”ति वचनात् तस्माददृष्टार्थं होतृवरणं प्रतिकर्म कर्तव्यम् ॥

सू० यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठिकर्म-
प्रयोगभेदात्प्रतितन्त्रं क्रियेत ।

आतिथ्यायां बर्हिषः प्रतिक-
र्मप्राक्षणाद्यभावाधिकरणम् ।

॥ १८ ॥

यदातिथ्यायां बर्हिःस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति बर्हिः-
साधारण्यविधिरित्युक्तमेव त्रयाणामर्थेनेपात्ते बर्हिषि संस्काराः प्राक्षणा-
दयो विचार्यन्ते, किन्ते प्रतिकर्मावर्तनीयाः? उतातिथ्याकालकृता एवोप-
सत्स्वग्नीषोमीये च प्रसज्यन्त? इति, सन्देहे मध्यपाताभावाच्च प्रसङ्गो
नापि तन्त्रम्, आतिथ्याकालत्वेन विशेषग्रहणादिति प्राप्ते ब्रूमः सत्यं, न
तन्त्रता प्रसङ्गस्तु भवति, तन्त्रमध्यपाताभावोऽपि बर्हिर्द्वारा ये संस्कारा-
स्ते यदर्थं बर्हिरुपात्तं तदर्थं विज्ञायमाना बर्हिषः साधारणत्वात् तेऽ-
पि सकृदेव कर्तव्या इत्यवगते सति नान्तरीयकमातिथ्याकालेऽनुष्ठानम्
उपसदादेस्तदानीमप्राप्तत्वात्, न चैतावता आतिथ्यापवर्गेऽपवृज्यन्ते
बर्हिषो ऽनपवृक्तत्वात्, तदर्थत्वाच्च तेषां, तस्मान्न भेदेन कर्तव्याः ॥

आतिथ्यायां स्तरणमन्त्र- सू० देशपृथक्कान्मन्त्रोऽभ्यावर्तते ॥ २० ॥
स्यावृत्त्यधिकरणम् ।

तदेव बर्हिर्होदातिथ्यार्थं प्राग्वंशे स्तीर्णं तत आनीयापरेणोत्तरवे-
दिमनीषोमीयार्थत्वेनास्तीर्यते, तदा किं “ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामी”ति
स्तरणमन्त्रः पूर्वं कृत एव प्रसज्यते? उतावर्तनीय? इति विचारे पूर्ववद्वर्हिः-
साधारण्यात्प्रसङ्गप्राप्तावुच्यते स्यादेवं यदि बर्हिरर्थं स्तरणं स्यात् तत्तु
“बर्हिषा वेदिं स्तृणाती”ति द्वितीयानिर्दिष्टत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च वेदिदे-
शसंस्कारार्थं भिनौ चेह प्राग्वंशोत्तरवेदिसमीपदेशौ, तेन तदर्थं स्तरणं
तदङ्गं च मन्त्रोऽभ्यावर्तते, असत्यामावृत्तौ घेदिवैगुण्यादानीषोमीयहविषा-
मासादनं विगुणं स्यात्, भवतु वा बर्हिरर्थं स्तरणबर्हिष्यवस्तीर्णं हवींषि
साक्षादासाध्यन्त इति तथाऽपि तदावृत्तेस्तदङ्गमन्त्रावृत्तिरन्यथा ह्यमन्त्रा-
स्तीर्णे बर्हिषि हवींष्यासाध्येरन् ॥

बर्हिषो देशान्तरनयने सन्न-
हनहरणमन्त्रयोरप्रयोगाधि-
करणम् ।

सू० सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ २१ ॥

तदेव बर्हिः प्राग्वंशे स्तीर्णं पुनः सन्नह्यात्तरवेदिसमीपे स्तीर्यते
प्रकृतौ सन्नहनमन्त्रः “पूषा ते यन्विं यथात्वि”ति तथा त्विति तथाऽऽ-
हरणमन्त्रः “वृहस्पतेर्मूढा हरामी”ति तौ किमस्मिन्सन्नहने हरणे च प्रयो-
क्तव्यौ नेति संदेहे सन्नहनहरणयोरवृत्तेर्मन्त्रये रण्यावृत्तिः पूर्ववत्, नैवं प्रकृतौ
हि लूनस्य बर्हिषो यद्विहारदेशप्रापणार्थं सन्नहनं हरणं च तदर्थवेतौ
मन्त्रौ विहारदेशं प्रापितस्य बर्हिषो वेदिदेशप्रापणार्थमेतत्, अतोऽन्यकार्य-
त्वात्कार्यप्रयुक्तत्वाच्च मन्त्रयोर्नात्र प्रयोगः, यथा प्रकृतावेव गार्हपत्यादा-
हवनीयमानीयमाने बर्हिषि मन्त्रो न प्रयुज्यते तद्वत् ॥

इति श्रीशास्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वादशाध्यास्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

विहारानेवैदिककर्ममात्रा-
र्थताधिकरणम् ।

सू० विहारो लौकिकानामर्थं साध-
येत्प्रभुत्वात् ॥ १ ॥

किं गार्हपत्याऽग्निः लौकिकानां पार्वणस्यालीपाकता^१पपचन-
प्रकाशादीनां, चरुपुरोडाशहोमहविःश्रपणादीनां च वैदिकानां सर्वेषा-
मग्निकार्याणामङ्गम्? उत वैदिकानामेव? इति संशये सामर्थ्यात्मका-
ल्लिङ्गात् मांसपाकप्रतिषेधदर्शनाच्च सर्वार्थताप्राप्तावुच्यते “गार्हपत्ये
हवींषि श्रपयति दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचति यदाहवनीये जुहोती” इति
प्रत्यक्षवचननिर्दष्टैरेव प्रयोजनैर्निराकाङ्क्षाणां न लिङ्गेन सर्वार्थता शक्या
कल्पयितुं, मांसपाकप्रतिषेधस्तु वैदिकवशाश्रपण एवोपपन्नः, स्यालीपा-
कादयस्त्वैपासने विहिता न सामान्यविहितान् गार्हपत्यादीन् गृह्णन्ति,
तस्माद् वैदिकानामेव विहारोऽङ्गं, पूर्वं बर्हिःसंस्काराणां साधारण्यासा-
धारण्ये विचारिते तत्प्रसङ्गादग्नीनां लौकिकालौकिकसाधारण्यं विचा-
रितमिति सम्बन्धः ॥

सवनीयपशो पशुपुरोडा-
शस्य कर्तव्यताऽधिकरणम् ।

सू० सवनीये द्विद्रापिधानार्थत्वा-
त्पशुपुरोडाशो न स्यादन्येषा-
मेवमर्थत्वात् ॥ २ ॥

सवनीये पशावनीषोमीयात्पशोश्चेदकप्राक्तः पशुपुरोडाशः कर्त-
व्यो नेति संशये न कर्तव्यः, स हि प्रकृतैः द्विद्रापिधानार्थः “सुषिरोह
वा एतर्हि पशुर्यर्हि वषामुत्विदति यद्वीहिमयः पुरोडाशो निरुप्यते अपि-
हित्या अच्छिद्रताया” इति सवनीयपशौ च सवनीयैरेव पिधानात् द्विद्रा-
पिधानं कृतं, तत्रापि हि श्रूयते “अनुसवनीयं सवनीयाः पुरोडाशा निरु-
प्यन्ते अपिहित्या अच्छिद्रताया” इति तस्मात्तैरेव कृतकार्यः पुरोडाशो
निवर्तते । ननु पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवने इति लिङ्गात्कर्तव्यः, एवं
तर्हि विकल्पो ऽस्तु नैवमर्थवादमात्रं द्विद्रापिधानवचनं प्रत्यक्षविरोधात्
देवतासंस्कारार्थस्त्वसौ तस्मात्कर्तव्य इव लिङ्गं च पुरोडाशेन माध्य-
न्दिन इति न पाद्विकं कल्पयितुं शक्यम् ॥

१ तापपचनप्रकाशादीनामित्येतावन्मात्रं पुस्तकान्तरे ।

सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदा-
हानस्याभावाधिकरणम् ।

सू० हविष्कृत्सवनीयेषु न स्यात्प्र-
कृतौ यदि सर्वार्था पशुं प्रत्या-
हृता सा कुर्याद्विद्यमान-
त्वात् ॥ ३ ॥

प्रकृतौ पात्रप्रोक्षणान्तरमवघातकालस्तस्मिन् काले हविष्कृदे-
हीति त्रिरवघ्नवाह्यतीति हविष्कृदाहानन्तदाज्यौपधसान्नाय्यानां सर्व-
पामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते तदा हि सान्नाय्यविकारे पशावपि पात्रप्रो-
क्षणान्तरमस्ति हविष्कृदाहानम्, अतश्च सवनीयपश्वर्धेन तदीयपात्र-
प्रोक्षणान्तरमाहृता हविष्कृत्तन्मध्यपातिनां सवनीयपुरोडाशानां प्रसङ्ग-
सिद्धेर्न पृथगाहृतव्येति सिद्धमेवोत्तरविवक्षया प्राप्यते ॥

तृतीयसवने हविष्कृदाहानस्या-
पुनरावृत्त्याधिकरणम् ।

सू० पशौ तु संस्तुते विधानात्ता-
र्तीयसवनिकेषु स्यात्सौम्या-
श्विनयोश्चापवृत्तत्वात् ॥ ४ ॥

सन्ति तृतीयसवने सवनीयाः पुरोडाशाः सौम्यश्चरुराश्विनश्च
द्विकपाल इति, ते च सवनीये पशौ^१ पक्के क्रियन्ते तेषु किं हविष्कृदाहृ-
तव्या? उत पाशुक्येव च प्रसज्यत? इति संशये हविष्कृत्समाख्यया हवि-
ष्करणमेव तस्याः कार्यम्, अतः पक्के पशौ तदर्थो हविष्कृत्कृतकार्यत्वादप-
वृत्तेति ततः परेषु पुनराहृतव्येति प्राप्ते ब्रूमः साहाय्यकरणं तदाहानकार्यं
सामर्थ्या^२ केवलं हविष्करणमेव मुख्यत्वात् हविष्करणेन समाख्यायते,
तेनाहृता सती प्रागुत्थानविधानाच्चेत्यातुमर्हति, प्रकृतौ च पत्नीसंयाजेभ्यः
पश्चात्पञ्चुत्थानं विहितमिति सवनीये पशावपत्नीसंयाजेभ्यः सन्निहि-
तेति तत्कालवर्तिनां तार्तीयसवनिकानां न भेदेनाहृतव्येति ॥

निशि यज्ञे आवास्यात-
न्त्रप्रयोगाधिकरणम् ।

सू० निशि यज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः
प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५ ॥

१ प्रत्याहृतेति पा० ।

२ सौम्याश्विनयोश्चापवृत्तार्थत्वादिति पा० ।

३ सवनीये पशावपवृत्ते इति पुस्तकान्तर पाठो युक्तः ।

काम्यास्विष्टिषु श्रूयते “अग्नये रत्नोष्णे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेक्षो रत्नोष्णो विभियादि”ति तत्रापरं वचनम् “अमावास्यायां निशि यजे-
ते”ति तस्मिन्निशि यजे चिन्त्यते किं पृथक् तन्त्रं कर्तव्यम्? उत दार्शिक-
मेव तन्त्रं प्रसज्यत? इति, तत्रामावास्यायां निशीति सामानाधिकर-
ण्यात्कालवचनो ऽमावास्या-शब्दो न कर्मवचनः काले चानपेक्षः प्रवर्तते,
कर्मणि तु कालापेक्षा वृत्तिरतोऽपि कालवचनः, तेन वाक्यात्तावन्नामा-
वास्याकर्मणामुपस्थानं, नाऽपि प्रकरणात् तदभावात्, अतो नालोच्य दर्शं
विधीयमाना निशीष्टिस्तत्तन्त्रोपजीवनासम्भवात् स्वाङ्गयुक्तैव निशि कर्त्त-
व्यतया विधीयते इति नास्ति प्रसङ्ग इति प्राप्ते ब्रूमः । यद्वापि वा व्या-
त्मकरणेन वा नोपस्थानं तथाऽपि यस्मिन्काले विधीयते स तावन्नियमेन
प्रवृत्तामावास्यातन्त्र एव तेन तत्र विधीयमानेष्टिस्तत्तन्त्रमध्यविहिता
भवति, अवश्यं चार्थस्वभावावगतमप्यमावास्यातन्त्रमालोच्यैव निशीष्टि-
र्विधातव्या, अन्यथा ऽग्निप्रणयनव्रतोपायनादिकमपि विदध्यात्, तच्चा-
शक्यं प्रणीतानामग्नीनां पुनः प्रणयनासम्भवात्, उपेतस्य च व्रतस्यानुत्स-
ष्टस्य पुनरुपेतुमशक्यत्वात्, तस्मादालोच्यैव दर्शतन्त्रं विधीयमानेष्टि-
र्यत्तत उपजीवितुमशक्यमिध्माबर्हिः सामिधेन्यादि तन्मात्रं स्वयं प्रयुङ्क्ते
अन्यत्तु दार्शिकमेवोपजीवतीति, विहृत्यन्तराणि तु सौर्यादीनि पौर्णमास्य-
मावास्ययोर्विधीयमानान्यपि न प्रवृत्ततन्त्रायां प्रकृतौ विधीयन्ते, प्रागेव
प्रकृत्यारम्भात्तदनुष्ठानसम्भवात्, इयन्तु निशायां विधीयमाना तन्त्र-
मध्यपातिनी प्रसङ्गमुपजीवतीति वैषम्यम् ॥

विकृतिष्वप्यारम्भणीया-
नुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० आरम्भणीयाविकृतौ न स्यात् प्र-
कृतिकालमध्यत्वात्कृता पुनस्तद-
र्थेन ॥ ६ ॥

सौर्यादिषु आरम्भणीया स्यात् वेति सन्देहे, न स्यादिति ब्रूमः
प्रकृतौ हि सङ्कदेवेयं कर्त्तव्या न प्रतिप्रयोगमावर्त्तनीयेत्युक्तं नवमे, यदि च
सङ्कृततेया ऽनया संस्कृतः पुरुषो यावज्जीवं संस्कृतो भवति ततो ऽस्याः

१ प्रकृतौ कालमध्यत्वादिति पा० ।

सकृत्करणं युक्तम्, अपवृत्ते तु तत्संस्कारे पुनः पुनस्तत्सिद्ध्यर्थमनुष्ठातव्या
स्यात् तेन प्रकृत्यर्थकृत एव संस्कारो ऽनपवृत्तः प्रसङ्गेन विकृतीनामुपक-
रोतीति न तास्वारम्भणीया कर्तव्या । उच्यते न संस्कारावस्थानात्प्रकृ-
तावनावृत्तिः किं त्वारम्भैश्च्युत, आद्या हि कर्तुः प्रवृत्तिरारम्भः, स चैकस्य
कर्तारैक एवातस्तदपवर्गे ऽपवृज्यत एव तदर्थः संस्कारः कार्यविरोधित्वाद्दु-
र्मस्य पुनः पुनः प्रयोगे हि प्रयोगा एव भिद्यन्ते न कृत्वारम्भः, कृत्वा-
रम्भाङ्गं चान्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासशब्दस्य क्रतुवचनत्वात्, तस्माच्च पुनः
पुनः प्रयोगे चारम्भणीया विकृतिषु त्वारम्भभेदाच्चोदकप्राप्ताऽऽरम्भणीया
कर्तव्यैवारम्भवेलायाम् ॥

प्रधानानां धर्मविरोधे ब्र-
ह्मणां धर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भू-
यसां स्यात्सधर्मत्वम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशरात्रे ऽग्निष्टुत्रयममहस्तत्रैकाहाग्निष्टुर्दुर्मा नामधेयेन प्रा-
प्यन्ते, तेनाग्नेयी तत्र सुब्रह्मण्या ततो ज्योतिर्गौरायुरिति अहः तत्र
ज्योतिरादिनामधेयैरेकाहज्योतिरादिधर्मप्राप्तिः तेन तेवैन्द्री सुब्रह्मण्या
परिशिष्टान्येकादशाहानि द्वादशाहिकानि तेष्वप्यैन्द्रीव इह चोद-
कप्राप्तैन्द्रीधर्मकाणामेकादशानामहामप्राप्ताऽग्नेयीधर्मकस्य चाग्निष्टुतो
विरोधे चिन्त्यते, । यद्वा नाम्नामेव ज्योतिरादीनामग्निष्टुतश्च मिथ-
श्चिन्ता, तत्रापसत्कालसुब्रह्मण्यायां तन्त्रभूतायां किमनियमः ? उताग्नेयी
याह्या ? अथवैन्द्री ? ति, तत्रानियमे मुख्यत्वाद्वाऽग्निष्टुर्दुर्मानुग्रहे प्राप्ते
भूयसां साधर्म्याय ऐन्द्रीति सिद्धान्तितम् । न त्विह सु ब्रह्मण्योदाहरणं युक्तं
यत्रान्यार्थेनान्यस्योपकारसिद्धिस्तत्र प्रसङ्गः, न चाग्नेय्या सुब्रह्मण्याया इन्द्रः
संस्कृतो भवति ऐन्द्र्या वा ऽग्निः, अत एव न तन्त्रता, तेनोभावपि भेदे-
नाह्यातव्यावित्यनुदाहरणं, काम्यास्विष्टिषु श्रूयते “अग्नये दात्रे पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं दधिमधु-
घृतमापो धानास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकाम इति, तदिमानि सप्तह-
वींषि आग्नेयमैन्द्रं प्राजापत्यानि पञ्चेति तत्राग्नेयं प्राजापत्यानि पञ्चेति
तत्राग्नेयं प्राजापत्याश्च धाना आग्नेयविकारत्वादुभयथाऽप्यविरुद्धाः ।

यस्त्वेन्द्रपुरोडाशो यच्च प्राजापत्यं दधि तयोरैन्द्राग्निसावाय्यविकारत्वाद्-
मावास्याधर्मापेक्षा, मधुघृतापां तु उपांशुयाजविकारत्वात्पौर्णमासिकधर्मा-
पेक्षा, मधूदकयोर्याज्यविकारत्वमष्टमे सिद्धं, घृतस्य त्वसन्दिग्धमेव, तदेतेषु
सप्तसु यागेषु सह प्रक्रान्तेषु पौर्णमासीविकाराणां वार्त्रघ्नावाज्यभाग-
मन्त्रौ प्राप्तौ, दर्शविकारयोस्तु द्वयोर्वृधन्वन्तौ, न चान्यतराभ्यां कृतावा-
ज्यभागौ पुनर्मन्त्रार्थमावर्त्तनीयौ, तदिह किममावास्यामन्त्राभ्यामाज्य-
भागौ कर्त्तव्यौ ताभ्यामेव च प्रसङ्गसिद्धकार्यत्वात्पौर्णमासिकौ मन्त्रौ निव-
र्तते, अथ वा विपर्यय इति संदेहे अनियमः, मुख्यत्वाद्वा ऐन्द्रदधोस्तद्ध-
र्मानुबहे प्राप्ते ब्रूमः भूयसां मध्वादीनां धर्मो वार्त्रघ्नावनुग्रहीतव्यौ
यद्यपि मुख्यधर्मः प्रथममवगम्यते तथाऽपि पश्चाद्वयोऽनुग्रहमालोच्य
बाध्यते, सोऽयं प्राप्तवाधः, तस्मात्पौर्णमासिकौ धर्मावनुग्रहीतव्यौ ॥

तुल्यसङ्ख्याकानां धर्मवि-
रोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठाना-
धिकरणम् ।

सू० मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोक-
वत् ॥ ८ ॥

यत्र समसंख्यानां धर्मविप्रतिषेधः तत्र कस्य स्वधर्मलाभः कस्य
वा अन्यधर्मोपजीवनमिति चिन्तायामनियमप्राप्तौ मुख्यस्य स्वाधर्म्यमि-
त्याह तस्य हि धर्मोऽसंजातविरोधावस्थायां निर्विघ्नमवगम्यते जघन्यस्य
तु तद्विरुद्धत्वाच्च धर्मः संग्रहीतुं शक्यते, न चात्रावगतस्य त्यागे अनव-
गतसंग्रहे च किञ्चित्कारणं भूयस्त्वं प्रधानधर्मत्वं वाऽस्ति, तस्मादत्र मुख्य-
स्य स्वाधर्म्यमिति किमिहोदाहरणम् अध्वरकल्पायां श्रूयते “आग्नावैष्णवं
द्वादशकपालं निर्वपेदपराह्णे सरस्वतीमाज्यस्य यजेते”ति तत्राग्नावैष्णव-
स्यौषधद्रव्यकत्वाद् द्विदेवत्यत्वद्वादशकपालत्वैरैन्द्राग्नविकारत्वाद्दार्शि-
कं तन्त्रम्, आज्यस्य तूपांशुयाजविकारत्वात्पौर्णमासधर्मापेक्षा, तत्र पूर्वव-
दाज्यभागमन्त्रयोर्विरोधे मुख्यधर्मत्वात् वृधन्वन्तौ ग्रहीतव्यौ, एकाधिक-
रणं त्वेकीयमतत्वेनोपन्यासादन्याय्यत्वाच्च परमतमेव न ह्यल्पवैगुण्ये
सम्भवति भूयोवैगुण्यं प्रयोगवचनः क्षमते, अवगतमपि हि कारणान्तरवशा
द्बाध्यत एव यथोपरितनाधिकरणे मुख्यमपि दीक्षणीयाधर्मत्वं बाधित्वा

प्रधानधर्मत्वबलेन सुत्याकाल एवानुग्रहीष्यते, तथा भूयस्त्वेनापि तस्माद् द्वे एवाधिकरणे ॥

अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्रावल्याधिकरणम् ।

सू० अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ ८ ॥

“दीक्षणीयायाः सोमस्य च य इष्ट्या पशुना सोमेने”त्यादिना वचनेन पूर्वकालत्वे प्राप्ते सत्येकादिदीक्षा पक्षे द्वयोः कालासम्भवात्कस्य कालोऽनुग्राह्य इति विचारे अनियमे मुख्यत्वाद्वा दीक्षणीयाधर्मोऽनुग्रहे प्राप्ते प्रधानधर्मत्वात्सुत्याकालानुग्रहः सर्वाणि ह्यङ्गानि तदङ्गानि च प्रधानसादुण्याय क्रियन्ते, न च साक्षात्सादुण्यसम्भवे परम्परामाश्रयति, तस्मात्प्रधानकालानुग्रहोऽयं प्राप्तबाधघ्नित्वाऽपीयं विप्रतिषिद्धधर्मसमवायप्रसङ्गात् इह कृता ॥

परिधौ परिधियूपोभयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० परिधिर्ज्ञेयत्वादुभयधर्मा स्थात् ॥ १० ॥

परिधौ पशुं नियुज्जन्तीति परिधानं यूपकार्यं च कुर्वन् परिधिः परिधिधर्मान् समार्जनादीन् यूपधर्मांश्च परिव्याणादींल्लभेतेति प्राप्ति-सूत्रमेतत् ॥

परिधौ विरोधियूपधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० यौष्यस्तु^१ विरोधे न स्थान्मुख्यानन्त्यात् ॥ ११ ॥

विरुद्धेषु धर्मेषु किं यूपधर्माः कर्तव्याः परिधिधर्मा वेति संशये यूपस्य हविषा पशुना साक्षात्सम्बन्धात्प्रधानप्रत्यासत्तिः, परिधेस्तु हवि-राधारानिसंस्कारार्थत्वाद्विप्रकर्षः तेन यूपधर्मानुग्रहः पूर्ववत् प्रधानप्रत्यासत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः परिधेः सतो नियोजने विधानादपरित्यक्तस्वधर्म परिधौ नियुज्जीतेति नियोजनमात्रं ह्यत्र वाचनिकं, तत्प्रयुक्तास्तु तत्तणा-दिधर्माश्चादकेन प्राप्नुवन्तः परिधित्वानुपमर्द्वेन भवितुमर्हन्ति, सत्या-मपि च प्रत्यासत्तावङ्गधर्मत्वमुभयोरविशिष्टं, तस्माद्विरोधे परिधिधर्माः कर्तव्याः ॥

१ यौष्यस्तुविरोधे स्यादिति पा० ।

सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशो-
रेव तन्त्रित्वेन पाशुकतन्त्रस्यैवा-
दानाधिकरणम् ।

सू० पशुसवनीयेषु विकल्पः स्या-
द्वैकतश्चेदुभयोरश्रुतिभूतत्वा-
त् ॥ १२ ॥

सवनीयः पशुः प्रातः सवने प्रारभ्यते तृतीयसवने समाप्यते वपया
प्रातः सवने प्रचरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने ऋद्धैस्तृतीयसवने इति सव-
नीयाः पुरोडाशाः प्रतिसवनं विहिताः अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशाः
निरूप्यन्ते इति माध्यन्दिनीयानां तार्तीयसवनिकानां च पुरोडाशानां
तन्त्रमध्यपातादसन्दिग्धं प्रसङ्गित्वं प्रातःसवनिकानां पशोश्च मिथश्चिन्ता
किं पुरोडाशास्तन्त्रिणः पशुः प्रसङ्गी अथवा तन्त्री ते प्रसङ्गिनः पशुरेव
तन्त्री विपरीतं वेति यस्य पूर्वमुपक्रमोयस्य वा पूर्वं समाप्तिस्स
तन्त्री इतरस्तु प्रसङ्गी, तत्रेह कस्य पूर्वमुपक्रम इति विशेषो नावग-
म्यते । ननु समाप्तावस्ति विशेषः पशोस्तृतीयसवने समाप्तेः स एव
तन्त्री स्यात् प्रातःसवनिकाः पुरोडाशा हि प्रातःसवने समाप्यन्ते
अतस्ते प्रसङ्गिनः, मैवन्तेऽपि तृतीयसवने समाप्यन्ते आग्निमारुतादूर्ध्व-
मनूयाजैश्चरन्तीति पुरोडाशिकानूयाजोत्कर्षविधिरस्त्विति मन्यते,
तस्मादविशेषः उच्यते पशुरेव तन्त्री तत्र ह्यग्निमद्य होतारमवृणीतायं
यजमान इत्यादि सूक्तत्राकप्रैषो मैत्रावरुणकर्तृको ऽग्नीषोमीयात्पशोश्चो-
दकेन प्राप्तः पुनरग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुतासुतीयजमान इत्या-
दिरूपेण विकृतः प्रत्यक्षेण सवनीयपशौ पठ्यते सोऽयमनर्थकः पुरो-
डाशानां तन्त्रित्वे स्यात्, न हि तेषामयमङ्गानामपि मैत्रावरुणस्तेषामस्ति
येनायमुच्यते । विकल्पे तु नित्यवद्वचनानर्थक्यं, तस्मादनेन पशुवैशेषिका-
ङ्गाम्बानेन पशुरेव तन्त्रीति निश्चीयते । किं च आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजै-
श्चरन्तीत्ययमपि पाशुकानामेवानुयाजानामुत्कर्षस्तेषां ह्यृद्धैस्तृतीयस-
वने इत्यङ्गप्रचारोत्कर्षादेव तृतीयसवनसम्बन्धे प्राप्ते प्रदेशविशेषमात्रं
सुखेन विधीयते पुरोडाशानां त्वनुसवनं निरूप्यते इति वचनात्प्रातः-
सवनसमाप्त्यवगमात्तद्विरोधेनायुक्तं तदीयानूयाजोत्कर्षविधानं, तस्माद्वी-
क्षाकालत्वात्पशोस्तन्त्रिता, तन्मध्यपातात् पुरोडाशाः प्रसङ्गिनः ॥

समानतन्त्रयोः प्रकृतिविकृत्या-
विकृतितन्त्रानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अपूर्वं च विकृतौ समानत-
न्त्रा चेदनित्यत्वादनर्थकं हि
स्यात् ॥ १३ ॥

प्रकृतिर्यावज्जीवं पर्वणि पर्वणि प्रयुज्यते विकृतयोऽपि कामेन निमित्तेन वा पर्वण्येवापतन्ति तत्र प्रकृतिविकृत्यास्तन्त्रेण प्रयोगं कृत्वा चिन्त्यते विरुद्धेषु धर्मेषु राक्षोघ्नी सामिधेनीत्यादिषु कस्य धर्मः प्रयुज्यते कस्य प्रसङ्गित्वमिति संशये प्रकृतेः पूर्वं प्रवृत्तत्वात्सैव तन्त्रिणीति प्राप्ते ब्रूमः यद्यपि तावत्पूर्वं प्रवृत्ता प्रकृतिः स्यात् । तथाऽपि वैकृतमेवानुष्ठेयम् इतरथा सर्वदैव प्राकृतानां प्रयोगाद्वैकृता विशेषविधयोऽनर्थका भवेयुः । न च पूर्वं प्रवृत्ता प्रकृतिः न ह्ययमेको यावज्जीविकः प्रयोगः पर्वणि पर्वणि भिन्नाः प्रयोगाः प्रक्रम्यन्ते ऽप्युज्यन्ते च, तस्मात्कामेन निमित्तेन चापतन्ती विकृतिरेवौत्सर्गिकीं नित्यचिक्रीर्षा बाधित्वा निविशत इति वैकृतमेव तन्त्रं प्रकृतौ प्रसज्यत इति ॥

आययणे प्रसूनबर्हिषामे-
व ग्रहणाधिकरणम् ।

सू० अधिकश्च गुणः साधारणे ऽवि-
रोधात्कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि ॥
१४ ॥

आययणेष्ट्यामैन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्यानि हवींषि तत्र द्यावा-
पृथिव्यस्य वैश्वदेविकद्यावापृथिव्यविकारत्वात्प्रसूनं बर्हिः प्राप्तम् ऐन्द्रा-
ग्नादेस्तु प्रसूनमप्रसूनं वा बर्हिर्मात्रं तत्र समानतन्त्रेषु किं प्रसूनमप्रसूनं
वोपादेयम् ? उत प्रसूनमेवेति संशये मुख्यत्वाद्द्वयस्त्वाच्चानियम एव युक्तः
नैवं न ह्यनियमो नाम किञ्चिदङ्गं यदनुगृह्येत बर्हिर्मात्रं त्वङ्गं तच्च
प्रसूनोपादानेऽप्यविरुद्धमिति न कस्यचिद्वैगुण्यम्, अनियमे तु द्यावापृथि-
व्यस्य वैगुण्यं स्यात्, न चावैगुण्यसम्भवे तद्युक्तं तस्मात्प्रसूनमेव स्यात् ॥

द्यावापृथिव्यादीनां सर्व-
ेषामेव तन्त्रित्वाधिकरणम् ।

सू० तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रिनियमः स्याद्यथा
पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ १५ ॥

एवं तर्ह्यनेनैव व्यावापृथिव्यतन्त्रलिङ्गभूतेन बर्हिषां सर्वमेवेदं व्यावापृथिवीयं तन्त्रम्, ऐन्द्राग्नादेस्तु तदेव तन्त्रं प्रसज्यते, अतो विरुद्धेष्वपि धर्मेषु व्यावापृथिवीय एव स्यात्, मैवं न ह्येतदैकान्तिकं व्यावापृथिवीय-तन्त्रलिङ्गं साधारणमिदमविरोधात्संगृहीतं, न त्वनेन व्यावापृथिव्यं तन्त्रं नियन्तुं शक्यं तस्मात्सर्वं तन्त्रिण इति विरुद्धेषु धर्मेषु ऐन्द्राग्नादिधर्मः कर्तव्यो मुख्यभूयस्त्वाभ्याम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

— ० —

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः आरभ्यते ॥

अष्टरात्रे वत्सत्वदहतवा- सू० विश्वजिति वत्सत्वङ्नामधेयादित-
ससोः समुच्चयाधिकरणम् । रथा तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात् ॥ १ ॥

अष्टरात्रे विश्वजित्प्रथममहः ततोऽभिपूवः षडहस्ततोऽभिजित् तत्र विश्वजिति नामधेयेनैकाहिकविश्वजिद्वर्मोऽवभृथादुदेत्य वत्सत्वचं परिधत्ते इति वत्सत्वकप्राप्तिः इतरेषु तु ज्योतिष्टोमादहतं वासः तत्र द्वयोः परिधानार्थत्वात्महाव्रततार्थादिवच्च वासांसि विश्रंसयति इत्यादि वासो-बहुत्वाददर्शनादसति समुच्चये भूयोधर्मत्वादहतानुग्रहः ॥ ऐकाधिकरण्य-वादिमते तु सूत्रान्यथाकरणं भाष्यकारेण दर्शितं, सिद्धान्तस्तु सत्यं, न दृष्टं वासोबहुत्वं तथाऽपि कौपीनाच्छादने वत्सत्वचोऽयोग्यत्वादुपरि वासः कार्येऽसौ विधीयते, तत्रापि परिदधातीति प्रयोगात्कम्बलं परि-धत्त इतिवत् अहतन्तु कौपीनाच्छादने योग्यन्तत्रैव विधीयत इति द्वयो-रपि भिन्नकार्यत्वात्समुच्चयः ॥

अनुनिर्वाप्यापुरोडाशानां
पुरोडाशस्यैव तन्त्रित्वाधिक-
रणम् ।

सू० अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्र-
नियमः स्यात् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवींष्यनुनिर्वपतीत्य-
त्रानुनिर्वाप्याणां स्वाधर्म्यं पुरोडाशस्य प्रसङ्गित्वं विपरीतं वेति संशये

भूयस्त्वादनुनिर्वाप्याणामिति प्राप्ते उच्यते न हि तेषां सह चोदनानापि सहोपक्रमः किं तु पशुपुरोडाशतन्त्रे प्रकान्ते अनुनिर्वाप्याणां तन्त्रमध्ये विधानाद्विस्पष्टं प्रसङ्गित्वमितरस्य च तन्त्रित्वं, तन्त्रिधर्मश्च प्रसङ्गिभिरुपजीवनीय इति पशुपुरोडाशस्य स्वाधर्म्यम् । ये तु सर्वेष्वपि तन्त्रिषु विप्रतिषिद्धविषये मुख्यस्यैव स्वाधर्म्यं न भूयसामित्यैकाधिकरण्यमाश्रित्य वदन्ति तेषां प्रसङ्गिभ्योऽनुनिर्वाप्येभ्योमुखवलीयस्त्वं विस्पष्टमित्यधिकरणमिदमनर्थकं स्यात्, ऐकाधिकरण्यमेव विस्पष्टीकर्तुमिदमधिकरणमिति तु लज्जाशून्यानां वैयात्यभाषितम् । किं च विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां साधर्म्यं मुख्यं वा स्वधर्ममिति सामान्येनोक्त्वा अनुनिर्वाप्येऽपि विशेषमुपादाय तद्विषये भूयोभ्योऽपि मुख्यवलीयस्त्वमित्यभिधानात् तत्र भूयसामेव स्वधर्मत्वं मुख्यस्वाधर्म्यन्तु समसंख्याविषयमित्यधिकरणभेदः एव स्पष्टीभवति नैकाधिकरण्यमित्यास्तां तावत् ॥

दृष्टद्वारभेदात् भिन्नोपकारकाणां गुणानां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० एककर्मणि शिष्टत्वाङ्गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोराधारौ प्रकृत्य श्रूयते “ऊर्ध्वमाधारयति चक्षुमाधारयति संततमाधारयती”त्यादि, तत्रोर्ध्वत्वादीनां विकल्पसमुच्चयचिन्तायामेकार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तौ सर्वेषां सह संभवात्समुच्चयः ॥

प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पाधिकरणम् ।

सू० एकार्थास्तु विकल्पेरन्तसमुच्चये ह्यवृत्तिः स्यात्प्रधानस्य ॥ ४ ॥

व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेत्यादिष्वपि सर्वाङ्गोपसंहारिप्रयोगवचना-नुग्रहायाष्टदोषनिदानविकल्पपरिहाराय च समुच्चयः स्यात्सम्भवति च ज्योतिष्टोमवदभ्यासमाश्रित्य समुच्चयसंपादनं मिश्रैर्वा इज्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः एकार्थानामेकस्मिन्नुपकारेऽन्योन्यानपेक्षया विनियुक्तानां विकल्पः स्यात्, ज्योतिष्टोमो हि द्रव्यदेवतासंयोगानामदृष्टार्थानामपर्यायविधानात्प्रकरणेन युगपद्गुह्यात्सर्वसम्पादनाय युक्तं यदभ्यस्यते, व्रीहियवौ तु द्वाभ्यां वाक्याभ्यामन्यान्यनिरपेक्षौ यागद्रव्यपुरोडाशप्रकृतितया विधी-

यमानौ तद्द्वारेण प्रयोगवचनो गृह्णन् पर्यायेणैव गृह्णाति न युगपत् यद्व-
लात्प्रधानाभ्यासः स्यात् ज्योतिष्टोमवत्, मिश्रत्वमपि निरपेक्षविधानाद-
युक्तमेव समुच्चित्य यजताऽपि वाक्यद्वयमपि बाधितं स्यात्, द्वाभ्यामपि
वाक्याभ्यां द्वयोरपि निरपेक्षयोः प्रकृतित्वेन विधानात्तद्वलेन द्रव्यान्तरनि-
वृत्तिप्रतीतिः, तस्माद्विकल्पः, ततो ब्रूहिप्रयोगे तैरेव कार्यसिद्धेर्यवानाम-
नुपादानं, यथा पाशुकैरङ्गैः कार्यसिद्धेः पौरोडाशिकानाम् । ननु चान्यार्थ-
नान्यस्य कार्यसिद्धिः प्रसङ्गः साधारणं भवेत्तन्त्रं परार्थं त्वप्रयोजकः । एवमत्र
प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधा"विति वचनादत्र तु द्वयोरप्याभनेयार्थ-
त्वाच्चास्ति प्रसङ्गरूपं सत्यमेतावान्विशेषः तथाऽप्यन्येन कार्यसिद्धेरन्य-
निवृत्तिरित्येतावता सामान्येनात्र सङ्गतिः ॥

वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्त- सू० प्रायश्चित्तेषु चैकार्थान्निष्य-
त्तानां विकल्पाधिकरणम् । न्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वेषु
निर्घातः ॥ ५ ॥

यानि प्रायश्चित्तानि कर्मवैगुण्ये निमित्ते विधीयन्ते यथा "यदुक्ते
यज्ञ आर्तिमियात् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् योऽमावास्यां पौर्ण-
मासीं वाऽतिपातयेदग्नये पथि कृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्योऽमा-
वास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपातयेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्यादीनि
वैगुण्यसमाधित्सायां विधानात् समाधानार्थानि यान्येकस्मिन्वैगुण्ये वि-
धीयन्ते पथिकृद्वैश्वानरादीनि तेषां विकल्पसमुच्चयचिन्तायामदृष्टा-
र्थत्वात्समुच्चयप्राप्तावेकैकेन वाक्येन वैगुण्यसमाधानाय निरपेक्षविधाना-
द्विकल्पः ॥

नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समु- सू० समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु ॥ ६ ॥
च्चयाधिकरणम् ।

यानि पुनर्न दोषनिर्घातार्थानि निमित्ते कर्माङ्गानि भिन्ने जुहो-
तीत्यादीनि तेषां प्रयाजादीनामिवापर्यायविधानात्समुच्चय इति प्रत्यु-
दाहरणमात्रमेतत् ॥

१ सर्वस्य निर्घातः इति पा० ।

२ समुच्चयस्त्वदोषार्थेषु इति पा० ।

कर्मकाले ऽनध्याये ऽग्निम-
न्त्राणां प्रयोगाधिकरणम् । सू० मन्त्राणां कर्मसंयोगे स्वधर्मेण
प्रयोगः स्याद्वर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥

७ ॥

पर्वणि नाध्येतव्यमित्यादयो ये मन्त्राणामध्ययनकाले स्वध-
र्मास्ते कर्मकालेऽपि स्युर्न वेति संशये मन्त्रप्रयोगार्थत्वात्कर्मकालेऽपि प्रयो-
गात्तत्रापि स्युः, नैवं प्रकरणादेते धर्माः स्वाध्यायविधिविहितस्य ग्रह-
णार्थस्याध्ययनस्याविप्रसमाप्त्युपकारेणाङ्गभूताः कः प्रसङ्गे यत्कर्मणि धर्मा-
दरः पूर्वपक्षे विधीयमानानां धर्माणां मन्त्रप्रयोगार्थत्वेन कर्मकालेऽपि
प्राप्तेस्तद्विधयः स्वाध्यायसमयवर्तिन एव प्रसङ्गात्कर्मकालेऽप्युपकुर्वन्ति,
सिद्धान्ते तु नेत्येवं विधयः प्रसङ्गविचारात्सङ्गतिः ॥

कर्मणि प्रवचनस्वरेणैव सू० भाषास्वरोपदेशाद्वैरवत् प्रवचन-
मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् । प्रतिषेधः स्यात् ॥ ८ ॥

ये मन्त्राः समाम्नाये स्वरान्तरेण समाम्नाता ब्राह्मणे च मन्त्राः
स्वरान्तरेणोपात्तास्ते मन्त्रा किं समाम्नायसिद्धेन स्वरेण प्रयोक्तव्याः? उत
ब्राह्मणस्वरेण? इति संशये वाचनिकत्वाद्ब्राह्मणस्वरस्य तेनैव प्रयोगः, नैवं ये
तावल्लिङ्गविनियुक्ता मन्त्रास्तेषां ब्राह्मणस्य गुणार्थवादपरिसंख्यार्थत्वाच्च
मन्त्रस्वरूपे तत्स्वरे वा व्यापारो, येऽपि वचनविनियोज्यास्तेष्वपि मन्त्र-
विनियोगपरं वचनं न तत्स्वरविनियोगे व्याप्रियते, स्वरान्तरोपादानं तु
ब्राह्मणे प्रवृत्तस्य स्वरस्याविच्छेदार्थं तस्मादात्मीयेनैव स्वरेण कर्मण्यपि
प्रयोगः ॥

भाषिकोपदिष्टानां भाषिक-
स्वरेणैवोच्चारणाधिकरणम् । सू० तन्व्यायत्वादहृष्टेऽप्येवम् ॥ ९ ॥

ये पुनर्मन्त्रसमाम्नाये नाधीता ब्राह्मणोत्पन्ना मन्त्रास्तेष्वपि ब्राह्म-
णस्य मन्त्रस्वरूपविनियोगपरत्वाच्च स्वरपरत्वम् अतो न ब्राह्मणस्वरेण
प्रयोक्तव्याः, नैवम्, असत्यपि स्वरविनियोगे मन्त्रस्य विनियुक्तस्य यथा

१ मन्त्राणां कर्मसंयोगादिति पा० ।

२ अदृष्टोऽपीति पा० ।

विज्ञातरूपस्य प्रयोगात्तस्य च ब्राह्मणस्वरातिरेकेण स्वरान्तरानवगम
नैव स्वरेण प्रयोगः ॥

पदार्थकरणमन्त्राणां पा-
ठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठाना-
धिकरणम् ।

सू० मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रानं
कर्मादिसन्निपातः स्यात्सर्व
वचनार्थत्वात् ॥ १० ॥

करणमन्त्रेषु किं मन्त्रमध्ये मन्त्रान्ते ततोऽपि वा कियन्तंचित्क
स्थित्वा समवेताभिधायि पदानन्तरं वा कर्मप्रयोगः किं वा सर्वमन्त्र
तेऽनन्तरमेवेति संशये अनियमः समवेताभिधायिनो वा स्मरणस्य सज्ज
तत्वादनन्तरमेवेति प्राप्ते ब्रूमः सकलस्य मन्त्रस्य विनियुक्तत्वात्सक
लेन सम्पादितं स्मरणं कर्माङ्गम्, अतः सकलमन्त्रसमाप्तौ तज्जनितं स्मरण
यावदेव न प्रभृष्टं तावदेव प्रयोगः कर्तव्यः, तेन मन्त्रान्तस्य कर्मादे-
सन्निपातः ॥

वसोर्धारायां पूर्ववन्मन्त्रा-
न्ते कर्मसन्निपाताधिकरणम् ।

सू० सन्ततवचनाद्वारायामादिसंयो-
गः ॥ ११ ॥

“सन्ततां वसोर्धारां जुहोती”त्यत्र सन्ततवचनात् तस्य च साहित्य-
वाचित्वात्साहित्यस्य चानेकाऽपेक्षत्वात्कर्मणश्चैकत्वात्कर्ममन्त्रयोः सा-
हित्यमिदमुच्यते, अतो मन्त्रादेः कर्मादेश्च सन्निपातः, स्यादेवं यद्येकं
कर्म स्यात्, भिन्नानि त्वत्र द्वादशैतानि जुहोतीति संख्यया कर्माणि
तेषामविच्छेदः सन्तत-शब्देनोच्यते, जुहोतीति तेषामुपात्तत्वात् न मन्त्र-
कर्मणोः साहित्यं मन्त्रस्यानुपात्तत्वात्, अविच्छेदेऽपि सन्तत-शब्दावर्तते
न केवलं साहित्ये, अतो ऽत्रापि पूर्वं एव न्यायः ॥

आधारे ऽपि पूर्ववत् मन्त्रा-
न्ते कर्मसन्निपाताधिकरणम् ।

सू० आधारे च दीर्घधारितत्वात् ॥ १२ ॥

आधारं प्रकृत्य श्रूयते “सन्ततमाधारयती”ति तत्र कर्मैकत्वात्सन्ता-
नासंभवे मन्त्रसाहित्यमेव विधीयत इति आदिसंयोगः, नेत्याह न कर्मण

३ आधारे च दीर्घत्वादिति पा ।

एकस्य दीर्घेण मन्त्रेणोद्देशः इत्यादिना साहित्यसम्भवः, अतो दीर्घो-
न्त्राः स्याद्यार्यमाणद्रव्यस्य सातत्यमुच्यते तेनात्रापि मन्त्रान्तकर्माद्येरेव
वपातः ॥

पूषा वाम् इत्याद्येककार्यार्थ-
मन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ।

सू० मन्त्राणां सन्निपातित्वादेका-
र्थानां विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥

गा करणमन्त्राणामेकार्थानां भगो वां विभजत्वित्यादीनां व्रीहियव-
णायेन विकल्प इति प्राप्तिसूत्रमेतदपवादार्थम् ॥

चतुर्भिरभिमादत्ते इत्यादि
मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० संख्याविहितेषु समुच्चयो ऽस-
न्निपातित्वान् ॥ १४ ॥

ये तु संख्यायुक्तामन्त्राः “चतुर्भिरभिमादत्ते” इत्येवमादयस्तेषामपि
पूर्ववत् विकल्पः संख्यावशात् समुच्चयः चतुःसंख्या हि कर्माङ्गभूता ना-
स्ति समुच्चये संपद्यते, तत्र पूर्वप्रयुक्तानां मन्त्राणां संस्कारद्वारेण करणत्वं
वरमस्य तु साक्षादिति संख्यावचनसामर्थ्यादध्यवसीयते, तस्मात्समुच्चयः ॥

ब्राह्मणविहितानाम् ‘उरुप्रथ-
स्व’-इत्यादिमन्त्राणां विकल्पा-
धिकरणम् ॥ कृत्वाचिन्तेयम् ॥

सू० ब्राह्मणविहितेषु च संख्याव-
त्सवषामुपदिष्टत्वात् ॥ १५ ॥

ये ब्राह्मणविहिता मन्त्राः “उरुप्रथया उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथ-
यति यज्ञपतिमेव तत्प्रजया पशुभिश्च प्रथयति उरु ते यज्ञपतिः प्रथयतामिति
पुरोडाशं प्रथयतीति च तेषामपि सर्वेषामुपदिष्टत्वाद्विकल्पे च पात्तिकबा-
धप्रसङ्गात्समुच्चये ऽपि संख्याविहितवत्सर्वेषां करणत्वोपपत्तेः समुच्चय
इति वचनविनियोगाङ्गीकारेण भाष्यकारेण पूर्वपक्षितं, वार्तिककारस्तु
लिङ्गविनियोगेनैव मन्त्राणां विनियोगसिद्धेः समुच्चयार्थमेव वचनं मन्यते,
तस्मादपि समुच्चय इति, मैवं लिङ्गेनैषां निरपेक्षसाधनत्वावगमादतो न
समुच्चयः संख्यावशेन हि पूर्वत्र समुच्चयाश्रयणम् । न चैवमिहास्ति ब्राह्म-
णविनियोगस्तु येषां लिङ्गविनियोगो नास्ति तेषां मन्त्रस्वरूपविनियो-
गार्थः, येषां त्वस्ति लिङ्गं तत्रार्थवादादप्यर्थमिति न तेनापि समुच्चयः ॥

होत्राणां मन्त्राणां समुच्च-
याधिकरणम् ।

सू० होत्रास्तु विकल्पे रन्ने कार्य-
त्वात् ॥ १६ ॥

उच्चयस्व वनस्पते इत्यादयो ये क्रियमाणानुवादिनो ऽहोत्रा मन्त्रा-
स्तेषामपि करणवदेकार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तावुच्यते करणानि हि कर्मानुष्ठा-
ने करणभूतां स्मृतिं पूर्वक्षणवर्तिनीं कुर्वन्ति, न चैकेन तत्सिद्धावितरेण
कार्यमस्तीति युक्तस्तत्र विकल्पः, क्रियमाणानुवादिनस्त्वध्वर्युणा क्रियमा-
णस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थाः अविच्छेदश्चान्तादपेक्षित इति सर्वेषां
समुच्चयः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

जपस्तुत्याशीरभि-
धानानां समुच्चयाधि-
करणम् ।

सू० जपाश्चाकर्मसंयुक्तास्तुत्याशीरभिधाना-
श्च याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीः-
पृथक्तात् ॥ १ ॥

यत्र सन्तमप्यर्थप्रत्ययम् अविवक्षित्वोच्चारणमात्रमदृष्टाय क्रियते
वैष्णवीमनूच्य वाग्यन्तव्येत्यादौ स जपः, गुणकीर्तनं स्तुतिः, अग्नि-
मूर्द्ध्वेति आशासनमाशीः आयुर्मं देहीति, गुणविशिष्टगुणिप्रकाशनमदृष्टा-
र्थमभिधानन्तेषु ब्राह्मणविहितवद्विकल्पप्राप्तावदृष्टार्थत्वात्समुच्चयः ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये द्विविधया-
ज्यानुवाक्ययोर्विकल्पाधिकर-
णम् । याज्यानुवाक्ययोः समु-
च्चयाधिकरणम् ।

सू० याज्यानुवाक्यास्तु तु विकल्पः स्या-
देवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥ २ ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि द्वे याज्यानुवाक्यायुगले समावाते, इदं
वामास्ये हविः अयं वां परिषिच्यत इत्येकं युगलम् । अस्मै इन्द्रावृह-
स्पती वृहस्पतिर्नः परिपात्वित्यपरं, तत्र समुच्चयविकल्पसंशये यथा
याज्यापुरोनुवाक्ययोः सत्यपि देवतोपलक्षणार्थत्वेनैकार्थत्वे म्रियस्समु-
च्चयस्तथा युगलयोरपि स्यादविशेषादिति प्राप्ते उच्यते विकल्प एकार्थ-
त्वादिति, याज्यापुरोऽनुवाक्ययोस्तु पुरोऽनुवाक्यासमाख्यावशाच्चायमाप्त-
विकल्पबाधेन समुच्चय इति विशेषः ॥

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

०५३

सौमक्रयसाधनानामजा-
दीनां समुच्चयाधिकरणम् ।सू० क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थ-
त्वात् ॥ ३ ॥

“एकहोयन्यो क्रीणाति अजया क्रीणाति वाससा क्रीणाति” इति दश क्रयद्रव्याणि तेषां विकल्पः समुच्चयो वेति चिन्त्यते, तत्र ब्रीहियव-
न्यायेनैकार्थत्वाद्विकल्पः, कथं पुनरेकार्थत्वं भिन्ना एव हि प्रतिवाक्यं क्रियाः,
न ह्येकेन वाक्येन विहितं क्रयमनूद्य वाक्यान्तरैर्द्रव्यान्तरविधानं सम्भ-
वति उत्पत्तिशिष्टद्रव्यविरोधात्, तस्मात्सर्वाणि क्रयविधानानि विध्यन्त-
राच्च क्रयभेदः, तस्मान्नानाक्रयसाधनत्वाद् द्रव्याणां नास्त्यैकार्थ्यम्, सत्यं,
साक्षादास्ति क्रयद्वारेण त्वस्त्येव, सर्वे हि क्रयास्सौमप्राप्त्यर्थत्वादेकार्थाः
तद्द्वारेण द्रव्याण्यप्येकार्थानि तदनेन प्रकारेण क्रयाणामेवात्र विकल्पस-
मुच्चयो चिन्त्यते, ब्रीहियववच्च विकल्पप्राप्तावुच्यते विक्रेतुरानतिरत्र प्रयो-
जनं, तच्च बहुभिः सुकरम् अतः कार्यप्रधानत्वात्पदार्थानां सौकर्यमालोच्य
समुच्चयाश्रयणं न्याय्यं, ब्रीहियवादीनान्तु नैवं किञ्चित्कारणमस्ति येन
पृथक् श्रुतानामपि सापेक्षत्वं कल्पते, अत्र तु कार्यविशेषात्सापेक्षत्वक-
ल्पनमिति वैषम्यम् ॥

उपयजनादिप्रतिपत्तिक-
र्मणां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीये पशौ “गुदेनोपयजती”ति श्रुतं पशुगणेऽनेकगुदसन्नि-
पाते गुदानां विकल्पः समुच्चयो वेति चिन्ता, यद्व्यर्थकर्म ततो विकल्पः,
अथ प्रतिपत्तिस्ततस्समुच्चयः तत्र सत्यपि तृतीयासंयोगे प्रयाजशेषवदु-
त्पत्तौ येन संयुक्तमित्येवं सिद्धस्य प्रतिपत्तित्वस्य प्रयोजनकथनमेतत् ॥

आधाने विविधसंख्या-
कानां दक्षिणानां विक-
ल्पाधिकरणम् ।सू० संख्यासु तु विकल्पः स्यात् श्रुतिवि-
प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

१ विधिभेदाच्चेति पा० ।

अन्याधेयाङ्गानामेका देया षड् देया इत्यादीनां दक्षिणानामान-
त्यर्थत्वात् क्रयवत् समुच्चयः संख्याश्रुतिविराधात् विकल्पः समुच्चये
संख्यान्तरोपजननाच्छ्रुतसंख्याहानिप्रसङ्गात् ॥

पशुगणेषु जाघनीनां सू० द्रव्यविकारात्तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा
विकल्पे नियमः प्रधा'नात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु आज्येन सह विकल्पमानां जाघनी
विहिता, जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति सा चोदकेनाग्नीषोमीये पशौ प्राप्ता
अत्रापि पुनः श्रूयते “जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती”ति ततोऽपि पशुगणे
चोदकेन प्राप्नोति तत्र बह्वीनां जाघनीनां समुच्चयो विकल्पो वेति सन्देहः,
यदि प्रतिपत्तिस्ततस्समुच्चयः, अथार्थकर्म ततो विकल्पः, तत्र यद्यपि
दर्शपूर्णमासयोर्जाघनीगुणभूता पत्नीसंयाजानान्ताऽप्यग्नीषोमीये हृद-
यादर्या लब्धपशुनिष्पन्नाया जाघन्याः प्रतिपत्त्यपेक्षायां प्रतिपत्तित्वेन
पत्नीसंयाजविधानम्, एवमर्थं पुनर्वचनं, ततश्च दृष्टार्थत्वात्पशुगणे समुच्चयः
नैवम् आज्येन सह विकल्पमानायाश्चोदकप्राप्तायाः पुनर्वचनं नियमार्थं
यथाप्राप्तायाश्च नियमः, प्राप्तिश्च गुणभावेनेति तादृश्येव नियम्यते,
अतः पशुगणे विकल्पः ॥

उखायां काम्येन नित्या- सू० उखायां काम्यनित्ययोः समुच्चयो
न्नेर्विकाराधिकरणम् । नियोगे कामदर्शनात् ॥ ७ ॥

अगनावुख्यं प्रकृत्य श्रूयते “वृत्तायात् ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्या-
हृत्याऽवदध्यात् भ्राष्ट्रादन्नाद्यकामस्ये”ति, तत्र किं नित्यस्योख्यस्य काम्यस्य
च वार्त्तायादेः समुच्चयो ऽथवा नित्यो निवर्त्य? इति सन्देहे ऽवधानमात्रं
कामाय श्रूयते न होमः, तस्मात्फलाय काम्यमवधाय होम य पुनर्नित्याऽग्नि-
रुख्योऽग्निर्वा ऽवधातव्य इति समुच्चयः, स्यादेतदेवं यद्यवधानं विधीयते
प्राप्तमेव तु होमार्थमन्यवधानमाश्रित्यान्यन्तरमात्रं विधीयते, तस्मात्तेन

१ प्रधानत्वादिति तु पा० ।

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

७५५

काम्येन नित्यस्य निवृत्तिः विकल्पसमुच्चयविचारे समाप्ते समुच्चयः
एवास्ति नास्तीति चिन्त्यत इति सङ्गतिः ॥

वैकारिकानेराहवनीय-
त्वाभावाधिकरणम् ।

सू० स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगा-
त् ॥ ८ ॥

सोऽयं काम्योऽग्निराहवनीय-शब्दवाच्यः स्यादाहुयतेऽस्मिन्निति,
तस्मादाहवनीयधर्मागत श्रीधारणादयोऽत्र कर्तव्याः, मैवम् आधानजन्यः
संस्कारविशेषस्य वाचकोऽयमाहवनीय-शब्दो नासति तस्मिन्संस्कारे वर्त्त-
तुमर्हति, तस्मान्नात्राहवनीयधर्मः ॥

वैकारिकानेराधानिकसं-
स्काराभावाधिकरणम् ।

सू० तस्मिन्संस्कारकर्मशिष्टत्वात् ॥
९ ॥

एवं तर्हि संस्कारास्तत्राधानाद्याः कर्तव्या होमार्थत्वात्संस्कारा-
णामस्य चाग्नेर्होमसाधनस्य चाग्नेर्होमसाधनत्वात् सत्यं, होमसाधनो-
ऽयमग्निस्तथाऽप्यसंस्कृत एवायं संस्कृतस्यानापन्न इति नात्र संस्काराः
कर्तव्याः, न हि वृक्षादाहुतस्थारणिमन्यनादिजन्यः संस्कारः शक्यते
आधातुं, तस्मान्नात्र संस्कारः ॥

नित्यस्योख्यस्याग्नेरधार-
णाधिकरणम् ।

सू० नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मा-
त्प्रतिषेधः स्यात् ॥ १० ॥

काम्याग्निप्रसङ्गं समाप्य पुनर्नित्यमेवोख्याग्निमुपक्रम्य चिन्तयति
किं मुख्यस्य नित्यधारणं न वेति विकल्पः ? उताधारणमेवेति, तत्र न प्रति-
सन्दर्भादिति धारणप्रतिषेधोऽसत्यां प्राप्तावनुपपद्यमानः प्रापकं विधि-
मनुमापयति, तेन चानुमितेन विधिना प्रापितं प्रतिषेधेन च प्रतिषिद्धं
धारणं विकल्पमर्हतीति प्राप्तेऽभिधीयते-सामान्येनाहवनीयधारणं गत-
श्रियो विहितम् उख्यश्चायमाहवनीयस्यानापन्नः, आहवनीय एव हि
संततोयेनोख्यः सज्जातः, तस्य धारणं सामान्यवचनप्राप्तं गतश्रियो धार-

णमुख्यविषयेऽनेन प्रतिषिध्यत इति नानेनाश्रुतविध्यनुमानं सम्भवति
तस्मादधार्थ एवायमुख्यः ॥

सत्राह्नीनयोः शुक्रस्पृशा-
दीनामेकयजमानकर्तृकत्वा-
धिकरणम् ।

सू० परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ११ ॥

सत्राह्नीनयोरनेकयजमानसमवाये यजमानसंस्कारार्थानि शुक्रा-
न्वारम्भणादुदुम्बरीसंमानादीनि तान्येकेनैव कर्तव्यानि न सर्वैः प्रयोजना-
भावादिति प्राप्तिसूत्रमेतत् ॥

अह्नीने शुक्रस्पृशादौ यस्य
कस्यचिद् यजमानस्य कर्तृत्वा-
धिकरणम् ।

सू० अनियमो विशेषात् ॥ १२ ॥

स चोक्तो यः कश्चित्स्यात् अतो येन केन चिदेकेन कृतमन्वारम्भ-
णादिकमितरे प्रसङ्गादुपजीवन्तीतीदमपि प्राप्तिसूत्रमेव असत्रेष्वपवादं
वक्तुम् ॥

सत्रे शुक्रस्पृशादौ गृहपतिरे-
व कर्तृत्वाधिकरणम् ।

सू० मुख्यो वा विप्रतिषेधात् ॥ १३ ॥

सत्रेषु गृहपतिरेव परार्थानि कुर्यात् नानियमः कस्मादितरेषा-
मार्त्विज्याविरोधात् ॥

सत्रे ऽज्जनादिसंस्काराणां
सर्वगामित्वाधिकरणम् ।

सू० सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्वाचवत् ॥ १४ ॥

यानि पुनर्यजमानसंस्कारार्थानि कर्माण्यज्जनाभ्यज्जनादीनि
तान्यपि सत्रे गृहपतिरेव कुर्यादुत सर्वे? इति संशयो गृहपतिः समाख्या
नात्, अत्र हि गृह-शब्देन कर्माच्यते तस्य पतिर्गृहपतिः, सर्वेषां च यजमा-
नानां स्वामित्वाद्गृहपतिशब्दार्हत्वे सति विशेषेण कस्यचिदेषासमाख्या फ-
लभूयस्त्वनिमित्ता, फलभूयस्त्वं च संस्काराधिक्यात्, अतस्तस्यैव संस्कारो-
नान्येषाम् अत्राभिधीयते फलसंस्काराः सर्वेषामेव कर्तव्यास्तदभावे फल-
मेव न स्यात्, गृहपतिसमाख्या त्वार्त्विज्याभावात्, इतरे ह्यार्त्विज्यं कुर्वाणाः

कर्मकरा इव भवन्ति, अयं तु कैवलयाजमानकरणात्स्वामिवाचिना गृह-
हपतिशब्देनोच्यते भवतु फलभूयस्त्वं तत्तु वचनात् स हि भूयिष्ठा वृद्धि-
धनेतीति न संस्काराधिष्ठ्यात्. अतः सर्वे याजमानं कुर्युः यत्रात्विज्ययाज-
मानयोर्विप्रतिषेधः तत्रात्विज्यमेव कुर्युः प्रधानत्वात्कर्तारो हि कर्मणां गुण-
भूताः कर्तृणामभिगुणभूताः संस्काराः प्रत्यक्षविधानाच्च, ये यजमानास्त
ऋत्विज इत्यनेन ह्यात्विज्यं यजमानानां विहितं, याजमानं तु चेदकप्रा-
प्तमित्यात्विज्यं बलीयः ॥

ब्राह्मणस्यैवात्विज्ये ऽधि- सू प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्या-
काराधिकरणम् । त् ॥ १५ ॥

विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे याजमानात्विज्ययोरान्वित्वं बलीय इति
स्थितं, तत्प्रसङ्गादात्विज्ये कर्तारश्चिन्त्यन्ते, दर्शपूर्णमासज्योतिष्णामादियु किं
त्रिभिरपि द्विजातिभिरान्वित्वं कारयितव्यम्? उत ब्राह्मणैरेवेति संशयः
तत्र “त्रयो ऽप्यात्विज्यं नर्हन्ति विद्वत्त्वात् स्मरणं पुनः ॥ पुरुषार्थमतः कर्मवै-
गुण्यं नास्ति किञ्चन ॥ याजमानाध्यापनप्रतियहा ब्राह्मणस्यैव वृत्त्युपाया
इति नियमः पुरुषार्थतया स्मर्यते न क्रत्वर्थतया, तेन क्षत्रियवैश्यौ
आत्विज्यं कुर्वन्तौ नियमातिक्रमात्कामं स्वधर्मात्प्रच्यवेयातां न तु क्रतोः
काचित् गुणहानिः, तस्मान्निभिरप्यात्विज्यं कारयितव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः
“द्विजोत्तमानामात्विज्यं न तु क्षत्रियवैश्ययोः । ब्राह्मणात्विजनियमः
क्रत्वर्थमपि हि स्मृतः ॥ यज्ञं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य “ब्राह्मणानामात्वि-
ज्य”मिति स्मरन्तो यज्ञसूत्रकाराः क्रत्वर्थेन स्मरन्तीति स्पष्टमेव, तथा च
भगवद्रामायणेऽपि “क्षत्रियोयाजको यस्य चाण्डालस्य विशेषतः । कथं
सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः” इति, सुरा देवता ऋषयश्च ऋत्विभूता
इति देवताहविर्भागनिराकरणात् क्रतुवैगुण्यमेव दर्शितम्, “राजयाजकया-
स्यज्य विनश्यति यथा हवि”रिति अब्राह्मणात्विज्ये हविर्नाशश्च स्मृतः,
लिङ्गानि च दर्शितानि “ब्राह्मणानामिदं हवि”रित्येवमादीनि, तस्माद् ब्रा-

७५८

शास्त्रदीपिकायाम् ।

स्नानानामेवात्विज्यमिति सिद्धम् ॥ मध्ये तन्त्रं यस्य येषां विधानं
तेषु प्रोक्तो मुख्यतन्त्रप्रसङ्गः । जिज्ञास्योयोधर्म उक्तश्चतुर्द्वं स प्रज्ञाता-
लक्षणेद्वादशान्तैः ॥

इत्युपाध्यायश्रीपार्ष्णसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां द्वाद-
शाध्यायस्य चतुर्थः पादः, द्वादशाध्यायः शास्त्र-
दीपिकायन्यश्च समाप्तः ॥

मीमांसाशास्त्रस्य तूपासनकाण्डव्याख्यानस्वरूपमध्यायचतुष्टयमव-
शिष्यते, यथाक्तमाचार्यपादैः श्रीभाष्ये “संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन
षोडशलक्षणेने”ति । तदपि यथासमयं प्रकाशयिष्यामः इति, सर्वममुं
श्रमं भगवत्यर्पयति,

राममिश्रशास्त्री ॥

५३, ६५

